

॥ श्रीः ॥

श्रियै नमः ।

श्रीपतये नमः ।

श्रीदमते रामानुजाय नमः ।

शास्त्रदीपिकाया भूमिका ।

वेदा हि ऋग्यजुःसामाद्यर्वभेदेर्मन्त्रब्राह्मणारण्यकोपनिषदा-
दिभेदैरवान्तरैर्मण्डलप्रपाठकसूक्तानुधाकवर्मकाण्डाध्यायादिलक्षणैरप-
रैश्च विशेषैः सन्ति बहुधा प्रविभक्ताः । तेऽमी बुभुत्सूनामर्थनिरूपण-
सौकर्याय कर्मकाण्डोपासनाकाण्ड-ज्ञानकाण्डरूपेण पूर्वाचार्यैर्व्यभाजि-
यत । तत्र मन्त्रभागस्य संक्षेपतः सर्वविद्यास्थानभूतस्यापि प्रायो^१ यागो-
पयोगिद्वयदेवतादिस्मारकतया कर्मकाण्डतां, ब्राह्मणानां च मन्त्रो-
दितार्थैतिकतन्व्यताप्रतिपादनबहुलानां तच्छेषतां, प्रायो ब्राह्मणैकदेश-
स्वरूपाणामुपनिषदां नीरक्षीरन्यायेन उपासना-ज्ञाननिरूपणपराणामु-
पासना-ज्ञानमूलतां चावहते । तेषां च षोडशाध्यायीरूपेण कर्ममी-
मांसाशास्त्रेण अनादिनिधनाविच्छिन्नवैदकसंप्रदायस्येव याथातथ्येन
प्रतिनियतक्रमेणामनुन्मिषितस्वरवर्णवर्षेयाणामेहिकामुष्मिकार्थसं-
दोहदोग्धीणां तत्रमवतीनां सुतीनामर्थनिर्णाय भगवान् जोमिनिर्वा-
दरिवादरायणादिपूर्वाचार्यपरम्परापरिप्राप्तं गृह्येदार्थनिर्णयोपयिक्ती-
स्सद्युक्तीः सूचयाञ्चकार । तत्रादिमा द्वादशाध्यायी कर्मकाण्ड-पदेन
प्रसिध्यति । शेषा चतुरध्यायी तु द्वादशाध्याय्युक्तार्यावशिष्टार्थनिरू-
पणपरा संसर्ग-काण्डपदेन व्यवह्रियते । अस्ति चेपि विप्रकीर्णवेद-

वाक्यार्थनिरूपणपरतः । अत एवेनां संकल्पकाण्ड-पदेन व्यवहरन्ति,
सम्पक्-निःशेषतया स्फुटतया च कृष्ण-आकृष्य विप्रकीर्णवेदवा-
क्येभ्यः संगृह्य निर्णयन्ते अर्था यथेति संकल्प इति व्युत्पत्त्या “अक-
र्तरि च कारके संज्ञायाम्”मित्यधिकारस्थेन “हलश्चे”ति घञा तथा-
र्थवर्गतेः । अश्चामुप्याः संकल्प-काण्डपदेन व्यवहारः सोऽपि अधि-
करणत्पुटा तथाऽर्थाभिधानार्थैव । विप्रकीर्णार्थनिरूपणपरतयेव तु
द्वादशाध्याय्यामिव शेषचतुरध्याय्यां प्रत्यधिकरणं न संगतिः ॥ द्वाद-
शाध्याय्या सह तु शेषचतुरध्याय्या अस्त्येव संगतिमदर्शयन्तिपादकत-
यैक्यन्यत्वं, यैदान्तचतुरध्याय्या तु न संगता षोडशाध्यायी तस्या
ज्ञानकारणरूपायाः पृथगर्थनिरूपणपरतयाऽत्यन्तभिन्नत्वात् । अत एव
तु अयातो ब्रह्मजिज्ञासेति मूचस्थाय-शब्दस्य महत्याऽऽरम्भतया
वृत्तिकाराभिमतकर्मोधिगमानन्तर्यार्थकतां व्युत्पत्त्य साधनचतुष्टयसं-
पत्त्यानन्तर्यार्थकतामास्थिपत श्रीदशङ्कराचार्याः ॥

श्रीभाष्याचार्यास्तु अयातो, ब्रह्मजिज्ञासेति मूचस्थाय-शब्द-
स्य कर्मोधिगमानन्तर्यार्थत्वमास्याय विगत्याध्यायीस्वरूपयोः पूर्वोत्त-
रमीमांसयोरेकशास्त्रतामाहुः “संहितमेतच्छारीरकं कैमिनीयेन षोड-
शमन्वयेनेति शास्त्रेक्यमिदिरिति” इति, “वृत्तान्तकर्मोधिगमादनन्तरं
ब्रह्मविधिद्वयेति” इति च, पूर्वो^१ चार्थवचनं प्रमाणतयोपदर्शयन्तः ।

मुक्तं चेत्तत् वेदाविरोधितकौपन्यासपुरःसरं वेदार्थविचाररू-
पत्याहुर्मयोर्मीमांसयोः । अतएव तु ज्योतिष्टोमदर्शयैर्णमासवृहस्पति-
मयादिज्ञानमार्गेणापवर्गतात्साधनयोरार्थद्वितयात्पुरुषार्थतदुपायज्ञानं
कात्स्न्येन नपरेष्वस्यतीति कर्मकाण्डे तत्तदर्थबोधकश्रुतिषु तत्तत्प्र-

करणावसाने नाभ्यासो ऽर्थपरिसमाप्तिबोधको दृश्यते, वेदान्तेषु तु न स पुनरावर्तते न स पुनरावर्तते । नावर्तन्ते नावर्तन्ते । वेदानुशासनं वेदानुशासनम् । तस्माद् ब्राह्मणो महिमानमाप्नोति तस्माद् ब्राह्मणो महिमानमाप्नोति । अमृतः समभवदमृतः समभवदित्यभ्यासो भवति ।

वेदान्तेषु प्रतिविशमवसाने ऽभ्यासप्रयोजनं तु इतरविद्यानैरपेक्ष्येण एकैकस्याः परमपुरुषार्थब्रह्मावाप्तिक्षणफलप्राप्तिहेतुत्वबोधनम्, एकैक्यैव विद्यायां तत्र पुरुषार्थपर्यवसानेन विद्यान्तरस्य चातव्यनियमभावेनानपेक्षणीयत्वात् ।

अत एव तु श्रुतिदृष्टरीतिमनुकुर्वता, वेदविदयेसरेण कृष्णद्वैपायनशिष्येण जैमिनिना पूर्वकाण्डस्योत्तरकाण्डसायनेपरमपुरुषार्थावाप्तिहेतुतासूचनाय अद्यातो धर्मविज्ञासेत्यारभ्य अन्याहार्यं च दर्शनादित्यन्ते द्वादशाध्यायीगन्धे, चतुरध्यायीस्वरूपे संकर्षण-कारण्ये आध्यायान्ते “एवं मुक्तिफलानियमस्तदवस्थाऽधधृतेस्तदवस्थाधधृते” रित्यादिव्याससूत्रेष्विव पञ्चावृत्तिरर्थपरिसमाप्तिबोधिका नादृता । संकर्षणकारण्ये तु सर्वशेषे काण्डसमाप्तिसूचयिण्या वाक्यावृत्तिरादृता न तु समस्तसूत्रावृत्तिः शास्त्रपरिसमाप्तिबोधिका, यथोत्तरकाण्डे अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दादिति परमार्थः सूत्रमभ्यस्यन् पूर्वोत्तरमीमांसयोः समाप्तिं स्पष्टमवबोधयतीति श्रुत्यर्थनित्यनिरीक्षणनीतिनिजजनुर्यां मादृशमनपरपरिशीलितो भगवद्बोधायनमतोपपादनप्रकारः ।

अतएव तु “द्वादशाहषडुभयविधं धादरायणो ऽतः” अ. ४. पा. ४. सू. १२ । इत्युत्तरकाण्डे पूर्वकाण्डोदितार्थमुपजीव्यत्येनाग्रल-

लभ्ये भगवान् कृष्णद्वैपायनः, तद्यथा “द्वादशाहमृद्धिकामा उपेयुः” ।
 “द्वादशाहेन प्रजाकामं याजयेदित्युपैतियजतिचेदनाभ्यां सङ्कल्प-
 भेदेन सत्त्वमहीनं च भवति तथा सङ्कल्पभेदादुभयविध शरीरम्
 शरीरञ्च मुक्तमाचार्यो मन्यते इति,

शषमेध तु “दशयतश्चैवं प्रत्यक्षानुमाने” अ. ४ पा ४.
 सू. २. । इति सूत्रे श्रुतिं परानपेक्षतया प्रत्यक्षपदेन, स्मृतिं च
 स्वप्रामाण्ये श्रुतिमुखनिरीक्षणसापेक्षतयाऽनुमानपदेन सिद्धवद् व्य-
 जहार, यतोऽयमर्थः पूर्वकारण्डे प्रमाणलक्षणे सुनिरूपितः, ततश्च
 तादृशार्थानां समानतन्त्रसिद्ध्यर्थतया तथाऽभिधानमिति तद्विदा न
 सशयः ॥

न च कर्तृस्मर्तृभेदः शास्त्रानैक्यसाधनायालं, मुनिव्यप्रणीत-
 त्वेऽपि व्याकरणास्येकत्वात्, स्मर्तृणां मधुच्छन्दःप्रभृतीना बहुत्वे-
 ऽपि तत्स्मृतिविषयग्यञ्जुःसामसहितादिभागानामेकत्वाच्च आधुनिकै-
 रपि च संभूय गन्थाः प्राणायामतः, यथा धूर्तस्वामिकपरिधिभ्यामा-
 पस्तम्बसूत्रव्याख्यानं, यथा या पाणिनीयसूत्रव्याख्यानं वामनजयादि-
 त्याभ्यामेवमादि ॥

न च कर्मब्रह्ममीमांसयोरेकशास्त्रत्वे कर्मिणामेव ब्रह्मवि-
 द्याधिकारं च पूर्वकारण्डोदितापगूढाधिकरणेनेव निर्विद्याना ब्रह्म-
 विद्याऽनधिकारयोधसिद्धौ वेदान्तचतुरध्याय्यां पुनस्तद्वारणायापगू-
 ढाधिकरणारम्भे कृतकरत्वप्रसङ्ग इति न तयोरेकशास्त्रमित्यनुमि-
 मीमहे इति सांप्रत, यद्व्याख्यादिलक्षणलौकिकसामर्थ्यमात्रस्याधि-
 कारकारणता भ्रान्त्या प्रतिपद्यमानान् प्रति, दुरुपदेशप्रणात् साधन-
 चतुष्टयमात्रस्य पूर्वश्रुतितां प्रतिपद्य ब्रह्मविद्यासु प्रवर्तमानान् प्रति

वा, मध्यादिविद्योस्विवानुपनीतानामपि ब्रह्मविद्यास्वधिकारं जानानान् प्रति वा, भ्रान्तोपदेशवशाद्वैदिकाचारस्य तत्त्वज्ञानेऽनपेक्षाभ्रमवतः प्रति वा, पूर्वकाण्डविचारे इवोत्तरकाण्डविचारेऽपि वर्णाश्रमधर्मानुपालनावश्यम्भावाद्विद्वन्ने वा तस्यं सार्थक्येन कृतकरत्वप्रसङ्गरूपवोद्यानघतारात् । यथा च परस्यैवापशूद्राधिकरणं न सङ्गतं तथा ययमिहैवापे पराक्रम्य समर्थयिष्यामहे इत्यकिञ्चिद्विदम् ।

न च अथातो धर्मविज्ञासेति प्रतिज्ञायाऽऽरब्धे शास्त्रे ब्रह्मनिरूपणमसाम्प्रतमिति शङ्क्यम् । सिद्धसाध्यरूपेण धर्मद्वैत्यस्य शास्त्रसिद्धतया द्विविधधर्मनिरूपणप्रतिज्ञानेन षोडशाध्याय्या साध्यरूपं धर्मनिरूप्य सिद्धरूपस्य तस्याभिधानेन क्रमेणार्थप्रतिपादनपरयोः कर्मब्रह्ममीमांसयोः संगतत्वात् । धर्मद्वैत्ये प्रमाणं तु, “इत्याचारदमाहिंसादानस्वाध्यायकर्मणाम् । अयं तु परमोधर्मो यद्योगेनात्मदर्शनम्” इति याज्ञवल्क्यस्मृतिः, इयं हि आत्मदर्शनस्य परमधर्मतां ब्रुवाणा सिद्धसाध्योभयधर्मबोधिकेति स्पष्टमेव । यथा हि परमर्षीणां शैली यत्स्थलविशेषे असिद्धार्थप्रसिद्धिबहुलेन धर्म-शब्देनात्मानं, क्वचित्तु तादृशेन यत्त-शब्देन, सिद्धधर्मस्वरूपमात्मानमुपादित्सन्ते, यथा गीतासु “श्रेयान् द्रव्यमयाद्यज्ञाञ्चानयज्ञः परन्तप” इत्यादिषु, तदुभयसाधारणधर्मत्वं चालौकिकश्रेयस्साधनत्वश्रेयस्स्वरूपत्वान्यतरत्वमित्यन्धश्च कृतविस्तरा ययमिहोपेक्षामहे । नाप्यवान्तरो विशेषः शास्त्रानैक्यसाधकस्तस्य षाडाध्यायाधिकरणपूर्वोत्तरपट्कादिभेदेन भिन्नस्य शास्त्रानैक्यसाधकतायाः सर्वसंप्रतिपन्नत्वात् । न चेवं कल्पसूत्रगृह्यसूत्रादीनामपि वेदार्थविचाररूपतया सर्वस्याप्यास्तिकशास्त्रस्यैक्यमेवं ब्रुवाणस्य स्यादिति फल्गु शङ्क्यम् ॥

तेषां वेदार्थविचारत्वाविशेषेऽपि युक्तिमात्ररूपताविरहेण भेद-

साधकविशेषस्यात्यन्तसुवचत्वात् । न चेवं पूर्वोक्तस्मीमांसयोरेकश-
स्त्रत्वे तर्कोदिपदेन प्रणामधगमः शास्त्रपदकादिव्यवहारश्च विनु-
प्येतेति वाच्यम् अवान्तरविशेषमादाय तादृशव्यवहारस्याजसनेव
समर्थनात् । मा चेवमवान्तरं पदकाध्यायणादादित्यस्य भेदमा-
दाय शास्त्रसम्प्रदायिव्यवहारोऽप्यतिप्रसजेदिति शङ्क्युः नैमित्तिके
सति निमित्तानुसरणं न तु निमित्तमस्तीत्यारोप इति न्यायेन
यादृशो व्यवहार आजातिकस्तन्निर्वाहाय निमित्तगवेषणेऽपि निमि-
त्तमस्तीत्येतावन्मात्रेणासतो व्यवहारस्यापादयितुमशक्यत्वात् ।

यच्च फल-जिज्ञास्यभेदेन पूर्वोक्तकारणद्वयोर्भेदाभिधानं त-
दपि बालसमोहनमात्रम् "अथातः कृत्वर्थपुरुषार्थयोर्जिज्ञासेत्या-
दिजैमिनीये जिज्ञास्यभेदेऽपि शास्त्रेक्यस्य सर्व्वसंप्रतिपन्नत्वात्
फलभेदोऽपि न शास्त्रभेदे तत्त्वं तस्यासिद्धत्वात् । तथा हि "अग्नि-
होत्रादि तु तत्कार्य्यायेव तद्वर्गेनात्" "सर्व्वार्थेषां च यज्ञादियुतेर-
श्वपत्" इत्यादिव्याससूत्रपरम्परया "यज्ञो दानं तपः कर्म न त्याज्यं
कार्य्यमेव तत् । यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम् ।
यतान्यपि तु कर्म्मणि सङ्गं त्यक्त्वा फलानि च । कर्त्तव्यानीति मे
पार्थ निश्चितं मतमुत्तमम् ॥ सर्व्वे कर्म्मणिर्लं पार्थ ज्ञाने परिसमा-
प्यते इत्यादिभगवद्गीतावाक्यैः, "यच्चेन दानेन तपसा ऽनाशकेन
इत्यादिभूतिभिरथ निष्कामकर्म्मणो ज्ञानेन सहेककार्य्यकारणतायाः
शतधा प्रसाधितत्वात् । अस्तु यो निष्कामकर्म्मणामपि ज्ञानदा-
हं प्रयोजकृत्य न साक्षादुपगमेहेतुत्वं तावताऽपि सिद्धसाध्योभ-
गभेदभिन्नं धर्मेमशतो धर्म्मजिज्ञासेति निरूप्यत्वेन प्रतिपाद्य षोड-
शाध्याय्या साध्यरूपं तत्रमिधाय वेदान्तवस्तुरध्याय्या सिद्धरूप-
म्योपजीवकस्य परमधर्म्मस्यात्मनिरूपणस्य समुचितत्वात् उपजी-

व्यनिरूपणानन्तरमुपजीवकनिरूपणस्य योक्तिकत्वेन ज्ञानकर्मस-
मुच्चयोपेक्षापक्षेऽपि मीमांसयोरेकशास्त्रतायाः सुदृढत्वात् ।

यदपि जिज्ञास्ये भूतत्वभव्यत्वलक्षणवैलक्षण्यं पुरस्कृत्य क्रमो
पक्रान्तयोः पूर्वोत्तरमीमांसयोः क्रमविवक्षाऽसंभवाभिधानं तदप्यापा-
तरमणीयं यतो भव्याया अप्युपासनाया अस्तीह भूतब्रह्मनिरूपणपरे
शास्त्रे क्रियासमभिहारेणाभिधानं यथोपकोसलोपासनप्रतीकोपासना-
न्नापासनप्राणोपासनदहरविद्याशाण्डिल्यविद्यादीनां, न च तत्प्रासङ्गि-
कमिति शक्यं शङ्कितुमपि उपासकस्यार्चितादिमार्गेण मूर्द्धानमभिभिद्य
निष्क्रामतो ब्रह्मलोकावाप्तिलक्षणफलपर्यन्तस्यार्थजातस्य इहैव शास्त्रे
निरूपणप्रक्रमात्, न हि त्रयीर्चिकाण्डोसमान्नातस्योपासनस्य वेदा-
न्तशास्त्रमपहायापरच मीमांसनम् ॥

अत एव स्वयमपि तु आनन्दमयाधिकरणोपक्रमे “एवमेक-
मपि ब्रह्मापेक्षितोपाधिसंबन्धं निरस्तोपाधिसंबन्धं चोपास्यत्वेन ज्ञेय-
त्वेन च वेदान्तोपपदिश्यत इति प्रदर्शयितुं परो ग्रन्थ आरभ्यते”
इति स्पष्टमुपासनापरत्वं वेदान्तानामभिहितम्, एवमेव तु क्रममु-
त्पद्योपासनानामिव तत्र तत्र कर्मसमृद्धयुक्तोपासनानामभ्युदयफला-
र्थानां चोपासनानामिहैव निरूपणमिति न बहु निरूपणीयं निरूपकेषु ।
एव च कर्मसमृद्धयुक्तोपासनानामपीहैव निरूपणीयत्वे कर्मावबोधान-
न्तर्गेष्वपेक्षापक्षेऽनवधानेन स्वपक्षाक्षेप इति सिद्धमस्थलितं कर्मावबो-
धानन्तर्यम् ॥

अत एव तूपसंहारेऽपि “अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दा-
दि”ति भगवान् कृष्णद्वैपायनोऽनावृत्तिलक्षणं शास्त्रफलमुपासकस्यैव

प्राप्तव्यमूचे । ततश्च भूतब्रह्मनिरूपणपरेऽपि शास्त्रे भव्याया अप्यु-
पासनायाः अधिकारीतिकर्तव्यताफलपर्यन्तं विवेचनात् फलनिष्ठो
भूतत्वभव्यत्वलक्षणो विशेषोऽकिञ्चित्कर इति साधु प्रसाधितम्, अत
एव तु भव्यस्य धर्मस्य ज्ञानकालेऽसत्त्वात् भूतस्य च ब्रह्मणोनित्य-
निर्घृतत्वादिति प्रतिपाद्यत्रैलक्षण्यसमर्थनग्रमोऽप्यकिञ्चित्करः, न
ह्युदासीनस्य प्रतिपाद्यनिवृत्तादृशायान्तरविशेषस्य प्रतिपाद्यनिरूपण-
क्रममङ्गप्रयोजकतासम्भवः इतरथा तु "अथातः शेषलक्षण"मिति
तृतीयाध्याये जैमिनीयद्वितीयलक्षणेन कर्मभेदमभिधाय शेषशेषित्व-
चिन्तनपरतया प्रवृत्ते शेषशेषित्वविचारोऽप्यसंगतः स्यात् कर्मभेद-
तच्छेषशेषित्वादेरर्थस्य क्रमनिरूपणीयस्यापि विलक्षणत्वात्, न हि
कर्मब्रह्मनिष्ठो विशेष एव पौर्वापर्यमङ्गप्रयोजको नापर इति शक्यते
यकुम् ॥

एतेन "एवं च सत्ययातो ब्रह्मजिज्ञासेति तद्विषयः पृथक्
शास्त्रारम्भ उपपद्यते प्रतिपत्तिविधिपरत्वे हि अथातो धर्मजिज्ञा-
सेत्येवमारब्धत्वात् पृथक्शास्त्रमारभ्येत, आरभ्यमाणं चैवमारभ्ये-
त-अथातः परिशिष्टधर्मजिज्ञासेति, अथातः कृत्वर्थपुरुषार्थयोर्जि-
ज्ञासेतियत्" इत्यपि प्रत्युक्तमथातो धर्मजिज्ञासेति सामान्यतो धर्म-
निरूपण प्रतिज्ञाय कर्मरूपं तमभिधाय सिद्धरूपस्य तस्याभिधाने शि-
ष्यावधानाय अथातो ब्रह्मजिज्ञासेत्येव सूचयितुमुचितत्वात्, शिष्या-
वधानफलं हि प्रतिज्ञाशास्त्रं, न च शिष्यावधानोपधानं यथा ब्रह्म-
जिज्ञासेत्युक्त्या तथा परिशिष्टधर्मजिज्ञासेति सूचयेऽपि । किं च पृथै
कर्मब्रह्मसाधारणधर्मनिरूपणं प्रतिज्ञायापि चेदनान्वक्ष्योऽर्थो धर्म-
इति सूत्रेण लिलक्ष्यपितः त्रिराहुषेधर्म एव निरूपयितुमुपज्ञान्त-

स्तथा च परिशिष्टधर्मजिज्ञासेत्युक्तौ चेदनालक्षणं एव कश्चित् परि-
शिष्टधर्मे इह जिज्ञास्यते ? आहोस्विज्जगज्जन्मादिलक्षणेऽपर इति
शिष्याः संशयीरन् जन्माद्यस्य यत इति ब्रह्मलक्षणवाक्यार्थावगमात्
प्राक्, यथास्थितसूचकरणे तु कर्मब्रह्मणोर्वैदार्थत्वलक्षणसामान्येऽपि
इदमप्रथमः कश्चिदयमपूर्वो धर्मो निरूप्यते यो लक्षयिष्यते जन्मा-
द्यस्य यत इति शान्तशङ्काः शिष्याः स्पष्टमवबुध्यन्ते इति युज्यते
तथा सूत्रसंदर्भोमहर्षेर्व्यासस्य, किं च अथातः क्रत्वर्थपुरुषार्थयोर्जि-
ज्ञासेति दृष्टान्तावष्टम्भोऽपि परस्य न शोभनः, यतः सूत्रकृन्महर्षिरिह
विशिष्याभिधेयमुपादत्ते क्रत्वर्थपुरुषार्थयोरिति न तु परार्थयोरिति
एवं चेह न परिशिष्टधर्मजिज्ञासेति यत्तु किन्तु ब्रह्मजिज्ञासेत्ये,
वेति न किञ्चिदेतत् । किं च क्रमनिरूपणीययोरत्यन्तसाजात्यनिर्बन्धे
गन्धवत्याः पृथिव्या निरूपणानन्तरं निर्गन्धानामपां निरूपणं, विशेष-
पगुणशून्ययोः कालदिशोर्निरूपणसमनन्तरं च चानेच्छाद्यनेकविशेष-
गुणयोगिन आत्मना निरूपणमसंगतमित्यप्यापद्येतेति बहु
व्याकुलीस्यात् ॥

यदपि केचन ब्रह्मजिज्ञासायां कर्मावगमानन्तर्यमसह-
मानाः “सति चानन्तर्यार्थत्वे यथा धर्मजिज्ञासा पूर्ववृत्तं वेदाध्ययनं
नियमेनापेक्षते, एवं ब्रह्मजिज्ञासाऽपि यत्पूर्ववृत्तं नियमेनापेक्षते
तद्वत्तत्त्वं, स्वाध्यायानन्तर्यं तु समानं, नन्विह कर्मावबोधानन्तर्यं
विशेषः, न, धर्मजिज्ञासायाः प्रागप्यधीतवेदान्तस्य ब्रह्मजिज्ञासोप-
पत्तेः,” इति साटोपमूचस्तत्प्रतिब्रूमहे—अथ स्वाध्यायानन्तर्यं तु समा-
नमित्युक्त्या ब्रह्मजिज्ञासायां स्वाध्यायानन्तर्यस्योदासीन्येन विष-
यितुमशक्यत्वेऽपि धर्मजिज्ञासायां स्वाध्यायानन्तर्यमङ्गीकृतमिति

स्पष्टं सिध्यति, तत्रैवं यादौ प्रष्टव्यः, किं यत्किञ्चित्स्याध्यायाध्यय-
नानन्तर्यं सर्वस्याध्यायाध्ययनानन्तर्यं वा विरुद्धं, तत्र सर्वस्याध्या-
याध्ययनासम्भवेन प्रथमं यथावत्प्रवर्तनीयः पक्षस्तथा च यथा यत्किं-
चित्स्याध्यायाध्ययनानन्तर्यं धर्मजिज्ञासायामेवं नित्यनेमित्तिकादि-
यत्किञ्चित्कर्मोपगमानन्तर्यं ब्रह्मजिज्ञासायामपि सुवर्धं, यतो भवत्य-
चेऽपि संन्यासिनामेव ज्ञानाधिकारिताया व्ययस्यापनेन संन्यासप्रति-
नियतकर्मोपगमानन्तर्यस्य भवतोऽप्यापतितत्वात् ब्रह्मचर्यस्य च
सर्वोपगमप्रकृतित्वेन तदनन्तरमेव संन्यासाधिकारिताया वस्तव्यत्वेन
तदुपगमानन्तर्यस्याप्यव्याप्येयत्वाच्च । न च ब्रह्मचर्यसंन्यासयोरु-
पलक्षणत्वमेव ब्रह्मजिज्ञासायां न विशेषणत्वमिति यत्तु पारयसि,
तथा सति संसारस्यानादित्वेन यदा कदाचिद्विद्यमानयोस्तयोर-
व्याप्यतांरूपेण तत्कारणताया एव दुर्निर्वाह्यप्रसङ्गादित्यादि मदीय
ब्रह्मसूत्रवृत्तापनुसन्धेयम् ।

अचेदमयदधीमहि कर्मोपगमानन्तर्ये प्रद्विषयतामपि स्याध्या-
यानन्तर्यं कर्मब्रह्मसाधारणं सोढव्यमत एव श्हेय “म्याध्यायानन्तर्ये
तु समान”मित्युक्तं, ततश्च स्याध्यायानन्तर्यस्याय-शब्दाद्यन्त्या-
सम्भवेऽपि म्याध्यायाध्ययनाध्यभिचारित्वं ब्रह्मजिज्ञासायां प्रयत्नगते-
नापि व्ययस्यापनीयं, न च तत्समं यति चेदाध्ययनानधिकारितामपि
ब्रह्मायगममप्यतिमिद्वेदसकृत्पुराणैतिहायेषु प्रसिद्धेः । एवं च यथा
म्याध्यायानन्तर्यं ब्रह्मजिज्ञासायां भवता समर्थनीयं तथैव कर्मोप-
गमानन्तर्यं अपि समर्थमिति न कश्चिद्विशेषोऽभिनिवेशं विना ।

एतेन धर्मजिज्ञासायाः प्रागव्यधीतवेदान्तस्य ब्रह्मजिज्ञा-
सापक्षेरेति विभीषिकाद्वर्गनमपि मन्देज्येय म्यायमीशु न तु

युक्तितनुषु कुशलेषु पूर्वोक्तरीत्या ब्रह्मजिज्ञासायां कर्मावगमानन्तर्यस्य कर्मब्रह्मजिज्ञासयोः स्वाध्यायानन्तर्यस्येव सुनिर्वहत्वात् ।

यदपि परे कर्मब्रह्मजिज्ञासयोरधिकृताधिकारं शेषशेषिभावं चामृष्यमाणा भगवद्बोधायनपक्षं प्रतिषेधमुदाच्छन्ते कुशकाशमवलम्ब्यमानाः तदेतदपि प्रमाणपरतन्त्राणामनुदम्, यतः, “अधीत्य विधिबद्धेदान् पुनश्चोत्पाद्य धर्मतः । इष्ट्वा च शक्तितो यच्चैर्मनो मोक्षे निवेशयेत्” इति स्मृतिः कर्मस्यधिकृतस्येव स्पष्टं मोक्षाधिकारमाह, अतयाऽऽचरतश्चाह सपातं पुनरनधिकारमपरा स्मृतिः “अनधीत्य द्विजो वेदाननुत्पाद्य तथा सुतान् । अनिष्ट्वा चैव यच्चैश्च मोक्षमिच्छन् व्रजत्यधः ॥” इति, एवं च यथा ऽऽहिताग्नेरेवानिषाध्येषु कर्मस्यधिकारो यथा या चातुर्मास्येनेष्टयत एव सोमेऽधिकारो यथा या विधिबद्धधीतवेदस्येव कर्मस्यधिकारस्तथाऽवगतकर्मण एवांतरमीमांसास्यधिकार इति सिध्यत्यधिकृताधिकारः कर्मब्रह्ममीमांसयोः, अननुष्ठितकर्मणामपि ब्रह्मजिज्ञासादयेन कर्मणामयथाभायस्तु अनधीतस्याध्यायानामपि ब्रह्मजिज्ञासादयेन समानयोगक्षेम इति न ममेव बहु प्रयतनीयमित्यब्रूमहि ।

अस्ति च शेषशेषिभावोऽपि कर्मब्रह्ममीमांसयोः, कर्मणां ब्रह्मजिज्ञासाद्वैशेनानुष्ठितानां ब्रह्मजिज्ञासाफलकत्वेन परोद्वेगप्रवृत्त्यरूपपारार्थस्याञ्जस्येनेव समर्थेनात् । न कर्मणा न व्रजया धनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानशुरिति श्रुतिस्तु भगवदन्वितानां कर्मणां मोक्षहेतुत्याभावमाह न तु कर्मणामेवायथाभावं, त्यागेनैके अमृतत्वमानशुरिति इहैव त्यागस्य मोक्षहेतुत्याभिधानात् त्यागरचेह “यस्तु कर्मफलत्यागो स त्यागीत्यभिधीयते” इति स्मार्तो ग्राह्यो न परामिततः कर्मस्यरूपत्यागस्तथा च सकामकर्मणां

ज्ञानोत्पादविरोधित्वेऽपि भगवदर्पितानां निष्कामकर्मणां ज्ञानहेतु-
तया शेषशेषिभावः साधु समर्थितो भवति ।

अत एव तु संचिप्याखिलवेदान्तार्थनिरूपणव्याजेन अष्टाद-
शाध्यायोस्वरूपगीतार्थोपसंज्ञिहोर्षया च प्रवृत्तेऽष्टादशाध्याये सन्न्यासस्य
त्यागस्य च तत्त्वं पृष्टवतेऽर्जुनाय “काम्यानां कर्मणां न्यासं सन्न्यासं
कथयो विदुः । सर्वकर्मफलत्यागं प्राहुस्त्यागं विचक्षणाः” इति
भगवता पूर्वमज्ञानावस्थायामनुष्ठितानां काम्यकर्मणां संसारस्याना-
दितया भोग्यकर्मप्रचयस्य ज्ञानन्ततया भोगेन क्षपणासंभवाद् भग-
वति भरन्यासः सन्न्यासः, सर्वकर्मफलत्यागश्च त्याग इत्युपदिष्टो न
तु कर्मणां स्वरूपत्यागः । एवमेव तु त्याग्यं दोषयदित्येके कर्म
प्राहुर्मनीषिणः । यच्चज्ञानतपः कर्म न त्याग्यमिति चापरे ॥ इति
परमत्तमुपन्यस्य अतिलिङ्ग्यस्य शिष्यापार्जुनाय शास्त्रतत्त्वमुप-
दिदितुः श्रीभगवान् ।

“निश्चयं शृणु मे तच्च त्यागे भरतसत्तम ! ।

त्यागो हि पुरुषव्याघ्र ! विविधः परिकीर्तितः ॥

यद्ये दानं तपः कर्म न त्याज्य कार्यमेव सत् ।

यद्ये दानं तपश्चेव पावनानि मनीषिणाम् ॥

यतान्यपि तु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा फलानि च ।

कर्तव्यानीति मे पाथे ! निश्चितं मतमुत्तमम् ॥

निपतम्य तु सन्न्यासः कर्मणो नोपपद्यते ।

मोहान्धस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्तितः ॥

दुःखमित्येव यत् कर्म कायक्रेगभयात् त्यजेत् ।

न कृत्वा राजसं त्यागं नेव त्यागफलं लभेत् ॥

कार्यमित्येव यत्कर्म नियतं क्रियतेऽर्जुन ।

सङ्गं त्यक्त्वा फलं चैव स त्यागः सात्त्विको मतः ॥

इत्यभिदधौ,

ततश्च सात्त्विकराजसतामसमेदभिन्नं त्यागमुपदिशता पावनानि मनीषिणामिति कर्मणां ज्ञानयतामप्युपादेयतामभिब्रुवाणेन भगवता कर्मफलत्याग एव त्यागो न तु कर्मणां स्वरूपत्याग इति स्पष्टमाख्यायते इति न किञ्चिदुदाहरणमवशिष्यते ॥

तथैवं सति यो वेदान्तवाक्यानां सहकारितयाऽपि कर्मानपेक्षाप्रतिपादनपरः “ न च वाक्यं सहकारितया कर्माण्यपेक्षत इति युक्तम् । अकृतकर्मणामपि विदितपदतदर्थसङ्गतीनां समधिगतशब्दन्यायतत्त्वानां गुणप्रधानभूतपूर्वापरपदार्थाकाङ्क्षासन्निधियोग्यतानुसन्धानयतामप्रत्यूहं वाक्यार्थप्रत्ययोत्पत्तेः । अनुत्पत्तो वा विधिनिषेधवाक्यार्थप्रत्ययाभावेन तदर्थानुष्ठानपरिवर्जनाभावप्रसङ्गः । तद्वोधतस्तु तदर्थानुष्ठानपरिवर्जने परस्परान्नयः । तस्मिन् सति तदर्थानुष्ठानपरिवर्जनं, ततश्च तद्वोध इति । न च वेदान्तवाक्यानामेव स्वार्थप्रत्यायने कर्मपेक्षा, न वाक्यान्तराणामिति साम्प्रतम् । विशेषहेतोरभावात् ” इति भामतीनिबन्धः सोऽपि अल्पक्षधियणार्थप्रणायित एव, ज्ञानिनोऽपि कर्मणामनुष्ठेयत्वप्रतिपादकनिरुक्तभगवद्गीतायाऽप्यविरोधाद् वक्ष्यमाणयुक्तिविरोधाच्च ।

अथैवं पराक्रम्यते—इह वाक्याद्वाक्यार्थावगमः निष्क्रम्यप्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणफलपरिपाकपर्यन्तं विवक्षितोऽथवा जरद्गवादिवाक्यसाधारण्येन पदार्थापस्थितितदसंसर्गाग्रहपर्यवसन्नोऽथवा खपुष्पनरशृङ्गादिप्रतिपादकवाक्यसाधारण्येन वैकल्पिकप्रत्ययरूपोऽत्यन्तासदर्थसाधारण इति विवेचनीयं, तत्र द्वितीयतृतीयपक्षयोस्तत्पन्नोऽपि

बोधो न निष्कम्पप्रवृत्तिलक्षणफलपारुपर्यवसायीति प्रथम एव पक्षः
 कोडीकरणीयस्तत्सामयी च नाकाङ्क्षासन्निधियोग्यत्वानुसन्धानमात्रं
 योष्कल्येन तद्वतामपि अननुष्ठितकर्मणामदृष्टविशेषशून्यानां दशकृत्वः
 शब्दबोधयतामपि लौकिकवैदिकवाक्येभ्यः प्रवृत्तिनिवृत्त्योरदर्शनात्,
 अधोष्य घत्सेति प्रत्ययिततरपि चादिवाक्यं शृण्वतां तदर्थं सम्मगाक-
 ल्यतामपि अदृष्टविशेषप्रतिबन्धेऽधिजिमांसानुदयदर्शनाददृष्टविशेषे
 चायु तथाप्रवृत्तिदर्शनात्कारणीभूतकर्मणां कारणत्वसिद्धेरपर्जनीय-
 त्वात्, अदृष्टस्य साधारणकारणत्वेन तद्वेतुतासिद्धेरनुल्लङ्घनीयत्वाच्च ।
 यदि तु साधारणकारणत्वाभ्युपगमेऽपि असाधारण्येनादृष्टतत्कार-
 णकर्मदेः कारणत्वं निषिद्धेयमित्यसिद्धमिति मन्यसे तर्हि अदृष्टादेः
 सामान्यतः साधारणकारणत्वेऽपि तत्तत्कार्यविशेषे तत्तदसाधारण्य
 कुर्येवेव कारणताया घतव्यत्वादसाधारणकारणत्वमप्यावश्यकमिति
 ह्यप्येवेव साधारणासाधारणकारणतायाः सुवचतया न तदपि
 चेद्यमपतरति, अस्तु या साधारणकारणमेवादृष्टतज्जनककर्मदिक
 तथापि न नो द्वेषस्ततोऽप्यस्मदभिप्रेतादृष्टादिकारणत्वसिद्धेरप्रसू-
 दित्यात् ।

यच्च अकृतकर्मणां धारणाद्व्याप्याद्यगमानुत्पत्तेः विधिनि-
 पेधगास्त्येयोऽप्याद्यगमासमवेन तदनुष्ठानवर्जनाभावोद्भावनं तत्तु
 शिष्यधीयामिश्रमात्रं प्रयन्मते पूर्वपूर्वाध्यासव्यक्तीनामुत्तरोत्तरा-
 ध्यासहेतुताया इव पूर्वपूर्वादृष्टव्यक्तीनामुत्तरोत्तरभाविर्कार्यहेतुतायाः
 सिद्धान्तसिद्धताया प्राचीनकर्मजन्यादृष्टविशेषेण विधिनिपेधगास्त्येभ्यो
 निष्कम्पप्रवृत्तिनिवृत्तिरूपकनपर्यवसायिबोधसम्भवेन तादृशगङ्गायाः
 सुदूरपर्यवसायता, ।

एतेन “तद्वोधतस्तु तदर्थानुष्ठानवर्जने परस्पराश्रयः तस्मिन् सति तदर्थानुष्ठानवर्जनं ततश्च तद्वोध” इति भामतीनिबन्धोऽप्यपास्तः, विधिनिषेधशास्त्रैर्वाक्यार्थं जननीये पूर्वापार्जित-कर्मजन्यादृष्टव्यत्तेरपेक्षणीयतया तादृशादृष्टव्यतया च पूर्वात्पन्नया स्वोत्पत्तौ स्थितौ क्षणौ वा जनिष्यमाणायास्तादृशविधिनिषेधशास्त्रबुद्धेरनपेक्षणीयतयाऽपेक्षितमशक्यत्वाच्च परस्पराश्रयदोषशङ्काया अवतरितुमप्यशक्यत्वात्, ।

न हि यथाऽदृष्टव्यतया विधिनिषेधशास्त्रार्थावगमः सैव व्यक्तित्वस्यैव विधिनिषेधशास्त्रार्थावगत्या तदानीन्तन्या अन्येत्यातिष्ठामहे यतो दोषसम्भायना स्यात् ।

यदपि “तत्त्वमसीति वाक्यात् त्वंपदार्थस्य कर्तृभोक्तृस्वरूपस्य जीवात्मनो नित्यशुद्धबुद्धेष्वासीनस्वभावेन तत्पदार्थेन परमात्मनैक्यमशक्यं द्वागित्येव प्रतिपत्तुम् आपाततोऽशुद्धसत्त्वैर्योग्यताविरहनिश्चयात् । यद्यतपोदानतनूकृतान्तर्मलास्तु विशुद्धसत्त्वाः श्रद्धाणां योग्यतावगमपुरःसरं तादात्म्यमवगमिष्यन्तीति चेत् । तत्किमिदानीं प्रमाणकारणं योग्यतावधारणमप्रमाणात्कर्मणो धत्तुमध्यवसितोऽसि प्रत्यक्षाद्यतिरिक्तं वा कर्मापि प्रमाणम् । वेदान्ताविस्तुतन्मूलन्यायबलेन तु योग्यतावधारणे कृतं कर्मभिः” ॥

इति भामत्यामुक्तं तदपि यथाश्रुतप्रतिपत्तृशिष्यप्रज्ञाप्रतारणमात्रम्, अत्र तत्किमिदानीं प्रमाणकारणं योग्यत्वावधारणमप्रमाणात्कर्मणो धत्तुमध्यवसितोऽसि प्रत्यक्षाद्यतिरिक्तं वा कर्मापि प्रमाणमिति यदता प्रमाणस्य स्वरूपसतोऽनन्यापेक्षस्य प्रमाकारणत्वमभिमन्यते? उत प्रमाणस्यैव प्रमाणसहकारित्वं नाप्रमाणस्येत्यभिप्रेयते? अथवा

प्रमाणसहकारिताभावेण प्रमाणत्वमाणाद्यते ? नाद्यः स्वरूपसत्तत्त्व-
चुरादेः प्रमाकारणत्वाङ्गीकारे साततिककार्यत्वादप्रसङ्गात्, तदेक-
मात्रकार्यत्वादे च कार्यान्तरानुत्पादप्रसङ्गात्, न ह्येक किञ्चित्पर्याप्तं
स्वकार्यं कितु संभूयेति सिद्धान्तव्याघाताद्, तथा सति घट्टः पिधा-
नमिति व्यर्थधानादिसत्त्वेऽपि स्वरूपसत्ता चक्षुषा ज्ञानोत्पादावश्यकं
भाष्यप्रसङ्गाच्च । द्वितीये तु प्रमाणस्य चक्षुरादेर्व्याप्तिज्ञानादिस्वरूपा-
नुमानप्रमाणसहकारित्वेऽपि नैव नियमो यत्प्रमाणमेव प्रमाणसह-
कारीति अप्रमाणस्यापि कामलादिदोषाभावस्य चक्षुरादिसहकारि-
त्वादप्रमाणस्यापि वा बाधाद्यभावस्यानुमानादिसहकारित्वात्,
असादृश्यस्येव शक्तिज्ञानस्य शक्ये सादृश्यज्ञानादेश्च यद्व्योपमान-
सहकारितायाः सर्वसंश्लिष्टत्वाच्च, तृतीयेस्तु एवोऽप्रमाणस्यापि
शक्तिज्ञानादेः प्रमाणं सहकुर्वतेऽप्यप्रमाणत्वस्य सर्वसंश्लिष्टत्वेऽप्य-
परास्तः ।

यदि तु योग्यत्वावधारणं कृमिसामर्थ्येऽथ भवति न तु
कर्मादृष्टादिवृत्तेरप्यपि तर्हि कर्मादृष्टादिकं न कृमिसामर्थ्यामन्त-
र्भवतीति कुतोऽप्यधारितमायुष्मता, यदि वेदान्ताविरुद्धतन्मूलन्या-
ययत्नेन योग्यत्वावधारणे तद्विभिन्नस्य कर्मादेरन्यथासिद्धिं समर्थयसे
तर्हि सहस्रयो वेदान्ताविरुद्धतन्मूलन्यायाभियोगभाजामपि तत्त्व-
मस्यादियाश्चेधोनायवहाचेधीममुत्पत्तिरिति शम्भेयान्यथासद्व्या-
कुतो न सत्पुष्पि, यदि तु कर्मादृष्टादेरन्तःकरणशुद्धायेवोपयोगो
न तु चाक्षयार्थज्ञानेऽपीत्यभिप्रेतधत्से, तत्किमदृष्टं न कार्यभावे हेतुः,
वेदान्तायास्मोत्या धार्या न कार्यभावात्तर्गता, केनचित्पक्षे माधारण-

कारणस्यैव वा सतो रूपान्तरेण नासाधारणकारणत्वमेकस्य वा कारणस्य नानाकार्यजनकत्वं न निरीक्षितवानसि न जातु देव चेवात्र पञ्चममिति पारमेश्वरवचसि वा क्षणमपि श्रद्धां व्यधाः, यदेवं कर्मजन्यादृष्टस्थान्तःकरणशुद्धावेवोपयोगमतिप्रयासेन समर्थं वाक्यार्थबुद्धौ तस्यान्यथासिद्धिसमर्थने कृतपरिकरो गृहीतदीक्ष इवाभासि ।

यदि त्वदृष्टस्य कारणत्वेऽपि कर्माणि तेनान्यथासिद्धानीति धूपे, एवं तर्हि पाणिव्यापारव्यवहितत्वात्कुलालस्य घटहेतुत्वं स्यव्यापारव्यवहितत्वाद्वरुडस्यैव वा तद्देतुत्वं दुःसमर्थं स्यात्, न भ्याच्च रवेरर्थप्रकाशकत्वं किरणव्यवहितत्वात्, घृष्टेषां सुभिद्यहेतुत्वं कृपिनदीपूरभेदादिव्यवहितत्वात्, वेदेऽप्याख्ययादीनां द्रव्यद्वारकक्रयसाधनत्वममुख्यं स्यादिति त्वयापि “न हि व्यापारेण व्यापारियोऽन्यथासिद्धि” रित्यङ्गीकरणीयं, तत एव च ममापि कर्मणां कारणत्वनिर्वाह इति किन्ते चेदमवशिष्यते । अत एव तु नापूर्व्येण यागोऽन्यथासिद्ध इति वेदविदामुद्घोषोऽन्यथा तु अपूर्व्येण यागोऽन्यथासिद्ध इति सर्वेवान्मूलिता मीमासेत्यतिकष्टम्, यश्चमेव तु भगवान् कृष्णद्वैपायनोऽपि कर्मजन्यस्य भगवत्प्रसादलक्षणापूर्व्यस्य सर्वफलहेतुतामाह “फलमत उपपत्ते”रिति, एवं च तत्त्वमस्यादिवाक्यार्थबुद्धौ तद्देतुषु योष्यतादिदानेषु च प्रत्येकमेव कार्येषु कर्मणां कारणत्वसिद्धेरवर्जनीयतया दानेऽपि कर्मणां कारणत्वमित्यविचाल्योऽयं बृहस्पतेरपि बोधायनीयो वैदिकः पक्ष इति कृतधियां सुधियां परामर्शः ॥

यदपि प्रवर्तकमानमेतत्त्वोदासीनमानमेतत्त्वलक्षणवैलक्षण्य-
घता प्रमाणेन बोधितत्वात्कर्मब्रह्मणोर्न तत्प्रतिपादकशास्त्रस्य क्रम-
नियमः, धर्मो हि यागादिलक्षणः प्रवर्तकमानेन यजेतेत्यादिना मी-

यते, ब्रह्म तूदासीनेन तत्त्वमस्यादिवक्त्रेणेति, तदिदमप्यविचारसारं यतो मानभेदो ॥ मेघवेजात्यं प्रयोजयति एकस्मिन्नेन घटादौ प्रत्यक्षानुमानादिप्रमाणसंग्रहस्य, धर्माधर्मयोर्वा अनुमानागमादिलक्षणप्रमाणस्य सप्रवेऽपि प्रमेयस्यैकजातीयत्वात्, यदि तु ि योगतिपयत्य- तदपिपयत्यनक्षयवैलक्ष्यं कर्मब्रह्मनिष्ठं विद्येत्यते तदा तादृशाद्यान्तरिष्येषस्य सर्वथाप्यावश्यकत्वेन कुत्रापि क्रमो विद्येदितु न शक्यः स्यात्ततश्च द्वादशाध्याय्या अपि प्रतिपादार्थभेदेन क्रमाधिशेषेऽसं गतत्वापत्तिरिति वृद्धिमिच्छतोमूलहानिरित्यतिरुष्टम् ॥

किञ्चाद्य-शब्दस्य क्रमाधिगमनैरपेक्ष्येण साधनचतुष्टयसंप- स्थानन्तर्गार्थकत्वे गूढाणामपि ब्रह्मविद्याऽधिकारप्रसङ्गो दुर्धरः कर्मिणां तु ब्रह्मविद्याऽधिकारे विधियदधीतवेदानामेव कर्मस्वधि- कृतत्वेन गूढादेरपि तदसंभवात्तापत्तिः । किञ्च यणोऽयमधर्मनिरपेक्षस्य ज्ञानमात्रस्य मोक्षमुख्योपायत्वे अपगूढाधिकरणमपि कदाचित् स्यात् ।

केचित्तु अनुपनीतामां धरुणवृहस्पतीन्द्रादीनां ब्रह्मविद्याव- त्याधिगमादनुपनीताः गूढा अपि विषयसौष्ठवाकृष्टा लोकिरुसामर्थ्यभा- जरव प्रवर्तन् विद्यास्थितिं ते मात्र प्रवर्तिष्य भ्रान्त्येति बोधनम- पगूढाधिकरणफलं, देवास्तु देवविषयव्याहकपुण्यपुञ्जेन स्थितः प्रति- भातयेदा इति तेषामुपनयन नावश्यकमित्यात्स्थिरं, तदिदमसमी- क्षामिधानमिति ॥ मृष्यामहे देवेष्वपि ब्रह्मवस्त्यादिलक्षणैर्यथै- क्यिभागसदभावेन गतं यद्य तेषामुपनयनकल्पनेनानुपनीतत्वविरो- दान्, तथा हि श्रुतिः “ब्रह्मा बृहस्पतिः सार्वमिन्द्रो महतो ये देवानां विग” इति,

म स आत्मा वाचरे दृष्ट्य श्रोतव्यो मन्त्राग्र्यो निदिध्यामितव्य इति श्रुत्या श्रुतिग्रन्थजन्या तिरग्यस्येव साक्षात्कारहेतुतया प्रतिप-

नत्वादकृततथाश्रवणस्य नाधिकारो ब्रह्मविद्यास्त्विति न दोष इति,
 बाध्यम्, तथा सति मुमुक्षुत्वादीनामिव श्रवणजन्यातिशयस्यापि
 ब्रह्मज्ञानात्पूर्वमपेक्षणीयत्वे साधनपञ्चकस्य पूर्ववृत्तत्वं प्राप्तिमिति
 साधनचतुष्टयपूर्ववृत्तित्वोक्तिं भूयं क्षुभ्येत, तत्पेक्षापत्तौ च कर्माद्यवोध-
 पूर्वभावे एव भगवद्बोधायनाभिमतं किमित्यकारणः प्रद्वेषः, न
 चानयगतकर्मणामप्यधीतवेदान्तानां ब्रह्मविद्यासोदयादयगतकर्म-
 णामपि च साधनचतुष्टयशून्यानां जिज्ञासाऽनुदयाच्च तथेति युक्तं,
 "कृपाये कर्मभिः पक्वे ततो ज्ञानं प्रयसंते" "ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां
 ज्ञात्यापस्य कर्मणः" इत्यादिप्रमाणशतेन कर्मणां ज्ञानहेतुतासिद्धौ
 कर्माधिगमपूर्ववृत्तित्वोक्तेरावश्यकतया कर्माद्यगमे * वैजात्यमभ्यु-
 पेक्ष्य जन्मान्तरसाधारणकर्माद्यगमस्य ब्रह्मज्ञानहेतुतां बाह्यीकृत्य
 व्यभिचारयोः सुपरिहरत्वेन कर्मब्रह्माद्यगतयोः शास्त्राद्यगतकार्यकार-
 णभावस्याबाध्यमानत्वात् । यद्यमेव तु अत्यन्तान्तरङ्गं शिष्यमुपलभ्य
 भगवानपि गीतासु "यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् ।
 यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणमित्यादिना कर्मणामुपादेय-
 त्वमसकृदुपदिदेशेत्यब्रूमहि इह चापरं चेति ॥

अत्रेदमालोचयामः—साधनचतुष्टयसंपन्नाः शूद्रादयोऽप्यशूद्रा-
 धिरूपेण ब्रह्मविद्यायामनधिकारं बोध्यन्ते ? उतासंपन्नाः ? आहो-
 स्थितदुभयसाधारणाः, न ताजदायः साधनसंपन्नानां शूद्राणामपि
 पुराणेतिहासप्रमाणिकाया विशिष्टज्ञानयताया दुरपद्वयत्वेन उपायो
 हि यार्हते न फलमिति न्यायेन फलपरिपाकयतां तादृशां धर्मश्या-
 धप्रभृतीनां ब्रह्मविद्याऽनधिकारितायाः बाधितमर्थं यदेोऽपि न बाध-

* यद्यपि ज्ञानात्पादशतित्यर्थककर्मसाधनचतुष्टयस्य तादृशस्यैवापि-
 दाभिमतम् ॥

यतीति न्यायेन श्रुतिसहस्रेणापि बोधयितुमशक्यत्वात् । व्याधस्य हि विद्यासु विनयेन स्थानधिकारं व्याप्यतेऽतिनिर्वन्धेन गुरुकरणं स्मर्यते, तत्तत्त्वं यं महर्षयोऽपि ब्रह्मविद्यासु उपदेष्टारं चित्रिरे तस्य स्थयं विद्यायो कः संशयोऽवशिष्यते, न द्वितीयः साधनगून्यानामनधिकारितायाः स्वतः परिप्राप्त्वात्, न ह्यनधिकारादनधिकार इत्यपि चेमाय, तथा सत्थनधिकारिणां साधनचतुष्टयगून्यानामैहिकामुष्मिकार्थानुरागयतां श्रोत्रियाणामप्यनधिकारबोधनाय पृथगधिकरणारम्भस्यावश्यकत्वापातात् । न हि साधनगून्धेः शूद्रेरेवाधिकमपराद्धं, यद्वि तु अध्ययनगृहीतस्याध्यायजन्यतदर्थेज्ञानवत एव वैदिकेष्वधिकार इत्यपशूद्राधिकरणे अध्ययनवेदवाक्यश्रवणादिविधुरस्य शूद्रस्य विद्याऽधिकारनिषेधात्, न शूद्राप्र मतिं दद्यादिति स्मृतेरापाततोऽपि तस्य विद्यामहिम्नाऽवगत्युपायासंभवेन तदर्थित्वानुपपत्तेरच शूद्रस्य विद्यायामनधिकार इति द्रुपे हन्त तर्हि अर्थित्वसामर्थ्यगून्यशूद्रस्य विद्याऽनधिकारबोधने अपशूद्राधिकरणेऽप्यर्थशूद्रा नोतीर्णोऽसीति घटकुट्यां प्रभातं, न च विषयसौगुणेनार्थिताया लौकिकसामर्थ्यसन्धेन च प्रयत्नमानतः शूद्राः प्रत्याधिष्ठ्यासिता विद्यामामिति तदधिकरणसङ्गतिरिति वाच्यम्, एवं सति हि साधनचतुष्टयसंपन्नानधिकारिणोर्निर्ग्रोषमात्मतत्त्वं चाधिकृत्य प्रयत्नासु ब्रह्मविद्यासु मुधेय चेच्छूद्रा निराक्रियन्ते तर्हि नटान् विटान् गणिका गायकैरवापि प्रत्याख्यातुमधिकरणान्तरमारम्भणीयं स्यान्न हि शतेऽप्यधिकुर्यते, कश्च तथा मति कामहृतं श्रोत्रियमपेक्ष्य शूद्रादेर्विग्रोष उक्तः स्यादनधिकारदेवानधिकारममर्थेने इति पूर्वमेव मम गरिष्महि ।

यदि तु वेदप्रत्याखरराचोरयंतः व्यक्तुपतरच यद्वानधि-

कारो बोध्यत इत्युच्यते तर्हि अविद्यैकप्रत्युपस्थापितस्वरूपस्य
 गहीतृणाह्वयहणस्वरूपप्रपञ्चस्य वस्तुयाथात्म्यज्ञानैकनिवर्त्यस्य ते-
 नेव निवर्हणे किं वेदग्रहणेन । न हि भवन्मते कर्मकाण्डस्येव ज्ञा-
 नकाण्डस्य प्रवृत्तिरविद्यावत्पुरुषमवष्टुभ्य यतो घर्णाभिमानिनस्तस्य
 निषेधः सफल इति वक्तव्यं स्यात् । यदि तु व्यवहारप्रवृत्तं पुरुष-
 मभिप्रेत्य निषेधसाफल्यं समर्थयसे तदाऽप्येतन्नल्लक्षणादिभेदमा-
 त्मानमवगच्छन्तमुपक्रम्य प्रवृत्तेषु वेदान्तेषु तादृशार्थाभिधाने काम-
 चिकित्सातन्त्रयोरपीहैव मीमांसनप्रसङ्गः, अपशूद्राधिकरणविचार-
 स्येव तयोरप्युपयोगानुपयोगयोः साक्षात्पारम्पर्येण च समानत्वात् ।
 किं च कथमपि शिष्यस्य घर्णाश्रमकर्मवयोऽभिमानसंघन्धोभवेदपि
 परं गुरोर्ज्ञानस्य, परां काष्ठामुपेयुपस्तदसंभवेन “संस्कारपरामर्शात्त-
 दभावाभिलाषाच्चे”त्यादिसूत्रेण शरीरमावाधेयातिशयानां तदभिमा-
 नवत्पुरुषाधेयातिशयानां वा संस्काराणामतिदूरोपकारकाणामिहापे-
 क्षितत्वाभिधानमसंगतमित्यतिस्फुटमेव, क्षत्रियत्वगतेश्वोतरश्च वैच-
 रयेन लिङ्गादित्यनेनापि च यौषायज्ञस्य क्षत्रियत्वसमर्थनं व्यर्थं
 विद्यायाः सर्वाभिमानविप्रतीपस्यभावायाः क्षत्रियत्वाद्यनपेक्षत्वात्-
 द्विरोधिस्वरूपत्वाच्चेत्यसकृदवोचाम । यदि तु अधीतवेदो हि
 विदितवेदार्थो वेदार्थेष्वधिक्रियते, न च शूद्रस्य वेदाध्ययनमस्ति
 उपनयनपूर्वकत्वाद्देवाध्ययनस्य, उपनयनस्य च घर्णचयविषयत्वा-
 दिति, नूरे तर्हि स्थितिः भक्तेः आश्रितोऽसि प्राणैश्च इदमभिधा-
 यितुमेवायमस्मदीयो भगीरथरथपथाश्रयः, तदाथा अध्ययनेन विदि-
 तवेदार्थस्य वेदार्थेषु कर्मोपासनाज्ञानेष्वधिकारः, तच्चाध्ययनमुपनय-
 नपूर्वकमिति व्यापकोपनयननिवृत्त्या अध्ययननिवृत्तौ तद्व्याप्यानां
 कर्मोपासनाज्ञानानां निवृत्तिरिति फलति । ततश्चोपनयननिवृत्तिद्वार-

काध्ययनाध्यक्रमेनैवृत्या शूद्रस्य ब्रह्मविद्यानिवृत्तिसाधने कण्ठोक्तं विद्यायाः कर्मागमनन्तये, यदि तु साधनचतुष्टयस्यैव कर्मावगमस्य नाधिकारिविशेषशत्वमिति तत्पक्षात्तेषु इत्यभिपद्यते तर्हि तदपि नातिगृह्यनीयमिति ब्रूमः, यतः स्वाधिपयानुष्ठानजन्यापूर्वसबन्धेन कर्मावगमस्य यागस्येधापूर्वसबन्धेन कारणतायाः सुघटत्वादधिकं तु अस्मदीयैवृत्ताजनुसंधेयमित्युदास्महे ।

साधनचतुष्टयसदसद्भावनिरपेक्षाः शूद्राः प्रत्याचिख्यासिता विद्यास्यति तृतीयस्यर्थागृहणः पूर्वपराकृतवस्तुसमानयोगक्षेम इति तदपाकरणाय न पृथग् यतनीयमवशिष्यते ॥

न चार्थितायाः सामर्थ्यापशृंहिताया एवाधिकारकारणत्वात्, केवललौकिकसामर्थ्यस्य चादृष्टे कर्मणि अपराप्रतया शास्त्रीयेऽर्थे शास्त्रीयं सामर्थ्यमप्यपेक्षितमिति तस्य शूद्रेष्वध्ययनविरहेण निराकृतत्वात्तादृशकल्पने शूद्रा उपनिषद्भ्योऽधिगन्तुं ब्रह्मविद्यामिति धाद्यम् ।

यतोऽयं शूद्राधिकरणेन साधनचतुष्टयसंपन्ना वार्यन्ते ? उता सपन्ना इति जिज्ञासायामुक्तमेवावर्तते, इति समशङ्कोतरमिदं नाम्ने-हनीय, यदि तु साधनचतुष्टयसंपन्नावपि शूद्रा नाधिकृता विद्याया-मिति बोधनमप्यशूद्राधिकरणकृत्यमित्युच्यते तर्हि किमुद्रया सतस्य कृत्यमित्युच्यताम्, तत्र यदि वेदप्रयत्नभावाच्छूद्राणामनधिकारबोधकं तदिति ब्रूये तर्हि अन्तु शूद्रस्याभिमानिनो द्विजस्यप्रयोज्येष्ट्या-धानादिष्वनधिकारो यथा राजजातीयाभिमानकर्तृके राजसूये ब्राह्म-स्येष्ट्ययोस्तायाऽभिमान्यमानयोः, परं तु अगनायाद्यतीतामपेताब्रह्म-

क्षयशूद्रत्वादिभेदमसंसार्यात्मतत्त्वमधिकृत्य प्रवृत्तासु ब्रह्मविद्यासु साधनचतुष्टयसंपन्नस्य जात्या शूद्रस्य शूद्रत्वाभिमानरहितस्यानधिकारे कारणं किमिति तावतापि नेक्तं भवति, न हि ब्राह्मणत्वाभिमाननिबन्धना द्विजत्वाभिमाननिबन्धना ब्रह्मविद्या इत्युत्प्रेक्षितुमपि शक्यं, तस्याः सर्वाभिमानविप्रतीपभूमित्वात्, यदि तु साधनचतुष्टयवतामपि चिरसंभृताऽविद्यासंस्कारानुवृत्त्या मनागपि शूद्रत्वाभिमानोऽनुवर्तते इति तादृशा एव प्रत्याचिख्यासिता ब्रह्मविद्यासु अत एव तु “शूद्रयोनावहं जातो नातोऽन्यद्वक्तुमुत्सहे” इति वदतां ज्ञानकाष्ठामुपागतानामपि महात्मनां विदुरप्रभृतीनां वेदप्रयुक्त्यनधिकारनिबन्धनं नातोऽन्यद्वक्तुमुत्सहे इत्यभिधानमित्युच्यते तर्हि साधनचतुष्टयमुत्कीर्त्य “तेषु हि सत्सु प्रागपि धर्मजिज्ञासाया ऊर्ध्वं च शक्यते ब्रह्म जिज्ञासितुं ज्ञातुं च न विपर्यये” इति साधनचतुष्टयस्यानन्यापेक्षकारणत्वाभिधानमुपरुध्येत, विरुध्येत च “तस्मात्तस्याज्ञानन्तये वक्तव्यं यद्विना ब्रह्मजिज्ञासा न भवति यस्मिन् सति तु भवन्ती भवत्येवे”ति भामतीनिबन्धोऽपि ॥

किंच विद्यासु विदुरप्रभृतीनामनधिकारबोधनमपशूद्राधिकरणफलमित्यत्यन्तं दुर्भणितं भवान्तराधिगतज्ञानानां कृतकार्याणां तेषां प्रत्याख्यातुमशक्यत्वात्, अतएव तु “विदुरप्रभृतयस्तु शूद्रयोनिप्रभवा अपि विशिष्टज्ञानसंपन्नाः स्मर्यन्ते” इति स्वयमप्युक्तम्, एवमेव तु इहैव भारतवर्षे नातोऽन्यद्वक्तुमुत्सहे इति वेदानभिधातृत्वमेव बोध्यते न ॥ वैदिकार्थानभिधत्तव्यमितरथा तु नातोऽन्यज्ज्ञातुमीश्वरे इत्युक्तं स्यादिति ॥ तस्मादुपासनानात्मकस्य वाक्याद्वाक्यार्थावगमरूपस्य कर्मादृष्टाद्यै किंचित्करपदार्थमुख-

काध्ययनाख्यकर्मनिवृत्त्या शूद्रस्य ब्रह्मविद्यानिवृत्तिसाधने कण्ठोक्तं
विद्यायाः कर्माधगमानन्तर्ये, यदि तु साधनवस्तुष्टयस्यैव कर्माधग-
मस्य नाधिकारिविशेषणत्वमिति तत्पक्षाक्षेप इत्यभिसंधत्से तर्हि
तदपि नातिशङ्कनीयमिति ब्रूमः, यतः स्याद्विषयानुष्ठानजन्यापूर्वसंब-
न्धेन कर्माधगमस्य यागस्येवापूर्वसंबन्धेन कारणतायाः सुघटत्वाद-
धिकं तु अस्मदीय^१धृताधनसंबन्धेयमित्युदास्महे ।

साधनचतुष्टयसदसदभावनिरपेक्षाः शूद्राः प्रत्याचिख्यासिता
विद्यास्थिति तृतीयस्त्यधशिष्टपक्षः पूर्वपराकृतपक्षद्वयसमानयोगक्षेम
इति तदपाकरणाय न पृथग् यतनीयमर्थशिष्यते ॥

न चाश्विंतायाः सामर्थ्योपशृङ्खिताया एयाधिकारकारण-
त्वात्, केवललौकिकसामर्थ्यस्य चादृष्टे कर्मणि अपर्याप्ततया शास्त्री-
येऽर्थे शास्त्रीयं सामर्थ्यमप्यवेक्षितमिति तस्य शूद्रेष्वध्ययनविरहेण
निराकृतव्याघ्रायकल्पनो शूद्रा उपनिषद्भ्योऽधिगन्तुं ब्रह्मविद्या-
मिति वाच्यम् ॥

यतोऽपगृह्णाधिकरणेन साधनचतुष्टयसंपन्ना वायन्ते ? उता-
संपन्ना इति जिज्ञासायामुक्तमेवावर्तते, इति समगृह्णोतरमिदं नाम्ने-
इनीयं, यदि तु साधनचतुष्टयसंपन्नायपि गृह्णा नाधिकृता विद्याया-
मिति बोधनमपगृह्णाधिकरणकृत्यमित्युच्यते तर्हि किमुद्रया तत्तस्य
कृत्यमित्युच्यताम्, तच्च यदि वेदप्रयत्नमात्राच्छूद्राणामनधिकारयो-
ध्यं तदिति श्रूये तर्हि अस्तु गृह्णत्याभिमानिनो द्विजस्यप्रयोज्ये-
षामाद्विष्यनधिकारो यथा राजवासीयामिमानकर्तुंके राजमूये प्राप्त-
रथेययोस्तायाऽभिमान्यमानयोः, परं तु अगनायादतीतामपेताप्रान-

वचशूद्रत्वादिभेदमसंसार्यात्मतत्त्वमधिकृत्य प्रवृत्तासु ब्रह्मविद्यासु साधनचतुष्टयसंपन्नस्य चात्या शूद्रस्य शूद्रत्वाभिमानरहितस्यानधिकारे कारणं किमिति तावतापि नेक्तं भवति, न हि ब्राह्मणत्वाभिमाननिबन्धना द्विजत्वाभिमाननिबन्धना ब्रह्मविद्या इत्युत्प्रेक्षितमपिशक्यं, तस्याः सर्वाभिमानविप्रतीपभूमित्वात्, यदि तु साधनचतुष्टयवतामपि चिरसंभृताऽविद्यासंस्कारानुवृत्त्या मनागपि शूद्रत्वाभिमानोऽनुवर्तते इति तादृशा एव प्रत्याचिख्यासिता ब्रह्मविद्यासु अत एव तु “शूद्रयोनावहं जातो नातोऽन्यद्वक्तुमुत्सहे” इति वदतां ज्ञानकाष्ठामुपागतानामपि महात्मनां विदुरप्रभृतीनां वेदप्रयुक्त्यनधिकारनिबन्धनं नातोऽन्यद्वक्तुमुत्सहे इत्यभिधानमित्युच्यते तर्हि साधनचतुष्टयमुत्कीर्त्य “तेषु हि सत्सु प्रागपि धर्मजिज्ञासाया ऊर्ध्वं च शक्यते ब्रह्म जिज्ञासितुं ज्ञातुं च न विपर्यये” इति साधनचतुष्टयस्यानन्यापेक्षकारणत्वाभिधानमुपरुध्येत, विरुध्येत च “तस्मात्तस्याज्ञानन्तये वक्तव्यं यद्विना ब्रह्मजिज्ञासा न भवति यस्मिन् सति तु भवन्ती भवत्येवे”ति भामतीनिबन्धोऽपि ॥

किंच विद्यासु विदुरप्रभृतीनामनधिकारबोधनमपशूद्राधिकरणफलमित्यत्यन्तं दुर्भणितं भवान्तराधिगतज्ञानानां कृतकार्याणां तेषां प्रत्याख्यातुमशक्यत्वात्, अतएव तु “विदुरप्रभृतयस्तु शूद्रयोनिप्रभवा अपि विशिष्टज्ञानसंपन्नाः स्मर्यन्ते” इति स्वयमप्युक्तम्, एवमेव तु इहैव भारतवर्षे नातोऽन्यद्वक्तुमुत्सहे इति वेदानभिधातृत्वमेव बोध्यते न तु वेदिकार्थानभिज्ञत्वमितरथा तु नातोऽन्यज्ज्ञातुमीशमेव इत्युक्तं स्यादिति ॥ तस्मादुपासनानात्मकस्य यात्र्याद्वाक्यार्थावगमरूपस्य कर्मादृष्टाद्य^१ किंचित्करपदार्थमुख-

निरीक्षणनिरपेक्षस्य ज्ञानस्य वैदिककर्मसु व्यापृतानां वैशर्षिकानां दुरासदत्वेऽपि तदनधिकारिणां परेषामेव श्रोतस्मार्तानपेक्षसमीची-
नन्यायाभियोगभाजां तज्ज्ञानं सुसम्पदमिति साधु मीमांसाद्वया-
र्थेनिरूपणमिति कृतं वाचां विसर्गः ॥

भवतु किमप्येतत् सहितमसहितं वा मीमांसाद्वयमिति सर्वथाऽपि तु
जेमिनीयपोड्याध्यायी कर्ममीमांसाशास्त्रं, चतुरध्यायीस्वरूपं च
व्यासमुनिप्रणीतं वेदान्तशास्त्रमित्यविवादपदं व्याससूत्राणां व्याख्यान,
शिष्टसमादृतत्वेनार्पित्वेन युक्तिसिद्ध्याभिधायित्वेन विश्वासभूमिर्वा-
धायनवृत्तिरित्यास्य चादिमं व्याख्यानमुपवर्षमहर्षिप्रणीता वृत्तिः, यां
शबरस्याभिभूतयोऽत्यन्तप्राचीनमीमांसकाः क्वचित्प्रमाणतया क्वचिच्च
निराकरणीयतयोद्भूतवन्तः । आधुनिका अपि मीमांसकाः वृत्तिग्रन्थे
स्थलविशेषे संवादितया क्वचिच्च विसंवादितयोपन्यास्यन् ॥

योऽपि ब्रह्मसूत्राणां जेमिनिप्रणीतत्वव्यामोहहेतुरिय नैक-
म्यंसिद्धिग्रन्थः, तद्यथा "यदपि जेमिनीयं वचनमुद्घाटयसि तदपि
तद्विषयाऽपरिज्ञानदेवोद्भाव्यते किं कारणम् । यतो न जेमिनेरय-
मभिप्राय आम्नायः सर्व एव क्रियार्थ इति, यदि ह्ययमभिप्रायोऽभ-
विष्य "दयतो ब्रह्मजिज्ञासा जन्माद्यस्य यत" इत्येयमादिब्रह्मय-
स्तुस्यरूपमात्रयात्मात्म्यप्रकाशनार्थं गम्भीरन्यायसन्दृष्टं सर्ववेदान्ता-
र्थमीमासनं श्रीमच्छारीरकं भाष्ययिष्यत् । असूचयस्तु : तस्माज्जे-
मिनेरेययमभिप्रायो यद्येव विधिपात्तानां स्वायंभाष्य प्रामाण्यमेशमे-
कात्म्ययात्तानामप्यनधिगतयस्तुपरिच्छेदसाम्यादिति" । इति, सो
ऽपि न तदर्थोपगमकः, यतो न जेमिनेरयमभिप्राय आम्नायः सर्व
एव क्रियार्थ इति, यदि ह्ययमभिप्रायोऽभविष्यत् "अयतो ब्रह्मजि-

ज्ञाना जन्मादास्य यत् इत्येवमादिब्रह्मवस्तुस्वरूपमाचयाथात्म्यप्र-
काशनपरं गम्भीरन्यायसंदृब्धं सर्ववेदान्तार्थमीमांसनं श्रीमच्छारी-
रकं नामूचयिष्यत् । असूचयच्च । भगवान् वादरायणो ब्रह्मस्वरूप-
निर्दिष्टयत् । तथा, ततश्च जैमिनेरेवाम्नायस्य क्रियार्थतामाचक्षाणस्य
अक्रियार्थवेदभागस्य च वेद्यर्थ्यमभिदधानस्य न तात्पर्यं यदुपनिषद्वा-
क्यानामानर्थक्यमिति किन्तु विधिवाक्यसहपठितानामर्थवादादिवा-
क्यानां विधिवाक्यैकवाक्यतापन्नानामेवार्थानुग्रापकत्वलक्षणं प्रामाण्यं,
न हि अर्थवादवाक्यानि कञ्चिदर्थं स्तुत्वा निन्दित्वा वा तावता
कृतार्थानि, तेषां स्तुतिनिन्दापरत्वे पदस्यानीयतया शाब्दबोधानु-
पधायकत्वात्, अतश्च “विधिना त्वेकवाक्यत्वात् स्तुत्यर्थेन विधीनां
सु”रिति स्पष्टं जैमिनिस्तेषामेवैकवाक्यतां प्राह—अत्रायं भावो नैक-
म्यसिद्धिकारस्य जैमिनिव्यासे गुरुशिष्योऽन्तो वेदार्थमीमांसने
प्रयुते । परस्परं विप्रसंबदेयातामितरजनानामिवेति न कथञ्चित्सम्भवि
उभयोरेवोभयमतानुगन्तृतायाः स्वसूत्रेष्वेव स्फुटमुपलम्भात्, तद्यथा
प्रात्यक्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन संबन्धस्तस्य ज्ञानमुपदेशोऽव्यतिरेक-
श्चाद्येऽनुपलब्धे तत्प्रमाणं वादरायणस्यानपेक्षत्वात् ॥ अ. १ पा. १०५
इति, एवं भगवान् वादरायणोऽपि परं जैमिनिमुंष्यत्वात्, ब्राह्मेण
जैमिनिरुपन्यासादिभ्यः इत्यसकृदेव जैमिनिमतमुपन्यास्यत् अत-
श्च परागरोपपुराणादिषु जैमिनिव्यासयोः समं श्रुतिपारदृश्यत्वमु-
त्कीर्त्यते—अथपादप्रणीते च काणादे सांख्ययोगयोः । त्याज्यः
श्रुतिविरुद्धोऽगः श्रुत्येकगच्छेत्तुभिः ॥ जैमिनीये च वेद्यासे विरु-
द्धांगेन कश्चन । श्रुत्या वेदार्थविज्ञाने श्रुतिपारं गतो हि तो ॥
इति, एवं च गुरोव्यासस्य मतानुरोधेन जैमिनेरर्थनिरूपणम्याधर्य-
भावे अक्रियायां न्यायवेद्यम्यान्त्रानं नोपनिषद्वेद्यम्यसमर्थनाय क्तिन्व-

र्थवादादियाख्यानां विधिवाक्येक्याख्यातापन्नानां सार्थकत्वाख्याना-
येति न तयोर्विसंवादिता । एवं च नेष्कर्म्मसिद्धिरन्ये ब्रह्मसूत्राणि
जेमिनिमुनिप्रणीतानीत्युक्तमिति भ्रमो निराकृतः ।

बोधायनवृत्तेरनादरमूलं विषय विषमोपधमित्यवधार्य दत्ता-
भयं शून्यवादिमतनिराचिकीर्षया लभितपदं निर्विशेषाद्वैतमतमिधे-
तस्या अपर्यवृत्तेरनादरमूलन्तु प्राभाकरादिमतप्रचारः, कथयोहि कर्म-
काण्डस्योपसनाकाण्डस्येव भगवदाराधनरूपताममंसत व्यावस्थि-
यत च ॥

प्राभाकरप्रभृतयस्तु कर्मस्वेव भोगापवर्गप्रदशक्तिमुपयन्तः का-
यपरवाक्येभ्य एव शब्दबोधोपधानमाद्वियमाणा उपनिषदोऽप्यपा-
र्थकयन्ति, सोऽयं तेषां परविघाताय धूढ्वाहः, यस्माद्धि वेदपुरुषा-
दाराधनप्रोक्तात् “फलमत उपपत्ते” रित्यादिप्रमाणैः फलमुदीचन्ते वि-
चक्षणाः स एव चेश्वधारितः पुराणपुरुषः कृतं तर्हि विनश्वरै-
र्योगैः । “वेदैश्च सर्वैरहमेष वेद्यः” “तं त्थोपनिषदं पुरुषं पृच्छा-
मीत्यादिप्रमाणाश्रयेणोऽप्युपनिषत्सु निभृतभराः श्रुतमतनिदिध्या-
यतात्मतत्या आत्मानमन्विच्छन्तस्तितीर्थेन्ति संसारसागरं ता एव
ब्रह्मचारिण्योऽसंभावितपुंसपर्का भ्रमप्रमादादिदोषसंसर्गासहिष्याय उप-
निषद्वैद्यो नोपदधते धिम् कृतं तर्हि परापेक्षेर्ग्रन्थिचारादिदोषश-
ङ्काकलङ्कितैरलब्धपदैरनुमादिप्रमाणैः । न हि कामधेनोऽनादरे
करमः कार्यकारक इति कल्पते संकल्पयितुमपि ॥

तथेवं सति जगद्व्यवहारोपपन्न एव कृतः स्यादिति न
परोक्षं प्रिष्टायताम् ॥

तस्मादसदावेशेरेतेरेव मीमांसाया अपर्यवृत्तिरुत्सादितेति
मुनिरिषतं परीक्षकाणाम् ॥ बोधायनवृत्तिर्यो उपश्रप्यवृत्तिर्यो अपरे

या आर्षा यन्याः परैरुत्सादिता उपसादिताश्च तत्स्थाने निजनिर्मिता यन्या इति इदानीं शोक्रनाटनमस्थाने क्रियमाणम् “अशो-
च्यानन्यशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भाषसे” इति भगवदुक्तरीत्या हासा-
स्यदत्तां गोचरयति, पुरुषाधमत्वं चावेदयतीति उपयुक्तेषु वैशद्यमि-
त्याभाणकोक्तन्यायेन प्रसभमस्माभिरिदानीं निजमतिवैभवेन प्रचलि-
तेरेव ब्रह्मसूत्रजैमिनिसूत्रगीतोपनिषद्वाक्यैरथा निरूपणीयाः पूरणीया-
श्चार्था यथामति, रक्षणीयश्चायमनन्यशरणो ऽनुदिनं ह्रासमुपेय-
यान् पितृपितामहक्रमागतो महानिधिरिव, चिन्तामणिरिव, कल्प-
पादप इव, निजाभिजन इव, वेदशास्त्रसार्थः ।

तत्राधीतिबोधाचरणप्रचारणरूपेषु रक्षापादेष्वेकः पुस्तकमुद्रये-
नापि कथञ्चित् प्रचारणपादः सद्यलो भयति स्यैर्विधये इत्यनुध्याय स-
र्वथा निरभिसन्धिः कथमपि यच्चपुरुषमाराधयितुं कामः शास्त्रदीपिका-
मुद्रणमुद्रया शब्दमूर्तिधरस्य श्रीविष्णोः प्रचारणपादसंवाहने प्रवृत्तः ।

शास्त्रदीपिकाकारश्चायं सुगृहीतनामां पार्थसारथिमिश्रो यं
कर्णाकर्णिकया संचिप्राक्षरार्थबहुलनेत्रप्रणाल्या च मैथिलं प्रतिपद्या-
महे, अस्ति चापरस्तन्तरत्नयन्योऽपि व्यासेन मीमांसार्थप्रतिपादन-
परः पार्थसारथिमिश्रप्रणीतः, न्यायरत्नाकरामिथा श्लोक'धातिकांटी-
काऽपि तेनैव निर्मिता, गणा च दीपिका परिपक्वयसा पार्थसारथि-
मिश्रेण निरमायीत्युपपादनकौशलेन “अन्यानि तु दूषणानि तन्त्र-
वग्ध दर्शितानीति नेह प्रपद्यन्ते” एवंविधेन दीपिकायां तत्र-
तत्रोपन्यासेन चावधारयामः । यद्यपि सन्ति न्यायसुधा-भाट्टदीपि-
का-पञ्चिका-कणिका-विधिनिर्णय-विधिरसायन-भाट्टरहस्य-मी-

मासाकुतूहल-मीमांसाकोस्तुभ-मीमांसाधिकरणमालाप्रभृतीनि मीमांसाग्रन्थरत्नानि तथाऽपि यादृश. परितोषः समादरश्च विदुषां दीपिकाया न तथा ग्रन्थान्तर इत्यवधार्यते। तस्या ग्रन्थ प्रकाशने प्रावर्तिष्य-
हि, यदापीह कथोपकथया शारमत, भाट्टमत, प्राभाकरमतमित्य-
नेकमीमांसकमतसदृशन तथाऽपि कुमारिलमतेन शास्त्रदीपिकानि-
र्माणमिति सुप्रसिद्धमेव । अथ च ग्रन्थे दशमाध्याये ५६६ पृष्ठे
प्रसङ्गतो हरिमतमप्युत्थापित, यमतिप्राचीन वैदान्तिकमपि प्रति-
पद्यामहे यदीयोपनिषदाप्यतात्पर्येण बृहदारण्यकभाष्यादौ शङ्करा-
चार्याः स्थप्रणोतव्याख्यानस्य सच्चिप्रता मेनिरेऽभिदधिते च । य च
बृहदारण्यकशङ्करभाष्यटीकाकारा भर्तृ-शब्देन कथयन्ति सोऽयम-
तिप्राचीनो मीमांसाद्वयाचार्य प्रसिद्धभर्तृहरिव्यो (यमभिप्रेत्य महा-
भाष्यव्याख्यानावसरे आदावेव कैपटः “तथाऽपि हरिबद्धेन सारेण
ग्रन्थसेतुने”त्यभिदधे) अन्य ग्रन्थ वा कश्चित्ततोऽपि प्राचीनतम
स्ततोऽप्यभ्यर्हिततमश्च पुरुषमेष्टु इति नैश्महे विशिष्यावधारयितु
गमकानुपलम्भात् ।

यतस्य च ग्रन्थस्य मुद्रणावसरे अशुद्धिबहुलानि खण्डि-
तानि जीर्णान्यतिजीर्णानि च पुस्तकान्यापमयाश्च कथं चिद्विश्वा-
समूहिता प्राम्मेक बालसरस्वतीभवनस्थपुस्तकमपर च ब्रह्माभुतव-
र्षिणीसभापुस्तकालयस्थ पुस्तक, मुद्रणानन्तर च शोधनपञ्चायसरे
काशीस्थराजकीयप्रधानविद्यामन्दिरस्थमतिप्राचीन तथाऽप्यनति-
शुद्ध, नवीनमपर तथाऽपि शुद्ध पुस्तक सद्याद्य तत्र तत्र पाटोप-
पाठापपाठादिक शुद्धिपत्रे न्यग्रीविश, मुद्रणावसरे च प्रायेनव्येव्येव

शिष्येषु निभृतशोधनभरेण मया बहुपराट्टमिह दीपिकायन्त्य इति साह-
जिकगुणचक्षुषोगुणिनः समन्तामिति साञ्जलिबन्धमभ्यर्थये, प्राध-
ये च शास्त्रदीपिकामधीयाना अध्यापयन्तश्च सन्तस्तत्र तत्र शुद्धि-
पत्रतोऽप्याधिका अशुद्धीरूपलभमानास्ताः संकलय्य यदि मामनुगृही-
युस्तद्वानेन तर्हि निष्कारणदयाभाजनमात्मानं मंस्ये इति,

ज्येष्ठकृष्णचतुर्थी सोमदिने, } काशीस्थग्रन्थामृतवर्षिणीसभायाम्,
सं० १९४६ । } राममिश्रशास्त्री ।

ग्रन्थार्पणं ग्रन्थार्पणं ग्रन्थार्पणम्, इतः परं ग्रन्थसूचाय्य-
नुक्रम्य बोधायनीयव्याख्यानमुज्जीवयिष्यामः ।

स्मृतिसंशोधनाय दत्तकविजयवैजयन्तीं
च प्रस्तोष्यामः । श्रीः ।

शास्त्रदीपिकायां विषयसूचनिकापत्रम् ।

अथ प्रथमाऽध्याये प्रथमः पादः ।

धर्माधर्मजिज्ञासाधिकरणम् ।	पृष्ठ ।
धर्मस्यरूपलक्षणाधिकरणम् ।	२ ।
विधिपरीक्षणाधिकरणम् ।	८ ।
प्रत्यक्षादीनां धर्मे प्रमाणात्वासंभवनिरूपणम् ।	२० ।
प्रासङ्गिकं शून्यप्रादिविज्ञानवाद्यादिमतनिराकरणं च ।	२१ ।
प्रामाण्यस्य स्वतन्त्रनिरूपणाधिकरणम् ।	२७ ।
अनुमानप्रामाण्यनिरूपणम् ।	४९ ।
शब्दप्रामाण्यनिरूपणम् ।	५९ ।
प्रासङ्गिकमुपमाननिरूपणम् ।	५२ । पं. १३ ।
अर्थार्थनिरूपणम् । शक्तिनिरूपणसहितम् ।	५३ । पं. ५ ।
अभावस्यानुपलब्धेः प्रामाण्यनिरूपणम् ।	६० ।
अस्तिः क्रियाद्यप्रतिपादकवाक्याप्रामाण्यमुद्भाव्य तत्प्रामाण्यसमर्थनं तदुपयोगि- स्कोटादिनिरूपणं च ।	७३ ।
यौद्धादिसिद्धान्तसिद्धज्ञात्यनभ्युपगमपक्षमुपपाद्य तात्त्विकसमर्थ- नम् ।	८९ । पं. ६ ।
अप्रपञ्चितस्यापनं, प्रसङ्गतश्चित्तपक्षसंयोगजसंयोगधैरतिरिक्तत्वनिराकरणं च ।	८२ ।
शब्दार्थयोः प्रत्याप्यप्रत्यावकृत्यलक्षणसंबन्धस्य स्वाभाविकस्य व्यत्ययाप- नम् ।	८२ । पं. ५ ।
वियर्तयादोत्थापनतत्त्विराकरणं ।	८६ ।
अधिकृतपक्षपरिणामवादादतत्त्विराकरणं ।	८८ ।
येनैविक्रमतोपपादनं, तदङ्गीकृतपदार्थेषु निजसंमत्तिसंदर्भेन, पाञ्चभौतिकशरी- रेन्द्रियाद्यतिरिक्तात्मस्यरूपनिरूपणम् ।	९६ ।
यौद्धमतसिद्धात्मस्यरूपनिरूपणतत्त्विराकरणं ।	९८ ।
आत्मनोऽपि प्रत्यक्षविषयस्यरूपत्वव्यवस्थापनम् ।	१०० ।
अर्धप्रत्यक्षकर्तृत्वपेदात्मस्यरूपनिरूपणपक्षनिराकरणम् ।	१०० ।
आत्मनः स्वप्रकाशस्यरूपत्वनिराकरणम् ।	१०१ ।

शास्त्रप्रसिद्धपदार्थप्राभाषणाधिकारणम् । . .	१५३ ।
आर्यप्रसिद्धादिरोधे स्नेहप्रसिद्धिसिद्धार्थपरिग्रहाधिकारणम् ।	१५४ ।
कल्पमूत्रास्त्यतः प्राभाषणाधिकारणम् । . .	१५६ ।
सामान्यश्रुतिकल्पनाधिकारणम् । . .	१५८ ।
साधुपदप्रयुक्त्याधिकारणम् । . .	१६० ।
आकृतिशतधिकारणम् । . .	१६४ ।

पाठोपधिकारणसंख्या ॥ १० ॥

अथ प्रथमाऽध्याये चतुर्थः पाठः ।

उद्दिष्टादिशब्दानां यागनामताधिकारणम् । . .	१६८ ।
चित्रादिशब्दानां यागनामधेयताधिकारणम् । . .	१७३ ।
तत्प्रख्याधिकारणम् । . .	१७५ ।
तद्व्यपदेशाधिकारणम् । . .	१७८ ।
याजपेसादिशब्दानां नामधेयताधिकारणम् । . .	१७८ ।
आग्नेयादीनामनामताधिकारणम् । . .	१८१ ।
घर्षिणादिशब्दानां जातिवाचिताधिकारणम् । . .	१८२ ।
प्राज्ञप्यादिपठानां घातकताधिकारणम् । . .	१८३ ।
निर्मग्न्यशब्दस्य वेगिकत्वाधिकारणम् । . .	१८३ ।
वेद्यवेद्यादिशब्दानां नामधेयत्वाधिकारणम् । . .	१८४ ।
वेद्यवानरेष्ट्याद्यर्थवादताधिकारणम् । . .	१८५ ।
यजमानशब्दस्य प्रस्तरादिस्तुत्यर्थताधिकारणम् । . .	१८७ ।
आग्नेयादीनां ब्राह्मणादिस्तुत्यर्थताधिकारणम् । . .	१८८ ।
पूषादिशब्दानां यजमानस्तुत्यर्थताधिकारणम् । . .	१८९ ।
अपवर्गादिशब्दानां गवादिप्रशंसार्थकताधिकारणम् । . .	१८९ ।
भूमाधिकारणम् । . .	१९० ।
प्राणभृतादिशब्दानां स्तुत्यर्थताधिकारणम् । . .	१९० ।
वाक्यशेषेण संदिग्धार्थनिरूपणाधिकारणम् । . .	१९१ ।
सामर्थ्यानुसरित्वा अत्यर्थस्वितानां व्यवस्थाधिकारणम् । . .	१९२ ।

अध्यायाधिकारणसंख्या ॥ ६८ ॥

पाठोपधिकारणसंख्या ॥ १६ ॥

अथ द्वितीयेऽध्याये प्रथमः पाठः ।

अपूर्वस्य आख्यातपदप्रतिपाद्यत्वाधिकारणम् । . .	१९३ ।
अपूर्वस्यास्तित्वाधिकारणम् । . .	२०० ।
कर्मणां गुणप्रधानभाषयिमाणाधिकारणम् । . .	२०२ ।

	५४४ ।
समार्जनादीनामप्रधानताधिकरणम् ।	२०३ ।
स्तीव्रादिप्राधान्याधिकरणम् ।	२०५ ।
मन्त्राविधायकत्वाधिकरणम् ।	२०६ ।
मन्त्रनिर्देशनाधिकरणम् ।	२०७ ।
ब्राह्मणनिर्देशनाधिकरणम् ।	२०७ ।
कदाह्यमन्त्राधिकरणम् ।	२०७ ।
अवस्यताधिकरणम् ।	२०७ ।
शामनक्षयाधिकरणम् ।	२०८ ।
यजुर्नक्षयाधिकरणम् ।	२०८ ।
मिमांसाना यजुष्याधिकरणम् ।	२०८ ।
एकवाक्यत्वाधिकरणम् ।	२०९ ।
साक्यभेदाधिकरणम् ।	२१० ।
अनुपङ्गाधिकरणम् ।	२११ ।
अवस्यमनुपङ्गाधिकरणम् ।	२१२ ।

पाठेऽधिकरणसंख्या ॥ १७ ॥

अथ द्वितीयेऽध्याये द्वितीय पाठः ।

अङ्गापूर्वभेदाधिकरणम् ।	२१३ ।
समिदाद्यपूर्वभेदाधिकरणम् ।	२१४ ।
आधाराद्यः।नेवादीनामङ्गाङ्गभावाधिकरणम् ।	२१६ ।
उपागुपाङ्गापूर्वताधिकरणम् ।	२१९ ।
आधाराद्यपूर्वताधिकरणम् ।	२२२ ।
यशुमे।मापूर्वताऽधिकरणम् ।	२२४ ।
अध्याकृतकर्मभेदाधिकरणम् ।	२२८ ।
उदाकृतकर्मभेदाधिकरणम् ।	२३० ।
देशताभेदकृतकर्मभेदाधिकरणम् ।	२३१ ।
दूष्यति गेवानुक्तिरुक्तकर्मव्याधिकरणम् ।	२३२ ।
दध्यादिद्रव्यमफलत्वाधिकरणम् ।	२३३ ।
धारयन्तीयादीना कर्मन्तरताधिकरणम् ।	२३६ ।
सोमरतिपनयो कामेव्याधिकरणम् ।	२३८ ।

पाठेऽधिकरणसंख्या ॥ १८ ॥

अथ द्वितीयेऽध्याये तृतीय पाठः ।

उदायताया उगतिटोमाङ्गाधिकरणम् ।	२४१ ।
--------------------------------	-------

अयेष्टेः क्रत्यन्तरताधिकारताधिकरणम् ।	...	२४८ ।
आधानस्य विधेयत्वाधिकरणम् ।	...	२४९ ।
टाद्यायणादीनां गुणताधिकरणम् ।	...	२४९ ।
द्रव्यदेयतायुक्तानां यागान्तरताधिकरणम् ।	...	२४९ ।
यत्सालम्भनादीनां संस्कारताधिकरणम् ।	...	२४९ ।
नैघारक्षराराधानार्थताधिकरणम् ।	...	२४९ ।
स्वाध्यायादीयतस्य पर्यग्निकरणगुणकत्वाधिकरणम् ।	...	२४९ ।
अवाध्यादीनां यदनामताधिकरणम् ।	...	२४९ ।
अग्निचयनस्य संस्कारताधिकरणम् ।	...	२४९ ।
भासाग्निहोत्रादीनां क्रत्यन्तरताधिकरणम् ।	...	२५० ।
आग्नेयवदिकाम्येष्ट्याधिकरणम् ।	...	२५२ ।
अयेष्टेः चाद्यफलकत्वाधिकरणम् ।	...	२५२ ।
आग्नेयवद्विहोत्रः स्तुत्यर्थताधिकरणम् ।	...	२५३ ।

पाठेऽधिकरणसंख्या ॥ १४ ॥

अथ द्वितीयेऽध्याये चतुर्थेः पादः ।

पावज्जीविकाग्निहोत्राधिकरणम् ।	...	२५४ ।
सर्वायाव्याप्रत्ययेरुक्तताधिकरणम् ।	...	२५५ ।

अध्यायाऽधिकरणसंख्या ॥ १६ ॥

पाठेऽधिकरणसंख्या ॥ २ ॥

अथ तृतीयेऽध्याये प्रथमः पादः ।

प्रतिष्ठाधिकरणम् ।	..	२५७ ।
शैवलस्यताधिकरणम् ।	..	२५८ ।
शैवलस्यताधिकरणम् ।	..	२५८ ।
निर्वपणादीनामर्थानुसारेण व्यवस्थितविषयताधिकरणम् ।	..	२६० ।
रक्षादीनां संयोगानुसारेण व्यवस्थितत्वाधिकरणम् ।	..	२६१ ।
आरूपपादिगुणानामसंकीर्णत्वाधिकरणम् ।	..	२६२ ।
सर्वायाव्यादीनां संयोगादधिकरणम् ।	..	२६३ ।
समसादीनां संमार्गाद्यप्रयोगाधिकरणम् ।	..	२६६ ।
समुदगारवितापाः पशुधर्मताधिकरणम् ।	..	२६६ ।
अभिक्रमणादीनां प्रयाजमात्राङ्गताधिकरणम् ।	..	२६७ ।
उपयोतस्य प्राकरणिकाङ्गताधिकरणम् ।	..	२६८ ।
पारण्येरुक्ततादिपात्राणां कृत्स्नपागुणताधिकरणम् ।	..	२७२ ।
पारत्र्योन्यायाधिकरणम् ।	..	२७४ ।

मुष्टीकरणादीनां कृत्स्नप्राकरणिकाङ्गताधिकरणम् ।	..	२७५ ।
चतुर्धाकरणस्यानेपमावाङ्गताधिकरणम् ।	..	२७५ ।

पाठोऽधिकरणसंख्या ॥ १५ ॥

अथ तृतीयेऽध्याये द्वितीयः पाटः ।

सदनप्रकाशकमन्त्राणां मुख्ये विनियोगाधिकरणम् ।	..	३७३ ।
चन्द्रप्रकाशकमन्त्राणां गार्हपत्ये विनियोगाधिकरणम् ।	..	३७८ ।
आहुताप्रकाशकमन्त्राणामाहुते विनियोगाधिकरणम् ।	..	३७९ ।
अग्निविष्टरणादिवकाशकमन्त्राणां तत्रैव विनियोगाधिकरणम् ।	..	३८० ।
प्रस्तरप्रहरणव्याघाधिकरणम् ।	..	३८० ।
मूर्तधाकानामर्घानुसारेण विनियोगाधिकरणम् ।	..	३८१ ।
काम्यवाङ्मन्युवाक्याकावहानि काम्यभावाङ्गताधिकरणम् ।	..	३८२ ।
शानीधोपस्थाने ब्राह्मणानां मन्त्राणां विनियोगाधिकरणम् ।	..	३८३ ।
भस्ममन्त्राणां यथालिङ्ग यथालिङ्गादौ विनियोगाधिकरणम् ।	..	३८५ ।
मन्त्राभिपूतिरिग्यादेर्मन्त्रयामोत्पत्तस्य एकव्यस्तताधिकरणम् ।	..	३८६ ।
चन्द्रपातस्योपादिमन्त्राणां सर्वेषु भवणेषु ऊर्ध्वेन विनियोगाधिकरणम् ।	..	३८७ ।
आभ्युदीतसोमभरणे चन्द्रस्याप्युपलब्ध्याधिकरणम् ।	..	३८८ ।
पार्श्वीवतभरणे चन्द्रादीनामनुपलब्ध्याधिकरणम् ।	..	३८८ ।
पार्श्वीवतसोमभरणे त्वष्टरानुपलब्ध्याधिकरणम् ।	..	३८९ ।
पार्श्वीवतसोमभरणे त्रिशतामनुपलब्ध्याधिकरणम् ।	..	३८९ ।
भवणेष्वनुपलब्ध्यादियताया अनुपलब्ध्याधिकरणम् ।	..	३९० ।
अनैन्द्राणां मन्त्रकभरण्याधिकरणम् ।	..	३९० ।
ऐन्द्राणामन्त्राणामन्त्रकभरण्याधिकरणम् ।	..	३९१ ।
मन्त्रविधौ वाचाभनेकज्जटमूर्कैर्विनियोगाधिकरणम् ।	..	३९१ ।
शकादयोऽधिकारयोगात्तस्य उपसंहाराधिकरणम् ।	..	३९१ ।

पाठोऽधिकरणसंख्या ॥ २० ॥

अथ तृतीयेऽध्याये तृतीयः पाटः ।

उत्थेऽष्टादीनां पेटधर्मताधिकरणम् ।	..	३९२ ।
आधाने गानस्योपागुणाधिकरणम् ।	..	३९४ ।
उपेतिष्टोमस्य आहुतेऽदिकताधिकरणम् ।	..	३९४ ।
प्रकारादस्य विनियोगकताधिकरणम् ।	..	३९५ ।
क्रमस्य विनियोगकताधिकरणम् ।	..	३९८ ।

समाख्यायां त्रिनिर्णयकताधिकारणम् ।	..	पृष्ठ ।
सुखादीनां पुण्यपुण्यनीयस्वाधिकारणम् ।	..	२६८ ।
द्वितीयोपसन्नायां अदीनताहताधिकारणम् ।	..	२६९ ।
कुनायादौ प्रतिपदोक्तत्वाधिकारणम् ।	..	३०५ ।
साधन्याधनुस्त्वधिकारणम् ।	..	३०६ ।
संतर्दनस्य संस्थानियोगाधिकारणम् ।	..	३०७ ।
प्रत्ययनिवेधस्य प्रथमप्रयोगविषयताधिकारणम् ।	..	३०८ ।
पौष्ठापेयस्य द्विक्रतो विनिर्णयताधिकारणम् ।	..	३१० ।
पौष्ठापेयस्य चरायेय निवेष्टाधिकारणम् ।	..	३१० ।
पौष्ठापेयस्यैकदेवस्य निवेष्टाधिकारणम् ।	..	३११ ।

पाठेऽधिकारणसंख्या ॥ १५ ॥

अथ तृतीयेऽध्याये चतुर्थः पाठः ।

निर्णीतस्यायं वादनाधिकारणम् ।	..	३१२ ।
पक्षि द्वितीयादीनामनुवादनाधिकारणम् ।	..	३१५ ।
अनृतप्रदननिवेधस्य क्रतुधर्मताधिकारणम् ।	..	३१५ ।
कञ्जप्रधानधर्मणां प्रकरणे निवेष्टाधिकारणम् ।	..	३१७ ।
अप्रगोरादीनां पुनर्धर्ताधिकारणम् ।	..	३१८ ।
मन्यद्वाः संवादनिवेधस्य पुनर्धर्मताधिकारणम् ।	..	३१९ ।
मुच्यंभारणादीनां पुनर्धर्मताधिकारणम् ।	..	३२० ।
कषादीनां ऐदिककर्महताधिकारणम्	..	३२० ।
ऐदिकाश्चप्रतिपद्ये कृदिकर्तव्यताधिकारणम् ।	..	३२१ ।
वातुर्वाक्यीध्यधिकारणम् ।	..	३२२ ।
ऐदिकपानव्यापदि सामेन्द्रकविधानाधिकारणम् ।	..	३२३ ।
सामेन्द्रचरोऽपञ्जमानपानव्यापदिष्यताधिकारणम् ।	..	३२४ ।
आनेपादाकपानचरोऽपञ्जमानमात्रस्य द्वातव्यताधिकारणम् ।	..	३२४ ।
सधर्मेष्वैत्यटकटनुष्ठानाधिकारणम् ।	..	३२६ ।
प्राथमिकमेवात् स्थटकटाव्यनुष्ठानाधिकारणम् ।	..	३२७ ।
पुरोदाशविभागस्य असाधताधिकारणम् ।	..	३२७ ।

पाठेऽधिकारणसंख्या ॥ १६ ॥

अथ तृतीयेऽध्याये पञ्चमः पाठः ।

प्रजाश्यादिभिः स्थटकटाटिद्येवाननुष्ठानाधिकारणम् ।	..	३२८ ।
सार्कप्रस्थाप्ये येवक्रमाननुष्ठानाधिकारणम् ।	..	३२८ ।

पृष्ठ ।

सोमामण्या शेषकर्मननुष्ठानाधिकरणम् ।	..	३२८ ।
सर्वपृष्ठेष्टौ स्थितिकृदिहादीना सकृदनुष्ठानाधिकरणम् ।		३२९ ।
येन्द्रयायश्चष्टे द्वि शेषमन्त्राधिकरणम् ।	..	३३० ।
सोमै शेषमन्त्राधिकरणम् ।	..	३३० ।
सदगानुष्ठा सदसुप्रहस्येन भक्षाधिकरणम् ।	..	३३१ ।
प्राक्स्तुतोऽपि सोममन्त्राधिकरणम् ।	..	३३२ ।
स्यद्वन्द्वस्य भक्षनिमित्तताधिकरणम् ।	..	३३३ ।
क्षोमाभिव्यप्येवमपि भक्षनिमित्तताधिकरणम् ।	..	३३३ ।
स्यद्वन्द्वकृत्वादीना समसो सोममन्त्राधिकरणम् ।	..	३३४ ।
सोतु प्रथममन्त्राधिकरणम् ।	..	३३४ ।
मन्त्रस्यानुष्ठापूर्वकत्वाधिकरणम् ।	..	३३५ ।
पैदिकज्ञाद्येन प्रतिपन्नताधिकरणम् ।	..	३३५ ।
स्यद्वन्द्वकृत्वादीनामनुष्ठापनाधिकरणम् ।	..	३३५ ।
स्यद्वन्द्वकृत्वादीनामनुष्ठापनाधिकरणम् ।	..	३३६ ।
स्यद्वन्द्वकृत्वादीनामनुष्ठापनाधिकरणम् ।	..	३३६ ।
स्यद्वन्द्वकृत्वादीनामनुष्ठापनाधिकरणम् ।	..	३३७ ।

पठेऽधिकरणस्य ॥ १८ ॥

अथ सुतीयेऽध्याये पठः पाठः ।

सुधादिषु जातिरतादिषु चैव प्रकृतिगामिताधिकरणम् ।	..	३३८ ।
हानिधेनीना सप्तदशस्यव्याया विकृतिगामिताधिकरणम् ।		३३८ ।
गोदोहनादीना प्रकृतिगामिताधिकरणम् ।	.	३३८ ।
साधानस्य प्रथमानेष्टाननुष्ठापनाधिकरणम् ।	..	३३९ ।
साधानस्य सर्वार्थताधिकरणम् ।	..	३३९ ।
प्रथमानेष्टीनामसंस्तुतेऽप्ये कर्तव्यताधिकरणम् ।	..	३४० ।
उपाकरवादीनामनीधमाभिव्यप्यताधिकरणम् ।	..	३४१ ।
याप्यादृखादीनामुपयदोहधर्मताधिकरणम् ।	..	३४५ ।
सादनादीनां सुधनत्रयधर्माधिकरणम् ।	..	३४६ ।
रश्मिनिवृत्त्यादीनां सर्वप्रमुखधर्मताधिकरणम् ।	..	३४६ ।
सर्वप्रदाम्यपेव सादनादिधर्मप्रत्याधिकरणम् ।	..	३४६ ।
सिद्धिवादीष्टकानामनुष्ठापनाधिकरणम् ।	..	३४७ ।
सर्वप्रदाम्यपेव सादनादिधर्मप्रत्याधिकरणम् ।	..	३४७ ।
प्रतिनिधिरपि मुख्यधर्मानुष्ठानाधिकरणम् ।	..	३४८ ।

पुनरेव्यपि प्रतिनिधिषु मुख्यधर्मानुष्ठानाधिकरणम् ।	..	३४६ ।
दीर्घलोकादिधर्माणामग्निष्टोमाङ्गताधिकरणम् ।	..	३४६ ।

पादोऽधिकरणसंख्या ॥ १६ ॥

अथ तृतीयेऽध्याये सप्तमः पादः ।

सहिरादीनां दशंपोषांमासतटद्वोमवाङ्गताधिकरणम् ।	..	३५१ ।
ह्यमिसंस्काराणां प्रधानार्थताधिकरणम् ।	..	३५२ ।
सौमिकयेत्यादीनामङ्गप्रधानोभवाङ्गताधिकरणम् ।	..	३५३ ।
अभिमर्शनस्याङ्गप्रधानोभवाङ्गताधिकरणम् ।	..	३५३ ।
दीर्घाद्विणयोः प्रधानार्थताधिकरणम् ।	..	३५४ ।
अन्तर्देव्युपानङ्गताधिकरणम् ।	..	३५४ ।
द्विर्धानस्य सामिधेय्यनङ्गताधिकरणम् ।	..	३५५ ।
अङ्गानामव्यवहारानुष्ठानाधिकरणम् ।	..	३५५ ।
परिक्रोतानामुत्पत्तिं संख्याविशेषनियमाधिकरणम् ।	..	३५६ ।
समसाध्यपूर्णां पृथक्तयाधिकरणम् ।	..	३५८ ।
समसाध्यपूर्णां बहुव्यनियमाधिकरणम् ।	..	३५८ ।
समसाध्यपूर्णां दशसंख्यानियमाधिकरणम् ।	..	३५८ ।
अमितुरपृथक्तयाधिकरणम् ।	..	३५९ ।
वपगस्यापृथक्तयाधिकरणम् ।	..	३५९ ।
सोमशिक्षेत्तुःपृथक्तयाधिकरणम् ।	..	३५९ ।
अस्त्यगिति नामोऽस्यगामिताधिकरणम् ।	..	३५९ ।
दीर्घाद्विणयावाक्योक्तानामेव अङ्गादीनां समुदयस्यैतत्तयाधिकरणम् ।	..	३६० ।
अस्त्यङ्गां ह्यमिसंस्कारदशस्याधिकरणम् ।	..	३६० ।
अध्यर्थादिषु आध्यर्थादीनां कर्तृतानियमाधिकरणम् ।	..	३६१ ।
समुच्छ्रितपेऽनुव्रथचनप्रेषयोऽन्तःप्रेषककर्तृकस्याधिकरणम् ।	..	३६२ ।
समसद्वोमेऽध्यर्थाः कर्तृताधिकरणम् ।	..	३६२ ।
अनेनवाजपेयपेऽनेककर्तृकताधिकरणम् ।	..	३६३ ।

पादोऽधिकरणसंख्या ॥ २२ ॥

अथ तृतीयेऽध्याये ऽष्टमः पादः ।

कस्य स्यामिकर्मताधिकरणम् ।	..	३६४ ।
वपनादिसंस्काराणां वाजमानताधिकरणम् ।	..	३६४ ।
तपसोवाजमानताधिकरणम् ।	..	३६५ ।
वाकाङ्गानिरासाधिकरणम् ।	..	३६५ ।

पुरोडाशस्य स्थितकृतप्रयुक्तताधिकरणम् ।	..	५४८ ।
अभिधारणे शेषधारणतत्वाश्रयेरननुष्ठानाधिकरणम् ।	..	३८९ ।
समानयनस्याव्ययधर्मप्रयोजकताधिकरणम् ।	..	३८२ ।
शेषावधत्तौ शेषावधत्तयोः क्रमेण उभयानुभवाद्येताधिकरणम् ।	..	३८३ ।
उपपत्तिद्विचतुर्गद्दीतावरणाधिकरणम् ।	..	३८३ ।

पाठेऽधिकरणसंख्या ॥ १७ ॥

अथ चतुर्थोऽध्याये द्वितीयः पादः ।

स्योरोऽद्वैतमात्रप्रयोजकताधिकरणम् ।	..	३८४ ।
शाखाया आद्यायताधिकरणम् ।	..	३८४ ।
छेदनस्य शाखाप्रयुक्तताधिकरणम् ।	..	३८५ ।
शाखाप्रसरणस्य प्रतिपत्तिकर्मताधिकरणम् ।	..	३८६ ।
निनयनस्य प्रतिपत्तिकर्मताधिकरणम् ।	..	३८६ ।
दण्डदानस्यार्थकर्मताधिकरणम् ।	..	३८७ ।
पूर्वाधिकरणे आशङ्कानिरासः । तथाप्रधानस्य प्रतिपत्तिकर्मताधिकरणम् ।	..	३८७ ।
अवभृगुगमनस्य प्रतिपत्तिकर्मताधिकरणम् ।	..	३८८ ।
कर्तृदेशकाक्षिप्योर्ना निवमार्थताधिकरणम् ।	..	३८८ ।
द्रव्यगुणविधानस्य निवमार्थताधिकरणम् ।	..	३८८ ।
अवघातादिसंस्कारविधानस्य निवमार्थताधिकरणम् ।	..	३८८ ।
यागस्यरूपनिर्दयताधिकरणम् ।	..	३८८ ।
सौमस्यरूपनिर्दयताधिकरणम् ।	..	३८८ ।
वाहित्य आतिथ्यादिसाधारणताधिकरणम् ।	..	३८९ ।

पाठेऽधिकरणसंख्या ॥ १४ ॥

अथ चतुर्थोऽध्याये तृतीयः पादः ।

द्रव्यसंस्कारकर्मणां कृत्यार्थताधिकरणम् ।	..	३८९ ।
नैमित्तिकानां वार्त्तद्विरादीनामनित्यार्थताधिकरणम् ।	..	३८९ ।
दध्यादेर्मित्यनैमित्तिकोभयार्थताधिकरणम् ।	..	३८९ ।
यथोपतादीनां कृत्यधर्मताधिकरणम् ।	..	३८९ ।
विश्वजिदादीनां सकलत्वाधिकरणम् ।	..	३८९ ।
विश्वजिदादीनां मेककनताधिकरणम् ।	..	३८९ ।
विश्वजिदादीनां स्वर्गकनताधिकरणम् ।	..	३८९ ।
रात्रिसञ्चयायः रात्रिसञ्चयार्थतादिककनकत्वाधिकरणम् ।	..	३८९ ।
काम्यानां यथोक्तकाम्यकनकत्वाधिकरणम् ।	..	३८९ ।

एक ।

दण्डपूर्वमासादीना सर्वकामार्थताधिकरणम् ।	..	३६६ ।
दण्डपूर्वमासादीना प्रतिफलं पृथगनुष्ठानाधिकरणम् ।	..	३६७ ।
समानमधिकरणम् ।	३६८ ।
सोऽशमयथादीना सयनाद्यङ्गताधिकरणम् ।	..	३६८ ।
वेमभादे पौर्णमास्याद्यङ्गताधिकरणम् ।	..	३६९ ।
अनुयाजादीना सामानोमाहृतोर्जकालताधिकरणम् ।	..	४०० ।
सोमादीना दण्डपूर्वमासोत्तरकामताधिकरणम् ।	..	४०० ।
विषयानरेष्टे पुत्रगतफलकत्वाधिकरणम् ।	..	४०० ।
सोऽशमयथाद्यङ्गानां स्वकार्तृकर्मव्यवसाधिकरणम् ।	..	४०१ ।

पादेऽधिकरणसंख्या ॥ १८ ॥

अथ चतुर्थाऽध्याये चतुर्थः पादः ।

रात्रभूषणार्थं विदेकनाटाङ्गताधिकरणम् ।	..	४०२ ।
विदेकस्य कृत्वा रात्रभूषणङ्गताधिकरणम् ।	..	४०३ ।
सोम्यादीनामुपसत्कालकत्वाधिकरणम् ।	..	४०३ ।
सामनहोमाना सामययङ्गताधिकरणम् ।	४०४ ।
दधिपदस्य नित्यताधिकरणम् ।	४०४ ।
द्विषानास्य नैमित्तिकत्वाधिकरणम्	४०५ ।
दध्याग्नितर्पणनैमित्तिकत्वाधिकरणम् ।	४०५ ।
पिपहणितृपदस्याङ्गताधिकरणम् ।	४०६ ।
रथनायाधूपाङ्गताधिकरणम् ।	४०६ ।
क्षरोऽवाङ्गताधिकरणम् ।	४०७ ।
आधारादीनामङ्गताधिकरणम् ।	४०७ ।
उर्वेतिष्टोमं दीक्षणीयादीनामङ्गताधिकरणम् ।	..	४०८ ।

चतुर्थाध्यायाधिकरणसंख्या ॥ ६१ ॥ पादेऽधिकरणसंख्या ॥ १२ ॥

अथ पञ्चमाऽध्याये प्रथमः पादः ।

पुतिप्रसोपस्यन्पादः ।	४१० ।
क्रमस्य कृषिदार्पिकत्वाधिकरणम् ।	४११ ।
क्रमस्य कृषिदार्पणमाधिकरणम् ।	४११ ।
क्रमस्य कृषित्यादानुसारिताधिकरणम् ।	४१२ ।
क्रमस्य कृषित्पयस्यपशुस्यनुसारिताधिकरणम् ।	..	४१३ ।
क्रमस्य कृषित्पयानुसारिताधिकरणम् ।	४१३ ।

	पृष्ठ ।
अङ्गकमस्य मुख्यक्रमानुसारिताधिकरणम् ।	४९३ ।
अङ्गेषु मुख्यक्रमापेक्षया पाठस्य अन्यत्राधिकरणम् ।	४९४ ।
ब्राह्मणपाठान्मन्त्रपाठस्य अन्यत्राधिकरणम् ।	४९५ ।
प्रयोगवचनाच्चोदरस्य अन्यत्राधिकरणम् ।	४९६ ।
विक्रता क्षवित्पक्षतिधर्मानतिदेशाधिकरणम् ।	४९६ ।
अनुवाजाद्युत्कर्षप्रयोजनान्ताधिकरणम् ।	४९६ ।
प्रयुक्तप्राज्ञादीनां सामिकपूर्वभाविताधिकरणम् ।	४९७ ।
वैकृतिप्रपञ्चमन्त्रापर्याधिकरणम् ।	४९७ ।
दक्षिणान्तरिमामानपर्याधिकरणम् ।	४९७ ।
पुरोहताभिप्रासनान्तस्य दशैकपर्याधिकरणम् ।	४९८ ।
सन्तपनीयाया अग्निहोत्रानुत्कर्षकताधिकरणम् ।	४९८ ।
उक्त्यापुरोधेन द्वादशुत्कर्षाधिकरणम् ।	४९८ ।

पाठेऽधिकरणसंख्या ४९८ ॥

अथ पञ्चमाध्याये द्वितीयः पादः ।

पदार्थानुसमप्रव्यायः याज्ञपेयश्रुतां सर्ववामेकदोषाकरणादिधर्मानुष्ठानाधि
करणम् ।

मुष्टिकपात्रादीनां समुदायानुसमवाधिकरणम् ।	४९९ ।
अवदानस्य प्रदानान्तानुसमवाधिकरणम् ।	४९९ ।
अङ्गनादेः । परिध्याणान्तानुसमवाधिकरणम् ।	४९९ ।
द्वैतताद्वयदानेषु पदार्थानुसमवाधिकरणम् ।	४९९ ।
नानादीजेटोऽनुष्ठानादीनां तन्वताधिकरणम् ।	४९९ ।
अग्नीषोमीयपयो प्रयाजानुवाजयोः याज्ञमेदाधिकरणम् ।	४९९ ।
नारिष्टहोमस्योपहोमपूर्वताधिकरणम् ।	४९९ ।
विदेशनादीनामभिप्रेतपूर्वताधिकरणम् ।	४९९ ।
सावित्रहोमादीनां होवर्णाध्ययनपूर्वयोगाधिकरणम् ।	४९९ ।
याज्ञमानसंस्काराणां कन्यप्रतिमोक्तत्वर्यभाविताधिकरणम् ।	४९९ ।

पाठेऽधिकरणसंख्या ४९९ ॥

अथ पञ्चमाध्याये तृतीयः पादः ।

प्रयाजादीनामेकादशादिहोमसंख्यायाः सर्वसम्प्राप्तताधिकरणम् ।	४९९ ।
प्रयमादीनां तिष्ठतामुपसृतां स्वस्यानानुष्ठानाधिकरणम् ।	४९९ ।
सामिधेनीषु चाग्न्युक्तानामग्नी त्विधेयाधिकरणम् ।	४९९ ।

द्रव्यापचारे यैकत्वकद्रव्यान्तरानुपादानाधिकरणम् ।	• •	पृष्ठ ।
पूनीकस्य होमप्रतिनिधित्वाधिकरणम् ।	• •	४६९ ।
प्रतिनिधयचारे उपातद्रव्यसदृशस्य पुनः प्रतिनिधित्वाधिकरणम् ।		४६२ ।
भुतस्यापि प्रतिनिधेरपचारे उपातसदृशस्य पुनः प्रतिनिधित्वाधिकरणम् ।		४६२ ।
मुख्यापचारे सत्प्राप्ती सत्येवेवादानाधिकरणम् ।	• •	४६२ ।
प्रतिनिधना प्रारब्धे कर्मणि पुनद्रव्यतामेवैव प्रतिनिधिनैव समापनाधिकर- णम् ।	• • • •	४६३ ।
भक्त्यापि संस्कारघोषेभ्यो मुख्यस्येवादानाधिकरणम् ।	• •	४६३ ।
प्रयोजनायोग्यस्य मुख्यस्य सत्त्वेऽपि प्रतिनिध्यादानाधिकरणम् ।		४६४ ।
प्रधाननिर्वाहकस्यैव निर्वाहाण्याप्तस्यापि मुख्यस्येवादानाधिकरणम् ।		४६४ ।

पाठे ऽधिकारसंख्या २० ।

अथ षष्ठाऽध्याये चतुर्थः पादः ।

अद्यतनाद्ये पुनरुत्पत्त्याद्ये प्रतिनिध्यादानाधिकरणम् ।	• •	४६५ ।
स्थित्यद्वैतस्यैव सत्यस्य नाभ्ये पुनरुत्पत्त्यादानाधिकरणम् ।	• •	४६५ ।
अत्यन्तमेव शेषमवकाशिकाणाम् ।	• •	४६६ ।
कालैकदेशमेवैव शेषमवकाशानुदानाधिकरणम् ।	• •	४६६ ।
काले सर्वदाद्ये शेषमवकाशानुदानाधिकरणम् ।	• •	४६७ ।
अवकाशानामपि अवकाशावनिर्वाहाधिकरणम् ।	• •	४६७ ।
होमाभिप्रेत्याभ्यवक्तुरेव भक्त्याधिकरणम् ।	• •	४६८ ।
पुनराधारे प्रति यः पुनरुत्पत्त्यस्य निमित्ताधिकरणम् ।	• •	४६८ ।
अवकाशावनिर्वाहाय कर्मोपायताधिकरणम् ।	• •	४७० ।
अवकाशावकाशस्य निमित्तकद्वयवशात्ताधिकरणम् ।	• •	४७० ।
यथावाच्यैव पुनस्तद्विशेषज्ञानावकाशाधिकरणम् ।	• •	४७१ ।
परिचयेत्यादिभ्योऽवकाशावनिर्वाहाधिकरणम् ।	• • • •	४७१ ।
परिचयेत्यादिभ्योऽवकाशावनिर्वाहाधिकरणम् ।	• •	४७२ ।
अथ प्राप्तेत्यस्य कालविधानाधिकरणम् ।	• • • •	४७२ ।

पाठे ऽधिकारसंख्या १४ ।

अथ षष्ठाऽध्याये पञ्चमः ।

द्वयोपपत्तेः प्रतिनिधित्वेऽवकाशाधिकरणम् ।	• •	४७३ ।
उपातप्राप्तेः द्वयोपपत्तेः अवकाशाधिकरणम् ।	• •	४७४ ।
अनिर्वाह्यप्राप्तेः द्वयोपपत्तेः अवकाशाधिकरणम् ।	• •	४७४ ।
अनिर्वाह्यप्राप्तेः द्वयोपपत्तेः अवकाशाधिकरणम् ।	• •	४७५ ।

किञ्चित्किञ्चित्प्रयुक्तये यथाष्टस्य तूष्णीं निर्व्याप्यधिकरणम् ।	४७८ ।
सचपदसचपदुभयस्यैवाम्बुदये प्रापञ्चितताधिकरणम् ।	४७९ ।
सत्राय पश्यन्मात्रस्य विश्वजिदधिकरणम् ।	४८० ।
दीवापरिमाणस्य द्वादशाहस्यनिधमाधिकरणम् ।	४८१ ।
गशामयने माघपौर्णमास्याः पुरस्ताद्दीवाधिकरणम् ।	४८२ ।
दीवात्पूर्वं तद्विषयमानामप्युत्कर्षाधिकरणम् ।	४८३ ।
कौत्सिष्टोत्तरेतिहोमाननुष्ठानाधिकरणम् ।	४८४ ।
उदवसानोत्तरेतिहोमाननुष्ठानाधिकरणम् ।	४८५ ।
दीवात्पूर्वं तद्विषयमानामप्युत्कर्षाधिकरणम् ।	४८६ ।
उदवसानोत्तरेतिहोमाननुष्ठानाधिकरणम् ।	४८७ ।
प्रतिहोमाने साधमग्निहोत्रप्रमत्तारम्भाधिकरणम् ।	४८८ ।
योहशिमस्ये वातानिहोत्रप्रमत्तनुष्ठानाधिकरणम् ।	४८९ ।
भेदनादिनिमित्तकहोमस्य दर्शपौर्णमासाहोत्राधिकरणम् ।	४९० ।
व्यापत्रगच्छार्चनिर्ययाधिकरणम् ।	४९१ ।
अपच्छेदयोगपदो प्रापञ्चितताधिकरणम् ।	४९२ ।
योगपदोत्थाद्विषयसर्वस्यैवविषयविकल्पाधिकरणम् ।	४९३ ।
आनुपूर्व्यापच्छेदे उत्तरापच्छेदनिमित्तप्रापञ्चितानुष्ठानाधिकरणम् ।	४९४ ।
उद्गातुत्तरापच्छेदेऽपि सर्वस्यैवविषयादानाधिकरणम् ।	४९५ ।
अर्घ्योपच्छेदेन सर्वेषामाश्रयताधिकरणम् ।	४९६ ।

पादेऽधिकरणसंख्या ॥ २३ ॥

अथ षष्ठाऽध्याये षष्ठः पादः ।

सत्रे समानकन्यानां सहाधिकरणाधिकरणम् ।	४९७ ।
भिन्नकल्पयोगेऽपि रात्रि पुरोहितस्य च कुनायपक्षेधिकाराधिकरणम् ।	४९८ ।
सत्रे प्राप्ताण्यमात्रस्याधिकाराधिकरणम् ।	४९९ ।
सत्रे विश्वामित्रस्तस्मानकन्यानामेवाधिकाराधिकरणम् ।	५०० ।
सत्रे आदितानरेवाधिकाराधिकरणम् ।	५०१ ।
शुभार्थना साधारणपराधिकरणम् ।	५०२ ।
विकृतसप्तदशसामिधेनीषु सर्वत्रयाधिकाराधिकरणम् ।	५०३ ।

पादेऽधिकरणसंख्या ॥ २४ ॥

अथ षष्ठाऽध्याये सप्तमः पादः ।

विश्वजिति विनादीनामदेश्याधिकरणम् ।	५०४ ।
विश्वजिति एषिष्या अदेवस्याधिकरणम् ।	५०५ ।

विश्वजिति अथादीनामदेयताधिकरणम् ।	४८६ ।
विश्वजिति विद्यमानानामेव सर्वस्याना दानाधिकरणम् ।	४८६ ।
विश्वजिति धर्मार्थमेव कस्यैव देयताधिकरणम् ।	४८६ ।
विश्वजिति ठक्षिणाकानां विद्यमानानामेव सर्वस्यानां देयताधिकरणम् ।	४८७ ।
विश्वजिति ठक्षिणादानेकराज्ञानामनुष्ठानाधिकरणम् ।	४८७ ।
सहर्षस्योप विश्वजिति सर्वस्य दानाधिकरणम् ।	४८७ ।
विश्वजिति ह्युदयशतम्भूनधनस्यानधिकाराधिकरणम् ।	४८९ ।
आधानेपरिमित देयमित्यनेन संख्यान्तरविधानाधिकरणम् ।	४८९ ।
अपरिमित-शब्देन सहस्राधिकस्य यष्ट्याधिकरणम् ।	४८९ ।
इति हस्तेत्यादिपरकतिपुरा कल्याणामर्षवाडताधिकरणम् ।	४८९ ।
सहस्रसंश्लेष-शब्देन सहस्रठिनपरताधिकरणम् ।	४८९ ।

पाठेऽधिकरणसंख्या ॥ १३ ॥

अथ षष्ठाऽध्याये ऽष्टमः पादः ।

अनादितामिरेव अतुष्टासृष्टेः साधिकाराधिकरणम् ।	४८९ ।
अनादितामिपुनपनसृष्टेः साधिकरणम् ।	४८९ ।
अनादितामिरेव स्वपरीपट्याधिकरणम् ।	४८९ ।
अनादितामिरेव स्वपरीपट्याधिकरणम् ।	४८९ ।
देवकर्मणा मुदागवनादिकानां साधिकरणम् ।	४८९ ।
पितृकर्मणाऽपरपुत्रादिकानां साधिकरणम् ।	४८९ ।
ज्योतिष्टोमादुवाचसाकपयोनित्यताधिकरणम् ।	४८९ ।
ज्योतिष्टोमादियु पदेऽयतादीनामपि नित्यताधिकरणम् ।	४८९ ।
अपरात्रे प्रत्ययान्वयसाधिकरणम् ।	४८९ ।
ह्यगस्त्येवानीवेमोपगुताधिकरणम् ।	४८९ ।

षष्ठाध्यायाधिकरणसंख्या १९९ । पाठेऽधिकरणसंख्या ॥ १० ॥

अथोत्तरपट्टकम् । तत्र सप्तमाऽध्याये प्रथमः पादः ।

प्रजापतिधर्मणामपूर्य्यमुक्तताधिकरणम् ।	४९० ।
समानमितरव्यनेनेति कृत्वा इति अनेनोपविष्टधर्मतातिदेयताधिकरणम् ।	४९० ।
एतद्व्याप्त्यानीत्यादिना अन्तर्होदयकार्यतातिदेयताधिकरणम् ।	४९१ ।
एतद्व्याप्त्या इत्यनेन एककपालेन्द्राग्निोद्यम्यादिविध्यतिदेयताधिकरणम् ।	४९२ ।
साकमेवे वाचस्पत्यासिद्धिकपलात्तिदेयताधिकरणम् ।	४९२ ।

पाठेऽधिकरणसंख्या ॥ ११ ॥

पृष्ठ ।

अथ सप्तमाध्याये द्वितीयः पादः ।

रघन्तरादिशब्दस्य शानविशेषार्थताधिकरणम् । .. ५०२ ।

पादेऽधिकरणसंख्या ॥ १ ॥

अथ सप्तमाध्याये तृतीयः पादः ।

अग्निहोत्रादिनामा धर्मातिदेशाधिकरणम् । .. ५०३ ।

प्रायणीयेतिनामा धर्मानतिदेशाधिकरणम् । .. ५०४ ।

सर्धदृष्ट-शब्देन दृष्टदृष्टानामतिदेशाधिकरणम् । .. ५०५ ।

अवमयनाम्ना होमिकधर्मातिदेशाधिकरणम् । .. ५०६ ।

वाक्यप्रापसिद्धावभयस्य तुषनिष्कासद्रव्यकृत्वाधिकरणम् । .. ५०७ ।

विष्णवशब्दादातिष्ये धर्मानतिदेशाधिकरणम् । .. ५०८ ।

निर्मग्न्याविशब्देधर्मानतिदेशाधिकरणम् । .. ५०९ ।

दुष्टोः प्रणयनि इत्यनेन होमिकधर्मानतिदेशाधिकरणम् । .. ५१० ।

दुष्टोः प्रणयनि इत्यनेन मध्यमयोर्दुष्टोः प्रणयनाधिकरणम् । .. ५११ ।

स्वरसामादिर्यब्दे धर्मातिदेशाधिकरणम् । .. ५१२ ।

दासो ददातीत्यादौ यमत्रादियशब्दानामाकृतिनिमित्ताधिकरणम् । .. ५१३ ।

गर्गत्रिरात्रे सौमिकेनो उपनिधानाधिकरणम् । .. ५१४ ।

उपययो युषो भवति इत्यादौ यूपशब्दस्य मत्कारावयोक्तृताधिकरणम् । .. ५१५ ।

पृष्टेऽवतिष्ठन्ते इत्यादौ पृष्टशब्दस्य अगद्रव्यप्राप्तिताधिकरणम् । .. ५१६ ।

पादेऽधिकरणसंख्या ॥ १४ ॥

अथ सप्तमाध्याये चतुर्थः पादः ।

अथ सोमं चरे इति कर्तव्यताशङ्काधिकरणम् । .. ५१७ ।

गवामयने वैकाटिकेति कर्तव्यतानुष्ठानाधिकरणम् । .. ५१८ ।

सप्तमाध्यायाधिकरणसंख्या २३ । पादेऽधिकरणसंख्या ॥ २३ ॥

अथ अष्टमाध्याये प्रथमः पादः ।

अथ प्रतिज्ञाधिकरणम् । .. ५१९ ।

त्रियेष कर्मणोऽधर्मातिदेशाधिकरणम् । .. ५२० ।

सोमे वैष्टिकधर्मानतिदेशाधिकरणम् । .. ५२१ ।

सेन्द्रानादौ वैष्टिकधर्मातिदेशाधिकरणम् । .. ५२२ ।

आनीषोमीययोः दायोपायमासिकधर्मातिदेशाधिकरणम् । .. ५२३ ।

सयमीयादिपयो आनीषोमीयधर्मातिदेशाधिकरणम् । .. ५२४ ।

वैकाटिकपयोः सयनधर्मातिदेशाधिकरणम् । .. ५२५ ।

		५८ ।
पशुगणेषु वेकादशिकधर्मातिदेशाधिकरणम् ।	..	५९ ।
अथ्यक्तपञ्चते। सौमिकधर्मातिदेशाधिकरणम् ।	..	५९ ।
अश्वगणेषु द्वादशाष्टिकधर्मातिदेशाधिकरणम् ।	..	५९ ।
संयस्तरसत्रेषु शशमयनिकधर्मातिदेशाधिकरणम् ।	..	५९ ।
निकायिकसुनरेषु पूर्वनिकायधर्मातिदेशाधिकरणम् ।	..	५९ ।
कलादीनामनतिदेशाधिकरणम् ।	..	५९ ।
गुणकामासां गोदोहनादीनामनतिदेशाधिकरणम् ।	..	५९ ।
सौम्यं चराचरमिश्रणहृष्य विकल्पाधिकरणम् ।	..	५९ ।
सौम्यं चराचरमेधधर्मातिदेशाधिकरणम् ।	..	५९ ।
इविद्वैततयोः सविवाते द्विवि सामान्यस्य धर्मोपस्थाधिकरणम् ।	..	५९ ।
शतकप्यलाप्यद्विरप्ये शेषधर्मातिदेशाधिकरणम् ।	..	५९ ।
सधुदके च उपांशुवाजीमान्यधर्मातिदेशाधिकरणम् ।	..	५९ ।

पादेऽधिकरणसंख्या १९ ॥

अथ अष्टमाध्याये तृतीयः पादः ।

वैदिकसौत्रात्मनोऽष्टिकधर्मातिदेशाधिकरणम् ।	..	५९ ।
पयोः सान्नाय्यधर्मातिदेशाधिकरणम् ।	..	५९ ।
पयोः पयोधर्मातिदेशाधिकरणम् ।	..	५९ ।
आमिताया एवधर्मातिदेशाधिकरणम् ।	..	५९ ।
द्वादशाष्टे सत्रादीन्यौर्व्यस्यवा धर्मातिदेशाधिकरणम् ।	..	५९ ।
पञ्चदशरात्रादिषु सत्रधर्मातिदेशाधिकरणम् ।	..	५९ ।

पादेऽधिकरणसंख्या २० ॥

अथ अष्टमाध्याये तृतीयः पादः ।

सुविदेष्टे धानेपस्याग्रायेण्ये च चाामीशोमीयस्य धर्मातिदेशाधिकरणम् ।	५९ ।
अनकसप्तरात्रे त्रिदशस्य द्वादशस्य धर्मातिदेशाधिकरणम् ।	५९ ।
वृद्धिशूद्रात्रे सप्तधर्मातिदेशाधिकरणम् ।	५९ ।
संस्वान्त्येषु द्वादशाष्टिकधर्मातिदेशाधिकरणम् ।	५९ ।
अनेकप्यादेः व्यातिष्टोमात् सौत्रोपस्थाधिकरणम् ।	५९ ।
नायकमेतद्वधर्मातिदेशाधिकरणम् ।	५९ ।

पादेऽधिकरणसंख्या २१ ॥

अथ अष्टमाध्याये चतुर्थः पादः ।

द्विर्विदेष्टे-सप्तस्य त्रिदशस्य धर्मातिदेशाधिकरणम् ।	५९ ।
---	------

द्विंहोम-शब्दस्यापूर्यताधिकारणम् ।	५२७ ।
अष्टमाध्यायेऽधिकारणसंख्या ३३ ।	पादेऽधिकारणसंख्या २२ ।

अथ नवमेऽध्याये प्रथमः पादः ।

अग्निहोत्रादिपूतानां धर्माणामपूर्यप्रयुक्तस्याधिकारणम् ।	५२७ ।
प्रासण्यापूर्यप्रयुक्तस्याधिकारणम् ।	५२८ ।
कनदेयतासंयद्धर्माणामपूर्यप्रयुक्तस्याधिकारणम् ।	५३२ ।
धर्माणामदेयताप्रयुक्तस्याधिकारणम् ।	५३२ ।
प्रासण्यादीनामपूर्यप्रयुक्तस्याधिकारणम् ।	५३४ ।
अग्निष्टोमे उवांशुस्थस्य प्राचीनपदार्थप्रयुक्तस्याधिकारणम् ।	५३७ ।
हृष्टकादिषु सकृद्विकर्षणानुष्ठानाधिकारणम् ।	५३८ ।
उत्तमान्वेषामह्नां पक्षीसंज्ञासंख्याधिकारणम् ।	५३८ ।
त्रिःपञ्चमामन्याद्य हृष्टादिषु स्थानधर्मताध्याधिकारणम् ।	५३९ ।
प्रायज्जीये दर्शयौर्ध्वासर्षारारमखीयेष्टेः सकृदनुष्ठानाधिकारणम् ।	५४० ।
निर्धापमन्त्रे सवित्रादिशब्दानामनुष्ठाधिकारणम् ।	५४२ ।
आमये कुष्टमिति मन्त्रे अग्नि-शब्दस्य विकृतावृद्धाधिकारणम् ।	५४२ ।
होषह्वानमन्त्रे यज्वतिशब्दस्यानुष्ठाधिकारणम् ।	५४३ ।
सुप्रजपयद्याह्वाननिगदे हरिषच्छब्दस्यानुष्ठाधिकारणम् ।	५४४ ।
सारस्यस्यान्मेष्यामभिगुशकनाभावाधिकारणम् ।	५४४ ।
पक्षापह्नाये गिराशब्दस्य स्थाने दूरापदस्यैव कर्तव्यताधिकारणम् ।	५४५ ।
दूरापदस्य प्रगीतताधिकारणम् ।	५४६ ।

पादेऽधिकारणसंख्या २० ।

अथ नवमेऽध्याये द्वितीयः पादः ।

गीतीनां सामनामताधिकारणम् ।	५४७ ।
सायः अमृषंस्कारकर्मताधिकारणम् ।	५४८ ।
सुषे प्रत्युषे कस्तुमासः समारपेनाधिकारणम् ।	५४९ ।
समाख्येयं तिम्यु ऋषु गानाधिकारणम् ।	५५० ।
उत्तरयोगादतीत्यत्र उत्तरावन्ध ॥ ५४ तत्रैव अन्तेर्पदस्याधिकारणम् ।	५५० ।
एतत्तीव्रदन्त्योरिय प्रपचनेन रचनस्य गानाधिकारणम् ।	५५१ ।
गीतिसपादकानामसार्त्रकारादीनां विकल्पाधिकारणम् ।	५५२ ।
अर्वां स्तुवते साया स्तुवते इति विधिनासाम्येव सप्तविधानाधिकारणम् ।	५५३ ।
रचनारमुत्तरयोगादतीत्यतो उत्तरावधेय्येन गानाधिकारणम् ।	५५३ ।
उत्तरयोः स्तोभातिदेशाधिकारणम् ।	५५४ ।

स्तोत्रमन्त्राधिकारणम् ।	..	५४४ ।
मीयारादिषु शेषजायमानानुष्ठानाधिकारणम् ।	..	५४५ ।
परिधौ धूपधर्मोपुष्ठानाधिकारणम् ।	..	५४६ ।
श्रुतादौ प्रणीताधर्मोपुष्ठानाधिकारणम् ।	..	५४७ ।
सुहृद्भयनारोधर्मोपुष्ठानाधिकारणम् ।	..	५४८ ।
कथयारण्ये सुहृद्भयनारोधर्मोपुष्ठानाधिकारणम् ।	..	५४९ ।
द्विसामने सुहृद्भयनारोधर्मोपुष्ठानाधिकारणम् ।	..	५५० ।
सौम्येतिषु पार्थक्येमागानुष्ठानाधिकारणम् ।	..	५५१ ।
दशपूर्य्यमासयोर्दशपूर्य्यस्य व्यवस्थाधिकारणम् ।	..	५५२ ।
समिधादीनां यागनामधेयताधिकारणम् ।	..	५५३ ।

पाठेऽधिकारणसंख्या ॥ ५० ॥

अथ नवमेऽध्याये सप्तमः पादः ।

विक्रतो मन्त्रगतप्रीत्यादिशब्दानामुहाधिकारणम् ।	..	५५४ ।
पौण्डरीकेषु द्वादशसु स्वरसमन्वयेष्वुहाधिकारणम् ।	..	५५५ ।
अग्नीषोमीयपथे लोकिकधूपस्पर्शप्रायश्चित्ताधिकारणम् ।	..	५५६ ।
द्विपशुपाते यागमन्त्रोपेक्षयास्तत्राहुयजनान्तपदयोर्द्विपशुपान्तोपेक्षाधिकारणम् ।	..	५५७ ।
अग्नीषोमीयपथे प्रायश्चित्तपाशवहुत्वामिधायिमन्त्रयोर्विकल्पाधिकारणम् ।	..	५५८ ।
दशपूर्य्यमासयोर्द्विपशुप्रीके प्रथमे पर्वी संनद्येति मन्त्रस्यानुहाधिकारणम् ।	..	५५९ ।
द्विपशुप्रीके द्विक्रियागौर्ध्रि पर्वी संनद्येति मन्त्रस्यानुहाधिकारणम् ।	..	५६० ।
सद्यनोपपन्ननामन्त्रोपेक्षोपसमानविधानस्य प्राप्तेऽपि कति सन्त्येऽनुहाधिकारणम् ।	..	५६१ ।
मीयाराणां पौष्टप्रतिनिधित्वे सन्त्येऽपि द्विपशुप्रीकानुहाधिकारणम् ।	..	५६२ ।
द्विपशुपाते भूवे सद्युर्ममयतादिति मन्त्राणामनुहाधिकारणम् ।	..	५६३ ।
द्विपशुपाते अधिगुर्ध्रि सद्युर्ममयस्य शब्दस्यानुहाधिकारणम् ।	..	५६४ ।
द्विपशुपाते अधिगुर्ध्रि सद्युर्ममयस्य शब्दस्यानुहाधिकारणम् ।	..	५६५ ।
सद्युर्ममयस्य शब्दस्यानुहाधिकारणम् ।	..	५६६ ।
एकादश्यामेकत्रचनात्ममेधपतिशब्दस्य विकल्पाधिकारणम् ।	..	५६७ ।
एकादश्यामेकत्रचनात्ममेधपतिशब्दस्योहाधिकारणम् ।	..	५६८ ।

पाठेऽधिकारणसंख्या ॥ ५० ॥

अथ नवमेऽध्याये सप्तमः पादः ।

वद्विंशतिरस्य सङ्ख्येयतादौ समस्योहाधिकारणम् ।	..	५६९ ।
---	----	-------

चतुस्त्रिंशद्वाजिनं दृश्यनेनाश्रयमेधिकसंशयोपाश्रयस्य चतुस्त्रिंशद्द्विद्विषयिण्यस्य	पृष्ठ ।
अनाधिकरणम् ।	५७० ।
आश्रयमेधिकसंशयोपाश्रयस्य न चतुस्त्रिंशदिति सूयादित्यनेन समस्ताया एव	
अचोनिषेधाधिकरणम् ।	५७१ ।
आनीयोमीपययायुक्तशब्देन यथाभिधानाधिकरणम् ।	५७२ ।
अभिगीयसाक्षात् इत्यत्र प्रत्यया-शब्दस्य प्रत्ययापरत्वाधिकरणम् ।	५७३ ।
अभिगीय इत्येवमस्य अत्रद्वयादौ श्रुत्यादियशब्दानां कास्त्व्यंशनाधिकरणम् ।	५७३ ।
दशार्थाच्छतानिज्ञेये प्रायश्चित्तकव्योतिष्मत्या अननुष्ठानाधिकरणम् ।	५७३ ।
धायोद्गाने प्रायश्चित्तकव्योतिष्मत्यननुष्ठानाधिकरणम् । ..	५७४ ।
दशार्थस्योद्गारणस्यामन्त्रकत्वाधिकरणम् ।	५७५ ।
प्रायश्चित्तचरैः प्रदानधर्माद्यामननुष्ठानाधिकरणम् । ..	५७५ ।
अभ्युदयेष्टौ दधियुतयोः प्रदेयधर्मानुष्ठानाधिकरणम् । ..	५७६ ।
पशुकामेष्टौ दधियुतयोः प्रदेयधर्मानुष्ठानाधिकरणम् । ..	५७६ ।
ज्योतिष्टोमे अदद्यात् प्रदेयधर्मानुष्ठानाधिकरणम् । ..	५७६ ।
आश्रयमेधे ईयानाय परस्यत इत्यनेन वागान्तरविधानाधिकरणम् ।	५७७ ।
आश्रयेन श्रेय संस्थापयतीत्यनेन कर्मान्तरविधानाधिकरणम् ।	५७८ ।
नवमाध्यायेऽधिकरणसंख्या ६६ ।	यादौऽधिकरणसंख्या ॥ १५ ॥

अथ दशमेऽध्याये प्रथमः पादः ।

विकृता सुताद्यनां प्राकृतानां बाधाधिकरणम् ।	५७९ ।
दीर्घलोपादिषु आरम्भलोपाधाधिकरणम् ।	५८३ ।
अनुपज्ञादिषु आरम्भलोपाधाधिकरणम् ।	५८३ ।
आरम्भलोपाधाम् आरम्भलोपाधाधिकरणम् ।	५८३ ।
लक्ष्येयानां घृणाभुतिबाधाधिकरणम् ।	५८४ ।
साध्यत्वे स्यादभुति बाधाधिकरणम् ।	५८४ ।
उत्तम प्रयाजस्य संस्कारकर्मताधिकरणम् ।	५८५ ।
अग्निपागस्यारादुपकारकताधिकरणम् ।	५८६ ।
पशुपुरोडाशपागस्य द्वेष्टतासंस्कारकताधिकरणम् । ..	५८६ ।
सौर्यश्चरद्विषयैदित्यत्र चक्षुष्यद्वेष्टताद्वेष्टताधिकरणम् ।	५८७ ।
सौर्यचरैः स्यान्त्यामेव बाधाधिकरणम् ।	५८८ ।
सौर्यचरैः वेदयामाशाधिकरणम् ।	५८९ ।

अथ दशमेऽध्याये द्वितीयः पादः ।

कण्डले चरी पाकानुष्ठानाधिकरणम् ।	५८६ ।
कण्डले उवस्तरणाभिधारणयोरभावाधिकरणम् ।	५८७ ।
कण्डले चरी भद्रसुखावाधिकरणम् ।	५८८ ।
कण्डले चरी एकधाग्रहणेचरितोत्पन्ने सह परिहारविधौनाधिकरणम् ।	५८९ ।
कण्डलेचरी ग्रहणे सर्वप्रसूतभावापेक्षाधिकरणम् ।	५९० ।
भक्षभावाभावापेक्षया ग्रहणयोग्यताधिकरणम् ।	५९१ ।
ग्रहणभले सत्प्रीतिरक्षादीनां सभावाधिकरणम् ।	५९२ ।
व्योतिष्टोमे अस्तिदानस्याभाव्यर्थताधिकरणम् ।	५९३ ।
व्योतिष्टोमे भक्षस्य प्रतिपत्त्यर्थताधिकरणम् ।	५९४ ।
सत्रे अस्तिदानाभावाधिकरणम् ।	५९५ ।
सत्रे परिक्रमाभावाधिकरणम् ।	५९६ ।
उदवसानीयस्य सन्नानुष्ठानस्य तत्र दानस्य परिक्रमार्थत्वाधिकरणम् ।	५९७ ।
उदवसानीयस्य अस्तिदानमेकैकेनानुष्ठानाधिकरणम् ।	५९८ ।
उदवसानीये सन्नियोग्येवाभिव्यक्त्याधिकरणम् ।	५९९ ।
काम्येष्टो दानस्यादृष्टार्थताधिकरणम् ।	६०० ।
द्व्यर्थपूर्णमात्रे द्विष्ट्याददानस्यादृष्टार्थताधिकरणम् ।	६०१ ।
लोकात्मस्त्वित्याधिकरणम् ।	६०२ ।
अस्तिपक्षे दद्यात् कदाप्यनुष्ठानाधिकरणम् ।	६०३ ।
अस्तिपक्षे दद्यात् काम्यकर्माग्रनानुष्ठानाधिकरणम् ।	६०४ ।
अस्तिपक्षे दद्यात् मुक्तवाक्यताशासनानुष्ठानाधिकरणम् ।	६०५ ।
अस्तिपक्षे दद्यात् काम्यमाभावाधिकरणम् ।	६०६ ।
पञ्चमानस्य द्विष्टगतार्थस्य सर्वस्वार्थस्य समावर्तनाधिकरणम् ।	६०७ ।
पञ्चमानस्य द्विष्टगते सर्वस्वार्थस्य शुक्लस्वार्थविशेषाद्विष्टानुष्ठानाधिकरणम् ।	६०८ ।
सर्वस्वार्थे पञ्चमानस्यद्विष्टगताश्रय आशुताश्रयनाधिकरणम् ।	६०९ ।
द्विष्टगताश्रये अशुताश्रयानुष्ठानाधिकरणम् ।	६१० ।
दशमानेष्टो विष्ट्यानुष्ठानाधिकरणम् ।	६११ ।
साधयेते मुष्टिनीपाधिकरणम् ।	६१२ ।
धेनुमानमेतेत्यादौ कुतः धेन्याद्विष्टदानां यदन्विताधिकरणम् ।	६१३ ।
साधयेते धेनुमानमेतेत्यादौ कुतः धेन्याद्विष्टदानाधिकरणम् ।	६१४ ।
साधयेते चित्रावाञ्छतेवास्यास्तदनुस्य च यथा काम्याद्विष्टदानेहत्यानिव माधिकरणम् ।	६१५ ।
धेनुमानां तत्पदानुष्ठानाधिकरणम् ।	६१६ ।

यन्नेत्याद्यां पठ्यं पठादिसंस्काराणामनुष्ठानाधिकरणम् । . .	६०३ ।
महावितृषते धानासु अथचातानुष्ठानाधिकरणम् । . .	६०३ ।
पादेऽधिकरणसंख्या ॥ ३३ ॥	

अथ दशमेऽध्याये तृतीयः पादः ।

पश्यादेः सामिधेयादिप्राकृतैतिकर्तव्यतानुष्ठानाधिकरणम् ।	६०५ ।
वायव्यपथो हिरण्यपथं इत्यादि मन्त्रस्योत्तरस्मिन्वाधारे गुणत्याधिकरणम् ।	६०६ ।
चातुर्मास्येषु सोमेष्यासादननिषेजनयोः प्राकृतगुणविधित्याधिकरणम् ।	५०६ ।
अग्निवपने प्राकृतघैकृतेभ्यदोसाहुनोनामनुष्ठानाधिकरणम् ।	६०७ ।
पुनराधानेन्याधानद्विषयानां निवृत्त्यधिकरणम् । . .	६०८ ।
आवपथे वासोवत्सयोः न्याह्वार्थस्य निवृत्त्यधिकरणम् । . .	६०८ ।
आवपथे वासोवत्सयोः न्याह्वार्थधर्मानुष्ठानाधिकरणम् । . .	६०८ ।
आवपथे वत्से वाकाभावाधिकरणम् । . .	६०८ ।
आवपथे वाहसि वाकामावाधिकरणम् । . .	६०८ ।
आवपथे वासोवत्सयोः मिथारयाभावाधिकरणम् । . .	६०८ ।
ह्योतिष्टोमे गद्यमेघ द्वादशयत्तस्य दक्षिणात्याधिकरणम् ।	६०८ ।
विभज्य गोर्ददियाया दानाधिकरणम् । . .	६१० ।
ह्योतिष्टोमे समालयानुसारेण दक्षिणाविभागाधिकरणम् ।	६११ ।
भूर्नामैकाते तस्य धेनु इत्यनेन कत्सक्रतुदक्षिणावाधाधिकरणम् ।	६११ ।
वत्स सोममघदरेषु इत्यादेः वक्राङ्गमित्यादिना गोवत्ससंख्यावाधाधिकरणम् ।	६१२ ।
साद्यस्ते त्रिदत्तेन सर्वेषां क्रवाचानां वाधाधिकरणम् । . .	६१३ ।
अथमेधे प्राकाशादित्येनाध्यर्धभागवाधाधिकरणम् । . .	६१३ ।
उपदध्ये अथेन कत्सक्रतुदातिवपत्स्य वाधाधिकरणम् । . .	६१४ ।
अनपेये सोमवमसेन कत्सक्रतुवाधाधिकरणम् । . .	६१४ ।
सोमवमसेन कत्सदक्षिणापुष्टिपान्तरयोर्वाधाधिकरणम् । . .	६१५ ।
वाजपेये रघस्य भागनियामकताधिकरणम् । . .	६१६ ।

पादेऽधिकरणसंख्या ॥ ३५ ॥

अथ दशमेऽध्याये चतुर्थः पादः ।

अन्यादेः कारिष्टोमादिभिर्नक्षत्रेष्ट्यादीनां समुहवाधिकरणम् ।	६१६ ।
एष्टस्यतिमयादेः पार्श्वस्वपदहादिभिः प्राकृतेन्द्रवाप्यादिषट्पादां समुहवाधिकरणम् । . .	६१८ ।
वाजपेये प्राकाशवपयुभिः कतुपशूनां समुहवाधिकरणम् । . .	६१८ ।

विप्लवस्तोमकेऽप्राप्तानां साक्षात्मागमाधिकरणम् ।	..	६३५ ।
सृष्टिपथमाने अगाधमाधिकरणम् ।	..	६३६ ।
सामिधेनीव्यवशितानामागमेन संख्यापूरणाधिकरणम् ।	..	६३६ ।
षोडशिनं प्राकृतस्याधिकरणम् ।	..	६३७ ।
प्रापयणादेव षोडशिवहण्याधिकरणम् ।	..	६३७ ।
तृतीयस्यचन एव षोडशिवहण्याधिकरणम् ।	..	६३७ ।
षोडशिवहणस्य सप्तोत्तराधिकरणम् ।	..	६३८ ।
अक्षिरसां द्विरात्रे षोडशिनः परिसंख्याधिकरणम् ।	..	६३८ ।
नानाऽग्नीने षोडशिवहण्याधिकरणम् ।	..	६४० ।
विक्रतेः यज्ञाणामावपणापेक्षायां अधिकरणम् ।	..	६४० ।
संसर्गे सप्तस्यप्रपथयोरभावाधिकरणम् ।	..	६४१ ।
वेन्द्रवायवस्य सर्वादायप्रतिकर्षाधिकरणम् ।	..	६४२ ।
कामसद्योगेऽपि वेन्द्रवायवस्यादायप्रतिकर्षाधिकरणम् ।	..	६४२ ।
आश्विनादादीनां यज्ञाणां प्रतिकर्षाधिकरणम् ।	..	६४३ ।
आश्विनादीनां यज्ञाणामेन्द्रवायवस्य पुरस्तात् प्रतिकर्षाधिकरणम् ।	..	६४३ ।
सादनस्य प्रतिकर्षाधिकरणम् ।	..	६४४ ।
यदाभस्यापि प्रतिकर्षाधिकरणम् ।	..	६४४ ।
अग्नीकाशामेन्द्रवायवतां सप्तानविध्यर्षताधिकरणम् ।	..	६४४ ।
व्यूहद्विद्वयास्य समूहविकारास्याधिकरणम् ।	..	६४५ ।
संयत्सरसत्रेऽग्नीकानां विप्लवधिकरणम् ।	..	६४५ ।
व्यूहे मन्त्राणां द्वान्द्वव्यतिक्रमाधिकरणम् ।	..	६४६ ।

षोडशधिकरणसंख्या ॥ २६ ॥

अथ दशमाऽध्याये पृष्ठः पाठः ।

रथन्तरादीनां भाषां वृद्धे भाषाधिकरणम् ।	..	६४७ ।
स्यदृक्पथ्येन वीक्षयस्य कामार्पणाऽधिकरणम् ।	..	६४७ ।
गवामर्षनिजके पृष्ठपट्टे दृष्टदूयन्तरयोर्विभागाधिकरणम् ।	..	६४९ ।
प्रापयोषोठपनोपयोरेकादशिनानां विभागाधिकरणम् ।	..	६४९ ।
पित्रयजित् सर्वपृष्ठः इत्यत्रैकस्येव पृष्ठदेये निवेद्याधिकरणम् ।	..	६४९ ।
पेरूपसामवेरात्रसामोः पृष्ठकार्यं निवेद्याधिकरणम् ।	..	६४९ ।
त्रिपुटगिनटोमः इत्यत्र क्षोभगतसंख्याविकाराधिकरणम् ।	..	६४९ ।
उभयसागि दृष्टदूयन्तरयोः समुच्चयाधिकरणम् ।	..	६४९ ।
मध्यमनपतायनयोः दृष्टान्तेऽनुष्ठानाधिकरणम् ।	..	६४९ ।

	पृष्ठ ।
सादयद्वयोऽष्टौ आमनहोमैरनुयाजाना समुच्चयाधिकरणम् ।	६१६ ।
महाव्रते अस्त्रिगुणगानस्य चान्युपगानेन समुच्चयाधिकरणम् ।	६२० ।
अऽजनाभ्यऽजनेन च वनोताभ्यऽजनेन गौगुलयाभ्यऽजनादिभिः समुच्चयाधिकरा	
णम् ।	६२० ।
महाव्रते षड्वत्थासप्त तार्यादिभिः समुच्चयाधिकरणम् ।	६२१ ।
महाव्रते रथन्तरादिसाक्षा प्रलोकादिसामभि समुच्चयाधिकरणम् ।	६२१ ।
कौत्सादिभिर्मध्यवस्था प्रकादिभिर्वाधाधिकरणम् ।	६२२ ।
विद्युत्तद्विद्युत्स्तेमककस्तुपु यथाकम् साकसकामवाधावाधाधिकरणम् ।	६२२ ।
यथाम्ना एव विद्युत्तद्विद्युत्स्तेमककस्तुना सामावाधोवाधाधिकरणम् ।	६२३ ।
वागादौ विधियव्देनेन देवताभिधानाधिकरणम् ।	६२४ ।
प्रतिदेवस्यसेधि विधियव्देनेन देवताभिधानाधिकरणम् ।	६२५ ।
आधाने अनेन सगुणेनाभिधानाधिकरणम् ।	६२६ ।
आधानाकर्मकारनेनैर्गुणेनाभिधानाधिकरणम् ।	६२६ ।
गयानुवन्धनपदवाक्यदोषावर्षीचयव्याभ्यामेव उवाचनस्यतिशब्दाभ्यामभिधानाधिक	
रणम् ।	६२७ ।
अथभूये क्षानीकवयोः सखिष्टकच्छब्देनाभिधानाधिकरणम् ।	६२८ ।
अनोयोमोषयोर्य सर्वत्रैव प्रयोगे निर्गुणेनान्वियव्देनाभिरभिधानाधिकरणम् ।	६२८ ।
अनुयाजेषु खिष्टकव्यामस्य सत्कारकर्मताधिकरणम् ।	६२८ ।
दशैर्गुणैरमास्यैर्याज्यापुराभ्यनुवाक्येन सत्कारकर्मताधिकरणम् ।	६२९ ।
अनेतायामुवाभावाधिकरणम् ।	६२९ ।
कपयश्चन्तरस्य स्वयैनेन गानाधिकरणम् ।	६३० ।
कपयश्चन्तरस्य स्वयैरनुवाक्यैर्गानाधिकरणम् ।	६३१ ।
अस्मिद्युति स्तुतिशस्त्रैरधिकाराधिकरणम् ।	६३१ ।
वातुर्मास्येषु वाक्पयश्चस्त्रैरधिकारावाहनाधिकरणम् ।	६३१ ।

वादेऽधिकारसंख्या ॥ २५ ॥

अथ दशमाऽध्याये पञ्चमः पादः ।

यकदेवपदव्ये प्राथमिकानामेव उद्वेगाधिकरणम् ।	६३२ ।
यकचित्ते वाद्ये भूये गानाधिकरणम् ।	६३३ ।
यकस्यामसि भूमीनाधिकरणम् ।	६३४ ।
द्विजानादिषु दशरात्रस्य विध्यन्तामुष्टानाधिकरणम् ।	६३४ ।
अपामिराधुनोतीत्यनेनान्ते भूमीनाद्यर्थेना मन्वाद्यामनिशमेनोवादानाधिकर	
णम् ।	६३५ ।

विशुद्धस्तोमकेऽप्राप्तानां साध्यामागमाधिकरणम् ।	..	६३४ ।
वृद्धिप्रधाने ज्ञानमागमाधिकरणम् ।	..	६३५ ।
सामिधेनीष्यविष्टानामागमेन संख्यापुण्याधिकरणम् ।	..	६३६ ।
षोडशिनो वाक्यस्याधिकरणम् ।	..	६३७ ।
आद्यव्यादेव षोडशिवृद्ध्याधिकरणम् ।	..	६३८ ।
तृतीयसंयन यद्य षोडशिवृद्ध्याधिकरणम् ।	..	६३९ ।
षोडशिवृद्धयस्य सस्तीत्रयस्याधिकरणम् ।	..	६४० ।
अङ्गिरसां द्विरात्रे षोडशिनः परिसंख्याधिकरणम् ।	..	६४१ ।
नानाऽष्टोमे षोडशिवृद्ध्याधिकरणम् ।	..	६४२ ।
यिजुतैः यथायामायण्यापेताया अधिकरणम् ।	..	६४३ ।
संसर्गे सप्तमस्यप्रपञ्चस्योपमायाधिकरणम् ।	..	६४४ ।
ऐन्द्रयावयस्य सप्त्यादावप्रतिकर्षाधिकरणम् ।	..	६४५ ।
कामसप्तोर्गोऽपि ऐन्द्रयावयस्यादावप्रतिकर्षाधिकरणम् ।	..	६४६ ।
आश्विनयादादीना यथायां प्रतिकर्षाधिकरणम् ।	..	६४७ ।
आश्विनयादीनां यथायामैन्द्रयावयस्य पुरस्तात् प्रतिकर्षाधिकरणम् ।	..	६४८ ।
सादनस्य प्रतिकर्षाधिकरणम् ।	..	६४९ ।
प्रदानस्यापि प्रतिकर्षाधिकरणम् ।	..	६५० ।
अग्नीकायामैन्द्रयावयस्योऽङ्गैः संमानविध्यर्थाधिकरणम् ।	..	६५१ ।
व्युद्विगतादवाहस्य समुदासिकारास्याधिकरणम् ।	..	६५२ ।
संवत्सरसत्रेऽग्नीकानां विशुद्ध्याधिकरणम् ।	..	६५३ ।
व्युद्वे मन्त्राणां हन्तव्यतिक्रमाधिकरणम् ।	..	६५४ ।

षोडशधिकरणसंख्या ॥ २६ ॥

अथ दशमाध्याये पृष्ठः पादः ।

रघुसारादीनां श्राव्यो वृत्ते गानाधिकरणम् ।	..	६५५ ।
स्वर्गपञ्चमेन वीक्षणस्य कानार्पणाधिकरणम् ।	..	६५६ ।
गवामर्षनिजिगे पृष्टपृष्ठे पृष्टद्रुपन्तरयोर्विभागाधिकरणम् ।	..	६५७ ।
प्राप्योषोऽपनीययोरेकादशिनानां विभागाधिकरणम् ।	..	६५८ ।
विश्वजित् सप्तपृष्ठ इत्यत्रैकस्यैव पृष्ठदेये निवेद्याधिकरणम् ।	..	६५९ ।
पेक्षपञ्चमश्रेयस्रस्योऽपि पृष्ठकार्ये निवेद्याधिकरणम् ।	..	६६० ।
विश्वजित्प्राप्तोऽस्य इत्यत्र स्तोमगतसंख्याविचारधिकरणम् ।	..	६६१ ।
उभयसायि पृष्टद्रुपन्तरयोः समुच्चयाधिकरणम् ।	..	६६२ ।
मध्यमनपतामनयोः पृष्ठहान्ते अनुष्ठानाधिकरणम् ।	..	६६३ ।

प्रत्ययसंस्कारमैत्रीहीनैरवयवाधिकरणम् ।	४७१ ।
पञ्चावसेध यथाकाव्येत्यनेनाद्भ्यसि पञ्चावस्यविधानाधिकरणम् ।	४७२ ।
पाठेऽधिकरणसंख्या ॥ २० ॥	

अथ दशमाध्याये ऽष्टमः पादः ।

प्रदेशानामर्थ विधानयोर्निषेधस्य पर्युदासताधिकरणम् ।	४७३ ।
न तौ पयो करोतीत्यादिनिषेधस्यार्थवादताधिकरणम् ।	४७४ ।
मातिरात्रे गच्छति योद्वाशिनमित्यादि निषेधस्य विकल्परूपताधिकरणम् ।	४७५ ।
अननुतिर्येतिनाशयेत्यादिनिषेधस्यार्थवादताधिकरणम् ।	४७६ ।
नेपथ्यकादायभिचारः पानभिचारखाडीनामर्थवादताधिकरणम् ।	४७७ ।
काशान्ते उदयज्वरस्य विकल्पताधिकरणम् ।	४७८ ।
हीनितो ग ददातीत्यादिनिषेधस्य पर्युदासताधिकरणम् ।	४७९ ।
यस्मिंहोमादिभिराह्वयनीयस्य व्याधाधिकरणम् ।	४८० ।
यैमधादिषु साम्प्रदायिकधेयैकाग्र्येयताधिकरणम् ।	४८१ ।
एचिष्ये स्वाहा इत्यादिविधिना अविहितस्वाहाकारेषु प्रदानेषु स्वाहाकारविधा- नाधिकरणम् ।	४८२ ।
आम्यतिपाद्यस्य विकल्पायुपदेशाधिकरणम् ।	४८३ ।
उपस्तरणाभिचारणाम्यां सहेय चतुरवदानाधिकरणम् ।	४८४ ।
उपांगुवागोऽपि चतुरवस्यव्यवसकताधिकरणम् ।	४८५ ।
दशपूर्णमासयोरान्तेयैन्द्राम्योरनुवादताधिकरणम् ।	४८६ ।
उपांगुवागस्य धीवाङ्मद्रव्यताधिकरणम् ।	४८७ ।
उपांगुवागस्य प्रकृतिदेवतानियमाधिकरणम् ।	४८८ ।
उपांगुवागस्य विषयतादिदेवताकल्पयोर्यमाशोक्तप्रत्यययोरधिकरणम् ।	४८९ ।
एकपुरोडाशायामप्युपांगुवागाधिकरणम् ।	४९० ।
दशमाध्यायेऽधिकरणसंख्या ॥ १३३ ॥ पाठेऽधिकरणसंख्या ॥ १८ ॥	

अथ एकादशाध्याये प्रथमः पादः ।

आग्नेयादीनां समुदितानां तन्त्रेण स्वर्गफलकत्वाधिकरणम् ।	४९१ ।
अह्नानामेककार्याधिकरणम् ।	४९२ ।
काम्यकर्मणां भूषेभ्यसाधिकरणम् ।	४९३ ।
अवघातादीनामातसहुनानिर्वृत्तेभ्यसाधिकरणम् ।	४९४ ।
प्रवाजादीनामह्नाना सकृदनुष्ठानाधिकरणम् ।	४९५ ।
कापिञ्जलानिति वज्रवचनस्य नित्यपरत्वाधिकरणम् ।	४९६ ।
सतरा दोहपतीत्यत्र संध्यायां यथां दोहनविधानाधिकरणम् ।	४९७ ।

आग्नेवादीनां प्रधानानामेतेऽध्याधारादीनामहानां तन्त्रेणानुष्ठानाधिकारणम् ।	४६४ ।
कव्यदीपयोः प्रथमतोऽप्येतेन प्रधानाधिकारणम् ।	४६५ ।
पादेऽधिकारणसंख्या ॥ ६ ॥	

अथ एकादशाऽध्याये द्वितीयः पादः ।

आग्नेवादीनां प्रधानानां तन्त्राधिकारणम् ।	४६६ ।
दर्शपूर्णमासेष्टिपन्नितु संघभेदेनाहानां भेदेनानुष्ठानाधिकारणम् ।	४६७ ।
प्रथमकल्पायां त्रिषु संघेयहानां भेदेनानुष्ठानाधिकारणम् ।	४६८ ।
वहाद्योमानां भेदेनानुष्ठानाधिकारणम् ।	४७० ।
पूर्वेण समानाधिकारणम् ।	४७० ।
पूषिकादशिन्यां तन्त्रेण युगानुष्ठानाधिकारणम् ।	४७० ।
हाह्रस्याधम्यः अथानुष्ठानाधिकारणम् ।	४७० ।
उत्तरदक्षिणविहारयोर्भेदेनानुष्ठानाधिकारणम् ।	४७१ ।
उत्तरदक्षिणविहारयोः कर्त्तृभेदाधिकारणम् ।	४७२ ।
उत्तरदक्षिणविहारयोः आपरागिकहेमाणां भेदेनानुष्ठानाधिकारणम् ।	४७२ ।
अग्निने उद्याहस्तर्गकर्मयोगप्रतिषेधाद्यधिकारणम् ।	४७३ ।
वाजपेये अष्टवामन्याममस्य कर्मयोगप्रतिषेधाद्यधिकारणम् ।	४७३ ।
अभिषेकनीयदशमेऽष्टमेऽष्टमे उद्याहस्तर्गकर्मयोगप्रतिषेधाद्यधिकारणम् । योभेदेन प्रयो गाधिकारणम् ।	४७४ ।
वाकपद्या निष्कासेन तुषैश्चाद्यमृदस्ययनीत्वस्य कर्मान्तरोपदेष्टिताधिकारणम् ।	४७५ ।
वाजपेयीनिष्कासे उद्ययनीर्षनिर्वापस्यायं कर्त्तव्यताधिकारणम् ।	४७६ ।
पादेऽधिकारणसंख्या ॥ १५ ॥	

अथ एकादशाऽध्याये तृतीयः पादः ।

वेदाद्यहानां प्रधानानामवकाशकर्त्तव्यताधिकारणम् ।	४७६ ।
आधानस्य तन्त्रेणानुष्ठानाधिकारणम् ।	४७७ ।
आग्नेयोमीवादिषु पृथस्य तन्त्रेणानुष्ठानाधिकारणम् ।	४७७ ।
पृथक्स्थापणः तन्त्रेणानुष्ठानाधिकारणम् ।	४७८ ।
स्वरो साधारणताधिकारणम् ।	४७८ ।
हाठमासे कर्पणविवाहाप्राप्तनस्याह ह्य कर्त्तव्यताधिकारणम् ।	४७९ ।
रात्रमृषेऽन्य यथ हविष्कल्पासे वाग्निशर्वाधिकारणम् ।	४७९ ।
आग्नेयोमीवादिषु पृथस्य तन्त्रेणानुष्ठानाधिकारणम् ।	४८० ।
अग्निचपनेर्षनिर्वापस्यायं कर्त्तव्यताधिकारणम् ।	४८० ।
वपस्यकासस्य सुप्रत्ययवाहुत्वस्य भेदेनानुष्ठानाधिकारणम् ।	४८१ ।
पूर्वतः समानाधिकारणम् ।	४८१ ।

देशप्राप्तित्वज्ञानप्रयोगे पूर्वदेशाध्यादानस्यैच्छिकत्वाधिकरणम् ।	५८ ।
पानाणाम् आकर्मसमाप्तिधाराधिकरणम् ।	७१२ ।
सर्वमेमानामुपरिष्ठात्प्राप्तापत्यप्रचाराधिकरणम् ।	७१३ ।
सद्यन्वीये पुरोहाये देवतोत्कर्षाधिकरणम् ।	७१४ ।

पाठेऽधिकरणसंख्या ॥ १५ ॥

अथ एकादशाध्याये चतुर्थः पाठः ।

राजभूये आनायेष्यादिके बहूनां भेदेनानुष्ठानाधिकरणम् ।	७१५ ।
राजभूये कर्तुस्तन्त्रताधिकरणम् ।	७१५ ।
अयेष्टाद्यहूनां भेदाधिकरणम् ।	७१७ ।
पथमानैष्टित्वविषां भेदेनानुष्ठानाधिकरणम् ।	७१८ ।
हादशाये दीहोपसत्सुस्थानां प्रत्येकस्य हादशदिनताधिकरणम् ।	७१८ ।
प्रधानैष्टित्वकालानामहूनां भेदेनानुष्ठानाधिकरणम् ।	७१९ ।
कपसत्काले सुप्रक्षय्याद्यानस्याधिकारेण कर्तव्यताधिकरणम् ।	७१९ ।
याज्ञये प्राजापत्येषु शुभादीनां तन्त्रताधिकरणम् ।	७२० ।
भिक्षदेवताकेष्वपि शुभादीनां तन्त्राधिकरणम् ।	७२० ।
भिक्षजातिषु कुम्भ्यादीनां भेदेनानुष्ठानाधिकरणम् ।	७२१ ।
अथप्रतिपद्येष्ट्याः प्रतिपुरोहाये कपःशत्रुष्ट्यभेदाधिकरणम् ।	७२१ ।
दीहोपसदनमादेः प्रतिप्रहारं मन्त्रस्यानाद्युत्पत्तिधिकरणम् ।	७२१ ।
नानाधीजेष्टेः प्रतिप्रहारं मन्त्राद्युत्पत्तिधिकरणम् ।	७२२ ।
दर्शपूर्णमासादेः प्रतिनिर्यपणादिमन्त्राद्युत्पत्तिधिकरणम् ।	७२२ ।
वेदिब्राह्मणे प्रत्यादत्तिमन्त्रानाद्युत्पत्तिधिकरणम् ।	७२३ ।
कपद्रुपनमन्त्रस्य सकृत्प्रयोगाधिकरणम् ।	७२३ ।
क्येतिष्टोमे स्थनादिषु मन्त्रानाद्युत्पत्तिधिकरणम् ।	७२४ ।
दीर्घतस्य प्रयागे मन्त्रानाद्युत्पत्तिधिकरणम् ।	७२४ ।
वपारमन्त्रस्याद्युत्पत्तिधिकरणम् ।	७२४ ।
हविष्कटादिमन्त्राद्यामाद्युत्पत्तिधिकरणम् ।	७२५ ।

पाठेऽधिकरणसंख्या ॥ २० ॥

अथ द्वादशाध्याये प्रथमः पाठः ।

अनीषोमीप्रयाजादिभिः पुरोहायस्योपकाराधिकरणम् ।	७२६ ।
पुरोहाये आश्रममणोः कर्तव्यताधिकरणम् ।	७२८ ।
मोमे दार्शिकप्रेदेः कर्त्ताधिकरणम् ।	७२९ ।
मोमे दार्शिकेः पुत्रार्थिभिः वाचैः साधकचैवत्यादिदोषाधिकरणम् ।	७३० ।
मासिचैवपुत्रोहायचपयामावाधिकरणम् ।	७३० ।

आग्नेयादीनां प्रधानानामिदेष्याधारादीनामह्वानां तन्त्रेणानुष्ठानाधिकारणम् । ४४३ ।
 कृष्णपीतयोः श्रवणसुतीक्ष्णोर्भेदेन वदानाधिकारणम् । . . ४४५ ।

पाठ्यधिकारसंख्या ॥ ६ ॥

अथ एकादशाध्याये द्वितीयः पादः ।

आनेवादीनां प्रधानानां तन्त्राधिकार्यम् । ६६६ ।

दृश्यं पश्यं माषेष्टिप्रभतिषु संघभेदेनाङ्गानां भेदेनानुष्ठानाधिकारणम् । ५६८ ।

अथारकल्याणां त्रिषु सद्येय्यानां भेदेनानुष्ठानाधिकारिकम् । ६६ ।

सहायोग्यतां भेदेनानुष्ठानाधिकारणम् । ४०० ।

पृथक् समानाधिकारम् । ६०० ।

धूपैकादयिभ्यां सन्नेष्टं यथाहस्यनुष्ठानाधिकारणम् । • • ३०० ।

साङ्गस्याश्रयः, अथस्वतुष्टानाधिकरणम् । १४ ॥ ४१० ।

उत्तरादिषु विहारये भेदे भानुष्यानाधिपत्यायम् । . . ७०१ ।

उत्तरदायित्वविहारयोः कर्मभेदाधिकरणम् । • • • ७०२ ।

उत्तरार्द्धाद्यदिहारेयोः आपराग्निकहेमानां भेदेनानुष्ठानाधिकारम् । ७२३ ।

अग्निने वदन्नामसंस्कृतं प्रोक्तं निषेधादर्थान्तरिकारणम् । २७१ ।

साजयेये प्रहसामम्यालमस्य कर्मशेषप्रतिषेधार्थंताधिकरणम् । ७३ ।

अभिषेकनीयदशपेक्षद्वीमे उत्तमसत्सङ्गकर्मशेवसिधेयार्थसाधिरणम् : योमैदेन प्रया

ਸਾਹਿਬਕਾਰਾਯ : " " " " ੭੪ ।

वाङ्मया निष्कासेन तृपेयाप्रथममव्ययनीत्यस्य कर्माक्षरोपदेशिताधिकार्यम् । ७७५ ।

प्रादुर्भाषिण्यासै लक्षणोपनिष्ठासुखाचंक्रमताधिकारणम् ॥ ३०६ ॥

षाट्पञ्चिकासंख्या । १५ ।

अथ एकादशाध्याये सूत्रेभ्यः पाठः ।

येत्याद्यह्नां प्रधानकालान्यकालकर्तव्यताधिकारम् । * * २०६ ।

साधानस्य सम्प्रेषात्प्राप्ताधिकारस्य । ७०९ ।

सामोषोमीषादिषु युष्मत्सु तन्मेयानुष्ठानाधिकरणम् । . . २०२ ।

पुपसंस्कारायाः तन्मेयानुष्ठानाभिप्रायम् । . . ७०८ ।

सर्वोपाध्यायिकारणम् ।

द्वयथापि कर्णव्यापातमनस्यनयाद्य सच कर्तव्यताधिकारम् । ७१६ ।

राजसूयेऽन्य एव क्षत्रियवत्स्वाध्वे दान्निर्गमाधिकारसम् । . . ७०८ ।

अन्तोपोमोये पोरोहायिन्नाम एव यन्त्रिसुसोचिकरणम् । ७१० ।

अग्निचयनेऽग्निप्रियोक्तव्यं बुधानां प्रज्ञायाः धारकम् । . .

उपसत्थासस्य सुप्रज्ञापकानाम् भेदेनानुष्ठानाधिकारम् ।

पुण्येण समानमधिकारणम् ।

प्राचक्षे प्रमूनवर्तिनामेव यद्व्याधिकरणम् । ...	७४५ ।
यात्राप्रविश्यादीनां सर्वेषामेव तन्त्रस्याधिकरणम् । ...	७४५ ।

पाठोऽधिकरणसंख्या ॥ १५ ॥

अथ द्वादशाध्याये तृतीयः पादः ।

पट्टाचै धस्त्वदहतशस्रसोः समुच्चयाधिकरणम् । ...	७४६ ।
चतुर्निर्याप्यापुरोदायानां पुरोदायस्यैव तन्त्रित्वाधिकरणम् ।	७४६ ।
दृष्टद्वारभेदाद्विचोपकारकाणां गुणानां समुच्चयाधिकरणम् ।	७४७ ।
प्रयोगेनैव गुणानां विकल्पाधिकरणम् । ..	७४७ ।
वैगुण्यसमाधानार्थानां प्रार्थित्वानां विकल्पाधिकरणम् । ...	७४८ ।
नैमित्तिकप्राप्यवित्तानां समुच्चयाधिकरणम् ।	७४८ ।
कर्मकामे ऽनध्यायेतिमन्त्राणां प्रयोगाधिकरणम् । ...	७४९ ।
कर्मणि पदचनस्यैवैव मन्त्रोच्चारणाधिकरणम् । ..	७४९ ।
भाषिकोपदिष्टानां भाषिकस्यैवैवोच्चारणाधिकरणम् । ...	७४९ ।
पदार्थकरणमन्त्राणां पाठानन्तरमेव पदार्थानुष्ठानाधिकरणम् ।	७५० ।
पदार्थप्राप्य पूर्ववन्मन्त्रान्तेकर्मसंज्ञितानाधिकरणम् । ...	७५० ।
वापारेवि पूर्ववन्मन्त्रान्ते कर्मसंज्ञितानाधिकरणम् ।	७५० ।
पूषा वाम इत्यादौककार्यार्थमन्त्राणां विकल्पाधिकरणम् । ...	७५१ ।
(चतुर्भिरभिमादने) इत्यादी मन्त्राणां समुच्चयाधिकरणम् ।	७५१ ।
(ब्राह्मणविहितानां) उदङ्गपत्य इत्यादिमन्त्राणां विकल्पाधिकरणम् ।	७५१ ।
दीपाणां मन्त्राणां समुच्चयाधिकरणम् । ...	७५२ ।

पाठोऽधिकरणसंख्या ॥ १६ ॥

अथ द्वादशाध्याये चतुर्थः पादः ।

अपमृताग्नौभिधानां समुच्चयाधिकरणम् ।	७५३ ।
संस्तुताग्नौत्ये द्विविधताग्नौत्याग्नौत्येविकल्पाधिकरणम् । याज्ञानुष्मकयोः समुच्चयाधिकरणम् । ...	७५३ ।
नैमिकपक्षधनामामजादीनां समुच्चयाधिकरणम् ।	७५३ ।
उपपन्नतादि प्रतिपत्तिकर्मणां समुच्चयाधिकरणम् ।	७५३ ।
आधाने विविधसंज्ञानां दत्तितानां विकल्पाधिकरणम् ।	७५३ ।
पटुपेटेषु आचनोनां विकल्पाधिकरणम् । ...	७५४ ।
उत्पादां कायेन निशान्तेर्विकाराधिकरणम् । ...	७५४ ।
वेद्वारिहान्तेराह्नोत्पत्त्याधिकरणम् । ...	७५४ ।

	पृष्ठ ।
कौषट्यपादिनामनयनेऽग्निहोत्रद्रव्यस्य वाञ्छिते चपराधिकरणम् ।	७३१ ।
हविर्धानयेः शकटयोश्चैन्ये शकटेन शीघ्रद्रव्यकाया पुरोडाशाना निर्वाण धिकरणम् ।	७३१ ।
प्रायणीयादिषु दीक्षाज्ञागरस्य भाषाधिकरणम् ।	७३२ ।
विहारभेदे मन्त्रभेदाधिकरणम् ।	७३२ ।
दीक्षणीयादिषु आन्यन्वाधानस्याभावाधिकरणम् ।	७३२ ।
दीक्षणीयादिषु अनेषाधनाभावाधिकरणम् ।	७३३ ।
शेटिकेषु आन्यन्वाधानानुष्ठानाधिकरणम् ।	७३३ ।
शेटिकेषु पक्षीसनहानानुष्ठानाधिकरणम् ।	७३४ ।
शेटिकेषु आरण्यभोजनाभावाधिकरणम् ।	७३४ ।
शेटिकेषु शेषभक्षानुष्ठानाधिकरणम् ।	७३४ ।
शेटिकेषु अग्न्याहव्यहानाभावाधिकरणम् ।	७३४ ।
शेटिकेषु शेषभक्षस्य स्वकारार्थतया कर्तव्यत्वाधिकरणम् ।	७३५ ।
शेटिकेषु शैतुर्वाणसङ्ख्याधिकरणम् ।	७३५ ।
आतिथ्यायां शीर्षेण भक्तिकर्मप्राप्त्याद्यभावाधिकरणम् ।	७३६ ।
आतिथ्यायां स्तरणमन्त्रस्यावृत्त्याधिकरणम् ।	७३७ ।
दक्षिणोद्वेगान्तरनयने सनहनद्वयमन्त्रयोश्चयोगाधिकरणम् ।	७३७ ।

प्रादेशधिकरणसंख्या ॥ ३० ॥

अथ द्वादशाध्याये द्वितीयः पादः ।

विहारान्नेप्रोदिककर्ममाचर्तताधिकरणम् ।	७३८ ।
सवनीयवर्गो यगुपुरोडाशस्य कर्तव्यताधिकरणम् ।	७३८ ।
सवनीयपुरोडाशे हविष्कटाह्वानस्याभावाधिकरणम् ।	७३८ ।
भृतीपसवने हविष्कटाह्वानस्य पुनरावृत्त्याधिकरणम् ।	७३८ ।
निशिपक्षेऽमासास्यान्तरप्रयोगाधिकरणम् ।	७३८ ।
दिकान्तरप्राप्त्यर्थीयानुष्ठानाधिकरणम् ।	७४० ।
प्रधानानां धर्माविरोधे सद्गुणा धर्मानुष्ठानाधिकरणम् ।	७४१ ।
तुल्यसङ्ख्याकानां धर्माविरोधे प्रथमस्यैव धर्मानुष्ठानाधिकरणम् ।	७४२ ।
सद्गुणाविरोधे प्रधानगुणस्यैव प्राधान्याधिकरणम् ।	७४३ ।
परिधां परिधिपूषाभयधर्मानुष्ठानाधिकरणम् ।	७४३ ।
परिधां त्रिराधिपूषधर्मानुष्ठानाधिकरणम् ।	७४३ ।
मदनोपपत्तुपुरोडाशयोः पञ्चोत्तरतन्त्रित्वेन चागुक्तन्त्रित्वेनादानाधिकरणम् ।	७४४ ।
समानतन्त्रयोः चर्कतिथिकत्वाद्यैकतित्वानुष्ठानाधिकरणम् ।	७४५ ।

श्रीमते रामानुजाय नमः ।

नमं उपवर्णमहर्षये ।

नमोनमो वेदान्तविशदीकरणदीप्ताय गुरवे श्रीद्वयोधायनमहर्षये ॥

शास्त्रदीपिकायाः शुद्धिपत्रम् ।

शुद्धम् ।	गुह्यम् ।	पृष्ठ. पंक्ति	अशुद्धम् ।	गुह्यम् ।	पृष्ठ. पंक्ति
नैऋतिकस्यापि	नैऋतिकस्यापि	११ २	घात्रयेना	घात्रात्रयेना	१६६ ६
मथयम्यमाने	अथयम्यते	१४ १२	"सर्वविधशब्दे"तिपाठान्तरम्		१७१ २
गणेश	वणेश	१६-१७	वचनान्याज्यानी	पंचदशान्याज्यानी	१७४ ५
पञ्चार्थस्तेषां	पञ्चार्थस्तेषां	१६ ७	तदाज्यानामान्यस्यामिति पाठो		
संप्रयोगस्य	संप्रयोगस्य	३० ४	पेक्षितः		१७५ १
नुमानस्यस्य	नुमानस्य	४१ १३	त्रिगुणिकसंविधित्वात्तेषां		
अनेकसंयम्य	अनेकदेशसंयम्य	४६ १०	धा"ति"ति पाठोऽपेक्षितः		१७६ ६
तद्वृत्तिययो	तद्वृत्तियमि	५६ ८	मासिकज्ञातविधानादवाक्यभेदः । विम-		
प्रतिपदिनि	प्रतिपदिमिति	६४ ५	तिपद्यन्तेनकारकनानात्वात्		१७५ ८
सुट्टिद्वय	सुट्टिद्वय	७७ १	नामधेय	नामधेयत्वं	१७७ ५
समर्थ्यते	समर्थ्यते	८१ १	नेकेना		१७८ ५
"धर्मशमस्तुपयोमि"इतिपाठा-			द्वय	द्वय	१८५ १
नाम		१३३ ५	कपानःसमस्ति	कपामस्त्यमस्ति	१८६ ६
करणे	करणे	१३४ ३	पशुगच्छाये	पशुगच्छाये	१८६ ८
धर्माधर्मप्रतिमित्यनुदवा"इति			नञा	नञा	१८७ १
पाठान्तरम्		१३५ ४	सुया	सुया	१८८ १३
प्राज्ञाना	प्राज्ञाना	१३५ १०	समाप्ये	सामप्ये	१८८ १०
पशुना	पशुना	१३८ ४	भेदनानु	देहानु	१८४ १३
व्यादिरय	व्यादिरस्य	१३८ ८	द्वते	द्वते	१८५ ४
सिद्धिहेताः	सिद्धिहेताः	१३८ ११	क्रियाकारक	क्रियाकारक	१८६ ७
"युक्तमि"ति तु युक्त. पाठः		१४१ १३	द्वय	द्वय	१८८ २
कनाटेर्हानिर्भयतिनयेति.			निष्पत्ता	निष्पत्ता	२०२ ७
पाठान्तरम्		१४६ १०	शिल्पवद्वक्तृ	शिल्पवद्वक्तृ	२०४ ५
"स्यत्वाधारविरोधे ये"सुबंभुजा			सुनीतस्य	सुनीतस्य	२११ ६
धर्मेसुदृष्टिं नापितप्रभुसत्त्वा-			कथयत	कथयत	२१२ ७
सविधेयोज्ञातेभान्ता ।		११३ १०	कानस्याग्रिद्वि	कानस्य ग्रिद्वि	२१७ १०
दत्ता	कता	१५६ १३	युते	ग्रते	२३० ११
धातुभिः	नधातुभिः	१८१ ५	व्याा	व्याहता	२३६ ७
त्रिपटं स	त्रिपटं	१५७ १	व्याप्तिना	व्यापितया	२४१ १०
समाधेयानुद्व	समाधेयानुद्व	१६० ६	प्रत्यान	प्रत्यान	२४५ १०
प्राप्तपाप	प्राप्तपाप	१६७ १	स्यादयो	स्यादयो	२४७ ३
प्रवर्णादि	प्रवर्णादि	१६४ ११			

अनुक्रम ।	शुद्धम् ।	पृष्ठ	पंक्ति	अनुक्रम ।	शुद्धम् ।	पृष्ठ	पंक्ति
पेक्षित	पेक्षितो	२४७	७	मात्रादुद्घाते	मात्रादुद्घाते	२८८	४
एव	एव	२४८	६	वज्रमानस	वज्रमानस	२९०	८
प्राचाराति	प्राचाराति	२४८	८	प्रदाना	प्रदानाना	२९०	७
सिद्ध	सिद्ध	२४७	३	न पाने	तेन पाने	२९१	६
सोऽत्र	सोऽत्र	२४७	७	स्वेत्यादय	स्वेत्यादय	२९२	१०
कर्मभेदस्येयु	न शास्त्रभेदस्य			तत्पार्थ	तत्पार्थ	२९३	७
सम्	स्युक्तम्	२४७	९	बाधते	न बाधते	२९३	१०
सद्यपे	सद्यपे	२४७	९	यन्त	यस	२९४	४
सम्पु	सम्पु	२४९	११	ह्युम्	ह्युम्	२९५	८
कारणस्य	कारणस्य	२४९	१०	कथमती	कथमिती	२९५	६
पितृ	पितृ	२४९	८	पदो	पदो	२९६	२
पैत्रस्य	पैत्रस्य	२४९	३	सत्र	सत्र	२९६	१०
क्रियावशा	क्रियावशा	२४९	२	साधनेनैव	साधनतयैव	२९७	३
प्रधान्य	प्रधानान्य	२४९	११	विधायकत्वेन	विधायकत्वेना	२९८	७
तदभावात्	तदभावात्	२४७	९	शेषस्य	शेषस्य	२९६	८
सत्त्वानुपपत्त्य	त्रिरानुपपत्तीत्य	२४६	१७	पुनः	पुनः	२९६	२
प्राप्त्य	प्राप्त्य	२८०	६	सुमनस्य	सुमनस्य	३०१	६
मे	मय्यते	२८१	२	अनस	अनसा	३०२	१
प्राप्त्य	प्राप्त्य	२८१	३	प्राप्त्य	प्राप्त्य	३०५	३
प्राप्त्य	प्राप्त्य	२८१	४	स्वर्गागच्छे	स्वर्गागच्छे	३०५	२
प्राप्त्य	प्राप्त्य	२८१	४	शतपुत्र	शतपुत्रस्य	३०७	२
मन्त्रा	मन्त्रा	२८१	१०	सुमन	सुमनस्य	३०७	७
कुर्वे	तमेवपुनरिष्टद्वयवशात्			व्यवस्थिता	व्यवस्थिता	३०७	५
	अन कुर्वेत्	२८१	१२	वैदुष्या	वैदुष्या च	३११	४
शब्दान	शब्दाना	२८६	२	सम्प्रदाय	सम्प्रदाय	३१६	१३
शक्त्या	शक्त्याविकृतिः	२८७	३	दण्डन	दण्डनम्	३१६	५
कर्मसंश्लेषात्	कर्मसंश्लेषात्			श्रेय	श्रेयसा	३१७	९
प्राप्त्य	प्राप्त्य			बाधय वका	बाधय वका	३१७	४
प्राप्त्य	प्राप्त्य			तिपादेन	तिपादेन	३१६	३
प्राप्त्य	प्राप्त्य			मेवमावा	मेवमावा	३२१	७
प्राप्त्य	प्राप्त्य			प्राप्त्य	प्राप्त्य	३२२	१४
प्राप्त्य	प्राप्त्य			प्राप्त्य	प्राप्त्य	३२२	४
प्राप्त्य	प्राप्त्य			प्राप्त्य	प्राप्त्य	३२३	७
प्राप्त्य	प्राप्त्य			प्राप्त्य	प्राप्त्य	३२७	४
प्राप्त्य	प्राप्त्य			प्राप्त्य	प्राप्त्य	३२७	३
प्राप्त्य	प्राप्त्य			प्राप्त्य	प्राप्त्य	३२७	३
प्राप्त्य	प्राप्त्य			प्राप्त्य	प्राप्त्य	३२६	४
प्राप्त्य	प्राप्त्य			प्राप्त्य	प्राप्त्य	३२६	४

अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।	पृष्ठ-पंक्ति-	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।	पृष्ठ-पंक्ति-
उच्छिन्नाः	उच्छिन्नाः	३३३ १९	प्रकृतिश्चा	प्रकृतिश्चा	३५५ १९
होमा	होमा	३३३ १९	मोऽप्यत्रा	मोऽप्यत्रा	३५५ २
प्रासादी	प्राग्भाषी	३३३ ८	उपगापेयुः	उपगा भवेयुः	३५६ १०
प्रत्यगमन	प्रत्यगमन	३३३ ७	निमित्ता	निमित्तता	३६० १०
नवयेन	भवयेन	३३४ १	कुसुपुः	कुसुपुः	३६२ २
तेभ्य	तयेय	३३४ ३	वर्हि	वर्हि	३६३ ५
यात	यातव्य	३३५ १०	याजमानं	याजमानि	३६७ १२
प्रात्यः	प्रयोष्यकृतिषां	३३५ २	आध्यर्षे	आध्यर्षे	३६६ १०
तस्यापनी	तस्यामपनी	३३६ ६	करणः	करण म	३६८ ५
सहस्रपनीपते	भडासपनीपते	३३६ ७	दाक्य	दाक्य	३६८ १३
नो	नो	३३६ ७	योधारा	योधारा	३७० ३
तिष्ठते	तिष्ठते	३३६ ७	शकसावधान	शकसावधान	३७१ १३
न्यूनं	न्यूनं तच्छ	३३६ १०	ह्योच्छेद्यस्या	ह्योच्छेद्यस्या	३७१ ५
शुभ	शुभ	३३६ ११	प्रचरन्ति	प्रचरन्ति	३७१ ३
भुव	भव	३३६ ६	तदृष्टे	तदृष्टे	३७२ ८
संविष्यदधि	संविष्य दधि	३३६ ६	दाक्ये म	दाक्ये म	३७२ ८
धीयते	धीयते	३३६ २	मासं	मासं	३७२ ४
निमिष्यते	निमिष्यते	३३६ १	नय	नयन	३७४ ३
लक्षान्नरं	भक्षान्नरं	३३७ १	संस्कृतिं	संस्कृतिः	३७८ ७
फलमसो	फलमसो	३३७ २	य	यद्	३७८ १०
यज्ञोन्नयणं	राज्ञोन्नयणं	३३७ ६	शेषविविधः	शेषविविध	
मर्चय्यात् श्रुते	मर्चय्याच्छ्रुते	३३७ ६	चारः	चारः	३७८ ११
च्छ्रुता	च्छ्रुता	३३७ ३	सम्पद्य	सम्पद्य	३७८ १२
नृदः	कुडुः	३३८ १३	यद्यद्यतो	यद्यद्यतो	३८० १०
भव	भवे	३३८ १०	तादर्थ्याभि	तादर्थ्याभि	३८१ ७
सुपंसं	सद्युधंसं	३३८ २	मितिरस्य	मितिरस्य	३८३ १२
सामीधे	सामिधे	३३८ ८	चतुः संख्या	चतुः संख्या	३८३ ११
विरोधयि	विरोधाविरो		गुप्ता	गुप्ता	३८४ ११
	धयि	३४३ ११	समर्थत	शेवत्येन सम-	
स्वयमभ्यान्तं	स्वयमभ्यान्तं	३४३ ७	र्थते	र्थते	३८४ १०
ध्यते	ध्यन्ते	३४४ ६	यानुष्येन	यमनुनिष्येन	३८६ १
व्यस्थिति	व्ययस्थितिः	३४८ १	कार्य	कार्ये	३८५ १३
पटप्यनुष	पटप्यनुष्ठान	३४८ १	शेवत्यान्व	शेवत्यान्व	३८७ १
समाप्यङ्ग	समाप्यङ्ग	३५० ११	विद्यते	विपद्यते	३८८ ८
विध्यप्रस	विधानप्रस	३५२ २	तेन	ते न	३८२ १५
प्रकृतिक	प्रकृतिक	३५२ ८	मन्त्र	मन्त्र	३८३ ६
संपुक्त	संपुक्तं	३५२ ५	मय्य	मय्य	३८४ ५
फल	फल	३५३ ११	विकृता	विकृता	३८४ ११

अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।	पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।	पृष्ठ	पंक्ति
स्वर्गाद्यं	स्वर्गाद्यै	३१६	७	स्व	स्वम्	४३६	५
कर्मय	कर्मय	३१७	८	निरित्येव	निरित्येव	४३६	९
दानो	दीनो	३१८	११	शङ्कवत्	शङ्कवन्	४४०	५
प्राप्त्य	प्राप्त	३१८	६	यक म्यात्	यत्रमधिक	४४३	९
वमथ	वैमथ	३१६	७	यसन	यसान	४४३	३
वप्यावर	वैप्यावर	४००	३	अधिकार	अधिकार	४४३	९
व्यावृत्ति	व्यावृत्ति	४०४	५	कृत्यङ्ग	कृत्यङ्ग	४४४	८
प्राधान्यविशेष	प्राधान्यविशेष	४०७	४	कुलगा	कुलगा	४४४	१०
मेश	मेश	४०७	९	द्रव्याधि	द्रव्याधि	४४४	७
स्त्रोत्र	स्त्रोत्र	४०६	५	तावि	तामावि	४४५	१०
यात	यात	४१२	८	हुँ	हुँ	४४६	७
वाचस्पत्यो	वाचस्पत्यो	४१५	८	अवगा	अवगा	४४६	१७
पदार्थना	पदार्थना	४१५	३	कस्तूरफनका	कस्तूर फन का		
तत्त्वज्ञ	तत्त्वज्ञा	४१६	३	मना	मयमनाना	४४७	४
वाचिण्याग्निमी	वाचिण्याग्निमी	४१८	४	मुष्टिग्रय	मुष्टिग्रय	४४८	९
मुष्टिग्रये	मुष्टिग्रये	४१८	४	एकैक कर्ते	एकैक कर्ते	४४८	५
मञ्जना	मञ्जना	४२१	१३	युता	युता	४४६	८
तदेकदेशेषु	तदेकदेशेषु	४२०	११	भान्त निमित्त	भान्तिनिमित्त	४५१	१०
धिवत्तमान	धिवत्तमान	४२३	५	नो लोण	नोपलोण	४५२	३
नारिष्ठान्	नारिष्ठान्	४२४	५	सम्भव	सम्भव	४५४	३
वैकता	वैकता	४२५	८	प्राशस्त्यक	प्राशस्त्यक	४५६	६
प्राकृतान्	प्राकृतान्	४२५	६	दयसु	दयसु	४५६	५
पटितया	पटितया	४२६	८	किमयमयम	किमयमभावे		
गमति	गमति	४२६	८	भावे		४६१	७
स्पष्ट	स्पष्ट	४२६	१२	यस्याय	यस्याया	४६२	३
प्रथमा	प्रथमाया	४२७	८	प्रयोगकृत्वा	प्रयोगकृत्वा	४६२	६
धाय्या	अधाय्या	४२८	९	नान्तरीयक	नान्तरीयक	४६२	११
साध्यते	साध्यत	४२८	८	पक्षरेति	पक्षरेति	४६२	२
अदाभ्या	अदाभ्य	४२६	७	सोमसदृशदृश	सोमसदृश	४६२	६
मुनमाया	मुनमाया	४२६	१३	गुन	गुन	४६४	९
टिहितया	टिहितया	४३१	३	एकदेश	एकदेश	४६७	६
भायाना	भायाना	४३२	६	निमित्ततया	निमित्ततया		
सोमपुत्रस्य	सोमपुत्रस्य	४३४	१०	गात्	गात्	४६७	४
योमभि	योमभि	४३५	२	न प्रविष्ट	प्रविष्ट	४६८	१०
उत्ते	उत्ते	४३६	१२	कारणमात्रा	कारणमात्रा	४६८	९
मसि	मसि	४३७	७	स्थानावाप्या	स्थानावाप्या	४७०	७
यत्नस्तथा	यत्नस्तथा	४३८	४	राद्	राद्	४७३	५
अथवा	अथवा	४३६	८	प्रताकाना	प्रताकाना	४७३	११

अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।	पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।	पृष्ठ	पंक्ति
तगहु	तगहुन	४७४	८	पुनर्यन्तमान	वन्तमान	४८६	३
महारात्रे	महारात्रे	४७४	८	‘अनर्थक्यमित्य स्या । इत्यस्मिन्			
निर्याद	निर्यापाद	४७६	२	सूत्रे ‘नेत्याद्ये ति पाठ एक			
देवाधिषेणे	देवाधिषेणे	४७७	८	स्मिन्नेष पुस्तकेनापरेषु			
चाय्यो	चाय्यो	४७८	१६	य	ये	४८६	७
तनुक्त	तत् उक्तं	४७८	६	धर्मविशेषसद	धर्मविशेषसद		
किमेवा	किमेवा	४७८	५	भाष ,	भाष	४८८	७
शुती	शुता	४७८	४	या पूर्य	याऽपूर्य	४८८	६
यथा	यथा	४७९	५	पूर्य	पौर्य	४८९	२
पराकाटकाया	पराकाटकाया	४७९	१२	फलस्यापरिस्थानादिति पाठा			
एत्	एतू	४७९	१२	स्तरम्		४८९	५
तत्रा	तत्र	४७९	८	अनिष्कलस्य	अनिष्कलस्य	५००	७
सतित	संमित	४८०	१०	तत्पूर्योक्त	न तत्पूर्योक्त	५०१	६
समितयेष्ट्ये	इति तु पाठा			दतिदेश क	दतिदेशक	५०४	३
व्या	स्तरम्	४८०	१०	धर्माधर्माणां	धर्मासाभात्		
५८० ४८१ पृष्ठयोः सूत्रद्वय				भात्		५०६	१३
साम्भाटितं खितम्				प्रकृतस्येवायमनुवादः ।			
स्यात्	स्यात्	४८३	१२	इति पाठान्तरम् ।		५०७	१
अनिर्दिष्ट	एतस्याने			तत्र	तत्र	५०७	४
पुस्तकान्तरे ‘ अतिदिष्ट				ययती	ययन्ती	५०८	६
इति पाठ		४८४	४	यानतश्च	यानतश्च	५०९	३
नोद्वय	नोद्वेग	४८६	१३	न यथा	तत्र यथा	५११	१२
उपपाद्य	उपपद्य	४८७	१५	अन्यतरादिष्ट	अन्यतरादिष्ट	५१२	७
दुपपाद्य	दुपपद्य	४८७	७	अद्यान्यत्रा	अद्यान्यत्रा	५१३	२
छादेय	छुदेय	४८९	२	‘ इति इति पाठान्तरम्		५१३	५
प्रतीयेत तदा	प्रतीयेत तान			पदाधिक्यास्येति पाठान्तरम्		५१३	६
न सयोगात्	सयोगात्	४९०	१	मौरायु	मौरायु	५१३	१
यव	तत्र	४९०	११	कावेति	कालावेति	५१४	४
नभ्येत	नुप्येत	४९०	१०	यवकपाणि	यवतकपाणि	५१४	१२
द्वादश	द्वादश च	४९०	२	सदृश्य इति पाठान्तरम्		५१६	६
अलक्ष्या	अलक्ष्या			स्त्याज्य	स्त्यज्य	५२०	१
स्मिता	स्मिता	४९१	२	उज्जलसा	उज्जलस्यसा		
सामञ्जस्या	सामञ्जस्या	४९३	३	मान्या	मान्या	५२१	६
व्याधानस्य	व्याधानस्य	४९३	२	सोमो	सोमा	५२२	२
स्तोर्जप	स्तोर्जप	४९४	१	ययेत मिति	पाठान्तरम्	५२२	६
तामि	तामि	४९४	१	नोपाय	नोपायि	५२३	२
यचनादाद्य	यचनाभावादाद्य	४९४	८	सारस्थत चर	पाठस्थत्यङ मिति		
विधानाय	विधानानय	४९१	११	पाठान्तरम्		५२४	१

अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।	पृष्ठ पंक्ति	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।	पृष्ठ पंक्ति-
न्यायपेक्षता	अन्यपेक्षता	५२४ ६	अवयवने	अवयवने	५५१ ३
'प्रकल्पविकारा'दितिपाठा			प्रत्यय्येण	प्रत्यय्येण	५५३ ३
नन्तरम् ।		५२६ १	तन्मात्रापर्यय	तन्मात्रापर्यय	
लैकिका	लौकिका	५२६ ३	सायिन	सायिन	५५४ २
द्यास्तु	द्यास्तु	५२७ २	वास्यानपेक्षता	वास्यानपेक्षता	५५८ ५
द्याना	द्याना	५२७ १३	ध्वन्ते	ध्वन्ते	५५७ ११
नैव	नैव	५२७ ५	सामवायिक	सामवायिक-	
होमानामपूर्व	होमानामपूर्व	५२७ ४	त्वासाभा	त्वासाभा	५५६ १०
सवसेष	सवसेष	५२७ ३	विश्वसि	विश्वसित	५५९ ७
अधीताश्च	अधीताश्च	५२७ १	निमित्तम्	निमित्तम्	५६२ ६
प्रतिवक्ष्यम्	प्रतिवक्ष्यम्	५२८ ६	वृत्ति	ति	५६३ ८
'द्वार'मिति	वाटान्तरम्	५२८ १३	स्याटेन	स्याटेन	५६३ १४
'नये'ति	वाटान्तरम्	५२८ १७	समानावधा	सामानविधा	५६४ ३
निर्भिन्न	निर्भिन्ने	५३० ७	वापयति	वापयति	५६७ ७
'मन्वेणावर्तितमात्रा'दिति			किमप्य	किमेक्य	५६८ ३
वाटान्तरम्		५३२ ६	प्राक्कथितु	प्राक्कथितुं	५६६ ८
मुक्तिरिति	मुक्तिरिति	५३२ ६	वचनेनाद्भि	वचनेनभि	
वाटान्तरम्	वाटान्तरम्	५३३ ११	रापटस्याने	रापटस्याने	५७१ २
कथ्यायेता	कथ्यायेता	५३४ ८	प्रयसावचने	प्रयसावचने	
प्राप्तमासी	प्राप्तमासी	५३५ १	प्रमिति	प्रमिति	५७३ ६
अभिमतम्	अभिमतम्	५३५ १०	कथयसेक	कथयसेक-सेक	५७३ ११
स्कारा	स्कारा	५३६ १२	मिष्टिभि	मिष्टिभि	५७४ १०
सिद्धयर्थ	सिद्धयर्थ	५३६ ६	सावति	सावति	५७४ ६
निर्देशात्	निर्देशात्	५३७ २	दर्शार्थ	दर्शार्थ	५७५ ६
मनीषामीया	मनीषामीया	५३७ ४	तस्मान्	तस्मान्	५७५ १२
यत्न	यत्नवृत्ति	५३६ ७	देवता	देवत	५७६ १
मुपरिष्ठा	मुपरिष्ठा	५३६ ७	अन्यजन्य	अन्यजन्य	५७६ ५
'दृष्टान्ते'ति	वाटान्तरम्	५४० ७	कथयते	कथयते	५७७ ३
आरम्भ	आरम्भ	५४० ३	समाप्ताह	समाप्ताह	५७७ ३
व्याख्यानान्तर	व्याख्यानान्तर	५४१ १	चानुपयति	चानुपयति	५७७ ५
आरम्भ	आरम्भ	५४१ ११	विधातव्य	विधातव्य	५७८ ४
प्रादुर्भि	प्रादुर्भि	५४१ १२	मासे	मात्र	५७८ ५
निर्व्याप्यो	निर्व्याप्यो	५४२ ६	मस्तक	मस्तके	५७८ २
वचनस्यानुद्य	वचनस्यानुद्य	५४३ ४	धर्मप्रयत्नेन	धर्मप्रयत्नेन	५८२ १३
निगल	निगल	५४४ १०	मीतार्थ	मीतार्थ	५८२ १२
नैवमित्तक	नैवमित्तक	५४४ ३	वदन्ता	वदन्ता	५८२ १०
वापेरार्थ	वापेरार्थ	५४७ १	कन्य	कन्य	५८२ ६
राप्तीर्थ	राप्तीर्थ	५४७ ३	मन्त्रावर्तने	मन्त्रावर्तने	५८५ ५

शुद्धम् ।	शुद्धम् ।	पृष्ठ-पंक्ति-	शुद्धम् ।	शुद्धम् ।	पृष्ठ-पंक्ति-
किञ्चिदने	किञ्चिदने	५८८ ४	मयममानिव	मयमानिव	६४१ १०
आधित	आधितात	५८८ ६	मात्र	स श्व	६४१ ८
स्यान्वा	स्यान्वा	५८९ ८	'उपप्रती'ति	पाठान्तरम्	६४१ ३
करभ्यस्तदो	करभ्यस्तदो	५८३ ५	निमित्तम् ।	निमित्तमेवाश्वे	
साधाय	साधाय	५८५ ११	अत्रायमेव	भव	६४१ ९
योगोऽपि	योगोऽपि	५८६ १	स्यात्	स्यात्	६४२ ७
तर्कये'त्यत्र	'तर्क'ये'ति		आधारायहे	आधारायहे	६४२ ६
	पाठान्तरम्	५८६ ११	विचारायहे	विचारायहे	६४३ १०
अनुवा	अनुवा	५८६ ७	अगर्तो	अगर्तो	६४६ ९
रानिनहोत्र	रानिनहोत्र	६०० ६	एत्तादृश्य	एतादृश्य	६४६ ३
अथवात्पर	अथवात्पर	६०४ ५	प्रायणीये	प्रायणीये	६४६ १६
गोद्वादय	गोद्वादय	६१० ७	पूर्वपक्षेऽर्थम्	पूर्वपक्षेऽर्थम्	
सोमश्चमसे	सोमश्चमसे	६१४ ३	स्यात्	कस्यात्	६४७ ६
मादेयः	मादेयः	६१६ १	यूते	यूते	६४९ ६
प्राप्त	प्राप्ते	६१८ ८	समानस्य	समानस्ये	६४९ ६
अथवे	अथवे	६१८ ७	येदपादि	येदपादिः	६४३ ११
'यद्येव'रिति	पाठान्तरम्	६१८ १०	स्वर्गसि	स्वर्गसि	६४४ ११
तदनुवादे	तदनुवादेन	६१८ १	तिशयेन	तिशयेना	६४५ ७
तमा	तमा	६१८ १०	भ्यासस्तथा	भ्यासस्तथा	६४५ ११
साधयय	साधयय	६१८ ७	वे कानुवादन	वजमाना इति पा	
लाय	लाय	६२१ ३	अथ	अथ	६४६ ३
नावाहुषा	नावाहुषा	६२३ ११	यजमानोपदेयेन	यजमानोपदेयेन	६४६ ३
पुताया	पुताया	६२४ ७	वासवी	वासवि	६६० ३
इत्येताया	इत्येताया	६२४ ६	सोर्वा	सोर्वा	६६० ४
मानेदेयतात्	मानेदेयतात्	६२४ ६	मतेविशेष	मतेविशेष	६६१ १२
देयतात्	देयतात्	६२४ १०	स्मरण	स्मरण	६६१ ४
मनुज्यमिति	मनुज्यमिति	६२६ १२	निर्धत्तक	निर्धत्तक	६६२ १०
अथन्यथा	अथन्यथा	६२६ ६	अध्यधो	अध्यधो	६६२ ३
यद्यप्यप्येति	यद्यप्यप्येति	६२८ ४	कार्य	कार्य	६६४ ३
कच्छकमान	कच्छकमान		दानव	दानव	६६४ ८
यद्यपि	यद्यपि	६२८ ४	'साकमेधेय'	इतिपाठान्तम्	६६४ ३
करा	करा	६३० १३	तयोरे	तयोरे	६६५ ६
सिद्धपरित्याग	सिद्धपरित्याग	६३१ ४	वापयो	वापयो	६६७ ६
प्रकृता	प्रकृता	६३५ १४	सन्नुपमद	सन्नुपमद	६६८ १३
अर्थवाप	अर्थवाप	६३५ ३	दृष्टता	दृष्टता	६६८ २
समागम	समागम	६३६ १	मता	मता	६६८ ११
दुष्ट	दुष्ट	६४१ १	प्रत्य	प्रत्य	६६८ ५
यद्यपि	यद्यपि	६४१ ३	अनुष्ठान	अनुष्ठान	६७० ८

अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।	पृष्ठ-पंक्ति	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।	पृष्ठ-पंक्ति
मन्यतमद्वैकल्यक	मन्यतम द्वैक		कथंभायभेदे	कथंभायभेदे	६८५ ५
	न्यक	६७९ ८	स्वजतीतिव	स्वजतीतिव	७०२ १०
यवण	यवण	६७९ ६	रुदनीय	रुदनीय	७०६ ७
कुशाद्यनोपधोर्न	कुशाद्यनोप		द्विरात्रादिषु	द्विरात्रादिषु	७०६ ७
	योर्वाधोन	६७४ २	परित्यक्तेषु	परित्यक्तेषु	७१३ १२
पशाविति	नपशाविति	६७५ ६	त्यन्ताद्यत्रय	त्यान्ताद्यत्रयम्	७१३ १४
समाद	समयाद	६७६ ११	“मञ्जविन्द्याये”	तिपाठान्तरम्	७१४ ३
शुदुपाद्वे	शुदुपाद्वे	६७६ ७	हरिवेदादि	हरिवेदादि	७१५ १
ब्रह्मण	ब्राह्मण	६७८ ८	तन्त्रपद	तन्त्रपद	७१५ ३
सामान्य	सामान	६८२ ५	“समर्थ”	इतिपाठान्तरम्	७१७ ४
विक्रपु	विक्रतियु	६८२ ६	अद्विजता	पदविजता	७१८ १
विक्रतियु	विक्रतियु		वक्तव्यतन्त्रम्	वक्तव्यमिति	
प्रत्यर्थमपि	प्रत्यर्थमपि	६८२ १३		न्त्रम्	७२० ११
काव्यतु	काव्यमितु	६८३ १३	सत्कारोना	सत्कारोना	७२३ १२
लोकवदुत्पत्तेर्गुणभूतस्यादिति तु			प्रतिस्वय	प्रतिस्वय	७२५ ८
पाठान्तरम्		६८३ ३	वेनाद्युति	वेनानाद्युति	७२५ ४
उपिपत्त्या	उपिपत्त्या	६८३ ८	सोपकारे	सोपकारे	७२७ ११
हृद्यदान चतुरव	हृद्यदानचतुर		प्रयोगनेरुदेशो	प्रयोगप्रचनेक	
दानवे	दानवे	६८३ १२	देशो	देशो	७३० ५
न्यायत्वा	न्यायत्वा	६८४ ११	पशुपुराहायो	पशुपुराहायो	७३० २
प्राप्ता	प्राप्ता	६८६ ८	“अविमृष्टे”	ति पाठान्तरम्	७३२ ८
द्विपदम्	द्विपदम्	६८६ १०	मद्भवेतामपि	मद्भवेतामपि	७३४ ३
पक्षोप	पक्षोप	६८६ ११	“दानमवा”	ति पाठान्तरम्	७३४ १०
“प्यस्यतयिपवा इति तु पाठा			समे	सोमे	७३५ ४
नारम्		६८६ ४	यर्हि स्तदुप	यर्हि स्तदुप	७३६ १०
पाञ्चानुपुगल	पाञ्चानुपुगला		तदर्थ	तदर्थ	७३६ ८
	नुपुगल	६८७ ४	उपेतस्य च	उपेतस्य च	७४० १३
पुरोहायानुपाशु	पुरोहायानु		“यगरादे”	इति पाठान्तरम्	७४२ ७
	पाशु	६८७ १३	यद्येत्यर्थो	यद्येत्यर्थो	७४२ ४
प्यशु	प्यशु	६८७ १२	“यद्येतास्वभाषि”	इति पाठान्तरम्	
युतामेति	युतामेति	६८७ ११		रम्	७४४ १०
मानुषादमभ	मानुषादमभ		“टीर्थास्तथा”	इति पाठान्तरम्	७४४ ३
यान्	यान्	६८८ ३	विधय	विधय	७४६ ६
विधीयते	विधीयते	६८८ ८	मयवा	मयवा	७४७ ११
सत्यपशु	सत्यपशु	६८९ १०	क्रिया	क्रिया	७४७ ५
भूमाधिता	भूमाधिता	६८९ ६			

समान क्षेत्र शुद्धिपत्रम् पूर्वोक्तार्थेभ्यो नमः ॥

॥ ओं नमो भगवते मीमांसाद्वयगुरवे श्रीरामानुजाचार्याय ॥

॥ शास्त्रदीपिका ॥

भट्टकुमारिलमतानुगा पूर्वमीमांसासूत्रव्याख्या

विषमपदटिप्पणीसमेता ।

ओं श्रीगणेशाय नमः ।

लक्ष्मीकौस्तुभवत्तसं मुररिपुं शङ्खासि^१कौमोदकी-

हस्तं यद्वपलाशताम्रनयनं पीताम्बरं शार्ङ्गिणम् ।

मेघश्याममुदारपीवरचतुर्धाहुं प्रधानात्परम्

श्रीवत्साङ्गमनायनाथ^२ममृतं चन्द्रे मुकुन्दं^३ मुदा^४ ॥ १ ॥

न्यायाभासतमरकचशास्त्रतत्त्वार्थदर्शिनीम् ।

कुमारिल^५प्रतिनाहं करिष्ये शास्त्रदीपिकाम् ॥ २ ॥

१ शङ्खासौति (अ) पुस्तकपाठः । २ मनादिमीशमिति (क) पुं पाठः ।

३ विभुं चक्रिणमिति (ख) पुं पाठः ।

४ चन्द्रवक्त्रोपोऽर्पमादित्यप्रज्ञापतिप्रमुखदेवगणानां प्रागभागेष्वभागिताया
कायकुस्सामस्यामानेपि यज्ञपुरुषपदाभिधेयो देवतासार्धभोमो भगवान् विष्णुः परम-
सत्त्वैकसिन्धुरर्षाणिपादसङ्घिदानन्दविषदोऽपि भक्तिभाजो ध्यानसौकर्यसम्पिपादविषया
परिपृहीतानेकद्विष्यमङ्गलविषयः “श्रीरघु ते लक्ष्मीरघु पद्म्यावहोरात्रे” इति पुरुषसूक्तेक्त-
लक्ष्मीसमाश्रित्यो भक्ताभयप्रद इति तं स्मरति । “लक्ष्मीकौस्तुभवत्तसम्” इति । एतेन
प्रार्थितार्थसार्धसिद्धीपयिरुसमाप्तिरभिहितः । समष्टिशाल्यप्युपेक्षभायो न भक्ताभयप्रद
इत्याह । “मुररिपुम्” इति । एतेनासकृत्प्रशमितस्याचितजनविषय-इत्ययमाश्रयणीयत्वे
हेतुरभिहितः । नन्यस्त्वयिपुः कथं पालयतीत्यत आह । “शङ्खासौति” । “पद्मपलाशता-
म्रनयनं” मित्यनेन ध्यानसौकर्यमयायुषुषत् । न केवलं शरीरमेव सौष्टवं, परं चेपेत्याह ।
“पीताम्बरमिति” । भक्ताभयदानव्यग्रासो न केवलं शङ्खासिक्तौमोदकीकरः किन्तु सुर्वेऽपि
शार्ङ्गधर इति । “शार्ङ्गिणमिति” । जगन्मङ्गलहेतुत्वमुसुर्घपिषया “मेघश्याममिति” । नन्यसौ
कथमनेकय स्वधर इत्यत आह । “उदारमिति” । एतेन सतुर्भुजोऽसाध्यादार्थगुणयोगेन पुरुषार्थच
तुष्टययोगपद्धेन देवादित्यार्थसाधि । “प्रधानात्परं” मित्यनेन दिव्यविषयस्य दर्शितम् । भृगु-
पादप्रहारसमुत्पन्नजोयत्सलधमशालित्वसंजीर्तनेन सेवनापयिरुसमाश्रयमायेदितम् । दोष-
दृष्टिगुणहीनचेतनानामर्थ मुलभोषासन इत्याह । “अनायनाथम्” इति । पुरुषार्थेष्व-
भ्यहिततमं मोक्षमसाधयतो देवादयमर्थः “ममृतं” मुकुन्दमित्याभ्यां योध्यते । “मुकुमिति
मोक्षार्थं मान्तरमप्ययं तदेवविधेयताचक्रवर्तिनं दृष्टेनैवात्ममात्करयातीति मुदेति ।

५ कुमारो गुह्यदेवः स्यात्प्रमत्तया विद्यतेऽस्येति कुमारिलः, कुमारपदार इति
विद्यतितम् । अत्र पिष्कादेराकतिगणत्वादित्यस्य अर्थे चाद्यो भाष्योपशङ्करविजये स्पष्ट-

विधानयर्थक्यम् । न चावघातादिविधिविधिमार्थत्वम् । अवघातो हि दर्शपूर्णमासापूर्वं नियम्यते, - अवघातनिष्पत्तये तदुत्तरपूर्वं सिध्यतीति । न तदुत्तरस्वरूपे, प्रमाणान्तरविरोधात् । तद्वद्विहापि ज्ञानस्याध्ययनमन्तरेणापि दर्शनात् तत्स्वरूपे नियमासंभवात् कृत्वपूर्वत्वेव अध्ययननियमो-
विधातव्यः, - अधीतैरेव वेदैरवगतानि कर्माणि फलदानीति । न चैवं युक्तम् ।
अकृत्यर्थत्वादध्ययनस्याऽनारब्धाधीतत्वात् । श्रुत्याद्याभावाच्चाकृत्यर्थम्^१ ।
तस्माद्वृष्टार्थमेव स्वाध्यायाध्ययनमित्यध्ययनमात्रादेव समाप्ते शास्त्रार्थं
गुरुद्वैतात्समावर्तितव्यमिति प्राप्तेऽभिधीयते "लभ्यमाने फले दृष्टे नादृष्ट-
प्रतिकल्पना । विधेश्च नियमार्थत्वाच्चानर्थक्यं भविष्यति" । यदुक्तं "ज्ञानस्व-
रूपे कृत्वपूर्वं वा न नियमः संभवती"ति । तत्राभिधीयते । नोभययापि
ब्रूमः । कथं तर्हि, योयमग्निहोत्रादिव्वधीतवेदानां त्रैवर्णिकानामेवाधिकारो-
नानधीतवेदानां शूद्राणामित्यधिकारनियमः स प्रयोजनमध्ययनविधेः ।
तथा हि । असत्यध्ययनविधावग्निहोत्रादियास्त्राणि विद्वान्समलभमानानि
अविद्वान्समेवाधिकृत्य विद्वामन्तरेणानुष्ठानासंभवाद्विद्वामाति^२ एतद्विशे-
षाच्चतुर्ग्वर्णानधिकुर्युः । सति स्वध्ययनविधौ त्रैवर्णिकानामेव विदुषाम-
धिकारो भवति न तुरीयादेः^३ । तथा हि 'वसन्ते ब्राह्मणमुपनयीत' 'शीर्षे
राज्यन्यं 'शरदि वैश्य'मिति द्वितीयादिदेशादुपनयनसंस्कृतास्त्रैवर्णिकाः
किमस्माभिः कर्तव्यमि? त्यपेक्षन्ते । तत्सविधौ चाध्ययनमनिर्दिष्टकर्तृकं
विधीयमानं कर्तारमपेक्षते । तत्रापेक्षासंविधियोग्यत्वेरेवं विज्ञायते, - त्रैव-
र्णिकैरेवोपनीतैरतरयद्वयेनाध्ययनादिपरम्परयाऽर्थज्ञानं कर्तव्यमिति । एवं च
फलवदध्ययनकर्तृभूतमाश्रयकसंस्कारत्वादुपनयनमध्ययनाद्गम्य^४ । अध्यय-
नमपि दृष्टार्थज्ञानार्थम्, अर्थज्ञानन्तु अनुष्ठानौपधिकृत्यात्मसिद्धफलक-
मेवेति सर्वेषां फलवत्त्वम् । एवं च त्रैवर्णिकेषु विद्वत्सु लभ्येषु नानि-

१ अकृत्यर्थत्वमिति (ख) पु. पाठः ।

२ श्रवन्तमिदम् ।

३ न तुरीयस्येति (ख) पु. पाठः ।

४ कार्यजनने कृद्कारित्वमद्भुतं, अन्योच्छेदेन प्रवृत्तकृतिविषयत्वं वा तत्, यथा
घेदेनायं घोधनीये व्याकरणं तदद्भुतम् ।

होत्रादिविधयस्तुर्थवर्णस्य विद्यामातिषन्ति, किन्तु त्रैवर्णिकानेष विदु-
षोऽधिबुधन्ति । सोऽपमधिकारनिषमोऽपशूद्राधिकरणे चक्षमाखोऽध्ययन-
विधिप्रसादलभ्य इति फलवानेव विधिः । तेनार्थज्ञानावसानमध्ययनम-
ध्ययनविधिना विधीयत इति विचारमन्तरेण तदनुपपत्तिरध्ययनविधिरेव
विचारमातिषेस्तद्विरुद्धं स्मार्तं खान बाधत इति-सिद्धमध्ययनानन्तरं
धर्मजिज्ञासा कर्तव्येति । केचित्पुनराचार्यकरणविधिप्रयुक्तत्वमध्ययनस्या-
ङ्गीकृत्य क्रिमाचार्यैकसिद्धिरेवाध्ययनस्य प्रयोजनमुत्तार्थज्ञानमिति विद्या-
र्यान्तरङ्गस्वादर्थज्ञानमित्याहुः । किं पुनः कारणमाचार्यकरणविधि-
प्रयुक्तत्वेऽध्ययनस्य ? अध्ययनविधेरधिकारगूढत्वाद्वाचार्यकरणविधिप्रयु-
क्त्या चात्मलाभे विश्वजिज्ञासिवत्फलकल्पनानुपपत्तिः । कः पुनराचार्य-
करणविधिः ? कथं वा तेनाध्ययनस्य प्रयुक्तिः ? उच्यते, “उपनीय तु यः
शिव्यं वेदमध्यापयेद् द्विजः । सकल्पं सरहस्यं च समाचार्यं प्रवक्तुं” इति-
स्मृत्यनुमितः उपनीयाध्यापनेनाचार्यकं कुर्वीदित्याचार्यकरणविधिः । अत्र
चाध्यापनमाचार्यत्वपाधनम्, उपनयनं तु सत्त्वा-प्रत्ययान्तस्यैवाङ्गम् । तच्च
केन प्रकारेणाध्यापनस्योपकरोतीत्यपेक्षायामुपनेयासित्तिरेवास्य द्वारमङ्गीक्रि-
यते लिङ्गात् । तदुपनेयोऽपि नास्तिचित्करोऽङ्गमिति तद्व्यापारापेक्षायामु-
पनयनं प्रक्रम्य विहितमध्ययनमध्यापनोपकारित्वादुपनीतस्य व्यापारत्वे-
नाध्ययनीयते । तदेवं स्याद्भूतमुपनयनं प्रयुज्जानोऽध्यापनविधिस्तद्द्वारे-
णाध्ययनं प्रयुक्ते । तद्विदमनुपपन्नम् । तथा हि । नियोगार्थस्याध्ययनस्या-
चार्यरूपयोजनता, ऽर्थज्ञानप्रयोजनता वा, न शक्यते शास्त्रेण बोधयितुम्
साध्यद्वयस्यैकवाच्यमप्राप्तम् । नियोगार्थतैश्च शास्त्रेण बोध्यते ऽर्थज्ञानार्थ-
तायां त्वनुज्ञामात्रमिति चेत्, तथाऽप्यर्थद्वय स्यादेव । किंचैवं सकृदु-
च्चरितस्य लिङ्-प्रत्ययस्य विध्यर्थत्वमनुज्ञानार्थत्व चेति वैद्व्यमपि
स्यात् । तेन संशय एवानुपपन्नः । तथा सिद्धान्तोऽप्यनुपपन्न एव । प्रमाणा-

१ योपधादमुकणोत्तमाद् युज्ज । ४ । १ । १३७ । इति पाणिनीयेन भाष्येन युज्ज ।

२ मनुः । २७० २ श्रुतौ १४० ।

३ आचार्यस्य भाष्येन च ।

नारसिद्धत्वादर्थज्ञानार्थत्वं न शास्त्रगोचरतामनुभवतीति, तत्र यदेवास्मद-
भिप्रेतं विधेर्नियमार्थत्वं महता प्रयत्नेन भवद्विरूपितं तदेव भवद्विरपि
मुक्तनञ्जेनन्यगतिक्त्वादाश्रयणीयमापन्नम् । नियमानङ्गीकारे च पूर्वपक्ष
एव श्रेयानापद्यते । आचार्यत्वस्यादृष्टत्वेन प्रयोजनतोपपत्तेः । अर्थ-
ज्ञानार्थत्वे चाऽध्ययनं स्वाध्यायसंस्कारो नियमार्थत्वे तु प्रधानकर्ममिति
वैरूप्यमपि स्यात् । अर्थोन्नातमर्थज्ञानं प्रयोजनं न शास्त्रत इति
चेत्, आचार्यत्वमपि प्रयोजनं न स्यात् । तस्याप्यर्थोन्नातत्वात् ।
स्मृतिवाधेन च ज्ञानोत्कर्षो न स्यात् यथास्मृत्योक्तत्वाद्विचारस्य ।

किंच । “नियोज्यः कल्पनीयोऽत्र विध्यनुपपत्तितः न चोपनयन-
स्याहुर्भावोऽस्य व्यापनं प्रति ॥ द्वितीयार्थतमामर्थात्प्रा माणधकसंस्क्रिया
तथा सत्यन्तरङ्गत्वादङ्गमध्ययनस्य तत्” ॥ यत्तादृशियोज्याभावादप्रयोजक-
त्वमध्ययनविधेरिति तदयुक्तम् । अभावासिद्धेः । अनुसृतस्यापि विश्वजि-
दादिबलकल्पनात् । कार्यं हि विध्यर्थः । संश्लिष्टश्चैव-‘कार्य’मिति ।
कस्यचिद्वि किंचित्कार्यं भवति न सर्वं सर्वस्य, अतः कस्येदं कार्यमित्यस्ति
संश्लेषपेक्षा । साऽवश्यमध्याह्नेन केनचिच्चिप्रतर्तनीयाऽस्येदं कार्यमिति ।
यस्येदं कार्यं स एव नियोज्य इत्युच्यते । यद्यपि कयचित्परप्रयुक्तानुष्ठाना-
देवात्मलाभः स्यात्, तथापि न तावता कार्यस्य सिध्यति । न हि कृतिसा-
ध्यतामात्रं कार्यस्य, किं तर्हि ? यत्कृतिसाध्यकृतिं प्रति प्रधानभूतं तत्कार्य-
मित्युच्यते । प्राधान्यं च कृतेस्तद्वृत्तेन प्रयत्तिः, ततश्चाध्ययननियोजनेन
कार्येण भवता ऽवश्यं पुरुषव्यापारोद्वेग्येन भवितव्यम् । न चासति नि-
योज्ये तद्वृत्तेन कश्चित्प्रयत्नः । अध्यापनविधिना हि प्रवर्त्यमानो माण-
धकः कयंचिदध्ययनमात्रमनुतिष्ठेत्, न त्वपूर्वमुद्दिशेत् । न हि तस्य
तद्वृत्त्यं प्रमाणाभावात् । प्रयोज्यपूर्वार्थे दशपूर्वमासाऽपूर्वोपकारि-
त्वात्तदधिहतेन पुरुषेण तत्सिद्धार्थमुद्दिश्य क्रियमाणानीति युक्तं, यद-
सत्यापि साक्षाच्चित्तोपादाने कार्यस्य तभन्ते । अध्ययननियोगस्य
तु नान्योपपत्तिकत्वं, यतस्तदुपेक्षोद्दिश्यता स्यात् । अर्थज्ञानस्य च नियम-

स्त्रि । यथापनयनमध्यापनाङ्गं ततो ऽध्ययनविधिर्योजनार्थः । सप्त
 धारनायेनयोदनेनैवैवदिकैः संरज्येत येऽध्यापनार्थतयोपनीतास्तेऽङ्गि
 ष्वप्यदुपयोगिष्यातामयेतन्ने तिऽर्यज्ञानार्थमधीयीरचित्यसङ्गुमेव स्यात् ।
 नवावोपननेनैवप्रथमार्थोध्ययनविधिस्वतुर्णामपि वर्णानां स्यादिति श्रुत्वा
 िशास्त्रमङ्गः । तस्मादुपनीतानां प्रयोजनार्थेतितामध्ययनकरणिकाऽप्यङ्गान्
 भावता विधीयन् इत्यध्ययनाङ्गमेवोपनयनं स्वविधिप्रसक्तं वाध्ययनं प्रपञ्चे
 नात्र दत्तो व्याख्ययमानायामित्र निरस्त इत्युपरम्यते । तस्मात्पूर्वं । त एव वि
 धारः । त्रिपट्ट्यायंमध्ययनमुत्तराद्वहणादिपरम्परयायंज्ञानार्थमिति । य
 यत्रानत्र किमिद्विद्यायंनानामिकन्यायेनैवाध्ययनस्यात्तरसंस्कारादियम
 रयाऽप्यंज्ञानार्थमिद्विः । नयमे हि साम्नामृगसराभिध्याक्तिवुरेण स्तुत्युपयो
 तित्यदृशंनानाद्वयंमत्राद्विद्यायंमिति वक्ष्यते तेनैव न्यायेनाध्ययनस्यार्थे
 ज्ञानार्थस्यमिद्विध्ययनानन्तरं धर्मज्ञितासा कर्तव्येति सिद्धमेवैतत्प्रयोजन
 विप्रतया सूचकारेणोक्तम् । यदाहुः । “धर्माध्य विषयं कर्तुं भीमांसायाः व
 योजन”मिति । न तत्र कस्यचिद्वैदवाभ्यस्यार्थो विद्यार्थेति । तद्व्याहु
 “न वाचं चोदनायाध्यागौरत्र तत्र चोदितमिति”ति । तस्मिन्मध्ययनानन्तर
 धर्मज्ञितासा कर्तव्येति । वा दत्तुंविधा । धर्मस्यरूप-प्रमाण-साधन-
 कर्तव्यः । नन्यध्ययनविधिना वेदवाक्यायेविचारमात्रावेवाङ्गमेत्यरूप-प्रमाण
 ज्ञितासयोः कः प्रमङ्गः । वक्ष्यते । उपोदृपातस्यात्ममङ्गः । यदि हि वेदज्ञा-
 कर्तव्यो धर्मः व्यापुदृशव प्रमाण, ततो ऽसौ विचारः कर्तव्यो भवति ।
 दत्तरथा काकदनापरीतावस्याम् । तदध्ययनविधिर्य प्रमाणाद्विधि-
 चारमव्यातिर्गति धर्मवद्वयं चोपनयनार्थम् । अधर्मस्यापि ज्ञानाय ज्ञिता-
 स्यात्वात् । अकारप्रवर्तनेन वा सूत्रमधर्मज्ञितायायापमपि व्याप्येयमिति
 निरवद्याम् ।

सू० चोदनाऽनयोऽर्थो धर्मः ॥ २ ॥

प्रथमतः प्राक्तो धर्मः कथनतत्त्वः । इत्येतद् द्रव्यमनेन सूत्रेण द्रव्ययो

१ तु इत्यं पुनर्लभः । लक्ष्मिपुत्रोक्तं पुनर्लभतायादप्यु चोदना ।

भ्यां निरूप्यते । यो धर्मः स चोदनालक्षणः चोदनैव तस्य लक्षणं प्रमाणम् ।
 चोदना च तस्य लक्षणमेवेति श्रुत्या प्रमाणविधावर्याच्चोदनागम्य एवा-
 निहोत्रादिधर्मानात्लक्षणश्चेत्यवन्दनादिरिति स्वरूपमपि सिद्धति ।
 तथा यच्चोदनालक्षणः स धर्म इति स्वरूपविधावर्यात्प्रमाणसिद्धिर्वेदि-
 तव्या । करिचत्वाह । कार्यरूपो वेदार्थो न सिद्धरूप इत्येतदनेन सूत्रेणो-
 च्यते । चोदनालक्षणशब्देन कार्यमुच्यते, धर्मशब्देन वेदार्थ इति । तद-
 युक्तम् । यानि तार्थाद्विधवाक्यानि तेषां विधायैव प्रामाण्यं वस्तुस्वरूपे
 धामामाण्यं विस्पष्टमेवेति न तत्र किञ्चिदुक्तव्यम् । सेपिष्ठादिवाक्या-
 नामपि विध्यैकवाक्यत्वतया तत्रैव प्रामाण्यम् । मन्वाणामपि प्रकरणेन प्र-
 धानविधिरेव त्वं द्वितीयपादे वक्ष्यत इति न तत्रापि वक्तव्यमस्ति । तेन
 कस्यात्र सिद्ध्यर्थतां निरस्य कार्यार्थतास्यते । “अविनाशी वा अरे अयमात्मे”-
 त्यादीनामुपनिषद्वाक्यानामिति चेत् । तेषामपि यदि विध्यैकवाक्यत्वम-
 स्ति ततोऽयंवादाधिकरणेन गतम् । अथ नास्ति, कथं तेषां कार्यार्थता स्यात् ।
 अथ तेषां विध्यश्रवणाद्विध्यन्तरेणैकवाक्यत्वाभावाच्च कार्यार्थत्वानुपपत्ते-
 र्युत्पत्तिश्चिरद्वच्च सिद्ध्यर्थं प्रामाण्यायोगादप्रामाण्यमेवाभिमतम् । किमिद-
 नीमात्मादिवाक्यानामप्रामाण्यप्रतिपादनपरमिदं सूत्रं? सुव्यावृत्तं तर्हि शा-
 स्त्रारम्भे प्रथमं तावत्सूत्रकराऽप्रामाण्यमेव वेदवाक्यानां प्रतिपादयतीति ।
 कथं च कार्य एव प्रामाण्यम् । तत्रैव व्युत्पत्तेः । प्रवृत्त्यधीना हि व्युत्पत्तिः सा
 च कार्यव्यगमाधीनेति व्युत्पत्तिरपि तत्रैव भवतीति चेत् । अथशयं प्रवृत्त्यधी-
 नैव व्युत्पत्तिः । काष्ठैः स्यात्पामोदनं पवतीत्यादिवर्तमानापदेशेष्वपि प्रसि-
 द्धतृतीयार्थानामप्रसिद्धकाष्ठप्रातिपदिकार्थानां च पुरुषाणां काष्ठार्थं व्युत्प-
 त्तिदर्शनात् । अथ प्रथमव्युत्पत्तिः कार्यविषयैव । न हि तदा शब्दान्तरवशेन
 शब्दान्तरस्यार्थं व्युत्पत्तिः संभवति । सर्वस्य धर्मस्याप्रसिद्धत्वादीति चेत् । अ-
 स्त्वेवम् । तथापि परचाट्टुशः सिद्ध्यर्थं शब्दप्रयोगदर्शनात् “कोऽयं राजा?”
 “पाञ्चात्” इत्यादिषु प्रश्नप्रतिषेधनादिषु कार्यस्य व्यभिचारादव्यभिचार्य-
 मात्रं वाच्यमिति सुज्ञानम् । यथैव हि कस्यांचिद्वक्तो प्रथमं गोशब्दस्य प्रयो-
 गदर्शनात्सैव वाच्येत्यवगमे सत्यपि परचाट्टुशतन्तरे प्रयोगं दृष्ट्वा पूर्वव्यक्ति-

व्यभिचारादव्यभिचारिसामान्यमेवार्थ इत्यध्यवसीयते तथा कार्यपरताम-
वगतमपि परत्वात्सिद्ध्यर्थप्रयोगदर्शनेन बाधित्वाऽप्येवमात्रमेवाऽव्यभिचार-
द्वाव्यमिति युक्तम् ।

किंच । प्रथमव्युत्पत्तौ कतिपयानामेव शब्दानां कार्यार्थत्वमवगतं
न सर्वशब्दानामतः परत्वाद् व्युत्पाद्यमानस्य काष्ठादेः सिद्ध्यर्थं व्युत्पत्तिः
केन वार्यते । नच व्युत्पत्तौ शब्दानां पौर्वापर्यनियमोऽस्ति । अतः सर्वं
शब्दाः परत्वाद् व्युत्पाद्यमाना कैश्चित्सिद्ध्यर्थं भवन्ति । सर्वेष्वन्तु कार्य-
र्थत्वे सिद्ध्यर्थपरेषु लौकिकव्याख्येषु सर्वशब्दानां लाघणिकत्वाच्च कश्चिद-
न्यिताभिधायी स्यात् । तत्रान्वितप्रतीतिः कथं सिद्धेत् । धत्तज्ञानानुमा-
नादिति चेत् न । यद्विषयं हि व्याख्य तद्विषयमेव धत्तज्ञानमनुमात-
व्यम् । न चान्वितप्रतिपादक व्याख्यमुच्चारितमिति कथमन्यतज्ञानानु-
मानम् । अथायंस्वरूपस्मारकैः पदैरन्वितत्वज्ञानमनुमीयते, ततः कार्यधा-
चक्रेऽप्यनितैरन्विताभिधानं न स्यात् ।

किंच प्रथममेव कार्यव्यभिचारः शक्योऽवगन्तुम् । यदा हि पुत्रस्ते
जात इत्युक्तस्य कस्यचिन्मुखविकासः पार्श्वस्थः पश्यति तदा हर्षहेतुरनेन
शब्देन प्रतिपादित इति हर्षहेतुभूतसिद्ध्यर्थप्रतिपादने शब्दस्य सामर्थ्यं
कल्पयति । यत्रापि च तदानीमर्थविशेषो न ज्ञायते हर्षहेतूनां बहुता
संभवात् । तथापि सिद्ध्यर्थता तावदवगता । तावतापि कार्यं व्यभिचारः
सिद्धः ।

किंच । बहुशः पुत्रजनने मत्प्रेमं शब्दप्रयोगादन्येषु हर्षहेतुष्वप्यौ-
गात्पुत्रजननरूपायविशेषोऽपि भुजान एव ।

किंच । प्रवृत्त्यधीनापि व्युत्पत्तिर्नाशय कार्यत्रिपयेव भवति । तथा हि
यत्रा कश्चित्पुत्रस्तत्रत्यन्ताममयं बहुमासुर वा घतिं त्रिनेत्राद्यं चाप्य प्रपुङ्गुं
नद्यास्तीरे पश्य कनानि सन्तीति । तत्रान्यो देवमहत्त कश्चिद्वर्यां तद्वा-
क्यमप्योच्छ्रुत्वा नदीतीरे गत्वा कनान्याहरति । एतस्मिन् पश्यन्त्यो-
व्युत्पत्तिः कनमद्वातप्रतिपादने शब्दस्य सामर्थ्यं व्युत्पद्यते । तस्मात्ते
ज्ञानतः कार्यार्थता शब्दाशयः । का वाप्य सूत्रस्य वचनव्यक्तिः । यदि

तावद्वात्कार्यं तद्वेदार्थं एवेति कार्यमुद्दिश्य वेदार्थता विधीयते । तथा सत्युद्देश्यस्योपादेयेन स्वरसनियमात्सर्वस्य लौकिकस्यापि गवानयनादि-
कार्यस्य वेदार्थता स्यात् ।

किञ्च उपादेयस्य वेदार्थस्योद्देश्येन कार्यरूपेणानेति धूमेनाव्या-
प्तेरकार्येऽपि वेदस्य प्रामाण्यमनिरस्तं स्यात् । अथ यो वेदार्थः स कार्य-
रूप एवेति ततो यो धर्मः स चोदनालक्षण इति वचनव्यक्तिः स्यात्, तत्रा-
र्थ-शब्दोऽभ्युदयवाची कस्य विशेषणं, यद्युपादेयस्य चोदनालक्षणपदा-
र्थस्य, ततः सर्वस्य वेदार्थस्य कार्यत्वमर्थत्वं च विधीयते इति श्येनादिनि-
योगानामव्यर्थत्वं स्यात् । अथोद्देश्यवेदार्थविशेषणम्, ततोऽयमर्थो भव-
ति, योर्थात्मकोऽभ्युदयात्मको वेदार्थः स कार्यरूपः ततश्च श्येनादिनियो-
गानां निषिद्धफलत्वेनानभ्युदयरूपाणां कार्यता न स्यात् । माभूदिति
चेत् । न । तेषामपि लिङ्ग कार्यतावगमात् श्येनयागस्य कार्यता निष्ठा-
रयितुं शक्यते, न नियोगस्य । तस्य कार्यैकस्वभावत्वात् । असति च कार्यत्वे
श्येनवाक्यस्य कार्यार्थत्वाभावात्सिद्ध्यर्थेनैव वक्तव्या स्यात् । न च तथा
संभवति विधिप्रत्यययोगात् । सिद्धे चार्थे व्युत्पत्तिविच्छेदादप्रामाण्यमेव
श्येनादियाख्यानां स्यात् । अथ पूर्वसूत्राद् वेदार्थपरं धर्मपदमनुपपन्नं चोद-
नालक्षणो वेदार्थ इत्येकं वाक्यमर्थो धर्म इत्यपरं वाक्यम् । तद्विदं
स्यप्रज्ञाविलसितमात्रम् । अनुपपन्नवाक्यभेदयोर्विना फलमाश्रयणात् । अप्रति-
ज्ञातस्य च धर्मस्य लक्षणमसंज्ञितम् । अथ प्रतिज्ञातस्यैव वेदार्थस्य कार्य-
त्वसिद्धये धर्मत्वमुच्यते, किं कार्यएव धर्मरूपो वेदार्थः?, स एव जिज्ञास्यो-
न सर्वः । तथाच य एव जिज्ञास्यो धर्मस्तस्यैव सूत्रावराधिनाशेन जिज्ञासा
प्रतिज्ञातव्येति वेदार्थप्रतिज्ञावचनमनर्थकम् । अथ त्वर्थशब्दमनादृत्य-
यो वेदार्थः स कार्यरूप इत्युच्यते, ततोऽर्थपदमनर्थकं वस्तुमात्रपदोपपन्न-
वाक्यं स्यात् । अनर्थव्युत्पासार्यता चास्य भाव्यकारणेऽक्ता । तस्माद्विशेषण-

१ उल्लेख्यतायच्छेदकायच्छेदेन विधेयान्वयनियमादित्यर्थः ।

२ यत्रार्थशब्दमिति (त्व) पुस्तकपाठः ।

३ श्वरस्याभिना ।

व्यभिचारादव्यभिचारिसामान्यमेवार्थ इत्यध्यवसीयते तथा कार्यपरताम-
यगतामपि परत्वात्सिद्धार्यप्रयोगदर्शनेन बाधित्वाऽर्थमात्रमेवाऽव्यभिचारा-
द्वाच्यमिति युक्तम् ।

किञ्च । प्रथमव्युत्पत्तौ कतिपयानामेव शब्दानां कार्यार्थत्वमवगतं
न सर्वशब्दानामागतः परत्वाद् व्युत्पाद्यमानस्य काष्ठादेः सिद्धार्यं व्युत्पत्तिः
केन धार्यते । न च व्युत्पत्तौ शब्दानां पौर्वापर्यनियमोऽस्ति । अतः सर्वं
शब्दाः परत्वाद् व्युत्पाद्यमाना कैश्चित्सिद्धार्या भवन्ति । सर्वेषां तु कार्य-
र्थत्वे सिद्धार्यपरं तु लौकिकवाक्येषु सर्वशब्दानां लाक्षणिकास्वात् करिषद-
न्विताभिधायी स्यात् । तच्चान्वितप्रतीतिः कथं सिद्ध्येत् । वक्तृज्ञानानुमा-
नादिति चेत् न । यद्विषयं हि वाक्यं तद्विषयमेव वक्तृज्ञानमनुमात-
व्यम् । न चान्वितप्रतिपादकं वाक्यमुच्चारितमिति कथमन्वितज्ञानानु-
मानम् । अथार्थस्य रूपस्माकैः पदैरन्वितत्वज्ञानमनुमीयते, ततः कार्यवा-
चकेऽप्यमिद्वैरन्विताभिधानं न स्यात् ।

किञ्च प्रथममेव कार्यव्यभिचारः शक्योऽवगन्तुम् । यदा हि पुत्रस्ते
ज्ञात इत्युक्तस्य कस्यचिन्मुखविकासं पार्श्वस्यः पश्यति तत्रा हर्षहेतुरनेन
शब्देन प्रतिपादित इति हर्षहेतुभूतसिद्धार्यप्रतिपादने शब्दस्य सामर्थ्यं
कल्पयति । यत्रापि च तत्रानीमर्थविशेषो न ज्ञायते हर्षहेतूनां बहुता
संभवात् । तथापि सिद्धार्यता सायदवगता । सायतापि कार्यं व्यभिचारः
सिद्धः ।

किञ्च । यदुक्तं पुत्रजनने मय्येव शश्वत्प्रयोगादन्येऽहर्षहेतुव्यप्रयो-
गात्पुत्रजननरूपार्थविशेषोऽपि मुक्तान् एव ।

किञ्च । भृशस्यपीनापि व्युत्पत्तिर्नामयस्य कार्यविषयेऽपि भवति । तथा हि
यदा करिषत्पुत्रादस्यनाममयं शृट्मासुरवा प्रति त्रिनेत्रार्थं वाक्यं प्रमुहं
नद्यास्तीरं पश्य कनानि मन्तीति । तत्रान्यो देवमद्वैतं करिषदर्थं तद्वा-
च्यमप्येषुत्वा नदीतीरं गत्वा कनान्याहरति । एतत्प्रत्ये पश्यन्त्यो-
व्युत्पत्तिः कनमद्वैतप्रतिपादने शब्दस्य सामर्थ्यं व्युत्पद्यते । तस्मादे-
कान्तं कार्यार्थता शब्दानाम् । का नाम्ना प्रचम्य वचनव्यक्तिः । यदि

तावदात्कार्यं तद्वेदार्थं एवेति कार्यमुद्दिश्य वेदार्थता विधीयते । तथा सत्पुद्गेश्यस्योपादेयेन स्वरसनियमात्सर्वस्य लोकिक्स्यापि गवानयनादि-
कार्यस्य वेदार्थता स्यात् ।

किंच उपादेयस्य वेदार्थस्योद्देश्येन कार्यरूपेणानेति धूमेनाव्या-
प्तेरकार्येऽपि वेदस्य ग्रामाण्यमनिरस्तं स्यात् । अथ यो वेदार्थः स कार्य-
रूप एवेति ततो यो धर्मः स चोदनालक्षण इति वचनव्यक्तिः स्यात्, तत्रा-
र्थ-शब्दोऽभ्युदयवाची कस्य विशेषणं, यदुपादेयस्य चोदनालक्षणपदा-
र्थस्य, ततः सर्वस्य वेदार्थस्य कार्यत्वमर्थत्व च विधीयते इति श्येनादिनि-
योगानामप्यर्थत्वं स्यात् । अथोद्देश्यवेदार्थविशेषणम्, ततोऽयमर्थो भव-
ति, योर्वात्मकोऽभ्युदयात्मको वेदार्थः स कार्यरूपः ततश्च श्येनादिनियो-
गानां निषिद्धफलत्वेनानभ्युदयरूपाणां कार्यता न स्यात् । नाभूदिति
चेत् । न । तेषामपि लिङा कार्यतावगमात् श्येनयागस्य कार्यता निषा-
रयितुं शक्यते, न नियोगस्य । तस्य कार्यैकत्वभावत्वात् । असति च कार्यत्वे
श्येनवाक्यस्य कार्यार्थत्वाभावात्सिद्ध्यर्थमेव वक्तव्या स्यात् । न च तथा
संभवति विधिप्रत्यययोगात् । सिद्धे चार्थे व्युत्पत्तिविरहादप्रामाण्यमेव
श्येनादिवाक्यानां स्यात् । अथ पूर्वसूत्राद् वेदार्थपरं धर्मपदमनुपपन्नं चोद-
नालक्षणे वेदार्थ इत्येकं वाक्यमर्थो धर्म इत्यपरं वाक्यम् । तद्विदं
स्वप्रज्ञाविलसितमात्रम् । अनुपपन्नवाक्यभेदयोर्धिना फलमाश्रयणात् । अप्रति-
ज्ञातस्य च धर्मस्य लक्षणमसंज्ञितम् । अथ प्रतिज्ञातस्यैव वेदार्थस्य कार्य-
त्वसिद्धये धर्मत्वमुच्यते, किं कार्यैव धर्मरूपो वेदार्थः?, स एव जिज्ञास्यो-
न सत्यः । तथाच य एव जिज्ञास्यो धर्मस्तस्यैव सूत्रात्तराविनाशेन जिज्ञासा
प्रतिज्ञातयेति वेदार्थप्रतिज्ञावचनमनर्थकम् । अथ त्वर्थशब्दमनादृत्य-
यो वेदार्थः स कार्यरूप इत्युच्यते, ततोऽयंपदमनर्थकं वस्तुमात्रपर्यायमनुया-
दकं स्यात् । अनर्थव्युदासार्थता चास्य भाष्यकारेणोक्ता । तस्माद्विशेषण-

१ उद्देश्यतावच्छेदकावच्छेदेन विधेयान्वयनियमादित्यर्थः ।

२ यदर्थशब्दमिति (ख) पुस्तकपाठः ।

३ श्वरस्यामिना ।

मेवैतत् । विशेषणत्वे चाभ्युदयरूपस्य वेदार्थस्य कार्यत्वाभिधानादनभ्युद-
यरूपस्य वेदार्थस्य कार्यत्वं न स्यादिति सर्वस्य वेदस्य कार्य एव प्रामाण्य-
मिति नियमो न स्यात् । ततश्चा “विनाशी वा अरे अयमात्मे”त्यादीना-
मात्मस्वरूपपरत्वं न निराकर्तव्यमित्यास्तां तावत् । तस्मादुर्मस्वरूपप्रमाण-
प्रतिपादनार्थमेवेदं सूत्रम् । तदिह धर्मं विप्रयीकृत्य चिन्त्यते—किमस्य न किं-
चित्प्रमाणमस्ति ? किं वा प्रत्यक्षादिकमेव प्रमाणम् ? उत चोदनैव ? अथवा
विकल्पः ? अथवा समुच्चयः ? इति । तत्र शब्दस्य प्रमाणान्तरप्राप्तप्रापकत्वेन
स्वयमप्रमाणत्वात्प्रत्यक्षादीनां चासामर्थ्यादप्रमाणको धर्म इत्येकः पक्षः ।
प्रत्यक्षादिगम्य एवेत्येकः पक्षः । योगिनां प्रत्यक्षगम्यः, अर्थाधीनानां तु
चोदनागम्य इत्यपरः । जगद्वे चिच्छार्थापत्त्या किमप्यदृष्टमस्तीति सामान्येन
प्रसिद्धो धर्मश्चोदनयानिहोनादिविशेषरूपेण गम्यते, तस्मात्समुच्चय इति
पक्षान्तरम् । चोदनैव, सां च प्रमाणमेवेति सिद्धान्तः । तदिह चोदनैव प्रमाणं
सा च प्रमाणमेवेत्यवधारणद्वयं प्रतिज्ञायते । निमित्तसूत्रे तु प्रथमद्वि-
तीयसूत्रमात्रात्तत्तद्व्याख्यायितुं परीक्षाप्रतिज्ञानम् । यद्यपि
चोपरितिनव्यापारादेव परीक्षाशास्त्रत्वं गम्यते, तथापि वक्ष्यमाणमेव
श्रौतुष्टुतिसमाधानाय कीर्तितम् । प्रत्यक्षसूत्रे तु प्रत्यक्षस्य विद्यमानोप-
लम्भनत्वाद्द्विव्यति धर्मं प्रामाण्यासंभवात्तत्पूर्वकत्वेनेतरप्राप्त्यप्रामा-
ण्यात्प्रमाणान्तरनियम-विकल्प-समुच्चयनिराकरणाच्चोदनैवेत्ययमर्थः सि-
द्ध्यति । श्रौत्यस्तिकसूत्रे तु स्वतः प्रामाण्यमर्थान्यथात्य-कारणदोषज्ञानाभ्या-
मप्रामाण्यमित्याश्रित्याग्निहोत्रादिचोदनाभ्योऽसंदिग्धज्ञानोत्पत्तेः स्वतः
प्रामाण्यम्^१ न चापवादकमर्थान्यथात्यज्ञानं साक्षादस्ति । नापि कारणदोष-
ज्ञानं । पुरुषादयत्वाच्छब्ददोषाणाम् । पदपदावसंशयस्याकृत्रिमत्वात्तद्दृष्टा-
रेण पुरुषानुपयोगाभावाच्चोदनानामिति स्थिते “शब्दस्यैवानित्यस्यात्कुतः

१ मेवेदमिति (अ) पुस्तक पाठः ।

२ व्यग्रहारादेवेति (अ) पुस्तक पाठः ।

३ प्रामाण्यप्रामाण्यमिति (अ) पु- पाठः ।

संबन्धनित्यते'त्यादिष्य शब्दस्य नित्यतया शब्दाधिकरणे संबन्धनित्यत्वे
समाहिते माभूत्पदपदार्थसंबन्धद्वारेण पुरुषानुप्रवेशः, वाक्यवाक्यार्थयोस्तु
लोके संबन्धादर्शनादिर्मूलोऽग्निहोत्रादिवाक्यार्थप्रत्यय इत्यतो व्यामोहः
सामयिको वा अतो न वाक्यार्थे वेदस्य प्रामाण्यमित्याशङ्क्य पदार्थानां
सम्बन्धवद्गुणं समयं चानपेक्षमाणानामेव वाक्यार्थं प्रामाण्यं सम्भवतीति
तद्वृत्ताधिकरणेन प्रतिपादिते पुनर्वेदानां वाक्यात्मकत्वात्काठकादिसमा-
ख्यानाच्च पौरुषेयत्वात्तद्द्वारेण द्वेषसंस्पर्शमाशङ्क्य स्मर्त्तव्यत्वे सत्यस्मरणा-
द्वोग्यानुपलब्धिनिरस्तस्य कर्तुंरनुमानासम्भवात्समाख्यायाश्च प्रवचननि-
मित्तत्वादपौरुषेया वेदाः, इति तदेकदेशानां चोदनानां सिद्धे प्रामाण्यमि-
त्येवं समस्तः^१ प्रथमः पादश्चोदनासूत्रप्रतिज्ञातार्थोपपादनेन तस्यैव परि-
करः । सोऽयं भाष्यकारानुसारेण पादा^२र्थाऽनुक्रान्तः । वृत्ति^३कारमतं तु
पश्चादनुक्रमिष्यामः । प्रकृतमनुसराम । प्रतिज्ञातं तावच्चोदनैव प्रमाण
सा च प्रमाणमेवेति ।

तनु प्रत्यक्षादेरन्यानपेक्षं प्रामाण्यं सम्भवतीति तस्यैव धर्मं प्रामाण्यं,
शब्दस्यतु सर्वदैवप्रमाणान्तरप्रमितविषयत्वाच्च तदनपेक्षप्रामाण्यं सम्भवती-
ति । उच्यते । प्रत्यक्षं तावत्संयुक्तविषयत्वेन विद्यमानोपलम्भनत्वाद्ब्रूयिष्यति
धर्मं न समर्थम् । यद्यपि गोदोहनादिद्रव्यं, यागादिक्रिया, नीचैस्त्वाद्विगु-
णश्च, फलसाधनत्वाद्दुर्मे शब्देनोच्यते, नापूर्वादय इति श्रेयस्करभाष्ये
वक्ष्यते । तथापि तेषां फलसाधनरूपेण धर्मत्वात्फलस्य च जन्मान्तरा-
दिभाषितत्वात् धर्मस्वरूपेण प्रत्यक्षविषयस्य न सम्भवति तत्पूर्वकत्वाच्चा-
नुमानादिकमपि न प्रमाणम् । भाष्यनायलजन्तु योगिप्रत्यक्ष भविष्यत्यपि
धर्मं समर्थमिति मनोरथमात्रम् । भाष्यना ह्यनुभूतगोचरनियतानुभूतेष्वेव
निश्चयरूपां स्मृतिं जनयेत् ।

१ प्रामाण्यमिति प्रतिपादितमेवं समस्त इति (ख) पुस्तकपाठः ॥

२ पदार्थानुक्रान्त इति पाठान्तरं मध्य न रोचते ।

३ उपपत्तिर्विदुस्त तन्ने जमिनीयतन्वे सा चाधुना दुर्भभा ।

न च साऽत्र प्रमाण, स्मृतित्वादेव । नतरा प्रत्यक्षमनिन्द्रियजत्वात् ।
नेन्द्रियजस्य प्रत्यक्षतत्त्वमपि तु कल्पनापोढत्वमिति चेत् । सुतरा धर्म
स्याप्रत्यक्षस्य कलसाधनरूपस्याविकल्पबहुलासम्भवात् । तस्मादतिमित्र
प्रत्यक्षम् । तत्पूर्वकत्वाच्चानुमानाद्यपि । काश्यपीया पुन प्रातिभज्ञानमृ
षीणा धर्मं प्रवर्त्तते इत्याहुः । तन्तु लिङ्गाद्याभासजत्वात्प्रमाणमेव न भव
ति किं पुनर्धर्मः । शब्दस्य तु बुद्धिजनकत्वादसत्यपञ्चादे युक्तं प्रामाण्यम् ।

ननु तद्बुद्धिजननमात्रात्प्रामाण्ययुक्तम् अथयार्थेष्वपि वाक्येषु बुद्धि
जननाधिपेयात् । सत्यम् । तत्र तु कारणदोषबाधकप्रत्ययाभ्यां युक्तमप्रामाण्य
वेदे तु तदभावात्स्वतः प्राप्तं प्रामाण्यमनपनोदितं भवति । कथं पुन
प्रामाण्यस्य स्वतः प्राप्तिः ? तदर्थमिदं सर्वज्ञानान्यधिकृत्य चिन्त्यते । किं
प्रामाण्यमप्रामाण्यं चेत्तत्र स्वतः एवावगम्यते ? अथ यान्यतरदपि स्वभावे
नानिरूपितं कारणगुणदोषप्रत्ययाभ्यामवगम्यमाने ? आहोस्विदप्रामाण्य
स्वतोऽवगम्यते प्रामाण्यं तु कारणगुणज्ञानात्स्वादज्ञानार्थक्रियाज्ञानादुप
धार्यते ? उत प्रामाण्यं स्वतः प्राप्तं सदर्थान्यथात्वक रणदोषज्ञानाभ्यामव
गम्यमानेनाप्रामाण्येनापोदयते इति^१ । तत्र सर्वकारणानां स्वकार्यशक्ते
स्वाभाविक्तत्वादुभयमपि ज्ञानस्य स्वभादेवावगम्यत इति केचित् ।
तदयुक्तम् । न हि ज्ञानं स्वविषयस्य तथात्वमतथात्वं च युगपच्छक्नोति
वेदयितुं विरोधात् । अथ कायि ज्ञानशक्तिः स्वप्रामाण्यं स्वतो बोधयति
क्राम्यप्रामाणाण्यमित्युच्यते, तथापि न युक्तम् । कारणान्तरनिर्पेक्षस्य ज्ञानस्यै
वोपलम्भहेतुत्वे किं क्व ज्ञाने भवतीति न गम्य विज्ञेयम्, अतो द्रव्यमपि
स्वस्वभावेनानिरूपितं कारणगुणदोषज्ञानाभ्यामवगम्यत इत्यपरे^(१) । तद
प्यपेक्षितम् । एव हि गुणदोषावधरणप्रमाण्यतरणाप्याकारणार्थमनवग
मयद्विज्ञानं निःस्वभावं स्यात् । तस्मादप्रामाण्यं स्वतः, प्रामाण्यन्तु
सत्तादज्ञानादिभिरित्येतदेव युक्तम् । तथा हि । न ज्ञानमुत्पन्नमित्येता

१ अपमय चाद्योऽभिहितं यदा प्रमाणत्वात्प्रमाणस्य स्वतः साक्ष्यं स
मायितम् । नैर्मायिकत्वे परतः साक्ष्यताश्चरमेव स्वतः ॥ प्रथमे परतः प्राहुः प्रामाण्यं
यदप्यदिष्टम् । प्रमाणत्वं स्वतः प्राहुः परतः साक्ष्यमायितम् इति ॥

२ कारणगुणज्ञानादभावात्ज्ञानादुद्धारितं (ख) पु० पाठः ।

वतार्यतयात्वावधारणं युक्तं व्यभिचारादनिरवयवाच्च । अप्रामाण्यमेव
तस्यां वेलायां प्राप्तम्, पश्चात्कारणगुणज्ञानात्संवादज्ञानादर्थक्रियाज्ञानाद्वा
प्रामाण्यावगमादपोद्यते । शब्दे चाप्तप्रणीतत्व गुणः, न च वेदे तदस्ति
अपौरुषेयत्वाभ्युपगमात् । “वनस्पतयः सत्तमास्त” । “शृणोत यावा-
ण” इत्येवमादीनामुन्मत्तप्रलपितकल्पत्वात्^१ अप्रत्ययिततरप्रणीतत्वात् ।
अप्रामाण्यमेव वेदानामिति प्राप्ते ऽभिधीयते । “परापेक्षं प्रमाणत्वं
नात्मानं लभते क्वचित् । मूलोच्छेदकरं पक्षं को हि नामाध्यवस्यति” ।
यदि हि सर्वमेव ज्ञानं स्वविषयतयात्वावधारणे स्वयमसमर्थं विज्ञाना-
न्तरमपेक्षेत ततः कारणगुणसंवादाद्यर्थक्रियाज्ञानान्यपि स्वविषयभूतगुणाद्व्य-
वधारणे परमपेक्षेरेत्, अपरमपि तथेति न कश्चिदर्थो जन्मसहस्रेणाप्यध्य-
वसीयेतेति प्रामाण्यमेवेत्सीदेत्^२ । अयार्थक्रियाज्ञानं स्वतः प्रमाणमिति
चेत् । को विशेषः ? । अथ्यभिचार इति चेत् । न । स्वप्रावस्यायामसत्यप्यु-
दकाहरणे ऽर्थक्रियाविज्ञानदर्शनात् । अथ सुखज्ञानमेवार्थक्रिया, तच्चाव्यभि-
चार्यम् । न हि क्वचिदप्यसति सुखे सुखज्ञानमस्ति । सत्यमेतत् । न तु
तेन पूर्वज्ञानस्य प्रामाण्याध्यवसानं संभवति । अप्रमाणेनापि प्रियासङ्ग-
मविज्ञानेन स्वप्रावस्यायां सुखदर्शनात् । तस्मात्स्वतः प्रामाण्यं प्राप्तम-
र्थान्ययात्वकारणदोषज्ञानाभ्यामपोद्यतइत्यवश्यमङ्गीकरणीयम् । एवं च
शब्दे ऽनाप्तपुरुषसंस्पर्शकृतत्वाद्दोषाणामपौरुषेये वेदे तदभावात्साक्षाच्चा-
र्यान्ययात्वज्ञानाभावादनपनोदितं प्रामाण्यं भवति । पौरुषेयवचनानि तु
पुरुषश्रुतिमभवत्वाद्वा न्या विप्रलिप्सया वा प्रयुक्तानि मूलदोषेण दुष्टत्वा-
दयथार्थानि भवन्तीति वैषम्यम् । केचित्साहुः-न लोकेपि शाब्दस्यायथा-
र्थत्वमस्ति तदभावात् । न हि लोके शाब्दं प्रमाणमस्ति यत्कभिप्राया-
नुमापकत्वात्पुरुषवचसाम् । तेनानुमानस्यैवायं व्यभिचारे न शाब्दस्य
न वा तस्यापि । विवेकावहादतिङ्गव्यवहारप्रवृत्तिः^३ । यदि तु शाब्द-

१ प्रलपितत्वात् इति (ख) पु० पाठः ।

२ प्रामाण्यमेव सर्वमेवेत्सीदेत् इति (ख) पु० पाठः ।

३ विवेकावहादतिङ्गव्यवहारप्रवृत्तिरिति (ख) पु० पाठः ।

तेषां निषेधविषयत्वादनर्थत्वमिति तद्व्यावृत्त्यर्थमर्थपदमिति । तत्रेदं वक्त-
व्यम् । कस्मिंश्च तेषां व्यावृत्तिरिति । धर्मत्व इति चेत् । न । तत्स्वरूपान-
भिधानात् । इदं हि सूत्रं वेदार्थस्य कार्यत्वप्रतिपादनार्थं न धर्मस्वरूप-
लक्षणायेम् । यतः श्येनादीनां धर्मत्वं मा प्रसाद्वीदित्यर्थपदेन व्यावृत्ति-
क्रियेत, यदि परे कार्यत्वव्यावृत्तिः स्यात्सा चायुक्तेत्युक्तं प्राक् । भवतु
वा वाक्यभेदाङ्गीकरणेन धर्मलक्षणार्थमपि सूत्रम् । तथापि चोदनालक्ष-
णपदेन कार्यात्मकमपूर्वमुद्दिश्य तस्य धर्मत्वमुच्यत इति चेन्न मतम् । तत्र
श्येनादियागस्य कः प्रसङ्गेयद्व्यावृत्त्यर्थमर्थपदं स्यात् । नहि ज्योतिष्टो-
मादियागस्यापि धर्मत्वमस्ति । अपूर्वस्य धर्मत्वाभ्युपगमात् ।

अथ श्येनादपूरुषस्यैव धर्मत्वमर्थपदेन व्यावृत्त्यन्ते । ततो भाष्ये श्येना-
दिशब्देन कर्मनामधेयेन तस्माध्यमपूर्वं लक्ष्यत इत्यवशिष्टा लक्षणा स्यात् ।
यदि चापूर्वमेव प्रत्युदाहरण 'ततो हि सा हि सा सा च प्रतिपिबुति'
भाष्यमसङ्गतं स्यात् । श्येनायागो वा तत्फलं वा हि सा न त्वपूर्वं कथं-
चिदपि हिंसापदास्पदम् । अस्मिंस्तु कल्पे 'कथं पुनरसावनयः कर्तव्यत-
पोपद्विर्यत' इति चोदाहृतम् । नैव श्येनादयः कर्तव्या विज्ञापन्त इति चोत्तर-
मपूर्वविषयं स्यात् । न च तस्य कर्तव्यत्व शक्यते वारयितु कार्यस्वभा-
वत्वात् । एव च यागकर्तव्यतानिषेधार्थमिदं भाष्यमङ्गीकृत्य यत् तत्स-
माधानाय प्रवर्त्यते कर्तव्यताविषयो हि नियोगो न पुनस्तस्य कर्तव्य-
तामाहोति तद्विषयैकम् । काम्यस्यपि विधितेव प्रवर्तते न फलं, तस्य
विध्यधीनोत्पत्तिकल्पेन यागापेक्षाभावात् । विधिस्तु यागाधीननिष्य-
त्तित्याद्यागमनुष्ठापयतीति युक्तम् । यदि च विधिरप्रवर्तकः काम्येषु स्या-
दितिकर्तव्यताप्यविषेया स्यात् । तस्यामपि फलत एव प्रवृत्तिसिद्धेः साङ्गप्र-
धानसाध्यत्वात्फलस्य । यदपि हि "तद्युक्ते तु फलवृत्तिस्तस्मात्सर्वविक्री-
र्ये"ति । तत्तद्व्यागनीयोमोर्वाहिंसायामपि विध्यभावेन निषेधविषयत्वात्तद्यु-
क्तस्य ज्योतिष्टोमस्याप्यनर्थत्वापत्ते "कोऽयं यो निःशेषसाय ज्योतिष्टो-
मादिरिति" भाष्यानुपपत्तेः ।

ननु "न हिंसादि"ति निषेधोऽनारभ्याधीतत्वात्पुण्याय, तेना-

नेन पुरुषार्थो रद्य हिंसा प्रतिषेद्धव्या । क्रत्वर्थनिषेधे हि सोऽपि क्रत्वर्थ
स्य तु । अविशेषे त्वैकस्य प्रतिषेधविधे क्रत्वर्थत्वपुरुषार्थत्वापत्त्या वैरूप्य
स्यात् । तस्मात्पुरुषार्थानामेव हिंसानामिह प्रतिषेधो न क्रत्वर्थानामिति ।
तद्विद्वां लसमाहनम् । न ह्यविशेषेणापि प्रतिषेधे वैरूप्यम् । यदि हि
क्रत्वर्थत्वपुरुषार्थत्वव्यतिरेकविशेषोद्दिश्य प्रतिषेध क्रियेत ततः स्यादपि
वैरूप्य प्रतिषेधोपस्थापितक्रतुपुरुषगोचरत्वात् प्रतिषेधस्य । यदा तु
हिंसामत्रमुद्दिश्य प्रतिषेध क्रियते तदास्य किं वैरूप्यम् । तत्राद्या । या
भोजनार्थं मांसोत्पादने हिंसा या च वैरिमिर्धातनार्थतया साक्षात्पुरु
षार्थं तस्यामुभयामविशेषेण प्रतिषिध्यमानायामपि नास्ति वैरूप्यमेव-
मिहापि । इतरथा तत्रापि भोजनं कृता पुरुषार्थता च प्रतिषेधस्य स्या-
दिति वैरूप्य स्यात् । तस्माद्येव काचिद्येन केनापि प्रकारेण प्रसक्ता
हिंसा सा सर्वे सामान्येन प्रतिषिध्यते । पुरुषार्थश्च प्रतिषेधोऽनाद्य-
धीतत्वात् । तस्मादग्नीषोमीयहिंसायमस्ति विधेयत्वे प्रतिषेधगोचर
स्यात् । विधेयत्वं तु विशेषविषयत्वात्सामान्यविषयो निषेधस्तद्वि-
रोधाद्विज्ञानात्तदव्ययमस्ति ॥

ननु सत्यपि विधेयत्वे विधे क्रत्वर्थत्वात्प्रतिषेधस्य च पुरुषार्थ
त्वाद्विषयभेदेनाविरोधव्यवधानं । न हीदं विरुद्धं क्रतोर्हिंसया भवि-
तव्यं पुरुषस्य तु तदुज्ज्वलमिति । सत्यम् । अङ्गविधिमात्रालोचनाया नास्ति
विरोधः । ज्योतिष्टोमविधिस्तु भाङ्ग प्रधान पुरुषस्य विदधत्पुरुषार्थहिं-
साविरोधमग्नीषोमीयहिंसायामवतरन्त निरुणाद्वि । न ह्यग्नीषोमीयहिंसा
वर्जयता ज्योतिष्टोमं शक्यतेऽनष्टातुम् । तस्मादस्ति विरोध इति सामा-
न्यस्य व्यवधानं । विधौ त्वप्रवर्तके सत्यग्नीषोमीयहिंसापि प्रतिषिध्येत ।
किमर्थं च श्येनस्य विधेयत्वं निराक्रियते (१) । प्रतिषेधसिद्धयर्थमिति
चेत् । कः प्रतिषेधः ? 'न हिम्यात्सर्जभूतानीति' नायं निषेधः श्येने
प्रवर्तते । हिंसाविषयत्वत् । श्येनफलं च हिंसा न श्येनः । तथा चेत्तम् ।

यो हि हितितुमिच्छेत्तस्यापमभ्युपाय इति हि त्रिषामुपदेश इति ।
 कश्चित्त्वादह-श्वेनस्य कर्तव्यत्वे सति यत्नात्तत्फलमपि हि सा कर्तव्या भव
 तीति न निषेधुं शक्यते । अतः फलकर्तव्यतागिरासाय श्वेनकर्तव्यता
 यत्नादिरस्यत इति । तद्विदमसद्गुं यथैव हि श्वेनापूर्वस्य कर्तव्यताया
 सस्यामपि तत्साध्यफलस्य कर्तव्यतान्न प्रसज्यते । तथा यागस्य कर्तव्यत्वे
 सत्यापि रोगमाप्तस्य फलस्य नास्ति कर्तव्यतापत्तिः । तस्मादनर्थकं श्वेन-
 कर्तव्यतानिराकरणम् । तस्माद्विषैवञ्च प्रत्युद्वाहरणम् । इदं चापरमेकदे
 शिनः प्रष्टव्या - अर्थशब्देन किमुच्यते इति । यदि श्रेय साधनं त्रिषां
 ना धर्मस्य न स्यात् । अथ यच्चिपिटुकलं न भवति तद्वर्थे-शब्देनोच्यते ।
 तथा सति नञर्थविषय^(१)वस्यापूर्वस्य धर्मत्वप्रसङ्गः । चोदनालक्षणत्वाविधि
 टुकल^(१)त्वाभावाच्च । भवत्यिति चेत् । न । लोकागिराधात् । यो हि हिंसा-
 यामुद्युक्तं प्रतिषेधशान्तिर्कर्तव्यं न त धार्मिक इत्यावहति । किं त्वधर्मोच्य
 एत इत्येतावत् । तद्वाऽऽहुः । “नाकसिद्धस्य लवणं परीक्षते वैकृत्य न पृथु
 द्विद्यत्परिभाषणमि”त्यास्ता तावत् इति चोदनामूत्रम् ॥ २ ॥

तस्या^(२) निमित्तपरीष्टि ॥ ३ ॥

अनेन सूत्रेण चोदनाप्यस्य निमित्तस्य परीक्षणमस्मिन्पादे धृत्य
 माणं मयात शेषलक्षणम् “अथ विशेषलक्षणं मितिषत् सुखयद्वर्णार्थमनु-
 कीर्त्यते ॥ ३ ॥

चोदनेत्येत्यस्यार्थस्य साधनाय प्रत्युद्वादीनामनिमित्तत्वमुच्यते ।

(१) न मुगं विद्यात् - त्वा द नञ्प्रत्ययवहितप्राप्त्यन्त्यधोऽधजन्तु-निवृत्तिनि
 र्वाहपण्डितैरेति गुटम् ।

(२) यस्याय मुगवान्निवृत्तौ दृष्टिप्रियेकाधायकस्य य नात्रेति धृतिः ताव नैक
 स्यन निवृत्तकनत्रामावादिता न युक्तं तस्याप्यावद्यादिकृत्तस्य नित्यं सन्त्यादि ।
 अतः नाकाप्यस्य गत्याकाप्यस्य साधुत्वं ।

(३) य इत्यर्थ-यत्नात् अत्र दत्तवभाषे-किन् त्रि सु यत्तयमिमुक्तमपुत्र ॥ ३ ॥
 ३ । ३ । इत्यनन्तं प्रीत्यर्थं अत्र मयाग द्यवन्तं च इतः प्रत्युद्वाधेन सत्यवन्तकस्य
 म पन्नात् द्यवन्तं प्रगष्टं इतः प्रत्युद्वाधेन सत्यवन्तकस्य इति परीक्षा यत्नात् इतः इतः तु
 “यदानुपनय” इति महाभक्त्यवगणानुसारं “आप्त” श्रवण उपपन्नो यत्नात्
 इत्यादिप्रत्ययार्थे व्याकरण कल्पनायां प्रयागावतन्निर्वाहकत्वात् ।

सत्संप्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्म तत्प्रत्यक्षमनि-
मित्तं विद्यमानोपलभ्यतत्वात् ॥ ४ ॥

प्रत्यक्षं तावदिन्द्रियार्थसंप्रयोगजन्यत्वेन विद्यमानोपलभ्यतत्वाद्बु-
ध्यति धर्मं न निमित्तम् । सत्संप्रयोगजन्यत्वमाभासेपि तुल्यत्वादलक्षणमिति
नैयायिका दूषयन्ति, तत्तु लक्षणानभिधानाददूषणम् । न हीदं लक्षणं
प्रत्यक्षस्य किं त्वनिमित्तत्वकथनमात्रम् । तत्र हेतुर्विद्यमानोपलभ्यतत्वात्
तत्साधनं च सत्संप्रयोगजन्यम् । न हि सत्संप्रयोगजन्यविद्यमानोपलभ्यतत्वं
संभवति । इन्द्रियार्थसंप्रयोगजन्यं सुप्तादिज्ञानेष्वप्यप्यप्तेरहेतुरिति चेत् । न
तेषामपि मनःसंज्ञकेन्द्रियसंप्रयोगजन्यत्वात् । मनःसद्भावे च सुप्तादिज्ञानमेव
प्रमाणमपरोक्षभासज्ञानस्येन्द्रियाधीनतया रूपादिज्ञानेषु व्याप्तिदर्श-
नात् । सुप्तादिबिषयमपरोक्षज्ञानमिन्द्रियमनुमापयति । तत्र घटुरादीना-
मसंभवात्तेभ्यो ऽन्यद्व्यतिष्ठते । अत्र कश्चित् । नित्यद्रव्यगतविशेषगुणत्या-
त्सुप्तादीनां द्रव्यान्तरसंप्रयोगजन्यम्, पार्थिवपरमाणुगतरूपादीनामग्निसं-
योगजन्यदर्शनात् । यच्च द्रव्यान्तरं तन्मन इत्याह । तत्र युक्तम् । शरीरं
हि भोगायतनम् । किं च तस्य भोगायतनमन्यत्-तत्संप्रयोगापेक्षसुप्ता-
द्युत्पत्तेः । अशितपीताद्याधारस्याच्च न, ग्रहिः शरीरात्सुप्ताद्युत्पत्तिः । अतः
शरीरसंप्रयोगादिव सिद्धिर्न द्रव्यान्तरानुमानम् ।

किं च पार्थिवगुणानामेव द्रव्यान्तरसंप्रयोगापेक्षा दृष्टा न द्रव्यमा-
त्रगुणानाम् ।

संज्ञासंप्रयोग एव च कारणतया दृष्टो न द्रव्यमात्रसंप्रयोगस्तस्माद्वैधं
मनःसिद्धिरिति सुप्तादपरोक्षज्ञानमेव मनसो लिङ्गम् । किं पुनरिन्द्रियल-
क्षणं च नुरादिषु मनसि चानुसूतम् । उच्यते । यत्संप्रयुक्तेषु विशिष्टाधभासं
विज्ञानं जनयति तदिन्द्रियमित्युच्यते । तच्च द्विविधम् । बाह्यमाध्यन्तरं
च । बाह्यं पञ्चविधम् । घ्राणरसनवस्पर्शस्पर्शश्चैवात्मिकम् । आन्तरं त्वेकं
मनः । तत्राद्यानि चत्वारि च पृथिव्यग्नेयवायुमरुतोनीत्यतपाददर्शनवद-
भ्युपगम्यन्ते । शेषं त्वाक्राशात्मकं तिरभ्युपगतम् । यद्यं तु “पिदशः शेषः”-

मिति दर्शनाद्विभागमेव कर्णशृङ्गुल्यवच्छिन्न श्रोत्रमाचन्महे । मनस्तु
 पृथिव्यादीनामेवान्यतमात्मक तेषामुन्यद्वा सर्वथा तावदस्ति मनः ।
 तज्ज्ञात्मतद्गुणेष्वेव स्वतन्त्रं प्रवर्तते न बाह्येषु रूपादिष्वित्यान्तरमित्युच्यते
 रूपादिज्ञानेष्वपि तज्जन्तुर्द्विसहायं प्रवर्तते एवमनुमानादिष्वपि निष्ठा
 द्विसहायमन्यमनस्कस्य सप्रयुक्तेष्वपि रूपादिषु ज्ञानानुत्पत्तेः । स्मृतावपि
 सस्कारप्राप्तन्त्रं प्रवर्तते न स्वतन्त्रम् । नञ्चनुमानादीनां मनोज्ञन्यत्वात्तेषां
 च भूतभविष्यतोऽपि प्रवृत्तिरिन्द्रियजन्यस्य विद्यमानोपलभ्यतन्त्रेनानैका
 न्तिकं स्यात् । न स्यात् । न हीन्द्रियतत्त्वं हेतुः किं त्विन्द्रियसंयोगानन्तरम् ।
 न चानुमाने अतीताया भविष्यत्या वा वृत्तिरनुमीयमानाया मनसा सप्र
 योगोऽस्तीत्ययमभिचारः । तदेव प्रत्यक्षं तावदनिमित्तं, तत्संज्ञकत्वाच्चानु
 मानाद्यापि । न ह्यवहीते धर्मं तेन सह कस्य वित्सजन्त्यवहणं सम्भजति ।
 सादृश्यप्रिययकत्वाच्चोपमानं दूरधृष्टम् । अर्थापत्तिरपि धर्मस्य विनाऽनुप
 पद्यमानस्य कस्य विद्वद्दर्शनादसम्भवा । ननु जगद्वैविध्यमनुपपन्नम् । न ।
 स्वाभाविकत्वेनोपपत्तेः । यद्यपि तदनुपपत्त्या किञ्चिदवृष्टं कल्प्येत ।
 तथापि को धर्मः को वाऽयं नति विवेकाभावादेवमद्य द्वादशैवार्थनीयाः ।
 सा चेदद्भीकृताः कृतमर्थापत्त्या, सामान्यतोऽदृष्टेन वा ॥

ननु विकल्पनिमित्तं सजन्त्यवहणम् तत्त्वय प्रत्यक्षसूक्ष्मकृत्य सविक
 लपरमधनुपतिन्द्रियव्यापारस्य जायमानमपरोक्षायभासत्वात्प्रत्यक्षमेवेत्य
 द्वेयः । विकल्परत्वापरोक्षायभासश्च विज्ञानमपरोक्षमिति हि स्य
 लक्षणमुच्यते । तद्विषयोऽजभासोऽपरोक्षायभासः । विकल्परत्वाभिनायम
 मर्णयोगप्रतिभासत्वाच्च स्थलतणं स्पृशति न ह्यभिलाषं स्थलतणं स्पृ
 शति । यदि स्पृशेदभिलाषमात्रेणापि विनाऽप्युत्तयापारमपरोक्षायभास
 स्यात् । न चामाव्यस्ति । तदुक्तम् । अन्यथैवाग्निमयोगाद्वाग्दग्धो हि
 मन्यते । अस्यैवाग्निमयोगाद्वाग्दग्धो हि मन्यते । तस्मादभिला
 पास्तावन्न विज्ञाकारमवभासयन्ति । तत्त्वमानविषया विकल्पा अपि ।
 यस्त्वय विस्फारितातम्यं गौरयमिति विकल्पो विज्ञादायभासः स समा
 नकानविज्ञादायभासनिर्गन्त्यस्ममगकृतः । तदभावे अभिलाषमात्रे, अनु-

माने च विकल्पाकारप्रतिभासे वैशद्यभावात् । तस्माद्विर्विकल्पकमेव
प्रत्यक्षम् । तत्रैव हि विशदस्य स्थानतणस्यावभासः । मैवम् । उन्मीलितने-
त्रस्य विकल्पोऽपि गौरयमित्यपरोक्षप्रभासश्च प्रतीयते । न चासाधन्यसं-
संगतः, प्रमाणाभावात् । अभिलापसंसर्गयोग्यस्यापि सामान्याकारस्याभि-
लापनिर्द्वादिभिर्यैश्वर्यामिन्द्रियैश्च वैशद्यमुपपद्यतश्च । न ह्ययं परोक्ष-
परोक्षविभागो विषयकृतः, यद्वि हि तथा स्यात्सर्वदेव सामान्यं परोक्षं स्यात् ।
स्थानतणं चापरोक्षं स्यात् । न चैवमस्ति, सामान्याकारस्यापि परोक्षपरो-
क्षविभागदर्शनात् । तथा हि दूराच्छेत्तं स्थानतणं पश्यन्नितिर्दृष्टिगव्याज-
ज्ञातिविशेषो द्वेषाशब्दश्रवणादख्यत्यं, तस्मिन्नेव स्थानतणेऽनुमिमनोऽपि
परोक्षं बुध्यते । यद्वन्ति हि अत्रोपपन्नं न चतुषां तथावभासत इति ।
प्रत्यासन्नस्तु यद्वन्ति-संप्रत्यक्षत्वमप्यस्य चतुषां पश्यामीति, न पूर्वमिति ।
स्थानतणं तु प्रागपि विशदमेवेति सामान्याशङ्कन एवायं दूरसमीपवर्तिनः
परोक्षपरोक्षविभागः । तस्मात्कारणकृतोऽयं विभागः । एकस्मिन्नपि हि विषये
अज्ञेयज्ञेयमानं विज्ञानमापरोक्ष्य जनयति । लिङ्गादिजन्तु नेति किं नोपपद्यते
ज्ञानजन्या विषयगतः फलविशेषोऽयमापरोक्ष्यं नाम सर्वस्य सर्वेन्द्रः ।
यद्वाचाभावाभ्यां लिङ्गाभ्यामत्रैः पश्यामि न पश्यामीति विस्फारिता-
क्षाणामेव व्यवहारः प्रवर्तते । अतोऽस्ति विकल्पस्यापि विशदप्रभासित्व-
मिति प्रत्यक्षत्वोपपत्तिः । केचित्तु सविकल्पकमेव सर्वं ज्ञानं न निर्विकल्पक-
नाम किंचिदस्तीति मन्यन्ते । तत्तु प्रतीतिविहृतं प्रतीमो हि धर्मसत्त-
निपातानन्तरमधिहितसामान्यविशेषविभागं समुपपद्यतेऽनुमात्रगोचरमालो-
चनज्ञानम् । तदभावे तु विकल्पेण न जायेत, विकल्पयता हि पूर्वानुभूतं
जातिविशेषं संज्ञाविशेषं चानुस्मृत्य तेन पुरःस्थितं यस्तु विकल्पयित-
व्यम्, न चार्थमदृष्टव्यतास्तत्स्मरणमाकस्मिकमेवो(१)पपद्यते । तस्मादस्ति
निर्विकल्पकमपि ज्ञानम् । तच्च सन्मात्रविषयमिति केचित् । भेदस्य
विकल्पवेद्यत्वाद्दृष्टीति च भेदे विशेषाणामपहणात् । किं चेत्तेतराभावा-

(१) सप्रतीयत इति (ध) पु- पा० ।

(२) मेधावपद्यते इति (ख) पु- पा० ।

भेदः । न चासौ प्रत्यक्षेण यदीतु शक्यते । नतएव निर्विकल्पकेन । अतश्च
'नेह नानास्ति क्वचने' त्यादिनिर्वेधानां प्रत्यक्षादिधरोधाभावा' देकमेवा-
द्वितीय 'मित्यादिर्युक्तिभिरद्वितीय वक्ष्य सिद्धम् । तद्विदमत्तिसाहसम् । किं
भवतो नीलपीतयोस्तत्कमधुरयो शीतोष्णयो सुखदुःखयोश्चाधिलक्षणा
पुष्टिः । यत्रोच्य, नाचोत्तरं वक्तव्यम् ।

न च सत्स्वरूपे सविकल्पकेन विशेषणद्वयमिति वाच्यम् । अत्रिक-
ल्पकेन विकल्पस्यापि विलक्षणस्योत्पत्त्यसम्भवात् । यच्चायस्यमिदमस्मा
द्विचमिदमेव विकल्पेनैव भेदो यदीतव्यो नाविकल्पेन तस्य यद्वयं सम्भ-
वीति । न प्रमो भेदस्य यद्वयं किन्तु भिन्नानाम् । तेषामपि न भिन्नतया
किन्तु स्वरूपेण, यद्वत्यस्माद्विच नील पीत वा तदुक्तं इति धूमः, न हि
नील पीत वा भेदः । तयोर्हि धर्मभेदः तदयद्वयेपि धर्मिणा यद्वयं नानु-
पपन्नम् । यदि च सन्मात्रं प्रत्यक्षेण दृश्येत न नील पीत वा ततो विकल्-
प्तेनापीदमस्माद्विचमिति कथं भेदोदहरेत् । न हि सदेव सतोभिवमिति
सम्भवति । तस्माद्वीलाद्विचानां पृथिव्यादिवृथ्याणां च प्रत्यक्षेण यद्वया-
त्पप्रव्यापतापः प्रत्यक्षविकलक्ष्यम् । यदि तु पृथिव्यादिप्रपञ्चं नापद्रुमहे
तद्वयं तु भेदमेवेति प्रवृत्तं तद्वयस्य नीलपीतयोस्तितरेताभावात् प्रत्य-
क्षानुपलब्धिसिद्ध्यायद्वयसम्भवात्, प्रत्यक्षाभावादि हि प्रत्यक्षवदेव प्रमा-
णान्तरिभ्यो यदीयान् इतरथा यजे वस्तुष्यात्प्राद्विषाणित्वमनुमीयेत सतो
भेदोपपत्तिः न सम्भवति । यदि तितरेतरावयवतया इतरेतराभावायद्वयस्यान-
वच्छेदोपपत्त्यामात्रादिति तद्विच्युच्यते । तद्विचि यदि भिन्नतया प्रति-
मां गनमायय च दृशीत्या तत इतरेतराभावा दृश्येत तत स्यात्, नीलपीत
योस्तितरेतराभावानादरेण स्वरूपेण दृशीतयो यद्वयादितरेतराभावाय-
द्वयो किमिदं इतरावयवम् । यदि तु द्वित्वमप्युच्यते न पृथिव्यादयसोपां च
मिदोभेदमत्रैव प्रत्यक्षविकलक्ष्यम् । सप्याया प्रत्यक्षस्यान । सत्यपि प्रत्यक्ष-
विरोधे शत्रुपमर्द्धन प्रकर्तमानसादृषिदैवगमोद्भूतसञ्ज्ञामप्यतीति चेत् ।
न । यद्वयमभयत् । सत्यतः हि निश्चयेन गीतं ज्ञायमानं यद्वयवस्तुष्यागमिक-

ज्ञानस्य पदपदार्थमनिध्यपेक्षायोग्यत्वन्यायालोचनसापेक्षतया विलम्बित-
प्रवृत्तेः प्रवृत्तिमेव निरुणाद्वि । किंचाशम्यमेव श्रुत्या प्रपञ्चस्यासत्यत्वं
बोद्धुम् । बुद्ध्यमाने हि श्रुतिरपि प्रपञ्चान्तर्गतत्वादसती बोद्धव्या स्यात् ।
कथं च श्रुत्यैव श्रुतेरसत्त्वं बुद्धेयं, असत्त्वे हि प्रतीयमाना न प्रमाणं
स्यात् । प्रमाणात्वे व्यवस्थिते सत्तया प्रतीयमानायाः श्रुतेर्न मिथ्यात्वं
शक्यं घट्नुं, नह्येकस्यैव वस्तुनो युगपदेव सत्त्वमसत्त्वं च समुच्चित्य बोद्धुं
शक्यम् । अन्यतरोपमर्देन ह्यन्यतरद् बहुधावारोहति, ततश्च श्रुतिरेवास्तीति
चेत् । न । प्रपञ्चस्याभावः संभवति । श्रुतेरपि प्रपञ्चत्वात् । नास्ति
चेच्छ्रुतिः, प्रमाणाभावादेव न प्रपञ्चापलापः संभवति । ननु स्वयंप्रकाशं
ब्रह्म किमस्थान्येन प्रमाणेन ? भवतु ब्रह्म स्वयंप्रकाशं प्रपञ्चाभावस्य
किमायातं, ? स हि प्रमाणमपेक्षतएव । कथं चाविद्यमानस्य प्रपञ्चस्य प्रति-
भासः ? अविद्ययेति चेत् । कस्य पुनरियमविद्या ? जीवानामिति चेत् ।
न । तेषामभावात् । भावे वा द्वैतप्रसङ्गः, ब्रह्मणि तु विशुद्धविद्यात्मके
निरवकाशेयाविद्या विद्यात्मकमपि अविद्याशक्तमिव भ्रान्त्यावगम्यत-
इति चेत् । कस्येयं भ्रान्तिः ? यदि न कस्यचित्सूक्ष्मम् । यदि जीवानाम् ।
न, तदभावात् । यदि ब्रह्मणो, नास्य भ्रान्तिः संभवति इत्युक्तम् । यदि च
विद्यारूपेणविद्या स्यात् केनासावुच्छिद्येत, ध्यानादिभिरिति चेत् । तेषा-
मप्यभावात्, भावे तु द्वैतापत्तिः, ब्रह्मणि तु सदावस्थानादविहृता अविद्या
न तेनोच्छेत्तुं सा शक्या । ततश्चानिर्मातृप्रसङ्गः । तस्माद्ब्रह्मणः प्रशंसार्थ-
स्याप्यित्येन प्रपञ्चस्यासत्यमुपचरद्विरोपनिषदेर्वादिस्तदनुसारं भिरचेतिहा-
सपुराणैर्ध्रान्तानां वाक्यतात्पर्यमज्ञानानां न्यायाभियोगशून्यानां प्रलापोप-
मद्वैतवाद इत्युपेक्षणीयः । तत्सिद्धमविकल्पस्य प्रत्यक्षस्य विशेषविषयत्वम् ।
अपरं तु स्थलवर्णमात्रमोवरं निर्विकल्पकमिच्छन्ति । तदपि प्रतीतिविरुद्धम्
प्रतीयते हि संमुग्धाकारं वस्तु सहसैव पश्चाज्जातिद्वयगुणक्रियानामभि-
पञ्चधा सविकल्पकेन विकल्प्यते । गौरयम् । दण्डयम् । शुक्लयम् । गच्छ-
त्ययम् । हित्यायमिति । तत्र निर्विकल्पकमनेकाकारं वस्तु समुग्धं गृह्णाति ।
सविकल्पकं त्वैकाकारं नात्यादिकं विविच्य विषयीकरोति ।

ननु पठोपि विकल्पोक्ति तद्वेदेमिति । तत्किञ्च पञ्चधा विकल्प इत्युच्यते । न^(१)त्वय जातिविकल्प व्यक्तिप्रत्यभिज्ञा हीयम न सज्ञा विकल्प । अनङ्गतसञ्ज्ञानामपि भावात् तिर्यञ्चोपि ह्यत्र जाता स्वमातर प्रथममुपलभ्य सृष्टान्तरे पुनरुपलभमाना सौजेयमिति शब्दानुधेधून्यमेव प्रत्यभिज्ञानान्ति तस्माद्विद्य पठो कल्पनेति पञ्चविधत्वानुपपत्तिः । उच्यते । इयमेवास्माभिर्नाम कल्पनेत्युच्यते । तथाहि द्वित्योयमिति तावद्वैरायमिति गज्यात्मना द्वित्यात्मना वस्तु विकल्प्यते । न दण्डीतिवत्तत्सम्बन्धितया मत्वर्थानुपादानात् । तत्र न द्वित्यशब्दो जातिवदर्थस्यात्मा । अत्यन्तभिन्नत्वात् । यतस्तेनैर्गार्थानुरूप्यते । तदेतद्वेद विज्ञेयम द्वित्यशब्देन तद्व्याख्य पूर्वाङ्गत द्वित्यमुपस्थाप्य तदात्मना पुर स्थितोर्था विकल्प्यते । द्वित्योयमिति । किमुक्तं भवति ? । योसाधस्माक द्वित्य सोय पुर स्थिते नान्यदिति सेय व्यक्तिप्रत्यभिज्ञेय पञ्चमी कल्पना । सा च शब्दविद्या नामरूपतैव भवतीति नामविकल्पनेति व्यर्थद्विषते । एतेन यद्वाहु द्वित्यायमित्यशब्दाकारस्यार्थस्य शब्दाकारेण विकल्पनादप्रमाण सविकल्पकमिति तदपि निरस्तम् । नह्यत्र शब्दाकारेणाथ प्रतीयते । किं तु पूर्वाङ्गतायस्मरणमात्रे शब्दस्य व्यापारात् । तेन स्मृतेनार्थेन तादात्म्येन पुर स्थितायविकल्पनात् । आह च 'यद्वा तु यादृश पितृ पूत्रं शब्दात्मनीयते । तादृशस्मरणे हेतु शब्दसात्र यथार्थतेति । तस्माच्चाविकल्पेपि जात्यादिवत्तास्त्यस्य दूषातेप । किं पुनर्ज्ञात्यादिभिर्विकल्प्यते द्रव्य, किं पुनरिदं द्रव्य नाम । एषियुदकतेजोवायुवभृतिः ।

ननु कृपादिष्यतिरिक्त द्रव्य नाम न किञ्चिदुपलभामहे न च तत्प्रापनम्भक्तमिति । चतुरादीना पञ्चाना कृपादिष्येयोपलब्धत्वात् । गन्धकृषामभ्यगंमघात एषिणी । रमकृषामभ्यगंमघात चाप, कृषामभ्यगंमघात हस्तमस्त । शब्दमभ्यगंमघात वायु । एष कृपादमघातभेदादिव एषि व्यादिष्वभिगो न द्रव्य नाम किञ्चादिति शोभता । तदुक्तम् आगमापर

विषु रूपादियु यदनुयायिप्रत्यभिज्ञा ज्ञायते तद्द्रव्यम् । दर्शनस्पर्शनाभ्या-
चाप्य ग्रहण, प्रत्यभिज्ञा च यथा घट्टरफन श्यामावस्याया रक्तावस्याया च तथा
घटपिण्डकपालावस्यासु मृद्द्रव्यम् । अस्ति हि तत्र पिण्डाद्यवस्याभेदे
श्यामरक्तरूपभेदेऽपि द्रव्यप्रत्यभिज्ञा । मृद्विय पिण्डावस्यामपहाय घटाव-
स्या सज्जाता श्यामिमान च त्यक्त्वा पक्का सत्यक्षिमान गृहीतवती अनन्तर
घटावस्यामपहाय कपालिज्ञा ज्ञातेति । एव तन्नुपटाद्यवस्यास्यपि
दृष्टव्यम् ।

तनु तन्नुपटादिषु द्रव्यान्तरोत्पत्तिरेवाभिमतता, अन्यथा ह्यवयवप-
लाप स्यात् । नाप्यवयविनमपेक्षुमहे द्रव्यान्तरोत्पत्ति तु नेच्छाम, प्रतिप-
त्त्यभावात् । तन्तव एव हि सयोगविशेषादेरुद्रव्यतामापन्नान्ते अवयवी च
भवन्ति तादृशाश्च पटजाति सौत्य च विभक्त एकपटद्रव्यसूत्रधुतिभिर्य-
ज्जन्त इति लौकिकी प्रतिपत्ति । अतो न द्रव्यस्य कदाचिदागमोपायो-
या घटपटगयास्यगुक्तरक्ताद्यवस्यानामेषागमापायो । आह च । “आवि-
भोरतिरोभावधर्मकेष्वनुयायि यत् । तदुमि यत्र च ज्ञान प्राग्धर्मग्रहणाद्ववे-
दि’ति । तथा यादृशमस्माभिरभिहित द्रव्य तादृशस्यैव हि सर्वस्य
गुण एव भिद्यते न स्वरूपमिति । तत्सिद्ध द्रव्यम् । तच्च ज्ञात्यादिभि-
पञ्चधा सविकल्पकेन विभज्यते । अतः सविकल्पक्रमपि प्रत्यक्ष तत्सूत्रक
चानुमानादीति सिद्ध तेषामप्यनिमित्तत्वमिति प्रत्यक्षसूत्रम् ।

औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन संबन्धस्तस्य ज्ञानमुपदेशो
ऽव्यतिरेकस्यार्थनुपलब्धे तत्प्रमाणं वादरायणस्यानपेक्षत्वात् ॥ ५ ॥

उक्त प्रत्यक्षादीनामनिमित्तत्वम् तत एव तन्मूलपुरुषवचन-
स्याप्यनिमित्तत्वम् ॥ एव तर्हि शब्दस्य सर्वत्र प्रमाणान्तरापेक्षयैव
प्रामाण्यदर्शनात्तदभावे तस्याप्यप्रामाण्यादभावगम्यत्वमेवायात धर्मस्ये-
त्याशङ्कानिराकरणाय चोदनाया प्रामाण्यमुच्यते । सत्यम् । लोके प्रमाणा-
न्तरमूलानां प्रामाण्यमतन्मूलानां चाप्रामाण्यं दृश्यते । न त्विवमपि
सापेक्ष प्रामाण्यं किं तु स्वत एव । अनाप्तवाक्यस्य त्वप्रामाण्यं न
मूलविरहात्, किं तु दुष्टमूलतया, शब्दस्य दुष्टत्वात्स्वाभावरूपस्य

प्रामाण्यस्याप्यादात् । अपौरुषेये तु घट्टे यथाप्याप्तप्रणीतत्वं नास्ति
तथापि प्रामाण्यस्य तदपेक्षाभावादनाप्राप्त्यर्थनिमित्तदोषाभावाज्ज्ञानपेक्षितं
प्रामाण्यं भवति । चेद्या ह्यत्र पुरुषानुपप्रेषः । पदपदार्थसम्बन्धद्वारेण
वाक्यवाक्यायंसम्बन्धद्वारेण अन्यस्यैव या भारतादिवत्पौरुषेयत्वात् ।
न ह्येतन्नयमप्यस्ति । पदपदार्थसम्बन्धस्य नित्यत्वमत्रैतत्प्रातिशब्दोक्त
वाक्यायंस्य च पदार्थमूलतः येदस्य चापौरुषेयत्वमुपरिष्ठादुच्यते ।
न च साक्षाद्वाधक्रमस्तीत्यप्यतिरेक-शब्देनोच्यते । अनुपलब्धार्थस्यास्त
नानुवादलक्षणमप्रामाण्यमस्तीत्यर्थेन उपलब्धरत्यनेनोक्तम् । यत्तच्च विशेष-
णत्रयमुपाददानेन सूत्रकारेण कारणदोषाधक्रमज्ञानरहितमयुहीतया हि ज्ञानं
प्रमाणमिति प्रमाणलक्षणं भूचितं भवति । नन्यथा धारयादिक्रैतूत्तरेण
पूर्वयुहीतार्थविषयकत्वादप्रामाण्यं स्यात् । तस्मादनुभूतिः प्रमाणमिति
प्रमाणलक्षणम् । स्मृतिरतिरिक्ता च प्रतीतिरनुभूतिः । स्मृतिरव-
संस्कारमात्रज्ञानमभिधीयते । मात्रयदण च संस्कारसधीतीन्द्रियज्ञस्य
प्रत्यभिज्ञानस्य स्मृतिरूपसङ्केताप्रामाण्यं मा प्रसादुरीदित्येवमर्थम् । तदेवं
संस्कारातिरिक्तकारणज्ञस्य ज्ञान प्रमाणमित्युक्तं भवति । तदिदं स्वप्रदर्श-
ने साधदव्यापकम् । संस्कारमात्रज्ञस्यापि ज्ञानस्य स्वहृदे कर्तारि च प्रामाण्य-
मिष्टं भवताम् । अथ स्मर्तव्यापेक्षयैव स्मृतेः स्मृतित्वा तद्विषयसंस्कारज-
त्वात् । स्वहृदपकर्तृपेक्षया त्वनुभूतिरेव । अतः सिद्ध्यति प्रामाण्यमित्यु-
च्यते । एवं तर्हि मात्रयदणमनर्थकम् । प्रत्यभिज्ञानस्यापि पूर्वानुभूतांश-
पेक्षयैव स्मृतित्वात् तत्र चाप्रामाण्यमिष्टमेव । यत्र स्वये प्रामाण्यं तत्रा-
नुभूतिरेव सा । किञ्चानुवादानां “य एव विदुःस्मैरणमासीद्वि”त्याद्रीनामपि
संस्कारमात्रज्ञत्वाभावात्प्रामाण्यं स्यात् । भवत्येति चेत् । न । लोकाधिरो-
धात् । तथा लोकिरूपमपि वाक्यं वक्तृज्ञानानुमितेयं अनुवादकतया
प्रवर्तमानं प्रमाणं स्यात् । न चैतदिष्टं भवताम् । यमनिरुद्धवदणमनु-
वादानामशान्त्वत्वायमित्युद्गीरणात् । यथानपेक्ष प्रमाणम् यस्यावश्यं
प्रमाणान्तरं नापेक्षते तत्प्रमाणम् । अनुवादानान्नु पुरोडादसापेक्षत्वा-
दप्रामाण्यमिति । एव तर्हि लौकिकं वाक्यमप्यनुमितेयं प्रवर्तमानमनुभा-

नस्य शङ्कानिराकरणमात्रोपयिक्त्वाद्यैप्रतिपादने तदपेक्षाभावात् प्रमाणं
स्यात् । तथानुमानस्य प्रामाण्यम् न स्यात् । तद्वि नियतग्रहणमपेक्षते । न च
एहीतमर्थं मात्रयाप्यधिकं शङ्कातीति भवता दर्शनम् । पीतशङ्खज्ञानमप्यनु-
भूतित्वात्प्रमाणं स्यात् । इष्टमेवेति घटतो लोकविरोधः । तस्माद्व्यथार्थ-
मएहीतयाहिज्ञानं प्रमाणमिति वक्तव्यम् । धारावाहिकेष्वप्युत्तरोत्तरेषां
कालान्तरसंश्रन्धस्याएहीतस्य ग्रहणाश्रुतं प्रामाण्यं । सवपि कालभेदे
उत्तिमूत्तत्वाच्च परामृष्यत इति चेत्, अहो मूत्तमदर्शी देवानाम्निषः, यो हि
समानविषयया विज्ञानधारया विरमयस्यायोऽपरतः सोऽनन्तरत्नसंश्रन्धि-
तयार्थं स्मरति किमत्र घटोवस्थितः? इति, पृष्ठः कथयति अस्मिन् लणे
मयोपलब्ध इति । तथा प्रातराभ्य एतावत्कालं मयोपलब्ध इति ।
कालभेदे त्वएहीते कथमेवं घटेत् । तस्मादस्ति कालभेदपरामर्शः, तदा-
धिक्याच्च सिद्धमुत्तरेषां प्रामाण्यम् ।

ननु यथार्थतापि चेत्प्रमाणलक्षणम् । उष्णजलज्ञानमप्रमाणं स्यात्
इष्टमेवेतत् ।

ननु लोकविरोधः स्यात् । यद्वयथार्थतां जानन्त एव लौकिकाः
प्रामाण्यं मन्यन्ते । ते तु यथार्थतामेव मन्यानाः प्रामाण्यमभ्रान्तस्य च
मन्यन्ते । ये त्वयथार्थतां जानन्ति ते नैव प्रामाण्यं मन्यन्ते, नाप्यभ्रान्तता
तस्मादास्ति विरोधः, पीतशङ्खज्ञानस्यापि स्मृतित्वाभिमानादनुभूतित्वा-
परिज्ञानादप्रामाण्यं मन्यन्ते । अतो ऽस्माकमपि नास्ति विरोध इति
चेत् । तदयुक्तम् न हि लौकिकाः शुक्तिरजतज्ञानेपि स्मृतित्वं मन्यन्ते न
तरां पीतशङ्खज्ञाने । तस्मात्सूक्तमर्थं ऽनुपलब्ध इति । वृत्तिकारस्त्वन्य-
थेदं वर्णपाञ्चकारित्येवमादिनोपवर्णमतेन 'तस्य निमित्तपरीष्टि' रित्येवमा-
दिमूत्रत्रयमन्यथा कृत्वा व्याचष्टे भाष्यकारः । तत्र निमित्तभूत्रेण तावत्प्र-
तिज्ञातस्य चोदनाप्रामाण्यस्यपरीक्षापदेशेन स्वतः प्रामाण्यं हेतुरित्यु-
च्यते । प्रसिद्धानि हि प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि । तदन्तर्गतं च शास्त्रम्
तस्तदपि प्रसिद्धमेव ।

न च प्रसिद्धस्य प्रामाण्यस्य प्रामाण्यमन्येन परीक्षितव्यम् स्वत एव
तस्य स्वविषयोपस्थापनसामर्थ्यात् । यदि च परीक्ष्येत, ततो येन परीक्ष्येत
तस्याप्यन्येनेत्यनवस्था स्यात् । तस्मात्प्रसिद्धत्वात्प्रामाण्यस्य चोदनापि
प्रमाणमिति ।

ननु न ज्ञानमुत्पन्नमित्येवार्थतयात्वमध्यवसातु शक्यम्, प्रसिद्ध-
तरस्यापि प्रत्यक्षस्याप्यर्थस्योत्पत्तिदर्शनात् । यथा शुक्तिकाया रजतमिति
प्रत्यक्षमेवाप्यर्थः । न । शुक्तिकाया रजतज्ञानस्य प्रत्यक्षाभासत्वात् । किं पुन
राभासासफीर्यं प्रत्यक्षलक्षणं स्यात् । तद्वर्णयति । सत्संप्रयोगे पुरुषस्येन्द्रि-
याणां बुद्धिजन्म तत्प्रत्यक्षम् । यद्वाभास विज्ञान तेनेन्द्रियाणां संप्रयोगे यद्वि-
ज्ञान तत्सत्यप्रत्यक्षम् । तत्प्रतीत्येत्यादिराभासासंकरसिद्धिः । तदिति चाप्यय-
वृत्तीयानां तेनेत्यर्थः । नन्यसत्यपि ध्येत्ये नास्ति संकरः । इन्द्रियसंप्रयोगज-
ज्ञानं प्रत्यक्षमित्येतावदेव धत्तव्यं, न हि शुक्तिकाया रजतज्ञानमिन्द्रियम-
प्रयोगजं, किं तर्हि । इन्द्रियसंप्रयोगाच्चुक्तिशकल रजतसाधारणेन भास्य-
त्वादिरूपेण दृहीतमसाधारणं तु शुक्तिकात्वमिन्द्रियद्वैत्येत्याददृहीत-
मनन्तरं च संस्काराद्वेधाद्वजत स्मृतं, तत स्मृतरजतात्मना शुक्तिर्ज्ञेयादृष्टते
अतो नेन्द्रियसंप्रयोगज रजतविज्ञानमिति नातिप्रसङ्गः । प्रणाद्यास्तीन्द्रिय-
संप्रयोगजत्वमिति तद्व्याप्यं तत्संप्रयोगजमिति तद्विशेषणं यक्तव्यमिति
चेत् । तत्र न हीह यथाकथंचित्संप्रयोगजस्य लक्षणं किन्तु सादात्मजन्य-
त्वम् । यदि च यथाकथंचित्प्रत्यक्षीयते ततो विशेषणं सत्यप्यतिव्याप्ति-
मल्लक्ष्यं स्यात् । आरादग्निमध्यवसतो यद्वैष्णवविषयमनुमानं तदपि
प्रत्यक्षं स्यात् । प्रणाद्येन्द्रियसंप्रयोगजत्वात्संप्रयुक्तविषयस्य । अस्ति
वैष्णवस्येन्द्रियसंप्रयोगः, समुक्तसमवायलक्षणः । तस्मादयस्य सादात्म-
प्रयोगजस्य लक्षणमित्यङ्गीकर्तव्यम् । अतः शुक्तिरजतवेदनेपि व्यभिचारा-
भावादनेयं रजतस्मृतौ व्यत्ययः । इत्यम् । सादात्मप्रयोगस्य लक्षणम् ।
सत्यं च शुक्तिरजतज्ञानेपि नातिप्रसङ्गः । पीतशङ्खचन्द्रादिज्ञानेष्वतिव्याप्ति-
स्यात् सादात्मप्रयोगजत्वात् । अपि च स्मृतेन रजताकारेण यस्मिन्निहि-
तस्य शुक्तिशकलस्य तादात्म्यग्रहणं तदनुपरतेन्द्रियव्यापारस्य भवत्सादा-

त्संप्रयोगजमेवापरोक्षत्वात्, तस्मादाभासनिवृत्त्यर्थस्तत्सतोर्व्यत्यय इति सूक्तम् । भाष्ये त्वाभासप्रदर्शनार्थं शुक्तिरजततन्नादोदाहरणमित्यनवग्रहम् । तत्संप्रयोगजत्वाऽतत्संप्रयोगजत्वं कथं विविच्येते । उच्यते । ज्ञानस्वरसादेव विषयस्य तथात्वमध्यवसीयते । तदन्यथात्वन्तु कारणदोषज्ञानादर्थान्यथा-
त्वज्ञानाद्वावगन्तव्यम् । अतो यत्र प्रयत्नेनान्विष्यमाणेपि कारणदोषो बाध-
कज्ञानं वा नोपलभ्यते तत्प्रमाणमितरच्छाप्रमाणं सोऽदनार्थज्ञानस्य तूभया-
भावात्सिद्धं प्रामाण्यम् ।

ननु सर्वे एव निरावलम्ब्यन इत्यादिना पूर्वोक्तहेतुद्वयनिमित्तमिच्छा-
त्वाक्षेपेण शून्यवादी प्रत्यवतिष्ठते । तथा हि यत्र कारणदोषज्ञानं बाधक
ज्ञानं वा तत्र मिथ्यात्वमन्यत्र सत्यत्वमिति व्यवस्था नोपपद्यते, सर्वज्ञानानां
मिथ्यात्वात्सर्वमेव हि ज्ञानमात्मांशपर्यवसितमनादिवासनावशादात्मान-
मेव बाह्यतयाध्यवस्यन्मिथ्यैव, कथं पुनरात्मांशपर्यवसायित्वं गम्यते ? ।
अनुमानात्, बाह्ये च प्रवृत्तिसामर्थ्यात् । यथा चासामर्थ्यं तथा वक्ष्यामः ।
संप्रत्यनुमानमुच्यते-स्तम्भादिप्रत्ययाः स्वांशमेव बाह्यतयाध्यवस्यन्तो
मिथ्याभूताः प्रत्ययत्वात् स्वप्नप्रत्ययवत् शुक्तिरजतप्रत्ययवदिति च ॥ स्वप्ना-
दिप्रत्यया हि यथावगम्यमानवाह्यार्थाभावाद्वैशान्तरकालान्तरवर्तिनां च
संनिहितदेशकालाद्या प्रतिभासासंभवात् क्वचित्कदाचिद्रूपसंभवतां स्वशि-
ररहेदादीनां स्वप्ने प्रतिभासादवश्यं स्वात्मांशमेव बहिर्बुद्ध्यन्तीत्यभ्युपग-
न्तव्यम् । अतस्तत्सामान्याज्ज्ञातज्ञानानामपि स्वांशपर्यवसायित्वान्नि-
ष्यात्वमिति प्राप्तेऽभिधीयते । न तावत्स्वप्नादिप्रत्ययाः स्वांशावलम्बनाः ।
तेपि बाह्यार्थमेवान्यथा सन्तमेवान्यथा बुद्ध्यन्तीति वक्ष्यामः भवतु वा ।
तत्रात्मप्यानं न तावता नीलादिप्रत्ययास्तथा भङ्गितुमर्हन्ति । तत्र हि
नीलमिदं पीतमीदं स्तम्भोऽयं घटोऽयमित्येवमिदमाकारास्पदीभूतं बाह्यं
नीलादिप्रत्ययेणावगम्यमानं न शक्यमनुमानेनापह्नेतुम् । आत्मयाहित्वे
ह्यहं नीलमिति स्यात् । तदेवं प्रत्यक्षमेव बाह्यार्थमुपस्थाप्य तदपह्वव-
पृतस्यानुमानस्योदयं निरुणद्धि । स्वप्नादिषु तु बाधकेन ज्ञानान्तरेण बाह्य-
सद्भावनिराकरणाद्युच्येतात्मप्यातिः । न त्विह तथा बाधकमस्त्यन्यत् भव-

दुक्तादनुमानात् । न चानुमानमन बाधितुमित्युक्तम् । दूषणसदृश चास्या
नुमानस्य धार्मिके प्रपञ्चितमित्युपरम्यते ।

इति निरावलम्बनवादः ।

एवमनुमाने प्रत्यक्षविरोधेन निराकृते प्रत्यक्षस्य बहिः प्रवृत्तौ सा
मर्थ्यं नास्तीत्येव पूजाकालेपेण शून्यत्वस्यादिना स यत् शून्यवादी
पुनः प्रत्यक्षमिच्छते । तदिदं चिन्त्यते । यदिदं नीलमिदं पीतमिदमिति
नीलाद्याकारं वस्तु प्रथते तत्किं विज्ञानमेव तथा प्रथते? किं वा बाध
वर्तिष्यति । तदर्थमिदं विचार्यते । किं विज्ञानं प्रत्यक्षमुत्तानुमेयमिति ।
प्रत्यक्षत्वे सति निराकारस्य प्रत्यक्षग्रहणायोगात् आकारस्यैकस्यैव गृह्य
माण आकारो ज्ञान एवावतिष्ठतइत्यर्थस्यागृह्यमाणत्वात् । असत्त्वमेव
भवति । तच्च । 'ज्ञानमेवैवमाकारमात्मना प्रथतिकृतं' नाप्रत्यक्षस्य
सम्बन्धि प्रमाणान्तरतोर्गाति । सर्वेद्यत्वाच्च नीलादेर्ज्ञानाकारस्य निश्चयः ।
अर्थान्तरस्य च बाधलक्षणं न हि युज्यते । यो हि विज्ञानमप्रत्यक्षमिच्छति
सम्बन्धं ज्ञानमेव न सिद्धेति । प्रमाणान्तरासम्भवात् । अनुमानमिति चेन्न ।
लिङ्गाभावात् । न तावदर्थो लिङ्गम् । विनापि तेन सुपुण्याद्यवस्थायाम्
र्थसद्भावाभ्युपगमात् । अर्थव्यवहारी लिङ्गं, स हि कादाचित्कद्वाराय कल्प
यतीति चेद्वै तु प्राश्रयवहाराज्ज्ञानप्रतिभासो न स्यात् । अव्यवहारव्यभि
घटपरमज्ञानेह घटमिति ज्ञानमनुसंधत्ते इति प्रतीतिसाक्षिकम् । अर्थधर्मा
ज्ञानजन्मा लिङ्गमिति चेत् न तत्सदभावे प्रमाणाभावात् । अतीतानागत
योश्चार्थयोर्धर्मा रज्ज्वादतीतादनुमाने ज्ञानविद्विने स्यात् । तस्मादवश्यं
विज्ञानं प्रत्यक्षमेव पतञ्जलम् । एव च तस्यैवायमाकार इति निष्प्रमाणकार्यः ।

किञ्च । वेद्यत्वादपि नीलादेर्ज्ञानाकारस्य, न ह्यनात्मनो नीलस्य
पीतवद्भेदता सम्भवति । यदि चार्थान्तरं नीलतत्त्वस्य क्लृप्तत्वं वेद्यत्वम्? ।
यदर्थत्वतत्तत्त्वं स्यात् सर्वं सर्वस्य वेद्यं स्यात् । व्यग्रस्याहेत्वभावात् ।
अथ हेतुत्वं व्यग्रस्यापक्रमः । यथायाज्ञानस्य हेतुः स एव वेद्योऽनान्य इति
चेत् न । नेत्रादेरपि वेद्यत्वमसङ्गं । सादृश्यं हेतुत्वं च विषयत्वम् । नीला
धैर्यं नीलज्ञानेन सदृशो न नेत्रमिति चेत् । एवंमपि समनन्तरप्रत्यक्षस्य हेतुः

त्वात्, विज्ञानत्वेन च सादृश्याद्विषयत्वं स्यात् । अथासाधारणेन विषयाकारेण सादृश्यं विषयलक्षणम् । ज्ञानत्वं हि सर्वज्ञानसाधारणं, नीलाद्याकारस्तु केषांचिदेवासाधारणं, तेन तदाकारेण सादृश्यं विषयत्वम् । एवमपि धारावाहिकेषु पूर्वमुत्तरस्य विषयः स्यात् । उभयोर्नीलरूपत्वाद्हेतुत्वाच्च । स्यान्मतम् । न सादृश्यं विषयत्वम् । किन्तु यो ज्ञाने नीलाद्याकारविशेष-समर्पको हेतुः स विषयः । समनन्तरप्रत्ययस्तु न नीलाद्याकाराणां समर्पकः, तथा सति नीलज्ञानानन्तरं सर्वत्रैव नीलविज्ञानं स्यात् । तत्रैकस्मिन्संताने नीलपीतादिविचित्राकारोदयो न स्यात् । कारणवैलक्षण्यं कार्यवैलक्षण्य-योगात् । नीलपीतादिविचित्रार्यसंनिधिविशेषकृतरचायं विचित्राकारोदय-इत्यर्थस्यैव याह्यत्वम् ।

ननु कार्यभूतज्ञानसमये कारणभूतस्यार्यस्य क्षणिकत्वेनातीतत्वा-त्कथं प्रत्यक्षयाह्यत्वम् ? । एतदेवार्थस्य याह्यत्वं यज्ज्ञानाकारार्पणसमं हेतुत्वम् । यथाहुः । “भिन्नकानं कथं याह्यमिति चेद् याह्यतां सिद्धिः । हेतुत्व-मेव तदुक्तं ज्ञानाकारार्पणसम”मिति । यद्येवं कस्यायमाकारो यो वर्तमानः प्रथते । यदि ज्ञानस्यैव, एवं तर्हि अर्थस्याप्रथमानस्य सद्भावे, ज्ञानं प्रति हे-तुत्वे च किं प्रमाणम् ? । ज्ञानवैविध्यमेव, न हि तत्समनन्तरप्रत्ययमात्रात्सं-भवतीत्युक्तम् । एवं तदनुमेयोऽर्थः कथं प्रत्यक्षयाह्य ? इत्युच्यते । एतदेव हि प्रत्यक्षयाह्यत्वमर्थस्य, यत्साक्षादाकारसमर्पणेन हेतुत्वम् । यस्तु परम्परया ज्ञानाकारसमर्पको हेतुश्च, सोनुमेयः । तद्वया । वह्निस्वलक्षण-धूमस्वलक्षण-सादृश्यमतद्विकल्पप्रणाद्या वह्निज्ञानं जनयदनुमेयम् । अत एव प्रत्यक्षमनुमानं च द्वे एव प्रमाणे ज्ञानार्थयोर्भिवत्वात् । असति तादात्म्ये तदुत्पत्तिनिवन्धन-एव ज्ञानादर्थनिश्चयः । तत्र साक्षादुत्पत्तौ प्रत्यक्षं, प्रणाद्या त्वनुमेयमिति द्वे एव सिद्धे । अत एव त्रिंशत्सादृश्यमेव प्रामाण्यं, तदधीनत्वादर्थविशेषव्यव-स्थापनस्य । न हि ज्ञानमित्येव नीलवेदनं भवति । पीतादावपि तुल्यत्वात् । नीलत्वा तु नीलवेदनसिद्धिः । यथाहुः । “न हि संवित्सत्तयैव तद्वेदना युक्ता । तस्याः सर्वत्राविशेषादविशेषप्रसङ्गात् । तांस्तु सारूप्यमाविशत् सारूप्यितुं घटयेदिति । तस्मात्साकारे विज्ञाने सिद्धमर्थस्य सत्त्वं, याह्यत्वलक्षणं चेति

सौत्रान्तिकाः । अत्र धर्माः स्यादित्थं यादृशलक्षणं, यद्वार्थस्याकारसमर्पकत्वे
हेतुस्य वा प्रमाणं स्यात् । न तु तदस्ति, समनन्तरप्रत्ययविशेषादेव विचित्रा-
कारोदयमभवात् । त्वयापि हि स्वप्नावस्यायामसत्यप्यर्थसंविधौ ज्ञानवैचि-
त्र्यदर्शनादवश्यं समनन्तरप्रत्ययकृतत्वमङ्गीकृतञ्चम् । एव चेज्जायत्यप्यपा-
नामपि तथैवास्तु किमर्थेयद्वयेन ? । अतो न हेतुत्वं यादृशलक्षणम् । अथ
ज्ञाननिग्रन्थेनो यत्रोपादानादिव्यवहारः स विषय इत्युच्यते । तथा सति
नीलज्ञानस्य नीलान्तर्गता. परमाण्वो रसादयश्च विषयभावमश्नुवीरन् ।
उपादीयमानत्वात् । अथ द्रव्यस्यैवोपादानं न गुणानां रसादीनाम् । एव
तर्हि रूपस्यापि विषयत्वम् न स्यात् ।

किञ्च सुखार्थः सर्वो व्यवहारोऽतोनुभूते सुखे न कश्चित्सुखविष-
यो व्यवहारोस्ति ।

न च सम्भवति । यतः सुखप्रतिशुद्धव्यवहारानुगुण्यं तद्वित्ते. स्यात् ।
तथा घ्राण^१ग्रहीतेन गन्धेन न कश्चिदुपादानादिव्यवहारोस्तीति कथं तस्य
विषयत्वम् ?

ननु नोपादानमेष व्यवहारः, शब्दप्रयोगस्यापि व्यवहारत्वात् ।
अतो नीलज्ञाननिग्रन्थनशब्दप्रयोगगोचरत्वाधीनिचो विषयस्यमेव सुपादे-
रपि । एवमप्युपादानस्यापि व्यवहारत्वात्तद्विषयभूतानां परमाणूनां विषय-
त्वापत्तिस्तदयस्यैव ।

किं च न शब्दप्रयोगशयेन ज्ञानस्य विषयनिरूपणं शक्यं, विषयो
तत्त्वात् । अर्थसंग्रहशब्दप्रयोगो हि लक्षणं न शब्दमात्रप्रयोगः, प्रत्याप्यप्रत्या-
यकत्वमेष हि शब्दार्थयोः सन्ध्याऽतो यदर्थविषयं ज्ञानं यं शब्दो जनयति
स तस्य वाच्यः । अतो ज्ञानविषयनिरूपणपूर्वकं शब्दविषयनिरूपणं,
तदधीने तु तस्मिन्दुस्तरमितरेतराथ^२मापद्यते । ज्ञानजन्यातिशयभास्य-
मेव यादृश्यमिति चेत् । नासाद्युपनध्यते ।

१ प्रमाणग्रहीतवति पाठमु पुस्तकालारस्यो न युक्तं भाति ।

२ दुस्तर इतरेतराथवा वापद्यते इति युक्तं पाठः ।

न च संभवति भूतभविष्यतोऽस्त्युक्तम् । अथ यत्संयुक्तेन्द्रियज्ञं ज्ञानं यद्व्याप्तिलिङ्गं वा स विषय इति मते, ततो नैवेजन्यस्य नीलज्ञानस्य स्पर्शा विषयः स्यात् । अस्ति च स्पर्शस्यापि रूपस्यैव संयुक्तसमवायलक्षणस्त संबन्धो नेत्रेण । तथा गन्धलिङ्गस्य रसानुमानस्य रूपमपि विषयः स्यात्, रूपेणापि रसेनेव तस्य व्याप्तत्वात् । तस्मान्ज्ञानात्मकमेव नीलादेर्विषयलक्षणमिति सिद्धं तादात्म्यम् । सहोपलम्भनियमोऽपि ज्ञानार्थयोरनियमव्याप्तिभेदं व्यापकधिरुद्धोपलब्ध्या प्रतिषेधवभेदमुपस्थापयति । भिन्नानां घटपटादीनामनियतसहोपलम्भत्वात् । न चासिद्धो वेद्योपलम्भसमयेचित्तेरूपलम्भ इति धाव्यम् । उत्तरकाल सदैव ज्ञानेन विषयस्मरणवर्जनात्-ज्ञातो-घट इति । न चानुभूतस्य स्मरणं संभवति । तस्मादवश्यमुत्पत्तिबेलायामेव ज्ञानस्य प्रकाशनमङ्गीकर्तव्यम् ।

न च निराकारस्योपलब्धिरस्तीति, सिद्धं ज्ञानात्मकत्वं नीलादेः । अवश्यं च स्वप्नादिवोधे बन्ध्यासुतो या'ति, अहृत्यये हस्तिकयूथशतमित्यादौ घात्यन्तासंभवाद्वाह्यस्य ज्ञानात्मकत्वमेवाकाराणामभ्युपगन्तव्यम् । तथान्यत्राप्यस्तु, तस्माच्च बाह्यमस्तीति प्राप्तेऽभिधीयते "नीलादिवित्तेरात्मांश-वाहित्य केन दृश्यते ? । नात्मना नान्यसंघित्या सापि ह्यात्मावसायिनी अज्ञानास्यरवित्रस्तबाह्यत्वादेरनात्मनः । असतो वा सतो वापि कथं विज्ञानवेद्यता" । विज्ञानवादी हि सर्वमेव विज्ञानमात्मानमेव दृष्ट्वाति नान्यत् । आत्मनैव च दृश्यते नान्येन । तस्याप्यन्यस्य स्वात्मपर्यवसायित्वादिति वदति । यद्योक्तं "नान्योऽनुभावो बुद्ध्यास्ति तस्या नानुभवोऽपरः । बाह्यबाह्यरूपधुंयात्स्वय सैव प्रकाशत" इति । तमेवं वादिनं प्रत्युच्यते । नीलज्ञानस्यात्मावसायित्वं नीलस्य वा विज्ञानाकारत्वं केन ज्ञानेन दृश्यते ?- न तावदात्मनैव । न हि नीलमिदमित्यत्र स्वात्मपर्यवसायित्वं नीलाकारस्य च ज्ञानात्मकस्य प्रकाशते । नीलमात्रप्रकाशनात् । सवेद्यत्वबाह्यलक्षणा-योगसहोपलम्भनियमादिलिङ्गनिमित्तकेन त्वनुमानेनैव तदवगन्तव्यम् ।

तदपि त्वनुमानमात्मांशयाहि चेत् । न ज्ञानान्तरस्य स्वात्मपर्यवसायिता
 यहीतुमलम् । अथानुमान न स्वाशयाहि । ततो नीलादिज्ञाने किमपरादु ?
 यत्तानोदङ्कारास्पदीभूतबाह्यनीलादिप्रकाशकत्वेनावभासमानान्यपि स्वा
 त्मन्येवावबुध्यन्ते । न हि तदेतद्वक्तुं शक्यम् । नानात्मनः सवेदने बाह्य
 लक्षणं, सहोपलम्भनियमो वा सम्भवतीति । सर्वेषामेवैतस्मिन्नेव भवद्वीये-
 ऽनुमाने व्यभिचारात् तत्त्वस्वात्मानमतिक्रम्य नीलादिविवेतिर्नीलाद्यात्मभू
 तस्वाशयसंरयिता एहातीत्यभ्युपगन्तव्यम् । तस्यापि स्वात्मपर्यवसायित्वे
 नीलबुद्धेस्तद्वशेन नीलस्वाशयाहिता न सिध्येत् । आह च । “वैनादि
 प्रत्ययानां च निरात्म्यनता यदि । धर्मभूता न एह्येन साधनोत्थितया
 धिया । ततो विषयनानात्वात्मसितियोग्यनिराकृतात् कृपात्सालम्बनप्राप्तिः
 सती केन निश्चायेत” इति । किं चाज्ञानमित्यस्य ज्ञानस्य-ज्ञानाभावे
 बाह्य । न च ज्ञानाभावस्य ज्ञानात्मता सम्भवति । अत्यन्तधिपरीतत्वात् ।
 तथा तदेवेदमिति ज्ञाने पूर्वापरकालावस्यायित्वं प्रकाशते ।

न च तृणिकस्य स्यायित्वमात्मा सम्भवति, तथा चिच्चबुद्धौ नाना
 काराणामवभासो, न चैकस्य नानाकारता सम्भवति । नन्वर्थस्यापि स्यायि
 त्वमेकस्य न नानाकारत्व न सम्भवत्येव, सम्भवतु वा, मा वा, ज्ञानात्मता
 तावच्च सम्भवति, तद्वत्समये चार्थाकारो वा स्यादित्येवचित्वे स्याताम् । अत्य
 न्तासद्रूपे वा द्विधापि ज्ञानानात्मकयो ज्ञानेनावहणात्सिद्ध न समीहित
 तथा बाह्य नास्तीति निषेधतावश्यं बाह्य बुद्ध्यावारोपयितव्यं, ज्ञानातिरिक्त
 च बाह्यम् ।

न च ज्ञानाकाता तस्य सम्भवति, तस्मादेवमादिसद्व्यर्थमवश्यं
 चिज्ज्ञानस्यानात्मयाहितस्य यत्तादभ्युपगन्तव्यं भवद्वीयानुमानार्थं च । तदेव
 मविवृतमिदृश्य बाह्यस्य सम्भवे चेद्व्याप्ताद्विभिर्नोपैद्भुच सम्भवति । बाह्य
 स्येव हि तदा मयेदास्य यत्तादभ्युपगम्यते । प्रत्युतात्मन एव मयेदास्य
 न सम्भवति नीलादिवितीनामिदं नीलमिदं धीतमित्यनात्मावभासित्यात् ।

आत्मावभासाभावात् । अहप्रत्ययस्तीर्हि ज्ञानावलम्बनो भवतु सोऽपि कर्त्रे
वलम्बनो न ज्ञानालम्बन इत्यात्मवादे वक्ष्याम । तथा बाह्यलक्षणमपि
बाह्यस्यैव किञ्चिदन्वेष्यम् । अन्यथा साधनोक्त्यस्य त्वद्वीपानुमानस्य
नीनादिव्यतिगता स्यादधिपयत्व बाह्य न स्यात् । स्यादित्यादयश्च तद्वु-
द्दीनाम् । तत्त्वतः समितरेषामुक्तदोषत्वात् । ज्ञानजन्यफलभागित्वमेवात्र
विमर्शम् । ज्ञानक्रिया हि मकर्मिका कर्मभूतेऽर्थे फल जनयति । पाकादि-
वत् । तच्च फलमैन्द्रियकज्ञानजन्यमापरोक्ष्यम् । लिङ्गादिज्ञानजन्यन्तु पारो-
क्ष्यमित्युच्यते । अस्ति हि विषयाविषयविभाग । विषयेष्वपि पारोक्षा-
पारोक्ष्यविभागः सार्वज्ञानिनः ।

न च फलमन्तरेणापि विभागः सम्भवतीति तद्व्याश्रयते । तदेव च फल-
कार्यभूत कारणभूत विज्ञानमुपकल्पयतीति विध्यस्य प्रत्यक्षमपि ज्ञानम् ।
अथवा ज्ञानक्रियाद्वारको यः कर्तृभूतव्यात्मनः कर्मभूताय चार्यस्य परस्पर-
सम्बन्धो व्याप्त्यवस्थानतः समानः स प्रत्यक्षावगतो विज्ञानः कल्पयति ।
न ह्यागन्तुककारणमन्तरेणात्मनोऽर्थं प्रति व्याप्त्यवस्थानुमर्हति । तच्च का-
रणं लोके ज्ञानशब्देनाभिधीयते । येऽपि स्वप्रकाशा सविदमातिष्ठन्ते तैर-
प्ययः सम्बन्धो मानसप्रत्यक्षगम्योऽवश्यमभ्युपगमनीयः । अन्यथा ज्ञातो भया-
घट इति ज्ञानज्ञेयसम्बन्धो ज्ञानज्ञेयसम्बन्धो वा न व्यग्रहस्तु शक्यते, यन्मात्र-
हि प्रकाशितं तन्मात्रमेव व्यग्रहस्तु शक्यते नान्यत् । इह च सविन्मात्र-
स्यैव प्रकाशितम् । अर्थापि तद्वशात् । ज्ञानमव्ययम् केन प्रकाशितम् ? ।
सोऽपि तथैव सविदा प्रकाशित इति चेत् न । तद्व्यवस्थितस्यापि सम्बन्धस्या-
निवृत्तत्वात् । प्रकाशकत्वमेव हि सविदो विषयेषा सम्बन्धो नास्ति । तेन
ज्ञाताया सविदि विषये च प्रकाशिते निवृत्त्यमानसम्बन्धो न तथा सविदा-
शक्यते विषयोक्तुम् । अतः व्यापारावभावात् । न हि प्रथममर्थ-
प्रकाशे पुनः सम्बन्धः प्रकाशयितुमर्हति अलिङ्ग्यतः । अथ सम्बन्धोऽपि
स्यैव प्रकाशित इति मन्येता, नात्र समापन्नमिति । तन्मानमानसप्रत्यक्षगम्यो-

ऽयं सहात्मनः सबन्धो ज्ञान कल्पयतीति रमणीयम् । अस्ति हि कोऽपि सबन्धोऽयं सहात्मनो मानसप्रत्यक्षगम्य सर्वज्ञानी स ज्ञानस्य कल्प कोयथा ज्ञानबन्धोतिशयः कल्पयति ज्ञानम् । अजगत्याङ्गीकरणीयश्चाय मतिशय, त्रितयप्रतिभासवादिभिरपि, त्रितय प्रतिभासत इति घटता ज्ञानज्ञेयज्ञातृष्वनुगत प्रकाशनपदवाच्यमवश्यमङ्गीकर्तव्यम् । तत्र ज्ञानत्वं तावन्नानुगतम् । तद्विज्ञान एव न ज्ञातृज्ञेययो ज्ञेयत्वमपि ज्ञेय एव, न ज्ञातृज्ञानयोः, ज्ञातृत्वं ज्ञातयैव, न ज्ञानज्ञेययो । व्यवहारविषयत्व प्रकाशमानत्वमिति चेत् । न सविदि व्यवहाराभावाद विनष्टत्वात् । शब्द-प्रयोगो व्यवहार इति चेत् न । उक्तदोषत्वात् । तदवश्य प्रकाशनभास नादिपर्यायो धर्मविशेषस्त्रिष्वनुष्ठेता गोत्वमिव गोव्यक्तिव्यस्ति । स च धर्मो ज्ञातारि ज्ञेये च ज्ञानवशान्जायते, ज्ञानस्य तु स्वाभाविकोऽनेरिवौप्यमिति स्वप्रकाश ज्ञानम् । इतरौ परप्रकाश्याजित्याश्रयणीयम् । तच्चिमित्तं च विषयस्य विषयत्व, व्यवहारादीना हि विषयलक्षणत्व प्रागेव दूषितम् । एकदेशिनास्तु व्यवहारनियन्धनविषयताङ्गीकरणे रजसवित्तेरपि शुक्तिका विषय स्यात् । न चैवमिच्छन्ति । तदेवमविद्यादसिद्धेऽयंगतेऽतिशये तेनैव ज्ञानस्यानुमान, सूत्रोक्तेन वा मानसप्रत्यक्षगम्येन सबन्धेन सभद्रत्यतिज्ञानं द्वियसगतसप्यावच्छासतोभूतभविष्यतीरविद्यमानत्वेषि धर्मेण प्रकाश-नधर्मो जायत इति प्रमाणजलादभ्युपगम्यते, यतो न प्रत्यक्षत्व सविदोऽभ्युपगन्तव्यम् ।

न च प्रतीतिजलादपि प्रत्यक्षत्वम् । अर्थोपभाससमये सविद प्रतिभास एव नास्ति नतराभासपरीत्यम् । एव च सहोपलम्भस्येवाभावात् द्वियमो य उक्तं स दूरापास्त इति प्रत्युक्तमेतत् “सहोपलम्भनियमाद-भेदो नीलतद्विद्यो” इति । यत्तु परतात्पर्यदर्शनात् ज्ञानमपि प्रागनुभू तमिति तदप्यमिदम् । अयं एव हि तदा स्मर्यते । स्मरणाच्च तदेवायं व्यापिरात्मनो मनसाश्चगम्यते । तदृशाच्च तदा स्वैताद्यज्ञान कल्पयति । तस्य च ज्ञा-स्येद्विमादिकारणाभावात्स्मृतित्व निश्चित्य स्मृतिकारणभूत पूयेज्ञान तदेव कल्पयतीति नास्य स्मरणम् । इतश्च न नीलाद्विज्ञानात्म-

कत्वम् अनुमानादियु विषयाकाराणां परोक्षत्वात् । ज्ञानस्य च सर्वत्र प्रत्यक्षत्वाभ्युपगमात् । न हि परोक्षाऽपरोक्षयोरेकत्वं युक्तम् । एवमत्यन्ता-सद्रूपत्वेनाभिमतस्य स्यादित्यादेः सद्रूपज्ञानात्मकत्वमत्यन्तासभाव्यम् । तथा भूतानुमाने भूतत्वमवभासते ।

न च वर्तमानस्य ज्ञानस्य भूतमात्मा भवति । भिन्नस्थेऽपि बाह्यका-
द्वाह्यस्य ज्ञानमेवातीतमुत्तरस्य बाह्यं नार्थ इति चेत् न । प्रमाणाभावात् ।
अत्र चातीत चेधा विकल्प्या “तीतं यच्च विज्ञानं” मित्यादिना दूषणमुक्तम् ।
उत्तरमपि चेधैव विकल्प्य “द्व्याकारकल्पनाया चे” त्यादिना दूषणमुक्तमिति
विचेचनीयम् । तस्माद्विद्वमपि वैभाषिकमतमयुक्तमेव, तस्माद्वाह्यार्थाकार-
एवनीलादिर्न ज्ञानाकारः । कथं तर्हि स्यरे । तत्रापि बाह्यमेव देशकालान्त-
रगतमदृष्टोद्दिष्टसंस्कारवशात्समर्थमाणं निद्रादृषितमनस्कतया भ्रान्त्या
संनिहितद्वेयकालमिथ मन्यते । चिस्पष्टं चैतदनन्तरदिवसानुभूतस्य स्वप्ने
वर्तमानावभासदृशनादन्यत्रापि स्वप्ने तथाङ्गीकर्तुं युक्तम् । शिरच्छेदोप्यन्यत्रा-
धगतः स्वप्नस्थितया दोषघटादवगम्यते सर्वत्र संसर्गमात्रमसद्व्यावभा-
सते । संसर्गिणस्तु सन्न एव । सेयं विपरीतग्यातिरुध्यते मीमांसकैः । असत्-
व्यातिद्यादिनस्तु मसर्गिणोप्यनपन्तीति विशेषः । शुक्तिरजतवेदनेपि विद्य-
मानैव रजतत्यजातिर्जिद्यमानस्यैव शुक्तिराशकलस्यानात्मभूतेशात्मतया-
ऽवगम्यते, तथा घन्यासुताद्विष्यपि विद्यमान एव सुतशब्दार्था घन्यान्वि-
ततया तत्पदसंनिधिदोषादवगम्यते । यत्तु कैश्चिदेवमादियु तत्राकारावभा-
समपङ्क्त्य विशेषकावहणमेव भ्रान्तिरित्युक्तम् । तत्सविद्विरोधादेवोपेतगी-
यम् । कोहि नामाहुतिनिषीदितदृष्टिश्चन्द्रद्वित्वं न प्रकाशत इति घूयात् ।
किं चैक एवायं चन्द्रो न द्वागिति द्वित्वविज्ञेय चन्द्रस्य स्पष्टमनुसन्धानस्य
चतुषा द्वित्वधर्मो जायमानः कथं त्रिवेकावहणनिमित्तं संभवति ? एवमव-
गतद्विकस्य त्रिगुधर्मो जायहनिमित्तं संभवति । कथं पुनर्द्वित्वस्यावगमः ।
न सम्भरणम्, तद्वैत्यभावात् । न ग्रहणम् । अप्राप्तस्य चतुषा ग्रहणामंभ

घातः । उच्यते । देशद्वयं नेत्रेण प्राप्तं चन्द्रस्त तपोस्त संसर्गा दोषव-
शादवगम्यते देशद्वये चन्द्रं प्रतीत्य देशगत द्वित्यं दोषवशाच्चन्द्रेऽध्यव-
स्यति । तथापि पित्तवर्तितपातत्वं शुद्धस्वरूपं च चक्षुषा गृह्णन् दोषवशात्सं-
घर्षं ब्रूयत इत्यवगन्तव्यम् ।

किंच यदि सम्यक्प्रवृत्तयोऽपि तादात्म्यमवभासते न शुक्तिरत्नतत्रेवने
ततोऽवभास्यभेदादवभासस्य धैलवश्यं प्रागेव बाधकादनुसंधातुं शक्यात् ।
धैलवश्याद्यमाच्च न प्रवर्तते ।

किंच यदि रजतार्थी शुक्तेरुपादानं कार्यतयावगच्छेत् ततोऽकार्यस्य
कार्यतया भानाद्विपरीतप्राप्त्यापत्तिः । अथ नावगच्छेत् प्रवर्तते तत्कार्या-
वगमाधीनत्वात्प्रवृत्तेः । अथाकार्यत्वानवगमेऽपि कार्यावगतिसादृश्या-
त्प्रवृत्तिः । ततस्तत्कार्यत्वानवगमे नाकार्यावगतिसादृश्यमप्यस्तीति निवृ-
त्तिरपि स्यात् सादृश्ययोर्विशेषात् । न चास्ति कारणे कारणसदृशं तत्कार्यं
साधयितुमर्हति । मासीपधत् शुक्तिका रजतकार्यमाभरणम् ।

ननु ब्रीहिकार्यमपूर्वं नीबाराः साधयन्ति नैवं । ब्रीह्याण्येव तत्र
कार्यं कुर्वन्ति । ते च विकलाः सन्तोऽप्यशक्त्यवस्थायां तत्साधनत्वेन यथा
शक्तिप्रयोगाभिधानादवगता इति नाकारणात्तत्सदृशात्कार्यापत्तिः । अथ
त्वकार्यानवगतिरिव प्रवृत्ते कारणं, ततो बाह्या अपि वेदार्थं प्रवर्तन् अका-
र्यत्वानवगमात् । अथ त्वकार्यमेव तेऽवगच्छेत्, ततः कार्यस्याकार्यतया-
वगमात् विपरीतप्राप्तिरित्यास्ता तावत् । तस्मात्स्वप्नादिष्वपि बाह्यस्यै-
वाऽन्यथावभासात्सिद्धं सर्वत्र बाह्याश्रयत्वमवस्थम् । अथ स्वप्नप्रत्ययत्वात्
स्तम्भादिज्ञानमप्यन्यथा ज्ञानमित्यनुमीयते । तदसत् । तथा सति प्रत्य-
यत्वाविशिष्टात्पद्वीयमप्यनुमानं मिथ्या स्यात् । मिथ्यात्वादिज्ञानानुमान-
स्याऽमिथ्यास्ये वा तत्रैव हेतोर्व्यभिचाः । तस्मात्पूर्वकं यस्य च दुष्टं
करणं यत्र च मिथ्येति प्रत्ययः स एवासमीचीनः प्रत्ययो नान्य इति ।
तस्मादध्यभिधारात्प्रत्ययं न परीक्षितव्यम् ॥ ॥ इति शून्यवादः ॥

प्रत्यक्षस्य सत्सप्रयोगजन्यत्वलक्षणो लोकासिद्धेनाध्यभिचारमुक्त्वा
ददानीमनुमानादिरप्यध्यभिचारार्थं लोकासिद्धमेष लक्षणमाह ।

अनुमानं ज्ञातसंबन्धस्यैकदेशदर्शनादेकदेशान्तरेऽसं-
निरुद्धेऽर्थे बुद्धिः ॥ ६ ॥

यस्य यादृशस्य येन यादृशेन सह साक्षाद्वा प्रणाद्या वा यादृशः
संबन्धः संयोगः समवायः एकार्थसमवायः कार्यकारणत्वमयो वा दृष्टा-
न्तर्धर्मिषु नियतो ज्ञातस्तं तादृशं साध्यधर्मिषु दृष्टवतस्तस्मिंस्तादृशे
तादृशसंबन्धसंबन्धिनिं प्रबलेन प्रमाणेन ताद्रूप्यतद्विपर्ययाभ्यामपरिच्छिन्ने
या बुद्धिः साऽनुमानम् । यथा धूमस्यानुपलब्धेर्गमनस्याग्निसाहित्यं महान-
सादिषु नियतमुपलब्धवतः पर्वते तद्वर्शनादग्निज्ञानम् ।

ननु नियमावधारणाधीनत्वे कथं ताद्रूप्येणापरिच्छिन्ने प्रवृत्तिः ईदृ-
शोहि नियमः—यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्राग्निः । यत्र द्रुमवत्तत्र द्रुपत्रदिति, एवं
चेद्यावद्द्रुममग्निसद्वाधोऽवगत एवेति नापरिच्छिन्नविषयत्वमनुमानत्वस्य
संभवतीति । अत एव चेद्याद् विध्यतः केविदसन्निरुद्धपहणं स्मरणाभिमा-
ननिरासार्थं व्यावर्तते एहीतयाहित्वमेवानुमानस्य स्थीकुर्याणाः । तथापि
नाप्रामाण्यम् । न ह्यएहीतयहणं प्रमाणलक्षणम् । अनुभूतिर्हि तल्लक्षणम् ।
अनुमानस्य च एहीतया हत्वेऽपि प्रत्युत्पत्तिरङ्गकारणजन्येन संस्कारमात्रज्ञ-
त्वाभावात्स्मृतिस्वाभावादनुभूतित्वमेवेति युक्तमस्य प्रामाण्यम् । अयं स्मृति-
प्रमोषः कस्मान्वाश्रीयते । प्रत्युत्पन्नकारणसद्वावात् । संस्कारातिरिक्तका-
राणसद्वा'वेन हीदं रजतमित्यत्रानुभवरूपस्यापि रजतज्ञानस्य वलात्स्मृति-
त्वमाश्रित्य प्रमोषोऽङ्गीकृतः । अत्र तु निद्रस्यानुभवरूपस्य सद्वावाद्युक्तं
प्रतीतिसिद्धस्यानुभवरूपस्यापह्वेन स्मृतिप्रमोषाङ्गीकरणमिति । सोय-
मेवामकारणरुत्वासः । तथा हि यदि हि यावद्व्याप्यशपकसद्वाधोऽवगतः
स्या, ततो एहीतयाहित्वमाशङ्क्यतापि, न त्वेवमस्ति । महानसादिष्वेव हि
दृष्टान्तधर्मिषु प्राप्यनुमानाद्रुमस्याग्निसाहित्यमवगतम् । न सर्वत्र प्रमाणा-

समवात्, यथा चासमप्रत्यया न्याय्यमानायामेव प्रपञ्चितं दृष्टान्तधर्मि
 त्वेव बहुशोऽग्निताहिह्यमुपलब्धवतोऽग्नौ च क्वचिदपि शयनेनान्विष्यमाणे
 धूममदृष्टवत् साध्यधर्मिष्वग्निमत्ताज्ञानमुत्पद्यते आह च 'साहित्ये मित
 देशत्वात्प्रसिद्धे बहिर्धूमयो । व्यतिरेकस्य चादृष्टेर्गमकत्व प्रकल्पित मिति ।
 धूमस्तु दृष्टिमात्रेण गमक सहचारिण इति च । तत्तत्त्वानुमित्यता न
 सर्वेषां धूमवतामग्निमत्ताऽवगन्तव्या । नापि सर्वज्ञानेनौ धूमस्याभाव,
 भूयोऽग्निताहिह्य व्यभिचारदृशनमित्येतादृशानुमानार्थिभिरभ्यर्चनीय ना
 धिकं किञ्चित् । यत्किञ्च यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्राग्निरिति ज्ञान, तदनुमानमेवेति
 तत्रैवोक्तम् । नन्वेवमप्यनेनैव सामान्यानुमानेन सर्वधूमवतामग्निमत्ताऽवग
 तेति यत्पुन पर्यतादिदेशविशेषेषु धूमदर्शनादभ्यनुमानस्य गृहीतयाहिह्य
 तदवश्यमेव स्यात् । मैवम् । सामान्याऽवगमोपपत्तिः । सामान्येन हि धूमस्य
 तामग्निमत्ताऽवगता पर्वतादेस्तु देशविशेषस्य स्वरूपमपि प्रागनगगत न
 तरामग्निमत्त्वम् । यस्तदवगतमेवेति मन्यते तेन पर्वतस्वरूपमेव तावदवाप्ते
 पर्वतसमीपस्यै केन प्रमाणीनाशगतमिति वक्तव्यम् ? । न प्रत्यक्षेण नान्येन
 प्रमाणेन । न चानवगतपर्वतस्तस्याग्निमत्तामवधारयितुमल यदि वेदानो
 तन पर्वतस्याग्निमत्त्व प्रागेवाऽवगत स्यात् ततोऽभ्यर्थो विनैव धूमदर्शने
 नाभ्यर्थे पर्यतमाराहेत । न ह्यभ्यर्थिनाशयतेऽग्नौ धूमदर्शनेनार्थं कश्चित् ।

किञ्च । धूमोपलब्धितस्य पर्वतादिदेशविशेषस्याग्निमत्त्वस्योऽवगत
 इति वदता धूममत्रोप्यवगत इति वक्तव्यम् । न ह्यज्ञातमवगममुपलक्षण
 मुपलक्ष्यमुपलक्षितवितु समम् । अथ देशमात्रस्य धूमेनोपलक्षण न देशविशे
 यस्य ततोऽग्निमत्त्वमपि तन्मात्रस्यावगत न देशविशेषस्य । अतो लिङ्गलि
 ङ्गिनादिदेशोऽल्लिङ्गस्यैव देशकालातिरेको ॥ लिङ्गिन इति प्रलापमात्रम् ।
 अपि च यत्राग्नीन्धनमयोगस्तत्र धूम इत्यनेन धूमोप्यवगत एवेति न किञ्चिद
 व्यवगन्तव्यमवशिष्यते धूमज्ञानेनेत्यत आलनल्पितेन । यदि चावगतमेशानु
 मानेनावगम्यते तत स्मरणमेव प्रमुषिततदुपमनुमानज्ञान स्यात् ।

न च प्रत्यक्षकारणकत्वाद्भस्मृतित्वम्, तदसिद्धे । सन्न्यदर्थेन हि
 सदृशदर्शनवत्सत्कारमुद्बोधयेत् । कृप्त हि तत्र तस्य कारणत्वम् । सत्का

रश्चोद्घोषितः स्मृति जनयतीत्यविवादां, स्मृतेश्च, प्रमोषः शुक्तिकारजता-
दिवेदनेषु कृष एव । तदेव कृतेनैव मार्गेण धूमादग्निज्ञानोत्पत्तौ को नामा-
कृतं लिङ्गस्य लिङ्गिज्ञाने हेतुत्वं कल्पयेत् । कल्पनायां वा शुक्तावपि रज-
तवेदनस्यानुभवरूपत्वात्तदुपपत्तये दोषस्यैवानुभवहेतुत्वं कल्पनीयम् ।
अकल्पने त्वत्रापि स्मृतिप्रमोषादप्रामाण्यमेव स्यात् । तस्मादवश्यमएही-
तयाहित्वमङ्गीकर्तव्यम् । नन्वाग्निविशेषस्याएहीतस्य न्यस्याननुमेयत्वात्सा-
मान्यमनुमेयं, तच्च प्रागवगतमेवेति कथमएहीतयाहित्यं? यथाहुः “विशे-
षेऽनुगमाभावः सामान्ये सिद्धसाध्यता । अनुमाभङ्गपङ्केऽस्मिन्निमग्ना वाद्रिद-
न्तिन’ इति । नैव दोषः, अवगतस्यापि सामान्यस्य देशान्तरकालान्तरसं-
घन्धस्याएहीतस्य यद्गणादुपपन्नं प्रमेयत्वम्, इदं चापरमेकदेशिना वक्तव्यं-
केन प्रमाणेन धूमदर्शनस्याग्निज्ञानहेतुत्वमवगम्यत? इति, तद्वानन्तया-
दिति चेत् । न । तस्य सत्कारद्वारेणाप्युपपत्तेः । अनुभवरूपत्वमनुपपन्नमिति
चेत् । स्मरणस्यापि तत्परामर्शप्रमोषेणानुभवाभिमानोपपत्तेः, यस्तुतेऽनुभ-
वत्यं स्वसिद्धमेव । प्रमाणाभावात् । न ह्यग्निज्ञानेऽनुभवत्ये प्रत्यक्षमन्यद्वा
प्रमाणमस्ति । अस्ति तु स्मृतिप्रमोषत्ये । अथ स्मृतिप्रमोषत्ये वा बाधकं
स्यात् । न चाग्निज्ञानस्य तदस्तीत्यतो न स्मृतिप्रमोष इति चेत्, न ।
स्मृतिप्रमोषस्याप्यबाधदर्शनात् । मणिप्रभादर्शिना मणिषुद्रिस्तावत्स्मृति-
प्रमोष एव । अन्यथा विपरीतव्याप्तिप्रसङ्गात् । अथ च प्रभृतस्य मणिला-
भाच्च बाधकमस्ति, तस्मात्स्मृतिरेवानुमानमित्यशमाण्यापत्तिः । कथ-
य एहीतयाहित्यमनुमानस्य? । अत्यन्तापरिदृष्टे देशे काले चाग्निरनुमीयते
स केन प्रमाणेन प्रागवगतः? न प्रत्यक्षेण, तस्य विद्यमानोपलम्भनत्वात् ।
न चान्येन केनचित् ।

किं च । अग्निधूमयोर्मध्यं संघन्धा देशकालानवच्छिन्नः प्रत्यक्षेणाव-
गत इत्येतावदेव भवान्यसीति, न चैतावता देशान्तरकालान्तरसंघन्धोऽग्नेर-
वगते भवति, तस्मादएहीतयाहेतवानुमानम् । किमत्राएहीतम्? अग्निसामा-
न्यं तावद्वहीतमेव पर्वतोपि प्रत्यक्षेणावगत । अग्निविशिष्टस्तु पर्वतो न
केनाप्यवगत इति सोऽनुमेयो भविष्यति । तत्र च प्राप्तापातविवेकेन संघन्ध-

मात्र प्रमेयमग्रशिष्यते । यथा “दधा जुहोती”ति विशिष्टविषयोऽपि विधि-
विशेषणपरं भवति, तथेहापि विशिष्टविषयमेवानुमानम् । विशेषणविशेष-
योः प्राप्तत्वात् इति युक्तम् । यजुर्युक्तं यथमध्ययवे ददातीतिवत्सबन्धविषय
भवतीति । यस्तु प्रतिपक्षमर्थं परमनुमानेन प्रतिषिष्टाटयिषति । तेन साधन
प्रयोक्तव्यम् । येन वाक्येन परस्थानुमानबुद्धिरुत्पद्यते तत्साधनमित्युच्यते ।
तच्च पञ्चतय केचित्द्रुममन्ये, वयं च यम् । उदाहरणपर्यन्तं यदुदाहरणादि-
कम् । अक्षपादीयात्साधनप्रतिष्ठाहेतूदाहरणोपनयनिगमनैः पञ्चावयव साधन
मन्यन्ते । अनित्यः शब्द इति प्रतिष्ठा, कृतकत्वादिति हेतुः, यत्कृतकं तद-
नित्यं दृष्टं यथा घटादीत्युदाहरणम् । कृतकरश्च शब्द इत्युपनयः, तस्मा-
दनित्य इति निगमनम्, अयं त्वत्तिविस्तरः यतार्थ इति मन्वानाः सौगता
द्वयवयवमुदाहरणोपनयात्मकं मन्यन्ते । स्मर्यमाणनियमं हि लिङ्गं साध्यध-
र्मिण्यनुसदधानस्य स्थयमेव लिङ्गबुद्धिरुत्पद्यते, तेन यत्कृतकं तदनित्यं
मिति, कृतकत्वस्यातिव्यत्येन नियमं स्मारयित्वा कृतकरश्च शब्द इत्युप-
नयाच्चेष्टे शब्दस्यानित्यत्वप्रवर्गमात्रं एवेति कृतमवयवान्तरैः । एव
त्वत्यन्तसाकाङ्क्षमेष वाक्ये रोगप्रसारं भवतीति अवयवमेष युक्तम् ।
अनित्यः शब्दः कृतकत्वात् यत्कृतकतदनित्यं यथा घटादीत्येवमुदाह-
रणात् साधनं सर्वत्र वार्तिकारः प्रयुक्ते । अथवा यत्कृतकं तदनित्यं यथा
घटादि कृतकरश्च शब्दः, तस्मान्नित्यं, इत्युदाहरणमभूति प्रयोक्तव्यम् ।
एवमप्यन्यनाधिकमेव साधनम् । तथा च यत्कर्म तत्फलवत् हेतोर्मात्रं कर्म
तेनापि फलवता भग्नितयाप्रित्येव सर्वत्र भाष्यकारः प्रयुक्ते । प्रतिष्ठादीयाः
प्रत्यक्षविरोधादयोऽप्रसिद्धविशेषणत्वात्तदयश्च वार्तिके प्रयोजिताः । अति-
द्विरनैकान्तरित्वं बाधकत्वं चेति ज्ञेयं हेतुदोषाः । तत्रासिद्धिं पञ्चस्था
मुद्देशो धर्मधर्मवेदी सर्वज्ञत्वादिति स्वरूपासिद्धिः, न हि सर्वज्ञत्वस्य रूपं
कविर्ददाति । वद्विष्टादिकं शीतत्वादिति सर्वव्यापिद्वि, शीतस्य पट्टि-
यन्त्याभावात् । नन्वेव समुद्रवृद्धौ चन्द्रोदयस्य हेतुत्वं न स्यात्, उदयस्य
समुद्रमग्न्याभावात्-एककालमग्न्यादुभयोर्दोषः । यदा तर्हि चन्द्रस्य
नभोमध्यं स्थितिं दृष्ट्वा पञ्चदशनाहिकान्तिज्ञानात् समुद्रवृद्धिरनुमीयते तदा

कथं तत्रापि परम्परा संवन्धादुभयोरदोषः । न हि साक्षात्संवन्ध एव सर्व-
 प्राप्तीयते । यद्वि येन साक्षात्पणाद्या वा केनापि संवन्धेन नियतं तत्तस्य
 तथैवानुमापनं भवतीति दर्शितमेवैतत् । तेन यादृश संवन्धो हेतोर्वादिना
 दर्शितः, तदसिद्धौ दोषो भवति नान्यथा । गोशब्दः साक्षादिमद्वचनो-
 गोशब्दत्वादिति व्यतिरेकसिद्धिः । न हि धर्मिव्यतिरेकेण गोशब्दत्वं नाम
 किंचिदस्ति । नित्यमाकाशमनस्यवद्व्यवस्थादिति सौत्रान्तिकमाकाशाभा-
 ववादिनं प्रत्याश्रयासिद्धिः । वायुराकाशश्चानित्यः मूर्तत्वादिति व्याप्य-
 सिद्धिः, मूर्तत्वस्याकाशे व्याप्यभावादिति । अनैकान्तिकत्वं द्विविधम् ।
 सव्यभिचारं सप्रतिसाधनं च, नित्यः शब्दोऽमूर्तत्वादिति कर्मादिष्वनित्ये-
 व्यमूर्तत्वसम्भवाद्बुभिवार्यमूर्तत्वम् । अप्रत्यक्षे वायुः, द्रव्यत्वे सत्यरूपत्वात्,
 प्रत्यक्षे वायुः महत्त्वे सति स्पर्शवत्त्वादिति । संप्रतिसाधनत्वादुभयमप्य-
 निर्णायकं संशयहेतुः अहम्प्रामाण्यलाघलत्वादुभयोः । करिचत्वाद् । न
 विरुद्धार्थं हेतुद्वयं तुल्यबलमेकत्र सम्भवति । तद्वाये वस्तुनि नित्यसंशया-
 पत्तेः । द्रव्यत्वे सत्यरूपत्वस्यापरोक्षभासविरोधादप्रत्यक्षत्वमनुमापयितु-
 मसामर्थ्याद्वैयर्थ्यम् । स्पर्शनानुमानं त्वविरुद्धं बलवदिति न द्वयोस्तुल्य-
 बलत्वम् । अतो नास्ति सप्रतिसाधनो हेतुरिति स वक्तव्यः । सव्यभिचा-
 रोऽपि तर्हि न संशयहेतुः स्यान्नित्यमशयापत्तिप्रसङ्गादेव । मत्पि तस्य संश-
 यहेतुत्वे प्रमाणान्तरेण निर्णयसम्भवाच्च नित्यसंशयापत्तिरिति चेत् । तर्ही-
 द्वापि प्रमाणान्तरेण निर्णयसम्भवाददोषः । तथा सति यत्प्रमाणान्तरविरुद्धं
 तस्य दुर्बलत्वादितरस्य बलीयस्त्वादतुल्यबलत्वमिति चेत् । केन चोक्तमु-
 भयं तुल्यबलमिति । किं त्यहम्प्रामाण्यलाघलत्वमात्रम् । तथा हि यः
 स्याणुत्वं पुरुषत्वं वा नावधारयति तस्योदृत्यं संशयहेतुर्भवति । निर्णयति
 त्वन्यतरस्मिन् रूपे संशयो निवर्तते । तथा यो वायोरपरोक्षाभासं नाव-
 धारितवान् तस्य एविव्यादिषु स्पर्शनेत्वव्याप्तं स्पर्शवत्त्व, व्योमादिषु वा
 प्रत्यक्षत्वव्याप्तमरूपत्वं वायावुपलभमानस्य भवत्येव संशयः, स तु प्रमा-

णान्तर्येण निर्णये सति निरर्तत इत्यास्ता तावत् । तस्मात्सप्रतिसाधन-
मपि सज्यभिचारवत्सशयहेतु । तथा च भाष्यकार-यत्कर्म तत्फलवत्
हेतोमपि कर्म तेनापि फलवत्तथा भवितव्यमित्यस्योपरते कर्मणि द्रव्याणां
तत्संयोगानां च द्रव्यान्तर फल दृष्टमिति द्रव्यव्यतिरिक्तत्वादिति प्रति
साधनं द्रव्यम्"सप्रतिसाधनत्वमपि द्रव्यमिति दर्शयति । तस्मात्सोपि सशय
हेतु । असाधारणं तु गन्धवत्त्वं एयिया दृष्टं न क्वचिदपि द्रुष्टिमादधा-
तीति न सशयहेतु । साधारणं हि द्रव्यो साध्यतदभावाद्दृष्टत्वाद्
भयत्राध्यनवस्यया द्रुष्टिमादयत्सशयहेतुरित्युक्तम् । तथा विरुद्धार्थव्याप्त-
मपि हेतुद्रव्यमेकत्र दृश्यमानं स्वव्यापकमेकस्मिन् धर्मिण्युपसहदेकस्य
विरुद्धोभयरूपधर्मत्वासंभवात्सशयं जनयति । न चैवभासोऽसाधारणस्य
संभयतीति नायं सशयहेतु । तथा बाधको नरम हेत्वाभासो यो विरुद्ध-
इति तार्किकैर्भीषीयते स च यद्विध इति कीदृशं । धर्मधर्म्युभयेषां स्व-
यस्य विशेषणस्य च बाधात् स चतुर्थीति केचित् । उभयवाधस्य च धर्मध-
र्मिवाधान्तरात्तत्वात् एकधेन्यपरे संप्रदाय समीहितधर्मविपर्ययसाधनत्वात् ।
इदमेव च युक्तम् । अत्रान्तरभेदस्यानुपयोगात् । यत्रवश्यमत्रान्तरभेदो
यत्कस्य तर्हि द्वैविध्यमेव यत्कस्य । धर्मस्वरूपवाधन, तद्विशेषवाधन
चेति । न हि धर्मतद्विशेषवाधकत्वं नाम हेतार्हत्वेन संभयतीति स्वय-
मेव चार्त्तिककारेण 'धर्मस्वरूपवाधेन विरुद्धो योऽभिधीयते' इत्यादिना
दशितम् । तथा हि द्रव्यातिरिक्त समवाय इह-प्रत्ययहेतुत्वात् संयोगव-
दिति अत्रेहप्रत्ययहेतुत्वमसमवायत्वेन भेदेन च व्याप्तं, संयोगे दृष्टम् । सम-
वायस्यासमवायत्वं भेद चापादयत्समवायधर्मिण्यस्य तद्विशेषे चैकस्य बाध-
तदित्युदाहृतम् । तदयुक्तम् । इह-प्रत्ययहेतुत्वं हि समवाये धर्मिणि दृष्टं
न या ? । यत्र दृष्टं ततोऽसिद्धत्वाच्च कस्य चिदपि साधकं बाधकं वा
भवति । यदि दृष्टं तत्कस्य तत्रैव दृश्यमानं तस्यैव बाधनं कुर्यात्, विरोधे
हि सति बाधेन ।

न च तद्वृत्ततया दृश्यमानस्य कथंविदपि तेन विरोधः संभवति ।

ननु समवायत्वं बाधत इत्युक्तम् । यदि समवायत्वं नाम सम-
वायधर्मिणोऽतिरिक्तं तद्वृत्तेषु न धर्मस्वरूपं बाधितं स्यात् । अथ धर्म्येव
तत्र तस्य बाधकं संभवतीत्युक्तम् । तस्माच्च धर्मस्वरूपबाधनं नाम हेतु-
दोषः क्वचित् संभवति, सर्वत्रादृश्यमानस्यासत्त्वात्, दृश्यमानस्य चाविरोधात्
धर्मविशेषणस्यैकत्वस्य कामं संभवति बाधः, न त्वेतद्वृत्तम् । यदि एतद्वृ-
त्तप्रत्ययहेतुत्वं समवायस्यैकत्वं विवक्ष्यतात् ततो द्वयातिरेकं साधयतः किं
हीयते ? न हि द्वयातिरेकसाधनकृतमेकत्वसाधनं, यतस्तस्य द्वयणत्वेन
संभाव्येत । तस्माद्वृत्तस्वरूपस्य तद्विशेषस्य च बाधनाद् द्विविधमेव बाधकम् ।
तत्र नित्यः शब्दः कृतकत्वादिति अत्र कृतकत्वमनित्यत्वेन व्याप्तत्वावि-
त्यस्वरूपमेव बाधते । यस्तु स्वरूपमेव शब्दानामभिधेयं नाद्यन्तरमित्ये-
तमर्थं प्रतिपादयिषुस्तत्सिद्धयर्थमेवं प्रयुक्ते । अद्यहीतसंश्रयस्यापि
शब्दः स्वाभिधेयमर्थं प्रतिपादयति विभक्तिमत्त्वात् एहीतसंश्रयदिति
तस्य धर्मविशेषविपर्ययसाधनो हेतुः । परवाट्टि सन्न्ययहृणादस्य रूपप्रति-
पादनं दृष्टमिति तदुद्देश्यं प्रागस्य रूपार्थत्वं तेनैव हेतुना प्रमज्जेत । स्वरू-
पप्रतिपादने च बाधितेऽयं प्रतिपादनमपि तद्वृत्तस्यैकत्वं बाधितमेव ।
नापि प्राक्संश्रयहृणादयन्तरप्रतिपत्तिं शस्यते कर्तुम् । प्रतीतिविरोधादेव ।
सर्वत्र यो हेतुर्धातुविशेषविशिष्टेन साध्येन दृष्टान्तधर्मिषु नियतः स
तादृग्विशेषविशिष्टस्य साध्यस्य धर्मिणि प्रमाणान्तरविरोधात्साधनासंभ-
वेन साधनविपरीतं विशेषं नियमप्रलाप्स्यपमेव बाधमानो निर्दिशेयस्य च
साध्यस्यासंभवात् साध्यमेव न साधयति । यथा शरीरिचेतनकर्तृत्वेन
घटादिषु व्याप्तमुत्पत्तिमस्य देहादूरादीनां चेतनकर्तृत्वसाधनायोच्य-

१ विरोधः हि एकजानाच्छब्देनेकदेशानुत्पत्त्यनवयव इव चकच्यः स च तद-
मंतया दृश्यमाने न संभवतीति भावः ।

२ धर्मस्वरूपमिति पुनश्चान्तरायाः ।

३ न हीतं पुनश्चान्तरायाः ।

४ वस्तुमिति पाठान्तरम् ।

५ साध्यधर्म्येति पुनश्चान्तरायाः ।

६ बाधकत्वोपपत्तिरिति पुनश्चान्तरायाः ।

मानं शरीरिणश्चेतनस्यानुपलब्धिविरोधेन साधयितुमशक्यत्वादशरीरस्य
 तेनैव हेतुना घटादिविवारणद्विधादुपशून्यस्य चेतनस्यासंभवाच्चेतनक-
 र्त्तृकत्वमेवाङ्कुरादीनां न साध्यते । तेन धर्मविशेषविरोधो हेतोः साध्य-
 सिद्धिमेव निरुणद्धीति भवति दूषणम् । धर्मविशेषविरोधस्तु साध्याधिरो-
 धित्वात् दूषणं, प्रत्युत सिद्धान्तान्तरदूषणत्वात्प्रतिवादिन एव निरुहस्या-
 नत्वाद् दूषणं तद्वति, न वादिनः । यस्तु दृष्टान्तर्पा दृष्टसाध्यविशेषवि-
 रोधमभवेति तद्वहितं साध्यमात्रं हेतुः साध्यस्यैव । तच्च विशेषान्तर-
 मातिष्यसिध्यतीति वदति, तस्याप्याग्निनियतसृणादिविकारो हिमे दृश्य-
 मानं शैत्यप्रत्यक्षविरोधादौष्यासंभवेप्यनुष्णमेवाग्नि सावयेत् । तस्माद्दु-
 र्मिविशेषविषयसंसाधनत्वं हेतुः, दूषणमेव । उदाहरणं द्विविधं साध्यो-
 दाहरणम् । वैधर्म्योदाहरणं च । साध्यं लिङ्गमुद्दिश्य लिङ्गम् उपादा-
 नम् । यो यो धूमवान्महानसादि स सर्वोऽग्निमान्दृष्ट इति सम्यगुक्ते-
 च साध्यं न वैधर्म्यं वक्तव्यं गतार्थत्वात्, यदा वक्तव्यमापत्तिस्तदा
 लिङ्गभाङ्गमुद्दिश्य लिङ्गभाषापादानं, यत्राग्निर्नास्ति तत्र सर्वत्र धूमोपि
 नास्ति यदा तेषादिविधिति । यत्र भावेन भावः साध्यते तत्रैव विधिरूपं
 साध्यं तत्प्रतिषेधरूपं च वैधर्म्यम् । यत्र तु मेधाभावादिना वृष्ट्याद्यभावः
 साध्यते तत्र साध्यमेव प्रतिषेधरूपम् । यदा यदा यत्र मेघोऽत्यन्तिर्नास्ति
 तदा तत्र वृष्टिर्नास्तीति वैधर्म्यं तु विधिरूपम् । यत्र वृष्टिर्नास्ति तत्र
 मेघोऽत्यन्तिरस्तीति । तेन यद्विबुधोक्त-प्रसज्यपतिषेधात्मकमेव वैधर्म्यमिति
 तदनादरणीयम् । साध्योभासाश्च साध्यविकृतत्वादयो वैधर्म्योभासाश्च
 साध्याभाववैकल्यादयो धार्मिक एव दृष्टव्या इति । तत्तु द्विविधमिति
 दृष्टस्यतत्तद्विषयमेवानुमानमिति मन्यानाविपक्तुंमदृष्टस्यतत्तद्विष-
 यमप्यनुमानं क्रियादिविषयमस्तीति दर्शयितुं द्वैविध्याभिधानम् । न हि
 क्रियास्यतत्तद्विषयं कदाचिद्वृत्तते पूर्वोक्तदेशसयोगविभागमात्रस्य

१ यथोक्त्याप्यप्रापकभावात्तदभावाप्यप्यप्रापकभावाच्च विरोधेन सिद्धिरिति

प्रत्यक्षेण ग्रहणम् । याभ्यामिवान्तुकाभ्यामागन्तुक कारणमनुमीयते तच्च क्रियेत्युच्यते ।

ननु द्रव्यमेव कारणं स्यात् । न । तस्य प्रागपि सद्भावात् ।

ननु तणान्तरे ऽन्यद्रव्यं सर्वसंस्काराणां सञ्चिकत्वात् । सादृश्यात् प्रत्यभिज्ञानम् । यदा समानद्वेषे पूर्वपूर्वमुत्तरोत्तरमारभते तदा तिष्ठतीति लक्ष्यते । यदा त्वनन्तरद्वेषे पूर्वपूर्वमुत्तरोत्तरमारभते तदा गच्छतीति लक्ष्यते । दीपगमनज्ज्ञायागमनज्ज्ञं सदृशापरापरतणानामुत्तरोत्तरद्वेषमारब्धानां गमनावभासनिमित्तत्वात् कृतं क्रियया । किं चानुत्पन्नस्य लक्षणस्य क्रियाश्रयत्वायोगादुत्पन्नस्य च विनाशयस्तत्वात् कथं क्रियारम्भकत्वं, यद्यद्गु । “तद्विक्रमा सर्वसंस्कारा आस्थिराणां कृतं क्रियेति । तद्विदं शब्दाधिकरणे निराकरिष्याम । ततः स्थिरत्वे सति तन्मात्रेणानुपपत्तेः क्रियानुमानं युक्तमिति न युक्तम् । कार्यं हि कारणमात्रमपेक्षते । तच्चेह दृष्टमेवास्ति, प्रयश्च विशेषानन्तरं हि शरीरे द्वेषमयोगावभागादप्यफलमुत्पद्यमानमुपलभ्यते ततः, स एव निमित्तम् । तद्वदात्मशरीरसंयोगश्चाममर्थादि शरीरं च समजाधीति किमचादृष्टकारणानुमानेन ? । नन्यसमवायिकारणभूतस्य संयोगस्य स्याश्रये स्याश्रयसमवेते वा कार्यं नान्यत्र तन्तुसंयोगानामिध स्याश्रयेषु तन्तुषु पटः, तन्तुतुरीसंयोगस्य वा पटतुरीसंयोगः । प्रयश्च द्वात्मसंयोगस्यनेवविधेऽपि कथं संयोगमारभते ? अतः कारणान्तरं कल्पनीयमिति चेत् । न । तन्तुसंयोगः स्याश्रय एव पटमारभते पटस्य बहुतन्तुश्रयापित्वात् । संयोगानां च द्वयोर्द्वयोरेव एते ।

किं च शास्त्र्यासंयोगाद्योदनाग्याद्युपपत्तेश्च शरीराश्रयेषु च सर्वं व्यतिरिक्तंतिषु धर्मानि कर्माण्युत्पद्यन्ते । तत्र येषामवयवानां व्यासयोगो

१ समवायमवयवजं क्रिया इति तादात्म्येन द्रव्यं कारणमिति न शक्यते धर्मानुत्पन्नस्य स्वरूपमत्र वायव्यद्रव्यभाविन्यत्र । क्रियायां वायव्यद्रव्यभावितापसङ्गा इति भावः ।

२ सत्त्वस्थितिः पाटा नोपलभ्यत पुस्तकद्रुपे मरुत पाटसत्यं पटायांयं सत्त्वपदमिति ध्येयम् ।

३ अतः स एव निमित्तमिति वा

४ असमवायः-इति पटं तु सत्त्वान्तरेणानुपलभ्यमानमपि माधु इति पश्ये ।

नास्ति तेष्वश्रयेषु स्वाश्रयासमवेतेषु च व्यासयोगः कर्मोपभूत इति
व्यभिचारः । न हि ते सयोगाश्रयीभूते शरे समवेता, शरस्यैव तेषु सम-
वायात्

किं च प्रयवधदात्मसयोगानन्तरं युगपदेव हस्ति प्रयवधदात्मसयु-
क्तसस्युक्तेऽङ्गदे चाङ्गुलीयके च तत्सङ्गे मणौ च कर्मोत्पद्यते । अथैवमादिषु न
नोदनात् प्रयवधदात्मसयोगाद्वा कर्मोत्पत्तिः । किं तु सस्युक्तसयोगादित्युच्यते
व्यासयुक्ताश्रयसयोगान्नदनन्तरावयवे तत्सयोगाच्च तदनन्तरे । तथात्म
सयोगाद्भूते तत्सयोगादङ्गदे तत्सयोगान्मणावपीति । एव तर्ह्यत्रापि शक्यते
यत्तु प्रयवधदात्मसयुक्तशरीराकाशसयोगाच्छरीराकाशदेशविभागस्तत्सयो-
गाच्च तदनन्तरदेशसयोग इति दृष्टेनैव सयोगेन सयोगविभागासिद्धेर्न कर्म
कल्पनाऽवकल्पते ।

किं च न सयोगस्यैवाय धर्मः । सर्वाण्येवात्मवायिकारणानि
स्वाश्रये स्वाश्रयसमवेते वा कार्यमारभन्ते नान्यत्र । ततश्च कर्मोत्पत्तिसमवायि-
कारणत्वेनानुमोदमानं विधत्ते विद्वद्भूमे बोधयन्ननुमीयेत् । न हि विद्वज्ज-
मणा विधत्ते कार्यं सम्भवति । ततश्च विधत्स्यापि चलतीति बुद्धिः स्यात् ।
अतो नानुमेयं कर्म, किमिदानीं नास्त्येव क्रियातत्त्वम् ? अस्ति, प्रत्यक्षाद्य
गमात्

ननु सयोगविभागातिरिक्तं न किंचिदत्र दृश्यते, सर्पेति सर्पे भूमे.
सर्पस्य च दृशेर्मिथ सयोगविभागाविशेषेऽपि सर्पमेव-चलतीति बुद्धिराल-
भ्यते न भूमिम्, अतोऽस्याबुद्धेरालम्बनमस्ति सर्पे चलनं नाम तत्त्वम् । तद्वा-
धाभावाभ्यां सर्पभूम्योश्चलतिबुद्धेर्भावाभाववित्यङ्गीकार्यम् । न चेयमानुमा-
निकी सम्भवतीत्युक्तं, तस्मादेवमभिप्रायमिदं भाष्यम्, किं तु विशेषविषय
सामान्यविषय चानुमानमित्यनुमानस्य विषयप्रपञ्चार्थम् । येऽपि मन्यन्ते
“विशेषेऽनुगमाभावः सामान्ये सिद्धमादृत्ये”ति तेऽनेन निराक्रियन्ते, उभयो-
रपि विशेषत्वोपपत्तेः । यत्र विशेषस्यैवानुगमस्तत्र विशेषविषयत्वम्,
सामान्यानुगमे तु सामान्यविषयत्वम् ।

न च सिद्धसाध्यत्वं, देशान्तरकालान्तरसंग्रन्धस्याप्यहीतस्याप्यहा-
दिति प्रागेव वर्णितम् ।

इत्यनुमानपरिच्छेदः ।

शास्त्रं शब्दविज्ञानादसनिश्रुत्यै विज्ञानम् । विज्ञाताच्छब्दात्प-
दार्थाभिधानद्वारेण यद्वाक्यार्थविज्ञानं तच्छब्दं नाम प्रमाणम्, तल्लोक-
सिद्धत्वाच्च परीक्षितव्यम् । तच्च द्विविधम् । पौरुषेयमपौरुषेयं चेति, तत्र
पौरुषेयमाप्तवाच्यम्, अपौरुषेयं च वेदवाच्यम्, उभयमप्यनाप्तप्रणीतत्वदो-
षविरहात्स्वतश्च शब्दस्यादुष्टत्वात्प्रमाणम् । तच्च पुनर्द्विविधम् । सिद्धार्थे
विधायकं चेति । विधायकमपि द्विविधम् । उपदेशकमतिदेशकं च । इत्थमिदं
कर्त्तव्यमित्युपदेशः । यथा लोके-दधिघृतसूपशाल्यादिभिर्देवदत्तो भोजयि-
तव्य इति । वेदेषु प्रयाजावघातादिप्रकारेण दशपूर्णमासाभ्यां स्वर्गं कुर्यात् ।
तद्वद्विदं कर्त्तव्यमित्यतिदेशः, यथा लोके-देवदत्तवद्यज्ञदत्तो भोजयितव्य
इति । वेदेषु “सौर्येण कुर्याद्व्याघ्राग्नेयेने”ति । शब्दान्तरादिभिः श्रुतिलि-
ङ्गादिभिः श्रुत्यर्थादिभिश्च विविचोपमुपदेशो भेदविनियोगक्रमानवबोधय-
ति घन-नामधेय-चोदना-लिङ्गैश्चातिदेशोऽन्यत्र विहितस्य नानापदा-
र्थविशिष्टस्य प्रकारस्य तत्प्रतिपादकस्य वा शास्त्रस्य विध्यन्तापरनामधेय-
स्यान्येन सग्रन्थे विकारं वाध वा बोधयतीत्युहनीयम् । असनिश्रुत्यहं
पूर्ववत्ताद्रूप्यतद्विपर्ययपरिच्छेदनिरासार्थम् । एकदेशिना तु तदनर्थकमेव
स्यात् । विपरीतपरिच्छिन्ने तावचास्त्येव शब्दाऽज्ञानम् । यदि स्यात्पुरुष-
दोषायां शब्दे सङ्क्रान्त्यनभ्युपगमात्स्वाभाविकमेव शब्दस्याप्रामाण्यं स्यादि-
ति वेदाप्रामाण्यं स्यात् । यदि परं तद्रूपपरिच्छिन्नविषयस्यानुवादस्य निरासः
स्यात् । तच्चायुक्तम्, तस्यापि शास्त्रत्वात् । न हि तस्याप्यप्रामाण्यम्, अनुभ-
वित्वात् । प्रत्यक्षाद्यनन्तर्भावाभावाच्च शास्त्रत्वमेवेत्यास्ता तावत् । इदं च
शब्दमस्येदं कारणं कार्यं मग्न्येकार्थसमवायि विरोधि चेति लैङ्गिकमित्य-
नुमानतत्त्वमभिधायैतैरेव शब्द व्याख्यातमिति वदन्तः काश्यपीयाः

१ शब्दस्य ज्ञानमिति पाठान्तरम् ।

२ न हि कस्याप्यप्रामाण्यमिति पाठान्तरम् ।

प्रत्यक्षप्रनुमान च द्वे एव प्रमाणे इति ब्रुवाणाः । सांगताश्चानुमानादभि-
चमिति मन्यन्ते । तत्र यत्तावत्पदार्थज्ञानं तदवगतार्थविषयत्वात् प्रमाण
मेव न भवतीति किं तस्य भेदाभेदपरीक्षया, यत्तु वाक्यार्थज्ञानं तदव-
हीतसञ्चयैरेव पदार्थैरूपजायमानं नानुमानशङ्कामहति, न हि सर्वैर्वाक्या-
र्थविशेषैः सवन्धयहणमस्ति ।

न च सभस्यनन्तैः सञ्चयहणम् । अत्यन्तापूर्वोऽपि वाक्यार्थवि-
शेषः पदार्थैरेव गम्यते दूरदेशवार्तास्त्विति भयंजनीनमेतत् । यत्त्वाप्रवाच्य-
त्वादविसृष्टादानुमानं, तद्व्याख्यायावगमोत्तरकालत्वाच्च तस्यानुमानत्वमा-
पादयति । वाक्यश्रवणानन्तरमेव हि श्रुत्यानाप्तज्ञानानपेक्षैरेव पदार्थ-
व्याख्याऽवगम्यते । अत्यन्तादृष्टपुरुषप्रणीतेऽपि वाक्येऽवगते तु वाक्यार्थ-
सत्यासत्यस्यसंशये प्रत्येकुराप्तत्वावगमे सति सत्यत्वप्रनुमीयमानं न व्याख्या-
र्योऽवगतेराप्तत्वावधारणानपेक्षजन्मनोऽनुमानत्वमापादयति । तस्मात्प्रना-
णान्तरमेव लोके शब्दमित्यपौरुषेयस्यापि चेदस्य सिद्धिर्प्रामाण्यम् । एक-
देशिनां तु लोकउपसामनुमानत्वमङ्गीकुर्वता यथा चेदप्रामाण्यं न सिद्ध्यति
तयोक्तम् । उपमानमपि सादृश्यमसन्निरूप्ये बुद्धिमुत्पादयति । यथा
गवयदर्शनं गोस्मरणस्य । पूर्ववृत्ते स्मर्यमाणेऽर्थे दृश्यमानार्थसादृश्यज्ञानमु-
पमानम् । याऽसावस्माभिर्नगरं दृष्ट्वा गौः साऽनेन गवयेन सदृशीति । किं
पुनः सादृश्यम् ? अर्थान्तरयोगिभिः सप्रान्विसामान्यैरर्थान्तरस्य तादृश-
योगः सादृश्यं, यथा योगातिरिक्तमिदं कर्णाद्वयवसामान्यैरेव यज्जातिर्योगो-
गवयस्य गोसादृश्यं, गजयस्य योगिभिश्च गोयोगस्तत्सादृश्यम् अत एव च
सामान्यभूयस्त्वात्पत्त्यर्थेन सादृश्यप्रकर्षाप्रकर्षा, समदृशमीयत्सदृशमिति ।
ये तु सामान्ययोगातिरिक्तमन्यद्वे तत्त्व सादृश्यं मन्यन्ते तेषां प्रकर्षाप्रक-
र्यभेदः किर्निमित्त इति विन्तनीयम् ।

न च तत्त्वान्तरस्य प्रमाणमपि किंचिदस्तीत्यास्ता तावत् । न
चेदमुपमानं प्रत्यक्षान्तर्गतम् । अनिन्द्रियसन्निरूप्यत्वावगमस्य गो,
न चानुमानमवहीतसञ्चयस्याप्युपजायमानत्वात् । एव किनानुमीयते-
गोवयस्यसदृशं, गवयसादृश्यस्य प्रतियोगित्वात् । यद्यत्सादृश्यप्रतियोगि

तत्तत्सदृश दृष्टम्, यथा ऽयमनयोरन्यतरस्यान्यतरेणापि । न चेद युक्त,
 यो हि द्वावर्थौ मिथ सदृशौ युगपच्च दृष्टवान् एकमेव तु गामुपलभ्य-
 तगरे घने गवय पश्यति । सोऽपि गाद्वयसादृश्यविशिष्टामुपमिनोत्येव-
 तस्मान्नानुमानम् । शाब्दत्वं तु न शङ्कमेव । अतः प्रमाणान्तर प्रसिद्ध-
 त्याच्च परीक्षितव्यम् । अर्थोपत्तिरपि, दृष्ट श्रुतो वा अर्थोऽन्यथा नोपप-
 द्यत-इति अर्थकल्पना । यथा जीवतो देवदत्तस्य गृहाभावदर्शनेन वहि-
 भाजस्यादृष्टस्य परिकल्पना । प्रमितस्यार्थस्यार्थान्तरेण विनानुपपत्तिमातो-
 च्य तदुपपत्तयेयाऽर्थान्तरकल्पना साऽर्थोपत्तिः । यद्यनुपपन्नादुपपादकार्थो-
 न्तरकल्पनार्थोपत्तिरनुमानमेव तर्हि तत्रापि बहिमन्तरेणानुपपन्नात् धूमा-
 द्बहि कल्प्यते । स्यादेवम् । यद्यनुपपन्नं गमकं स्यात् इह तु यद्युपपद्यते
 तदेव गम्यम् । गृहाभावेन हि विना वहिभाजो नोपपद्यते । किमिदानीमु-
 पपादकादनुपपत्तेरुत्तिरर्थोपत्तिः, को दोषः न यत्तु करिचदोषः, किन्त्वसौ
 नैवार्त्तः, न ह्युपपादकरदर्शनादनुपपत्तयेरुत्तिर्भजति, यदि स्यात् एत-
 द्यदर्शनाच्छिषात्वं कल्प्येत । एतत्त्वेन विना शिषिपात्वंस्यानुपपत्तेः ।
 तस्मादनुपपन्नमेव गमकं नोपपादकम् । अथोच्यते, नाऽविनाभाजेनानुपप-
 त्तिरित्युच्यते, किंतु मशयापत्तिः यस्य हि जीवनं गृहमवस्थेयं प्राप्योऽव-
 गतम्, तस्य गृहाभावे दृष्टे जीवनं साशयिकं भजद्विभाजकल्पनया
 समाधीयते । ततश्च प्राग्बहिभाजकल्पनाया जीवनस्य सन्निधत्वाच्च
 लिङ्गत्वं न हि सन्निधत्वं लिङ्गं भवति । जीवनरहितं च गृहाभावमात्रं
 मृतेऽपि सद्वाशादनैकान्तिकं न वहिभाजमनुमापयितुमशक्यम् । अतोऽनुमाना-
 सभवात्प्रमाणान्तरमेवेष्टम् । यथा चानुमाने निरिक्तं गमकमेवमर्थोपत्तेः
 सन्निधत्वं गमकमिति दर्शनेनयतादभ्युपगम्यते । सशयत्वाच्च पूर्वदृष्टरूपवि-
 सवादात् तद्विदमवश्टुम् । न हि सन्निधत्वे जीवने वहिभाजं शक्यते
 कल्पयितुम् । कथं हि जीवति वा मृतो वा देवदत्त-इति सन्निधानं
 तस्य वहिभाजं कल्पयेत् । न हि भावाभावसशयस्य वहिभाजकल्पनयाऽ-
 पनेद सभयति । सर्वत्र हि सशयस्य निदानोच्छेदादुच्छेदो भवति
 अन्यतरपतावधारणादु ।

न च बहिर्भावकल्पनया तावन्निदानोच्छेदः, जीवनस्य प्रायेण
एहसंयन्धित्वात्तद्विपर्ययोऽत्र मशयहेतुत्वेनोपन्यस्तः, न चासौ बहिर्भावे
कल्पिते समुच्छिद्यते प्रत्युत विपर्यय एव दृढमवस्थाप्यते न चान्यतरप-
चावधारणमपि विद्यते, जीवनभावाभावौ ह्यत्र सद्विद्येते । न चानयोर-
न्यतरस्यापि बहिर्भावकल्पनया निर्णयो भवति, अन्यद्वि जीवन चन्यरत्न
बहिर्देशसमन्धः ।

न च गृहाभावनिवन्धनाऽप्यपत्तिर्जीवननिर्णयायात्मभवति । न ह्येष
सम्भवति, यस्माद्देवदत्तो एहे नास्ति तस्माद्व्यज्जीवतीति । प्रत्युत पूर्वनिश्चि-
तमेव जीवनं गृहाभावादेव सन्दिग्धं कथं तत् एव निर्णीयते । न हि सश-
यहेतुरेव निर्णयहेतुर्भवति । तस्माद्व्यज्जीवनं सन्दिग्धं तत्तावदन्यतोऽपि
निश्चित्य परचाद्बहिः सवन्धं कल्पयितव्यः । यस्माद्देवदत्तो जीवति एहे च
नास्ति तस्माच्चूनं बहिरवस्थित इति ।

ननु सन्दिह्यमाने जीवने तत्कल्पनं सम्भवति, यस्मादविद्यमानो-
एहे जीवति वा न वा तस्माद्बहिः स्थित इत्यमणद्वयेव स्यात् । तस्माद्बहि-
र्भावनियतं गृहाभावसहितं जीवनं निश्चित्य बहिर्भावः कल्प्यत इत्यनुमान-
मेवेष्टं न प्रमाणान्तरमिति । अत्राभिधीयते न तावद्गृहाभावमात्रं लिङ्गं
सृतेऽपि सम्भवात् । न जीवतमात्रं, एहेऽपि सद्भावसम्भवात् । अतो जीवन-
समृद्धौ गृहाभावो लिङ्गमिति वक्तव्यम् । प्रथमं च लिङ्गमधगम्य परचा
स्तिङ्गानुमानेन भवितव्यम् । न तु लिङ्गाधगमसमय एव लिङ्गप्रगमः ।
अत्र च न बहिर्भावाधगममन्तरं गृहाभावो जीवनं च समृष्टं प्रत्येतु
शक्यते विरोधान् । जीवता ह्यत्रय एहे वा बहिर्भावो स्यात्तद्व्यमित्यस-
न्दिग्धम् । अतश्च बहिर्भावमनन्तभाष्यं जीवनगृहाभावौ समुच्चित्य प्रति
पद्यमानस्येदृशी प्रतिपत्तिरापद्यते । देयदत्तो एहे नायम्यति, एहे वा
बहिर्भावाऽवस्थित इति । न चैव सम्भवति, भाषाभाषयोरेकत्र देशे समुच्चि-
तुमशक्यत्वात् । अतोऽत्रय देशभेदेनैव देयदत्तस्य भाषाभाषौ समुच्चि-
तौ । तेन भाषाभाषसमगेषु द्वौ च बहिर्भावस्य घुटुत्वाच्च परवात्किञ्चि

तमेयमस्ति । आह च “विद्यमानत्वसंसृष्टगेहाभावाधियाऽनया । गेहादु-
त्कालिता सत्ता बहिरेवावतिष्ठत” इति ।

ननु प्रमाणान्तरत्वेऽपि जीवनमात्रस्य गृहाभावमात्रस्य वाऽवगमरू-
त्याभावात्संसृष्टमुभय समकमित्यङ्गीकर्तव्यम् । संसृष्टियैव च बहिर्भावस्य
सुदृष्ट्यात्र पश्चात्कचित्प्रमेयमवशिष्यत इति तुल्येऽयं दोषः । उच्यते । इयमेव
संसृष्टीरणां पत्तिरित्यवगम्य शाय्यसु भवान् । किं पुनस्तस्या कारणम् ? ।
दुष्येष्टगृहाभावजीवनयोः परस्परप्रतिघात इति धूमः । यथा मत्त्रेकेन
मद्यास्तीरे फलानि सन्तीत्युक्ते परेण च न सन्तीत्युक्ते यत्ना^१ यत्नविशेष-
मज्ञानानः श्रोता मिथः प्रतिहतमुभय बुद्ध्यते, न चान्यतरद्वयि त्यक्तु
यहीतुं वा शक्नोति । तथाऽपि तु न सत्यासत्त्वे समुच्चिनोति घिरोधात् ।
एवमिहापि शृहे वा बहिर्भावेऽयस्यतो देयद्रव्य इति केनचित्प्रमाणेन प्रती-
तम्, अन्येन च शृहे नास्तीति, तदुभय समुच्चित परस्परप्रतिघाति प्रतीयते,
सोऽय प्रतिघातो न फलसद्भावासद्भाववदसमाधेय । किं तु बहिर्भावकल्प-
नया समाधानं शक्यत इत्येतावान् विशेषः, तेन प्रमाणसिद्धयोर्द्वयोर्धयोः
परस्परं प्रतिघातोऽर्थान्तरकल्पनया समाधेयत्वेनालोच्यमानेऽर्थोपपत्तेः कार-
णम् । तत्समाधानाय चार्थान्तरकल्पनाऽर्थोपपत्तिः प्रमाणान्तरमनुमानात् ।
यस्माच्च प्रतीतस्य प्रमाणान्तरेण प्रतिघातः, स चार्थानुपपत्तिरित्युच्यते ।
भवत्यर्थोपपत्तिः प्रमाणम् । अनुमानं स्वर्थोपपत्तावेवान्तर्भवति । तथा हि
यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्राग्निरित्यवगतम् । पथंतस्य च धूमयत्ताऽवगता, यदि
पथंते ऽग्निर्न स्यात्तत्र धूमयत्ता वा मिथ्या स्यात्, संधधूमयत्ता वा
ऽग्निमस्य मिथ्या^२ स्यात् । कथं तदुभयमप्यमिथ्या स्यादित्यग्निमस्य

१ यद्विशिष्टं येषामपि ।

२ अथेत्वापाठोऽस्मात् व्युत्पन्नेद्वाधेयोक्तशब्दः प्रमाणः ।

३ आप्तोऽर्थो रसत्यानापानादुरितस्य पदानि यन्त्रनपदोतशमापदकृत्यापदोतशमा-
पदकृत्यनपदो यमायने इह यत्नम् ।

४ कारणमिति तु युक्तं पाठः ।

५ मिथ्याशब्दोऽत्र न शाब्दराशिमिश्रितवन्नोपायः, किं तु अनुपपत्ताय इति ध्ये-
यम् ।

कल्प्यत इत्यथोपत्तिरेव । स्यादेव यदि सर्वधूमवतामग्निमत्त्वमनुमानाद
न्येनावगत स्यात् । न त्वे^१वमस्ति दृष्टान्तधर्मिष्वेव हि धूमव्याग्निनियमो
दृष्टो न सर्वत्र । अनुमानान्तु सर्वधूमवतामग्निमत्ताऽऽगतिरित्युक्तम् ।

न च दृष्टान्तधर्मिष्वेवावगतस्याग्निमत्त्वस्य सर्वधूमवदग्निमत्ता विना
कश्चिद्विरोधः येनार्थापत्तिः स्यात् । तस्माद्^२सकीर्णविषयत्वादनुमानमपि
प्रमाणान्तरमर्थापत्तिरपि, सिद्धे च दृष्टो प्रामाण्ये येन नाम सर्वधूमवता
मत्त्वमत्त्वमनुमानेनावगतं तस्य पर्यंतरादिषु धूमदर्शनाद्वर्दान्तिज्ञान
तद्वेधापि सम्भवति । दृष्टान्तपरिदृष्टनियमस्मरणाद्वा अनुमानम् । प्रतिष्ठा
ता^३लौकिकमात्राऽप्योपत्तिः । तस्मादप्योपत्तिः प्रमाणान्तरम् । याऽपि क्वचिदव
स्थितस्य देवदत्तस्यान्यत्र सर्वत्राभावोपत्तिरिति साध्यार्थापत्तिः, तथा हि ।
मूर्तस्यार्थस्य युगपत्कात्स्न्येनानेकदेशसम्बन्धो न घटत इति स्वशरीरेऽवगतम् ।
स्वशरीरस्य हि ततोऽन्यत्र सर्वत्राभावो दृष्ट्या^४दर्शनेनावगतः । अतोऽन्य
स्यापि देवदत्तादेर्युगपदनेकसम्बन्धो नास्तीत्यनुमीयते । ततो देवदत्त क्वचि
त्प्रत्यक्षेण वगच्छन् युगपदनेकदेशासन्नत्वादानुमानेनावधारयन् उभयोपप
त्तये देशान्तरेषु सर्वत्राभावः कल्पयति । नन्यनुमानमेवेदं सम्भवति । देव
दत्तोऽधुना सर्वत्र नास्ति एहेऽवस्थितत्वात् मद्बुद्धिः । सत्यं देवदत्तस्य
सदैवदेशावस्थितस्य सम्भवति । यस्तु क्वचिद्देवदत्तावस्थितस्तद्वन्तर एहमप्य
तीत्य एतीये एहे देवदत्त केनचित्प्रमाणेनावगतवान् स तद्बुद्ध्यातिरिक्ते
मध्यएहे देशान्तरेषु च सर्वत्राभावः देवदत्तस्य केन लिङ्गेन प्रतीयते^५ ।
अथ क्वचिद्देवदत्तं पश्यन्, तद्देशातिरिक्ते च प्रत्यासत्ते देशे तदभावमव
गच्छन्नन्येषामपि सर्वदेशानां प्रत्यासत्तदेशवत्तद्देशातिरिक्तत्वात्तच्छून्यता-
मनुमिमोति, तत्रापि त्रिरुद्धाव्यभिचारित्य तद्देवदत्तं हि गम्यते । समीपदेश

१ न तु तद्वन्ताति बाटान्तरम् ।

२ विविक्तविषयत्वादित्यर्थः ।

३ नियमो व्यापि ।

४ सहात्मनस्त्वाननवधो विरोधः ।

५ प्रत्यक्षयोगस्य शरीरस्यानुपलब्धेनावधत्त इत्यर्थः ।

भित्त्वाच्चैत्राधिष्ठितदेशवत् इति वार्तिक एव दृषणमुक्तम् । तस्मादर्थ-
पत्तिरेवेयम् । एतेन बीजादिष्वदुरजननशक्तिरूपना व्याख्याता । किं पुनः
शक्तिरूपना विना नोपपद्यते ? बीजादिषु सत्स्वदुराद्युत्पत्तिदर्शनात्,
असत्सु चादशनात् बीजादीनामदुरादिकारणत्वमवगम्यते । सत्स्वपि
बीजेषु मूर्षिकाघ्रातेष्वदुरानुत्पत्तेरकारणत्व प्रतिभासते । सोऽयं कारणत्वा-
कारणत्वयोर्विरोध शक्तिरूपनया समाधीयते । नूनमस्त्यतीन्द्रियमपि रूपं
यद्वाधात्कदाचिददुरोत्पत्तिः, यस्य च मूर्षिकाऽऽघ्राणेन नाशात्कदाचिदनु-
त्पत्तिरिति कल्प्यते घ्राणाभावेऽप्यदुरस्य कारणम् । घ्राणे च सति तदभा-
वादेवानुत्पत्त्युपपत्तेरलं शक्तिरूपनयेति चेत् । न । घ्राणक्रियायाः तृण-
स्थात्तदुत्तरकालं तदभावे सत्यप्यदुरानुत्पत्तेः । प्रागभाव कारण न प्रध्य-
साभाव इति चेत् । न । अभावस्याधिगोपात् । न हि प्रागभावप्रध्यसाभावयोः
प्रागूर्ध्वकालभेद मुक्त्वा किञ्चिदपि रूपवैलक्षण्यमस्ति । न चाग्निलवणे कारणे
कार्यवैलक्षण्यं सम्भवति । प्रागभावस्य प्रध्यसाभावाद्विलक्षणमस्ति रूपमिति
चेत् । कल्प्यमेव सति क्रियित, तच्चाभावे कल्प्यता बीजस्यरूपे वेति
बीजस्य मात्वाददुरकारणत्वात्तत्रैव कल्पयितुं युक्तम् । एव यागादिरूपं
स्यंगादिसाधनशक्तिरूपनमूहनीयम् । कथं पुनः शक्तिमति यागे विनष्टे
निराधारा शक्तिरवतिष्ठते ? न निराधारा भविष्यति, आ-माधारत्वात् ।
कथमन्यशक्तिरन्यत्र स्यात् ? त'याऽवगमात् । नावश्य स्यात्तत्रैव शक्तिरिति
नियमोऽस्ति । सा हि कार्यत कल्प्यमाना यत्रैव कार्याय कल्पते तद्वैतैव
कल्प्या, सा चेयमपूर्वाप्या शक्तिर्यागाश्रया सती यागविनाशात्स्यंगनिव्यक्तये
न पर्याप्त्यादिति आत्माश्रया कल्प्यते । यथाह । 'शक्ति कार्याऽनुमेयत्वा
द्वद्वैतयोपयुज्यते । तत्रैव माऽभ्युपेतस्या स्वाश्रयाऽन्याश्रयापि वे'ति । कथं
मात्माश्रया सती यागशक्तिरिति व्यपदिश्यते ? तस्य हि फलसाधनत्वमु-
पपादयितुं सा कल्प्यते । तावता तच्छक्तित्वम् । लोकेऽपि प्रसिद्धमेतत्

१ अशक्ति स्थितिदेशवतिष्ठत इति नियमादित्यर्थः ।

२ घ्राणाध्यापितदेशवतिष्ठति पाठान्तरम् ।

तैलशानसासर्थाच्चिरवृत्तेऽपि तस्मिन्चलपुष्पादिकमद्य मे जातमिति लौकिक-
 का व्यवहसन्ति । तस्मादनवद्यम् । द्रष्टव्यहणेनैव प्रतीतिमात्रवहाच्छ्रौत-
 स्यापि ग्रहणे सिद्धे श्रुतार्थापत्तेः प्रमाणवाहिणीत्वेन दृष्टार्थापत्तितो वैल-
 क्षण्यमुपपादयितुं श्रुतग्रहणम् । तथा हि लोके तावद् द्वार द्वारमित्या-
 दिषु संपूर्णार्थप्रतिपादनाय सत्रियतामित्यादिशब्दान्तरं श्रुतशब्दैकवाक्य-
 त्वेन कल्प्यते । तथा चेद्वेऽपि “विश्राजिता यजेते” इत्यत्र स्वर्गकाम इति
 वा स्वर्गोपमिति वा येनैव शब्देन श्रुतशब्दैकवाक्यभूतेन परिपूर्णायाभि-
 धान संपद्यते वाक्यं, तदेव हृदयमानीय श्रुतेन सह मेलयित्वा परिपूर्णाद्वा-
 क्याद्वाश्वार्थं, प्रतीयते । तथा “सौम्यं चरुं निर्वपेद्ब्रह्मवर्त्तसकाम” इत्यादिषु
 विधिष्वितिकर्मव्यताप्रतिपादकशब्दात्प्रवणादपूर्णं तत्प्रतिपादकशब्दापे-
 क्षया चोदनालिङ्गोपस्थापितस्याग्नेयविधेस्त्यशस्य साध्यसाधनाशप्रतिपाद-
 कभागावनपेक्षितत्वाद्वादावृत्य यस्तृतीयोऽय इत्यभावाऽऽप्यन्याधानाद्विधि-
 धनत्वेन परिकल्पितस्तस्य वाचको यः शब्द आग्नेयादिवदिति स
 वाक्यशेषत्वेन कल्प्यते । अथवा किमकृतेनाग्नेयादिवच्छब्देन कल्पितेन ?
 किन्तु य एवायमाग्नेयविधन्तस्तस्यैव व्यवहितस्यापि चोदनालिङ्गवत्ता-
 यस्त्यतिविकृतिविधिना सहैकवाक्यतामात्रमर्थोपस्था कल्प्यते । न ह्ययम-
 नुपहृतेन येन व्यवहितस्य तस्य न स्यादिति । अतिदेशभक्त्यं व्यवहित-
 स्यापि कथञ्चिदुपस्थानादुपपन्न एव तथा च धत्तति । विधन्तश्च प्रकृतिव-
 च्छोदनाया प्रवर्त्तते”ति । “विधन्त इति प्रधानविधिर्जातं समस्तमेव
 पारोहादिकं कायहमभिधीयत” इति भाष्यकार । नन्वेव शास्त्रातिदेशा-
 ङ्गीकरणे दशमाद्याविरोधः स्यात् ऊहवाधयोस्तदामिद्वि, भवेदेषम् । यदि
 यथाश्रुतरूपमेव ‘ग्रीहीनवहन्ती’ति वाक्यं विकृतिं नीत्वा तस्य यथा
 सभयं विकृतिविधिना सहैकवाक्यता परिकल्प्यते । यदि तथा क्रियते
 तत्र कृष्णतवरी ग्रीहशब्दस्य हविर्लक्षणार्थत्वायोगादप्रवृत्तस्य च दृष्ट-

१ मित्रिर्ह्येति वाटान्तरम् नोक्तम् ।

२ यन्मेषस्यापि न स्वेति वाटान्तरम् ।

३ चन्द्रवशात्प्रातिष्ठति वाटान्तरम् ।

प्रयोजनाभावात् । ग्रीहिसाधनकोऽवघातोदृष्टार्था विधीयते । तत्र नाव
घातस्य बाधः स्यात्, एव नीवारादिष्वपि ग्रीहय एवावहन्तया इति न
नीवारादिष्ववहन्तिरुह्येत । न त्वेवमस्माभिरुच्यते । किं तु प्रकृतौ प्रधा-
नेन सदैक्याव्यवसायाऽवगतस्यास्य यावान्परिकरो यादृशेष तादृगतिरिष्यते ।
प्रकृतौ ग्रीहीणा हविष्ठात्तन्लवणार्था ग्रीहिशब्दः । अथघातस्य च तेषु
दृष्ट प्रयोजनं तुषविमोचनं सम्भवतीति तदद्वारेणास्य प्रधानैकवाक्यता
तत्तत्स्वाध्यातवितुषीकृतैर्ग्रीहिभिः पुरोडाशं कृत्वा तेन यजेतेतीदृश
प्रकृतिविधिस्तस्य प्रधानप्रतिपादको योऽसौ “यजेते” इति तदुर्नविशेषणार्थो
विहितविशेष्येन सञ्जयते । तस्य च न मातादवघातो विशेषणम् । अथ
घातविशेषितवितुषीकरणविशिष्टं हि हविर्यागस्य विशेषणं प्रकृतौ, अत-
स्तद्वैय विहताधाकृत्यते । कृष्णलयागे च कृष्णनशब्दस्य हविर्ग्राविन-
प्रत्ययश्रवणात्तद्विरोधात्पुरोडाशशब्दो निरुतते । तद्विजत्वा च ग्रीहीणा
मपि विशिष्टि, न हि ते कृष्णलानां प्रकृतित्वेन सम्भवन्ति । वितुषीकरण
शब्दोऽपि यो द्वारप्रतिपादकः, सोऽपि कृष्णलेपु तदसम्भवाविशेष, तद्विशेषे
पणं चावघात इति, सोऽपि निवर्तते इति बाधमिदं, नीवारादिषु वितु-
षीकरणसम्भवादानुशिताऽवघात इत्युहस्यापि सिद्धिः, दशमाद्यो च यावच्छ्रु-
तानामङ्गशास्त्राणामतिद्वेषमाशङ्क्य प्रकृत्यान्वितानां तेन रूपेणातिद्वेष
मिद्वान्तित इत्यलमतिप्रसङ्गेन । नन्वर्थमेवाध्याहृत्य वाक्यं पूर्णतां किं शब्द-
कल्पनया? नार्थमात्रेण पूरणं सम्भवति एकवाक्यभूतपदप्रतिपादिता हि
पदार्था वाक्यार्थं प्रतिपादयन्ति, नान्यथा । न ह्यानपत्येतावत्युक्ते गामि-
त्यनुक्ते प्रत्ययप्रतिपक्षेऽपि शब्धि, गवा सहानयनमन्वीयते । एव च विहितेषु
सौर्यादिष्वसन्निहितार्थान्यादिपदनिवृत्तिन्यूनसाराकाङ्क्षमत्र वाक्यश्रुत्यापू-
रणाय सूर्यादिपदप्रतिपादकसिद्धिः । अर्थोऽध्याहारवादिना तु सूर्यार्थनाध्या-
हृतेन विशिष्टं निशंभामि-पदमेव प्रकाशयतीति नोह सिद्धेत् । तथा यत्रा
धिकारैरेवोऽर्थवादमात्रं श्रुतं “प्रतिषिध्यन्ति ह वा ण्ते य एता रात्रीरुपय

न्ती"ति तत्र हि भवन्मते विध्यर्थे एवाध्याहार्यो न विधिशब्दः, ततश्च प्राकृतस्योपकारस्य पदार्थानां च नापूर्वैरुदमर्थ्यं सिध्येत् । सत्यपि ह्यर्थानामाकाङ्क्षा-
सन्निधियोग्यत्वेन नाभिधानमन्तराण्यर्थसिद्धिः । न चेहापूर्वाभिधापी शब्दो-
ऽस्ति योऽपूर्वं प्राकृतैरन्वितमभिदध्यात् । नापि प्राकृतशब्दा विवृतौ सन्ति
ये स्वार्थानपूर्वाभितानभिदधुः । न चार्थवादपदार्थैस्तेषामन्यथ, नाप्यु-
त्पत्त्यपूर्वणेत्यन्यथ एव स्यात् । एव प्रकृतावपि "सर्वेभ्यः कामेभ्यो दर्शपूर्णमा-
सा" इत्यत्र विधिशब्दस्यानाम्नानादनध्याहाराच्च विध्यर्थस्यैव स्वर्गकामा-
धिकारापूर्वादान्नेयाद्युत्पत्त्यपूर्वैर्भ्यश्च पृथग्भूतस्याध्याहाराच्च समिदादीना-
मैवमर्थ्यं सिध्येत्, न हि समिदादिवाक्यगतयज्ञतयोऽववातादिवदधिकारा-
पूर्वाभित स्वार्थमभिधातुमल, स्वापूर्वविषयत्वव्याघातात् । तस्माद्विदूष्य-
धिकारविधिषु विधिशब्द एवाध्याहार्यो नार्यः । कथं च विध्यर्थस्यात्यन्ता-
लौकिकतया प्रमाणेन तदाभासेन वा बुद्ध्यावारोपयितुमशक्यत्वेनाभिमतस्य
बुद्धिसन्निधानात्मकोऽध्याहारोऽनुतविधिशब्दकेष्वधिकारवाक्येषु यद्वान्ने-
योऽष्टाक्षपालोऽमावास्यायामित्यादिषु वा शक्यतः इति अकामेतापि शब्दा-
ध्याहारोऽङ्गीकृतव्य इत्यास्ता तावत् ।

इत्यर्थापत्तिवादः ।

अभाषोऽपि प्रमाणाभावो नास्तीत्यव्यायस्यासिद्धिस्त्येति ।
कथं पुनः प्रमाणाभावः प्रमाणलक्षणः विपरीतत्वात् । पूर्वोक्तसद्रूपलक्षण-
प्रत्यक्षादिप्रमाणवत्त्वाभिप्रायेऽयं प्रमाणशब्दः, तदभावश्च पष्टस्य लक्ष-
णमिति नानुपपत्तिः । किमस्य प्रमेयम् । उक्तम्-नास्तीत्यव्यायस्येति ।
सर्वे हि वस्तु सद्रूपस्यात्मना द्विविध, तद्यदा यत्र सद्रूपेण वर्तते घटादि,
ततदा तत्र प्रत्यक्षादिभिरस्तीति प्रतीयते, यत्र त्वसद्रूपेण वर्तते तत्र
सद्रूपेण बोधकानां प्रत्यक्षादीनां सद्रूपबोधनायोग्यत्वात् योऽप्येव सत्यपि
योऽनुत्पादो दृश्यादर्शनयोग्यानुपलम्भादिपर्यायो भाव्ये प्रमाणाभावा-
द्येनोक्तस्तेनोद्दिश्यादिस्यानीयेन नास्तीति प्रतीयते-भूतनेऽत्र घटो-
नास्तीति, यस्तु नास्तित्वमपहृत्य प्रमेयाभावात्पट्ट प्रमाण नास्तीत्याह
तस्य दृश्यादर्शनानन्तरं नास्तीह भूतते घट इति समुपजायमानस्य

किमालम्बन ? न भूतलम् । सत्यपि घटे प्रसङ्गात् । तथा गवि योऽश्वो न भवतीति प्रत्ययो, रूपे च रसो न भवतीति तस्य किमालम्बनम् ? । न गोरूप, तस्य प्रतियोग्यनपेक्षप्रतीतित्वात् । अश्वो न भवतीति ज्ञानस्य प्रतियोग्यपेक्ष^१प्रतीतित्वात् । गोरूपालम्बनत्वे च मिहादावश्वोऽय न भवतीति प्रत्ययो न स्यात् । गोरूपस्य तत्राभावात् । अथ योऽश्वद्वेदो गवादि-
 प्वनुस्यूत^२ सोऽस्यालम्बनमित्युच्यते कोऽय भेदो नाम ? । यदीतरैतराभाव-
 समाश्रितस्तर्ह्यभावः । अथ पृथक्त्वं नाम गुणविशेषोभेद इत्युच्यते, तत-
 स्तस्य दृश्यगतस्यानुपेक्षु रूपादिषु रसो न भजति रूप, रूप न भवति रस इतीतरैतराभावप्रत्ययो न स्यात् । यस्तु वैयाख्या^३द्वुतलप्रतीतिव्यतिरे-
 केण घटो नास्तीत्येवविधा प्रतीतिरेव नास्तीति वदति, स भूतलादिप्र-
 तीतिमप्यपह्नुवीत् । अविशेषाद् घटोऽत्र भूतले नास्तीति व्यवहारस्य च
 किङ्कारण ? , दृश्यघटे यदुतलमात्रविषय ज्ञानम् एकाकिभूतलविषयमित्यर्थ^४,
 तदस्य कारणमिति चेत्, तथा सति पटवद्वुतलोपलम्भे घटोनास्तीति
 व्यवहारो न स्यात् । भूतलमात्रोपलम्भाभावात् । घटविधिक्तभूतलोपलम्भ
 इति चेत् । कोऽय घटविधेः ? यदि भूतलरूपमेव, घटप्रत्यपि प्रसङ्गः ।
 घटसयोगाभाव इति चेत् । अङ्गीकृतस्तर्ह्यभाव^५ । स्यान्नत, यदभावधा-
 दिनाऽभावज्ञानस्य कारण, तदेवास्माक व्यवहारकारण भवत्विति नैव
 वक्तु शक्यम् । मम हि दृश्यादर्शनमभावज्ञानकारणम्, अदर्शेन च दर्शना-
 भाव । न चाऽसौ भवताऽङ्गीकृत । अभावाभ्युपगमप्रसङ्गात् । प्रमाणाभा-
 वाङ्गीकारे वा किमपरादु प्रमेयाभावेन ।

ननु प्रथम प्रत्यक्षेण भूतल गृहीत्वा पश्चादभावो योऽदृश्य^६, तत्रा-
 भावज्ञानात्मागं यादृश भूतलज्ञान तादृशदेव व्यवहारो भवतु^७ । तदिदमुक्तो-
 तम् । तथा हि यस्यामवस्थाया भूतलस्वरूपज्ञान, घटतदभाज्योश्चाज्ञान
 ज्ञानाभावस्तेन घटतदभावज्ञानशून्य भूतलज्ञान तस्यामवस्थायामम्माभिरूपे
 यते तदैव च भूतलमात्रवेदनमित्युच्यते स्वरूपमात्र दृष्ट्वा चेत्यादिषु मात्रश

१ प्रतियोग्यपेक्षत्वादिति पाठान्तरम् ।

२ वैयाख्यात=धाट्यात् ।

३ भवतीति पाठान्तरम् ।

छेन हि घटतदभाववेदनयोः भाव उच्यते । भूतलमात्रस्वरूपं ज्ञायते, न घटस्तदभावो येत्यर्थः, तेन यदि भयानपि घटादिज्ञानाभावमुक्तं भूतलज्ञानमङ्गीकुर्यात् ततो ज्ञानाभावाङ्गीकारादृढाभावोऽप्यङ्गीकर्तव्य इत्युक्तमेव । तेन नैव धर्मितव्यमभाववादिनापि स्वरूपमात्रं दृष्ट्वा च पश्चात्किञ्चिन्मरक्षणीति वदताऽभावज्ञानातिरिक्तेण तन्मात्रवेदनमङ्गीकृतम् । तदेव दृश्ये प्रतियोगिनि नास्तीति व्यवहारकारणत्वावाप्तीति शब्दस्याभिधेयमिति । तस्य हि ज्ञानाभावाभिप्रायो मात्रशब्दः । न चाऽसौ भवतीति, यतो मात्रशब्दस्यार्थाभावात् भूतलवेदनमेव कारणमिति वक्तव्यम् । ततश्च घटवस्यपि प्रसङ्ग इति स्थितं दूषणम् । अथ भावे देशान्तरस्य देशान्तरेष्वहणं कारणमिति मतं ततः शक्यते स्थितं गीत्वा बाहुलेये नास्तीति व्यवहियते । स्थानान्तरस्थितश्च वशः स्थानान्तरेऽनुस्यूतोऽपि तत्र नास्तीति व्यवहर्तव्यः स्यात् । अतोऽत्राभाव एव नास्तीति व्यवहारकारणम् तान्यत्र सद्भावस्मर्यमाणे घटे भूतलवेदनं नास्तीति व्यवहारकारणमिति चेत् न । एहमाद्यस्यापि पार्श्वदेशेष्वभावव्यवहारात् सप्रत्यानीतस्य च घटस्य एहमाद्यस्यैव प्रामयमिह नास्तीदिति प्राक्कालीनाभावव्यवहारात् ।

ननु भवन्मते प्रमीयमाणस्य घटस्य कथं प्राक्कालीनाभावज्ञानं भावप्रमाणभावाद् ह्यभावज्ञानकारणम् ।

न च प्रमीयमाणे प्रमाणाभावः संभवति । सप्रति प्रमीयमाणोऽपि घटः प्राक्कालस्यन्धितया न प्रमीयते, अतः प्राक्कालस्यन्धेगोचरप्रमाणानुदयात् प्राक्कालीनाभावज्ञानं युक्तमेवेति चेत् । न । अयोऽयत्त्वात् । न हि प्राक्कालस्यऽस्योऽधुना प्रमातुं योग्यः । योग्यप्रमाणाभावश्चाभावज्ञानकारणम् । न प्रमाणाभावमात्रम् । प्राक्काले तु योग्यस्यैव प्रमाणस्यानुदयः आसीत् । न हि तदानीं घटाभावः सर्वविधमिति, प्रतियोगिनो घटस्यापराधमर्शात्, तदपेक्षित्याच्चाभावज्ञानस्य । अत एव घटाभावोऽधुना स्मर्यत इति न युक्तम् । अप्रामितस्य स्मरणयोगात् । यथायं प्राक्कालीनोऽनुदयः सोऽधुना प्रमाणादपेक्षेन नष्टो नाभावज्ञानमुत्पादयितुमर्हति । उद्धृतमिदं नेत्रं रूपमुद्दिष्टम् । अथ नष्टोऽपि प्रमाणानुदयः सप्रति परामृश्यमानोऽभावज्ञानं जनयेत् । हस्तन इव धूमो

विनष्टोऽपि सप्रति स्मर्यमाणो ह्यस्तनानिज्ञानम् । स्यादेव यदि प्रमाणा-
भावाज्ञायमानतया प्रेयाभावबोधयेत्, लिङ्गमिव लिङ्गिनम् । न च तथा मभ-
यति, अनवस्थाप्रसङ्गात् । प्रमेयाभाव इति ज्ञातुं प्रमाणाभावा ज्ञातव्यः
सोऽपि चाभावत्वादित्येनाभावज्ञानेन ज्ञातव्यः सोऽप्यन्येनेति न तन्मसहस्रे-
णापि घटाभावाऽवधार्यते । तस्मात्सत्तामात्रेणैव प्रमाणाभावाऽभावज्ञा-
नमुत्पादयति चेत्तद्विषयित्वङ्गीकृतं शक्यम् । अतः प्रमीयमाणस्य घटस्य
कथं प्राक्कालीनाभावप्रमिति रिति धक्क्यम् २ । उच्यते । सत्तामात्रेण ज्ञाना-
भावा ज्ञेयाभावं बोधयतीति सम्यगुक्तम् । अस्त्येवाधुना दृश्यमानस्यापि
घटस्य प्राक्कालसद्वन्धोचरयोग्यज्ञानानुदयः, स हि प्राक्कालमवस्थिततया
स्मर्तुं योग्यः सन्नपि न स्मर्यते । न चाऽवश्यं प्रमाणाभाव एवाभावस्य
बोधकः, स्मरणज्ञानस्यापि योग्यत्वे सत्यनुदयोऽभाव बोधयत्येव, तेन
सप्रति दृश्यमानोऽपि घटो यदि प्रागप्यासीत्ततोऽवश्यं तत्र स्थितेन प्रमितः
स्यात् । प्रमितश्चाधुना स्मर्तव्यः स्यात् । एव सत्यपि न स्मर्यते सोऽयं
स्मर्तव्यविषयस्मरणानुदयः सप्रति विद्यमानः सप्रतितन प्राक्कालीना-
भावविषय विज्ञान जनयतीति न किञ्चिदनुपपन्नम् । भाष्ये च प्रमाणाभा-
वशब्दः स्मरणाभावस्याप्युपलक्षणार्थः । तथा यासिंकेऽपि । यदा प्रमाणस्य
स्मरणफलत्वात्तदभावाऽपि फलतः प्रमाणाभाव एवेति शक्यते वक्तुम् ।

ननु न सत्तामात्रेण योग्यानुपलब्धेरभावबोधकत्वं युक्तं, सत्यामपि
तस्यां कदाचिदभावशुद्धानुदयादसत्यामपि कदाचिदुदयात् । तथा हि ।
योऽङ्गुलीयकमुत्सृज्य ससन्तमसापथरुद्धेश हस्ताभ्यां सधृतं परामृष्टवान्
तस्य तावत्सर्पदेशपरामर्शो यस्तुतोयोग्यानुपलब्धिर्ज्ञातेव, अथ किं सर्प-
देशः परामृष्टः किं वा त कश्चिद्देशः परामृष्टोऽपि स्यादिति यदिहानोयो-
ग्यानुपलब्धेरनिरवस्थात् सत्यामपि तस्या नाङ्गुलीयकस्याभावमवधारयति,
कदाचित्तु सर्पदेशोऽपरामृष्टस्यापि सर्पतः परामृष्टमिति धान्त्या योग्यानुपलब्धिं
निरवस्थं सत्यामेव तस्या धान्त्याङ्गुलीयकस्याभावमवधारयति । तस्मात्
ज्ञाततयैव योग्यानुपलब्धिर्भावज्ञानकारणमित्यभ्युपगन्तव्यम् । तथा चानय-

स्थाप्रसङ्गः । तस्मात्स्वप्नेद्या तन्मात्रसन्निधौ दृश्यस्य प्रतियोगिनोऽभावात्
न तत्त्वान्तरम् ।

ननु चाभावाद्गोचरीकारे तन्मात्रधीरपि न कदाचिन्निरूपयितुं शक्यते ।

न च भूतलधीरेव तन्मात्रधी । सस्पृष्टधियोऽपि तन्मात्रतापातात् ।
तत्रापि भूतलाग्रभासात् । अतो घटादिवेदनाभावे सति या भूतलधी सा
तन्मात्रधी, एव च ज्ञानाभावाद्गोचरीकारादभावापह्नवोऽनर्थकः । कथं तर्ह्येत
निरूपयितव्यं तदभिधीयते-घटाद्यभावोऽस्ति प्रमेययोग्यप्रमाणानुदयश्च
तस्य सत्तामात्रेणैव नेनादिगुणधर्मे न ज्ञाततया यतोऽनङ्गस्या स्यात् ।
यत्तु सत्यामपि योग्यानुपलब्धभावभावानवधारणम् असत्या चाङ्गधारण
मिति, तत्तु योग्यत्वाज्ज्ञानकृत, योग्यानुपलम्बो हि ज्ञानकारणम्, तत्र
योग्यत्वं ज्ञाततयैव कारणं, न सत्तामात्रेण तत् सदेव योग्यस्य कदाचिद्
ज्ञात नाभावप्रधारयति, कदाचिद्विद्यमानमेव योग्यस्य भ्रान्त्या निश्चि
त्याऽभावाग्रधारयति, उपलब्ध्यभावस्तु तन्मात्रतया कारणं न ज्ञाततया,
तेन नानवस्थापतिरिति सर्वप्रवृत्तातम् । अतोऽस्त्यभावाच्च प्रमेयम् ।

न च तदौन्द्रियकम् । इन्द्रियव्यापाराभावेऽपि तन्ज्ञानोत्पत्तिद्वयनात् ।
योऽह्नि एहे प्रातः कालेऽङ्गस्थितो मध्यन्दिनसमये ए-ह्यते-किमस्मिन्
एहे प्रातः काले मायुर करिष्यत्पुरुष गुह्यवासा दीर्घतमो लोहितवर्ण
समागतः इति, न तदानीमेव योग्यस्मरणानुदयात्तस्याभावात् प्रातः काली
नमवधारयति विनैवेन्द्रियव्यापारेण ।

न च प्रातरङ्गतोऽभावस्तदा स्मर्यते इति धक्तव्यम् । प्रतियोगिनो
मायुरस्य तदानीं कथंचिदपि बुद्ध्यानालोकात्, अङ्गुष्ठस्य च प्रतियोगिभावे
तदभावज्ञानाप्रभवत् । एव च यथायोदानीमेवानुपरतेन्द्रियस्यैव सति
हितदेशकालवर्त्यभावात् प्रतीयते तत्रापि योग्यज्ञानानुदयस्यैव कृतसामर्थ्यस्य
कारणत्वमभवात् नेन्द्रियस्य कारणत्वं कल्पयितुं शक्यम् । तस्मात् प्रत्यतो
ऽभावः । नानुमेयः । अज्ञातेन तेन कस्यचिन्निरूप्य एतन्व्यपकरणमभ

वान । यदत्र कैश्चिदुच्यते । दृश्यस्य सत्ता दर्शनव्याप्ता तेन व्यापकभूत दर्शननिरूप्या व्याप्यस्य दृश्यस्य निरुत्तिरवसीयत इति तद्विरस्तम् ।

व्यापकनिरूप्या व्याप्यनिरुत्तिमनुमिमामनेनावश्य दृष्टान्तधर्मिषु निरुत्तिद्वयमवगम्य तयोश्च नियममवधार्य साध्यधर्मिणि पक्षे साधनभूता दर्शननिरुत्ति केनचित्प्रमाणेनावगम्य ततो दृश्यनिरुत्तिरनुमातव्या । निरुत्तिश्चाभावात्मिकाया न प्रत्यक्षेण ग्रहणं सम्भवति । निरुत्त्यन्तरेण तदनुमाने तदपि निरुत्तिरूपस्याविरुत्त्यन्तरानुमातव्यम्, तदपि तथेत्यनङ्गस्यापत्तिः । अतोऽवश्यं क्वचित्प्रमाणान्तरभूतयाऽनुपलब्ध्याऽभावात् प्रत्येत्य, प्रमिते च तस्मिन्वशाद्भवत्यनुमानम् । सिद्धं तावदभावस्य प्रमाणान्तरत्वं, शब्दोपमानार्थोपपत्तयस्तु नाशङ्कनीया मय । अतः सिद्धं पष्टं प्रमाणम् । एतावन्त्येव च प्रमाणानि । यत्प्रथमं सम्भाव्य प्रमाणं सत्त्वादिमत्त्वयाऽवयवभूतगतादिसंख्याऽऽगतिराट्कप्रमाणेनावयवकुड्यपरिमाणावगति कैश्चिद्विष्यते । तद्विनाभावनिमित्तत्वादनुमानमेव । वटे वटे वैश्रण्या इत्यादिकं चेत्तिह प्रमाणमेव न भवति निर्णयाभावात् । प्रामाण्येऽपि वाऽऽगमान्तर्गतत्वात् तच्च प्रमाणान्तरम् । प्रतिभाष्यमपि प्रमाणं कैश्चिद्विष्टम्-यस्ते भ्राताऽऽगन्तेत्यादिकं तत्तु लिङ्गाद्याभासनमनिश्चायकत्वादेवाप्रमाणम् । अतो यत्काश्यपीयै प्रतिभागम्यमृषीणां धर्मधर्मत्वमाश्रित, तदसारम् । लोकप्रसिद्धिरपि प्रत्यक्षाद्यन्तर्गतैरेति न प्रमाणान्तरम् । अतः पष्टेऽप्रमाणानि । तथाच भगवद्रामायणे । “रामः पशुक्तयो लोके याभिः सर्वोऽनुदृश्यते” इति ॥

इत्यभावाद् ।

लोकरप्रसिद्धस्यतः प्रामाण्यप्रदर्शनेन प्रत्यक्षादीनां तदन्तर्गतस्यापि शास्त्रस्य स्यतः प्रामाण्याच्चादनालवणोऽर्थो धर्म इति प्रतिज्ञातेऽर्थे साधिते सप्रत्यनिमित्तं विद्यमानोपलभ्यमानादित्यनेन चित्रादिचोदनानामैहिकफलानां प्रत्यक्षादिभिरसजादेन विषयादेन च प्रामाण्यमाविष्यते । पूर्वोक्तस्तु

१ मिष्टे कात पुस्तकान्तरपाठः ।

२ अमयाट् फनानुपनम्य ।

३ यद्यथादोषिपरितोषलापनम् ।

शास्त्रम् । तस्माद्वैहिकानामत्राऽऽत्तेषु इति युक्तो विषयभेदः, विषयभेदाच्च
न्यायोऽपि भिद्यते । परलोकफलासु प्रमाणापेक्षितत्वमात्रेण न्यायः । अत्र तु
प्रमाणान्तरविरोध इति न्यायभेदादपौनरुक्त्यम् । अथवा पूर्वोक्तस्वमते सूत्रा-
णि व्यावृत्ताणोऽसूत्रितमेवात्रेण दर्शितवान् । इदानीं तु वृत्तिकारमतेन सूत्रे
यौवाक्षेपः क्रियते । तद्विह चित्रादिवाक्यानि प्रमाणान्यप्रमाणानि धेति
धिवार्यते । तदर्थं च किं तेषां प्रमाणान्तरविरोधोऽस्ति न वे ? इति । तत्र कला-
नामनन्तरमुपलब्ध्यानामनुपलम्भादतत्साधनत्वं चित्रादीनामवगम्यते ।
तद्विदं प्रत्यक्षाविसंवादे अवश्यभाविनि सति तदभावादपामाण्यं, कश्चित्तु
प्रत्यक्षविरोधादपामाण्यम् । “स एष यज्ञायुधी यज्ञमानोऽञ्जसा स्वर्गं लोक-
याती” इति । यज्ञायुधीति हि यज्ञायुधशरीरसंयोगादुच्यते । यज्ञमानशब्दोऽपि
हि कर्तृवचनस्तस्यैव वाचको नात्मनः, तस्य सर्वगतत्वेनाभिमतस्य क्रिया-
विरहिणः कर्तृत्वायोगात्, यज्ञायुधसंयोगाभावाच्च । संयोगाभिप्रायश्चायं
यज्ञायुधीति शब्दः पात्रचयनस्तुत्यर्थत्वात् । न स्वस्वामिसंबन्धाभिप्रायः प्राग-
पि पात्रचयनात्तत्संभवात् । शरीरस्य च प्रत्यक्षविरुद्धं स्मर्गगमनम् ।

न च कालान्तरेऽपि सम्भवति, यातीति वर्तमानापदेशात् । भस्मी-
भूतस्य च कालान्तरेऽपि तदसंभवात् ।

न च शरीरव्यतिरिक्तः, कश्चिदात्माऽस्ति, तस्मादप्रमाणम् । एव-
मपौरुषेयस्याप्यप्रामाण्ये स्वर्गक्रामसोदनायामपि नाश्रयितुं युक्तमित्य-
प्रामाण्यमेवापातम् । एव प्रत्यक्षानुपलब्धिविरोधेन प्रत्यक्षविरोधेन चाक्षिप्ते
प्रामाण्ये विरोधपरिहारमुपेत्यैव कारणदोषनिराकरणेन पूर्वोक्तमेव स्वतः-
प्रामाण्यं स्वपक्षसाधनत्वेन सिद्धान्तवादी दर्शयति । “शैत्यपत्तिरस्तु शब्द-
स्पर्शेन सन्नन्धस्तस्य ज्ञानमुपदेश” इति । पूर्वं हि प्रत्यक्षादीनां स्वतः प्रामा-
ण्यस्य लोकासिद्धत्वात्तदन्तर्गतत्वाच्च शास्त्रमपि प्रमाणमित्येतावदुक्तं, न तु
कारणदोषनिराकरणं कृतम् । इह तु शब्दार्थसंबन्धस्योत्पत्तिकत्वात्तद्द्वारा
पुरुषानुप्रवेशाभावात्पुरुषाश्रयत्वाच्च शब्ददोषस्यादुष्टत्वाच्च शास्त्रं स्वतः-
प्रामाण्यमित्युक्तम् । एव संबन्धनित्यतया ऽपामाण्यं निराकृत्य स्वतः प्रामाण्ये

स्थापिते पर' पुनराह-स्थादेतत् नैव शब्दस्मार्थनास्ति सन्न्य कुतोऽस्य
पौरुषेयताऽपौरुषेयता चेति । तथा हि न तावत्सयोगोऽस्ति, तद्वाच्ये हि
सुरादिशब्दोच्चारणे मुखस्य पाटनादि स्यात् ।

न च कार्यकारणभाव, द्वयोरपि नित्यत्वात् ।

ननु वर्णस्फोटप्रात्यादिद्विविकल्पेन व्यक्ताकृतिसम्वन्धाद्विविकल्पेन च
बाह्ययो शब्दार्थयोर्दुर्निर्हृत्पञ्चाङ्गकाराद्याकार विज्ञानमेष शब्द, सन्नमित
च गवाद्याकारविज्ञानमेवार्थ इति कार्यकारणत्वमेव शब्दार्थयो सन्न्य,
नैवम् । निराशयनज्ञानानुत्पत्ते सन्न्यन्तरे तु नाशङ्कनीयमेव । प्रत्याप्यप्र
त्यायकत्वे सन्न्य इति चेत् । न । असति सन्न्ये प्रत्यायकत्वस्यासम्भवात् ।
केन सन्न्येन शब्दोऽर्थं प्रत्याययतीत्येतदेव हि निरूप्यते । तत्र प्रत्यायकत्वा
देव प्रत्यायकत्वमित्यात्माश्रयदोषापत्तिः सम्भासति सन्न्य, असति च
सन्न्ये वस्तुस्वरूप्य वस्तुस्वरूप्योपकत्वासम्भवादनिरूपितहेतुविशेषे स्वप्न
ज्ञानवद्व्यावृत्तिक शब्दार्थज्ञान न प्रमाणं भवितुमर्हेति । लौकिकस्तु व्यवहा
रोऽसत्यापि शब्दप्रामाण्ये प्रमाणांतरवशात्कार्यवत्सम्यक्तेतापि वैदिकस्तु
व्यवहार शब्दैकशरत्वादनानादत्तस्य स्यात् निर्मूलत्वात् । स्यादेव यद्यसन्न
न्य शब्दार्थयो, अस्ति तु सन्न्य प्रत्याप्यप्रत्यायकत्वलक्षणोऽसत्येव सन्न्या
न्तरे स्वभावेन एव शब्दोऽर्थस्य प्रत्यायकोऽर्थस्य प्रत्याय इत्ययमेष सन्न्यो
भविष्यति । यत्वेदमिन्द्रियनिद्रादिवत्सन्निकर्षेणाद्यादिसन्न्यन्तरेणैवमर्थम
तिपादनम् । इदमेवाभिधानमित्युच्यते । तदेव च सन्न्यासन्नित्वे तेनेत्यति
सन्न्यासन्नित्वेन सन्न्य इति । किं पुन शब्दस्मार्थप्रतिपादने प्रमाणम् ।
शब्दानन्तरमर्थप्रतिपत्तिरेव । नन्वियमभिप्रायानुमानद्वयलक्षणेनापत्तौ । नेति
शून्यम् । अर्थोभिप्रायशून्येनापि स्वावाच्यास्याया परवशप्रयुक्तैरपि शब्दैरर्थप्रति
पत्तिदर्शनात् । तथा पुरुषान्तरकृतमपौरुषेय वा वेदवाक्यमनर्थयद्वैरपि प्रयुज्य
मान व्युत्पन्नानामर्थेषु द्वि जनयत्येव । तस्मात्प्रत्यायक शब्द । किमिति
तर्हि प्रथमश्रवणे न प्रत्याययति? सहकार्येणैवाहात् । सन्न्यासन्नित्वेणैव शब्द-

स्यार्थं प्रतिपादयतोऽङ्गं, नेत्रस्यैवालोकः । तेन यः पुरुषान्तरैभ्योऽयं शब्देऽस्य
संज्ञेति ज्ञातवान् तस्यैव प्रत्याययति नान्यस्येति न दोषः । नन्वेवमस्तु
नाम संबन्धः स तु पौरुषेय इति त्वदुक्त्यैवापचम् । तथा हि न हि शब्दस्या-
र्थेन संयोगतादात्म्यादिः संबन्धः, किंतु प्रत्यायकत्वं, तच्च पुरुषाधीनमित्यु-
क्तम् । अतोदेवदत्तादिशब्दस्यैवार्थस्येयं संज्ञेति एव संबन्धे कृते परचाच्छब्द-
स्यार्थप्रतिपादनमिति सिद्धं पौरुषेयत्वम् । पूर्वोक्तिस्तु संबन्धनित्यत्वमसमा-
धायेदानीमप्यगौरित्यत्र कः शब्दः? इति कया सङ्गत्या केन वा प्रयोजनेन
शब्दस्वरूपं निरूप्यते? सङ्गतिस्त्वावस्थासङ्गिकी । संबन्धप्रस्तावात्संबन्धि-
नोरपि शब्दार्थयोः प्रस्तुतत्वात्तत्स्वरूपं निरूप्यते । प्रयोजनमपि तद-
वयवाश्रितानामूहादीनां सत्यत्वम् । निरुपपत्ते हि वाक्ये पदे वा वाचके-
ऽवयवानां मृपात्वात् तदाश्रितान्यपि कार्याणि मृपा भवेयुः । किंच स-
न्धसिद्ध्यर्थमवश्यं वर्णानां वाचकत्वं समर्थनीयम्, अन्यथा हि तेषां प्रत्येकं
सङ्गत्यभावाद्वाचकत्वानुपपत्तिमाफल्यतां स्फोटस्य च शशविषाणायमा-
नस्य दूरनिरस्तं वाचकत्वमिति संबन्ध एव वाच्यवाचकभावो निराधारत्वा-
च्च स्यात्तदगवित्यस्यमिति तत्सिद्ध्यर्थं वर्णानां वाचकत्वं समर्थयितुं शब्द-
स्वरूपं निरूप्यते । किं गौरित्यत्र वर्णा एव शब्दः? उत तेष्वोऽर्थान्तरं मित्येष
प्राधान्येन निरूप्यते वर्णाययव्यवत्त्वगोशब्दावयवविजातिनिराकरणं तु प्रा-
सङ्गिकं, वर्णा एव शब्द इत्यवधारणसमर्थनार्थं, तत्र वर्णानामपि पुद्गला-
ख्यानप्रयत्नानाहताः सङ्गिरन्ते, तत्त्ववयवानुपलम्भादयुक्तम् । प्रत्यक्षेण ताव-
दवयवा नोपलभ्यन्ते वर्णेषु साकल्पवैकल्पग्रहणाभावात् । नानुमानेन
तैः सह कस्यचिदङ्गस्य संबन्धग्रहणात् ।

न च सामान्यतोऽदृष्टम्, न हि यद्वद्वस्तु तस्य तस्यावश्यमवयवैर्भ-
वितव्यम्, परमाणूनां निरवयवत्वात् । तेऽपि साधयवा इति चेत् । तदव-
यवा अपि तथा स्युस्ततः परमपि तथेति एकस्यैव मापावयविनोऽनन्ताव-
यवित्वं स्यात् ततश्चैकेनैव मापेण, तिलेन वा सर्वं जगद्व्याप्येत । अनन्तैर-

१ शास्त्रदीपिकायाः पुस्तकद्वयेऽयं पाठो नोपलभ्यते केवलमेकस्मिन्वेवापलभ्यते
तथाप्यर्थस्थारस्येन पूर्वोत्तरप्रकराण्यनुसारेण चापमावयवकः पाठ इति प्रतीयते ।

यथैर्मूर्तेरन्योन्यस्यात्रकाशमप्यच्छद्विरनन्तदेशव्याप्तेः, तस्माद्विरवयवाः परमाणवो वर्णोश्च । तथा गत्वज्ञातिरत्स्वज्ञातिश्च निष्प्रमाणिकैव ।

ननु द्रुतविलम्बितमध्यमेषूदात्तानुदात्तस्वरितेषु सानुनासिकानिरनु नासिकयोर्हस्वदीर्घभूतेषु च प्रत्यभिज्ञायमाना ज्ञाति कथवास्तीति शक्यते ऽभिधातुम् ? । सत्यमस्ति प्रत्यभिज्ञा, सा तु व्यक्त्यैकत्वादेवोपपन्ना । द्रुतादिभेदाद्यभासस्तु द्रुतादाश्रयाभेदात्तद्व्यनो न व्यक्तिभेद मायादयितुमलम्भवति । भेदाभेदावभासोऽपि द्रुधा भवति । क्वचिद्भेदो धर्मिण्ययोऽभेदस्तु धर्मविषय, यथा शास्त्रेणोद्दिष्टं यद्य गौरव गौरयमपीति ज्ञातिरात्मलाभ क्वचित्तु भेदावभासो धर्मोद्भेदावभासश्च धर्मिण्यलम्बने एकस्मिन्नेव देवदत्ते युष्माऽय वृद्धोऽय कृणोऽयमिति, न तत्र ज्ञातिरङ्गीक्रियते । तद्विह द्रुतादिषु धर्मिण्ययोऽभेदो धर्मविषयस्तु भेदः । तथा हि । ईदृशेऽुचावभासे अनेनायमकारोद्भूतमुच्चारितोऽनेन विलम्बितमिति । न स्वयमकारोद्भूतोऽय तु विलम्बित इति येन धर्मिभेदो ज्ञातिरङ्गीक्रियेयाताम् ।

ननु कारणादीनां क्रमवर्तित्वादेकस्मिन्देववृत्ते युक्तः समावेशः । अनुनासिकादीनां तु धर्माणां युगपदनेकवस्तुत्वारिते वर्णो समवेतानां कथमेकवर्णविषयस्त्व, न हि विरुद्धधर्मानेको धर्मो युगपद्विभर्ति, यत्पम् । न स्वैते परमार्थतो वर्णधर्मा ध्वनिधर्मस्थेते वर्णो केवलमाभासते । यथाऽल्पे महति वा वर्ण्ये युगपद्वृत्त्यमाने मुखेऽत्यस्य महत्त्व चेति । तस्माद्वर्णस्य व्यक्त्येकत्वेऽपि न विरोध इत्यप्रामाणिकी गत्वाद्विज्ञातिः । एव तेशब्दावयवश्रपि, गकारादीनामयौगपद्व्याप्तसर्वगतत्वात्वावयवव्याप्यमासामर्थात् । सर्वत्र हि कारणपरिमाणादधिकं कार्यपरिमाणम् तन्नुपटयोरिव । न तु जिभुभ्यो वर्णोभ्य परिमाणाधिक्य कस्यचिद्व्यतीति, अतो नाक्षयवयवी । तदभावे च तदाधारद्वेष्टाश्रित्य दूरापास्तम् । तस्माद्वर्णो एव शब्दः । आह एङ्गीम एतदवयवावयवविगत्वादिकं नास्तीति, न तु वर्णो एव शब्द इति । अर्थप्रत्ययानुपपत्तेः । तथा हि "न ह्येकावर्तिज्ञानादर्थधीरुपजायते ।

वाचस्व क्रमवर्तित्वात्साहित्यं नावश्यक्यते” । उच्यते । “यथायेयादिकर्माणि क्रमवर्तीनि सन्त्यपि संहत्य कुर्वते कार्यमेवं वर्णास्तयैव नः” ।

ननु क्रमवर्तिनामप्युत्पत्त्यपूर्ववशेन युक्तं साहित्यम् । वर्णानां तु कथं ? तेषामपि संस्कारेण भविष्यति । तत्सद्भावे किं प्रमाणम् ? यदेयायेयादिषु । तथाहि तेषां शास्त्रेण संहत्यकारिणावगमात्स्वरूपतश्च तदसंभवात्पूर्वं द्वारं कल्प्यते । तथा वर्णानामप्येकैकशोऽभिधानादर्थनात्सकृन्नाच्चारणे चावगमात्सहस्यकारित्वे निरिचते स्वरूपेणासंभवात्संस्कारकल्पन युक्तमेव । तद्वदेव चैककर्तृकत्वं क्रमविशेषरत्ताद्वियते । विपर्ययेणार्थाभिधानादर्थनात् । नन्वेवं प्रतिषण्णे संस्कारकल्पनादनैककल्पना स्यात्, तद्वदमेकमेव शब्दतत्त्वं कल्पितं, नैवम् । दूरयादर्शनेन निरस्तत्वात् । शब्दो हि प्रत्यक्षयाऽभ्युपगम्यते ।

न च प्रत्यक्षेण वर्णातिरिक्तं किञ्चित्प्रकाशते, तेन नास्तीत्यवगच्छामः । त्वयाऽपि हि शब्दतत्त्वं कल्पयित्वा पुनः संस्कारकल्पनावश्यं कर्तव्या, ध्वनयोहि न प्रत्येकं स्फोटमभिव्यञ्जन्ति । साहित्यं च क्रमवर्तिनां संस्कारद्वारमेवेति तुल्यं तत्कल्पनम् । स्यान्मतम् । प्रत्येकमेव नादाः शब्दमभिव्यञ्जन्ति, न चैवमुत्तरनादवैयर्थ्ये, पूर्वं हि नादाः शब्दमस्फुटमभिव्यञ्जन्ति उत्तरोत्तरे स्फुटं स्फुटतरं च व्यञ्जन्तीति नात्तरयोमानर्थक्यम् । यद्येवम्, ततो ये एवोत्तरे नादाः स्फुटाभिव्यक्तिसमर्थास्तैरेव भवितव्यमलं पूर्वं ।

ननु न कश्चिदपि नादः स्वतोऽस्य स्फुटाभिव्यक्तिं करोति, किन्तु सर्वे ते प्रत्येकं व्यञ्जकाः, स तु न द्रागेव स्फुटमवभासते । प्रथममस्फुटावभासितं सन्तुनः पुनः श्रूयमाणः स्फुटोभवति । तद्वया दूरादवस्थित, सहकारः प्रथमं हस्तिपलातकूटादिसाधारणरूपेण प्रतिभातः पुनरालोच्यमानो वृत्तात्मना प्रकाशते । पुनः सहकारात्मना स्फुटोभवति तद्वदेव द्रष्टव्यम् । यद्येवं य एव ते पूर्वं नादास्तैरेवाभ्यस्यमाने रीदृशी स्फुटाभिव्यक्तिः स्यात् । उत्तरेषां केवलैरेव्यस्यमानैः, तत्र विजातीयनादाश्रयणमनर्थकम् ।

तथा प्रत्येक व्यञ्जनकत्वे सत्युत्तरैस्फुटाभिव्यक्तिं पूर्वेण स्फुटाभिव्यक्तिं स्यात् इति व्युत्क्रमेणाव्युच्चारणं स्यात् । अतोऽपेक्षितत्रयमधिगेपानेकविज्ञातीयनादसमुच्चयाश्रयणादवश्यं पूर्वेनादाहितसंस्कारसंहितान्तिमनादाभिव्यङ्गा स्फोट इत्यवस्थाद्वीकर्तव्यमिति तुल्या संस्कारकल्पना । यद्वा तत्रैवेयं संस्कारान्तरकल्पना मत्पक्षे तु स्मृतिहेतुभिरेव संस्कारैः सिध्यत्यर्थावगतिरिति न संस्कारान्तरं कल्पयितव्यम् ।

ननु समाधि त एव भविष्यति । न । तेषां स्मृतेरन्यत्राध्यापारात् मत्पक्षे तु स्मृतिर्जन्यते, तस्या च युगपदवभासमाना वर्णा विनैव संस्कारान्तरेण सहस्य स्मृतिमेव जनयन्तोऽप्येवमिति संस्कारा जनयन्ति । तथा हि । प्रत्येकवर्णानुभवभाषितैः संस्कारैः सहस्य सर्ववर्णगोचरैका स्मृतिर्जन्यते, तस्या च युगपदवभासमाना वर्णा विनैव संस्कारान्तराण सहस्यार्थे प्रत्याययन्ति । स्वत्यक्ते तु नैव सम्भवति । तथा हि नादा हि न श्रव्यमानतया स्फोट व्यञ्जयन्ति । अथाघणत्वादहोतत्वादेव च न स्पर्शमाणां व्यञ्जनकत्वम्, येन चर्चवत्स्पर्शमाणा काय कुर्वन्तीत्युच्यते । सत्तया हि ते श्रोत्रसंस्कारं कुर्वन्त शब्द व्यञ्जयन्ति ।

न च युगपत्सत्ताऽस्ति क्रमवर्तित्वात् । अतः संस्कारद्वारेणैव साहित्यमित्यवर्जनीयं संस्कारान्तरकल्पनम् । अयमत्र सत्यं न स्मृतिहेतुभिः स्फोटाभिव्यक्तिं ये तु वर्णापलब्धिहेतवोनादजन्या श्रोत्रगता संस्कारास्तैरेव वर्णानामिव स्फोटाभिव्यक्तिर्भवति किं संस्कारान्तरकल्पनयेति ? तदयुक्तं तेषां वर्णिकत्वात् । न ह्याद्यवर्णापलब्धिहेतुं संस्काराऽन्यवर्णश्रवणवेलायामपतिष्ठते यदावतिष्ठते ततोऽपि वर्जनीयश्रवणवेलायामपि गकारश्रवणमनुवर्तते । तस्मात्तत्त्वमभिहितं न स्ते, अतो न तेषां सहस्य स्फोटाभिव्यञ्जनकत्वं भवति प्रत्येकाभिव्यक्तौ बोधरोत्तराद्यमनर्पकत्वमित्युक्तम् । अथवा ध्वनिसंयोग एव श्रोत्रसंस्कारो नान्यः । तस्य च त्रिस्पष्टमेव भङ्गुरत्वम् गत्यात्यादृतीनां तस्मादन्ये स्थायिनः संस्कारा कल्प्या तथा वर्णवैतिरिक्तं शब्दं कल्प्य, इति बहुप्रमाणरूपापच, मत्पक्षे तु दृढस्मृतिविपरिवर्तिना वर्णानां बोधकत्वाच्च किञ्चिदुपपन्नम् ।

ननु युगपत्स्मर्यमाणाया वाचकात्वे व्युत्क्रमेणाप्युच्चारिता वर्णा वा
चका स्युः ? न, तत्क्रमस्याप्यङ्गत्वात् । कः क्रमोऽङ्गम् ? न हि वर्णानां जिभूना
च नित्यानां च स्वरूपतः क्रमोऽस्त्यमः । न तत्र प्रतीतिक्रमः तस्या स्मृतिरूपाया
एकत्वात् । एव तर्हि ध्वनिक्रमो यो वर्णपञ्चारोपितस्स प्रतिभासते सोऽङ्ग
मित्यदोषः । तस्माद्व्यञ्जनकानां ध्वनीनां क्रमेण व्यङ्ग्येषु वर्णेषु समारोपितेन
तद्वन्तः स्मर्यमाणा वर्णा वाचका नान्य शब्दोऽस्तीति सिद्धम् ।

इति स्फोटवादः ।

अथ गौरित्यस्य शब्दस्य कोऽर्थ इति वाच्यनिरूपणोपक्रमव्याप्तेना
कृतिसद्भावे प्रतिपादयन्ति सञ्चयनित्यत्वसिद्धये, न ह्यसत्यामाकृता
व्यक्तिभिः शब्दस्यापौरुषेय सञ्चयः सिद्धति, तासामनित्यत्वादुप
सत्त्वस्यापि नित्यस्याभावाद्वाकृत्यभावे, तस्माद्वाकृतिरस्ति नास्तीति
विचार्यते । साधिते तु तत्सद्भावे, सैव शब्दाभिधेयेत्याकृत्यधिकरणे
वर्त्यते । तत्र सौगता स्थलतणमेष परमार्थं मन्यमाना नाकृतिसद्भावे
मन्यन्ते । तथा हि । “पृथक्त्वे व्यक्तिता जातिर्दृश्येत पृथगेव सा । अभेदे
व्यक्तिमात्रं स्याद द्वेधा चेच्च विरोधतः ” । न हि सैव ततोऽन्या चाऽनन्या
च सम्भवति, विरुद्धस्याद्वेधाभेदयोः । यदि च भिन्ना जातिः, सा सध्वगता,
व्यक्तिर्व्येष्टा । न तावत्सर्गगतत्वम्, अनारालेऽनुपलब्धे, व्यक्तिस्या चेद्व्य
क्तावुत्पन्नाया तस्मिन्देहे प्रागसती कथं तस्यामुपलभ्यते ? । न तावत्तत्रा
त्ययति नित्याया उत्पत्त्ययोगात् ।

न च व्यक्त्यन्तरादागच्छति अमूर्तत्वात् । तस्मिंश्च व्यक्त्यन्तरेऽनु
पलब्धिप्रसङ्गात् । न चाशेनागता अशेनेव च तत्रैवावस्थितेति शक्यते वक्तु
निराशत्वात् । एव व्यक्तिनाये न च तत्रैव परादवस्थिता, अनुपलब्धे । न हि
नष्टा नित्यत्वात् । न चान्यत्र याति, अमूर्तत्वात् । व्यक्त्यन्तरे च पूर्वमेवावस्थि
ता जातिरिति पुनः प्रवेशे द्विगुणोपलभ्येत । यथाहुः नायाति न च तत्रासीदस्ति
परश्चात्र चाशङ्कः । जहाति पूर्वं नाधारमहो व्यसनसन्तति इति । व्यक्तौ च
धर्तमाना यद्व्येकस्या व्यक्तौ कात्स्न्यं वर्तते, व्यक्त्यन्तरेषु तस्यात् । न चेका-

सती युगपदनेकत्र कार्त्तव्येन वर्तितुं शक्नोति । न चा^१शतो वर्तते, निरवयव
त्वात् । कथं च नानाविधास्वतीतानामनवर्तमानासु व्यक्तियु अत्रयवशो
वृत्ति मभाव्येत ? व्यक्तौ च वर्तमानेहप्रत्ययमनुभवेत् । न चेह गोत्वमिति
कस्य चित्तमतीतिरस्तीति । अथ व्यक्तेरात्मैव जातिर्न तदाधार वस्तुन्तर
मिति चेत् नैव युक्तम् । कथं हि नानाभूतानामनित्याना व्यावृत्तस्य भावाना
मेकरूपा नित्यानुवृत्तिस्वभावा च जातिरात्मा स्यात् त्रैलोक्यसङ्कल्पसङ्गात् ।

न च प्रमाणमपि किञ्चिद्व्यावृत्तिसङ्गादे सभवति । न तावत्प्रत्यक्षं न
हि जाति स्वरूपवद्वान जनयति नित्यत्वा^२भ्युपगमात् । नित्याना च
सर्वोपैक्रियास्वसामर्थ्यात् । न चाजनकस्य विषयत्व सभवति तत्त्वज्ञत्वा
द्विषयत्वस्य । तस्माद्विरूपाकारमात्रं, मरमान्यमस्तीति वा ।

ननु यथा ज्ञानवैविध्यसिद्ध्यै वाद्यानि स्थलतृणान्यभ्युपगम्यन्ते
तथा गद्याद्यादिविकल्पवैविध्यसिद्ध्यै विविचाणि सामान्यानि किं नाम
नभ्युपगम्यन्ते ? । न । विविचस्वभावस्थलतृणदर्शनवशादेव विकल्पवैविध्यो
पपत् । अर्थशून्या अपि विकल्पा विविचार्थक्रियासमर्थस्थलतृणाभिमा
निने जायमानास्तत्र व्यवहारार्थिन प्रवर्तयन्त परम्परया तत्प्रभवतया
तत्प्रापयन्तो मणिमिव मणिप्रभाविषयमणिश्रुतिव्यवहाराविसवादिनेभवं
तीति न लोकयागास्थिते कश्चिद्विरोधः । तस्माच्चास्ति जातिः । एतेनाद्य
विदूष्य प्रत्यूढम्, मस्याप्यवयवभेदादिविरूपात्प्रवृत्त्यात् । स्यूताद्यभासस्तु
संस्थितानेकरूपादिपरमाणुवशादेव केचोण्डकाभासवदुपपन्नो नाद्ययविक
ल्पनायात् तदभावे च निराधारत्वादूराशस्त गोत्वादिसामान्यम् । कथमस
त्येकरूपे सामान्येऽत्यन्तविलक्षणानि स्थलतृणानि अविलक्षणरूप विकल्प
जनयन्ति ? जनयन्ति चेत्किमिति कानिचिदेव गोविकल्प जनयन्ति कानि
देविदेवाश्यादिविकल्प, न सर्वेण सर्वं ? सामान्यवादिनो वा कथं विलख
णरूपा व्यक्तयोऽविलक्षणसामान्यात्मकस्य तदाययस्य तद्विभिव्यञ्जकत्व
या भजन्ते ? भजन्ति चेत् किमिति कश्चिदेव व्यक्तय केनविदेव सामा

न्येन सञ्जयन्ते न सर्वा सर्वे ? स्वभावादिति चेत्, अस्माकमपि तुल्य
मिदमुत्तरम् । अथ व्यक्तीनामप्यविलक्षणरूपसामान्यसञ्जयन्तिसिद्ध्यर्थं परमविल
क्षण रूपमभ्युपगम्यते, ततस्तेनापि सबन्धसिद्ध्यर्थं परसामान्यापेक्षायामन
वस्था स्यात् । तस्माद्विकल्पमात्रमेतदम्, न परमार्यत सामान्य नाम
किञ्चित् । अत्राभिधीयते । “प्रत्यक्षबलसिद्धस्य सामान्यस्य कुतर्कतः । न शक्यो
ऽपह्नवः कर्तुं, सर्वं विजयते हि तत्” । सर्वेष्वपि वस्तुष्वियमपि गौरियमपि
गौरियमपि एतेऽयमपीति व्यावृत्तानुरक्ताकार प्रत्यक्ष देशकालावस्थान्तरेष्व-
विपर्यस्तमुदीयमान सर्वमेव तर्काभासं विजित्य द्वाकारं वस्तु व्यवस्थापय
त्केनान्येन शक्यते धाधितुम् । न हि ततोऽन्यद्वलवत्तरमस्ति प्रमाणं तन्मूल
त्वात्ममाणान्तराणां तद्वाधसामर्थ्याभावात् । किं चानुमानान्यपि सामान्या
पेक्षत्वात्सुतरां सामान्यं समर्थयन्ते, न तु धाधितुं शक्नुवन्ति । न हि यद्वद-
पेक्ष तत्तस्य धाध शक्नोति कर्तुम्, तद्वाधे हि स्वात्माऽपि न सिद्धेत,
तदपेक्षत्वात् । तथा हि भेदाभेदविकल्पेन सामान्यं निराकुर्वताऽवश्यमेव
वक्तव्यम्, यद्वस्तु तद्विषयमिदं वा भवति, सामान्यमपि यदि वस्तु
स्यात्ततोऽनेनापि भिन्नेनाभिन्नेन वा भवितव्यम् ।

न च द्वेषाऽपि सम्भवति तस्मादवस्थितिः । एव च यद्वता वस्तुत्वं
सामान्यमङ्गीकार्यम् । अन्यथा कथं वस्तुत्वस्य भेदाभेदाभ्यां व्याप्तत्वाद व्या-
पकानुपलब्ध्या सामान्यस्य वस्तुत्वं न सम्भवतीति भणितुं शक्यम् । न चोपा-
धिको वस्तुशब्दो न जातिनिमित्तकस्तत्कथमनेन जात्यापत्तिः । उच्यते
जातिर्वा भवतूपार्धिका सर्वथा तावत्सामान्यरूपमपेक्षितव्यम् औपाधिका
नामपि मूलोपलक्षणमेकमन्तरेणात्मलाभाभावात् । न च व्यापकैकारस्य
सर्वं वस्तुजातमभ्युपगच्छत सौगतस्य क्वचिदपि किञ्चित्दप्यनुवृत्त रूपं
सम्भवतीत्यौपाधिको व्यवहारो दुर्घट एव तस्मात्सर्वप्रमाणसिद्धं सामान्यं
न शक्यमपह्नोतुम् । कः पुनर्जिकल्पना परिहारः ? न तावदपरिहृता अपि

१ अत्रोपलब्ध्यादिना हि धेष्टा सर्वं वस्तु स्वैतरसमस्तव्यावृत्तात्मरूपमप्यपत्तिः । तेनास्तु
कालान्तरैकान्तिकमाद्यत्वात् सर्वं वस्तु विरुद्धानात्मकमित्यादिष्यन्त यथैकेन कालात्
पुरुषयिणमपत्यं धृष्टा पश्ये स्वस्य मातृव्यस्येत्यादि तदेव सौगतजननवायव्यं परस्परं विरु-
द्धाविति यदनीयम् ।

शक्नुवन्ति सामान्यमपह्नोतु तेषामपि तदपेक्षत्वादित्युक्तं तथाऽपि परिहृ-
ताऽभिधीयते भेदाभेदविकल्पे तावत्केचिदाहुः । भिन्नमेव सामान्य
व्यक्तिभ्यः ।

न च पृथगुपलब्धिप्रसङ्गाश्रयित्वसम्बन्धित्यात् । कः पुनः सम्बन्धः ?
समवायः । कः पुनरसौ ? अयुतसिद्धानामिहप्रत्ययहेतुः सम्बन्ध इति केचित्
तत्त्वयुक्तम् । इहप्रत्ययासिद्धः । इयं गौरिति हि सर्वदा सर्वथा प्रतीति-
र्नैह गोत्वमिति । का लेख्यमयुतसिद्धिः युतसिद्धाभावः का पुनर्युतसिद्धिः ?
पृथगातिमत्त्वपृथगाश्रयाश्रितत्वं वा तदभावोऽयुतसिद्धिः यद्येवमत्र
यथाऽवयवविनोः सम्बन्धः समवायो न स्यात् । विनाय्यवयवविधलनेनावयवानां
चलनात् । अवयवविनोऽवयवानां च स्वावयवाश्रयत्वात् । तथा सामान्यस्य
व्यक्त्याश्रयत्वाद्युक्तेरत्र स्वावयवाश्रयित्वादास्तं पृथगाश्रयत्वमिति सम-
वायानुपपत्तेः तस्मादेव वक्तव्यं—येन सम्बन्धनाधेयमाधारे स्वानुक्ष्मा बुद्धि-
जनयति स्वाकारेण बोधयतीत्यर्थः स सम्बन्धः समवाय इत्युच्यते । यद्विनि-
ष्ठात्मात्मना व्यक्तिः प्रतीयते ततो जातिव्यक्त्योरभेद एव प्रतीतिबलादा-
पद्यते कथं भेदाभ्युपगमः उच्यते । गौरयः शायलेषो गौरयः शानुलेप इत्यु-
भयत्र गवाकाराऽनुवर्तमानो दृश्यते शायलेषशानुलेपाकारौ तु व्यावर्तते ।
तत्रादि तयोः शायलेषगवाकारोऽभेदः स्यादकानुवृत्तावितरोऽनुवर्तते ।
तद्व्यावृत्तौ वा गवाकारोऽपि व्यावर्तते किं च तस्यामेव व्यक्ताविधौ गौरि-
ति गवात्मना प्रतीयमानायामपीयबुद्धिगोऽबुद्धौ गौर्गौरिति वत्पर्यायत्व-
प्रसज्येत । तस्मादाभेदः । कथं तर्हि तादृश्यं व्यक्तेः प्रतीयते । इदमेव हि
तादृश्यं व्यक्तेः यत्समवायः सम्बन्धः । तस्यैव महिमा येनाधारमाधेयं स-
मुद्भाऽनुरज्जयति । तस्माददोषः । अथवा तादात्म्यप्रतीतेरभेदोऽप्युक्त-
स्य पूर्वोक्तन्यायेन भेदोऽपि । तस्मात्प्रमाणवत्त्वेन भिन्नाभिन्नत्वमेव युक्तम् ।

ननु विरुद्धौ भेदाभेदौ कथमेकत्र स्याताः ? न विरोधः । सहदर्श-
नात् । यदि हीटं रजतं, नेदं रजतमिति वत्परस्पररोपमर्देन भेदाभेदौ प्रती-

येषां तां ततो विरुद्धेषां तां न तु तयोः परस्परौपम्येन प्रतीतिः । इयं, गौरिति बुद्धिद्वयमपर्यायेण प्रतिभासमानमेकं वस्तु द्वात्मकं व्यवस्थापयति सामानाधिकरण्यं ह्यभेदमापादयति, अपर्यायत्वं च भेदम् । अतः प्रतीतिवलादविरोधः । अपेताभेदाच्च । तथा हि गोरूपेण निरूप्यमाणया जात्या व्यक्तिभेदेन प्रतीयते गौरयं शावलेय इति, यदा तु जातिव्यक्त्यन्तरात्मना निरूप्यते तदेयं व्यक्तिस्ततो भिन्नरूपाऽवसीयते । योऽसौ बाहुनेयो गौः सोऽयं शावलेयो न भवतीति । एवं धर्मिणो द्रव्यस्य रसादिधर्मान्तररूपेण रूपादिभ्यो भेदः । द्रव्यरूपेण चाभेदः, तथाऽवयविनः स्वरूपेणावयवैरभेदोऽवयवान्तररूपेण त्ववयवान्तरैर्भेद इत्युहनीयम् । तत्र यथा दीर्घह्रस्वादीनां विरुद्धव्यभाधानामप्यपेताभेदादेरुक्तार्थविरुद्धत्वं प्रतीतिवलादङ्गीक्रियते तथा भेदाऽभेदयोरपि द्रष्टव्यं प्रतीत्यविशेषात् । कश्चित्पुनराह । प्रतीतिरेव भेदाभेदावभासिनी न सम्भवतीति । विलक्षणरूपा प्रतीतिर्हि भेदावभासोऽविलक्षणस्वरूपा प्रतीतिश्चाभेदावभासः, तत्रेव भेदप्रतिभासनसमये जातिरूपं व्यक्तिरूपं च प्रतीतम्, तेनाभेदप्रतीतिर्येलायां तयोरेक्यतरत्वन्यतव्यम्, तत्रैक्यं द्विरवभासोऽयं भवेत् । न पुनरितरेणाभेदः प्रतीतो भवति । तस्माच्चास्ति भेदाभेदयोरैकत्र प्रतीतिः । तद्विदमसारम् । ॥ हि वस्तुद्वयप्रतीतिरेव भेदप्रतीतिः, तद्वा'वेऽप्यभावात् । प्रथमं व्यक्तिदर्शनेऽपि ह्यस्ति जातिव्यक्तयोर्द्वयोः प्रतीतिः, न च तदा तयोर्भेदः प्रतीयते । व्यक्त्यन्तरदर्शनेन तु जातेरेक्यतात्पर्यव्यक्तेश्च व्यतिरेकादन्यव्यतिरेकाभ्यां जातिव्यक्तयोर्भेदोऽवधार्यत इति भवतोऽपि सिद्धान्तः । तथा देवदत्तमुपलभ्य कालान्तरे तत्सदृशं यच्चदत्तं दूरात्पश्यन् पूर्वापलब्धं ॥ देवदत्तं स्मरन्वस्तुतस्तद्विलक्षणमेव पुरुषद्वयं प्रत्येति तथापि न भेदप्रत्यक्षारण्यति । संशये हि किं स एवायं देवदत्तः ? किं वाऽन्य इति ? तस्माद्वस्तुद्वयप्रतीतिरेव भेदप्रतीतिरित्युक्तम् । तथा तमेव देवदत्तकालान्तरे दूरात् पश्यन्वापि किं स एवायमुत्तान्य इति सदिहानो वस्तुगत्येकमेव प्रतीय'चपि नाभेदमवधारयितुमलम्भवति । तस्माच्च वस्तुद्वयप्रतीतिरेव

भेदपतीति, नाण्यैक्यस्तुपतीतिरेवाभेदपतीति, किं स्वन्येऽप्यमिति बुद्धि-
भेदावभासोऽनन्योपमिति चाभेदावभासः । अस्ति च शास्त्रेयवाहुले
यावुपलभमानस्याय गौरवमपि गौरित्यभेदावभासः, अन्यः शास्त्रेयाद्वा-
हुलेय इति च भेदावभासः, तस्मादुपपन्न भिवाभिमतत्वम् । नन्वनुवृत्ता
मित्याऽनन्यत्तिविनाशधर्मा च जातिः, विपरीतस्वभावा च व्यक्तिः
कथं तयोरेक्यम् ? । न ह्येकमेव यस्मिन्नुक्त व्यावृत्त नित्यमनित्यमुत्पत्ति-
विनाशधर्मकमतदुर्मकं च सम्भवति, त्रैलोक्यसंकरप्रसङ्गात् । जातिरप्येकम-
नित्यत्वाद्विधर्मा व्यावृत्तिरपि नित्यत्वाद्विधर्मा, नैव द्वेय, तानाकार
हि तदुस्तु केनविदाकारेण नित्यत्वादिक केनचिद्व्यानित्यत्वादिक विश्वत्र
विरोक्ष्यते, जातिरपि व्यक्तिद्वेषणानित्या व्यक्तिरपि जात्यात्मना नित्येति
नात्र काचिदनिष्टापत्तिः । यत्तु सर्वगतता व्यक्तिगता वा जातिरिति द्विक-
ल्पित, तदपि व्यक्त्यात्मत्वाभिधानादेव परिरुतम्, व्यक्तेर्द्वेषणावात्मा कथं
मन्यत्र स्यात् । अन्येऽपि व्यक्तिदेशे व्यक्त्युत्पत्तेः प्राग्विद्यमाना जातिः कथं
तत्र परचाद्ववति ? स्वकारणाच्चिद्विद्यमाना व्यक्तिर्जातिविशेषात्मना सप्रद्वै-
वोत्पद्यते इति न द्वेय । तत्राविद्यमाना जातिः कथं व्यक्त्या
संश्रियेत, न ह्यसौ तदानीमेव तत्रोत्पद्यते, नित्यत्वात् । न चान्यत्र भाग-
च्छति, अमूर्तत्वात् । उच्यते । योऽपि देशान्तरादागत्यानेन देशेन समु-
त्पत्तेः सोऽपि प्रागस्मिन्देशेऽविद्यमान एव कथमनेन देशेन सयोगमनुभवति ?
कारणवशादिति यत्कथम् । एव जातिरपि कारणवशादेव व्यक्तिवन्धन-
मुभवति । इयास्तु विशेष समुज्जमान पूर्वावस्थितानन्तरदेशेन प्रथम समु-
त्पत्तेः ततस्तदनन्तरदेशेनैति क्रमेण देशान्तरं सयोग यच्छति । तादा-
त्म्यसमवाययोगात्वनन्तरदेशमनपेक्षैव स्वकारणतो निष्पत्तिः, न हि य-
सयोगस्य स्वभावः स तादात्म्यस्य समवायस्य वाऽद्वितीयकत्वप्रमाणाभा-
वात् विलक्षणस्वभावस्याद्वाधाना, तस्माददोषः । यद्वाऽस्तु सर्वगत-
सामान्यम् ।

न च सर्वत्रोपलब्धिप्रसङ्गः, व्यक्तीनामभिव्यञ्जकत्वात् । सर्वगत-
मपि सामान्यं व्यक्तिरेवात्मा तत्सम्भवेत् वा संयुक्तसमवायसन्निकर्षणं च ।

सामान्यस्योपलम्भः, तेन च सन्निकर्षो व्यक्तित्वे एव संभवति नान्य-
त्रेति न सर्वत्रोपलब्धिः । अभेदेऽपि जातिव्यक्त्यभेदस्यापि विद्यमानत्वा-
दित्यत्वानित्यत्वादिवत्सर्वगतत्वासर्वगतत्वमपि नानुपपन्नम् । यत्तु का-
त्स्न्येन वा अथयवशे वा वृत्तिरिति विकल्पितम्, तदप्युक्तम्, भेदापेक्ष हि
कात्स्न्यं, न च सामान्यस्य स्वरूपतोऽवयवतो वा भेदोऽस्ति, एकत्वादेन
वयवत्वाच्च ।

निरवयवत्वादेवाथयवशोऽपि वृत्तिसम्भावितैव । तस्माद्व्यक्तियु जाति
घटंत इत्येतावदेवाऽत्र धर्तुं शक्यते प्रमाणतोऽवगमान् कात्स्न्यभागविभागः
प्रमाणाभावादसम्भवाच्च । तथाऽवयवविनोऽप्यवयवेषु न कात्स्न्यं सम्भवति ।
यद्गुत्वाभावात्तदपेक्षत्वाच्च हस्तस्वव्यवहारस्य । अवयवशोवृत्तिरप्यवयवा-
न्तराभावादयुक्तैव । किमिदानीमेकरूपैव सामान्यस्य व्यक्तित्ववयवेषु चावय-
विनो वृत्तिः, १ नेत्युच्यते सामान्यं प्रत्येकं वर्तते, अवयवी तु व्यासज्येत्येव
विशेषः । व्यक्त्यन्तरमनपेत्यैव व्यक्त्यन्तरे वर्तमाना स्यानुकृपा बुद्धि जन-
यन्ती जातिः प्रत्येकं वर्तते इत्युच्यते न तु कात्स्न्येन वृत्तिः । अवयवी
स्ववयवान्तरमपेत्यावयवान्तरं वर्तमानः स्यात्कारा बुद्धि जनयन्त्यासज्य
वर्तत इति व्यपदिश्यते । न ह्येकस्यामेव व्यक्तौ षट्बुद्धिवदेकस्मिन्नेव तन्तौ
षट्बुद्धिरुच्यते । सयोगस्येदानीं कथं सयोगिषु वृत्तिः, २ किं जातिवत्, ३ किं
चाऽवयववत्, ४ उभयविलक्षणोति द्रूमः, स हि सयोग्यन्तरमपेत्य सयोग्यन्तरे
वर्तते नानपेत्येति न जातितुल्यत्वम् । एकत्रैव च स्यानुकृपा जनयति बुद्धि-
मिदमनेन समुक्तमिदमनेनेति, तेनावयविनाऽपि नातीव तुल्यत्वमित्युभयवैल-
क्षण्यम् । अथ सयोगः किमेक एव द्वयोः सयोगिनो १ इति प्रतिसयोगि भिन्ना-
वैव सयोगौ २ करणपीयास्तावत्सयोगमुभयोर्यासक्तमेक मन्यन्ते च तुल्यम् ।
वयं तु यथेदमनेन सदृशमिदमनेनेति प्रतियोगिनमपेत्येतरत्रेतरेत्यावगम्य
मान सादृश्यं प्रतिधर्मि भिन्नं भवति, तथा सयोगस्य तादृशबुद्धिविशयत्वाद्भेद-

१ सावयववस्तुष्वेव साकल्येन भागतो वा घटंत इति विकल्पस्य युक्तत्वाच्चेदं
शङ्काप्रसर इति भावः ।

२ न ह्येकस्यामेव व्यक्तौ येषु द्वयत्तु एकस्मिन्नेव तन्तौ षट्बुद्धिरुच्यते इति
युक्तत्वात्तरपाठः ।

भेदप्रतीति, नाप्येकवस्तुप्रतीतिरेवाभेदप्रतीति, किं त्वन्योऽयमिति बुद्धि-
 भेदावभासोऽनन्योऽयमिति चाभेदावभासः । अस्ति च शाश्वतेष्वबाहुले
 याद्युपलभमानस्याय गौरवमपि गौरव्यभेदावभासः, अन्यः शाश्वतेष्वबाहु-
 लेष इति च भेदावभासः, तस्मादुपपन्नं भिन्नाभिवत्त्वम् । भवन्नुक्तं
 नित्याऽनन्त्यत्तिविनाशधर्मो च जातिः, विपरीतस्यभावा च व्यक्ति-
 कश्च तयोर्द्वैतम् ? । न ह्येकमेव वस्तुनुरूपं व्यावृत्तं नित्यमनित्यमुत्पत्ति-
 विनाशधर्मकमतद्वयमेकं च सम्भवति, त्रैलोक्यसंकरयसङ्गात् । जातिरप्येवम-
 नित्यत्वाद्विधर्मो स्याद्व्यक्तिरपि नित्यत्वाद्विधर्मो, नैव दोषः, नानाकारं
 हि सद्बस्तु केनचिदाकारेण नित्यत्वादिकं केनचिच्चानित्यत्वादिकं विध्वं-
 विरोहस्यते जातिरपि व्यक्तिरूपेणानित्या व्यक्तिरपि ज्ञान्यात्मना नित्येति
 नात्र काचिदनिष्टापत्तिः । यत्तु सर्वगतता व्यक्तिगता वा जातिरिति विक-
 ल्पितं, तदपि व्यक्त्वात्मत्वाभिधानादेव परिहृतम्, व्यक्तेर्ज्ञातवात्मा कथं
 मन्यत्र स्यात् । नन्वेव व्यक्तिदेशे व्यक्त्युत्पत्तेः प्राग्विद्यमाना जातिः कथं
 तत्र पश्चाद्भवति ? स्वकारणाविषयव्यमाना व्यक्तिर्जातिविशेषात्मना सञ्ज्ञे-
 योत्पद्यत इति न दोषः । तत्राविद्यमाना जातिः कथं व्यक्त्वा-
 सञ्ज्ञेयं, न ह्यसौ तदानीमेव तत्रोत्पद्यते, नित्यत्वात् । न चान्यत्र प्राग-
 वृत्तिः, अमूर्तत्वात् । उच्यते । योऽपि देशान्तरादागत्यानेन देशेन सयु-
 ज्यते सोऽपि प्रागस्मिन्देशेऽविद्यमान एव कथमनेन देशेन संयोगमनुभवति ?
 कारणवशादिति वक्तव्यम् । एव जातिरपि कारणवशादेव व्यक्तिसञ्जन्यम्
 अनुभवति । इयास्तु विशेषं सयुज्यमानं पूर्वाऽस्त्यतानन्तरदेशेन प्रथमं सयु-
 ज्यते ततस्तदनन्तरदेशेनेति क्रमेण देशान्तरे संयोगं गच्छति । तादा-
 त्म्यसमवाययोस्त्यनन्तरदेशमनपेक्षेयं स्वकारणतो निषेधति, न हि य-
 संयोगस्य स्वभावः स तादात्म्यस्य समवायस्य चाऽङ्गीकर्तव्यं प्रमाणाभा-
 वात् विलतव्यस्वभावत्वाद्भावात्, तस्माददोषः । यद्वाऽस्तु सर्वगत-
 सामान्यम् ।

न च सर्वज्ञोपलब्धिषसङ्गं व्यक्तीनामभिव्यञ्जकत्वात् । सर्वगत-
 मपि सामान्यं व्यक्तेरेवात्मा तत्समवेतं वा सयुक्तसमवायसन्निकर्षेण च ।

सामान्यस्योपलभः, तेन च सन्निकर्षा व्यक्तित्वेण एव सम्भवति नान्य-
त्रेति न सर्वत्रोपलब्धिः । अभेदेऽपि जातिव्यक्त्याभेदस्यापि विद्यमानत्वा-
चित्यत्वानित्यत्वादिवत्सर्वगतत्वासर्वगतत्वमपि नानुपपन्नम् । यत्तु का-
त्स्न्येन वा अथयवशो वा उत्तिरिति विकल्पितम्, तदप्ययुक्तम्, भेदापेक्ष हि
कात्स्न्यं, न च सामान्यस्य स्वरूपतोऽवयवतो वा भेदोऽस्ति, एकत्वादन
वयवत्वाच्च ।

निरवयवत्वादेवाथयवशोऽपि उत्तिरसम्भावितैव । तस्माद्व्यक्तिषु जाति
यतंत इत्येतावदेवाऽत्र धत्तु शक्यते प्रमाणतोऽवगमाच्च कात्स्न्यभागविभाग-
प्रमाणाभावादसम्भवाच्च । तथाऽवयवविनोऽप्यवयवेषु न कात्स्न्यं सम्भवति ।
यदुत्वाभावात्तदपेक्षत्वाच्च कृत्स्नत्वव्यवहारस्य । अथयवशो उत्तिरप्यवयवा-
न्तराभावादयुक्तैव । किमिदानीमेकरूपैव सामान्यस्य व्यक्तित्ववयवेषु चाथय
विनो उत्तिः, १ नैत्युच्यते सामान्यं प्रत्येकं वर्तते, अथयवी तु व्यामज्येत्येष
विशेषः । व्यक्त्यन्तरमनपेत्यैव व्यक्त्यन्तरे वर्तमाना स्यानुत्तुषा युद्धि जन
यन्ती जातिः प्रत्येकं वर्तते इत्युच्यते न तु कात्स्न्येन उत्तिः । अथयवी
त्यवयवान्तरमपेत्याथयवान्तरे वर्तमानः स्वाकारा युद्धि जनयन्त्यासज्य
वर्तत इति व्यपदिश्यते । न ह्येकस्यामेव व्यक्तौ पटबुद्धिवदेकस्मिन्नेव तन्तौ
पटबुद्धिरुत्पद्यते । सयोगस्येदानीं कथं सयोगिषु उत्तिः किं जातिवत् कि
वाऽवयववत् । उभयविलतयेति श्रुतम्, स हि सयोग्यन्तरमपेत्य सयोग्यन्तरे
वर्तते नानपेत्येति न जातितुल्यत्वम् । एकरूपैव च स्यानुत्तुषां जनयति युद्धिमि
दमनेन समुक्तमिदमनेनेति, तेनाथयविनाऽपि नातीव तुल्यत्वमित्युभयवैल-
क्षण्यम् । अथ सयोगः क्रियेक एव द्वयोः सयोगिनो २ इति प्रतिसयोगि भिन्ना-
येव सयोगौ । ३ काश्यपीयास्तावत्सयोगमुभयोर्जासक्तमेकं मन्यन्ते च तुल्यम् ।
वयं तु यथेदमनेन सदृशमिदमनेनेति प्रतियोगिनमपेत्येतरत्रेतरव्यावृत्तगम्य
मानं सादृश्यं प्रतिधर्मं भिन्नं भवति, तथा सयोगस्य तादृशयुद्धि विषयत्वाद्भेद-

१ साधयवस्तुष्वेव साकल्येन भागता वा वर्तत इति विज्ञानस्य युक्तत्वापेक्ष
यद्वाऽन्तर इति भावः ।

२ न ह्येकस्यामेव व्यक्तौ योऽप्युत्पद्यते एकस्मिन्नेव तन्तौ पटबुद्धिरुत्पद्यते इति
युक्तत्वात्तदपेक्षः ।

भेदपतीति, नाप्येकवस्तुपतीतिरेवाभेदपतीति, किं त्वन्योऽयमिति बुद्धि-
 भेदावभासोऽनन्योऽयमिति चाभेदावभासः । अस्ति च शायलेषवाहुले
 यावुपलभमानस्याय गौरयमपि गौरित्यभेदावभासः, अन्य शायलेषाहु-
 ले इति च भेदावभासः, तस्मादुपपन्न भिन्नाभिन्नत्वम् । नन्वनुरता
 नित्याऽनत्यन्तविनाशधर्मो च जातिः, विपरीतस्वभावा ॥ अयं
 कथं तयोरैक्यम् ? । न ह्येकमेव वस्तुनुरत व्यावृत्त नित्यमनित्यमुत्पत्ति
 विनाशधर्मकमतद्वयमेकं च सम्भवति, त्रैलोक्यसकलप्रसङ्गात् । जातिरप्येवम
 नित्यत्वादिधर्मो स्यात्कृत्तरपि नित्यत्वादिधर्मो नैव दोषः नानाकार
 हि तद्वस्तु केनचिदाकारेण नित्यत्वादिकं केनचिच्चानित्यत्वादिकं विधत्त
 विरोध्यते जातिरपि व्यक्तिरूपेणानित्या व्यक्तिरपि जात्यात्मना नित्येति
 नात्र काचिदनिष्टापत्तिः । यत्तु सर्वगतता व्यक्तिगता वा जातिरिति विष-
 न्यतः, तदपि व्यक्त्यात्मत्वाभिधानादेव परिहृतम्, व्यक्तेर्ह्यसावात्मा कथं
 मन्यत्र स्यात् । नन्वेव व्यक्तिदेशे व्यक्त्युत्पत्तेः प्राग्विद्यमाना जातिः कथं
 तत्र पश्चाद्भवति ? स्वकारणाविष्यद्यमाना व्यक्तिर्जातिविशेषात्मना सद्यद्वै-
 घोत्पद्यत इति न दोषः । तत्राविद्यमाना जातिः कथं व्यक्त्या
 सद्यथेत, न ह्यसौ तदानीमेव तजोत्पद्यते, नित्यत्वात् । न चान्यत आग-
 च्छति, यमूर्तत्वात् । उच्यते । योऽपि देशान्तरादागत्यानेन देशेन समु-
 ज्यते सोऽपि प्रागस्मिन्देशेऽविद्यमान एव कथमनेन देशेन सयोगमनुभवति ?
 कारणवशादिति वक्तव्यम् । एव जातिरपि कारणवशादेव व्यक्तिसम्बन्धम-
 नुभवति । इयास्तु विशेषः समुज्यमानः पूर्वोऽस्थितानन्तरदेशेन प्रथमं समु-
 ज्यते ततस्तदनन्तरदेशेनेति क्रमेण देशान्तरे सयोग गच्छति । तादा-
 त्म्यसमवाययोस्तत्त्वन्तरदेशमनपेक्षैव स्वकारणतो निष्पत्तिः, न हि य-
 सयोगस्य स्वभावः ॥ तादात्म्यस्य समवायस्य याऽद्वितीयकत्वेन प्रमाणाभा-
 वात् विलक्षणस्यभावत्वाद्वाधाना, तस्माददोषः । यद्वाऽस्तु सर्वगत
 सामान्यम् ।

न च सर्वत्रोपलब्धिप्रसङ्गः व्यक्तीनामभिव्यञ्जकत्वात् । सर्वगत-
 मपि सामान्यं व्यक्तेरेवात्म्यं तत्प्रसूयते वा समुक्तमवधारणनिरूपणं च ।

प्रथममेव गौः प्रत्येतद्यः, न ह्यप्रतीते गवि तद्व्यतिरेकात्मनाऽग्रां निरूप्यमाणत्वं सम्भवतीति प्रथममवश्यं विधिरूपेण गौः प्रत्येतद्यः, न हि तेभ्यो व्यतिरेकरूपमपहायाश्चादिव्यक्तीनां प्रातिस्विकेन रूपेण यहः सम्भवति । तेषामनन्तानां बुद्धावनारोहात् । अनाकृतेषु च तेषु तद्व्यावृत्तिरूपस्य गौः प्रत्येतुमशक्यत्वात् । गौर्गौरिति च विधिरूपं सामान्यमशक्यमानं कथं निरूपितरूपं शक्यमङ्गीकर्तुम् ? तस्मादिदमतिपेक्षं दर्शनं । तस्मादस्ति जातिः । एतेनावयवी व्याख्यातः । तस्याप्यवयवेभ्यो भेदोऽभेदोऽवेति विरुद्धे भेदं समवायसम्वन्धमवयवगुणोभ्यश्च तत्र विशेषगुणानामुत्पत्तिमावसते वैशेषिकाः, ये च स्वसमवेतविशेषणविशिष्टाः स्याथयस्यैकजातीयस्य परिच्छेदकास्ते विशेषगुणा इत्याहुः । ययं तु भिन्नाभिप्रात्यम् । न हि तन्तुभ्यः, शिरः पाण्यादिभ्यो वाऽवयवभ्यो निष्कृतः पटो देवदत्तोवा प्रतीयते, तन्तुपाण्यादयोऽवयवा एव पटाद्यात्मना प्रतीयन्ते । विद्यते च देवदत्तेऽस्य हस्तः शिर इत्यादिः कियानपि भेदावभास इत्युपपन्नमुभयात्मत्वम् । तस्मादवयवानामेवावस्थान्तरमवयवी न द्रव्यान्तरम् । तत्र हि योगविशेषवशादेकद्रव्यतामापद्यन्ते । तदात्मना च महत्त्वं पटजातिं च विभक्तः पटबुद्ध्या गृह्यन्ते । तेन पटात्मना तेषामेकत्वमवयवात्मना तु नानात्वमुपपद्यम् । यदापि कारणगुणा रूपादयः कार्ये गुणमारभन्ते इत्युक्तं तदपि गुणद्वयप्रतीत्यभावाच्चातीयात्मभ्यं रोचते । यदि हि द्वौ गुणौ प्रतीयेयातां तन्तुष्वेकः, पटे चापः, ततः कार्यकारणभावं प्रतिपद्येयाताम् । न तु गुणद्वयं प्रतीयते, तन्तुरूपमेव शुक्लं तन्तुषु पटभावमापद्ये पटरूपतया प्रतीयते न तु रूपान्तरं, यत्रापि नानारूपैः शुक्लरूप्याक्तपीतैस्तन्तुभिरारभ्यते पटस्तत्रापि त एव वर्णाः पटगताः प्रतीयन्ते न रूपान्तरम् ।

ननु चित्रः पट इति प्रतीयते न तु शुक्लः पीत इति वा, तस्माच्चित्राख्यं रूपान्तरमत्रोत्पद्यम् । नैवम् । चित्रं नानारूपमित्यर्थः, चित्रगच्छे हि नानापर्यायो लोक्रिकानां प्रसिद्धः, न तत्तश्चित्राख्यमेकमेव रूपं लोकयितोधादेव युक्तमङ्गीकर्तुम् । नानारूपाणामपि चावयवभेदद्वारेणैकस्मिन्नपि पटे समवायो नानुपपद्यः । एतेन संयोगजनसंयोगो निरस्तो चेदित्यः । यथा

मेव रोचयामहे । प्रकृतमनुसरामः । तस्माच्च वृत्तिविरूपादपि तात्पर्यं
य । यत् नित्यत्वाज्जातिं स्वविषयज्ञानजननासामर्थ्याच्च यात्यामिति
तदसत् । नित्यानामप्यर्थक्रियासामर्थ्यं वक्ष्यमन्निराकरणे वक्ष्याम ।

न च हेतुलक्षणं यादृश्यं, ज्ञानजन्यफलभागित्वलक्षणं हि तदिति
ग्रन्थोद्देशे वर्णितम् । तस्माद्वयमप्यदोषः । यत् स्थूलतण्डुलैरेव स्थानुभ्रमद्वारेण
जातिशिफल्याद्वयसम्भवाद्प्रामाण्यिकी जातिरिति रूपेति । तद्वयमारम ।
न हि जातिर्न दृश्यते येनैवमुपलब्धं स्यात् । उपजायमानं तु ज्ञानं
स्वविषयभूता जातिमुपस्थापयतीति नेदृशानां प्रलापनामवसरः, कथं
चात्यन्तविलसणानि स्थूलतण्डुलान्येकैकं विज्ञानजनयन्ति? “सद्वत्तद्रूपिणी
भाषास्तद्वत्तद्रूपहेतुजा” इति स्थिते, भजतोवा कथं विलसणानां प्रतीक्षाया-
मेकैकसामान्यसम्बन्धकारणत्वं? इति चेत् । स्वहेतुवशादिति ब्रूम । कानि
चित्स्थूलतण्डुलानि स्वकारणादुत्पद्यमानान्येकेन केनचित्स्थूलसामान्येन
तादात्म्यं समवायं वा भजन्ते ।

ननु हेतवो विलसणाः, कथमेकविधसामर्थ्ययुक्तानि स्थूलतण्डुलानि
जनयन्ति? न जनयेयुर्पदि विलसणाः, स्पृष्टेऽपि त्यक्तातीया एव । नन्वेव
तत्सद्वत्तद्रूपेभ्योपरजात्यपेक्षायामनवस्था, नैव दोषो यथा तालवीजमे-
कजातीयं शरिणामपरस्परया तालजातिसम्बद्धा व्यक्तियुजजनयति साऽपि
तथैव स्वकारणभूतवीजसमानजातीयं बीजान्तरं, तथैकजातीयात् शुक्रा-
द्वीजातीयाद्व्यक्तिनिष्पत्तिः तस्याः सत्त्वातीयाशुक्रमिष्यतिरिति नात्यन्तता-
दात्म्यापत्तिः । तस्माद्वस्त्येकमाकृतित्वात्तिसामान्यशब्दाभिलषणीयं शब्द-
लेपादिष्वनुगतम् ।

न च सादृश्यमेव सामान्यं तद्बुद्ध्यभावात् स श्वार्थमिति प्रतीतिर्न
तत्सदृश इति । न सर्वसामान्यापह्नववशादेन सादृश्यमपि सम्भवति, भूयो
ऽवयवसामान्यात्मकत्वात्तस्य । न चातद्भारतिरूपमपि सामान्यजननीकृत-
विधिरूपसामान्येन शक्यते प्रत्येतुम् अगोच्यारति हि प्रतिपत्ताऽवश्यं

प्रथममेव गौः प्रत्येतद्यः, न ह्यप्रतीति गवि तद्व्यतिरेकात्मनाऽगवां निरूप्यमाणत्वं सम्भवतीति प्रथममवश्यं विधिरूपेण गौः प्रत्येतद्यः, न हि तेभ्यो व्यतिरेकरूपमपहायाश्चादिव्यक्तीनां प्रातिस्विकेन रूपेण यहः सम्भवति । तेषामनन्तानां बुद्धावनारोहात् । अनाकृष्टेषु च तेषु तद्व्यावृत्तिरूपस्य गौः प्रत्येतुमशक्यत्वात् । गौर्गौरिति च विधिरूपं सामान्यमवगम्यमानं कथं निरूपित्वं शक्यमङ्गीकर्तुम् ? तस्माद्विदमतिपेक्षं दर्शनं । तस्मादस्ति जातिः । एतेनावयवी व्याख्यातः । तस्याप्यवयवभ्यो भेदोऽभेदोर्वाति विरुद्धे भेदं समवायसम्यन्धमवयवगुणेभ्यश्च तत्र विगेषगुणानामुत्पत्तिमाचक्षते वैशेषिकाः, ये च स्वसमवेतविशेषणविशिष्टाः स्वाश्रयस्यैकजातीयस्य परिच्छेदकास्ते विशेषगुणा इत्याहुः । यद्य तु भिन्नाभिन्नत्वम् । न हि तन्तुभ्यः, शिरः पाण्यादिभ्यो वाऽवयवभ्यो निष्कृष्टः पटो देवदत्तोवा प्रतीयते, तन्तुपाण्यादयोऽवयवा एव पटाद्यात्मना प्रतीयन्ते । विद्यते च देवदत्तेऽस्य हस्तः शिर इत्यादिः कियानपि भेदावभास इत्युपपद्यमुभयात्मत्वम् । तस्मादवयवानामेवावस्थान्तरमवयवी न द्रव्यान्तरम् । तद्वद्वि योऽविशेषवशाद्वैकद्रव्यतामापद्यन्ते । तदात्मना च महत्त्वं पटनातिं च विभ्रतः पटबुद्ध्या गृह्यन्ते । तेन पटात्मना तेषामेकत्वमवयवात्मना तु नानात्वमुपपद्यम् । यदपि कारणगुणा रूपादयः कार्ये गुणमारभन्ते इत्युक्तं तदपि गुणद्वयप्रतीत्यभावात्वातीयात्मभ्यं रोचते । यदि हि द्वौ गुणौ प्रतीयेयातां तन्तुप्वेरुः, पटे चापरः, ततः कार्यकारणभावं प्रतिपद्येयाताम् । न तु गुणद्वयं प्रतीयते, तन्तुरूपमेव शुक्लं तन्तुषु पटभाषमापन्नेषु पटरूपतया प्रतीयते न तु रूपान्तरं, यत्रापि नानारूपैः शुक्लरूपात्कृतीतैस्तन्तुभिरारभ्यते पटस्तत्रापि न एव वर्णाः पटगताः प्रतीयन्ते न रूपान्तरम् ।

ननु चित्रः पट इति प्रतीयते न तु शुक्लः पीत इति वा, तस्माच्चित्राख्यं रूपान्तरमत्रोत्पद्यम् । नैवम् । चित्रं नानारूपमित्यर्थः, चित्रशब्दो हि नानापयायो लौकिकानां प्रसिद्धः, न ततश्चित्राख्यमेकमेव रूपं लोकयितोधादेव युक्तमङ्गीकर्तुम् । नानारूपाणामपि चावयवभेदद्वारेणैकस्मिन्पटे समवायो नानुपपन्नः । एतेन संयोगत्रययोगो निरस्तो वेदितव्यः । यथा

मेव रोदयामहे । प्रकृतमनुसराम । तस्माच्च वृत्तिविकल्पादपि जात्ययद्
 च । यत्तु नित्यत्वाज्जाते स्वविषयज्ञानजननासामर्थ्याच्च बाह्यत्वमिति
 तदसत् । नित्यानामप्यर्थक्रियासामर्थ्यं चणभङ्गनिराकारेण वक्ष्याम ।

न च हेतुलक्षणा बाह्यत्व, ज्ञानजन्यफलभागित्वलक्षणा हि तदिति
 शून्यवादे वर्णितम् । तस्मादयमप्यदोषः । यत्तु स्वलक्षणैरेव स्थानुभवद्वारेण
 जातिविकल्पोदयसम्भवादप्रामाणिकी जातिविकल्पनेति । तदप्यसारम् ।
 न हि जातिर्न दृश्यते येनैवमुपासम्भ स्यात् । उपजायमानं तु ज्ञान
 स्वविषयभूता जातिमुपस्थापयतीति नेदृशाना प्रत्यायानामवसर, कथं
 चात्यन्तविलक्षणानि स्वलक्षणान्येकरूपविज्ञानजनयन्ति? 'तद्वत्तद्विधेः
 भावास्तद्वत्तद्वहेतुना' इति स्यात्, भवतोवा कथं विलक्षणानां विशेषणा
 मेकरूपसामान्यसंबन्धकारणत्व? मिति चेत् । स्वहेतुजगदिति घूम । कानि
 चित्स्वलक्षणानि स्वकारणादुत्पद्यमानान्येकेन केनचित्स्वसामान्येन
 तादात्म्यं समवायं वा भजन्ते ।

ननु हेतवो विलक्षणा कथमेकविधसामर्थ्ययुक्तानि स्वलक्षणानि
 जनयन्ति? न जनयेयुर्पट्टि विलक्षणा स्पृष्टेऽपि स्वैकजातीया एव । नन्वेव
 तत्संबन्धसिद्धयेमपरापरजात्यपेक्षायामनवस्था नैव दोषो यथा तालबोजमे
 कजातीय परिणामपरम्परया तालजातिसम्बद्धा व्यक्तिमुपजनयति साऽपि
 तथैव स्वकारणभूतग्रीजसमानजातीय बीजान्तर, तथैकजातीयात् शुक्रा
 द्वैजातीयशक्तिनिष्पत्तिः तस्या च तज्जातीयशुक्रनिष्पत्तिरिति नात्यन्तता-
 दात्मापत्तिः । तस्मादस्यैकमाकृतिजातिसामान्यशब्दाभिलपनीयं शब्द
 नैयादिष्वनुगतम् ।

न च सादृश्यमेव सामान्यं तद्वदुद्भावात् स एवार्थमिति प्रतीतिर्न
 तत्सदृश इति । न च सर्वसामान्यापह्नवजादेन सादृश्यमपि सम्भवति, भूयो
 ऽवयवसामान्यात्मकत्वात्तस्य । न चातट्टारुतिरूपमपि सामान्यमनङ्गीकृत
 विधिरूपसामान्येन शक्यते मन्येतुम् अगोच्यारुति हि प्रतिपत्ताऽवश्य

प्रथममेव गौ प्रत्येतव्य, न ह्यप्रतीति गवि तद्व्यतिरेकात्मनाऽगवा निरु-
प्यमाणत्वं सम्भवतीति प्रथममवश्यं विधिरूपेण गौ प्रत्येतव्य, न हि
तेभ्यो व्यतिरेकरूपमपहायाश्चादिव्यक्तीनां प्रातिस्विकेन रूपेण सह
सम्भवति । तेषामनन्तानां बुद्धावनारोहान् । अनाकूटेषु च तेषु तद्व्या-
वृत्तिरूपस्य गौ प्रत्येतुमशक्यत्वात् । गौर्गौरिति च विधिरूप सामान्यमत्र
गम्यमानं कथं निरुत्तिरूपं शक्यमङ्गीकर्तुम् ? । तस्माद्विदमतिपेला दर्शन ।
तस्मादस्ति जातिः । एतेनावयवो व्याख्यातः । तस्याप्यवयवभेदो भेदोऽभे-
दोऽति विरुद्धे भेदः समवायसाम्यन्धमवयवगुणोभ्यश्च तत्र द्विगेषगुणानां
मुत्पत्तिमाचक्षते वैशेषिका ये च स्वसमवेतविशेषणविशिष्टा स्वाश्रयस्यैक-
जातीयस्य परिच्छेदकास्ते द्विगेषगुणा इत्याहुः । अथ तु भिन्नाभिप्रसङ्गः । न हि
तन्तुभ्यः, शिरः पाण्यादिभ्यो वाऽवयवभेदो निष्कृष्ट पटो देवदत्तोवा प्रती-
यते, तन्नुपाण्यादयोऽवयवा एव पटाद्यात्मना प्रतीयन्ते । विद्यते च देवद-
त्तेऽस्य हस्तः शिर इत्यादि कियानपि भेदावभास इत्युपपद्यमुभयात्मत्वम् ।
तस्मादवयवानामेवावस्थान्तरमवयवो न द्रव्यान्तरम् । तच्च हि योग-
विशेषणशब्देन द्रव्यतामापद्यन्ते । तदात्मना च महत्त्वं पटजातिं च
द्विभक्तं पटबुद्ध्या गृह्यन्ते । तेन पटात्मना तेषामेकत्वमवयवात्मना तु
नानात्वमुपपद्यते । यदपि कारणगुणा रूपादयः कार्ये गुणमारभन्ते इत्युक्तं
तदपि गुणद्वयप्रतीत्यभावात्वातीयात्मभ्यो रोचते । यद्वि हि द्वौ गुणौ
प्रतीयेयाता तन्तुध्वेजः, पटे चापरः, ततः कार्यकारणभावः प्रतिपद्येयाताम् ।
न तु गुणद्वयं प्रतीयते, तन्तुरूपमेव शुक्लं तन्तुषु पटभावेमापद्येपु पटरूप-
सया प्रतीयते न तु रूपान्तरं, यत्रापि नानारूपैः शुक्लरूपैरुक्तपीतैस्तन्तुभिरा-
रभ्यते पटस्तत्रापि स एव वर्णा पटगता प्रतीयन्ते न रूपान्तरम् ।

ननु चित्रं पट इति प्रतीयते न तु शुक्लं पीत इति वा, तस्माच्चि-
त्राख्यं रूपान्तरमत्रोत्पद्यते । नैवम् । चित्रं नानारूपमित्यर्थः, चित्रयद्धो हि
नानापर्यायो लौकिकानां प्रसिद्धः, न ततश्चित्राख्यमेकमेव रूपं लोकाजितो
धादेव युक्तमङ्गीकर्तुम् । नानारूपाणामपि चात्रयवभेदद्वारेणैकस्मिन्नपि पटे
समवायो नानुपपद्यते । एतेन सयोगस्ययोगो निरस्तो वेदितव्यः । यथा

देवदत्तसयोग एव तस्मिन्कुण्डलिनि संज्ञाते कुण्डलिप्रयोगो भवति, तथा
 तन्तुतुरीसंयोग एव तन्तो षट्भावमापद्ये षट्तुरीसयोगो भवति न संयो-
 गान्तरं, प्रतीत्यभावादित्यलमिति विस्तरेण । तस्मादस्यैवावयवो, वृत्ति-
 स्वाध्यायवैष्यस्य व्यासत्येति षट्शतं तम् "तिनास्यध्यायि द्रव्य सामान्य
 वाऽस्ति सत्यं नम । वर्णानामभिधायुत्थमाकृते स्वाभिधेयता कथयित्वा-
 ऽयं सत्यन्धकचैव प्रकृतौच्यते । ज्ञाप्यज्ञापकभावश्च सम्बन्धः प्रागुदीरितः ।
 तद्वित्यस्य यदातिष्ठ तत्समाधीयतेऽधुना 'एव हि पूर्वमुक्तम् । यस्मात् प्रथ-
 मश्रवणे शब्दोऽयं न प्रत्याययति तस्मान्नास्य स्वाभाविकमिन्द्रियवत्प्र-
 त्यायकत्वम् । आस्यापमर्थ इति पुरुषेण कथिते प्रत्याययति ततोऽनूनमस्य
 पुरुषकृतं प्रत्यायकत्वमिति पौरुषेय एव सम्बन्ध इति । तत्राभिधीयते । न
 ह्यस्यायमर्थ इति सम्बन्धः कथमिदं, नसिद्धसम्बन्धकथनं होतम् । कथमव-
 गम्यते ? अर्थान्तरकथने बहुभिर्निर्वाणत्वात् । यो हि कश्चित्कस्मैचिद्
 गोशब्दस्याश्वं गमय सार्धमाह तमन्ये बहवो निवारयन्ति नायमस्यार्थः
 साक्षादिमानस्यार्थ इति । सम्बन्धक्रियापत्ते च देवदत्तादिवद्वैतैव
 सत्यन्धः क्रियते स एवार्थ इति निवारणं नोपपद्यते । तस्मात् सावदर्थो-
 चीना पुरुषाः शब्दस्यायमर्थ इति खदन्ती ऽपि तत्सम्बन्धकर्तृत्वेनाशङ्क-
 नीयाः । यदि परमेष्ठ स्यात्सर्गोदिकाते भगवता प्रज्ञापयित्वा सर्वमेव
 स्यात्तदाहम धर्माधर्मौ च सृष्टा सत्यवहाराय च सर्वशब्दानामर्थः
 सम्बन्ध इत्या धर्माधर्मैरतिपादनाय च कृतसत्यन्धे पदेवैदं नृत्वा-
 ऽत्मज्ञेभ्यो मरीचादिभ्यः शब्दार्थसम्बन्धो वेदाश्च प्रतिपादितास्तैरप्यन्ये-
 भ्यस्तैरप्यन्येभ्य इत्येव पूर्वपूर्वभ्यः प्रतिषेद्धोत्तरोत्तरेण शब्दार्थप्रतिपत्तिर्मेव
 हारयतेति । तदप्ययुक्तम्, इत्यभावे प्रमाणाभावात् । प्रथमश्रुतावप्रतीतिर्य
 प्रमाण, सामयिकत्वे ह्यप्रतिपत्तिसमयानामप्रतीतिः, प्रतिपन्नमयाना च
 प्रतीतिर्देवतादिशब्दध्रुवपक्षा भवति । स्वाभाविके तु प्रत्यायकत्वे प्रथ-
 मश्रवणेऽपि प्रतीतिः स्यादिति चेत् न, स्वाभाविकमपि प्रत्यायकत्वमव-

१ यथातु प्राचीना "वेदस्याप्यन सर्वे गुर्वध्यापनपूर्वकम् । वेदाध्ययनसमा-
 न्यादध्यापनं यथा" इति ।

गत सदर्थप्रतिपत्तौ निमित्त, नाप्रतिपत्तिमिति युक्तेव प्रथमत्रयणेऽर्थ-
स्याप्रतीति ।

न च सर्गादिर्नाम कश्चित्कालोऽस्ति । सर्वदा^१ होद्ग्य जगदिति
दृष्टानुसारादवगन्तुमुचितम् ।

ननु स कालोऽभूत् यदा सर्वमिदं नासीदिति । न । प्रमाणाभावात्
मन्त्रार्थवादेतिहासपुराणादि प्रमाणमिति चेत् न, वेदानां पौरुषेयसम्बन्धा-
पेक्षायां स्य्य च पौरुषेयाणां शाक्यादियन्यवदतीन्द्रियार्थं ग्रामाण्यासम्भ-
वात् । तदप्रामाण्ये च तन्मूलानां धर्मशास्त्रादीनां दूरनिरस्तमेव प्रामा-
ण्य, सर्वभावे च सृष्टिरेव न सम्भ^२यति । मृतत्वाद्युपादानेन हि घटादीन्नु-
पादीयन्ते । सर्वभावे हि केनोपादानेन सर्वमिदमुपादेयम् ? । स्यान्ननु-
यात्मेयैर्ज्ञानगदादायासीत् स एव स्येच्छया व्याप्तादिप्रपञ्चरूपेण परि-
णमति योजनमिव उत्तररूपेण । चित्रेकरसं ब्रह्म कथं जडरूपेण परिणम-
ती^३ति चेत्, न परमार्थतः परिणामग्रमः, किं त्वपरिणतमेव परिणतजदेन-
मेष सदनेरुधा मुपमिवादशांदिष्विद्व्यावशाद्विषयमानमात्मैवात्मानं
चिद्रूपं जडरूपमिजाद्वितीयं सद्वितीयमिव पश्यति । सेयमविद्योपादाना-
स्यप्रपञ्चयन्महदादिप्रपञ्चसृष्टिः । तथा च “सर्वं पञ्चिद ब्रह्म” “आत्मै-
वेद सर्वं” “नेह नानाऽस्ति किं चने’त्यादयोऽहजोऽद्वैतवादा, “तथे” “न्द्रो-
मायाभि पुरुरूप ईयते” इति भेदावगतिर्युक्तमेव मायानिग्रन्थनत्वं दर्श-
यते । तथा ‘लोकास्त परादुर्योऽन्यत्रात्मनो लोकान्वेदे’त्यादि नानाऽऽत्मव-
शने निन्दा, ‘मृत्यो स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यती’ति च नानात्वद-
शननिन्दा सर्वमिदमद्वितीयमेव ब्रह्म पारमार्थिकं, भेददृष्टिश्चात्रिद्योपा-
दानेत्येतत्परमं प्रकटयतीति । किमिदानीमसचेवायं प्रपञ्चः । अमिति चेत्
न । प्रत्यक्षविरोधात्, यथा च प्रत्यक्षं प्रपञ्चसद्वाज्याहकं तथोक्तं प्रत्यक्ष-
सूत्रे, न चागमेन प्रत्यक्षबाधः सम्भवति, प्रत्यक्षस्य शीघ्रप्रवृत्तत्वेन सर्व-
भ्योजनीयत्वात् ।

१ धर्माधर्मशास्त्रादीनामिति पुस्तकान्तराणां ।

२ असमयेतमायकायांत्पादासम्भवादिति भावः ।

न च यैर्विपर्ययेन्यायेन प्रवृत्तमेव प्रत्यक्षमागमेन यश्चाद्वाध्यत इति
 वाच्यम् । आगमस्य प्रत्यक्षेण प्रवृत्तिर्विरोधात् आगमप्रवृत्तिसमयेऽपि हि
 भेदप्रपञ्चमुपदर्शयत्प्रत्यक्षमागमप्रवृत्तिमेव निरुणाद्वि, यथा खलूत्पत्तुमु-
 पक्रममाण एव घटो दण्डेनाहन्यमानो नात्यक्तं प्रभवति, तथाऽऽगमोऽपि
 किञ्च प्रपञ्चाभावं प्रतिपत्ताऽवश्यमागमोऽपि प्रपञ्चान्तर्गतत्वादसद्रूपतया
 प्रत्येतव्यः, कथं चागमेनैवागमस्याभावः प्रतीयते । असद्रूपतया हि प्रतीय-
 मानो न कस्यचिदप्यर्थस्य प्रमाणं स्यात्, प्रामाण्ये वा नासत्त्वम् । कश्चि-
 त्पुनराह नासत्त्वं प्रपञ्चस्य द्रुमः प्रत्यक्षादिप्रमाणतः सिद्धत्वात्, नापि
 परमार्थतः सत्त्वम् । आत्मज्ञानेन बाध्यमानत्वात् तस्मात्सदसद्भागनिर्वा-
 च्योऽयं प्रपञ्च इति । तद्विदमसारं सतोऽन्यत्वेवेवासत्त्वं, तद्वदि प्रपञ्चः
 सन्न भवति व्यक्तमसत्त्वेवायम् । असत्त्वभावे वा सत्त्वावतिः, सदसत्त्वयो-
 रैकनिषेधस्यैतदधिधिनान्तरीयकत्वात् ।

न च विधाद्वयवहिते विधान्तरे सम्भवति । अथाऽपि यत्र कदाचि-
 त्प्रतीयते तदसद्वया शशविषाणम् । यत्प्रतीते न कदाचिद्वाध्यते तत्सत्
 यथाऽऽत्मतत्त्वम् । प्रपञ्चस्तु प्रतीयमानत्वाद्वाध्यमानत्वाच्च भावाभावा-
 भ्यामनिर्वाच्य इति मतम् । तदनुपपन्नं लोकाविरोधात्, यद्वि प्रतीते बाध्यते
 मृगतीयरज्जुसर्पादि तदसदेवेति हि लोकिनी वसिद्धिः । न हि शशवि-
 षाणादीनां मृगतीयादीनां च कश्चिद्विशेषो लोके । सोऽयं प्रपञ्चोऽपि
 बाध्यते चेदमचेवेति नानिर्वाच्यत्वम् । अथापि लोकवसिद्धिमनादृत्य
 एतदादियस्परिभाषारूपेणानिर्वाच्य इत्युच्यते, तथाप्युक्तम् । प्रपञ्चस्य बाध्य-
 त्वाभावात् । न तावत्संसारवस्यापामागमेन बाध्यः सम्प्रतीत्युक्तम् ।
 मुक्तस्य तु बाधकज्ञानं नाशङ्कनीयमेव, प्रतीनसर्वकारणत्वात् कारणभावे
 च ज्ञानासम्भवात्, न चास्मद्व्यमाणस्य प्रपञ्चस्याभावः शक्यते प्रत्येतुम् ।

न च तस्यामयस्यायां सम्भवति स्मरणम्, सर्वसंस्काराणामुच्छि-
 षत्वात् । तस्याच बाधमयः । यद्याविद्याकृतोऽयं प्रपञ्च इति, या

पुनरियमविद्या? किं धान्तिज्ञानं? किं धान्तिज्ञानकारणभूतं वस्त्वन्तरम्? यदि धान्तिः सा कस्य? न ब्रह्मणः तस्य स्वच्छविद्यारूपत्वात्, न हि भास्करो तिमिरस्यावकाशः सम्भवति, न जीवानां, तेषां ब्रह्मातिरेकिणामभावात् । धान्त्यभावादेव च तत्कारणं वस्त्वन्तरमप्यनुपपन्नमेव, ब्रह्मातिरेकेण धान्तिज्ञानं तत्कारणं चाभ्युपगच्छतामद्वैतदानिः, तत्किं? कृता च ब्रह्मणोऽविद्या, न हि कारणान्तरमस्ति, स्वाभाविकीति चेत् कथं विद्यास्वभावमविद्यास्वभावं स्यात्?, स्वाभाविकत्वे वाऽस्याः केन विनाशः स्यात्? आगमिकं ध्यानादि, तज्जन्यं वा स्वरूपज्ञानं ब्रह्माविद्यां नाशयतीति चेत्, न ह्यागमो वा ध्यानादयो वा तज्जन्यं वा ज्ञानं नित्यज्ञानात्मकब्रह्मातिरिक्तमस्ति यदविद्यां नाशयेत् । तद्विरमस्मान्मायावादान्माहायानिकवादः, यत्र नीलयीतादिवैविध्यं कार्यकारणभावो यदुमुक्तादिव्यवस्था च सन्तानभेदेन समर्थ्यते । नित्यमेकरसं निष्पञ्चमात्मानमुपेयुषां तु समस्तलोकवेदव्यवहारोच्छित्तिरेव स्यात् यदप्याहुः—

अज्ञानजन्यः प्रपञ्चो ज्ञानेन विनाश्यते मृगतोयवत् स्वप्नप्रपञ्चवच्चैति तद्वप्युक्तम् ।

यदि कुलालादिव्यापारस्यानीयाज्ञानेन घटवदुत्पन्नः प्रपञ्चो-
मुसलस्यानीयज्ञानेन नाशयते, तथाऽपि नासत्त्वं प्रपञ्चस्य स्यात्, उत्पत्तिवि-
नाशयोगादनित्यतामात्रं स्यात् नात्यन्ताभावः । केन च ज्ञानेन नाशः?
नात्मज्ञानेन, विरोध^१भावात्, निष्पञ्चवात्मज्ञानेनेति चेत् । न । तच्चात्मज्ञा-
नांशस्याविरोधान्निष्पञ्चत्वज्ञानं विनाशकमिति यारिशेष्यादापन्नम् । प्रप-
ञ्चाभावश्च निष्पञ्चत्वम् ।

न च विद्यमाने प्रपञ्चे तदभावज्ञानमुत्पत्तुमर्हति । ज्ञानेन ह्युत्प-
न्नेन प्रपञ्चो नाशयितव्यः । प्राक् च ज्ञानात्सद्रूप एव प्रपञ्चस्तस्मिन् सद्रूपेऽव-

१ निष्पञ्चमात्मानमुपेयतामिति पुस्तकान्तरपाठस्तु युक्त इति प्रतीतिः ।

२ विरोधाभावादिति पुस्तकान्तरपाठः ।

सत्त्ववा^१दा. प्रपञ्चविषया, अविद्या^२धादाः, भ्रान्तिवादा^३, मायाधादाश्च, ते सर्वे प्रपञ्चस्यानित्यत्वादौपचा^४रिकाः । यथा मृगतोयरज्जुसर्पस्वप्नप्रपञ्चादयः क्रित्त का^५लमाविर्भूय पश्चाद्विलीयन्ते तथा भेदप्रपञ्चरूपोऽहम्परिणामोऽप्याविर्भावतिरोभावधर्मकत्वसाम्यादसत्त्वित्युपचर्यते । तस्य चासत्कल्पत्वे तद्विषयस्य ज्ञानस्यापि सिद्धयौपचारिक भ्रान्तित्वम्, मायानिवन्धनत्व च “इन्द्रो मायाभि पुरुरूप ईयते” इत्यादिषु युक्तमुपचारेण वक्तुम् । “आत्मै वैकः सत्य” इति च तस्यैव नित्यत्वादुच्यते । यथा ‘गो अश्वा’ एव पशवोऽन्ये त्यपशव इति, तथेदं द्रष्टव्यम् । यस्त्वेवविधान्यादान् यथाश्रुतार्थान् एङ्गाति स पशुन्तरेष्वपशुत्ववादमादित्यो यूप इत्यादि च यथाश्रुत एङ्गीयात् । अथ तत्र प्रमाणान्तरविरोधः, सोऽत्रापि समान । अथार्यवा दत्वात्तत्र न यथाश्रुतार्थग्रहण, तदपि समानम् प्रपञ्चस्यापि ह्यसत्यत्व वैराग्य^६ज्ञानजननार्थम् आत्मनश्च परमार्थत्व मुमुक्षुणामुत्साहजननार्थम् । विस्पष्ट चैतन्मृत्पिण्डविकारदृष्टान्तदर्शनात् । सर्वत्र हि दृष्टान्तोपादान साध्यप्रतिपादकस्य तात्पर्याभिव्यक्त्यर्थम् । ततश्च यथा कारणभूतमृत्पिण्डज्ञानेन मृन्मयो विकार सर्वा विज्ञातो भवति, शरावादिविकारो हि वाचारम्भण नामधेयमात्र मृत्तिकेत्येव सत्यम् । एव प्रपञ्चोऽपि तद्विज्ञानेन विज्ञातो भवति । विकारो हि वाचारम्भणं नामधेयमात्रम् । सत्त्वित्येव सत्यमित्युक्ते ज्ञायत एतत् यथाऽविर्भावतिरोभावधर्मो नानाविधो विकार शरावादि प्रपञ्चो मृत्तिका च सर्वत्राऽनपायिनी तेषां कारणम् ।

१ उपनिषत्सुपलभ्यमाना आपातता जगदसत्त्वधादा इति तु विवक्षितम् ।

२ जगदिदं सर्वमविद्याजन्यमित्यर्थका भ्रुतिवादा इत्यर्थः ।

३ न तु शाङ्कराणामिदं यथाश्रुतार्थकस्य तेषामङ्गीक्रियत इति भावः ।

४ क्रियन्तश्च कालमाविर्भूयैत पुस्तकान्तरपाठस्तु अनतिशायकः ।

५ यथाश्रुतानां पशुपक्षमतया तथा वादो न त्यक्तेषामपशुत्वतात्पर्यतः । अत्र विस्पष्ट प्रकृतिभावेन ।

६ प्रपञ्च स्याद्युमवगच्छज्जनोऽयमनुरज्येतेति तस्य विषयेषु पराङ्मुख्येनता-सपत्नये जनेऽयमवयोध्यत जगदनित्यत्वमित्यत्र तादृशा भ्रुतिशब्दानां तात्पर्यमिति भावः ।

७ सद्विज्ञानेनेति पु पा ।

कार्यकारणयोश्चावस्थामात्रभेदात् स्वरूपभेदाभावात् कारणज्ञानेन तत्सर्वं कार्यमवस्थामभेदेनाज्ञातमपि स्वरूपेण ज्ञातं भवति । तथा प्रपञ्चोऽप्या विभावितोऽभावधर्माऽनवस्थायी, तत्कारणं चात्मा सद्वृत्तं सर्वानुपायी नाऽपापधर्मा, तस्मिन्विज्ञाते सर्वं तदात्मकमविज्ञातमपि व्यासरूपेण, समासेन ज्ञातं भवतीत्येतदत्र विवक्षितमिति । तस्मादिकस्यैवात्मनः परिणामोऽयं भेदप्रपञ्चो न त्वसत्त्वेन, च सत्त्वे हि कथं सद्विज्ञानेन विज्ञातं स्याच्छब्दविषयवत् । न हि धूर्तस्थैरे सति विज्ञाते शब्दविषये विज्ञातं भवति, तथा प्रपञ्चोऽपि स्यात्, ततस्तु प्रस्तुतज्ञानिरेव स्यात् । एकोऽप्यात्माऽन्तःकरणोपाधिभेदाद्विचोऽवीय इत्युच्यते, जीवभेदाच्च वन्धयुक्तिव्यवस्थाऽप्युपपत्तेः ।

तद्विदममुक्तं, विद्वत्पस्यात्मनो जडरूपपरिणामासम्भवात् । एकत्वे चात्मनः सर्वशरीरेषु प्रतिसन्धानं स्यात् । देवदत्तोऽहं यज्ञदत्तोऽहमेवेति । तथा देवदत्तशरीरे मे सुखं यज्ञदत्तशरीरे मे दुःखमिति, पादे मे सुखं शिरसि मे वेदनेति तत्सर्वमुपद्रुत्वापलब्धिरिव स्यात् । अन्यत्वं करणभेदाद्युपपत्तेरिति चेन्न अचेतनत्वात् न हि अन्यत्वं करणं सुपद्रुत्वे अनुभवति अचेतनत्वात्, चात्मा त्वनुभविता, स च सर्वत्रैक इति कं प्रतिसन्धानं वारयेत् । तस्माद्विदमपि नातोयं सुन्दरमिति चात्मभेदं प्रकृतिपरिणामं च जगत्साक्षात् मन्यन्ते । द्विविधञ्च सादृश्यं निरीश्वरं, सेश्वरं च । निरीश्वरत्वादिनस्तावदाहुः—प्रकृतिचेतना त्रिगुणात्मिका प्रधानशब्दाभिधेया महदादिविशेषणन्तेन प्रपञ्चरूपेण दैतनानामुपभोगाय परिणमतीति । सेश्वरत्वादिनाऽप्येवमाहुः, इवास्तु विशेषेण पुरुषशब्दाभिधेयमीश्वरं क्लेशकर्मविषयाद्यैरपराधैर्मृष्टमप्येत्यं प्रकृतिजगत्सृजतीति, यथा हि ममूतं भेदादपि ताय तामपश्यंशाद्वीजमद्वरादिक्रमेण महान्तं एवमारभते, तथा सर्वं व्यापिनमीश्वरमधिष्टाय सर्वं व्यापिनो प्रकृतिस्तत्सम्यक्कथयान्महदहं द्वातन्माजादिक्रमेण परिणमन्ती विशेषान्तं प्रपञ्चमारभत इतीतिहासपुराणेष्वपि प्रायेणेतद्रेषं मतम् । सेव प्रकृत्युपादानां सृष्टिरीश्वरस्य निमित्तमात्रं, क्षेत्रज्ञास्तु भोक्ता, प्रकृतिरेव तु कार्याणां कर्त्रीति भोग्या ।

सा च सर्वत्रैका भोक्तृणा च भेदाद्बहुमुक्तव्यवस्थोपपत्तिः । तथा च “अजा-
मेकां लोहितशुक्लकृष्णा बह्वीं प्रजाः जनयन्तो स्रूपाः । अजो ह्येको लुप-
माणोऽनुशेते जहात्येना भुक्तभोगामजोऽन्य” इति व्यक्तमेव भोग्यायाः प्रकृ-
तेरत्र सत्त्वतमोरूपाया एकत्व, भोक्तृणा च भेदाद्बहुमुक्तव्यवस्थान् दर्श-
यन् । ऐकात्म्यवादास्तर्ह्यैव निषेधाः कथम्? अवैतलक्षण्येनेति धूमः । भेदशब्दो
हि वैतलक्षण्यवचनो लोके प्रसिद्धः । तथा हि सुसदृशेषु वक्ता रो भवन्ति
नास्यास्य च कश्चिद् भेदोऽस्तीति । तथाऽऽत्मनामपि नरपशुतिर्यग्भेदभिन्न
शरीरवर्तिना शरीरसबन्धमपोह्य केवल नैसरूपेण निरूप्यमाणाना पद्मरजः
परमाणुद्वयवच किञ्चिदपि वैतलक्षण्यमस्तीत्यनेनाभिप्रायेणैकत्ववादा नाना
स्थितिपेधवादाश्च । एतदभिप्रायमेव चेत्तदपि भगवद्वासुदेवध्वनम्—“वि-
द्याधिनयसपत्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि । शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः सम-
दर्शिनः” इति । तथैव “न्त्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते” इति स्वयमविलस-
णोऽप्यात्मा नरपशवादिविचित्रशरीरसपत्नेयशब्दान्त्या स्वयमपि विलसण
प्रतीयते इत्यर्थः । ये च मुक्ताना क्षेत्रज्ञानामीश्वरेण सहैकत्ववादास्तेऽ-
प्यत्यन्तसाम्याद्वैतलक्षणाभावाच्च । तथा च श्रुत्यन्तरम् “यदा मर्त्यः पश्य-
ति ह्यन्नघर्णं कर्तारमीश पुरुष ब्रह्मयोनिम्” “तदा विद्वान्पुण्यपापे विधूय
निरञ्जनं परमं साम्यमुपैति” इति, ईश्वरसादृश्यापत्तिमेव मुक्तस्य दर्शयति ।
तथा भगवता वासुदेवेनाऽप्युक्तम् “इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः ।
सर्गोऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्ययन्ति चे”ति । यत्तु ‘ममैवाशो जीवलोके
जीवभूतः सनातन’ इति भगवद्ब्रुवनं तत्स्वामिभृत्यभावपरम् । यथा खल्व
मात्वा राज्ञोऽशा इत्युपदिश्यन्ते, तथा जीवोऽपीश्वराय इत्युच्यते । अन्य-
था जीवत्वनानाशतसनातनत्वानुपपत्तिः । यान्यपि ‘विभेदजनके ज्ञाने नाश
मात्यन्तिक गते । आत्मनो ब्रह्मणो भेदमसन्त कं करिष्यतीत्यादीनि’ पुरा-
णधनानि तेषामयमेवाशौ वैतलक्षण्यमात्मनो ब्रह्मणरत्नान्यत्वप्रत्यन्तमवि-
द्यामानमेवाज्ञाननिमित्तमज्ञाने विनष्टे स्वयमेव विलीयते इति । विस्पष्टं हि

परापरपुरुषयोर्भेदो गीतादिपुपदर्थित "उत्तम पुरुषस्त्यन्यः परमात्मेत्युदाहृत" । "उपद्रष्टाऽनुमन्ता च कर्ता भोक्ता महेश्वरः । परमात्मेति चायुक्तो देहेऽध्विन्युक्तं परः" इत्यलमतिदूरद्वत्या, तस्मात्प्रकृत्युपादानेपप्रपञ्चसृष्टिरिति नानुपादानोपातम्भ । अत्राभिधीयते कथं खल्वेकरूपा प्रकृतिर्नरपसुतिर्यग्भेदमिव प्रपञ्चमारभते ? । न ह्यविलक्षण कारणं विलक्षण कार्यं निर्मातुमर्हम्, चेन्नगतधर्माधर्मसहायवैविज्याद्वैविज्यमिति चेत् । न । अन्तःकरणवृत्तित्वात् धर्माधर्मधारन्तःकरणस्य च कायधर्मान्तःपातित्वात् । सर्वस्य महदादेः कार्यस्य प्राकृतप्रतिसचरे प्रकृतौ विलीनत्वात् धर्माधर्मावपि तस्यामयस्यायामविद्यमानाविवेति न तद्वलेन वैविज्यं, महदादित्रिकारारम्भे चाऽस्याः किं कारणम् ? स्वरूपमेवेति चेत् सर्वदाऽऽरम्भसदृशस्तत् प्रलयानुपपत्तिः । ईश्वरच्छया विक्षिपत इति चेत् । न । ईश्वरस्य समस्तकेशरहितस्यापास्तसमस्तकामस्येच्छाऽसम्भवात् । इच्छायाश्चाप्यन्तःकरणधर्मत्वात् तस्मिन्काले तदसम्भवात् । किं च प्राकृते प्रलये प्रकृतिमात्रमात्मानश्च केवलमवतिष्ठन्ते सर्वे चात्मानो निजिंशेषा, सर्वेषा चैतन्यमात्ररूपत्वात् ।

न च धर्माधर्मकृतमपि विलक्षणमात्मना सम्भवति तयोरात्मधर्मत्वाभावात् अन्तःकरणवृत्तित्वात् । तस्य च तदानीमभावादित्युक्तम् । एव च धर्माधर्मरहितेषु निर्विशेषेषु पुरुषेष्ववस्थितेषु संगं काले प्रकृतिः शरीरात्मैकात्मनो यन्मातीति चेत्, ये पूर्वसृष्टौ मुक्ता ये चायुक्तास्तानपि यन्मातीति अविशेषात्, तथा येऽस्थमेधमनुष्ठाय कलमभुत्वा पूर्वसृष्टौ स्थिता ये च द्रव्यद्वत्याकारिणस्तेषां सर्वयामैकधर्मेव स्यात् । पूर्वकृतयोर्धर्माधर्मयोर्नष्टत्वात् ।

ननु मायो नाम नात्यन्ताभासः किं तु कारणे कार्याणां तिरोभावमात्रं विनाशः, उत्पत्तिरपि विद्यमानानामेव कारणे कार्याणामाविर्भावमात्रं, न नात्यन्तामतामृत्युतिः सम्भवति । शरीरविषयकस्याप्युत्पत्तिप्रसङ्गात् ।

१ प्राकृतप्रतिसचरे इति पुलकान्तापाटेऽपि कुशलः ।

२ साम्यम् ।

असदुत्पत्तौ च सर्वत्र सर्वं स्याच्चियमो न स्यात्तन्तुभ्यः षटो, मृत्तो घट इति ।
यथाऽऽहुः “असदकरणादुपादानयहणात्सर्वमभवाभावात् । शक्तस्य शक्य-
करणात्कारणभावाच्च सत्कार्ये” मिति । तथा “नाऽसतो विद्यते भावो ना-
भावो विद्यते सत्” इति भगवद्वासुदेववचनम्, तस्मात्प्रलये धर्मादेः शक्त्या-
त्मनाऽऽवस्थितत्वात्तद्वशेन पुनः^१ सृष्टिवैचित्र्यम् । नैतदेवम् । न हि मृत्पि-
ण्डाद्यस्यायां वा कपालावस्यायां वा घटरूपमस्ति दृश्यादर्शनविरोधात् । यत्तु
“नासतो विद्यते भावः” इति वचनं, तदात्माभिप्रायम् । पूर्वत्र हि “न त्वेवाहं
ज्ञातु नासं न त्व मेमे जनाधिपाः । न चैव न भविष्यामः सर्वं वयमतः
परमि” इति आत्मनित्यत्वं प्रतिपादयितुमुपक्रान्तमेवानेनोच्यते, नाविद्यमान-
स्यात्मन उत्पत्तिर्न विद्यमानस्य विनाशः, सर्व एवात्मानोऽनुत्पत्तिविनाशध-
र्माणो नित्या इति, न पुनः कार्यजातस्य सर्वस्य नित्यत्वाभिप्रायम्
असर्वगतत्वादनुपलब्धिविरोधाच्चैत्युक्तम् । यदि परमुपादानोपादेय-
योरभेदमाश्रित्य मृदात्मनाऽऽदौ घटो व्यवस्थित इत्युच्यते न च तावता
कार्यसिद्धिः । न हि मृदवस्थेन घटेनोदकाहरणं क्रियते । तथा धर्माधर्मा-
वपि स्वरूपेणाविद्यमानौ प्रकृत्यात्मनाऽवस्थितावपि न स्वकार्यपर्याप्ताविति
न तद्वशेन वैचित्र्यसंभवः । प्रमाणमपि महदादिक्रमेण प्रकृतिपरिणामे
किञ्चिन्नास्ति । पुरुषवचसां प्रमाणान्तरागोचराय प्रमाणत्वासंभवात् । वेदा-
नामपि पौरुषेयत्वादितरपुरुषवचनवदप्रामाण्यात् । यदि तु सृष्टिप्रलयप-
रम्परामनादिमङ्गीकृत्य प्रतिसृष्टि चर्तुर्लिङ्गन्यायेन । “सर्वेषां च न नामानि
कर्माणि च पृथक् पृथक् । वेदशब्देभ्य एवादौ पृथक् संस्कारच निर्मम” इत्यादि-
वचनैश्च तुल्यनामप्रभावव्यवहारवस्तूत्पत्त्या शब्दानामनाद्वयसंबद्धानां
वेदानां च नित्यत्वमाश्रित्य प्रामाण्यमङ्गीक्रियते । तथाप्येकस्य प्रज्ञापते-
सप्रदायप्रवर्तकत्वे कृतकाशङ्का स्यादेव । अथ पुनः “शृणोति महसाणि सप्र-
दायप्रवर्तकाः” इत्यादिवचनानुरोधेन वद्भूनां महर्षीणां सृष्ट्युत्तराधीतं वेदं
स्मरता सुप्तप्रतियुद्ध्यन्यायेन सप्रदायप्रवर्तकत्वमाश्रित्य कृतकाशङ्कां निरस्य
नित्यता समर्प्यते, तथाऽप्यनुपादानं जगत्त्रिमाणमशक्यमभ्युपगन्तुम् । प्रकृ-

त्यादीनां ह्युपादानस्य निरस्तम् । औपनिषदास्तु सृष्टिप्रलयवादा पौरा
णिकारचार्थवादतया नेतव्या । भवतु चेत्, तथाऽपि नास्माकं काचित् सति ।
सद्यन्धनित्यत्ववेदप्रामाण्ययोरविघातात् ।

वैशेषिकास्तु पौरुषेयत्वमेव शब्दार्थसम्बन्धानां वेदानां चाङ्गीकुर्वन्तो
ऽनुमानेन सृष्टिप्रलयादीश्वरसिद्धिपरिषत्तं प्रयोगमारब्धयन्ति । त्रिविध
हि वस्तुनामि सप्रतिपक्षचेतनकर्तृक घटादि । सप्रतिपक्षातत्कर्तृक व्योमादि ।
विप्रतिपक्षतत्कर्तृक महीमहीधरदूर्वाङ्कुरादि । तत्रान्तिमप्रतिकृत्योच्यते ।
तत्त्वादिकवृष्टिमतकर्तृक कार्यत्वात् घटादिवत् । कार्यत्वञ्च सित्यादे साव
यवत्वाद् घटादिवत् । किं पुन पृथिव्यादे समवायिकारणम् ? पार्थिव्याप्यतै
जसवायवीयपरमाणुजात यथास्व पृथिव्यतेजोवायुना समवायिकारणम् । न
हि प्रलये परमाणूनां प्रलयेऽस्माकमस्ति साक्ष्यदिवत् । कार्यद्वयाणि दृष्टुं
कादीनि सर्वव्यपेश्वरेच्छया विरहितव्यवत्राणि प्रलीयन्ते । परमाणवस्तु मि
थोऽसंयुक्तास्तिष्ठन्ति व्योमादयश्च हेनज्जाश्च, आत्मीयधर्माधर्मयुक्ता एवा
वसिष्ठन्ते । सर्वकाले पुनरीश्वरेच्छा चेज्जडादृष्ट च निमित्तमासाद्य परमा
णुषु कर्माण्युत्पद्यन्ते, तद्गुणाच्च मिथ्य संयुक्ताश्चतुष्टयेऽपि परमाणवो
दृष्टुंकादिक्रमेण यथास्व पृथिव्यादिक भूतचतुष्टयमारभन्ते । निमित्तभूत
चेज्जडादृष्टवैचित्र्याच्च करायुत्राण्येतोद्विज्जस्येदन्तभिश्च शरीरभेदमीश्वरे
च्छाकारितसंयोगविशेषवशात् परमाणव आरभन्ते । न त्वेतदपि युक्तम् न
हीच्छामात्रेण प्रयत्नमन्तरेण परमाणुस्यन्दोत्पत्तिः सम्भवति इच्छाकारितप्र
यत्नवशेन शरीरस्यन्दोत्पत्तिरित्येऽपि दुश्यते । ईश्वरोऽपि प्रयत्नत इति
चेत् । न अशरीरस्य प्रयत्नासम्भवात् । सर्वगतता अपि ह्यात्मानं शरीर
प्रदेश एव प्रयत्नमारभन्ते न वहि । अतः शरीरापेक्ष प्रयत्न, प्रलयकाले
च सर्वकार्येणा प्रलयादीश्वरशरीरमपि प्रलीनमिति कथमशरीरं प्रय
त्नते ? न चाशरीरस्येच्छाऽपि सम्भवति युक्तात्मनामिव । नापि ज्ञान
सम्भवति इन्द्रियादेरभावात् । नित्यमस्य ज्ञान नित्या चेच्छा नित्यश्च प्रयत्न
इति चेत् । न । सर्वज्ञानेच्छाप्रयत्नानामनित्यत्वज्याते । शक्यतेऽभिप्रो

१ प्रयत्नापि दुश्यत इति या

२ अतिप्रयासो नाम विदुषः प्रयोगः सत्यतिपक्ष इति यावत्

क्तुम् । तित्यादिकं हि नाशरीरचेतनकर्तृकं, न नित्यप्रयत्नानित्येच्छानित्यज्ञानकर्तृकं कार्यत्वात् । घटवदिति ।

ननु घटस्यापीश्वरकर्तृकत्वमस्त्येवेति साध्यहीनो दृष्टान्तः । तथाऽपि कुलालस्यापि कर्तृत्वाच्च केवलेश्वरे कर्तृत्वं घटस्य, तत्तत्त्वं प्रयोक्तव्यं तित्यादिकं न केवलाशरीर्यात्मकर्तृकं कार्यत्वात् घटवदिति । यस्तु स्वाद्योमादिवदिति । हेतुदृष्टान्तौ सर्वथापि निर्दोषौ । तथा तित्यादिकं न घुञ्जित्कर्तृकम् शरीरकर्तृकत्वविरहात् व्योमवदिति साक्षादेव प्रतिसाधनं कसंध्यम् । अथेश्वरशरीरं नित्यमद्वीक्ष्य प्रलयेऽपि सशरीरमेवेश्वरमभ्युपगच्छेत् ततः सावयवस्यमोश्वरशरीरेऽनैकान्तिकं, न तित्यादेः कार्यत्वं साधयेत् । सशरीरकर्तृकत्वं च दूर्वाङ्कुरादीनामनुपपन्नम्, अनुपलब्धिधिराधात् । किंच प्रतिकार्ये प्रयत्नभेदेन भवितव्यम् । अन्ये हि पादसंचरणे प्रयत्नः, अन्यश्च घातूट्टरणे । तथा यद्यपीश्वरे प्रयत्नो नित्यः स्यात् तथाऽपि तस्यैकत्वाच्च विविचकार्यादयहेतुत्वं संभवतीति व्यर्थं एवासौ । यदि त्वनन्तकार्यानुष्णा अमन्ता एव प्रयत्नाः सर्वदैवेश्वरेऽवतिष्ठेरन्, तथा सति प्रलयकारणभूतस्य परमाणुशिलेषकस्य प्रयत्नस्य सर्गकालेऽप्यवस्थानात् सयोजकस्य च सर्गहेतोः प्रलयकालेऽप्यवस्थानात् उभयोः परस्य त्रिधाताव सृष्टिः स्यात् न प्रलयः । यच्च क्षेत्रज्ञादृष्टवैशिष्ट्यात्कार्यवैश्यापपत्तिरिति । तदप्ययुक्तम् । न हि दृष्टकारणवैलक्षण्यमन्तरेणादृष्टवैलक्षण्यमात्रात्कार्यवैलक्षण्यं सिध्यति । न ह्यदृष्टगतेनापि तालघोत्रमन्तरेण तालघृष्टो निष्पद्यते । विनाऽपि घोत्रमोश्वरमहिमा मयं सिध्यतीति चेत् । तत्रैव प्रमाणाभावात् । नित्यत्वे हि वेदानामवस्थितिं तत्प्रामाण्यवलेनेररस्यापरिच्छेदो महिमा सृष्टिप्रलयौ च अतुलिद्वय्यायमाश्रित्य सिध्यन्ते एा घेदांस्त्यनादृष्ट्य दृष्टानुसारेण पर्वत इवानुमानमत्यन्तानैकिकेऽर्थं प्रयत्नयतामुपेतैवोत्तरमित्युपरम्यते । तस्माच्च सर्गादिकालेऽपि मंत्रन्धकरणम् । अथक्यं च कर्तुं सर्वशब्दानां संयन्धकरणं, यदा न करिवदपि शब्दः केनाप्यर्थेन संयद्वा प्राप्तीत् तदा कयं मंत्रन्धः क्रियेत । मंत्रन्ध हि कुर्यता ऽवरयं केनचिद्वाक्येन न कर्तव्यो गौः साक्षादिमानित्या-

दिता । न चाप्रसिद्धमर्थप्रतिपादकत्वेन साक्षादिशब्दमर्थप्रतिपादनाय
 शक्नोति कर्त्ताच्चारयितुं तथा हस्तसन्नादयोऽपि प्रतिपादकत्वासिद्धे । न
 न्येवमप्रसिद्धसंबन्धस्य कथनमप्यनुपपन्नम् । यद्यपि हि तदा यत्तु प्रसिद्धस्य
 स्यात्वात् सप्रत्यययनाय वाक्योच्चारणं सम्भवति । तथापि श्रोतारोऽप्रसि
 द्धमस्तपदायां बाला कथं वाक्येन मयस्य प्रतिपद्येत् । तस्मात्कारणव
 त्कथनमप्यनुपपन्नम् । नैव द्वेयं , कथयितुंस्त्वाव च कर्त्तुरिवाशक्ति उवा
 यसम्भात् । उपायप्रतिपत्तारस्तूपायाभावात् प्रतिपदान्तर इति दृष्टव्यं
 द्रुम । द्रश्यन्ते हि अप्रसिद्धसमस्तशब्दार्था बाला वृद्धेभ्यः सम्बन्धं प्रतिप
 द्यमाना , किंवास्तूपायो घालाना नादस्य सम्बन्धकथनस्याश्वेनैव वृद्धेभ्यो
 बाला सप्रत्ययं प्रतिपद्यन्ते किं तु यदा वृद्धा अप्रसिद्धसंबन्धा स्वकार्पायेन
 व्यग्रहरन्ति तदा तेषामुपगृह्यन्तो बाला सम्बन्धं प्रतिपद्यन्ते यदा हि केन
 चिद्व्याप्यमानयेत्युक्तं कश्चित्साक्षादिमन्तमानयति तदा समीपस्थोच्चारणोऽवग
 च्छति । यस्माद्वयमेतदुक्त्ययवख्यानसारं तस्मिन्वर्गे प्रवर्तते तस्माद्वाक्या
 द्वयमर्थं प्रत्यायित इत्येव समुपगृह्येणावगतं प्रत्यायकत्वम् परत्वादुप
 प्रयोगेणैवप्रत्ययव्यतिरेकाभ्यां वाक्यभागानां वदनां वदभागानां च प्रकृति
 प्रत्यायनां वाक्यार्थभागेषु वदार्थेषु विविच्यते । तस्माच्च चैत्येव सम्बन्ध
 इति । न तदुच्येन पुरुषावेताऽस्तीति सिद्धमनघेयं वेदानां प्रामाण्यम् ।
 यच्चानन्तरफलानुपलब्ध्या चित्रादीनां न पश्चादिफलत्वमिति , स्यादेव
 यदि प्रत्यहादिपञ्चकमेव प्रमाणं स्यात्तदा ह्यनन्तरफलोपलम्भादेव तत्सा
 धनस्य स्यात् नान्यथा । शब्दस्यापि तु प्रमितिजनकरणा प्रत्यसादिवत्प्र
 माणत्वात् , तेन च चित्रादीनां पशुसाधनत्वावगमात् अक्षत्यप्यनन्तरो
 पदमेव मिथ्याति तत्साधनत्वम् ।

ननु प्रमाणान्तरविरोधात्प्रामाण्यमिच्छुक्तं न , तदभावात् । न
 हि शब्दानुन्तरमेव चित्रा फलसाधनमिति द्रुते येन विरोधः स्यात् ।
 साधनत्वमेव प्रतिपन्नं , तन्मानवधनम् । तस्य चापूर्वद्वारेण कालान्तरेऽपि
 तिलपानादिवत्फलसाधनत्वोपपत्तेः । यत्तु प्रागनुष्ठानाच्छास्त्रार्थप्रधारणत्रे
 नायां नापूर्वमन्तर्भाषितमिच्छुक्तं यद्यप्येव , तथापि परवादिवमवगच्छति

साधनत्वमात्रेऽपि शब्देनोक्ते भ्रान्त्या मया साक्षात्साधनत्वमेव प्रतिपन्नं तच्चेदानीमन्यथा ज्ञातमती नूनमस्य केनापि द्वारेण कालान्तरे फलमिति प्रागपि च शक्यमेवापूर्वमवगन्तुम् । अनेकेषामद्गुप्रधानकर्मणां तृणिकानामपूर्वमन्तरेण योगपद्मासम्भवात् परमादीनां च दृष्टकारणापेक्षत्वात् न तृणमात्रेणोत्पत्तिः सम्भवतीत्यवश्यं भाव्यपूर्वम् ।

न च परादुत्पत्तिमात्रं फलम् । उपभोगस्य तु क्षिरकालत्वात् यावदुपभोगमवस्थास्यमानेन केनचिद्विविक्तञ्चम् । न च क्रियायास्तावत्कालमवस्थानं संभूतोत्पत्त्यपूर्वमद्गोरुक्तमिति तद्द्वारेण युक्तमपूर्वं कालान्तरे फलमिति नानन्तरानुपलब्ध्या शास्त्रस्य बाधः । यत्तु प्रत्यक्षविरुद्धं वचनमुपन्यस्त “स एष यज्ञायुधी यजमानोऽञ्जसा स्वर्गं लोकं याती” त्येतच्छब्देन प्रत्यक्षशरीरं यज्ञायुधसयुक्तमुपदिशतीति, तदभिधीयते, अर्थवादत्वादस्थान्यपरत्वात् न स्वार्थं प्रमाणान्तरविरोधो दोषः ।

न च विरोधोऽपि विद्यते । न ह्यनेन शरीरस्य स्वर्गगमनमुच्यते । किं तद्वात्मनो यस्यैतच्छरीरं, सोऽपि हि शरीरशरीरिणोऽभेदोपचारेण शरीरस्येन यज्ञायुधित्वेन प्रत्यक्षत्वेन च व्यपदिश्यते । आत्मनो वा स्वर्गगमनं शरीरे उपवर्षत इति नास्ति विरोधः, यजमानशब्दोऽपि तस्यैव यागव्यामित्वात्कर्तृत्वाच्च बाधकः, न ह्यस्माकन्तस्य कापिलवदकर्तृत्वं यक्तु युक्तं, श्रुतिविरोधात् । सर्वत्र हि कर्तृभोक्तृशब्दयोः सामानाधिकरण्याद्वक्ष्यते, यथाऽत्रैव यजमानः स्वर्गं लोकं यातीति, तथा “य एव विद्वानग्निं चिनुते च्छ्रोत्येव य एव विद्वान्द्विरात्रेण यजते स्वर्गमेव लोकमेति,” तद्योर्पनिपत्स्यपि “सक्रन्वादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्ती”ति कर्तृत्वाभिधायिन्या पट्टाऽऽत्मनः सकृत्प्रति कर्तृत्वमुक्तम् । सम्भवति च सर्वगतस्याप्यात्मनो यागज्ञानप्रयत्नसकृत्प्राप्त्यु साक्षादेव कर्तृत्वम् । न हि यद्य क्रियामेव स्पन्दमुपगच्छामो वैशेषिकवत्, येनात्मन कर्तृत्वं न स्यात् । धात्वर्थमात्रस्य क्रियात्वात्, स्पन्देष्वपि प्रयोजकत्वेनास्यैव कर्तृत्वं सम्भवति, प्रयत्नेन ह्यसौ शरीरं स्पन्दे प्रयोजयति, साक्षात् न संभवति, सर्वगते स्पन्द-

स्यासमवात्, इत्यनेनाभिप्रायेण पुराणेषूपनिषत्सु चाकर्तृत्ववादाः । किं पुनः शरीरव्यतिरिक्तात्मसद्भावे प्रमाणम्? प्राणनादि लिङ्गं सुखादयस्व प्राणनादिशब्देन कोष्ठस्य बायोहृद्द्वयोर्धोगमनवृत्तिविशेषस्य प्राणानादि-
शब्दवाच्यस्य हेतुभूतं प्रपञ्च उच्यते, स च सुखादयस्व न शरीरधर्मो
सम्भवति । अथावच्छरीरभावित्वात् । ये हि कायद्रव्यवर्तिनो विशेषगुणा
रूपादयस्ते शिरोधिगुणान्तराद्वा द्रव्यविनाशाद्वा क्षिनयन्ति । प्राणनाद-
यस्सु तदभावेऽपि नश्यन्ति मृतावस्थापामिति न शरीरगुणाः । तथा
ज्ञानमप्यपञ्चशरीरभावित्वादेव न शरीरधर्मः । तथा ये प्रत्यक्षविषयाः
शरीरगुणाः, ते स्वयमिव परैरपि प्रत्यक्षेण दृश्यन्ते, यथा रूपं दृश्यं । सुखाद-
यस्सु प्रत्यक्षा अपि सन्तो न परप्रत्यक्षवादा, तस्माच्च शरीरगुणाः ।
तद्विदमपि द्रव्यं सुखादीनां शरीरगुणत्वं निवारयद्वन्यगुणतां सूचयति ।
योऽसाद्यत्य स आत्मा । किं च सर्वे एव विशेषगुणा कारणेऽपि वर्तमाना
एव कार्यद्रव्यगुणता भजन्ते ।

न च शरीरकारणभूतेषु पार्थिवपरमाणुषु चैतन्यमस्तीति कथं
शरीरगुणता चैतन्यस्य स्यात्? । तस्मादन्यत्वेत्तम् । कश्चित्पुनराह सर्वथा
धित्सिषु तावद्वैतादुपभासते अन्यथा स्वपरवेदयोरेतत्तत्तत्प्रसङ्गात् ।

न च शरीरस्य कश्चिद्वैतादुपभासते अन्यथा स्वपरवेदयोरेतत्तत्तत्प्रसङ्गात् ।
भासं प्रतिऽन्यं शरीरादात्मेति । तत्त्वयुक्तं, सनिवेशप्रतिभासेऽपि
शरीरप्रतिभासमवत्रात् । न हि सनिवेश एव शरीरं शरीरधर्मो हि सनि-
वेश समवति च धर्मोप्रतिभासेऽपि धर्मिण्यं प्रतिभासः । अन्यथा आत्म-
नोऽपि प्रतिभासो न स्यात्तदुभयोः सर्वगतत्वाद्दीनानाम् अपर्यवृत्तिषु अवति-
भानात् । न वैकान्तिकमर्थवित्तिषु येतृभासम्, अर्थे एव हि तदा भासते,
न वेत्ताः ।

न च स्वपरवेदयोरेतत्तत्तत्प्रसङ्गात् । न हि वेदितृभरसनङ्गतोऽयमति-
शयः । किं तु कल्पसिद्धेयं किंविद्याभासते, नान्यस्य, इत्येताद्वानतिशयो-
नान्यः । तस्माच्च ज्ञातृप्रतिभासेन शरीरविवेकसिद्धिः । किन्तु पूर्वोक्तादेव
कारणान्न ज्ञानसुखादीनां शरीरगुणत्वासम्भवात् । ततोऽन्य एतेषामप्राप्य,
स इयात्मा ।

सौमतास्त्वानु 'सिद्धे ज्ञानसुखादीना गुणत्वे गुणिकल्पना । न तु तत्सिद्धमस्माक तावन्मात्रोपपत्तिः ॥" न ह्याश्रयमन्तरेण ज्ञानमात्रमनुपपन्नं स्वतन्त्रमेव ज्ञानं किं नेष्यते? । सुखादयोऽपि ज्ञानविषयाः स्वतन्त्रा एवान्यस्याश्रयस्यानुपलब्धे । ज्ञानमेव च नीलमहं जानामीति ज्ञातृत्वेन विपर्ययसितदर्शनैरध्यवसीयते नान्यं प्रमाणाभावात् ।

ननु ज्ञानस्य सृणिकत्वात्कथं पूर्वद्रुपत्यलब्धेऽपरिच्छेदं स्मरणमिच्छा प्रत्यभिज्ञा च, न हि स्वयमनुपलब्धे तानि सभवन्ति । न हि देवदत्तेनोपलब्धेऽर्थे यन्नदत्तस्य स्मरणादीनि सभवन्ति । सत्यं, न सभवन्ति सतानभेदे, समानायान्तु सततावेकेनोपलब्धेऽन्यस्य स्मरणाद्युपपन्नं दृष्टत्वात् न ह्युपलब्धुं स्मर्तुंरैकत्वं क्वचिदपि दृष्टम, एकस्य स्यात्तो पुरुषस्य क्वचिदप्यनुपलब्धत्वात्, तस्मात् ज्ञानमेव ज्ञातृ, नान्यो ज्ञाताऽस्तीति । अत्रोच्यते 'प्रत्यभिज्ञायते कर्त्ता यः पूर्वापरकालयोः । तस्य स्यात्तो स्फुटो भेदो विज्ञानात् क्षणभङ्गुरात् विषयप्रत्यभिज्ञाऽनुपपत्तेर्ज्ञातुरेकत्वकल्पनाया स्यादप्येतदुत्तरम्—सतानैकत्वादेवोपपद्यत इति । यदा तु ज्ञातैवेन पूर्वापरकालयोः प्रत्यभिज्ञायते योऽहं पूर्वापरात् स एवाहमनुपश्यामीति । तदा प्रत्यभिज्ञयैव ज्ञातुरेकत्वावगमात् विज्ञानस्य च सृणिकत्वात् ततोऽन्यो ज्ञाता सिद्धोभजतीति । किमहप्रत्ययगोचरो ज्ञाता स्यात्? तथा सति शरीरमेव जानामि कृशोऽहं सूक्ष्मोऽहं गच्छाम्यहमिति कार्श्यादिबुद्धिसामानाधिकरण्यादहं बुद्धेर्गोचरः । आत्मनश्च सर्वगतस्य कार्श्याद्वानुपपत्तिः । उच्यते । ज्ञातृविषयस्तावदहप्रत्यय इत्यविवादम् । यो हि परामृशति स स्यात्मानमहमिति परामृशति परानिदमिति, तेन निःसंशयमस्य ज्ञातृगोचरत्वम् । शरीरस्य च ज्ञातृत्वं निराकृतम् । अतोऽत्यन्तसमृष्टयोरेकत्वधान्या सामानाधिकरण्याप्रतीतिरुणातोपप्रतीतिवत् भास्वराय पिण्डप्रतीतिवच्च, तथा व्यतिरेकबुद्धिरपि दृश्यते । ममेदं शरीरमिति पृष्ट्वाऽस्मदर्थस्य शरीरव्यतिरेकात् । शरीरस्य च परविषयेदकारास्पदत्वात् । ततोऽस्माद्विवेकावभासात् पूर्वाक्तन्यायेन च शरीरस्याज्ञातृत्वादभेदाद्यगमस्य च ससर्गदोषवशेन भ्रान्त्याऽप्युपपत्तेः पूर्वाभ्यस्तस्मृत्यनुग्रह्येन

च वलिना ज्ञातव्यं दूर्ध्वमप्यशौकमप्रतिपत्त्यनुपपत्तेः । चातिस्मरारश्च
 चेचित् शब्दात्वेऽपि देहान्तरहेतुत्वं दृष्टान्तं मयोद्ययन्तं वलमभ्यन्त
 इत्युपलब्धिं सिद्धं शरीरात्मनोर्भेदः । यद्यपि चायेन प्रकारेण शरी-
 रात्मनोर्विस्पष्टो भेदो न सिध्येत्, तथाऽपि तावद्भेदोऽपि न विस्पष्टः ।
 मम शरीरमिति विवेकस्यापि प्रतिभासात् । तत्र समुद्रे तत्त्वे श्रुतायां
 पश्या साक्षात् श्रुत्या वा निर्णयः स्वर्गकामादिश्रुतयो हि शरीरातिरिक्त
 परलोकाफलप्राप्त्यर्थे कर्तारमन्तराणामुपपद्यमानात्ममाप्तिपत्तिः, ताभि
 श्चातिपत्ति साक्षादेवोपनिषद् समर्थयन्ति । 'चाविनाशो वा शरीरेऽयमा
 त्मा' इत्येवमादय इति सिद्धं शरीरातिरिक्तो मानसपक्षश्चक्षुषोऽहमत्यप-
 मस्या ज्ञाता । कथं पुनर्ज्ञातुं शक्यम् ? न ह्येकस्य कर्तृत्वं कर्मत्वं च
 स्वात्मनि क्रियाविरोधात्सम्भवात् । तस्मादाह 'वृत्तिर्नाम घटादिवृत्तिश्च
 तिरिक्तेण काचिदस्ति' । घटादिवृत्तिवैयर्थ्ये तु विषयवदात्मा भासत इत्युक्तम् ।
 कः पुनरयं स्वात्मनि क्रियाविरोधो नाम ? यस्य क्रियायां यः कर्त्ता न स
 तस्मिन्नेव स्वफलं जनयतीत्यर्थः । किं पुनः सवृत्तिक्रियायाः फलम् ?
 भासनं, किमिदं कर्त्तरि न भवे ? इति, योमिति चेत् । कथं तर्ह्यसौ भासते ।
 न ह्यसति भासने भासत इति शक्यते वक्तुम् । तस्मादप्यर्थवृत्तिष्वप्या
 त्मनोभासनाभ्युपगमेऽपि स्वात्मनि क्रियाविरोधस्तस्यैव । व्यवहारयो
 ग्यतामात्रं सवृत्तिः, फलं नान्यदिति चेत् । भवत्वमस्ति तावत्फलम्,
 तत्र विषयवृत्तिवात्मन्यपि सवृत्तितो जायत इत्यदोक्तं भवद्भिः । अतः
 स्तुत्यो विरोधः । यदि परमार्थविरोधमुद्वाह्यं सत्यप्यात्मनः क्रियाजन्यफल-
 भागित्वे कर्मसत्ता, कर्मविभक्तिश्च न भवतीत्युच्यते परमवार्थक्रियाफल-
 भागित्वं कर्मत्वमित्यभिधानात् तच्चावृत्तं, शब्दसाधुत्वं च प्रयोगतोऽप्यव-
 न्त्यम् । अस्ति चात्मनः स्वकर्तृत्वायमेव क्रियायां कर्मजवहाराः लोक-
 वेदे च यथा तावत् भाष्य एव "स्वयमेवाऽऽसन्नवती"ति कर्मवाची इत्य-
 प्रत्यप्रयोगः । वेदेऽप्या "त्मानमुपासीत" "आत्मानं वेदा" "त्मा ज्ञातः" इत्य-
 नेकं प्रयोगः ।

न च गन्तुर्गमने कर्मत्वं, प्रयोगाभावात् । शब्दसाधुत्वे हि प्रयोगपरवशा व्ययं न स्वयमीश्वरे । यथा हि चलनार्थत्वे समाने गच्छतिः सकर्मकः, चलतिश्चाकर्मकः प्रयोगस्य तथा दर्शनात् । एवं ज्ञातुः कर्मत्वं गन्तुश्चाकर्मत्वं भविष्यति, तस्मान्मानसाहंप्रत्ययगम्य आत्मा, तथा च श्रुतिः । “स मानसीन आत्मा जनाना”मिति । तेन यद्यपि विषयवित्तियेलायामेवात्माऽवभासः, तथाऽपि न विषयवित्तिकर्तृतयाऽवभासः किं तु मानसाहंप्रत्ययकर्मतयाऽवभासः, न वित्तिकर्मतयाऽव्याप्तेः ।

ननु शरीरवदात्मन्यप्यहमभिमानो भान्तिरेव । न, बाधाभावात् । योगिनामस्ति बाध इति चेत् । न, प्रमाणाभावात् । तथा च येऽपि योगस्य परां काष्ठामुपागताः योगेश्वरेश्वरास्तेऽपि कुर्यन्त्यात्मन्यहंमतिम् । “अहं कृत्वस्य जगतः प्रभयः प्रलयस्तथा । तान्यहं वेद सर्वाणि न त्वं वेन्य परन्तप १ । यस्मात् सारमतीतोऽहमवतरादपि चोत्तमः । विष्टभ्याहमिदं कृत्वमेकांशेन स्थितो जगत् । मम योनिर्महद् ब्रह्म तस्मिन् गर्भं दधाम्यहम्” । एवमादावहंशब्दः परस्मिन्पुंसि हि ध्रुवम् । न हि महद्ब्रह्मकारोऽहङ्कारः कृत्वस्य प्रभयः । नापि साराचराभ्यामुत्तमः । नापि ब्रह्मशब्दवाच्ये प्रधानं गर्भं दधाति । पुरुषसंपर्ककृतत्वात्प्रकृतितोभस्य, तद्योपनिषत्स्वपि “ब्रह्म वा इदमय आसीत्” “आत्मानमेव वेदाहं ब्रह्माऽस्मी”ति । मन्त्रघण्टोऽपि । “अहं मनुरभव सूर्यश्चे”ति । तस्मादहंप्रत्ययगम्यत्वमात्मनोऽनिच्छन्तः श्रुतिविरोधादेवोपेऽतर्क्यया । यत्तु निर्मुक्ताहंकारममकारत्ववचनं, तदपि पौर्वापर्येण परामृष्यमाणं नाहंकारस्वरूपनिषेधार्थं भवति । एव हि तद्वचनं, नास्य कश्चित्, नायं कस्यचित्, निर्मुक्ताहङ्कारममकार एवायमिति, तदयमर्थः । यस्माच्चास्य कश्चित् तस्माच्चिर्मुक्तममकारः, यस्माच्चायदस्यचित् तस्माच्चिर्मुक्ताहङ्कार इति, यद्वाहङ्कारस्वरूपनिषेधः स्यात् न पूर्वोक्तं संबध्येत यस्माच्चायं कस्यचित् तस्माच्चिर्मुक्तमाहंमिति भान्तिरिति किं केन संगतं ? तस्माच्चायमहंमानस्यरूपनिषेधः । किं तर्हि ? जन्मसंनिधितया आत्मन्यहंमतिः—अहमस्य पिताऽहमस्य पुत्र इत्यादिः स अम इत्येवं संगत

भवति । अयमात्मा न कस्यचिदपि पुत्रादिरूपेण सवन्धी । अयमजनक
 भावस्य शरीरविषयत्वात् । शरीरं हि शरीराज्जायते न त्वात्माऽऽत्मानं
 रात् । तस्मादन्यसन्नित्यथा आत्मन्यहमिति कृष्णादिमतिवच्छरीरादि
 धेकमनुध्यमानानां धान्निरिति । तदिदमस्यान्यसन्नित्वनिषेधेन पुत्रादि
 विषयस्येदनिवर्तनेन शरीरायजननार्थमुच्यते । नाहकारस्वरूपस्यापि निषे
 धोऽनुपयोगादसंगतत्वात् । प्रमाणांतरविरोधात् अहं धर्माऽस्मीति वद
 नविरोधाच्च । तस्मादहमप्रत्ययसम्यो ज्ञाता शरीरातिरिक्त इन्द्रियशक्ति
 रित्तरत्न । कथमिन्द्रियभेदः ? इन्द्रियभेदे इन्द्रियाभावेऽपि ज्ञातुरेकस्य
 प्रत्यभिज्ञानाद्योऽहं रूपमद्राह सोऽहं स्पृशामीति । योऽहमयदीप सोऽहं
 स्मरामीति । मनस्तु प्रत्यवसिद्धस्य ज्ञातु रूपदिज्ञानेषु व्यतिरिक्तकरणा
 धीनत्वात् सुखादिज्ञानेषु भवितव्य कारणेनेत्येव कल्प्यत इति नास्य
 ज्ञातृत्वमाशङ्कनीयम् । ये तु कर्तृत्वैवात्मासिद्धिर्न कर्मतयेत्याहुः, तेषामा
 त्मनि स्मरणप्रत्यभिज्ञाने नोपपद्यताम् । तत्रापि हि पूर्वकालसन्नित्व
 स्वेनात्मन प्रतिमासोऽद्वीकरणीयः ।

न च साधते स्मरणे पूर्वकालसन्नित्वेन कर्तृत्व सम्भवतीति कथं
 कर्तृत्वया सिध्यते ? तस्मादहमप्रत्ययकर्मतयेवात्मन सिद्धिरिति रमणीयम् ।
 अथ स्वप्रकाशत्वमात्मन सुखादीनां च क्रियेत ? स्वप्रकाशस्य कस्य
 विदध्यदर्शनात् । सर्वस्यैव हि वस्तुन परप्रकाशत्वनिश्चयात् । स्वप्रका
 शस्यैवात्मा सुषुप्तावपि प्रकाशते ।

न च प्रकाशते । यद्योक्तम् 'अवेतयस्यैव सुषुप्त इत्युच्यत इति ।

तन् सुषुप्तावपि प्रकाशत इवात्मा स्वाभारिकरूपमानन्दमुक्त
 अवस्था कथं सुषुप्तमहमाप्सम् इति प्रश्नोपे प्रतिप्रधान स्यात् । अथो
 न्तर ॥ ॥ किंचिच्छरीरमिन्द्रियमन्यद्वा वस्तु प्रकाशत इत्येतद्वान स्वप्न
 सागराभ्यां सुषुप्तेर्भेदः । नैतदेवम्, अविद्विरोधात् । न हि सुषुप्तानां
 मात्मा सुषुप्ता वा प्रकाशते । न ह्यनाभासमान व्यवहारमात्रेण प्रकाशते
 इति शक्यमद्वीकृत्यम् । किं च सुषुप्तादुत्थितायैव निर्विद्यन्ते हि कायुका ।
 एतेषामन्तरेणैव कामिनो यामिनी गता । आश्लिष्टामप्यनुद्वेना मृतयच्छ

यितं मया । भुक्त्वा च परमानन्दं तस्य च स्मरणादयम् । स्वत्पाऽल्पमुप-
स्याम्येव निर्धेदे नावकल्पते ॥ तत्सुखं विस्मृतं चेत् स्यात्सुखमस्याम्यमित्ययं
व्यवहारो न युज्येत दुःखाऽननुभवे त्वियम् । सुप्रययदृतिस्तस्मादुणरुत्थेति
निरवयः । प्रयुद्धा हि सुपुष्पावगगतं किंचिदपि दुःखमस्मरन्तः स्मरणानु-
पपत्त्येव सुपुष्पयस्यायां मे न किंचिदपि दुःखमासीदित्यवगम्य तत्रैव सुप्र-
ययहारं गुणरुत्था कुर्वन्ति । तथा च व्यवहरन्ति-एतावन्तं कालमहमा-
त्मानमप्यबुद्धा शयितोऽस्मीति । तस्मात्सुपुष्पावगगतावात्मनः स्वप्रकाश-
त्वम् । अतो मानसप्रत्यक्षगम्य एवायमिति स्थितम् । स पुनरयमात्मा-
ऽणुः शरीरपरिमाणो विभुर्वेति चिन्तनीयम् । तत्राणुपरिमाणत्वे युगपच्छिरः-
पादयोर्वेदनानुपपत्तिः । अयोगपट्टोऽप्यतिशेष्याद्योगपट्टावगतिरिति चेत् ।
स्यादेवं यद्यणुत्वं कुनश्चित्मिदं स्यात्, तदसिद्धे दृष्टानुसारादनुगत्यमेव
युक्तम् । तत्र शरीरपरिमाणत्वे साध्ययवः स्यात् । द्विविधमेव हि निरवययव-
ध्यमणु विभु या । तदसौ शरीरसंमितः सन् साध्ययवः स्यात् । तत्र बहु-
यययकल्पना तावतां चान्यूनाधिकानामयययानां पुत्तिरुहस्तिदेहयो-
तिसंज्ञावविस्तारकल्पनं नातीव हृदयमनुरञ्जयति । तस्माद्विभुत्वमेव
युक्तं, तथा च श्रुतिर-"नन्तमपार"मिति भगवद्गीतासु वचनम्-"नित्यः
सर्वगतः स्याणुरवलोऽयं सनातन" इति, ये चापनिपत्यगुणादाः पुराणेषु
"अहुष्टमात्रं पुरुष"मित्यादयः, नै सूत्रग्रहणगोचरत्वाभिप्रायाः ।

ननु विभुत्वे सर्वशरीरेष्वेक एवात्मास्तु किं नानाऽऽत्मभिरभ्युपगतैः ?
नैधम्, एकत्वे सति यथा करणभेदेऽपि कर्तुरेकत्वाच्चतुषा दृष्टमर्थे मनसा
स्मरति त्वचा प्रत्यभिजानाति यमहमदर्थं तमहं स्पशामीति ।
तथा देवदत्तशरीरस्येनात्मना दृष्टमर्थं यज्जदत्तः प्रत्यभिजानीयात्, शरीर-
भेदेऽप्यात्मनः प्रत्यभिज्ञातुरेकत्वात् । कर्तुरेकत्वेऽपि मनोभेदाद्व्यवस्थेति
चेत् । न । करणत्वान्मनसः, करणभेदस्य चतुरादेर्भेदव्यवस्थापकत्वायोगा-
दित्युक्तम् । चतुरादिकरणानामव्यवस्थापकत्वेऽपि मनः करणं व्यवस्थापक-
मिति चेत् न करणत्वाविशेषात् । स्यादप्येषा कल्पना यद्वेकात्मत्ये दृढं

प्रमाणं स्यात्, न तु तदस्ति । ये त्वात्मैकत्ववादा युतिषु सृष्टिषु पुराणेषु याति 'निरञ्जनं परमं साम्यमुपैति । 'मम साधर्म्यमागता । 'उत्तमं पुरुषस्त्वन्य' इत्यादिभिरात्मभेदवचनैः सर्वप्रत्यक्षादिभिरपि विरोधात् नैकान्ततः शङ्कुवन्त्यात्मैकत्व निश्चयायितुम् । वचनानां हि मिथो विरोधे सिद्धयस्तु विषयत्वेन च विकल्पासम्भवे प्रमाणान्तराधिकार्यं स्यात् । तच्च प्रमाणान्तरं भेद एव समर्थमन्यैकात्म्यवादानामवैलक्षण्यपरत्वं पूर्वाक्तं न्यायेनापगन्तव्यं, विस्पष्टं चैतत् वायुदृष्टान्तापादानात्—'वेणुदन्त्यादिभेदेन भेदः षड्गुादिसञ्चितः । अभेदव्यापिनो वायोस्तथा तस्य महात्मनः' इति न हि वायुद्वयं सर्वत्रैकं व्यक्तिभेदस्य स्पष्टत्वात् । अघिलक्षणे स्वभावेऽस्य तु वायोर्वर्णान्धकृतं षड्गुादिवैलक्षण्यमपि एवमात्मनोऽपि पशुमनुष्यादिवैलक्षण्यं देहसम्बन्धकृतं न स्वाभाविकमित्यपमेवार्थः । वायोरिति च, तस्येति चैकवचनं सामान्याभिप्रायम् । तस्मान्प्रतिशरीरं भिन्ना एवात्मानः सर्वगता नित्याः । एव च वज्रमुक्तादिव्यवस्थाऽपि युक्ततराः सम्भवन्ति ।

क पुनरयं मौक्तो नामः

विचित्रवाचनावशेन विचित्रनीलपीतादिरूपेण प्रवृत्तौ ज्ञानसत्ता नस्य नि शेषवासनोच्छेदाधीलपीतादवैचित्र्यं हित्वा केवलं साधन्यावैष्णवं स्यान्मिति केचित् । अपरे तु दीपसत्तानस्यैव ज्ञानसत्तानस्योपरमम् । उभयं प्रपञ्चतः बाह्यार्थभाषमूलमिति तत्सद्भावप्रतिपादनैव निराकृतम् । अपरे तु प्रपञ्चविलयमपवगमाहुः अविद्यानिर्मितो हि प्रपञ्चः स्वप्रपञ्चवत् प्रपञ्चेन एव विद्याया अविद्याया विलीनाया स्वयमेव विलीयते । तथा हि युति 'यत्र हि द्वैतमिदं भवति तदितर इतरं पश्यति यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्यति' तद्विदमपि प्रपञ्चस्याविद्यानिर्मितत्वनिराकरणेन परमाद्यैव प्रतिपादनविरस्तमेवेति । "आत्मैवेद सर्वं" मिति सर्वस्यात्मा भोक्तव्यं । यथा 'यं कामयेत राष्ट्रं स्या' मिति राष्ट्रस्य भोक्तव्यं । "यं कामयेत सर्वमिदं भवेयमि" ति सत्रस्य भोक्ता भवेयमित्यर्थः तथा ऽऽत्मा सर्वं मिति सर्वस्य आत्मा भोक्तव्यं । यत्तु 'यत्र हि द्वैतमिदं

भवती"ति द्वैतभावस्य भ्रान्तित्ववचनं तद्वैतपचारिकम् । यथा खलु स्वप्नप्रपञ्चे-
न्द्रजालमृगतोयादयः कियन्तचित्कालं दृष्टिपथमापन्नाः पश्चाद्वितीना भो-
ग्यतामतिवर्तन्ते तथाऽयं शरीरेन्द्रियविषयरूपप्रपञ्चेऽप्यस्यात्मनः कियन्त
चित्कालमुपभोग्यः सन् पश्चाद्विनाशादनुपभोग्यो भवतीत्यनेन सादृश्येन
भ्रान्तित्वपचारणोच्यते पुरुषाणां विषयभोगेष्वास्थानिवर्त्तनेन मुक्ता-
वभिर्ह चं जनयितुम् । यदपि यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूदिति मुक्ता-
वात्मनोऽद्वितीयत्ववचनं, तदपि न प्रपञ्चस्वरूपनिषेधार्थं, किं तु सत-
एव प्रपञ्चस्यात्मसंयन्धनिषेधार्थम्, अस्येति वचनात्, न ह्यत्रैतावदुच्यते
यत्र सर्वमात्मैवाभूदिति किं तर्हि यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवेति । तेना-
यमस्यार्थः, यत्र-यस्यामवस्थायां मुक्तावित्यर्थः, अस्यात्मनो दृश्यत्वेन
दर्शः साधनत्वेन दर्शनायतनत्वेन वा न किंचिदन्यत् सवन्धि विद्यते ।
किं तु आत्मघास्य सर्वं नान्यत् किंचित् तदा केन कम्पश्येदिति । यथा
लोके यस्य न किंचिदपि बान्धवो वित्तं चास्ति स एवं वदति न मे किं
चिदस्ति अहमेव सर्वं, तत्र सवन्धन्तरं न किंचिदस्तीत्येतावद्विवदि-
तम् । एवमुक्तावात्मैवात्मनः सर्वमिति सवन्धन्तराभावाच्च विवक्षितं
न प्रपञ्चस्वरूपाभावः । तस्मान्न प्रपञ्चविलयो मोक्षः । किं तु प्रपञ्चसवन्ध-
विलयः । चेष्टा हि प्रपञ्चः पुरुषं बध्नाति भोगायतनशरीरं भोगसाधनानी-
न्द्रियाणि । भोग्या शब्दादयोविषयाः । भोग इति च सुषुप्तप्रविषयो-
ऽपरोक्षानुभव उच्यते । तदस्य त्रिविधस्यापि बन्धस्यात्यन्तिकोविलयो-
मोक्षः । किमिदमात्यन्तिकत्वम् ? पूर्वोत्पन्नानां शरीरेन्द्रियविषयाणां
विनाशोऽनुत्पन्नानां चात्यन्तिकोऽनुत्पादः । कथमत्यन्तानुत्पत्तिः ? उत्पा-
दकयोर्धर्माधर्मयोर्निःशेषयोः परित्यागः । सेराऽयं प्रपञ्चसवन्धोबन्धस्तद्वि-
मोक्षश्च मोक्षः । नन्वेवमशेषधर्मतयानुक्तस्य न किंचित्सुखं स्यात् ।
ततश्चापुरुषार्थो मोक्षः स्यात् । नैव दोषः । न हि धर्मजन्योमुक्तस्या-
नन्दः, तथा सत्युत्पत्तिमत्त्वात् विनाशी स्यात् । तत्रापुनरावृत्तिश्रुतेर्वि-
रोधः स्यात् स्वाभाविकत्वात्मानन्दः ससारणाभिभूतः सन् निर्मुक्तमसार-

स्यभिव्यक्तौ भोगो भवति । स्वाभाविकत्वे चानन्दस्य “आनन्दं ब्रह्मे”-
त्यादि श्रुतिसदृशं प्रमाणम् ।

ननु सुखाभावेऽपि श्रुतिरस्ति “अशरीरं वाच सन्तं न प्रियामिये
स्पृशत” इति । सत्यम्, विषयसुखाभिप्रायं स्वेवंजातीयकम् । अन्यथाऽऽनन्द-
श्रुतिविरोधात् । अथ सुखाभाववचनवलेनानन्दवचनमेव दुःखाभावाभिप्रायं
किमिति न व्याख्यायते ? । सुखाभाववचनानामेवावस्थान्तिरामेवावस्थान्ति-
करणं युक्तं, न भूयसामानन्दवचनानाम् । किंचानन्दशब्दस्य दुःखाभावपरत्वे-
ऽत्यन्तस्वार्थहानिः स्यात् । सुखशब्दस्य तु सामान्यवचनस्य विशेषेऽपि
व्याख्याते नाऽतीव स्वार्थहानिरिति तद्वैयर्थ्यं युक्तम् ।

ननु विद्यमानानन्दोऽननुभूयमानोऽकिञ्चित्कार एव ।

न च मुक्तस्य सर्वकारणहीनस्यानन्दानुभवः संभवति । स्वप्रकाशो-
ऽयमानन्द इति चेत् न । ससाराख्यायामप्रकाशात् ।

ननु तत्राप्यानन्दस्वभावः पुरुषः प्रकाशत एवात्मनि प्रेमोत्पत्तेः, न
ह्यसुखे प्रेमोत्पत्तिः संभवति नाप्यविज्ञाते सुखे । किमिदानीमस्माभि-
रात्मा सुपरूपोऽनुभूयते ? । सत्यमिति भ्रुवाण्यस्यातिसाहसिकस्य नेतारं
वाच्यम् । यदि ससारिणोऽपि परमानन्दमनुभवेयुः, ततो मुक्तस्य न कश्चि-
दतिशय इति तदेवापुरुषार्थस्य मोक्षस्यापदोत् । यतो यत्नादसुखरूप-
स्यात्मनः प्रेमविषयस्य दृष्टत्वादङ्गीकृत्यम् । अथ स्वप्रकाशोऽयमानन्दः
संसारावस्थायामभिभूतो न प्रकाशते । कोऽयं प्रकाशमानस्याभिभूतो नाम ?
प्रकाशनिवारणं ह्यभिभवः ।

न च प्रकाशमानस्याप्रकाशनं संभवति । यदि तु न प्रकाशते संसाराव-
स्थायां तस्यामयस्यायामसतः प्रकाशस्य मुक्तावस्थायामुत्पन्नमानस्य कारणं
यत्कथम् । विज्ञानमेव च प्रकाशाद्यस्य फलस्य कारणं तच्चेन्द्रियाधीनम् ।

न च मुक्त्येन्द्रियाणि संभवन्तीति कथमानन्दानुभवः स्यात् ? ।
उच्यते बाह्येन्द्रियाण्येव मुक्तस्य नियतन्ते । मनस्तु तस्यामयस्यायामनु-
भूते इत्यानन्दश्रुतिप्रलादेयाध्यवसीयते, एव ज्ञानं च । “न हि विज्ञातुर्विज्ञा-
तेर्धर्मपरिलोपो यत्ततः” इति श्रुतेः, विज्ञानघनश्रुतेरिव । तस्यान्तुत्पद्यस्यायां

मानसप्रत्यक्षेण परमानन्दमनुभवचात्माऽवतिष्ठते, तदुक्तं “निजं यत्चात्मचै-
तन्यमानन्दश्चेष्यते च यः । यच्च नित्यविभुत्वादि तैरात्मा नैव मुच्यते” इति,
यत् “तस्मात्कर्मतयादेव हेत्वभावेन मुच्यते । न ह्यभावात्मकं मुक्त्वा मोक्ष-
नित्यत्वकारण”मिति वार्त्तिकं, तत्परमतमित्येवमानन्दमोक्षवादिनो मतम् ।
अपरे त्याहुः । अभावात्मकत्ववचनमेव स्वमतमुपपत्त्यभिधानादानन्दव-
चनं तूपन्यासमात्रत्वात्परमतम् । न हि मुक्तस्यानन्दानुभवः संभवति करणा
भावात्, मतः स्यादिति चेन्न । अमनस्कत्वश्रुतेः । “अमनः, अवागि”ति । यत्
“न हि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यते” इति तज्ज्ञानगत्यभिप्रायम् ।
अन्यथा हि सुषुप्तावपि ज्ञानानुवृत्तिरुक्ता स्यात् । सा च संविद्विरुद्धेऽप्युक्तम् ।
विस्पष्टं चास्य शक्त्यभिप्रायत्वम् । एव हि श्रूयते “यद्वैतत्र पश्यति पश्यं-
श्चैतत्र पश्यति । न हि द्रष्टुर्द्रष्टेर्विपरिलोपो विद्यते” । अविनाशिश्चात् । न
तु तत् द्वितीयमस्ति ततोऽप्यद्विभक्तं यत्पश्येत् एवमन्यान्यपि वाक्यानि ।
“जिघ्रन्ते तत्र जिघ्रति न हि घ्रातुर्घ्रातेर्विपरिलोपो विद्यते” । “न श्रोतुः
श्रुतेर्विपरिलोपो विद्यते” । “न स्मृतुः स्मृतेर्विपरिलोपो विद्यते” । “न
ज्ञातुर्ज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यते” इति । तत्र दृष्टिघ्रातियुतिस्मृतिशब्दाश्च-
त्तुर्घ्राणश्रोत्रत्वगिन्द्रियजन्यानां रूपगन्धस्पर्शश्चक्षुष्यया विज्ञानविशे-
षाणां वाचकाः, नार्यान्तरविषयाणां न विज्ञानसामान्यस्य, न चेदां ज्ञान-
विशेषाणां सुषुप्तौ मुक्तौ वा कथं विदव्यपरिलोपः संभवति । न हि तदा-
नीमिन्द्रियाणि सन्ति । नापि गन्धादयो जायन्ते तदुभयाभावे च न
श्रुत्यादिशब्दप्राप्यज्ञानविशेषाः संभवन्ति ।

ननु यथा प्रकाशसविधायि सवितुः प्रकाशकत्वं नित्यमेवमि-
न्द्रियाभावेऽपि नित्यैव दृष्टिरिति चेत् । स्यादेवं यदि ज्ञानमात्रं दृष्ट्या-
दिशब्दानां धारणं स्यात्, न तु तत्रास्ति लोकप्रसिद्धभावात् । यद्यलोकं
च शब्दार्थावधारणं, न यथेच्छम् । न हि लोके गन्धादन्यत् घ्राणं जिघ्रती-
त्युच्यते । गन्धमपि यदा घ्राणादन्येनानुमानादिना जानाति तदा न
जिघ्रतीत्युच्यते । तस्मात् घ्राणादीन्द्रियजन्यगन्धादिष्वप्यज्ञानविशेषया-
दिना घ्रात्यादिशब्दाः ।

न च तेषां सुषुप्तो मुक्तो वा सभ्रत्यपरिलोपः । तस्माद् घ्राणा-
दिशक्त्येव प्ररोचनाय घ्राणाद्युपचाराः । यथा तेन ह्यत्र क्रियत इति
शक्तिर्ज्ञेयमानत्वेन प्ररोचनाय क्रियत इति वर्तमानत्वोपचाराः । तत्रवाह-
पतितत्वात् 'न ज्ञातुर्ज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यत' इत्यतदपि शक्त्याभिप्राय-
मेव । यस्यादित्यप्रकाशकत्ववदिति किं तस्य प्रकाशकत्वमभिप्रेतः ?
यदि तिमिरोत्साहण, तच्चित्तमन्त्यध, सर्वदा ह्यसावज्यवहितेषु देशेषु तिमि-
रमुत्साहयत्येव, न त्वेवमात्मा सर्वदा शृणोति, सुषुप्तावश्रवणात् ।
अथ ज्ञानजनकत्वमादित्यस्य प्रकाशकत्व, न तच्चित्तम् । तस्मात्सामर्थ्यमेव
तत्रापि नित्य, तस्माज्ज्ञानशक्त्यभिप्रायमिदं नित्यत्वाभिधानम् । एषा
ह्यत्र वचनव्याप्तिः । यदेतत् सुषुप्तो मुक्तो वाऽऽत्मानं पश्यति पश्यत्येव द्रष्टु-
मशक्तुञ्चेन्न पश्यति न हि द्रष्टुरात्मनो वा दर्शनशक्तिस्तस्याः कदाचिदपि
लोपो विद्यते साऽविनाशिनी न द्रष्टुर्द्वितीयमन्यद्वर्जनसाधनं न चतुर्थापा-
रकम् दृश्यं वा तस्यामवस्थायामस्ति यतो दर्शनं स्यात् । यद्यपि दृश्यं ह्यपि
द्विष्यं स्वरूपतस्तस्यामवस्थायामस्ति तथाऽपि दृश्यता दर्शनयोग्यता तस्या
मवस्थाया नास्तीति तेन रूपेणाभावाद् दृश्यं नास्तीत्युच्यते तस्मात्सा ज्ञान-
कारकैकत्व तस्यामवस्थाया न पश्यति, न शक्तिवैकल्यात् । शक्तिस्तु न
कदाचिदपि लुप्यत इति, एवमन्येदामपि बाध्यानां योजनम् । तथा ज्ञान-
शक्त्यपरिलोप एव ज्ञानापरिलोप उच्यते । ज्ञाति-शब्दश्चात्रानुमानादिज्ञा-
नपर चतुरादिज्ञानानां स्वशब्दैककस्यात् । एव "विज्ञानं ब्रह्म" "विज्ञान-
घनं" इत्यादीनामपि शक्तिपरत्वं धेदितव्यम् । स्वयमेव तुत्या शक्तिपरत्वं
प्राप्यते । 'विज्ञानघनं एवेतिभ्यो भूतेभ्यः' सम्प्रत्यायं भूक्त इत्यर्थः । तान्ये-
वानुविनश्यतीति-भूतेन्द्रियनाशादात्म्यापि प्रमाणागोचरत्वमापन्ना विनष्ट-
इव भवतीति न तस्येत' प्रेतस्य मुक्तस्य सत्ताऽस्तीत्येव याज्ञवल्क्येनास्ति

१ तस्यामर्थमेव तत्रापि नित्यमिति वाटान्तरम् ।

२ यदेतत्सुषुप्तो मुक्तो वा आत्मा न पश्यति पश्यत्येव द्रष्टुं शक्तुञ्चेन्न पश्यति
न हि द्रष्टुरात्मनो वा दर्शनशक्तिरिति युक्तकान्तरवाटः ।

३ सामर्थ्यक इति युक्तकान्तरवाटः ।

४ तस्य तस्य इति तु युक्तकान्तरम् ।

मैत्रेयी चोदयति स्म । अत्रैव, भगवान्मा मोहितवान् विज्ञानघन इति न
चाऽस्ति सञ्ज्ञेति विद्वद्भाषिणानादिति । षष्ठाध्याये तु विनाशाविनाश-
विरोधश्चोदयिष्यत इति विवेकः । एव चोदितो याज्ञवल्क्य परिहार
माह “न वा अरे अह मोहम्” परस्परविद्वद् व्रवीमि । अल वा अरे इदं
विज्ञानाय । अत्रात्मतत्त्व सर्वस्ववस्यासु विज्ञानाय समर्थमित्यर्थः । तेन
विज्ञानघनत्वाभिधानं सामर्थ्याभिप्रायमिति व्याख्यात भवति । सम्भवति
च शक्तस्यापि ज्ञानाभाव इति नास्ति विरोध इत्ययमभिप्रायः । अनया
च श्रुत्या सर्वविज्ञानश्रुतयः शक्त्यभिप्राया व्याख्याताः । यदि शक्तिरस्ति
ततस्तस्यामवस्थाया केन ज्ञानानुत्पत्तिः ? । ज्ञानसाधनानामिन्द्रि-
याणां ज्ञेयानां च विषयाणामभावात्, तदाह “यत्र हि द्वैतमिव भवति
तदितर इतरं पश्यति यत्र त्वस्य सर्वमात्मेष्टाऽभूत् तत्केन किं पश्येति”
त्यादि, तद्वैतप्रागेव व्याख्यातम् । एवमर्थान्तरज्ञाने साधनाभावाच्चिरा-
कृते सत्यात्मानमेव मुक्तावस्थाया ज्ञानातीत्याशङ्काह । “विज्ञातात्मरे
केन विज्ञानीयादि”ति न ह्यात्माऽपि विना साधनेन ज्ञातुं शक्यते
मनसा ह्यसौ ससारावस्थाया ज्ञायते ।

न च मुक्तस्य मन संशयोऽस्ति । अतः केनात्मानं ज्ञानान्विति
व्यक्त एव मुक्तस्यात्मज्ञानव्याभावो ज्ञानशक्तिमात्रस्यावस्थान श्रुत्या दर्शित,
तस्माच्चिस्रस्यो निरानन्दश्च मोक्षः ।

ननु नात्मनेऽन्यद्विज्ञानमानन्दं वा, किं त्वात्मैव ज्ञानमानन्दश्च
“विज्ञानं ब्रह्म,” “आनन्दो ब्रह्म” इति श्रुतेः । आत्मा च सुषुप्तितुरीययोरपि
भातीति कथं विज्ञानस्य वाऽऽनन्दस्य वाऽभावः । नैतदेवम् । यद्विषयस्त्व
न्तरप्रकाशजननस्वभाव वस्तु यास्मिन्सति किमप्यर्थान्तरं प्रकाशत एव

१ परस्परविरोधं व्रवीमि इति षष्ठांशम् ।

२ क पश्येदिति साप्रत्यक्षिकण्ठः ।

३ ज्ञानात्यत्याशङ्काहेतुः षष्ठांशम् ।

४ नि सर्वे चे निरानन्दश्चेति पुस्तकान्तरम् ।

५ विज्ञानमानन्दोऽप्येति पुस्तकान्तरम् ।

६ आनन्दं ब्रह्मत्वात् षष्ठांशम् ।

तल्लोके विज्ञानशब्देनोच्यते । न चात्मनि सति किंचिदन्यत्प्रकाशत एव
विद्यमानेऽपि तस्मिन्सुषुप्तस्यायामर्थान्तरस्य कस्यचिदप्रदर्शनात्
अतो न ज्ञानमात्मा ।

ननु प्रकाशजननस्वभावोऽपि सहकारिवैकल्याच्च जनयेत् । सत्यं,
न जनयति यास्मिन्सु सहकारिसंविधाने तत्कृते वा अन्यस्मिन्नागन्तुके
सति नियमेन प्रकाशेन एवार्थान्तरात् तज्ज्ञानशब्दवाच्य तथा गीतिशब्द
एप्रियालिङ्गनचन्द्रदर्शनमधुरास्वादसुरभिघ्राणादिजन्यमाह्लादमानन्दसुख
शब्दावभिदधाते । न चैवरूपत्वमात्मनोऽस्ति, यथा ह्यन्यसुषुप्ते सुखरूपं
प्रत्यभिज्ञायते नैवमात्मानि प्रत्यभिजानीमः, येनाऽऽनन्दशब्दस्याभिधेयः
स्यात् । यदि पुनर्यदेवात्मरूपं मतीयते तस्यैव ज्ञानमिति ज्ञानन्दमिति
च शङ्केत्युच्यते न सा लौकिकी नापि वैदिकी । यदि पर दृष्ट्यादिग्रन्थ
प्रिभाष्येत तदस्तु यथाकामम् । यत्तु “विज्ञान ब्रह्म” “ज्ञानन्द ब्रह्म”ति
च सामानाधिकरण्य तद्वर्ममात्रवचनत्वेन धर्मधर्मिणोऽभेदाधीनोत्पत्तादि
वदुपपन्नम् । नन्वानन्दादिशब्दा गुणमात्रनिष्ठा न नीलादिवदुष्णिनि
वर्तन्ते । सत्यं, न बाहुल्येन वर्तन्ते । कदाचित्तु गुणमात्रवचनानामपि
गुणिनि प्रयोगो भवति । यथा शीतो मधुरो रसः क्षीरो गुदश्चेति
रसशब्दो द्वये प्रयुज्यते । अन्यथा शीतादिशब्दसामानाधिकरण्ययोगात् ।
किं च “रस ह्येवमय लब्ध्वाऽऽनन्दी भवती”ति मत्वर्थीयनिर्देशाद्वात्माऽऽन-
न्दोर्भेदोऽवगम्यते । तथा “ज्ञानन्द ब्रह्मणो विद्वान्” । “स एको ब्रह्मण
ज्ञानन्द” इति षष्ठाऽऽनन्दात् ब्रह्म व्यतिरिच्यते । किं च न मे साप्रत
किंचिदपि सुखं दुःखमेव तु सर्वात्मना भवेति सुखाभावे दुःखानुभवे
द्यानुसधीयमानस्यात्मन कथमानन्दरूपता स्यात् ? । किं च स्वप्रकाशाऽऽन-
न्दरूपमात्मानमभ्युपगच्छतामस्माकं चैतावदविशदं सुषुप्तिस्तुल्या मुक्ति
रिति ससारानुश्रुत्यननुरातिमान् भिद्यते । अन्यत्सत्ते तुल्यम् । तथा च
श्रुतिरपि,—“ता यताः प्रजा अहरहर्हस्ततोऽयन्ति अहरहरागच्छन्ती”ति

सुषुप्तिं ब्रह्मजोऽशब्देन वदन्ती तुल्यत्वमेतयोर्दर्शयति । सुषुप्तिरवास्मा-
कमपि गोचरः ।

न च तत्राऽऽनन्दानुभवाऽस्तीति व्यक्तमेतत् । तस्माच्चिरानन्दो-
मोक्षः, दुःखपरिलोपाच्च पुरुषार्थत्वम् । सुखलोपादपुरुषार्थत्वमपीति
चेत् । नैवमल्पं हि संसारे सुखं तदपि भूयो बहुप्रयाससाध्यत्वाद् दुःख-
मेषानुजानते ।

“जन्ममृत्युजराध्याधिदुःखान्यनुदिनं नृणाम् । स्वपमेव विना यथा-
विपतन्ति सहस्रधा विहिताकरणाचित्यं प्रतिपिद्वनिषेधणात् । महद्दामु-
ष्मिजं दुःखं यत्रैतैर्नैव गम्यते बहुदुःखपरिष्वक्तं यत्नाम स्वल्पजं सुखम् । सुरा-
यानादिसुषुप्तदुर्जनीयं विवेकिनाम् । एवं भूतेऽपि संसारं ये रक्ताः सुषुप्ताया
न तेषामधिकारोऽस्ति मुक्तिशास्त्रे कथंचन ॥ संसारादुत्तिजन्ते ये दृष्टलोक-
पराधराः । त एव पलु मुच्यन्ते न तु यः प्राकृतो जनः ॥ तेषामेषापवर्णाव्यः
पुरुषार्था महात्मनाम् । तेषामेषाधिकारश्च मुक्तिशास्त्रे मनीषिणाम् । तेना-
ऽभावात्मकत्वेऽपि मुक्तेर्नापुरुषार्थता । सुषुप्तदुःखोपभोगो हि संसार इति
शब्दकृते । तयोर्नुपभोगं तु मोक्षं मोक्षविदोऽविदुः । श्रुतिरप्येतमेवाह भेदं
संसारमोक्षयोः । “न ह वै सशरीरस्य प्रियाप्रियविहीनता । अशरीरं च य-
सन्तं स्पृशते न प्रियाप्रिये” आनन्दोऽत्मकमात्मानं ये वदन्ति स्वयंप्रभुम् ।
तन्मतेऽपि च संसारान्मुक्तेरेतावती भिदा । आत्मा ह्यानन्दरूपोऽसौ
संसारोऽपि प्रकाशते । तावानेव स मोक्षोऽपि नाधिक्यं तस्य किंचन । अय-
संसारवेलायामानन्दो न प्रकाशते । न ह्यप्रकाशनं युक्तं स्वप्रकाशस्य
वस्तुनः । यद्रसौ न प्रकाशेन किं तर्ह्यन्यत् प्रकाशते ? । आत्मस्वरूपमिति
चेन्ननु चानन्द एव तत् । तच्चैतत्प्रकाशते नूनमानन्दोऽपि प्रकाशते । तेन
शब्दादिविषयजन्ययोः सुषुप्तदुःखोर्निवृत्तिरेव संसारादपवर्ग इतीर्यते ।
ततश्च सुषुप्तोपेन मुक्तेर्न पुरुषार्थता । यद्वास्माकं भवेत्तर्हि तुल्येषा भव-
तामपि । सुखहानिमत्तस्तस्य भूयो दुःखविवर्जनात् । मोक्षस्य पुरुषार्थत्व-
मावयोरुभयोः समम् । सुषुप्तदुःखविहीनस्तु मुक्तः स्वस्थोऽवतिष्ठते” ।

किमिदं स्वस्य इति ? ये ह्यागमापायिनो धर्मा बुद्धिसुषुप्त-वेच्छाद्विष-
ययधर्मो धर्मसंस्कारास्तानपह्नाय यदस्य स्व नैव रूपं ज्ञानशक्तिमता 'द्रव्य-
त्वादिवर्गस्मिन्' वतिष्ठत इत्यर्थः । यदि तु ससारावस्थायां विद्यमानोऽप्यान-
न्दे मुक्तावस्थायां जन्यत इत्युच्यते । ततो ज्ञानमत्त्वादनित्ये मोक्षः स्यात् ।
केन सामान्यनुभावात् । न हि स्वप्रकाशस्य कस्यचित् सम्भवतीत्युक्तम् ।

न च मनसाऽनुभवः सम्भवतीति मुक्तस्य मनसोऽभावात्, यम-
नस्यत्वश्रुतेरित्युक्तम् । यत एव नित्योऽऽप्यानन्दः ससारदशायामभिभूत-
त्वादननुभूते । मुक्तोऽभिभवे निवृत्ते मनसाऽनुभूयत इत्येतदपि निरस्तम् ।
किं च सुषुप्तिशिष्टात्मानुभवः पुरुषार्थो न सुखपात्रानुभवः ।

न च मुक्तावस्थायां सम्भवति । 'विज्ञानात्तरमे केन विज्ञानी-
या' इति कठेनैव श्रुत्या निप्रवृत्त्वात् । "अलं वा अरे इदं विज्ञा-
नाये" इति च श्रुत्या विज्ञानशब्दस्य शक्तिपरत्वं व्याचक्षाणया मुक्तौ शक्ति-
मात्रमवतिष्ठति न ज्ञानमिति व्यक्तमेवात्ममिति श्रुतिविरुद्धं मुक्तस्य
विज्ञानमशक्यमभ्युपगन्तुम् । न ह्यस्या श्रुतेः प्रियाप्रियास्पर्शश्रुतेश्च
तत्त्वकथनं मुक्तायै कथंचिदन्यपरत्वं सम्भवति । विज्ञानश्रुतपक्षे शक्ता-
द्येव विज्ञानोपचारं कुर्वन्ति प्ररोचनायेत्येतत्पक्षम् । एवमिवानन्दश्रुतयो
ऽपि पुरुषार्थत्वसामान्यात् सुखत्वोपचारेण प्ररोचनार्थतया प्रवृत्ताः । युक्त-
चेतत् । वचनयोर्द्विराद्येऽन्यतो निर्णय इति । विरोधश्चाज्ञानान्दप्रियाभा-
ववचनयोः, न ताभाववचनं वैषयिकाभिप्रायम्, इतरक्तु स्वाभिधिकाभिप्रा-
यमिति शक्यं वक्तुम् । उभयत्रापि सामान्योपादानादत्यन्तसमानविषय-
त्वात् । यतः प्रमाणान्तरवशादानन्दवचनं दुःखाभावपरम् । इतरक्तु यथा
श्रुतिमिति न्याय्यम् । तस्मात्सुषुप्त-व्यादिसमस्तवैशेषिकात्मगुणोच्छेदो मोक्षः ।
सुषुप्तोच्छेदश्च धर्मो धर्मयोच्छेदोऽस्ति । धर्मो धर्मयोच्छेदस्त्वोत्पत्त्याना
धर्मो धर्मोऽयमयोगेन नित्यवैमितीकक्रियानुष्ठानेनात्मज्ञानेन च विरोधादु-
त्पाद्यात् तत् काम्यानुष्ठाननिमित्तात् प्रमाणा तदननुष्ठानेनानुत्पादाद्वि-

१ ज्ञानशक्तिमताद्रव्यत्वादित्यस्य मुक्तो भाति पाठः ।

२ तस्मिन्वतिष्ठत इति पाठान्तरम् ।

हिताकरणप्रतिषिद्धानुष्ठाननिमित्तानां चाधर्माणां विहितानुष्ठानेन प्रति-
 षिद्धाकरणेन च परिहारादसति शरीरारम्भे पूर्वशरीरनिपाते चाशरीरोऽव-
 स्थितो मुक्तो भवति । नन्वात्मज्ञानं कर्तव्यम् । सत्यं पुरुषार्थमपि च
 तत् सयोगभेदात् । यत्तावदविनाशी वा अरेऽयमात्मा इत्यादिना शरीरा-
 द्वातिरिक्तनिस्त्यात्मस्वरूपसद्वायज्ञानं तत्पारलौकिकफलकर्मनुष्ठानौपयिक-
 त्वात् कर्म ज्ञानवदेव सामर्थ्यतः क्रतुसयोगात्कर्तव्यम् । यथा हि ज्योति-
 ष्टोमाद्विद्याख्याध्ययनं दृष्टभैवानुष्ठानौपयिकज्ञानं जनयतीति तदर्थं तथै-
 ध्ययनविधिना विधीयते । तयाऽविनाशी वा अरेऽयमात्मनिस्त्याद्विद्याख्या-
 नात्मध्ययनविधिरेव कर्मनुष्ठानौपयोग्यात्मज्ञानार्थतां विधत्ते । तत्रात्रि-
 प्रमाणान्तरेणात्मनः शरीराद्विषयेको नैकान्ततः सिध्यति ततो वृद्धविशेष-
 प्रतिपादकानामुपनिषद्वाक्यानां विस्पष्टमेव फलं, यथोक्तम् । “इत्याह
 नास्तिक्यनिराकरणेऽस्तितां भाष्यद्वयं युक्त्या । वृद्धत्वमेतद्विषयः
 प्रबोधः प्रधाति वेदान्तनिषेधेने”ति । अथ स्वान्यतोऽपि सिध्यति
 ततो यथैवान्यथाऽपि क्रतुज्ञानसंभवेऽध्ययनोपासवेदवाक्यावगतकर्मरूपा-
 यामेव पुंसां कर्मस्वधिकारः, तथैवाध्ययनोपासोपासनिषद्वाक्यावगतात्म-
 तत्त्वानामेवाधिकार इत्यध्ययनविधिबलादेव कल्प्यते । यत्वात्मसद्वा-
 यप्रतिपादनोपक्रमे विधिरूपं वाक्यम् “आत्मा वा अरे द्रष्टव्य इत्यादि तद्व-
 त्यमाणस्यार्थस्मात्तद्वहनत्वात्तद्वहोपयोगत्वाच्च, कथं हि नामालस्यं हित्वा
 अद्रष्टविशेषेण वक्ष्यमाणमर्थं प्रतिपद्येतेत्येतावन्मात्रार्थम् । तस्मादेतत् ज्ञानं
 दृष्टोपयोगित्वात् कर्तव्यम्, यानि पुनरितिकर्तव्यताविशेषयुक्तान्युपासना-
 त्मकानि विधीयन्ते तेषां क्रतौ दृष्टोपयोगाभावाददृष्टफलत्वम् । अदृष्टं
 च फलं वाक्यशेषात् द्विविधम् । अभ्युदयरूपं निश्चयसरूपञ्च । “सर्वोश्च
 कामानाप्नोति” “सोऽश्नुते सर्वान्कामानि”त्याद्याभ्युदयफलम् । “न स
 पुनरावर्तते” इत्यादि निःश्रेयसफलमिति विवेकः । यत्तु “विज्ञानघन एवेत-
 भ्योभूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति न प्रेत्य संजाऽस्ती”त्यनेन

१ अन्यतोऽपि क्रतुज्ञानसंभवे इति पाठान्तरम् ।

२ तदर्थं तद्विधिविधिना विधीयते इति तु शेषः पाठः ।

प्राप्तयेन भूतचैतन्यमुक्तमित्याशङ्क्यते । तत्स्ययमेव ब्राह्मणेनात्रैव मा
भगवान्मोहान्तं पापितयान् । पूर्वज्ञाजरामृतत्वमभिधायाऽधुना विनाशोत्य
भिधानादिति पूर्व पक्षे चोक्त्याख्यमुक्त्वा सिद्धान्तपरिहार उक्त, अविनाशी
प्राप्तेऽयमात्माऽनुक्तिरिति धर्मस्युक्त्वा कथं तर्हि विनाशवदनमित्याशङ्क्य
मात्रासर्गस्तस्य भवतीत्युक्तम् । मात्राशब्देन भूतेन्द्रियाणि धर्माधर्मौ
च विकाराश्च वाच्या उच्यन्ते । एतदुक्तं भवति विज्ञानघनशब्देन ज्ञान
शक्तिस्वभावस्यात्मनोऽभिधानम् । स ह्येतैभ्यो भूतेभ्यः समुत्थापमुक्तो भूत्वा
तान्येवानुविनश्यति । भूतविनाशात्सोऽपि विनष्ट इव भवतीति भूतस्यो
ह्यसौ स्वयं प्रत्यक्षेण दृश्यते परैश्च शरीरेष्वेष्टालिङ्गकेनानुमानेन, मुक्तस्तु प्रमा
ण्यथातिवर्तनानाद्विनष्ट इव भवतीति विनश्यतीत्युच्यते । तदनेन प्रकारेण
मात्राशब्देन विनाश इत्युच्यते नात्मन इत्यविरोधः । तदुक्तम् 'अविनाशी
स्वरूपेण पुरुषो या तु नाशिता । मात्राणां सा विकाराणां भूतादी
नामसंज्ञितेति किमिदं भूतादीनामसंज्ञितेति' यदि तावच्च प्रेत्य सत्ताऽ
स्तीत्यस्य व्याख्यानं तदयुक्तं, न हि न प्रेत्य सत्तास्तीत्यनेन भूतादीना
मसंज्ञित्वमुच्यते । किं तर्ह्येतात्मन एव मुक्तस्य सत्ताऽभावाऽनेनोच्यते ।
तस्यैवोपायाभावेन तत्केन किं पश्येदित्यादिना विज्ञातात्मेरे केन विज्ञानी
यादित्यन्तेन विज्ञानाभावापवादनात् । सत्यं, नेदमस्य व्याख्यानं प्रकरणा
द्योपसंहारस्तद्वयम् । यत् एव पूर्वाक्तेन न्यायेन भूतचैतन्यं न सम्भवति ।
ब्राह्मणेनापि तथैवाहुः । तस्माद्भूतेन्द्रियाणामसंज्ञित्वमचैतन्यमन्यस्तु
तेभ्योऽनित्यश्चेतनस्तस्य स्वर्गगमनसम्भवात् न स्वर्गं लोकं यातीत्यस्य प्रत्यक्ष-
विरोधः ॥

॥ कर्मैके तत्र दर्शनात् ६ ॥

शब्दस्यार्थप्रत्यायकत्वं स्वाभाविकमिति यदुक्तं सत्ताविष्यते शब्द
स्यानित्यत्वात् । न ह्यभिनयस्य शब्दस्य वृद्ध्यावधारणमप्यस्या स्वाभा
विकं प्रत्यायकत्वं शक्यते परोक्षम् । अगृहीतमपि चैतन्यभाषतश्चतुरादि

वत्प्रत्याययेत् प्रथमश्रवणेऽपि प्रत्याययेत् । तस्मादनिर्णयत्वे शब्दस्य देव-
दत्तादिशब्दवत् पुरुषकृतमेव प्रत्यायकत्वमापद्यते । कथं पुनरनित्यत्वं
शब्दस्य ? प्रयत्नादिनाऽभिध्यङ्गत्वे सति तदनन्तरमुपलब्धेर्घटादिवत्सञ्ज्ञान्य-
त्यमध्यवसीयते । अन्यथा किमिति तदनन्तरमेवोपलभ्यते, न पूर्वम् ।
उपलब्धस्य च द्रागेव तिरोभावाद्दिनाशोऽध्यवसीयते । न चासिद्धमनभि-
ध्यङ्गत्वम् । अभिध्यत्तयोगात् । सा हि प्रतिबन्धकनिरासिना वा संस्कार-
विशेषाधानेन वा, न तावत्प्रतिबन्धनिरासः, प्रतिबन्धकानुपलब्धेः ।
स्तिमितावयवः श्रोत्रमात्राद्यावस्थितः शब्दोपलब्धिं प्रतिबध्नन्ति तेन
प्रयत्नोत्थापितैः कौटुम्बीयैरुभिरुत्सारितेषु तेषूपलभ्यते इति चेत्, एवं तर्हि
सर्वे शब्दाः सर्वगतत्वात् श्रोत्रं प्राप्यावस्थिताः प्रतिबन्धकेषूत्सारितेषु
युगपच्छेदन् । अथ संस्काराधानं, तत्रापि त्रैविध्यम् । शब्दस्य वा संस्कार-
मादध्युः कौटुम्बीयावयवः, श्रोत्रस्य वा, उभयोर्वा, शब्दस्य चेत्, तस्यैकत्वा-
त्सर्वगतत्वादनवयवत्वेनावयवसंस्कारायोगात् सुप्तस्यैवायुभिः, संसृतः
शब्दः पाटलिपुत्रेषूपलभ्येत । तदिदमुक्तम्—तत्र सर्वैः प्रतीयेत्यादिना ।
श्रोत्रसंस्कारपत्रेऽप्यपमेव दोषः । यदि कान्ठादकापिलवैदिकमतेनाकाश-
महद्भारोदिग्या श्रोत्रं, तस्यैकत्वात् सर्वगतत्वादनवयवत्वाच्च सर्वपुंसानि-
मेव श्रोत्रं स्यात्, तच्चैकदेशस्यैरपि ध्यनिभिः संसृतमिति कः सर्वेषां शब्दो-
पलब्धिं वारयेत् ? । तदिदमाकाशश्रोत्रपते चेत्यादिना श्रोत्रादेरियमेव
दिगित्यन्तेन दर्शितम् । अस्मिंश्च पते श्रोत्रस्य सर्वशब्दसाधारणत्वादे-
कशब्दोपलब्ध्यर्थमपि संसृतं श्रोत्रं प्रसङ्गात् सर्वान्च शब्दान् घटाद्यैर्नी-
लितमिधं नेत्रं समानदेशस्यान्यतात्प्रबोधयेत् । तदिदं सकृच्च संसृतं
श्रोत्रमित्यादिना दर्शितम् । अथञ्च दोषः पूर्वापरत्वित्तेऽपि शब्दसंस्कारपते
दर्शयितव्यः । सर्वे हि शब्दाः श्रोत्रदेशे त्ववस्थिताः, तत्रैकस्मिन् संसृ-
यमाणे यत्नादित्येषामपि संस्कारः स्यादेव । न हि समानदेशानां समाने-
न्द्रियग्राह्याणां कस्यचित्संस्कारः कस्यचित्चासंस्कार इति व्यवस्था संभ-
वति, घटादावदशेनात् । तदिदमुक्तम्—एतदेव शब्दव्यमित्यादिना

उभयसंस्कारपक्षे तूभयोऽपि दोषाः समुच्चित्य दर्शयितव्याः । तस्माच्च
प्रथमाभिधायक शब्दः । तच्चान्यस्तत्त्वसौ प्रादेशिकश्च । चेन्न च कर्णशब्दस्यैव
तथा सतीह कैश्चिदेव कश्चित् शब्द श्रूयत इत्युपपद्यते । अन्यथा श्राव-
ण्यवस्था शब्दव्यवस्था चोभयमपि न स्यात् । किञ्च नानादेशतोश्च
वक्तृभिश्चार्ति शब्देऽयुगपदानादेशेऽप्युपलभ्यते तदेकस्य नित्यस्यानुप-
पत्तिमिति भाष्यम् । तत्र नित्यस्यानुपपत्तिमिति प्रतिज्ञा, एकमेवेति हेतुः ।
नित्यो ह्यसाद्येकः स्यात्, एकस्यानुपपत्त्यनानादेशेऽप्युपलम्भमिति ।

ननु नाशय नित्यत्वे सत्येकत्वमिति । अनेकान्येषु गकारादी-
नि नित्यानि भवन्तित्यत आह । “असति विशेषे नित्यस्य नानेकत्वमिति” ।
एतदुक्तं भवति, प्रत्यभिज्ञास्यविशेषप्रत्ययवलेन ह्यस्तनाश्रयतनगकारयोरेक-
त्वावगमादित्यत्वमाश्रीयते । अस्ति चासावविशेषप्रत्ययो युगपदानाश्रय-
विश्वार्ति गकारे, न हि तत्रापि प्रत्ययविशेषोऽस्ति । असति च विशेषे
नित्यस्य नानेकत्वमिति । अनेकत्वे हि प्रत्यभिज्ञाया अप्रामाण्यम-
स्माकमिदं भवतोऽपि स्यात्, तदप्रामाण्ये च नित्यत्वानुपपत्तिः । तस्मा-
न्नित्यत्वे सत्येकत्वमद्वीकर्तव्यम् । एकस्य चानुपपत्त्यनानादेशोपलम्भ-
मिति, वार्तिकेऽपि “यौगपद्योपलम्भाद्वेदो भेदो भेदाच्च कायते ति
द्वयमुपदिष्य यथा यौगपद्योपलम्भाद्वेदो भवति तथा दर्शितम् । अत्र
भुत्वे हि युगपदित्यादिना स्फुटेऽन्यत्वेऽवकल्पत इत्यन्तेन । यथा
च भेदात्कार्यता भवति नाकार्यस्य नित्यस्य भेदोऽवकल्पते तथा दर्शितम् ।
नित्यत्वे त्वेकमुक्तिः स्यादिति । न हि नित्यत्वयादिना प्रत्यभिज्ञाया
भान्तिवमिष्यते । तथा च वक्ष्यते । अपि चैकह्ये सति देशभेदे च काम-
देशा एव भिन्नाः स्युः, न तु शब्द इति । न हि तदप्रामाण्ये नित्यत्व-
सिध्यति प्रमाणात्तत्प्राधान्यात् । अतो नित्यत्वे सत्येकत्वमिति स्यात् । तच्च
नानादेशोपलम्भेन विरुध्यत इति ततश्च यौगपद्योपलम्भाद्वेदो भेदे च
प्रत्यभिज्ञाया अप्रामाण्यं, तदप्रामाण्ये च नित्यत्वभावात्कार्यत्वम् । तदे-
तदानुषङ्गे स्वतन्त्रसिद्धे, दृढे चानित्यत्वे दीपयत् सादृश्यात्प्रत्यभिज्ञा-
भवति तस्मादनित्य शब्द इति प्राप्तेऽभिधीयते । “प्रथमानन्तरं दृष्टेनै-

कान्त्यात्कार्यता ध्वनेः । तदभिध्यङ्गपदेऽपि युज्यते तत्र दर्शनम्” यत्तु
 कथमभिध्यङ्गात् १ मिति, । श्रोत्रसंस्कारेणेति ब्रूमः । यत्त्वाकाशस्याहङ्कारस्य
 वा श्रोत्रत्वे तत्संस्कारत्वे च सर्वत्र पुंसामुपलब्धिः स्यादित्युक्तं तत्र ब्रूमः ।
 यदि तयोः श्रोत्रत्वं भवेदयं द्योतः, तत्र साक्षात्संस्क्रियते तत्कर्णशृङ्खली
 भवतु श्रोत्रं, सा च प्रतिपुरुषं भिद्येति नातिप्रसङ्गः । यद्यपि चाकाशमेव श्रोत्रं
 तत्तु न साक्षात्संस्क्रियते, किंत्वाधिष्ठानद्वारेण, ततश्च यद्यपि श्रोत्रं सर्वेषामेकं
 तथाऽप्यधिष्ठानानां भिद्यत्वात्संस्कारव्यवस्थया श्रवणस्य व्यवस्था भविष्य-
 ति । नन्वेकत्वे सतीन्द्रियस्याप्यधिष्ठानानि भिन्नानि तथाऽप्येकेनाप्यधिष्ठा-
 नेन संस्कृतेनेन्द्रियस्य संस्कृतत्वात्सर्वेषामिन्द्रियं संस्कृतमिति सर्वेषामुपल-
 ब्धिः स्यादेव । तदुक्तम् “नन्वेकस्मिन्नधिष्ठाने लब्धसंस्कारमिन्द्रियम् । बोधकं
 सर्वदेहेषु स्यादेकेन्द्रियथादिनः” इति । सर्वदेहवर्तिनां पुंसामित्यर्थः, अत्रो-
 त्तम्—“पुंसां देहप्रदेशेषु विज्ञानोत्पत्तिरिष्यते । तेन प्रधानवैदेश्याद्विगुणा
 सा तु संस्कृतिः” इति । अयमर्थः स्वशरीर एव भोगायतने सर्वपुंसामपि
 ज्ञानमुत्पादयते नान्यत्र, शब्दज्ञानाङ्गं चायमधिष्ठानसंस्कारः, प्रधानसमान-
 देशत्वं चाङ्गानां गुणः, तेन देहान्तरवर्तिनः पुरुषस्य यत्स्यदेहे निष्पाद-
 यितव्यं विज्ञानं तस्य तद्देहगत एव संस्कारो निष्पादको भवति न देहा-
 न्तरगतः, स हि तत्प्रधानभूतेन ज्ञानेन न विदेशित्वाद्विगुणः ।

ननु संस्कार्यस्यैकत्वात्तद्द्वारात्वाच्च संस्काराङ्गभावस्य देहभेदेऽकिं-
 चित्कार एव । यथा यद्वैरेकत्वात्तत्संस्काराणामातिथ्याकालानामप्युपसद-
 नीपोमीयाङ्गत्वं न विहन्यते तद्वदत्रापि स्यात् । न । अदर्शनात् । न
 ह्येकस्मिन्नधिष्ठाने सर्वेषां ज्ञानमुपलभ्यते, अतः साधारणमपीन्द्रियं वि-
 ज्ञानसमानदेशसंस्कारमविद्यमेव ज्ञानमुत्पादयति, नान्यथेति दर्शनवला-
 दवसीयते । ततो नातिप्रसङ्गः । न चावश्यमेकमेवेन्द्रियं यद्यप्याकाशमे-
 कमनवययं च तथाऽपि तस्य प्रादेशिकैर्घटादिभिर्घं संयोगास्तेऽपि प्रादे-
 शिकाः, ततश्च कर्णशृङ्खलीसयोगानां प्रतिपुरुषं भिद्यत्वात्तदवच्छिन्नस्य
 चाकाशस्य श्रोत्रत्वात् सत्यपि स्वरूपैकत्वेऽवच्छिन्नरूपाणां श्रोत्राणां
 भेदाद् व्ययस्यासिद्धिः । एवमहङ्कारभागे द्विभागे वा श्रोत्रे द्रष्टव्यम् । यत्तु

“सङ्ख्ये वस्तुतः शेषे सर्वशब्दान्यन्तर्गतये” दित्युक्तम् । सञ्ज्ञायते ध्वनयो हि तात्त्वादित्यान्विशेषमपक्वाद् विज्ञातीयविलक्षणसामर्थ्या निवृत्त्यन्ते ततश्च कश्चिदेव ध्वनिः कस्याचिच्छब्दस्यानुगुणः सस्कारमाधत्ते न सर्वसाधारणमित्युपलब्धिष्यत्स्याः कल्प्यते । शब्दसंस्कारणत्वेऽपि कश्चिदेव ध्वनिः कश्चिच्छब्दं संस्करोति न सर्वं सर्वमिति युक्ततरैव व्यवस्थाः । दृष्टा च समा नेन्द्रिययाह्वानायमर्थमिच्छाञ्जकैव व्यवस्थाः । साधित्रं हि तेजो घटादीनामेवाभिज्यञ्जकं न नदराणां, निम्बस्थं चन्दनगन्धस्यैवाभिज्यञ्जकं न गन्धान्तराणाम् । तस्मादद्वेषः ।

न च शब्दसंस्कारे सर्वेषामुपलब्धिप्रसङ्गः । ध्वनोनां प्रादेशेन त्वात्तद्वेशे शब्दः सङ्क्रियते न सर्वत्र, अतः संस्कारेण शब्देन यस्येन्द्रियं सचिह्नं स एव शृणोति नान्य इत्युपपन्नम् ।

‘युगपद्देशभेदश्च स्यादेकस्यापि सूर्यवत् । ये विन्ध्यनिलया ये च कामरूपे व्यग्रस्थिताः । प्राग्भागे ह्यात्मनः सर्वदृश्यं भास्वाचिरीक्ष्यते प्रत्यग्भागे यथाऽस्तं यत्र मध्याह्ने चोपरि स्थितः । भिक्षारवः तेषां प्राग्भागास्तथा प्रत्यग् तथोपरि । तेष्वस्य दृश्यमानस्य विस्पष्टा भिन्नदेशता ।

तथा यस्मिन्पाददूरं दृष्टे कैश्चित्सूर्यादयो दृश्यन्ते तद्देशवर्तिनोऽप्ये तस्य परस्तात्तावति पश्यन्ति ततोऽप्यस्ति देशभेदः ।

न च सूर्यनानात्वमागदुनीयम् । न हि केचित् भिन्नं सूर्यं पश्यन्ति किं पुनरेकदेशस्यैव सवितुर्नोमादशोपलम्भे कारणम् ? । उच्यते अतिदूरवर्तिनोऽस्य यथाशब्दशमज्ञानतः स्वसचिधिमध्यस्थतो देशभेदं मन्यन्ते त्रिस्पष्टं चैतत्—नथा हि योऽपराह्णं यस्मिन् यावदूरं देशे सूर्यं पश्यति अस्मिन् क्षेत्रेऽस्मिन्पश्यते सूर्य इति स सवितारमीतमाण एव तद्देशे गतस्ततः परस्तात् तथैव न पश्यति, तेनावगम्यते सर्वेषां देशानामपतोऽप्यस्ति तस्यैव सचिहितवदवभासत इति । ये चाश्रित्यापेक्षया स्तोक्रदेशापर्यतास्तेऽपि द्विषोऽनस्थितानां त्रिषोऽनस्थितानां च पुरुषाणां तुल्यश्च

दयभासन्ते तस्मादेकत्वेऽपि संभवति नानादेशोपलम्भः । तथैकमेव मुरं भिन्नेष्व्यादशेषु युगपद् दृश्यते ।

ननु प्रतिविम्बं नामार्थान्तरं तत्र दृश्यते, न, तस्याभावादनूपलम्भाच्च, न हि मूर्त्तमध्ये मूर्त्तान्तरं संभवति । किंच शरायस्यमुदकं भूमिपरि नाभिद्वये धारयित्वा तस्योपरिष्ठादरविद्वये स्वमुखं कुर्वन्नुदकस्याश्वास्तादरविमात्रे मृपप्रतिविम्बं पश्यति तस्मिंश्च द्वेये पार्श्वस्थाः पुरुषाः न कंचिदपि पश्यन्ति । तेन दृश्यादशंननिरस्तः प्रतिविम्बाग्र्योऽर्थो न शक्योऽभ्युपगन्तुम् । तस्मादादशंतेजसा जलेन च प्रतिहतं नायनं तेजः परादस्य गृह्णातीति युक्तं, तस्मादनैकान्तिको नानादेशोपलम्भो न नानास्यं शब्दस्य साधयति ।

ननु सधितुः साविध्याध्यासाद्भुक्ता नानादेशाऽवगतिः, शब्दे तु कथम्? सर्वगतत्वात् । सर्वगतो हि शब्दो भिन्नदेशैर्ध्वनिभिः स्ये स्ये-
ऽभिध्यज्यमानो भिन्नशो^१ भासते, ध्वनयो हि श्रोत्रदेशमागत्याऽपि शब्दं व्यञ्जयन्तः स्योत्पत्तिदेशमिव शब्दं भासयन्तीति दशंनयलादभ्युपगम्यते ।

ननु प्राप्यकारि श्रोत्रं, न च ध्वन्युत्पत्तिदेशः श्रोत्रेण प्राप्यत इति कथं तस्य श्रोत्रेण ग्रहणं? तदयहे च कथं तद्विशिष्टशब्दग्रहः? । उच्यते नायं श्रोतु^२स्तद्विशिष्टशब्दग्रहणः, किं तु श्रोत्रं हि स्वदेशस्थितं शब्दं बोधयदपि न देशविरिण्डं शब्दं बोधयति, किं तु स्वरूपमात्रेण, यतस्तु दिश चागता ध्वनयस्तया विशिष्ट शब्दं बोधयन्ति, सा हि दिक् श्रोत्र-
प्राप्ता ग्रह्यते श्रोत्रेण ग्रहीतुम् । यद्यपि न स्वातन्त्र्येण दिशः श्रोत्रपादात्वं, तथाऽपि शब्दे एतन्मात्रेण तद्विशेषणतया द्विगपि श्रोत्रेण एतत् इति दृष्ट-
त्यादङ्गीक्रियते कालवत्, यथा हि कालो न स्वातन्त्र्येणोन्मिष्येह्यते, यथा च विषयेषु स्वेषु एतन्मात्रेण तद्विशेषणतया सर्वैरप्योन्मिष्येह्यते तद्वत् । ततश्चास्यां दिशि शब्द इति विशिष्टग्रहणं तावत् मिदम् । ध्वनयश्च क्रमेण मन्दीभूयन्तः प्रत्यामत्वाद् दूराद् दूरतराच्च देशादागतास्तीव्रं मन्द

१ भिन्नदेशोपलम्भ इति पाठान्तरम् ।

२ श्रोत्रस्तद्विशिष्टशब्दग्रहण इति पाठान्तरम् ।

मन्दतर च शब्द बोधयन्ति । बोधविशेषाश्च ध्वन्युत्पत्तिदेशे प्रत्यासत्त
 दूरादिरूपेणानुमानादुदयदेशमायच्छन्ति । तत्र यः शब्दस्य परमार्थदेश
 श्रोत्रदेशस्तादादृष्टाद्विधिशिष्टस्य शब्दस्वरूपस्य ध्वन्युत्पत्तिदेशस्य च
 ग्रहणात्तयोः समगैर्भवादेवविध प्रत्ययो भवति । प्राच्या दिश्येतावदन्तराले
 शब्द इति । तस्मादभिप्रेत्यञ्जलदेशभेदादुपपन्न नित्यस्यापि नानादेशोपल
 भ्यनमित्यदोष । नन्वय दोषो, यदस्ति बाध^१के भ्रान्तित्वम् । प्रत्यभिज्ञा
 या वा क पक्षपातः, ? येन सा भ्रान्तिर्न स्यात् । अपरमस्ति पक्षपातः,
 न हि सभवत्यभ्रान्तित्वे भ्रान्तित्वमङ्गीकर्तुं युक्तम् । नानादेशोपलभ्येऽपि अप-
 रिहाये भ्रान्तित्वम् । अनित्यत्वपक्षेऽपि श्रोत्रगत एव परमार्थतो एवमेतः ।
 श्रोत्रस्य प्राप्यकारित्वात्, न च धातुमुजगतः, येन तद्वेशयग्रहणस्याभ्रान्तित्व
 स्यात् । यदपि सौगतोऽप्यप्राप्यकारित्वमेवाङ्गीकुर्वन्भ्रान्तित्व समर्थयते तत्र
 युक्तम् । अप्राप्यकारित्वे हि सचिरकृष्टविप्रकृष्टस्थितौ युगपच्छब्दमुपलभेया
 ताम् । तयोस्तु क्रमेणोपलब्धिर्न कयचिदप्यप्राप्यकारित्वपक्षे समर्थयितुं
 शक्या । किं सचिकीर्षा शब्द स्यात् ? स्याद्यी वा ? यदि सचिकस्ततः प्रत्या
 सच्चैर्गृहीतमात्रो नष्ट कथं विप्रकृष्टे परचादुहीतुं क्षमः । स्यादित्यन्तु
 सौगतानामनभिमतमेव, स्यादित्येव प्रत्यासत्ताना शब्दश्रवणं धिरकालम
 नुवर्त्तत । तस्मादप्राप्यकारित्वासम्भवादवर्जनीय नानादेशोपलभ्येऽभ्रान्ति-
 त्वम् अस्मत्पक्षे तु ध्वनीनां क्रमेणासच्चरगमनाद् गत्यारत्तेन वैकस्मिन्
 श्रोत्रे चिरमनवस्थानादुपपन्ना क्रमेणोपलब्धिश्चिरकालानुवर्त्तिष्व । तस्मा
 वैकान्ततस्तावदनित्यत्वम् । अयमिति प^२स्पनुपपत्त्या तु नित्यत्वमेव युक्तम् ।
 न हि प्रत्युच्चारमन्यस्यान्यस्य क्रियमाणस्यार्थप्रत्यायकत्व सम्भवति । सप्र-
 न्यग्रहणासम्भवादगृहीतसवन्धस्य चाप्रत्यायकत्वात्, न चान्यस्मिन् एहीत-
 सग्रन्थेऽप्यस्य प्रत्यायकत्व सम्भवति । न हि गोशब्दे एहीतमग्रन्थेऽप्यश
 ब्द प्रत्याययति । सत्यमसदृशो हि न प्रत्याययति । यद्वत्त्वयोऽपि एहीतवद

१ अस्ति दोषे भ्रान्तित्वमिति पाठान्तरम् ।

२ अस्यान्तुपपत्त्यपत्, यु इति, अत्रान्तरम् ।

३ अर्थानुपपत्त्या तु इति पुस्तकान्तरपाठः ।

न्येनार्यवता शब्देन सदृशः शब्दः स प्रत्याययतीति चेत् न तदसंभवात्,
न हि करिवदपि भ्रूयोऽर्थवान् संभवति । सर्वेषां तुल्यत्वेन संबन्धग्रह-
णात् । न हि द्विस्त्रिर्वाऽनुपलब्धस्य संबन्धग्रहणं संभवति अन्वयव्यतिरेका-
भावात् । अथ व्युत्पत्तिसमये सदृशेषु शब्देषु द्वित्रेषु चोपलब्धेषु पश्चाच्छू-
यमाणः संबन्धग्रहणं लब्ध्वाऽर्थवान् संभवति । तदुत्तरकालस्तत्सादृश्यात्प्र-
त्याययतीत्युच्यते । तदयुक्तं, य एव स्युषलब्धशब्दान्तरेण पश्चाच्छूयमाणो-
ऽर्थवतिरुच्यते । स एवाश्रुतशब्दान्तराणां पुरुषाणां प्रथमश्रुतोऽनर्थक इति
विरोधापत्तेः । तदुक्तम् “अप्रतीतान्यशब्दानां तत्कालेऽसावन्तर्यकम् । स एवा-
न्यश्रुतीनां स्यादर्थवानिति विस्मय” इति अयार्थवानेवायमप्रतीतान्यशब्दा-
स्त्वस्यान्यपद्यतिरेकवैकल्यादर्थवत्त्वं न जानन्तीत्युच्यते । तथा सति तदु-
त्तरकालानामपि शब्दानामेवमर्थवत्त्वसंभवात् किमिति सादृश्येन प्रत्यायक-
त्वम् ? तदुक्तम् । अथास्य विद्यमानोऽपीत्यादिना । अयोत्तरकालस्य शब्दस्य
कारिचदग्रहीतसंबन्धान् प्रत्यप्रत्यायकत्वादानर्थक्यमेवाश्रीयते । ततो यो-
ऽसावर्थवत्त्वेनाभिमतः शब्दो यत्सादृश्यादुत्तराणां प्रत्यायकत्वं सोऽपि
केषांविदप्रत्यायक इत्यनर्थक एवेति सर्वेषामानर्थक्यं स्यात् । तदुक्तम्
अनर्थकत्वमस्य स्यादित्यादिना । किंच व्युत्पत्तिकालवर्ती शब्दोऽर्थवान्
उत्तरे तु व्यग्रहारकालवर्तिनः तत्सादृश्यात्प्रत्याययन्तीति ब्रुवाणस्य विद-
वृत्तापत्त्यते । य एव हि केषांविद् व्युत्पत्तिकालवर्ती स एवान्येषां व्यग्र-
हणानुपातीत्येकस्यैवार्थवत्त्वं मुख्यं तत्सादृश्यादौणमिति विरोधः । तदु-
क्तम् । अर्थवत्सदृशत्वेनेति । तस्मात् सादृश्येन प्रत्यायकत्वमित्येकत्वमेव
शब्दस्यार्थयितव्यम् । अथ गत्वादिसामान्यमेकमाश्रित्य वाचकत्वं सम-
र्थ्यत तत्र, तदभावात् । व्यक्तिभेदे हि सामान्यमात्मानं लभते नान्य-
था । करिवत्पुनराह असत्यापि व्यक्तिभेदे निष्पन्नाक्रमेण सामान्यं, यत्र हि
भेदावगतिस्तत्र सामान्यम् । इह तु सर्वपि व्यक्तिभेदो नावगम्यते ।
अतोऽत्र विशेषाग्रहणादेव प्रत्यभिज्ञाभ्रान्तिरूपा नालं सामान्यं साधयि-
तुमिति, तत् त्वयुक्तम् । सति हि व्यक्तिभेदे कथमन्तरेण सामान्यं प्रत्य-

मन्दतरं च शब्दं बोधयन्ति । बोधयिषेणश्च ध्वन्युत्पत्तिदेशे प्रत्यासव-
 दूरादिरूपेणानुमानादुदयदेशमागच्छन्ति । तत्र यः शब्दस्य परमार्थदेशः
 श्रोत्रदेशस्तस्यावहणाद्विशिष्टस्य शब्दस्वरूपस्य ध्वन्युत्पत्तिदेशस्य च
 ग्रहणात्तयोः संसर्गप्रमादेवविधः प्रत्ययो भवति । प्राच्या दिश्येतावदन्तराले
 शब्द इति । तस्मादभिव्यञ्जकदेशभेदादुपपन्नं नित्यस्यापि नानादेशोपल-
 भ्यतमित्यदोषः । नन्ययं दोषो, यदसति बाधके भान्तिस्त्वम् । प्रत्यभिज्ञा-
 यां वा कः पठपातः, ? येन सा भान्तिर्न स्यात् । अथमस्ति पठपातः,
 न हि संभवत्यभान्तिस्त्वे भान्तित्वमङ्गीकुर्वन्प्रान्तिस्त्वं समर्थयते तद-
 युक्तम् । अप्रामाण्यकारित्वे हि सन्निकृष्टविप्रकृष्टस्यैव युगपच्छब्दमुपलभेया-
 ताम् । तयोस्तु क्रमेणोपलब्धिर्न कश्चिदप्यप्राप्यकारित्वपक्षे समर्थयितुं
 शक्यः । किञ्च छलिकोवा शब्दः स्यात् ? स्यापी वा ? यदि छलिकस्ततः प्रत्या-
 सवैर्यहोतमात्रेण नष्टः कश्च विप्रकृष्टैः परत्वादुहीतुं तमः । स्यादित्यन्तु
 सौगतानामनभिमतमेव, स्यादित्वे च प्रत्यासवाना शब्दव्यवण चिरकालम-
 नुवर्तते । तस्मादप्राप्यकारित्वासम्भवादवर्जनीयं नानादेशोपलब्धेर्भान्ति-
 त्वम् अस्मैत्येते तु ध्वनीनां क्रमेणासवदूरगमनाद् व्यत्यस्त्वेन वैकस्मिन्
 श्रोत्रे चिरमनवस्थानादुपपत्त्या क्रमेणोपलब्धिश्चिरकालानुवर्तिरिव । तस्मा
 वैकालान्तस्तथावदन्तित्वम् । अर्थप्रतिपत्त्यनुपपत्त्या तु नित्यत्वमेव युक्तम् ।
 न हि प्रत्युच्चारणमन्यस्यान्यस्य क्रियमाणस्यार्थप्रत्यायकत्व सम्भवति । सप्र-
 त्यवहणासम्भवादृहीतसम्बन्धस्य चाप्रत्यायकत्वात्, न चान्यस्मिन् दृहीत-
 सम्बन्धेऽन्यस्य प्रत्यायकत्व सम्भवति । न हि गोशब्दे दृहीतसम्बन्धेऽप्रत्य-
 यः प्रत्यागम्यति । सत्यमसदृशो हि न प्रत्यागम्यति । परत्वन्योऽपि दृहीतसम्ब-

१ अस्मिन् दोषे भान्तिर्त्वमित्यति पाटान्तरम् ।

२ अस्यानुपपत्त्यपक्षे तु इति पाटान्तरम् ।

३ अर्थानुपपत्त्या तु इति युक्तकान्तरपाठः ।

न्येनार्थवता शब्देन सदृशः शब्दः स प्रत्याययतीति चेत् न तदसंभवात्,
न हि करिष्वदपि मुष्णेऽर्थवान् संभवति । सर्वेषां तुल्यत्वेन संबन्धग्रह-
णात् । न हि द्विस्त्रिर्वाऽनुपलब्धस्य संबन्धग्रहणं संभवति शब्दव्यतिरेका-
भावात् । अथ व्युत्पत्तिसमये सदृशेषु शब्देषु द्वित्रेषु चोपलब्धेषु पश्चाच्छू-
यमाणः संबन्धग्रहणं लब्ध्वाऽर्थवान् भवति । तदुत्तरकालस्तत्सादृश्यात्म-
न्याययतीत्युच्यते । तदयुक्तं, य एव ह्युपलब्धशब्दान्तरेण पश्चाच्छूयमाणो-
ऽर्थवाचिरूप्यते । स एवाश्रुतशब्दान्तराणां पुरुषाणां प्रथमश्रुतोऽनर्थक इति
विरोधापत्तेः । तदुक्तम् “अप्रतीतान्यशब्दानां तत्कालेऽसाधनर्थक । स एवा-
न्यश्रुतीनां स्यादर्थवानिति विस्मय” इति अथार्थवानेवायमप्रतीतान्यशब्दा-
स्तस्यान्यव्यतिरेकैकल्यादर्थवत्त्वं न जानन्तीत्युच्यते । तथा सति तदु-
त्तरकालानामपि शब्दानामेवमर्थवत्त्वसंभवात् किमिति सादृश्येन प्रत्यायक-
त्वम् ? तदुक्तम् । अथास्य विद्यमानोऽपीत्यादिना । अयोत्तरकालस्य शब्दस्य
कारिष्वदग्रहीतसंबन्धान् प्रत्यप्रत्यायकत्वादानर्थक्यमेवाश्रीयते । ततो यो-
ऽसाधर्थवन्वेनाभिमतः शब्दो यत्सादृश्यादुत्तराणां प्रत्यायकत्वं सोऽपि
केवाचिदप्रत्यायक इत्यनर्थक एवेति सर्वेषामनर्थक्यं स्यात् । तदुक्तम्
अनर्थकत्वमस्य स्यादित्यादिना । किंच व्युत्पत्तिकालवर्ती शब्दोऽर्थवान्
उत्तरे तु व्यवहारकालवर्तिनः तत्सादृश्यात्मन्याययतीति द्रवणस्य विह-
दुमापद्यते । य एव हि केवाचिद्ध्यन्युत्पत्तिकालवर्ती स एवान्येषां व्यव-
हारानुपातीत्येकस्यैवार्थवत्त्वं मुख्यं तत्सादृश्यादौघमिति विरोधः । तदु-
क्तम् । अर्थवत्सदृशत्वेनेति । तस्माव सादृश्येन प्रत्यायकत्वमित्येकत्वमेव
शब्दस्याश्रयितव्यम् । अथ गत्वादिसामान्यमेकमाश्रित्य वाचकत्वं सम-
र्थ्येत तत्र, तदभावात् । व्यक्तिभेदे हि सामान्यमात्मानं लभते नान्य-
था । करिष्वत्पुनराह असत्यपि व्यक्तिभेदे निष्प्राणकमेव सामान्य, यत्र हि
भेदावगतिस्तत्र सामान्यम् । इह तु सत्रपि व्यक्तिभेदो नावगम्यते ।
अतोऽत्र शिवेकाग्रहणादिव प्रत्यभिज्ञाभ्रान्तिरूपा नाल सामान्य साधयि-
तुमिति, तत् त्वयुक्तम् । सति हि व्यक्तिभेदे कथमन्तरेण सामान्यं प्रत्य-

भिन्ना भ्यात् ? । विवेकायद्वयादिति चेत् । कोऽयं विवेकायद्वयो नाम ?
 ह्यस्तनोद्वकाराद्वयतनस्य गङ्गास्य यद्व्यावृत्तं रूपं तच्च गृह्यत इत्यर्थः ।
 किं तर्हि गृह्यते ? अघोर्ज्वरितेऽपि गङ्गारे अवश्यं किञ्चिद्रूपं गृह्यते व्या-
 वृत्तं चेन्न गृह्यते व्यक्तमनुवृत्तयद्वयम् । अनुवृत्तं च सामान्यमित्युच्यते ।
 तस्मात्सिध्यति सामान्यम् ।

न च सादृश्यद्वयं प्रत्यभिज्ञासिद्धिरलं सामान्येनेति वक्तव्यम् ।
 अवयवसामान्ययोगात् स दृश्यस्य, वर्णानाञ्चानवयवत्वात् ।

ननु संवन्धिसामान्यमात्रं सादृश्यम्, अतोऽनवयववानामपि ताल्वा-
 दिस्थानसामान्यं सादृश्यं भविष्यति, न, चयावणत्वात् । यवणजम्बा हीयं
 प्रत्यभिज्ञा, तद्व्याः यवणपाक्षमेवालम्बनं वक्तव्यम् ।

न च ताल्वादिसामान्यं यावणम् । अतो गत्वादिसामान्यनिवन्ध-
 नेयं प्रत्यभिज्ञा सिध्यति । एवं सति व्यक्तिभेदे सति सामान्यं, तदभावात् तु
 नास्ति सामान्यमित्येवमेव वक्तव्यम् । अतः सिद्धं प्रत्यभिज्ञया शब्दस्य
 नित्यत्वम् । किं पुनरिति प्रत्यभिज्ञायां प्रमाणम् ? । प्रत्यक्षमिति दूमः ।
 पूर्वानुभवजनितसंस्कारसधीचीनेन्द्रियतन्वत्वात् । यद्वयस्मरणरूपमिदमेवं
 ज्ञानं, तत्र पूर्वानुभूतोऽयः स्मर्यते । स्मर्यमाद्येत तु तेन सहैकत्वविशिष्टं
 वर्तमानरूपं प्रत्यक्षेण गृह्यत इति वेदितव्यम् । तस्माद्विषयः शब्दः । प्रदीपे
 तु प्रभाषणकालस्यावयवविरलेषमन्तराण्यन्तानुपपत्तेर्विरलित्वावयवस्य वा-
 यवविनोऽवयवं भावी जिनायः । विनष्टे च पूर्वस्मिन्प्रदीपे पश्चात्तनम-
 वयवं प्रदीपान्तरमेव भवति, दृढे च भेदे प्रत्यभिज्ञा सादृश्यनिमित्तेति
 कल्प्यते । शब्दे तु न किञ्चिद्भेदे प्रमाणमस्तीति विशेषः ।

ननु सर्वभगवानां सच्चिन्मत्वात्कथं शब्दस्य नित्यता ? किं पुनः सर्व-
 सच्चिन्मत्वे प्रमाणं ? प्रत्यक्षं तावत्तत्कालसत्ता बोधयति ॥ कालान्तरनिषेधं
 करोति, नीलप्रत्यक्षमिदं न पीतिमानं निषेधति, दूरयादर्शनेन तु तस्य नि-
 षेधः ।

न च भण्डितकालान्तां दृश्यं, केन दृश्यादर्शनात्तविषयः स्यात् ।
 न चान्यदपि प्रमाणं पर्याप्तः स्वभावहेतुकं प्रमाणं सत्ताभावात्तुवन्धिसा-

अविपर्ययत्वादिति, कथं पुनः सत्तामात्रानुबन्धसिद्धिः? तृणिकृतायाः विपत्ते
 बाधक्रममाणाप्रवृत्तेः तृणिकृत्यविपत्ते ह्यतृणिकृत्ये व्यापकानुपलब्ध्या वा-
 ध्यमाना सत्ता तृणिकृत्येन व्याप्यमाना तदनुमापयति । किं पुनः सत्ताया
 व्यापकं? क्रमाक्रमवित्ति द्रूमः । तथा हि अर्थक्रियाकारितैव सत्ता नान्या
 न हि स्वभावः सत्तां लभते यो न काञ्चिदर्थक्रियामारभते । यतः स्वज्ञा-
 नस्यापि सर्वं भावाः कारणम् । यदपि किञ्चिदज्ञायमानमपि सत्त्वेन
 सम्भाव्यते तदपि सर्वं विज्ञानं ध्यालम्यनदस्वादर्थक्रियाकारि तदर्थक्रि-
 याकारितैव सत्ता । यदेवार्थक्रियाकारि तदेव परमार्थसदिति । स च क्रमयौ-
 गपद्याभ्यां व्याप्ता । न चाऽतृणिकृत्ये ते संभवतः । स्यादी हि पदार्था-
 न तावदर्थक्रियाः सर्वो युगपत्कर्तुमर्हति । तथा सति द्वितीये तृणे कृत्या-
 भावादर्थक्रियाकारित्विद्विरहादतत्त्वतस्तत्त्वतः तृणिकृत्यमेव स्यात् । नापि
 क्रमः संभवति । स हि भावः सर्वार्थक्रियासमर्थः किमिति काञ्चिदेवार्-
 भते नान्यां, समर्थस्य लोपोपेक्षात् । सहकार्यपेक्षया विलम्बत इति चेत्
 न सहकारिणो ह्यकिञ्चित्कारापेक्षाः । किञ्चित्कारवैद्यतैः क्रियते तदेव
 कार्यमाधनं स्यात् । तदनन्तरं कार्यनिष्पत्तेर्भावस्तत्कारणमेव स्यात् । न
 ह्यागन्तुके ऽतिशये कार्यमात्रमात्रे भावस्य कारणता संभवति, भिन्नत्वा-
 दभेदे वा भावो ऽपि तत्कालजन्मा तृणिक एव स्यात् । भेदाभेदौ तु
 विरुद्धावेव, तस्माच्च तृणिकस्य सत्ता संभवतीति सिद्धं सत्तामात्रानु-
 बन्धित्यं तृणिकृतायाः । किञ्च कृतकानां भावानामवश्यं भावी विनाशः
 तेनापि तृणिकृत्यं घटादीनां, तथा हि यद्येषां ध्रुवभावि न तत्र तेषां
 हेत्वन्तरापेक्षा । ध्रुवभावी च कृतकानां नाश इति विरुद्धव्याप्तीपलब्धिः ।
 ध्रुवभाविता हि निषिध्यमानहेत्वन्तरापेक्षित्वव्याप्ता अग्न्युष्णत्वाद्विप-
 लव्या स्वव्यापक्रमनपेक्षित्वमुपस्थापयन्ती तद्विरुद्धं सापेक्षत्वं प्रतिक्षेपति ।
 अथवा हेत्वन्तरापेक्षायां वाससि रागादीनामध्रुवभावित्वव्याप्तेस्तद्विरुद्धध्रु-
 वभावित्वं व्यापकविरुद्धोपलब्ध्या विनाशस्य हेत्वन्तरापेक्षां निवारयति, निर-
 पेक्षत्वं विनाशः स्याभाविको लम्बानन्तरमेव भवतीति सिद्धः चण्डभङ्ग्यादः ।
 मुमलप्रहारादप्यस्तु विसदृशपरम्परोत्पत्त्या तृणानां भेदमलतयन्तस्तत्तद-

भान्ता विनाशमनुध्या मुसलप्रहारानन्तरविसदृशपत्तानदर्शिनस्तद्वैव वि
नाश मन्यमाना मुसलादेर्विनाशहेतुता मन्यन्ते । परमार्यतस्तु न केऽपि
विनाशहेतवः । हेत्यन्तरात्मना च विनाशो न तावद्वाद्यादभिचो भवितु
मर्हेति, हेतुभेदाद्विचत्वे तु तस्मिन् जातेऽपि भावस्य पूर्ववदुपलब्धि
स्यात् पटजन्यनि घटवत् । तस्मात्स्वहेतुत एव भावा विनाशप्रभावा
कायन्त इति तर्कमङ्गसिद्धिः । किञ्च प्रयवर्तितानामपि घटादीनां किञ्च
ताऽपि कालेनावयवस्यार्थश्लेषवशेन विनाशो दृश्यते विनैव मुसलप्रहा
राद्विभि, सोऽयमुत्पत्तिश्रुति किञ्चित्किञ्चिदन्यथात्वमन्तरा नोपप
द्यते । प्रत्यक्षेणैव दान्यथात्वमभिनवपुराणत्वस्ययोरज्ञातघटोत्पत्तिकालैरपि
पुरुषैरुपलभ्यते । न चैकस्यैव घटस्य नानाद्वयत्व सम्भवति नानात्वैकत्व
योर्विरोधात् । तस्मात्प्रतिषेधमन्यस्य घटादेः । प्रयोगश्च भवति विना
दाध्यासिताभावा सत्त्वात् तद्विनाशिन दीयवत्यत्यभिज्ञाऽपि स्यात्प्रदी
पवदेव न, अत्राभिधीयते नानियमः । अतत्कारिणोऽपि तत्सम्भावात् न
तावदर्थक्रियाकारितैव सत्ता सत्तोऽर्थक्रियाकारिता । न तु विद्य सत्ता,
न च सर्वस्य भावस्य अर्थक्रियाकारितानियमः, अतत्कारिणोऽपि तत्स
म्भावात् ।

न च ज्ञानकारणत्वमपि सर्वस्य नियतम् । अज्ञायमानस्यापि
स्वरूपसद्भावात्सम्भावात् ।

न च सर्वेषां विज्ञान प्रत्यालम्ब्यनहेतुता अतीतानागतानां भावा
ना सम्भवति सर्वाति अविद्यमानानां हेतुत्वानुपपत्तेः । हेतुत्वे वा सर्वज्ञा
ननिष्पत्तौ सर्वेषां व्यावृत्तत्वात् क्रमानुपपत्तयेन च पुनःप्रापारानुपपत्ते
स्तत्त्वतश्चत्वाच्च सत्ताया, सर्वज्ञज्ञानानन्तरमेव समस्तस्य जगतः शून्यता
प्रसङ्ग इति यत्किञ्चिदेतत्, सम्भवति च भावानां क्रमेणार्थक्रियाकरणम् ।
सहकारिण्यपेक्षया विलम्बोपपत्तेः । सहकारिण्यतिशयमागन्तुक भावा
द्विचामिच भिचवा कुर्वन्त्येव । यथा बीजस्य चित्तिसलिलसंयोगोऽतिशयः ।
तदलाभे स्वादिनोऽपि बीजस्य प्रागदुरानारम्भ, लाभे त्वारम्भ इति न
कदाविदनुपपत्तिः ।

ननु एवं संयोगस्यैव कारणत्वं स्यात् न तु वीजस्य । नैवं, संयोगमात्रात्तदुत्पत्त्यदर्शनात् । न हि चित्सलिलसंयोगोऽङ्कुरज्जनयति वीजविशिष्टस्य तु संयोगस्यापि कारणत्वे विशेषणभूतस्य वीजस्य कारणत्वमङ्गीकार्यं, यस्तु सहकार्यपेक्षां न मनुते तस्य चित्सलिलसंयोगानपेक्षात्कुशूलस्यादेव वीजादङ्कुरो जायेत । नन्वन्यतणप्राप्तः समर्थ एव भावोऽनपेक्षो जनयितुं निरपेक्षोऽप्यसौ सहकारिभिर्विना नास्तीति तैर्विना न करोति, कुशूलस्य हि वीजमन्यदेव, । अन्यत्वेदं चित्संयुक्तं यतोऽङ्कुरो जायते । सत्यम् । इदं त्वच्च वक्तव्यम् । यद्विदमन्यतणप्राप्तं चित्सलिलसंयुक्तमङ्कुरजनकं तद्व्यादि कृषीयलप्रयत्नविरहात् कुशूलस्यमेव स्यात् तदाऽपि किमङ्कुरं जनयति । शोमिति चेत् । किमर्थं तर्हि कृषीयलस्य पेक्षानुपूर्वकारिणः प्रयासः, द्विदुषां स्वर्गापवर्गाद्यं चैत्यवन्दनादिप्रयासस्तदुपदेशश्च वैशिकानामनर्थकः स्यात् । अन्यतणपाप्माद्विज्ञानादेव धर्माधर्मानपेक्षात् स्वर्गापवर्गसिद्धेः । तस्मात्सहकार्यपेक्षाऽङ्गीकर्तव्या । सतश्च सहकारिसिद्धिक्रमेण सभशति स्यापिनेभावस्य क्रमेणार्थक्रियाकरणमिति विपक्षे बाधकप्रमाणाभावात् अनियतावधिकत्वेन सत्ता नालं तदनुमापयितुम् ।

न च ध्रुवभाविनया विनाशस्य हेत्वन्तरानपेक्षत्वं घटसंताने कपालसंताने कपालसंतानस्य ध्रुवभाविनो मुखलप्रहारादिहेत्वन्तरापेक्षित्वदर्शनादनैकान्तिरुत्वात् ।

ननु हेत्वन्तरेण भावाद्विचे विनाशे जाते विनाशिनेऽपि भावस्य पूर्ववदुपलब्धिः स्यात् । तस्मात्स्वाभाविको विनाशः, किमिदं स्वाभाविको विनाशः इति । भावस्वभावादेव विनाशोऽपि जायते न हेत्वन्तरादित्यर्थः ।

ननु भावादपि जाते विनाशो भावाद्विचरितुत्यदोषः । पूर्ववदुपलब्धिः स्यात् इति । अथाभिच एव विनाशो भावात्ततो विनाशस्याप्रत्यक्षत्वाद्भावाऽप्यप्रत्यक्षः स्यात् । अत्यन्तविपरीतस्य भावयोश्च भावाभावयोरेकत्वाभिधानं साहसमात्रम् । अथापि विनाशो नाम न किंचिद्विचमभिचं

धान्या विनाशमबुद्ध्या मुसलपदारानन्तरविसदृशमतानदर्शिनस्तदैव वि-
नाशं मन्यमाना मुसलादेर्विनाशहेतुतां मन्यन्ते । परमार्थस्तु न केऽपि
विनाशहेतवः । हेत्यन्तरजन्मा च विनाशो न तावद्वावादभिदो भवितु-
मर्हति, हेतुभेदाद्विचत्वे तु तस्मिन् जातेऽपि भावस्य पूर्ववदुपलब्धिः
स्यात् पटलन्मनि घटवत् । तस्मात्स्वहेतुत एव भावा विनाशस्य भावा
जायन्त इति सृष्टभङ्गसिद्धिः । किंच प्रयवरचितानामपि घटादीनां किंच
ताऽपि कालेनावयववत्त्वविश्लेषत्रयेण विनाशो दृश्यते तिनैव मुसलमहा-
रादिभिः, सोऽयमुत्पत्तिप्रभृति किञ्चित्किञ्चिदन्यथात्मन्तराय नोपप-
द्यते । प्रत्येतेष्वैव धान्यघात्वमभिनवपुराणवस्ययोरज्ञातघटोत्पत्तिकालेऽपि
पुरुषैरुपलभ्यते । न चैकस्यैव घटस्य नानारूपस्य सम्भवति नानात्वैकत्व-
योर्विरोधात् । तस्मात्प्रसिद्धयमन्यत्वं घटादेः । प्रयोगश्च भवति चित्रा
दाध्यासिताभावा सत्त्वात् चण्डविनाशिन, दीपवत्प्रत्यभिज्ञाऽपि स्यात्प्रदी-
पवदेव नः, अजाभिधीयते नानिपमः । अतत्कारिणोऽपि तत्सम्भवात् न
तावद्रूपेऽक्रियाकारितैश्च सत्ता सतोऽयंक्रियाकारिता । न तु सैव सत्ता,
न च सर्वस्य भावस्य अयंक्रियाकारितानियमः, अतत्कारिणोऽपि तत्स
भवात् ।

न च ज्ञानकारणत्वमपि सर्वस्य नियतम् । अज्ञायमानस्यापि
स्वरूपसङ्गावसम्भवात् ।

न च सर्वेषां विज्ञान प्रत्यालम्बनहेतुता अतीतानागतानां भावा-
ना सम्भवति सर्वति अविद्यमानानां हेतुत्वानुपपत्तेः । हेतुत्वे वा सर्वज्ञा
ननिष्पत्तौ सर्वेषां व्यावृत्तत्वात् क्रमानुपपत्तयेन च पुनर्ज्ञापारानुपपत्ते-
स्तल्लक्षणत्वाच्च सत्ताया, सर्वज्ञज्ञानानन्तरमेव सम्भूतस्य जगतः शून्यता-
प्रसङ्ग इति यत्किञ्चिदेतत्, सम्भवति च भाषाना क्रमेणार्थक्रियाकरणम् ।
सहकारिण्यपेक्षया विलम्बोपपत्तेः । सहकारिण्यत्वातिशयमागन्तुक भावा-
द्विवाभिच भिच वा कुर्वन्त्येव । यथा वीजस्य वित्तिसालिलसयोगोऽतिशयः ।
तदलाभे स्थापितोऽपि योजस्य प्राग्दुरानारम्भ, लाभे त्वारम्भ इति न
कदाचिदनुपपत्तिः ।

ननु एवं संयोगस्यैव कारणत्वं स्यात् न तु बीजस्य । नैवं, संयोगमात्रात्तदुत्पत्त्यदर्शनात् । न हि तितिसलिलसंयोगोऽङ्कुरञ्जनयति बीज-
विशिष्टस्य तु संयोगस्यापि कारणत्वे विशेषणभूतस्य बीजस्य कारणत्वम-
ङ्गीकार्ये, यस्तु सहकार्यपेक्षां न मनुते तस्य तितिसलिलसंयोगानपेक्षात्कु-
गूलस्यादेय बीजादङ्कुरो ज्ञाप्यते । नन्वन्त्यतणप्राप्तः भवत्येव भायोऽन-
पेक्षो जनयितुं निरपेक्षो ऽप्यसौ सहकारिभिर्विना नास्तीति तैर्विना न
करोति, कुगूलस्य हि बीजमन्यदेयः । अन्यत्रेष्टं तितिसंयुक्तं यतोऽङ्कुरो-
ज्ञायते । सत्यम् । इदं त्यज घक्तयम् । यदिदमन्त्यतणप्राप्तं तितिसलि-
लसंयुक्तमङ्कुरजनकं तद्वद्विह्वलीयलपयप्रविरहात् कुगूलस्यमेव स्यात् तदा-
ऽपि किमङ्कुरं जनयति । चेति चेत् । किमर्थं तर्हि ह्वलीयलस्य
प्रेतानुपूर्वकारिणः प्रयासः, विदुषां स्यर्गापवर्गाद्ये चैत्यवन्दनादिप्रयासस्त-
दुपदेशश्च देशिकानामनयःकः स्यात् । अन्त्यतणप्राप्ताद्विज्ञानादेव धर्मा-
धर्मानपेक्षां स्यर्गापवर्गमिदुः । तस्मात्सहकार्यपेक्षाऽङ्गीकर्तव्या । ततश्च
सहकारिसिद्धिक्रमेण संभवति स्याद्विनाभावस्य क्रमेणार्थक्रियाकरण-
मिति विपक्षे बाधकप्रमाणाभावात् अनियतावधिकृत्येन सत्ता नालं
तदनुमापयितुम् ।

त च ध्रुवभावितया विनाशस्य हेत्यन्तरानपेक्षत्वं घटसंताने कपा-
लसंताने कपालसंतानस्य ध्रुवभाविनो मुगलप्रहारादिहेत्यन्तरापेक्षित्यदर्श-
नादनेकान्तिकृत्यात् ।

ननु हेत्यन्तरेण भाषाद्विधे विनाशे ज्ञाते विनाशिनाऽपि भावस्य
पूर्वश्रुतपक्षिः स्यात् । तस्मात्स्याभाविको विनाशः, किमिदं स्याभाविको-
विनाशः इति । भावस्यभाषादेव विनाशोऽपि ज्ञाप्यते न हेत्यन्तरादित्यर्थः ।

ननु भाषादपि ज्ञातो विनाशो भाषाद्विधेः सुन्यदेवः । पूर्वश्रुतप-
क्षिः स्यात् इति । अथाभिच एव विनाशो भाषासतो विनाशस्याप्रत्य-
क्षत्वाद्भाषोऽप्यप्रत्यक्षः स्यात् । अत्यन्तशिपरीतस्य भाषयोश्च भाषाभाषयो-
रेक्याभिधानं साहसमात्रम् । अथापि विनाशो नाम न किंचिद्विधमभिधं

धा तत्त्व तुच्छत्वादिति । ततो ज्ञातस्य भावस्य भवति विनाशे नित्यत्वमेव
स्यादिति सुसमर्थितं चणभङ्गः, तस्माद्विवेनाऽपि विनाशेन भावस्योपल
ब्धाद्वि निरस्यत इत्यकामेनाभ्युपगन्तव्यम् । यत्तु प्रतियोग्यस्य भवेद इति,
भवतु नैतावताऽवस्थावतोऽभावस्य प्रतियोगे विनाशेन भवितव्यः, यमा
याभावात् । नानाऽवस्थानामपि युगपत् सर्वास्मिन्वर्मिणि विद्वद्वा क्रमेण,
अपिद्वाना चं सभवात् । ततश्च नूतनाद्यवस्थाक्रमेणानुभूयमान पुराणा
वस्था प्राप्तस्य प्रयत्नोत्तमस्यापि युक्तोऽवयवविश्लेषणाद्विनाशः ।

न च सत्ताया दौष्टदृष्टान्ताभावेण घटादेरपि क्षणिकत्वम् । सत्ताया
सद्विधिविशेष्यतिरेकादहेतुत्वात् । प्रतियोग्याश्च प्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्ष
तिरोधात् ।

न च सादृश्यात्तदुपपत्तिः, अवयवसामान्यासभवात् । अनुवृत्त हि
सामान्यं सभवेति

न च सर्वक्षणिकगतिनामनुवृत्त निमित्तसंभवति । सभवे चा न
सर्वं क्षणिक, तस्माच्च सज्भाषाना क्षणिकत्वं नतरा शब्दस्य, तस्य
ह्यन्तेऽपि विनाशो नास्ति यत्तु सूक्ष्मविनाशरूपना स्यात् । तस्माच्चित्त
शब्दः । प्रयोगश्च भवति, नित्य शब्दः शब्दत्वाच्छब्दत्ववत् ।

न च शब्दत्व नास्तीति धर्मितव्यः, प्रत्यभिज्ञानात् । परम्ये हि
गच्छन्तोऽनुवृत्तपूर्वं शब्दविशेषं युत्वा कस्याय प्राणिनः शब्दः ? इति सदिहते ।

न च सामान्यनिश्चयमन्तरेण विशेषमशय उपपद्यते । तथाऽयान्तर-
जातिरपि धर्मवृत्तीषांकारादिष्वनुवृत्ता ककारादिभ्यो व्यावृत्ता जातिरिति ।
तथा धर्मप्रथमेषु द्वितीयेषु चतुर्थेषु पञ्चमेषु च यथास्यमनुवृत्ता सन्ति
सातयः । कथमयमन्ये ? । प्रत्यभिज्ञानादेव । तथा हि क्रियत्यपि दूरदेशे
दकारमुच्चारितं श्रुतयताङ्ककारादिषु सशयो भवति न चायं सशयो दस्य-
निग्रन्धनः, नकारादिष्वभावात् । श्रुतस्मृतीयादिष्वनुवृत्तमन्येभ्यो व्यावृत्त
ह्ये तदुपनम्नादेव सशयः । तथा धकारोच्चारणे भकारादिसशयो नान्येषु ।
तेन चतुर्थेष्वप्यस्ति सामान्यम् । यथा प्रथमेषु द्वितीयेषु पञ्चमेषु यथास्य
सामान्यानि तेत्ये दृष्टान्ते शब्दस्य व्यावृत्तत्वेतुना नित्यस्यानुमानम् ।

ननु शब्दादिनादानामनित्यत्वे ऽपि श्रावणत्वादनेकान्तिको हेतुः, न, तेषामपि प्रत्यभिज्ञाया नित्यत्वाद् यदि तेषु प्रत्यभिज्ञा नाऽस्ति ततो ध्वन्यन्यत्वे सतीति विशेषणादव्यभिचारः । यदा चानित्यत्वं ध्वनीनां तदा कार्यस्यानाश्रितस्यानुपपत्तेराश्रितभूतेन केनचित् द्रव्येण भवितव्यम् । तस्य त्वनेकत्वे प्रमाणाभावादेकत्वे द्रव्यस्यैकद्रव्याश्रितस्याभावादित्यत्वे शब्दस्य संयोगविभागयोरनपेक्ष्य कारणत्वाभावादकर्मत्वे सति पारिशेष्याद्गुणत्वमेव ध्वनीतां भवति । तत्र पार्थिवभेदादिगुणत्वे तरङ्गाद्याप्यद्रव्यगुणत्वे वा श्रवणप्राप्त्यसम्भवाच्च तद्वाक्यत्वं सिध्येत् । तस्माच्च पृथिव्यादिगुणत्वम् । वायुगुणत्वं तु युक्तम् । मुखशब्दादिसंयोगाद्वेरीदण्डसंयोगादन्यतो वा निष्पद्यमाना वायवस्तच्छब्दविशेषगुणका निष्पन्नाः सर्वासु द्रिदु मविशमानाः श्रोत्रेण संयुज्यन्ते । ततश्च संयुक्तसमवायात्तद्गतः शब्दः श्रोत्रेण गृह्यते । यस्मादेव वायुगुणः शब्दः, तस्माद्व्यक्तैश्चिदुच्यते शब्दलिङ्गमकाशमिति तविरस्तम् । वर्णानान्तु नित्यानान्द्रव्यत्वमेवाङ्गीक्रियते । नन्वेवामपि शब्दत्वात् ध्वनिवद्गुणत्वेऽनुमानमिति चेत् न वर्णा न गुणाः, ध्वन्यन्यत्वे सति श्रावणत्वात् शब्दत्ववद्विषयत्कालवच्चोति प्रतिसाधनसद्भावात् । यथा च द्विकालयोः श्रावणत्व तथा प्रागेवोक्तम् । यत्तु स्पर्शविरहितत्वे सत्येकेन्द्रियया हत्वाद् रुपादिवच्छब्दस्य गुणत्वमिष्यते । तस्यापि यथोक्तमेव प्रतिसाधनमित्यास्तां तावत्, तस्माद् ह्यस्तनाद्यतनयो, प्रत्यभिज्ञानादुर्णाना न तावत्प्रत्युच्चारणमन्यत्वम् । एवं चोच्चारणं शब्दस्य न कारणं किं त्वभिध्यञ्जकमिति सिद्धम् । न चोच्चारणादन्यत्कारणं संभवतीत्यकार्यत्वम् । अत एवाश्रितानाश्रित्यत्वसिद्धिः । इदमेव हि नि यत्व यत्स्वरूपसद्भावे सत्युत्पत्तिविनाशरहितत्वम् ।

उत्पत्तौ वा ऽवचना स्युर्यस्यातच्चिमित्तत्वात् ॥

यदापि पदपदार्थसम्बन्धस्यापौरुषेयत्वाद्बहुव्यवहाराद्वैवार्थावगतिः सिध्यति तथाऽपि वाक्यार्थरूपधर्मे पुरुषसंज्ञेतानपेक्षत्वाच्च किञ्चिन्मूलसम्भवतीति प्रामाण्य धर्मे चोदनायाः, तथा हि प्रत्येकं वा पदानि वाक्या-

यमेवमप्येयुस्तत्संघातो वाक्यं वा पदार्थो वा, न तावत्प्रत्येकं पदेभ्यो वाक्यार्थप्रतीतिर्दृश्यते ।

न च पदानां वाक्यार्थविशेषैः सन्नन्वयहणमस्ति ।

न च सम्भवति, अनन्तत्वाद्वाक्यार्थानां, वेदार्थस्य प्रमाणान्तरागो-
चरत्वात् । तेन सन्नन्वयहणमप्यन्तासमाख्यम् । अनन्तत्वात्पदार्थसाधारण-
त्वाच्च पदानां, प्रत्येकं वाक्यार्थविशेषमस्ति पादमनुपपन्नम् । अयहीतस्य
धत्वादेव च पदसंघातवाक्यपदार्थानामपि सम्भवति प्रत्यायकत्वम् । न
चायहीतस्य अन्य शब्दोऽपि प्रत्याययति । बालानामपतीति श्रुत्युत्पत्तिश्चैव
श्याञ्च । यद्यपि पदसंघातसन्नन्वयं न प्रत्यायकम् । तथाऽपि पदसंघातो
वा पूर्ववर्णजनितसंस्कारसहितो वा वाक्यान्वयवर्णो वा निरवयवो वाक्य-
स्फोटो वा सन्नन्वयहणानपेक्षं यत्र वाक्यार्थं प्रत्याययिष्यतीति चेत् न अश्रु-
त्यवादानामपि प्रसङ्गात् । श्रुत्युत्पत्तिश्चैव श्याञ्चैत्युक्तम् । अथ पदार्थवेदन-
मपि वाक्यार्थप्रतीतावहम्, अतस्मिद्ब्रह्मतानामपि प्रतीतिर्न दोषः ।
श्रुत्युत्पत्तिश्च पदार्थानां नावयिकेत्युच्यते । तदुक्तम् । यदि हि पदेभ्योऽ-
र्थान्तरभूतं वाक्यं पदार्थव्यतिरिक्तं वक्ष्यार्थं साक्षादेव वाचकतया प्रति-
पादयति । कस्तदा पदार्थवेदनस्योपयोगः ? तदनुपयोगे च पदार्थश्रुत्युत्पत्ति-
रनर्थिका ।

न च पदार्थोद्वाक्यार्थोपगतिरसन्नन्वात् ।

ननु सामान्यं पदार्थं, विशेषो वाक्यार्थः, सन्नन्वयश्च सामान्यविशेष-
जनकः । सत्यम्, निपतविशेषावगतिस्तु न सिध्यति अर्थविशेषसाधार-
णत्वात्सामान्यस्य, तत्रैव सामान्येति पदार्थगतमानयनसामान्यं विशेषा-
वेपोन्मुखमपि न गोरैवानयनमादिपेत् । तत्रैव गोरैवानयनं न प्रतीयेत-
न चाकाहुमदिधिषोम्यत्वेनेत्यम सत्यपि तेष्वद्वर्जनात् । न हि प्रत्य,
ज्ञेयं नामुपनयनं कस्यापिमिति जिज्ञासमाना भविहितामपि देयदत्त स्या-
मिनमर्थ्यस्यन्ति । तस्माद्वैमूलो वाक्यार्थः साद्वैतिका वा ।

न च चेदे मद्भूतपिताऽपतीत्यप्रामाण्यम् । अथवा वेदवाक्याना-
मपि पौरुषेयत्वमाश्रित्य पुरुषप्राप्तावदेव प्रामाण्यमङ्गीकृत्यम् । युक्तं

च सर्ववाक्यानां पौरुषेयत्वदर्शनादेव वेदवाक्यानामपि पौरुषेयत्वम् ।
अथ पुरुषाणामीदृशेऽर्थे प्रामाण्यं न संभवति । ततोऽप्रामाण्यमेवास्तु न
त्यनपेक्षं प्रामाण्यं सिध्यतीति पूर्वः पक्षः । अत्र केचिदाहुः ।

वाक्यादेव हि वाक्यार्थः साक्षादेवाभिधीयते ।

उपलक्षणतरत्वास्य संश्लेषहसंभवः ॥

वाक्यं गोपदयुक्तं यत्तत्साक्षाद्विमतन्वितम् ।

वाक्यार्थं वदतीत्येवं व्युत्पत्तिः सुकरैश्च हि ॥

सत्यं, व्युत्पत्तिरेवं स्यात्तथाऽपि तु न वाक्यतः ।

वाक्यार्थावगतिर्गुक्ता तिरोभावेऽपि दर्शनात् ॥

पूर्वभागेषु वाक्यस्य विस्मृतेष्वपि दृश्यते ।

वाक्यार्थावगतिः पुंसां पदार्थस्मृतिशालिनाम् ॥

यथैव विस्मृतपूर्ववर्णनानामन्तिमवर्णनानाच्च पदार्थावगतिर्भवति
तथैव वाक्यावयवेषु पूर्वपदेषु विस्मृतेषु वाक्यार्थावगतिर्न स्यात् । दृश्यते
हि विस्मृतपूर्वपदानामपि दीर्घतमेषु वाक्येषु वाक्यार्थावगतिः ।

न च स्वरूपेण विस्मृतेऽपि स्मर्यमाणपदार्थवशादेव तद्वच्चिपद-
योगितां वाक्यस्यानुमाय ततो वाक्यार्थावगतिरिति युक्तं यत्तुम्, अस्यां
प्रणाद्यां प्रामाण्याभावात् । अनुसधीयमानैरेव हि पदार्थैः साक्षादेव
वाक्यार्थप्रतीतिसंभवे को नामेदृशमेव कल्पनामवलम्बते, संभवति च पदा-
र्थभ्यां वाक्यार्थावगतिरिति वक्ष्यामः, येऽप्याकाङ्क्षितसन्निहितयोगार्थान्त-
रान्वितस्वार्थाभिधायीनि पदान्येव वाक्यार्थप्रतीतिनिमित्तानीति द्रव्यते
तेषामपि विस्मृतेषु केषुचित्पदेषु वाक्यार्थावगतिर्न स्यादिति तुल्यमेव
दूषणम् । किंचैवं वादिनां प्रतिपदं वाक्यभेदः स्यात् न क्वचिदेकवाक्यता
सिध्येत् । गामानयोति गोपदमानयनकर्मभूतां यां प्रदिषादयति तथाऽऽन-
यतिरपि गोऋकमानयनं, तयोश्च भेदात् भिन्ने एव वाक्ये स्याताम् ।
अथान्वितभेदे सत्यप्येकस्यैवान्वितस्य प्रधानभूतत्वात् प्रयोजनैकत्ववशेन

वाङ्मैत्रेयमुच्यते । तदयुक्तम्, न ह्यनेकं विशिष्टं प्रतिपादयतां प्रयोजनै-
 कत्वमात्रेणैकवाक्यता भवति । यदि स्यादात्रेत, स्वर्गः, फलं, पशुहवि-
 निर्वृत्येत्यत्रापि एकवाक्यता स्यात् । सर्वेषां द्रव्यद्रव्यताफलविशि-
 टयागानुष्ठानप्रयोजनत्वात् । “तथा दशैर्पूषमासाभ्यां व्रजेते”त्यस्य
 समिधोव्रजतीत्यादिभिरेकवाक्यकत्व स्यात् । नचिदमेवैकवाक्यत्वम्
 यथा च वक्ष्यति “तद्वाच्यं हि तदर्थत्वाच्च”ति । भाष्यकारोऽपि ‘वाच्यं
 द्वैतदशैर्पूषमासाभ्यां सहधर्मोक्तमि’ति । सत्यं प्रकरणात्तमेव तु तत्रै-
 कवाक्यत्वम् । न प्रत्यक्षम् । अन्यथा वाच्यविनियोज्यत्वावतिः ॥ एवं
 गान्धर्व्येत्यत्रापि प्रत्यक्षैकवाक्यता साक्षाच्च स्यात् अत्रेव्यते चासौ । तस्माद्
 यत्रैकवाक्यत्वञ्च तत्रार्थव्यतिरेकत्वापराणामेव वदन्नामेकस्मिन्पक्षे पर्यव-
 सानं वक्तव्यम् । त्वन्मते चानर्थक्यवान्वितानयनं प्रतिपाद्य पर्यवस्यति ।
 गोपदस्यपि गच्छिमानयनान्विते पर्यवसितमिति स्याद्वैच वाच्यभेदः । न
 हि गोपदस्यानयने गच्छान्विते पर्यवसानम् येनैकवाक्यता स्यात् । अत्र
 गोपदमप्यानयनमेव गच्छान्विताभिध्रध्यात् अनेकायेत्वं स्यात् । गो-
 पदानयनस्य चाभिधानात् । न हि गोऽन्यत् । तद्वि, पतन्तामनमिधाय
 तद्विशिष्टमानयनमेषाभिध्रध्यात् । कृत्वातिशोभनो राजपुरुष इत्यत्राति-
 शयान्वितस्य शोभनपुरुषस्य राजान्वितस्य च पुरुषस्य पुनः परस्परान्वयो-
 गम्यते । समाप्ते हि परस्परान्वयपूर्वकं पदार्थोन्तरान्वयः, तेनान्वितयोरे-
 वात्रान्वयः, न चात्रात्रभिधानतः सिध्यति । पुरुषशब्दे हि पुरुषस्यैवा-
 थान्तरान्वयमभिधत्ते तस्यैव स्याद्वैत्वात् । अतो नान्वितान्वयमत्रमभिधा-
 तुम् । यत्र शोभनशब्दोऽपि स्याद्वैत्वाच्च शोभनस्यैवात्रान्वयमाह । नान्वा-
 न्वितपरान्वयोऽप्यस्य पदार्थोन्निवन्धन इत्यभ्युपगन्तव्यम् । किञ्च कडिप-
 गाढलोपमी ग्रीष्मवृत्तित्यादित्यत्रिशब्दम्, अन्विताभिधाने च विपरीतं
 यत्नायनं स्यात् । अत्रैकत्वं इति समुदाये वाच्यवृत्तवृत्तिं स्मारयति
 सावदेवाऽप्यत्रशब्दोऽपि चात्रिनं, कर्मशब्दोऽप्यत्रयश्च स्मारयत्येवमिति न
 स्मृतिराले तावत्कतिरिद्विभेदः । अभिधानं तु योगश्लो पदान्तरमनपेक्ष
 व्याप्यवश्यामेव शीघ्रं सिद्धे निश्चितं । कडिपु पनियोगिभिर्भिधानतः

अथा पदान्तरमपेक्षमाणाऽभिधाने विलम्बत इति वैपरीत्यं, स्वरूपमात्राऽ-
भिधानपक्षे पदान्तरापेक्षाभावादतत्पर्यवणमात्रादेवार्थाभिधानमिद्वैख्यवा-
च्यं लक्षितादौ गिकाद्वयार्थस्यानीयादुक्तोक्तान् भवति । एवमतिमधुरङ्गोत्ती-
रमोपन्मधुरमजातीरमिति, केतकीगन्धसमानः सर्पगन्ध इत्यादि दर्शयि-
तव्यम् । अस्मात्पदाभिहिते पदार्थलक्षणया वाच्यार्थः प्रतिपाद्यते । तत्र
गामानयेत्यानयतिराजनमाधान्वमभिधाय तद्वृत्तिं लक्षयति । गोपदमपि
स्थार्थद्वारेणानयनमेव गौर्गन्धकृत्याकारेण तत्सर्वान्वितस्वरूपेण लक्षणया
प्रतिपादयति । अथ यत्र यत्र वाक्ये योऽर्थो विशेष्यत्वेन विवक्षितस्तमेव
स्वपक्षेन सामान्यवाचिना लक्षितं सन्तमितराणि पदानि स्वार्थाभिधान-
द्वारेण तत्सर्वान्वितरूपेण लक्षयन्ति । यत्राप्यन्यतस्त्यैव पुनरन्यदन्तरं
तत्रापि लक्षितलक्षणया परस्परया तस्य सर्वस्य सिद्धिरित्येषा द्विक्

ननु कर्मत्वेनाभिहिता गौस्तत्कर्मिका क्रियां लक्षयन्त्यपि कथमा-
नयनमेव लक्षयति ? तद्वैकत्रायपतयेति धूमः । लक्षणा हि साधारण्येनैव
प्रवृत्ताऽप्येकैव तस्या नियम्यत इति दर्शनप्रतादङ्गीक्रियते । योऽपि
ह्यन्यताभिधानमिच्छति तेनापि सामान्यतः प्रवृत्ता लक्षणा पदान्तरैकधा-
प्यतया नियम्यत इत्येतदङ्गीकृतमेव । तथा हि युगपदधिकरणवाच्यतायां
द्वन्द्वमिच्छन्ति तत्र ध्वधदिरावित्यत्र यदिरमातिषट्ठिकं द्विषत्वनोपपत्त-
येऽर्थान्तरं लक्षणयदपि ध्वमेव लक्षयति नार्थान्तरं तत्पदसमभिध्याहा-
रादेव तथा सर्वत्रानु । यत एवायमन्यथाविशेषो विनाभाषादसिध्यचेक-
याप्यतायशादेव सिध्यति अत एव शब्दस्य प्रमाणान्तरत्वमनुमानात् ।

ननु प्रत्यक्षेण गतिं देवदत्ते वायवते सत्स्वप्याकादुरसन्निधियोपत्येषु
न परस्परान्ययप्रतीतिर्भवति । तस्माच्च पदार्था वाच्यार्थमयगमयन्तीति
पदानामेषाभिधानं युक्तम् । अन्यताभिधानेऽपि तुल्योऽयं दोषः । यो ताव-
दर्थो प्रत्यक्षप्रतिपक्षे तयोर्वाच्यतायपि शब्दे तस्मिन्समये स्मृतिस्यो भवतः ।

न च तौ स्थार्थयोराकादुरादिसद्वायेऽपि अन्यथं प्रतिपादयतः ।
अथ यादृगवस्थितैः पदैरन्येषा एदृष्यवहारे दृश्यते तादृशान्येषान्यथं
प्रतिपादयन्ति नान्यादृशानीत्युच्यते, तत्पदार्थेष्वपि तुल्यम् । तेऽपि हि

पदार्थो एकैकविशिष्टार्थप्रतिपादनाय समाहृता वाक्यार्थ प्रतिपादयन्तीति
 न दोषः । तेषां च समाहारे यत्र पुरुषस्य स्वातन्त्र्यं तत्र तद्वबुद्धधीनं
 प्रामाण्यम् अस्वातन्त्र्यं त्वनपेक्षम् । अतो न पदानामन्विते शक्तिः
 प्रमाणवती, निरस्तरवायमन्विताभिधानवादे न्यायप्रमाणाध्यामिण्यास्तां
 तावत्, वाक्यस्फोटोऽपि पदस्फोटन्यायैरेव निरस्तः । वाक्यार्थस्य च
 निर्भागत्वम् । भाषावगमात्प्रसङ्गाद्यनुपपत्तिश्च निरसनीयम् । तथा हि
 “प्रसङ्गतन्त्रधाधोदानिदेशाधिक्रियाक्रमाः । प्रयुक्तिशेषभेदाच्च कथं निर्भा-
 गवादिनाम्” । यदा ह्यानीषोऽमीय पशुमालभेतेति निर्भागस्य साङ्गप्रधान-
 विधेर्लोचननिर्माणो न साध्य, न साधन, नाप्यङ्गानि तदा न पशुर्नानुयाजा
 न पुरोडाशा न तदीयाः प्रयत्नाः सन्तीति किं कुत्र प्रसज्यते । यद्य तन्त्रा-
 दिदृष्टापि दर्शयितव्यम् । तस्मादनेकवाक्यानुरक्तो वाक्यार्थः । स च पदा-
 र्थमूल, न निर्मूलो, न च संकेतमूलः । तस्मात्प्रामाण्यं चादनायाः ।
 यत्तु वाक्यस्याप्यौद्देश्यत्वमित्युक्तं, तदुपरितन्नेऽधिकरणी निराकरिष्यामः ।
 वेदाख्यैरेके सन्निरूपे पुरुषाद्याः संकेतानपेक्षैरेव यदैः पदार्थाः प्रतिपाद्यन्ते ।
 तैरप्यनपेक्षितसंकेतैर्वाक्यार्थ इत्युक्तम् । इदानीं किं पौरुषेवापि वेदवा-
 क्यानि ? उतपौरुषेवाणि ? इति विन्यसे । पौरुषेवत्वेऽपि संज्ञातस्यापि
 वाक्यार्थप्रत्ययस्य स्यन प्राप्तमपि प्रामाण्यं पौरुषेवत्वेऽप्युद्देश्यं मूलप्रमा-
 णासंभवात् विवर्तनमाधान्यादिसूत्रतयाऽपेक्ष्यते । तत्र “वेदानां पौरुषे-
 धत्वं वाक्यत्वाद्वातादिवत् । काठकादिसमाख्याऽपि ह्यसकृत् संभवंति” ।
 नन्यसूत्रात्मा वेदार्थाऽलौकिकः कथंचिदपि न युद्वाधारेष्यितुं शक्यः
 कथं तत्र पुरुषा वाक्यं रचयेत्, भवानपि वा कथमीदृशे तस्मिन् तिदादौ
 यत्किं रहस्यणीयात् । अधिकारिनिर्वाच्यान्यपर्यगैसाधनसमकार्यैरुद्देश्यमित्या-
 दिरूपेण कथंचिदुद्देश्यमानोऽयं गतिरहण, तथा वाक्यपरत्ताविधिः संभवि-
 ष्यति । तस्मादुद्देश्यत्वात्पौरुषेव वेदा, तथा काठकादिसमाख्या युज्यते । न
 हि प्रयत्ननिमित्ता समाख्या संभवति प्रयत्नप्राप्त्यनेकपुरुषसाधारणत्वा-
 त्काठकादिशेषासंभवात् । कर्तृत्वं चैकमेवेति युक्तं विशेषणम् । किं पुनर्यो-
 ज्ये पुंसः कर्तृम् ? यः स्वातन्त्र्येण यदनि वाक्यत्वेन रचयति स कर्ता ।

स्यातन्व्यं चैकस्मैवेति युक्त विशेषणम् । यत्तु यथैव पुरुषान्तरेणोच्चरितं तथैवोच्चारयामीत्येवमुच्चारयति नासौ कर्त्ता । तादृशमुच्चारणं च ग्रहणामप्येकस्मिन्वाक्ये संभवतीति विशेषणानुपपत्तिः । तस्मात्कर्तृनिमित्तेयमिति प्राप्तेऽभिधीयते । उक्तं तु “शब्दपूर्वत्वमाध्याप्रवचना”दिति । “वाक्यत्वात्पौरुषेयत्वं दृश्यादर्शेनप्राधितम् । प्रतिहेतुविरुद्धश्च हेतुस्तस्मादक्षरिभः” । यदि चेदानीं कर्त्ता कश्चिदभविष्यत् ततोऽवश्यमधेतृपरम्परया युष्टादिवदस्मरिष्यत् । न त्वस्य विस्मरणं मभक्षति । तत्प्रत्ययेन हि तदा सर्वेषां चेदानींनुष्ठानम् । प्रमाणान्तरागोचरत्वात्फलमाधनत्वस्य । अतोऽर्थाचीनैः कथमसौ विस्मर्येत । अतः स कर्त्ताऽवश्यं स्मर्त्तव्यः ।

न च स्मर्यते, तेन स्मृतिदर्शनेनयोऽप्यस्य सत्यदृश्यमानः कर्त्ता शब्दविषयान्यदभावात्सनाऽध्यवसीयते । येऽपि हि पौरुषेयतां मन्यन्ते तेऽपि नैव परम्परया कर्तृविशेषस्मरणं शक्नुयन्ति वदितुम् । मामान्यतोऽदृष्टेन कर्त्तारमनुमाय स्याभिमतं कर्त्तारं तत्र निक्षिपन्ति केचिद्वीक्षरम्, अन्ये हिरण्यगर्भम् । अपरे प्रज्ञापतिम्, न चायं नानाविधो विवादः परम्परया कर्त्तारि मन्यादिवत्स्मर्यमाणे कश्चिदप्यवकल्पते, न हि मानवे, भारते, शाक्येन्ये च कर्तृविशेषं प्रति कश्चिद्विद्यते । तस्मात्स्मर्त्तव्यत्वे सत्यस्य यमाणात्वं दृश्यादर्शेनप्राधितं सामान्यतोऽदृष्टं न शक्नोति कर्त्तारमवसाययितुम् । सप्रतिसाधनश्च हेतुर्वाक्यत्वादिति श्रितादाध्यासितं चेदाध्ययनं गुर्वाध्ययनपूर्वकं चेदाध्ययनपूर्वकश्चेदाध्ययनत्वात् अत्यतनाध्ययनवदिति । तद्विदमहं सूत्रकारः । “उक्तं तु शब्दपूर्वत्वं”मिति अत्र शब्द-शब्दजन्यः शब्दोऽध्ययनम् । तदयमर्थः सर्वपुरुषाणामध्ययनमध्ययनान्तरपूर्वकं सर्वं हि यथैव गुरुणाऽधीतं तथैवाधिजिगांसन्ते न गुणः स्वातन्त्र्येण कश्चिदपि प्रथमोऽधीता चेदानीमस्ति यः कर्त्ता स्यात् । तस्मादपौरुषेया चेदाः, सामान्याऽपि योगानुपलब्धिनिराकृते कर्तृत्ये तद्विभिना न संभवतीति प्रवचननिमित्ताऽवसीयते । प्रवचनं एवातिशययोगेनासाधारण्यं कटस्थं मभक्षतीति न विशेषणत्वानुपपत्तिः । युष्टाऽयं न पुरुषविशेषप्रवचनः कटशब्दः । किं तु नित्यस्य चरणविशेषस्येव सज्ञा तत्त्वार्थे पुरुषैः परम्परयाऽधीयमानः

न च श्रौतस्यार्थस्य संभवे सा युक्ता एकवाक्यतया च लक्षणा
स्यात् ।

न च तस्यां प्रमाणमस्ति तस्मादानर्थक्यम् । एवं मन्त्रनामधेययोरपि
दर्शयितव्यं ताभ्यामपि धर्मप्रमित्यनुदयात् तस्मादेवामप्रामाण्यं तेन
समस्तो वेदः प्रमाणमित्यवधारणा न सिद्ध्यति, सिद्धान्तस्तु ।

सू० विधिना त्वेकवाक्यत्वात् सुत्यर्थेन विधीनां स्युः ॥ ७ ॥

स्याध्यायविधिना वेद पुरुषार्थाय नीयते ।

सर्वस्तेनार्थवादानां प्राशस्त्ये न प्रमाणाता ॥

स्याध्यायाध्ययनविधिना दृष्टार्थत्वात्सकलस्य वेदस्य प्रयोजनप्रदर्थ-
पर्यवसानं बोधितम् । अर्थवादानां च भूताद्यप्रतिपादनेन प्रयोजनानुमानवाप्तेर्य-
स्ततो लक्ष्यमाणः त्विप्रदेयतासाध्यं कर्म त्विप्रमेव फल दास्यतीति प्राशस्त्य-
रूपोऽर्थः सोऽनन्तरप्रवृत्तविध्युद्देशाक्राद्वितत्वादाक्राद्वा, शङ्काति पूरयितु-
मिति एतन्ने स्याध्यायविधिरेव प्रयोजनप्रदर्थपर्यवसानं बोधयन् प्राशस्त्यप-
रतया विना तदनुपपत्तेस्तात्पर्यमेवाङ्गमयति तात्पर्याच्च लक्षणासिद्धिः, तत
श्चेकवाक्यत्वम् । यत्तु दृष्टोऽर्थः स्याध्यायविधिनाऽनुपपत्तेर्यो न तद्वशेनार्थ-
कल्पनेत्युक्तं, सत्यं लक्षणिकोऽप्यर्थो दृष्ट एव, दृश्यत एव हि श्रौतार्थद्वारेण
तत्संश्लेषार्थान्तरे प्रत्ययः, मभवति तु श्रौतपरत्वे तात्पर्याभावात्लक्षणा ना-
ङ्गीक्रियते अत्र च स्याध्यायविधिनाऽर्थवादस्यापि पुरुषार्थपर्यवसानबोधना
त्परम्परया दृष्टनाभे स्वर्गादिकल्पनाऽनुपपत्तेर्भूताद्यंमात्रस्याप्रयोजनत्वात्
प्राशस्त्यपरत्वं लक्षणाऽङ्गीक्रियते तद्वि पुरुषप्रवर्तनाय विधिरपेक्षते

यत्तु स्वयमेव विधिः समीहितसाधनतां बोधयन् अलमेशानपेक्षः
प्रवृत्तयितुमित्युक्तं, तत्राच्यते सत्यं, विधिरेव प्रधानं प्रवृत्तिकारणं तस्यैव
त्यनुपादिका प्राशस्त्यावगतिः

फले हि निमग्नमुन्दरे स्वयमेव लिप्ता भवति तत्साधने तु दु पा-
करे स्थितस्तावद् द्वेय एव, अथर्वं च माधने प्रवृत्तमानस्य तत्रैव रुच्या
भयितव्यं, हितमाधनताऽवगतिरपि तत्रैव रुचि जनयन्ती प्रवृत्तिहेतुः

स्यात् नान्यथा, सा च पुरुषैष्यः प्रमादान्स्यादियुक्तैः कर्म दुःखात्मकं
 रोचयन्ती मुखकथनमवरोधते, अथयत्समीहितसाधनभावमपि कर्मस्वित्तो-
 धरे सत् सतामसता वा गुणानां कीर्तनादेव रोचतेतमिति सार्वजनीनमे-
 तत् । तदेव विधीनामध्ययनविधिशब्देनैव दृष्टे पुरुषवर्तने प्रवर्तमानानां
 स्विस्तरप्राशस्त्यापेक्षत्वादर्घवादानां च तद्वर्तनेन प्रयोजनमपेक्षमाणानां
 मियोनियम इति विधिना सदैककार्यैकस्वात्तदुदेवादर्घवादानामपि सिद्धि-
 प्रामाण्यम् । इव मन्त्राणामपि स्वाध्यायविधिवशादेव प्रयोजनवत्यावग-
 माद्विधिसुप्त्योश्च द्वितीयेऽध्याये निपाकरणात् प्रकरणादिवशेन प्रधानाद्भू-
 तानां दृष्टमदृष्ट वा प्रयोजन कल्प्यते इति नापामाण्यम् । मन्त्रेवमदृष्ट्विदुषि
 प्रयोजन लभ्यते न तु प्रामाण्य नैव दोषः पदार्थानां वाक्यार्थं प्रामा-
 ण्याभ्युपगमात्, वक्तुं हि “पदार्थस्तस्मृतिर्था स्या” इति, तेन मन्त्र-
 विधिष्टमर्थं बोधयत् प्रधानवाक्यस्यार्थं मन्त्राणामपि प्रामाण्यं सम्भवति
 तेन मन्त्राणामपि प्रयोजनवत्यात्प्रामाण्यमस्तीत्येतत्तस्मिन्, प्रयोजनवि-
 शेपस्तु प्रस्तुतमर्थवादाधिकरणं समाप्य पश्चादुच्यते, तथा तामधेयस्या-
 पीति सिद्धि सकलस्य घेदस्य प्रामाण्यम् ।

सू० विधिर्वा स्यादूर्ध्वत्वादादमात्रं ह्यनर्थकम् ॥ १२ ॥

पूर्वजातासेषेण त्विदमारभ्यते यदुक्तमनर्थक्यमर्थवादानामिति तद्
 एतौम स्तुत्यर्थेन तु केपुविधेः पृथ्वाग्रहे यथा “सौदुम्बरो यूषो भवत्यूर्ध्वो
 उदुम्बरो कर्कषणश्च ऊर्जं वा स्या कर्कषणान्प्रोत्पूजोऽवर्धो इत्येवमादिपु-
 विधिसम्भवादित्येवमातिष्यते अत्रैव विचार्यते किमौदुम्बरो यूषो भवतीत्यो-
 दुम्बराणां “ऊर्जोऽवर्धो” इति फलम् ? वत सर्वोऽयमर्थवादः ? तदप्ये-
 च क्रियेवजातीयकेन विधिविभक्तिहीनेन साधनस्यमौदुम्बराद्रीनां शक्यते
 प्रतिपादयितुं न वेति, तत्र पूर्वैः पक्षः ऊर्जं पशूनाप्रोत्पूजोऽवर्धो इत्यनेन
 पशूनां साधनत्व गम्यते शून्या, तत्राप्या तु प्राशस्त्य, फलविधौ चार्थवत्त्वम्,
 आनर्पश्चमर्थवादस्य, साध्यस्य च साधनापेक्षत्वात्तत्तन्निष्ठावृत्तिरित्यौदु-
 म्बरात्प्रसक्त्यापि विधौ साधनस्येवागम्यते साधनत्वावगमादेव च पशू-

त्तिसिद्धेर्नार्या विधिर्नेति, सिद्धान्तस्तु विधासति भावनाया चैदुम्बर-
ताभयनातिप्तायाः सैव भाव्या स्यात् फलं, संनिहिता च सा, विप्रकृष्टं
तु फलम्, अतो ऽपि न फलसंबन्धः, तेन यद्यपि तावदूत्रं पशूनाम्नोत्पूजो-
ऽवरुध्या इत्यनेन फलमभिधातुं शक्यते तथाप्यविहितस्यौदुम्बरत्वस्य फल-
वचनमनर्थकमित्यर्थेवाहत एवात्र विधिरुचेतव्यः, न च स्तुतिस्त्वेन विधि-
शक्तिमुपजनय्य पुनस्तेनैव फलकल्पना संभवति वाक्यभेदप्रसङ्गात्, तस्मा-
दर्थेवाहः, न चैवविधेन कामशब्दरहितेन शक्यते फलं प्रतिपादयितुमिति
पर्यमप्यधिकरणे वक्ष्यामः । अत्र तु साधनांशविचारमुखेनार्येवाहत्वमुक्तं,
तत्र तु साध्याशविचार इत्यपौनरुक्त्यम् । अथवा साध्याशेऽप्यत्रैव विधारिते
रात्रिसत्रन्यायेन फलपरस्यमेवापापश्लोकाश्रयणादीनामाशङ्क्य निराकरिष्यते
चतुर्थे, न चैदुम्बरतायाः, फले विधीयमानायाः विधिराश्रयो लभ्यते
तत्रास्मादेव वाक्यादाश्रयकल्पनायां वाक्यभेदः, पशुपापो हि प्रकृतः स
तावदयोग्यः, यत्र हि गुणः कारकतामापन्नते स आश्रयः, यथा होमोदधः,
न चैदुम्बरता शक्नोति यागे कारकीभूयितुं तदाश्रयत्वे च यूपयहणान-
र्थक्यम् अनुवादासम्भवात्, यत्तु पशुनियोजनं यूपद्वारेण योग्यं तदपि सह
यूपेनैवाप्रकृतम् ।

न च प्रकृतिवच्छब्देन तस्य संनिधिसंभवः, स हि प्राकृतमित्यं-
भावं सामान्येन संनिधापयति तत्र न यूपस्य स्वरूपेण विपरिवृत्तिरस्ति
अविपरिवर्त्तमानं च न शक्नोत्याश्रयाकाङ्क्षां पूरयितुं, तादृशी च विपरिवृत्ति-
र्लुङ्गादीनामप्यस्तीति तेषामप्याश्रयत्वं स्यात् तत्र तथैव यूपयहणानर्थक्यं
तत्र वाक्येनैवाश्रयसंबन्धे फलसंबन्धे च विधीयमाने वाक्यभेदः, एकदे-
शिना तु वाक्येनैवाश्रयसंबन्धं फलसंबन्धं च गुणाधिकारेऽभ्युपगच्छतामि-
हापि तथैव सम्भवाद्यदेकेन वाक्येन संबन्धद्वयासम्भवात् अप्रामाण्यमा-
शङ्क्य त्विरासाय स्तुत्यर्थत्वमापादितं तदनर्थकम् । कश्चित्त्वाह यूपस्या-
दृष्टत्वात्तत्संबन्धो दधिहोमसंबन्धवच्च लोकोक्तो लभ्यते ततस्तस्य फलसंब-
न्धस्य नैरुत्साह्याश्रयात्सिद्धिरिति, तदसत्, यद्यपि यूपत्वमदृष्टन्तेन तु
निमित्तेन यस्मिन् काष्ठे यूपशब्दो वर्त्तते तस्य चैदुम्बरजातेश्च लौकिकः ।

एवं सचन्यः । यदि चेव न लभ्यते "आदिर्दोषैकस्य यूपं कुर्या"दि-
 त्पञ्चापि एकवाक्यता न स्यात्, अस्तु तत्र वाक्यभेद इति चेत् प्राप्तमेतत्
 एकवाक्यत्वावगमात्, यदि चात्रैकस्मिन्वाक्यात् वाक्यभेदस्तथा सप्तोदुम्ब-
 रो यूपो भवत्युक्तं यशुनाप्रेतीत्याख्यातद्वये सुतस्य वाक्यभेदः प्राप्तस्य च
 सम्भवतीति दूरापेतप्रशमापणम् । अथ आदिरो यूपो भवतीत्येतद्वाक्यविहि-
 तयूपसचन्यापयोगेन फलसचन्यविधिर्वा आदिरो यूपः स धीर्यकामस्येति
 तथा मति आदिरस्य न क्रत्वर्थे स्यात् उक्त्यादिषट्पदस्य फलार्थमेव
 स्यात् उभयार्थे चैतदिष्ट आदिरस्यदुभयार्थता दधिपदस्य वदतो निबन्ध
 कारस्यापि तस्मादुपायितस्य आदिरस्यस्यैवदुम्बरस्य फलार्थविधिस-
 भवाप्रशमापणशङ्कस्यास्ता तावत्, तस्मादौदुम्बरता यूपेष्टेणेन विधीयते
 तस्य स्तुतिरियमूला वरुण्ये इति सिद्धम् ।

सू० हेतुर्वा स्यादर्थवत्तोपपत्तिभ्याम् ॥ २६ ॥

इवमानस्येतिप्रतिपत्तिरिति विधिप्रतिपत्तिरित्यर्थवादाः

विचारिता, इदानीं प्रतिहेतुप्रतिपत्तिरिति विचार्यन्ते, एव दूयते
 "शूर्पेण सुहोति तेन ह्यन्नं क्रियते" तत्र सदेह किं शूर्पेण होमे कर्तव्येऽत्र
 करणताहेतुः ? तत्तार्थवादः ? इति तत्र हि अष्टयुग्या हेतुस्य गम्यते लक्षणया
 प्राशस्त्यम् अन्नार्थकप्राप्त्यर्थवादः, हेतुस्येष्टान् कं पुनरर्थो हेतोः ? येन
 येनात्र क्रियते शूर्पादन्वेनापि दार्ढ्यपिठरादिना तेनापि होमसिद्धिहेतोः
 प्रयोगेन कथमप्रसिद्धाया व्याप्तौ हेतुव्यपदेशः अत एव हेतुनिर्दृष्टाया
 पितृमन्त्राण्यपपदम् नात् व्याप्तिवचनं वक्ष्यते, येन येनात्र क्रियते तेन
 होतव्यमिति तेन वचनेन सर्वोत्तरणविधायिना शूर्पेस्यापि होमसाधनत्व-
 सिद्धे, शूर्पेण सुहोतीत्यवयुक्त्या नुवादः, तेनैदृशमिदं वाक्यं दूतानुमितेकं
 देशनिष्पन्नं शूर्पस्य होमसाधनत्वमवकाशत्वाद्देतोः, अतः शूर्पेभ्यस्तु यदत्र
 कथं तेन होतव्यमिति पूर्व पक्षः । सिद्धान्तस्तु शूर्पस्य मृतीयानुगुण्या
 करणस्य गम्यते न तदनुमानिकैर्देवैर्विष्टरादिर्विकल्पितमहेति ।

न च वेदेनाप्यमानं शूर्पस्य होमसाधनत्वं हेतुमयेत्येते विदम्येव
 तत्र प्रमाणत्वात्, अर्थवादात्स्येति तत्र प्रयोगार्थत्वेन तस्मादर्थवादत्वम् ।
 एव चाप्रसिद्धव्याप्तिवचनकल्पनाक्रियो न भविष्यति, क्रियते इति चावसं

माने वर्त्तमाननिर्देशः प्रवरोचनार्थत्वे युक्तो भवति, न हि भूते भाविनि वा तादृशी प्रीतिर्योदृशी प्रवर्त्तमाने तेन रुच्यर्थत्वेन लक्षण्या अत्रतमाने वर्त्तमाननिर्देशो युक्तः, विध्यर्थत्वे तु निष्प्रमाणक लक्षणाश्रयणं न परिकल्पते ।

न च श्रौतेन वर्त्तमानावक्रियेण मुख्यावकरणेन शक्यते होमः कर्तुं, तस्मादर्थवादस्त्वम् ।

सू० तदर्थशास्त्रात् ॥ ३१ ॥

गतोऽर्थवादप्रसङ्गः, मन्त्रोपनिषदानो चिन्ता तेषामप्याद्याधिकरणे अनार्यैक्यमाशङ्क्य स्वाध्यायविधिवशेनार्यैक्यतया भवितव्यमित्येतावदपर्य-
वसितं कथितं, तत्पर्यवसानायेदानीमर्थविशेषपरिचिन्त्यते, तेषां च क्रमप्रकर-
णाभ्यां कृत्यद्वयं भवितुं दृष्टेनैवार्थप्रकाशनेन भवति ? किम्योच्चारणमा-
त्रेणादृष्टं कुर्यता ? मिति, तत्र यदि दृष्टार्थतैव स्यामन्त्रान्वानमनर्थकं, प्र-
त्यायनाददृष्टं चेत्तदुच्चारणतो वरं, शक्यते स्तुपायान्तराणापि प्रयोगवेला-
यामर्थप्रकाशनं, तद्वदि तावन्मात्रमेव कार्यं मन्त्राणां स्यात् नित्यवदान्वान-
मनर्थकं स्यात् । अथ तु मन्त्रप्रत्यायनाददृष्टं कल्प्येत ततो यद् दूरमपि
गत्या कल्प्यमदृष्टं तदुच्चारणादेव कल्पयितुं युक्तं, तद्वि पुरुषस्यापारगो-
चरः, प्रत्यायनं तु तस्मिन्नुपस्थिते स्वयमेव भवति, स्वध्यापारे च पुरुषो-
नियुज्यते यत्र च नियुज्यते तत्र फलाकाङ्क्षा, तेन याऽवश्यं भाविनी अदृष्टक-
ल्पना सा तत्रैव युक्ता न तु तस्य प्रत्यायनार्थत्वं, प्रत्यायनं वा दृष्टार्थ-
मिति युक्तं, तस्माददृष्टार्थो मन्त्राः, तथा च तदर्थशास्त्राद्युपपत्तिः ।
इतरथा परिसंप्र्याद्याश्रयणे क्लेशः स्यादिति । अत्राभिधीयते “यस्य दृष्टं न
लभ्येत स्यात्तस्यादृष्टकल्पना । अनुष्ठेयस्मृतेरवेह मन्त्रोच्चारणमर्थवत् ॥
स्मरणं च प्रयोगार्थं प्रयोगाच्च फलोदयः । एवं दृष्टार्थतालाभावादृष्टपरिक-
ल्पना यस्तु मन्त्रेणैव स्मर्त्तव्यमिति नियमः, तस्य न किंचिद् दृष्टमस्तीत्य-
दृष्टं कल्प्यते मन्त्रोच्चारणस्य तु दृष्टेनैवार्थवत्त्वात्तत्रानुपपत्तिकशरणमदृ-
ष्टकल्पनमनवकाशं तदर्थशास्त्रादयोऽपि गुणार्थार्थवादपरिसंप्र्यादिभिः
परिहृताः, “तस्मात्प्रकाशनेनैव मन्त्राणामुपकारिता ।

उपायनियमादेव त्वदृष्टपरिकल्पनम्” ।

इति शास्त्रदीपिकायां प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः समाप्तः ॥

येषां यदर्थविषयोऽपलभ्यते तद्विषयं स्मृत्यनुष्ठानं कल्पयति, अष्टकाकर्तव्यताविषयं च स्मृतिवाक्यमिति नूनमयमष्टकाकर्तव्यतां वेदेत्येतावन्नाथम कल्पते न श्रुतिस्वरूपं, नापि श्रुतिज्ञानम्, एवमर्थज्ञाने स्मृतिकारस्य कल्पते पराज्ञा ज्ञानलिङ्गात् ज्ञेयभूतार्थानुमानं, न श्रुतिकल्पनम् । एवं स्मृतिकारान्तरस्यापि स्मृत्यन्तरलिङ्गादर्थे एवानुमानमिति निष्पत्त्याऽपि श्रुतिकल्पना स्यात् । अथोच्येत न खलु परकीयेण ज्ञानेन भट्टित्वेष्टा-
 र्थनिर्णयः, मूलानुसंधानसाधेयत्वात्, तत्र यदि स्मृतिकारस्यार्थविषय-
 ज्ञानमूलमनुसंधानः स्मृत्यन्तरमेव सभावयेत् तदपि च ज्ञानस्यैव लिङ्गं, नार्थस्य, एव ततः पूर्वतरमपि स्मरणं ज्ञानस्यैव लिङ्गं नार्थस्येति न क्वचिदर्थनिश्चयो लौकिको लभ्यते इति श्रुतिरेव कल्पयितव्या । पक्षेऽपि, श्रु-
 तावपि तुल्यमेतत्, स्मृतिकारस्य मूलतया श्रुतिज्ञानमेव प्रथमं कल्पते न श्रुतिसद्भावः, श्रुतिविषयेण तु ज्ञानेन ज्ञेयभूतश्रुतिविनिर्णयः, परज्ञानेन न तद्विषयश्रुतिनिश्चयो मूलानुसंधानसाधेयः, मूलं च स्मृतिकारस्य स्मृत्य-
 न्तरमेव, तदपि धार्यज्ञानद्वारेण श्रुतिज्ञानस्यैव लिङ्गं, न श्रुतिसद्भाव-
 स्येति न क्वचित्कस्यचिदप्येव श्रुतिसद्भावनिरवयो लौकिको लभ्यते, लिङ्गा-
 दीनि तु श्रुतिसद्भाव कल्पयन्तीत्युक्तो विशेषः, तेन यदि परकीयेण ज्ञानेन प्रागेवार्थनिश्चयः, ततोऽयं स्मरणपरस्मरयाऽर्थस्यैवानुमानाव श्रुति-
 सिद्धिः, अतः स्मृत्यन्तरमेव मूलं स्यात् अन्यपरस्मरया च रूपनिश्च-
 यस्तदा स्यात्, सैव्यवहृतादीनामपि पुंवाक्यपरस्मरया धर्मत्वात्तु-
 मानं स्यात् । अथ मूलानुसंधानावेव ततो यथैव च मानधीयात्म-
 रणान्मनोरथेष्टिप्रथम श्रुतिविषयं च ज्ञानमात्रं कल्पयित्वा श्रुतिसद्भावमिति-

१ तद्विषयमेवेति पुस्तकान्तरपाठः ।

२ स्मृतिकारस्यापि इति पुस्तकान्तरपाठः ।

३ निष्पत्त्याऽपि इति तु पुनः पाठः ।

४ तुल्यमेवेतदिति पाठान्तरम् ।

५ धर्मानुमानमिति पाठान्तरम् ।

६ श्रुतिविषये चेति पुनः ।

शिवस्य तच्चिरव्याय मनोः श्रुतिसद्भावमूलं प्रमाणं मृगयामहे, तथा मनुर-
प्यन्यस्य सोऽप्यन्यस्येति न श्रुतिसद्भावसिद्धिः । एवमुभयथाऽपि श्रुतिर्नि-
त्यानुमेया न सिध्यतीति, न तन्मूलत्वेन प्रामाण्यं स्मृतीनाम् । अतः श्रुता-
मात्रविजृम्भित स्मृतिप्रामाण्यमिति प्राप्तेऽभिधीयते ।

वैदिकैः स्मर्यमाणत्वात्परिग्रहदाढ्यतः ।

सभाष्यवेदमूलत्वात् स्मृतीनां वेदमूलता ॥

य एव हि वेदस्यैव धर्ममूलता नान्यस्येत्यास्यता मन्वादयस्ते-
षामष्टकादिषु धर्मस्वस्मरणं न कथंचिदुपपद्यते न यदि वेदमूलता,
तथा वैदिकानामेवाविगीतपरम्परया परिग्रहे, वैदिकत्वस्मरणं चैषु शि-
ष्टानां नास्ति वेदमूलत्वे ऽवकल्पते, सम्भवति च चैवर्णिकानां वेदसयोग-
इति तन्मूलत्वमेवाध्यवसीयते, कथमनुच्चारितानां मूलत्वोपपत्तिः ? इति
चेत् समुच्चार्यन्त एव स्मृतिमूलभूताः श्रुतयः संप्रत्यपि विप्रकीर्णाः काश्चित्
क्वचित्कस्यांचिच्छाखायां, विप्रकीर्णत्वात् शाखान्तराध्यायिभिः शाखान्त-
रगतानामनुपलम्भात्तादर्थ्येनार्यैर्विश्वन्धनम्, उपलम्भे ऽपि वा मन्दधीभिः-
नुपसहरणीयातामुपसंहारफलेन स्मृतिप्रणयनमिति न वैयर्थ्यमतः स्मृतयः
प्रामाण्यमिति सिद्धम् ।

श्रुतिप्राप्त्याधिक-
रणम् ।

सू० विरोधे त्वनपेक्षं स्यादसति ह्यनुमा-
नम् ॥ ३ ॥

उत्सृष्टस्य स्मृतिप्रामाण्यस्याववादः क्रियते, यत्र प्रत्यक्षश्रुतिविरुद्धाः
स्मृतीरुदाहृत्य चिन्त्यन्ते किं प्रमाणमप्रमाणं वा ? इति, तदर्थं च पूर्ववेदेव
श्रुतिमूलत्वं धान्त्यादिमूलत्वं चेति चिन्तनीयम्, तत्र पूर्वाधिकार्यं समस्त-
मिदं पूर्वपदः ।

न च प्रत्यक्षश्रुतिविरोधात् स्मार्तश्रुतिरूपनाऽनवकृतिः, द्वयसंभ-
वात् ग्रीक्षादिश्रुतिवत्, यत्र हि द्वयोरसंभवस्तत्रैकाविषयेऽत्र प्रत्यक्षेणैतद्वि

यमनुमान प्रमेयापहृष्टादनायासेन निराक्रियते घट्वाखिव शैत्यानुमानं,
यत्र तु द्वयसम्बन्धस्तत्र, गौघप्रत्यक्षमपीतरचेतरस्य विषयमपहरतीति
तद्विषयमनुमान न शक्नोति प्रतिषेधु, सम्भवति च युगपदनुपसहरणीयार्थं
मपि श्रुतिद्वयं श्रीह्रियघटद्वयन्तरपहृष्टाप्रहृष्टादिविषयश्रुतिवदिति प्रत्य
सेवापि स्वर्गवैधना सर्वत्रेष्टनश्रुतिविषयमनुमान न शक्य निराकृते,
कथं तर्हि श्रुतिलिङ्गादिषु पूर्वपूर्वशेषोत्तरस्य बाध ? तत्रापि श्रुतिद्वयस-
म्बाध क्लृप्ता कल्प्या निराकृतुं शक्यते । उच्यते नैव तत्र प्रमेयापहृष्टानि
घट्वाखिव बाध, किंतु कल्पनामूलोक्तेऽदात्, यावद्वि मन्त्रान्वात्मनमवगतप्रमे-
यान्, प्रकरणीया कृतु, कृतार्थेस्तावदेव तस्मिन्त्यर्थं श्रुतिरूपेण प्रमाणयत,
यदा तु क्लृप्तया श्रुत्या द्वयोरपि नैराकाङ्क्षा तदा मूलोक्तेऽदात्काङ्क्षाऽधीना
श्रुतिरूपेण नैराकृतमिति, अत्र तु प्रत्यक्षया श्रुत्या न स्मृतेर्मूलाकाङ्क्षा
निजसंते, यतो मूलोक्तेऽदादनुमानाधिकरोध स्यात् यदि परं प्रमेयापहृष्टाद
नायिष शैत्यानुमान प्रत्यक्षेण विरुध्येत न चैव सम्भवति, श्रुतिद्वयसम्बाध
आनेहि शैत्योपाये न सम्भवत. परस्परोपपदकत्वात्तयो, दात प्रत्यक्षे-
योप्येन शैत्यस्यापहृष्टत्वाच्च तद्विषयमनुमानमुदेतुमुत्सहते अत्र तु सम्-
वति श्रुतिद्वयं श्रीह्रियगादिवदित्युक्तम् । अथवा श्रुतिस्मृतिप्रमेये न विधी
विरुध्येते, न हि श्रीह्रियतया यवशक्तिर्विरुध्यते, सा वा तया, स्वर्गशक्त्या वा
वेष्टनशक्ति, सा वा तया, शक्तिमात्रं च विधे प्रमेयम्, अतोऽज्ञानुमानस्य
प्रत्यक्षेणैविरुध्यत विरुद्धानामपि सामाण्यमिति प्राप्तेऽभिधीयते । “अप्रा-
माण्यविरुद्धानामशक्त्यर्थविधानतः । शैत्यध्वरो न शक्नोति सर्वां वेष्टयितु
सृशन् । वेष्टिता वापि सम्पदुमतोऽन्योन्याविरुध्यत । प्रमेयापहृष्टैरेव बाध
स्याद्विष्टयेत्युच्यते” अशक्त्यर्थविषयता हि मूर्द्धाभिषिक्तमप्राण्यनिदान
विधीना, सामा तरेदिन्यादिवत्, अशक्त्य च सम्पत्तया वेष्टयितुं वेष्टयता
सम्पदु या, अतो वेष्टयेत्सृष्टेति अशक्त्यर्थविधानाच्च तावदुपयोग्यपि
प्रामाण्यं सम्भवतीत्यवश्यमन्यतरद्वार्धितव्यम् ।

१ घट्वाखी साकृतायं इति पाठानन्तरम् ।

२ नियत्येते इति पु ।

ननु शक्तिमात्रं विधेः प्रमेयं, संभवति चाननुष्ठीयमानयोरपि शक्ति-
रिति सत्यप्यनुष्ठानविरोधे प्रमेयभूतशक्त्यविरोधादुभयोः प्रामाण्यमुपपन्न-
मिति नैकस्यापि बाधो युज्यते, किमिदानीं सागरं तरेदग्निना सिञ्चेद्वि-
त्यादीनामपि प्रामाण्यम्? अननुष्ठीयमानस्यापि शक्तिसंभवात्, तथा
सामान्यविशेषशास्त्रयोरपि न विरोधः स्यात्, आहवनीयपदयोस्त्वयोरपि
शक्तिसंभवात्, आहवनीयस्य न पदेन बाधः स्यात्, अविबुद्धस्य दुर्बलस्यापि
बाधायोगात्, न चात्र श्रुत्यादिभिरपि लिङ्गादीनां मूलोक्तेरेव श्रुतिकल्प-
नाविरोधाद्बाधसंभवः, सामान्यशास्त्रस्यापि प्रत्यक्षत्वात्तन्मात्रेण होमान्त-
रेष्वपि पदहोमे ऽप्याहवनीयसिद्धेः, अतोऽत्र सामयीविरोधासंभवात्प्रमेय-
विरोधादेव बाधो ऽङ्गीकर्तव्यः शक्तिमात्रे च प्रमेये तद्विरोधाभावाच्च बाधः
सिद्धेत्, यद्यमुत्पत्त्युत्पत्तिशिष्टनित्यनैमित्तिकादिषु प्रसङ्गे दर्शयितव्यः,
तस्मादवश्यमनुष्ठानविरोधे शास्त्रविरोधोऽङ्गीकर्तव्यः, किं च न शक्तिमात्रं
भूतार्थक्यनबद्ध विधिना बोध्यते, प्रवर्त्तनाख्यो हि विधिरर्थोत्समीहितसा-
धनशक्तिं बोधयति, प्रवर्त्तना चाशक्यविषया न संभवतीति स्यादेवाप्रा-
माण्यं, यदा तु समीहितसाधनतैव विध्यर्थ इत्याश्रीयते तदपि न तन्मात्रं
विधिः, किंतु कर्तुः समीहितसाधनता, न चाशक्यार्थं कर्तृत्वं संभवती-
त्यप्रामाण्यं, यथोक्तम् “आप्यातानामर्थं ध्रुवतां शक्तिः सहकारिणी”ति तेना-
शक्यानुष्ठानमर्थद्वयं बोधयतिः प्रमाणयोः प्रमेयविरोधादवश्यमन्यतरत्
बाधितत्वं, तत्र प्रत्यक्षेणानुमानस्य बाधोऽन्नाविव शैत्यानुमानस्येति सिद्ध-
मप्रामाण्यं स्मृतीनां श्रुतिविरुद्धानां, ग्रीह्यादिषु तु द्वयोरपि प्रत्यक्षत्वेनाह-
ह्यमात्रविशेषत्वाच्चैकेनेतरस्य बाधः संभवति, विरुद्धान्यत्वाच्च न द्वयोराज-
स्येन प्रामाण्यं, न चाप्रामाण्यमविद्यमानदोषयोः संभवतीति गत्यन्तरा-
भावादुभयोरपि पातिका बाधः कल्प्यते, न चैवं शास्त्रस्याप्रामाण्यं, यथा
सामान्यशास्त्रस्य विशेषशास्त्रबाधितस्यापि नाप्रामाण्यं, तद्विद्वद्वापि ।

ननु बाधितं भग्न्यप्रमाणं च न भवतीति व्याहतमेतत्, सत्यमेतच्च

१ कल्पनाविरोधनाद्बाधसंभवः इति पु. ।

२ तथापि इति पाठान्तरम् ।

तत्र पारमार्थिक शास्त्रार्थो बाध्यते येनाप्रामाण्यं शास्त्रस्य स्यात् किंतु प्रतिपक्षमनालोचयतो यः शास्त्रस्य स्वासत्त सार्वत्रिकः प्रत्यय सोऽत्र बाध्यते तद्वाधाच्च बाधिकानुष्ठानपरत्वं शास्त्रस्याभवसीयते सामान्य-शास्त्रस्यैव विरोधशास्त्रानाक्रान्तविषयपरत्वमिति नाशमाह, न चेष्ट स्मृतियन्त्रेन श्रुतिस्वरूपभङ्गेन स्पर्शेनस्य बाधिकत्वं कल्पयितुं शक्यते, स्मृते स्मृतोऽप्यमाश्रित्येन श्रुतिबाधासामर्थ्यात्, श्रुतिकल्पनस्य च प्रत्यक्ष-श्रुतिविहितस्पर्शविरोधेन विरुद्धस्यात् ।

अनु बाधिकत्वेनापि प्रत्यक्षश्रुतिस्वरूपभङ्गेनैस्मिन् पक्षे सा नास्ति तत्र स्पर्शाभावेन वेष्टनस्यापि शक्यानुष्ठानत्वात्तद्विषये श्रुतिकल्पनमुपपन्नमिति चेत् न इतरेतराश्रयात्, स्वरसतो हि श्रुतिबाध्यादपाधिकं स्पर्शेन गम्यते तस्मिन्वापाधिके न स्मार्तश्रुतिकल्पनम् अशक्यत्वात्, न हि स्पृशता वेष्टयितुं शक्यते, तत्र स्पर्शेनस्य बाधिकत्वे सति शक्यापेक्षामात्राद्य काल्पनिकी श्रुतितात्मानं लभते, तस्या च लब्धात्मिकाया तद्विरोधात्स्पर्शेनस्य पादिकत्वमितीरेतदशक्यत्वं स्यात्, यतोऽत्र श्रुत्यसम्बन्धादुपान्यादिमूलकत्वादपमा-द्यमेवजातीयक स्मरणं, न ह्यसम्बन्धादुपान्यादिक स्मरणं कस्यचिदपि शङ्क्यमभवेत्तत् सभाष्यमाने तु धान्यादौ दृष्टानुगुणाऽदृष्टकल्पना, असति तु विरोधे कर्तृसामान्यात् वैदिकपरिग्रहदाढ्याच्च श्रुत्यनुमानमिति न सर्वत्रैक-ह्यमिति,

दृष्टमूलकत्वस्य
प्रामाण्याधिकारणम् ।

सू हेतुदर्शनाच्च ॥ ४ ॥

अधिकारवान्तरं वा अत्र ग्रहणमात्रकारणं श्रुत्यविरुद्धस्मरणमुदाहरणं "वैशर्ज्येनहोमीय वासोऽध्वर्युर्वैद्वीतीत्यादिकं सत्प्रमाणमवधारणं वेति विचारः, कर्तृसामान्यात्प्रत्यक्षश्रुतिविरोधाभावात् त्प्रामाण्यमिति प्राप्ते उच्यते, न दृष्टे हेतो हेत्यन्तरानुमानं प्रक्रमते दृष्टश्रुताच्च सोम एव हेतुरिति, तत इत्य स्मृत्युपपत्तेर्नात्यन्ताश्रितदृष्टवैदिकप्रचनकल्पनोपपत्तिः, यतः

१ अत्रप्रमाण्यनुमिति वा ।

२ धर्मविरोधाभावाच्चति वादानाम् ।

श्रुतिविरुद्धं दृष्टकारणं च स्मरणप्रमाणम्, अतोऽन्यत्प्रमाणमिति, यस्त्वा-
चार्यैरधिकरणभङ्गे दर्शितः, तत्रायमभिप्रायः, भवेदेवं स्मृतेर्बाधो यदि
स्मृतिमूलं न कदाचिदपि कैश्चित्कस्यांचिदपि शाखायां पठ्यत इत्यध्यवसातुं
शक्यते, तदा हि तत्र सर्वपुरुषाणामेव प्रत्यक्षपसराभावात् केवलं स्मृत्यनु-
मानसमधिगम्यं श्रुतिवाक्यमनुमानस्य प्रत्यक्षविरोधादनुदयात्सकलजनस-
मस्तप्रमाणपयाऽननुवर्तिगणनकुसुमायमानं स्यात्, न चैवमध्यवसातुं शक्यम्
अनन्तचरणाधाराणामनेकसहस्राणां वेदशाखानां कात्स्न्येनोपलम्भासंभ-
वात्, एवं चानर्ध्यवसीयमाने सत्यपि विरोधे दुर्लभतरप्रामाण्यं, नित्यानुमे-
यश्रुतिमूलतानिराकरणात्, यदा हि शाखान्तगतानि पुरुषान्तरे प्रत्यक्ष-
पथेव वेदवाक्यानि स्मृतीनां मूलं तदा वेष्टनशक्यमपि पुरुषान्तरे प्रत्यक्ष-
तया संभाव्यमानं कथमिव शक्यं नास्तीति वाक्तुं, द्वेधा हि तस्याऽभावा-
वधारणं बाधकप्रमाणसद्भावात्, साधकप्रमाणाभावाद्वा भवेत्, बाधकस-
द्भावोऽपि द्वेधा, दृश्यादर्शनाद्वा, तदभावनियतार्थान्तरदर्शनाद्वा, न ताव-
द्दृश्यादर्शनं समस्तशाखोपलम्भाभावादित्युक्तम् ।

न च विरुद्धश्रुतिदर्शनं तदभावनियतं, येन तद्दर्शनात्तदभावोऽव-
धार्येत, विरुद्धानामपि सहष्यादहणादिश्रुतीनां सहस्रं दर्शनात्, तेन न
तावद्वाधकसद्भावो, नापि साधकाभावः, स खल्यात्मीयः सर्वेषां वा
भवेत्, न तावत्त्वप्रमाणनिवृत्त्या वस्त्यभावनिरवयोऽतिप्रसङ्गात् ।

न च समस्तपुरुषाणां तत्र प्रमाणं नास्तीति शक्यते निश्चितुं, संभ-
वति हि तस्य शाखान्तरे समाधानं, पुरुषान्तरेण प्रत्यक्षीकरणं च, नित्यानु-
मेयत्वे हि सर्वेषामिहानुमानमेव प्रमाणं स्यात्, तच्च प्रत्यक्षश्रुतिविरोधे
नोदेतीति सर्वपुरुषाणां साधकप्रमाणाभावादीपत्कमभावावधारणं स्यात्

न च तदस्तीत्युक्तम् अन्यपरम्परादोषात्, अतः पुरुषान्तराणामिह
प्रत्यक्षसंभवात् तस्य चात्मप्रत्यक्षतुल्यत्वाच्च स्मार्त्तश्रुतिनिराकरणं, तदुक्तम्

१ अत्राचार्यपदेन श्रवणस्याग्निं लक्ष्यन्ते ।

२ पुरुषान्तरप्रत्यक्षतयेति सू. ।

३ पुरुषान्तरप्रत्यक्षतयेति पाठान्तरम् ।

४ सप्तदर्शनादिति तु युक्तं स्यात् ।

‘शास्त्रीयात्परकीयस्य दौर्बल्यं न हि किञ्चन । प्रत्यक्षस्याभिप्रेतेण स्वप्रत्यक्ष-
समं हि तत्’ । यदा चेष्ट स्वशास्त्रापरिचितश्रु^१तितुल्यप्रमाणाकृतया स्मार्त्तमपि
वेदवाक्यं सभाष्यते तदा स्मृतितिरुद्धमनुमानं न केनचित्प्रतिवध्यत इति
न निर्मूलत्वं स्मृते^२ शङ्क्यते यत्, ततश्च वेष्टनस्पर्शनयोरात्मीयपरकीयप्र-
त्यक्षश्रुतिविहितयोस्तुल्यकृतप्रमाणातया विकल्पो न्याय्यः, यदि परमात्मी-
यस्य प्रत्यक्षस्य विषयेऽभ्युपगतया तेनैव परप्रत्यक्षमनादृत्य व्यवहारः क्रियते
ततः क्रियताम्, अनादरणं च सहस्रतमेऽप्युपश्लेषे परप्रत्यक्षस्यानुष्टमूलस्य न्याया-
भामनिमित्तत्वसंभवाद्वा न्याद्विमूलसंभवाद्वा “यद् वा समभिध्याहाराद-
विशेषादुभौ चे तिष्ठत् न त्वप्रामाण्याभ्यवसानं, व्यवहारविशेषौ चिन्त्यप्रतिपा-
दनाये चेद सूत्रं, विरोधे स्थनपेक्षं स्यादिति श्रुतिस्मृतिविरोधे यत्तमा-
यान्तरानपेक्षश्रुतिवाक्यं तदेव वाक्यम्, असति ह्यात्मप्रत्यये परप्रत्य-
यानुमानं क्लेशाद्यवकीर्तिरिति, यथाहुः “यावदेव श्रुतौ कर्म स्मृतौ चान्यत्स-
मीयते । तावत्तयोर्विदुष्वे श्रौतानुष्ठानमिष्यत” इति, तेन फलतो ऽप्रा-
माद्यं श्रुतिविद्वद्वा ना स्मृतीनामिति स्थितं, भाष्यप्रत्ययानुष्ठानरूपाप्रामा-
ण्यपरं व्याख्येयम् । यद्वा याज्येयानि त्रयोविद्वन् परिशुद्धीतानि शास्त्रादि-
भिर्निर्मितानि धर्मशास्त्राभासानि तेषामनेनाप्रामाण्यं पूर्वसूत्रोक्तकर्तृसा-
मान्यप्रत्युदाहरणत्वेनोच्यते, तेषां हि प्रत्यक्षादिमूलत्वेन प्रामाण्यं प्रत्य-
क्षसूत्रे निराकृतं, मन्वादिषट्पदेदमूलत्वेन प्रामाण्यमिह निराक्रियते तेषां
असत्यमिह प्रसिद्धवैदिकैर्मिहोत्रादिभिः कर्तृसामान्ये भिन्नप्रत्याना वावेदा
मूलं भविष्यति, यथैवावर्तणस्य त्रयीभिन्नरूपता, तथा चतुर्थ्याऽपि वेदेभ्यो
भिन्नरूपा वेदा समवेद्युः, ते वेदानां प्रतीना मन्वादीनामपि हि केचि-
त्प्रतीनशास्त्रामूलतामनुमन्यन्ते, तदुदवापि भविष्यति, इत्थं च सम्भवति
प्रामाण्ये नाप्रामाण्यं युक्तमिति भवति केषांचिद्राशुद्वा, याऽपि ‘मन्दविष-
यायेन निराकर्तृकैत्येवमर्थमिदमधिकरणं कृतं पूर्वपक्षं, सिद्धान्तास्तु अवि-

१ शास्त्रावापठितश्रुतितुल्यप्रमाणाकृतमिति वादान्तरम् ।

२ विषम्युपगतमिति तु युक्तम् ।

३ सा च मन्दविषयायतिषु ।

चित्रवैदिकपरिहानुपपत्त्या मन्वादिष्वनुपलभ्यमानोऽपि वेदः कल्पितः,
शाखादिषु त्वत्यन्तं वैदिकविपरीतमवैदिकमप्रमाणं च तदित्येव शिष्टानां
स्मरणं, वेदद्वेष्टिण एव तेषां प्रामाण्यमनुमन्यन्ते, दृष्टानुसारिणी च कल्पना
न तद्वैपरीत्येन, अतोऽत्र वेदकल्पना दवीयसीत्यप्रामाण्यमेव तेषामसम्भू-
तत्वादिति ।

पदार्थप्राप्त्याधि-
करणम् ।

सु० शिष्टाकोपेऽविरुद्धमिति चेत् ॥ ५ ॥

न शास्त्रपरिमाणत्वात् ॥ ६ ॥

“आवान्तेन कर्तव्यम्” “यज्ञोपवीतिना कर्तव्यम्” “दक्षिणावारेण
कर्तव्यम्” इत्येवमादीनि क्रत्यङ्गस्मरणान्युदाहरणं किं प्रमाणमप्रमाणं ?
वेति विचारः, तदर्थं च प्रत्यक्षयुक्त्या विरुध्यन्ते न वेति, तदर्थमप्येभिः किं
क्रतुमध्येऽनुष्ठीयमानैः क्रत्यङ्गविरुध्यन्ते न वेति, तदर्थं च प्रमा-
णप्रमेयवलावलविसंवादे किं च व्याप्य इति चिन्त्यते, तथा हि श्रुति-
स्मृत्योः प्रमाणयोः श्रुतिर्यत्नीयसीति स्थितम्, अतः श्रौतत्वात् क्रमादयः
स्मार्तैर्भ्य आचमनादिभ्यो बलीयांसो विज्ञायन्ते, प्रमेयस्वरूपलोचने पदा-
र्थगुणत्वात्क्रमादेराचमनादयः पदार्था बलीयांसोऽवगम्यन्त इति बलाव-
लद्वयविसंवादात्कतरेण निर्णय इति संदेहः, तत्र पूर्वं पक्षः “श्रुत्युक्तानां
क्रमादीनां स्मार्तैराचमनादिभिः । व्याकोपः स्यादतस्तावत् विस्पष्टैव
विरोधिता ॥ ततः श्रुतिबलीयस्स्यात्स्मृतेः स्यादप्रमाणता । पूर्वभाविप्रमा-
णस्य प्रमेयस्याद्बलावलात् । व्याप्यस्तेनैव निर्णयितं न पश्चादितरादरः ।
नैराकाङ्क्षात्प्रमातृणामतः स्मृत्यर्थशोधनम्” ॥

“वेदं कृत्वा वेदिं कुर्यादिति क्रमः कालश्च यः प्रधानेनाङ्गाना-
मविप्रकर्षः प्रयोगप्रागुभावश्च प्रयोगवचनावगतो यश्च पूर्वोक्तादिः परिमाणं
चाविस्मृतसमस्तपदार्थानुष्ठानसिद्ध्यर्थं प्रयोगविधिनेत्राकाङ्क्षितं पदार्थ-
विधिप्रचयावगतं, तदेतत्त्रयमपि क्रमकालपरिमाणात्मकमाचमनादिभिर-

न्यात्वं प्रतिपद्यते तेन विरोधस्तावदस्मिन्, विरोधे च श्रुतेर्वनीयत्वात्
स्मृत्यर्थस्यावमनादेर्बाधः ।

न च श्रुत्यर्थत्वेऽपि पदार्थगुणत्वात्क्रमादेर्दोषत्वमावमनादेः स्मृ-
त्यर्थस्यापि पदार्थत्वाद्बलीयस्त्वमिति वाच्यं प्रमाणपूर्वको हि प्रमेयावमनः
तेन पूर्वभाविप्रमाणस्य बलाघलं पूर्वमवयम्यते तेन वाच्यमनादिभ्यः क्रमा-
दीनां बलीयस्य निर्णयति निराकाङ्क्षत्वाच्च परवादशगतं प्रमेयबलाघलमाद-
र्शय्य, तस्मादावमनादिस्मृतीनामप्रामाण्यम् । सिद्धान्तस्तु “पदार्थप्राप्त्यपेक्ष-
त्वात्क्रमादेर्विरोधिता । विरोधेऽपि च दौर्बल्यं पदार्थेभ्यो गुणत्वतः” ॥ सर्वेषु
हि पदार्थेषु प्राप्त्येव प्रयोगवेलायां तद्विशेषणतया क्रम आश्रीयत इति
तेन पदार्थप्राप्त्यपेक्षत्वात्क्रमस्य वाच्यन्तत्र अन्यप्रमाणकोऽपि पदार्थः पूर्वं
प्राप्नोति परत्वात्क्रमः सर्वपदार्थप्रयोगादुत्तयाऽवतरन्नपि न पदार्थैर्विद्वृत्ति
भातोऽप्येवमेव प्रयोगाद्गुणत्वात्, यावन्तः पदार्थे अवधारितास्तेषां सर्वेषा-
मेव पूर्वाह्नादिकालस्य प्रधानसंनिकर्षः प्रयोगशानुभावरच, परिमाण तु न
कस्यचिच्छास्वस्यार्थः, वयोगविधिरपि न तदाविपति अन्यदाप्यविस्मरण-
सिद्धे, अद्यापि आस्तार्थस्तथाऽपि प्रयोगोपपत्तिरस्यात्मयोगस्य च प्रयोगप-
दार्थप्राप्त्यपेक्षत्वादेर्विरोधित्वं, यद्यपि क्रमादीनामावमनादिभिर्विरोधः
स्यात्तथापि सर्वपदार्थगुणत्वादौर्बल्यम्, आवमनादपस्तु पदार्थत्वाद्
बलवन्तः ।

न च प्रमाणबलाघलस्य पूर्वभावित्वं, न हि प्रमाण्याः स्वरूपतो-
विरोधः, अपि तु प्रमेयविरोधनिमित्तः प्रमेयगत हि विरोधमालोक्य प्रमा-
णविरोधबुद्धिर्भवति तद् यदेव प्रमेययोर्विरोधो गम्यते तदेव तयोर्वलाघल-
मपीति तत एव निर्णये हन्ते नैषकादृशमात्रमात्रबलाघलमनादत्तं ज्ञमिति न
स्मृत्यर्थोऽयं । यद्वि स्वभावात् एवावमनस्य शून्यवान्य तत्सर्वदेवानादत्तं ज्ञं
यत्तु यत्तद्विरोधापेक्षमप्रमाणं तत्तदभावापेक्षया प्रमाणमेवेत्यवगन्तव्यं, न
चात्र बाधकमस्ति प्रमाणबलाघलस्याबाधकत्वात्, तस्मादावमनादेर्वनीय-
त्वात् तदनुसंधेनेव श्रुत्युक्तक्रमादयो बाध्यन्त इत्यावमनादिस्मृतीना-
मशपात्प्रामाण्यमिति । न न्निदमेवमधिकरणं पूर्वपक्षस्यातिमन्दस्याग्रजो-

पथीतादेश्च प्रत्यक्षश्रुतिविहितत्वेनानुदाहरणत्वात् तस्माद्यत् पूर्वे शास्त्र्या-
दिशास्त्राभासानामप्रामाण्यमुक्तं तत्रैव चोद्योक्तत्वेनाद्यं सूत्रद्वयं व्याख्ये-
यम् । यद्वि तेष्वहिंसादिवचनं श्रुतिस्मृतिशिष्टं न कोपयति तत्प्रमाणं भव-
त्विति चेत्तत्रोत्तरं “न शास्त्रपरिमणत्वात्” इति न खलु येन केनचित्प्र-
मितो धर्मः फलं साधयति तत्प्रमाणं भवति “स्वाध्यायोऽध्यतत्रः” “वेदो-
ऽधिलो धर्ममूलं तद्विदां च स्मृतिगीले धर्मज्ञसमयः प्रमाणं वेदाश्च” “पुरा-
णन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः । वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च
चतुर्दशे” त्येवमादिभिरेव धर्मप्रमितेर्नियमादन्यतः प्रमितस्य फलसाधन-
त्वाभावेन धर्मास्वाभावात्तेषामप्रामाण्यमिति ।

यत्तु सुतीयं सूत्रम् “अपि वा कारणाग्रहणे प्रयुक्तानि प्रतीयेरन्
तेष्वदर्शनाद्विरोधस्ये”ति

तत्सदाचारप्रामाण्यप्रतिपादनायैमधिकरणान्तरं व्याख्येयम् अत्रा-
निवन्धनाः सदाचाराः यस्मिन्तोत्सवादिविषया उदाहरणं प्रमाणमप्रमाणं
येति संदेहः, तदर्थं च श्रुत्यादिमूलत्वं ध्यान्त्यादिमूलत्वं चेति चिन्तनीयं तत्र
स्मृत्यधिकरणे कर्तृसामान्यादाचारानामपि स्मृतियत्प्रतिपादितमपि प्रा-
माण्यं निर्निवन्धनतया व्यतिक्रमसाहससद्गुरुत्वाच्चिष्य समाधीयते । यदि
यस्मिन्तोत्सवादयो ऽष्टकादिवद्वेदमूला भवेयुस्ततस्तद्वेदेयं मन्वादिभिरपि
निबध्येरन् । अनिवन्धनात्तु नैषां मूलं केनचिद्वृष्टम् । आचारपरम्परामात्रमेव
दृष्ट्वा मन्वादिभिरपि सदाचारः प्रमाणमित्येवं परोत्तरूपेणानभिधानात्प्रा-
माण्यमनुमीयते इति मन्यामहे । तत्र सैवान्धपरम्परा स्यात् । धर्मव्यति-
क्रमसाहसदर्शनाच्च नाचारमात्राच्छक्यं धर्माध्यवसानमिति पूर्वपक्षः । सि-
द्धान्तस्तु धर्मबुद्ध्या वैदिकैरनुष्ठानमसति वैदिकत्वं ऽनुपपन्नं, व्यतिक्रमसा-
हसदर्शनेन तु रागद्वेषादिनिवन्धनतया च धर्मेबुद्धिनिवन्धनं, धर्मेबुद्धिनिवन्ध-
नस्य चाचरितस्याप्यहमाणाकारणत्वाच्छ्रुतिस्मृतिविरोधादर्शनाच्च धर्मलि-
ङ्गत्वाच्चभिचारः । मन्वादिभिस्तु लाघविकैर्पदि नाम स्वरूपेणानिवध्य

सामान्यात्मना शिष्टाचारः प्रमाणमित्येवमुक्तं नैतावता कश्चिद्दोषः, तस्मात्समृतिवदाचाराणामपि धर्मं प्रामाण्यं सिद्धम् ।

शास्त्रप्रसिद्धपदार्थं
प्रामाण्याधिकरणम् ।

सू० तेष्टदर्शनादिरोधस्य

समा विप्रतिपत्तिः स्यात् ॥ ८ ॥

आचारप्रसङ्गाच्छब्दार्थप्रयोगरूपाचारविप्रतिपत्तौ यनायत्नं चिन्त्यते यत्र भाष्ये चार्थस्यैक्यविशेषानुपादानाद्वाक्यशेषेण सिद्धान्तकथनात् शिष्टाचारस्य च पूर्वप्रकृतत्वात् यत्र शिष्टानामेव मियोऽभिधानविप्रतिपत्तिः केषांविद्वाक्यशेषानुगुणं केषांविद्वदनुगुणं तत्र तुल्यव्रततामाशङ्क्य वाक्यशेषानुगुणाय बलीयस्त्वं प्रतिपाद्यते इति ज्ञायते, तत्तूदाहरणाभावादयथादिशब्दानां दीर्घशूकादिष्वेव सर्वशिष्टप्रयोगादन्यस्यापि शिष्टप्रयोगस्य विप्रतिपत्तिविषयस्योदाहरणस्यादर्शनात् 'सर्वादिष्वेव वाक्यशेषा' इत्यनेन गतप्रायत्वाद्वाक्यशेषाच्छेदिर्येव, ततोऽसति वाक्यशेषेऽभियुक्तानभियुक्तप्रसिद्धाश्च तुल्यव्रतत्वप्रसङ्गादयुक्तमिति मत्वा चाचार्यैरन्यथाऽधिकरण व्याख्यातं, यत्रार्थस्यैक्योऽभिधानविप्रतिपत्तिः, यथा पीतुशब्दमार्या बलविशेषे प्रयुज्यते, चेच्छास्तु इस्तिनि, तत्र चिन्त्यते, किं तुल्यव्रतत्वं? मुतायं प्रसिद्धिर्बलीयसीति? तत्र लोकप्रसिद्धिगम्यत्वाच्छब्दार्थस्योभयोरपि समा विप्रतिपत्तिः स्याच्छास्त्रार्थे हि यत्नायत्न, यः शास्त्रप्रमाणकोधमेस्तत्र शास्त्राभियोगशून्येभ्यो चेच्छेध्यस्तदभियोगशालिनामार्याणामस्ति बलीयस्त्व व्यवहारगम्यस्तु शब्दार्थः, स च चेच्छानामप्यविशिष्ट इति प्रमाणाविशेषाद्विशिष्टो द्वयोरपि शब्दार्थः, यस्त्वायं यत्नादित्यकारणमध्यस्मरणं, तदपि समानं चेच्छेद्यपि, तस्मात्समेयमभिधानविप्रतिपत्तिः स्यात्, इति प्राप्तिं व्रूमः, "प्रतिपादकतामात्रं चेच्छेध्यप्रगम्यते । अविश्रुतस्तु शब्दार्थः शिष्टेष्वेवावधार्यते," न तावदेव न्याय्यम् उभापि शब्दावधारितं, अनेकादृष्टशक्तिरूपनाप्रसङ्गात्, शब्दप्रयोगे ऽपि चान्यतरस्याप्यनवधारणात् व्यवहारानुपपत्तिप्रसङ्गात् कदाचित्कस्यविदुषादानेऽष्टदोषविकल्पापत्तेरेकं मुख्यत्वेनान्यत्र गौणत्वेनापि प्रयोगोपपत्तेर्गौणेऽपि प्रयोगे पारंगत्यानां मुप्याभिमानसंभवात्तेरेव चान्येभ्यो मुख्यस्य कथं

नान्मुग्याभिधानपरम्परया अनुवृत्तिसंभवात् । तत्र यदि कथंचिदपि विशेषोऽवधार्येत तदा गत्यभावाद् द्वयोरपि अभिधेयता स्यात्, अस्ति त्वभियुक्तानभियुक्तयोर्विशेषः, शास्त्रस्या हि शब्दैकसमभिगम्यधर्माधर्माऽविप्रुतिलिप्सया शब्दार्थतत्त्वं विविच्य परिपालयन्ति, चेच्छास्तु दृष्टार्थव्यवहारस्य यथाकथंचित्सिद्धौ प्रयोजनाभावाच्चाविप्रुतिसिद्धौ यतन्ते, अतो यद्यपि प्रतिपादकतामात्रं चेच्छेव्यपि सिद्धाति तथाऽपि विप्रुतिसंभवाच्च तेषु शब्दार्थतत्त्वसिद्धिरित्यापेक्षसिद्धौ च निर्दोषया धर्तीयस्याऽप्येव सिद्धिरिति पील्यादिशब्दा वृत्ताद्यर्थोभिधायिन इति स्वितम् । भाष्यमप्यार्येच्छेच्छविगानाभिप्रायं ध्यायेयं वाक्यशेषपरचाभ्युच्चयत्वेनोक्तः, न मूलहेतुतयेति ।

स्मृत्याचारविरोधे वा यत्र मन्वादिनिग्रन्थनानामनिग्रन्थनानां चाचाराणां विरोधो मातुलदुहितृपरिणयनादियु तत्र किं तुल्यकृत्यम् ? उत स्मृतीनां धर्तीयस्त्व ? मिति चिन्त्यते, तत्र “धलाधलविशेषस्तु कलान्तरितकारितः । श्रुतिस्मृत्योरिह त्वेवं न द्वयोः श्रुतिमूलतः” श्रुत्या हि साक्षादर्थः प्रतीयते स्मृत्या तु श्रुतिकल्पनयेत्येकान्तरितप्रामाण्यत्वादव्यवहितप्रामाण्या श्रुतिर्येधलीयसीति तेन तत्र युक्तं यास्मृतेरननुष्ठानलक्षणमप्रामाण्यम्, इह त्वेवं विशेषो नास्ति, द्वयोरपि श्रुतिमूलत्वेनैकान्तरितयोरविशेषात्तस्मात्समा विप्रतिपत्तिरिति । अत्रोच्यते “सप्रत्ययप्रणीता हि स्मृतिः सोपनिग्रन्थना । तस्यास्तेन धर्तीयस्त्वमाचारविनिग्रन्थनात्” प्रत्ययिततरा हि मन्वादयः स्मर्तारः तत्स्मरणं गुणयत्तरकर्तृकत्वादितरजनवारिण्याद्विश्रम्भणीयतरमिति व्यक्तमेतत्, अपि चावरितृणां जनानां स्वयमितस्ततो विप्रकीर्णपरप्रकरणादिगतश्रुत्युद्धरणेनार्थे प्रतिपत्तुमसामर्थ्यादवश्यमेते महर्षिभिरेव ज्ञात्वा स्मृत्वा समर्पितमर्थमनुतिष्ठन्तीत्यङ्गीकार्यम्, अत आचारस्य स्मृतिकल्पनेन श्रुतिकल्पकत्वमिति द्वन्तरितप्रमाणत्वादुर्वैतत्वम् । अपि चाचारेण कर्मस्वरूपमात्रमेव प्रत्यक्षं, कर्तव्यता तु विमर्शपूर्वमर्थसुखहेत्यन्तरासंभवनिर्हपणेन पारिशेष्यात्कल्पयित्तया, तां च कल्पयित्वा परवान्मूलक-

रूपमिति विपरुषे, सविधन्वनासु तु स्मृतिषु द्रामेव धन्यत कर्तव्यताऽ
 वयम्यते मूलमात्रं तु कल्पमिति सविपरुषे, सर्वथा च स्मृतिविरुद्धाचा
 राणां मातुलदुहितृपरिषयनादिविषयाणां कामादि हेत्वन्तर विस्पष्टमेव
 दृश्यत इति न कश्चिदपि श्रुतिमूलतश्च सम्भावनीय, न चात्र विकल्पाभ्यु
 पगमेरोग्योरापि प्रामाण्यं सम्भवति यस्तुनि विकल्पासम्भवात्, न हि
 मातुलदुहितृपरिषयनात्प्रत्यवायोत्पत्तिरनुत्पत्तिश्च सम्भवतीत्यवश्यमन्यत
 रस्याप्रामाण्यमाशङ्क्यते सच यद्व्यमाणाभिहितस्याचारस्याप्रामाण्यमिति
 सिद्धमेवजातीयकानां दुराचारत्वम् ।

अथवा चिरञ्जिव्रजालादौ यत्र लोकाश्चक्षुषेयोरर्थेऽपि पति
 पति यथा 'चिरदुहितृव्यवमान' मिति यत्र चिरञ्जिव्रजस्य चैषु लोका
 दर्शोऽवगम्यते वाक्यशेषात् स्तोत्रीयानवक्रमं यादित्य वाच्यणीयं यथसि
 चरिति चरञ्जिव्रजस्य स्थालोवाक्यशेषादौदनं चारज्जालं यस्तर इति य
 यत्स्य जालं वाच्यशेषात्तु काश, 'वितये।। धृती' इति इत्यवयवात्मिकेति
 लोकात् वाक्यशेषात्काशमूलके किं तत्र लोकाश्चक्षुषेयोरनुत्पन्नत्वस्यम् ?
 वत वाक्यशेषस्याप्रतीतिर्नीयसीति यथय तत्र यदार्थपदसंज्ञं तुल्यत्वं
 लोकावेदयो । अदृष्टमाधनत्वे हि नास्तेऽदृष्टा इति रिच्यते विधुद्वेष्टाभावा
 देतावदवगम्यते यदिह चिरद्वान्निशब्दाभिधेयं तद्व्याख्यायित्वेति किं तु
 तस्याभिधेयमित्यन्यतोऽवगम्यते, तत्र लोकास्याप्यभिधेयनिर्णये वेदवाक्य
 शेषतुल्यत्वं, ततोऽधिकं वा सामर्थ्यमस्तीत्ययं दृष्टव्यमपि तुल्यप्रमाणकत्वादि
 कल्पेन यद्वीतव्यमिति पूर्वं पक्षः, सिद्धान्तस्तु वाक्यैकत्वं विधिस्तुत्यादि
 यैक्यादृते न हि । तेनात्र वाक्यशेषस्या प्रतिपत्तिर्नीयसी यदि लोकि
 कोऽर्थो विधुद्वेष्टेनाश्रीयते अन्यार्थो वाक्यशेषोऽन्यार्थश्च विधुद्वेष्ट इति न
 कथमेव सर्वम्भे स्मात् तस्मादत्र वाक्यशेषे चिरदुहितृव्यवमानमित्यादिषु
 तत्र तावत्तदनुगुणं यथार्थं समाश्रयणीय इत्येतावद्विहाधिकरणे स्थित
 यदा चैव वाक्यशेषवशात् स्तोत्रीयानवक्रमपि वाच्यमित्यवधारितं तदा

यत्र वाक्यशेषो नास्ति त्रिशदग्निष्टुदग्निष्टोम इत्यादिषु तत्राप्यनेनै-
वायं भवितव्यं, कृदिवशादिति दशमे वक्ष्यते चरुशब्देऽप्योदनस्याल्योः
परस्परसंबन्धित्वाद्वाग्यशेषावधारितोदनवचनत्वेन 'स्याल्यामन्याप्यश्वा-
नेकार्यत्वमिति प्रतिषद्दुर्गोक्तित्वात्लाक्षणिकः, तेनासत्यपि वाक्यशेषे "सैर्यं
चहं निर्वपे"दित्यादावप्योदनवचनत्वमेवेति दशमे वक्ष्यते, आश्वबालैतवी-
शब्दावपि काशतन्मूलयो कृत्स्नादन्यत्रापि तदर्थोविधे भवतः, न चात्र
'संदिग्धेषु वाक्यशेषादि'त्यनेन गतत्वम् असंदेहात्, इह हि वाक्यशेषा-
त्प्रागर्थान्तरमेव निर्णयति वाक्यशेषेण बाध्यते न तु प्रथमं संदिग्धत्वेन
निर्णयित इति ॥

सू० चेदितं तु प्रतीयेताविरोधात्प्रमाणेन ॥ १० ॥

आर्यप्रसिद्धिविरोधे चेच्छप्रसिद्धेप्रामाण्यमुक्तम्, इदानीं किं चेच्छ-
प्रसिद्धिरित्येषाप्रमाणम् ? उत घलवद्विरोधादेवाप्रमाणम् ? अविरोधे तु तस्या
अपि भवत्येषाभिधेयनिर्णये प्रामाण्यमिति चिन्त्यते पिबनेममततामरसा-
दिशब्दान क्वचिदायाणां प्रसिद्धाः, चेच्छानां तु कोकिलादिषु प्रसिद्धाः, तत्र
यद्यप्रमाणमेव चेच्छप्रसिद्धिः, ततस्तेषां निरुक्तादिवशेनार्थकल्पनम् । अथ तु
सा प्रमाणं, ततः सैवाश्रयिष्यते, तदत्र चेच्छप्रसिद्धिः प्रामाण्ययोग्या न
वेत्येतावदधिकरणशरीरं, सम्यपि तु प्रामाण्ये किं चेच्छगतत्वादुर्बला
निरुक्ताद्विद्वारा शास्त्रस्यत्वादुलीयसी ? उतेपमेव दुर्बला ? कन्यत्वात्, चे-
च्छप्रसिद्धिस्तु कृतस्यादुलीयसीत्येतत्प्रासङ्गिकं, शिष्टाकोपे ह्येतदवस्थितं,
स्वरूपगतमेव घलाघलं प्रमाणद्वारकाज्याय इति तेनैव न्यायेनात्रापि
प्रयोक्तृद्वारा घलाबलात् कृतजल्यत्वेन स्वरूपगतमेव न्यायो भवति तेन
गतप्रापमिह प्रसङ्गत उक्तं भाष्यकारेण, प्रामाण्यसंभवासंभवमात्रं तु चेच्छ-
प्रसिद्धेऽश्विन्त्यते, तत्र पूर्वं पठः, "चेच्छेषु हि पदार्थानां विप्रुतिर्भूयसी यतः ।
ततस्तेषु प्रसिद्धेऽर्थे न विश्रम्भः कथंचन" पदानि पदार्थाश्चाप्यश्रयाया एव
चेच्छेषु बाहुल्येन, तेषु कथमिवाविप्रुतपदार्थावधारणम् । अतोऽप्रमाणं
चेच्छप्रसिद्धिः, न हि ते दृष्टार्थव्यवहारित्वाच्छब्दार्थाविप्रुवे यमं कुर्वते
तस्माद्विप्रुतिसंभवात्तेषु प्रसिद्धेऽर्थो न विश्रम्भणीयः, निरुक्ताद्विद्वारेण

स्वयं ज्ञानं पितादीनामिति ॥ * ॥ सिद्धान्तस्तु 'पदानि तावदेतानि
वेदादिष्वेव दर्शयन्तु । अविष्टानि तेषां च भाव्यप्रयत्नं केनचित् ॥ नित्ये ना-
यं व्यसौ नास्ति यतो स्वेच्छेपु विप्रुतिः । स्वेच्छप्रसिद्ध एवार्थस्तेषामिति हि
निरूपेण ॥" पितादिपदानि तावदेव वेदादादिषु दृष्टत्वादिप्रवृत्तानि नित्या-
नि तद्वेषां नित्येनेव केनचिदर्थेन भवितव्यं, न चामोषाभार्येष्वर्थः कश्चिदस्ति
यत्र मुख्यानि भूत्वा स्वेच्छप्रसिद्धेर्गौणान्यादिनिमित्तप्रयोगभाजिन वि-
प्रुतिं गच्छेयुः, न ह्यस्ति मुख्ये गौणादिसमग्रं, तस्मात् स्वेच्छप्रसिद्ध एवा-
र्थेऽमीषामित्यध्यवसीयते, अतः सिद्धमविरुद्धेषु प्रसिद्धावश्यकत्वेपु स्वेच्छाना-
मभिधेयानिर्णये प्रामाण्यम् ॥

सू० प्रयोगशास्त्रमिति चेत् ॥ ११ ॥

यत्र कल्पसूत्राद्युदाहृत्य हि प्रमाणाप्रमादमिति भाव्ये विचारितम्
ननु स्मृत्यधिकारश्च एव सर्वेषां वेदातिरिक्तानां प्रामाण्याप्रामाण्यवि-
त्ता दत्ता, तत्र केविदाहुः तत्रा'शब्दतया पूर्वपक्षमुक्त्वा शब्दानुमानेन सिद्धा-
न्तितम् । इतानि वैदिकार्थनिबन्धनत्वात्प्राप्त्यवगच्छानीति न तत्रोदाहरणं,
स्मृतयो हि भावेणेतेस्मृतौ विप्रकीर्णपरप्रकारपठितवाक्यशेषवत्प्रसिद्धव-
चिर्देशानुपपत्तिकल्पितिराहितप्राप्यविधिमूलाः, तत्राथा 'नमनं दक्षिणं वी-
क्षितः पूर्वमङ्गे सञ्च हि मनुष्या पूर्वमञ्जत' इति प्रसिद्धवत्सव्यस्य पूर्वम-
ञ्जनं निर्दिष्टं, तत्र दृष्टप्रयोगजनभावात्प्रमाणात्तरेणाप्राप्तमित्यनुपपत्त्या
विधिं कल्प्यते, तथा 'तस्मादपि वध्यं प्रपञ्चं न प्रतिप्रयच्छन्ति तस्माद्गर्भ-
णाविज्ञातेन वक्ष्यते' इत्येवविधस्मृतीनां मूलम्, अत एव वैपु स्मार्तस्त्वप्रसिद्धिः
प्रत्यवश्रुताप्रतिहितत्वात्, दर्शपूर्णमासादिषु तु प्रत्यवशिषिसद्वावाक्यैत-
त्त्वम्, दममेव सन्निवेशप्रभिषेत्प्राप्तमेवेतत् "प्रत्यवश्रुतिविधानात् गार्हस्थ्य-
स्ये"ति न तु स्मृतिपरम्परायैवानुमेयत्वम् नान्यपरम्परादोषान्, अत एव प्रत्य-
वश्रुतिप्रतिषेधे स्मृतेरनुष्ठानं, स्मृतयो हि सिद्धवचिर्देशानुपपत्तिकल्पित-
विधिमूलतयाऽपि समाज्यन्ते, कल्पना च प्रत्यवश्रुतिविरोधेऽनुपपत्त्या, तेनावि-
रुद्धविषयवद्विराधविषयेऽपि न्यायभासेन विधिं कल्पयित्वा किमियं स्मृतिः

प्रवृत्ता? किं वा “ऽग्निहोत्रं लुहयादाद्यान्ते व्युनिशो सदे” त्यादिवत्प्रत्ययमेव
 विधि दृष्टेति विचिन्तितोपनननाद्यावत्तद्विषयप्रत्ययविधिर्नापलभ्यते ताव
 त्तदनादरेण प्रत्ययोपलब्ध एवानुष्ठेय इति तेन स्मृतय एव तत्रोदाहरण न
 कल्पसूत्राणि । किंच नैवामिह प्रामाण्याप्रामाण्यविन्ता कितु स्वतन्त्राणामेव
 वेदवत् प्रामाण्य? मुत स्मृतिवत्परतन्त्राणा? मिति । यद्वा भवतु नामैवामपि
 तत्र विचारस्तेवामपि तु मन्वादीनामिह स्वातन्त्र्यनिराकरणम्, अथवाऽ
 ह्नान्यत्रोदाहरण, तेषां हि “षडङ्गमेक” इति वेदत्वस्मरणात्स्यातन्त्र्याशङ्का
 जायते । अथवा शाक्यादियन्थानां श्रुतिमूलत्वेन प्रामाण्ये निरस्ते सप्रति
 श्रुतिऽदेव तत्प्रामाण्यमाशङ्क्य निराक्रियते तदेतानि चत्वार्यपि विचारस्या
 नानि समानन्यायानि सह विचार्यन्ते, किमेवा स्वातन्त्र्येण प्रामाण्य न
 वे? ति, तदर्थे च किमेवा पौरुषेयत्वमपौरुषेयत्व चे ति चिन्तनीयम्, तत्राद्य
 गतिस्तावदेतेभ्यो धर्माधर्मविषया समुपजायते सा च स्वतः प्रमाण, तद्वदि
 पौरुषेयत्व शाक्यादियन्थानां ततः पुरुषदोषादप्रामाण्यापत्तेर्दृष्टप्रामा
 ण्यहानि स्यात् अतो दृष्टानुगुण्यादपौरुषेयत्व मन्वादीनां स्वविगी
 तमेव प्रामाण्य, तत् किमेवामेवपौरुषेयत्व कल्प्यताम्? उत प्रमाणांतर
 कल्पयित्वा तस्य नित्यत्व? मिति दृष्टानुसारित्वाचित्यत्वरूपेण व्याय
 अह्नानां तु ‘मन्त्रास्त्रयणयोर्वदनामधेय षडङ्गमेक’ इति स्मरणाद् वृडमेवा
 पौरुषेयत्व कल्पसूत्राणां तु षष्ठितपाठप्रत्ययवेदार्थोपनिग्रन्थनाच्छापान्तरतु
 स्यत्यादपौरुषेयस्य न हि सकलजनप्रत्यक्षेदेवाऽप्यजिष्यमथ वदतामेवा
 पुरुषे प्रणयनं संभवति, शुद्धबोधायनं मयकादिभिस्तु समारम्भा कठका
 दिवत्प्रवचननिमित्तत्वेनोपपत्त्या, तन्निमित्ता च श्रु लौकिकानां कर्तृस्मृति,
 भवति चान्न प्रयोग, “बौद्धाद्याध्ययनं सर्वं गुर्वध्ययनपूर्वकम् । बौद्धाध्ययनसा
 मान्यादधुनाऽध्ययनं यथा ॥ कल्पानां तु नित्यस्मरणज्ञाऽधिधिषयत्वादपि
 नित्यता, श्रूयते हि “यद्वास्त्रयणानीतिहासान्पुराणानि कल्पा निन्ति, कथम
 नित्यानां नित्यविधिधिषयत्व, तस्मादेवा नित्यविधिधिषयत्वात्स्वातन्त्र्य
 मिति प्राप्ते द्रुम, “नेतिवा पौरुषेयाणां स्वातन्त्र्यमुपपद्यते । जिस्पष्ट च पौरु

येयस्य दृढकृत्यस्मृतेर्वशात्” पुरुषपरम्परायैव ह्येषु कर्तारः स्मर्यन्ते न काठका
 दित्यत्र प्रवचनेन परिहर्तुं शक्यन्ते, तत्र हि समाख्यानमात्रम् । अत्र तु पारम्प
 र्येण सर्वेषामभिधीयते स्मरणाच्च नित्यत्वसम्भवः, षडङ्गमेक इति परमतोप
 न्यासात्पूर्ववैरोक्तिमात्रं, नानाशाखागतनिष्ठादिकल्पितश्रुत्यर्थापसहारस्य
 कल्पसूत्रानयेते। कर्तुमशक्यत्वात्तदर्थेनार्थव्यविवक्षन्तं ज्ञानार्थकम्, यत्र
 अधिकारश्च यस्या प्रतिमन्वन्तरं क्रियमाणा केचित्सर्वकालमविविक्तश्च
 पारम्पर्येण प्रवर्तन्ते, ते च वेदार्थकल्पनात्कल्पा इति नित्ययैव समा
 ख्यया अक्षरपञ्चाङ्गतया विधीयन्त इत्यनित्यत्वेऽपि यन्तव्यकीर्तना
 नित्यविधिविषयत्वोपपत्तिः, तस्माच्चेष्टा स्यात्तन्त्र्येष्टा प्रामाण्यमिति शास्त्रा-
 दिनिश्चयनानां सिद्धं धर्मं प्रमाणाभासस्य कल्यादिषु तु यानि प्रत्यक्ष
 श्रुतिन्यायविरुद्धानि वचनानि तेषाम् अप्रामाण्यं यथा ‘अविशेषादुभौ’ वे
 ति सर्वेषु पुरोडाशवस्तुर्गोकरणवचनं, अविहितं च शास्त्रमा ‘अथ चतुर्गो
 करोती’ ति, तथा च कृताक्षत इति सवनोपपुरोडाशस्य विकल्पवचनं पूर्वप
 त्तमूलं न वचनमूलम् ‘अन्यत्र तदर्थेवादवचना’ दित्याश्रयापनवचनात्
 तथा ‘यावद्भूय वेदि’ मुद्राज्जी ति वेदेर्यथाहूतवचनं ‘जाघनीभिरेव यज्ञो
 सयाज्ञयन्तीति जाघनीनां समुज्जयवचनं द्वादशाधिकरणपूर्वपत्तमूलं न
 वचनमूलं, तत्रापि सनिहितं शास्त्रं ‘जाघन्या यज्ञो सयाज्ञयन्ती’ ति, विष-
 वित्तं वैश्वस्यपुषादेयगतत्वादिति द्वादशे व्यत्यते, तथा ‘पुरोडाशं पर्यग्निं क
 रोती’ तिसनिहिते शास्त्रे ‘सर्वोयि हवीर्यो’ ति वचनं च दशमाधिकरणपू
 र्वपत्तमूलं न वचनमूलं, यत्र पुरोडाशविकारः स्यात् पर्यग्निकरणदर्शनादि-
 त्यष्टमेऽभिधानात् तदिदमुक्तं ‘सर्वेन च प्रयुक्तत्वात्सन्निधानशास्त्राज्जे’ ति

सू० अनुमानव्यवस्थानात्तत्संयुक्तं प्रमाणं स्यात् ॥ १५ ॥

स्मृतीनामाचाराणां चाविरोधविरोधयोः प्रामाण्याप्रामाण्ये प्रति
 पादिते, स्वातन्त्र्यं च स्मृतीनां निरस्तम् इदानीं केषाविद्याचाराणां
 स्मृतीनां च व्यवस्था यथ्यवस्था चेति चिन्त्यते होलाकादयो हि कैश्चि

१ यदिमुद्राज्जीति युस्तथाकारपाठः ।

२ होलाका होलाका होलाका इति त्रयोपि आधाय शब्दाः ।

देव प्राच्यादभिमानीभिरनुष्ठीयन्ते न सर्वैः, एक्षादिमानवातिरिक्तस्मृत-
यश्च कैश्चिदेव कारित्वप्युच्यन्ते न सर्वैः, तदेतान् स्मृत्याचारानुदाहृत्य
चिन्त्यते किमेते तेषामेव धर्माः ? किं वा सर्वेषामिति, तदर्थं च किमेतेषां मूल-
भूता श्रुतिर्व्यवस्थितविषया शक्यते कल्पयितुम् ? उत सर्वसाधारण्येनैव ? ति,
तत्र “लिङ्गव्यवस्थया लिङ्गी व्यवस्थां प्रतिपद्यते । धूमो हि यत्र तत्रैव वह्निर्ना-
न्यत्र प्रीयते” स्मृत्याचारलिङ्गगम्या श्रुतिर्न प्रत्यक्षा तच्च लिङ्गं केपुचिद्वेदो-
पलभ्यते अतस्तद्विषयतयैव श्रुतिरनुमातुं शक्यते न हि तस्याः सर्वविषयत्वे प्र-
माणमस्ति, व्यवस्थितविषयत्वेऽपि स्मृत्याचारयो रूपपक्षेः । यदि च साधारणी
श्रुतिः स्यात्ततस्तन्मूलो स्मृत्याचारावपि सर्वपुरुषगामिनौ स्यातां, यदि ह्याल-
स्यादिनिमित्तमितरेषामनाचरणं तदा स्यादपि साधारणानुमानम् । यत्तु निय-
मेन प्राच्यादभिमानीनामाचरणमितरेषां आनाचरणं न तत्साधारणानुमाने-
ऽवकल्पते तदा तस्माद्व्यवस्थितमेषां धर्मत्वमिति प्राप्ते ऽभिधीयते ॥ * ॥
“विशेषाभाषमात्रेण प्रसिद्धेत् सर्वधर्मता । विशेषणाद्व्यवस्था स्यात्तच्च नेहो
पपद्यते” यदुक्तं सर्वधर्मत्वे प्रमाणं नास्तीति तदुक्तं न हि सर्वधर्मत्ववादिना
प्रमाणमुपन्यसितव्यम् उभयवादिसिद्धेन विधिनैवास्ति विशेषोपादाने सर्व-
धर्मत्वसिद्धेः, व्यवस्थावादिना तु वक्तव्यं प्रमाणं तच्च नास्ति, तथाहि स्मृत-
यस्तावत्साधारण्येनैव विद्वधतीति न तेषु चरणविशेषोपादान्मस्तीति स्मृ-
त्यनुसार्यैव श्रुतिरूपनमिति सापि साधारणी न्याय्या, पठनव्यवस्था तु कर्तु-
स्तच्चरणत्वात् । कर्ता हि छन्दोगः स्वशिष्यान् छन्दोगान् स्वयन्यमध्याप-
यामास तेऽप्यन्यैश्छन्दोगानित्येवं गौतमीयस्य छन्दोगैः पाठः, तथाऽऽप-
स्तम्बादियन्यस्य तैत्तिरीयैरेव एह्यन्यानामपीति व्यवस्थितधर्मविषयत्वम-
प्रमाणकम्, आचाराणां नु सर्वाचरितृष्वनुगतमनाचरितृष्वश्च व्यावृत्तमाह-
तिव्यक्तिगुणसंस्यानादिकं न किञ्चिद्विशेषणं संभवति यदुपादाय होलादधि-
कारं विशिष्यात् प्राच्यादिसमाप्याऽपि व्यभिचारिणी तद्वैयगतानामपि
केषांचिद्वनाचरणात् चिरविनिर्गतपुत्रपौत्राणामपि चाऽसत्यां समाप्यायां
समाचारात् तस्मादस्ति विशेषणे सर्वधर्मत्वमाचाराणां स्मृतीनां चेति ।

सू० प्रयोगोत्पत्त्यशास्त्रत्वाच्छब्देन न व्यवस्था स्यात् ॥ २४ ॥

स्मृत्याचारविरोधे स्मृतेर्गोलीयस्त्वमाचारेष्वप्यभिपुक्ताचारस्य गतो
स्त्व स्यात् । इदानीं शब्दापशब्दविभागेऽपि किं व्याकरणम्ते
स्तदभिपुक्तानामाचारस्य चेतरेत्येकव्यवहारगुलीयस्त्व सभवति चेति वि
चार्यते तदिहैकस्मिन्नेषं प्रयुज्यमानानोगाद्यादिशब्दान् व्याकरणानुगता
ननुगताश्चोदाहृत्य चिन्त्यते किमेते सर्वे तस्मिन्नेषं प्रयोगस्तथा साधवः ?
किं वा व्याकरणानुगता इव साधवः ? अन्ये त्वसाधवो न प्रयोगस्तथा
इति, तदर्थं च किं सर्वं चाविच्छिन्नपारम्पर्यप्रयोगज्ञा ? उक्तं केचिद
शक्तिज्ञा अवशशा इत्यर्थे तदर्थं च किं व्याकरणं प्रमाणमप्रमाणं ? मिति
चिन्त्यते तस्मिन्नेषं किं तस्य मूल सभवति ने ? ति, मूलसम्भवे प्रमाणम्
तस्याकरणगोलीयस्त्वेन तदभिपुक्तपुण्याधारकत्वेन च पृथक्ज्ञानावस्था
धातु नाद्यादीनामसाधुत्व निर्मेतत्वे तु तदप्रामाण्याज्ञेयैकिकप्रयोगावि
शेषात् सर्वेषा साधुत्वेन प्रयोज्यतेति तेन व्याकरणे प्रामाण्याप्रामाण्यामे
वात्र चिन्तयितव्यं तत्र निर्मूलत्वाद्विगीतत्वावैकल्याद्वेदधाधनात् ।
पूर्वोपदिष्टोधाच्च नास्ति प्रामाण्यसम्भवं । “तस्मादेतेन शब्दानां प्रयोगो
न नियम्यते । तेनार्थप्रत्ययात्सर्वे प्रयोगस्तथा न व्यवस्थया ” नियमद्वयार्थं हि
व्याकरणं साधुत्वेन प्रयुज्यते नासाधुत्वेन इत्येकं प्रयोगनियमः, गवाद्य एव
साधवो न गवाद्यादय इति साधुत्वस्वरूपनियमोऽपरः, न चेत्तद्व्युत्पन्न
नेन नियन्तु शक्यते तथा हि न तावत्साधुत्वेन प्रयुज्यतेति नियमसम्भवं,
अर्थावगममात्रं हि शब्दोच्चारणं न धर्माय, अर्थैरेव यदासाधुत्वाऽपि
गम्यते तर्हि साधुनियमोऽनर्थकः । अथ न गम्यते ततः सुतरां नियमश्च
स्त्वानर्थक्यमप्येवशादेव नियमद्वयसिद्धेः । अथ गम्यमानेऽप्यसाधुत्वाऽपि
दृष्टार्थमपि शब्दप्रयोगमवस्थित्य धर्माय साधुनियमः शास्त्रेण कृपित इत्यु
च्यते, तत्र मूलावस्थायात् न तावदत्र प्रत्यक्षादीनां मूलत्वे तेषां धर्माय
मप्येवमवस्थेति ।

न च घेदवाक्यानि गवादिषु प्रतिपदं कल्पयितुं शक्यन्ते अनन्त-
वाक्यपाठासंभवात् अण्डितानां च मूलत्वानुपपत्तेः

न च सुशब्दमेव प्रयुज्जीत नापशब्दमित्येकोपलक्षणोऽनर्थसंभवा-
संयहः, गाव्यादीनामपि श्रावणद्वयत्वेन सुशब्दत्वाद्वाक्यानुपपत्तेः, न चा-
वान्तरसामान्यं गवादिष्वनुपपत्तं गाव्यादिभ्यश्च व्यावृत्तं किंचिदस्ति येन
व्यवस्था स्यात्, साधुत्वमिति चेत् किं पुनरिदं साधुत्वं यद्वादिष्वेव
व्यवस्थितमित्युच्यते न हि इदं प्रत्यक्षादिभिर्गम्यते, वाचकत्वमिति चेत्
तद्वाद्यादिष्वप्यविशिष्टं तेषामपि हि प्रयोगप्रत्ययानुपपत्त्या वाचकत्वं
लोके गम्यते, न ह्यवाचकानां प्रयोगः प्रत्यायकत्वं वा घटते ।

न च यथादीनामिष प्रियङ्गुवादिषु गुणात्मयोगसंभवः, मुख्याभावात्
मुख्यपूर्वा गौणः, नासाधन्यन्तावाचकस्य गाव्यादेरवकल्पते एतेन लक्षणा
प्रत्येका त्वेन गाव्यादीनामवाचकस्य लोकादिष्वुपपत्तिरिति न साधुरूपं शास्त्रेण
नियन्तुं शक्यते, अनादित्वं साधुत्वमिति चेत् एतदपि गाव्यादिष्वविशिष्टं
तत्रापि संग्रहभ्रुरस्मरणाददृष्टसाधनत्वमिति चेत् न तस्य प्रत्यक्षाद्विषय-
त्वात् घेदवाक्यानां च प्रतिपदसंभवादुपलक्षणानुपपत्तिश्च तत्र साधुत्वमे-
कोपलक्षणं तदेव च प्रमेयमित्यात्माश्रयदोषापत्तिः, तस्मान्मूलाभावादप्रमाणं
व्याकरणं, परस्परविगानाञ्च सूत्रकारो ह्यवश्यवक्तव्य प्रयोजनमनभिदधानो
निष्प्रयोजनतामेव शास्त्रस्य मन्यते, भाष्यवार्तिककारौ तु धर्मप्रयोजनता-
मिति विगीतत्वं, तयोरेपि मिथोज्ञानतत्पर्यप्रयोगधर्मत्ववचनाद्विगीतत्वं,
निष्फलं चेदं शास्त्रं न ह्यनेन धर्मार्थकाममोक्षाणां कश्चिदवधार्यते धर्म-
इति चेत् न तत्रापि पूर्वोक्तनिर्मूलत्वेनाप्रमाणत्वात्

न च रत्नोद्गादीनामपि प्रयोजनत्वं, तेषामन्यत एव शिष्याचार्यसं-
वन्धलोकमीमांसादिभ्यः सिद्धिरिति वार्तिक एव प्रपञ्चितं, घेदविरुद्धं चेदं
व्याकरणं “दृष्टं सामे”त्यधिकृत्य “कलेर्देक्” “वामदेवाद् ह्यद्वा”वित्युक्तं,
घेदे च “यदकालयत्तकालेयस्य कालेयत्वं ततो वामं वसु समभ्यदित्युपन्यस्य
“वामं वा इदं देवेभ्यो ऽजनि तस्माद्वाग्देव्यमिति घेदवाधादपामाण्यं, पूर्वा-
परविरोधाच्च अर्थप्रयुक्तानां हि शब्दानां व्याकरणं प्रतिज्ञातं वाक्यमेव च

तयेष्ट न पदानि अनर्थकत्वात्, यथोक्तं "शास्त्रसाध्या यथा नास्ति कश्चित्
 द्वाह्यलक्षणकाले । देवउत्तादयो वाक्ये तथैव स्मरनर्थका" इति, ततश्च यथा-
 प्रतिज्ञं वाक्यमेव व्याकरणेन संस्कर्तव्यं तद्व्याकरणं तद्व्याकरणान्न
 पूर्वपरविरोधः, यदद्वारेण वाक्यमेव व्याकरणेन संस्क्रियते इति चेत्
 अन्त्यन्ताविद्यमानत्वाद्व्याक्ये पदानां तद्वद्वारेण वाक्यस्य विद्याद्वारेणैव
 शशस्य संस्काराभावात्समादृष्टमानं व्याकरणं सर्वं भाषितव्या इति
 प्राप्तेऽभिधीयते "प्रयोगप्रत्ययो साधद्वारात्तस्यादृतेऽपि हि । युक्तावेकस्य
 धर्मस्य न्याय्या नानेकव्यवहाराः । अभियुक्तस्मृतेरवाम् व्याद्विगोपाधधारण
 स्मृतेः स्मृत्यन्तरं मूल साधुरूपनिरूपणे । प्रत्यक्षव्यवधानाच्च नान्यव्याप्यस-
 मानता । प्रयोगनियमे मूल वेदस्तस्मात्प्रमाणता" गवादय एव साधये न
 गाव्यादय इति साधुरूपनियमः । साधव एव प्रयोग्या नामाधय इति
 धर्माय प्रयोगनियम इति द्वौ नियमौ व्याकरणे प्रतिपाद्येते द्वयोरपि च
 मूलसंभवादुपपन्नं प्रामाण्यं तथा हि प्रयोगनियमे प्रत्यादिवात्सल्यप्रणी-
 तत्वाद्देवमूलत्व, न हि पाणिनिकात्यादनयत्तत्कालिध्याऽन्यः कश्चित्प्रत्य-
 यिततरोऽस्ति तेन तत्प्रत्ययात्मन्नुमानं वेदवाक्यं, प्रत्यक्षमेव च वाक्यसने-
 यादियु वचन "तस्माद्वाह्यलणेन न संस्क्रितवै संस्क्रो ह वा ह्य यदपराष्टः"
 इति, "आहिताग्निपराष्ट प्रयुज्य सारस्वतीमिष्टि"मित्यादियु च प्रायश्चि-
 त्तविधानम् । 'उत त्वः परमवित्यादपरच ब्रह्मो मन्त्रवर्णः शब्दापराष्ट-
 विभागाभिन्नतदनभिन्नस्तुतिनिन्दारूपा, दृष्टार्थेऽपि च शब्दप्रयोगे तत्रा-
 धितः साधुनियमो भोजसाध्याधित इव विडनियमः शास्त्रेण विधीयत इति
 न प्रयोगोत्पत्त्यशास्त्रत्वादव्यवस्था सन्धानुत्पन्नवर्जनयोरवावगीतमेव
 शास्त्रार्थत्वम् । तच्च शब्दार्थभेदेन द्विविधम् तत्र यथैवार्थसत्यं यथावस्य
 तार्थक्येन धर्माय, तथा शब्दसत्यत्वमपि यथावस्यताविप्लुतशब्दोच्चारण-
 मित्यर्थः । यथा चार्थानुत्तमन्यथावस्यतस्यान्यथा वचनं प्रत्यवायाय, तथा
 शब्दानुत्तमस्य यद्वै धर्माय सत्यन्यरूपोच्चारणमिति न प्रयोगोत्पत्त्यशास्त्र-
 त्वम् । द्वाभ्यामेव च वाक्याभ्यां साधुनेत्र पञ्चजीतं सुशब्दपर्यायावासाधून

पशब्दपर्यायानिति ममस्तशब्दापशब्दविधिप्रतिषेधसिद्धेर्नानन्तवाक्यकल्प-
नापत्तिः । साधुत्वासाधुत्वे एव च शब्दापशब्दमत्यानृतपर्याये वृत्ततयो
अनादिवाचकत्वमेव साधुत्वं तद्विपर्ययगदामाधुत्यम् । यत्तु प्रयोगप्रत्ययानु-
पपत्त्या गाव्यादीनामपि वाचकत्वाद्युपस्थानुपपत्तिरित्युक्तं, तत्रोच्यते यद्य-
प्यमीषामव्यावृत्त्यं, यद्यपि च मुप्याभावे गौणतत्त्वयोरसंभ्रमस्तथाऽपि वा-
चकाशक्तिजतया मूलशब्दोपस्थानेन प्रत्यायकत्वं भविष्यति अशक्तिजत्वा-
परिहानाच्चोपशब्दत्वात् यालास्तत्रैव संज्ञासंज्ञिसंज्ञं शितित्वा तथैव
स्यं व्यवहरन्ति । तिथ्यश्च शितित्वाऽन्येऽपीत्येवं प्रयोगप्रत्यययोर्वपत्तौ
नैकान्ततः सर्वेषामविच्छिन्नवाचकत्वम् अध्यवसातुं शक्यते । संभवति चैवं
नानेकशब्दत्वमेकस्यायंस्याभ्युपगन्तुं न्याय्यम् अनेकशक्तिरूपनाप्रसङ्गात् ।
प्रयोगवेलायां चाष्टविधदोषनिदानविकल्पापत्तेः । वाच्यवाचकयोरवैकैक-
धाऽवधारितस्य नियमस्यानेकत्वे यदधमङ्गात् । साक्षादिमान् हि यस्या-
मभिधानक्रियायां कर्म तस्यां गौजजः करणमित्यनयोः संशयः ।
तद्यदि गाव्यादिभिरपि साक्षादिमानभिधीयते ततस्तस्यां वेलायां साक्षा-
दिमत्कर्मिकायामप्यभिधानक्रियायां गौशब्दस्य करणत्वाभावात्प्रतीत-
शयः । तस्मादेकैकस्यैव वाचकत्वमितरे तदशक्तिजा इति न्येयं, करह-
स्ताद्विपु च विशेषानश्रधारणादन्याप्याऽप्यनेकशब्दता गत्यन्तराभावाद्भी-
क्रियते गद्यादिगाव्याद्विपु त्वभियुक्तस्मरणस्मरणाद्विशेषोऽस्तीति न ताव-
त्सर्वेषां वाचकत्वं वाचकरूपनिषेधेऽपि मृतेः मृत्यन्तरं मूलं तस्याऽप्यन्यदि-
त्युपमनादिरैव स्मृतिपरम्परा, न चान्धपरम्परान्यायः शब्दस्वरूपस्य शब्दा-
न्तताद्विधितस्य प्रत्युत्पत्त्यात् । सर्वे हि स्ये स्ये काले गद्यादिशब्दान्यस्य-
स्तत एवोपलभन्ते अतीतराते च सत्तां पूर्वमेवा दृष्टेभ्यः श्रुत्याऽवधार-
यन्ति सर्वकालमपि च केवन दृष्टाः मन्तीति तत्प्रत्युत्पत्तिसंभवात् न कदाचि-
दपि प्रत्युत्पत्तिच्छेदः, सर्वकालप्रतिभ्यमेवानादित्यं साधुत्वं, तच्चाविच्छि-
न्नपरम्पराभियुक्तस्मरणेन मुनभिमिति न निर्मूलत्वम् ।

न च विगानादप्रामाण्यं श्रुतीनामपि यद्व्यापद्व्यादिविगानद्वं-
नात् । कनं चास्य शब्दापशब्दविभागज्ञानमुपादानपरित्यागोपयोगिधर्माध-

मेषास्तिपरिहारार्थं रजोहादि च येद्विस्तृतं कामं भवतु यत्प्रमाणं सर्ववेद-
नादिस्मरणवत् न तावता सर्वोपमाप्यम्, एव यदानुशैज्यवाक्यस्तेषां
दाभ्युपगमाऽपि न न्यायमूल इति न्यायभावादप्रमाण धर्माधर्ममिदृशं
शब्दापगच्छद्विभाषकचनमभियुक्तपणीतस्यान्वयमात्रमेवेति प्रमाणं व्याक-
रणं तदनुपता एव यदादयो वाच्य इति स्थितम् ।

सू० प्रयोगचोदनाभावादयत्कत्वमविभागात् ॥ ३० ॥

इदानीं वाक्यसङ्ग्राह्याव्यवशेषास्त्वन्यत्वे क्रियाहति ? इति व्यक्ति-
रिति । तत्र यदि लोकवेदयोः शब्दाद्योनामन्यत्वं भवेत्तत् इदमनारम्भणी-
यम् । तथा हि लौकिकशब्दविषय सावद्रिदमधिकरणमनर्थकं वैदिकविषय-
तु भवत्यर्थवत् न तु तत्र व्यवहाराननुपातिना शब्दानामर्थनिर्योः शक्यते
कर्तुम् उपायाभावात्तेनोभयास्मिन्नपि विषयेऽनारम्भ एवाधिकारस्यान्य-
त्वेपत्ते स्थात् । एकत्वपत्ते तु लोके बहुव्यवहारानुसरंश्च शब्दादीनि
यैषः ह्यतः, तत्रानुपयुक्तोऽपि चेदे कलिष्यति तेनाहृत्यधिकारयोपोद्भात-
तया लोकेवेदयोः पदपदार्थानामन्यान्यत्वे विचार्यते तत्र सत्यपि सर्वो-
भेदे केनचित्संस्थाच्छान्दसवर्णनामलोपविहारविषयेषां ध्यायानध्यायादिषु
मेवेदेन वाराजपदयोरिव क्रमभेदेन व्यपदेशभेदात्पदभेदस्वल्पादिश-
ब्दसाहचर्याच्च लोकवेदयोः पदानामन्यत्वं । यद्योऽपि च पदान्यत्वा-
देव “उक्तानां वै देववशा बह्वन्तो”ति दर्शनाच्च अश्ववत्तादिशब्दानां च
स्पदाद्योन्नाददर्शनादप्य इति प्राप्तेऽभिधीयते । “वत्पक्षप्रत्यभिज्ञानादुक्तं
कस्य प्रतिष्ठितं वर्णात्मकं पदं तस्य तदभेदाच्च भिद्यते” ।

ननु वर्णाभेदेऽपि स्वरादिभेदात्पदभेदो वाक्याधिकरणे दर्शितः ।
‘पदाधधारणोपायान् बहूनिच्छन्ति सूरयः । क्रमयूनातिरिक्तस्वरावाच्य-
श्रुतिस्मृतौ’ इति, सत्यं, योऽर्थशरीर्योऽप्येको धर्मस्तद्वेदे भिद्यते एव यद-
पि पदार्थपदपक्षतिस्वरत्वे बहुव्रीह्यर्थत्वम् । अन्तोदात्तात्वे स्वार्थवृत्तता
स्मरणादवगम्यते वस्तुशब्दादिषु तु न्यूनातिरिक्तशब्दादर्थभेदो लोकात्
एवावगतः, वाराजपदेषु क्रमान्यत्वादर्थान्यत्वाध्यवसायः । नैवं लोक

चेदयोरर्थोपपिकधर्मभेदोऽस्ति । यदि ह्यनियतस्वराणामन्योऽर्थो नियत-
स्वराणामन्योऽर्थ इति स्मृतितोलोक्तो वा उच्यते स्यात्ततो नियतानिय-
तस्वरतया लोकवेदयोः पदभेदोभवेत् न चैवमतो नास्ति पदभेदः ।
पद्यते गम्यते ऽनेनेति हि पदम्, अतो गमकस्वरूपस्य कियताऽपि रूपेण
सति भेदे भिन्नं पदं, तदभावे तु धर्ममात्रभेदाच्च तद् भिद्यते । यथ
देवासः, 'त्मनेत्यादिषु लौकिकेभ्यो न्यूनातिरेककृतस्वरूपभेदे सत्यपि तद्व-
पस्यार्थान्तरानवगमात्किंचिद्रूपभेदेऽपि लौकिकपदप्रत्यभिज्ञानात् सत्यपि
च केषांचिद्वेदे सर्वेषां भेदस्याप्रामाणिकत्वात्, पदैक्ये च तदर्थोपगमादु-
क्तानादिप्रचनस्यान्यपरस्वादेशव्यालाकार्यभेदेऽपि सर्वेषां तदभावात्सिद्धमे-
कत्वं 'लोकवेदयोः पदपदार्थानाम् ॥

एवं सिद्धे विचार्यते किमाहुतिः शब्दार्थः? उक्तं व्यक्तिः? रथाहुतिवि-
शिष्टव्यक्तिः? इति त्रयः पक्षाः प्राधान्येन चिन्त्यन्ते ॥

अन्ये तु विग्रहसमुच्चयसंबन्धसमुदायादयः सर्वे पक्षा आहुति-
विशिष्टव्यक्तिपक्षनिराकरणेन निराकृता एव भवन्तीति न पृथग् विचा-
र्यन्ते तत्र "प्रयोगचोदनाभाषाट्टाक्षरेणाभिधेयता । न ह्याहुतिरमूर्तत्वा-
द्व्यवहारोपयोगिनी ॥ लिङ्गकारकसंप्रत्याभिः संबन्धोऽस्या न कल्पते । सामा-
नाधिकरण्यं च न जातिगुणशब्दयोः ॥ व्यक्तिव्यवस्थिते तु सर्वमेतत्सम-
ञ्जसम् । तेन शुद्धा विशिष्टा वा व्यक्तिः शब्दस्य गोचरः" ॥ "ग्रीहीनग्रहन्ति"
'पशुमालभेत' "गामानय" "घ्राह्यणो न हन्तव्य" इति यावन्त एवमा-
दयोविनाशिमूर्तिमद्व्यवहारोचराः प्रयोगविधयः प्रतिषेधा वा ते सर्वे व्यक्तावेव
संभवन्ति नाकृताः । न ह्याहुतिरवहन्तुमालम्ब्यमानेतुं वा शक्यते नित्य-
त्वादमूर्तत्वाच्च तेनानर्थकं तद्विधानं, प्रतिषेधश्च, प्राप्यभाषाट्टाक्षिपक्षे
तूपपद्यते । तस्माद्व्यक्तिः शब्दार्थः, एवं च एवौ एताभ्यामिति व्यक्तौ
प्रातिपदिकार्थं प्रत्ययाभिहितानि लिङ्गसंप्रत्याकारकाणि तथा संबद्ध्यन्ते ।
जातेरलिङ्गत्वादङ्गसंप्रत्याकारकत्वात्संबन्धः स्यात् । सा-

मानाधिकरणं च नौ शुक्ल इति शुद्धव्यक्तियवनयोरेकाधैत्यादुपपद्यते
जातिगुणविशिष्टद्रव्यवचनात् ॥ ५ ॥ विशेषणमेवे सत्यपि विशेष्याभेदादुप-
पन्नम् । त्वत्पक्षे तु जातिगुणमात्रवृत्तित्वादप्यमेवे दुर्गम सामानाधिका-
रणम् । एवं पुष्टयो देवदत्त इति जातिद्रव्यवचनयोर्दशयितव्यम् । तस्मा-
द्व्यक्तिरेवार्थः, अथ तर्हि व्यक्त्यन्तरं प्रयोगो यच्च न दृष्टः शब्दः सामान्य-
व्योपलक्षणत्वाददोषः । यैत्रयाकृतिका सा नौरिति सामान्यमुपलक्षणी-
कृत्य शब्दार्थशिवा योऽप्य शुक्लवासा च देवदत्त इतिवत् । यथा च तत्रोप-
लक्षणभूत धामोऽयमभिधाय देवदत्त एकाभिधीयते तथैवाप्युपलक्षणमात्र-
त्वात् सामान्यस्यानभिधाने व्यक्त्य एव शुद्धा अभिधीयन्ते । एकापलक्ष-
णत्वाभावेन नानेकशक्तिकल्पनायति । चाकृतित्विविशिष्टव्यक्त्यभिधाने तु न
करिष्वदोषः । तस्माद्व्यक्तिरेव शुद्धा विशिष्टा वा शब्दार्थ इति नैतद्व्यक्त-
कुतः ॥ आनन्त्यव्यभिचाराभ्यां शक्त्यनेकत्वद्रोपत्तः । सदेहाद्यत्मज्ञानाच्चि-
द्वस्तुत्वेभावात् ॥ अन्यव्यतिरेकाभ्यामेकरूपपक्षीति । चाकृते प्रथमज्ञा-
नासत्या एवाभिधेयता ॥ व्यक्त्याहृण्योरेकाच्च व्यवहारापयोगिता । लि-
ङ्गसत्यादिसम्बन्धः सामानाधिकरण्याधीः । सर्वे समऽस्य ह्येतद्व्यवस्थानेका-
न्तयादिन । लक्षणा वाऽप्युपलक्षणा जातिस्तेनाभिधेयता । न ह्यनन्तासु
व्यक्तिषु सन्नित्यं शक्यते ऽप्यन्यसु, व्यभिचाराच्च व्यक्तीनामशब्दापेक्ष-
नियमलक्षणत्वात्सम्बन्धस्यानियमे तदयोगात्, वचनान्तरं शब्दशक्तयो ऽन-
न्तासु व्यक्तिषु कल्प्या, साप्युपलक्षणत्वेऽप्यभिधेयानामनन्तत्वाच्चतयान-
न्यमस्त्येव । व्युत्पत्तिकाले हि जातिरुपलक्षणं न स्वभिधानसमये, अभि-
धानं हि जातिस्वर्गेनैव रूपेण व्यक्तीनां तदायाऽवस्थाप्यमेकावकाशस्य
मेकावकाशस्यैवैकपक्षत्वं करिष्वत्किंचिदाह य इतिस्मिन्वचनेऽधुना यास-
ते ते ज्योऽवशब्दाभिधेया इति । तत्र यदापि व्युत्पत्तिसमयेऽप्यवकाशस्यति
नैमैकरूपलक्षणं लभ्यते तथाऽपि शब्दस्तदनादरेण व्यक्तिव्यपेक्षं स्यद्ये-
वाभिधत्त इति भवति शक्तिव्यपेक्षं एवामहापि यदापि व्युत्पत्तिसमये
जातिरेकापलक्षणमासीत्तथा ऽपि शब्दस्त्वामस्यशब्देन नानाद्वयं व्यक्ती स्येन
रूपेणाभिधत्त इति स्यादेव शक्तवानन्यथ, अपि च यदाश्रयदेशं धर्मिरूपम्

भिधेयं ततो गोशब्दाच्चारणाद्गोव्यक्तिः प्रतीयमानाऽपि नाश्यादिव्यक्तिभ्यो
 व्यवच्छिन्ना प्रतीता स्यात् न ह्यसाधारणमाकारमन्तरेण द्वयं द्वयान्तर-
 व्यवच्छिन्नं प्रतीयते तत्र गौरित्युक्ते सर्वत्राविशिष्टा प्रतीतिः स्यात् यथा-
 ५५३ 'व्यपदेश्यत्वेन सर्वत्राविशेषणमसङ्गा'दिति अत्राभिधानसमय एव
 जातिरूपलक्षणमित्यभिधेयं हि व्यक्ति शब्दो जातिमुपलक्षणमादाय
 तज्जातीयरूपेणाभिधेते गोजातीयमिति । ततः प्रथमं जातिरभिधानया
 न ह्यनभिधाय जातिं तज्जातीयत्वेन रूपेण व्यक्तिरभिधातुं शक्यते ।
 ततश्च विशिष्टाभिधानमेव वाचोयुक्त्यन्तरेणाप्यत्र न शुद्धाभिधानम् ।
 तदाह "सामान्याकारेण निरूपणे विकल्पादि"ति विशेषणादित्यर्थः ।
 विशिष्टाभिधाने च पूर्वतरं विशेषणमभिधातव्यम् । तदभिधाने च तत एवा-
 त्यक्ताविनाभूतव्यक्तिमतिमत्तिसिद्धेर्न तत्राभिधानशक्तिकल्पनायसः । किंच
 गोशब्द उच्चरति व्यक्तिषु संशयो भवति न कस्याचिर्विर्णयः । यत्र च संश-
 यो न तस्यामभिधेयता शब्दस्य निश्चायकत्वात्सामान्यं तु निर्णयित इति
 मध्यमभिधेयम् । ननु असत्यपि व्यक्तिविशेषनिर्णये व्यक्तिमात्रं निर्णयित-
 व्य, किमिदं व्यक्तिमात्रं ? सामान्यं विशेषो वा द्वाकारेयं हि वस्तुषु बुद्धि-
 र्वाच्यत्वनुगतरूपा तत्र विलक्षणबुद्ध्यालम्बनं व्यक्तिः ममानबुद्ध्यालम्बनं च
 सामान्यम् न तदुभयातिरिक्तं व्यक्तिमात्रं नाम किंचिदस्ति वस्तुना रूप-
 म् । सामान्यमेव त्वनेन मात्रशब्देनाभिधीयत इति तदेवाभिधेयम् ।
 प्रथमं च सामान्यमेव शब्दाद्गम्यते परवाच्च व्यक्तिव्याकाङ्क्षामात्रं जायते
 ततस्तदेवाभिधेयं न व्यक्तिविशेषः । विचित्राश्च अखण्डमुपहादिरूपा व्यक्तय
 इति विचित्रा गोशब्दाच्चारणे बुद्धिः स्यात् एकाकारा तूत्पद्यते । अतो-
 ऽभिधेया जातिः, अन्यवर्त्यातिरेकाभ्यां चैवमेव युक्तम् । व्यवहाराद्गता च
 जातिर्यत्पनतिरेकादुपपद्यते अतोऽभिधेया जातिः, न हि जातिर्नाम
 व्यक्तेर्योन्तर्भूत किमपि तत्त्वम्, अपि तु वस्तुवैव श्लेकमुभयात्मक
 व्यावृत्त्यनुगतरूपतया युध्यते । तत्र सामान्यं शब्दार्थ इति, अयमर्थः
 सामान्यात्मना वस्तुशब्दाद्गम्यते न विशेषात्मनेति । यच्च सामान्यात्म-
 ना शब्देन योधित तस्य क्रियासंश्रयत्वोच्यते । शक्नोति च तत्क्रियां सा-

धयितुम्, अतस्तदेव क्रियाशयविशेषरूपमपि सिद्धसंख्याकारकमवश्यं सा-
मानाधिकार्यं च सर्वमनेकान्ताशयेनैव सुपरिहारम् । यदा तु भेद एव
जातिव्यत्ययोस्तदा सर्वमिदं सात्वन्वित्यतयाशयेनोपपद्यते । यत्र तु
“यमुना यजेत” “यन्मया क्रीणाती” त्वेवमादौ करणत्वश्रवणं तत्र जातिगु-
णयोरेकान्तसंयोगेण द्वयपरिच्छेदेन मुख्यमेव करणत्वमुपपद्यम् । अथिक्त-
रणसम्प्रदानादिरूपस्य भूतस्यासम्प्रदादभेदं लक्षणा वाऽऽश्रित्य सम्प्रर्पणी-
यम् । आह च ‘तेन तत्त्ववित्तव्यक्तं क्रियासत्त्वव्यवधाना । जातिव्यत्ययो-
भेदे वा वाक्याद्यैषु विवक्षितं’ इति तस्मात्प्रामाण्यमेवाभिधेयं न व्यति-
रिति सिद्धम् ॥ इति योषार्थसारधर्मिशिवरविताया शास्त्रदीपिकाया
प्रथमस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

वद्विदादिशब्दानां
प्रामाण्यमाधिकर-
णम् ।

सू० उक्तं सामान्यायैदमर्थं स्वातन्त्र्यात्सर्व-
तदर्थं स्यात् ॥ १ ॥

वद्विदादिशब्दानुदाहृत्य गुणविधिर्नामधेयमिति भाष्ये विचार्य
“उक्तं सामान्यायैदमर्थं”मित्यनेन सूत्रेण पूर्वपक्षप्रामाण्यं “अपि वा नाम-
धेयस्या” इत्यनेन सिद्धान्तितं, तत्तु प्रमाणतत्त्वणासङ्गतमिति धार्मिककार-
णाधिकरणभेदमाश्रित्य प्रथममुद्विदादिशब्दानां धर्मं प्रामाण्यमस्ति न
चेति विचार्य पश्चाद्गुणविधिनामधेयविचारो दर्शितः । तदनेन ये वा
स्वार्थप्रयोगजनसम्प्रर्पणादसरे ‘पूर्वे प्रमाणरूपाश्च याद्वेनाद्यास्य निर्येष’
इति धार्मिकं दृष्ट्वा प्रथमपादं यत्र प्रामाण्याप्रामाण्यचिन्ता सम्पन्ना
विचारणा तु कथलसंयोगे धर्म इति अमुना प्रतिज्ञातप्रामाण्यप्रकारो निरु-
ध्यते विध्यर्थेनादमन्त्रनामधेयस्वरूपैर्धर्मं प्रामाण्यं वेदस्येति प्रकारतद्भूतो
रनतिभेदात्समस्तोऽध्यायः प्रमाणतत्त्वणाख्यायक इति मन्यन्ते ते निरा-
कृताः । तथा चेति हि नामधेयस्वरूपकारचिन्तनाद यथाभाष्यमेवाधि-
कारणं सङ्गतं स्वातन्त्र्याच्च तावदप्यप्येव धार्मिककारस्य समतः

न च युक्तं, स्मृतिपादस्य विचारार्थमङ्गीकृत्यपि न हि तत्र
वेदप्रामाण्यप्रकारनिरूपणम्, तस्मात्सर्वस्मिन्ध्याये धर्मं प्रमाणतदाभास-

निरूपणमेव क्रियत इति वक्तव्यम् । तत्र च चोदनैव साक्षात्प्रमाणम्, अर्थ-
वादमन्त्रस्मृतिनामधेयानि तच्छेयत्वेन तन्मूलत्वेन च प्रमाणं भवतीति
धर्मप्रमितेरितिकर्तव्यतास्याने नियतं निपतन्ति, चोदना तु प्रधानं प्रमाणं
तस्यास्तु प्रथमपाद एव समाप्तं प्रामाण्यमित्यभिप्रायेणोक्तं पादेनाद्यास्य
निर्णय इति, चोदनैव हि साक्षात्प्रमाणं तच्च प्रथमपादेनैव निर्णीतमित्य-
भिप्रायः, त्रिपाद्यां त्वप्रधानप्रमाणनिरूपणमित्येतावान् भेदः । प्रमाण
चिन्तात्मकत्वं तु सकलस्याविशिष्टमिति स एवैकोऽध्यायार्थः । तदिह
संभवदाध्यातसामानाधिकरण्यानुद्भिदभिज्जिन्नित्रान्यपृष्ठवर्हिष्यप्रमाना-
ग्निहोत्राऽऽद्याश्वेनादिशब्दानुदाहृत्य चिन्त्यते किमेते धर्मं प्रमाणं न वेति ।
“तत्र विध्यर्थवादमन्त्राशैर्वेदाद् धर्मः प्रसीयते । न चोद्भिदादिशब्दानां
तेष्वन्तर्भावसंभवः ॥ न तावदर्थवादत्वं स्तुतिश्रुतेरभावतः । उत्तमामन्त्र-
णास्वन्तत्वान्तरूपाद्यभावतः ॥ मन्त्रप्रसिद्धाभावाच्च मन्त्रतैषां न युज्यते ।
न च विध्यन्तपातित्वं साध्यादानभिधानतः” ॥ न तावदेते साध्यम-
भिदधत्यफलवचनस्थात् न साधनम् । समानपदोपात्तधात्वर्थसाधनाऽ-
धरोधान् भावनायाः

न च गुणविधानेनेतिकर्तव्यतान्तर्भावः, उद्भिदादिरूपस्य लोके
गुणत्वेनाप्रसिद्धत्वात् मत्पर्यन्ततयादोषाच्च चित्रादिषु वाक्यभेदप्रसङ्गात्
अग्निहोत्रादिषु तत्प्रत्ययास्तान्तरसद्वाद्यात् श्वेनादिषु उपमानानुपपत्तेः

न च नाम इतिकर्तव्यतान्तर्भावः, नाम्नाऽनितिकर्तव्यतारूपत्वात्
अप्रवृत्तिविशेषकरत्वेन च नाम्नाऽनर्थकत्वादप्रसिद्धत्वाच्च । तस्मादप्रमाण-
मेवंजातीयकं धर्म इति पूर्वपक्षः । सिद्धान्तस्तु “सकलस्यैव वेदस्य
स्याध्यायविधिराज्यतः । विज्ञातं पुरुषार्थत्वमुद्भिदादेरपि ध्रुवम्” ॥ तत्र
त्यदुक्तेनैव मार्गेण मन्त्रार्थवादस्यासंभवाद्विधुद्देशान्तर्भावस्य च प्रत्यक्ष-
त्वात् तत्रैव गुणत्वेन नामधेयत्वेन वा प्रामाण्यं स्यादध्यायविध्यध्यायित-
स्यानर्थक्यामभ्यासार्थानुपपत्तिपरिहारेणाऽध्यवसातथ्यम् । एतावदिहा-
धिकरणे स्थितं भाग्यं तावत्प्रामाण्येनेति, तदेतदर्थवादप्रस्तावेऽभिहित-
मथनेऽविचारान्तर्हितमिति कृत्वा विशेषविचारयानेन सूत्रेणोपस्थाप्यते
सू० अपि वा नामधेयं स्याददुत्पत्तावर्धमविधायकत्वात् ॥ २ ॥

विधिष्वेव प्रावाच्यमित्येतावद्वक्तव्यम् । तच्च द्वेषा सम्प्रति
गुणविधानेन सामधेयत्वेन वा यावदन्यतरचोपपाद्यते तावत्पूर्वागत
मपि प्रावाच्य न प्रतिनिष्ठतीति तत्प्रतिनिष्ठापयिष्या गुणविधानमधे
यवित्ता प्रस्तूयते । तत्र प्रथमं तावद् द्विदाद्विषु योगिकेण चिन्त्यते कि
गुणविधि ? कर्मनामधेयमिति तदर्थे किमेव वैयर्थ्यकरणेनाप्यातव्यम् ?
इतः सामानाधिकरण्येनेति 'तत्रावप्ययोगेन अनिवादा प्रमिष्टम् ।
प्रत्यक्षैरधिकृत्याह गुणो यमो विधीयते' ॥ यद्यपि ग्रीहादिवदेते न क्वचि
स्ममुदाहरणेन विहङ्गास्तथाप्यत्र पञ्चदशारेण उद्धेदनमाधनेषु प्रसिद्धिभ
वात्कर्मणि कथञ्चिदप्यप्रसिद्धिर्नामधेयत्वेऽपि च यजित प्रशस्यन्तानुपद
शादानार्थव्यापनेषु क्वचिधियते तु गुणे प्रशस्यौपयिकत्वेन प्रयोजनवत्त्वाद्गु
णविधानमेव युक्तम् ।

न च मत्स्येनतत्तथा यावानुवादात् । यद्वि ह्यत्र यावो विधीयते
ततस्तस्य कारणत्वाद्विदाद्विषु करणमिति कारणस्य कारणान्तरेण स
न्वायेनाद्विषययोस्तु युत्या सामानाधिकरण्याभावाद्बुद्धिच्छेदेन तदुक्त
याग लक्षयित्वाद्विदुता यागेनेति सामानाधिकरण्यं गुणो विधातव्य
इति भवेन्मत्स्येनतत्तथा यदा तु ब्रह्मज्योतिष्टोमवाचनुवादेन गुणमात्र
मनेन विधीयते तदा विधिवत्के करणत्वमेव दृष्टव्यम् यागस्यासाधि
तस्य कारणत्वानुपपत्तेरर्थान्तिता साध्यत्व तदनुवादेन तदर्थतया तदा
क्रिय या वाक्यान्तरेण फलाय गुणे विधीयमानेनाऽस्ति मत्स्येनतत्तथा उद्धिदा
याग कर्तव्य इति यागमाधनेनोद्धिदा पशून भाव्योदति वा । तन्नेष
ह्योतिष्टोमवाच्येऽपि ह्योतिष्टोममृणविधानाच्च यागविधिरिति । तथा
ऽन्यत्रापि सर्वचोपपदप्रवृत्तास्तद्विधिरिति ह्यविदाय कर्मविध्यभावाच्चैरिति
करणाद्यप्येन गुणविधीना साधेतत्त्वनाप्राप्यप्रसङ्गः, नैव देव प्रकृतम्
मोमज्जिन वन्यभावाज्ज्येतिष्टोमवाच्ये कर्मविधान, तस्मिंश्च विधीयमाने
ऽनेनविधिद्वेषान्मत्स्येनतत्तथावाच्य ह्योतिष्टोमपदमेक कर्मनामधेय प्र
विध्यति । यद्वा तदेक मत्स्येनतत्तथामाश्रित्य गुणविधिद्वैक्यमविधानम् तद्वि
दादप्यस्तु तत्प्रकृते कर्मणिगुणविधय धर्मादि सत्तत्त्वान्ययमप्राप्यता ।

न च लक्षणायाः प्रमाणान्तरापेक्षेनाप्रामाण्यम्, पदसमभि-
 ध्याहारादेव लक्षणासिद्धेः, इतिरुक्तं यत्तासविधिविशेषाच्च “भूयस्त्वेना-
 भयश्रुती”त्यनेन न्यायेन ज्योतिष्टोमवाक्य एव कर्मविधानं नेतरेषु ।
 भयतु वा ज्योतिष्टोमवाक्येऽपि गुणविधानमेवमपि नाप्रामाण्यं यदाऽ-
 न्येयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां पौर्णमास्यां चाश्रुतो भवति विश्वजित्सर्व-
 ष्टोऽति रात्रौ भवतीत्येवमादिषु अनेकगुणोपादानेन कर्मणोऽवश्याविधात-
 व्यत्वात्तत्रैव ज्योतिष्टोमोद्विदाद्विगुणविधिसमवाच लौकिककर्मश्रयणा-
 दप्रामाण्यम् । कथमप्रकृतेषु गुणविधिरिति चेत् लौकिकं वा किं प्रकृतं
 येन तत्र गुणो विधीयते तेन यदि तावदप्रकृतेऽपि विधिः स्यात्ततो-
 विश्वजिदादिवैव विधानावाप्रामाण्यम् । अथ तु न ततो लौकिकेऽप्य-
 विधानाद्विशिष्टविधिरित्युभययोऽपि नाप्रामाण्यम्, न चैतत्पक्षे ज्योति-
 ष्टोमाद्विगुणाधरोधादुद्विदाद्विगुणानामविधानम् काम्यत्वेन तेषां नित्य-
 गुणवाचकत्वात् । “उद्विदा यजेत यशुकाम” इति हि प्रकृतं ज्योतिष्टोममा-
 श्रित्य उद्विद्वृणः पशव्येन विधीयते । तस्माद्गुणविधिरिति प्राप्तेऽभिधी-
 यते “धातोरात्यन्तपाराय्याद्विप्रकृतविधेस्तथा । फले कर्मणि वा नेह
 गुणो वाक्ये विधीयते” । फले तावद् विधीयमाने गुणे परपदमध्य-
 विधानाद्धातोरात्यन्तपाराय्यं विप्रकृतार्थविधिरुच्यते । अथ तु कर्मण्येव
 गुणो विधीयते तथाऽपि विप्रकृतार्थविधानं, धातोश्च किंचित्पाराय्यम-
 स्येव फलपदं चानर्थकं स्यात् । “दध्यादौ गत्यभावेन सर्थमेतत्समञ्ज-
 सम् । उद्विदादिषु तत्रैवं नामधेयत्वसमवात्” । “दधेन्द्रियकामस्य जुहु-
 यात्” “श्रीहिभिर्पलेते”त्येवमादिषु दधिग्रीत्यादिपदानामर्थान्तरेऽत्यन्त-
 निरुद्धत्वाच्च सामानाधिकरण्येन यजिनामत्वं शक्यते कल्पयितुमप्रसिद्धार्थे
 हि प्रसिद्धपदसामानाधिकरण्येन निर्णयते । दध्यादयस्तु निरुद्धत्वाच्च
 कथंचिदपि धातुसामानाधिकरण्यं प्रतिपद्यन्त इति गत्यभावात्तत्र धातुपा-
 रार्थविप्रकृतार्थविधानं श्रितम् । उद्विदादयस्तु यथैवावयवद्वारेण खनि-
 चादौ वर्तन्ते तथैव स्वफलोद्भेदनकारित्वाद्यगोऽपीति नात्र धात्वर्थवि-
 धानं बाधितम् ॥ “विशिष्टविधिपते तु भवेन्मत्यर्थलक्षणा । सोमादेः

विधित्वेन प्रामाण्यमित्येतावदवस्थितम् । तच्च द्वेषा सम्भवति
 गुणविधानेन नामधेयत्वेन वा यावदन्यतरत्वापपाद्यते तावत्पूर्वावगत-
 मपि प्रामाण्यं न प्रतितिष्ठतीति तत्प्रतितिष्ठतापयिषया गुणविधिनामधे-
 यचिन्ता प्रसूयते । तत्र प्रथमं तावदुद्बुद्धादिषु यौगिकेषु चिन्त्यते किं
 गुणविधिः ? कर्मनामधेयमिति तदर्थं किमेवावैयधिकरण्येनाध्यातसम्बन्धः ?
 उक्तं सामानाधिकरण्येनेति “तत्रावयवयोगेन अनित्रादौ प्रसिद्धितु ।
 प्रत्यक्षोपपत्तिस्तथाच्च गुणो यागे विधीयते” ॥ यद्यपि श्रीह्यादिवदन्ते न क्वचि
 त्समुदायरूपेण निरुद्धास्तथाऽप्यवयवद्वारेण उद्बेदनसाधनेषु प्रसिद्धिसम्भ-
 वात्कर्मणि कथञ्चिदप्यप्रसिद्धेनामधेयत्वेऽपि च यजितः प्रशस्यन्तरेणानुपदे-
 शाद्वानार्थव्यापत्तेर्गुणविधिपक्षे तु गुणे प्रशस्योपपत्तिस्त्वेन प्रयोजनवत्त्वाद्गु-
 णविधानमेव युक्तम् ।

न च मत्स्ययलक्षणा यागानुवादान् । यदि ह्यत्र यागो विधीयते
 ततस्तस्य करणत्वादुद्बुद्धाद्यापि करणमिति करणस्य कारणान्तरेण सम्भ-
 व्यायोगाद्विधायकयोश्च शून्या सामानाधिकरण्याभावाद्बुद्धिच्छेदेन तदुक्तं
 याग लक्षयित्वाद्विद्वत्ता यागेनेति सामानाधिकरण्येन गुणो विधातव्य-
 इति भवेन्मत्स्ययलक्षणा, यदा तु प्रकृतज्योतिष्टोमयामनुवादेन गुणमाच-
 र्मनेन विधीयते तदा विधिवाक्ये करणत्वेनोपदिष्टस्याप यागस्यासादि-
 तस्य करणत्वानुपपत्तेर्यदर्थवित्त साध्यत्व तदनुवादेन तदर्थतया तदा
 श्रित्य वा वाक्यान्तरेण फलस्य गुणे विधीयमानेनाऽस्ति मत्स्ययलक्षणा उद्बुद्धा
 यागः कर्तव्य इति यागमाधनेनोद्बुद्धा यशू भाव्येदिति वा । नन्वेव
 ज्योतिष्टोमवाक्येऽपि ज्योतिष्टोमगुणविधानाच्च यागविधिरस्ति । तथा
 अन्यत्रापि सर्वत्रोपपदश्रवणात्तद्विधिरिति क्वचिदापि कर्मविधयामाशङ्क्यैक-
 कर्ममात्रपक्षेन गुणविधीना सापेक्षत्वेनाप्रामाण्यप्रसङ्गः, नैव दोषः प्रकृत-
 र्माभावेन गत्यभावाज्ज्योतिष्टोमवाक्ये कर्मविधानं, तस्मिन् च विधीयमाने
 ज्योतिष्टोमपदमेक कर्मविधानं, तस्मिन् च विधीयमाने
 श्रित्यति । यदा तदेक मत्स्ययलक्षणायाश्चित्य गुणविधिरुक्तमिति विधानम् । उद्बु-
 द्धादप्यस्तु तत्प्रकृतं कर्मणिगुणविधयः यं हि लक्षणाश्रयणमप्रामाण्यात् ।

न च लतयायाः प्रमाणान्तरापेक्षणेनाप्रामाण्यम्, पदसमभि-
व्याहारादेव लतयासिद्धेः, इतिकर्तव्यतासन्निधिविशेषाच्च “भूयस्त्वेना-
भयश्रुती”त्यनेन न्यायेन ज्योतिष्टोमवाक्य एव कर्मविधानं नेतरेषु ।
भवतु वा ज्योतिष्टोमवाक्येऽपि गुणविधानमेवमपि नाप्रामाण्यं यदाऽ-
मेयोऽष्टाक्षरालोऽप्रावास्यायां पौर्णमास्या चाश्रुते भवति विश्वजित्सर्व-
ष्टोऽति राज्ञो भवतीत्येवमादिषु अनेकगुणोपादानेन कर्मणोऽवश्यविधात-
व्यत्वात्तत्रैव ज्योतिष्टोमोद्विदादिगुणविधिसम्भवाच्च लौकिककर्मोत्पत्त्या-
दपा-प्यम् । कथमप्रकृतेषु गुणविधिरिति चेत् लौकिकं वा किं प्रकृतं
येन तत्र गुणो विधीयेत तेन यदि तावदप्रकृतेऽपि विधिः स्यात्ततो-
विश्वजिदादिविधेः विधानाच्चाप्रामाण्यम् । अथ तु न ततो लौकिकेऽप्य-
विधानाद्विशिष्टविधिरित्युभयथाऽपि नाप्रामाण्यम्, न चैतत्प्रकृतज्योति-
ष्टोमादिगुणवरोधादुद्विदादिगुणानामविधानम् काम्यत्वेन तेषां नित्य-
गुणबाधकत्वात् । “उद्विदा यजेत पशुकाम” इति हि प्रकृतं ज्योतिष्टोममा-
श्रित्य उद्विदः पश्वर्थेन विधीयते । तस्माद्गुणविधिरिति प्राप्तेऽपि विधी-
यते “धातोरात्यन्तपाराध्योद्विदविधेस्तथा । फले कर्मणि वा नेह
गुणो बाधे विधीयते” । फले तावद् विधीयमाने गुणे परपदसम्बन्ध-
विधानादृशोरात्यन्तपाराध्यं विप्रकृतार्थविधिरवापद्यते । अथ तु कर्मण्यत्र
गुणो विधीयते तथाऽपि विप्रकृतार्थविधानं, धातोश्च किञ्चित्पाराध्यं-
त्वेन फलपदं चानर्थकं स्यात् । “दध्यादौ गत्यभावेन सर्वमेतत्समञ्ज-
सम् । उद्विदादिषु तत्रैव नामधेयत्वसम्भवात्” । “दध्नेन्द्रियकामस्य जुहु-
याम्” “ग्रीहिभिर्यजेते”त्येवमादिषु दधिग्रीहादियदनामर्थान्तरेऽत्यन्त-
निरुद्धत्वाच्च सामानाधिकरण्येन यजिनामत्वं शक्यते कल्पयितुमप्रसिद्धार्थे
हि प्रसिद्धपदसामानाधिकरण्येन निर्णयते । दध्यादपस्तु निरुद्धत्वाच्च
कथमिदं धातुसामानाधिकरण्यं प्रतिपद्यन्त इति गत्यभावात्तत्र धातुपा-
राध्यं विप्रकृतार्थविधानं श्रितम् । उद्विदादयस्तु यथैवावश्यवद्वारेण खनि-
कादौ वर्तन्ते तत्रैव स्वफलोद्भूतनकारित्वाच्चाग्रेऽपीति नात्र धात्वर्थवि-

यत्प्रभावात्सा न त्वत्र यतिसमवात्" । उद्भिदादयो हि करणत्वेन श्रूयन्ते
करणं च कारणत्वात्क्रिययैव सञ्जघ्मते नान्येन । क्रिया चात्र प्रत्ययवाच्या
फलभावनैव

न च तस्यामुद्भिदादीनां करणत्वं सम्भवति सञ्जानपदोपात्तधात्वर्थो
घोषरोधादिति भाषाधिकरणे वक्ष्यामः । न च धात्वर्थेनोद्भिदादीनां सञ्जन्त-
सम्भवति तस्य धातुना प्रत्ययार्थं प्रति करणत्वेनोपादानात् क्रियाकृत-
याऽनञ्जगतात्क्रियाकृतत्वे वा धात्वर्थस्य प्रत्ययार्थं प्रति करणत्वानुपपत्ते

न च सत्यपि प्रत्ययवाच्याया फलभावनाया धात्वर्थोघोषो
विन्यासा धात्वर्थभावनायोद्भिदादीनां सञ्जन्त इति वक्तव्यम् । तस्या इहा
श्रुतत्वात्, अदुतया च तथा उद्दान्तरस्यान्वयायोगात् । फलभावना
इव श्रुता, न च धात्वर्थभावना, न चाध्याकृत्य धात्वर्थभावना तया स-
म्भवः । उद्भिदा भाष्यमानेन यावेन पशून् भावयेदिति विनाऽप्यधा-
हारेण व्याख्यसम्बन्धोपपत्ते, तद्वक्ष्ये यदत्र प्रत्ययार्थं कारणं वागस्तत्रैव
तृतीयान्तैरुद्भिदादिपदैर्घं तंतश्च नान्या गतिरस्ति । तत्र गुणविधिरात्वे-
ऽर्थान्तराद्यधिनानामुद्भिदादिपदानामर्थान्तरे धाते कृतिर्मेत्वर्थेनसकथा स्यात्
उद्भिदता यागेति । नामधेयत्वे तु श्रुत्या, सोमेन यजेतित्येवमादिषु तु
सोमादिवज्जानामर्थान्तरंऽत्यन्तनिरुद्धत्वात्प्राप्ते च कणचिदप्यप्रतिद्वेष-
चिद्वृत्त्यवनात्ते वर प्रसिद्धार्थद्वारेण लक्षणाश्रयणमेवेति मत्स्यैलक्षणया
गुणविधिरित्यागविधानमङ्गीकृत सोमव्रता यागेन समीहितं कुर्वादिति ।
उद्भिदादीनां स्वव्यवहारेण कर्मण्याधि प्रसिद्धिरस्तीति श्रुत्या नामधेयत्व
युक्तम् । योजनं च नाम्ना सर्वत्र व्यवहार इव । न ह्यन्तरेण नामधेयमृ-
त्तिप्रकारादिष्वनेनाह यत्वे इति लघुमाध्यानोपायः स्यात् । कृत्विज्ज गुण-
फलप्रव्रन्धेनार्थवता दर्शपूर्णमासावाप्यमानोऽन्वारम्भणीयामिष्टि नि-
र्घेदिति गुणप्रव्रन्धः । 'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वयंक्वामो यजेत' इति फलोप-
न्धः । कृत्विज्ज भेदकतयाऽर्थवत्त यथा "अथैव ज्योतिरित्यादिषु व्रत्यते ।
यथा चात्रैवोद्भिदा यजेत पशुनाम" इति नामधेयत्वाभावे हि पशुतस्यै

व ज्योतिष्टोमस्य फलविधिर्यं स्यात् नामधेयत्वे तु यागान्तरविधाना-
त्सिद्धमर्थेयस्यम् ॥

चित्रादिशब्दानां धा-
गनामधेयताधिकर-
णम् ।

सू० यस्मिन् गुणोपदेशः प्रधानतोऽभिसंवन्धः
॥ ३ ॥

इह लोके ज्ञातिगुणवचनतया निरुक्ता गुणफलोपवृत्तेषु वाक्येषु श्रुताः
कर्मण्यापि योगश्रुतेन संभवदृत्तय उत्पत्तिवाक्ये फलवाक्ये गुणवाक्ये वा श्रुती-
यानिर्देशेन कर्मसमाभिधायकता शब्दास्ते सर्वे उदाहरणं यथा “चित्रया यजेत
पशुकामः पञ्चदशान्याज्यानि सप्तदशानि पृष्टानि त्रिशृदुहिष्यमानमिति
चित्राज्यपृष्टदुहिष्यमानशब्दास्ते गुणविधयः कर्मनामधेयानि वेति संश-
यः । तदर्थं च किं गुणविधौ वाक्यभेदो न वेति चिन्तयितव्यम् । कस्मा-
त्पुनरुत्पत्तिवाक्यमेवान्यैः स्तुवत इत्यादिकं नोदाह्रियते । यत्तदुपेऽपि
निर्णयकारणाभावात् गुणवाक्याधीन एव निर्णय इति तदेवोदाहृतम् ।
तथा हि न तावदाज्यैः स्तुवत इति गुणविधिरध्यवसातुं शक्यते । घृतस्य
स्तुतौ करणत्वात्संभवात् तत्र लक्षणया घृतसंशन्धिभिर्मन्त्रैरिति वक्तव्यम् ।
न च घृतसंशन्धिनः केचिन्मन्त्राः प्रसिद्धा ये लक्ष्येन् । तत्रानेनैव
वाक्येन लक्षणया घृतसंशन्धं मन्त्राणां विधाय तैश्च स्तोत्रे विधीयमाने
अस्यन्तगौरवं, विधौ च लक्षणाऽत्यन्तक्रिष्टा समाश्रिता स्यात् । तदुक्तं
“यदा जिमीयुस्तदाज्यानामाज्यत्वम्” इत्यादिवाक्यशेषावगतप्रेगाश्रयणेन
नामधेयत्वमङ्गीकृतमिति न गुणविधित्वाध्यवसानं, रुढत्वाच्च नामधेय-
त्वमपि न स्वध्यवसानम् । यदा तु पञ्चदशान्याज्यानीति संख्याविशि-
ष्टान्याज्यान्यवान्तरप्रकरणेन स्तोत्रगुणतया विधीयन्ते तदा तेनैव प्राप्तमा-
ज्यसंवन्धं लक्षणया मन्त्राणामनूय स्तुतिमात्रमुत्पत्तिवाक्ये विधीयते ।
अनुवादत्वाच्च लक्षणा न दोषः स्तुतिमात्रविधानाच्च सार्धं विधीयते
नामत्वेन लभ्यत इति प्रसिद्धादिभिर्गुणवचनतैवाध्यवसीयते । यदा
तु नात्रसंख्याविशिष्टाज्योऽविधानं संभवति किंतु आज्यानुवादेन संख्यामा-
त्रविधानं तदा स्तोत्रे घृतस्याप्राप्तत्वात्तदनुवादासंभवात्स्तोत्रानुवादेनैव

सत्या विधातव्या तस्याऽऽन्यशब्दस्य स्तोत्रवाचित्वेऽवकल्पते नान्यथेति
गुणवाक्यालोचनेनैवाज्यादिपदमुत्पत्तिवाक्यगत नामधेयत्वेनाध्यवसीयत
इति पतद्वयेऽपि गुणवाक्याधीनत्वाविशेषस्य तत्रैव कथा प्रवर्तते । पञ्चद
श्यान्वाज्यातीति किं सत्यापुनः पूत स्तोत्राद्वतया विधीयते ? किं वा
ऽऽन्यशब्दः स्तोत्रमुद्दिश्य सत्यामात्रं विधीयते ? इति । एष सप्रदर्शान्
पृष्ठानीत्यादिषु द्रष्टव्यम् । एष चित्रयेत्यस्मीषोमीयमानुवादेन विवा-
शब्देन चित्रत्वस्त्रीसि विधीयते उत दधि मधु पूत पयो धाना उदक
तण्डुलाः सप्तसप्त पञ्चापत्यमिति प्रकृतौ याम् फले विधीयते ? विवाश
ब्दस्य चित्रद्रव्यप्राप्तत्वात्तत्रैव नामधेयत्वमिति । तत्र प्रसिद्धादिभिर्गुण
विधि कृताश्चाह नोद्दिष्टादिन्याय उत्पत्तिवाक्यावगतकरणेनायोचितेन
यद् यागस्य यस्माद्यत् तदनुवादेन वैयधिकरण्येन गुणविधानाच्च मत्स्य
पक्षसत्तेत्युक्तम्

न च वाक्यभेदः, एकपदोपात्तत्वाच्चित्रत्वस्त्रीस्योपेक्षमवशिष्टैक-
कारकविधानात्पशुकामपदमपि पशुसाधनकत्वात्प्रीयोद्रीयस्य यागस्याजं
नाद्वतया प्राप्तसाधनत्वामनाऽनुवादः । अस्मि हि पशुयाव कुर्वत पशौ काम
ना, पञ्चदशान्वाज्यानीत्यत्रापि सत्याविशिष्टाज्याविधानाद् न वाक्यभेदः,
तस्यादुक्तविधिः । एष चाज्ये स्तुवत इत्याद्युत्पत्तिवाक्येऽप्याज्यादिपद गु-
णवाक्यप्रसंगानुवादक न नामधेयमिति प्राप्तेऽभिधीयते । 'वाक्यभेदप्र-
सङ्गेन सामानाधिकरण्येन । अन्वाख्यानार्थवादाच्च नामधेयोपपद्यते । चि-
त्रत्व स्त्रीत्व च नैकेन विधातु शक्य वाक्यभेदप्रसङ्गात् । उभयविशिष्टकारकं
विधानेऽपि नैवमम् । कामपदं च फले मुप्य साधने वैवाग् । प्रकृतफला
कादृदध्यादिपागादिक्रमश्च न न्यायः, तस्मात्तस्यैव फलमात्रविधानम् ।
विवापदं च सामानाधिकरण्येन नामधेयम् । पञ्चदशान्वाज्यानीत्यत्रापि
समासाभावाच्च सत्याविशिष्टद्रव्यवर्तिपत्तिरस्ति तत्रोभयोर्द्रव्यसम्ययोर्वि-
धानाद्वाक्यभेदः । तस्मादाज्यानुवादेन सत्यामात्रं विधेयं, तच्च यद्वाप्य
तावदाज्यपदं नामधेयं ततो घटते नान्यथेति गुणवाक्यप्रशङ्गेनैव तस्यैव ना
मत्वं विज्ञायते । सामानाधिकरण्याच्चाज्ये स्तुवत इति वाज्यतेषाञ्च

यदाजिमीयुत्पिपादेनामत्वमेव युक्तम् । यत्तु धार्तिके पृष्ठैः स्तुवतं दन्त्य-
त्पत्तिवाक्यमुदाहृतं तत्र चोदयन्ति यद्येतदुत्पत्तिवाक्यं तथा सति उत्प-
त्ता बहुन्ययोगाद्बहूनि मुप्यानि पृष्ठानि भवेयुः । तत्र यत्सप्रेम वक्ष्यते
ज्योतिष्टोमे पृष्ठबहुत्वाभावाद्वैकल्पिके द्वे पृष्ठे न बहूनीति मैत्रावरुण
मामादिषु पृष्ठशब्दे गौणः, तेन विश्वजिति सर्वपृष्ठशब्दे बहुत्वापेक्ष-
त्वाच्च चोदकप्राप्तानुवाद इति तद्विरुद्धते । तेन रथन्तरं पृष्ठं भवति
पृष्ठस्पृष्ट भवतीत्युत्पत्तिशक्यं वक्तव्यम् । तथा च स्वयमेव धार्तिककारो
नयमे वक्ष्यतीति सत्यमेवम् । अनादरादिदमुक्तम् एतदुक्तं भवति सर्वथा
सप्तदशानि पृष्ठानीत्येतदत्रोदाहरणं, यदेव तूत्पत्तिवाक्यं पृष्ठैः स्तुवत
इति वा रथन्तरं पृष्ठं भवतीति वा न तदेवोदाहर्तव्यमित्यभिप्रायः ।

अग्निहोत्रादिशब्दानां धामनामधेयता-
धिकारणम् । अयमेव च तत्प्रमाणम् । सू० तत्प्रख्यं चान्यशास्त्रम् ॥ ४ ॥

“आधारमाधारयति” अग्निहोत्रं जुहोती”त्याधारशब्देऽग्निहोत्र-
शब्दश्च गुणविधिः कर्मनामधेय इति विचारः प्रसिद्धादिभिर्गुणविधिः ।

न च मत्सर्येलसया अग्निहोत्रे बहुव्रीहौवाग्नये होत्रमस्मिन्नि-
ति मत्सर्यस्याक्तत्वात् उपसर्गनायाऽग्निर्देवता विधीयते नामधेयस्य चाह-
पत्यं स्यात् । यद्यपि च दध्यादिवाक्यैर्देव्यं लभ्यते तथाऽपि देवताभा-
वाद्धपत्यं, “यदानये च प्रजापतये च सायं जुहोति” “यत्सूर्याय च प्रजा-
पतये च प्रातः” रित्यनयोर्नेकगुणोपपादनेन विशिष्टकर्मविशिष्टत्वदेवता-
विधौ वाक्यभेदादसामर्थ्यं न चैककारकविधावादविभक्तिपृथक्तेन कारक
नानात्वात् । यदि त्वानीषामीयवदग्निप्रजापतिभ्यां समस्ताभ्यामेका
विभक्तिः श्राप्यत तत उभयविशिष्टैकदेवताकारकविधाच्च वाक्यं भेत्स्यते,
अथापि क्रीणातिश्रुत्यस्यदं विभक्तिः स्यात् तथापि तथा वाक्येनाह्नौक-
हायनीवदग्निप्रजापत्योर्युगपत्संश्रान्तात्स्यादुभयविशिष्टमेकं कारकम् । यदा
तु यजतिददातिजुहोतिभ्य इव भायनाविभक्तिः प्रत्येकमग्निप्रजापतिभ्या
मुच्यन्ती देवताविभक्तिः प्रकृत्यर्थभेदमिचामेव देवतां भावनामित्र प्रति
पादयति तदा कुतो देवतैक्यम् ? देवतासामान्येन त्वैक्यं भावनासा-

मान्येन तुल्यमिति समस्तो वेद एक वाक्यं स्यात् । अतो नामस्य
 देवताविधानासम्भवाद्वैक्यमिति गुणविधित्वमेव युक्तम् । अविहित-
 देवतासु वा दाहिहोमेषु गुणविधानाच्च तत्राप्यसम्भवं । आशाशब्दे-
 नापि तरणसमर्थद्वयमाश्लेष्यः प्रपुन्यमिधीयते । तच्च द्वितीयानिर्दे-
 शाद्वाधारणसम्भार्यत्वेन गम्यते निष्पद्योन्नतस्य सस्कारासंभवात्प्रयोजना-
 पेक्षायां प्रकृतद्रव्यापेक्षायां शुद्धार्थतो विज्ञापते प्रकरणेन च गुणे विधी-
 यमाने नास्ति सत्त्वार्थलक्षणां भक्तुपपत्त्यप्युक्तस्यैव धार्यस्य प्रकरणेन
 कल्पनात्, न चात्र योगो विधीयते सस्कारमानश्रवणात् ।

न च सस्कारकमणि कृत्विचामयन्ति तस्माद्गुणविधिः, एवं च द्वितीयाभिर्द्वौशे युक्तो भवति आधारास्य सस्कार्यत्वात् यमिहोचै चा र्थात्ताभ्यस्वानुवादेनोपसर्जनार्थविधानात् । नामधेयस्य तु तस्यैवविधे यत्वात्कर्मैव विधेयः, तस्य कारणमिति नामधेयं सूतीयान्तं स्यादनुपपत्त्या द्वितीया स्यात् ।

न च फलप्राप्तये एव कर्मणः करणत्वम् । इत्यतिसंवाच्ये तु फल-
वाक्यापेक्षितकर्मस्वरूपकर्तव्यत्वेन प्रतिपाद्यत इति वाच्यम् । विधि-
वाक्याश्रयमात्रं कर्मत्वावधारणादप्येव च तस्य साध्यान्तरानपेक्षत्वात्
फलप्राप्तयेनापि फले विधातुं शक्यत इति कर्मोत्तरमेव फलवाक्ये स्यात् ।
तथा चाप्यग्निहोत्राधिकरणे वक्ष्यते न ह्यकारकभूतोऽमेरुसाध्यान्तरानपेक्ष-
स्याद्वाक्यान्तराणां फले विधातुं शक्यत इति तस्मादुत्पत्तावपि कर्मणः
करणत्वात् द्वितीयानुपपत्तिरिति गुणविधिः, यत्रोच्यते “वाक्याद्यं न विधा-
तव्यं चात्यर्थविधिवन्मये । यदन्तरं न चावन्त्यतिनामत्यमभवात्” ।
श्रुत्या हि चात्यर्थविधानं वाक्येनोपपदाद्यस्य तत्र यदुपपद्यमानमत्यति-
स्यात् स्याद्वाक्यात्यर्थविधानम् । तच्च शास्त्रान्तरप्रव्याप्तिं गुण निमित्तो-
क्तस्य नामधेयत्वेन सम्भवतीति न चात्यर्थविधानं वाधिराश्रयम् । किं पुनः
शास्त्रान्तरं यदस्य गुणस्य प्रव्यापकम् ? । यन्नेत्यादिप्रवृत्तिर्न्यासितस्यातिरिक्त-
स्याहेति वाचं ब्रूहेति मूर्धं ज्येतिर्याति मूर्धंः स्याहेति वातरिति वाच-
निकप्रत्ययप्रव्यापिनः । यदस्येव च प्रव्यापनये च वाचं ब्रूहेतीत्येतत्तु मन्त्र

वर्णापान्ताग्निमूर्यानुवादेन प्रजापतिसमुच्चयविधानमते । न वाक्यभेदः,
 आचारवाक्येऽप्याचारसंज्ञके कर्ममात्रे विहिते चतुर्थहीतं वा एतद्भूतस्याधा-
 रमाशयैत्यनेनैवान्वयप्राप्तेः चरणात्परकत्वं प्राप्तमिति तन्निमित्तनामधेयत्व-
 संभवात्कर्मविधानमेव युक्तम् । दृष्टं च संस्काराणामपि नामधेयम् । “उपाशुं
 शृङ्गातीत्यन्तर्याम शृङ्गातीति न चास्य संस्कारान्वयम्” इन्द्र ऊर्ध्वोऽध्वर-
 इत्याधारमाधारयती”ति मान्तर्यार्थकेन्द्रदेवतावत्त्वाद्यागत्यसिद्धेः अतो
 नामत्वम् । अर्थाहितसाध्यांशाभिप्रायकरत्वं द्वितीयाभिप्रायः । कथं पुन-
 रशास्त्रेनानध्याहृतेन च शास्त्रस्यान्वयः । न हि श्रुत्या लक्षणया वा
 विशिष्टाव्ये साध्यत्वं शाब्दं, नाप्यभ्याहृतं वाक्यभेदप्रसङ्गादग्निहोत्रहोमं
 कुर्याद्वेमेन च क्लृप्तमिति अर्थाहितेनापि यद्वान्वयः स्यात्तथा सति
 गुणोऽप्युद्भिदादिरर्थाहितसाध्यांशाभिप्रायेण करणभूतेऽपि कर्मणि वि-
 धीयमानः श्रुत्येव शब्दो विधातुमिति मत्पर्यलक्षणा वृत्तज्ञताञ्जलिः
 स्यात् । एतेन ये धात्वर्थस्य विषयतया कारणत्वेन चान्वयं मन्यन्ते ते
 निरस्ता चेद्विदितव्याः । विषयभूतेन हि कथं कारणवाचिनां नामधेयानां
 सामानाधिकरण्यम् ? अर्थिकेन कारणत्वेन सामानाधिकरण्यमिति चेत्
 साध्यत्वमपि तदर्थार्थिकमस्तीति गुणविधिरपि विनैव मत्पर्यलक्षणाया
 विना च वैरूप्येण स्यादिति ममस्तमेव नामधेयप्रतिपादनमनुपपन्नं स्यात् ।
 अथ विषयत्यद्वारेण कारणत्वपर एव शब्दस्ततोऽन्यपरेण शास्त्रेणोपाय-
 मात्रत्वेनोपास्य विषयत्वं न शास्त्रार्थः स्यादतत्परत्वात् । अथ शब्द एव
 प्रथमं विषयतयाऽभिधाय पुन कारणतयाऽप्यभिधत्ते कथं महदुच्चरितोद्भि-
 रभिदध्यादभिदधाने वा साध्यत्वमपि पुनरभिदधीत न हि नियामकमस्ति
 द्विरेवाभिधत्ते न त्रिरिति । ‘सहस्रमृतायाः क्रियवगुण्डनेन’ति न्यायात् ।
 अतश्च गुणविधिरपि स्यादित्युक्तम् । अतः कारणत्वेनैवान्वयः वाच्यो न विष-
 यत्वेनेत्यास्तां तावत् । अतः कथं द्वितीयाश्रुतिनिर्देश इति वदथ्यम् । तदु-
 च्यते अस्ति तावदर्थिक धात्वर्थस्य साध्यत्वममाधितस्य कारणत्यानुप-
 पत्तेरतः साध्यमाधनयोर्द्वयोरेकार्यममशयात् साध्याभिधापिनी द्वितीया
 माधनत्यमेव लक्षयन्ती धातुमामानाधिकरण्यं प्रतिपद्यत इत्यभिप्रायः ।

श्वेनादिशब्दानां यामनामधेयतामधिकारणम् ।

यद्यप्येव तद्व्यपदेशन्यायः ।

सू० तद्व्यपदेशं च ॥ ५ ॥

इह रुडिशब्दा एव वाक्यभेदाद्विज्ञातस्तद्व्यपदेशवन्त उदाहरणम् ।
यथा "श्वेनेनाभिचरन् यजेते" त्यादियु श्वेनादिशब्दा तेषु गुणविधिः कर्म-
नामधेय इति वक्ष्यते । अत्यन्तानिरुद्धत्वाद्गुणविधिर्योतिषोर्मादियु का-
म्यस्यास्य नित्यमुत्पत्तिशृङ्खलासौ सौम्यं बाधते । यद्वा गुणविशिष्टकर्मवि-
धानम् अत्रसिद्धार्यरूप्यनातो धरं मन्वर्चसकृत्वा सोमादिवत् ।

न च यथा वै श्वेन इत्यादिवाक्ययोगेदंशितक्रियात्तामान्येन
कर्मणि गौणत्वेन कर्मवचनस्य युक्तम् । अत्यन्तविशृङ्खलत्वात् गौणत्वस्य
लक्ष्यमाणगुणैर्षोणादृष्टिर्गौणीति वक्ष्यते । मन्वर्चं लक्षणैवाश्रिता गौणत्वे
वाच्योक्तत्वात्क्रियाश्रयः । लक्षणायां तु तद्व्यपदेशं वर्त्तमानः श्वेनशब्दो
लोहितोष्णीशादिष्वप्यसंज्ञेनाद्ये श्वेनविधिपर एव करणीभूतेन तु यागेन
करणीभूतस्यैकवाक्यता नान्तरणं मन्वर्चलक्षणा सम्यक्त इत्येकवाक्यत्वादे
लक्षणाश्रयस्य, सात्त्विकं तु शुल्यं च इति न श्रुतिश्रयः, वक्ष्यते गुणविधौ
तावत्स एव स्तोतव्यः । तस्य चात्मनैवापमानमनुपपन्नमिति तद्व्यपदेशा-
त्मकवाक्ययोगेनानुपपत्तिर्गौणविधिस्तु गौणत्वादेवायुक्तः ।

न च सोमादिवत्पदान्तरस्यान्यगतित्वं यथा वै श्वेन इति वा-
क्ययोगेनानुसाराद्वैवाक्यत्वेन नामत्यसंभवात् । यद्यप्यं हि वाक्ययोगेनैतद्वैव
व्योक्तं, कथं नाम श्वेनशब्दस्य यागनामधेयता विज्ञापयेतेति तस्मादा-
मधेयम् । एव वैदिकवाक्यभेदतत्त्वोपतद्व्यपदेशोत्तुर्भिर्नामस्य साधितम्
एतेरेव च संपन्नं नामधेयत्वमिति द्रष्टव्यम् ।

वाक्ययोगेनानुसाराद्वैवाक्यत्वेन
नामधेयतामधिकार-
णम् ।

सू० नामधेये गुणश्रुतेः स्वादिधानमिति
चेत् ॥ ६ ॥

"वाक्ययोगेन स्वाराज्यकामो यजेते"ति वाक्ययोगेन शब्दः किं गुणवि-
धिः एतं कर्मनामधेयं मिति विन्यस्यते । तदर्थमिदं विज्ञापयेते किं यजेते
स्याप्राप्तं गुणरूपाभ्यां तन्त्रेण मन्वर्चं वक्ष्यते न चेति संबोधिं योद्विदा
दीनि अत्रोदाहरणानि ।

सर्वथाप्यातशब्दे तु तन्त्रसंबन्धसंभवात् ।

मत्स्यैलक्षणा दोषो नास्तीत्यातिष्यतेऽधुना ॥

धर्मत्वं करणत्वं वा नाप्यातिनाभिधीयते ।

यागादेः किं तु संबन्धमात्रं साधारणं च नत् ॥

यदि हि यत्रेतेति यागस्य कर्मत्वमुच्येत ततः साध्यद्वयासमवायाच्च फलं संबध्येत गुण एव तु साधनतया संबध्येत । अथ तु करणत्वमेव यागस्य ततोऽपि करणद्वयासमवायाच्च गुणः संबध्येत फलमेव संबध्येतिति न स्यात्सन्ध्यादिषु, न त्वेतदन्यतराद्यात्यातिनोच्यते तद्विचकशब्दाभावात् । प्रकृत्या हि यागमात्रमुक्तं प्रत्ययेन तु भावना तयोस्तु समभिध्याद्वारात्संबन्धमात्रं गम्यते । तच्च कर्मत्वरूपत्वयोः साधारणम् । अत्रात्रोभयरूपसाधारणत्वाद्यागस्य तद्विषयाऽपि भावना यागकर्मिणा यागकरणिका चेति द्विरूपा भवति । सत्र यागकर्मिकांशेन गुणसंबन्धं तत्करणिकांशेन फलसंबन्धं भावना लभते तन्त्रेणेति त्रिनैव मत्स्यैलक्षणाया यागे गुणविधानमुपपद्यं याजपेदेन यागं कुर्याद्व्यागेन च स्वाराज्यमिति, यत्रोच्यते, “संबन्धमात्रतात्पर्यं नैकस्याप्यन्ययोर्भवेत् । तद्विशेषपरस्य तु स्यादन्यतरसङ्कतिः ॥

रूपद्वयपरत्वं तु विना कृत्वा न लभ्यते ।

तस्माच्चाप्यातशब्दस्य तन्त्रसंबन्धसंभयः” ॥

श्रुत्या लक्षणया वा यत्परः शब्दः स एव शब्दान्तराद्येन संबध्यते । तद्व्याप्यातात्संबन्धमात्रं धात्वर्थभावनयोरवगतं ततो नैकस्यापि फलगुणयोस्तदन्ययः स्यात् । फलस्य साधनापेक्षत्वाद्यागकरणैव भावना फलसंबन्धमर्हति, तथा गुणस्य साध्यापेक्षत्वाद्यागकर्मक्यैव भावनया मयन्यः । अनिर्द्धारिताभयरूपा तु नैकस्याप्यन्यीयते अयोग्यत्वात्तत्रावश्यं विशेषपरताऽभ्युपगन्तव्या । कथमसत्योः कर्मकरणविभक्तयोस्तत्परता शब्दस्येति चेत् । सामान्यवाचिनी वा ण्टी किमत्रास्ति येन संबन्धमात्रमयगम्येत, समभिध्याद्वारादेव लक्षणया संबन्धावगतिरिति चेत् । तत एव समभिध्याद्वारात्पदान्तरान्यवयवोपनिषन्नाया संबन्धविशेषस्यैव लक्षणया सिद्धेः ।

न ह्यसति विशेषपरत्वे यदान्तरान्वयो घटत इत्युक्तम्, तस्माद्विशेषपर-
ता । तत्र कर्मपरत्वे गुणस्यैव संबन्धो न फलस्य, कारणपरत्वे तु फलस्यैव
न गुणस्येत्यन्यतरविशेषपरत्वेऽन्यतरस्यैव संबन्धात् न तन्त्रेयोभयसंबन्धः,
उभयपरत्वं तु नास्तिमन्तरेण लभ्यते । न खलु यस्मिन्नेव सणे यागं का-
याऽऽत्मनाऽवबुद्ध्यामहे तस्मिन्नेव कर्मात्मनाऽवबुद्ध्यामहे इति स्वानुभ-
वसिद्धमेतत् । एवं गुणप्रधानतोद्देशोपादानविध्यनुवादत्वज्ञतमपि वैकल्प्य-
मस्ति न तन्त्रत्वं भावनावदिति चेत् । यथा खलु भावना कर्मकरणत्वा-
द्देशोपादेयत्वादिरूपभेदमन्तरैर्गोशस्याताभिधेयेनैवात्मना साध्यादिभिः
संबध्यते इदमनेनेत्यं कुर्यादिति तथा यागोऽपि कर्मकरणत्वकृपमनादृत्य
धात्वभिहितेनैव यागरूपेण गुणकलाभ्यां संबध्यत इति न वैकल्प्यमिति
नाक्रियात्वात् । भावना हि क्रियारूपा सर्वकारकसाधारणरूपैवेति युक्तं
यदवैकल्प्येयानेकसंबन्धं लभते, यागस्त्यक्रियारूपः कथमिव कारकरूपैर्गु-
णादिभिः संबध्यते । तदसौ भावनाद्वारणैवावगच्छेत्तदायनीयसु गुणकलाभ्यां
संबध्यत इति युक्तम्, भावनावयवयोऽपि चास्य न स्वरूपेण सम्भवति ।
कारकं हि क्रियया संबध्यते न वस्तुरूपमतोऽवश्यं कर्मात्मना करणात्मना
वा धातुना यागः प्रतिपादनीयः । तत्रान्यतररूपप्रतिपादने कस्यतएवैव गुणेन
फलेन वा संबन्धावोभयसंबन्धसिद्धिः । उभयरूपप्रतिपादने वा द्विरुच्चारणे
वाक्यभेदः, तस्मात् तन्त्रमंत्रान्य, तेन गुणविधिपक्षे सैव मन्त्रर्यलक्षणं सोमेन
यज्ञेन अहण्या क्रीणातीत्यादि तद्विशेषितया व्री वाजपेयं मुराद्वध्यमस्मि-
सिति मुराद्वहविधानात् तत्प्रत्ययतया नामधेयस्यम् । ये तु कार्याभिधा-
यिनामेव भावनाऽभिधेया न सर्वोप्यातानामित्यादुस्तेषां काष्ठैः पत्रती-
त्यादिषु भावनाभावाद्वात्वर्येनैव कारकाणां संबन्धात् क्रियारूपत्वं धात्व-
र्यस्याभ्युपगन्तव्यम् । अतरव स्वरूपेणैव धात्वर्थैः कारकसंबन्धमर्हतीति
विनेयाश्रया यत्प्रतिहितेनैव रूपेण साध्यसाधनाभ्यां संबध्यत इत्य-
धिकारमिदमनुपपन्नं स्यात् । न चेद्देशोपादानादिरूपमपि वैकल्प्यम्
गुणविशिष्टयागविधानात् ।

न च मत्वर्थलक्षणा, कारकविभक्त्यैव श्रुत्या क्रियारूपधात्वर्थसंबन्धसिद्धेः । अतोऽक्रियारूप एव धात्वर्थ इत्याशयणीयं, युक्तं चैतत् अन्यथा हि काटैः पंचतीतिवत्काटैः पाक इत्यपि संबन्धः स्यात् । तेन यद्यपि धात्वर्थानमिवान्योत्पादानुकूलतया क्रियारूपत्वमस्ति तथाऽपि धातुभिः स्वरूपमभिधीयते प्रतीत्यभावादिति न तत्संबन्धः कारकाणाम् । यथा हि वस्त्यादिशब्दाभिहिताऽपि क्रिया न कारकैः संबध्यते तथा न धात्वभिहिताऽपि । भावनादिशब्दा अपि न तद्रूपस्याभिधायकाः अदूरविमर्कपरमात्रेण तेषामाख्यातपर्यायत्वम् । आप्यातमेव तद्रूपाभिधायीति तेनैव कारकाणामन्वयः । तेन लडादिष्वपि कारकसंबन्धसिद्ध्यर्थमाख्यातस्य भावनाशचित्वमङ्गीकर्तव्यम् । अन्यथा धात्वर्थस्य क्रियात्वापत्तेरधिकरणमिदमनुपपन्नं स्यात् । भवन्मते चासत्यपि प्रत्ययार्थस्य क्रियात्वे धात्वर्थसंबन्धित्वाभ्युपगमात् कारकाणां सुतरा गुणविधित्वमेव स्यात् । अपि च लडादिभिरपि कर्मनामधेयानां कारणार्थतया समभिव्याहारोऽनुवाद-याप्ये दृश्यते 'वाजं वा एषोचरुहस्तते यो वाजयेयेन यजेत यद्वर्भमयं परिधापयति वाजस्यावस्था' इति तद्वदि नडादिषु धात्वर्थ एव क्रिया स्यात् कथं तृतीयान्तनामधेयसंबन्धः, न ह्यस्मैवात्मनः कारणं भवति तथा यो राजसूयेन यजते योऽश्वमेधेन यजत इति तथा तमालभत तेनाय-जत इति लङन्तप्रयोगेऽपि दर्शयितव्यम्, अतो यथा वैदिकवाक्यालोच-नेनापूर्वं शब्दार्थं भवन्तोऽनुमन्यन्ते तथा सर्वोप्यातानां करोत्यर्थवचनत्वं विमुक्तलङ्गेऽनुमन्तव्यम् । तथा हि तत्रैव तृतीयान्तानां नामधेयानां कर-णसमर्पकतयाऽन्वयो घटते अन्यथा दुर्घट स्यादित्यास्तां तावत्, तस्मा-त्सिद्धं नामधेयत्वम् ।

आनेपाटीमनामता-
धिकरणम् ।

सू० तद्गुणास्तु विधीयेरन्नविभागाद्विधानार्थे
न चेदन्येन शिष्टाः ॥ ६ ॥

"यदानेपोऽष्टाक्रपातोऽमात्रास्यायां पौर्णमास्यां चाच्युतो भवती"-
त्यत्रानेपशब्दे गुणविधिः कर्मनामधेयमिति विचारः, तदप्यं च किम-

न तत्प्रत्ययार्थोऽस्ति न चेति । तत्रानेकगुणविधाने वाक्यभेदादप्याक-
शलद्रव्यकं कर्ममात्रं विधीयते । तस्य तु स्थानक्रमादग्निदैवस्य गान्धा-
नुवाक्याद्युक्तमङ्गं संभवति अतो मान्दर्वर्णिकोऽग्निरग्निहोत्रयत्प्राप्त इति
तद्वदेव नामधेयत्वम् । उच्यते

“मन्त्राकाहुः न चाग्नास्ति सत्यामपि न योग्यता ।

मन्त्रस्य नास्ति वचनमग्निहोत्रेऽस्ति तत् वयम् ॥

न स्यात्ताकपालो भयतीत्येतावता पुरुषव्यापारः कश्चिदुक्तो योऽ-
नुष्ठानाय स्मारक मन्त्रमपेक्षेत सत्यामपि तु मन्त्राकाहुषां पुरोडाशप्रा-
चविषयस्य व्यापारस्य देवतावाचिमन्त्रसंश्रयार्थोपत्त्याय सन्न्यः । यदि
यागस्य मन्त्रसंश्रयान्मागेवावर्तन् स्यात् ततो भवेद्देवतावाचिमन्त्राऽभिधा-
यिना मन्त्रेण सन्न्यः, न तु तदस्ति देवतावचनस्याङ्गं प्रत्यक्षयागा-
वधयात् ।

न च चाचनिकोमन्त्रो नाधारवद्गुलान्मान्दर्वर्णिकी देवता स्यात्
चाचनिकोऽपि तु होमस्य पुरुषव्यापारस्य अथवा तस्मिन् मन्त्राकाहुः, योग्यश्च
होमो देवताऽभिधायिना मन्त्रेण सन्न्यु वाचनिकश्च तत्र मन्त्रः तेन युक्तं
मान्दर्वर्णिकदेवताकल्पनम् । इह तु मन्त्रसंश्रयस्याकाहुर्वाग्यत्ववशेन
कल्प्यस्यात् न प्रायागात्सिद्धिरस्तीति देवतासमन्वेनेव यागोत्पत्त्यर्थ इत्या-
ग्नेयशब्देन देवता विधातव्या विशिष्टकर्मविधानाच्चाघातनेकेषामपि
गुणानां विधिः सिद्ध्यतीति न वाक्यभेदः ॥

वर्हिषादिशब्दानां
जातिवाचित्वात्पक्ष
रयम् ।

सू० वर्हिषराज्ययोरसंस्कारे शब्दलाभादतः

शब्दः ॥ ७ ॥

कर्मनामसङ्गात् दृश्यान्वा वर्हिषराज्यपुरोडाशशब्दानां संसृतेषु
शास्त्रस्यैः सर्वैः प्रयुज्यमानानामसंस्कृतेषुपि जातिमात्रे कैश्चिदशास्त्रस्यैः
प्रयुक्तानां किं संस्कारनिमित्तता यूपादिवत् ? उत जातिवाचिते ? ति विन्यते
तत्र षोडशदिग्दशशालादिष्वप्य शास्त्रस्यमात्रिकप्रसिद्धिः सार्धचिकी

अशास्त्रस्यैव कृतिपथप्रसिद्धेर्बलीयसीति संस्कारनिमित्ततेति प्राप्ते दूमः ।
 “अन्यथातिरेकाभ्यामेतेषां जातिवाचिता । व्यभिचारात् संस्कारनिमि-
 त्तत्वं प्रकृत्यते” । न हि शास्त्रस्याः सर्वलोकस्याश्च जातिप्रपहाय प्रयु-
 ष्यते । संस्कारत्वमपहाय जातिमात्रे केचित्प्रयुज्यते तेन जातिमेते न
 व्यभिचरन्ति, व्यभिचरन्ति तु संस्कारम् अतो जातिवाचिता ।

न च शास्त्रस्यसर्वलोकधरोऽथ, तत्रापि जातेरनपगमादित्युक्तम् ।

न च जातिमात्रे शास्त्रस्यानामप्रयोगादतद्वचनस्य, न हि यो यत्र
 शक्तः स तत्र सैयं प्रयोक्तव्यः, तस्मान् जातिवचनाः ॥

प्राज्ञव्यादिपदानां योगि-
 कत्वाधिकरणम् ।

सू० प्राज्ञणीस्यसंयोगात् ॥ ८ ॥

प्राज्ञणी—शब्दस्यापि पूर्वशस्त्रसर्वलोकशास्त्रस्यप्रयोगात्संस्कारनिमि-
 त्तत्वं प्राप्तमपेक्ष्यासकृतेऽपि केचित्प्रयोगादव्यभिचारान् जातिनिमित्तता
 मान्ता, न चावयवार्थता युक्ता समुदायप्रसिद्धेर्बलीयस्त्वात् । अवयवशब्दरेण
 हि विशिष्टार्थप्रतीतिर्वाक्यादिष्व वाक्यार्थप्रतीतिः पदार्थनिमित्ता नाव-
 ष्यिकी, समुदायप्रसिद्धौ तु श्रुत्या प्रतीतिरिति सैव बलीयसी । उच्यते ।

“कठिणं व्यात्मिका योगं बाधते न त्यलञ्जिका ।

तत्रैव चात्मलाभोऽस्या यत्र नावयवार्थता” ॥

यथा वृक्षेऽश्वकर्णस्य सत्सु त्ववयवार्थेषु तत एवोपपत्त्याद्वर्थापत्तिः
 परितीणा नादृष्टां समुदायस्य शक्तिं कल्पयितुं तमा, सन्ति त्ववयवार्थाः ।
 प्रकृष्टोत्पण्डितत्वात् स्त्रीलिङ्गत्वाच्च तेनात्र नात्मानं लभते कठिणं व्याप्य
 वाक्यवत् तस्मादौगिकः प्राज्ञणीशब्दः ॥

निर्मन्थ्यशब्दस्य योगिकत्वाधिकरणम् । तथा निर्मन्थ्ये ॥ ९ ॥

टी० निर्मन्थ्येनेष्टकाः पचन्तीति विषयवाक्याच्चिर्मन्थ्यशब्दस्यापि
 शास्त्रस्य सार्वलौकिकप्रयोगात्संस्काराच्चित्तमध्यभिचाराद्वा जातिनिमित्त-
 त्वमुद्वाह्य प्रसिद्धाययवार्थत्वात्पूर्वश्रौतत्वं साधनीयं विशेपस्येतावान् ।

प्रोक्तोऽपि शब्दे हि सेवनसाधनत्वनिमित्तः । अस्ति चाप्यं सेवनसाधनस्य सर्वदेति युक्तं यौगिकस्य निर्मल्यशब्दसु मन्वयकर्मत्वनिमित्तः ।

न च निष्पद्यमानिर्मल्यनकर्मत्वयोग्यताऽस्ति निष्पन्ने चानाद्यं शब्दे लोके प्रयुज्यते निर्मल्यमानस्य यस्यामह इति ।

न च भूतपूर्वस्य योगेन वृत्तिरिति प्रतिषेधमिति भेदात् अन्यो ह्यग्नि-
मैन्यननिष्पन्नः स तद्वैद्य नष्टः, अन्यस्यापि पाकाय नाप्यते सोऽयमसत्य-
यवापि प्रयुज्यमान सस्कारमिव योगमपि व्यभिचरतीति न तद्विनिमित्तः,
जातिरिति न व्यभिचरतीति तद्विनिमित्तमेव युक्तमिति इमां विशेषां शङ्कां
निवर्तयितुमिति देशः क्रियते । भूतपूर्वमपि योगं निमित्तोक्त्य सत्तत्त्वमि-
देशे विशेषोपपत्तेर्न कठिन्त्यन्तपरिवृष्टा कल्पयितुं शक्यते तस्मादौगिकः ॥

अथ वैश्वदेवादिशब्दाना-
माप्तयेत्यादिशब्दानाम् ।

सू० वैश्वदेवविकल्प इति चेत् ॥ १० ॥

चातुर्मास्येषु प्रथमे यवैष्यते यथाः संमाद्याताः क्षान्तिपमष्टा-
पाल निवेशति सौम्य चरं माविचं द्वादशकपाल सारत्वं चरं पौष्पं
चरं माहृत मफकपाल वैश्वदेवीमामिसा द्वावाष्टिश्रमे ऋणतमिति ।
तत्सन्निधाधिशमाभायते 'विश्वदेवेन यजेते'ति । तत्र श्रयः किं पते
तेत्यनूदितानां मागानां वैश्वदेवशब्देन गुणविधिः, विश्वदेवा देवता वि-
धीयन्ते किं वा तेषामेव नामधेयमिति "तत्र नामत्वेपि स्याद्वाक्यमेतदन-
पेक्षं देशताऽस्ति विशेषा स्याद् गत्यभावाद्भिरुक्त्ये" । नामत्वेपि हि तस्या
विधेयत्वाद्यागस्य चाकृत्वत्वेनाविधेयत्वात्समस्तवाक्यान्तराश्रयप्रसङ्गः, त-
स्मादुपविधिः, आग्न्याद्याशब्देषु यागेषु देवतास्तरामनवकाशमिति चेत् न
विकल्पसंभवात् न ह्यद्वार्य मूत्रभावाकाराभ्यामुत्पत्तिविष्टप्रावृत्य कथित-
मिति तुल्यप्रलता मन्यते ।

१ विश्वदेवस्य निवर्तयितुमिति देश इति युक्तं पाठः ।

२ निर्मल्यशब्दोऽस्ति पुस्तकान्तरपाठः ।

ननु च गुणाधिकरणे धर्माधिलं वक्ष्यते तेन गर्तार्यमिति चेत् न ।
 ज्ञानर्यक्याधिस्यात् वक्ष्यति हि श्रुतिलिङ्गाधिकरणे दुर्बलस्यापि प्रमाणस्य
 बाधे यदि किंचिदनर्थकं भवति ततो विपर्ययोवाधो भवतीति तद्विहा-
 र्यविधीयमाने गुणे समस्तस्यैव वाक्यस्यानर्थव्यपसङ्गाद्देवतैव विधातव्या
 सा च गत्यभावादुत्पत्तिश्रुत्याऽप्युत्पत्तिश्रुत्यैरन्यादिभिर्विकल्पयिष्यते, स्या-
 देतदेवं यदि वाक्यान्तरं स्यात् तत्त्वनुवादेऽपि समुदायीकरणेनार्थ-
 वत् । न हि नानावाक्यचोदितानाम् आग्नेपादीनामेकशब्दोपादानादृते
 समुदायभावापत्तिरेकसंज्ञासंबन्धो वा लभ्यते । सति त्वनुवादे तेनैव
 निमित्तैकप्रतीत्याहठानामेकसमुदायत्वमेकनामधेयत्वं च लभ्यते । ततश्च
 प्राचीनप्रकरणे वैश्वदेवेन यजेतेत्येवमादिषु वैश्वदेवनामकस्याग्नेपादिसमु-
 दायस्य ग्रहणं सिद्धं भवति । इतरथा ह्यामितायागस्यैव वैश्वदेवत्वप्रत्य-
 क्षप्रत्यभिज्ञातात्प्राचीनप्रख्यादिसंबन्धः स्यात् । नन्वनुवादेऽपि श्रुत्यर्थवत्ता-
 दामितायागस्यैव स्यात् । इतरथा हि वैश्वदेवावैश्वदेवेषु वैश्वदेवशब्दः
 छिन्नित्यायेन कल्प्यः स्यात्, न ज्ञानर्यक्यात् । आमितायागस्यैव देशा-
 दिसंबन्धोऽसत्यप्यनुवादे लभ्यते ततश्च तदवस्थमनर्थक्यं स्यात् । यत् चा-
 नर्थक्याल्लक्षणाश्रयणं, न चावश्यं लक्षणा । वाक्यशेषदर्शितयोगक्षणेन
 श्रुत्येवाष्टानामपि यागीनां नामत्वसंभवात् । एवं हि श्रूयते “यद्विश्वेदेवाः
 समयजन्त तद्वैश्वदेवस्य वैश्वदेवत्वम्” । तदनेन योगेनाष्टानां नामत्वश्रु-
 त्पादनार्योपमनुवादः, सति चानुवादत्वेनाप्यर्थवत्त्वेन देवताविशिष्टयागा-
 न्तरमपि शङ्कनीयम् । गौरवात् प्रकृतप्रत्ययवाधाच्च । श्रुष्टौ ह्यर्थाशेति-
 चात्यन्तानन्यग्रतिलिङ्गविरोधात् तस्मात्समुदायानुवादः । तत्र च यदृत्व-
 योगेन वैकदेशदेवतात्वेन वा विश्वेषां देवानां समवायात्तत्प्रत्यन्यायेन
 नामधेयं चैत्यदेवशब्दः ॥

वैश्वानरोऽष्टत्यागसंवा-
 दादताधिकरणम् ।

सू० पूर्ववन्तोऽविधानार्थास्तत्सामर्थ्यं समा-
 न्याये ॥ ११ ॥

“वैश्वानरं द्वाशकपालं निर्वपेत् पुत्रं जात” इत्युक्त्वा “यदष्टाकपा-

लोभयति गायत्र्यैवेन वक्ष्यवर्चसेन पुनरिति यववक्त्रपालस्त्रितैवामि" वि-
त्येवमादि श्रूयते तत्र त्रिचार्ः । किमष्टाकपालादियच्छाः प्रकृतवैखानरया-
गस्य नामधेयं नृत्त तत्रैव गुणविधिः ? अथ कले गुणविधिः - किं वाऽयं वाद ?
इति, तदर्थं च गुणात्रिचिपथे सर्वेषामष्टाकपालादीनामुत्पत्तिश्चिष्टता मभ-
वति ? किं वा सर्वेषामुत्पत्तिश्चिष्टता ? अथ वा द्वादशकपाल उत्पत्तिश्चिष्टः ?
अथ वा तूपवर्तिष्ठाः ? इति । तत्र वैखानरसामानाधिकरण्यादष्टत्वादीनां
द्वादशसु भावेस्तत्प्रत्यन्यायेन नामधेयत्वमाशङ्क्य दृष्टव्यवनत्याद्यागमा-
मानाधिकरण्याभावात्तत्प्रत्यन्याभावाच्च गुणविधिः । तथा हि यद्यपि
द्वादशस्यैव विधाने तत्रापि न द्वादशकपालेऽष्टाकपालः समस्ति । यो-
ष्टाष्टसु कपालेषु संसृज्यः पुरोडाशः सोऽष्टाकपालः ।

न च पुरोडाशेषु पुरोडाशान्तरमेवस्ति ।

न च द्वादशकपाल एवाष्टसु संस्कृत इति श्रूयते वक्तुम् । अष्टानां
तत्र सापेक्षत्वात् अष्टमिषवत्तुभिश्चासौ संस्कृतो न केवलैष्टभिः, तत-
श्चामास्यैकद्वितानुपवर्तिः तस्मात्सापेक्षावत् तत्प्रत्यन्यायम् । अत
अथ नार्थवादस्त्व, न ह्यविहितस्याष्टाकपालस्य स्तुतिः समभवति तस्मा
नृणविधिः । अष्टाकपालद्रव्यमष्टत्वमन्या वा सिद्धीयते वैखानरयोगे न
चोत्पत्तिश्चिष्टद्वादशकपालावरोधादविधानम् सर्वेषामुत्पत्तिश्चिष्टत्वात् ।
एवं होदं वाक्यं वैखानरं द्वादशकपालमित्यादि यस्मिञ्ज्ञात इत्येवमन्तम् ।
एकोपक्रमविधानतत्वात्तन्मध्ये चाष्टत्वादयः युताः सर्वे एवोत्पत्तिश्चिष्टाः
मभवन्ति । यद्वा सर्वे एवोत्पत्तिश्चिष्टा वैखानरं द्वादशकपालमिति द्वेषता-
विशिष्टयोगविधानात् । तत्र यदष्टाकपाल इत्यादिभिर्गोस्वान्तरैर्वैख-
ान्यैकद्रव्यविधानम् । उपक्रमे तु द्वादशकपालकथ्ये गुणशक्यप्राप्त-
द्रव्योपलक्षणार्था न त्रिवर्तितः । त्रिवर्तितत्वेऽष्टाकपालादीनामानर्थस्य
प्राप्त तस्मानुगुणविधिः । उच्यते "उत्पत्तिप्राप्त्यश्चिष्टत्वं न तावदुपपद्यते ।
सर्वेषामर्थभेदेन चात्र्यं तत्र हि भिद्यते" । अर्थवादस्यैवैकशक्यस्य
मिदृशं । न्यत्यये तु नानागुणविधानेनार्थभेदाद्वाक्यभेदः स्यात् । किञ्च

निर्धेयतिनाऽत्र कर्मविधानम् स च द्वितीयान्तेन द्वादशकपालेनैव संव-
 द्यते न च प्रथमान्तैरष्टाकपालादिभिः, ततश्च द्वादशत्वमुत्पत्तिवाक्यगत-
 त्यादितरेभ्यो वाक्यान्तरविहितेभ्यो बलवत्स्यात्, न चाप्युत्पत्तिशिष्टं
 सर्वेषामुपपत्तिमत् । न द्वादशकपालस्य ह्यविधतोपपद्यते वैश्वानरसमाना-
 धिकरण द्वितीयान्तं द्वादशकपालपदं निर्धेयतिमंयुक्तं, नाविवक्षितं घना
 कारणं कल्पयितव्यम् । अष्टत्वाद्वीनामन्यथाऽप्युपपत्तेः । तस्मादुत्पत्तिशिष्टं
 द्वादशत्वमितीतरेषां कर्मणि विधानावभवान् ब्रह्मवर्चसादिकलार्थेन
 वैश्वानरयागप्राप्तित्यादित्वादिविधानम् । काम्यो हि गुण उत्पत्तिशिष्ट-
 वाधेनापि शक्यते विधातुमिति मानेऽभिधीयते । “कलार्थेषु गुणेषु
 स्याद्वाक्यभेदोऽर्थभेदतः । उपक्रमोपसंहारसाम्याज्ज्ञानैकवाक्यता” । “वैश्वा-
 नरं द्वादशकपाल” मिति यैवेष्टिरूपकान्ता तामेव यस्मिन् ज्ञात एतामिष्टिं
 निर्धेयतीत्युपसंयद्ब्रुवमाणामन्ते पश्यन्तो न तन्मध्ये वाक्यान्तरमवगन्तुमी-
 शमहे । फलेभ्यश्च गुणेषु विधीयमानेषु स्फुट एव वाक्यभेदोऽर्थभेदात् त-
 स्मादर्थवादत्वम् । अवयवद्वारेणायथविस्तृतिः द्वादशकपालावयवो हि
 योऽष्टसु कपालेषु युतः सोऽष्टाकपालपुरोडागसादृश्याद् गोण्या वृत्त्या-
 ऽष्टाकपाल इत्युच्यते स्तोतुं तस्मादर्थवादः ॥

अथ यज्ञमानशब्दस्य प्रसारदि-
 स्तुत्यर्थताधिकरणम् ।

सू० तत्सिद्धिः ॥ १२ ॥

“यज्ञमानः प्रस्तरः” यज्ञमान एकपाल इत्यत्र गुणविधिनामधेया-
 र्थवादसंदेहे सामानाधिकरण्यादेकमितरस्य नामधेयं प्रस्तरशब्दो वा यज्ञ-
 मानस्य यज्ञमानशब्दो वा प्रस्तरस्येति शङ्का, भिद्यार्थत्वेन तु प्रसिद्धत्वा-
 च्छेकमपीतरस्य नामधेयम् । न चार्थान्तरावचनेनार्थान्तरस्य स्तुतिर्भवति
 अष्टाकपालादिभिस्त्ववयवद्वारेण स्तुतिस्त्वा द्वादशकपालस्य

न च प्रस्तरावयववचनो यज्ञमानशब्दः, येन स्तुतिः स्यात् ।
 तस्मादन्यतरकार्येऽन्यतरविधानाद् गुणविधिः, तत्रापि यज्ञमानस्य मुख्य-
 त्वावृत्तिवृत्तौ यज्ञमानः प्रस्तरशब्दवचने सुधारणादौ कार्यं विधीयते-

सोभवति यायश्चैवेनं ब्रह्मवर्षसेन पुनरिति यच्चकपालस्त्वितैवास्मि"वि-
 त्येवमादि श्रयते तत्र विचारः । किमष्टाकपालादिशब्दाः प्रकृतवैश्वानराया-
 गस्य नामधेयं । मुक्त तत्रैव गुणविधिः ? यद्य फले गुणविधिः - किं वाऽर्पणवाद ?
 रति, तदर्थं च गुणविधिपते सर्वेषामष्टाकपालादीनामुत्पत्तिशिष्टता मभ-
 वति ? किं वा सर्वेषामुत्पत्तिशिष्टता ? । अथ वा द्वादशकपाल उत्पत्तिशिष्ट ?
 अन्ये तूत्पत्तिशिष्टाः ? इति । तत्र वैश्वानरासामानाधिकारण्यादष्टाकपालादीनां
 द्वादशसु भान्तेस्तत्त्वव्यवस्थेन नामधेयत्वमाशङ्क्य द्रव्यवचनत्वाद्यामसा-
 मानाधिकारण्याभावात्तत्त्वव्यवस्थाभावाच्च गुणविधिः । तथा हि यद्यपि
 द्वादशस्वष्टौ शिष्टान्ते तथापि न द्वादशकपालेऽष्टाकपालः समस्ति । यो-
 द्वाष्टसु कपालेषु संस्कृतः सुषेडाद्यः सोऽष्टाकपालः ।

न च पुरोडाशेषु पुरोडाशान्तरमस्ति ।

न च द्वादशकपाल द्वाष्टसु संस्कृत इति शक्यते यत्कुम् । द्वाष्टानां
 तत्र सायेतत्त्वान् अष्टभिस्त्वितुभिश्चासौ संस्कृतो न केवलैष्टभिः, तत-
 रथासामर्थ्यात्तद्विधानुपपत्तिः तस्मात्प्राप्त्यभावाच्च तत्त्वव्यवस्थम् । अत
 एव नार्थवादत्वे, न द्वाष्टिहितस्याष्टाकपालस्य स्तुतिः सम्भवति तस्मा
 द्गुणविधिः । अष्टाकपालद्रव्यमष्टाकपालस्यैवा वा विधीयते वैश्वानरापाते न
 चोत्पत्तिशिष्टद्वादशकपालाधरोधादविधानम् सर्वेषामुत्पत्तिशिष्टत्वात् ।
 एतद् हीदं वाक्यं वैश्वानरं द्वादशकपालमित्यादि यस्मिंश्चात इच्छिमनम् ।
 एकोपक्रमवचनत्वात्तन्मध्ये चाष्टत्वादयः श्रुताः सर्वे द्वाष्ट्युत्पत्तिशिष्टाः
 सम्भवन्ति । यद्वा सर्वे द्वाष्ट्युत्पत्तिशिष्टा वैश्वानरं द्वादशकपालमिति द्वेष्टता-
 विशिष्टयागविधानात् । तत्र यद्वाष्टाकपाल इत्यादिभिर्वाङ्मन्त्रैर्वैक-
 र्णिकद्रव्यविधानम् । उपक्रमे तु द्वादशकपालशब्दो गुणवाच्यमात्र-
 द्रव्योपलक्षणार्थो न विवक्षितः । विवक्षितस्येष्टाकपालादीनामानर्थक्यं
 स्यात् तस्माद्गुणविधिः । उच्यते "उत्पत्तिशब्दादुत्पत्तिं न ताद्यदुपपत्तिं ।
 सर्वेषामर्थभेदेन वाक्यं तत्र हि भिद्यते" । अर्थवादत्वे लोकशब्दस्य
 सिद्धति । त्वत्पत्तिं तु नानागुणविधानेनार्थभेदाद्वाङ्मन्त्रैः स्यात् । किञ्च

रम् । एवमुत्तरसूत्राण्यपि द्रष्टव्यानि । पूर्वत्र हि परशब्दस्य परत्र घृतौ तत्सिद्धिकार्यं निमित्तमिह तु जातिर्जननमित्यर्थः । द्वावपि ह्यग्नित्रा-
ह्मणौ सृष्टिकाले घृह्मणो मुपाज्जातादित्यर्थवादे संकीर्तितौ । अन्तेन
निमित्तेनाग्निशब्दो घ्राह्मणो प्रवर्त्तते स्तोतुम् ।

अथ घृपादिगच्छानां यजमा-
नस्तुत्यर्थताधिकरणम् ।

सू० साहृष्यात् ॥ १४ ॥

आदित्यो यूपो यजमानो यूप इत्यत्रापि न एव यताः । साहृष्यं
स्वत्र प्रवृत्तिनिमित्तम् ।

ननु सर्वत्र साहृष्यं गौणस्यनिमित्तं कोऽत्र विशेषः, सत्यम्, इह तु च-
तुर्धाहृत्य साहृष्यं विवर्त्तितं चातुषं हि यूपस्य यजमानसाहृष्यमूर्ध्वत्वम् ।
आदित्यसाहृष्यमज्जननिमित्तं तेजस्यत्वम् । अतस्तद्द्वारेण यजमानादि-
त्यगच्छाभ्यां यूपः स्तूयते ।

अथापश्यादिवशदानां नवादि-
प्रशंसार्थताधिकरणम् ।

सू० प्रशंसा ॥ १५ ॥

“अपश्वो वा अन्ये गोशब्देभ्यः पश्वो गो अश्वः” इत्यत्र नामधेय-
त्वमनाशङ्क्यमिति गुणविधित्वेन पूर्वः पक्षः पशुशब्दे गद्याश्वव्यतिरिक्तानां
प्रतिषेधः प्रतीयते तस्मादर्थवादाः प्रशंसानिमित्तम् परशब्दस्य पशुशब्द-
रिक्तघटादिवचनस्य अपशुशब्दस्य परत्राज्ञादिषु पशुषु प्रयोगः ।

ननु सर्वे एव प्रशंसानिमित्तोऽर्थवादः किमत्र विशेषेणोपन्यस्यते
सत्यम्, । फलमन्यत्र गुणवाद्स्य प्रशंसा तत्सिद्ध्यादिना गुणेन शब्दः
प्रवृत्तः प्रशंसाफलो भवति इह तु शब्दप्रवृत्तिनिमित्तमपि गुणः प्रशंसैव
तथा हि अयमत्राश्वशब्दार्थः “अपश्वो वा अन्ये गोशब्देभ्यः” इत्यत्राप्यत्र इति
नञ्समासगतेन पशुशब्देन शयं गद्याश्वगतं प्रागस्त्यमुपादाय परत्राज्ञा-
भाषो नत्रा परत्रन्तरेषु कथ्यते न हि पशुत्वं शयं प्रतिषेद्धम् । अत्रत्यं च
पशुशब्दोपात्तोऽर्थो नत्रा पश्वन्तरेषु पर्युद्गसितयः । शक्नोति च पशुशब्दा-
ऽयं गद्याश्वशब्दाभ्यामेव शब्दतया संवृत्तद्वतं प्रागस्त्यं तदपि नुम् । तच्च

तस्माद् गुणविधिः । नैतदेवं यजमानस्य सुधारणादौ विनियुक्तस्य स्वयं
 दायंकारणविरोधात्प्रस्तारवच्च मृतयाकेन ग्रहरणादिककपालवच्च सर्वहुत-
 कारणात्मयतन्त्रपरिलोपः स्यात् तस्मादयंवादः । कथं परशब्देन परस्य
 स्तत्रन सामानाधिकरण्यं वा गुणादिति द्रुमः । यद्यमगुणयत्नो गुणमभि-
 दध्यात् । नाभिदधाति किं तु स्वार्थसमर्थनेन बोधयति । यजमानशब्दो-
 हि स्वार्थमभिधत्ते न चाभिहितः स्वयमर्थेन स्वकार्यकारण संश्रयाद्बो-
 धयति । तस्य प्रस्तरेऽप्यस्तीति प्रस्तारबोधः । एवं स्वार्थसदृशे तदुपरा-
 तिनि तात्पर्यभञ्जमानोयजमान शब्दो गौणः, भवत्यनेन यथा लोके सिंहो
 देवदत्त इति । न चाभ्यारोपितायुत्वं लोके गौणस्य तत्संबन्धिनि यथोक्तं
 तदभावात् । न सिंहो देवदत्त इति प्रयुज्ज्ञानस्य सिंहत्वाद्यारोपोऽस्ति ।
 शौर्माद्विगुणविश्रवस्यैव प्रयुक्ते । प्रतिपत्तारोऽपि सादृश्यमेव प्रतिपद्यते
 नाभ्यारोपम् । तस्मादभिधेयसदृशे वृत्तिगौणस्य नाभ्यारोपितवचनस्य ।
 कथं तर्हि यदुप्यशरावियाद्यादिशब्दानां गौणस्य यदुप्यं भवत्स्मिद्वान्त इत्या-
 दिषु । न हि तेषां मुख्यमभिधेयमस्ति येन सादृश्यात् गौणत्वं स्यात् । उच्य-
 ते । यद्वेदामभिधेयं नास्ति कथं तस्यान्यत्र तदुपरोपः । न हि स्थलपेष्वादि-
 यमानमन्यशरोपयितुं शक्यते तेन तद्वैयर्थ्यारोपितमङ्गीकरोम्यम् । तत
 श्वारोपितस्यापि तस्य मुख्यत्वाद्युक्तमन्यत्र गौणत्वम् । स्वत्यक्ते तु यदुप्य
 यद्य यदुप्यशब्दो गौणः स्यात् चारोपितवचनत्वात्, भवत्विति चेत् न
 सर्वतैरिजविरोधात् । तवाभ्यारोपो गौणतवणम्, स्वार्थसादृश्यं तु
 भवति यदुप्यादीनामपि मुख्यसादृश्यविश्रवस्यैव नैकिका गौणं प्रयोगं प्रयु-
 ज्यते । यथा दुकाशस्य पुण्यात्मना शयमूर्ध्ववर्तिना चाद्यपशनां च विद्या-
 यात्मना यिकारोऽत्यन्ताविमृष्टो निष्प्रमाद्यकः तथा भवत्स्मिद्वान्त इति ।
 तस्माद्यजमानप्रत्ययसिद्धाश्रयवृत्तितयःप्रसारस्य प्रश्लेषमित्ययंवादस्य

अदानेदीर्घायां प्राक्तन्य
 अनुवर्ततामिजराद्यम् ।

सू० जातिः ॥ १४ ॥

"अग्निर्मे प्राक्नय" इत्यादिष्वपि पूर्वशब्दं गुणविधायं नामधे-
 यत्वं दौष्टाद्ययंवादस्य बाधनीयम् । निमित्तान्तरकथनायं तु सूत्रान्त-

रम् । एवमुत्तरसूत्राण्यपि द्रष्टव्यानि । पूर्वत्र हि परशब्दस्य परत्र वृत्तौ
तत्सिद्धिकरस्य निमित्तमिह तु जातिर्जननमिन्यर्थः । द्वावपि ह्यग्निब्रा-
ह्मणौ सृष्टिकाले ब्रह्मणो मुपाज्जातादित्यर्थेवादे संकीर्तितौ । अनेन
निमित्तेनाग्निशब्दो ब्राह्मणो प्रवर्तते स्तोतुम् ।

अथ वृषादिशब्दानां यजमाना
नस्तुत्यर्थताधिकारकम् ।

सू० साहचर्यात् ॥ १४ ॥

आदित्यो यूपो यजमानो यूप इत्यत्रापि त एव पताः । साहच-
र्यत्वं प्रवृत्तिनिमित्तम् ।

ननु सर्वत्र साहचर्यं गौणत्वनिमित्तं कोऽत्र विशेषः, सत्यम्, इह तु च-
तुर्धाह्यस्य साहचर्यं विधत्तं चाक्षुषं हि यूपस्य यजमानसाहचर्यमूर्ध्वत्वम् ।
आदित्यसाहचर्यमऽजननिमित्तं तेजस्वित्वम् । अतस्तद्द्वारेण यजमानादि-
त्यशब्दाभ्यां यूपः स्तूयते ।

अथाप्यथाद्विशब्दानां गवादि
पशुसार्धगताधिकारकम् ।

सू० प्रशंसा ॥ १५ ॥

“अपशवो वा अन्ये गोशस्त्रेभ्यः पशवो गो शस्त्रा” इत्यत्र नामधेय-
त्वमनाशङ्क्यमिति गुणविधित्वेन पूर्वः पतः पशुकार्यं गवाश्वव्यतिरिक्तानां
प्रतिषेधः प्रतीयते तस्मादर्घ्यवादः प्रशंसानिमित्तस्तु परशब्दस्य पशुव्यति-
रिक्तघटादिवचनस्य अपशुशब्दस्य पराजानादिषु पशुषु प्रयोगः ।

ननु सर्वे एव प्रशंसानिमित्तोऽर्घ्यवादः किमत्र विशेषेणोपन्यस्यते
सत्यम्, । फलमन्यत्र गुणवादस्य प्रशंसा तत्सिद्ध्यादिना गुणेन शब्दः
प्ररक्तः प्रशंसाफलो भवति इह तु शब्दप्रवृत्तिनिमित्तमपि गुणः प्रशंसैव
तथा हि अपमत्रावयवार्थः “अपशवो वा अन्ये गोशस्त्रेभ्यः” इत्यत्राप्यत्र इति
नञ्समासगतेन पशुशब्देन प्रथमं गवारग्रगतं प्राशस्त्यमुपादाय परवात्तद-
भाषो नञा पश्वन्तरेषु कथ्यते न हि पशुत्वं शक्यं प्रतिषेद्धम् । अवश्यं च
पशुशब्दोपात्तोऽर्थो नञा पश्वन्तरेषु पर्युद्घातित्यर्थः । शङ्कोति च पशुशब्दा-
ऽयं गवाश्वशब्दाभ्यामेव वाच्यतया संवद्भूतत्वं प्राशस्त्यं लवयितुम् । तच्च

नन। पशुदीप्तिष्यते, एतदुक्तं भवति गवांश्चेपु यस्याञ्जस्य न तदन्येष्वस्ति ।
तस्मादपशुस्तास्ते गवाश्चमेव पशुस्तमिति । सोऽयं गवास्त्वगतप्राशस्त्या-
भावः पश्वन्तराणाम् अप्यनूना च तुल्य इत्यनेनाभिप्रायेण पश्वन्तराण्य
पशव इत्युच्यन्ते ।

यद्यप्यारुह्येन कटिच्छेदाधिकारार्थम् ।
इदमेव च भूमाधिकारमुच्यते ।

सू० भूमा ॥ १६ ॥

“सृष्टीरपवधानी”ति सृष्टिगच्छे गृह्यविधिरपवधाद इति संशयः ।
तत्राख्यातसकन्याद्विध्वन्तरशेषत्वाभावादपवत्ताच्च विधिः । सृष्टिलिङ्गा-
मन्त्रा उपधानार्थेन विधीयन्ते नैव लिङ्गप्रकरणाभ्यामेव मन्त्राणां प्राप्ति-
स्याच्च विधिः सम्भवति तथा सति परिसंख्या स्यात् बहुषु मन्त्रेषु प्रकरण-
प्राप्तेषु सृष्टिविधानादप्येव परिसंख्यायेत् । सा च त्रिदोषा परिसंख्या-
तानां च मन्त्रान्तराणाम् आनयेत्क्यं स्यात् । तस्मादुपधानमेव विधेयम् ।
सृष्टीरिति तु लिङ्गप्राप्तमन्त्रानुवादमात्रं यथा सृष्टमेवावस्तुदे इत्यस्यार्थेना
वस्योपपत्त्यर्थमिति भाष्याभिप्रायः । केचित्त्वयं मन्त्रविधिरिति समर्पे-
त्ते न ह्येकया स्तुयते इत्यादीनामुपधानैरानिक्तं लिङ्गमस्ति येन
प्राप्तिः स्यात् । साधारणलिङ्गत्वाद्वा गृह्यमादनादिष्वपि इष्टकानां
प्राप्तेषु, तत्रास्ति विधेरवकाशः सत्त्वामप्युपधानप्राप्तौ मध्यमद्वितिसं-
ख्याप्रेमपि प्रत्यखविधानमर्थेयद्विविधति । वयसि हि मध्यमायां तु वच-
नान्तास्त्वयस्य इति, न चास्मिन्त्रेऽवश्यं सृष्टीनामविधानमादत्तं स्यात् ।
गुणवृत्तिनिमित्तकव्यक्त्यापवत्त्वात्कः पुनरेव गुणः? सृष्टिसमुदाये हि
भूमाऽस्ति सृष्ट्यसृष्टिसमुदाये हि सृष्टिभूमाऽस्ति सृष्ट्यसृष्टिसमुदाये कया
स्तुयतेत्यनुवाके सृष्टिभूमाऽस्तीत्यनेन सादृश्येन सृष्टिगच्छः ।

यद्यप्यारुह्येन कटिच्छेदाधिकारार्थम् ।
स्तुत्यर्थेनाधिकारस्यम् ।

सू० लिङ्गसमवायात् ॥ १७ ॥

प्राणभृत उपद्रधातीत्यत्रापि पूर्ववदेव मन्त्रोपादानमर्थवादायै
विध्यर्थे वेति वक्तव्यम् । निमित्तान्तररूपनायै तु सूत्रान्तरम्, तत्र हि भूम्वा
शब्दप्रवृत्तिः, इह तस्मिन्नुपद्रवतामल्पत्वात्तत्समवायमात्रादेव शब्दप्रवृत्तिः ।
प्राणभृद्गुणे हि प्राणभृत्समवायोऽस्ति । प्राणभृदप्राणभृद्गुणेऽपीत्यनेन
सादृश्येन प्राणभृच्छब्दः । “तत्सिद्धिवातिसारूप्यप्रशंसालिङ्गभूमभिः । यद्भिः
सर्वत्र शब्दानां गौणी वृत्तिः प्रकल्पिता” ॥

अथ शास्त्रशेषेण संदिग्धा-
र्थनिरूपणाधिकारकम् ।

सू० संधिगुणेषु वाक्यशेषात् ॥ १८ ॥

“अन्ताः शर्करा उपद्रधाति” “तेजो वै घृत”मित्यत्र सशयः ।
घृततेजोवत्सनामन्यतममेवाऽञ्जनं कर्तव्यम् ? उत घृततेजोऽस्ति तदर्थं किं
विध्युद्देशार्थवाद्योर्विरोधोऽस्ति न वे ? इति । स्तावकत्वेन प्रामाण्यम-
र्थवादस्योक्तमिह सदिग्धनिर्णयेऽपि क्वचित्प्रामाण्यं प्रतिपाद्यत इति
सङ्गतिः । तत्राक्ता इति शब्देन येन केनविदञ्जनम् प्रतीयते विधिरचायं
अलयावर्धवादतः । “प्राधान्यात्प्रक्रमस्यत्वादप्राप्तविषयस्यतः । तद्वाधाद्-
घृतशब्दोऽयं लक्षणायां भविष्यति” । प्रधानं विधिरङ्गं स्तुतिः । न चाङ्गेन
प्रधानं बाधितुं शक्यम् उपक्रमस्यस्याच्चासंज्ञातिविरोधो विधिर्निर्दिष्ट
मेव स्वार्थं बाधयन्नुपसंहारस्य स्वयिरुक्तमर्थवादं लक्षणां नयति । विधि
रचाप्राप्तविषयत्वाद्वाद्याश्रुत एव नेतव्यः । कार्यवादस्यनुवादत्वाल्लव-
णयाऽपि नीयमानो नातीव दुष्यति । विधेरव यत्किंविदञ्जनसाधनं
गम्यत इति तेन बाधितो घृतशब्दोऽर्थवादस्योऽञ्जनसमयेद्रव्यमान-
लक्षणायां भविष्यति । तस्मात् येन केनविदञ्जनमिति प्रसिद्धे द्रुमः ।
“विधेयं हि विरोधः स्याद्वेदेन न चास्त्यसौ । न हि सामान्यशब्दो-
ऽयं विधेयेण विरुध्यते” । सामान्यं हि विधिना बाधितम् । तच्च सर्ववि

दित्यादिभिः । तस्मादुक्तं इत्येव शास्त्रविषयो न खेदार्ये इति, तथा च “दर्शितम् । “धर्मोऽस्य विषयं वक्तुं मीमांसायाः प्रयोजनम्” इति तथा चायातो-धर्मेतिज्ञासा, सोदनात्तत्तयो धर्म, इति सूत्रे को धर्मः कथनतया इत्यादि भाष्ये च न कुरुविकृतिरिति खेदार्थपर व्याख्येयम् । अतो धर्मप्रमाणत्वेन स्मृत्यादिनिरूपणं नानुपयोगीति सिद्धम् । तत्र भेदपूर्वकत्वात्खेदजननगोदे प्रथमं तावद्वेदतत्तणमारभ्यते शब्दान्तरादिभिः । तत्र शब्दान्तराभ्यासनामधेयगुणप्रकरणाभ्युत्पत्तिपरता विधेर्विधयन्ति । उत्पन्नस्य सोत्यस्यनराभावाद्वाक्यान्तरविहितान्तरमयः स्यादाभ्यविषयस्य भेद बोधयन्ति । सत्या त्वेषामेवान्वयतमेवान्वयतिशक्त्ये विधेरवगते सत्यनेकोत्पत्तिपरता विधेर्विधयन्ती स्ववाक्यावधेयानामेव कर्मणा मिथोभेदमावहतीति वेदितव्यम् । तद्विद् धात्वर्थभाजनपूर्वाका जयाणामपि भेद प्रतिपादयिष्यते । तत्रापूर्वस्याशब्दार्थत्वात् स्वरूपेण भेदनिरूपणशक्तेर्भावनाभेदानानुनित्यादी भेदस्तद्वेदरस करणीभूतधात्वर्थभेदद्वारेण वत्यते । तच्च धात्वर्थस्य कारणत्वे सति वक्तुं शक्यते नान्यथेति वस्तुतथात्वर्थभेदानुनिमादपूर्वभेदानुसारसिद्ध्यर्थमाद्यमधिकरणप्रयोगोद्भूतत्वेनाध्यायस्यारभ्यते । क्रिमिहोदाहरणं “श्येनेनाभिचरन्त्यजेत” “चित्रया यजेत पशुकामः सोमेन” यजेत” “हिरण्यमात्रेणाप ददाति” “हिरण्यं भाये” समिधो यजति दशायविजेष यज्ञं समादिं यद्येनमास्विज्यादृत सन्त निहरेरत्नानीभि सुहुयादृष्टहोतारं वस्तुर्होतिनाख्येन । ॥ कामयेत वीरो म आत्राप्येति म वस्तुर्होतारं सुहुयादिदित्यादि यावन्तिविददृष्टाये विधानं कृत्वथे पुरुषार्थं काम्य मैमिस्तिक वा द्रव्योपपद वा नामोपपद वा गुणोपपद वा तत्सर्वमुदाहरणम् । केचित्तदधिकारलोदना एवोदाहरन्ति । तासु च सर्वासु विस्तृन्निष्कृताप्रत्यानामेषोपपदम् । अतो नामोपपदाख्योदाहरणमित्याहुः, तदयुक्तम् । तथा हि यद्यपि तावदधिकारलोदना एवोदाहरणं तथापि न तासु सर्वासु नामे

४ बोधयन्ति सन्ति इति पुस्तकान्तरापादो नर्तिशायकः ।

५ उत्पन्नस्योत्पत्त्यपेक्षादिति पाठान्तरम् ।

वोपपदम् । यदेव हि यौगिकवाक्यभेदतत्प्रत्यतद्व्यपदेशयुक्तं तदेव नामे-
धेयम्, इतरस्त्वधिकारावगतमपि गुणार्थमेव । यथा “यः कामयते वीराम-
आजायेतेति स चतुर्होतारं जुहुयादिति चतुर्होतृशब्दोऽमन्त्रवचनो न-
नामधेयं तथा यद्येनमार्त्विज्यादृतं सन्तं निर्हरेत्त्वानीधे जुहुयाच्चतुर्हो-
हीतेनाज्येनेति नैमित्तिकाधिकारागतमाज्यपदं न नामधेयम् ॥

न च विश्वरूपिकद्वयार्थः । मत्स्वर्यलक्षणया विशिष्टविधानसंभ-
वात् । यद् च लक्षणाऽप्रतिद्वयैकलपनात्, इतरथा हि सोमेन यजेतेत्यपि
सोमपदं नामधेयं स्यात्, उत्पत्तिवाक्येऽपि गुणपते लक्षणाऽस्तीत्यभ्यासाधि-
करणे स्वयमेव निबन्धनकारणोक्तं “यागविधानेनेत्यादिना । युक्तं चैतत्
तथाहि तत्राऽपि हि यद्यपि प्रथमपूर्वान्तरप्रतिपक्षं तथाऽपि प्रत्ययेन
तावत्तदेवाभिधीयते । सत्करण च याग इति द्वापसाम्यान्नामत्वं स्यात् ।
न चैवं युक्तं । किंच “सौम्यं चरं निर्यपेद्रुह्यवर्चसकामः” “वायव्यं श्वेतमाल-
भेतेति अधिकारोदाहरणम् । अत्र चरं श्वेतमिति द्रव्यगुणशब्दौ सौम्यादि-
पदं भावार्थं नियोगविषय इति निबन्धनकारः शब्दानुबन्धवादी
मन्यते “तेन तदप्यत्रोदाहरणम् । भावार्थयुक्तार्थोदाहरणात्वाच्च । तथा
हिरण्यं भावमित्युक्तत्वर्यत्वाद्विश्वनिदादिवदुदाहरणम् अत्र चर्येतहि-
रण्यसौम्यशब्दा द्रव्यगुणवचना न नामधेयम् । अतो नामोपपादान्यत्रो-
दाहरणमित्ययुक्तमेतत् । भाष्यविहङ्गं च भाष्यकारे हि भावार्थाधिकर-
णस्य प्रयोजनमभिदधानः सिद्धान्ते श्रुतद्रव्यापचारे प्रतिनिधुपादानं प्रयो-
जनमाह, नामधेयत्वे हि कस्य प्रतिनिधिः स्यात् । न चावश्यमधिकारोदा-
हना एवोदाहरणम् “सोमेन यजेत” “हिरण्यं ददाती”त्यादिष्वपि कृताऽ
पूर्वमिति विचारसंभवात् । यद्यपि तेषु प्रधानापूर्वानुवादशङ्कायां न प्रथ-
ममपूर्वान्तरं प्रतीयते तथाऽपि पश्चादपि तावत्प्रतीयमानं किं विषयं
प्रत्येतुं न्याय्यमिति संभवति चिन्ता ।

१ न चैवमिदम् इति पुस्तकान्तरपाठः ।

२ भावार्थयुक्ताधिकारोदाहरणादिति याटाक्षरम् ।

ननु यश्चात्कारकजिघृष्टस्य कर्मणो बाह्यकहोतस्यावान्तराख्या
 पारस्वेन कल्प्यमान भावार्थविषयत्वेनैव निर्णयमिति न विचारोपरः ।
 स्यादेव यदि कर्मत्र बाह्यकेण यद्वत् इति प्रागस्मादधिकारोक्तिस्तु स्यात्
 न तु तस्मिन्मय, यत्रैव होतव्यमिति । किं सर्वथा यदानीं क्रियाकारकत-
 वन्धानादरेण अपूर्वस्य विषयीभवति । उत क्रियाकारकसम्प्रत्ययपरित्यागे
 नेतरपदविशेषितमेकमेव यद्वत् ? ॥ यथाप्येकं तदाऽपि द्रव्यादिपद भाषा
 र्थविशेषित विधीत चेति । तत्र क्रियाकारकसम्प्रत्ययगमात्प्रागेव द्रव्यगुण
 योर्भाषार्थकारकत्वेन श्रवणादस्योत्पादकत्वभावाच्च भावार्थादिप्रापूर्व
 मिति स्थिते चास्मिन् क्रियाकारकसम्प्रत्ययपरित्यागस्यापि बाह्यकहोतमपि
 भाषार्थस्यैव भवति । तस्यास्योत्पादकत्वभावस्यात्कारकत्वाच्च द्रव्यगुणयो
 रनेतरप्रापूर्वमपि तत्र एव स्यात् । अस्ति तु तस्मिन् न्याये हिरण्य ददा
 तिरश्च मिथ्य सन्धानादरेण बाह्यकेण यद्वत्प्राप्ताम् । दानोपसर्जनं वा
 हिरण्यम् । तत्तत्प्रापूर्वमपि यत्रात्कल्प्यमानमुभयविषय हिरण्यविषय
 वा स्यात् तस्मात्तत्रापि भाषार्थविषयत्वमपूर्वस्यैतदधिकारणाधीनमिति
 युक्तमुदाहरणत्वम् । तस्माददृष्टार्थं सर्वमज्ञेयमुदाहरणम् । तत्र सत्यम् । किं
 सर्वथा यदानीं शब्देऽनूप्यं प्रतिपादयन्ति, तस्यैव मिति । तदर्थमिदं
 विचार्यते किं सर्वेषामर्थो फलसाधनाया कारणात् भूतेकस्यैव कारणात्मन
 दतरे च तदर्थः ? इति । यच्च फलसाधनं ततोऽपूर्वे कल्प्यते यतो यस्तस्य
 पाक्षकत्वेनापूर्वं प्रतिपादितं भवतीति । तत्रैव सर्वेषां फलसाधनत्वे
 सर्वेभ्योऽपूर्वमेकस्य तु साधनत्वे तत् एवापूर्वमिति । तत्र प्रधानसम्प्र-
 त्याभावादेवैव्याच्च सर्वेषां फलेन सत्यम् । अन्यथा हि यत्फलसाधनं तस्य
 फलं प्राप्तुमादानविधानगुणभावात् इतरत्नं प्रत्युद्देशानुयादप्रधानस्याद्वैरूप्य,
 मत्वर्थलक्षणा वा स्यात् । तस्मात्सर्वेषां फलसम्बन्ध इति प्राप्तेऽभिधीयते ।

१ तत्प्राग्वदिति पुस्तकान्तरम् ।

२ प्रागस्मादधिकारोक्तिरिति तु युक्तं पाठः ।

३ स्वभावस्याख्यातं पाठान्तरम् ।

४ यस्तस्य पाक्षकत्वनापूर्वमिति युक्तं पाठः ।

अपूर्वस्य तावददृष्टत्वादेरुत्पन्नयैवोपपत्ते वाक्ये नानेककल्पनमुपपत्ति-
मत् तस्मादेकमेव फलसाधनमितरत्तु तदर्थमिति ।

न च वैरूप्य, श्येनादीनां नामत्वसम्भवात् सोमादिषु मत्पर्यलत-
णाश्रयणात् । वरं चादृष्टकल्पनातो लक्षणा तस्मादेकमपूर्वं यदैकं तदा
सदेहः । किं भावशब्देभ्यः ? उक्तं द्रव्यगुणशब्देभ्यः ? इति तदर्थे च किं भावार्थाः
फलेन सवध्यन्ते ? किं वा द्रव्यगुणशब्दार्थाः ? इति । नन्यनियमेन यत्किंचिद्बु-
धत्तु न त्वदशयं नियन्तव्यम् । उच्यते नानियमो वाक्येन बोधयितुं शक्यते
तस्यैकरूप एवार्थः । न हि तत्कदाचिद्भागस्य फलवत्त्वमितरस्य च ताद-
र्थ्यं प्रतिपादयति कदाचिच्च विपर्ययम्, वचनव्यक्तिभेदात् । तस्मादेकरूप
एव वाक्यार्थः स किं रूप इति चिन्तयितव्यम् । तन्नानध्यवसायमेव
केचित्सूत्रपक्षमाहुः । तदयुक्तम्, तथा ह्यप्रामाण्यमेव स्यात् तच्चायुक्तम् ।
तथा सति हि प्रमाणलक्षणे एवायं विचारः स्यात् न त्विह सिद्धत्वा-
त्प्रामाण्यस्य ।

ननु पक्षद्वयेऽप्यनुष्ठानस्यैकरूपत्वेनाध्यव्यवसितत्वाच्चाप्रामाण्यं, मू-
लप्रलपितमेतत् । यदि पक्षद्वयेऽपि न कश्चिदनुष्ठाने विशेषः किमर्थमधिक-
रणम् । अपि च पूर्वपक्षे श्येनादीनां गुणविधित्वात् श्येनद्रव्येण यद्वध्यम् ।
सिद्धान्ते तु नामधेयत्वात्सोमेन यद्वध्यमित्यस्ति विशेषः । यथाऽऽह भाष्य-
कारः “स्थित एतस्मिन्निधिकरणे गुणविधिर्नामधेयमिति विचारः” इति । यत्तु
न सिद्धान्तेऽपि नामधेय “सोमेन यजेते”ति तत्र प्रतिनिधिसद्वायः प्रयोज-
नम् । तद्व्याह भाष्यकारः । यदि द्रव्यगुणशब्दा अपूर्वं बोधयन्ति द्रव्यगु-
णापचारे न प्रतिनिधिरूपादातव्यो यथा पूर्वपक्षः, यथा तर्हि सिद्धान्तः ।
द्रव्यं गुण वा प्रतिनिधाय प्रयोगोऽनुष्ठातव्य इति तस्मात्प्रसज्यत एवाप्रा-
माण्यमिति नैवं पूर्वः पक्षः । किंतु द्रव्यादिभ्योऽपूर्वं न एव फलसाधन-
मिति । कुतः, फलं हि साध्यमानत्वात्सिद्धं साधनमिच्छति, द्रव्यादि च
तथा यागः स्वयं साध्यो न साधनम् । श्येनेताभिचरन् यजेतेत्यादौ फल
समिधो यजतीत्यादौ च फलवदुपकारः साध्यरूपत्वात्सिद्धरूप साधनम-

वेचते न साध्यान्तरम् । द्रव्यमुष्णौ च सिद्ध्यन्त्युत्पत्तदाकाहुः पूरयितु समर्थौ
यागादयस्तु स्वयमेव साध्यत्वाच्च साधनत्वयोग्याः । तस्मात् द्रव्यादिभ्य
फलम् । यत्तु भाष्यकारेणाविशेषेणेत्युक्तं तच्छब्दतो विशेषानवगमाद् द्रव्य-
स्वभावेन द्रव्यादिभ्य एव फलं युक्तमित्येतदभिप्रायम् । तस्माद्द्रव्याद्यैव-
फलभाषनायाः करणमिति भावे ऽभिधीयते । “भावनैव हि भाष्येन फले-
नान्वेतुमर्हति । धात्वर्थः करणं तस्या साध्यात्सम्बन्धितः” फलमपि
कारकं करणमपि, न हि कारकाणि मिथःसम्बध्यन्ते । क्रितुं क्रियया, सा-
धेह प्रत्ययवाच्या फलभाषना तेन तयैव फलं सम्बध्यते तद्द्वारेणैव करणस्य
फलसद्वन्धः । तस्या च धात्वर्थस्यैव करणस्य युक्तम् । कल्पनासाध्यात्मिन्
हि फलमिति कर्तृसाधने कल्पिते द्रव्यादेस्ताविरुत्सिद्धिर्द्रव्यमेव प्रयोजनं
द्रव्यादिभ्यस्तत्पूर्वं कल्प्यमाने धात्वर्थोऽसिद्ध्युत्पत्तः सिद्ध्युत्पत्तस्य द्रव्यादेर्न
दृष्टमुपकारं शक्नोति कर्तुमिति ततोऽप्यपरमदृष्टं कल्पनीयम् । सर्वज्ञादिव
ब्रह्मस्युपात्तो धात्वर्थः प्रत्ययवाच्या भावनया पदश्रुत्या सम्बध्यते, द्रव्यादि-
तु पदान्तरलोपात्तं चाप्येन श्रुतिश्च वाक्यादुत्तरोपघोः । साध्यरूपोऽपि
धात्वर्थः स्वसाधननिष्पादितः सन् शक्नोति फलं साधयितुम्, तस्मात्
एव भाषनायाः कारणम् । का पुनरपि धात्वर्थोत्तिरेकिणी भाषना नाम
यस्या धात्वर्थः कारणम् ? कर्तृव्यापार इति चेत् । नन्वसौ पञ्चाङ्गिप्रयोगा-
दिर्यतो च मानसस्यागस्तद्वेतुर्वा प्रयत्नं सङ्कल्पो वा गतो चलनं ते-
चाधिपत्यस्यागप्रयत्नसङ्कल्पचलनादयो धात्वर्थो एवेति न धात्वर्थोत्तिरे-
किणी भावनामुपपत्तमात्रे । प्रयत्नो भावनेति चेत् । सौ गच्छतीत्यादौ
अभिचारः स्पन्द इति चेन् यजेतेत्येवमादिषु धात्वर्थकर्तृकेषु अभिचारः ।
उभयसाधारणमुदासीनं त्वच्छेदसामान्य भावनेति चेत् शब्दादिष्वभावा-
प्रसङ्गः । न हि शब्दस्य अभिचारचेतनस्य प्रयत्नः परिसन्दोषाऽस्ति । तत्राभिधा-
भाजनामाहुर्न्यामैव लिङादयः । अर्थोत्पत्तभावनया त्वन्या सर्वोत्पत्तिषु गम्यत-
इत्यादिबिरोधः । तस्मादुक्तस्य भावनाद्वयम् । किमत्रोच्यते । उक्तं ह्येतदा-

चार्थैः । 'धात्वर्थेऽतिरेकेण यदप्येषा न लभ्यते । तथाऽपि सर्वसामान्य-
रूपेणान्यावगम्यते' इति । विवृत चैतन्मण्डनेन कथ्यमानाद्रूपभेदाद्विधा-
धात्वर्थसङ्गतिः । अन्योत्पादानुसूलात्मा भावना किं प्रदुष्यतीति ।
एतदुक्तं भवति । सत्यं न धात्वर्थेऽतिरेकिणी भावना धात्वर्थानामेव तु
द्वे रूपे पात्रो यागः प्रयत्नः संकल्पश्चलनं क्षेदनमभिधानं छेदनमिति ।
प्रानिस्विक धात्वभिधेयम् एकमक्रियात्मकं सिद्धस्वभावम् । अपर तु सर्वधा-
त्वर्थानुयायिकरोतिप्रत्ययवेद्यं क्रियात्मकं साध्यस्वभावमन्योत्पादानुसू-
लात्मकमाध्याताभिधेयं । तथाहि यः स्पन्दते यो यजते प्रयतते चलति
अभिदधाति ते सर्वे करोतिप्रत्ययभनुभवन्ति भिन्नेष्वपि धात्वर्थेषु । तत्र
रूपमुत्पाद्यवस्थान्तरकर्मकमेव सर्वदा प्रतीयते । तदेव च भवितुः प्रयो-
क्तव्यापारो भावनेत्युच्यते । तच्चाध्यातेष्ववगम्यमानत्वात्तदभावे पात्रा-
दावनगमादाध्याताभिधेयमाश्रीयते । येऽपि प्रयत्नं भावनामाहुः ये च स्पन्द-
ये चाभयं तेऽपि स्वरूपेण तेषां भावनात्वमाहुः । किं त्वन्योत्पादानुसूलात्वं
रूपं तच्च सर्वधात्वर्थानामस्तीति सर्वथाप्येव भावनारूपमङ्गीकर्तव्यं ।
तस्मिंश्च क्रियारूपे प्रकृत्युपात्तोयागादिः कदाचित्कर्मत्वेन सवध्यते पात्रं
करोति यागं करोतीति कदाचित्करणत्वेन यागेन स्वर्गं करोति पात्रेनौद-
नमिति यथा विवक्षितम् । तद्वदा यागादेः कर्मत्वेन मङ्गीकृतस्तदा तद्वेतुभूतः
प्रयत्नः संकल्पादिव्यं धात्वन्तरार्थोऽपि यजेतेत्यत्र पदे यागकृतिरित्येव रूपे-
णाध्याताभिधेयतां भजते । संकल्पादिक तु विशेषरूपं धात्वन्तराभिधेयं
प्रमाणान्तरवेद्यं नाध्यातेन स्पृश्यते यदा तु विधिवशात् करणत्वेन यागस्य
सङ्गतिः, कर्मत्वं तु स्वर्गादेर्देशपूर्णमासयागेन स्वर्गं कुर्यादिति तदा न
यागस्य हेतुभूतैव कृतिराध्यातेनोच्यते यागस्य कर्मत्वाभावात् फलस्यैव
कर्मत्वात्तत्कर्मिका कृतिराध्यातेनोच्यते यागस्तु करणम् । अतो यद्वयस्यो-
यागः स्वर्गं संपादयति तद्वयस्यो यागो येन व्यापारेण संपद्यते स व्यापारः
स्वर्गकृतिरित्येव रूपेणाध्याताभिधेयो भवति तस्यापि व्यापारस्य विशेषरूपं
प्रमाणान्तरवेद्यं नाध्यातेन स्पृश्यते यागेन स्वर्गं कुर्यादित्यनेन ह्येताव-

दगम्यते यथा यागास्वर्गा भवति तथा व्याप्रियेतेति तत्र कथं व्यापि-
तस्य कोऽसौ व्यापार इति व्यापारविशेषात्मकप्रथमाध्यापेक्षायामन्यथा-
नप्रयाजावधाताद्विरूपकारसंपादनं शास्त्रान्तरैरवगम्यते यागस्वरूपस्य च
संपादनमधोपपत्त्या । न ह्यनिष्पादितस्य करणत्वमुपपद्यते तेन स्वरूपस-
ंपादनं प्रयाजाद्विभिरवेषकारसंपादनमिति सकलौऽयं व्यापारः स्वर्गइति
रित्यनेनाकारेणाप्यातेनाभिधीयते, विशेषरूपं च प्रयाजादिशास्त्रान्त-
रावगम्यन्तेन सकलौऽयं प्रयाजाद्विव्यापारः कलभावनया एव प्रपञ्चः ।
तेन च व्यापारेण कलसाधनात्मना संपद्यमानो यागः करणम्, यतद्वेद्यं हि
कारणानां कारणत्वं यदुत फलोद्देशप्रवृत्तकर्तृव्यापारेण कलसाधनात्मना
संपत्तिं परेशोरिवोद्यमाननिपतनाभ्या द्वैधीभाषसाधनतया तस्मिन्ना धात्व-
र्थातिरिक्ता भावना । नन्वेव धात्वर्थसामान्यमेव भावना स्यात् नेति भू-
मः । विलसणत्वात्प्रतिधात्वर्थेऽप्यन्यद्वि पाकस्योदनं प्रत्यानुभूत्यमं अन्यस्य
चलनादेः संयोगादि प्रतिफलमेदात् । एकात्मकत्वे हि तद्वत्प्रत्येक कलमेदो
न स्यात् भिन्नेषु रूपेषु भावनास्वसामान्यमनुवर्त्तते यागादिविव करणत्व-
सामान्यम् । अथ व्यापारो विशेषः, यतो धातोर्देव्यादिकात्म्यस्य उत्पत्ति-
स्ततो धात्वर्थान्तरं सकल्पादिकं तत्कृतिरूपेण प्रत्ययेनोच्यते न यजिरेव ।
तत्तु काम धात्वन्तरेणोच्यताम् । इह तावदेकान्ततः प्रत्ययाद्यैः, यजिस्तु
तत्र कर्म कारण वा तथा सकल्पयतीत्यत्रापि सकल्पादर्शान्तरमेव भावना
सद्वत्प्रत्यय कर्म कारण वा तेन यतो धातोः प्रत्यय उत्पत्तिस्तद्वर्त्यतिरिक्तैव
भावना तत्कर्मिका तत्कारिका वा तद्वत्तेन प्रत्ययेनोच्यते ॥ तु तमेव
रूपान्तरमिति न धात्वर्थसामान्यं भावयेत्युच्यते धात्वन्तरेण तस्याभिधान-
नोपपत्तिर्यथा स्पन्दनस्य प्रयत्नस्य वा त्रुयोर्वा भावनात्वे स्पन्दोद्विधातु-
वाक्यस्य, तस्मान्निदु धात्वर्थारिक्त भावनारूप, तत्र च धात्वर्थः कारण-
ततोऽप्युच्यं कल्प्यत इति भाष्यशब्देभ्योऽप्युच्यते ॥

अपूर्वसाक्षितार्थिक
रथम् ।

सू० चोदना पुनरारम्भः ॥ ५ ॥

“दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गनामो यजेत” “श्वेनेनाभिचरन् यजेत” इति,

मादिषु अपूर्वे सिद्धं कृत्वा तत्प्रतिपादकशब्दविशेषो विचारितस्तस्य
 त्वस्ति त्वमेवासिद्धमिति तत्प्रतिपादनार्थमारभ्यते किमेतेष्वपूर्वे नाम
 यागस्वर्गातिरिक्तमस्ति ? ने ? ति विचारः । तदर्थं च किं वाक्यावगतः स्वर्गपा-
 गादिसाध्यसाधनभावोऽपूर्वमन्तरेणापि घटते ? ने ? ति तत्र “साध्यसाधन-
 भावो हि श्रूयते स्वर्गयागयोः । यस्त्यन्तरस्य सद्भावे श्रुतिरेव विवक्ष्यते” । य-
 स्यन्तरं हि कल्प्यमानं यागसाध्य स्वर्गसाधनं च कल्प्येत, तत्त्वाभयमपि
 श्रुतिविरुद्धं स्वर्गयागयोरेव साध्यसाधनभावश्रवणात् । कथं पुनः क्षणिक-
 यागस्य विनाऽपूर्वण कालान्तरभावि फलसाधनत्व ? मिति यदि ब्रूयात् प्रति-
 ब्रूयादेनमपूर्वेऽपि कल्पिते कथं यागस्य फलसाधनत्वं, सदा अपूर्वमेव साधनं
 स्याच्च यागः । यागस्यैव शक्तिरवान्तरव्यापारो वाऽपूर्वमिति चेच्च शक्तिमति
 व्यापारवति चासीते शक्तिव्यापारायोरवस्यानायोगात्, तस्मादत्राग एव वि-
 नष्टोऽपि फलं साधयति, स एव वा फलं यावदवतिष्ठत इति शास्त्रमा-
 माण्यादयगन्तव्यं, नापूर्वमिति प्राप्ते द्रुमः । “यिनष्टस्यासतस्तावच्च कार्या-
 रम्भसंभवः । क्षणिकत्वेन सिद्धस्य नावस्थानं च युक्तिमत्” । तद्वेष हि श्रुता-
 धानुपपत्त्या कल्पयितव्यं न यत्प्रमाणान्तरेण विवक्ष्यते, विवक्षुं च सर्वप्रमा-
 णैर्विनष्टस्यासतोऽनारब्धवस्त्यन्तरस्य कार्यारम्भकत्वमवस्थानं च क्षण-
 मात्रवर्तिनः प्रमाणाविरुद्धमेवातोऽपूर्वमेव कल्पनीयम् ।

न च श्रुतिविरोधः, तस्य यागस्य शक्तित्वात् । अथान्तरव्यापार-
 त्याहुः । न हि शक्त्याऽवान्तरव्यापारेण वा व्यवधिर'करणतामापादयति
 काष्ठादीनामिव ज्वालयाः । न चावश्यं शक्तिमत्येषां वतिष्ठते कार्यानुमेया
 हि शक्तिः, यत्रैव कार्यायालं तत्रैव कल्प्यते । अतो यागशक्ति'रात्मनि ति-
 र्छति इत्थीविरोधः । एतद्व्यावान्तरव्यापाराणां तत्त्वं यत्समीहितेद्विशेष-
 एतेन साधनेन तात्साध्यमन्तरा साध्यमानत्वं, काष्ठैरिव ज्वालायाः, तस्मा-
 दस्त्यपूर्वं फलसाधनस्य कर्मणोऽवान्तरव्यापाररूपम् । अद्भानां च फलवद्गुण-

१ अकारणतामापादयतीति पा० ।

२ न चावश्यं शक्तिमत्येषां वतिष्ठते इति युक्तवान्तरपादः ।

३ यागशक्तिरप्यात्ममेवावतिष्ठते इति पाठान्तरम् ।

कारसाधनानामेषाञ्च प्रक्रिया । प्रथम सावत्फलवाक्येन कर्मण फल-
साधनस्य बोध्यते, यागेन स्वर्गं कुर्यादिति, कथं विनश्वरेण फलं कर्तव्यं
मित्यपेक्षायामप्ये कल्पेत्युच्यते, कथमपूर्वं क्रियत इत्यपेक्षायामङ्गानुष्ठान
प्रकारेणेति, ततः पूर्वापरकालवर्तिभिर्द्वौ व्यापारैर्विषयोक्तस्य यागस्यापूर्वसा-
धन्य न स्वरूपेण समग्रंतीति अपूर्वोन्तरमपि कल्प्यते । दर्शपूर्णमासयोस्तु
पक्षद्वयवर्तिभ्यां समुदायाभ्यां युगपत्फलापूर्वोत्पत्त्यायोगादेकैकं प्रति समुदा-
यमपूर्वं कल्प्यते, तत्कथमावापेक्षायामप्यन्वाधानादङ्गोपदेशः । ततः
पूर्वग्रहेषु पूर्वांतराद्गृह्णहितीत्यस्तदुत्पत्तिर्न स्वरूपेण समग्रंतीति प्रति-
विज्जं त्रीणि बोध्यपूर्वाणि कल्प्यन्ते । यदि पुन 'यद्यानेभ्यः' प्रथममेव
पक्षपूर्वाणि कल्प्येरन् ततोऽपूर्वत्वाद्गङ्गानामङ्गोपक्रमेभ्योऽपूर्वसिद्धौ
पुनरपि पक्षपूर्वाणि कल्प्यानि स्युरिति गौरव स्यात् । तस्मादेकमेव फला-
पूर्वमुत्पत्त्यपूर्वाणि तु प्रतिप्रधानं भिद्यन्ते, तथाऽङ्गान्यपि क्रतूयत्तारकत्वेन
स्वीकृतानि तृणिकत्वाच्च स्वरूपेण सहस्योपकर्तुं शक्नुवन्तीत्यनन्तराध्याप-
रुपाय्यपूर्वाणि तावदारभन्ते, ततः सर्वाणि सहस्य प्रधानस्य सामर्थ्या-
द्वेधान फलारम्भोन्मुखत्वरूपमनुवह परमोपकारं जनयन्ति । तत्र त्वय-
विभाग, सन्नियत्योपकारकाणि द्रव्यदेवतासंस्कारद्वारेण यागस्वरूपस्यैव
शक्त्यतिशयमादधानानि तदुत्पत्त्यपूर्वनिष्पत्तौ व्यापियन्ते तद्वद्वारेण फला-
पूर्वं, आरादुपकारकाणि तु साक्षादेवोत्पत्त्यपूर्वस्य फलापूर्वनिष्पत्ता । एव
प्रकारभेदे सत्यपि संशय्यङ्गानि यागापूर्वनिष्पत्तावनुपाहकाणि भवन्ती-
त्येवमेकवर्णित्यभावेन स्वीक्रियन्ते तस्मादस्त्यपूर्वम् ॥

कर्मणो गुणप्रधानभावा-
दिभागाधिकरणम् ।

सू० तानि द्वैधं गुणप्रधानभूतानि ॥ ६ ॥

एव तावदस्त्यपूर्वं तज्जाप्यातेभ्यस्तदर्थं च द्रव्यादिपदमाध्यात
॥ द्रव्यादपेक्षया प्रधानस्य कर्मणो वाचकमित्याध्यातमेदानुसायं पूर्वे
दानुसरणं कर्तव्यमिति स्थितं तस्यापवादं क्रियते सत्यपि धात्वर्थभावात्

१ पूर्वग्रहेषु पूर्वांतराद्गृह्णहितीत्यस्तदुत्पत्तिरिति तु पुस्तकान्तरम् ।

२ यदि पुन प्रथममेव पक्षयागमम् ।

३ यथापक्षपूर्वमिति याद्वान्तरम् ।

नयोर्भेदे केचिद्व्याख्यातेषु नापूर्वे भिद्यते इति दर्शपूर्णमासयोः "ग्रीहीन
वहन्ति" "तण्डुलान् पिनट्ठी"ति श्रूयते तत्र संशयः किमवघाताद्विध्योऽपूर्व-
मस्ति ? न वे ? ति तदर्थं ॥ किमवघातायां व्रीहयः ? उत व्रीहयोऽवघातः ?
इति, तत्र वाक्यसाफल्यवाच्यं कल्प्यमदृष्टं, तच्च धात्वर्थोद्देशे साध्यभूता-
व्याप्यम् । तथा हि भूतस्य द्रव्यस्य तत्त्वितृत्वा दृष्टार्थता स्यात् । अन्यथा
त्वदृष्टद्वयं कल्प्यमित्युक्तं पूर्वाधिकरणे, तस्माद्व्रीहपेतयाऽवघातः प्रधानमेव
ततश्चापूर्वमिति । स्यादेव यद्वादृष्टं कल्प्येत अत्र पुनः कृत्तमेव यागनि-
र्देष्टिः प्रयोजनं, तादर्थ्यं चावघातस्य कर्मोपयिकं तुण्विमोक्षादि दृष्टमेव
प्रयोजनं लभ्यते इति न कस्यचिद्वादृष्टं कल्प्यं, नियमादृष्टं तु कल्पनीयं
तच्चावघातस्यादृष्टार्थत्वेऽपि द्रव्यनियमादवश्यं कल्प्यमित्यदृष्टद्वयं, तदु-
क्तमेव दृष्टार्थावघातनियमाददृष्टं कल्पितम् ॥

संमार्जनादीनामवघा-
नताधिकारम् ।

सू० धर्ममात्रे तु कर्म स्यादनिर्देष्टेः प्रया-
ज्यत् ॥ ८ ॥

यत्र न किंचिद् दृष्टमस्ति कर्मोपयिकं तु द्रव्यं द्वितीयया संयुज्य
निर्दिश्यते "सुतः संमार्जित्या"दिषु तत्र विचार्यते किं प्रधानकर्मैत
गुणकर्म ? ति । तदर्थं च साध्यव्याप्तिनी द्वितीया ? इयथा साधनव्याप्तिनी ? ति ।
यद्यपि चात्र सिद्धान्तेऽपि द्रव्यगतादृष्टरूपं संस्काररूपापूर्वसद्वावाचापूर्व-
भेदाभेदयोः उपयोगस्तथाऽपि पूर्वाक्तगुणकर्मनतणस्याव्यापकत्वं प्रधानकर्म-
लक्षणस्यातिशयार्थं चाशङ्क्य समाधीयत इति सङ्गतिः । तथा हि यैस्तु द्रव्यं
चिकीर्ष्यते इति दृष्टोपकारित्वं गुणकर्मलक्षणमुक्तं तच्चाव्यापकं संमार्जना-
दिष्वभावात्, तथा यैर्द्रव्यं न चिकीर्ष्यते इति दृष्टोपकाराभावात् प्रधानल-
क्षणमुक्तं, तच्च संमार्जनादिष्वतिशयापकं तेषामपि प्राधान्यमसद्वात्, तद्विद-
माशङ्क्यद्वयं निराकर्तुमिदमुच्यते । द्वितीयादृत्या संमार्जनादीनामदि-
द्रव्यगुणत्व, पूर्वाक्तं तु लक्षणद्वयं न गुणप्रधानविषयम्, अपि न्यपयं सद्वाशयि-
पयं तावन्मात्रमेव भावार्थाधिकरणापवादत्वेन प्रतिपिन्वितव्याप्तेनापूर्व-
मदसद्वाशय तानि द्वैधमिति गुणप्रधानकर्मणी उपतिषी क्रीदृशं तदुक्तकर्म
यत्रापूर्वं नास्ति ? क्रीदृशं वा प्रधानकर्म यत्रापूर्वं श्रियते ? इत्यपेक्षापामुक्तं

दृष्टोपकारिष्यपूर्वं नास्ति तदभावे त्यस्तीति, समार्गाद्विषु चास्त्येषापूर्वं
द्वयगतमित्यनवद्य लक्षणम् । अत्र पूर्वपताभिप्रायः, दृष्टप्रयोजनत्वमेव
गुणकर्मलक्षणं न द्वितीयेति । कुतः, “व्यभिचारात् साध्यत्वमुच्यते लो-
कवेदयोः । साधनत्वं द्वितीयार्थः सर्वत्राध्यभिचारतः” ॥ १ ॥

यत्तज्ज्ञानं शिष्यदक्षात् कुर्विति लोके, तदे च “सक्तून् जुहोती” मि
व्यभिचारात् साध्यत्व द्वितीयोच्यते, साधनत्वं तु घटं करोतीत्यादावपि
यदादीनां बुद्धिस्यत्वेन क्रियाहेतुत्वादस्त्येवैत्यव्यभिचारात् एव हि
द्वितीयार्थः, अतः सुगादिसाधनकसमार्गविधानात् दृष्टोपकाराभावात्
प्रधानकर्मैव समार्गादीतीति प्राप्ते धूमः ॥

“स्मृत्या साध्याभिधायित्व द्वितीयायाः प्रतीयते ।

कर्तुर्यदीप्सितं यच्च तथा युक्तमनीप्सितम् ॥ १ ॥

तत्कर्म तद् द्वितीयार्थ इत्येवं पाणिनेः स्मृतिः ।

यत्तीयसी च साऽऽचारात्प्रयोगोऽप्यस्ति सादृशः ॥ २ ॥

स्मृतिस्माद्यदाचाराद्वलीयसीति स्थितम् । स्मरति च पाणिनिः
“कर्मणि द्वितीया” “कर्तुरीप्सिततमं कर्म” “तथा युक्तं चानीप्सित”मिति
च यथेप्सितं क्रियया युज्यते साध्यात्मना तथा साध्यात्मनैव क्रियया युक्तम-
नीप्सितमपि कर्मैवतमितीप्सितानीप्सितानुवर्तिसाध्यत्वं कर्मैत्यर्थः ।
कर्म च द्वितीयाऽर्थ इति साध्यत्वमेव द्वितीयार्थः ॥

न च निर्मूल स्मरणं, घटं करोति व्रीहीनवहन्तीति लोकवेदयोः
प्रयोगसद्भावात् । यदि च साधनत्वमर्थः स्यात् परशुना हिनतीति परशो
द्वितीया स्यात् । साधनविशेषवचनत्वादयमदोष इति चेत्कः पुनरसौ?
यस्य साध्यत्वमिति चेत्तदेव तर्हि वाच्यमस्तु किं साधनत्वोपलक्षणत्वेन
नन्वेवमपि कथं सुगादीनां शेषित्वमपीप्सितं हि केषि भवति । न चे-
प्सितं द्वितीयाऽर्थः । किं त्वीप्सितानीप्सितानुवर्तिसाध्यत्वमात्रम् । सत्यम् ।
न शेषित्वं द्वितीयार्थं, तत्तु विधितम्यते । विधिप्रत्ययेन हि समीहितमेव
भाष्यनाया भाष्यमवगतं, तद्विशेषश्च पदान्तरात्प्राप्यते तत्र सुगादीनां

द्वितीयया भाव्यत्वमुच्यते । समीहितभाष्यापेक्षित्यां च भावनायां नास-
मीहितस्य भाव्यत्वं संभवतीति सुगादीना समीहितत्वसिद्धिः ।

ननु यत्समीहितं तस्य साधनं विधिना बोध्यते, न तु तद्वशेन समी-
हितत्वं, को नामाह समीहितत्वं विधिगम्यमिति । किं तु विधिविप-
यीभूतया क्रियया रक्षितत्वं सुगादीनां द्वितीयया प्रतिपादितसाध्यभा-
वानां विधियशाद्गम्यत इत्युच्यते । स्वरूपेण तु तेषां समीहितस्य क्रतु-
साधनत्वादेव सिद्धम् । सक्तृनां तु भूतभाष्यपयुक्त्याभावाच्च समीहित-
त्वमस्तीति समीहितसाध्यापेक्षित्यां भावनायां भाव्यत्वेनान्वयस्यायोग-
त्वात् साधनत्वमेव लक्षणया द्वितीयाऽभिधत्ते । सुगादीनि तु क्रतुसाधनक-
पेक्षितित्याद्योपान्येय समीहितभाष्यापेक्षित्या समारंभावनयाऽन्वेतुमि-
ति साध्यत्वमेव श्रुतिग्रन्थेन दृश्यते, तत्र दृष्टावकाराभावेऽप्यदृष्टकल्पना-
त्सिद्धं गुणकर्मत्वम् ॥

सौत्रादिशाध्याधि-
करणम् ।

सू० स्तुतशस्त्रयोस्तु संस्कारो याज्यावहेवता-
ऽभिधानत्वात् ॥ १३ ॥

इह स्तोत्रशस्त्राण्युदाहरणम् । “याज्येः स्तुत्रत” इत्यादि प्रगीतम-
न्वसाध्यं गुणेन गुणिनः सयन्धाभिधान स्तवने स्तोत्रम् । यस्त्रमपि स्तवन-
मेशप्रगीतमन्वसाध्यम्, प्रथमं शंसतीत्यादि गुणकर्मणि प्रधानकर्मणि चेति
विचारः । तद्वयं च किं देवतां प्रति गुणभूतानि तत्प्रकाशनायानि ? । किं वा
देवतां प्रति प्रधानभूतान्यदृष्टार्यानी ? तत्र देवतास्मरणं दृष्टमुक्तिर्याऽ-
दृष्टकल्पनं न युक्तं, तेन तादृष्यास्तोत्रादेर्गुणकर्मता, गुणगुणिपदशब्दे हि की-
र्त्यमाने गुणिनी देवता कीर्त्यन्ते तत्कीर्तनाच्च तत्स्मरणं क्रतूपयोगि दृष्टमेव
प्रयोजनं लभ्यमिति नादृष्टकल्पनायसरः । सम्मादेवताप्रकाशनायैत्याहुणक-
र्ममिति । उच्यते । “सत्यं दृष्टार्यता युक्ता श्रुतिर्त्रेव विरुध्यते । देवतास्मरणा-
द्येत्ये श्रुतिरूपं विहन्यते” । यथायुतस्यायं प्रयोजनकल्पनं न श्रुतद्वयहा-
नेन । स्तुतिश्चात्र कर्तव्यमया दूयते स्तीति शममीति । यदा च मन्त्रशास्त्र
गुणसंयन्धाभिधानपरमेव भवति तदा स्तुतिर्भवति । यदा तु गुणद्वारेण

गुणप्रकाशनार्थं तदा स्तुतिर्न भवति । यथा लोके वक्रकेशान्तो देवदत्त इति गुणसम्बन्धपरत्वे स्तुति मन्यन्ते । यदा तु एवमुच्यते योऽयं वक्रकेशान्तस्तमानयेति न तदा स्तुतिबुद्धिर्भवति । तेन प्रकाशनार्थत्वे स्तुति शसन्त्यो स्तुत्यर्थहानेन प्रकाशनलक्षणा स्यात्

न च तत्र लक्षणार्थत्वे प्रमाणमस्ति, श्रुत्यैव वाक्याद्योपपत्ते तेन श्रुतिबलाददृष्टार्थत्वमेव । यद्यपि माहेन्द्रयदसविधावैन्द्री स्तुतिरूपमभा भवति । इतरथा हि श्रुतिसमवायिनी देवता विधिशब्देनैव निगमेषु वक्तव्येति माहेन्द्रयददेवता नेन्द्रशब्देन शक्यते प्रकाशयितुमिति यत्रैन्द्रस्तत्रैन्द्री स्तुतिरुक्तव्येति, मनोतास्याग्निशब्दवद्वाऽग्नीषोमाग्निन्द्रशब्द एव महेन्द्रलक्षणया प्रकाशयेत् । तच्च दुयमप्यन्याप्यम्, तस्मात्प्रधानकर्मणी स्तोत्रशब्दे ॥

मन्त्राविधायकत्वाधि
कारणम् ।

सू० विधिमन्त्रयोरैकार्थ्यमैकशब्दात् ॥ २० ॥

प्रासङ्गिकमिदमधिकारणम् । द्विविधमाख्यातमुक्त प्रधानकर्मणा विधायक गुणकर्मणा विधायक चेति । किमेतदेव प्रकारद्वय ? नेषुच्यते । अस्ति तृतीयोऽपि प्रकारोऽभिधायकत्वमिति प्रतिपाद्यते । तत्र "देवाश्च याभिर्यजेते ददाति च अग्नीदग्नीन्विहर 'ग्रहिं वसदन्वदामीति । एव प्राचीनि यच्छ्रद्धामन्त्रकीतमपुरुषादिसमुक्ताभ्याख्यातानि । यानि च मस्योभय इविरातिर्माहर्हदित्यादीनि यावन्ति निमित्तादिवसिपादनेनाप्यतात्पर्यैकवाक्यता गतानि तान्युदाहरणम् । तानि च प्रायेण मन्त्रेष्वेवेति मन्त्रोपन्यास । न तु मन्त्रत्यस्य कश्चिदप्युपयोगः । तानि विधायकानि न चेति सशयः । तत्र "विधायकत्वमेतेषामाप्यातत्वाविशेषतः । सत्यपि प्रकृते कर्मण्यभ्यासात्कर्मभेदधी । अत्रोच्यते । यच्छ्रद्धादिभिरितेषां विधि शक्तिर्येह्यन्ते" । न हि "याभिर्यजेते"ति कथं विद्विधिसमयः । तथा दामि एहामीति नात्मनाऽऽत्मा शक्यो विधातुम् । यामन्त्रकविभक्तेश्चाग्नीदग्नीन्विहरेति वक्रभिमुपशान्तिविषयत्वात्, वेदे च अतुष्ट्यावात् विधेश्चाभिमुपशान्तिभिमुपशान्तिप्रसाधारणत्वाद्ब्रह्मस्वभावेनामन्त्रणेन विधियत्पक्षतोऽपि ।

तस्माद्वेद्यमाद्रीनां प्रयोगमध्ये पुरुषान्तरेण पुरुषे स्मारयितव्ये सामर्थ्यं न
ग्रहि प्रयोगभाविनि विधायित्वे सिद्धमभिधायकत्वम् ॥

मन्त्रनिर्णयमाधिकारणम् । सू० तद्योदकेषु मन्त्राख्या ॥ ३२ ॥

न्यायानौपयिकेनापि मन्त्रशब्देन पूर्वं व्यवहृतमिति तत्प्रसङ्गाद्बहे-
दुपिप्रपञ्चं मे गोपायेत्यादि वेदप्रयुक्तस्य मन्त्रशब्दस्यार्थनिरूपणार्थं मन्त्र-
लक्षणं क्रियते । यानि प्रयोगकाले ऽनुष्ठानौपयिकार्योभिधानस्वरूपाणि वा-
क्यानि तानि मन्त्रशब्देनोच्यन्ते । प्रायिकमिदमभियुक्तप्रसिद्धपल्लवणार्थम् ।
यत्राभियुक्तानां मन्त्रप्रसिद्धिः स मन्त्र इत्यर्थः ॥

ग्राह्यनिर्णयमाधिकारणम् । सू० शेषे ब्राह्मणशब्दः ॥ ३३ ॥

द्विधिभागस्य वेदस्यैकस्य भागस्य मन्त्रात्मकस्य लक्षणमुक्तं,
तत्प्रसङ्गादेः "तद्वाह्नयान्वेष पञ्च हवींषी"ति वेदप्रयुक्तग्राह्यणशब्दार्थपरि-
ज्ञानार्थं ग्राह्यलक्षणरूपनमग्रशिष्ट ग्राह्यणमिति ॥

ऊहाद्यमन्त्रताद्वि- सू० अनाम्नातेषु मन्त्रत्वसाम्नातेषु हि विभागः
कारणम् । स्यात् ॥ ३४ ॥

ऊहप्रशरनामधेयानां मन्त्रत्वमुक्तं नेति सदेहे मन्त्रशब्देऽप्य-
स्त्वेन तन्मध्ये निवेशान्मन्त्रकार्यकारत्वेन च मन्त्रस्य पात्तेऽभिधीयते । मन्त्र-
कार्यकरत्वं तावद्ब्रह्मोपादिष्वनेकान्तिकं, मन्त्रैकवाक्यताऽपि न तत्कार-
णम् । किंतु "अभियुक्तप्रसिद्धा हि मन्त्रत्वमवश्यं कल्पते । स्याध्यायकाले
तेषां च सामान्नातेषु मन्त्रधीः । मन्त्रानध्यापयामोऽद्या सदा मन्त्रानधी-
महे । सामान्नापग्रहिभूत ऊहादौ नास्ति मन्त्रधीः" ॥ तस्मादभियुक्तप्र-
सिद्धभाषदेशामन्त्रत्वम् ॥

अन्यतया- सू० तेषामृग्यचार्यवगेन पादव्यवस्था ॥ ३५ ॥
विभक्तम् ।

वेदभागयोर्मन्त्रग्राह्यणयोर्लक्षणमुक्तम् ॥ तत्र मन्त्रभागस्यापरोऽवा-
न्तरविभागः अगादिहो लोके वेदे च प्रसिद्धः । "यहेषुपिप्रपञ्चं मे

गेपाय यमृपयस्त्रयीविदा^१ विदुः चतः सामानि यजूषी^२ति । तत्र को-
भाग चतुश्चन्द्रेनेत्यते? को वा सामवेदश्चन्द्रेन? को वा यजुःशब्देनेति?
तत्परिज्ञानाय अगादिलक्षणमुच्यते । यत्रार्थवशेन पादव्यवस्था सा चतु-
रिति ।

सामतत्त्वार्थाधिकरणम् । सू० गीतिषु सामाख्या ॥ ३६ ॥

यद्यपि प्रगीते मन्त्रे सामशब्दप्रयोगोऽभियुक्तानां तथाऽपि नारद्रीत-
धियेषणेति न्यायेन “कण्ठोपु रथन्तरङ्गायतो”त्याद्यातिदेशोपपत्तेरथ गीति-
रेव सामेति सप्तमे सूत्रकार. स्वयमेव वदति । इह तु मन्त्रविभागमात्रं
विशक्षितम् । तद्यादि प्रगीतो मन्त्र साम यदि वा गीतिमात्रमुभयथाऽपि
अग्यजु^३पाध्यामन्यत्सामेति विभागसिद्धेर्न विभागाय प्रवर्त्यते । सप्तमे तु
रथन्तरमुत्तरयोगीयतोऽप्याद्यातिदेशोपाधिकत्वाद्विभागेन प्रयोजनमस्तीति
तत्रैव यद्व्यमाणावष्टम्भेन गीतिः सामेत्युक्तम् । यस्त्रय भाष्यवार्त्तिकयोगीति
वाचित्य साधितं तद्व्यमाणावष्टम्भेन प्रसङ्गादिति द्रष्टव्यं न सूत्रार्थतया मा
भूत्साप्तमिकस्य पौनरुक्त्यम् ॥

यजुस्तत्त्वार्थाधिकरणम् । सू० शीषे यजुः शब्दः ॥ ३७ ॥

अप्तामाध्या यदन्यत्रलिष्टपठित मन्त्रजात तद्वजुः ॥

निगदाना यजुः पद्याधिकरणम् । सू० निगदो वा चतुर्थं स्याद्धर्मविशेषात् ॥ ३८ ॥

शीषे यजुः शब्द इत्येतद्विशेषेणोदमारभ्यते । सन्ति निगदानामपरस-
योधनरूपा मन्त्राः प्रातःशीरासाद्वयेत्यादयस्ते किं यजुष्येवो? त यजुष्योऽप्य?
इति विचारः । सत्राभेदादिमे निगदा इमानि यजूषीति । तथा उपाशु यजुषा
उज्जैर्निगद्वेनेति विप्रतिषिद्धधर्मयोगाच्च भेदप्राप्त्युच्यते । सत्रा तावद्वि-
तराङ्ग्यते इति व्युत्पत्त्या यजुष्येवोऽर्धधर्मयोगाच्चक्राति वर्त्तितुम् । शास्त्र-
खेप्यथ परिप्राजकसंज्ञेति न तथा भेदः ॥

१ विदाविदुर्गति आर्धतया साधुता ।

२ अकसामेतिवत् अग्यजुषेति निपातनात् यजुतस्य साधुता ।

सञ्चितु प्रसव' इति चत्र हि सर्वाणि पदानि निर्वोपप्रकाशनार्थानि
विभागे च साकाङ्क्षाणि तस्मादेकयजुष्वम ॥

वाक्यभेदाधिकरणम् । सू० समेषु वाक्यभेदः स्यात् ॥ ४७ ॥

एकप्रयोजनं सर्वं विभज्यमानं साकाङ्क्षं पदजातमेकं यजुरित्युक्तम् ।
एतेन लक्षणेन यत्र कर्मसमवेतार्थपदाशङ्कं निर्वोपामीत्यादि पदमस्ति तत्र
सुगमं परिमाणम् । अथ यत्र समवेतार्थपदाभावेन लैङ्गिकविनियोगाभावे
वाचनिको विनियोग परस्परनैराकाङ्क्षं च स्यरूपतो ऽवगम्यते यद्ये' पेत्यो
र्ज्ञेत्वे ति यथा 'वायुर्गर्भेन कल्पता' प्राणो यज्ञेन कल्पता' मिति तत्र किं
यदेकं यजुरिति चिन्त्यते किं प्राग् दृष्टार्थमन्त्रावधेरेकमन्त्रत्वम् ? नूनं यावदेव
मिथ सज्जुमिषे स्वेति तावदेकं यजुरन्यच्च यजुरन्तरमिति । तत्र च किं स
र्वमेकार्थमुत भिन्नार्थम् ? मिति चिन्ता । तत्र तावत् "अदृष्टार्थत्वेनेतेषामनुष्ठे
याप्रकाशनात् । तत्रैकं तत्र साकाङ्क्षं सर्वं इत्येकप्राक्यता । अदृष्टं हि क
ल्प्यमानमेकमेव युक्तं तावत्तैवोपपत्तेः अतः सर्वं तावदेकार्थम् । तच्च सर्वं पा
सह कल्पतमिति समूयकारित्वादिभज्यमाना साकाङ्क्षा भवन्तीत्येकप्राक्य
ता निश्चिते च मन्त्रैकत्वे यद्यपि प्रत्येकभेदेनानेकं विनियोग इषे स्वेति
हिनति कर्जं स्वेति अनुमार्ष्टीति । तथाऽपि यावद्विनियोग सकल आकर्त्त
यते उच्यते । यद्यप्येषामदृष्टोऽर्थस्तथाऽपि त तदेकता । रूपतो हि निरा
काङ्क्षाभिचत्वेनावधारिता । अन्योन्यानादरेणैव मार्थयन्ते प्रयोजनम् । यथा
ऽपेक्षमतस्तेषां भिन्नाऽदृष्टप्रकल्पना । यथा विधिरजिह्वादीनां भेदेन फलक
ल्पना । यथा च समिद्धादीनामप्यभिचमिष्यते । तद्वदत्र न चात्रेयामदृष्टार्थं
त्वसम्भवं । शाखाच्छेदप्रकाशने दृष्टार्थो हि विधेरमी । ई पे स्वेति हिनती
ति शाखाच्छेदने करणत्वेन मन्त्राविधीयते क्रियानिर्वर्तकं च करणं भवति ।

न च मन्त्राणां क्रियानिर्वर्तकत्वमन्यतः प्रकाशनात् । तेन विधिरशा
देवा प्रकाशनार्थत्वम् । तत्र यावता विना चादितप्रकाशस्य न भवति तावत्
ध्याहर्तव्यं हिनतीत्यादि । तत्रैकेन छेदने प्रकाशयते अन्येनानुमार्जनमिति

(१) क्रियदृष्टक्रियात् त्वं पाठान्तरम् ।

(२) प्रतीकभटनानकश्च विनियोग इति पाठान्तरम् ।

अयंभेदान्मन्त्रभेदः । तथा “आयुर्वेजेन कल्पता”मित्यादीनामपि स्वरूपतो
निराकाङ्क्षत्वात् “कूपीर्वाचय”तीति च कृत्स्निबहुत्ववचनस्य चादितत्वात्-
त्सम्यक्त्ययंमायुरादिविशिष्टकृत्प्रभेदप्रकाशनपरत्वाद्धयंभेदेन मन्त्रभेदः ॥

अनुपपत्तिरूपम् । सू० अनुपपत्तेः वाक्यपरिसमाप्तिः सर्वेषु
तुल्ययोगित्वात् ॥ ४८ ॥

अत्रापि यन्नु परिमाणमेव चिन्त्यते । यत्र बहूनां वाक्यशेषावेतिहासं
वाक्यानां सचिधायेकस्यानन्तरदेशे परिपूर्णसमर्थं वाक्यशेषः श्रूयते यथा
“याते आनेऽयाशया तनूर्ध्वपिष्टागहुरेष्टोपवचो अयावधीत्वेपम्यवो अया-
वधीत्स्थाहा याते अमेरजाशयायाते अनेहराशये”ति । अत्रोत्तरं मन्त्राबुद्धा-
हरणं किं तयोर्लौकिकः शेषोऽध्याहृतस्य ? उत योऽसौ पूर्वमन्त्रानन्तरं पठि-
स्तनूर्ध्वपिष्टेत्यादि स एव सर्वेषामर्थनाम्नातः पूर्वस्यैवोत्तरयोरप्यनुपपत्तेः शेषः ?
इति अध्याहारे “याते अनेरजाशयेत्येतावानेव मन्त्रोऽध्याहृतस्य लौकिक-
स्याहृदिवदमन्त्रत्वात् । अनुपपत्तेः तु तत्सहित एव मन्त्र इत्यस्ति परि-
माणो विशेषः । तत्र “एकत्रैव निश्चिद्वै हि समाम्नायेन वैदिकः । शेषोऽन्यत्र
न नेतव्यो लौकिकस्त्यनियन्धनः” । लौकिको हि शब्दः सर्वार्थो न क्वचि-
देव विशेषेण निबद्धः स यत्र यत्र कार्यं तत्र सर्वत्र यथेष्टं विनियुज्यमा-
नो न विरुध्यते । वैदिकस्तु यदर्थमाश्नातस्तेनैव निश्चिद्वै नान्यत्र नेतुं
शक्यते नीयमानो वा समाम्नायब्रह्मिर्भावाल्लौकिक एव स्यात् ।

न च सर्वार्थमाश्नात इति वाच्यं सकृदाश्नातस्यानेकार्थता-
ऽनुपपत्तेः । न चाण्डह्यमाणविशेषत्वम् आनन्तर्येण देशभेदेन च
विशेषणवद्भावात् प्रथमस्य क्षमाश्रयनन्तरं न तृतीयस्य । द्वितीयस्य
तु यद्यप्यनन्तरस्तथाऽपि परस्ताद्वाचित्वेन वाक्यशेषस्याकाङ्क्षितत्वाच्च
पुरस्ताद्वाचिना संबन्धः, प्रथमस्य त्वर्पावित एव देशे पठितस्तस्मात्तत्स्यैवायं
शेष इति प्राप्तेऽभिधीयते । “यथापेक्षितरूपे हि वाक्यशेषे समर्पिते । घटे
न लौकिकः शेषो न शृण्वो निष्पमाणकः” । सर्वानन्तरं सकृत्पठितुमशक्यो-
मुद्दिष्टिपरितृप्तिमात्रेण साकाङ्क्षैः सर्वैः संबन्धसिद्धेः । पुनःपुनरसमाश्नातोऽ-

यय शेप सर्वार्थनैवावाप्त इति युक्तमद्वोक्तुम् । अत्र वेदसमर्पितेन शेपेण सर्वेषां निराकाङ्क्षसिद्धे, निष्पन्नाणामेवाधिकोऽध्याहार, शङ्कोति चाय सर्वं सवद् । प्रथमेन हि सवद् द्वितीयस्याप्यकाङ्क्षावेलायां बुद्धौ विपरिवर्तमान स्तेनापि सद्यधत्ते तत्सबन्धाच्च विपरिवृत्त्यभङ्गात् वृत्तीयेनापि सवन्धसिद्धिः । तुल्यो ह्यस्य सर्वार्थोऽयं कारणाविशेषात् । एतावन्न शब्दानामन्वये पारणमाकाङ्क्षासन्निधौ योग्यस्य च न त्वनन्तरसमाप्तात् । व्यवहितस्याप्य सवन्धव्यवधानाभावे बुद्धिर्विपरिवृत्तिरूप सन्निधान सर्वत्र क्रमेण लभ्यते । तस्मादात्मनमेवास्य सर्वार्थमिति सर्वशेषता । एव साधस्याकाङ्क्षे पु अनुपद्म उक्त । यत्र तु निराकाङ्क्षाणामेकार्थानां सन्निधावेकस्यानन्तर व्याप्यशेष श्रूयते यथा 'चित्पतिस्त्वा पुनातु वाक्पतिस्त्वा पुनातु देवसत्त्वा सविता पुनाति' इति सर्वे निराकाङ्क्षा यजमानपावनार्थाः सत्यप्येकार्थस्यैव चनात्ममुच्यन्ते । तेषामन्ते 'अद्विद्वेण पवित्रेणेति' ति शेप समाप्तात् स हि पूर्वोऽपि अनुपपद्यते? किं वा परस्यैव मन्त्रस्य शेपः इति । तत्र शेपस्तावदेकेनैवानन्तरं सद्यन्म निराकाङ्क्ष सपद्यते शेषिणस्तु प्रागेव निरपेक्षास्तेनाप्रामाणिकोऽनुपद्म इति वक्ष्यते । पुनातुशब्देनैकव्याक्य सामुपगतोऽयमच्छिद्रादि करणद्वारेण पावनक्रियाप्रकाशनार्थं, सैव च क्रिया पूर्वोभ्यामपि मन्त्राभ्यां प्रकाश्यते, तदर्थं च वाक्यशेष प्रधानवशात् जातश्चेत्यनुपद्मसिद्धिः ॥

व्यवेताननुपद्माधिकारणम् । सू० व्यवायान्नानुपपद्येत ॥ ४८ ॥

'सन्ते वायुर्यो तेन गच्छता सयज्ञत्रैरङ्गानि सपञ्चपतिराशिर्वेति गच्छतामित्ययं शब्द सयज्ञत्रैरङ्गानीत्यनेन बहुवचनात्तेनायोग्यस्याय सद्यधत्ते सपञ्चपतिना तु योग्यत्वादनुरूपेण सद्यधेत्याशङ्क्यामुच्यते । पूर्वोक्तसङ्गृह्येन बुद्धिर्विपरिवृत्तिभङ्गाच्चानुपद्म । 'सर्वत्र तुल्ययोगित्वादनुरूपेण हि शायते । असङ्गतिरित्येवमेव व्यवधानाच्च तुल्यता ' ॥

इति श्री शास्त्रदीपिकायां द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

प्रज्ञाप्यंभेदा-
धिकरणम् ।

सू० शब्दान्तरे कर्मभेदः कृतानुबन्धत्वात् ॥ १ ॥

गतमुपोद्घातप्रसक्तानुप्रसक्तमिदानीं लक्षणार्थः कर्मभेदः शब्दान्त-
रादिभिरभिधीयते । तत्र प्रथमं शब्दान्तराद्भेदोऽभिधीयते इहैकप्रकरणग-
ताऽन्यपर्यायधातुनिष्पन्नान्याख्यातानि यज्जतिददातिजुहोतीत्यादीन्युदाह-
रणम् । अत्र हि सत्यपि प्रत्ययांशस्यैकत्वे धातुभेदाद्याख्यातपदानि मिथः-
शब्दान्तराणि भवन्ति । तत्र संशयः किमत्रैका भावना नानाधात्वर्थानुरक्ता
विधीयते ? उत प्रतिधात्वर्थे भावनाभेदः ? इति । तत्र भिदासु भावनासु
स्यादनेकापूर्वकल्पनम् । 'एककृत्युपपत्तेऽर्थे नानेकं तत्र कल्प्यते । फलायवर्गि-
त्वात्क्रियायां न फलभेदमन्तरेण भेदसंभवः, तद्यादि प्रतिधात्वर्थे भाव-
नाभेदः स्यात्ततः सा भाव्यरूपा पूर्वभेदाद्भूते न भिद्यते इत्यनेकापूर्वक-
ल्पना स्यात्, न चैकेनोपपत्ते वाक्यार्थेऽनेककल्पनं न्याय्यं, तस्मादिका भावना ।
निंब "भावना प्रत्ययार्थत्वात्तदेकत्वाच्च भिद्यते । गुणभूता हि धात्वर्था न-
तां भिन्दुः कथंचन" । यद्यपि धातुभेदाद्याख्यातपदानि मिथःशब्दान्तरं
तद्याऽपि प्रत्ययांशः सर्वत्रैककल्पस्तदर्थश्च भावना तदभेदादभिधा भवितुम-
र्हति । यदि हि धात्वर्थान् प्रति गुणभूता भावना स्यात् । ततस्तेषां धातुभे-
देन भिद्यत्याद्भावनाऽपि तान्मति उपादीयमाना प्रति धात्वर्थे भिद्येत ।
भावनाप्रधानत्वात्त्वाख्यातस्य तां प्रत्युपादीयमाना धात्वर्थाः संहत्येष
तां विशिष्यन्ति क्रयमिवाहणमादयः । तस्माच्च भावनाभेदमावहेत् इति
प्राप्तेऽभिधीयते ।

प्रत्ययांशः समानोऽपि प्रतिधातु प्रयोगतः ।

तत्तदर्थानुसारेण भावनाभेदमावहेत् ॥ १ ॥

निष्पद्येत समस्तोभ्यो धातुभ्यः प्रत्ययो यदि ।

ततः सर्वविशिष्टा स्याद् द्वन्द्वोत्पन्नसुबन्धवत् ॥ २ ॥

यदि वा प्रत्ययः शुद्धः सर्वधातुष्वभूतः ।

श्रूयेत क्रयवत्सर्वविशेष्येत स धातुभिः ॥ ३ ॥

न हि समुद्रिते धातुभ्य प्रत्यय श्रूयते आनीयोमादिभ्य इव सुप प्रत्यय, नापि पृथक् क्रोशातिरिवाख्यादिभ्यो विविक्त, येन सर्वथात्वर्थे प्रातिपदिकार्थैरिव सुवर्थे पदेन क्रय इवारुणिमादिभिर्वाक्येन युगपद्वाच्यं ना विशिष्येत प्रत्येकं तु धातुभ्य प्रत्यय श्रूयते इति नैकभावनासम्भवः । तथा हि प्रत्ययो हि यजतिपर श्रूयमाण केवलयागकरणिका भावना श्रुत्या विधत्ते दानहोमौ तस्या निविशमानौ यदान्तरगतत्वात् वाक्येन प्रकरणेन वा निविशेमाता, ते च श्रुतितो दुर्बले करणाशेषनिपाताच्चास्ति विरोधः समुच्चये नैरपेक्षबाध, तेन दानहोमयोस्तदनुयादेन विधानासम्भवात् तदनु रक्ते भावने एव तद्वत्तेन प्रत्ययेन विधातये विहितापाश्च विध्यसम्भवात् भावनाकारत्वम् उच्चार्यमाण एव प्रत्यय प्रकृत्यर्थभेदभिधानैव स्वाभिधेया भावनामगमयति । तस्मात्सिद्धौ धात्वर्थभेदेन भावनाभेदः ॥

समिदाद्यप्युक्तभेदाधिकरणम् । सू० एकस्यैव पुन, श्रुतिरविशेषाद् नर्थकं हि स्यात् ॥ २ ॥

आभ्यासादिदानौ भेदोऽभिधीयते । विधेरविशेषेण पुन अवगम्य भ्यासः । यथा समिधो यजतीत्यादिपञ्चकृत्वो यजतिपदमभ्यस्त तत्किमेका भावना प्रतिपादयत्युक्तं प्रत्यभ्यास भावनाभेदः इति । तदर्थं च किमेक एव यागः उक्तं पञ्च यागाः ? इति यागैकत्वे भावनैकत्व, तद्वेदे च पूर्वाधिकरण न्यायात् धात्वर्थभेदात् भावनाभेद इति तत्र 'प्रत्ययप्रत्यभिज्ञानाच्छब्दै कृत्य प्रतिष्ठितम् । तदेकत्वात्तदर्थोऽपि न भेदः प्रतिपद्यते । प्रत्ययाशस्य सर्वत्र समानत्वात्तदर्थस्यापि भावनाया एकस्य प्राप्तमपि करणीभूतधात्व र्थभेदादपोदितम् । इह तु नस्यैव धातोः पुन पुन श्रवणादसति च शब्दभेदे ऽर्थभेदस्य निष्पत्त्यात् स एव यागः सैव भावना ॥

अनु समिदादिसञ्ज्ञा भेदाद् 'यैष ज्योतिरथैष विश्वज्योतिरिति' यदगमभेदः स्यात् । न शब्देकत्वेनार्थैकत्वस्य दृढतरप्रत्यभिज्ञानात् स्यष्टे च यागैकत्वे तस्य समित्मज्ञाऽवबुध्य सञ्ज्ञान्तरमन्यायमिति तनूनपादादिशब्द समिदागो देवता विधास्यन्ति न सञ्ज्ञा, येन सञ्ज्ञातोभेदः स्यात् । यदि हि

ननूनपा^१द यज्ञतोत्पादयो यागविधयो भवेयुस्ततो विहितस्य विधानापो
गाद्विधिपुन श्रुत्या यागभेदो भवेत्, सति च यागभेदे सन्नान्तरे युक्तमेवेति
स्यात्तनूनपादादिशब्दानां सन्नान्त्य, तेनाभ्यासनिमित्तभेदाधीनमेवा सन्नान्त्य-
मिति न सन्नायशाद्वेदसिद्धिः, यत्र तु प्राणयागभेदायगमात् सन्नान्त्यं प्रसिद्धं
तत्र सन्नया भेदः स्यादयथाऽयैव ज्योतिरिति दद्विदा यजेतेति । इह तूपप-
दान्यपोदस्य यज्ञतोत्येतावन्मात्रं पञ्चकृत्याऽभ्यस्त भेद बोधयति न खल्वे-
तदेव विन्त्यम् । तत्र चाभेदायगमात् गुणविधिरिव तनूनपादादिशब्दैः ।

न च गुणाद्वेदः । सर्वेषां तनूनपादादिशब्दानामुत्पन्नशब्दशब्दित्वेन
दध्यादिज्ज् अभेदकल्पकत्वात् । समिधो यज्ञतीति धोत्वत्तौ समिच्छब्दस्य
नामधेयत्वेन गुणत्वाभावात् । न चाण्डमाणादिशेषत्वम् । प्रथमोच्चारित-
त्वेन समिद्धाख्ये यागविधिरितरेषु तत्प्रत्यभिज्ञानात् । सन्ननुयादेन गुणविधि-
वत्प्रयुक्तत्वात् । गुणविधानार्थत्वादेव पुन श्रुतेर्नानर्थक्यं, सत्यपि धानार्थक्ये
न दोषः । न हि प्रयोजनयोगेन प्रमाणं नेतुं शक्यम् तस्मादेको यागः ।
सद्वेकत्वाच्च भावनाऽपूर्वयोग्यैक्यमिति प्राप्ते धूमः । 'विधिस्तावत्प्रभा-
वेऽप्यमपृष्टप्रयत्नं नम् । धात्वर्थभावयोरेव तच्च श्रुत्याऽप्यगम्यते' । यत्ताव-
दुक्तं भयत्यानर्थक्यमिति, तदयुक्तं विधिप्रतिश्रितात् तथा हि स्यतोऽम-
पृष्टप्रयत्नं न गम्यते । तच्च धलयता कारणान्तरेणाऽन्यथास्य प्रतिपद्यते । न
चात्र तदस्ति तद्वद्वेकमेव कर्म स्यात्तस्य पूर्वविहितत्वादमपृष्टप्रयत्ननात्मा
विधिरुपकथ्येत तेन विधिगात्कर्मन्तरत्वम् । यत् दृढप्रत्यभिज्ञानात्कर्म-
कत्यमिति तत्र । मविधिहता हि प्रत्यभिज्ञा विधिप्रत्युत्पात्ता भेदज्ञान
मनिधेयं श्रुतिर्नलोपसी ।

ननु यत्प्रतिश्रुतिरुक्तैरेवं प्रत्यभिज्ञा न यागोऽयमिति श्रुत्याऽप्यग-
म्यते । न पुनः स इत्यन्य इति या साधारण्येनैव सदभिधायिन्या श्रुता
मविधिहतामभेदप्रत्यभिज्ञामनभिज्ञानन्तं श्रुतिरुता मन्यन्ते । तस्मा-
द्विधिप्रत्युत्पात्ता कर्मभेदः । यदयुक्तं, मविधिहताप्रत्यभिज्ञाश्राधाय गुणवि-

१ तनूनपादं यज्ञतीति पाठान्तरे तु न युक्तम् ।

२ प्राणं प्राणायामादिति तु पाठान्तरम् ।

धानार्था पुन श्रुतिर्भवत्विति । तदप्ययुक्तं श्रुतिविरोधादेव पदलक्षणया हि
श्रुत्या धात्वर्थभावनयोरेव विधेयत्वं गम्यते न तत्सर्वविधिमात्रेणैव बाधितु
शक्यते । यदि हि तनूनपादादि दृष्ट्यादिवद्विधीयमानमनर्थकं भ्यात्
ततस्तस्यावरणं विधीयमानत्वादनेकार्थविध्यशक्त्या कर्मानुगताकाङ्क्षाया
सर्वविधिकृतमभेदज्ञानं विधिरनुमन्येत, यदा तु मन्त्रवर्णशास्त्रत्वात्तनूनपादा
द्विवेकताना तत्प्रत्यन्यायेन नामधेयत्वेनानुवादत्वेन वा सभषाकानर्थ
क्य, तदा श्रुत्यवगतं कर्मविधानं न बाधितव्यम् । तस्माद्भागभेदाद्वाद्यताभेद
तद्वेदाज्जापूर्वभेदः ॥

आचारान्नाम्नेश्वरीनाम्
ज्ञाहिमावाधिकरणम् ।

सू० प्रकरणं तु पौर्णमास्यां रूपावचनात्
॥ ३ ॥

इदानीमभ्यासस्यापवादः क्रियते । 'यदा ऽऽमेयोऽष्टाक्षपालोऽमा
वस्याया पौर्णमास्या चाप्युतोभवति तावद्भूतामानीपोमावाज्यस्यैव नावुपाशु
पौर्णमास्या यजम ताभ्यामेतमानोपोमीयमेकादशकपाल पौर्णमासे प्राप्यच्छत्
ऐन्द्र दध्यमावास्यायामेन्द्र पयोऽमावस्याया मिति कालमयुक्तानि वचनानि
श्रूयन्ते । तथा "समिधो यजति" 'तनूनपात यजति' 'आज्यभागौ यजति'
इत्यकालमयुक्तानि । तेषां सविधौ 'य एव विद्वान् पौर्णमासीं यजते' य एव
विद्वानमावास्या यजत' इति वाक्यद्वयं श्रूयते । तथा 'दर्शपूर्णमासाभ्या
स्यर्गं कामो यजेते' इति फलं श्रुतं तत्र विचार्यते किमनेन कलत्रचनगतेन
यजिना सविहिता सर्वं यागा राजसूयग्रहं फलं भवति विधीयमाना
समप्रधाना ? किं वा य एव कालमयुक्ता यागास्तेषामेव फलसंबन्धेन
प्राधान्यमन्येदा तदङ्गते ? इति तत्सिद्ध्यर्थमिदं विचार्यितव्यम् ॥ य एव विद्वान्
निति मयुक्तौ यजतिपठितानामानेपादीनां पौर्णमास्यमावास्याकालमयु
क्तानां सविमित्तप्रसिद्धानामधेयत्वाभ्यां पौर्णमास्यमावास्यापदाभ्यां विधे
यमाणावनुवादितारा ? सुतापूर्वयोः कर्मणोरेव सज्जयोरर्थधातारा ? इति ।
तत्सिद्ध्यर्थमप्येतच्छ्रुतानीय क्रियपूर्वकर्मविधौ रूपं लभ्यते ? न चेति ।
ततोऽप्येतद्विचार्यते किं वाच्यं पौर्णमास्यामनूयते दृश्यते अमा

वास्यायामित्येताभ्यां यदाऽऽग्नेयोऽष्टाकपाल इत्यादिभिर्वाक्यैः कर्मणो-
 रनयो रूपं विधातुं शक्यते न वेति, ततोऽपि पुनर्विचारणीयं किं प्राप्त-
 कर्मानुवादेनानेकगुणविधानमेकेन विधिना संभवः ? त्वत् निति ॥ अत्र
 चाभ्यासापवादार्थत्वादधिकरणस्य य एवं विद्वानित्येवं संयुक्तमेव वाक्य-
 द्वयमधिकरणस्य विषयः, तच्च कर्मान्तरविधायकं समुदायानुवादक-
 येत्येतादृशेऽधिकरणशरीरम् । एतस्य तु फलं समप्रधानाङ्गाङ्गिभाववि-
 चारः । फलविचारविषयत्वेन चाग्नेयादिवाक्यानामुपन्यासो, नाधिकरणशरी-
 रविषयत्वेन । तत्र पूर्वाधिकरणन्यायेन विधिः पुनः श्रुत्या कर्मान्तरस्य पौर्णे-
 मास्यमावास्यासंयुक्तयोः । किं पुनरनयोर्द्रव्यदेवतम् ? उच्यते । द्रव्यं तावच्च-
 तुर्धुवायां दृष्टातीत्यसंयुक्तोत्पन्नं धौवमाज्यं प्रयोजनापेक्षम् । द्रव्यापेक्षिणां
 प्रकरणगतानां सर्वकर्मणामविशेषेण लिङ्गप्रकरणाभ्यामङ्गं भवदुपांशुयाजा-
 दीनामिवानयोऽपि कर्मणोर्लभ्यते । वचनाद्वा, सर्वस्मै वा एतद्व्यञ्जय एष्टते
 यद् धुवायामाज्यमिति । देवताऽपि वानेष्टी पौर्णमास्यामनूच्यते दृधन्वती
 अमावस्यायामिति वाक्याभ्यां पौर्णमास्यमावास्यासंज्ञयोर्मन्त्रविधानान्मा-
 न्त्रवर्णिकीति रूपलाभात्कर्मान्तरस्यम् । अन्यथा समस्तानुवादस्यानर्थक्यं
 न केवलं य एवं विद्वानित्येतयोरेवानर्थक्यं पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यज्ञे-
 तामावास्यायाममावास्यायामिति इत्यपि वाक्यद्वयमनर्थकं स्यात् ।
 न ह्यनेनानेयादीनां कालो विधीयते तेषामुत्पत्तिवाक्यैरेव कालस्या-
 विहितत्वात् । यदा तु य एवं विद्वानित्येताभ्यां पौर्णमास्यमावास्यासंज्ञके
 कर्मान्तरं विधीयते तदा तयोः कालविधानात्पौर्णमास्या पौर्णमास्या-
 यज्ञेतेत्यपि वाक्यद्वयमर्थवद्भवति तस्मात्कर्मान्तरविधानम् । यदा त्वेवं
 तदा सर्वं यागाः फलसवन्यात्समप्रधानभूताः न हि तदा फलवाक्यगतं
 दशपूर्णमासपदमतमाप्यातमवच्छेत्तुमप्रसिद्ध्यर्थत्वात् । कालनिमित्तं ह्येतद्
 द्विवचनान्तं च तद्व्यापामुत्पत्तौ द्वित्वमाज्याभागादीनां न तेषु प्रातिपदिकं
 समर्थं कालयोगाभावाद्येषां त्वानेयादीनां कालयोगस्तेषां बहुत्वात्
 द्विवचनानुपपत्तेरसमर्थं पदम् । न च समुदायद्वयापेक्षया द्वित्वसंभवः, समु-
 दायो हि पूर्वसिद्ध एव वा एष्टेत अत्रैव राजमूयधृत्वा संपाद्येत, न

साधत्पूर्वासिद्धमस्ति समुद्रायद्वयमेकाधमव्यनुपवेष्टेन हि कर्मणामेकसमु-
द्रायापत्तिः, एकाभिधानेनैकाधमतिः । न चाग्नेयादीनां त्रिकस्य
त्रिकस्यैकमभिधानमस्ति प्राक् सिद्धं य एव विद्वानित्येतयोस्तदनुवाद-
कत्वानङ्गीकारात् उत्पत्तिवाक्येषु वैकैककर्मविधानेन समुद्रायाभावात् ।
तत्र तु फलवाच्यगतेन यजिना तन्त्रेण सर्वेषामुपादानात्समुद्रायापत्तिः
स्यात् । तथा वैकैककर्मसमुद्रायनिष्पत्तौ राक्षसपवत् द्विवचनानुपपत्तिः ।
न च दशैशब्देन पौर्णमासशब्देन च त्रिकस्य त्रिकस्य पृथक् तन्त्रो-
पादानात्समुद्रायद्वयसिद्धिरिति वाच्यम्, तयोराख्यातपरतन्त्रत्वात् ।
तद्वचनाप्यास वक्षते तत्राभ्यामपि वर्तितव्यं । न चाख्यातं तन्त्रेण जीत-
यागान् प्रथममुपादाय पुनरन्यानुपादातुमर्हति सकृदुच्चरितत्वात् ।

न च समुद्रायद्वयं तन्त्रेण शक्यमुपादातुं, समुद्रायद्वयस्य प्रागसि-
द्धत्वात् । तद्विदमाख्यातं बहून् यागान् सचिहितान् फलमेकं प्रति तन्त्रेणो-
पादते, तेषां च तदुपादानाद्वैकः समुद्रायो निष्पद्यते तत्परत्वं नामधेय-
मपि समुद्रायभिप्राय बहुवचनं, समुद्रायाभिप्रायं वैकवचनं लभ्येत न कथं
सिद्धं द्विवचनं, द्विवचनान्तं चेदम् अतोऽप्रसिद्धोक्त्यात् नानेनाख्यातं विशेषे
स्वार्थयितुं शक्यमिति अविशेषात्सर्वेषां फलसंबन्धात्प्राधान्यं, नामधेयमपि
तत्परतन्त्रत्वात्सर्वेषामेवाव्युत्पन्नं द्विवचनमतिरूपकमिति प्राप्तेऽभिधीयते ॥

कर्मोन्तरविधापित्वे स्यात्सर्वेषां प्रधानता

समुद्रायानुवादे तु रूपाभावादिमौ मतौ ॥ १ ॥

द्रव्यं कथञ्चित् लभ्येत देवता तु न लभ्यते

लभ्यते मन्त्रयन्त्राच्चैवाव्यभागाद्गता यतः ॥ २ ॥

लिङ्गक्रमाभ्या मन्त्राणामाव्यभागाद्गता स्थिता

यवनन्तु व्यवस्थार्यमत्पार्येत्थादद्याधतः ॥ ३ ॥

वार्त्तप्रीत्यन्वतीनां हि लिङ्गक्रमाभ्यामाव्यभागाद्गत्येवाव्यवस्थया
प्राप्तानां तादर्थ्याशयेन व्यवस्थामात्रं वार्त्तप्री पौर्णमास्या एधन्वती
अमाश्रास्यायामित्येताभ्यां विधीयन्ते लाघवादिति नैतेषां मन्त्राणां य एव
विद्वानिति विहितकर्मान्तस्सबन्धः येन मान्त्रवर्णिकी देवता स्यात् ॥

न च कल्पयितुं देवता शक्यते, विधिगम्यत्वाद्देवतात्वस्य । न चासत्यां देवतायां यागानुष्ठानं सम्भवतीति गत्यभावात्समुदायानुवादत्वं, तत्र पौर्णमासीसंयुक्तेन वाक्येनोपपदवशात्पौर्णमासीकालयुक्तानां त्रयाणां तन्त्रेणानुवादः, तेनैवैकानुवादेन त्रयाणामपि सिधामेकसमुदायापत्तिः, तदेकत्वाच्च पौर्णमासीमित्येकवचनम्, एवममावास्यासंयुक्तेऽपि । ततश्च समुदायवृत्तिसिद्धिः कालयोगाच्चाग्नेयादीनां प्रसिद्धार्थं दर्शपूर्णमासाभ्यामिति द्विवचनान्तं कालयोगि बोधपदं शक्तात्याख्यातं विशेषे स्यादपितुमिति तेषामेव प्राधान्यमितीयमेव च द्विवचनापेक्षितसमुदायवृत्तिसिद्धिः समुदायानुवादप्रयोजनमिति नानर्थक्यम् । यत्तुक्तं पौर्णमास्यां पौर्णमास्येत्येतदपि वाक्यद्वयमनर्थकं स्यादिति नानर्थक्यम्, आग्नेयादीनामेव चिकम्प चिकम्प सहप्रयोगार्थत्वात् उत्पत्तिवाक्येषु हि तेषां प्रत्येक कालयोगाच्चैकप्रयोगता सिद्धेह । अनेन तु वचनेन यथैकप्रयोगसिद्धिस्तथैकादये वक्ष्यामः । तस्माद्रूपत्यास्मयोजनवत्त्वाच्च समुदायानुवादत्वम् । इदानीं पूर्णपक्षादी प्रकारान्तरेण प्रत्ययनिष्ठते ।

भवेदेवमरूपस्य समुदायानुवादता ।

यद्वाग्नेयादिवाक्यैस्तु तयोद्वयं विधीयते ॥

य एवं विद्वानित्येताभ्यां पौर्णमास्यमावास्यासंज्ञकौ यागौ विधीयेते यद्वाऽऽग्नेयोऽष्टाकपाल इत्यादिभिस्तु पौर्णमास्यमावास्यासंज्ञाभ्यां तावेष यागाव्रूढाष्टारूपात्तादिद्रव्यमन्यादयश्च देवता विधीयन्ते इति नाह्यस्यम् । एव सर्ववाक्यानि विधायकानि भवन्ति न कश्चित्समुदायानुवादः । यागश्च प्रत्यक्षश्रुतो न द्रव्यदेवतासंयोगादनुमातव्यो भवतीति श्रियानयं पदः ।

यत्रोच्यते गुणो ऽनेकः प्राप्तकर्मनूवादतः ।

नैकेन विधिना शक्यो विधातुमसंक्रुतेः ॥

भाषनास्योऽपि विधिस्तादर्थ्यभेदेन तत्र तत्र संक्रामति यत्परश्च विधिः ॥ एव विधेयो नान्यस्तद्वेशोऽपि । तदादाऽपूर्वकर्मपरो विधिर्भवेति तदाऽस्यैकस्यानैरुण्यविशिष्टस्य विधानाद्विशेषणानां वार्योपस्था विधिभि-

हेनोसकृच्छ्रवणदोषः प्रसज्यते । यदा स्वन्यतः प्राप्तं कर्म भवति तदा तस्या-
विधेयत्वाद्विशेषणपरो भवति । तत्रानेकेषु विशेषणेष्वेकेन विहितेनेतरा-
नासेषात्तत्रापि श्रुत्यैव विधानं कर्तव्यमित्याशृतिप्रसङ्गः, विशेषणान्यपि
यानि प्रागेव क्रियान्वयान्मिश्रः सर्वान्वितया शब्देन प्रतिपादितानि त्रिनेव
विधिना प्रसिद्धसम्प्रदायानि भवन्ति यथा पशुनेत्येकपदोपात्तानि जाति-
लिङ्गसङ्ख्याकारकाणि । तत्र हि पत्ययाविधेयमेकं प्रधानभूत कारणकारक-
मुपसर्जनीभूतज्ञात्यादिविशिष्टं पदेन प्रतिपादितम् । प्रसिद्धा च कारक-
क्तिज्ञात्यादीनां प्रमाणान्तरेण त्रिनेव विधिनेति श्रुत्यं प्राप्तकर्मोपवादेनापि
तदेकं विधातुम् । अत्रपदोपात्तान्यपि यानि सामानाधिकरण्येन पद्या वा
क्रियान्वयात्प्रागेव मिश्रः सवन्ध शब्दतो वस्तुतश्च विधिप्रमादृश्यैव लभन्ते
यथाऽभ्युदितेष्टौ ये चोद्विष्टास्मान्विष्णवे शिपिविष्टाय श्रुते चक्षुः । तत्र हि
शिपिविष्टशब्दो यौगिकः शक्नोति सचिहितेन विष्णुशब्देन श्रुत्यैव सामा-
नाधिकरण्येन प्रतिपत्तुम्, प्रसिद्धश्च विष्णुशिपिविष्टो मन्त्रार्चवादादिभिरिति
तत्र केवलं श्रुतसहितोद्विष्टसम्बन्धो विधिना बोधयितव्यः यो विष्णुः
शिपिविष्टः स शतस्य चोद्विष्टानां च द्वेषतेति । तेनैकार्यविधानाद्विधिप्र-
त्ययस्य नासकृदुच्चारणार्पितः । अत्र स्वान्वेयोऽष्टाकपालः पौर्णमास्यामिति
यद्यपि तद्वृत्तस्य सचिहितद्रव्यवचनत्वात्सामानाधिकरण्यलक्षणः शब्दः
सवन्धः प्रागेव पौर्णमासीसम्बन्धादान्वेयोऽष्टाकपालयोर्लभ्यते । तथाऽप्यसौ
संवन्धः प्रमाणान्तरेणासिद्धत्वादत्रैव विधातव्यः । तं तु विधाय पुनः पौर्ण-
मासीसम्बन्धविधिरित्याशृतिप्रसङ्गः । न त्वेवं सम्भवति य आनेयोऽष्टा-
कपालः स पौर्णमास्यामिति असिद्धत्वादान्वेयस्याष्टाकपालस्य । अत एव
यक्तव्यम् अष्टाकपाल आनेयः स च पौर्णमास्यामित्याशृतिः प्रत्ययस्य
स्वातन्त्र्यात् एव शिष्टानिति विहितकर्मोपवादेनात्र गुणविध्यमभवाद्द्वेष-
मेव भावनान्तरं द्रव्यद्वेषताविशिष्टमाविप्तयज्जिह्वं विधातव्यम् । न च

भावनान्तरं भावनान्तरस्य रूपं भवतीति सिद्धमरूपत्वमतः समु-
दानुयादो ॥

उपांशुयाजाऽपूयताधिकरणम् ।

सू० पौर्णमासीवदुपांशुयाजः स्यात्

॥ ५ ॥

अतः परं समुदायानुवादापवादकतयाऽधिकरणत्रयमाधत्ते । दश-
पूर्यमासयोः श्रूयते “जामि वा एतद्वज्रस्य क्रियते यदन्वज्जै पुरोडाशौ
उपांशुयाजमन्तरा यजति विष्णुरूपांशु यष्टव्योऽज्ञामित्वाय प्रजापतिरुपांशु
यष्टव्योऽज्ञामित्वायानीपोमावुपांशु यष्टव्यावज्ञामित्वाये”ति तथाऽनेया-
नीपोमीयपुरोडाशयाज्यानुवाक्यायुगलपोर्मध्ये वैष्णवप्राजापत्यानीपोमी-
याणि याज्यानुवाक्यायुगलान्या स्वातानि शापाम्भेन । तत्र संशयः । किमु-
पांशुयाजमन्तरा यजतीति समुदायानुवादा विष्णवादिगुणकानां यागाना-
मुत विधिः ? इति । तदर्थं किमस्य रूपमस्ति । न वेति, तदर्थं च विष्णुरूपांशु
यष्टव्य इत्यादिभिर्विष्णवादिदेवत्या यागा विधीयन्ते ? किम्याऽयमर्थवाद
इति । यदि विधयस्तत एवामेव यागानां विष्णवादिदेवत्याः याज्यानुवाक्याः
लिङ्गक्रमाभ्यामङ्गं भवन्ति नोपांशुयाजमन्तरा यजतीत्यस्य सामर्थ्यापरिज्ञा-
नात्ततश्च मान्दवर्णिकदेवताऽज्ञाभाटरूपः सवर्णत्या विष्णवादिपागानां
समुदायमनुवदति । यदा तु विष्णवादिश्रवणमर्चवादस्तदा याज्यानुवा-
क्या यागान्तराभावादुपांशुयाजमन्तरा यजतीत्यस्यैव क्रमादङ्गं भवन्ति
दशमाधिकरणन्यायेनेति मान्दवर्णिकी देवता लभ्यते धौवं च द्रव्यमिति
रूपताभाट्टिधिरैव भवतीति ॥

तत्र विष्णवादिश्रवणेषु तत्रप्रत्ययदर्शनात् ।

ऐकान्तिको विधिर्नात्र वर्तमानापदेशतः ॥

वैश्वानरवाज्ये हि यदष्टाकपालो भवतीत्यादिषु विधिपुरुषा-
पार्यौरथ्यवणाद्यन्वज्जैपयन्धादुत्तमानापदेशेनार्थवादसरूपत्वात् द्वाद-
शरूपात् निर्वपेदिति विधियुक्तभावनाश्रवणात्तदुपक्रमोपसहारमध्यवर्ति-
तामष्टत्यादीनां तदेकवाक्यत्वं न आधित्यमिति गुणफलविधानं
निरस्तम् । इह तु सत्यपि जामित्वाज्ञामित्वापक्रमोपसहारमध्यवर्तित्ये
यन्वज्जैपयन्धादनुपहतविधिश्रवणादज्ञामित्वायेति च तेष्वेव प्रत्येकमुपक्रमोप-
न्यस्तज्ञामित्वदोषपरिहारप्रशंसाऽप्यगमाद्वान्वयेदमङ्गीकृत्य विधित्वमध्यव-

सीयते । जामि वा एतदिति चोपक्रमस्त्रयाणामपि तेषामनुपद्वेषेण वाक्य-
शेषो भवति । अति च तेषां विधित्वे रूपाभावादुक्तमानापदेशाच्चापाशु
याज्ञ यज्ञतीत्यय जामित्वापन्यासेन प्रस्तुतानां बल्यप्राणानां विष्णवा-
दिप्राणानां समुदायानुवाद इति प्राप्ते ऽभिधीयते ॥

जामित्वावक्रमादेकप्रजामित्वावसद्वृत्ते ।

षास्त्रं तन्मध्यपाताच्च विष्णवादेरर्थवादता ॥

षास्त्रशेषानुपद्वेषु गतौ सत्या न युज्यते ।

अनूपो न निमित्तस्य जामिदोष प्रकीर्तितः ॥

तेनान्तरालसमुक्तो विधित्तत्रैव निश्चितः ।

अजामित्वं च तस्यैव प्रशस्येत्पवधारितम् ॥

जामि वा एतद्व्यस्य क्रियते यदन्वयैः पुरोडाशादिति पुरोडाशमेर
न्तर्यं जामिदोषाभिधानादुपक्रम एवेतदध्ययसितम् । नूनमन्तराले किंचिद्वि-
धित्सितं तदन्तरालकरणादेवाजामित्वगुणेन प्रशसितमिति । किं तद्वि-
धेयमित्येताद्यदनग्रगतमन्तरालसमुक्तं तद्विधानमित्यवगतमेव ॥

न च विष्णवादिगुणेष्वनन्तरालसंयोगोऽस्ति येन विधिः स्यात् अ-
न्तराले चाविहितानां माजामित्वेन प्रशसाऽवकल्पते । पुरोडाशमेरन्तर्याज्या-
मिता स्यादतोऽन्यत्र किंचिद्विष्णवादयो यदप्या अजामित्वापेति किङ्केन
सद्वृत्तं, तस्मादुपाशुपाशमन्तरा पञ्जतीत्युपाशुगुणको यागोऽन्तरालोपलविते
काले विधीयते तदर्थं प्रादोऽयं विष्णुरूपाशु यदप्य इत्यादिमन्त्रवर्णमाप्तवि-
ष्णवाद्यनुवादेनेति न्याय्यम् । एवं चैकजाकल्पे न बाधितं भविष्यति न
द्यानुपद्वेषु सत्या गतौ कल्पितो भवति । तस्माद्विधिरपि न समुदायानुवादः ॥

आधाराद्यपूर्वता

विधिरपि न

सू० आधाराग्निहोत्रमरूपत्वात् ॥ ४ ॥

“अग्निहोत्रं जुहोति” “आधाराधारयती”ति निर्गुणं कर्मसंज्ञायुक्तं
श्रुतं तत्सन्निधौ दद्यात् जुहोति कथंमाधारयतीत्यादौ नि समुपाशानि श्रयणानि ।
तत्र सशयं किं दद्यात् जुहोतीत्यादिवर्णकमिश्रितं ज्ञेयाधारा विधीयन्ते ।
तेषां च रूपयतामरूपोऽयमग्निहोत्रं जुहोतीत्याधाराधारयतीति समुदा-

यानुवादः ? उतायमेव कर्मविधिरिति तत्रैव गुणविधय इति । तदर्थमिदं
विवाच्यं किमविज्ञातरूपं कर्म विधातुमेवाशक्यमुताविज्ञातरूपमपि ताव-
द्विधाय परवाद्वयज्ञानं संभवतीति । तथेदमपरं चिन्तनीयं प्राप्ते कर्मणि
गुणकर्मात्रविधानं संभवति ? उत ने-ति । तत्र रूपापरिज्ञाने विशेषानव-
धारणात् ।

सामान्यस्याविधेयत्वावानयोर्विधिसंभवः ॥

न च दध्यादिर्वाक्येः प्राप्तकर्मानुवादतः ।

गुणमात्रं विधातव्यमव्यापारात्मकं यतः ॥

अग्निहोत्रं जुहोतीति होमसामान्यमवगम्यते । न च तद्वि-
धानयोग्यं, विशेषस्तु योग्यः स चानुरज्जकाधीननिरूपणो न जुहोती-
त्येतादृशता गम्यते । न चेह द्रव्यदेवतादिकमनुरज्जकमुपात्तं यदुद्येन
विशेष्यावधारणं स्यादनिरूपितश्च विशेषो न विधिनाऽन्येतुं योग्यः
तेनावगतस्य सामान्यस्यायोग्यत्वाद्योग्यस्य च विशेषस्यानवगतत्वावात्र
विधिः संभवति तथाऽग्निहोत्रमिति संज्ञा च विशेषविषयत्वादनवगते
विशेषे दुर्घटेषु । यदा चैवं विधिरिवानिष्यत्तदा न दध्यादिवाक्यैरपि
गुणविधानं शक्यं विहिते कर्मणि तदनुवादेन तैर्गुणो विधातव्यो न चात्र
विहितं कर्मत्युक्तम् । अपि च यदाप्यत्र कर्म विधीयते तथाऽपि न शक्यते
गुणो विधातुमव्यापारात्मकत्वात्, चेत्तत्रप्रवर्तनात्मको हि विधिर्न चासौ स्व-
व्यापारादन्यत्र प्रवर्तयितुं शक्यते । तेन दध्यादिवाक्यैरपि स्वस्वव्यापारे
एव विधातव्यः । तद्विशेषगुणतया च दध्यादीनां विधिरङ्गीकर्तव्या न
चाग्निहोत्रवाक्यविहितो होमः पुनरत्र दधिर्विशिष्टो विधातुं शक्यते विहि-
तस्य विधानायोगात् तेन दधिमात्रमवशिष्यते तत्त्वाविधेयमित्युक्तम् ।
अतोऽत्र दध्यादिविशिष्टो होमा विधीयन्ते । तथा चाग्निहोत्रमित्यस्यान्य-
तोऽपि रूपाभावात्समुदायानुवादतः, मेव मावाववाक्येऽप्येति प्राप्ते धूमः ॥

प्रकृतानामसद्भावात्कर्मणां नानुवादता ।

न हि दध्यादिवाक्येषु दध्याद्याचितशक्तिना ॥

विधिना शक्यते कर्म विधातुमितरत्र तु ।

अनन्याविशेषशक्तित्वाद्विधिः कर्मकगोचरः ॥

“दध्ना कुहोतीति ह्यप्राप्तदध्नादप्राप्तप्रशक्तिर्विधापको ऽनेकविधि-
निमित्तगौरवपरिजिहीर्षया कर्मोन्वाद्य प्रार्थयमानो यदि न कयचिदपि
प्राप्तिं लभते ततो विशिष्टविधिप्रवृत्तीकरोति । सत्या त्वग्निहोत्रादिव्या-
क्येन कर्मणः प्राप्तौ तदनुवादेन गुणमात्रविधानं लाघवाच्च तु विशिष्टवि-
धानम् । अतश्चाविहितस्याहुगमानामप्राप्तस्यादग्निहोत्रवाक्येऽनन्याविशेष-
शक्तित्वात् विधायकं कर्म विधत्ते । यद्यपि तत्र रूपं न ज्ञायते तथा-
ऽपि विधिप्रज्ञादेव सामान्यमतिक्रम्य तत्त्वहितेऽन्यत्राविहितो होमवि-
शेषोऽयमित्येतावन्तैव गम्यमानस्यात्र विधानासम्भवः, लक्षितविशेषविषय-
त्वेन सज्जोषग्रन्थोऽप्युपपन्नः । तस्य दध्नादिव्याक्यरूपविधानाच्चारूपस्य
स्यक्येण विधेयमपि दध्नादिव्यापारविशिष्टं शक्यं विधातुं दध्ना कुहुमा
दिति । यद्यपि न क्रिया विहाय द्रव्यविधिं प्रतीयते तथाऽपि तस्यामेव
विशिष्टायां प्रतीयमानो विधिः स्यक्येण तस्यां प्राप्तस्यादप्राप्तगुणमात्र-
परतामवलम्ब्यमानः फलतो गुणविधिरित्युच्यते न प्रतीतित । तेनात्र
गुणमात्रविधानम् अग्निहोत्रं कुहोतीति प्रकृतकर्मोभावात्प्राप्ततामात्र-
विधिरित्येव न समुदायानुवादः ॥

सू० द्रव्यसंयोगाच्चेदना पशुसोमयोः प्रकरणे
ह्यनर्थको द्रव्यसंयोगो न हि तस्य
गुणायन ॥ ५ ॥

पशुसोमापूर्वता
विधकरणम् ।

“अग्नीषोमीय पशुमालभेति”ति श्रूयते । तथा “हृदयस्यापेऽघट्यात्यथ
त्रिहृदाया अथ चतस्रः” इत्यादीनि । तथा सोमेन यजेतेति श्रुतं तत्रा “ऽप्येन्द्र-
यायथ गृह्णाति मैत्रावरुणं गृह्णातीत्येवमादीनि । तत्र पशवः क्रियत्यर्थात्-
गृह्णातिभ्यां चेदितानां कर्मणामिच्छातमतिपक्षतो समुदायस्यानुवर्ति-
तारैः ? अतःपूर्वयोः कर्मणोर्विधायकः ? इति, तदर्थं च क्रियेन्द्रयायमादि-
याभ्येयागा शिषीयन्ते ? क्रिया मस्कारमात्रमिति तत्र

“ऐन्द्रवायवमित्यादि द्रव्यदेवतसङ्गतेः ।

याग एव विधातव्यो गृह्णातीति न हि देवता” ॥

ऐन्द्रवायवमित्यादि तावदेवतातद्वितीऽयम् । न च देवतायागा-
दभ्येन संपादयितुं शक्यते, येन ग्रहणेनैन्द्रवायवं कुर्यादिति वाच्यार्थः
स्यात् । न चैन्द्रवायवं सन्तं गृह्णातीति संभवति अस्मिन्नुत्पादेन्द्रवाय-
वस्य, तेनाद्यर्थं यागा एव विधातव्याः । ननु नाद्यर्थं देवतातद्वित्त
एवायं तस्येदमिति संवन्धमात्रेऽपि तस्य स्मरणान्नैन्द्रवायूद्देशशिष्टव-
हणमात्रविधिः संभवत्येव, भवेदेवमैन्द्रवायवादितु परिहारः महत्त्वतीया-
दितु देवतायामेव कृत्रिधरनाद्वयं देवतामयव्याऽङ्गीकर्तव्यः । तथा
चैन्द्रवायवादित्यपि तथाऽस्तु किमनिरूपितसंवन्धमात्राश्रयणेन, तस्माद्या-
गविधानम् । एव ॥ सोमेन यजेतेति देवताऽभावाद्रूपः सन्समुदायानुवादे
एव भवति यज्ञिः सोमशब्देन तत्रैव गृह्णातिना सामान्यातिशयं द्रव्यं
नियम्यते । यद्वाऽयथाधारया गृह्णातीति गुणवाक्येन धारासमर्थे इव
द्रव्यमात्राश्रयमात्रप्रकृतित्वेन सोमविधानं ग्रीहिभिर्यजेतेतिवत् । ननु
विहृतौ प्राप्तायां प्रकृतिविधानं युक्तं । न चैन्द्रवायवादिव्याक्येण पुरोडा-
शवत् प्रकृतिरुपात्ता यस्यः प्रकृतिविधीयेत । यद्वि तु सोममभिपु-
ष्पोति सोमं यावयतीत्यादिभिः सोमसस्य प्रकृतत्वात्तद्विषयत्वाच्च
गृह्णातेः प्राप्त एव विहृतिभूतो रस इत्युच्यते ततस्तस्य निर्जातसोमप्रकृ-
तित्वाच्च भूयः सोमविधानं संभवति । न चाऽयथाधारयेत्यन्तोऽपि विहृति-
प्राप्तिरुदकस्यापि द्रवद्रव्यस्य संभवात् । उच्यते यदि विकारानुवादेन
प्रकृतिविधातव्या स्यात्ततोऽयं दोषः स्याच्च ॥ ग्रीहिभिर्यजेत इत्यादि पुरो-
डाशानुवादेन ग्रीहिविधिः पुरोडाशस्यानुवात्तत्वात् । ग्रीहिभिर्यजेतेति
च करणविभक्तेर्द्रव्यसदन्थाभावात्तेन यागं प्रति करणत्वेन विहिता ग्रीहयः
पुरोडाशवद्दे यगे सात्तात्करणत्वासंभवात्तत्प्रकृतित्वेनैव करणं भव-
न्तीति प्रकृतिद्रव्यविधिरित्युच्यते न च प्रकृतिस्थेनैव विधानात्, एवम-
त्रापि यागं प्रति करणत्वेन विहितः सोमो धारासमर्थद्रव्यावद्दे यगे
तत्प्रकृतिर्भवति, सम्भवति च सोमप्रकृतिर्द्रवद्रव्यमिति युक्तं प्रकृतिवि-

धानम् । अथवा सोममभिपुणोतीत्यादिभिः सोमासस्य प्राप्तत्वात् सोमशब्दोऽप्यनुवाद एव तत्प्रत्यन्यायेन नामधेयं भवति । तदेवं त्रेधा पूर्वपक्षः सोमशब्देन द्रव्यं विधीयते? प्रकृतिद्रव्यं वा, नामधेयं चेति । यजिस्तु सर्वेयैव समुदायानुवादः । तथा च यागभेदादेन्द्रवायवादीनां समुच्चये सति दयैतानध्ययः प्राप्तः सवने ग्रहान् एहति "अश्विनो दृशमो एहते तं मृतीयं जुहोति" इत्यादि क्रमसमुच्चयदर्शनमुपपद्यते । अन्यथा त्वेकस्या ह्यागस्य तद्रथानां च देवतानां ग्रहाणां च विकल्पे सति क्रमादिदर्शनानुपपत्तिः । यदि च सोमेन यजेतेति यागविधिः स्यात्ततः सोमशब्दस्य लतावचनत्वात्तयैवोत्पत्तिशिष्टया यागः साधनीय इति नैन्द्रवायवादिवाक्यैः रसविषयैर्गुणविधिः संभवतीत्यानयेष्यं तेषां स्यात् । अभिषवादिभिश्चोत्पत्तिशिष्टा लता न रसीकर्तुं शक्यते । तस्मादेन्द्रवायवादिभिरेव यागविधिः । एवमग्नीषोमीयं यशुमालभेतेत्यत्रापि यागविधौ समुत्पत्तिशिष्टपशुजातीयद्रव्यमेव यागसाधनमिति हृदयाद्यवदानवचनानि तत्र गुणविधित्वेनासम्भवादनर्थकानि स्युः । अतोहृदादिवाक्यं विहितहृदयादिद्रव्यकर्मोपवादेन देवताविधानमेतदिति वक्तव्यम् । पशुशब्दोऽपि हृदयादीनां "ह्यागस्य वयाया मेदस" इति मन्त्रवर्ण्यच्छागप्रकृतित्वात्तेशामेव विकृतौ प्रकृतिवदुपचारादनुवादः । कथं पुनः कर्मणि हृदयादिवाक्यैर्विधीयन्ते यान्यनूदा देवताविधानम् उच्यते द्वावत्र पक्षौ एकस्तावदवदानमात्रं विधीयते द्रव्यदेवतासयोगावयवात्प्रत्ययवत्यवयवाच्च तदाविप्तं तु स्पर्शनमालभतिनाऽनूद्यते पशुशब्देन तु हृदयादिप्रकृतिद्रव्यवाचिना उपचाराद्दृदयादिद्रव्यम् अग्नीषोमीयशब्देन तु हृदयादिप्रकृतद्रव्येऽग्नीषोमीयत्वेन विहिते तत्रैतावन्तो यागाः कल्पन्त इति । अन्यस्तदस्यपि देवतासंश्रयश्रवणे हृदयाद्यवदानानां साक्षाप्यावदानप्रकृतित्वात्तद्वच्च यागसाधनस्य हृदयादीनामभिपययुकपूतीरूपत्वमभ्यते न यागानुवादेनैव देवतादिविधिरिति तस्मात्समुदायानुवाद इति प्राप्ते ऽभिधीयते

द्रव्यान्तरेण संयोगावानवादेऽवकल्पते ।

तेन यागविधी सतावन्ये गुणविधायिनः ॥

पशुशब्दे हि ज्ञातिवचनोऽतज्ज्ञातीयेषु विना कारणेन लक्षणया
भक्षितुमर्हति श्रान्तपशुविशिष्टयागविधानोपपत्तेः ।

न च पशुविशिष्टयागे विहिते हृदयादिवाक्यानां गुणविधित्वा-
संभवः, पशोरेव हृदयादिद्वारेण करणत्वोपपत्तिः, प्रणाद्याऽपि हि येन यत्कि-
यते भक्षति तत्करणं तस्य । यथा लोके गोमयेन पचतीति, वेदेऽपि सुपपक्षा
भवन्ति यागेन स्वर्गेमिति तस्मादेको यागः पशुविशिष्टोऽग्नीषोम-
देवस्यो विधीयते । हृदयादिष्ववधानं तत्रैव सस्कारमात्रविधानानि तथा
सोमेन यजेतेति सोमशब्दे लतावचनः । न चासौ प्रकृत्यैन्द्रवायवादिषु
हविष्येन विधातुं शक्यते धारया यज्ज्ञातीति गुणवाक्यसंविधापितस्य द्रव-
द्रव्यस्यैन्द्रवायवमिति तद्वितेन देयतासंश्लिख्येन श्रुत्याऽभिधानाच्च सावहु-
विधिधानम् । नापि तत्प्रत्यन्यायेन नामधेयत्वं सोमसस्य प्रागस्मादु-
चनादपत्तेः । नन्येन्द्रवायवमिति प्रकृताभिधायी तद्वितोऽभिपक्षादिवाक्यैः
प्रकृतं सोमसमभिधत्ते । नैवम् अथवा धारयेत्यनेन व्यवधानादभिपक्षादि-
वाक्यानामप्रकृतत्वाद्वारासमर्पद्वयमात्रमत्र प्रकृतम् न च धारावाक्यं
सोमसविषयं धारामात्रश्रवणात्तन्मात्रेण च वाक्यार्थोपपत्तेः सत्यपि
संनिधाने तद्विषयत्वं धारावाक्यस्याप्रमाणकम् । सस्कारवाक्येषु हि
लौकिकस्य सस्कारानुपपत्तेरपूर्वसाधनावशेयलक्षणया कथंचित्प्रकृतग्रहणं
युक्तम् । धारावाक्ये तु यद्व्योद्विगेन धारामात्रविधानाच्च प्रकृतापेक्षा ।
किं चास्मिन्येतेऽयमपि नियमो नास्ति य एव कृते सोमः स एव अभिषे-
॥ एवाभिषे स एव यात्रने इति सर्वेषां क्रयादिवाक्यानां लौकिकग्रहणे-
नारादुपकारकक्रयादिविधायिना मिथोऽनपेक्षन्यात् ।

न च प्रकरणाद्विशेषताभः प्रकरणस्याविशेषकत्वात् । नाप्यधिकारा-
द्विशेषसिद्धिस्तुल्येषु नाधिकारः स्यादिति हि द्रव्यसंख्याहेतुसमुदाय-
मित्यत्र घट्यति । यदि तं सोममभिषुण्यादिति तच्छब्दः श्रूयते ततः
सा वैश्वदेवीतिवत्प्रकृतग्रहणं भवेत् सोममात्रश्रवणाच्च प्रकृतगामित्वम् ।

एव धारावाक्येऽपि हेन्द्रवायवादिवाक्येषु प्रकृतगामिष्यसि धारासमर्थमेव
 द्रव्य गृह्यते न सोमसस्तस्यापह्नात्वादित्युक्तम् । चतो न तत्प्रत्यन्यायेन
 नामधेयत्वम् एतेनैकदेशिन सस्यारं वाक्ये सोमस्य प्राप्तिमभिदधाना
 निरस्ता तथा सिद्धान्तेऽपि तथैव सोमप्राप्ते सोमपट नामधेय स्याद्वि
 त्यास्ता तावत् । एव तावद्विष्टेनाविधान नापि नामधेयत्वमित्युक्तम् ।
 प्रोक्षतिद्रव्याविधानं त्वज्जिष्टं तच्चिराकरणाद्यं च सूत्रम् 'अवाटकाश्च
 सस्कारा' इति । यद्येन्द्रवायववाक्येषु यागो विधीयेत तत् स्यात्प्रकृति
 द्रव्यविधिः, तेषु तु पक्षमात्रमेव देवताविशिष्टं विधीयते । तन्मात्रं
 अथवात्समर्थात् च ग्रहणेनैन्द्रवायव कुर्वादिति विधिः । यद्यपि ग्रहण
 मात्रेण तद्वैवृत्यता न भवति यागसहितेन तु ग्रहणेन शक्यते तद्वैवृत्यता
 कर्तुम् । अता देवताविशिष्टे ग्रहणे चोदिते यागमन्तरेण तदनुपपत्तेः, यागा
 पेक्षायां सोमेन यजेतित्येतत्पर्यन्तं द्रव्यदेवतासम्बन्धानुपपादयद्यागान्तरक
 त्वना निरुणक्ति दशमुष्टौर्ममीत इति च परिमाणश्रवणात् तावत्तत्र
 सोमस्यान्यपरिमाणो पात्रैरसति समुच्चये ग्रहणात्समवाद् यथागृहीतानां
 मिव च दामादुपपन्नं क्रमसमुच्चयदर्शनेनमाश्विनो दशमो गृह्यते तं तृतीयं
 जुहोतीति । अथाणामपि समुदायानुवादापवादाधिकरणानां पूर्वपक्षे कर्म
 भेद सिद्धान्ते त्वभेद इति लक्षणसम्बन्धः ॥

सू० पृथक्कानिर्देशात्सख्यया कर्मभेद
 ख्यातः ॥ ६ ॥

गतोऽभ्यासप्रसङ्गः । सध्यया भेद इदानीमभिधीयते । अत्र कर्मो
 त्यतिप्रात्ययगता कर्मसमानाधिकरणा सख्योदाहरणम् । यथा तिस्र आहु
 तीर्जुहाति द्वादश द्वादशानि जुहोतीति तत्रैको होमो विधीयते अथवा
 वेति सदेष्टः ।

नत्र आख्यातस्य सङ्कल्लुप्या कर्मकत्वेऽयधारिते ।
 सख्यासपत्तिरभ्यासात्प्राज्ञैकादशत्ववत् । उच्यते,
 स्यादेव यदि कर्मैक्यं प्रागम्यादयधारितम् ।
 आख्यातमात्रात्तत्सिद्धेस्तावत्तथाश्रमाश्रयता ॥

एकादशप्रयाजानिति हि निज्ञातसंख्येयुः प्रयाजेषु श्रुतासंख्यायुक्तम-
भ्यासेन पूर्णं । न चैवमिह कर्मकत्वं विज्ञातम् । न ह्यार्यातमात्रं प्रमाणं
यतः कर्मकत्वं प्रमितं म्यात् यावन्ति वाक्ये पदानि प्रयुज्यन्ते तावतां
संहृत्य प्रामाण्यम् । अतो विदधदेवाख्यातं सद्गुणसामानाधिकारण्यादुद्भूतं
कर्माणि श्रुतसद्गुणविशिष्टानि विधत्त इति सिद्धो भेदः । अत्र कर्मण्येव
सद्गुणश्रयणात्पूषपशशङ्का मन्देति मत्वा भाष्यकारः सप्तदश प्राजापत्या-
नीत्युदाहरत् । अत्र द्रव्यगतसद्गुणा नातीव स्फुटः कर्मभेद इति विद्या
यति । किं सप्तदशपशुद्रव्यक एको यागो विधीयते ? । किं वैकैकपशु-
द्रव्यकाः सप्तदशैते यागा इति सदर्थे विचार्यते । प्राजापत्यानीति
प्रज्ञप्त्या प्रजापतिर्देवताऽभिधीयते तद्वृत्तेन पशुद्रव्यं, बहुवचनेन बहुत्वम् ।
तत्र तद्वृत्तेर्वा बहुत्वेन प्रथममन्वितः पश्चात् प्रजापतिना देवतया
संश्रध्यते । पशुश्च पशुश्च पशुश्च पशुश्चस्तेषां प्रजापतिर्देवतेति, तदा
बहुभिः पशुभिर्व्यासजैरुदेयता संश्रध्यते इति द्रव्यदेवतासंश्रन्धेय्यादेको-
यागो भवति । किं वा प्रथमं प्रजापतिनाऽन्वितः पशुः पश्चाद्बहुत्वेन
संश्रध्यते प्रजापतिर्देवता अस्येति प्राजापत्यः । प्राजापत्यश्च प्राजा-
पत्यश्च प्राजापत्यश्च प्राजापत्या बहव इति, तदा भिद्येर्द्रव्यदेवता-
संश्रन्धेर्भिन्ना एव यागाः कथ्यन्ते तत्र प्राजापत्यशब्देन देवतासंश्रन्धोप-
सर्जनं द्रव्यमेव प्राधान्येनोच्यते । यच्च प्रधानं तत्त्वैवायान्तरेण बहुत्वेन
संश्रन्धो नोपसर्जनस्य देवतासंश्रन्धस्य । ननु देवताविशिष्टं द्रव्यमभिहितं
विशिष्टेनैव स्वरूपेण सस्याऽन्वयः स्यात् स्वरूपेण । न द्वौ च य इत्यत्रातै-
कान्त्याव हि द्वावित्यत्र द्वित्वविशिष्टेन रूपेण द्विवचनाऽभिहितसद्गुण-
योगः । तथा सति द्वाविति चत्वारः प्रतीयेरन्, एव च य इति नव ।
न च तथा, तस्मादप्यत्र तत्र द्वित्वविशिष्टमपि द्रव्यं द्विशब्देनोक्तं स्वरू-
पेणैव द्विवचनाभिहितसद्गुणयोगं प्रतिपद्यते, तथाऽत्रापि तद्वृत्ताभि-
हितं सद्गुणयोगं प्रतिपद्यते, तथाऽत्रापि तद्वृत्ताभिहितं द्रव्यं स्वरूपेणैव
बहुत्वयोगं प्रतिपद्यते न नोपसर्जनम् । तस्मादेकं कर्म सप्तदशप-
शुद्रव्यकम् । कथमिदानीं द्वादशप्राप्तेरुपगुनिष्यत्वेकादशावदानद्रव्यत्वं

यागस्यानुयहीतव्य । याऽनुयाहि, न चोदकानुसार्युपदेशनिर्णयः । यद्योप-
देशं त्वतिदेशवर्णना, तस्मादेक कर्मेति प्राप्ते ब्रूमः

यदि कर्म भेदेकमेकः स्याज्चोदकस्ततः ।

तेन चैकगणप्राप्ते, पशुसङ्ख्या विरुध्यते ॥

सद्यनीयविकारा ह्येकादशिन तद्विकाराश्च प्राजापत्यास्तत्र चैक
पशुनिष्पद्यैकादश्यावदानद्वयस्य यागस्यासीदित्यत्राध्येकत्वे यागस्य चोद-
कोऽप्येकमेवावदानगणमतिदिशे तस्मादन सप्तदशाना प्राजापत्यस्य न
सपादित स्यात् । न चोपदेशेनातिदेशस्य बाधो विरोधाभावात्, प्राजापत्या
नीत्युपदेशस्योभयथाऽप्युपपत्तेः । तेनार्थद्वयसाधारणमुपदेशशक्यं प्रकृति
वच्छब्देन याग्यशेषभूतेनानेककर्मपरमवधार्यते । कर्मभेदे हि प्रतिकर्म भिन्नै
श्चोदकैस्तावता गणानां प्राप्ते, सिद्ध्यति सर्वेषां प्राजापत्यत्वम् । एव
“वसन्ताय कपिञ्जलानामभत” इत्यादिष्वपि चोदकवशेनैव यावद् द्वय
यागभेदः । ये तु चोदकमनादृत्य द्वयस्य तद्विताभिहितस्य विशिष्टस्यैव
बहुत्वावगमात् भेदमाहुस्तेषां चतुर्थ्यभिहितदेवतेषु वसन्ताय कपिञ्जला-
नित्यादिव न कर्मभेदः सिध्येत् तत्र प्रतिपक्षवदानगणप्राप्तिर्न स्यात् ।
अथ तत्र चोदकवशाद्देहसातस्तथैव सर्वेचास्तु, किमतद्व्यापिना तद्वितो
पन्यासेनेत्यास्ता तावत् ॥

वशाक्तकर्मभेदाधिकारश्च । सू० संज्ञा चोत्पत्तिसंयोगात् ॥ ७ ॥

उद्देशक्रमस्यातन्वत्वाद्बहुविवारं गुणप्रकरणान्तरनिमित्तं भेदमुपेत्य
सप्रति मत्तातो भेदो ऽभिधीयते । ज्योतिष्टोम प्रकृत्य श्रूयते । ‘अथैव
ज्योतिरयैव विश्वज्योतिरयैव सर्वज्योतिरेतेन सहस्रदक्षिणेन यजेते’ इति ।
तत्रैतच्छब्दपरामृष्टानां ज्योतिरादीनां यज्ञिसामानाधिकार्येन यागना-
मस्य तावत्सिद्धम् । तत्र सशयं किं प्रकृतमेव ज्योतिष्टोम ज्योतिरा
दिगच्छेन्नूदा सहस्रदक्षिणाख्यो गुणो विधीयते ? उत कर्मान्तराण्येव-
नामान्येवदक्षिणानि विधीयन्त ? इति । तत्र प्रकरणाद्वैतच्छब्दस्य च प्र-
त्यभिधायित्वात्तत्सामानाधिकार्यत्वाच्च ज्योतिरादीनां प्रकृतहानाप्रकृत-
कन्दनायोगाच्च पूर्वस्थैव गुणविधिरिति प्राप्ते ब्रूमः ।

नामान्तरयुताद्यर्थे भेदस्तावत्प्रतीयते ।

यत्तद्व्याधकाच्यासावन्वयात्वं प्रपद्यते ॥

न चात्र यत्तदस्ति व्याधकं, येन सञ्ज्ञानिमित्तो भेदो ऽप्योच्येत संज्ञायुत्पादार्थान्तराश्रयमात्रकरणविच्छेदे जाते ऽर्थान्तरकलुषितायां बुद्ध्युपनिषत्सहस्रदातणेन यज्जेतेति न ज्योतिष्टोमं गन्तुमर्हति तस्मात्कर्मोन्तराणि । एवं चायैव ज्योतिरित्यादिरर्थवत्त्वमन्यथानर्थक्यं स्यात्, एतेन सहस्रदातणेनैतावतैव ज्योतिष्टोमस्य गुणार्थिसिद्धेरितच्छब्दश्च प्रज्ञायमानकर्मान्तरध्वनत्वेनाप्युपपद्यत इति सिद्धः कर्मभेदः ॥

देवताभेदकर्मभेदाधि- सू० गुणस्यापूर्वसंयोगे वाक्ययोः समत्वान्
करणम् । ॥ ८ ॥

इदानीं गुणलक्षणो भेदः प्रस्तूयते । द्वेधा गुणस्य भेदकत्वं कश्चित्सायद्रूपः पूर्वविहितस्य कर्मणः प्रकृतगुणावबद्धत्वात्तत्र निवेशमलभ-
मानः स्वात्मसंगतये विधेः कर्मान्तरात्यतिपरतां कल्पयन् भेदको भवति,
अनेकत्वाद्वा गुणानां प्राप्तकर्मानुवादेन विध्ययोगात्सर्वेषां विधिसिद्धये
कर्मपरत्वं विधेः कल्प्यते । तत्रानेकगुणनिमित्तो भेदः पौर्णमास्यधिकरण-
स्य प्रसङ्गात्प्रतिपादितः । अथुना यत्तद्विरोधनिमित्तो ऽभिधीयते, चातुर्मा-
स्येषु वैश्वदेव्याऽऽमिति यामं विधायाम्नायते—“वाजिन्या वाजिन”मिति
तत्र संशयः । किं पूर्वस्मिन्नेवामितायागे वाजिनं गुणो विधीयते ?
किं वा कर्मान्तरं ? मिति । तदर्थं च किमुत्पत्त्युत्पत्तिशब्दौ गुणौ तुल्यवत्त्वा-
द्युत्पत्तिशब्दौ बलीयानिति, तथा तद्विरोधतुल्योऽपि यत्तद्वत्त्वमिति चिन्तनीयम् ।

तत्र वाज्जेनामित्या योगाद्विश्वेदेवा हि वाजिनः ।

प्रकृतांस्तान्यदेच्छुन्या वाजिशब्दश्च यौगिकः ॥

ते च पूर्वविहितकर्मसंप्रदानरूपेण प्रकृतास्तेनैव रूपेण प्रत्यभिज्ञा-
यन्ते । तथाविधेन च संव्रज्यमानं वाजिनं पूर्वकर्मण्येव विहितं भवति । एवं च
संभवति पूर्वत्र गुणमात्रविधाने प्रकृतज्ञानमप्रकृतकल्पनमपूर्वान्तरकल्पनं
विशिष्टविधिगौरव च नाश्रयितुं युक्तम् । नन्वामितायुक्तस्यैव पूर्वकर्मण
उत्पत्तावयवगतत्वाच्च तत्र द्रव्यान्तरसम्बन्धापेक्षा, योग्यता चास्ति । उच्यते

यद्यप्युत्पत्तो द्रव्ययुक्त कर्मोपधारित तथाऽपीह निष्कृष्य कर्मस्वरूपमा-
त्रमनूयते । अभिधानकृता चाकाङ्क्षा न वस्तुकृता, तेन स्वरूपमात्रस्याभिधा-
नोपात्तव्यास्त्येव द्रव्यान्तरसम्बन्धापेक्षा । योयता चास्त्येव द्रव्यान्तरेण
स्वरूपममात्रस्य सयत्तुम् । शब्दान्तराधिकरणे हि प्रत्ययवाच्या भावना
प्रकृत्यर्थानुरक्तैवावगम्यते न शुद्धस्वरूपेति धात्वर्थान्तरमनवकाशं स्याद्वि-
त्युक्तम् । इह तु कल्पितेन यच्चिना गुणाननुरक्तमपि कर्मोपगतं यदान्तर-
त्वात् । अतस्तदनुवादेन शब्द गुणान्तरविधानम्, अतो नास्त्युत्पत्त्युत्प-
शिष्टयोर्धरोपधः । न चामिषया द्वेषतामबन्धस्य श्रौतत्वाद्वाङ्मयमाद्वा-
जिनसम्बन्धादुत्पीयस्यमिति वाच्यम् उभयोर्वाक्यगम्यत्वात्, न ह्यामिषाया
द्वेषतासम्बन्धो वैश्वदेवीपदेन केवलेनावगम्यते किं स्वामिषायाद्वैकवा-
क्यतया । तस्मादुभयोस्तुत्यबलत्वात्पूर्वोक्तिर्येव कर्मणि विकल्पः समु-
च्ययो वेति प्राप्तेऽभिधीयते ।

आमिषाया वतोपस्तम्भमुत्पत्तो घोदनाच्छ्रुते ।

उत्पत्ते चाजिन वाक्यान्तेन तदुर्ध्वं मतम् ॥

यत्तु सगुणोत्पन्नमपि कर्म स्वरूपमात्रेण निष्कृष्य शब्दं गुणान्तर
विधातुमित्युक्तं, तदयुक्तं, यद्यपि ह्याभिधानतः स्वरूपमात्रं निष्कृष्यते
तथाऽपि तस्यात्यन्तवाक्यावगतस्यानुवादान्तरस्वरूपमात्रोक्त्यमानमेवगुणमु-
क्तमवगम्यते, ततश्च नैराकाङ्क्षादयोपस्थात्वाच्च गुणान्तरं तत्र निवेशमलभमा-
नमात्मनिवेशतमकर्मोन्नरोत्पत्तिं सूचयति । श्रौतस्वामिषाया विश्वेदेवैः
सम्बन्धः, तद्वृत्तस्य देवताविशिष्टद्रव्यवाचिनः यदान्तरोपस्थापितद्रव्य-
विशेषवचनत्वाद्वाजिभ्य इति धनुर्वी मप्रदानमात्रं वदति, न तद्विशिष्ट
द्रव्यं, वाग्यात्तु तत्सम्बन्ध इति दुर्धनं, प्रशङ्कितं चेतद्वार्तिकं एव । अन्ये
च वदन्तः सचिद्वर्णविप्रकर्षप्रकारा यार्तिके एव द्रष्टव्याः । तस्मादाभिधा-
ऽयस्य कर्मण्यस्यविशेषाद्वाजिनगुणात्कर्मभेदः ॥

पूर्वाधिकरणामङ्गानिर्वाहोऽद्रव्यविशेषे
यानुक्तिप्रसक्तकर्मोपधारकत्वात् वा ।

सू० अगुणे तु कर्म(?)शब्दे गुण-
स्त्वचं प्रतीयते ॥ ८ ॥

१ अगुणे तु कर्मशब्द इति शब्दादुक्तं सूत्रम् । इति द्वित्रेण युक्ताकेण पाठे । इत्यतः
स तु न युक्त इति प्रतीतिः ।

अथवाऽधिकरणान्तरम् “अग्निहोत्रं जुहोती”ति निर्गुणकर्मत्वञ्च
तत्संविधौ च दध्ना जुहोति ययसा जुहोतीत्यादयो बहवो गुणाः श्रूयमाणाः
पूर्वकर्मनिवेशे सति विकल्पप्रसङ्गादन्यतराग्रहद्वे चान्यतरस्य निवेशसंभ-
वात्पूर्वोऽदेव कर्मान्तरं कल्पयतीति प्राप्ते ब्रूमः । सर्वेषामप्रयोगान्नान्या-
ऽनालोचनेनाग्निहोत्रवाक्यमात्रालोचनात्तत्र च निर्गुणस्य कर्मणोऽवग-
तस्य सर्वगुणयोग्यत्वात्प्राप्त्यापेक्षाभावाच्चान्याग्रहद्वेऽन्यस्य निवेश इत्य-
भावात्तत्रैव गुणमात्रविधानं, प्रमाणवशाच्च विकल्पः ॥

दध्नाद्विद्वत्प्रफनत्वा-
धिकरणम् ।

सू० फलश्रुतेस्तु कर्म स्थात्फलस्य कर्मयो-
गित्वात् ॥ १० ॥

अग्निहोत्रं प्रकृत्य “दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुया”दिति श्रूयते । तत्र
संशयः किमग्निहोत्रात्कर्मान्तरं दधिविशिष्टमिन्द्रियक्रामाय विधीयते ?
उत तत्रैव गुणमात्रं फलाय विधीयत ? इति तद्वयमिदं विचार्यते किं
कर्मणः फलमिदं ? मृतं गुणादिति । यदि कर्मणः, ततः प्राप्तस्य कर्मणः फल-
संबन्धं गुणसंबन्धं चैवं वाक्यं न शक्नोति विधातुमिति कर्मान्तरं स्यात् ।
गुणफलसंबन्धे तु तन्मात्रं वाक्येन विधीयते । दधिहोमसंबन्धस्तथाश्र-
याश्रयिरूपः प्रकरणप्राप्तेऽनूश्रमानो न वाक्यं भिनत्तीति सिद्धत्येकवा-
क्यत्वमकर्मन्तरत्वेऽपि । तेन भेदाभेदसिद्ध्यर्थं कर्मणः फलं गुणाद्वेति
चिन्त्यते, सत्यपि च पतद्गुणे भावनाभेदे धात्वर्थभेदाभेदविचारणाल्ल-
क्षणसंबन्धः । तत्र

धात्वर्थोत्फलमित्युक्तं भावना सविकर्षतः ।

विप्रकृष्टस्तु नामार्थस्तदर्थो न फलान्वयी ॥

भावार्थोधिकरणे ह्येतदुक्तं, यथा धात्वर्थोत्फलं न नामार्थोत्
स तु धात्वर्थस्यैवाङ्गमिति, तद्विद्वापि दधि होमार्थे होमः फलार्थः ।
किञ्च ।

दध्मरत्वं फलसंबन्धे जुहोतिः स्यादनन्वयः ।

यदि सोऽपि विधीयते वाक्यभेदः प्रसज्यते ॥

न होत्र वाक्य फले होमे च शक्नोति दधि विधातुम् । तत्रासति
होमसबन्धे जुहोतियदमनघं स्यात् तस्य च दध्ना सह क्रियाकारकभावे
ऽवगम्यमान परित्यक्तं स्यात्तस्मात् होमस्यैव फले विधानं गुणविशिष्ट
स्येति प्राप्ते ब्रूमः ।

धात्वर्थस्यान्यत् प्राप्तेर्गुणमात्रं विधीयते ।

विधेयं यच्च तेनैव फलं नान्येन युज्यते ॥

तत्रैव हि भावनाद्यधिकरणव्याप्यो यत्र धात्वर्थो नाभ्यर्थोऽभ्य
यमपि विधीयते । अत्र तु पाठत्वेन धात्वर्थस्याविद्येयत्वादुक्तमात्रं विधी
यते विधेयस्यैव फलसम्बन्धो नाविधेयस्य । तेन गुणस्यैव फलं न तु
कर्मोन्तरं विधेयं भविष्यति । नापि प्रकृतदानाप्रकृतकल्पना विशिष्टवि
धिगौरवमन्वर्धनतत्तादोषप्रसङ्गः । अतो गुणमात्रविधानासत्स्यैव फलं,
जुहोतिरिदानीं कथमन्वयः । केचित्त्राहुः कर्मोपक्रमेव दधि फलमामस्य
विधीयते न दधिमात्रम् अभाजार्थस्य विधिविषयत्वायोगात् अतो दध्य-
नुरक्तो होम इव विधीयते । न चैव वाक्यभेदः, दध्ना विधानाभावात्
लौकिकं हि क्रियाकारकत्वतश्च सञ्चयमाश्रित्य दृष्ट्याया क्रियाऽऽपत्तिर्न
पुनस्तादृश्य कर्मणो ऽकारकत्वप्रसङ्गादतः फलाद्येतैव होमे कारकीभूतस्य
दध्ना प्रतीयते न होमार्थस्य, होमार्थत्वे तत्रापि विधिव्यापाराद्वाक्यभेदः
स्याच्च तु तदस्ति तेन होमाश्रितस्य दधिव्यापारस्य फले विधानाद्वाक्य-
भेदं विनैव सिद्धो जुहोत्यन्वय इति । अत्रैव वक्तव्यं यदि न दधि
विधीयते किं तद्धात्रं विधीयते? होम इव दध्यनुरक्त फलाय विधीयत इति
चेद्वै तर्हि होम इव फलाय स्यात् । दधि तु होमगतदध्यनुरागसमस्पर्धमु-
पाद्रीयमानं तदवमेव स्याच्च फलायैव । अपि च मा भूदुद्धो विधानं तत्र
नुरागस्तु प्राप्तस्य कर्मणो विधीयते फलसंबन्धश्चेति वाक्यभेदः ॥

ननु न घृमो दध्ना न विधानमिति किंतु होमार्थतया न विधीयते
फलाद्येतया होमाश्रितं विधीयते होमे कारकीभूतमित्यर्थः । उच्यते दध्नेति
दधिविशिष्टकारकमात्रं पदेनोच्यते होमे तत्कारकमिति कुतोऽवगम्यते ?
वाक्यादिति चेद्वै सत्याश्रयसञ्चय फलसञ्चय एव बोधयद्वाक्यं भिद्येत ।

ननु लौकिकमेव क्रियाकारकलक्षणमाश्रयाश्रयिसंबन्धमुपादाय केवलं फलसंबन्धकरणाच्च वाक्यभेदः । नैतदेवं, लोकतो हि क्रियाकार-
कयोः संबन्धः समग्रमात्रेण सिद्धो न कर्तव्यतया । कर्तव्यतया चात्र
दधिहोमसंबन्धः श्रूयते दध्ना जुहुयादिति, तेन तस्य कर्तव्यता फलसंबन्ध-
स्वेति वाक्यभेदः । न हि दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयादित्यत्र य इन्द्रियकामः
स दध्ना जुहुयादिति घटनव्यक्तिः संभवति होमस्याविधेयत्वात्, विधाने च
कर्मान्तरत्वापत्ते, अतो जुहुयादिति तावदनुवादः । तत्र यज्जुहुयात्तद्विधे-
न्द्रियकामस्येति च वाक्यभेदः । अथ यद् दध्ना जुहुयात्तदिन्द्रियकामस्येति
तदयुक्तम् । न हि सत्यपि संभवे दध्ना होमार्थं प्राप्तं यदनूद्यते । अथ
यदिन्द्रियकामस्य जुहुयात्तद्विधेति तदप्ययुक्तम्, इन्द्रियकामार्थत्वेन होम-
स्याप्राप्तत्वात् । अथ मन्यते यद्विधेन्द्रियकामस्येन्द्रियकामत्वेन रूपेण होमो
न प्राप्त इन्द्रियार्थत्वेनेति यावत्तथाऽपि पुरुषाणां बहुकामत्वात्कदाचिद-
ग्निरहोचाश्रयायां यमपि समग्रतोन्द्रिये पुरुषस्य कामना, तेनेन्द्रियकामनोप-
लक्षितस्य पुरुषस्य कदाचित्प्राप् एव होम इति तदनुवादेन दधि विधीयते,
तदयुक्तम् । कामस्य फलरूपाभिधायिनः कामपदस्य पुरुषस्यरूपपरत्वे
लक्षणाप्रसङ्गात् । अपि चेन्न कलाये दधि स्यात् किंतु इन्द्रियकामनायां
निमित्ते नैमित्तिकं क्रत्वङ्गं स्यात् । विशरणकारस्य तु अपूर्वोत्तरानभ्युपगमात्
क्रत्वपूर्थान्वितस्यैव गुणस्य फलार्थत्वादपूर्वसम्बन्धस्य च लोकतः सिद्धभा-
वात्सुतरां वाक्यभेदः स्यात् । तस्माच्च होमसमूहो दधि वाक्येन विधी-
यते अपि तु दध्नेत्येतावन्मात्रमिन्द्रियकामः स दध्नेति, कथं तर्हि जुहोते
रन्वयः ? । उच्यते दध्नेति कारणभूतं दधि कलाय विधीयते तृतीयानिर्देशात्
क्रियाऽपेक्षं च कारणत्वमिति क्रियाऽपेक्षायां सतिधिलक्षणप्रकरणप्राप्तो-
होमसम्बन्धो जुहोतिनाऽनूद्यते ॥

ननु होमादिवत्फलभावनोऽपेक्षमेव कारणत्वं भविष्यति न क्रियान्तर-
मपेक्षते, उच्यते, न धात्वयंष्ट्रद्व्यादेः सिद्धस्य भावस्य स्वरूपेण फलभाव-
नाकारणत्वमुपपद्यते, कर्तृशपारविषयस्य हि कारणत्वं, दध्नादेरव क्रिति-
द्वात्वयं प्रति करणीभवतः कर्तृशपारविषयता न स्वरूपेण यागादिव-

दित्यस्ति धात्वर्थविशेषाऽपेक्षा । यद्यपि चादृष्टोपकारप्रयोजनादिव्यापार-
विषयता यागादिवद्भावेः सिद्धस्वभावस्यापि स्वरूपेण समवेतयाऽपि
द्रष्टव्यव्यापारविषयतासिद्धये कारकभावमपेक्षते । अथश्च त्व द्रष्टव्यैकापि
कर्तृव्यापारविषयता करणस्याङ्गीकृतेया, अन्यथा दृष्टार्थाङ्गमात्रानुष्ठाना-
त्करण प्रति पुरुषमतिव्यापाराभावात्करणोपदेशवैयर्थ्यं स्यात्तस्माद्विभक्त्यभि-
हितकारकविशिष्ट दधि, दधिविशिष्ट वा कारक प्रत्ययार्थप्राधान्यात्कलाय
विधीयते । कलभावनाकरणत्वे च यागादिवदेव समभिधारास्मिद्धं न
विभक्त्यभिधानमपेक्षते । कारकभावश्च क्रियाविशेषापेक्षे इति सविधिप्र-
शङ्का हेमो धातुनाऽनूद्यत इति सिद्धयति कुत्रोतेत्यपः, कारकभाव-
श्चैकग्रहोपात्तः क्रियाविशेषसमन्वयश्च सविधिप्राप्तः कलान्वय एव वाक्येन
विधीयते न वाक्यभेदः ॥

धारयन्तोऽग्नीनां
कर्मतामस्तानाधिकार-
णम् ।

सू० समेषु कर्म युक्तं स्यात् ॥ ११ ॥

विश्वदग्निदुर्गनिष्टोमस्तस्य धारयन्त्यास्येकविंशमग्निष्टोमसाम इत्या-
द्वत्तत्त्वसंज्ञकामोपज्ञेति'त्यग्निदुत्सन्नक यागं विधाय तस्य आकरणिकेन
धारयन्तोऽग्निष्टोमसामकार्यमिति वाक्येन गुणं विधाय पुनरास्तामेत-
स्यैव रक्षतोषु धारयन्तोऽग्निष्टोमसाम इत्या पशुकामो ह्येतेन यज्ञेतेति
तत्र पूर्ववत्संशयः किं पूर्वस्मिन्नेवाग्निदुत्सन्नके यागे पशुकलायेत्येव रक्षत्या-
धारं धारयन्तोऽग्निष्टोमसाम विधीयते ? इतः कर्मान्तरमिति तदर्थमेतत् दिवा-
यंते । किं कलायं स्य धारयन्तोऽग्निष्टोमसाम प्रकृतो याग आश्रयोभविषु शक्नोति
नेति । तत्र पूर्ववदग्निष्टोमसाम विधीयते कलाय, न तु यागस्य विधानं
विधिगौरवात् । सामाश्रयस्य यागस्य माताश्रयस्यमश्रयति । तथा ऽपि
स्तोत्रनिर्वाहद्वारा तदुपपद्यते विशिष्टयागान्नाश्रयो विधिगौरवात्प्र-
कृतानाऽप्रकृतकन्यनादोषाच्च तत्रैव रक्षत्याधारं धारयन्तोऽग्निष्टोमसाम
विधीयते । यद्यपि दृष्टव्यतामाधने। यागः माता मातास्मापयितु-
मशक्यते इति न मातास्मात् प्रकृतयागस्यं समभवति । तथाऽप्यानपेक्षया

दद्वेष्यित्यङ्गभूतस्तोत्रनिर्वाहद्वारेण यागसाधनस्य साम्बः संभवतीति युक्त
प्रकृताश्रयत्वम् । नन्येवं रेवतीवार्यन्तीसंघन्धः फलप्रयन्धश्चेत्यनेकार्थत्वा-
द्वाक्यभेदः स्यात्, नैव दोषः । यदि संघन्धद्वयमपि विधिगच्छेन बोध-
यितव्यं स्यात्स्याद्वाक्यभेदः कृत्वा-शब्देनैव तु रेवतीवार्यन्तीसंघन्धे
प्रतीते केवलसंघन्ध एव यज्ञेः परेण लिङ्प्रत्ययेन प्रतिपादयितव्य इति
न वाक्यभेदः, यथा विशिष्टापूर्वकर्मविधौ तस्य विशेषणसंघन्धे वि-
भक्त्यादिभिरेव सिद्धे सादृश्यस्य फले विधानाद्वाक्यभेदः, यः फल कुशात्स-
द्वयेन यागिनेति, तद्वदिहापि यः फलं कुशात्स रेवतीषु वार्यन्तीपरकरणे-
नेति न वाक्यभेदः । तस्मात्फलाय गुणगार्वाश्रयत्वमिति विधिरिति प्रा-
प्त्यागानुवादः, यत्तच्छब्देऽपि यद्यन्तः पूर्वस्य यागस्य फलवत्ता गुणेन सहा-
श्रयाश्रयिसंघन्धं सविधितत्त्वमनुवदति । अग्निष्टोमसामगच्छेऽपि ज्ञान
यत्प्रतदङ्गन्यायप्राप्तस्तोत्रमयन्धानुवादः । यद्यपि तत्र यदूनि स्तोत्राणि
आवृष्टादीनि सन्ति तथाऽपि वार्यन्तीवस्य कृत्ययम्प्याग्निष्टोमस्तोत्र-
मेव स्यात् न दृष्टमिति कलायम्प्यापि तदेव स्यात् न भविष्यति तस्मादेवं
प्राप्त्येनाविधेयत्वाच्च वाक्यभेद इति प्राप्ते शून्यः ।

प्रकृत कर्म दृष्टाति फलाय विहितो गुणः ।

यत्र तत्र गुणात्कामो यागः साम्बा न साध्यते ॥ १ ॥

कारकभाषावतिहिं तदाश्रयत्वं तदपि प्रकरणमाप्तमनुवदितव्यं
वाक्येनाश्रयमयन्धकरणे वाक्यभेदात्, तेन यत्र प्रकृते कर्मणि फलार्थस्य
गुणस्य कारकभावः सम्भवति तत्रैव गुणात्कामो, यथा दध्नेन्द्रियकामस्येति
न त्यह प्रकृतयागकारकत्वं साम्बः संभवति, संभवति तु तदङ्गभूते
स्तोत्रे कारकत्वं तस्य न प्रकृतमातिदेशिकत्वादिह स्तोत्राणां, न चायमा-
नयप्रतदङ्गन्यायस्य शिष्यः यो हि कर्माङ्गत्वेन गुणरत्नोत्पत्ते य तत्र
साक्षात्सम्भवद्वे निश्चिते । संभवति दृष्टद्वारेणाप्यवमार्यत्वं । न चाश-
्रयत्वमङ्गद्वारेण सम्भवति । न दृष्टेन कारकभाषावत्त्वाने कारकत्व मयति ।
साध्यत्वं तीतिह्यवक्रियात्याद्यामादियथायथादेहा यतः प्रकृतद्विषा-
मयन्धः स्यात् ॥

ननु नावश्य कारकतयैव तदाश्रयत्वं सवन्धान्तरेणाप्युपपत्तेस्तेन
कृत्वा-शब्देन क्रियान्तरसमानकर्तृकयागस्य मानम् रेवतीवारवन्तीय
सवन्धकारण फलाय विधीयते किं तत्क्रियान्तरमित्यपेक्षायां सविदधानो
याग उपलभ्यते । यद्यमप्यग्निष्टोमसामेति नावकल्पते अनुयादासमवा
द्विधानेन वाक्यभेदात् ।

न च कस्यचिदस्य वारवन्तीयस्य यत्स्यात् तदेव पुद्गाद्येऽपि भव
तीति प्रमाणमस्ति यतोऽग्निष्टोमसामत्वमनूयते । किं रेवतीवारव
न्तीय कृत्वा यशून भावयेदित्युक्ते यशुभावनोऽपेक्षयैव समानकर्तृत्वसमवाच
क्रियान्तरापेक्षा यत् सविहितोयाग सव्यपेक्षः । तस्मान् कृत्वा-शब्द
कल्पितगुणफलसवन्धविधौ यजेतेति चाग्निष्टोमसामिति च द्वावपि शब्दौ
प्रकरणशान्दानुवादस्यावभाविद्विधाने च वाक्यभेदाद्वनर्थक्यौ स्याताम् ।
तस्मात् कृत्वा-शब्दकल्पितरेवतीवारवन्तीयमव्यवस्थितोयागो याग फलाय
विधीयते । तत्र साध प्रकृतितोऽग्निष्टोमसोऽवस्थानवाक्येस्तदनु
बद्धा रेवत्योऽपि तत्स्यान्नाभवन्तीति । तेनाग्निष्टोमसामेत्यनुवादः, यत्
च्छब्दोऽपि प्रस्तुतमात्रापूर्वपागवचनो रेवतीषु वारवन्तीय कृत्वा यशुका
यजेतेत्येतावन्मात्रं विधीयते इति लाघवनेकशक्यत्वं च लभ्यते उपर्यविधौ
गुणफलसवन्धविधौ तु यज्याद्वैरानर्थक्यं वाक्यभेदो वा स्यादित्युक्तम् । ये तु
गुणफलाधिकारेऽपि वाक्येनैव गुणस्याश्रयसवन्धमुपगच्छन्त कर्मवगुणानु
रक्त फलाय विधीयते वाक्येनेत्याहुः । तेषामत्रापि रेवतीवारवन्तीयसाध
नोऽग्निष्टोमसोऽवधिगिष्टस्य प्रकृतस्यैव यागस्य दध्यनुरक्तस्यैव होमस्य
फले विधिप्रसमवात्सिद्धान्तहानिः ।

ननु तत्र दध्यनुरागोहोमस्य लोकासिद्धौ लभ्यते केवलस्तु फलम्
यस्यो वाक्येन विधीयते । इह तु यद्यपि अक्तामयो सोऽवसाधनस्य
लोकासिद्धौ यागविशेषणस्य न लोकात् सिध्यतीति विधिप्रशङ्गे
सदृश्यं, ततश्च तस्य च फलसवन्धस्य च विधानादुक्त्यभेदः स्यात्
सत्यं न लोकासिद्धमितिदेवतस्तु मिदं सोऽवस्य पूर्वपागाहृत्यास्मैवविधि

यणात्वं च अक्षतामयोर्लोकसिद्धम् । तदेव अक्षतामविशेषितस्तोत्रानुरागं या-
गस्यान्यतः सिद्धमुपादाय केवलफलसंयन्धमात्रं विधिनाऽनेन बोध्यते इति
कुतो वाच्यभेदः । किं च कृत्वा-शब्देन स्तोत्रसमानकर्तृकत्वमेव याग-
स्योच्यते न तत्कारकत्वं तादर्थ्यं वा । समानकर्तृकत्वं च लोकासिद्धि-
मेव लभ्यते इति दृष्ट्यादिभिरविशेषः, अतो रेवतीवाखन्तीयसाधन-
काग्निष्टोमस्तोत्रसमानकर्तृकत्वविशिष्टः प्रकृत एव यागः फलाय
विधातुं शक्यते । यद्वा अग्निष्टोमस्तोत्रमेवातिदेशमात्रं रेवतीवाखन्तीया-
नुरक्तं पशुकामस्य विधीयते यज्ञिपरस्यापि विधेः स्तोत्रविषयत्वं न दुष्य-
तीति त्रिंशदपरस्यैव द्रव्यदेवतामयन्धविषयत्व यच्चरपि निर्यपतिशदनुषा-
दस्यात्, तस्माद्वाक्येनाश्रयसंयन्धे सिद्धान्तद्वानित्यास्तां तावत् ॥

सौभरनिधयोः सू० सौभरे पुरुषश्रुतेर्निधनं काम-

कामिकाधिकारणम् ।

संयोगः ॥ १२ ॥

“यो वृष्टिकामो योऽचाद्यकामो यः स्वर्गकामः स सौभरेण स्तुयी-
ते”ति ब्रह्म सामाख्यं स्तोत्रं प्रकृत्य तदाश्रयं सौभरफलत्रयसाधनत्वेनावा-
तम् । यद्यपि सौभरस्य साम्ना गीत्यात्मकक्रियात्वाद्वाखन्तीयश्चाश्रयापेक्षा
तथाऽपि स्तुयीतेत्यनेनैकवाक्यत्वात्तत्साधनभूतस्यैव फले विधानं विज्ञायते ।
तथा हि यायन्ति यद्वा नि मयुष्यन्ति तावतां ययाऽन्वयो भवति तथा वा-
क्यार्थो वर्णनीयः । तद्यदि सौभरमात्रं विधीयेत ततः स्तुयीतेत्यनर्थकं
स्यात्, स्तुत्यन्तविधाने गौरवं, प्रत्ययलक्षणा च स्यादतः सौभरेणैकव-
दोपासं सौभरविशिष्टं कारणकारकं फले विधीयते, कारणं च क्रियाऽपेक्षमिति
युक्तं प्रकृतस्तोत्राश्रयत्वम् । वाखन्तीयन्तु द्वितीयान्तत्वाच्च फणीभूतमयग-
म्यते किं तर्हि कर्मभूतम् । न च सौभरे यागे वा साम्नः कर्मत्वं संभवति
तेन कृत्वा-शब्दाद्येमात्रे मति कमेत्याच क्रियान्तरापेक्षेति घेयम्ये, तदेव
फलत्रयसाधनं सौभरं प्रकृत्याऽऽवातं “हीवीति वृष्टिकामाय निधनं कुप्यात्
कर्मित्वाचाद्यकामाय क इति स्वर्गकामाय”ति । तत्र संशयः । किं हीवा-

दयो निधनग्रिगेवा सौभरफलात्फलान्तरार्थेन विधीयन्ते । उत सौभरस्यैव
तत्तत्फलं साधयतस्तत्तत्त्रिंशन्मनियमेन बाधत प्राप्त नियम्यत । इति ।
तदर्थं हि वृष्टिकामादिशब्देऽक्तपुरुषशेषत्वेनैते साक्षाद्विधीयन्ते । अथ
तत्साधनशेषत्वेनेति तत्रपुरुषस्य श्रौतत्वात्तादर्थ्यमेव ह्योषादीनां वस्तुषां
विज्ञायते तच्छेषता च तदभिलषितफलसाधनतपेति फलार्थत्वमेवैषा
साधनसंग्रहे तु वृष्टिकामादिशब्दे सौभरं लभ्येत

न च श्रुतिमभ्येति लक्षणा व्याख्या । तस्माद्विधादयो गुणा फलान्त
रादौ इति प्राप्ते धूमः । वृष्ट्यादौनि पूर्वाक्तान्येव विपरिवर्तमानानि
प्रत्यभिज्ञायन्ते इति न फलान्तरपथवत् । त्रिंशद्द्वीतीति शब्दमात्रे
फलाय विहिते सत्याश्रयेताया यत्तायसौभरं प्रकृतं न तच्छब्देऽन्याश्रयत्वं
प्रतिपत्तुम् । यत्तु तदवयवभूतं निधनं न तत्प्रकृतं न चानर्थक्यतद्रङ्गन्याय
स्याथ विषय इत्युक्तम् । सत्यपि च तद्रङ्गावतरणैः निराश्रयत्वाच्च नियमेन
निधनसंग्रहः, तत्र निधनमित्यनर्थकं स्यात्, विधाने च धार्यमेव ।
तस्माद्वृष्टिकामादि शब्दलक्षिते सौभरे निधनत्वेनेति नियतप्राप्ता ह्योषादयो
नियम्यन्ते । अथवा लक्षणादपि नातीशान् विद्यन्ते । न हि यद्वै फलस्य
कारणं तस्यैव पुरुषशेषत्वं तद्रङ्गस्यापि तद्वारेणास्त्येव पुरुषशेषता । तथा
चान्यत्रापि प्रयोगे दृश्यते । यासिष्ठादीनां नारायणो द्वितीयः प्रधानः
इत्यादिस्तेन ह्योषादयः सौभराङ्गभूतास्तद्वारेण वृष्टिकामादीनां पुरुषाणां
मनियमेन यथा शेषभूता प्राप्तास्तानि प्रति यथाह्वया नियम्यन्त इति न
लक्षणा, साधनद्वारेण तु तादर्थ्यं, न साक्षादिति लक्षणाखर्खा युक्तिर्भाष्यश
सिंक्रयो, यथा प्राप्तानां च नियम इति न शास्त्रान्तरपते सौभरे शास्त्रान्तरीय
निधनं प्रयोक्तव्यं, किन्तु तत्तन्निधनसहितं एव च सौभरग्रिगेवस्तत्तत्फलता
र्थेन प्रयोक्तव्यं । तस्मात्फलान्तरार्थेन नैव ह्योषादयो गुणा विधीयन्ते
नियम्यन्त तद्व्याप्राप्ति सौभरः ।

इति शास्त्रदीपिकाया द्वितीयपद्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

अथ द्वितीये तृतीयः पादः ।

यथायताया ज्यो-
तिष्टोमाः कृताः अधिक-
रणम् ।

सू० गुणस्तु क्रतुसंयोगात्कर्मन्तरं
प्रयोजयेत्संयोगस्याशेषभूतत्वात् ।

ज्योतिष्टोमं प्रकृत्य श्रूयते । “यदि रयन्तरं सामासोमः स्यादेन्द्र-
वायवायान् यद्वा न दृष्टीयात् यदि दृष्टत्सामा शुक्राया” निति तत्र संशयः ।
किं ज्योतिष्टोमात्कर्मन्तरं रयन्तरसामा दृष्टत्सामेति विधीयते ? किं वा
ज्योतिष्टोम एव रयन्तरेण दृष्टता वाञ्छिकेन यथायतायिरेषं प्रति निमि-
तत्वेनानुमीत्येत ? इति, तदर्थमिदं चिन्त्यते । किमयं कृत्यक्रतुसंयोगो-
रयन्तरादेकतात्प्रसङ्गक्रतुसंयोग ? इति । तदर्थमपि किं रयन्तरविशिष्टः क्रतु-
रिह निमित्तमुत क्रतुविशिष्टं रयन्तरं ? मिति ।

तत्रान्वयप्रधानस्यादृष्टुग्रीहेर्निमित्तता ।

रयन्तरविशिष्टस्य क्रतोरैवागम्यते ॥

विशेषणं व्ययच्छेत् विशेष्यव्यापि चोच्यते ।

ज्योतिष्टोमे च नाम्येषा व्ययच्छेदस्य संभ्रमः ॥

रयन्तरेण कृत्यस्य क्रतोर्ग्रासित्वं नैव हि ।

सन्त्यन्यान्यपि सामानि गायत्रादीनि तत्र हि ॥

तेन व्ययच्छेदाभावात्सत्तवाऽपि चाव्याप्तित्वा सामान्तरसापेक्ष-
तया विशेषणासंभ्रमात्पूर्ववासभक्षी रयन्तरसामस्य गुणः कर्मन्तरं कल्प-
यति । यदि-शब्दश्च निरर्थको ह्यव्याप्यद्वारादिना वा व्याप्येव इति प्राप्ते
भ्रमः । यदि-शब्दात्मकरणाच्च ज्योतिष्टोमस्याभिधानम् ।

न च सामान्तरव्ययच्छेदेन रयन्तरस्य विशेषणत्वं शब्दो हि
स्वार्थसत्तामेव प्रथमं बोधयति यत्र सा नित्यप्राप्ता स्यात्तत्तत्प्रतिपाद-
नमनर्थकमित्यर्थान्तरव्ययच्छेदं कुर्यात्, इह तु रयन्तरसत्तायाः पारिकृत्या-
त्प्रतिपादने ऽपि बाजपेयकृत्यमित्यसत्तायुदात्तेन सप्तमिवात्र विशेषणस्य-
नाभाय कर्मन्तरस्य, यत्रापि सामान्तरमेव व्ययच्छेदश्च ॥ तथाऽपि येन-
न्यिक्योरयन्तरदृष्टताविराधिनाः परस्परव्ययच्छेदेनैव विशेषणत्वं नापि-

रोधिना सामान्तराणां व्यवच्छेदः । यथा नीलोत्पलमिति पीताद्रीनामेव
व्यवच्छेदो न तु दैर्घ्यादीनाम् ।

न च रयन्तरस्य सामान्तरापेक्षत्वमनपेक्षस्यैव पृष्टस्तोत्रसाधनत्वेन
व्येतिष्टोमान्वयात्, तेन यद्यपीह रयन्तरविशिष्टः कर्तुर्निमित्तः, तथाऽपि
प्रकृतस्यैवाभिधानम् । अथवा कर्तुर्विशिष्ट रयन्तरमिह निमित्तमनित्यत्वात्
नित्यस्तु कर्तुर्न निमित्तं भवितुमर्हति तेन यद्यपि बहुव्रीहिणा रयन्तर
विशिष्ट कर्तुरेवाभिधीयते तथाऽपि दध्ना जुहोतीतिवद्विशेषणपरत्वात्
स्यैव निमित्तस्य प्रथमप्रतीति रयन्तरमुत्तङ्ग्य यदि-शब्दोपक्रान्तनिमित्त-
प्रतीतिर्न यावत्कर्तु गच्छतीति रयन्तरमेव निमित्तं, तच्च व्येतिष्टोत्रमेऽप्यस्ति
तस्माच्च कर्मान्तरम् ।

अथापेक्षे। कालान्तरा
विधकारिताविधकारणम् ।

सू० अत्रेष्टौ यद्वसंयोगात्कर्तुप्रधानमुच्य-
ते ॥ १ ॥

राजसूये राजकर्तृके अष्टौर्नामेष्टिः समाख्याता, “आग्नेयमद्याह-
यान निर्वपति हिरण्य दक्षिणे”त्यादिका ता प्रकृत्योच्यते । “यदि ब्राह्मणो
यजेत ब्राह्मण्य मध्ये निधायाहुतिमाहुतिं हुत्वा तमभिघारयेत् । यदि
राजन्य ऐन्द्र, यदि वैश्यो वैश्यदेव”मिति तत्र सशय । किं ब्राह्मणादौ
नामदेष्टौ आधाना मध्ये निधानत्रिगुणं इति निमित्ताद्येति पक्षानि
इति आधाना प्रावकाणीति तदर्थमिदं विचार्यते किं राजसूये अथानामपि
ब्राह्मणादीनामधिकारः । उत सत्रियस्येवेति । तदर्थमात्रं किं राजसू-
यविधकारणताराजसूयस्य आधानमपि यावत् । किंवा सत्रियस्येवेति ।
ततोऽपि किं राजसूयस्य राज्ययोगनिमित्तः । उत सत्रियजातिनिमित्तः । इति
विचारयितव्यम् । यदि राज्ययोगनिमित्तमस्तस्योक्त्याग्नेय आधानमपि अपि
कारवाक्यम्यस्योपपत्तौ वादान्न आग्नेयनिमित्ताद्येति ब्राह्मणादीनां च
कानि । अथ जातिनिमित्तं, ततोऽप्युक्त्याग्नेययोगस्य आधानमपि अपि
यनेनाद्यविशुद्धतायाः आधानादीनां प्रावकानि । तत्र “राज्ययोगनि-
मित्तोऽयमावेशननिमित्तः । सर्वतोऽप्यभिप्रेत्याहुतिगानाञ्च तन्मते ।

तत्रियत्यनिमित्तत्वमनार्येष्वगम्यते । द्विविधेषु विगीतं च तदन्येष्वपस्ति-
द्वितः” । तेन राज्ययोगाद्राज्ञानस्वरूपोऽपि भवन्तीति, राज्यपदं तु हृत्वा
जनपदरक्षणे वर्तते न राजयोगमपेक्षते ॥

ननु राजयोगाद्राज्यमभियुक्ताः स्मरन्ति “तस्य कर्मणी”त्यधिकृत्य
“यत्पन्तपुरोहितादिभ्यो यणि”ति वचनाद्राजशब्दस्य तत्र पाठादावाराज्य
स्मृतेर्बलीयस्त्वं स्थितम् । उच्यते । लोकप्रयोगेन एव शब्दार्थावधारणे प्रमाणं
स्मृतेरपि न एव मूलं नान्यदस्ति, प्रयोगाच्च राज्यशब्दस्यैव स्वातन्त्र्यं तच्चि-
मित्तत्वं च राजशब्दस्यागम्यते, तत्तत्तदनुसारेण स्मरणं साधुशब्दविभाग-
मात्रपरं व्याज्येयम् । अतस्त्रयाणामपि राजपदाभिधेयत्वेन राजसूये प्राप्तानां
निमित्तार्थोनि श्रवणानि यदि-शब्दसामर्थ्यादप्येवमेव यदि-शब्दो हि
राजशब्दस्य राज्ययोगनिमित्तत्वे प्रमाणम् अन्यथा प्राप्तभावाद्वादि-शब्दोऽ-
नुपपन्नः स्याद्वैदिकश्च निर्देशः ‘स्मृतेरपि बलीयांस्तस्माच्चिमित्तार्थानीति
प्राप्ते धूमः । न साधुवैदिकनिर्देशादत्र निर्णयः शक्यते कर्तुम् । अन्यथाऽपि
तत्सद्भावा ‘द्राज्ञानमभिपेक्षये’दिति ह्यभिपेक्षविधौ । प्रागेव राज्ययोगाद्राज-
शब्दः तत्रियमात्रे छेदप्रयुक्तस्तेन कठमेव राजपदं निर्णीयते । यदि-शब्दस्तु
निपातत्वाद्वा कथंचिन्नीयमानो न दुष्यति स्मरणाच्च स्वतन्त्रमेव राजपदम्

न च तस्य निर्मूलत्वं द्विविधप्रयोगस्य मूलस्य संभवाद्भूतो नायथा-
र्थत्वे स्मरणस्य प्रमाणमस्तीति तेनैवाभियुक्तप्रणीतेनावारय संभवाद्भेदोपधा-
न्यादिप्रयोगप्रसूनस्य बाधाद्राजयोगादेव राज्यशब्दः, स्वतन्त्रस्तु राजशब्दः
तत्रियवचन इति वास्तव्यादेरवेष्टौ प्राप्तभावात्प्रापकाणि वचनानीति ॥

आधानस्य विधेय-
त्वाधिकारणम् ।

सू० आधाने सर्वशेषत्वात् ॥ २ ॥

इदमामनन्ति “यसन्ते वास्तव्याऽऽनोनादधीत यीप्से राजन्यः शरदि
वैश्य” इति । तथा यसन्ते वास्तव्यमुपनयीत यीप्से राजन्य शरदि वैश्यमिति
अत्रापि म एव चित्राः । किम् वास्तव्यादीनामाधानोपनयनयोः प्राप्तानां वस-
न्तादिकालं प्रति निमित्तार्थोनि श्रवणानि ? उत प्रापकाणी ? ति । तत्र विद्वान्-
गिनसाधत्वात् क्रतूनां तदुपाययोः प्राप्तत्वात् वास्तव्यादीनां निमित्तार्था

पुनः श्रुतिः, आहवनीये जुहोतीति आग्नेयादग्निसाध्यत्वं क्रतूनाम्, आहवनीय
 इत्याधानैर्म्यसाध्य इत्यर्थोदाधानप्राप्तिज्ञानपूर्वकत्वात्तेनपक्षे, क्रतु-
 ज्ञानस्य च वेदाध्ययनसाध्यत्वात्, वेदाध्ययनस्य चोपनयनमन्तराणां संभ-
 वात् उपनयनस्यापि क्रतुभिरेवार्थात्प्राप्तिः । मन्वन्तैरिह क्रतुसाध्यत्वाद्वाहवनीया-
 दीनां विधिमन्त्रेणाधानसाध्यत्वात्तद्वर्गतेः कथं क्रतुभिरेवोदाधानस्यावेप-
 तत्वापि वा प्रथमाधानविधिषु वसन्तादिव्याहवनीयादिपञ्चाशद्व्याहवनीया-
 साध्यत्वावगमः स्यात् । यदि "नक्तं गार्हपत्यमादधाति दिवाऽऽहवनीयं
 त्रिभिर्गार्हपत्यमादधाति पञ्चमिराहवनीयं"मित्यादिगुणवाक्यान्तेनैव
 तज्ज्ञायते नूनमाधानाधीनमाहवनीयाभिधानीयकमित्युच्यते तस्मादपि
 तुल्यम् । अतोऽग्निविद्यासाध्येः क्रतुभिस्तदुपायभूतयोहपनयनाधानयोरा-
 वेपतः प्राप्तिः । अथवा य एव विद्वानभिमाधते इति सामान्यतः सर्वत्र
 योनामाधानस्य विधायक गुणानभिभूतशक्तिकमस्ति वचनं यस्मिन् गुणा-
 यदुतविधिशक्तयो वसन्तादिविधयो व्याहवनीयादिनिमित्त कालमात्रं विद-
 धति तस्माद्विमित्तार्थानि श्रवणानीति प्राप्ते दूमः ।

न तावत्क्रतुसामर्थात्प्राप्तिरैकान्तिकी तयोः ।

सामान्यवचनं यत्तद्वत्समानावदेशकम् ॥

वसन्तादिव्याहवनीयेषु तावदादि-शब्दाद्व्याहवनीयादुपनयनविहित-
 धानोपनयनविधिरित्युक्तमात्राच्च क्रियाविधिरेव प्रतीयते । यदि सामान्यतः
 प्राप्तिः स्यात्तदा वतारविमर्शार्थसा स्यात् त्वस्ति प्राप्तिः, क्रतुविधयस्ताव-
 दग्निविद्यामात्रसाध्या, अन्यस्तु यद्यप्युपाधानसाध्यास्तद्यापि न तेनैव
 सर्वं निष्पाद्याः अन्येन निष्पादितानामन्येन क्रमादिभिरपि प्राप्तिसंभवा-
 त्ताया विद्याऽपि पुस्तकनिरीतणाद्युपायसमयेन नैकान्तत उपनयनमा-
 तिर्पति तत्रास्ति विधेरुपदेश, सामान्यवचनं तु वत्समानावदेशकमप्ये-
 न वसन्तादिमुक्ते प्रत्यक्षविधौ मगि क्लृप्तेन विधित्वमावाटयितव्यं तस्मा-
 त्प्रापकाणि वचनान्वाधानोपनयनयोः ।

अथ व्याहवनीया-
 उपनयनविधिरप्यम् ।

सू० अग्नेषु चोदानान्तरं संश्लेषवन्धात् ॥ ४ ॥

दशपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते । “दाक्षावणयज्ञेन स्वर्गकामो यज्ञेन तथा
माकप्रस्थाय्येन यज्ञेन पशुकाम” इति तत्र विचारः किदुर्मोक्षरविधिः? इति
दशपूर्णमासयोरेव गुणात्फलमिति तदर्थं च किं दाक्षावणादियद्वे गुण-
विधिः कर्मनामधेयमिति विचारः । नत्रैश्वर्यसत्तायुक्तस्य लोके गुणस्या-
पमिदृत्वादुद्विदादिवच्च सामानाधिकरण्येन नामधेयत्वं, तच्च भेदकं
ल्योतिरादिवत् । अपि चास्य नामस्येनाविधेयत्वात् गुणान्तरस्य विधेय-
स्याभावात्फलस्य चाविधेयत्वात्कर्मैव विधेयमित्यध्यासादपि भेद इति
प्राप्ते श्रमः

स्यैवं नामधेयत्वे गुणस्यैव विधीयते ।

फलाय सार्कं प्राभ्यानमावृत्तिरित्यभिचना ॥

नामस्य सत्त्वानलक्षणोऽभ्यामलक्षणो वा कर्मभेदः स्यात् गुणवि-
धिस्त्वयं यद्यपि न लोकाभिद्वे गुणस्तथाऽपि वाग्ययोगादवश्यमुत्पत्त्या
वा वृत्तिमहप्रस्थानलक्षणगुणवचनस्य मनयोरवगम्यते । अतो गुणाय-
प्राप्यवश्यं विधातव्यो, यागस्तु प्रकृत इति तदाश्रयणेन गुणमात्रं फलाय
विधीयते दध्यादिवत्, यथैव दध्यादेरपान्तरेऽत्यन्तदृढत्वाच्च नामधेयत्वमेवं
दाक्षावणादिशब्दानां, द्वे हि पौर्णमास्यादित्यादिवाग्ययोगेदृशनेन वाग्य-
पौर्णमासिकगुणवचनत्वाद्यगमात्तद्वगेन च धातुपाराध्यंदिराश्रयणीयत्वात्,
नाद्विद्वादिवत्कर्मोन्तरवचनस्य सम्भवतीत्यकर्मभेदः ।

अथ दृश्यदेवतायुक्तानां यागान्त-
रताधिकरणम् ।

सू० संस्कारश्चाप्रकरणेऽकर्मशब्द-
त्वात् ॥ ४ ॥

“यावद्य श्येतमालभेत भूतिकामः सौम्यं चर्हं निर्वपेद्वस्त्रधर्षसकामः”
इत्यनारभ्याद्यातम । तथा दशपूर्णमासप्रकरणे “ईषामालभेत चतुरो मुष्टी-
निर्वपति सदेहः किं दशपूर्णमासिकयोरीषालम्भमुष्टिनिर्वापयोः श्वेत-
चक्षुणो विधीयते? किम्वा कर्मोन्तरे यावदुक्ते निर्वपणमालम्भनं च गुण-
फनविशिष्टे? किम्वा यागविधानमितरत्रेतरत्रे? इति । तत्र विधिगौरवाच्च
कर्मोन्तरविधानं यागस्त्वश्रुतो दूरधृष्टः । न चासति यागे देवतास्य
वाय्वादीनां सम्भवति तेन सर्ववृत्ताणां वायुसञ्चनात् कथंविदीपाया एव

‘चक्षुषदधाति दृहस्पतेर्धा एतद्व च यचीधारा’ इत्यत्रापि किं चरोर्धावदुक्तमुपधानमात्रमुत यागः इति सशयः । तत्र दृहस्पतेर्धा एतदिति कथं दृहस्पतेः स्यादसौ देवता न स्यात्सबन्धान्तराभावात्तैत्तिरीयकाणां तु धार्हस्पत्योभवतीति तद्विनेनैव वाक्यशेषे देवतात्वमुक्तम् । वाक्यशेषावगतदेवतासबन्धवलेन यागार्थता चरोरुपधानं तु यागोपयुक्तस्य प्रतिपत्तिः स्थिरदृढादिप्रत्याम्बानेनेति प्राप्ते धूमः । विधुदृशापेक्षिते धिरोर्धा वाक्यशेषाद्दृहस्पते नानपेक्षितश्चक्षुषोपधानेनैव स्यात् निर्दृष्ट्यापदिकेन निराकाङ्क्षे नार्थान्तरमपेक्षते न चोपधानस्य यागवद्वैधतापेक्षा यतोवाक्यशेषावगता देवता दृष्टेय, तैत्तिरीयक्रवाक्यमपि धार्हस्पत्यो भवतीति वक्ष्यमानापदेशकं न देवताविधिपरमतेऽप्येवात्रमात्रं वाक्यशेष इत्युपधानमेव चरोर्न यागः ।

त्यादृपावीधतस्य पर्यग्निकरणगुणकत्वाधिकरणम् ।

सू० पात्रीधते तु पूर्ववत्त्वादवच्छेदः ॥ ७ ॥

“त्वाष्ट्रं पात्रीधतमालभेते”ति प्रकृत्य पर्यग्निकृत पात्रीधतमुत्सृजतीति श्रुतम् । तत्र सशयः किं पर्यग्निकरणात्सोद्गरीतिगुणविधिः ? इत तत्सद्व्युपागविधिः ? इति । तदर्थं च किं पर्यग्निकृत पात्रीधतं कुर्यादित्यन्वयः ? इत पर्यग्निकृतमुत्सृजतीति । तत्राश्रयहितसंबन्धलाभात्पर्यग्निकृतं पात्रीधतं कुर्यादित्यन्वयो न तु पर्यग्निकृतमुत्सृजतीति व्यग्रहितरूपनादोषात् ।

न च पात्रीधतशब्दात्पूर्वयागप्रत्यभिज्ञा । त्वष्टा हि पवीधास्तत्र देवता न केवलः पवीधात् । अतो यथाऽऽग्नेयमित्यग्नीषोमीयादेरप्यहण तथाऽत्रापि ।

न च पूर्वत्र विधेयः कश्चिद्विह गुण संभवति । न तावत्पर्यग्निकरणं चादकप्राप्तत्वात् नोत्सर्गस्तस्याप्युत्पत्तिवाक्यसिद्धत्वात्पर्यग्निकरणविशिष्टपात्रीधतोद्देशेनोत्सर्गविधौ विशिष्टानुवादाद्वाक्यभेदः ।

न च पर्यग्निकृतोत्सृजतीति क्रमः तस्यापि चादकप्राप्तेः ।

न च पर्यग्निकरणान्ताद्गुणलापः, तस्यापि सिद्धत्वात्, नोत्सर्गाद्गुणसंप्रदा त्रिदोषत्वात्तस्मात्क्रमान्तरमिति प्राप्ते धूमः । पात्रीधतशब्दस्ताव-

न्मनेतास्याग्निशब्दवच्छेदोति पूर्वयागमुपस्थापयितुम् । न चात्रानेयवद
सामर्थ्यमुत्पत्तिवाक्ये हि त्वाष्ट्रं पात्रीवतमिति हि प्रत्येकमुत्पद्यस्तद्वित
प्रत्येकमेव देवतास्यद्वयमिति न त्वानीषोमीयादिवत्समासादुत्पद्यस्तद्वितो
येन व्यासक्त साऽपेक्ष देवतास्य स्यात् ।

न च प्रत्येकमपि देवतास्य विकल्प युगपदेकेन वाक्येन विधा
नात्, इत्युद्विष्ययोगेता इत्यमतिरिति शक्यते यत्तु यथा एव पात्रीव
तमपि । सति चैव प्रकृतप्रत्यभिज्ञाने न कर्मान्तरस्य युक्तमत उत्पत्तिना
पूर्वयागमनुदा पर्यग्निकरणान्ताङ्गकलापविधिर्यथापि चासौ चोदकास्मिद्वा
ति तथाऽपि तत प्रागेव विधीयते । तेन च कृत्स्नोपकारण निराकाङ्क्ष-
स्त्वाष्ट्रप्रयोगवधनो एहमेधीयवधातिदेशमपेक्षते । शक्नोति च पर्यग्निक
तुशब्द प्राकृतपर्यग्निकरणावस्थावधनस्तदन्ताङ्गकलाप तमयितुम् । न
हि पूर्वोद्वेष्टप्रतेष्वियमवस्था भवति पर्यग्निकृतेत्सर्गानुवादेन चाङ्ग
रीतिविधौ पात्रीवतशब्दे नित्यानुवाद इति न विशिष्टानुवाददोषः ।

उदाभ्यादीनां उदनामता
अधिकरणम् ।

सू० अद्रव्यत्वात्केवले कर्मशेषः

स्यान् ॥ ८ ॥ -

‘एव वै इविषा इविर्दत्ते यो ऽदाभ्य एहीत्वा सोमाय यजते’
‘परा वा सतस्यायु प्राण इति योऽयु एह्मातो’ त्यनारभ्य द्रुत, सत्र विचारः ।
किं ज्योतिष्टोमे यद्वहणविधिः इत यागान्तरविधि रिति । तदर्थं च किम
शुभदाभ्यमिति यागनामनी ? यद्वहणनामनी चेति । तत्र यद्वहणस्य सत्का
रत्वाटवघातादिवधामधेयानर्हत्वाद्यागनामत्वमदाभ्य यजत इति । नाम
च प्रकृतादापि भेदकमित्युक्तं किमुताप्रकृतादव ज्योतिष्टोमादशौ तु यद्यपि
यजिर्न श्रुतस्तथाऽपि सज्जयैव तावत्कर्मान्तरं कल्प्यते । तच्च एह्माति
चोदनासामान्याक्त्योतिष्टोमप्रकृतिकमिति तदीयविध्यन्तप्राप्तेर्द्रव्यदेवता
सबन्धाद्यागो भविष्यति तस्माद्यागान्तरे इति । उच्यते

“संस्काराणां न नामानि वार्यन्ते राजशासनात् ।

आनन्तर्यादतः स्थानां ग्रहयोरेव नामनी ॥

अथैवासाधयजिर्नेव श्रुतस्त्वामता कुतः ।

अदाभ्ये श्रूयमाणोऽपि व्यवधानाच्च नामभाक् ॥

तदिह ग्रहयोरेव भेदे नामवशाद्विद्यते ।

न तु यागस्य, तेनात्र विधीयते यद्वाबुधौ ॥

तयोर्द्वेष्टात्पुण्यानाञ्ज्योतिष्टोमेन सङ्गतिः ।

अथवा तैत्तिरीयाणामनयोर्विनियोजकम् ॥

अस्ति प्रकरणे धाक्यं तेन सादृश्यमेतयोः ।

अदाभ्ये श्रूयमाणोऽपि गुणसंक्रान्तशक्तिना ॥

विधिना न विधातव्यो यागस्तेन न भिद्यते ।

अथैवासाधयत एवेति विधेयौ केवलौ यतौ” ॥

आग्निचयनस्य संस्कार-
साधिकरणम् ।

सू० अग्निस्तु लिङ्गदर्शनात्क्रतु-

शब्दः प्रतीयते ॥ ८ ॥

‘य एवं विद्वानग्निं चिनुत’ इति श्रुतं तथेभ्योऽपि वचनानि “अथा-
तोऽग्निमग्निष्टोमेनानुयजन्ति तमुक्ष्येने”त्यादि तत्र भगवः । किमयमग्निं
चिनुत इति यागविधिः । अग्निमग्निं संस्कारमात्रं चयनं स्वतन्त्रं विधीयते ?
किं वा त्वोतिष्टोमादिषु गुणो विधीयत ? इति तदर्थं च किमग्निशब्दो-
यागनामधेयः । अतः द्वयवचनः इति । तत्राश्रयादाभ्यस्तप्रकरणे पुनः सतीर्त्त-
नाभावाच्च क्रतुसयोगस्तदभावे च संस्कारमात्रं स्वतन्त्रमनर्थकम्, यतो “ऽग्निं
कुर्वा” इति यागविधिश्चिनोतिश्चेष्टकाभिरग्निं चिनुत इति यावत्प्राप्तानु-
वादे निर्वपतिवत्, कथं पुनरस्ति यजिष्यणे यागविधानम् ? उच्यते अग्निं
कुर्वादिति तावत्संज्ञैव कर्मान्तरेऽवधारति “ऽथातोऽग्निमग्निष्टोमेन अनु-
यजन्तीति यदग्निं यजति तदग्निष्टोमेनेति संस्याविधिपरे धार्ये यजि-
नाऽनुवादादुत्पत्तौ यागवचनोऽग्निशब्द इति गम्यते । यद्यपि नायं संस्या-
विधिः किं त्वग्निष्टोमस्येन यागेनाग्निमनुयजन्तीति तथाऽप्यग्नेर्वागत्व,

न ह्यन्यथा तमन्यत्वेर्घटु शक्यते । यथा देवदत्तमनुगच्छति यजदत्त
 इत्युक्ते देवदत्तोऽपि गच्छतीति प्रतीयते अन्यथाऽनुगमनानुपपत्तेरेवमनुयक्तन
 वशादेवाग्नेर्योगत्वं सिद्धत्वम् । तस्मादागविधानं स्यादिति प्राप्ते वृत्तम् ।
 "अग्नेरव्ययनसंस्कारमात्रमत्र विधीयते । तस्यायाऽतोऽग्निमित्यादिवाक्ये
 स्यात्कृतुसङ्गतिः । घटौ कृदोऽग्निशब्दोऽयं न हि यागस्य वाचकः । न ह्यग्नि
 शब्दोऽत्यन्तकठत्वात् वाज्यभेदतत्प्रकृत्युपदेशविधुरत्वाच्च यागना
 मस्य प्रतिपद्यते, तेन क्लृप्तनम्येषां चयनसंस्कारो विधीयते तस्य
 संस्कारस्य कृतुसंबन्धपरायणत्वात् । अग्निमग्निष्टोमेनानुयजन्तीत्यादीनि ।
 अत्राग्निशब्द प्रकरणाच्चयनसंस्कृतेऽग्नौ वर्तते अनु-शब्दश्चयनापेक्षया
 यथावाच्यमग्निष्टोमादीनामाह तेन चयनसंस्कृतेऽग्नादग्निष्टोमादिभिर्म
 केतेत्यर्थः । न त्वत्राग्निशब्दो यजिसमानाधिकारणो येन नाम स्यात् ।
 न चावश्यं तुल्यरूपाणामेव पैर्घापर्यै, पाकमनुभुङ्क्ते इत्यादिषु विजातीय
 नामपि दृश्येनात्तस्मादपि ज्योतिष्टोमादिषु गुणविधिः ।

मासाग्निहोत्रादीनां काल्यन्तरताऽधिकारणम् । सू० प्रकरणान्तरे प्रयोजनाऽन्यत्वम् ॥ १० ॥

गुणभेदप्रसङ्गे समाप्ते ऽधुना प्रकरणान्तरेण भेदोऽभिधीयते ।
 कुण्डपायिनामयने उपसद्भिश्चरित्वा मासमाग्निहोत्रं कुर्वति मासं दश
 पूर्णमासाभ्यां यजन्ते' इत्यादि श्रुतम् । तत्र सशय किं नैयामिकेऽग्निहो
 त्रादौ मासो विधीयते? किम्या कर्मोन्तरः? मिति । तदर्थं किमनुपादेयगुण-
 संबन्धानुपहृतीनां ऽसंविधिर्भेदकारणं सम्भवत्युक्तं नै? ति । 'तत्राग्निहोत्रश-
 ब्देन तत्कर्मोपस्थितं यत् । तस्मात्तत्रैव मासोऽयमवाप्नोति हि विधीयते ।
 उपादेयमनुपादेयं वा यदवाप्तं तदेष विधेय मासश्च तथा यच्च प्राप्तं
 तदनुपाद्यमाग्निहोत्रशब्दश्च स्यादभिधेय कर्मोपस्थापयति तच्च प्राप्तं न
 विधेयम् : अतो यदपि स्वभावतोऽनुपादेयं मासमुद्दिश्य कर्मोपादीयते ।
 तथाऽपि मास एव विधेयो न कर्मं सिध्दिनिवन्धनश्च भेदो नोपादाननिव
 न्धनः, तस्मादुपादेयमपि कर्मोपस्थितमानं न भिद्यति इति प्राप्ते ऽभि
 धीयते । प्रकरणान्तरे प्रयोजनान्यत्वस्य मिति किमिदं प्रकरणान्तरम्? इति

अप्रकृताभिधानमित्यर्थः । कथमप्रकृताभिधानम् ? उच्यते उपसद्विश्वरि त्वेति
 वचनाच्च हि नैषमिहस्योपसदः सन्ति तत्र ताश्च मासश्चेत्यनेको गुणः
 प्राप्ते कर्मणि न शक्यते विधातुमिति कर्मान्तरम् । अत्र चाप्रकृतविधानादेव
 प्रकरणान्तरपर्यायाद्वेदः अप्रकृताभिधानं तु गुणादिति न गुणाद्वेदः । यद्वेदं
 घातिभ्यो वाजिनमित्यत्राप्यप्रकृताभिधानादेव प्रकरणान्तरपर्यायाद्वेदः ।
 अप्रकृताभिधानं तु पूर्वैकमसंयोगिना गुणादिति तत्रापि प्रकरणान्तरमेव
 भेदकं स्याच्च गुणः । तथा शब्दाऽन्तराभ्याससंज्ञाभिरप्यप्रकृतविषयतैव विधे
 र्वाध्यते न मासाद्वेदः, स तु विधेरप्रकृतविषयत्वात्सिद्धतीति सर्वत्र प्रकरणा-
 न्तरमेव भेदकं स्याच्च शब्दान्तरादयः । अथ तेषामेवमेतदेव भेदकत्वं यद्विधे-
 रप्रकृतविषयत्वापादनम् । एवं सत्यत्रापि गुणादेव तत्सिद्धेः स एव भेदकः
 स्यादिति न प्रकरणान्तरं शब्दान्तरादिभिः सह सप्यातुं युज्येत । तद्वि-
 सात्ताद्वेदकं सर्वत्रान्ये तु तद्वेतत्वं इत्यतुल्यत्वात्कथं सह गणनम् ? अपि च
 मास दर्शपूर्णमासाभ्या यजेत इत्यत्रानेकगुणाभावाच्चाप्रकृताभिधानं सिध्ये-
 तस्माच्चाप्रकृताभिधानं प्रकरणान्तरं किन्त्वन्यदेव गुणादिवदप्रकृताभिधान-
 हेतुभूतमिति वक्तव्यम् । किं पुनस्तत् पूर्वैकमसविधानं ? कथं पुनस्तेन भेद-
 सिद्धिः ? उच्यते “कर्मोसविहितं नैव धुट्टौ विपरिवर्तते । शब्दास्तु
 तदुपस्थानमुपादेये गुणे भवेत्” । असविहितं तावत्कर्म न धुट्टौ विपरि-
 वर्तते तादृशमपि कथं विज्जुहोतीति प्राप्तवचिर्देशेन दूरस्यमपि उपस्था-
 प्येत यदि विधिस्तितो गुण उपपादयः स्वाहाहस्वनीयादिवत्तत्र हीदृशी
 वचनशक्तिः शक्यते निदर्शयितुम् यज्जुहोति तदाहयनीय इति । “यत्र
 वाक्ये ऽनुपादयो देशकालादिको गुणः । श्रुतो न तत्र दूरस्यकर्मोपस्थान-
 सभसः” । यत्कुर्यादित्येवं प्राप्तवचिर्देशेन दूरस्यकर्मोपस्थापनं स्यात्तथा च
 तस्योद्दिशान्मासस्तत्रोपादेयः ।

न च होमानुरोधेन मासः संपादयितुं शक्यते । तेनैषा वचनशक्त्या-
 मासस्तत्र होम कुर्यादिति तेन शब्दस्वरसतः प्राप्तोपस्थानानवगमात्सचि-

धानाभावाच्च क्रियैव विधातव्येति कर्मभेदः । एव “सखस्वत्था दत्तिणेन तीरेणान्नेयोऽष्टाकपालः” । “सत्रापाऽघूर्णं विस्त्रजिता यजेते”ति देश निमित्तयोरपि द्रष्टव्यम् ।

अनु नामधेयेन भवति पूर्वकर्मोपस्थापनम् भवतु धात्वर्थस्य भावना तु तेनानुपस्थानाद्विद्यते एव धात्वर्थोऽपि यादृशो धातुना रम्यातर्वात्तनाऽपूर्वोपरीभूतो विधेरुपादीयते न तादृशो नाम्ना उपस्थाप्यत इति सस्यापि युक्तो भेदस्तदभेदेऽपि तावद्वाङ्मना भिजेति सिद्धम् ॥

शान्तिपाठिकाभ्येक्य
धिकरणम् ।

सू० फलं चाकर्मसन्निधौ ॥ ११ ॥

“शान्तिपमटाकपालं निर्यपेद कृत्वा” इत्यनारभ्य श्रुतम् । तथा “वैधातव्या दीप्तधी”त्यश्वमेधे । सत्रापि पूर्ववत्संशयं किं प्रकृतं शान्तिपे फलविधिं काम्ये च वैधातवीये कर्मणि दीप्तधीया कार्ययत्नमानसस्कार विधिः कृत कर्मोत्तरविधिः? इति तद्विह यः पूर्वत्र प्रकरणान्तरपदहृत्वात्तद्वेद्य भेदक नासन्निधानमात्रमिति मन्यते यो वा फलस्योपादेयत्व मन्यते शक्यते तद्वर्णपूर्वमासस्यनापि कामयितुं न तासादिवदशक्यमपादनमिति तद्विरा-
करणार्थमिदमधिकरणम् । पूर्वत्राप्यविपरिवृत्तिकारणत्वादसन्निधानमेव कारणं न प्रकरणान्तरं, यदपि तत्र व्याप्यते । तच्छासन्निधानमत्राप्य विशिष्टं, यद्यपि च फलं शक्यते कामयितुं तथाऽपि स्वसत्त्वेन तत्का-
ममुद्दिश्य साधनमेवोपादेयं न फलं फलत्वव्याघाताद्विधीयमानं हि तद्वक्तृमेव स्यात्, यद्य सत्कारेऽपि द्रष्टव्यं, न चाग्नेयेऽग्निहोत्रप्रवाम-
धेयत्वमस्ति येनाभेदाद्यद्वाऽपि तावत्स्यात्तस्मादत्रापि कर्मभेदः ॥

अत्रेष्टेराद्यन्वयस्य
धिकरणम् ।

सू० सन्निधौ त्वविभागात्फलार्थेन
पुनः श्रुतिः ॥ १२ ॥

सर्वेषामेव देशकालनिमित्तफलसत्कार्याणामसन्निधिपत्युदाहरणा-
र्थमारभ्यते । “समे दर्शपूर्णमासाभ्या यजेत पौर्णमास्या पौर्णमास्या यजेत ।

यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत एतयाऽवाद्यकामं याजयेच्छेषास्वि-
ष्टकृते समघट्टती"ति तत्र संशयः कर्मसचिधौ किं देशादिसंबन्धे कर्म-
भेदो भवति? उत प्रकृतमेव कर्म देशादिषु विधीयत? इति विचारः, किं
प्राप्तम्? अत्रापि तावद्देशादेरुद्देशात्कर्म तं प्रति उपादेयम् । तथा च स्याद्विधेय
तेन भिद्यते विधानमेवोपादानं नान्यत् अत्र च देशादेरुद्देश्यत्वात्कर्मा
वश्यमुपादेयमतश्च विधेयत्वापत्तेर्विहितस्य विधानायोगात्सत्यपि सचि-
धौ कर्मान्तरमिति प्राप्ते द्रुमः

सचिधावविभक्तत्वं कर्मणः प्रत्यभिज्ञया ।

गम्यते तेन तस्यैव फलाकार्यो पुनः श्रुतिः ॥

निर्देशगतस्वातन्त्र्यपारतन्त्र्यात्मके उद्देशोपादाने प्राप्यप्राप्तिधरौ
तु विध्यनुवादाौ अतस्तयोः ताभ्यां भेदादुपादेयमपि देशकालयोः कर्म
प्राप्तं तद्रूपमेव प्रत्यभिज्ञायते इत्यनुवाद्यं, तस्य तूद्देश्याभ्यामपि देश-
कालाभ्यां संबन्धमात्रमप्राप्तमिति तन्मात्रं विधीयते इत्यभेदः स्यात् ।
अस्तु तावद्देशकालयोर्विधेयत्वात्कर्मणोऽनुवादः । निमित्तफलसंस्कार्याणां
त्वविधेयत्वात्कर्मैव विधेयमिति भेदः स्यात् सत्यं, कर्म विधातव्यं,
तथाऽपि तु न भिद्यते । उत्पत्तिविधिभेदे हि भेदो नास्ति च
सौऽत्र नः । कर्मस्वरूपगताप्रवृत्तपूर्वप्रवर्तनमुत्पत्तिः । न चैकस्मिन्कर्मणि
उभाभ्यामप्रवृत्तप्रवर्तनं सम्भवतीति कर्मभेदः स्यात्, सम्भवति चान्येनात्पादि-
तस्यान्येन निमित्तादिसंबन्धमात्रप्रतिपादनं, फलसंश्रयतामात्रं ह्युत्पत्ति-
धाक्यादवगतं तत्र किं कस्मिन् निमित्ते कस्मै वा कामायेति विशेषा-
पेक्षायामुत्पत्त्यस्यैव कर्मणो नैमित्तिकी कर्तव्यता निमित्तधाक्ये प्रतिपाद्यते
फलविनियोगश्च फलवाक्ये, संस्कार्यविनियोगश्च तद्वाक्य इत्यकर्मभेदः ।

आग्नेयसूक्तैः स्तुत्य
यन्ताऽधिकारणम् ।

सू० आग्नेयसूक्तहेतुत्वादभ्यासेन

प्रतीयेत ॥ १३ ॥

दर्शपूर्णमासयोः “यदाग्नेयोऽष्टारूपालोऽमावास्यायां पौर्णमास्यां
वाच्युतो भवतीति कालद्वययुक्तमानेयस्यैक वचनमपरं तु यदाग्नेयोऽष्टा-
रूपालोऽमावास्यायां भवतीत्येकरूपयुक्तम् । तत्र संशयः किमुभयत्र विहि-
तादाग्नेयात्कर्मोन्तरमिदममावास्याया विहितं ? मुत तस्यैवानुवादः ? इति ।
तत्राभ्यासात्कर्मोन्तरम् ।

ननु तत्राविशेषाद्भेदः, न हि तत्रैवं शक्यं वक्तुम् एवमर्थेन पुनः श्रुति-
रिति विशेषापहणात्सर्वे विधयः इह त्वस्ति विशेषपहणं कालद्वययुक्तस्येतत्
पुनः श्रुतिः समञ्जसि ।

न च विपर्ययः पौर्णमास्याधिस्यादिति नैव, न हि तत्राविशेषाद्
भेदः । समिद्धाज्यस्य प्रायश्चेन विशेषपहणाद्विधिपुनःश्रुतिश्रुतात् तत्र
भेदः । किंवाचादि न विशेषपहणं किमुभयकालयुक्तेन विहितस्येतरी-
ऽनुवादः किं वा केवलामावास्यायुक्तेन विहितममावास्यायामानेयमनूयते-
रेव केवलपौर्णमासीकालानेयविधिर्न तस्मात्कर्मोन्तरमिति प्राप्तिर्ब्रूमः ।
“कर्मण प्रत्यभिज्ञानादविभागः प्रतीयते । चेन्द्रानस्य प्रथमायां तस्यैवैषा
पुनः श्रुतिः” ॥

इति शास्त्रदीपिकाया द्वितीयस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ।

यावज्जीविकाग्निहो-
त्राधिकार्यम् ।

सू० यावज्जीविकोऽभ्यासः कर्म-
धर्मः प्रकरणात् ॥ १ ॥

“दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेते”ति काम्य प्रयोगं विधानात्वा-
यते “यावज्जीव दर्शपूर्णमासाभ्या यजेते”ति तत्र मशयः । योऽयं यावज्जी-
विको धर्मो विधीयते इति स किमभ्यासः कर्मोऽर्थः ? उत नियमः पुरुषार्थः ? इति
पूषण्ते काम्यस्यैव प्रयोगस्याभ्यासाधिक्यं सिद्धान्ते प्रयोगान्तरे नित्यं विधीयते
इति भेदपसङ्गात् प्रयोगभेदभेदविन्ता । तत्र कर्मो विधी कर्मकर्मभाष्यस्य-
न्धात्प्रकरणानुपपन्नः, पुरुषार्थविधी तु तदसम्बन्धे प्रकरणवाच्यः स्यादतो-

ऽभ्यासविधिः । यावज्जीवकाल यागप्रभ्यस्येदिति नैतद्युक्तम् । यावज्जीवपदे काललक्षणैव प्रसज्यते । यजिना च तदभ्यासलक्षणा प्रक्रियावशात् न हि प्रकरणवशेन श्रुतेर्लक्षणार्थता न्याया, त्वत्पते च जीवनवाचिना तत्संबद्ध कालो लक्ष्यते, यजिना च यागाभ्यास, न चैतद्याय, तस्माज्जीवने निमित्ते पुरुषस्य प्रत्यवापपरिहाराय दर्शपूर्णमासप्रयोगो विधीयते । जीजनं च याव द्विनिपात नियतमिति नियतनिमित्तत्वाच्चियमोऽयं विधीयत इति पुरुषार्थः ।

सू० नाम-रूप-धर्मविशेष-पुनरुक्ति-

सुधंशाद्याप्रत्ययेऽक्रमं
साधिरुक्तम् ।

निन्दा-ऽशक्ति-समाप्तिवचनप्राय-

श्चित्तान्यार्थदर्शनात् शाखान्तरेषु

कर्मभेदः स्थात् ॥ २ ॥

शाखान्तरेषु किमग्निहोत्रादिकर्म भिद्यते ? किं वा सर्वशाखास्वे कमेवेति ? विचारः । तत्राविशेषात्पुनः श्रुतिलक्षणादभ्यासादूरत्यलक्षणाच्च प्रकरणांतराद्भेदः, तथा गुणादपि क्वचिदेन्द्राग्नमेकादशकपालं निःशेषेदिति श्रुतं क्वचिद् द्वादशकपालमिति तत्रावश्यमन्यतरेण कर्मोत्पादयितव्यं येन चोत्पादितं तद्वत्तो गुण उत्पत्तिशिष्ट इतरेषु तत्र निवेशमलभमानो वाजिनवत्कर्मोन्तरं कल्पयतीति प्राप्ते वृत्तम् । 'विधिं कर्मार्थताप्राप्तं पुनः श्रुत्यादिभिर्भवेत् । तावन्मात्रमिहापि स्यात् त्वं भेदं प्रसिद्धयति' । पुनः श्रुत्या हि कर्मं विधेयमित्येतावत्सिद्धयति, विधिः शोतुं भेदो विहितस्य विधानायोगात्, एजमसविधावपि विपरित्यग्भावात्कर्मविधानं, विधानाच्च भेदः । तद्विहापि कर्मविधिं पुनः श्रुत्यादिना सिद्धे च त्वत्र विधिं वशाद्भेदसिद्धिर्विहितस्यापि पुरुषान्तरं प्रति विधिसंभवात् । यथा खल्वेकं शाखागतमग्निहोत्रादियाक्यमेकस्य पुरुषस्य विहितमेजमपरस्यापि विधत्ते न कर्मोन्तरमेवमत्रापि अध्येतृभेदात्तान्ताति सर्वाण्यथ वाक्यान्त्येकमेव कर्मं विदधति न कर्मोन्तरमेवमेकादशद्वादशकपालयोश्चयोत्पत्तिशिष्टत्वाच्च घलाघल तस्मादभेदः । "यद्भान्तराभ्यासगुणैः ससम्यैर्नान्वातिदूरेण च सा पथात् । भेदं क्रियाणामिति साधितोऽयमन्तरं परंतद्विनिर्माणचिन्ता ॥ २ ॥

२५६ , शास्त्रदीपिकाया द्वितीयेऽध्याये चतुर्थः पादः ।

इति श्रीमहामहोपाध्यायश्रीपार्थसारथिमिश्रविरचिताया शास्त्र-
दीपिकाया द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

इति द्वितीयेऽध्यायः समाप्तः ॥

सूत्रभाष्यविपरीतं शास्त्रभेदस्याप्यपार्थक्यम्, अपुनरुक्तं च अनुव्रत्त्यान्तरं हि
 बुद्ध्यमानस्तदनुबद्धं निशेगान्तरमेव बुद्ध्यते न मध्ये शास्त्रभेदमते। नासां चो-
 दनार्थं, अवोदनार्थेण न विचार्यमहंतीति न तद्विचारार्थं भेदलक्षणमि-
 त्यास्तां तावत्, बहुप्रकारं चेदं शेषलक्षणं वक्ष्यते कः शेष इति स्वरूपं केन
 हेतुना शेष इति शेष-शब्दप्रगतिनिमित्तं, कथं नियुज्यते इति विनिर्णयप्र-
 कारं श्रुत्यादीनि विनिर्णये शेषस्य शेषिणा सहान्वयबोधने कारणानि प्रमा-
 णानि तेषां च विरोधे वलावल, विरोधश्च क्वास्ति कुत्र नास्ति तद्वैतस-
 र्वमभिसंधाय शेषलक्षणं वक्ष्याम इति सूचितं, तदनेन सूत्रेण शेषबुद्ध्युत्प-
 माधिसंख्या वक्ष्यमाणार्थभेददर्शनमात्रं कृतं नात्र पूर्ववत्तेन प्रयोजनम् ।

यद्यपि शेषलक्षणं
 हितशेषलक्षणार्थकम् ।

सू० शेषः परार्थत्वात् ॥ २ ॥

उक्तं शेषलक्षणं वक्ष्यते इति, तद्विदमुच्यते, प्रथमं तादृशनेन सूत्रेण
 शेषस्वरूपं हेतुश्च श्रुत्यर्थोभ्यामुच्यते तत्र सूत्रे श्रुत्या हेतुवक्ष्यते परार्थत्वा-
 द्येय इति, स्वरूपं त्वर्थात् यदा हि परार्थत्वं शेष-शब्दप्रगते हेतुस्तदा
 परार्थं एव शेष इति सिद्धं भवति, भाष्ये तु य. परार्थेस्तत्र शेष धूम-
 इति स्वरूपं श्रुत्युक्तम् अर्थो हेतुरिति वृष्ट्यम्, अत्र चाविनाभावादिति
 लक्षणाभासनिराकरणाय परार्थं लक्षणमुच्यते केचित्किञ्च येन 'विना
 यच्च भवति योजादस्तस्याङ्कुरादि शेष इत्याहुः' तदयुक्तं रूपरसादी-
 नामानेयादीनां च मिथो ऽविनाभावेन शेषत्वापत्तेः प्रयोक्तव्यं शेषत्वम-
 इत्येतादृशं पुरोडाशकपालाद्विषप्रयोज्येवपि शेषत्वसंभवादव्यापकम् ।
 अन्ये ॥ यद्यस्मादधिकं विधीयते स तस्य शेष इत्याहुः, तदतिमन्दम-
 यङ्गप्रधानानां परस्परार्थक्यात् अन्ये विध्यन्तर्गितं शेषमाहुः तदपि
 त्रिधाद्विविधितानामपि शाखाच्छेदनादीनामद्वयदर्शनात् अपुनरुक्तं, तस्मा-
 द्रूपकारकत्वमेव शेषत्वमित्येतदप्युक्तं प्रधानान्यप्यङ्गानामनुष्ठानोपयोगं
 कुर्वन्ति शेषत्व गच्छेयुः-“तस्मात्पराध्यमैरेव युज्यते शेषलक्षणं । पराद्वेयम-
 दतिश्च परार्थमभिधीयते,” कथं तर्हि श्रुत्यादिलक्षणं शेषत्व, न हि सोमेन

१ हेतुवर्थादिति द्रष्टव्यमिति वा ।

यज्ञेतेति तृतीयया परोद्देशप्रवृत्तत्वं सौमस्याच्यते कारणमात्राभिधानात्,
उच्यते न श्रुत्यादयः पाराध्यमभिदधतीति वृमः किं तद्दि विधिमहिताः
पाराध्यं बोधयन्तीति, विधिरपि नाभिधानेन पाराध्यं गमयति, किं स्वर्धा-
पत्या, स हि चेतनश्चतनः।ऽऽत्मा, न चातुद्विष्टफले व्यापारे चेतनः प्रव-
र्तयितुं शक्यते, इत्यर्थाद्विधिविषयस्य व्यापारस्य फलेद्देशप्रवृत्तताऽवगम्यते,
फलतश्च व्यापारः फलवदेव पुरुषस्याभिलषित इति तत्साधनत्वेन श्रुत्या-
द्विभिरवगतानां तत्साधनत्वेन च विधीयमानानां सौमादीनामपि तदुद्देश-
प्रवृत्तिः सिद्धा भवति । तस्मादुक्तं श्रुत्यादिगम्य पाराध्यं तत्तयं शेषस्यमिति ।

शेषनत्वाधिकरणम् । सू० द्रव्यगुणसंस्कारेषु बाद्धरिः ॥ ३ ॥

अत्र शेषस्यस्य विषयकत्वेनैव कः शेष इत्ययमेवांशः प्रपञ्च्यते “बाद्ध-
रिद्रव्यसंस्कारगुणेष्वेवाह शेषताम् । श्रुत्यादेर्दृशनाच्चैते कर्मणामुपकारकाः”
उपकारकत्वमेव शेषस्य, न पाराध्यं तस्य बोधकाभावात्, विधिस्तावत्प्रवृत्ते-
नामात्ररूपो न, तादर्थ्यं गमयति, श्रुत्यादयोऽपि साध्यसाधनभावमात्रपरा
न पाराध्यं प्रतिपादयन्ति, तस्मादुपकारकत्वमेव शेषस्य, तच्च दृष्टार्थानां
द्रव्यगुणकर्मणा दर्शनादेवावगम्यते, प्रोक्तणादीनां तु श्रुत्यादिभिः, द्वितीया
हि श्रीष्टीणां प्रोक्तत्वं प्रति साध्यत्वमभिदधानोपकारप्रत्यक्षेण तदनुपपत्ते-
रुपकारं गमयति, न तु यागस्य फलशेषस्य, फलस्य वा पुरुषमेवत्ये प्रत्यक्ष-
दर्शनं श्रुत्यादयो वा संभवन्ति यज्ञेतेति यागः कर्तव्य एतादृशोच्यते, न
तु यागेन फलमिति तदेतत्स्यर्गक्रमाधिकरणपूर्ववत्ते वक्ष्यामः, अर्गाऽपि
काम्यमानात्मना शब्देनोच्यते न स्वात्मायः परार्था येति, तस्माच्च तयोः
शेषस्यम्, अत एव न पुरुषस्य शेषिता, शेषस्यं तु तस्य द्रव्यत्वाद्विष्टमेव, तस्मा-
द्द्रव्यगुणसंस्कारेष्वेव शेषस्यमिति, तदेतत्स्यर्गक्रमाधिकरणपूर्ववत्तयादिनो-
पादरेर्मतं, सौमिनिम्नु उपकारनतणस्य शेषस्यस्योक्तद्रव्यत्वात्पाराध्यमेव
शेषस्यं, तच्च विधिगम्यमिति व्यङ्ग्यक्रमाधिकरणमिदानीं वक्ष्यमाणमभि-
प्रेत्य कर्मणामपि पाराध्याच्छेदपत्यपाह तदेतन्न सिद्धमिति नात्र किंचि-
स्मतिपादां, प्रपञ्चमात्रं स्थिहृ पूर्वोक्तशेषस्यविषयस्य क्रियते, प्रपञ्चं तु कुर्वन्
परमतीपत्यासपुतमरे स्थितमुपन्यस्तवान्, अयं फलस्यापि पुरुषमेवत्यं

कामयशादेवावगम्यते विधिवशाच्च, न ह्यस्वार्थं कश्चित्कामयते, यदपि परार्थं कामयते तदपि परम्परया स्वार्थमेव, अत्र तु परम्परामाणाभावात् आत्मा^(१)येमेति, विधिवशात्तात्पर्यफलसाधने यद्यर्तयितुमशक्नुवन् फलत्वात्पार्थक्यं गमयति यजेतेति चात्मनेपदनिर्देशात्, तस्माद्व्यागफलयोरप्यस्ति शेषता, ततश्च पुरुषस्यापि शेषित्वं, न चैव सर्वतः प्रधानस्याप्युपपन्नं शेषत्वं नास्तीति मन्तव्यम् आख्यातेन कर्तुर्गुणभूतत्वेनोपादानात् कौटुम्ब्यरीक्षमानादिषु शून्यैश्च गुणत्वात् । + फलं च पुरुषार्थत्वात् पुरुषस्य कर्मशेषत्वात् द्विसूची +

निर्यपसादीनामर्थाभिसा
रेण व्यवाहितविषयताधि
करणम् ।

सू० तेषामर्थेन सबन्धः ॥ ४ ॥

क शेषः केन हेतुना शेष इति वृथामप्युक्तम् । इदानीं कथं च विनि-
युज्यत इत्ययमशौ निरूप्यते दशपूर्वमासयोर्निर्बन्धयोगेत्तयावघातादय औप-
धधर्माः, उत्पन्ननादय आज्यधर्माः, शाखाहरणादय साक्षात्तधर्माः, तेषु
सशयं किं सर्वं आत्ये औपधे साक्षात्ते च कतञ्चा ? वत यथायोग्यं व्यस्ये ? ति
तदर्थं च किं परमापूर्वप्रयुक्ता इति ? किं चाऽवान्तरापूर्वप्रयुक्ता ? इति तत्सिद्ध्या
यैमपि किमवान्तरापूर्वाणि सन्ति ? नेति ? सत्त्वंपि च तेषु किं तानि प्रयोज-
कानि ? किं चापरमापूर्वं ? यदा ऽपि तानि तदा ऽपि किं सर्वाणि सर्वेषां प्रयो-
जकानि किं चाऽध्यवस्थेति ? किं तात्त्वात्तत्र “एकमेव फलपूर्वं फलस्यै-
कस्य सिद्धये । कल्प्य तान्यानि धर्माणां तादव्यात्सकरो भवेत्” अथवाता-
दीनां ग्रीह्यादीनां च सबन्धोऽपूर्वसाधनविशेषत्वकृते न ग्रीह्यादिस्वरूपज्ञ-
त, तच्छापूर्वे सर्वेषामानेयादीनामेकफलसाधनत्वादेकमेव कल्प्यते न घट्टनि,
तदर्थेस्तावघातस्तदीये हविषि कतञ्च, तदीयस्य चाज्यादीनामप्यविशि-
ष्टम् अतो यथा ग्रीहिषु युतोऽवघातो यत्रैवपि भवति, एतमाज्यादिव्यपि
भविष्यतीति मन्तुं चाऽवान्तरापूर्वाणि तद्याऽपि तानि निष्फलत्वाद्यागस्य
रूपवदेव न धर्माणां प्रयोजकानि परमापूर्वं तु फलवत्, अतस्तदर्थे प्रयोजक-
न घातं वा द्विपमन्याय, तत्र हि दीपनीया-शब्दो दीपनीयापूर्वं लक्षणो

पस्यापयति, ज्योतिष्टोमापूर्वं तु लक्षितलक्षणेन्यस्ति विप्रकर्षः, अत्र तु परमा
पूर्वमेवावधान्तरापूर्वं च द्वयमप्याग्नेयाद्रिसाध्यमिति न लक्षणाया विशेषः
प्रधानत्वाच्च परमापूर्वमेव प्रयोजकं युक्तम् । यद्यपि चावान्तरापूर्वाण्येव
नत्य गम्यमान साक्षादसम्भवद्वेष्टवत्तरद्विशेषात्सर्वोद्गेषु विज्ञायते, उद्गु-
न्नादिमयेगस्त्यनेनैव प्राप्तत्वादययुत्याऽनुवादः, नैतद्युक्तम्, एव हि वसू-
न्नामुद्गुन्ननाद्विद्याख्यानामानर्थक्यं स्यात्, न चानुवादत्वमपि सम्भवति
नित्यप्राप्त्यभावात्, न ह्युद्गुन्नन स्थेनैव प्राप्तम् अन्येनापि सम्भवात्
तथाऽपि प्रकरणाविशेषात्सर्वोद्गेषु सर्वेषां प्रयोजकानि, तस्मात्सङ्कर-
इति, अत्राऽभिधीयते सन्ति तावदवान्तराणि अपूर्वाणि कुतः "न
ह्याग्नेयादिर्जमाणि विशराहणि । तैर्विना सहस्य परमापूर्वं जनयन्ति
स्वरूपतः" तदेतदपूर्वाधिकरणे एवानागतावेवमेव प्रतिपादितं, तत्सु च
तेषु तादर्थ्यमेवावधानादेयुक्तं प्रत्यामत्ते, यद्यपि चानेयादीन्येवाभयत्र
कारण तथाऽपि साक्षादुत्पत्त्यपूर्वं कारणत्वं तद्द्वारेण तु परमापूर्वं सप्रत्य-
निमिषा च लक्षणा, तेन धीहिगच्छायागद्वारेणापूर्वमुपस्थापयन्मध्यम
तावदुत्पत्त्यपूर्वं निपतति, तस्यापि चादृष्टत्वेनाज्ञाततत्प्रकारस्यात्परमापूर्वं-
सिद्ध्यापयितृत्वेन च फलवत्त्वादतिक्रमकारणाभावात्तादर्थ्यमेवावधानादे-
युक्तं, सत्यपि च सर्वेषां प्रकरणाविशेषे श्रुतेर्विनीय^(१) सत्यावगमादसङ्करः, एव
चावधानादेर्दृष्टार्थता भवति, अन्यथा त्वदृष्टार्थता स्यात् । न च क्वचि-
दपि दृष्टसम्भवे तत एव विधुपपत्तेः अर्थापत्तिर्वारित्याददृष्टकल्पनया
सर्वापत्त्य युक्तमङ्गीकर्तुम्, अतएव यद्यपि तावदवहन्तीत्येतावन्मात्रं श्रूयते
तथाऽपि दृष्टार्थवशादेव व्यवस्था स्यात्किमुत यदा त्रीह्यादिसयेगेनैव
अवगच्छ, तस्मादवगच्छयोग व्यवस्था,

इत्यादीनां सयोगानुसारेण
व्यवस्थितत्वाधिकरणम् ।

सू० द्रव्यं चात्यक्तिसंयोगात्त-
दर्थमेव चोद्येत ॥ ५ ॥

(१) सद्यैवेत्यविशेष इति पाठान्तरम् ।

(२) श्रुतेरवगच्छावगमादिति वा ।

दर्शपूर्णमासयो 'स्पर्शश्च कपालानि' चेत्याशुषक्रमै' तानि वै दश
यज्ञायुधानी'ति द्रुत तथा स्पर्शेनोदुन्ती 'त्यार्द्रं न्यपराणि वचनानि तत्र
मशय किं स्पर्शादीना येन यद्रस्मिन्नाकरणे शक्यं तत्सर्वं तेन कर्तव्यं' मुन
यथासयोगमुदुननाद्यो घे ? ति, तत्रापुध-शब्दस्य साधनवचनत्वाद्यजसाध
नयातिकानुवादस्ये वा नित्यवच्छेदवशाद्विरोध, तस्मादितरान् वाक्यानि
विधायकानि यज्ञायुध-शब्दप्रत्ययत्वेतिरेष प्राप्तायैत्याहु-शब्दोपवन्त्यादा
ख्याताभाषाव्यानुवादक, पर च बहुनयेत्यादिकानयैक्यं न चास्यानयैक्य
यज्ञायुधानि सभरन्तीत्यनन्तर्युतासाद्वनविधिशेषत्वात् 'तस्मादस्यानु
वादत्वादितरे विधयो मता'। तेन स्पर्शादेर्यजसा स्यात्कार्यमुदुननादिषु ।

वाक्यादिगुणानामवज्ञी
यत्वाधकारणम् ।

सू० अर्थैकत्वे द्रव्यगुणद्वैक-
कर्मान्वयम् स्यात् ॥ ६ ॥

ह्येतिष्टोमे श्रूयते "अहवया पिङ्गात्येकहायन्या सोम क्रीणाती"
ति तत्राहव्या-शब्दोऽयमहात्यधिकरणन्यायेनान्वय्यतिरेकाभ्यां च गुण
घटन, पिङ्गात्येकहायनी-शब्दा तु यौगिकौ सामानाधिकरण्यादेक
द्रव्यजाविनौ, गुणाधिक्यकल च शब्दद्रव्य, न चैजेन विहिते पर्या
विधिते सम्प्रतीतिरिति वक्तव्यम्, उभयोरपि द्रव्यैव द्रव्यजाचक्रयोर्गुणपक्ष
वृत्ते, तदिहाहव्यमान पति सदेह' । किमेतं वाज्याद्वित्त्वा प्रकार
येन सर्वद्रव्येषु निवेशयाम ? किं वा क्रीणातिना सर्वद्रव्यं तदङ्गं सदे
कहायिन्या निजिगत इति तदर्थं च क्रियामाध-स्य सम्प्रतीति र्भेति, तत्र
"अमूर्तत्वाद्वृत्तौ नैव क्रिया साधयतु उभ । तस्मात्क्रीणातिना नाऽस्य
सम्प्रत्येकताश्रयता' क्रीणातिना च सवधामास्तृतीयामयोपान्तराकारक
स्यात्, न चामूर्तस्य कारणकारकत्व सम्प्रतीतिरिति नाप्य क्रियासम्प्रत्य इति
ततः एवम् भूत मरुणे निजिगत इति । ननु प्रकरणे वा कथमस्य निवेश ?
न तावत्क्रियाभि, अमूर्तत्वात्, न च द्रव्यै कारणस्य द्रव्यमस्याऽऽप्यवस
अनुपस्थानि चात्र द्रव्याणि कथं तैर्गुणैः सम्बन्धितः । स्यादेतत् तृतीया
कारणद्रव्याणि प्रारम्भिकान्यनूय प्रातिपदिकायामुक्तसम्परिवर्द्धकत्वेन

विधीयते न तु गुणस्य कारणत्वं, येन द्रव्यमवस्थो न स्यात्, तृतीयया
 चोपादानादृग्गणा नानुपादानदोष इति, नैतद्युक्तं न हि तृतीया करणी-
 भूतद्रव्याभिधायिनी, विभक्तयो हि कारकशक्ति निष्कृत्याभिधायकतया क्रिया
 विशिष्यन्ति न तु कृदन्तकरणादिशब्दवत्कारकोपमर्जनं द्रव्यमभिदधति
 येन गुणस्तत्परिच्छेदकतया सवध्येत । उच्यते प्रातिपदिकमेव गुणवचन-
 मपि लक्षणया द्रव्यं प्रतिपादयति तच्च तृतीयासंयोगात्कारणं तदनेन
 पदेन गुणविशिष्टं द्रव्यं कारणभूतं प्रतिपाद्यते तत्र विशेष्याणि कारण
 द्रव्याणि प्रकरणगतान्यनूद्य विशेषणभूतो गुणः परिच्छेदकत्वेन विधीयते
 येन द्रव्येण किञ्चित्कथ्यते तेनारुणगुणकेनेति । नन्येव लक्षितस्य द्रव्यस्य
 क्रय एव कारणत्वस्य सम्भवात्किमात्रं वाक्यभेदः, नानेन लक्षितं द्रव्या-
 न्तरं शक्यं विधातुं श्रौतैरुहान्यवरुद्धत्वात्क्रयस्य, एकहायनी तु स्वशब्द-
 विहिता न पुनर्लक्षणया विधातुं शक्यते । अथैकहायनीमेवानूद्य तत्रैव
 गुणो विधीयता, न भविष्यति वाक्यभेदः, नैव शक्यं, विधीयते ह्यत्रैकहा-
 यनी क्रयं प्रति गुणभूता च स्वायो च, नासावेकोच्चारणेऽनुवदितुं गुण
 प्रति प्रधानीभूतुं परार्थं चोच्चारयितुं शक्येत चार्तिवसङ्गात्, प्राकरणि-
 कानि तु द्रव्याणि वाक्यान्तरविहितानि शक्यन्ते वाक्यान्तरणानुवदितुं
 तस्मात्कृत्स्ने प्रकरणे ऽरुणिमा निविशत इति प्राप्ते दूमः, वृत्तायया गुण-
 स्यैव कारणत्वं क्रयं प्रति विस्पर्दं गम्यते, तच्च द्रव्यद्वारेण युज्यते
 यद्यप्यमूर्तत्वादयं न सातात्क्रिया साधयितुमलं तथाऽपि द्रव्यपरिच्छेद-
 मुपेन शक्नोति साधयितुं न ह्यपरिच्छेदद्रव्यं क्रिया साधयति, गुणश्च
 तत्परिच्छिन्नस्तीति युक्तमस्य क्रियासाधनत्वं, गुणं हि साधनत्वेन विद-
 धच्छेदो यथा ह्येतेन शक्यते साधयितुं तथा कुर्यादित्याह. स च
 द्रव्यपरिच्छेदमुपेन शक्नोति साधयितुं नान्यथा, तेनायमर्थो भवति-
 यत्परिच्छेदेन द्रव्येण कुर्यादिति एव सम्भवति श्रौतस्यैव गुणस्य
 क्रयैकवाक्यत्वेन लक्षणा वाक्यभेदश्च न युज्यते, यदा च क्रयार्थत्वं
 तदा तद्वीये द्रव्ये निवेशादेरुहायिन्यामेषास्य निवेशः । ननु वास प्रभृती-

नन्यान्यपि क्रयद्रव्याणि तेष्वपि निविशते न तेषां क्रयान्तरद्रव्यत्वात् भिवा
 ह्येते प्रतिपादय क्रियाविधिभेदात् सत्र ह्येते विधयो ऽन्यान्यस्मिन्नप्यसि
 शिष्टद्रव्याधरोधादुच्यन्तर विधातुमशक्यन्तस्तत्तद्रव्यविशिष्टक्रयविधा
 नार्थाः । न च विहितस्य विधानं सम्भवतीति सिद्धं क्रयभेदः, यदाऽऽह
 भाष्यकारः 'भिन्ने हि वाक्ये एकहायनोसाधनञ्च एक क्रयोऽवबुद्धे भवति
 अस्यासाधनक्रमपि क्रयान्तर' इति, एव हि सद्रव्यावयवभेदे क्रयभेद दर्शयति,
 तेन ये तु गुणकर्मस्वात्क्रयाणां भेदं नेच्छन्ति ते न्यायविरोधाद्भाष्यविरोधा
 च्छापेक्षणीया न च गुणकर्मणा भेदो नास्तीति राजाज्ञा, ऐन्द्रवायवादिष
 हाणां भेदस्य पशुसोमाधिकरणे दर्शितत्वात्, अतोऽस्ति क्रयभेदः, क्रयणे
 तु विकल्पः स्यादित्यत्राधिकरणे क्रयाणामेव विकल्पसमुच्चयवित्ता न
 द्रव्याणामित्यविरोधः ॥

यदेकस्वत्वाय सर्वेषां य
 सादोना समासादधिकरणम् ।

सू० एकत्वयुक्तमेकस्य श्रुतिसंयोगात् ॥ ७॥

एव त्रिभिरीधकरणौ क्रमेण सस्कारद्रव्यगुणानां यथा संयोग एव
 स्यात्ता, संयोग एव त्विदानीं विन्यसे किं विवक्षितविशेषणेन शेषिणा
 शेषस्य संयोगः ? किमविवक्षितविशेषणेनेति एव हि श्रुतं 'यत्तु समा
 र्थं' इति तत्र सशयः किमेकस्य यदस्य समार्थं ? उत सर्वेषां ? इति तदपे
 च किमुद्देश्यगता सख्या विवक्षिता ? ने ? इति तत्र युतेर्बलाद्यदुत्सख्योपादेय
 गामिनी विवक्षिता तद्योद्देश्यगता श्रुत्यविशेषत इति प्राप्तेऽभिधीयते "उद्दे
 श्यतत्तव जातिपदव्य नह्यते त्वा । तस्याङ्गमेव समार्थं सर्वस्येति विनि
 श्चयः' यदि यद्वत्त्वजातिरेव मस्कारः स्यात्तत्तत्तस्या प्रतिष्ठांति समाने
 यत्र क्वचिद्रव्ये संस्कृते सा संस्कृतेति न द्रव्यान्तरं सस्कारः क्रियेत
 तस्यास्त्वमूलत्वात्साधनत्वाच्च तत्त्वचित्तानां द्रव्याणां ह्योतिष्ठोमापूर्थं
 साधनानामय समार्थं, तत्रापि यदि द्रव्याणि समार्थं प्रति गुणभूतानि
 स्युः पशुरित्ये याग इति ततो येन केनापि सिद्धेनैवमर्थः सर्वत्र क्रियेत न
 हि यावद्गुण प्रधानमावर्तयितव्यं प्रयोजनभावात्, ततश्च क्रियता द्रव्ये
 याय समार्थं कर्तव्यः इत्यपेक्षा भवति तस्या चापेक्षाया परिकल्पकत्वेन

संप्र्या विधीयेत पर्येकत्ववत्, प्रधानानि त्विह द्रव्याणि संमार्गे प्रति
 द्वितीयानिर्देशात्प्रयोजनत्वाच्च, प्रतिप्रधानं च गुणान्वृत्तेः सर्वेषां समुच्चि-
 तानामयं संस्कार इति निश्चयाच्च परिक्लेदकापेता, तदभावाच्च न संप्र्या
 पूर्ववदादत्तया, परिक्लेदकतया हि तस्याः क्रियान्येयः, न च परिक्लेदः
 परिक्लेदे संभवतीति द्वाराऽभावाच्च क्रियाऽन्वयः संप्र्याया विधातुं शक्यते
 विधीयमानमप्येकत्वं सर्वद्रव्येषु समुच्चयेन संमार्गे प्राप्ते परिसंप्र्यायं
 स्यात्, सा च रिदोषा, न चैकस्मिन्वाक्ये संमार्गविधिः परिसंप्र्या च
 संभवति वचनव्यक्तिभेदात्, न चाप्य विधिरपि संभवति कुतः? “यहस्य संमृ-
 जेयं तत्प्रधानं गुण एव वा । सर्वथा वाक्यभेदः स्यादतो नास्य विधेयता” ।
 विधीयमानं होक्तव्यं यदि, तावद् यहस्य विधीयते ततो यहसंमार्गसं-
 वन्धो यहैकत्वसंबन्धश्चेत्येदुपविधानाद्वाक्यभेदः, विहितस्यपि चैकत्वं
 यहस्यरूपमात्रोपपत्तयाच संमार्गविशेषणमिति सर्वेषां संमार्गः स्यादित्य-
 स्मत्पक्षाविरोध एव । अथ संमार्गान्वितस्य यहस्यैकत्वसंबन्धो विधी-
 यते न स्वरूपमात्रस्य, नैवं शक्यं, न हि संमार्गो यहविशेषणं निर्ज्ञातं हि
 विशेषणं भवति, संमार्गमित्यहापूर्वो विधीयते कथमसौ यहविशेषण, युग-
 पद्वा विधानविशेषणत्वयोरभ्युपगमे वाक्यभेदः, यहं संमृज्यात् यं च
 संमृज्यात्स एक इति । अथैकत्वविशिष्टस्य यहस्य संमार्ग एकोऽर्थो विधी-
 यते तेन न करिष्युर्वाक्ते दोषः स्यादिति मतं कस्तदा भवति वाक्यार्थः?
 यद्वहलातीयमेकमप्यं च द्वयं तस्य संमार्ग इति, एवमपि सर्वेषां प्रत्येक-
 मेकत्वाद्वहत्वाच्च संमार्गस्य च तद्रूपत्वात्सर्वत्र प्राप्तिः स्यात्, अपि च
 विभक्त्या युगपत्संप्र्या कारकं बोध्यते, न तु प्रथमं संप्र्यां प्रातिपदिकार्थ-
 स्याभिधाय परत्वात्तद्विशिष्टस्य कारकत्वं, येनैकत्वविशिष्टस्य यहस्य संमार्गं
 प्रति कर्मता स्यात् तत्र तावदेकत्व यहविशेषणम् । अथेतदपि पर्येकत्व-
 वद्विभक्तिश्रुत्या कारकं सत्क्रियैव संबध्यते तत्रापि द्वयो गतिः स्यात्
 एकत्वस्याद्गु संमार्गः, संमार्गाद्गु वैकत्व यदि तावदेकत्वादु संमार्गः स्यात्ततो
 यहमेकत्वं चोद्दिश्य संमार्गविधानात्तदुद्देश्ययोरवोपादेयवत्क्रिया वशी-
 कृत्यासंभवात्प्रत्येकमेव ताभ्यां क्रियासंबन्धात्प्रत्युद्देश्यं वाक्यसमाप्ते-

वाक्यभेदः, पुनरपि च ग्रहस्यैकत्वानपेक्षस्यैव समागोन्वयान्तर्यग्रहसमागः
 स्यादित्यस्मत्पक्षमिद्विः । अथैकैव समागस्य गुण इत्युच्यते, तदयुक्तं, न हि
 द्वितीया गुणत्वं घटति प्राधान्यवाचिनी हि सा । अथ सक्तुपल्लवतया
 गुणत्वमुच्यते न तु श्रुतिसम्भवे सा युक्ता । किं तथा मति ग्रहस्यापि गुणत्व
 स्यात्, अथैकैवस्य गुणत्व ग्रहस्य च प्राधान्यमुच्यते न तच्छक्यं, कथं हि
 मरुदुपासा द्वितीया विभक्तिर्वेदापेक्षया प्राधान्यं श्रुत्याऽभिदध्यात् ? एक-
 त्वापेक्षया च गुणत्व लवयेत् तत्र कथंचिदेकस्य विवक्षितं शक्यम् ॥

अथ समागो समागो
 व्यपयोगाधिकरणम् ।

सू० संस्काराद्वा गुणानामव्यवस्था स्यात् ॥ ८ ॥

किमेकैवस्यमातिर्षादिकार्यस्याप्यविशतितत्त्वात् समागामपि स-
 मागः कर्तव्यः ? उताविशतिकाकारिकाभावादुद्घाणामेवेति विचारं तत्र
 समागोऽस्यतावत्युक्ते सोमावसेर्जनहरेणप्रयोजनतया सोमवाचाणामि-
 त्यवगमाद्भूयः कस्येत्यपेक्षाऽभावात्विवक्षितग्रहग्रहणमेकैवबहुपल्लव
 मात्रम् । अपि च सोमयागस्यैकत्वामदपूर्वमप्येकमेव तत्साधननिवेशी
 च समागः चमसेष्वपि तत्साधनेषु भवितुमर्हति, न ह्यत्र कर्मभेदो
 ऽस्ति येनापूर्वभेदादवघातादवद्व्यवस्था स्यात्, तस्माच्चमसेष्वपि स्या-
 दिति प्राप्तेऽभिधीयते । “न हि ग्रहविशतया वाक्यभेदः प्रसज्यते । यागौ
 क्त्येऽप्यपूर्वाणि भिद्यन्तेऽभ्यासभेदतः” न तावदेकैवविशतान्बहुविश-
 ताया वाक्यभेदः, अत्रत्य हि समागः कस्यचिद्विधातव्यः, तत्र शब्दादानीत
 ग्रहमुल्लङ्घ्य न युक्तं यत्सामर्थ्यलभ्य सोमयाचमात्रं गम्यते एकस्यापि च याग
 स्याभ्यासभेदात्तेषां चापूर्वमन्तर्येण सहस्यकारित्वायोगादवश्यं प्रत्याभ्यास-
 मपूर्वाणि भिद्यन्ते, ततश्च ग्रहशब्दलक्षितापूर्वविशेषनिबन्धनं समागो न च
 मसेषु कर्तव्यम् ॥

सप्तदशारविशतया
 मनुष्यमन्तार्थधिकरणम् ।

सू० आनर्यैक्यात्तदङ्गेषु ॥ ९ ॥

“सप्तदशारविशतया यूप” इति दूयते तत्र सेशयः किं
 सप्तदशारविशतयं चाजपेयसाधनभूतोद्दृष्टपात्रद्वारेण चाजपेयाद् ? मुत यूप-

द्वारेण पश्वद्गुः मिति तदर्थे च किं सप्तदशारविर्वाजपेयस्येति ध्वन-
 यति? इत सप्तदशारविर्यूप इति तत्राव्यवहितत्वात्प्रधानत्वात्प्रकरणानुय-
 हाच्च सप्तदशारविर्वाजपेयस्येति सम्यन्धः, यद्वा वाजपेयस्येति पद्या तत्प्र-
 म्यन्धूद्वपात्रमुद्रिय सप्तदशारवित्वं विहितं तद्द्वारेण वाजपेयाद्गु भवतु
 एव च वाजपेय-शब्दः श्रुतिरुक्ते भवति यूपसम्यन्धे तु वाजपेयस्य यूपभावा-
 त्पशुपागसम्यन्धित्वात्प्रम्यन्धे वाजपेय-शब्दः पशुलक्षणार्थः स्यात् । नन्यतर
 त्रापि यूप-शब्दो गौणः स तु न दोषो लघन्यत्वात्प्रम्यन्ध-शब्दस्य, वाजपेयश-
 ब्दस्य तु मुख्यत्वात्तत्र न लक्षणा युक्ता तस्माद्दूद्वपात्रे निवेशः स्यादेवं यदि
 यूपेन सम्यन्धे लक्षणा भवेत् “वाजपेयश्रुतेर्नासौ श्रुतिवृत्तैश्च सा यतः ।
 पण्ठीसम्यन्धमात्राया नाद्गाङ्गित्वमपेक्षते नाप्यव्यवधिसम्यन्धं देवदत्तस्य
 मत्सृष्टं यूपस्य च पशुद्वारा वाजपेयोपकरणतः सम्यन्धमात्रमस्त्येव क्रतुना
 ऽतो न लक्षणा कर्तुं पात्रेण सम्यन्धे यूपशब्दस्य गौणता अनन्तरा सम्यन्ध-
 प्रधानेन च सङ्गतिः । प्रक्रियाऽनुग्रहश्चैव नादृत्यः श्रुतिव्याधतः तेन सप्तद-
 शारविर्यूप इत्येव सङ्गतिः सा च प्रकरणाद्वाजपेयसम्यन्धयूपगा तेनाप-
 वाजपेयस्येत्यनुवादे भविष्यति ॥

अभिक्रमणादीनां च
 वाजमात्राङ्गाधिक-
 रणम् ।

सू० कर्तृगुणे तु कर्मासमवायाद्वाक्यभेदः
 स्यात् ॥ १० ॥

‘दृश्यपूर्णमासयोः प्रयाजसमीपे श्रूयते “अभिक्रमं जुहोती” इति तत्र
 भाष्यकारेण जुहोति सन्विहितप्रयाजविषयस्य सिद्धं कृत्वा किमभिक्रमण तेनै-
 कयाच सत्त्वर्त्तना सम्यध्यते? किं वा ततो भिन्न सत्कृत्वप्रकरणे कर्त्तुं? इति
 विचारितम् । एव च पूर्वे पक्षः ‘क्रियया कारकस्यैव नान्यस्यास्त्येकवाक्यता ।
 न चाभिक्रमण मूर्तिर्जाजित कारक भवेत्’ न चारुण्यवद् द्रव्यद्वारेण सम्भवति,
 तत्र स्नेहहायनीद्रव्यमुपात्तं युक्तं यद् द्वारता प्रतिपद्यते अत्र जुहोतीतिना कर्त्तुं
 अनुपादानाच्च द्वारस्य, तस्माद्विच्छिन्न प्रकरणेन यद्वाते, शक्यते च क्रियायाः
 प्रकरणेन यद्वा प्रयाजयत्, सम्भवति हि कर्मणः कर्मापकारस्य, कारकस्य
 तु न सम्भवति, तस्माद्दृश्यपूर्णमासाङ्गं सत्सामर्थ्यात्कर्तृमस्कारकं भवति, कर्ता

काहु। तथाऽपि “न विद्यते तु संदंशो यत्र वाचनिकैर्गुणैः । तत्राङ्गानां कथंभावः
सचऽप्ययिनियोजकः ॥ १ ॥ निष्कलत्वेन सर्वेषां न विशेषोऽवगम्यते क. शेषः ?
कस्य शेषित्वमतः सर्वं प्रधानम् ॥ २ ॥ अथवास्याप्रसक्तिश्च प्रोक्ता सैव निरा-
कृता । सन्दंशे सति सन्दष्टं तदङ्गमितरत्पुनः ॥ ३ ॥ सर्वं प्रधानगामीति ना-
व्यवस्था प्रसज्यते । यस्त्वाह साधिकाराणामिति कर्तव्यता स्यता ॥ ४ ॥
नान्येषामिति तस्यापि प्रतिज्ञामात्रमेव तत् । अधिज्ञातप्रकारेण दुभयेषां
हि सा भवेत् ॥ ५ ॥ तान्यपि ह्यनुष्ठेयानि न चेदनुष्ठानमेव न स्यात्. एता-
वास्तु विशेषो यदेषामन्यार्थमनुष्ठानं साधिकाराणां तु स्वनिष्ठमिति, न
चैतावता विशेषः, अन्यार्थस्याप्यधिज्ञातप्रकारस्यानुष्ठानासंभवात् प्रयाजैरपूर्वै
कृत्वा प्रधानस्योपकुर्यादित्युक्ते यो नाम प्रयाजैरपूर्वं कर्तुं न जानाति तस्य
भवत्येव कथमाभिरपूर्वं कर्तव्यमिति प्रकारविशेषापेक्षा. सत्यामपि तस्यां
सन्दंशपतितं यदङ्गं न स्यात्ततोऽधिकेपात्सर्वं फलवदङ्गं स्यात् प्रकाराकाहु
तु वाचनिकैर्गुणैरर्थापत्तित्वेन च स्वरूपनिष्पादनेनावमनादिभिश्च द्रव्यै-
र्होमवत्पूर्वते, अभिक्रमणं तु सन्दंशपतितत्वादयान्तरप्रकरणोद्भूतैः प्रया-
जाङ्गम्, एकदेशिनां त्वयान्तरप्रकरणाभावात्सर्वं विधिबाधेन प्रकरणा-
विशेषात्सर्वार्थं स्यादित्यस्तु तावत् ॥

उपश्रितस्य प्रकार-
विज्ञाहताधिकरणम् । सू० संदिग्धे तु व्यववायाद्वाक्यभेदः स्यात् ॥ ११ ॥

दर्शपूर्णमासयोः सामिधेनीविधाय तासां च त्रिः प्रथमामन्वाहेत्या-
दिवचनैर्गुणान् विधाय ततो निविद्धो नाम मन्वादेवेहेमन्विष्ट इत्यादयो
विहिताः ततः काम्याः सामिधेनीकृत्वा विहिताः, तदनन्तरं यज्ञोपवीत-
मात्रातम् “उपव्यपते देवतक्षमेव कुरुत” इति, ततः पुनरपि च सामिधे-
नीनामेव वाचनिका गुणा विधास्यन्ते अन्तरानूच्यं सदेव त्वायेत्यादयः
तद्वजोपवीतं प्रति संशयः सामिधेन्यङ्गं भुतं दर्शपूर्णमासाङ्गं मिति, तदर्थे

१ योक्तंति पा. ।

२ अधिज्ञातप्रकरणेत्यादिति पा. ।

३ संनिधिबाधेनेति पुस्तकान्तरपाठः ।

४ इत्यास्ता तावदिति पा. ।

च किं सामिधेनीनां वाचनिरूपणोद्भूतमवान्तरप्रकरणमुपवीतविधावनुव-
र्तते ? अथवा विच्छिन्नमिदं निविद्धि ? इति “अनुरक्तौ तदङ्गस्य विच्छिन्ने दर्श-
येयता । किं प्राक्तनमुभयत्रापि कीर्तनादनुवर्तते ? परस्तादुपधीतस्य परस्ता-
त्त्रापि कीर्तनम् । विद्यन्ते सामिधेनीनामस्य प्रकरणास्तिस्रः” इति विद्वदस्तुष्ट्या
अनुमन्त्रणमन्त्रयत्परप्रकरणवर्तिता इत्यवगन्तव्यम् । अथवा “निविद्धामपि
सादृश्ये तत्कथं भावसङ्गते न चाद्वैत्यवधीयन्ते प्रधानानि कथयन् ॥ १ ॥
काम्येष्वप्याश्रयत्वेन तासामप्यनुवर्तनम् । उपवीतमतस्तासामङ्ग प्रकरणाङ्ग-
वेत् ॥ २ ॥ एष प्राक्ते षट्तामोऽत्र निविद्धिव्यवधानतः विच्छिन्ना सामिधेनीनां
प्रक्रिया नानुवर्तते ॥ ३ ॥ यस्तु सविधानेऽत्येवा सम्यन्धिभिः परैर्व्यवधानं न
प्रकरणस्येति मन्यते तस्य सर्वप्रकरणानुवर्तते सर्वं धर्मा सर्वेषामुपदेशेनैव
स्युः अतो विश्वजिदादीनामपि कस्त्वयं त्व स्यात् । यत्तु निविद्धामप्यवान्तर-
प्रकरणेन सामिधेन्यङ्गत्वादेव्यवधायकत्वादव्यवधायकत्वमित्युक्तं तद-
युक्तं, लिङ्गेन हि प्रकरणं व्याधित्वा निविद्धोऽपि न सन्निध्यनाङ्गं भवति, न
चाग्निं सामिधेन्यङ्गं भवति येन तदद्वारेण निविद्धोऽपि तदङ्गं स्युः । किं
तु सामिधेन्य एवान्यङ्गं निविद्धोऽपि न तासां मिथं सम्यन्धः यथा
ब्रह्मणि “गुणानां च परार्थत्वादसम्यन्धः” इति तेनासम्यन्धिभिर्नि-
वृत्त्यद्वैतशैष्यणैमासाद्वैर्विच्छिन्नं सामिधेनीनां प्रकरणं नोपवीतं एङ्गाति ।
नन्वेव निविद्धमुपवीतं स्यात् न तासां प्रकरणमस्ति अभितः कीर्तनाभा-
वात्, सविधिमात्रमपि नास्ति काम्यैर्व्यवधानात्, तर्हि काम्यानामेवाङ्ग-
स्यात् अव्यवधानात् फलावच्छेदेन च प्रकरणसद्भावात् न तेषां विवृति-
त्वात्, इह हि न नित्यसामिधेन्याश्रयणेन गुणमात्रं फलाय विधीयते
विच्छिन्नप्रक्रियायां तासामाश्रयन्वानुपपत्तेः, चाश्रयेन चाश्रयसम्यन्धे चाश्र-
मेदात्, किं त्वनुवचनान्तराणि सख्याविशिष्टानि फले विधीयन्ते, तानि च
सख्यायुक्तानुवचनस्य सामान्यावस्थानुवचनप्रकृतीनि, ततश्च तासामुपवीत-
न्येवा च तदुपवीतता प्राप्तिः, अनु-शब्देन च यद्वाच्यं नमः प्रवक्तुं इति निग-

दानन्तरभावः सामिधेय्यद्वन्द्वेनोक्तः सोऽप्यत्रातिदिश्यते स च निगदः
 क्रतुप्रयुक्तत्वाच्च यद्भिः प्रयत्नो लभ्यते, ततस्तद्वशेनानुवचनान्तगणाप्रपि
 क्रतुमध्यप्रयोगसिद्धिः, एतैरेव चाग्निसमिन्धनस्य प्रमद्गुणस्मिद्वैर्नियानुवचन-
 निवृत्तिः तेनैतेषामनुवचनानां कृत्वापकारमाकृतधर्मपरिपूर्वितानां कथंभा-
 वापेताभावाच्चास्ति प्रकरणां, पाठसन्निधानमात्रं तु स्यात्, तत्र दुर्बलं प्रक-
 रणादिति दर्शपूर्णमासाङ्गमेषोपवीतम् । ये तु परवात्तना ये गुणास्ते दूरस्था-
 नुषाद्वेनैव द्वादशोपमन्वर्गद्विधातुं शक्या इति न तद्वशेनैकान्ततः प्रकरणा-
 नुवृत्तिर्निश्चायते यतः परप्रकरणे पाठो निश्चिदा स्यात् । यद्वा तिष्ठवन्वा-
 हान्तगानुव्यमित्यादिव्यनुवचनमात्रं श्रूयते, तत्र यदि सामिधेय्यनुवचन
 प्रकृतं स्यात्ततस्तदेवाशङ्क्येत तदभावात्त्वानुवचनमात्रमनुवाक्यादिसाधार-
 णमिति न सामिधेय्यनुवृत्तिरशङ्कायते । यदपि देवा यै सामिधेनीरनूच्येत्य-
 न्ते वचनं तदप्याचारार्थेवादत्त्वाच्च सामिधेय्यनुवृत्तिं सूचयति, तस्माद्दर्शपूर्ण-
 मासाङ्गमुपवीतम्, एतद्देशिनां त्ववान्तरप्रकरणाभावात्सन्निधेश्च प्रकरणा-
 दुर्बलत्वादसत्यपि विच्छेदे सामिधेनीनां दर्शपूर्णमासाङ्गत्वमुपवीतस्य सिध्य-
 तीति व्यर्थमिदमधिकरणं स्यात् । कश्चित्त्वाह उपश्रयत इत्येकं पदम्
 श्रान्विताभिधानाय कर्तारमपेक्षमाणं सन्निहितेन कर्त्ताऽन्वीयत इति, तद-
 युक्त प्रत्ययार्थनापूर्वेण धातोरन्विताभिधानासिद्धेः, अवश्य चानेन प्रत्ययेन
 सत्यपि सामिधेनीनां सन्निधानेऽधिकारापूर्वमेवाभिधातव्यं सामिधेनीनां
 सन्निधानात्त्वेनापूर्वगुणत्वात् अतः पदश्रुत्यैव तदङ्गमुपवीतं भवतीति
 किमर्थमिदमधिकरणम् ? अपि चैवं पूर्वोधिकरणपूर्वपक्षेऽपि विच्छिन्नमप्य-
 भिक्रमणमेकपदत्वात्सन्निहितेनैव प्रयोजकत्वाऽन्वीयत इति तदधिकरणवै-
 यर्थ्यं स्यात् । नन्यभिक्राममित्यस्यानाप्यातत्वात्सिद्धवत्प्रतीतेर्न कर्त्ताऽऽ-
 काङ्क्षा किंतु शेषिभूतस्तत्र कर्त्ताऽपेक्षितः, न च शेषिणाऽन्विताभिधानमिति,
 मैत्रम्, अवधातादिषु शेषिणाऽन्विताभिधानाभ्युपगमात्, अपि च सर्वोपेक्ष
 कार्यार्थानि पदानि कार्येण शेषिणाऽन्वितमर्थमभिदधतीति यत्किञ्चिदे-
 तत्, अपि च यदि न शेषिणाऽन्विताभिधानं केन तर्ह्यन्वितमभिक्रमणम-
 भिदधतीति यत्किञ्चिदेतत्, अपि च यदि न शेषिणाऽन्विताभिधानं

केन तद्वन्वितमभिक्रमणमभिधातव्यं न तद्वन्वितस्याभिधानं सम्भवति गुण
भूतस्तु कर्ता अनपेक्षितत्वात् न तेनान्विताभिधानं सम्भवतीति त्वयेक्त
सम्भवे वा सचिदितेनैव प्रयोजकत्वाऽन्विताभिधानाद् अर्थमेकवाक्यत्वमिति
पादनं, प्रधानविधिनाऽभिक्रमणमन्वितमभिधीयत इति चेत् न तस्यापि
शेषित्वादुपरीतस्यापि तत्सम्भवाच्च सचिदितेनापि सार्धमिनीकर्त्राऽन्वयः
स्यात् । अथानभिहितमभिक्रमणं वाहको गृहीयादुपवीतमपि गृहीयाम् ।
यदपि शेषिभूतं कर्त्ताऽपेक्षितो नानुष्ठानभूत इति, तदपि क्षिपरीतम्, अत्र
हितस्य शेष्यवेत्ताभावात्, कर्त्रवेत्ता तु क्रियास्वाभावादेव स्यादित्यास्ता
तावत् ।

कारणवैकल्यादिपञ्चाया
कत्वप्रागुक्तानांधिकरणम्
मिथोऽवबन्धनयोः वा ।

सू० गुणानां च परार्थत्वादस-
म्बन्धः समत्वात्स्यात् ॥ १२ ॥

आधानप्रकरणे कारणवैकल्यानि यत्तस्युक्तानि पञ्चाणि श्रूयन्ते
कारणायज्ञावचरो वैकल्यानि यज्ञावचर इति पञ्चमानेष्टयोऽप्याधानप्रकरण
एव श्रेष्ठान्तरे श्रुताः तत्र पात्रेषु सदेह किं पञ्चमानेष्टयुक्तम् ? उत यत्तमा-
चार्क्यमिति ? तदर्थं च किं पञ्चमानहर्षोप्याधानाङ्गम् ? उत तान्यप्याधानेन
समप्रधान्यन्यर्थानि इति यत्तङ्ग ततो यत्तमयोगात्साक्षादाधाने अप्रभव
न्त्यपि पानाण्यनर्थक्यतद्गुन्यायेन पञ्चमानेष्टेषु भवन्ति अनङ्गत्वे तु कथं
विदपि यत्तस्युक्तानां प्रकृताधाननिवेशासम्भवात् इष्टीनां च स्वयमप्रकृत
तया अनारभ्यवादरूपेण सर्वयज्ञेषु सम्भवन्ति तत्राधानस्य द्वितीयामयुक्ता
निसंस्कारार्थतया फलत्वावस्थादफलानि पञ्चमानहर्षोपि प्रकरणात्तद्गुम् ।
अज्ञेयते यदाहवनीये जुहोतीति साक्यादेपामप्यान्यर्चता । नन्यनारभ्यवा
देऽप्य सर्वहोमाङ्गमाहवनीय विधत्ते न त्याहवनीपाङ्गत्वं पञ्चमानहर्षि-
याम्, अत्र कश्चिदाह अनारभ्यवादेन प्रकृतासाहवनीयोऽङ्गत्वेन विहितः
पञ्चमानेष्टिप्रातिवेशेन प्राप्तः स च पञ्चमानहर्षिर्वैनायामनिष्पत्त्यावाङ्गं
सम्भवतीत्यङ्गत्वे निवृत्ते यत्तस्य प्रकृतौ दृष्टः साक्षात्सम्बन्धाय स एव
समर्थे न प्राधानीयः अवश्यं च पञ्चमानहर्षिणामाधानाङ्गत्व्यादिनाऽप्य

मिनिष्यादकत्वमभ्युपगन्तव्यम् । तच्च प्राकृतसंबन्धावाधाय साक्षादेवास्तु
किमाधानप्रणाद्या समाश्रीयत इति सिध्यत्यान्यर्थत्वं, तदिदमसारं यथा-
दुक्तमङ्गत्वं निवृत्तमिति तत्स्वमिद्वान्तविस्मरणात्, न हि चोदकावग-
तमङ्गत्वं निवर्तते यद्यपि चानिष्पन्नत्वाच्च साधयति तथाऽप्यसाधयत्-
एवाङ्गत्वमवधानस्यैव कृष्णलवराववतिष्ठते तेन साक्षात्सम्बन्धस्यैवाङ्गत्वे-
नैव प्रकृतिवदुपपन्नत्वाच्च तत्सिद्ध्यर्थं साध्यत्वमङ्गीकर्तव्यम् । अपि चार्थिकः
प्रकृतौ साक्षात्सम्बन्धोऽङ्गत्वमेव शास्त्रार्थः, न चार्थिक चोदकः प्रतिदिशति
यद्भूतेन साध्यता स्यात् प्रतिदिश्यता वा सम्बन्धः स तु येन केनापि
प्रकारेण सिध्यतीति साध्यत्वविशेषः कृतो लभ्यते । यस्तु साध्यत्वमाधाना-
ङ्गत्ववादिनाऽप्यभ्युपगन्तव्यमिति, सत्यमभ्युपगतम्, अस्ति हि तस्य प्रकरणं
प्रमाणं, भवतस्तु किं प्रमाणं? प्रकरणमेवेति चेन्न तथा सत्याधानाङ्गत्वद्वार-
णैवाधानीनां साध्यत्वं स्यात्, यदि ह्यविशेषितं साध्यत्वं प्रकरणात्सिध्येत्
ततोऽतिदेशवशेन साक्षात्तदित्याश्रीयेत कत्वर्थत्वमेव तु प्रकरणादवगम्यते
नापिशिष्टं साध्यत्वं, तेन यदि प्रकरणमङ्गीक्रियेताधानाङ्गत्वैव स्यात्, न च
साध्यमेव न स्यात्, अन्तुवाऽतिदेशावगतसाक्षात्सम्बन्धवशादेव साध्यत्वं
तत्तदित्यात्मकप्रकरणावगतकत्वर्थत्वविरोधादुद्धातव्यम् । अपि च करणत्वे-
ऽपीष्टीनां न भवति साक्षाद्विष्टि साध्यत्वमानीनां, ता हि सकलप्राकृता-
ङ्गाहितोपकारसचिद्या अग्नीन् साधयन्ति, तेनासर्वाङ्गानुष्ठानादवस्थितमुत्प-
त्यदूधे द्वात्पूतमङ्गीकर्तव्यं तत्प्रणाद्याऽग्नीनां साध्यत्वं ॥ साक्षात्, अपि ॥
न प्रकृतावाहवनीयस्य साक्षात्सम्बन्धः अङ्गभूतेन हि प्रवेपेणाहावनीयस्य
सम्बन्धो न साक्षाद् यागेन तदिहापि प्रकृतिवदतिदेशात्प्रणाद्यैव सम्बन्धः
स्यात् तस्माद्वैधमन्यतेता सिध्यतीत्यन्यदुत्तरं वाच्यम्, तदुच्यते अयमभि-
प्राये भाष्यकारस्य “अनारभ्यविधानेन सत्यं नान्यर्थेता भवेत् । तत्तुल्यं वाज्य-
मस्यन्यत्पवमानेष्टिसचिधौ” तेन चानेननिष्पन्नस्यैव साधनत्वेन विधाना-
सम्भावत्तस्यैव निष्यादयितव्यस्य फलवतः साधनत्वेनाफलानि पश्यमान-
हवीपि शिधीयन्ते, सप्तमी च लक्षणया साध्यत्वमेव प्रतिपादयति तन्ने-
पयसि दधानयतीतिवत्, ..

वाधानाङ्गत्वम्, अतः सर्वयज्ञार्थानि पात्राणीति आचार्यस्त्वन्त्यपि यत्र ना
नद्विषयामन्वयस्य पात्राणां व्याक्येन सर्वयज्ञार्थता सिध्यतीति वाक्यद्वय-
कल्पनाऽपि न ममृजे, यदीह नवदन्तीत्यादिषु यथाश्रुतग्रीहिमात्रं यत्वेऽपि
घातस्यानर्थक्याश्रुतं प्रकरणानुपवेशं तदुत्तेन च ग्रीहिशब्दस्य साधनक-
पलवयाश्रयणम्, इह तु यथाश्रुतपञ्चार्थस्यऽपि ग्रीहणीयार्थस्यैव बाह्वनियम-
स्यानर्थक्याभावाच्च लक्षणश्रयणेन प्रकरणानुपवेशकल्पना न्यायाः यदि च
पञ्चमानेष्टिसिद्धौ पात्राणि यज्ञार्थानि श्रूयेन् ततोऽनुवादस्य सति समवे-
सविहितमामित्यात्सप्तदशारानित्यमिव कात्रपेयस्य प्रकृतिसच्छब्दस्यैव
धापिते यूपे हव्यलहोमवच्छ सैषं प्रकृतिसच्छब्दसनिधापितेषु प्रवाक्षेष्टु
पञ्चमानेष्ट्यनुवादेन विधानात्तास्त्रैव पात्राणि स्युः न तु तासामिह सवि-
धानमस्ति, तस्मात्प्रकरणात्पञ्चाद्यनुमन्वयवदुत्कृष्टानि पात्राणि सर्वार्थे
नीति तार्थोऽधिकार्येन, सूत्रं तु पूर्वाधिकरण एव पदोक्तत्वेन व्याख्येय
निबिद्धिर्ज्येष्ठायास्सामिधेनीवाक्यस्याप्युक्तत्वात्क्यस्य च भेदः स्यादित्युक्तम् ।
ननु निबिद्धा सामिधेन्युद्गृह्णादव्यवधानकृत्वा स्यादिति चेद्यदन्ति तेषामु-
क्तं “गुणानां च परार्थत्वादि”ति निबिद्धोऽपि लिङ्गेनाग्निसमिन्धने गुण-
भूता सामिधेन्योऽपि अतो न तासां मिथः सम्बन्धः ॥

आचार्यस्याननुवाक्यानां

मात्र्यभागाहताधिकरणत्वम्

वाचस्मीत्यादि वात वा ।

सू० मिथस्यानर्थसम्बन्धः ॥ १३ ॥

दशपूर्णेमासयोरग्नेयः सौम्यश्च द्वायाज्यमागौ विहितौ तयोः क्रमे-
यानुवाक्यावतुष्टयमात्रात्तत्र आग्नेयी सौमीत्येक युगलं पुनराग्नेयी सौमी चे-
त्यपरं तत्र प्रथमद्वितीये चार्चयौ तृतीया चतुर्थी च वृधन्वत्यौ सत्रापरं चवन-
चार्चयौपार्थसाध्यामनूच्येते वृधन्वतो यमावास्यायामिति तत्र सशयः ।
किमाज्यभागयोः क्रमप्राप्ता मन्वास्ताभ्यामाच्छिद्य यद्यनेन प्रधानाङ्गत्वात्
विधीयन्ते ? । उताज्यभागयोरेव व्यस्यया प्राप्तयोर्युगलयोर्व्यस्यमान-
मिति तद्वयं चास्मिन्वचने यौर्धमास्यमावास्याशब्दौ कर्मवचनां युक्तकालव-
चना ? इति तत्र ‘कालस्यास्मरणीयत्वाच्चमन्त्रेण प्रयोजनं, नापि प्रकरणं तस्य
तेन नासाविदोऽप्यते कर्मणः’ प्रकृतस्येन मन्वापेक्षितत्वापि च तत्पौर्णमास्यमा-

वास्याशब्दाभ्यामभिधीयते । सप्तमी च पूर्वैश्वरमावास्यायां वेदिमिति वत्प्रधा-
नेऽप्यविरुद्धा, तस्माद्वाक्येन क्रमं वाधिन्या प्रधानार्था मन्त्रा इति, नैवं यद्यपि
कर्मैव शब्दाभ्यां प्रतिपाद्यते तथाऽपि सप्तमीश्रुत्या न प्रधानत्वसंभवः
पूर्वैश्वरमावास्यामिति तु लक्षणा, न चेह तथा मुख्यार्थसंभवात् न चेह
सौम्यस्य मन्त्रस्य प्रधानेषु सामर्थ्यमस्ति सोमस्य प्रधानदेवताया अभा-
वात् अग्नीषोमीयेऽप्यग्निसहितस्य देवतात्वं न केवलस्य, अमावास्यायां
तु नास्त्येव सोमः, न च वचनादप्यर्थत्वं, लिङ्गं हि वाक्यादुलीयः,
वाक्याद्वि कर्मणः प्राधान्यं लक्षणावपणात् न श्रुतेः, अद्यापि विधिब्राह्म-
त्वान्मन्त्ररूपं चाधेत प्रत्यवाधेन नोपपद्येत तत्तु व्यवस्थामात्रमपेक्षितमल्पं
च विदधन्तुतरामशांनेनैव वसन्ते यौर्णमासीगतयोरान्यभागयोर्वाचंन्याव-
मावास्यागतयोर्द्विधन्वत्याविति । यद्वा कालद्वारेण कर्मणि शब्दभूते-
काते मुख्य इति तद्द्वारेण व्यवस्था विधीयते इत्याख्यभागयोरेव मन्त्राः ॥

मुष्टीकरणद्वीनां कर्तव्यता -
कारिकाङ्गताधिकारणम् ।

सू० आनन्तर्यमन्त्रोदना ॥ १४ ॥

दर्शपूर्णमासयोरान्वायते, हस्ताववने निरुक्ते “उलपराक्षिं स्तृणा-
ती”ति तथा ज्योतिष्टोमे “मुष्टीकरोति वाधं यच्छति दीक्षितमावेदयती”ति
हस्तावनेजनं तत्र हस्तसंस्कारार्थं मुष्टीकाणश्चाद्विषमने च मन प्रविधानार्थं
तेन तत्रयमपि लिङ्गात्कारिष्यमाणकर्मोङ्गं सत्किमनन्तरयोहलपरान्निस्तर-
णशीलितार्थेदनयोऽङ्गम् ? उत सर्वोङ्ग ? मिति संशयः, तत्रानन्तर्योदिकवाक्य-
त्वादवान्तरप्रकाराद्वा तन्मात्राङ्गत्वे वाक्येऽभिधीयते “लिङ्गप्रकरणाभ्यां हि
सर्वार्थत्वं प्रतीयते । क्रमश्च दुर्बलस्ताभ्यामतः सर्वार्थता भवेत्” न चाख्या
तद्वयस्य यच्छब्दाद्युपपन्नरहितस्यैकवाक्यत्वं संभवति येन वाक्येनैव
तादर्थ्यं स्यात्, न च श्रुत्यादिविहिताङ्गसंदंशोऽस्ति येनावान्तरप्रकरण
स्यात् तस्मात्सर्वार्थता स्यात् ।

चतुर्धाकरणस्याग्नेयमावा-
हताधिकारणम् ।

सू० शेषस्तु गुणसंयुक्तः साधारणस्तु
प्रतीयेत मित्यस्तपामसस्वन्धान् ॥ १५ ॥

दर्शपूर्णमासयोरान्वायते यौर्णमासीयेन्द्राग्नाः पुरोहाद्या, “तत्रानेयं
चतुर्धा करोतीति चतुर्धाकरणं किं सर्वथा ? मुताग्नेयस्येति भवति विचारः,

“तत्रान्वितसम्बन्धमात्रेण भवेद् द्रव्योपलक्षणम् । सम्बन्धश्चाविशिष्टोऽतः सर्वेषामुपलक्षणम्” अन्वितावदत्र चतुर्थकरणविषयद्रव्योपलक्षणमात्रं न स्वयं कार्योपयोगी तेन नासौ यथाशुत एव यहीतव्यो येन देवतात्मभूतेनैवोपलक्षणे स्यात् किंतु यावता विना न शक्नोति द्रव्य लक्षयितुं तन्मात्रमाहर्तव्यं सम्बन्धमात्रेण चासौ शक्नोति तत्तद्वर्णयितुं, सम्बन्धश्चाग्नेरग्नीषोमीयेऽपि विद्यते तस्मात्तस्याग्नेयशब्देन लक्षितत्वात्स्यात् चतुर्होकरणम् । यद्यथा देवतात्वमेवास्ति यद्विदुः द्वाभ्यां दीयते दीयत एव तदेकस्माच्चपि । यद्वा अग्नेरिदमिति सम्बन्धमात्रेणान्येयशब्दो भवत्येव “सर्वत्राग्निःकृतिभ्यां दग् धक्तव्य” इति स्मरणात् तस्मात्सर्वत्र चतुर्धाकरणमिति प्राप्ते घ्नमः “केवलान्वेषतावाचो तद्विज्ञोऽग्नेः समुच्चरन् । वायमुक्ताग्निदेवस्य प्रतिपादयितुं वम” देवताभूतस्साग्रदिहासावग्निशब्दस्तद्विज्ञेनैवोपलक्षणमुपादीयते, समग्रति चास्य यथाशुत्युपलक्षणत्वं केवलान्वेषत्वापि सद्भावात्, अतो न शब्दानयगतेन सम्बन्धमात्रेणोपलक्षणस्य युक्तं विना कारणेन श्रुतबाधप्रसङ्गात्, अग्नीषोमीयादौ तु समासादुत्पन्नस्तद्विज्ञो द्वयोः सायेतयोर्देवतात्वमाह तेन तत्रान्वसायेतस्याग्नेर्देवतात्व, न च सायेतस्य तद्विज्ञे सामर्थ्यमस्ति, तेनान्येयशब्दो न शब्दोऽत्यग्नीषोमीयादिकमभिप्रैक्षितुं, यद्यपि च सम्बन्धमात्रेऽपि ह्रस्वस्तद्विज्ञस्तथाऽप्यत्र देवतार्थतैवाश्रयितव्या लक्षणायात्वात्, प्रसिद्धसम्बन्ध हि लक्षणं भवति, प्रसिद्धिश्च विधिवाक्यादेवाश्रयस्या, विधिवाक्ये चाग्नेर्देवतासम्बन्ध एव पुरोडाशेनावगती न सम्बन्धमात्रं तस्माद्देवतात्वमेषोपलक्षणं, तच्चान्वेषोमीयादौ नास्तीत्याग्नेयस्यैव चतुर्होकरणं, यद्यपि शतपथब्राह्मणे “त चतुर्हो कृत्वा पुरोडाशं घर्हिषदं करोती”ति सामान्यवचनं तदप्यनेनैव विशेषवचनेनोपसंह्रियत इति तस्यैव चतुर्होकरणं युक्तमिति ॥

इति धार्यसारणिमिश्रविरचितायां शास्त्रदीपिकायां

तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥

श्रीगणेशाय नमः ।

अथ तृतीये द्वितीयः पादः ।

वर्हिःशब्दः । सप्रत्ययः
अकमन्त्राणां मुख्य विनियो-
गाधिकारणम् ।

सू० अर्थाभिधानसंयोगान्नन्वेपु शेष-
भावः स्यात्तस्मादुत्पत्तिसम्बन्धो-
ऽयं न नित्यसंयोगात् ॥ १ ॥

मन्त्रेषु पूर्वपादे श्रुतिविनियोगः प्रधान्येन चिन्तित, अधुना लिङ्गवि-
नियोगश्चिन्त्यते विनियोजकत्वं लिङ्गस्य मन्त्राधिकारणे सिद्धम् अयं प्रकाशने-
नोपकुर्वन्तीत्यभिधानात् तद्विशेषस्त्वित्त्वानो चिन्त्यते, लिङ्ग सामर्थ्यं तच्च
मुख्य इव गौणे च कथञ्चिद्विद्यते तदिह सशयः किं मुख्यं यद्ययं मन्त्राणां
विनियोगः ? किं वा गौणेऽपी ? ति, कः पुनर्मुख्यः - को वा गौणः - य. शब्दा
द्वेषाद्यगम्यते स मुख्यः, यथाऽग्निशब्दाद् ज्वलनः, बर्हिःशब्दाच्च कुशादयः,
यस्तु शब्दाभिहितार्थगुणसम्बन्धस्तस्मिन् शब्देऽर्थः प्रतीयतेऽसौ गौणः यथाग्नि-
शब्दान्मात्रप्रकः, स हि ज्वलनगुणपैङ्गव्यादिगुणयोगाद् गम्यते तथा बर्हिः-
शब्देन वृणान्तरमुनपादि । ननु प्रयोगप्रतीत्यविशेषादुभयत्र चावक्तव्यं
कस्माच्च भवति ? विशेषप्रतीतिः अग्निरिव माणश्च इति सादृश्यं
प्रत्ययाद्गुणादेव च, प्रयोगप्रतीत्युपपत्तेरनेकार्यत्वमन्यास्य परगुणाः परत्र
न समवन्तीति चेच्च प्रत्यभिज्ञानात् येऽपि प्रतिद्रव्यं गुणभेदमातिष्ठन्ते
तेऽपि सामान्यात्मनैक्यमिच्छन्त्येतेनेषपक्षे गौणमुख्यविभाग इति युक्ता
चिन्ता, तत्र 'अर्थानां स्मरणाहंत्वान्मन्त्राणां चापि शक्तिः । प्रतिप्रधान-
माशुतेर्गुणानामुभयार्थता' उभयेवामपि सावद्रव्योनामनुष्ठेयत्वात्स्मरणमपे-
क्षितं, मन्त्रास्त्वार्यं प्रति गुणभूताः समर्थोक्तोभयत्रापि ययारुयचित्सृति
माधातुं सावाद्भिधानस्यापि स्मरणमेव फलं नाधिकं, तच्च गौणसामर्थ्य-
स्याप्यविशिष्टं, प्रतिप्रधानं च गुणारुत्तिर्याप्या तस्मादुभयत्र विनियोग
इति प्राप्तेऽभिधीयते "गौणे सदपि सामर्थ्यं न प्रमाणांतराद्विना । आधिभे-
दति मुख्यं तु शब्दादेवास्ति तत् । तात्पर्यं तु स्वतो मुख्ये गौणार्थप-
रता पुनः । प्रमाणान्तरविज्ञेया तदभावोऽत्र सिध्यति" न ह्यग्निरित्येतायता-

प्रमाणान्तरमन्तरेण गौणे सामर्थ्यं तात्पर्यं वा कथंचिदपि लौकिकाः प्रति-
पद्यन्ते मुख्ये तु श्रवणादेव शब्दस्योभयप्रवणवृत्तिः, न चेह प्रमाणान्तर-
मस्ति येन मन्वाणा गौणे सामर्थ्यं तात्पर्यं वाऽभिच्यज्येत, न चानाविर्भूते
सामर्थ्यं तात्पर्यं च शब्दार्थः प्रतीयते तेन गौणेऽर्था मन्वात्र प्रतीयते यत्र
कथमप्रतीयमाने विनियोगः स्यात्, मुख्यस्तथैव शब्दादेवावगम्यते इति युक्त-
स्तत्र विनियोगः, यस्य तु मुख्योऽर्थः प्रकरणे नास्ति तस्योत्कर्षः, यदा दूषा-
द्यनुमन्त्रणमन्वाणां, यस्य तूत्कर्षोऽपि न सम्भवति तस्य जयमात्रेणोपयोगः
मसु गौणत्वम् अत्यन्ताप्रमाणकत्वात् । अपि च प्रथमावगतमुख्यविनियोगेनैव
वृत्तार्थस्यान्मन्त्रस्य न तद्वशेन गौणे विनियोगः । अर्थोऽपि गौणोऽध्याना
व्यापयान्तरेणैव स्मृतिसिद्धेर्नात्मनिधायिनं मन्त्रमपेक्षते अत्रोऽप्रमाण
कस्तत्र विनियोगः, मुख्यविनियोगस्तु मन्वाऽऽकाङ्क्षावशाद्भवतीति तत्रैव
विनियोगः,

गार्हपत्यस्यायं इन्द्रपञ्चा
शकमन्वाणा गार्हपत्ये विनि-
योगाधिकारश्च ।

सू० वचनात्प्रययार्थमैन्द्री स्यात् ॥ २ ॥

अपवाद आच्यते अनेन श्रूयते "निदेशनः समन्तो वसूनामि-
त्येन्द्रा गार्हपत्यमुपतिष्ठते" इति तत्र सशयः किमनेन मुख्येन्द्रस्य प्रका-
शनं कर्तव्यम् ? नतु गौणस्य गार्हपत्यस्येति, तत्र पूर्वाधिकरणव्याख्याना-
नुसृत्येति प्रतीयते । विनियोगानुसारेण, विनियोगस्तु वर्ण्यते" न
वर्ण्येन्द्राभिधानस्य मन्त्रस्याभिप्रायशब्दे शक्तिरस्ति न चाशक्तोऽव्यपार्ये
विनिपुज्यते । तेन मन्वानुसारेण विनियोगार्थवशेना । इन्द्रो हि गार्ह-
पत्येन गौणस्य वृत्त्याऽभिधीयते ॥ यज्ञसाधनमाधर्म्याद् यद्वा यद्व्यतिरेकतः ।
तेनाय गार्हपत्यं स्याद्विन्द्रोऽव्यवशयेनतः ॥ द्वितीया वा सत्यमर्थे लभ्यति
गार्हपत्ये स्थित्वापतिष्ठत इति । यद्वा वर्ण्यतिष्ठत इति द्वे क्रिये विद्येते समी-
पस्थानमात्मनेवदानुमितं चाभिधानं तत्रैन्द्रमन्त्रकरणक्रेऽभिधाने गार्हप-
त्यस्य कर्मस्य न सम्भवतीति समीपस्थानविशेषण गार्हपत्यो भवति गार्हप-
त्यमुपेत्याभिधत्त इति, तस्मान्मुख्य एव विनियोगोऽज्ञापीति वाक्येऽभिधी-
यते, अनेन वचनात्सामर्थ्याद्विनियोगः प्रतीयते । न चात्यन्तासमर्थस्य गौण-

सामर्थ्यसंभवात् ॥ यत्र मानान्तरं नास्ति तत्र गौणो न गम्यते । प्रमाणांतर-
सद्भावे गौणे शब्दः प्रवर्तते । पूर्वाधिकरणेऽप्येतद्वर्णितं विद्यतेऽत्र च । विस्मृतं
वचनं तेन गार्हपत्यायेता स्फुटा । अथश्वं कल्पनीयं हि मन्त्रस्य वाहनस्य
वा । गौणत्वं तच्च मन्त्रस्य प्राप्तर्यस्यैव युज्यते । अत्राप्यर्थे विधौ नैव गौण-
त्वमुपपत्तिमत् । न चात्रयवयोगेन धृतीरुद्धामिश्रितनात् । अभिधानक्रियाया-
श्च प्रधानत्वात्तदन्वयः । गार्हपत्यस्य नान्यार्थसमीपस्थितिगामिता ॥ तद्वि-
हास्ति तावद् गार्हपत्ये विनियोग इति स्थितम् सति च तस्मिन् निष्का-
दिन्द्रार्थताऽपि भवति नेति यलाबलाधिकरणे चिन्तयिष्यते ॥

आहुतप्रकाशकमन्त्राणा-
माहुते विनियोगाधिकरणम् ।

सू० तथऽऽह्वानमपीति चेत् ॥ ३ ॥

दशैर्पूर्वमासयोरान्त्रायते 'हविष्कृदेहीति चिरयग्रवाहुयती' इति तत्र
संशयः किमयं हविष्कृदेहीति मन्त्रो गौणेऽवघाते प्रयोक्तव्यः ? किं वा
मुप्ये हविष्कृदाहुने । इति तदर्थमिदं विवर्णितं किमस्मिन्यवने ? अथग्रवि-
त्यवधानमुद्दिश्य मन्त्रो विधीयते हविष्कृदेहीत्यवग्रविचिति किं वा मन्त्रस्या-
हुनेन सवन्धोऽवहन्तिस्तु कालनवर्णार्थो हविष्कृदेहीति तत्राहुयत्यवघात
इति तत्र, पूर्वाधिकरणन्यायाद्विधौ युक्ता न लक्षणा । मन्त्रस्य स्वपदार्थस्य
वचनाच्चैव द्रव्यति ॥ चिरिति तर्हि कथं विधीयते इति चेत् न प्राप्ताव-
घातोद्वेगेन मन्त्रस्य चिरभ्यासस्य च विधौ वाक्यभेदात् पाठप्राप्तानुवा-
दत्वाददोषः, मन्त्रसमान्त्राये हि मन्त्र चिरभ्यासमेव केचिदामनन्ति आहु-
यतिरपि एहीति शब्देऽन्वयसाम्याद्गौणः तस्मादवघाताद्गौणमन्त्र इति
प्राप्तेऽभिधीयते "चिरभ्यासो न पाठेन नित्यप्राप्तो यतः क्वचित् । द्विः
पठते सतृत्वापि तस्माच्चैवमनूयते ॥ न पाठिकानुवादत्वं नित्यान्यव-
त्रोपगतः । तस्मादत्र चिरभ्यासो विधातव्यस्तथा सति ॥ मन्त्रस्य न
विधिः शश्वो वाक्यभेदप्रसङ्गतः । आहुतेन तु मन्त्रस्य योगो हन्तिस्तु
लक्षणा । मन्त्रप्रमत्ताहुनमनूय चिरभ्यासो हन्तिकातरश्च विधीयते इति
वाक्यभेदः घात् न अर्थवत्त्वात् अवघातकाल एव महावाहुनमर्थवा-

प्रभु, अतोऽनुवादमात्रमात्रमवहन्तिरनुवादत्वादित्येव तत्रापि न दोषः,
तत्रापि चाविशिष्ट धातुत्वे लघन्यवृत्त्याश्रयणम् आहूयते गौणत्वात्,
अपि च तात्रैन्द्रेतिउक्तेः विनियोगः क्रित्वितिरुक्त्याऽमृष्टस्य मन्त्र
स्यावघातस्य च समभित्याहारात्मकमात्र गम्यते, तत्र सति सम्भवेऽङ्गा
ङ्गिभावे स्यात्, स तु वाज्यभेदान्मन्त्रनिर्गुह्योपाधौ न सम्भवतीति
एककालस्यैव सञ्ज्य इति गम्यते, न यत्स्थेर्हीति परप्रेषणरूपस्य मध्यमपुरुषस्य
हविष्कृदिति च सञ्जोधनरूपस्याचेतने, वघाते सामर्थ्यमस्ति तस्मात्, त्रिरा
दृष्टिनात्रविधानाद्वाङ्मनाङ्ग मन्त्रो नापयाद्याऽवघाते ॥

अग्निप्रहरणाद प्रभाय
कमन्त्राद्या तत्रैव विनियोगः
साधिकायम् ।

सू० तथोत्थानविसर्जने ॥ ४ ॥

उत्तिष्ठन्नन्वाहानीदग्नीन्विहरोति व्रतं कृणुतेति याव विघ्नयतीति
अत्रापि पूर्ववत्सञ्जयपूर्वोत्तरपदा, वाज्यभेदस्तिवहाङ्गाङ्गित्वपक्षेऽपि ना
स्तीति तदेव युक्तमिति विशेषाद्वाङ्मनाङ्गित्वविनियोगाभावात्, मन्त्रनिर्गुह्य
रोधादत्रापि कालार्थे एव सयोगः कालरत्नेह विधीयते न पूर्ववदन्त्यते
इति विशेषः ॥

मूक्तवाक्यप्रस्तावप्रहरणा
ङ्गताधिकारम् । अथमथ
प्रस्तावप्रहरणस्य ।

सू० मूक्तवाक्ये कालविधिः परार्थे
त्वात् ॥ ५ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते मूक्तवाक्येन प्रस्तरं प्रहर्तव्यं तत्र सञ्जय
नि प्रस्तरप्रहरणस्य मूक्तवाक्यस्य च कालार्थे सयोगोऽप्यङ्गाङ्गिभावे ?
इति, तत्र द्वयोः कृतार्थत्वाद्वाङ्मनाङ्गित्वं प्रकल्प्यते । कालार्थत्वेन सयोगस्त
योर्देशादियद्वज्रेत ॥ यथा दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्टा सोमेन यजेतेत्युभयो
कृतार्थत्वात्कालार्थे सयोगस्तथेहापि मूक्तवाक्यस्येष्टदेवताभिमिधानेन कृता
र्थत्वात् प्रहरणस्य च नानाकर्मोपयुक्तप्रस्तरपतिपादनेन यथोजनप्रस्थाद
ङ्गाङ्गित्वपेक्षाभावात्कालार्थे सयोगः, तत्रापि निर्जितकालत्वात्सूक्तवाक्य
प्रस्तरप्रहरणस्य कालं लघयति वृत्तीया चेत्यभूतलघणे भविष्यति, न हि
कथविदपि देवताभिधायिन मूक्तवाक्यं प्रहर्तव्यं कृता सम्भवति प्रहरणे

देयताऽभावात्, यतः कालार्थ एव संयोगः एवं प्राप्ते ब्रूनः "श्रुत्या प्रहरणा-
हृत्यं मूक्त्याकस्य ते तेन तद्वैयतायोगादेव होमो भविष्यति । सुतीया
श्रुत्या मूक्त्याकस्य कर्णस्य गम्यमानं न शक्यमुत्सृज्यं, न चेत्य भूतलत-
त्वेयं सुतीयेपथं कारकविभक्तेश्चलीकृत्यात् किं यनीयमस्य सु० मर्त्यं हि
संश्रम्यः क्रियागर्भं एव तेन मूक्त्याकप्रहरणयोगलक्षणक्रियागर्भाऽयं सद्यन्धो न
चेह लक्षणक्रियोपात्ता तामनुपात्तामपेत्यायं सम्बन्धः प्रत्येतग इति विप्र-
कृत्यते, क्रियाकारकसम्यन्धस्य नान्यापेक्ष इति यत्तीयमस्यं तेन कर्णमेव
मूक्त्याकः, यद्यपीष्टदेयताप्रकाशनेनसौ कृताघंसायाऽपि विनियुज्यते
यचनात्, किं हि यचन न कुर्यात् । कथं पुनर्देयताभिधायिभः प्रहरणाहृता-
श्रुतिविनियुक्तमच्छाहृत्ययलादेव तदभिधेयताभिः त्रिष्टदेयताभिः संयोगः प्रह-
रणस्य कृत्यते, तेनायं प्रहरतिरिष्टदेयतासंस्कारार्थं होमो भविष्यति
कुप्यतेनेपपथमिष्टदेयताप्रकाशनं एव मूक्त्याकस्य प्रहरणाहृत्यम् ॥

मूक्त्याकस्यायः । मूक्त्या-
कानामर्थांनुसारिण वि नवे
माधिहरणम् ।

सु० छान्दोग्योपदेशादुभयच सर्ववचनम्
॥ ६ ॥

प्रहरणाहृत्यं मूक्त्याक इति स्थितम्, इदानीमिदं संदिश्यते किं कृत्यः
मूक्त्याकः, परेणमस्यामामावास्यायां च प्रयोक्तव्यऽयत्नेष्टदेयतानुरोधेन
विभज्य प्रयोगऽइति, तत्र मूक्त्याकशब्दस्य समस्तानुशाकवचनत्वेनाध्यतृणां
प्रसिद्धेरानेयादिभाषानां षण्णामप्यन्योन्यनिरपेक्षाणामेव कथंभावात्मकप्र-
हरणयथादेकैकस्य कर्मणः मरुतः मूक्त्याकेऽहृत्यं प्रयाजादिश्रुत्, तत्र सत्य,
क्षेत्रमेककालवर्तिनां प्रयाजां तन्मेव प्रयाजादिश्रुत्पुरुषोतीति न भेदेन
प्रयोक्त्यते, समुदायदृष्टेः तु कानभेदात्सकृत्येयाश्च प्रयोज्यम् । नान्य-
ष्टदेयताप्रकाशनायां मन्त्रोऽयं प्रहरणमपीष्टदेयतामस्कारार्थमित्युक्तं,
तत्रामावास्यादेयतापदानि परेणमास्यां न प्रयोगाहोमि प्रयोजनभावात्
इतत्तदप्यपीतरचेति विभाग एव प्रोक्तमि, नैत्रं, यचनादृ मरुतप्रयोगो-
गम्यते तत्रादिश्रुतमानार्थान्यपि पदान्यदृष्टाव प्रयोक्त्यन्ते यचनादिति,
इत्यते विभज्य प्रयोगः प्रयोजनप्रकारादिगुणो हेतुः, न हीन्ताम्यादिगृहान-
पेक्षमास्यां प्रयोजनं, नाप्यानीशमादिगृहानामितरत्र प्रयोजनम् । यत्तु यव

नादित्युक्तं तच्च सूक्तवाक्यशब्दस्यावयवव्युत्पत्त्या इष्टदेवताप्रकाशक्रमन्तव-
नत्वात् सूक्तं धत्तीति सूक्तवाक्यः, तेन यस्मिन्प्रयोगे यावत्प्राग् देवता इष्टा
इष्टा एका बहुधा वा प्राकृत्या वा तत्र तावद्देवतापदप्रयोगादेव संपूर्णः
सूक्तवाक्यः, तदतिरिक्तानिष्टदेवतापदप्रयोगे प्रत्युत सूक्तवाक्यं हित्वा
दुस्तवाक्य एव स्यात्तस्मादिष्टदेवताऽनुरोधेन निष्कर्षः ।

काम्ययाज्यानुवाक्या
कायधानां काम्यमावाह
ताधिकार्यम् ।

सू० लिङ्गक्रमसमाख्यानात्काम्ययुक्तं
समाख्यानम् ॥ ७ ॥

‘ऐन्द्राग्नमेकादशक्यासं निर्ब्रूयेदित्यारभ्येन्द्राग्न्यादिलिङ्गा इष्टयः
समाभ्याताः तेनैव लिङ्गक्रमेण काम्ययाज्यानुवाक्याकाण्डमित्येव समाख्यातं
मन्त्रकाण्डसमाख्यानम् इन्द्राग्नीरोचनादिव इत्यादि तद्विह मन्त्रकाण्डे
संशयः किं यत्र यत्र सामर्थ्यमस्ति तत्र तत्र सर्वत्र विनियोक्तव्या मन्त्राः
क्रमसमाख्ये बाधित्वा ? उत तद्व्युत्पत्त्येव काम्येष्टिव्येव ? तत्र तदर्थे च किं लिङ्ग-
मपि श्रुत्यादिर्विनिर्दिष्टमेव विनियोजक ? सुत क्रतुसंक्रम्यबोधकप्रमाणमन्य-
दप्यपेक्ष्य व्यापारविशेषमात्रे लिङ्गस्य प्रामाण्यमिति तत्र “लिङ्गस्याप्यनपे-
क्षस्य मन्यते विनियोक्तव्यम् । तद्वलीयः क्रमाख्याभ्यामिति सर्वार्थता भवेत्”
स्याध्यायविध्यापितस्य साधनमन्त्रस्यावश्यं प्रयोजनेन भवितव्यं तत्र
मन्त्रस्वरूपमेव दृष्ट्वाऽस्यार्थस्य एकाशकेऽयमतेऽनुच विनियोक्तव्य इति
बुद्धिदत्यक्षमे, तत्र निष्प्रयोजनस्य प्रकाशनमर्थवदिति तद्वद्वारेण तत्सम्य-
न्धिकर्मापूर्वापेक्षमपि तत एव गम्यते किमत्र प्रमाणान्तरेण, तस्य क्रमस-
माख्याभ्यां प्रवर्तमिति तद्व्यापेन लिङ्गात्सर्वार्थमिति प्राप्ते धूमः, “सत्य
प्रयोजनपेक्षा मन्त्रस्यास्ति तथाऽपि तु । नैव सामर्थ्यमात्रेण विनियोगोऽस्य
संभवः”, न ह्यपेक्षितमपि प्रयोजनं प्रमाणमन्तरेण लभ्यु शक्यं, न च
तावताऽत्र प्रकाशने कलमस्ति कर्मापूर्वसाधनरूपप्रकाशनार्थता तु न कर्म
सम्बन्धप्रमाणमन्यदन्तरेण सामर्थ्यमानात्सिध्यति व्याप्यपिष्टभाग इत्यत्र तु
भाग-शब्दस्य त्यागवधनत्वात्क्रतुसम्बन्धसिद्धिरिति वक्ष्याम, न चाग्नि-
पूर्वादीनां सुत्रादिवत्क्रत्यर्थविधारे येन क्रतुस्यस्याप्येत लोकेऽपि तत्सद्भा-

वात् इन्द्रादीनामपि मन्त्रार्यवादेतिहासादिभिः कर्मणोऽन्यत्रापि प्रतीतिः,
तस्मात्क्रतुसम्यन्वयमात्रमन्यदपेक्षितं, न च मन्त्रकाण्डस्य क्रमसमाख्या-
भ्यामन्यत्रमात्रमस्ति ते च काम्येष्टिष्वेति तत्रैव विनियोगो न कर्मान्त-
रेषु, न च कर्मान्तरेषु स्मरणपेक्षमेवं मन्त्राणां तत्र विनियोगः तेषामुपा-
यान्तरेणापि स्मृतिसिद्धिरेकान्ततो मन्त्रानपेक्षणात्, यत्र त्वेकान्ततस्तत्र
भगव्येव सामर्थ्यमात्रादपि तादृश्यं यथावेज्ञानस्यानुष्ठानादुत्थं, न हि तद्वि-
नानुष्ठानं सिध्यति यथा चात्मज्ञानसांपरायिकं फलकर्मानुष्ठानौपयिक
त्वम् । इह त्वेकान्ताभावाच्च कर्मान्तरेषु विनियोगः संभवताम् असंभवता-
मपि तास्येव सामर्थ्येन्यादौ क्रमसहितेन लिङ्गेन विनियोगः ।

आग्नीध्रपस्याने प्राक्
ताना मन्त्राणां विनयो-
गाधिकरणम् ।

सू० अधिकारे च मन्त्रविधिरतदाख्येषु
श्रित्वात् ॥ ८ ॥

त्येतिदेशमेकार्थिदानेय्य चोक्तं “न चावाहिधीतय” इत्यादयो वि-
शेषरूपेणामयुक्ताः पठिताः स्तोत्रादौ च वा त्वान्तरेण विनियुक्ताः प्रदेशा-
न्तरे चान्येया “ऽऽग्नीध्रमुपतिष्ठत” इति श्रुतं, तत्र विचारः । किं प्रकृता-
भिरप्रकृताभिर्वाऽऽग्नेयीभिरिदमुपस्थानं कर्तव्यमुत कृताभिरिति “तत्राने-
यीतिशब्देन सर्वोक्तमभिधानतः । अविशेषो न काचित् प्रकृतप्रहणे प्रमा”
प्रकरणाद्विशेषोऽवगम्यत इति चेन्न प्रकरणस्याविशेषकत्वात् यदि त्वाने-
यीसंस्कारार्थमिदमुपस्थानं स्यात्ततोऽपूर्वोक्तमन्त्रिन-संस्कारायोगात्तत्साध-
नभूता प्रकृता एवेति । उपादीयते स्थिद्वाग्नेयी तृतीयानिर्देशात् अतः
शब्दार्थमात्रस्यैवाहुत्वोपपत्तेर्न प्रकृतनियमः, प्रकृतनियमः सविधानादिति
चेन्न तदभावात् प्रदेशान्तरे हि स्तोत्रादवाग्नेयो विहिताः न तूपस्थान-
विधौ कस्याश्चिद्वाग्नेयः । सविधिरस्ति यत्प्रतिपक्षेऽवमानेयी-शब्दः
स्यात्, अस्तु वा सविधानं तथोऽपि स्तोत्रादिकार्यान्तरार्थेन्यात्रिकाकाहु-
नात्र सम्यन्तुमर्हति न ह्यन्यार्थेन सविहितेनान्येविशेष्यते यथाऽन्येन
गच्छति श्येतेन पटेन प्राशृत इति पटसम्यत्वेन निराकाट्येण सविहिते-
नापि श्येतगुणेनाश्वो न विशेष्यते तथेहापि, न चानेयीऽशब्दस्याप्यस्ति

विशेषापेता यथाश्रुतानेयीशब्दस्याश्वमात्रस्येव धाव्यार्थसमवायोपपत्ते
 तेनोभयोनैराकाङ्क्षत्वात्सत्यपि सचिधौ न मिथ सम्बन्धः । अपेक्षितसचि
 धिर्हि सम्बन्धकारणं न सचिधिमात्रम् । एव सत्यपि यदि विशिष्येत
 श्रुतिजनितविशेषप्रत्ययधाधाच्छ्रुतिरेव धाधिता स्यात् । ननु यौगिकत्वादा
 नेयीशब्दः सचिहितमेव व्यक्तिमवलम्ब्यते नैवम् । अथयवार्थसमन्वितज
 त्तिमात्रवचना यौगिका न सचिहितवचना प्रमाणान्तरेण तु विशेष्यमा
 यास्तत्रैव व्याप्यते यथा वैश्वदेव्याऽऽमिन्नेति, तद्विस्त सचिहितामा
 मिन्नामेवाभिधत्ते न ह्यत्र विशेषक्रमस्ति सतीऽपि सचिधेरन्यार्थत्वेनावि
 शेषकत्वात्, न चात्र सोमस्येन्द्रवायवत्यमृगनुवादेनानेयीत्वं विधीयते
 येनानुवादस्य सचिहितगामित्वात्सचिहिता च च प्रतीयेरन् आनेयीना
 तु सतीनामुपस्थानं प्रत्युपादानात् तस्मात्सत्यपि सचिधाश्वविशेषः, न च
 सचिधिरप्यस्ति प्रदेवान्तरगतत्वादित्युक्तं तस्मादाग्नेयीमात्रपहणमिति
 प्राप्तेऽभिधीयते 'प्रकृता एव एह्येन प्रसिदुक्तुसङ्गमा । तासां कार्वाणशेषो
 हि सुखायोनापदिश्यते' आग्नीधोपस्थानस्य हि द्वे रूपे आग्नीधोपस्थानान्
 ज्योतिष्टोमापूर्वेसाधनौपयिकव्यापारता च द्वयमाप शास्त्रेष्वश्वगन्तव्यम
 अन्यतरणाप्यन्यतरस्य सिद्धभावात्, न हि ज्योतिष्टोमगता यो व्यापार
 स आग्नीधोपस्थानात्मक इवेति नियमः समस्ति, नाप्याग्नीध्रविषयमुप
 स्थानं ज्योतिष्टोमगतव्यापार इत्येवोऽपि नियमः समस्ति, ज्योतिष्टोमा
 नौपयिकस्यापि स्पृशादिवदभिधानं तस्याग्नीध्रविषयस्य सभवात् तैत्तिरेन
 शास्त्रसिद्धेर्नान्यतरस्यार्थपत्त्याऽनुमानेन वा सिद्धभावाद् द्वे अपि रूपे
 शास्त्रतोऽवगन्तव्यं तद्व्यवहृताभिरुपस्थानं विधीयते तत्तत्तत्संस्थापस्थानमेव
 श्रुतेर्लोभ्यते न तु ज्योतिष्टोमव्यापारत्वमश्रुतत्वात् न च क्रमनौपयिके
 नौपस्यानमात्रेण फलमस्तीत्यनर्थकं वाक्यं स्यात्फलं वा कल्प्येत । नन्व-
 घातादिवदुपस्थानस्य प्रकरणात्क्रतुव्यापारता सिद्धाति सत्यं सिध्यति न
 तु श्रुतिमकल्पयित्वा प्रकरणात् स्वतः प्रामादयाभावात्, न चाकल्पनयोप
 पत्तौ कल्पना युक्ता तथाविधेरपि गौरव स्यात् श्रुतिसिद्धमुपस्थानरूपस्य
 प्रकरणकल्पितं च क्रतुप्रकारव्यापारत्वमुभयमपि दानेनेव विधितं विधा

तद्यम् आग्नेय्या क्रतुं प्रत्याग्नीध्रापस्यानरूपं व्यापारं कुर्यादिति, न हि प्रकरणविधायकं श्रुतिवत्सम्बन्धप्रमाणत्वात् यथा ग्रीहीनघहन्तीति श्रुति-
समर्पितग्रीह्यवघातसम्बन्धं प्रकरणकल्पितं क्रत्वपूर्वसाधनावघातसम्बन्धं
च विधिरेवावहन्तीति विधत्ते तद्वदिहापि प्रकरणकल्पितं क्रतुसम्बन्ध-
मयमेव विधिर्विदध्यात् श्रुत्युक्तं चापस्यानरूपमिति गौरवं स्यात् तदिद-
मवघातादियु गत्यभावादङ्गीकृतम् इह तु प्रकृतपहणेन गतौ सत्यां न गौर-
वाश्रयणमवकल्पते तथा हि प्रकृतानां प्रागेव क्रतुगतौ व्यापारः कर्तव्य-
त्वेनावधारितस्तस्यावधारितस्तस्यावधारितव्यापारस्याग्नीध्रापस्यानात्मक-
विशेषरूपमेवात्र विधीयते य आग्नेय्या क्रनौ व्यापारः कर्तव्यः स आग्नी-
ध्रापस्यानरूपं इति तेन प्रागेव कल्पितं, विहितं आग्नेय्याः क्रतुव्यापार-
मनूय विशेषमात्रं श्रुत्युपात्तमिह विधीयते न त्विह क्रतुव्यारूपं कल्प्यते
नापि विधीयत इति लाघवात्मकतपहणमेव युक्तम् । नन्वेशमग्निमुपनिधा-
य स्तुयीतेत्यत्रापि प्रसिद्धक्रतुसम्बन्धानामाहवनीयादीनामेवोपधानं स्याद
लौकिकान्ते; नैव दोषः देशविशेषनिवृत्त्या ह्याहवनीयादयो नाहृत्यवचनम-
न्तरेणान्यत्र नेतव्याः, श्रूयते हि तेषामापतनादृहिगमने दोषः प्रायश्चित्तं च
विना एष इन्द्रियेण धीर्मेण वृध्यते यस्याहितान्तेरग्निरपतायतीत्यादि
तस्माल्लौकिकपहणम्, इह ॥ प्रकृतानामेव लाघवादित्युक्तम् । ननु प्रकृतानां
कार्यविशेषेऽपि स्तोत्रादिक्रान्त एव सत्यं, सामान्यरूपमपि तावत्प्रकरण-
पाठमात्रज्ञानं तन्मात्रेण नः प्रयोजनं, विशेषरूपं तु व्याख्यान्तरेण विहितं
विशेषान्तरेणानपेक्षितत्वादनादृत्य सामान्यरूपमपेक्षितं एव्यते तस्मात्प्रक-
ताभिरपस्यान पूर्व लिङ्गस्य सामान्यसम्बन्धापेक्षितत्वमुक्तं तत्प्रसङ्गाच्छ्रुतेरपि
सति संभवे सामान्यसम्बन्धमन्यतः सिद्धमपेक्ष्य विशेषमात्रपरत्वं संभवतीति
प्रतिपाद्यत इति लिङ्गाधिकारे श्रुतिविनियोगश्चिन्तितः ॥

भक्षमन्त्राणां यथानिर्द्ध-
पहणादौ विनियोगाधिक-
रणम् ।

सू० लिङ्गसमाख्याभ्यां भक्षनार्थताऽनुवा-
कस्य ॥ ८ ॥ . . .

भक्षमन्त्रः श्रूयते भक्षे हि भाविशेत्यादिः तस्य कश्चिदंशो भक्षणं
प्रतिपादयति यद्व्यावेत्तव्यसम्यक्प्रकरणप्रकाशकारचान्वय्याः तत्र भक्षय

किं सर्वोऽयं भवणे विनियोगः? उत यह्यादिव्यपि यथासामर्थ्यं विभज्य
 विनियोगः? इति तदर्थं च किमर्थमाप्तेषु मन्त्रस्य लिङ्गं विनियोजकं न
 वा? इति "तत्र सर्वस्य भवणाद्भूत्वयह्यादेर्योदनात् आकृत्ययो न मन्त्रस्य
 द्वारीभयितुमर्हेति भवानुशाकपत्रा च भवणाद्भूत्वयोधिनी सामर्थ्यं चास्ति
 मन्त्रस्य द्वारीभयितुमर्हेति" यद्यपि चावख्येयमित्येवमादेर्योदनादेः मुख्य
 सामर्थ्ये कृत्वा सद्भिद्येवितभक्त्यतिपादने तु कृतव्या तदेकवा
 क्यत्वशयेन कल्प्यं दुर्बलं च चास्य लिङ्गात् तथाऽपि मुख्यस्य यह-
 यादेर्योदनात्सावोदनात्स्वेनाकृत्ययैत्वात्तदर्थं मन्त्रस्य कृतपूर्वानुपयो-
 गितयाऽनर्थक्यापत्तेरसंभवति लिङ्गविनियोगे सविचाद्विपदानामिष
 लक्षणाया चावख्येयं प्रागुक्तं जलवर्तिग्रहणादिविशिष्टयोदितभक्त्या
 र्यता युक्ता यहीत्यादुवेद्यं सम्प्रसारणात् भवणायामीति, एव चा-
 नन्यविषयस्याद्भुतानुवाकसमाख्याऽप्युपपत्तरा भवति, तस्मान्सर्वानुवाको
 भवणाद्भूमेक वाक्यमिति प्राप्ते ह्यस्य "यह्यादौ विभागेन विनियोगोऽस्य
 लिङ्गतः । वाक्यसत्ते हि नेत्याते कर्तुं लिङ्गस्य बाधनम् ॥ यह्यादि च शास्त्रेण
 साक्षात्कृत्ययैवोदितम् । तथाऽपि योदितार्थेन कर्तव्यत्वात्मकायते" न
 ह्यसति यह्यादौ योदितो भव शक्यते कर्तुमित्यर्थात्तदपि कर्तव्यं भव
 योदितयैव वा योदितमित्यपि शक्यं यत्तु तच्छास्त्रमशक्यमनुष्ठातुमिति
 स्मारकापेक्षत्याद्भुतद्वारेण कृतपूर्वयोगित्याच्छेदोति स्मारक मन्त्र ग्रहीतुम्,
 एवं सम्भवितैर्लिङ्गे विभज्य विनियोगे वाक्यसमाख्यामेकवाक्यत्वापादनेन
 भवार्थता सर्वस्य न युज्यते, समाख्या च भवणे सम्बन्धमात्रं प्रतिपादयती
 सम्बन्धस्य साक्षाद्वा यह्यादिद्वारेण बोधयथाऽप्युपपत्तेर्बानुपपत्ता, सम्प्र-
 क्षरणपर्यन्तं च भवणं स्वरसतो लोकषिट्ट सादृशमेव च द्रवद्रव्यस्य भवण-
 मिति सम्प्रज्ञातान्तप्रेष सोमप्रतिपत्त्यर्थतया विधीयते, चतो क्षरणमपि
 कर्तव्यं, तच्छासनविशेषादिव्यापारसाध्यमिति युक्ततन मन्त्रविनियोगः
 तस्माद्विभक्त्य विनियोगः ।

अथ मन्त्राभिधुति-
 त्वावेभ्यसामोत्यस्य यह
 चक्राधिकारम् ।

सू० ॥ गुणाभिधानान्मन्त्रादिरेकमन्त्रः
 साक्षयोरेकार्थसंयोगान् ॥ १० ॥

मन्त्राभिभूतिरित्यादि तृप्यत्वित्यन्तं तृप्तौ विनियोज्यमुत वसुम
द्वयात्रोक्ताप्यं चाक् तृप्यत्विति भक्त्यामीत्येकं भक्त्यातृप्तिविशिष्टं प्रका-
शयत्विति पूर्ववद्विद्वात्तृप्तिप्रकाशने प्राप्ते भिधीयते "तृप्तिर्भक्ताऽनुनिष्पन्ना-
ध्यापारान्तराणि तेन । स्मृत्यनपेक्षत्वात् मन्त्रोऽत्र प्रयुज्यते" न हि तृप्तिं
प्रकाशय किञ्चित्कर्तव्यं तत्रादृष्टार्थं तत्प्रकाशनं स्यात् तृप्तिविशिष्ट-
भक्त्याप्रकाशने तूत्साहजननादृष्टार्थता, तस्मात्त्रिद्वासभयाद्वाक्येन भव
यार्थत्वम्,

इन्द्रोऽपीत्येवमिदमन्त्रं
सर्वेषु भक्त्येषु कहेन विनियो-
गाधिकारणम् ।

सू० ॥ निष्प्रविशेषनिर्देशात्समानंविधा-
नेषुनैन्द्राणाममन्त्रत्वम् ॥ ११ ॥

भक्तमन्त्र एषोऽज्ञाद्वयं तत्रेन्द्रपीतस्येति श्रूयते सन्ति चैन्द्राण्यनैन्द्राणि
च ज्योतिष्टोमे प्रदानानि, तत्र यशयः किमैन्द्रेष्वेतां मन्त्रा नैन्द्राणामम-
न्त्रकभक्त्य ? मुत तेष्वप्यहेन मन्त्रोऽयं सर्वत्र यथाऽऽत्मानमेव मन्त्र इति,
तदर्थं च किमैन्द्राणामनैन्द्राणां च प्रकृतिविकारभागेऽस्ति न चेति, तथेद-
मपरमपि विन्यस्य इन्द्रपीतस्येति तत्पुहः सोमत्रिशेषणम् इन्द्रेण पीतस्य
सत्त इति, किं वा बहुव्रीहिः सवनविशेषणम् इन्द्रेण यस्मिन्पीतः सोमस्तस्य
प्रातः सवनस्येति तत्र 'तत्पुहरे स्वार्थलाभः स्यादुत्तरे पदे, बहुव्रीहौ द्वयो-
रन्यपरस्वादुर्धतत्त्वधीः ऐन्द्रानैन्द्रप्रदानानि ह्यथा एकस्य कर्मण प्रकृतिवि-
कृतिरचेष्टा न चास्मैवात्मनः क्वचित्' तेन समासवलीपरत्वेन तत्पुहया
प्रपणाद्व्याघातमन्त्रस्यानैन्द्रेष्वसामर्थ्ये, त्समाने च कर्मणि प्रकृतिविकार-
भावाभंभवेनोदायोगादनैन्द्राणाममन्त्रकभक्त्यमित्येकः पक्षः । अपरस्तु
सन्त्यपि कर्मैकत्वे प्रदानानां भिन्नत्वात् तत्रविस्तृतः प्रकृतिविकारभावः
मानवहणमन्त्राच्चैन्द्रप्रदानविषयः सोमः "इन्द्राय वसुमते सोमं दृष्ट्वामी" त्या-
दयो मन्त्राः नानैन्द्रप्रदानेषु समर्थाः, भवति चाहुवयेन प्रधानस्य विषय-
व्यवस्था, यथाऽऽहवनीयादिवशेनाग्निहोत्रं देवाहिताग्निविषयत्वम्, अतो
यत्र मन्त्रस्तत्र मानवहणे यत्र ते तत्र सोमः यत्र सोमस्तत्राभिषयादयो
भवस्तन्मन्त्रश्च प्रदानान्तराणि त्वधर्मकाणि सोदकेनैतान्धर्मानां हरन्ति

किं सर्वोऽयं भवत्ये विनियोगः? उत यह्यादिव्यपि यथासामर्थ्यं विभज्य
 विनियोगः? इति तदर्थं च किमर्थमाप्तेषु मन्त्रस्य लिङ्गं विनियोजकं न
 वा? इति "तत्र सर्वस्य भवणाङ्गत्वयह्यादेर्योदनात् अक्रत्वार्था न मन्त्रस्य
 द्वारीभवितुमर्हति भवानुशाकमजा च भवणाङ्गत्वयोधिनी सामर्थ्ये वाप्ति
 मन्त्रस्य द्वारीभवितुमर्हति" यद्यपि वाक्येष्वपि मित्येषमादेर्योदनादौ मुख्य
 सामर्थ्ये कृत्वा तद्विशेषितभवनमतिपादने तु लक्षणया तदेकजा
 क्यत्ववशेन कल्प्य दुर्यन च वाक्य लिङ्गात् तथाऽपि मुख्यस्य यह-
 यादेर्येषामप्ययोदितत्वेनाक्रत्वयेत्यात्तादर्थ्यं मन्त्रस्य कत्वपूर्वानुपयो
 गितयाऽनर्थक्यापत्तेरसंभवति लिङ्गविनियोगे सविनाशियद्वाजाभिध
 लक्षणया वाक्यवशेन प्रागुक्तैकालव्रतियह्यादिविशिष्टयोदितमवस्था
 र्यता युक्ता यदोस्याऽवेत्य सम्यक्करणाय भवणयामोति, एव वा
 नन्यविषयस्याङ्गानुशाकसमाख्याऽप्युपपत्तरा भवति, तस्मात्सर्वानुशाको
 भवणाङ्गमेक वाक्यमिति प्राप्ते ब्रूम "यह्यादौ विभजेन विनियोगेऽस्य
 लिङ्गतः । वाक्यसन्ने हि नेयति कर्तुं लिङ्गस्य धाधनम् ॥ यह्यादि च शास्त्रेण
 सात्ताग्रयवोदितम् । तथाऽपि योदिनार्थेन कर्तव्यत्वात्प्रकाशते" न
 ह्यसति यह्यादौ योदितो भव शक्यते कर्तुमिति योक्तव्यं कर्तव्यं भव
 योदनयैव वा योदितमित्यपि शक्य वक्तुं तच्चास्तमवश्यमनुष्ठातुमिति
 स्मारकापेक्षत्याङ्गवद्वारेण कृतूपयोगित्याच्छेति स्मारक मन्त्र यदीदृशः,
 एव संभवितौलिङ्गे विभज्य विनियोगे वाक्यसमाख्यामेकवाक्यत्वापादनेन
 भवार्थता सर्वस्य न युज्यते, समाख्या च भवणे सम्बन्धमात्रं प्रतिपादयती
 सम्बन्धस्य सात्ताग्रा यह्यादिवद्वारेण योभयथाऽप्युपपत्तेर्धानुपपत्तरा, सम्यग्
 करणपदेन च भवण स्वसतो लोकाविदु तादृशमेव च द्रवद्रव्यस्य भवण-
 मिति सम्पादकानामेषां सोमप्रतिपत्त्यर्थतया विधीयते, यतो करणमपि
 कर्तव्यं, तच्चासनप्रतिषेधादिव्यापारसाध्यमिति युक्तस्तत्र मन्त्रविनियोगः
 तस्माद्विभज्य विनियोगः ।

अथ मन्त्राभिधीयते
 त्यादेभ्योदितमोदितस्य यद्व
 यथाविशेषम् ।

सू० ॥ गुणाभिधानान्मन्त्रादिरेकमन्त्र.
 स्यात्तयोरेकार्थसंयोगात् ॥ १० ॥

मन्त्राभिभूतिरित्यादि तृप्यत्यत्यन्तं तृप्तौ विनियोक्तव्यमुत वसुम
द्वयाद्येकवाक्यं वाक् तृप्यत्यति भवयामोत्येकं भवयानृत्तिविशिष्टं प्रका-
शयत्यति पूर्ववत्स्तिङ्गात्तृप्तिप्रकाशनेप्राप्ते भिधीयते “तृप्तिर्भताऽनुनिष्पन्न-
व्यापारान्तराणिनी तेन । स्मृत्यनपेतत्वाव मन्त्रोऽत्र प्रयुज्यते” न हि तृप्तिं
प्रकाशय किञ्चित्कर्तव्यं तत्रादृष्टार्थं तत्प्रकाशनं स्यात् तृप्तिविशिष्ट-
भवयप्रकाशने तूत्साहजननादृष्टार्थता, तस्माल्लिङ्गासंभवाद्वाक्येन भव
यार्थस्यम्,

इन्द्रपीतस्येत्यादिमन्त्राणां
सर्वेषु भवयेषु कवेन विनियो-
गाधिकरणम् ।

सू० ॥ निङ्गविशेषनिर्देशात्समानविधा-
नेषुनैन्द्राणाममन्त्रत्वम् ॥ ११ ॥

भवमन्त्र एवाशाहरणं तत्रेन्द्रपीतस्येति श्रूयते सन्ति चैन्द्राण्यनैन्द्राणि
च ज्योतिष्टोमे प्रदानानि, तत्र भवय. किमैन्द्रेणैव मन्त्रो नैन्द्राणामम-
न्त्रकभवणं ? मुन तेष्वप्येन मन्त्रोऽयं सर्वत्र यथाऽऽम्बानमेव मन्त्र इति,
तदर्थं च किमैन्द्राणामनैन्द्राणां च प्रकृतिविकारभागेऽस्ति न वेति, तथेन्द्र-
मपरमपि विन्यन् इन्द्रपीतस्येति तत्पुरुषः सोमविशेषणम् इन्द्रेण पीतस्य
सत इति, किं वा बहुव्रीहिः सवनविशेषणम् इन्द्रेण यस्मिन्पीतः सोमस्तस्य
प्राप्तः सवनस्येति तत्र ‘तत्पुरुषे स्वार्थलाभः स्यादुत्तरे पत्रे, बहुव्रीहौ द्वयो-
रन्यपरत्वादुर्धतत्वयोः ऐन्द्रानैन्द्रप्रदानानि ह्यशा एकस्य कर्मणः प्रकृतिवि-
कृतिश्चेष्टा न चास्मैवात्मनः, क्वचित्’ तेन समासवृत्तौ यस्त्वेन तत्पुरुषा
अपराधशान्नातमन्त्रस्यानैन्द्रेणैव सामर्थ्यत्समाने च कर्मणि प्रकृतिविकार-
भाषामभवेनोहायोगादनैन्द्राणाममन्त्रकभवणमित्येकः पक्षः । अपरस्तु
सन्धिवि कर्मकत्वे प्रदानानां भिदात्वाच्च तद्विद्वद्भुः प्रकृतिविकारभावः
मानवहणमन्त्राण्येन्द्रप्रदानविषयः सोमः “इन्द्राय वसुमते सोमं दृष्टुमी” त्या-
दयो मन्त्राः नानैन्द्रप्रदानेषु समर्थाः, भवति चाहुवशेन प्रधानस्य विषय-
व्यवस्था, यथाऽऽहवनीयादिवशेनाग्निहोत्र देवाहिताग्निविषयत्वम्, अतो
यत्र मन्त्रस्तत्र मानवहणे यत्र ते तत्र सोमः यत्र सोमस्तत्राभिपद्यादयो
भवस्तन्मन्त्रश्च प्रदानान्तराणि त्वधर्मकाणि चोदकेनैतान्धर्मानां हरन्ति

तत्र देवताविशिष्टभूतप्रायस्कृत्येनोपकृतवत्ते। मन्त्रमन्त्रस्य कार्यवशेन
विकृतिमागतस्य यथादेवत प्रिकारो विज्ञायते, तस्मादनैन्द्रेष्वप्युहेन मन्त्र-
यद्वल्लभम् । एवमूहेऽवस्थितमधिकरत्नमपरिसमाप्तं कृत्वाऽन्तरा प्रसङ्गादु-
द्दिष्टपरिचिन्त्यते ॥

आभ्युचीतसोमभक्षणे इन्द्र
स्याप्युपलब्धार्थिभिरुक्तम् ।

सू० पुनरभ्युचीतेषु सर्वेषामुपलब्धार्थं
तद्विशेषत्वात् ॥ १२ ॥

समनमुखीयेषु धर्मेषु येन्द्रेषु सर्वेषु हुनेषु ये होत्रकाणां मैत्रावरुणा-
दीनां धर्मसास्तव्यभूतितेषु सरोष्वेव पुनः सोमोऽभ्युचीत देवतान्तरैभ्यो
मित्रावरुणादिभ्यो कृत्वा भव्यते तस्मिन्भक्ष्यमाणे भवति सशयः, त्रि पूर्वकृत-
प्रदानदेवताभूत इन्द्रोऽप्युपलब्धीय इन्द्रमित्रावरुणपीतस्येति ? किं वा
नै ? ति तदर्थं च किमैन्द्रोऽपि शेषो देवतान्तरसम्बन्धो जातो न चे ? ति
तत्रोपयनकाले देवतान्तरसङ्कल्पो न क्रियेत, यदि क्रियेत तत उच्यमानस्यैव
देवतान्तरसम्बन्धो न पूर्वस्थितस्य शेषस्येति तस्य पूर्वदेवतासम्बन्धोनापे-
यात् उच्यमानमात्रं तु तदा क्रियते, देवतानिर्देवस्तु प्रदानकाले तदा च
पूर्वशेषस्याभ्युचीयमानस्य सोमस्य धर्मसस्यत्वेन देवतान्तरसम्बन्धस्यापूर्व-
देवतापेतसङ्गन्धस्यापेक्षतर्कीया इति प्राप्ते धूमः “यद्यप्युपयनकालेन
देवतासङ्कल्पस्तथाऽप्युपयन तावत्करिष्यमाणयागार्थमित्यसदिधम् अत-
एवाभ्युचीतं स्वरूपिष्यमाणयागार्थताऽवगता न पूर्वशेषस्य प्रमाणाभावात्
करिष्यमाणयागार्थस्तस्यैव तद्विषयदेवतासम्बन्धो नान्यस्य, तस्मात्पूर्वशेषस्य
देवतासम्बन्धानपेक्षादप्युपलब्धीया ॥

यात्रीभूतभक्षणे इन्द्रादी
नामनुपलब्धार्थिभिरुक्तम् ।

सू० यात्रीवते तु पूर्ववत् ॥ १३ ॥

द्विदेवत्यानेमेन्द्रयायवादीनां शेषा आदित्यस्यानीमायत्य ततो-
ऽप्याययस्यानीमागच्छन्ति यात्रीयतरयाययवाचादृश्यते तस्मिन् भक्ष-
माणे भवति सशयः किमैन्द्रवाप्यादयोऽप्युपलब्धीयाः ? उत पश्चिधानेव ? ति
तदर्थं च किं द्विदेवत्य शेषो ? योन्द्रवाप्यादिभ्योऽपनीय पक्षीवते एहीतः
किं वा न वेति तत्राययमात्रस्य यात्रीयस्य नान्यस्य तस्य मृदस्यापि तस्मा-

द्विदेवत्वशेषस्यापाधीयतस्य पूर्वदेवतासंबन्धानपायादिन्द्रवाय्वादीनाम-
प्युपलक्षणं, नैतदेवं न ह्यत्राययणं पाधीयतं श्रूयते पाधीयतमाययणादृद्धा-
नीत्युपादानमात्रमाययणम्, अतो यत्ततोऽपेतं तस्याधीयतम् आययणांश-
स्वानाययणमपि तत्संसृष्टं द्विदेवत्वं ततोऽपेतमिति पाधीयतमेव अतः
पूर्वदेवतासंबन्धापेतः स भूतपूर्वत्वादुपलक्ष्येत, न च प्रकृतौ भूतपूर्वापलक्षणं
कृतमित्यनुपलक्षणमिन्द्रवाय्वादीनाम् ॥

पाधीयतगीयमद्वये त्वष्टु-
रनुपलक्षणीयताधिकरणम् ।

सू० त्वष्टारं तूपलक्षयेत्पानात् ॥ १४ ॥

तस्मिन्नेव पाधीयते आध्यय्येवो होममन्त्राः “अथादशपत्नीवान्स-
हृद्वेन त्वष्टा सोमं पिब स्याहे”ति तत्र संशयः किं त्वष्टाऽपि देवता
सोऽप्युपलक्षयितव्यः? उत न देवता नोपलक्षयितव्य इति मन्त्रवर्णनाने-
वपाधीयतस्त्वष्टा सह पानं गम्यते न च तदुपपद्यते यदि त्वष्टा न पिबेत् न
चादेवतायाः पानं संभवतीति त्वष्टाऽपि देवतोपलक्षयितव्य इति प्राक्
श्रुतः शब्दतस्तावदन्नेरेव पानं गम्यते त्वष्टुः सह भावमात्र, न सहभा-
वस्तस्त्रिपासंबन्धाध्यय्यमिचारी विनापि तेन दर्शनात् सहेव दशभिः पुत्रै-
र्भारं वहति गर्हभीति, यद्यपि च पानं स्यात्तथापि देवतात्वमप्रमाणकं, न हि
देवता पिबति तद्वेशमात्रलक्षणत्वात्तस्याः, विस्मृष्टं च चोदनायां तद्वितेन
निरपेक्षस्य पधीयतो देवतात्व गम्यमानं न मान्वर्णिक्या देवताया धा-
विकल्पसमुच्चयान् महते अतो नोपलक्षणीयत्वष्टा ॥

पाधीयतगीयमद्वये त्रिंश-
तामनुपलक्षणीयताधिकरणम् ।

सू० त्रिंशच्च परायत्वात् ॥ १५ ॥

तस्मिन्नेव पाधीयते याज्यामन्त्रः “एभिर्गन्धैरयं वा ह्यर्घाद्गाना-
र्यं वा त्रिभयोद्धारजाः पधीयतस्त्रिंशतं चौरव देवाननुष्यधमाग्रहमादय-
स्ये”ति, तत्र मगधः किं त्रयस्त्रिंशदुपलक्षयितव्यः? उत नैति पूर्वज्ञाने रेव
पानं त्वष्टुस्तु महत्त्वमात्रमित्यदेवतात्वमित्युक्तम् । इह तु त्रिपरीतम्
पानेमांसीदृष्ट्यादितरे माद्यन्तीति गम्यते अतस्तोषामेव देवतात्वं चोद-
नया च पधीयन्मात्रस्य देवतात्वमुक्तं न तद्विशेषस्य तत्र प्रधानेः पधीय-

चिति मन्त्रगतसामानाधिकरण्यादन्ने पवीवत्त्वेन देवतात्वमेव चरन्ति
 शतोऽपि देवताना पवीवत्स्तिगतं चौरव देवानिति सामानाधिकरण्याद
 सति च प्रमाणान्तरे द्विवचनबहुवचनान्ताना धृतिर्नश्यते अस्ति चेह
 प्रमाण मन्त्रगतसामानाधिकरण्यम अतः पवीवन्तोदितता अत्येति दौट
 नाद्यौ भविष्यति, तस्मात् चर्यास्त्रिगुणतुल्यवर्णीया इति प्राप्ते द्रुम यत्
 दद्यान्नेमादपितृत्वमत एव तस्यैव देवतात्व मन्त्रवर्णात्प्रपत्ते न ह्यसौ
 यज्ञमानस्य द्रव्येण चर्यास्त्रिगुण मादवितु शक्यता, न यदि यज्ञमानो
 ऽनये दद्यादसौऽन्नेरेव यज्ञमान सकर्त्तव्यपयत्याद्वेषतात्वमितरे त्वेति
 दत्तेन काम माद्वान्तु न तु यज्ञमानस्तेभ्यो दद्यातीत्येवतात्वम । एव च
 यद्यपि पवीवन्तस्ते भवेयुस्तथा ऽपि तेषा मन्त्रवर्णाद्वेषतात्वमनवगत
 मिति प्रमाणान्तरभावाच्च दौटनाया बहुवचनान्तेन विग्रह इति एक
 एषानि पवीवनिह देवतेति तस्यैवापलवणम् ॥

भक्त्यानुवर्तककारकता
 वा अनुवर्तकताधिकारताम् । सू० वपट्कारश्च कर्तव्यम् ॥ १६ ॥

अनुवर्तकदेवताया अन्नेरसदिग्ध देवतात्वमित्युपलवणं प्रकृतौ
 स्वमौ विद्यमानाऽपि नोपलक्षिता प्रधानदेवतैश्च स्थित्वा उपलक्षिता विज्ञ
 तावपि तत्कार्यापवा प्रधानदेवतैरुपलवणीया नानुवर्तकदेवतेति ॥

अनेन्द्रानाममत्र
 अभवतामिह ॥ सू० इन्द्र प्रणिपेक्षतु सर्वगामित्वान् ॥ १७ ॥

इन्द्रमूह विद्यायाऽपुना स्थितादुत्तरमुच्यते नान्यदह समानविधाने
 स्वात्मदाना न ह्येन्द्रप्रदानविषय सोम स हि सोमेन यजेतेति कर्माप
 पत्तौ दत्त कर्माहू न प्रदानविशेषस्य तद्वैय सर्वेन्द्रानेवमप्यत्यते इति सर्ववि
 समानविधानानि, मानवहयमन्त्रो नु निद्रादेन्द्रप्रदानविशेषो काम भवेता
 न तु सोम स इत्युक्त्यादेव युक्त्या कर्माया समष्टौ नायामविशेषविषय
 शब्द कर्त्तुं अतः समानविधानस्याङ्गूह, प्रथममन्त्रो निद्रादेन्द्रेण्ये
 त्यनेन्द्रानाममत्रक भवतामिति, इव प्रथमपक्ष इव स्थित्याधिकारदत्त इव
 स्थिते पुन इत्यादिना ॥

ऐन्द्रान्मन्त्रमन्त्रक
साधिकार्यम् ।

सू० ऐन्द्राग्ने तु लिङ्गभावात्स्यात् ॥ १८ ॥

यदानैन्द्राणामन्त्रकं भक्षणं तदा यत्रान्यसहित इन्द्रो देवता
यथैन्द्रानादिषु तत्र मन्त्रो भवति नेति विचारः, तदर्थं च किमत्र देवता
ध्यायार' पानमुपलक्षणं? मुक्त यत्तमानध्यायारो दान? मिति तत्र पीतस्येति
पानश्रवणाभदेवोपलक्षणं मिश्रोद्देशेनापि दत्तः सोमोऽशतः अत्येकमुभाष्या
पीयते न पानेऽन्योन्यनिरपेक्षत्वात् द्वाभ्यामपि पीत इन्द्रपीत इति शक्यं
वक्तुं इत्येवमावृषत् तस्मान्मन्त्रवदेव स्यादैन्द्रानादिषु भक्षणं स्यादेव
यदि पान स्यात्तत्तु नास्तीति वक्तव्यं तेन देवताधिकार्यन्यायेन पानाभा-
त्यवतिरत्र दानतत्त्वार्थे, दानं च मिश्रविषयं नान्यतरेण व्यपदेश्यं शक्य-
मिति वक्तुं शक्यं इन्द्राणादिषु मन्त्राभावात् ॥

मन्त्रविशेषाणामनेकक
न्यस्के विनिर्देशाधिकार्यम् ।

सू० छन्दश्च देवतावत् ॥ १९ ॥

तत्रैव मन्त्रेण गायत्र छन्दस इति श्रूयते तत्र विचारः किं यत्र प्रदाने
गायत्रमेव छन्दस्तत्र स्यादुत यत्र छन्दोऽन्तरमपीति पूर्ववत्केवल छन्दो-
विषयस्य मन्त्रानस्योत्तरं केवलगायत्रच्छन्दः प्रदानं न विद्यते सर्वत्र बहुमन्त्रः
समवायेन छन्दोऽन्तराणामवश्यभावात् अतः सापेक्षत्वेऽप्यत्र नित्यसापेक्ष-
त्वात्समासोपपत्तिः, च चात्र सापेक्षत्वमपि सर्वमन्त्राणामन्यान्यनिरपेक्षाणा-
मेव कर्मसम्बन्धात् अतः सत्यापि छन्दोऽन्तरे गायत्रच्छन्दसस्तदनपेक्षत्वात्पू-
र्वाधिकार्यपूर्ववत्त्वमसाविधानाच्चाछन्दस्कोऽपि भवति मन्त्रः ॥

एकादशाधिकार्योक्तस्य
उपसंहाराधिकार्यम् ।

सू० सर्वेषां त्वैकमन्त्रमैतिशायनस्य

भक्तिपानत्वात्सवनाधिकारो हि ॥ २० ॥

स्थितादुत्तरं यदि तत्पुरुषोऽयं स्यात्स्यादनेन्द्रेष्वमन्त्रक भक्षणं तत्र-
णादोषावाय तत्पुरुषो मतः तत्पुरुषत्वे हि संबुध्यन्ते न सोमश्चेन ते'
इति प्रत्यवविषयेण शुष्यच्छब्देन च निर्दिष्टस्य हुताग्निदस्य पात्रस्यस्य
सोमस्य भक्षणार्थमुद्धृतस्यैन्द्रपीतशब्द इन्द्राय दत्तस्येत्येव विशेषणं स्यात्
न चासाविन्द्राय दत्तः पूर्वसङ्कल्पितो हि हुताहुतसमुदायस्तस्मै दत्त तद-

घषवस्त्वयमुपचारादेवाभिधीयेत, न चासौ युक्तः, तस्माद्बहुव्रीहिः इन्द्रेण
यस्मिन्सवने पीतः सोमस्तस्य सवनस्य सम्बन्धी यः सोमस्तस्य भक्षयामीति
सर्वे च सोमा एवंविधसवनसम्बन्धिन इति सर्वेषां यद्यान्वातमन्त्रक भक्षणम् ॥

इति शास्त्रदीपिकायां तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

अथ तृतीयेऽध्याये तृतीयः पाद आरभ्यते ॥

अथोच्चैस्तृतीयां वेद
धर्मताधिकारम् ।

सू० अनेर्जाताधिकारः स्यात् ॥ १ ॥

पूर्वयोः पादयोः श्रुतिलिङ्गविनियोगौ चिन्तितौ इदानीं वाच्यवि
नियोगश्चिन्तयते "प्रजापतिरकामयत प्रजाः सुजेये"ति "सतपोऽतप्यत तस्मा-
त्ते पानाद्ययोदेवा असृज्यन्तामित्रापुरादित्ये ते तपोऽतप्यन्त तेभ्यस्तेषाने-
भ्यस्तपो वेदा असृज्यन्तानि अग्निदेवा योर्षजुर्वेद आदित्यात्कामयेद "इत्यु-
पक्रम्य श्रूयते उपोसिष्टोमे तस्मादुच्ये "अंवा क्रियते उपाशु यजुषा वज्रैः
साधे"ति, तत्र सशयः किमुच्येष्टुदादय अगादिज्ञाताना धर्मोः मन्त्राणामि-
त्यर्थः अवा मन्त्रेणोच्चैरिति, किं वा वेदधर्मोः अग्नेर्देनोच्चैरिति, उपक्रमे च
वेदश्रवणादुपसंहारे च अगादिश्रवणात्मशयः वेद-शब्दो हि मन्त्रज्ञा-
नसमुद्राणात्मनोयन्त्यविशेषस्य वक्ता नैकस्य मन्त्रजन्यस्य ब्राह्मणस्य
वा वाचकः प्रयोगाभावात् न ह्येकं द्वे व्रीहि वाच्यान्यधीत्य "वेदानधीत्य
वेदै वा वेद वापि यजुर्जम"मित्येतच्छास्त्रार्थमनुष्ठित मन्त्यन्ते तस्मा-
त्समुद्राजो वेद, न तु वेदयतीति व्युत्पत्त्या एकैकमेव वाच्यं वेद इति
मूल्यमनपितमेतदनुमत्तव्यम् । अगादिशब्दास्तु मन्त्रयचनाः स्यापिता-
न्तेनोपक्रमोपहारयोऽप्रतिपत्तेः एकस्याप्यस्यालोभयोरैकविधस्योऽप्यय-
मादिनि किमुपसंहारस्यविध्युद्देशशब्दादुपक्रमस्याप्यंशद्वयतो वेदशब्दो मे

दैकदेशमन्त्रपरी भवतु किं चोपक्रमगतार्थवादवशादुपसंहारस्य मृगादिपद-
मृगादिप्रायवेदपरं भवत्विति संशयः तत्र “गुणत्वादनुवादत्वार्थवादस्य लक्ष-
णा । मुख्यस्यापि प्रधानत्वादप्राप्तिविषयत्वतः ॥ विध्युद्देशो जघन्योऽपि स्वार्थ-
ज्ञानं न गच्छति । मुख्याऽपि दीक्षणीया हि लभन्ते हि स्वधर्मताम्” ॥ जघन्य-
स्यापि सोमस्य प्रधानत्वान् स्वधर्मता । धृत्यते तद्वदत्रापि विध्युद्देशस्य सा-
भवेत् ॥ प्रधानत्वादप्राप्तविषयत्वाच्च विध्युद्देशे यथाश्रुतादन्यथात्वम-
प्रमाणकम्, ‘अर्थवादस्तु प्रमाणान्तरप्राप्तार्थत्वात्तदुद्येन लक्षणयाऽपि नीय-
मानो न दुष्यतीति ज्ञाताधिकार उच्चैर्गुणादय इति प्राप्ते दूमः “लब्धा-
त्मानः प्रधानस्य ज्ञातव्यत्वं गुणाद्भवेत् । विध्युद्देशस्त्वलब्धात्मा लब्धात्मानं
बाधते” ॥ “य इत्या पशुना सोमेन यजेते”ति वचनात् सोमस्यापि कालेन
लब्धात्मा युक्तं यदीक्षणीया कालं बाधते, विध्युद्देशस्त्वह मन्त्रविषय-
त्वेनालब्धात्मा कथमिषार्थवादं बाधते, तथा हि वेद-शब्दः प्रक्रमगता-
संज्ञातप्रतिपत्तत्वाद्याश्रुतायपर एव, तावद्वैवधार्यते तस्मिन्वावधा-
रिते सत्युपसंहारगतमृगादिपदमुपसंज्ञातप्रतिपत्तविज्ञानत्वाद्याश्रुतायै स-
त्तदेकवाक्यतामप्रतिपद्यमानं तदनुगुणवेदपरतयैवात्मानं लभन्ते नान्यथा
येन-बाधक स्यात्, उपक्रम एव वेदानां किञ्चिद्विधास्यत इत्यवगतं किं
तु तद्विधेयमित्येतावदनधगतमेवेति च अतो विध्युद्देशगतोऽपि चगादि-
शब्दोऽवगतविषयत्वादनुवाद इति लक्षणा सहते, तस्माद्वैवधर्मोः, चवेदेन,
यत्क्रियते विधीयते तदुच्चैरिति तद्विधेयप्रक्रमोपसंहारैकवाक्यतया वेदध-
र्मत्वमवधारितमिति वाक्यविनियोगः, एकदेशिना त्वेकैकमेववाक्यं वेद-
शब्दवाक्यमित्यभ्युपगमादुपसंहारस्येन मन्त्रवाक्यपरोऽपि वेद-शब्दो व्या-
प्यायमानः श्रुत्यर्थात् न व्यसत इति सिद्धान्तो दुर्लभः स्यात् । अत्र यदुच्यते
विधिप्रत्ययः न विधायकशब्देऽहं कृत्यमिति तदयुक्तं, यद्यपि हि किञ्चित्प्रत्यय-
ऽपेक्षं मन्त्रवाक्यं न विधायकशब्दनपेक्षं वेदकं तथाऽपि तावद्वैवधर्म्यं तावच्च
वेदशब्दप्रत्ययै निमित्तम् इत्यविशेषः, यथा शुक्रमानयेति यत्स्यभावशुक्र-
मुदकं यच्च पाकापेक्षं पार्येष्ठं तत्राभजाप्यविशेषेण शुक्रशब्दः प्रवर्तते तथा-
वेद-शब्दोऽपि न हि विधिव्याक्यमपि निरपेक्षं वेदयति यदार्थश्रुत्यसिन्या-

यधिवारादिसापेक्षत्वात्, तस्मात्साधारणो वेदशब्द काव्यभोजिवदुपप
हारवशान्मन्त्रपर स्यादित्यधिकरणविरोध स्यादित्यास्ता तावत् ॥

आधाने गानस्याशङ्क

सू० गुणमुख्यव्यतिक्रमे तदर्थं

ताधिकरणम् ।

त्वान्मुख्येन वेदसयोगः ॥ २ ॥

याजुर्वेदिकमाधानं तस्य सामवेदे वारवन्तीय गायन्तीयङ्गविधि
तत्र वारवन्तीयस्य किं सामवेदिकं स्वरः ? उत याजुर्वेदिकः ? इति सदेहे
प्रधानविधिनियन्त्रणस्य स्वरस्य प्रधानैरुच्चार्यताऽपेक्षित्वेन विलम्बितत्वा
त्स्यवेदनियन्त्रण एव स्वरोऽनपेक्षतया शीघ्रं प्रतीयमानो युक्त इति प्राप्ते
प्रधानधर्मत्वादुपाशुत्वमेव वलीय साङ्ग आधान विधिना विधीयते अत
स्तादृशस्यैव याजुर्वेदिकत्वात् उपाशुत्वधर्मं न चाङ्गेष्वक्रियमाणं तस्मा
द्गुण्यं हतं भवति तेनाङ्गस्योऽप्यसौ प्रधानार्थो धर्म इति विलम्बितप्रती
तिरपि वलीयान्, इतरथा प्रधानस्यैव वैगुण्यापत्तेः अतोऽङ्गधर्ममुख्ये
षाधित्वा प्रधानधर्म उपाशुत्व स्यादिति सिद्ध्यति एव त्व 'ङ्गगुणविरोधे च
तादृश्या' 'दित्यनेन गतमाय स्यात् न चोदाहरणमपि युक्तं वारवन्तीय गाय
न्तीयस्याङ्गविधेरपि याजुर्वेदिकत्वादित्यन्यथा व्याख्यातं यस्य मन्त्रस्य
वेदान्तरे समाम्नातमुत्पत्तिं वेदान्तरे च विनियोगविधिस्तस्य किमुत्पत्तिं
वेदनियन्त्रण स्वरः ? उच्यते विनियोगवेदनियन्त्रण ? इति सद्यः तत्र
'उत्पत्तेः पूर्वभावित्वात्तद्विग्रन्थन एव हि । स्वरः प्रथमभावित्वाद्युक्तो नास्ती
त्रिलम्बित नैतदेव "न जन्त्यावान्मात्रेण मन्त्रस्य स्यात्प्रयोज्यता । तेन
क्रियते इत्येवमतोऽयं नु न शक्यते । तेन तु क्रियते मन्त्रो यत्र वेदे विधीयते ।
विधायन्ता ह्यनुष्ठानं तत्र चापेक्षितं स्वरः' प्रयोज्यतयाऽवधारितस्य मन्त्रस्य
स्वरापेक्षा भवति न स्यरुपायगतिमात्रेण, तस्माद्वारवन्तीयत्वादेः सामवेदेना
क्रियमाणत्वादनपेक्षितत्वाच्च न तद्विग्रन्थनमुख्येण याजुर्वेदेन तु क्रियमा
णत्वात्स्वरापेक्षणाच्च तदीयमुपाशुत्वमेव स्यात् ॥

न त्रिष्टोमस्य याजुर्वे
दिकताधिकरणम् ।

सू० भूयस्त्वेनोभयश्रुतिः ॥ २ ॥

यजुर्वेदे सामवेदे च ज्योतिष्टोमः समाम्नातः तस्य कतरः स्वरः
स्या ? इति विचारः ? यत्र विधीयते तदीय एव स्वरः न यत्र गुणार्थं श्रवणम्
अतः क्वास्य विधिरिति अनियमे प्राप्ते भूमः यजुर्वेदे द्रव्यदेशतमस्य श्रूयते
तेन च व्यर्थं च्छिव कर्मस्वरूपं गम्यमानं सुखेन विधीयते, वेदान्तरे तु
नामयुक्तं क्रियामात्रं श्रूयत इति न विध्यवगतिः समाप्यते, अतो ये यजुर्वे-
देनासौ क्रियत इत्युपाशुधर्मता ।

प्रकरणस्य विनियोजक-
ताधिकरणम् ।

सू० असंयुक्तं प्रकरणादितिकर्तव्य-
तार्थित्वात् ॥ ४ ॥

श्रुतिलिङ्गवाक्यैरुक्तो विनियोगः अधुनाऽधिकरणत्रयेण प्रकरणस्या-
नसमाख्याभिर्विनियोगोऽभिधीयते दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते “समिधो यज-
नि” तनूनपातं यजतीत्यादि तद्व्यंशपूर्णमासाहुं न वेति संशयः यदि प्रकरणं
नाम प्रमाणं भवेत्ततोऽहुम् इतरथा नाहुमिति तत्र प्रकरणगता ज्ञान-
संशयविपर्ययात्मन्यतमेन पूर्वः पक्षः यावदन्यत्र कथ्यते तावदज्ञानं
भवति सदपि वाऽवसराभावाच्चोक्तं स्यादिति संशयः अथवा नैवातरश्रव-
णसामर्थ्यानुसरणपदान्तरसमभिध्याहारात्मकेभ्यः श्रुतिलिङ्गवाक्येभ्योऽन्यः
शब्दप्रमाणप्रकारोऽस्ति, तस्माच्च प्रकरणं प्रमाणमिति विपर्ययः, तथा हि
स्वर्गकामस्य दर्शपूर्णमासौ कर्तव्याविति निरपेक्षं समाप्तं वाक्यं तथा
समिधो यजतीत्यादिषु । नन्विदं फलाभावात्साकाहुं, सत्यं, साकाहुं
सा त्याकाहुतात्, स्वर्गः स्यादिति वा फलमात्रे योनिर्देशादिति वा दर्शपूर्ण-
मासफलानुपपन्ने वा निवर्तते न क्त्वद्भूत्वं क्रतोरनाकाहुत्वादिति प्राप्ते
भूमः क्रतोरप्यस्ति कथमतीतिकर्तव्यताकाहुं तथा प्रयोजन-
काहेत्युभयोः साकाहुयोः सचिहितयोरपत्यत्वमप्येकवाक्यत्व फलान्तरक-
ल्पनाल्बधीयः, तथाभयोर्निराकाहुत्वं फलान्तरकल्पने त्वितिकर्तव्यताका-
हुं क्रतोरनिरुक्ते स्यात् अस्ति चासावाकाहुं यदि यागं कुर्वदिति वाक्यार्थः
स्यात् यागक्रियाया निष्ठातवकारत्वात्स्याविराकाहुत्वं यागेन स्वर्गे कुर्वो-
दिति तु वाक्यार्थः, तत्र न ज्ञायते केन प्रकारेण यागेन स्वर्गः कर्तव्यः

इति, तेनास्ति प्रकाराकाङ्क्षा, ननु यागानुष्ठानमेकप्रकारः अनुष्ठितोत्पत्तौ
 कृत साधयति किमत्र न ज्ञायते? यदि मतं न यागः कृत साधयत्यननुपहो
 सर्वसाधनानामनुपहायेतादृशेनात् चतुराद्रीनामालोकानुपहृतत किम
 स्यानुवादकमित्यपेक्षाया प्रयोजविधिर्हितेति तदयुक्तम् अननुपहोतस्यापि
 केवलस्य कर्मण सयोगविभागात्प्रकृत्यदर्शनात् कर्त्तापमनुपहो नाम?
 सामर्थ्याद्वेध इति चेत् कोऽयमुपहो नाम? कार्यात्प्रभाभिमुखम् इति
 चेत् नैव समर्थमेव कर्म प्रागनुष्ठानादतथात्मकत्वात्कार्त्वात्प्रभाभिमुखम्,
 अनुष्ठानात् लब्धात्मकत्वादुक्त्येव कार्याभिमुखमिति काऽन्यापेक्षा
 सहायापेक्षमनुपहायेतमिति चेत् असहायेनापि कर्मणा सयोगविभा
 गोत्पत्तिदर्शनात् अथि धाम्नेषादीनि परस्पर सहायीभवन्तु किमन्यदपेक्षते
 तस्माद्वृत्त्यमेतत्केयमितिकर्तव्यताकाङ्क्षा नामे? तितद्विधीयते प्रकाराका-
 ङ्क्षेयम् इति-शब्द प्रकारवचन कर्तव्यताप्रकार क्रियाप्रकार इति यावत्,
 सामान्यस्य भेदको विशेष विशेष प्रकार इति तद्विदं कि पुनरिह सामा-
 न्यात्मनाऽवगत विशेषरूपमपेक्षते क्रियाभावनेति यावत् यागेन स्वर्गं कुर्या
 दित्यस्यापमर्थे, यथा व्यापृते पागास्वर्गो भवति तथा याग प्रति व्यापि-
 येतेति तत्र न ज्ञायते कोऽसौ व्यापारविशेषो येन यागास्वर्गो भवतीति
 सैव जिज्ञासेतिकर्मण्यताऽऽकाङ्क्षेत्युच्यते । ननु यागानुष्ठानमेवासाै व्यापार-
 किमत्र न ज्ञायते । यथाक्रियानुष्ठानमेव सयोगविभागसंपादनं, तत्र न हि
 मृत्पिण्डसंपादनमेव घटसंपादनम् अतो नापमेजानतो यत्स्वरूपसंपाद-
 नमेव कार्यसंपादनमिति । नन्वत्र यागानुष्ठानमेव शब्देनोच्यते मैव न
 ह्येव शब्देऽस्ति यागानुष्ठानमेव व्यापार इति । ननु यजेतेति यागविषयेव
 कृति शब्देनोच्यते, किमिदं विषयस्य साध्यत्वमिति चेत् न स्वर्गो ह्यत्र
 साध्यतया सध्यज्यते न याग । न ह्येव सम्भवति स्वर्गं कुर्याद्यागमिति । अथ
 यागविषयस्य कृत्या स्वर्गं कुर्यादिति, स्यादेव यदि कृत्या कुर्यादिति प्रत्य-
 येन कृतिद्वयमुच्यते स्यात् कुर्यादित्येतादृशकथारं कृत्या साध्येदिति
 ॥ कृत्यन्तरोपेक्ष व्याख्यातृणामर्थरूपनमात्रं, कुर्यादित्यस्मिन् स्वर्गस्य
 साध्यत्वाच्च यागस्य साध्यत्वम् । अथ विशेषणस्य विषयस्य सत्य विशेषण

मेव यागः, केन तु संश्रयेनेति निरूपयामः, न तावन्नीलोत्पलादिवत्तादू-
 ष्येण, यागभावनयोर्भेदादतः कारकत्वेन सोमादिवद् यागस्य क्रियाविशेष-
 णत्वं, तत्र च भाष्यत्वाभावात्साधने नैव संश्रयः तेन यागकरणिका स्या-
 दितिरेव शब्दार्थः, न तु यागानुष्ठानम् । एवं च नाम्ना सामानाधिकरण्य
 संभवति नान्यथा यतः निरूपयेयं इतिरित्यस्यपेक्षा तत्र तदाकाङ्क्षानुश-
 र्त्ता समिधो यजतीति वचनादेवं ज्ञायते अयमसौ व्यापारो येन यागात्स्य-
 र्गोभवतीति, संभवति च समिदादिक्रियाणां यागविषयत्वमदृष्टद्वारम् ।
 अथघातादीनां तु दृष्टद्वारम् । अननुष्ठितश्च यागोऽसत्त्वाच्च फलं साध-
 पितुं घम इत्यर्थादयागानुष्ठानं गम्यते न शब्दान्, तेनायं वाक्यार्थः यागेन
 फलं कुर्यात् फलं केन प्रकारेण यागात्स्वर्गोभवतीति तत्राह समिधो-
 यजति ग्रीहीनवहन्तीत्यादि तदयमर्थो भवति समिदादिक्रियाणां यागवि-
 षयत्वमदृष्टद्वारमथघातादिभिश्च द्रव्यदेवतामस्कारद्वारं द्रव्यदेवतेन च
 स्वरूपसंपादनेन यागे व्याप्तिर्येव एवंभूतोऽसौ व्यापारः येन यागात् स्वर्गो-
 भवतीति यागः फलारम्भाभिमुखो भवति कारणारम्भाभिमुख्य कारणमेषोप-
 कार इति समिदादेः कृतप्रकारः फलम् । नन्वेवं समिदादिभिर्दृष्टं कुर्यादि-
 त्यत्रापि क्रियाविशेषपरिज्ञानादाकाङ्क्षा स्यात्, कस्य वै तदनिष्टम् यत एवा-
 धान्तरप्रकरणमिष्यते । नन्वेवं सौमिकधर्मातिदेशः स्यात् भवन्मते वा पितृ-
 यज्ञस्य साधिकारस्य किमिति सौमिकधर्मातिदेशो न भवति, घावनिक-
 कालग्राधमसङ्ग इति चेत् इहापि समानम् । अपि च सत्यप्याकाङ्क्षा वाच-
 निकेन धैर्याद्यादिद्रव्येण तत्संस्कारैर्मन्त्रवर्णिक्या च देवतया वेदिबहिर्वा-
 र्गनीध्यादिभिस्तत्संस्कारैऽश्वाङ्गप्रधानसाधारणैरभिक्लामं जुहोति' "समा-
 नत्र होतव्या" इत्यादिभिश्च घावन्निकैर्द्वैनिर्वर्त्तत इति न सौमिकधर्माति-
 देशादयादुनीयं सर्वं ह्यम्यन्वाधानादयः सविषातिनेऽङ्गप्रधानसाधारणाः
 तेनोक्तं शुभ्राजप्रत्ययाज्जादयोऽपि हस्तविधानाः, न च हस्तविधानेष्वतिदे-
 शोऽस्ति सविषात्योपकारकसामग्री च हस्तविधानेत्यदृष्टे धृत्यते, यत
 एव हि पितृयज्ञस्यापूर्वत्वम् अन्यथा साधिकारत्वादुर्वाचः सोमधर्मा-
 देशः स्यात् तस्मादस्तीति कर्तव्यताकाङ्क्षा तदनुवृत्तिश्च प्रकरणम्

प्रधानवाक्यस्य प्रकाराकाङ्क्षिताप्रशात्फलाकाङ्क्ष प्रयाजादि तदङ्गत्वं
प्रपद्यते ।

कर्मस्य विनियोजक
साधिकाणाम् ।

सू० क्रमश्च देशसामान्यात् ॥ ५ ॥

दर्शपूर्णमासयोरुपाशुयाजक्रमे दविर्नोमासीति मन्त्र पठ्यते च किमु
पाशुयाजाङ्ग न वेति सशय श्रुतिवाक्ययोरुपयोरभावास्तिङ्गुप्रकारणयोरुवा
नेयादिव्यतिरेकशेषाशुयाजस्य विशेषाभावस्तत्क्रमस्य । साप्रमाणत्वादङ्ग
मिति प्राप्ते उच्यते क्रमादुपाशुयाजस्येति उच्यते स्थानसामान्यात्
कर्मणा मन्त्राणां च क्रमेण समान्वासानां यस्य कर्मण क्रमे यो मन्त्र समा
न्वातस्तस्मिन्वचने स्थानसामान्यात्तत्कर्मोपतिष्ठते कर्मोपलब्ध्यादपि मन्त्र
संयोरैव समानस्यानाम्नान तस्यैव सम्बन्धार्थमित्येवाकाङ्क्षा परिकल्प्यते नैक
वाक्यता परिकल्प्यते एव काम्येष्टीनां याज्यानुवाक्यानां च क्रम इति देश
सामान्यमुच्यते, स च द्विविध पाठसादृश्यमनुष्ठानसादृश्य च पाठसादृश्य
मपि द्वेधा यथासक्यान्वान सविध्यान्वान च यथासक्यस्य दर्शितमुदाहरण,
सन्निधिसमाजानस्यापि साक्षात्पाशुयाजगुन्धनक्रमाच्छुन्यध्वमिति मन्त्रस्य
तदङ्गत्वम् अनुष्ठानसादृश्यात्पशुधर्माणां प्रामीषामीषाङ्गत्वस्य वक्ष्यते ।

समाख्याया विनियोज-
कताधिकारणम् ।

सू० आख्या चैवं तदर्थत्वात् ॥ ६ ॥

दर्शपूर्णमासादिव्याध्यर्थवह्नौद्वात्रादिसमाख्याता पदार्थो किम
ध्यर्षादिभिरेव कर्तव्या उतानियमेनेति श्रुत्यादिभिर्नियमाभावात् समा
ख्यायाश्च पदार्थमात्रविषयत्वेनाविधायकत्वेप्रमाणत्वादित्यम इति
प्राप्ते उच्यते अनादिस्तावदपौरुषेयो समाख्या तेनाध्यर्थवादिरुद्धा पदा
र्थानां वाचका इति तावत्प्रमाण, सन्नान्यनिमित्ता च समाख्या नासति यच्च
न्येष्ट्यकल्पत इति नास्ति नूनं कर्तृणां पदार्थानां च कश्चित्स्य बन्ध इति
निरविते कर्तृणां कायापेतत्वात्पदार्थानां च कर्तृपेतत्वात्समाख्याया च
मिथ पर्युपस्थापितानां योग्यतया क्रियाकर्तृसम्बन्धमेव प्रयोगविधिर्बि
धत इति सिद्धं समाख्याधानियम

श्रुत्यादीनां पृथंप्रथं सू० श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानार्थं
यन्नीयस्याधिकारणम् । समवाये पारदौ वैल्यमर्थविप्रकर्षात् ॥ ७ ॥

इदानीं श्रुत्यादीनामेकविषयसमवायेन विरोधे सति यत्नात्तलं
विचार्यते प्रथमं तावच्छ्रुतिलिङ्गयोश्चिन्त्यते, एवं श्रूयते “ऐन्द्रा गार्हपत्यमुप-
तिष्ठत” इति तत्र संशयः किमिन्द्रस्यैवोपस्थानं कर्तव्यमुतेन्द्रस्य वा गार्ह-
पत्यस्य वा ? अथवा समुच्चयः ? अथवा गार्हपत्यस्यैव ? यदि लिङ्गं यन्नीयस्तेन
इन्द्रोपस्थानम् । अथ तुल्यत्वं ततो विकल्पः । अथ तुल्ययत्नत्वेऽप्यविरोधः,
ततः समुच्चयः । श्रुतिप्रतीत्यस्तु गार्हपत्यस्यैवेति यः शब्दस्य अथवादेव
विनियोगः प्रतीयते स श्रौत इत्युच्यते अथवा श्रुतिः गार्हपत्यमिति स
आह्वयगतद्वितीयान्तशब्दप्रवणादेव गार्हपत्यस्य प्रधान्यमुपस्थानं प्रति
गम्यते, ऐन्द्राश्च तृतीयान्तायाः कारणत्वमिति श्रौतोऽयं विनियोगः, मन्त्र-
गतास्तु इन्द्रपदादिन्द्रस्य रूपमात्रं श्रुत्याऽवगम्यते न तु मन्त्रं प्रतीन्द्रस्य
प्राधान्यं, मन्त्रस्य वा कारणत्वं केनचित्छेदेनोच्यते, किं तु मन्त्रस्येन्द्रा-
भिधानसामर्थ्यमात्रोच्य नूनमनेन मन्त्रेणैव उपस्येय इति श्रुतिः कल्प्यत
इति तैङ्गिकोऽयं विनियोगः । एह्यपीम एतदिन्द्रार्थत्वं लिङ्गादिति न तु
गार्हपत्यार्थत्वं मन्त्रस्य श्रौतं कथं शेषशेषित्यमात्रं हि श्रुत्येन्द्रगार्हपत्ययोः
उक्तमत्रान्योन्यविषयमस्त्वैकवाक्यतः गार्हपत्यमिति हि शेषितामात्रम्
अनिर्दिष्टमित्येवविशेषं श्रुत्याक्तम् ऐन्द्रीविषयं तदिति वाक्यादवगन्तव्यं तथे-
न्द्रेऽप्यनवगतशेषविशेषं शेषत्वं श्रुतं वाक्याद्गार्हपत्यविषयं भवति । यत्तु
श्रुत्युपात्तं सामान्यरूपं न तल्लिङ्गेन विरुध्यते, संभवति हि गार्हपत्यस्य
कांचिद्वानेयो प्रति प्राधान्यम् ऐन्द्राश्वेन्द्रं प्रति शेषत्वम् । अन्योन्या-
न्वयस्तु वाक्यावगतालिङ्गेन विरुध्यते तेन लिङ्गावयवयोरेव विरोधो न
श्रुतिलिङ्गयोः । अत्राभिधीयते “सत्यं वाक्यविरोधोऽस्ति श्रुतिरवापि विरु-
ध्यते । सदिति हि विरुध्यते न तु लिङ्गेन केवले ॥ यथैव श्रुतिमात्रमविबुद्धम्
एवं वाक्यमपि शुचिमवावृत्त्यानेच्छमानमविबुद्धमेव, यदि हि गार्ह-
पत्यशब्द इन्द्रं नतयेत् द्वितीया वा सप्तम्यर्थे ततो लिङ्गाविरोधेन गार्ह-

पत्यपदमैन्द्रयोपतिष्ठत इति एतेनैकवाक्यता गच्छति । यस्तु द्वितीया
न्तगार्हपत्यशब्दश्रवणदेवार्थं प्रतीयते गार्हपत्याधान्य लिङ्गेन विह
ध्यते अतो न केवल वाक्य न केवला श्रुतिलिङ्गेन विहध्यते धाव्यसहिता
तु श्रुतिर्विहध्यते कथं पुनरेवमुभयविरोधः सवयः श्रुतिविरोध एव धाव्य-
द्विध्यते? न वाक्यविरोधोऽश्रुते प्राधान्यात् विनियोगो हि प्रमेयः स च
साध्यसाधनरूपः -

श्रुत्येवोक्तं, वाक्यं तु प्रतियोगिविशेषसमर्पणेन श्रुतिमनुवृत्तद्रुणभूतः,
प्रधानेन च विरोधो लक्ष्यते न गुणेन अथ चापरो विशेषो येन श्रुतेरेवात्र
लिङ्गेन विरोधो न वाक्यस्य, यस्य हि लिङ्गे वलीयसि बाधस्तस्मिन् लिङ्गेन विह
ध्यते न चात्र लिङ्गे वलीयसि वाक्यं शक्यते बाधितुं, तद्वाधे हि पृथग्भूते
गार्हपत्यैन्द्रोपदे न कश्चिदर्थं प्रतिपादयत पदमात्रस्याप्राप्तायात् तत्र
श्रुतेरप्यत्यन्तबाधो वाक्यस्य च, यत्र तु पृथग्भूतस्याप्यर्थप्रतिपादकस्य न
विह्रन्यते यथा स्थानादिषु तत्रैव वाक्यबाधो नैवजातीयकेषु, तत्तद्वत्सम्-
वृत्तिः वाक्यस्य बाधे श्रुतिरेव बाधतेति श्रुतिलिङ्गयोरैव विरोध इति
युक्तो विद्वान् किं वलीय इति, तदर्थे च किं श्रुतिवत्स्तिङ्गाद्यापि स्वतः
प्रमाणं? मुक्तश्रुतिकल्पनेन? तत्र तत्र स्वतः प्रमाणस्य लिङ्गादेः श्रुतिवन्मतम् ।
सामर्थ्यलोचनादेव सादृश्यं हि प्रतीयते ॥ १ ॥ गार्हपत्याद्यन्तां श्रुत्येत्युभ-
योस्तुन्यकांलता । तत्र द्वयोश्चस्थानविकल्पेन भविष्यति ॥ २ ॥ समुच्चयेन
याम्ना प्रयुज्येत द्वयोरपि । अतिप्रधानमाश्रित्यैकानां न विहध्यते ॥ ३ ॥
यद्यपि स्यादुत्तीयस्त्वश्रुतेलिङ्गात्तथापि तु । अविरोधादबाधः स्यात् सम्बन्धी
हि समुच्चयः ॥ ४ ॥ यद्वा सामर्थ्यरूपत्वाल्लिङ्गस्यात्यन्तश्रुतेः । वस्तु-
त्पनुसारो हि सर्वे शब्दः प्रवर्तते ॥ ५ ॥ अत्राभिधीयते, सत्यं यद्यप्य-
न्तमशक्यता । गार्हपत्ये तु सामर्थ्यं गौणं मन्त्रस्य विद्यते ॥ १ ॥ गुणादु-
प्यभिधानं स्यादित्यत्रैतद्वि साधितम् । तत्र तावदुत्तीयस्य लिङ्गस्य न च
तुल्यता ॥ २ ॥ विनियोगः श्रुतेः परत्वाल्लिङ्गस्याप्यदसौ स्थितः । यावदेव
हि मन्त्राद्योपमन्त्रेण प्रतिपादयते ॥ ३ ॥ तावदेव श्रुतिर्मन्त्रं गार्हपत्याद्यन्तां

नयेत् । मन्त्रार्थे मन्त्रतो ब्रुवा परवाच्छाब्दं निरूप्य च ॥ ४ ॥ मन्त्राका-
 हावशेनेन्द्रशेषत्वे श्रुतिकल्पना । श्रुत्या प्रत्यक्षया पूर्वे गार्हपत्याङ्गतां
 गते ॥ ५ ॥ निराकाङ्क्षीकृते मन्त्रे निर्मूला श्रुतिकल्पेना । तेन शीघ्रप्रवर्तिन्या
 श्रुत्या लिङ्गस्य बाधनम् ॥ ६ ॥ प्रत्यक्षे चानुमाने च यथा लोके घलाघलम् ।
 शीघ्रमन्त्रवृत्तित्यासयेद् श्रुतिनिङ्गयोः ॥ ७ ॥ अविरोधादबाधो यो
 वर्णितः स न युज्यते । लिङ्गस्य हि प्रमाणत्वं मन्त्राकाङ्क्षानिवन्धम् ॥ ८ ॥
 तां च श्रुतिनिङ्गन्तन्ती नाविरोधेन गच्छति । विरोधे च श्रुतिर्लिङ्गं घली-
 यस्त्वेन बाधते ॥ ९ ॥ “लिङ्गवाज्यविरोधे स्योनं ते सदनं कृणोमि घृतस्य
 धारया सुपेषं कल्पयामि तस्मिन्सीदामृते प्रतिष्ठिष्ये व्रीहीणां मेधसूमनस्य
 मान” इति, तत्र संशयः किं सकलोऽयं सदनकरणे पुरोडाशप्रतिष्ठापने च विक-
 ल्येन समुच्चयेन वा प्रयोक्तव्यः ? उत सकलो ? वा विभज्य वा ? अथवा विभ-
 ज्येष्वप्येनादिः कल्पयाम्यन्तः सदनकरणे ? तस्मिन् सीदेति प्रतिष्ठापने ? इति
 तत्र यदि बाधं घलीयस्ततः सकलमेवाभयत्र, तुल्ययलत्वे सकलं वा विभज्य
 वा, लिङ्गघनीयस्त्वे तु विभज्येति तत्र, “वायन्ति हि प्रयुज्यन्ते पदानि सति
 संभवे । तेषां स्यादेकवाज्यत्वं वाज्यभेदेन न युज्यते ॥ १ ॥ तस्मिन्सीदेति
 पूर्वाकृतापेक्षत्वाच्च गम्यते । वाज्यैकत्वमतः संधमुभयत्र प्रयुज्यते ॥ २ ॥
 यद्वा तुल्ययलत्वं स्यादुभयोर्लिङ्गवाज्ययोः । श्रुत्या प्रत्यक्षया लिङ्गं कन्यश्रु-
 तिनिराकृतम् ॥ ३ ॥ कन्यश्रुतित्वादिह तु समानमुभयोरपि । तेन तुल्यय-
 लत्वं स्यादिति प्राप्तेऽभिधीयते ॥ ४ ॥ मत्वं कन्या श्रुतिः किं तु लिङ्गा-
 द्ब्रुवा कन्यते । वाज्येन प्रथमं लिङ्गं कल्पयित्वा ततः श्रुतिः ॥ ५ ॥ कन्य-
 नीयेत्येतां वाक्याच्छ्रुत्यां विप्रकल्प्यते । सोऽनङ्गत्वेन लिङ्गस्य तेनैतत्प्रथमं
 ततः ॥ ६ ॥ स्योनं ते सदनं कृणोमीत्यस्य हि सदनकरणसामर्थ्यमनन्यापेक्षं
 स्वरूपत एव प्रत्यक्षमवगम्यते, ततश्च तत्र श्रुतिमनुमाय शीघ्रं श्रितियुज्यते,
 पुरोडाशप्रतिष्ठापनेत्यस्य न स्वरूपतः सामर्थ्यं गम्यते, तस्मिन् सीदेत्यनेन
 प्रतिष्ठापनमुच्यते तदेकवाज्यताऽपेक्षया पूर्वाचंस्यापि स्वाचंविनिष्ठपुरोडा-
 शप्रतिष्ठापनसामर्थ्यं तावदिकं कल्पयित्वा ततः श्रुतिकल्पनमिति विप्र-
 कल्पाच्च तत्र श्रितियुज्यते एवं तस्मिन्सीदेत्यस्यापि स्यादमानर्थं कृतं ।

मिति तत्रैव विनियोगो न सदनेकले कल्प्यसामर्थ्यात् तत्र मर्धभेदेन
 नानाधाक्यत्वोपपत्तिश्च शक्यतासम्भवः, तस्माद्विभज्य विनियोगं वाक्य
 प्रकरणयोर्विरोधो विनिर्दिष्टे दर्शयौर्णमामयो सूक्तवाक्यमिदं तत्राग्नीषोमा
 यिदं हविरजुषेतामधीवृधेता महोष्यायोक्ताताम इत्याग्नी इदं हविरजुषेता
 मधीवृधेता महोष्यायोक्तातामित्यादि श्रुतं तत्राग्नीषोमादिदेवतापद
 लिङ्गात्पुंल्लिङ्गेषु निष्कृष्य प्रयोक्तव्यमिति स्थितं तदेकवाक्यभूतानीदं
 हविरजुषेतामित्यादीनि यानि तानि ततोविच्छिद्यान्यत्रापि किं प्रकरणा
 विशेषात्प्रयुज्येरन्? इति देवतापदेनैकवाक्यतया तद्वदेव व्यवस्थितानीति ।
 नन्वारादुपकारकाणामेव प्रकरणं विनियोजकं न सविपातिनाम् “अस्युक्त
 प्रकरणा द्वित्युक्तं सविपातिनस्तत्र सर्वे श्रुत्यादीनामन्यतमेन समुक्ता भवन्ति,
 सविपाती च सूक्तवाक्यं श्रुत्या ग्रहरणसाधनत्वात्स्तिङ्गेन च देवतास्मर
 णार्थत्वात् तदन्तर्गतारब्धे हविरजुषेतामित्यादयः समुक्तत्वात् न प्रकरणे
 तेषां विनियोजकः, सम्भवति च विनियोजकत्वे विरोधो नास्ति, तस्मा
 चान्न वाक्यप्रकाराणोर्विरोध इत्यनुदाहरणत्वं स्यादेतदेव यदि सविपातिना
 प्रकरणं न विनियोजकं स्यात् न तु तथा अवघातादीनामपि प्रकरणा
 द्वेव क्रतुभावनेतिकर्तव्यताभूतानां कल्प्यत्वम् । अस्युक्तमिति तु न प्रक
 रणपक्षस्य विशेषणं किं तु पूर्वपक्षवादी श्रुत्यादीनामेव विनियोज
 कस्य तदस्युक्तस्य नास्ति विनियोग इति मन्यते तं प्रत्युच्यते श्रुत्य
 व्यासमुक्तमपि प्रकरणेन विनियुज्यत इति । यद्वा प्रकरणाविरोधार्थासया
 याभिप्रायप्रसङ्गवद्ग्रहणं तदप्येतदधिकरणमिदृशतावताङ्गीकारोक्तम् अतो
 युक्तमुदाहरणम् । ये स्थारादुपकारकेष्वेव प्रकरणस्य व्यापारः सविपातिना
 तु वाङ्मयप्रवृत्त्याप्येन प्रमाणेन तार्तीयश्रुत्यादतिरिक्तेनापूर्वार्थत्वम्, द्वारै
 र्दमर्त्यं तु श्रुत्यादिभिरौपादानिकं कल्प्यत्वम्, प्रकरणस्य तु न कश्चिद्
 व्यापार इति मन्यन्ते तेषामेषां सूक्तवाक्यपदानां श्रुत्या ग्रहरणविनियु
 क्तानां प्रकरणावयवत्वाच्चैव वाक्यप्रकरणाविरोधोदाहरणं युक्तमित्युपात्त
 म्भानास्माकं, तत्र द्वयोरेपि वाक्यप्रकरणयोः प्रमाणात्वात् श्रुतिरूपना
 धीनत्वात्प्राप्त्यद्वयस्य च विप्रकर्षकारणस्याव्याप्यकथितत्वानुत्पन्नतः

मन्यन्ते । यद्वा प्रधानाकाङ्क्षा प्रकरण, प्रधानार्थं च सर्वमिति तत्रिग्रन्थन
 एव त्रिनियोगो धर्तृयानिति प्राप्तेऽभिधीयते “यिनैकवाक्यता तत्र सामर्थ्यं
 गम्यते मनाक् । सामर्थ्याच्च श्रुतिः श्रुत्या त्रिनियोगोऽपरत्र तु ॥ पूर्वयोरैक
 वाक्यस्य धर्तृस्य स्वात्मक्रियावशात् । ततो लिङ्ग श्रुतिः परत्वाद्त्रिनियोगस्तत्र
 परः ॥ अन्तीयोमाश्रित हृदिरनुपेतामित्यन्तीयोमपदस्येद हृदिरित्यादेरैक
 वाक्यस्य कृप्तम् एकवाक्यतयाऽन्तीयोमप्रकाशनसामर्थ्यमिदं हृदिरित्यादेः
 शीघ्रं कल्प्यते, तत्रश्च श्रुतिस्तथा त्रिनियोग इति सचिकर्षः, इन्द्राग्नीपदेन त्वत्र-
 त्यस्येदं हृदिरित्यादेरैकवाक्यस्य न प्रत्यक्षतोऽवगम्यते, किन्तु प्रकरणात्
 दृशपूर्णमासाभ्यामिदं हृदिरित्यादेरैकवाक्यता कल्प्यते अनेन दृशपूर्ण
 मासयोरुपक्रमेण इति, तत कोऽस्योपकारः? इति तदीयदेवतापदेकवाक्यतया
 तत्प्रकाशनसामर्थ्यं धरेण कल्पयित्वा ततः श्रुतिकल्पनेन त्रिनियोग इति
 विप्रकर्षोऽर्थेन वाक्यस्याप्रकरणम् । अथ स्यान्प्रकरणयोर्वैरोधे विनश्यते राज्ञः
 भूये वद्वव परिश्रितसोमयागाः सर्वं कलधन्त समप्रधानास्तत्राभिपेक्षनीयो
 नाम सोमयागस्तत्सन्निधौ विदेवनादयः समावातास्ते किं सर्वं राज्ञमूयाङ्ग-
 मुताभिपेक्षनीयस्ये ? इति यदि सविधिर्लघानाभिपेक्षनीयाङ्गम् । अथप्रकरणा
 ततो राज्ञमूयस्येति, तत्र सविधिशिषेणादभिपेक्षनीयाङ्गत्वे प्राप्ते वक्ष्यते प्रक-
 रणाविशेषात्संवाधता, नन्यभिपेक्षनीयस्यापि कलधत्वात्स्वस्येय प्रकरणं यद्य
 अस्ति तदाऽप्यन्येषामप्यस्तीति तादृश्यंमपि युक्तं यदि परमविशेषतः सर्वं
 यामाकाङ्क्षायामपि पाठमनिधिशिषेणादभिपेक्षनीयस्य विशेषतः आकाङ्क्षा
 कल्पयित्वा तादृश्यं स्यात् तत्रश्च विप्रकर्षः, संवाधता तु कृताकाङ्क्षातः
 सुप्र गम्यते अभिपेक्षनीयाङ्गत्वं स्यात्काङ्क्षाकल्पनयोति । एतेभ्योवादीना धर्म-
 साधारण्यं व्याख्यातम् । अपि च नास्त्यभिपेक्षनीयस्य प्रकरणं प्राकृतेनेत्यं-
 भावेन कथमाकाङ्क्षापूरणात् । नन्यन्येषामपीष्टिपशुमेधाना यिज्ञातित्वादाः
 इत्येय प्रकरणं सत्यं, प्रातिम्यिकेन रूपेण नास्ति राज्ञमूयात्मना स्वस्येय
 कथं श्रुत्यादिविहितान्मन्त्राणां तद्वयेन न हि निश्चिताऽप्याकाङ्क्षा पुनस्त्य
 स्यते पश्चिन्नादाराध्य चक्षस्य विधृतिं यावदङ्गविधिषु प्रायेण राज्ञमूयाय स्तेना
 उत्पुनाति राज्ञमूयेनान्नं मयंमायुरेतीति राज्ञमूयपरामर्शोत्तावन्तं देहम

कृतयन्त्र प्रकृतित्वेनपेक्षमाणा न ब्रूहिती तेन द्रुत्यविरोधाच्च ज्योतिष्टोमा
 हस्त्ये प्राप्ते सूत्र "साह्यार्थान्तर तावदहीन इति गम्यते । कृद्विस्वेष द्विरा
 वादौ सा च योगादुलोपसी ॥ तत्रापि योमिक्तस्य चेन्न सचेष्टप्रयोगात्
 मध्योदात्त पद चेदप्रत स्वान्ययान्तता ॥ साह्यशब्देन ज्योतिष्टोममभिधाय
 पुनरहीन इत्युच्यमान सन्नाभेदादेव तावदर्थान्तर गम्यते कृद्वा च द्विरा
 वाद्विषयवत्त्वाच्च योगेन ज्योतिष्टोमे वर्तितुमर्हति । ननु द्विरावादावपि
 यद्वा समूह इत्येव योगेनैव इति न सचेष्टप्रयोगात् किं च नञ्समा
 सस्यऽप्यपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेनाक्रुदात्तस्य स्यात् मध्योदात्त त्विदं पदम्
 अत एवप्रत्ययान्तस्य तथा यस्यापनादिपूर्वदेशिषद्वयस्य स्वरसिद्धार्थमित्ये
 वमीनादेशस्यैवोपदेशित्वात्प्रत्ययादुदात्तस्यनेकारि स्वर सिद्धौ भवति,
 तस्मादहीनश्रुतेरहर्गणवत्त्वान्ननुपयमेव द्वादशोपसत्त्व पट्टीश्रुत्या गम्यते
 तत्तु पृथग्विधीयते, साक्ययान्तरमात्रं वा व्युपसत्त्वस्तुत्तमनूदात्ते सर्वथा
 तावद द्वादशाहीनस्येत्येतदहर्गणविपर्ययमिति सिद्धम् ॥

कुलाय दो प्रतिप
 दौवत्कयाधिकाराम् ।

सू० इद्विषयद्वुत्वयुक्तं वा चोदनात्तस्य ॥ ८ ॥

ज्योतिष्टोमे यूपते "युव हि स्व स्वर्पते" इति द्वयोर्व्यञ्जमानयो
 प्रतिपद कुलाय इति अस्तुमिन्द्र इति बहुभ्यो यज्ञमानेभ्य इति तत्र
 सन्देश किमेते प्रतिपदो ज्योतिष्टोम २ स्योत द्विषद्वुपजमानकेषु कुलायाही
 नादिपूतकृद्वि? इति, तदर्थं च किं ज्योतिष्टोमे द्वौ बहवश्च यज्ञमाना
 सम्भवन्त्युत नेति तत्र हीनाङ्गस्यापि नित्यस्य प्रयोगो येन घट्यते तेनै
 कस्य विहाय द्वौ बहवो वा प्रयुज्यन्त यद्याप नित्यवाक्येऽपि घस
 ने घसन्त ज्योतिषा यजेतेत्याख्यातोपसत्त्वगुणभूतेऽपि देवर्क्येणतमेकस्य
 विवक्षितं तथाऽपि नित्योऽशक्तिरुता गत्या गम्ययुगमा यद्येते न शङ्क
 यात्तद्वाङ्मानरयदेकस्य विहाय द्वौ बहवो वा यजेन् तदाश्रयणेन प्रति
 पट्टिधानं प्रकृत्यावेवोपपन्नमिति नेत्कर्त्तव्यं नेतदेवमशक्याङ्गमुपादेय हि
 लुप्यन्ते अनुपादेयमेकस्य यज्ञमानस्य अलघत 'सोमेन यजेत' "घसन्ते घसन्ते
 स्यातिषा यजेत" स्युत्पत्तिप्रयोगवोदनायो यत्तमेकत्वमपरित्यज्याङ्गान्तरस्यैव

त्यागो युक्तः । किञ्च यत्पलूपादेयमङ्गे यज्ञमानस्य चोदयते तद्विषय एव
यथाशक्त्युत्पन्नः, यत्पलूपादेय कालवच तत्रैवमुपपन्नः । तदपेक्षस्तु विधि-
स्तद्वन्तमधिकृत्य प्रवर्तते अनुपादेयं च यज्ञमानस्यात्मीयमेकृत्यम् अतः
एको यथा शक्त्यादित्युपपन्न्यादङ्गान्तर दक्षिणापरिमाणादि परित्यज्यैक एव
प्रवर्तते इति प्रकृतौ द्वित्वबहुत्वयोरभावात् पक्षीश्रुत्या तत्संयुक्तयोः प्रति-
पक्षोस्तद्वत्स कुलायादिपूत्कर्षः, न च यत्प्राभिप्राय द्वित्वबहुत्व युक्त यज्ञ
मानशब्देनगदेषु स एव सर्वदाभिधानात् पक्ष्यास्तु पक्षीशब्देनैवाभिधा-
नात्, बहुव्य इति विरूपैकरोपस्य प्रमाणमन्तरं दुरुपपादत्वात् अपि
च यज्ञमानयोरिति यज्ञमानशब्दस्य कर्तृवचनस्यात्कर्तृद्वित्व प्रतीयते, न
च पक्ष्यभिप्रायेण कर्तृद्वित्व सम्भवति दृश्यन्ते हि व्यासक्त कर्तृत्वमानी-
योमयोरिदं द्वैततात्वम् अतस्तत्रैकवचनमेव स्यात्, यथा फलवाक्ये स्वर्ग-
कामो यजेतेति अधिष्ठानाभिप्रायत्वे लक्षणा स्यात् । तस्मादुत्कर्षः ॥

लाघन्या अनुत्कर्षा
धिकरणम् ।

सू० लाघनी चैकदेशत्वात् ॥ १० ॥

दशपूर्णमासयोः पक्षीसयाज्ञान्प्रकृत्य दूयते “लाघन्या पक्षीः सया-
लपन्ती”ति तत्र चिन्ता किमिदं विधानं यथावुत्कृत्यते ? उत ने ? ति यदि
लाघनी कृतायांमुद्रिय पक्षीसयाज्ञा । सस्कारा विधीयन्ते ततो वाक्य
वशेनोत्कर्षः । अथ पक्षीसयाज्ञाना लाघनीद्वय विधीयते ततोऽनुत्कर्षः
तन्नारादुपकारकात्सामवाधिकस्य गरीयस्त्वाज्जाघनीशब्दस्य चोत्तराहु-
दिशब्दयदेकदेशवचनस्यादेकदेशद्रव्याणां च विद्यमानैकदेशसयोगादत्र
परमयुक्तपश्वनुनिष्पन्ना लाघनी विद्यते तत्र तस्याः सस्कारात्वेन पक्षीसया
लविधानमिति प्राप्तेऽभिधीयते लाघनी हि गुणत्वेन तृतीयोक्त्याऽवगम्यते
पक्षीसयाज्ञयागायव द्रव्यापेताव्यर्थाच्छ्रुताः तेनैतेषां गुणत्वेन लाघन्यत्र
विधीयते’ न च सापेक्षवृत्तित्वमुत्तराहुदिशब्दवद् उत्तराहुदिशब्दा हि
परापेक्षयैव स्थायं बोधयन्तो युक्त यत्परमयुक्तमेकदेशिनमपेक्षन्ते, लाघ-
नीशब्दस्यवपयविशेषवचनो न किञ्चिदपेक्षते अतो निर्मृता स्यादस्या-
त्कर्षकल्पनेति दशपूर्णमासयोरिव निश्चेयः ॥

सन्तर्दनस्य संस्थाविधे
शाधिकारम् ।

सू० सन्तर्दनं प्रकृतौ क्रयणवदनर्थलो-
पात्स्यान् ॥ ११ ॥

ज्योतिष्टोमेऽभिषवणफलके प्रकृत्य “न संतृणत्यसन्तृणोदि हनू” इत्यसन्तर्देन विधाय पुनः श्रुतम् । “अथो वलु दीर्घसोमे सन्तृणात् धृत्वा” इति, तत्र संशयः किमिदं सन्तर्देनं प्रकृतावेवाद्योत्कृत्यत इति, यदि दीर्घसोमशब्दः प्रकृतावपि वर्तते ततोऽनुत्कर्षः । अथ न वर्तते ततो वाक्यादुत्कर्षं यदुत्कर्षस्तथाऽपि किं द्विरात्रादिविशेषोत्कर्षः ? अथवा संस्थान्तरेषु द्विरात्रादिषु चाविशेषेणाग्निष्टोमाधिक्यमात्र इति, तत्र प्रकृते द्योष्टियशुबन्धाद्यपेतया दीर्घसोमस्यापपत्तेस्तत्रैव निवेशः । नन्वसन्तर्देनं तत्र विहितं क्रयवद्विकल्पो भविष्यति, ननु च तत्र समुच्चय एव सत्यं, विधानविकल्पाभिप्रायामिदं न प्रयोगाभिप्रायमित्यदोषः, नैतद्युक्तं न हि विशेषिकल्पः सम्भवति वस्तुनि विकल्पासम्भवात्, तेन यद्यप्येककार्याणां सविपातिना भेदाभावादेकमेव क्रयकर्म तत्त्वेकेनैव विधीयते अन्य गुणविधयः तत्र विशेषो न दृश्यते सर्वत्र गुणश्रवणात्तथाप्यज्ञानमेव शक्यं वक्तुं न विकल्पाभिधानम् । अपि वाक्यवाक्येऽनेकगुणश्रवणात्तत्रैव क्रयविधिरितरे गुणविधय इति विशेषवहकत्वात् विकल्पः । अथवा भिन्नान्येव क्रयकर्मणि गुणादुच्यन्ते न ह्येकेन विहितेऽन्ये गुणविधयः सम्भवन्ति उत्पत्तिविद्यगुणावरोधात् प्रमाणयत्नाच्च सविपातिनामप्येककार्याणां भेद आपतव्य इत्यनेन पराणुयति, तथा च गुणकर्मणामवघातादीनामेककार्याणां द्वितीये भेद उक्तः, तथा “प्राज्ञाशावध्यर्थे वेददाती”ति दानान्तरमेव प्राकृतकार्यं विधीयत इति वक्ष्यते, तथा च शत ब्राह्मणाः सोमान् भवयन्तीत्यत्र भवान्तरविधायपि प्राकृतकार्यार्थता निवन्धनकारिण्येवोक्ता, सम्प्राप्तिपदविकल्प इति पूर्वेपक्षेण दृष्टान्त इति ध्यायेयम् । अतः प्रकृतावेव निवेशः, नैव, दीर्घशब्दे हि सोमस्य विशेषण, न वेष्ट्यापेतया दीर्घस्य सोमस्य विशेषणं भवति अर्थभिवारात्, अतः सोमान्तरापेक्षमेव दीर्घस्य न च

प्रकृते तदस्तीत्युत्कर्षः, अन्यः पक्षः दीर्घसोम इति पक्षीसमासोऽयं दीर्घस्य
यजमानस्य सोमः, स च प्रकृतावपि संभवतीत्यनुत्कर्षः नैवं समानाधिक-
रणसमासस्य चलीयस्त्वात् धृत्या इत्यर्थथादानुपपत्तेश्च, न हि यजमान-
देर्घ्याद्वारणे कश्चिद्विशेषो भवति तस्मात्कर्मापेक्षमेव दीर्घत्वमित्युत्कर्षः
स च द्विरात्रादिव्येष्ट न संस्यासु, तत्रापि चादकप्राप्तस्य दशमुष्टेस्सोमस्य
तावत् एवाभिपवात् धृत्या इति च वाक्यशेषानुपपत्तेः । ननु तत्रापि
प्रदानविश्रम्भाऽर्थात्मदेयविरुद्धा भवितव्यं नाचादकप्राप्तत्वात्सोमपरिमा-
णस्य, प्रदेयविश्रुतिस्तु सोमादिना संपादनीया, तस्माद् द्विरात्रादिव्येष्टो-
त्कर्ष इति प्राप्तेऽभिधीयते एहीम एतदुत्कर्ष इति न तु द्विरात्रादिव्येष्ट
किन्तु अग्निष्टोमाधिक्यमात्रे दीर्घशब्देऽपपत्तेः अविशेषेण संस्यासु द्विरा-
त्रादिषु चोत्कर्षः संस्यासु चास्त्यर्थात्मदेयविश्रुतिः, न च चादकप्राप्तपरि-
माणविरोधः दीर्घपर्यसोमग्रहणेन दशमुष्टिचिपर्यपरिमाणयोर्विरोधात्,
अपि च न दशमुष्टिचिपर्यपरिमित एव प्रकृतौ सोमः अत्राग्निष्टोमानां-
गूनामुपसमूहनयवनाक्षत्र परिमाणाभावः, शूयते हि “एष्टेताशनेष सोमः
स्याद्वायन्तं मिमीते यजमानस्यैव स्यात्वापि मदस्यानां प्रज्ञाभ्यस्त्यत्यवशि-
ष्टानंगूनुपममूहति सदस्यानेशान्वाभजतो”ति तस्माद्रस्ति प्रदेयश्रुतिः अर्था-
त्संस्यासु सत्यां च धृत्या इति वाक्यशेषोपपत्तिः, यतो ऽविशेषेण संस्यासु
द्विरात्रादिव्येष्टोत्कर्षः न तु संस्यास्येवेति धर्मितव्यम् । अविशेषादेव,
न च प्रकरणाद्विशेषः संस्यानां प्रकरणाभावात् अतो वाक्येनैव सम्यन्थः
तच्छाविशिष्टमिति सर्वगामिता ॥

प्रथमं निवेष्टव्यं प्रथमम्
योगविषयताधिकरणम् ।

सू० संख्यायुक्तं क्रतोः प्रकरणा-
त्स्यात् ॥ १२ ॥

ह्योतिष्टोमेऽस्ति प्रथम्यः “पुरस्तादुपमद्रां प्रथम्यं प्रशृणोती”ति तं
प्रकृत्य शूयते “न प्रथमयज्ञे प्रशृज्या”ति, सत्रसंशयः किं ह्योतिष्टोमाद्गम्यं
प्रतिषेधः? अथ प्रथमप्रयोगाद्गम्यं मिति, यदि प्रथमयज्ञशब्दे ह्योतिष्टोमनाम
ततो वाक्यप्रकरणाभ्यां ह्योतिष्टोमाद्गम्यम् । अथ प्रयोगवचनस्ततो वाक्येन प्रक-
रणं बाधित्या प्रयोगाद्गम्येति सत्र यज्ञ-शब्दस्य यागवचनत्वात्प्रथमशब्दस्य

च तद्विशेषणस्याद्यागनामता तत्रापि प्रकरणाज्ज्योतिष्टोमनामता, त्रिस्पष्ट
 च वाक्यान्तरे सामानाधिकरण्यात् 'एष वाच प्रथमो यज्ञा यज्ञाना यज्यो
 तिष्टोम इति प्रवृत्तिनिमित्तस्य विद्यमानत्वात्, स हि प्रथम प्रयुज्यते "य
 एतेनानिष्टु" इति वचनात् तस्मात् वाक्यात्मकरणाज्जाय क्रतीरङ्गु तदुच्यते
 वाक्यादेष प्रयोगाङ्गु प्रयोग प्रथमो यति । प्रथमशब्देन हि यत्रप्रवृत्तपूर्वस्य
 कर्तुराद्य प्रवर्तनं तदुच्यते न तु कर्तु कश्चित् स तु प्रयोगविषयत्वात्तत्र
 यथा गम्यते । नन्वितरेत्रापि यज्ञशब्देन जतणया प्रयोगे वर्तितव्य स्यात्
 नाय देश, जघन्यो हि यज्ञशब्दो जतणयाऽपि नीयमानो न दुष्यति
 मुख्यस्तु प्रथमशब्द श्रुतिश्रुतो बहीतव्य "एष वाच प्रथम इति "य एतेना
 निष्टु" इत्यस्यार्थे वादत्वाच्चाकृपशक्तिकल्पनया नामधेयत्वमवगमयितुमल त
 स्मात् प्रयोगाङ्गु, प्रथमशब्दे प्रयोगे न प्रवृत्तत्वादिति यत्त्वान्तिष्टोमे प्रवृत्तकीति
 वाक्यान्तर तदनन्यार्थत्वात्प्रथमप्रयोगविषयमेव प्रतिपिदुमितिप्रसवापै
 तेनान्तिष्टोमप्रथमप्रयोगो विकल्प स च व्यर्थास्यत वचनान्तरात्
 तथा हि श्रूयते 'काम तु योऽनूचान स्यात्तस्य प्रवृत्तत्वादिति तेनानिष्टो
 मप्रथमप्रयोगोऽनूचानस्य नित्य प्रयोग अन्येषा नित्यप्रयोग, अतिरात्रप्रथ
 माहारे तु सर्वप्रामेधाप्रयोग प्रतिप्रसवाभावात् ।

पौष्णपेयस्य विकृतौ सू० पौष्ण पेयणं विकृतौ प्रतीयेमाचोद
 विनिपातधिकरणम् । नात्प्रकृतौ ॥ १६ ॥

दृश्यपूर्णमासयो 'पूषा पविष्टभाग' इति पेयण प्रकरणे पूषाभावा
 द्यत्र पूषा तत्र वाक्यादुक्तव्यते इति प्राप्तिमूत्रमेतत् ।

पौष्णपेयस्य चरा
 केव निवयराधकारणम् । सू० तत्सर्वार्थमविशेषात् ॥ १४ ॥

तत्पेयण कि चरौ पशौ पुरोडाशे च विधीयते? ऽपवा चराध्वे? ति
 सयय, अविशेषेण सर्वत्र स्यादिति प्राप्त उच्यते 'पुरोडाशेऽन्यत सिद्ध
 पयावाकृतिनाशनम् । पेयण तेन न तयोर्विधातव्य चरौ पुन ॥ अत्रिधात
 फमप्राप्तमिति तत्र विधीयते ॥ पुरोडाशे हि सोदकादेव सिद्ध पेयणमिति

न विधातव्यम् । नन्वन्यद्विदं पेणं अप्योत्तरकालं वचनशलाद्विष्यति न
अश्रवणात्, न हि पाकोत्तरकालमिदमन्यत्पेणमिति वचनमस्ति पेणनात्र
श्रुतं तच्च प्राप्तं न विधातव्यम् । ननु विधिवलादेवान्यत्स्यात्, न तस्या-
प्राप्तपेणो चराचर्यत्वात् ईदृशां च कल्पनायामसामर्थ्यात् गौरवं चात्य-
न्ताप्राप्तपेणान्तरविधौ स्यात्, एवं पशावपि मावाप्यङ्गिकरित्युन्ताप्रा-
प्तम् । “हृदयस्थायेऽवद्यतीति विहितहृदयान्ताकृतिविनाशमं च चरौ
त्वविधातक पिष्टकराद्यपि पाकवैशद्येन चरुशब्दप्रयोगात् घोटकृपाप्तं
च तत्प्रयोजनाभावाच्चित्तमानं प्रतिप्रसूयत इति लाघवात्तत्रैव पेणम् ।

विष्णुपेणस्यैकदेश-
स्ये नियमाधिकरणम् । सू० एकस्मिन्नेकसंयोगात् ॥ १५ ॥

चराचरे पेणमिति स्थितं तत्र संशयः, किं यन्नान्यसहितः पूषा देवता
तत्राप्येनत्पेणः श्रुतं यत्रैव केवल - इति, तदर्थं च किं देवताप्रयुक्तमिदं पेणम् ?
श्रुतं तद्वैवत्पयगापूर्वप्रयुक्तं ? मिति तत्र “यज्ञप्रकरणाभावाद्वाक्ये चाश्रवणा-
दिदम् । पेणं देवताधर्मा नापूर्वस्यात्यधर्मवत्,” अन्ये हि धर्माः श्रुत्यादिभिः
प्रकरणाद्वा यज्ञापूर्वमयोगिना गम्यमाना युक्तं यत्तस्यैव फलवतीऽङ्गं भवन्ति
न निष्फलाया देवतायाः, पेणं स्थितं न यज्ञाद्वा प्रकरणाभावात्, वाक्ये च
पूषमात्रश्रवणात् अतस्तत्स्वरूपप्रयुक्तं, स च द्विदेवत्येऽपि विद्यते इति तत्रापि
पेणं स्यादिति प्राप्तेऽभिधीयते “देवता निष्फला नैव पेणस्य प्रयोजिकाः ।
उपादानं च यागस्य भागशब्देन विद्यते । मुष्यार्थोसंभवाद्यागनिनक्षयिष-
याऽत्र हि । श्रूयते भागशब्देऽयं नानुपादानमस्त्यसः ॥ स च यागेद्विदेवत्यो
द्वयव्यासकत्वाच्चैकेन पूष्या वा श्रूयते व्यपदेष्टुम्, ऐन्द्रानाश्रियं यक्षपुरोडाशो
आग्नेयेन्द्रपीतशब्दाभ्यां, यद्यपि चात्र तद्विषयमासान्तगतत्वात्पूष्या न
एतत्प्रसामर्थ्यं तथापि भागशब्दार्थस्यैव द्विदेवत्ये पूषयिषिष्टव्याभावाच्च
तत्र पेणम्, एकदेवत्ये तु तदिति सिद्धम् ॥

इति शास्त्रदीपिकायां तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

अथ तृतीयेऽध्याये चतुर्थः पाद आरभ्यते ॥

निघोतम्यांवा सू० निघोतमिति मनुष्यधर्मः शब्दस्य तत्प्र-
धानत्वात् ॥ १ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते “निघोत मनुष्याणां प्राचीनाधीतं पितृणामु-
पवीत देवानामुपपद्यते” इति, निघोत मनुष्याणामिति किमयं विधिः इति चेत्
वादोऽपमुपवीतविधेः इति, अर्थवादत्वमौदुम्बराधिकरणन्यायेन सिद्धं, यदा
विधित्सदा विचार्यते कृत्वाचिन्नेयं स च पट्टीश्रुत्या शुद्धमनुष्यधर्म इत्येकः
पूर्वः पक्षः, श्रुतिप्रकरणयोरविरोधात्कृत्युक्तपुरुषधर्मो लोहितोष्णीषाद्विधि-
त्परा, प्रकरणाच्छुद्धकृत्युधर्मः प्रयाजाद्विद्युत् मनुष्यपदवाच्यं कर्तुं सत्यन्यानु-
वाद इत्यन्यः, अतएव तस्यानर्थक्यात्प्राचीनाधीतापवीतत्रैवम्यात्मकरणाविरो-
धाय प्रकरणे यन्मनुष्यप्रधानं कर्मान्वाहार्पदानादित्य धर्म इत्यपरा, प्राची-
नाधीतापवीतयोः स्वतन्त्रपितृदेवताप्रधानकर्मविषयत्वादत्रैवम्यात्वधीत
मपि स्वतन्त्र यन्मनुष्यप्रधानमातिथ्यादि कर्म तद्वन्ने इत्यपरा, सर्वेषामेते
यामशोभमानत्वात्पुरुषार्थस्य च फलकल्पनाद्विधेक्वाक्यत्वात्प्रकरणाविरो-
धान्वाच्यत्वात्स्वमेव पूर्वोक्तं ज्ञाय इति कृत्वाचिन्नेनाहुतनम् ॥

सू० उपवीतं लिङ्गदर्शनात्सर्वधर्मैः स्यात् ॥ २ ॥

दर्शपूर्णमासयोरुपवीतं श्रुतमुपपद्यते इति, तत्र प्रशङ्कः किमिदं
सर्वदेवकर्मोद्गः अतः दर्शपूर्णमासाद्गः इति तत्र “श्रुतान्निहोत्रे प्राचीनाधीती
दोहयेद् यज्ञोपवीती हि देवेभ्यो दोहयतीति सिद्धवद्देवान्निहोत्रे यज्ञोप-
वीतानुवादलिङ्गेन प्रकरणा बाधित्वा सर्वार्थत्वमवगम्यते, न च दर्शपूर्णमा-
सस्यस्येवायमनुवादः, विप्रकृतत्वाद्देवेभ्य इति च बहुवचनानुपपत्तेः, वैक-
ल्पिकेन्द्रैकदेशत्वात्प्राचीनाधीत्यस्य, अग्निहोत्रे त्वग्निमूर्त्येवावत्यभिप्रायमुप-
पन्नं बहुवचनमिति तद्वत्स्येवायमनुवादः, स च दर्शपूर्णमासप्रकरणो-
द्गनेन प्रशार्प्य घटत इति प्राप्ते भूमः प्रकरणादर्शपूर्णमासाद्गः । अग्नि-
होत्रगतं तु लिङ्गं यथाप्राप्तिं यथोपपत्त्यमिति सचिह्नवाभावाद्गुप्यप्रपञ्च

प्रवर्तते बहुयजनं तु प्रकृतिविकृतिदेवताऽभिप्रायमित्यविरुद्धं, सोऽयं लिङ्-
प्रकरणविरोधाविरोधविचारः ॥

सू० विधिर्वा स्मृत्पूर्वत्वात् ॥ ३ ॥

“उपश्रयत” इत्येतदुदाहरणं किमसौ विधिः? इतानुवादः? इति
“नित्योदकी नित्ययज्ञोपवीती”ति, स्मृतिप्राप्तत्वादनुवाद इति प्राप्ते विधि-
रपूर्वत्वादित्याह पुरुषार्थतया हि स्मृतितः प्राप्तिः, अयं तु ऋत्वर्यतया
विधिः अप्राप्तत्वात् । अथर्वमधिकरणम् । उपश्रयत इति स्मृतिप्राप्ता-
नुवादः स्मृतिश्चाविशेषेण स्थितेति सर्वकर्मार्थतया प्राप्तमनूयत इति
पूर्वः पक्षः संयोगभेदाद्विधिः अतश्च प्रकरणादृशपूर्णमासाङ्गमिति सिद्धा-
न्तः । एवं चामृताग्निहोत्रे श्रूयते “यज्ञोपवीती देवेभ्यो द्वादहयतीति,
किमयं देवानिहोत्राङ्गतया यज्ञोपवीतस्य विधिः? उत दर्शपूर्णमासादि-
पुमाप्रस्य प्राचीनाधीतस्तुम्यर्थाऽनुवादः? इति तत्र प्राचीनाधीती द्वादहय-
तीति अग्निहोत्रस्य मृतावस्यायां वचनादयज्ञोपवीती हि देवेभ्यो द्वादह-
यतीति तस्यैव जीवदवस्यायामुपवीतं गम्यते, तच्चाप्राप्तमित्यनुवादसद्वप-
स्यापि हि शब्दपरित्यागेन विधित्वं गम्यते स्थितं तावदपयं वसितम् ॥

सू० उदक्कं चापूर्वत्वात् ॥ ४ ॥

तत्रैव श्रूयते “ये पुरोदञ्चोदर्भास्तान् दत्तिणायान् स्मृणीया”दिति
ये पुरोदञ्च इति किं विधिः? इतानुवादः? इति प्राप्यभाषाद्व्यञ्ज्योप-
बुस्यापि व्यञ्जितकल्पनया वाक्यभेदेन च विधित्वं गम्यते ये पुरा जीव-
दवस्यायां दर्भास्ते उदञ्चः कार्यो इत्येकं वाक्यं, तान् दत्तिणायानिति च
मृतावस्यायां वाक्यान्तरमिति प्राप्ते द्रूमः यच्चोदपञ्चाद्विध्यभाषाद्वि-
ध्यन्तरैकवाक्यत्वाच्चानुवादत्वम्, अस्ति च प्राप्तिः “अथयन्त्युदगशी”ति
स्मृतेः, न चेदमेव स्मृतेर्मूलम् । अस्याग्निहोत्रविषयत्वात्स्मृतेश्च अविशेषेण
सर्वविषयत्वादवश्यं मूलान्तरं कल्पनीय तस्मिंश्च कल्पिते सत एवाग्नि-
होत्रेऽपि प्राप्तेरयमनुवाद इति स्थितादुत्तरं “यज्ञोपवीतीति हि देवेभ्यो-
द्वादहयती”ति हि शब्दोपपन्नत्वात्प्राचीनाधीतविधिशेषत्वादनुवादत्वं तावद्

गम्यते तद्वदि कथं विधीय प्राप्तिर्न स्यात् सतो भङ्गत्वा रूप विधित्वम
ध्वसनीयेत अस्ति च दर्शपूर्णमासादिषु प्राप्तिरिति तदपेक्षत्वादनुवाहोप
पत्तौ न रूपभङ्गे युक्तस्तस्मादनुवादः ।

सू० विधिक्षु धारणेऽपूर्वत्वात् ॥ ५ ॥

मृताग्निहोत्रे एव श्रूयते 'अथस्मात्समिधं धारयन्नुद्वेदुपरि
हि देवेभ्यो धारयती'ति किमयं लोचदग्निहोत्रे विधिः? इतानुवादः ?
इति पूर्वेषु न्यायेनानुवादः कुतरव प्राप्तिः ? आचार्यसु सर्वमर्थहित
द्रव्यं प्रच्छादयैव देशान्तरं नेत्यर्थमित्याचारात्प्राप्तम् । अतोऽग्निहोत्रद्रव्य
मपि गार्हपत्यादाहवनीयमाननीयमानमाच्छादयितव्यं तत्कृतेति समिद्धा
रणविधानं तद्विषयमाहृष्टाणं भवति समिधा प्रच्छादयेदिति सा चोपरि
धार्यमाणा प्रच्छादनसमा वाच्येति प्राप्तमुपरि धारणमनूद्यत इति प्राप्ते
द्रुम. विधिरपूर्वत्वात्, न ह्यचारादपरिप्राप्तिं आच्छादनासमर्थत्वात् 'क्षुद्र
वद्वे समिधमुपसृष्टे'ति च श्रवणाद्वद्वेपदेवेऽसौ धारयितव्येति कुतोऽनया
इति प्रच्छादनम, अतोऽप्राप्तत्वाद्दि शब्दपरित्यागेन विधिः, अनुवादानु
पपत्त्या हि विधिरुत्पन्न इति भागवतं तदुक्तं "त्योतिष्टोमे प्राचीनं यथ
करोती'ति विधाय श्रूयते 'प्राचीं देशं यमज्जनं दक्षिणां पितरं प्रतीचीं
मनुष्यां उदीचीं रुद्रा' इति, तत्र प्रतीचीं मनुष्या' इत्यत्र निषीताधिकरणं
यत्सर्वं पक्षा रक्षयितव्या, का पुनर्विधेयाऽऽशङ्का? सोच्यते निषीतं मनुष्या
र्थमित्यत्र न स्मृतिरप्याशङ्क्येन गम्यत इति दूरापास्त विधित्वम् । इह
त्वमज्जन्तेति पुरा कल्पनं पूर्वपक्षपादरितत्वेन प्रथमा गम्यते तदा च
सुकल्पो विधिरित्यतो विधित्वं युक्तमित्यमामाशङ्का निवर्तयितुमिष्टमपि
करवम् ।

१ स्मृतविधेयमात्रस्यानादिति वा ।

० अथ सुव्यवस्थानुसन्धानमात्रं तद्वत्तादिति भावानुवादनाधिकारान्तेन
प्राप्त्यार्थं दितोयमात्रं तद्वत्त्वमप्यस्यापह्नव्यं इति मुख्यतिसमिधमपि आचार्य
भाष्ये अधिष्ठातृमुख्यान्तर्गतपरिचारेषु पाचयार्थमित्यनेन व्याख्यायि भाष्ये अत्र
प्राप्त्यर्थेति च उक्त्यात् किमुदीनात्सर्वं स्यात् १ विधिष्वपि स्वादुपपत्त्यात्
२ उक्त्यात् आचार्यभाष्ये ३ विधिष्वपि आचार्यभाष्ये ४ मृताग्निहोत्रे

परपि दितादीनाम
नुवादताधिकरणम् ।

सू० परपि दिनपूर्णघटविदग्धं च नदत् ॥ ६ ॥

“यत्पुरुषि दितं तद्वेद्यानां यदन्तरा तन्मनुष्याणा”मिति तथा “य
तूयं तन्मनुष्याणामिति घृतं देवानामस्तु पितॄणां निष्पन्नं मनुष्या-
णा”मित्यत्र मनुष्यसंयुक्ता उदाहरणं तथा “यो विदग्धः स नैर्घतः
योऽघतः स रौद्र” इति अत्रापि विध्यर्थवादादिपक्षा निधीतवदेष सर्वे
योक्त्या, विशेषाशङ्का त्वेता विधित्वेऽपि न फलकल्पनं लौकिकाना-
मेव कृत्प्रफलानां लवनमानाभ्यञ्जनक्रियाणामन्तरा पूर्णनिर्घकमिति वि-
शेषनियममात्रविधानाविद्यमादृष्टमात्रं न निधीतवदस्यन्ताप्राप्तविधानेना
दृष्टक्रियाफलकल्पनेति यो विदग्ध इत्यपि प्रसिद्धयोरैव नैर्घतरौ-
द्रयोर्विदग्धत्वाश्रयत्तत्त्वगुणमात्रविधानान्ताद्यधमते विधिरित्येतां शङ्का
निवर्तयितुमितिदेशः ।

अनृतघटननिषेधस्य
क्रतुधर्मताधिकरणम् ।

सू० अक्रमैक्रतुसंयुक्तं संयोगान्नित्यानुवादः
स्यात् ॥ ७ ॥

क्रतौ पुरुषे चार्थतः प्रसक्त पदार्थे प्रतिषेधतः क्रतुप्रकरणगताः प्रति-
षेधा इहोदाहरणं दर्शपूर्णमासयोर्हि “नानृतं घटेदि”ति हि श्रूयते तत्र सश-
यः किमयं पुरुषधर्मो विधिः ? उत क्रतुयुक्तपुरुषधर्मोऽनुवादः ? किं वा शुद्ध-
सुधर्मोऽनुवादः ? अथवा शुद्धक्रतुधर्मो विधि ? इति, तदर्थं च प्रतिषिध्यमाना
या क्रिया विचारयितव्या किमर्थो सती प्रतिषिध्यते किं क्रत्वर्थो ? किं वा
पुरुषार्थेयमिति, ततोऽपि पुनर्विचारयितव्यं किमाख्यातं क्रतोरभिधत्ते न
वेति, तत्र “प्रतीतिः स्मरणात्कर्तृविशेषैरप्यक्युते कर्तृवाचित्वमाख्यातप्रत्यय-
स्याधसीयते, घटेदित्याख्यातात्कर्त्ताऽवगम्यते यश्च यतोऽवगम्यते स तस्यार्थः

व्याख्यापित, केचित्तु “अ वा अक्रमैक्रतुसंयुक्तं” “सती वाचिङ्गदर्शनम्” इति सूत्रद्वय
मधिकमास्त्यताः पूर्वात् चतु. सूत्रे निरुक्तसूत्रद्वयसंयन्तितां यदसूत्रोमावस्यते अधिकरण-
सूत्राणां संदर्भाख्यातुनः अक्रमैक्रतुसंयुक्तं संयोगान्नित्यानुवादः स्यादित्यनृतघटननिषेधा
धिकरणं परपि दितादीनामनुवादताधिकरणान्तरा व्याख्यात भाष्ये दृष्टं पुनरपरोक्ष्येनेति
पाठसारख्यानुवृत्तया वृत्तिवार्तिकप्रवृत्त्यान्वयनया पाठतत्त्वविषेकः करणीय इति मन्यते ।

तया 'कर्तरि कृदित्यधिकृत्य' 'ल कर्मणि चेति चकारेण कर्तृवाचित्व स्मृतं
 पचति द्वेवदत्त इति च कर्तृविशेषवचनेर्देवदत्तादिपट्टे सामानाधिकरण्या
 स्कर्तृवाचिता, स च प्रत्ययार्थत्वात्पुङ्गवार्थं घटन प्रति पधानभूत इति
 घटन तावत्पुरुषार्थं यदर्थं च घटन तदर्थं प्रतिषेधोऽपि न्याय्यं कुत एतत्
 प्रतिषेधस्यानिष्टबोधकत्वात् इष्टविपरीतं चानिष्टं तद्यदा यस्येष्टं तद्वि
 परीतं तदा तस्यानिष्टं भवति तद्यदि प्रतिषेधभूता घटनक्रियामनुव्र-
 त्त्वदेदिति शब्द पुरुषार्थतया पुरुषेष्टसाधनतया तामुपस्थापयेत्तत प्रति
 षेधोऽपरीष्टविपरीतसाधनता बोधयन्नुवादावस्थापतिपक्षस्यैवेष्टस्य विपर्यय
 फलत्वेनावलम्ब्यते नेटान्तरस्य अप्रतिपक्षत्वात् तद्वयमर्थं - यत्पुरुषोपकारि
 तया प्रसक्तं घटनं तत्र तया किं त्वपकारमेवाप्त्य साधयतीति तेन श्रुत्या प्रस-
 रणं बाधित्वा पुरुषार्थं प्रतिषेधः । यस्तु स्मार्तं प्रतिषेधस्तस्याप्येतदेव मूलं
 भविष्यतीत्येकं यत् श्रुतिप्रकरणयोरपि रीत्यात्कृत्युक्तपुरुषधर्माऽप्य नञ्प्रभ-
 मानमन्ववचनवत्कर्म कुत्राणस्यानृतं वर्जयितव्यमिति सोऽयं स्मृतिप्रमाणं
 याद स्मृत्यैव हि पुरुषस्योपनयनमभ्युपगमनाद्विहितमनृतं तन्माध्याय-
 तिनोश्च दर्शपूर्णमासयोस्तत एव वर्जनेन प्राप्तमित्यनुवादः । न चास्मिन्पक्षे
 मूलमूलित्वं श्रुते कृतविषयत्वात् स्मृतेरश्रुतिविशेषावस्थानादिति द्वितीय-
 पक्षं प्रयोज्यादिवत्कृत्यर्थं स्वाराधुपकारकं प्रतिषेधः, सोऽपि त्वनुवाद एव
 पुरुषो हि स्वार्थमेवानृतं वर्जयतीति प्राप्तमेव कृतावपि वर्जनेन, न हि पुरुष-
 विहाय कृतावनृतं सम्भवति पुरुषे च निविष्टमिति कुत कृतौ प्राप्ति-
 तस्मादनुवाद इति तृतीय पक्षः । यत्राभिधीयते 'कृत्यर्थेत्वेऽपि यत्तावदनु-
 वादस्य मोरितम् तत्र सयोगभेदेन विधिरेव हि यज्यते यस्मृतवद्वनस्य पुरुषा-
 र्थेन हि स्मार्तं प्रतिषेधेनेतदवगमनृतं घटनं पुरुषस्य प्रत्ययायो भवति घने-
 नात् स न भवतीति न कृतो किञ्चित्तद्वावाभावयोर्वैगुण्यमवैगुण्यं वा तेन
 य प्रत्ययवगमभ्युपेत्य कृतमविशुणं विकीर्षति तस्य नानृतं वर्जनीयं स्यात्
 कृत्यर्थेन तु प्रतिषेधेन कृतुगत एव प्रत्ययायोऽनृताद्भवतीति बोध्यते
 इत्यर्थभेदावानुवादः । तथाऽतिक्रमेऽपि पुरुषार्थातिक्रमनिमित्तं प्राय

तोवाच : प्रकृत्येनैव सम्बन्ध इति क्रत्वर्थेता स्थिता” इत्युद्दिष्टानां तु नात्र
क्रत्वर्थेता सिध्येत् निमित्तं हि वृम्भिका, निमित्तं चाधिकारिस्थितेणम् अतो
वृम्भिकानिर्मितयुक्तस्य पुरुषस्याधिकारिणोऽत्र वाक्ये श्रुतस्य साध्यात्का-
र्यस्य च कलानर्पितत्वादनर्पेण संपूर्णं वाक्यं न प्रकृतसम्बन्धमुपेयात्स्वत-
न्त्रमेव पुरुषाय स्यादित्यास्तां तावत् ॥

अथगौरावादीनां
पुरुषाधिकारणम् ।

सू० श्रयौ सर्वपरिदानान् ॥ ८ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते “यो ब्राह्मणापात्रगुरेति शतेन यातनायाससा-
द्ब्राह्मणाय नाशगुरेति”ति, तत्र सशयं किमेव प्रतिषेधं क्रत्वर्थे? उक्तपुरुषार्थे?
इति सशयं, तत्र “कलाभावात् क्रतोरत्वापि प्रकृतत्वात्तदर्थेता । कृतत्वात्
फलस्यापि पुरुषार्थो न तु क्रतोः” यातनादिति हि साध्यतया यातना गम्यते
न पूर्वोधिकरणवत् प्राणापानधारणं श्रतेमाननया निर्दिश्यते साध्यत्वाभि-
धानादेव यातनाया साध्यत्वं न स्वर्गादिवत्कामोपगन्धापेक्षम् । अ हि प्रत्य-
क्षाप केनचित्काम्यते तस्मात्फलवत्वात्पुरुषार्थमङ्गुरणं न क्रत्वर्थम्, एकदे-
दिना तु अश्वगुरणस्य यातनाफलत्वं न सिध्येत् नञर्थेपर्यवसायित्वात्प्रतिषेध-
विधेः, नञर्थेद्विषयो हि काप्यात्मा विध्यर्थो वाक्यार्थे, कार्यं च न फल-
मपेक्षते अपेक्षमात्रमपि न यातनया सम्बध्यते कर्तव्यस्य यातनाफलं
कत्वायोगात् न च तस्माध्यतयाऽत्र यातना गम्यते किं त्वङ्गुरणसाध्यतया
तस्माच्च नियोगफलस्य यातनाया, अत एव न नियोज्यविशेषकतयाऽपि
स्वर्गादिवत्समन्वयः, नियोगफलं हि साध्यतया नियोज्यविशेषणं भवति
नान्यत्, अत एव न विषयीभूतनञर्थेफलं विधेयस्य यातनाफलकत्वायोगात्
नाशगुरणस्य फलं तदनुष्ठानस्य लौकिकत्वेन विधिसत्त्वार्थाभावात्, उक्तं हि
“लौकिके धनुष्ठाने यदि लौकिकात्ममाणात्पञ्चशयो नाशगम्यते कुनोऽ-
न्यत शक्यतेऽवगन्तु”मिति, अतो न नञर्थेद्विधिपरेण वाज्येन यातनाया
फलत्वं शक्यमप्येवमप्यितुम् अनुपपत्त्यभावात्, वाक्येनैव तत्प्रातिपादिकं
वाक्यभेदः स्यात्, अश्वगुरणापात्रेनापूर्वं कुर्यादङ्गुरणं च प्रत्यक्षापकलमिति
तस्माच्च फलत्वम् । ननु गम्यते अश्वगुरणसाध्या यातनाया, सत्यं, गम्यते

किमला त्विषमवगतिरिति प्रमाणमस्या मृगयमाणा न लभामहे प्रत्यक्षा
दीना दधिष्ठत्यात, शब्दस्य चान्यपरत्वेन तत्र प्रामाण्यायोगात्, निर्मूला
वगतिरित्येवापि प्रतिभाष्य समीचीना भवति । अथापि वाक्याभेदमङ्गा
इत्य शब्दस्यात्र प्रामाण्यमुच्यते तथाऽप्ययुक्तम्, कार्यपरत्वेन हि शब्दाना
द्युत्पत्तिः, अवगूराण च यातनाफलसाधनमिति सिद्धरूपो विनियोग
कथमिव शब्देन प्रतिपाद्यते द्युत्पत्तिविरहात् कथं चावगूराण तद्विक
कालान्तरभाषिणो यातना सारथ्येत्, अपूर्वद्वारेणेति चेत् न अस्यद्वारेणा
न्यस्य साधनायोगात्, योगे वा यागादेरपि तथात्वोपपत्तेरपूर्वाभिधानमु-
त्सीदेत् तद्विरहापि यागादिविषयमिवावगूराणविषय कार्योत्पन्नमपूर्वमभि-
धेयमापद्येत, न चैवमिष्टं तस्मादर्थवादमात्रं न तु फल स्यादित्यास्ता
तावत् ॥

मनश्चक्षुः सवादनियेधस्य
पुरुषधर्मताधिकरणम् ।

सू० प्रागवरोधान्मलवदाससः ॥ १० ॥

दर्शपूर्णमासयो श्रूयते "मलवदाससा न सशदे दिति, किमय प्रति
पेध कथ्यते ? उक्त पुरुषार्थे ? इति प्रकारात्कथ्यते त्वं प्राप्तेऽभिधीयते ताम
वह'ध्य यजेतेति वचनात्मवस्मादेव क्रतुव्यापाराविधत्ता रजस्वला तेन
नानया सशदस्य क्रतौ प्रसक्तिः प्रसक्त्यभावाच्च प्रतिषेधानुपपत्तिः, पुरुषस्य
हि स्वातन्त्र्येण प्रयत्नेमानस्य रजस्वलया प्रसज्यते सशदः तेन यत्र प्रस-
क्तिस्तत्र प्रतिषेध इति पुरुषार्थता ॥

सुश्रुतधारणादीनां पु
रुषधर्मताधिकरणम् ।

सू० अप्रकरणे तु तद्वर्मस्ततो विधे-
पात् ॥ ११ ॥

अनारभ्य श्रूयते "तस्मात्सुश्रुतं हिरण्य भार्य" मिति, यत्र सशय कि
हिरण्यधारणमिदं कथ्यते तया विधीयते ? उक्त क्रतुगतहिरण्यानुवादेन धार-
णमस्करि विधीयते ? अथवा हिरण्य हस्तेन भवतीति विहितधारणानुवा-
देन सुश्रुतता शोभनरूपता विधीयते ? तद्विरण्य भार्य तत्सुश्रुतमिति, आहो
स्विद्विरण्यधारणा पुरुषार्थतया विधीयते ? इति, तत्र "पुरुषार्थत्वपत्ते हि

फल कल्पमतकृता । अहं स्याद्वैदिकत्वेन क्रियात्वेन च भाष्यतः ॥ यद्यपि
 नायद्विरण्यविशिष्टधारणविधिस्तथाऽपि तस्य फलापेक्षाया वैदिकस्य क्रिया
 त्वसामान्याद्वैदिकमेव कर्मापेक्षित इति तादर्थ्यमेवारादुपक्रियारूपेणापि
 युक्तं, नात्यन्तानुपस्थितफलकल्पना । अथवा धारणस्य स्वभावत एव धार्य
 याणसंस्कारस्वात्कृत्यश्रुत्या च हिरण्यस्य प्राधान्यावगमाविषयोजनस्य च
 लौकिकस्य संस्कारयोगात् क्रतुगतहिरण्यानुवादेन धारणसंस्कारविधानम्
 अथवा लाघवाद्धारणप्रयत्नद्वयं सुवर्णताविधिं चेधाऽपि तावत् क्रत्वर्थ
 मिति प्राप्तेऽधीयते, “न क्रतुस्तद्विरण्यं वा धारणं वाच गम्यते । तस्माच्च
 क्रतुशेषस्य विधेस्तु युक्त्यर्थता ॥ स्वर्गादुत्पत्तेरपि क्रियात्वादित्यत्र च
 वैदिकस्यादुभयमपि तुल्यं धर्मस्थापकमिति नैकान्ततः क्रतोत्पत्त्यान
 येन विशिष्टविधिपक्षेऽपि क्रत्वर्थता स्यात्, न च क्रतुगतहिरण्यप्रतीति
 र्येन तदनुवादेन संस्कारविधिः स्यात्, लोकेऽपि हिरण्यसद्वारभावात्, न हि
 क्रत्वर्थं द्रव्याज्जेन येन बहिः क्रतुद्रव्यमेव स्यात् न युक्त्यर्थं हि तदिति धतुर्थे
 वक्ष्यामः । ननु क्रतुगतहिरण्यप्रतीतिः संस्कार्यत्वादिति चेत् न इतरेतरा
 यथात् क्रतुगतहिरण्यानुवादनिश्चये संस्कार्यत्व, तद्विरण्ये च निष्पद्यो
 नस्य तदयोगात्क्रतुगतहिरण्यप्रतीतिरिति तरेतराशयस्य न हि स्वभावतः
 संस्कार्यता अदृष्टावस्थेऽपि धारणाविरोधात् क्रत्वर्थप्रत्ययस्य कर्मत्व सा-
 ध्यतामात्रमाह न ज्ञेयत्वम्, अत एव न धारणानुवादेनापि गुणविधिः
 क्रतुगतधारणाप्रतीतिरन्यत्रापि धारणसम्भवात् शतो न क्रत्वर्थस्य विधिप्रश-
 ज्ञावश्यं भवितव्यं फलेन तत्कार्यवादाभावे स स्वर्गं स्यादिति, सद्भावे तु
 तद्वृत्तमेव फलं यथेह धासूत्रस्य दुर्बलत्वमात्मनश्च शोभनरूपता तस्मा
 त्पुरुषार्थत्वम् ।

जवादीनां वैदिककर्माहताधि
 कल्पम् ।

सू० श्रेयोऽयं करणेऽविशेषात्सर्व-
 कर्मणाम् ॥ १२ ॥

क्रत्वर्थपुरुषार्थस्य विचारप्रसङ्गात्पुरुषार्थिकरणेऽनारभ्यवादं प्रस्तुतं
 तत्प्रस्तावादेयाऽऽनारभ्याधीतानां जवादीनां धात्वर्थेनैव कर्माहृत्ये सिद्धे
 तद्विशेषादित्यनेन “यिन कर्म” चेच्छेत्तत्र जवान्मुमुषा इति किं सदेवा लौकिक-

कवैदिककर्मणामहं जयादयः? उत वैदिकानामेव येषामाहवनीयोऽस्ती? ति-
 विचारः, तत्राविशेषतः सर्वकर्मार्थत्वं प्रतीयते । तस्मात्कृत्वादिनापीच्छं-
 त्रान्नैः जुहुयात् जयात्” यद्यपि कृष्यादीनामाहवनीयोनास्ति जयादयस्वा-
 हवनीये होतव्यास्तथाऽपि ते स्वयमेव हे।मत्वादाहवनीयप्रयोजका इतितद-
 र्थमेवाहवनीयं प्रतीयते तेषु हूयमाना न द्रव्यन्ति ‘तस्मात्तत्राप्यवैगुण्या-
 त्सर्वायाः स्युर्जयादयः । नैव प्रधानवैदेश्याद्वैगुण्यं जायते यतः । यद्यप्या-
 हवनीयाभावकृतं नास्ति वैगुण्यं तथाऽपि प्रधानदेशत्वमेव गानामवगतं
 तदलाभात्कृष्यादियु क्रियमाणा विगुणा भवेयुः चेत्ते कृषिराहवनीये च होम
 इति वैदेश्यं, वैदिकेषु स्वाहनीयादिमत्स्य प्रधानसादेश्यं लभ्यत इत्यवैगु-
 ण्यात्तत्रैव जयादयः ॥

वैदिकाग्रप्रतिपक्षे दृष्टिक
 संख्यताधिकरणम् ।

सू० दोषात्विद्वैर्लौकिके स्याच्छास्त्रादि
 वैदिके न दोषः स्यात् ॥ १३ ॥

यत्राप्यनारभ्यवादस्यैव क्रत्वर्थपुरुषार्थत्वविचारः, तैत्तिरीयाका हि
 काम्येष्टिकाण्डे “यावतो ऽश्वात्मनिहृदीधात्तावतो वासुष्वाश्चतुष्कपाला-
 विश्वे” इति समामनन्ति, सेवं दातुरितिर्न प्रतिपदीतुरिति व्यत्यति सा
 विचार्यते किं लौकिकेऽश्वदाने मित्रदायादेभ्यः स्वेहादिना विधिप्रनवेत्य
 क्रियमाणे निमित्ते पुरुषार्थो विधीयते? उत वैदिके कर्माद्भूते स्यातिष्टोम-
 पाण्डरीकादिष्वप्ये क्रत्वर्थतया? उतोभयत्रे? नि, तदर्थं च किं दोषनिर्घा-
 तार्थं यम्? उत नै? सि तत्राविशेषाद्बुधयत्रेति प्राप्तेऽभिधीयते, ‘दोषनिर्घा-
 तकार्यं यत्रासौ तत्र गम्यते । लौकिके स च दोषोऽस्ति वैदिके न विधानतः”
 यद्यपि निमित्तावस्थायां दोषवान् योऽश्वप्रतिपक्ष इत्यशक्यं विशेषं, विशि-
 ष्टानुवादे वाक्यभेदात्तथाऽपि कर्मणः फलापेक्षायां “स एवेन वरुणपाशान्मु-
 ष्वतीति वाक्यशेषाद्विधिनिर्घातं एव फलमवसीयते, तेन यत्र दोषस्तत्रेष्टिः
 ‘लौकिके चाश्वदाने’ न केसरिणा ददासी”ति निषेधात् दोषोऽस्ति वैदिके तु
 कर्माद्भूताने विशेषविधानात्तत्प्रतिषेधाप्रवृत्तेर्नास्ति दोषः, “तस्मात्कार्यवशा-

दिदितैर्लौकिके स्यात्तदुच्यते “दोषनिर्घातकार्यत्वे स्यादेव न तु ततया ।
 वरुणयदनिर्घातक फलमत्राशयम्यते । लौकिकेनाश्वदानेन नामावस्तीति
 गम्यते” वरुणस्य वाशान्मुञ्चतीति वरुणयद्वान्तलोटापर्यायाविर्भाक न तु
 लौकिकमश्वदानं अलोटरनिदानमिति प्रत्यक्षादिना, वैद्यप्रहिताभिर्घोऽवग-
 म्यते नापि प्रतिषेधेन न केसरियो दृढात्ताति पापमानकम्यना स्यात्, न
 चानेनैव सत्प्रतिपादनम् अस्य प्रसिद्धदोषानुश्रादेन तच्चर्मोक्त्यर्थं प्रापश्चित्ते
 टिडिधिपरत्वात्, सत्प्रत्ये वाक्यभेदात् अतोयोऽ च दोषो निर्घातस्येन
 गम्यते नासौ लौकिकेऽस्मीति न तदुच्येन लौकिकविषयत्वम् । अथ रूणोतीति
 व्युत्पत्त्या वरुणशब्द पापमेष वदेत्तत् प्रसिद्ध शरित्यस्य यथारुपाश्विद्धा
 ख्यायमात्रे वैदिकेऽपि त्यागात् तु पददर्शनात्तदेव वरुण-शब्देन शक्यमभि-
 धातुम् इष्ट्या ऽऽहम्यारविभेदेन तद्वु खड्गमनास्य एवैन वरुणवाशान्मुञ्चतीति
 चोपपद्य, तस्माच्च लौकिकविषयता, नाप्युभयत्र कुत्र प्रसिद्ध क्षात्रदान
 निमित्ततत्त्वेनोद्दिश्य नैमित्तिक कर्म विधीयते तस्य पूर्वप्रसिद्धागोचरमा-
 नाया नैमित्तिकस्य वैकित्वात्तत्सादृश्याद्वैदिकमश्वदानं शीघ्रमुपतिष्ठति
 तेन तत्सम्यक्चिह्नकतूपस्यानात्तादर्थ्यं गम्यते, ततश्च नैवेत्याच्च लौकिकस्य
 एव फलकल्पना चा युज्यते, किंच ‘लौकिके पुरुषार्थत्वे वैदिके क्रतुशेषता ।
 न चैकस्याभवाद्येत्वे वैदिक्यादुपपद्यते’ कल्पयेत्वे प्रधानविधिपरत्वाद्भ्रमयो-
 मकता पुरुषार्थस्य तु स्वातन्त्र्यात्मयोजकत्वमिति वैरूप्यं, न च तदेकस्य
 विधेयुक्तं तस्माद्वैदिक एव स्यात् ।

दातुर्वाक्यादपि कर्तव्यं
 वाक्यादपि कर्तव्यं वा

सू० अत्रोदितं च कर्मभेदात् ॥ १४ ॥

इयमेवेतिरुदाहरणं किमपि प्रतिषेधस्य स्वगन्धकृतं ३ उत हेतुकृतं
 दातुरिति, तदर्थं च वाक्यस्याप्येवात्स्योपसहारस्यविध्युद्देशस्य च शिरोधे-
 कस्य अनीयत्वमिति विन्यसे विध्युद्देशगनीयस्य प्रतिषेदीतुं वाधतेऽ
 श्वान्पतिपद्वीयात् तावता धारणाश्चतुष्कपालाचित्रंवेदिति वचनात् अथ
 वादृशनीयस्य दातुं प्रज्ञापनश्रुत्याशयमनयदिति प्रज्ञापतिर्दाता

संजीतिर्नो वरुणः प्रतिपद्यहीता स स्वां देवतामाह्वदिति स इति समानधि-
भक्तिर्निर्दिष्टः प्रजापतिः स्यां देवतां पूर्वशास्त्रे सम्प्रदाननिर्देशाद्वरुणं तेन
प्रजापतिरयं दत्त्वा वरुणयज्ञं प्राप्त इत्यर्थः । “स पर्यदीर्यत स एतं
वारुणं चनुष्कपातमपरयत्तविरयपत्तनो वै स वरुणपाशादमुच्यते”ति
सर्वत्र प्रजापतिरेव दाताऽनुषज्यते, तेन पराक्रमरूपेऽर्थशास्त्रे दातुरितिर्ध-
र्मातिशयः।ऽपि दत्त्वेन कुर्यादिति दातुरितिर्धर्मस्य ते तदेवं विरोधे किं
घलोप? इति तत्र विध्युद्देशस्य प्रधानत्वात्तदनुरोधेनार्थशास्त्रे व्याप्येयः,
दातुरपि साधुद्वारा स्यात्कं पुनः प्रतिपद्यहीतुरिति, तस्मात्प्रतिपद्यहीतुरिति
प्राप्तेऽभिधीयते “अमज्जातविरोधिभ्यादर्थशास्त्रे यथा श्रुतः । व्याप्येयस्तद्वि-
वृत्त्याद्विध्युद्देशस्य लक्षणा” प्रातिगृहीतादिति हेतुर्कृताच्यते, अस्ति हि
तस्यापि हेतुर्कृत्य “तत्प्रयोजको हेतुरेव”ति चकारात्, तस्मादुपक्रम्यनादा-
तुरितिर्धर्मः, पर्याप्तं चेन्ननुलोपस्य “श्रुतेर्ज्ञाताधिकारः स्या”दित्यत्र,
किमर्थं तर्हीदमधिकरणम्? उच्यते अगादिशब्दा येदेऽपि यजुलं दृष्टप्रयोगाः
एहातिम्बु दातृव्यापारं न क्वचिदृष्टस्तेन नासौ तत्परत्वेन व्याप्यातुं शक्यत
इति विरोधाशङ्कानिश्चयमधिकरणम् । अथवा भाष्यकारान्तरेः सा लिङ्गादा-
त्यं स्यादिति सूत्रानुसारात्प्रतिपद्यहीतुरितिर्धर्मः सविशेष्यमनेनैव
सूत्रेण दातुरितिर्धर्मः प्रतिपादयितुं भाष्यकारोऽधिकरणान्तरं चकार, सूत्रद्वयं तु
पूर्वाधिकरणेपत्त्येन व्याप्येयं, यत्तेऽप्येवमित्यदि कर्मभेदे सति निर्णयः
शक्तः अत उभयत्र स्यादिति चेद्यं तस्योत्तरं मानिङ्गाद्वेदिकत्वमामान्यादा-
त्यं स्यात् अत्यक्रमस्यन्धिनि वेदिके दाने स्यादित्यर्थः ॥

यैविकवान्यापदं सौमेन्द्र-
कविधानाधिकरणम् ।

सू० पानव्यापद्य नदत् ॥ १५ ॥

अनारभ्य श्रुते “सौमेन्द्रं चरं निशंषेद्यः सोमं वमती”ति तत्रापि
तथैव संशयः किं लौकिके सोमे रमायनाश्रयं पीति दान्ते पुरुषार्थतथेयमि-
ति? इति वेदिके प्रत्ययतया? अथवाभयत्वे? ति, तत्राविशेषादुभयोर्दोषादु-
लौकिके भवेत् । दोषो ह्यत्रास्ति वमनादृष्टिरिति शङ्काः । भयति हि वम

नादिन्द्रियधीर्बुद्धि न यस्माद्वदत्यन्ताविद्यमानता तेन तत्सयोगालो-
किके स्यात्, वैदिके तु पानमात्रस्य शास्त्रार्थत्वाद्वमनेऽपि न कश्चिद्वैद्य इति,
नात्र प्रार्थितविधिपर्यवसान एव प्राप्ते ब्रूम 'लौकिकिह वमनायैव पानाद्वैद्यो
न विद्यते । सम्यग्गन्तरणपर्यन्तं घटे पानं विपद्यते' न तावत्लौकिके दोषोऽस्ति
वमनार्थमेव पानात् श्रुतो न सद्बुद्धेन लौकिक एवेति शङ्क्यं यत्तु, वदे तु
सम्यग्गन्तरणस्यार्पितत्वात्सम्यग्गन्तरणपर्यन्तमेव पानं शास्त्रार्थं, तस्य वम-
नाद्विपद्यन इति अस्ति दोषः तेन दोषवशाद्वैद्यं वदिके स्यात् यद्यपि
दोषवशवत्पानार्थवादस्तथाऽपि लौकिके दोषाभावात्प्रतिकारपेक्षा नास्तीत्यन-
पेक्षितं प्रार्थितं, वदे तु कर्तुर्गुण्यात्तत्समाधिस्तोपजायते । अपेक्षिता-
पेक्षा तत्र प्रार्थितविधिभवेत् ॥ अपेक्षितविधिर्न्यायावतपेक्षितवैदनात् ।
तेन तत्त्वह्रमेवेष्टि फलं वैद्य न कल्प्यते" अथवादानं तु वैदिकमेव योऽपि
मुपस्थितमिति असत्यामपि प्रतिजारापेक्षाया तत्रैव धारणाष्टि, लौकिक-
तु प्रतिपिदुत्वात्प्रतीकारापेक्षं सदप्यनुपास्यतस्यावेष्टि गृह्णातीति विशेषः ॥

सौमेन्द्रवर्यजमानपानव्या-
पद्विपयताः धिकारकम् ।

सू० तत्सर्वं चाविशेषात् ॥ १६ ॥

येन वैदिके सोमयमने कृत्वङ्गमिष्टिरवधारिता सा किं यजमान-
वमनं एवातर्हिगमनेऽपीति विचारः, तत्राविशेषतः सर्ववमने त्यक्तबुध्यते
"सौमेन्द्र स चरुं फुण्डां सोमं वमतीति हि । यच्छब्दादिष्टिवमने गम्यते
तुल्यकर्तृके । इदौ च कर्तुर्गुण्यात्प्राप्त्यप्येव हि नियुज्यते । कर्तुं त्यजेति वमन-
मपि तत्कर्तृकं ततः निमित्तमृत्विवावमनं न निमित्तमिति स्थितम् ॥

आवेद्याष्टाकपानवरी

ह्यंशदात्रमात्रस्य दातव्यं
ताधिक्तरम् ।

सू० सर्वप्रदानं हविषस्तदर्थत्वात् ॥ १७ ॥

वमनस्य हविषेणविपयत्वात्तत्समाधिविधौ हृदयमागत इत्यतः
प्रभृत्यापञ्चमपादपरिसमाप्तेर्हविषेणविपयत्वा कथा प्रवर्तिष्यते, प्रथमं ताव-
च्छेषसद्भाव एव प्रतिपाद्यते, दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते "आग्नेयोऽष्टाकपानो भ-
तीति तयोपस्तृणाति अमिधारायति द्विर्हविषोऽष्टाकानि अतुरयस जुहे ।

तीति, तत्र मशयः किं मजनस्य पुरोहागप्याहयनीये प्रदानं? मुम शृयदा-
नमात्र प्रदायान्यन्तेषामिदंमिति यस्यानेवनादना मजनशेमेन पिना
नोपपद्यते तत मजनस्य अथ शृयदानमात्रावि तदुपपत्तिसानसन्ना-
पस्य हेम', तथाप्यपदान-रद्व्याप्यवपरास्ते नसताममहासत्तुया पुरो-
हायापपणेनानिद्वेषतामदन्ती क्रियते, न च प्रदानमनारेल द्यतामम-
न्योपपत्तिरिति मजनस्य प्रदान, यस्यापि शृयदानस्य सम्यक्पुनं हेमसाधन-
त्वम् अथाजवानस्य त्वनुमेव तथाप्यनिशयमनुमानम्, अस्याऽऽष्टाकवा-
नमदन्त्यस्य पुनस्यानुपपत्ते र्मार्गानिद्वेषताम अहोहागस्य शृयदानादु-
त्पत्तिरिदं दन्तीनात्यम यमे धनाशृयदानवाप्यमुपायपरं शास्त्रियं
यस्यपने जुहोति तन् द्विष्यतेति, न चाभ्याममनारेल मजनपुरोहाग-
साधनको धान गण्यते शृयदानेन कर्तुंमिष्येष्टम्यते सोमयागवत्,
कपमिदानीं शेषवापंति म्पिद्वेषतामिति विद्यमानमविहितमेवाभावा-
द्विशिन्नामासेष्यन्ति । यद्वा भवतु यन्तेवकायंगतात् शृयदानमात्रं जुह्या-
ऽन्यच्छिष्यते तदभावेतु मजनशेमो न्याय्य रत्येताशान् पूर्व पक्ष', क पुनरयं
पक्षद्वयस्यानुष्ठाने विरोधः २ पूर्वपक्षे शेषकायांलाभापि प्रयोजनकत्वात्तदयो-
यदाननागेषुपि प्रधानवृत्तिरानारोप्याहः । मिद्वान्ते तु अयोजनकत्वाज्ञाप-
इति प्रयोजनान्तरमप्युपादत्तत्वायः अत्राभिधीयते "यागप्रधानमेकेन
शृयदानेन साधित । द्रव्यमस्तीति हन्याऽसौ नाशति प्रतिपद्यते ॥ आ-
नेयस्य च हन्यस्य ताशतेषापद्यते । आनेये शृयदान यत्तत वदुस्य द्वा-
यते' प्रधानभूतो हि यागो न युक्त यन दृशयगेनाशतेते, न च सो-
मयागवद्व्याममनारेलानुपपत्ति, रत्यनिशिष्टं हि पुरोहागप्यानेयस्य-
मेतायतेषापपक्ष यत्ततो एहीम शृयदानमात्रये द्वायते अग्निद्वेषस्या
गसाधनता ह्यानेयता, साधनस्य च प्रदेवः हतिसयाऽप्युपपक्ष योही-
यामिथ पुरोहागद्वारा, सोमस्येय च रमद्वारं, प्रयोत्थि हृदयद्वारंमेतो
द्वयशदानद्वारं पुरोहागस्य साधनत्वमिति न सर्वदा सर्वप्रदानमिति भा-
ष्याभिप्रायः । यागिन्त्रकारस्तु मन्यते मयं प्रणाद्याऽप्युपपक्षमाग्नेयेत्य यदि
प्रणाद्या किचित्प्रमाणमभाष्यन् अस्मिन्नु प्रमाणे साक्षादेव प्रदान युक्त न

चात्र प्रमाणमस्ति येन ग्रीहिपशुसोमवत्प्रणादीमाश्रयाम चतुरवत जुहो
तीति वाक्य प्रमाणमिति चेत्, प्रवेत्तप्रमाण यदि होमानुवादेन चतुरवत
साधनं विधीयेत । न त्वेवम्, उत्पत्तिवाक्ये होमस्याप्राप्तत्वात्त्यागमात्रेण
होमाभावेऽपि पर्यग्निकृतानां राण्यानुत्सृजन्तीमिश्रदेवतामन्त्रस्यापत्तेः, कर्त्तो
नेयं वचनव्यक्तिर्वैजुहोति तच्छतुरवतमिति किंतु यच्छतुरवतमित्यवधारणा
दिवाक्यप्राप्तं यच्छतुरवतं द्वितीयया सस्कार्यत्वेनोद्दिश्य तस्य स्कारो होमो
विधीयते, होमश्च त्यागपूर्वं प्रक्षप तत्र त्यागस्योत्पत्तिश्चाश्रयविहितस्य
दत्तात् प्रक्षेपात् सस्कारो विधीयते यतो मानेनोत्पत्तिश्चाश्रयविहितस्य
कर्मण साधनविधानं येन पुरोडाशस्य तस्य कृतित्वं स्यात् कर्मान्तरमिदम्
व्यातादिष्वस्तस्काररूपं विधीयते, यागस्य तु साधनान्तराभावात्पुरोडाश
एव साक्षात्साधनमिति सर्वपदानम् । नन्वाचारादेव होम प्राप्त न, यावा
रस्य स्वतः प्रामाण्याभावात् क्षुतिकल्पनस्य च प्रत्यक्षश्रुतिसङ्घातेऽनुपपत्तेः,
यदि वाचाप्रमाणको होम स्यात् ततस्तस्य प्रकृतिविज्ञातिसाधारणत्वाद्वि
कृतित्वस्य सौख्योपदेशिक एव होम इति प्रत्यक्षदुरत्वादाहिकनीयादप्यप्य
मानेष्वादिपूषदेवादेव प्राप्पराचनपरस्य कालत्वादिति न्यायात् तत्र तावा-
र्मणि प्रकृतितः प्रयानवदिति सूत्रकारव्यग्रहो नाप्यवश्यं, तस्माच्चतुर-
वत जुहोतीति होमविधिः, यागस्तु सकलपुरोडाशद्रव्यक इति समस्तसम-
वाधिकरणं तु होमविषयं व्याख्येयं प्रायेण इतिवा होमदत्तनादग्निमुखा
वै देवा इति वायंवादात्सकलस्य होम मन्थते चतुरवत जुहोतीति एवं
नातावत ॥ अ होम सकलस्य तु देवतासम्यग्यत्यागमावाद्वाप्यपक्षः । एष
अ शेषात्स्विष्टकृत इत्यादि समस्तस्य भवति । नन्वाभ्यादाभ्या दत्तं कथं
मित्रं पुन स्विष्टकृते दीयते त्यक्तस्य हि पुन स्वीकारे शिष्टावागरीष
स्यात् प्रत्यक्षश्रुत्याऽऽचारं वाधित्वा तावन्मात्रं पुन स्व क्रियत इत्येताव ॥

सर्वशेषे स्विष्टकृतं
पानाधिकारम् ।

सू० अप्रयोजकत्वादेकस्मात्कृत्येन
शेषस्य गुणभूतत्वात् ॥ १८ ॥

सति शेषे शेषकार्याणि स्विष्टकृतादीनि किमेकस्माद्विषयं कार्या
एषु सर्वेभ्यः इति विचारः, तत्रैकस्मादेव शेषात्स्विष्टकृत इति शास्त्रार्थस्य

प्रतत्त्वादेरुक्मादेव कार्याणि न सर्वेभ्य इति प्राप्त उच्यते यदि शेषगुणकानि प्रधानकर्माण्येतानि ततः स्यादेवं शेषस्य च अकीर्णरूपस्यापि तत्प्रतिपत्तेः प्रतिपत्तिनियमोऽयं विधीयते स यस्मैव न क्रियते तस्यैव प्रतिपत्तिनियमलोपाद्वेगुणस्य स्यात्तस्मात्सर्वेभ्यः, प्रतिपत्तिव्यतिरेकां चतुर्थं वक्ष्यते उत्पत्तौ येन मयुक्तं तदर्थं कृतिहेतुत्वात्तत्प्राधान्येनान्तरगमने शेषत्वात्प्रतिपत्तिः स्यादिति तेनैव च गतायेत्याच्चेदमधिकारणाकारं प्रयोजनसूत्राणि त्वेतानि पूर्वोपपत्तयस्य यदा शेषकार्यवशात्पूर्वपक्षेऽप्यमर्षप्रदानं किं तदा विन्तायाः प्रयोजनं तत्राह पूर्वपक्षेऽपि सर्वप्रदाने प्राप्ते स्थितकृदादिवशेन शेषः स्याप्यते प्रधानकर्म च तदा स्थितकृदादि भवति तन्त्रैरुक्मादेव सिध्यतीत्येकस्मादेव कर्तव्यं सिद्धान्ते त्वपेक्षिप्रतिपत्तेः स्थितस्य शेषस्य प्रतिपत्तिरियमिति सर्वेभ्यः स्यादिति प्रयोजनम् ॥

प्राथमिकशेषात् स्थितकृदाद्यनुष्ठानाधिकारणम् । सू० एकस्माच्चेद्याथाकाम्यमविशेषात् ॥ १८ ॥

इत्या विन्तेय यदा शेषकार्यवशादेव शेषं स्थापयित्वा एकस्मात्कार्याणि तदा किमनियमो यतः कृतिश्चित् ? उत मुख्यादिति विशेषाभावादनियम इति प्राप्ते ब्रूमः मुख्यस्य प्राप्तनिमित्तत्वाच्चेवः स्याप्यते तस्मिंश्च 'स्यापि' तत एव शेषकार्याणामुपपत्तेर्निमित्तविधानाच्चेतरेभ्यः शेषस्य स्थापनं, तस्मान्मुख्यादेव कार्याणि ॥

पुरोडाशविभागस्य भक्षार्पणाधिकारणम् । सू० भक्षाश्रवणादानशब्दः परिक्रये ॥ २० ॥

आन्ने चतुर्धा इत्या इदं वक्ष्यते इत्यादिभिर्वादेशैश्चैवैवाध्यायः समर्थते तत्र सशयः किमिदं समर्पणमृत्विजां यथेष्टं विनियोगार्थं परिक्रयाय ? उत द्रव्यप्रतिपत्त्यर्थं भक्षणाय तितत्र 'भक्षस्याश्रवणात्तावतादर्थ्यं नाश्रगम्यते क्रियत्ययानसिस्तावद्ववतीति तदर्थता न ह्यश्रुते भक्षे तादर्थ्यमध्यवसातुं शक्यं कर्मकरेभ्यश्च दीयते दीयमानं च कीयतामपि तावदानति करोतीति सोमचमनमवत्यरिक्रयार्थता मैवं स्वामी हि द्रव्यदानेन परिक्रीणीत न त्विह स्यामित्यं कलचिद्वृत्त देवतायै हवियंतः सकलस्य हविषो देवतायै

चात्र प्रमाणमिति येन व्रीहिपशुसोमवत्प्रणादोमाश्रयाम् चतुरश्रं जुहोतीति वाक्यं प्रमाणमिति चेत्, भवेत्तत्प्रमाणं यदि होमानुवादेन चतुरश्रं साधनं विधीयेत । न त्वेषाम्, उत्पत्तिश्चास्ते होमस्याप्राप्तत्वात्त्यागमाच्चेष्ट होमाभावेऽपि पर्यन्तिष्ठतानारण्यामुत्सृजन्तीति च द्रष्टव्यतायवस्थापयते, अतो नैव वचनश्रुतिर्विज्ञेयमिति तच्छतुरश्रमिति, किंतु यच्चतुरश्रमिति पञ्चमणादिव्याख्यप्राप्तं यच्चतुरश्रं द्वितीयया सस्कार्यत्वेनोद्दिश्य तत्संस्कारो होमो विधीयते, होमश्च न्यागपूर्वः प्रत्येकः तत्र न्यागस्योत्पत्तिश्चाश्रयान्तरादप्राप्तः प्रत्येकांशः संस्कारो विधीयते, अतो मानेनोत्पत्तिश्चाश्रयविहितस्य कर्मणः साधनविधानं येन पुरोडाशस्य तत्प्रकृतित्वं स्यात् कर्मोत्तरमिदं घघातादिवत्संस्कारश्च विधीयते, यागस्य तु साधनान्तराभावात्पुरोडाश एव साक्षात्साधनमिति सर्वप्रदानम् । नन्यावारादेव होमः प्राप्तः न, चावारास्य स्वतःप्रामाण्याभावात् श्रुतिकल्पनस्य च प्रत्यक्षश्रुतिसङ्घातेऽनुपपत्तेः, यदि चावाराप्रमाणके होमः स्यात् ततस्तस्य प्रकृतिविहितसाधारणत्वाद्विज्ञातिव्यप्यसाधैपदेशिक एव होम इति प्रत्यक्षपुराणस्यादाहवतोपादयः एव मानेष्टाद्विपुषदेशादेव प्राप्तरचनयश्च स्यात्कालत्वादिति न्यावात् तत्र तामा-मग्निः प्रकृतितः, प्रयाजवदिति सूत्रकारव्यवहारे नापपत्तये, तस्माच्चतुरश्रं जुहोतीति होमविधिः, यागस्तु सकलपुरोडाशद्रव्यञ्च इति समञ्जसस्य अधिकरणं तु होमविषय व्याप्येव प्रायेण हविषा होमद्वयनाद्रग्निमुखा वै देवा इति चार्थवादात्सफलस्य होमः प्रत्ययते चतुरश्रं जुहोतीति वचनानाश्रित एव होमः सकलस्य तु देवतासम्यन्त्यस्यागमाजद्वेषोपपन्नः । एव च शेषात्स्विष्टकृत इत्यादि समञ्जसं भवति । नन्याभ्यां द्रव्या दत्तं कथमिदं पुनः स्विष्टकृते दीयते त्यक्तस्य हि पुनः स्वीकारे श्रुत्यावरोधोप-स्यात् प्रत्यक्षश्रुत्याऽऽचारं धाधित्वा तावन्मात्रं पुनः स्व क्रियते इत्यदोषः ॥

सर्वत्रेपि स्विष्टकृतमु-
ष्टानाधिकरणम् ।

सू० अग्रयोजकत्वादेकस्मात्क्रियेरन्-
शेषस्य गुणभूतत्वात् ॥ १८ ॥

अति श्रेष्ठे शेषकार्याणि स्विष्टकृतादीनि किमेकस्माद्विषयं कार्या-
ण्युत्तमसर्वेभ्यः इति विचारः, तत्रैकस्मादेव शेषात्स्विष्टकृत इति शास्त्रार्थस्य

कृतत्वादेकस्मादेव कार्याणि न सर्वेभ्य इति प्राप्त उच्यते यदि शेषगुणकानि प्रधानकर्माण्येतानि ततः स्यादित्यं शेषस्य च अकीर्णकारस्यापि ततः प्रतिपत्तेः प्रतिपत्तिनियमोऽयं विधीयते स यस्मैव न क्रियते तस्यैव प्रतिपत्तिनियमलोपाद्देगुण्य स्यात्तस्मात्सर्वेभ्यः, प्रतिपत्तिरित्येवं चतुर्थं वक्ष्यते, उत्पत्तौ येन प्रयुक्तं तदर्थं श्रुतिहेतुत्वात्तस्यार्थान्तरगमने शेषस्याप्रतिपत्तिः स्यादिति तेनैव च गतार्थत्वाच्चैद्रमधिकारत्वात्तरं प्रयोजनसूत्राणि त्वेतानि पूर्वाधिकरणस्य यदा शेषकार्यवशात्पुनरुपपत्तेऽप्यपवैरदानं किं तदा चिन्तायाः प्रयोजनं तत्राह पूर्वपत्तेऽपि सर्वप्रदाने प्राप्ते स्विष्टकृदादिवशेन शेषः स्याप्यते प्रधानकर्म च तदा स्विष्टकृदादि भवति तल्लैकस्मादेव 'सिध्यनीत्येकस्मादेव कर्तव्यं सिद्धान्ते त्वपेक्षितप्रतिपत्तेः स्थितस्य शेषस्य प्रतिपत्तिरित्यमिति सर्वेभ्यः स्यादिति प्रयोजनम् ॥

प्राथमिकशेषान् स्विष्ट कृदाद्यनुष्ठानाधिकरणम् । सू० एकस्माच्चेद्याथाकाम्यमविशेषान् ॥ १८ ॥

* कृत्या विलिख यदा शेषकार्यवशादेव शेषं स्यापयित्वा एकस्मात्कार्याणि तदा क्रियनियमो यतः कुतश्चित् ? उत मुख्यादिति विशेषाभावादनियम इति प्राप्ते धूमः मुख्यस्य प्राप्तनिमित्तत्वाच्छेषः स्याप्यते तस्मिंश्च 'स्यापिते तत एव शेषकार्याणामुपपत्तेर्निमित्तविद्यात्वाच्चेतरेभ्यः शेषस्य स्यापनं, तस्मान्मुख्यादेव कार्याणि ॥

पुरोडाशविभागस्य भव्यार्थताधिकरणम् । सू० भक्ताश्रवणाद्दानशब्दः परिक्रये ॥ २० ॥

यान्ते चतुर्था कृत्या इदं वक्ष्यते इत्यादिभिर्वादेशैर्चत्विग्नः समर्प्यते तत्र मशयः क्रिमिद्र समर्पणमृत्विजां यथेष्टं विनियोगार्थं परिक्रयाय ? उत द्रव्यप्रतिपत्त्यर्थं भव्यार्थे तितत्र 'भक्तस्याश्रवणात्तावत्तदर्थं नावगम्यते क्रियत्पदानसिन्तावद्भवतीति तदर्थता न ह्यश्रुते भक्ते तादर्थ्यमध्यवसातुं शस्यं कर्मकरेभ्यश्च श्रीयते दीयमानं च कीयतामपि तावदानतिं करोतीति सोमचमसद्यपरिक्रयायंता मैवं स्यामी हि द्रव्यदानेन परिक्रीणीत न त्विह स्यामित्थं कल्पविदूषा देयतामै हविर्यतः सकलस्य हविषो देयताये

प्रसत्त्वादनीशानो यजमानस्तुल्यः स चत्विभिः कथे परिक्रीणीत, तस्माच्च
परिश्रम शेषस्य तु प्रतिपत्तपेक्षत्वाद्भोग्यतया च पुरोडाशस्य भक्षणमिव
प्रतिपत्तिरवगतेति कर्तृविशेषमात्रापेक्षाया ब्रह्मादयोनियम्यन्ते, तद्विषय-
स्यापि दृष्टमेव प्रयोजनं तेषां करिष्यमाणकर्मप्रयोगकौशलं भक्षणद्वि-
सामर्थ्यं भवतीति भक्षणार्थता ॥

इति शास्त्रदीपिकाया नृनोपाध्यायस्य चतुर्थे पादः ॥ ४ ॥

अथ तृतीयेऽध्याये पञ्चमः पाद आरभ्यते ॥

धुवाज्यादिभिः स्विष्टकृदा-
दिशेषाननुष्ठानाधिकरणम् ।

सू० आज्याश्च सर्वसंयोगात् ॥ १ ॥

शेषकार्याणि किमाज्यादप्युपाध्यायद्रव्यान्कृतव्याः न्यतनेति संशयः
तत्राभिषेवात्कृतं ज्ञानं, ति प्राप्ते उच्यते—कृतार्थस्य प्रतिपत्तपेक्षस्य स्थितस्य
शेषस्य प्रतिपत्तयानि शेषकार्याणि, न चाज्यमेकविधमस्ति यतावत् धुवा
यामप्युपाध्यायार्थे यदीति स्वस्तिष्टमास्य तत्परात्वाद्वायुपस्तराद्याद्युपयोगी-
त्यकृतार्थं न प्रातिपत्त्यहे, सर्वान्ते च तेन हविःशेषेण समिष्टपशुहोमः
क्रियते इति न ततः शेषकार्याणि । यत्तु जुहा चतुर्थेहीतमाह्वं यदीति
तदर्थेण हुतमिति शेषाभावात् नाज्याच्छेषकार्याणि ॥

साके प्रत्याग्ये शेषकर्मानुष्ठान-
नाधिकरणम् ।

सू० साकं प्रस्थाप्ये स्विष्टकृदिहं
च तद्वत् ॥ १ ॥

साकं प्रस्थाप्ये धूमने “सह कुम्भीमिरभिकामेति”ति तत्र किं
शेषकार्याणि कर्तव्यान्त्युत तेषु नेति तदर्थं च किं कुम्भीपुः शेषो विद्यते
इति नेति, तत्राभिक्रमणमात्रं कुम्भीमिर्ने होम स त्वभिक्रम्याप्याहवनी-
यमज्जायेव जुहा यथावर्तते कर्तव्य इति शेषसद्भावात्कृतं स्वस्तिष्टकृदादि
इति प्राप्ते धूमः, नेदमप्राकृतकार्यमपूर्वैरधिक्रमणं कुम्भीमिर्विधीयते किं

तु यदेव प्राकृतं होमार्थं जुहुःश्रमिक्रमणं तत्रैव जुहुमपहाय कुम्भ्योनि-
शेष्यमानाहोमार्था विज्ञायन्ते, न ह्यन्यथा होमार्थाभिक्रमणसम्यग्भा युज्यते
तदनेन प्रकारेण कुम्भीभिर्होमो विधीयते तद्विधौ चाभिक्रमणं प्राप्तमेवा
नुवर्तते तस्मादत्रापि शेषभावाच्च शेषकार्याणि ।

सौचामण्यां शेषकर्मणस्तु
पदानाधिकरणम् ।

सू० सौचामण्यां च ग्रहेषु ॥ ६ ॥

सौचामण्यां पयोयहा सुरापहाश्च तत्र श्रूयते 'यथावहीतान् यहा
वृत्तिज्ञ उपान्वृत्ते उत्तरेऽग्नौ पयोयहान् जुहुति दक्षिणानौ सुरापहानिति,'-
तत्रापि पूर्ववदेव सशेषपूर्वात्तरपक्षाः विशेषः सौम्यदत्तस्यश्रुतिस्वात् तत्र
च शेषमद्भावात् इहापि स्याद्विमाणाशङ्कां व्यावर्तयितुमर्हतिः ।

सर्वपृष्टेष्टां स्विष्टकृदि-
हार्दना सकृदनुष्ठानाधिक-
रणम् ।

सू० द्रव्यैकत्वे कर्मभेदात्प्रतिकर्म-
क्षियेरन् ॥ ४ ॥

सर्वपृष्टायां पट्टकर्माणीन्द्राय रघनराय निर्वपतीन्द्राय वार्हताये-
त्येवमादीनि तेषां षड् हवींषि क्रमेण यथादेवत निरूप्य प्रकृतिश्रुत्सहा-
यघातपेषणे कृत्वा विभागे प्राप्ते तमकृत्वा वचनात्सर्वैरेकं पुरोडाशं
कृत्वा ततः समन्ततः पर्यवदाय प्रधानानि क्रियन्ते तत्र हि प्रतिकर्मभेदेन
स्विष्टकृद्विहमयदेवम् - उक्त सकृदिति संशयः तत्र कर्मयदुन्येन प्रति-
कर्मावसायिभिः छोटकैः शेषकर्माणि प्रतिकर्मं प्रदिश्यते, तस्मात्प्रति-
कर्मावदेव, तथा च प्रधानभेदे एकस्मिन्पि शेषे शेषकार्णेश्च सिद्धवद्भूतं
दर्शयति "द्विरैन्द्रयावयव्य भवतीति" "द्विर्होतव्यं षपट्कृतंतीति तद्विह-
पाति प्राप्ते दूमः "सर्वसाधारणः शेषस्तस्मात्सकृदव्यत्ये। तावत्तैव हि सर्वेषां
कृत स्याद्विशेषतः" ॥ ननु त्यक्तस्य पुनस्त्यागायोगाच्च सकृत्. पुरोडाशः सर्वो-
र्घः. हि त्यक्तैकोऽवयव एकैकस्य यागस्य साधनं तद्विनाशयत्वेन यो यागः क्रियते
तदुत्तरार्धादवधीयमाने तस्य शेषादवत्तं भवतीति भेद एव न्याय्य, नैत-
देव च अवयवानामेव विशेषावहणाच्च ह्यतत् ज्ञायते ययमयवयोऽस्या-
यमस्येति विशेषे प्रमाणाभावात् होमदेशा एव वचनाद्व्यवस्यता न याग-
देशाः. तेन यागावस्थागमेव सकृत्पठितस्य योऽस्मिन् पुरोडाशे निर्वापद-

शापामिन्द्राय रथस्तथा दातु प्रकान्तोऽश्वस्त तस्म ददामीति, एव सर्वेषु
कृतेषु शेषस्य साधारणत्वादपह्नयमाणविशेष शेषकार्यं तन्नेण सकृत्कर्तव्यम
ऐन्द्रवायवे तु वचनात्मतिकर्मभक्तो न प्रधानभेदात् हेतुनिर्देशस्यैवैवात्र
मात्रम् ।

ऐन्द्रवायवे हि शेषम
वचनाधरकामम् ।

सू० ऐन्द्रवायवे तु वचनात्मतिकर्मभक्तः
स्यात् ॥ ५ ॥

ऐन्द्रवायवे तु किं सकृद्वचनं ? मुत हि ? इति पूर्ववत्सङ्गतिरिति प्राप्ते
वचनाद् द्विरिति सिद्धान्तः, मति वचने पूर्वपक्षासम्भवात्पूर्वाधिकरण एव
सोपवर्णनापरिहाराय सूत्रं नाधिकरणान्तरम् ।

सोमे शेषमवस्थाधिकरणम् । सू० सोमेऽवचनाद्वचो न विद्यते ॥ ६ ॥

सोमे च वचनो ग्रहाराधनसारश्च पुरुषाश्च तत्र सद्यः किं न कृति
त्कस्यचिद् भक्षणं ? मुत सर्वत्र सर्वेषामविशेषेण भक्ष ? उत यस्य यत्र
प्रत्यक्षवचनं तस्य तत्र भक्षणम् ? अथवा समाख्यात्रघटकारहोमाभिपक्ष
प्रत्यक्षवचनैर्भेद इति, वार्तिके तु सर्वत्र सर्वेषां भक्ष इति पक्षमतिमन्द
त्वाद्नुपपन्नस्य जय यदा इत्युक्तं, तद्विदमतं प्रभृति होमाभिपक्षाभ्या
चेत्येवमतमेकमधिकरणं तत्र "भक्षणं नास्ति सोमस्य नि शेष इत्यने यत ।
शेदे सत्यपि नैकत्र भक्षणं विध्यभाषत । सोमे हि यद् यद्वात् स्यादप्यति
वमसं जुहोतीति वचनात्सोत्राप्रणीताद्वा प्रत्यायीयवत्त्वेन एव नास्ति
कुतो भक्षणम्, यत्प जुहोतीति वचनमत्यन्तासोमपात्राणां अनुषादमात्र
मिति मन्यते । यत्स्वर्गाग्न्युतिपातमात्रेण शास्त्रार्थस्य कृतत्वात्तात्पर्येणैव
इत्याह तस्य सोत्राप्रत्यायाद्यपि तथैव स्यादुपाशु जे च कौतुहल्य शेष
स्यात् । अथ शेषकार्यवशाच्छिष्येण तत्तस्तिपात्राण्य प्रयोजकत्वाच्छेयनाशदो
पापहारादावपि स्थितकृतादावपि हविर्नारागमः स्यात् तस्मादशेषत्वाद्
भक्षणम् । यदापि चात्र जुहोतीति वचनम्यानन्यार्थत्वात्तद्वैव ध्यातयाऽपि न
भक्तो वचनाभाषात् पुरस्तादैन्द्रवायवे भक्षणं वचनं प्रथमभक्तो हवि
र्धानेपात्रभिरभिपुन्याऽऽहवनीये दुम्या प्रत्यञ्च परित्य सद्रसि भक्षणं

भक्षयन्ती"त्यादौ सर्वत्र गुणान्तरव्यवहारात् तत्परो विधिर्न भक्षं विधत्ते, अथैतस्य होरियोजनस्य सर्व एव लिप्सन्त इति लिप्सामात्रं श्रुतं न भक्षस्तस्मात्वास्ति भक्ष इति प्रथमपक्षः शेषस्तावदन्वयोमविधानादन्वयस्य तस्य चामति भक्षे विशेषविधानं पुरस्तादैन्द्रयायव भक्षयतीत्यनुपपद्यमानं भक्ष गमयति, तच्च लिङ्गं स्यात्तीपुलाकवद्विशेषेण भक्ष गमयतीति सर्वत्र सर्वेषां भक्ष इति द्वितीयपक्षः । स्यादेतद्विधि विशेषविधिरयम, असत्यां तु भक्षणप्राप्तौ विशेषविधिर्न घटत इति अयमेव विशिष्टभक्षविधिः, तस्माद्विज्ञेन्द्रयायवादौ यस्याध्वर्यादेर्भक्षोपदेशस्तत्र तस्य भक्षो नातिप्रसज्यत इति तृतीयः पक्षः, सिद्धान्तस्तु सत्यमेतत् यथोपदेशं भक्ष इति पुरस्तादैन्द्रयायवस्येवमादिभिस्तु भक्षोपदेशो येषु तेव्येव भक्ष इति न मृष्यामहे कारणान्तरादेव भक्षप्राप्तेः पुरस्तादित्यादेस्तु विशेषमात्रपरत्वात् तच्च कारणान्तरमन्यत्राप्यस्ति, किं पुनः कारणान्तरं समाख्यावपट्टकारहोमाभिर्व्या यथायथ प्रायकाः, होरियोजने तु वचनं तत्र चमसेषु तावत्समाख्याया चमसिनां भक्षः, होतृचमसादिसमाख्या वेदे प्रेतुहोतृचमस इति मन्त्रे पठिताः, सोमचमस इति लौकिकी समाख्या चमस इत्येवोऽद्वयस्य चमसैराणादिकोऽधिकरणसाधनोऽसत्-प्रत्ययः, तस्माद्वच होत्रादिभिश्चमित्यः सोमस इति सिद्धचमसेषु चमसिनां भक्षः ॥

उद्गातृणां नष्टं सुत्राज्ज
एवेन भक्षाधिकरणम् ।

सू० उद्गातृचमसमेकः श्रुतिसंयोगात्

॥ ७ ॥

सप्रति वपट्टारादिनिमित्तं भक्षणमनुत्वाऽधिकरणमसमाख्येयान्तरसा-
माख्याभक्षप्रसङ्गमेवानुसरति, तत्रैव मन्त्रे "उद्गातृणां चमस" इति श्रूयते त-
त्रोद्गातृचमसमुद्गाता एको भवयेत् प्रातिपदिकार्थोपरिधिनोऽहुत्वस्य पाश-
चदस्याह्वयकत्वमिति प्रथमः अर्थः, युक्तं एवेन अनुत्वात् अकारणेऽत्यन्ता-
सम्भवादित्त्वं तु लक्षणयाऽर्थपरत्वे सम्भवति न वचनस्यात्यन्तप्राधानं युक्तं

न्यादुपट्कारादेर्येहेष्वपि साधकाश्रयात्प्रतिपत्तेश्चैकेनैव लक्षण्येन सिद्धेः
चमसिनामेव चमसेषु भक्ष इति पूर्वं पक्षः । वाचनिकयोर्वपट्कारहोमा-
भिपद्यते । समाख्यया बाधायोक्तस्यास्य निरवकाशत्वेन ताभ्यां बाधा
सम्प्राप्तव्यप्रशस्य सर्वेभ्यो प्रतिपत्तिस्तम्भयेऽन्यतरस्यापि बाधो न युक्त
इति समुज्जय एवेति सिद्धान्तः ॥

हेतु प्रथमम्
साधिकाश्रयः ।

सू० एकपात्रे क्रमादध्वयुः पूर्वा भक्षयेत् ॥ १५ ॥

सिद्धेऽनेकेषां भक्षणोक्तमस्ति न्यते । किमध्वयुः पूर्वं भक्षयेत् इति
वपट्कर्त्तुः इति तत्राध्वयुहस्ते पात्रस्यावस्थानात्स तावद्भक्षयेत् । ततो वपट्-
कर्त्ता चमसिनः पश्चात् । वपट्कर्त्तुं प्रथमभक्ष इति भक्षपरं न प्राथम्यमपि
विधत्तेषां प्रमेदात् । अथवाऽध्वयौ प्राथम्यस्य न्यायतः स्थितत्वात् तद्वा-
धनं युक्तं वपट्कर्त्तुं चमसिना धानवगतं क्रम आकाङ्क्षित इति तद्विषय
मिदं वचनं वपट्कर्त्तुं चमसिभ्यः प्रथमं भक्ष इति नाध्वय्यपेक्षिततया, तस्मा-
दध्वयौः प्रथमं भक्ष इति शब्दे प्रथमः । “वचनस्याविरूपेण प्रवृत्तेर्यायमात्रेण
सङ्केतायोगाद्विशिष्टविधानात् साध्यभेदाभावात् । “हे ते वनः प्रथमं
पादो” इति मन्त्रेणोत्कारणभूतस्य वपट्कारस्य च प्राथम्यात्तन्निमित्तलक्षणं
प्रथमं कर्त्तव्यम् । ये तु वचनाभावेऽपि कारणप्राथम्यादेव वपट्कर्त्तुं प्रथमं
भक्षणं भवतीति प्रतिपादयितुमिदमधिकरणम् । वचनापन्यासस्तु कृत्वा
चिन्तोद्घाटनार्थमित्याहुः । तेषां स्वव्यवहारविरोधः—तार्त्तव्यं क्रमेऽभिधेयो-
विधेयत्वेति विसृज्य व्यवहरन्ति । अत एवासौ स्मृतीये चिन्त्यते इत्याहुः ।
अत्रैवाधिकारेण क्रमचिन्ता । वपट्काराच्च भक्षयेदित्यत्र वपट्कारो भक्ष-
निमित्तमित्युक्तं न क्रमः । स स्थिरैव चिन्त्यते । स चेद्वचनपनादप्यन्यादा-
देव चिन्त्यते सोऽप्यनभिधेयः पाञ्चमिकप्रवृत्तिधेयश्च स्यादिति सिद्धा-
न्तहानिः, यस्मिन् साऽसौ चिन्त्यः स्यात् । प्रसङ्गादि ह चिन्त्यते । युष्मा-
कमिमेति चेत्तर्हि ते भैव घृदि विधेयत्वादसौ स्मृतीये चिन्त्यत इति पञ्च-
मिकाद्विरोधाभिधानं प्रलापः । किंच यदि वचनादिति सूत्रं कृत्वा चिन्तो-
द्घाटनार्थं तर्हि तदधिकरणं सामान्यं कर्त्तव्यम् इदं तु कारणानुपूर्व्यादिति

मूत्रात्प्रागेव कृतमिति न कृत्वा विनोद्घाटन युज्यते । यदि न्यायादेश
प्राप्य लभ्यते ततोऽवचनमेवेदं न्यायानुवादमात्रत्वात्तत्र वचनादिति
मूत्रानुपपत्तिः । न च शक्यमिदं न्यायाल्लभ्यु यदा वषट्कारः न तदा
भक्षणं कर्त्तव्यम् अहुतस्य भक्षणमभवाद्वापि तु कृते तत्रिमित्तकमिदमपि
भक्षणं तदुपस्थितमेवेति न विशेषः प्रत्युत वषट्कारनिमित्तमुपपन्नं वषट्
होमनिमित्तं स्वभष्टम् ॥ इति तदेष प्रथमं कृत्वा पश्चादन्यत्कर्त्तव्यम् ।
यद्यपि हि सहालम्भे सखनीयमुपाकृत्य पश्चादनापोमीयोपाकरणमिति ।
तस्मादुचनादेश प्राप्य वषट्कर्त्तुं । अभ्युच्चयमात्रं तु कारणानुपूर्व्यम्

भक्त्यानुज्ञापूर्वकत्वाधि
करणम् ।

सू० वचनादनुज्ञातभक्षणम् ॥ १३ ॥

नानुपहृतेन सोम पात इत्यत्रोपहृतशब्देनानुज्ञानमुच्यते इति
दर्शयितुमुत्तरविन्तां धैतस्मूत्रम् ॥ तदुपहृत उपहृतस्येति नानुज्ञापयेत्ति
ह्यस्ति । अनुज्ञाप्य भक्षयितव्यं वचनादिति म्यित तल्लोक्रियेन शब्देन मन्त्रेण
चेति । उपहृत उपहृतस्येति लिङ्गवन्मन्त्रान्वाधानात्तेनैव कर्त्तव्यमिति इदं
मपि प्राप्तस्मूत्रमेव ॥

यैदिकयाधनं प्रतिवचना
धिकरणम् ।

सू० तत्रार्थात्यतिवचनम् ॥ १४ ॥

“उपहृत उपहृतस्येति” इति मन्त्रः स किं समस्त एवानुज्ञानानुज्ञापनयोः
अन्यतरत्र प्रयाक्तव्य इतरत्र लौकिक शब्द उत ? उभयत्रापि समस्त ? किं
या विभक्त्य यथायथमिति । तत्रानुज्ञापनपूर्वकत्वादननुज्ञाया मन्त्राद्ययोश्च
तद्विपरीतत्वाच्च विभक्त्य विनियोगः । तस्मान्ममस्तोऽयमन्यतरत्रोभयत्र
चेति प्राप्ते यूम । लिङ्गेन वाक्यं बाधित्वा विभाग एव मन्त्रयोः । तत्रापि
पाठक्रमम् अर्थक्रमेण बाधित्वा पश्चात्पाठितोऽप्युपहृतस्येति पूर्वभाषित्य
नुज्ञापने पाठ्यः । पूर्वपाठितोऽप्युपहृत-शब्दः पश्चात्तनायाः अनुज्ञापाम् ॥

श्रुत्याप्राप्त्यामनुज्ञापनाधि
करणम् ।

सू० तदेकपात्राणां समवायात् ॥ १५ ॥

१ उपस्थितमेवेति या ।

२ पश्चात्तनायामनुज्ञापामिति पाठः यद्यपि यद्यपि सर्वपुस्तकेषु दृश्यते तथापि
पश्चात्तनायामनुज्ञापामित्येव युक्तं पाठ इति नापराक्षमपरोक्षपाठानुधानाम् ।

तदुपह्वानं किं सर्वेषां पुरुषाणामुत्तरकृपात्राणां मेवेति । अथ शेषा-
त्सर्वेषाम् इति प्राप्ते श्रमः ॥ दृष्टार्थमनुज्ञापनश्लोका भागाधिक्यं च सर्वं
यितुं तत्त्वैकपात्राणामेवेति तेषामेवानुज्ञापनम् ॥

एव यदुभयमस्ति
तार्थाधिकरणम् ।

सू० याज्यापनयेनाशनीतोभक्षः प्रवरवत् ॥ १६ ॥

होतृप्रवचनाम्यातायाज्याः समाख्यया होतुं प्राप्तास्तत्र काश्चि
होतुत्पत्तीय यज्ञमानस्य विधीयते । तस्यापनीयमानाया किं वषट्कार-
लक्षणपनीयते ? उत नौ होतव्येषावतिष्ठते याज्यामात्रं स्वपनीयत इति
संशयः । तत्र । यज्ञमानस्य याज्येति याज्यापनपरोक्षता । वषट्कारस्तु
याज्यासौ भिन्नत्वात्पनीयते । याज्याया अधिप्रवट्करीतीति याज्यासौ
वषट्कारस्य भिन्नत्वाच्च तदपनयने उपनयः । यद्यपि स्वयं वा त्रिषदा यज्ञ
तीति यदृष्टं यत्तमानस्योक्तं तदपि याज्यामात्रप्रयोगाद्विधोपपन्नं यत्
स्तेन प्रमुक्तायाः याज्याया अधिहोमे नैव वषट्कुर्वीत विहितश्च भक्षस्तस्मै
वेति । प्राप्ते श्रमः । यदृष्टं यत्तमानस्य प्रत्यक्षवचनाच्छ्रुतम् । परिपूर्णं च
यदृष्टं वषट्कारेण ज्ञाप्यते । याज्यामात्रप्रयोगे तु नू तत्त्वं न युज्यते ।
अनन्वाचं च यदृष्टं याज्यामात्रं दूयवसौ । अवात्याद्यज्ञमानोऽतो वषट्-
कुर्वीत एव नः । भवोऽपि यज्ञमानस्य वषट्कारनिमित्तकः ॥

फलवचसस्य राज्याविका
तार्थाधिकरणम् ।

सू० फलवचसैनैमित्तिको भुक्तविका-
रः श्रुतिसंयोगात् ॥ १७ ॥

“यदि राजन्य वैश्य वा याज्येत्स यदि सोम विभक्त्यपेक्ष्योपधत्ति
भिनीराहृत्य ता सविष्यदधित्युत्तृत्य तमस्मै भक्ष प्रयच्छेत् सोममिति राज-
न्यवैश्यनिमित्तेन सोमविकारः फलवचसः श्रुतः स किं भक्षमात्रे सोम
विकुर्यात् ? तुत याज्याया ? मिति संशयः । तत्र विभक्त्यपेक्षित्युपक्रमादुक्तं प्र-
च्छेदिति चोपसंहारात्तत्रैव विकारो नेत्यायामश्रयणादेव प्राप्ते श्रमः । यागा-
येद्व्यसत्काररूपभक्षणमङ्गतेः । स्तिभिनीचमसो यागे द्रव्यमित्यभिधायते ।
यदि सोम विभक्त्यपेक्षित्युपक्रमादुक्तं तत्र फलवचसो निमित्तं

प्रकरणाच्च सोमभक्षो न लक्षान्तरम् । स च यागद्रव्यसंस्कारत्वेन निर्ज्ञात-
स्तत्सम्बन्धित्वेन च श्रूयमाणः फलप्रसोक्त्या तत्सम्बन्धायोगाद्यजमान-
चमसयागाभ्याससाधनत्वं प्रतिपद्यते । तदेष भक्षसम्बन्धकयनव्याप्तेन
तद्द्वाराऽवगतयागसम्बन्धित्वेन विधीयते । तद्विधौ च भक्षसम्बन्धः प्राप्त-
पद्यानुष्ठाने मस्माद्विन्याधिकारस्त्वम् । एतेनाभिप्रेत्युक्तपूतीकानां याग
साधनत्वं व्याख्यातम् ॥

प्राश्निकानामेव राजन्य-
मसःपुनर्वर्णाधिकारमम् ।

सू० अनुप्रमर्षिषु सामान्यात् ॥ १८ ॥

राजसूये दशपेय सोमधिकरः तत्र राज्ञोऽधिकारः । ज्योतिष्टो-
माच्च तत्र दश चमसा प्राप्ता । तेषु यजमानचमसस्य यज्ञे लक्षणे प्राप्त-
तत्रेदं श्रूयते 'दश दशैरुक्तं चमसमनुप्रमर्षयुः । शतं ब्राह्मणा सोमान्भक्ष-
यन्ती'ति तत्र सशयः । किं यजमानचमसं राजन्या दश भक्षयेयुः ? उत
ब्राह्मणा ? इति, तदर्थं च किं दश दशेति ? अर्थः, शतं ब्राह्मणा इत्यनुवादः ? ।
उतायमपि विधि ? इति । तत्रानुप्रमर्षयुरिति विधिश्चक्षणात्मनि चमस दश-
सप्त्या विधीयते । तथा सज्यामात्रं प्राप्तं निवर्तते, जातिस्तु प्राकृतैश्च
तिष्ठते तत्रारुणैकहापनीन्यायेन जातिसंख्ययोर्मिथे । नियमे सति ब्राह्मणा
चमसेषु ब्राह्मणा दश राजन्यचमसेषु राजन्या दश भवन्तीति शतं ब्राह्मणा-
भक्षयन्तीति वर्तमानापदेशात्प्रत्ययिष्ठशतसंख्यानुवादः । भूम्ना च ब्राह्म-
णा ब्राह्मणेषु ब्राह्मण-शब्दः । अनुवादाच्च लक्षणाऽपि न दुष्यति । तस्माद्ब-
्रह्मण्यजमानचमस राजानो दश भक्षयेयुरिति । "उच्यते विधिरेवायमर्थेन्यात् ब्रूते-
स्तथा । अन्यथा यदेव व्यर्थं लक्षणा च प्रसज्यते ॥ न हि कृत्स्नानुवादस्य
किंचिदस्ति प्रयोजनम् । सम्प्रश्नानां श्रुतौ नैव लक्षणाऽप्युपयुज्यते । तस्मा-
च्छतानुवादेन ब्राह्मण्यमहं बोध्यते । तत्र च न्यायतः प्राप्ता राजजाति-
निवर्तते । स्यात्पञ्चमलकारेण विधिरव समिदादिवत् । ब्राह्मणानामतो
भक्षो राजन्यचमसे स्थितः ॥

इति शास्त्रदीपिकाया तृतीयस्याध्यायस्य पञ्चमः पादः ॥ ५ ॥

१ क्षिमिनी-मुमुषमुच्यते ।

२ प्राकृत्येवावगतत्वेन इति युक्तः पादः ।

तदुपहृतं किं सर्वेषां पुरुषाणामुत्तैरुपात्राणां मेवेति । अथ शेपा-
स्त्वर्थेयाम् इति प्राप्ते धूमः ॥ दृष्टार्थमनुज्ञापनव्यतीक भागाधिक्य ॥ मर्षे
पितु तत्तैरुपात्राणामेवेति तेषामिवानुज्ञापनम् ॥

स्वयं यदुभयौक्ति
तार्थपरकः ॥

सू० याज्यापनयेनापनीतोभक्षः प्रवरवत् ॥ १६ ॥

हेतुप्रवचनाच्चात्तायाज्याः समाख्यया हेतुः वाप्तास्तत्र कारिण
हेतुरपनीय यज्ञमानस्य विधावति । तस्यापनीयमानाया किं वषट्कार-
लक्ष्यपनीयते ? उत नैव हेतुर्वैवावतिष्ठते याज्यामात्रं स्वपनीयत इति
संशयः । तत्र । यज्ञमानस्य याज्येति याज्यापनयवोदना । वषट्कारस्तु
याज्यातो भिन्नत्वाच्चापनीयते । याज्याया अधिवषट्करातीति याज्यातो
वषट्कारस्य भिन्नत्वाच्च तदपनयने उपनयः । यद्यपि स्वयं वा निषद्या यज्ञ
तीति यदृष्ट्य यज्ञमानस्योक्तं तदपि याज्यामात्रप्रयोगादेवोपपन्नं अत
स्तेन प्रयुक्ताया । याज्याया अधिहोमे नैव वषट्कुर्वीत किमितरत्वं भक्षस्तस्मै
वेति । प्राप्ते धूमः । यदृष्ट्य यज्ञमानस्य प्रत्यक्षवचनाच्छ्रुतम् । परिपूर्णं च
यदृष्ट्य वषट्कारेण ज्ञायते । याज्यामात्रप्रयोगे तु न्यूनं तज्जन न युज्यते ।
अनवान्नं च यदृष्ट्य याज्यामात्रं व्यपचसौ । अवात्यायज्ञमानोऽतो वषट्-
कुर्वीत एव नः । भक्षोऽपि यज्ञमानस्य वषट्कारनिमित्तकः ॥

फलवचनस्य वज्यादिका
रताधिकरणम् ।

सू० फलवचनसैनैमित्तिको भुक्षविका
रः श्रुतिसंयोगात् ॥ १७ ॥

“यदि राजन्व वैश्यश्च । याज्येत्स यदि सोमं विभक्तयिवेद्ययोधसि
भिनीराहृत्य ता सर्विष्यदधिन्यन्मृक्ष्य तमस्मै भक्ष प्रयच्छेत् सोममिति राज-
न्यवैश्यनिमित्तेन सोमप्रकारः फलवचनः । श्रुतः स किं भक्षमात्रं सोमं
विकुर्यात् ? दुत याज्यायाऽमिति संशयः । तत्र विभक्तयिवेद्यपुष्कमाद्भुतं मर्ष-
च्छेदिति सोमसद्वारात्तत्रैव विकारो नैज्यायामप्रवृत्त्यादौ वा लो धूमः । यागा-
यदृष्ट्य सत्कारूपमभक्षमदुतेः । स्तिभिनीचमसो यागे द्रव्यमित्यभिधाने ।
यदि सोमं विभक्तयिवेदिति सोमभक्षमनुत्कीर्त्यं तत्र फलवचनो निमित्तो

प्रकरणाच्च सोमभक्षो न लक्षान्तरम् । स च यागद्रव्यसंस्कारत्वेन निर्जात-
स्तत्सम्यन्धित्वेन च श्रूयमाणः फलमसौन्यथा तत्सम्यन्धागेगाद्यजमान-
चमसयागाभ्याससाधनत्वं प्रतिपद्यते । तदेव भक्षसम्यन्धकथनव्याजेन
तद्द्वाराऽवगतयागसम्यन्धित्वेन विधीयते । तद्विधौ च भक्षसम्यन्धः प्राप्त-
पधानूद्यते सम्मार्दित्याधिकारत्वम् । एतेनाभिषेकपुनःपूतीकामा, याग-
साधनत्वं व्याख्यासम् ॥

ब्राह्मणानामेव राजन्य-
समाप्तुपसर्गणाधिकारणम् ।

सू० अनुप्रसर्पिषु सामान्यात् ॥ १८ ॥

राजसूये दशयेव सोमविक रः तत्र राज्ञोऽधिकारः । ह्येतिष्टो-
माच्च तत्र दश चमसा प्राप्ता । तेषु यजमानचमसस्य यज्ञो लक्ष्यं प्राप्तं
तत्रेदं श्रूयते 'दश दशैकं चमसमनुपसर्प्युः । शतं ब्राह्मणा सोमान्भक्ष-
यन्ती'ति तत्र सशयः । किं यजमानचमस राजन्या दश भक्षयेयुः ? उत
ब्राह्मणा ? इति, तद्वयं च किं दश दशेति । अधि., शतं ब्राह्मणा इत्यनुवादः ? ।
उतायमपि विधिः ? इति । तत्रानुप्रसर्प्येयुरिति विधिश्चणात्माति चमस दश-
सप्त्या विधीयते । तथा सप्त्यामत्रं प्राकृतं निवर्त्तते, जातिस्तु प्राकृतैवा'व
तिष्ठते तत्राहणैकहापनीन्यायेन जातिसम्यगोमिथो नियमे सति ब्राह्मण
चमसेषु ब्राह्मणा दश राजन्यचमसेषु राजन्या दश भक्षयन्तीति शतं ब्राह्मणा-
भक्षयन्तीति वर्त्तमानापदेशात्प्रवर्गशिष्टशतस्य आनुवादः । भूम्ना च ब्राह्म-
णा ब्राह्मणेषु ब्राह्मण-शब्दः । अनुवादाच्च लक्षणाऽपि न दुष्यति । तस्माद्य-
जमानचमस राजानो दश भक्षयेयुरिति । "इत्येते विधिरैवायमर्थस्वात् वृत्ते
स्तथा । अन्यथा घवनं व्यर्थं लक्षणा च प्रसज्यते ॥ न हि कृत्वानुवादस्य
किंवदन्ति प्रयोजनम् । सम्प्रश्रान्त्या श्रुतौ नैव लक्षणाऽप्युपयुज्यते । तस्मा-
च्छ्रान्तानुवादेन ब्राह्मण्यमिह चोच्यते । तत्र च न्यायतः प्राप्ता राजजाति-
निवर्त्तते । स्यात्पञ्चमलकारेण विधिरव समिदादिवत् । ब्राह्मणानामतो
भक्षो राजन्यचमसे स्थितः ॥

इति शास्त्रदीपिकाया तृतीयस्याध्यायस्य पञ्चमः पादः ॥ ५ ॥

१ सिमिनी-मुकुनमुच्यते ।

२ प्राकृत्येवावतिष्ठत इति युक्तः पाठः ।

अथ तृतीयेऽध्याये षष्ठः पादः आरभ्यते ।

अथ सुधादिषु खादित्वादिशब्दे
प्रकृतिसामानाधिकरानम् ।

सू० सर्वार्थमप्रकरणात् ॥ १ ॥

अनारभ्य विनारभ्यस्तावगत शेषविषय विनार ममाद्यन्तानां
तमेकानारभ्यस्तावमनुमधत्ते । “यस्य खादिरः सुबोध्यति यस्य पर्यमयी
जुहूभवेतीत्यनारभ्य जुहूद्युद्देशेन विधीयमानाः पर्यतादयो जुहूदीनां
कृत्वव्यभिचारात्तद्वद्वारेण कृत्वयंता इति स्थिते विन्यसे । किं प्रकृतिविकृति-
साधारण विधानम् ? उत प्रकृतेरर्थे ? इति । तत्र ‘सुहृदिवादिमात्र हि पर्य-
तादिरप्युक्तम् । या चोपदेशिकी प्राप्ति प्राप्तिर्वा चातिदेशिकी । मर्त्ये वा
प्राप्तिरूपेण सुखा तदनुवादतः । विधीयमान पर्यत्वं सर्वोपेक्षितं गम्यते ।
ननु येनातिदेशेन विकृतौ प्राप्यते ऽनुद्वः । तेनैव पर्यताऽपीति व्यपे तदुप-
देशनम् । नैव प्रमोक्षसिद्ध्यात्यर्थं नानुमानतः । नोदकात्प्राप्यते तस्मात्
तस्यैवा पर्यतादयः ॥ नैव द्विक्रिदोषः स्यात्प्राप्तस्य द्वि पुनरपेक्षेः ।
पृथक्त्येन पदार्थानां भवत्येकोदकस्तनः । तद्वज्जु मुच्यते प्राप्तिः प्रवार-
त्स्यतिद्विरपते । पदार्थानां यन्तु प्राप्तिस्तद्विशेषणमाश्रितः । समुच्चितारव-
ते मर्त्ये प्रकृतौ तद्विशेषणम् । तेन यावज्जुहूवादिर्विकृतौ तावत्तैव च प्राप्तेऽ
पर्यताऽपीति व्यपेक्षस्य पुनरपेक्षे । अद्वयं च जुहूशक्तिः । प्रतीक्षा
पर्यतावधि । तथा मर्त्येव पर्यत्वं प्राप्ते न तु विधीयते यत्र रायेव पर्यत्य-
विधिस्तेन व्यर्थस्थितः ॥

सामिधेनीनां भण्डवत्स-
ल्याणां विकृततामिनां वि-
कायम् ।

सू० प्रकरणविशेषात् तु विकृतौ वि-
रोधि^१ स्यात् ॥ २ ॥

मण्डपेन सामिधेनीरनुष्ठानादित्यनारभ्य द्रुत आह्वयस्य किं प्रकृता-
युः स विकृताविति मध्यमः, तदपेक्ष किं प्राकाराधिकेन वास्तव्येन सुख

१ तद्वज्जुजने इति वा ।

२ विरोधित्वादिनि तु वा ।

प्रकृतं गुणं ततो दृष्टं न गतिं तत्र द्वयोरपि वाक्यमयोगाविशेषात्तुल्यवृत्ततां
मन्यते, न च प्रकाशे न कश्चिद्विशेषः “वाक्यानुबलं यस्मात्तस्मात्प्रकृति-
गामिता । पूर्ववत्साप्तदशस्य तथा प्राप्ते ऽभिधीयते ॥ सामिधेनीस्वरूपेण
सद्यन्धो वाक्यतो भवेत् । तन्मात्रसद्गते चैते मर्त्ये स्यातामनर्थिके । अपूर्व-
साधनत्वाद्ये लक्षिते सद्गतिर्भवेत् तत्सत्त्वणात्रयोधश्च शीघ्रं प्रकरणाद्
भवेत् ॥ प्रकरणे विधीयमानस्य सर्वस्य प्रकृतानुबलाधनत्वं स्यात्तत इति
पाञ्चदशस्यमपि तत्रैव विधीयमानं तादर्थ्यं न विधातव्यमिति गम्यते
तादर्थ्यं च तन्माधनरूपसद्यन्धे घटते न सामिधेनीम्यरूपसद्यन्ध इति
स्वरूपातिक्रमेण साधनरूपलक्षणा तत्र लभ्यते, साप्तदशस्य तु रूपमात्रं
गम्यते नापुत्रार्थत्वं, स्वरूपस्य च सामिधेनीस्वरूपेणापि संशयो घटत
इति नोच्योपपत्तये लक्षणा, किं तु विधीयमानस्य साप्तदशस्यानर्थक्य-
परिहाराय प्रतिपक्षक्रतुसद्यन्धसामिधेनीलक्षणयादविपरिवर्तमानमेव कृत्व-
पूर्वं कथयितुं दृष्टयमागम्य तादर्थ्यसिद्धार्थं तत्साधनलक्षणाऽऽश्रयणीयेति
क्रतुसद्यन्धविपरुषादौघेत्यम् । अतः पूर्वनिविष्टपाञ्चदश्यवद्गुत्वात्तेनैव
निराकाङ्क्षा प्रकृतिमलभमानं साप्तदश्य विकृतिषु निवेत्यते, तत्रापि न
सर्वेषु किं तु श्रुतसाप्तदश्यामु मिश्रविन्दादिष्वेवेति दशमे वक्ष्यते ॥

मोटादनादीनां प्रकृति
गामिताधिकारम् ।

सू० नैमित्तिकं तु प्रकृतौ तद्विकारः
संयोगविशेषात् ॥ ३ ॥

सप्तदश वैश्यस्येति यदि वैश्यनिमित्तेन नैमित्तिकं साप्तदश्यं
विधीयते तत्प्रकृतौ वा स्यादुत विकृताविति प्रकृतेः, पाञ्चदश्याधरोधा-
त्पूर्ववद्विकृतिपूत्कर्णे द्वयोर्वा प्रकरणाधीतत्वं तत्त्वर्थत्वाच्च विकल्पे
प्राप्ते ऽभिधीयते, नैमित्तिक प्रकृतावेव नित्य पाञ्चदश्यं विकृत्य
निविशते तुल्यप्रकरणात्वात्तत्रोत्कर्षं तावद्वृच्छति “प्रकृतौ निविशेता-
तस्तत्रापि न विकल्प्यते । पाञ्चदश्येन किं त्वस्य बाधकत्वेन वसंते

नित्य सामान्यतः पूर्व सावकाशं विधीयते । नैमित्तिक विशेषेण पराचक्षिप्त
 काशकम् । नैमित्तिकमसौ हेतुत्रयादित्यस्य बाधकम् ॥ सामान्येन हि सर्वप्रयोगे
 गाणां पाञ्चदश्य तद्भावस्तत्तया वैश्यकर्तृक प्रयोगः नास्वन्दति तावत्
 जैव साक्षाद्विधीयमान साप्तदश्य बलवद्भवति तथा पूर्वमेव क्रतोः स्या
 भाविक नित्य विधीयते तेन तदसंज्ञातप्रतिपत्तत्वाच्च कस्यचिद्बाधकतया
 क्षाम्यते नैमित्तिकं तु निमित्तप्रयोगेन विधीयमान विशेषणतया पराचक्ष
 भवति, तत्तच्च तदुत्पत्त्यतिपत्तिज्ञानादस्यात्पत्तिकत्वात्तद्व्याधेनास्मान्
 नात् तद्धु लभ्यश्च तेनास्मात् प्रत्यक्षवचनात् अतः पूर्वगुणवाधका वैदा
 त्मान लभते सावकाशं च नित्य विप्र-राजकर्तृके प्रयोगे, अतो न तेनावश्य
 नैमित्तिकविषये निवेदय नैमित्तिकमनवकाशं नित्यावाधेन न शक्यते वि
 धातुं विधीयते च तदिति बाधकत्वम् । इत्तेन काम्यस्यापि मोक्षोद्देशादेर्गु
 णस्य नित्यसमसाविधाधकत्वं व्याख्यात, पूर्वपक्षस्तु नैमित्तिकेऽतिमन्द इति
 हत्वा भाष्यकार मूत्रितमपि नैमित्तिकमतिशयं मुख्यतया काम्यमुद्देश
 हारः काम्यस्य हि कृत्यार्थत्वाभावात्कृत्यार्थसमसत्ताभिश्च विषयत्वाच्च तेन
 बाधितुं शक्यते, तदुपे च कर्तोर्गुण्यात्कल न व्याप्त चित्तकृत्याश्रिता
 दपि गुणान्न च स्मात् यो हि मधुमेव दत्तदृष्टिर्दुर्मेला यावामधिरोहति
 तस्य विनिपात एव भवति तद्विहापि 'मधुदृष्टिदेशस्य गुणकाम
 प्रशस्यते । क्रियाकलशनाशात्मा विनिपात प्रसज्यते तस्माच्च प्रकृति
 निवेश सम्भवतीति विवृतिरयं गतिः । अथवा कृतत्रे चमसेन प्रणीय
 पुनः पशुकामाय होहनेन प्रणेतव्यं न तु बाधसम्भवः कर्तुर्गुण्यादिति
 भगव्येवाधिका उशुदा तत्रिवाकरणाच्च काम्योद्देशाद्वरण त्रिराकाशहेतवश्च
 नैमित्तिकप्रयोगोऽपि अत्रानुमतेषा 'यामघण्डपार्थेयमपरं चापि कारण
 येन काम्यं बलीय स्या चत्वावेमित्तिकादौ पुरुषार्थव्युक्ता हि मयं
 प्रवृत्तिः, काम्यं च कलप्रत्यासन्नं शीघ्रं प्रदुज्यते मोक्षोद्देशेन कृत्यार्थस्तु यमन
 विचरेणेति दुर्गन्धं, अनेवैव च हेतुना नैमित्तिकादपि कृत्यार्थत्वात्
 दश्यात्पुरुषार्थमेकविद्यत्याद्यनुयत्नस्य बलीयस्य भवतीति तस्मा
 तेन साप्तदश्य पाञ्चदश्य च द्वयमपि बाध्यते चाप्यपि भिद्यति

यत्वे प्रणयनादिद्वारात्तुल्यतयाऽस्ति धिरोधः, ततश्च क्रत्यर्थस्य तस्मि-
न्प्रयोगे बाधः प्रयोगान्तरे त्वमावयस्याप्यने, सामान्येन हि स श्रुतः
पशुकामप्रणयनप्रयोगे तु बाध्यान्तरगतश्चसमः सविधिमात्रेण सम्यध्यते
गोदोहनं तु तत्रैव बाधे श्रुतिमिति धनीयः, तदुक्तं 'पशुकामप्रयोगे तु
क्रमेण चमसाङ्गता । श्रोताद्वोदोहनात्तत्र चमसस्य निराक्रिये' इति बाधित-
त्वादेव न तदानीं चमसादेरद्वयत्वमवघातादेरिव कृष्णलादौ, अतस्तल्लोपे-
ऽपि नास्ति वैगुण्यं येन क्रियाफलविनाशस्तद्व्याज्य प्रणयनाभ्यासः स्यात्
'गुणहानिर्हि वैगुण्यं न चास्य गुणता तदा । गोदोहनं च न गुणः क्रतोः
कामाय चोदनात् । किं तु प्रणयनं दृग्जोहोमङ्गं क्रतोस्तदा काम्यनैमित्तिके
तस्मात्प्रकृतौ नित्यबाधके" ॥

आधानस्य पञ्चमानेष्टयम-
ङ्गताधिकरणम् ।

सू० दृष्ट्यर्थमग्न्याधेयं प्रकरणात् ॥ ४ ॥

आधान पञ्चमानेष्टयश्च मिथः सविहिता समावाताः, तत्र क्रिमाधा-
नमिष्ट्यङ्गं ? मुत ने ? इति तत्र प्रकरणादद्वयम् । ननु फलवत्सविधावफलं तदङ्गं
= चेष्टयः फलवत्स्य आधानं सफलमग्निनिष्पादकतया । इति न विपरीतमङ्गा-
द्वित्य, सत्यमेवं पूर्वपक्षयोर्दो मन्वते अग्नयोऽतिद्वेष्टेनेष्ट्यङ्गम् आधानं चाग्नि-
संस्कारक्रमवगम्यमानं प्रकरणादिष्ट्यङ्गभूताग्नीनां सस्कारक्रमवगम्यमानं प्रक-
रणादिष्ट्यङ्गभूताग्निसंस्कारकतयाऽवघातादिषट्षष्ट्यर्थम्, इष्टीनां तु विश्व-
जिह्वादिन्यायेन फलकल्पना भविष्यतीति, सिद्धान्तस्तु फलवदतिहोत्राद्य-
र्थत्वाद्वग्नयः फलवन्तः तदर्थं चाधानं श्रुतिसंयोगात्, इष्टयोऽपि प्राकरणि-
केन वाक्येन फलवदवगम्यङ्गं प्रकरणाद्वाऽऽधानस्यैव फलवतोऽङ्गं विज्ञायमा-
ना न फल्यफला भवितुमर्हति विनैव कल्पनया सर्वेषामर्थवत्त्वात् । यस्या-
तिदेशिकमग्नीनामिष्ट्यङ्गत्वं तदौषदेशिकेनेष्टीनामम्यङ्गत्वेनाधानाङ्गत्वेन
वा विद्ध्यमानवाध्यत इति वस्यते, तस्मादेष्ट्यर्थमाधानम्, अनारभ्यवादप्र-
स्तावादाधानवाक्यस्यानारभ्यवादत्वमेवावस्थितम् ।

आधानस्य सर्वोच्यताधि-
कणम् ।

सू० तत्प्रकृत्यर्थं यथाऽन्येऽनारभ्य-
वादाः ॥ ५ ॥

म्यतेऽनाभ्यासादस्त्वैर्मन्त्रेणोत्पद्यते, "किमाधानं-प्रकृत्ययमिति
मात्रार्थमेव वा । तत्र मन्त्रमपोन्यायात्प्राप्ता प्रकृतिगामिता ॥ उच्यते श्रुति
सयोगादाधानस्याग्नियेषता । प्रसिद्धक्रियुषत्वं प्रकृत्यावुपादिश्यते । यथास्म-
न्यथा दोषोद्विरुक्तिः स्यादिति ह तु । न कस्य चित्क्रमेण ह्युमिदं युन्यादाभावात्
वाक्यलक्षणया म्यात्वेवानाभ्यासद्वयत्वात्प्राप्तम् ॥ स्यादेतत् यथाऽनाभ्यासो-
मपि यथाऽप्ययौत्वं जुहूस्वरूपपरत्वे सत्यानर्थक्यात्क्रतुमाधनगिलक्षणया वि-
धीयमानं वास्यादव क्रत्वर्थं भवति तद्वनाधानमपीति, मैत्र जुहूद्वयोऽप्याह-
तिशिशेषा जिनापि यथाऽप्ययौत्वेन तदाकारसम्भवात्तत्त्ववर्णयत्वे शिष्या
नर्थक्याद्युक्ता तत्र साधनाशनलगा, इदं स्वाहवनीयादित्युच्यते ।
उच्यते यथाऽतत्त्ववर्णयत्वेऽपि शिष्यानर्थक्याभावाच्च साधनाशनलगा
क्रत्वर्थस्य युक्तमिति विशेषः । एतेन पञ्चमानेटीनामप्यकर्मार्थस्य व्याख्यातम् ।

पञ्चमानेटीनामप्युच्यते
अने । कर्तव्यताधिकारम् ।

सू० तानामग्निः प्रकृतितः प्रयाजवत्
॥ ६ ॥

प्रासङ्गिकमिदं पञ्चमानेटीषु किं पञ्चमानेटीषु कर्तव्याः ? नेति "तत्र
प्रकृतितस्तानामप्युच्यते । प्राप्ता-अग्निस्तदर्थेन कार्योपार्थाव्यष्टयो-
ऽपि ताः ॥ ननु याम्यद्वयोपार्थाव्यष्टयोऽपि कार्योपार्थाव्यष्टयो इत्यत्र यथा
एति" व्याप्तं "उच्यते नैव दोषोऽस्ति मान्यं न व्यष्ट्याने । यावतीः
यजुशात्कर्तुं सम्मिषदग्निं तावतीः ॥ कुर्वन् नो नाश्रयस्या स्यादिति प्राप्तेऽभि-
धीयते । न तावदतिद्वेगेन प्राप्तिप्राप्तमप्युच्यते । न हि ता प्रकृतेरुमिति
प्रागेव दर्शितम् । प्रकृतितोदनाया वत्कथभावेन सद्रूपं तद्वै चोदना निद्रा
द्रिक्तावितिदिश्यते ॥ चोदकेन तन्मन्त्रायाः तानामप्युच्यते । प्रकृत्यै
सत्यपि स्याता नातिद्वेगोऽप्युच्यते विधीयन्ते यदा ता न प्रकृतौ सन्ति
ताम्यद्वयः । यदा हि पञ्चमानेटीषो विधीयमानाः कथभावावितिद्वयः
प्रकृतितोदनायाः तदा प्रकृतितस्तद्वै चोदना तन्मन्त्रायाः तानामप्युच्यते यदीदृशं
ति तद्विनिर्वाक्येनिकर्तव्यता एतीत्या मयुष्टा पञ्चमानेटीषो न पुन

रात्मानमपि दृहन्ति । यत्तूक्तमग्निप्राप्तेत्येतत्सायामपि प्राप्तिरिति अत्रो-
च्यते. सत्यं, प्राप्यन्तेऽग्नयस्ते त्वनंभवाद्वायन्ते ते हीष्टीनां सायभूताः
कथमिष तासां सायनीभवेयुः । नन्वत एवाग्नयर्मन्याः क्रियन्ते तत्साधितै-
श्चाग्निभिरन्या इष्टयः कर्ष्यन्ते इत्युक्तं, न सर्वथा तावत्प्रथमद्वारिच-
द्विष्टयोऽग्निष्वेव कर्तव्या ताभिरच क्रिमन्तयो ज्ञायन्ते न वा ? यदि
नेत्याह क्रिमन्तं ताः क्रियन्ते । अथ ज्ञायन्ते सिद्धाऽयं नान्याः कर्तव्याः शान्त्य-
धमेव हि ताः क्रियन्ते नैव ? सिद्धा इति नान्याभिः प्रयोजनं, तस्माच्च पञ्च-
मानेष्टिषु पञ्चमानेष्टयः कर्तव्याः ॥

उपाङ्गाणादीनामग्नी
धोमीपधर्मताधिकारणम् ।

सू० सुख्यः सर्वेषां पशुविधिः प्रकरणा-
विज्ञेयात् ॥ ७ ॥

पञ्च प्रकरणास्य पूर्वैः सह विरोधाविचारं संपादयितुं समाख्या-
धुना स्यात्तस्य पूर्वैः सह विरोधाविरोधौ विचार्यते, पादाभ्यां प्रकृति-
विज्ञेयीनां समानासमानविधानस्य विचारितम्, अत्रापि तद्वैधानुवर्तते
ह्योतिष्टोमि जयः पशवः तत्राग्नीषोमीयः क्रयमधिधासुत्पक्षो वचनादौ-
पवस्येऽह्न्यनुष्टीयते, तस्मिन्नेवाहनि सवनीयान्मानमानेयः पशुरग्नि-
ष्टोम इत्यादि, तत्रैव पशुधर्मा यूपच्छेदादयः पठिताः, सौत्येऽहनि पुनः
सवनीयान्मानम् आश्विनं यदहं गृहीत्वा त्रिशता यूपं परित्रीयान्नेयं सवनीयं
पशुमुपाकरोतीति, अनुग्रन्थस्त्वभृथान्ते समान्वातः, तद्विह विचार्यते, किमे-
ते धर्मोस्त्रयाणांमपि पशूनां साधारण्येन विधीयन्ते ? किं वा सवनीयस्यैव ?
अथानांषोमीयसवनीययोः ? कृताग्नीषोमीयस्यै ? इति तदर्थं च क्रिमन्तीषोमी-
यस्य स्यात् ह्योतिष्टोमिजेन प्रकरणेन सवनीयावान्तरप्रकरणेन वा विदध्यते,
नेति तस्मिन्प्राये च किं सवनीयातामौपवस्येऽहि प्रकरणमस्ति - नास्तीति
चिन्तनीयं, ततोऽप्येतद्विषेकस्य क्रिमौपवस्येऽहि सवनीयोत्पत्तिः ? इति
सौत्येऽहनीति तत्र प्रकरणाज्ज्योतिष्टोमगृहीताधर्मास्तदङ्गेषु पशुषु विज्ञाय-

मानास्तत्प्रकाराविशेषास्त्वर्था धर्माणि, ज्योतिष्टोमद्वारेण हि पशूना धर्म-
विधौ प्रकरणं न स्यात् कस्यचित्प्रकारात् अर्गोपोमीयस्यापि स्यान्मात्रं, तत्र
प्रकरणादुत्तं सञ्जनीयस्यापि मुत्पायामुत्पत्तिरिति तत्र गुणार्थं श्रवणमिति
नास्त्येव । श्रवणेन प्रकरणम्, अनुत्पत्त्यस्य त्वनाशङ्कनीयमेव । तस्मात्सर्वार्था ।
स्यादेवमविशिष्ट प्रकरणं यदि ज्योतिष्टोमद्वारं स्यात् सञ्जनीयस्य तु स्वतः
एव विशेषने । उवात्तरप्रकरणमस्ति सौम्यऽह्न्याश्चिन्नश्रवणोत्तरकालं गुणार्थं
श्रवणम् औपशम्योऽह्नि गुणभाशास्त्वन्नाशानामुत्पत्तिः, यत् प्रकरणात्
दर्शयति । ये स्वयन्नामप्रकरणं नेच्छन्ति तेषां सूत्रभाष्यजिरोधः । यज्ज्योतिष्टोम-
सञ्जनं समिदादिषु सौमिकधर्मवाप्तिरिति तत्पितृवृत्ते साधिकं तेषु तुल्यम्
अथ तस्य तस्मात्पितृव्यं पूज्यं क्रियते इति देवताविधिर्नाप्युक्तः
समिदादिव्यपि मन्त्रश्रवणोद्भवनाधिः । उवाचश्रवणवृत्त्येव मां प्रापत्सौमिक-
धर्मः । दाशंपैर्वासासिकधर्मस्तु प्राप्नुयुः वैमृधश्रविति चेत् इदमपि
पितृवृत्ते तुल्यम् । अथ तत्र द्रव्यदेवताविमर्शितपौकल्याणानिदेशस्तस्य
मिदादिव्यपि तुल्यमिति दाशं प्रकरणाधिकरणे, तस्मादेव्यवात्तरप्रकरणम्
यदि चेत्तत्रैव्यते तत् स्यान्नादेव सञ्जनीयार्थता यत्तत्रा स्यान्मन्त्रगोमीयोमीय-
स्याप्यविशिष्टमिति केवल-वर्णोपायत्वपत्तेः । स्थानं निर्मूलं स्यात् । ननु
तत्राप्युभयाद्यत्वपत्तेः । निर्मूलं, यथा न । निर्मूलस्तथा वक्ष्यामः, तस्मात्सञ्जनी-
यार्था इति द्वितीयं पक्षं युक्तान् एतत्सञ्जनीयार्था इति स्यान्नादितोमी-
यार्था अपि भव्युः । ननु प्रकरणात्स्यात् दुर्बलं तत्कृतं तत् स्यान्नात्
अर्गोपोमीयशेषस्य धर्माणां स्यात्तदुच्यते यद्यपि पाकाणि केन सञ्जनीयार्थ-
त्वेन धर्मो निराकृतस्तथा, यानीयामीयस्य पशुधर्मोपेक्षितत्वात्तेनैव सम्भ-
ध्यते यद्यप्यदेशव्यतयत्तत्तदुभावा धर्मो दुर्बलेनाप्यनिदेशेन चिह्नतेऽपि
भवन्ति एवमेतेऽप्युभयार्था इति प्राप्तं ब्रूमः अर्गोपोमीयशेषस्य यदुक्तं सत्य-
मेव तत् । सञ्जनीयार्थता तेषामवज्ञानीमहे कुत ॥ सञ्जनीयस्य धर्मेषु नास्ति
प्रकरणं यत् । न खल्वैव्यवस्योऽहि सञ्जनीयो विधीयते । यत् प्रकरणं तत्र
सञ्जनीयस्य लभ्यते पचाद्विप्रकर्षाद्यप्युक्तं तु विधित्तयाः । कीर्त्यते सञ्जनी-
योऽत्र सौम्ये त्वेव विधीयते । कर्मणश्च विधिर्वास्तत्र प्रकरणं भवेत् । न तु

यच्च गुणार्थेन श्रयणं तत्र विद्यते । तस्माच्च सवनीयस्य प्रक्षिप्त्वा गुणमन्विधौ
पक्ष्योपसम्यग्वाक्ये गुणो नास्तीत्युक्तम्, यस्मिन् प्रचारविप्रकर्षः आग्नेयः पशु-
रित्याद्यनुक्रांत्य यथा वै मत्स्य इत्यादिना निन्दित्वा तत्परिहाररूपेण वपया
प्रातः सवने चरन्तीत्यादिना प्रचारविप्रकर्षो विधीयते, शक्यते च सौत्ये-
ष्यत्पक्ष कर्मनूद्य प्रचारविप्रकर्षो विधातुमुपादेयस्यात्, सुत्याश्रय्येतु
कालो गुणः, न चासावनुपादेयस्यादौपसम्यगात्पक्षदूरस्थाधिपरिवर्तमानक-
र्मनूदादिम विधातु शक्यत इति तत्र तावत्कर्मोत्पत्तिर्विधातव्या । मन्त्रोप-
सम्येऽप्युत्पत्त्यं कर्मप्रधारोत्कर्षोदुत्कृष्ट प्रातःसवने विपरित्यक्त इति शक्यत-
इत्य कालविधिः, नैत्र ये हि धपाप्रचारात्प्रत्यञ्च पद्मायां स्तेषामेव तदा दिवा-
भिमन्त्रन्धादिति न्यायेनोत्कर्षः स्यात्, अपूर्णत्वाद्वा तेषामपि न स्यात्, उपा-
करणादीना तु प्राचां पद्मायां नास्त्येवोत्कर्षः, तस्मादुपाकरणस्य प्रातः-
सवने विपरित्यक्तभावाच्च तस्य कालविधिः सम्भवतीत्युत्पत्तिविधिरेवायम्
इतरस्तु गुणविधिरिति प्रकणाभावाच्च सवनीयार्थत्वं स्यानात् स्वनीयो-
मीयार्थत्वम् । यस्तु महाप्रकरणेन स्यान् बाधित्वा ज्योतिष्टोमपृहीताः सर्व-
पशूनामित्युक्तं, तत्रोच्यते पशुधर्मा हि पशुयागमाकाङ्क्षन्ति, ज्योतिष्टोमस्तु
सोमयातो न पशुधर्मान् पृहति यदि न कश्चिदपि पशुधर्मान् पृहीतुं
शक्नुवात् ततो गत्यभावाज्ज्योतिष्टोमपृहीताः सन्तस्तत्रानयंभ्यात् तदङ्गे-
ष्ववतरयुः, शक्नोति च स्यानादग्नीषोमीयो पृहीतुमिति तद्वशां धर्मः न सर्व-
पाममी, नापि सवनीयस्य, नोभयो, अग्नीषोमीय पृहीतो विधेर्धर्मो व्य-
स्यता अन्यत्र त्वतिदेशेन गच्छन्ति न विधानतः । विधिस्तु इति एवेति सूत्रे
विधिब्रूदाहृतः ॥

शाखाहरणादीनामुभय
दोहधर्मताधिकरणम् ।

सू० दोहयोः कालभेदादसंयुक्तं

श्रुतं स्यात् ॥ ८ ॥

दर्शपूर्णमासयोः सायं दोहः पूर्वशुः प्रातर्दोहश्चापरेद्यु दोहधर्मोः
शाखाहरणादय पूर्वशुः क्रियन्ते ते किं सायं दोहार्थाः ? उतोभयार्थाः ? इति
सन्देहे पूर्ववदनुष्ठानसादेश्यादवान्तरप्रकरणाद्वा सायं दोहार्था इति प्राप्ते

ऽभिधीयते प्रकरणाविशेषादुभयार्था, न हि स्यान् प्रकरणस्येष्टे, न च दधिपागस्यावान्तर प्रकरणमत्रास्ति, न च स्यान्मपि प्रधानस्य विद्यते न स्यात्परद्वारेवानुष्ठानात्, दधिसिध्यास्तु केविदुर्माः पूर्वेषुः क्रियन्ते, च तदर्थः शाकाहरणादयः प्रधानार्थत्वात्, तस्मादुभयार्था द्वाहधर्माः ।

सादृश्यादीनां सञ्जनं
प्रथमं तादृशप्रकरणम् ।

सू० तद्वत्सवनान्तरे ग्रहास्मानम् ॥ ८ ॥

ज्योतिष्टोमे प्रातः सञ्जनसांघर्षो बहधर्मा, समावृताः उपोसेऽन्ये महा साद्यन्तेऽनुषंगे प्रुव" इत्यादयः ते किं प्रातः सञ्जनिरूपणाद्यौ तस्य प्रकरणिकमर्थप्रहायाः इति विचार पूर्वत्र स्यान्मपि नास्त्युक्तम् बह्वस्य न्दिध स्यान्मपि विशेषात्तदु प्रकरणाविशेषास्तु सर्वार्था इति सिद्धान्तः ।

रश्मिर्नाचिपुल्यादीनां सर्वेषु
मुधमं तादृशप्रकरणम् ।

सू० रश्मिना च निङ्गदशनात् ॥ १० ॥

आनीषोमीये यूपपरिध्याय विहित परिधयस्तुर्वैरश्मनेति सवनीये पुन परिध्याणान्तरं विहितम् आरश्मिना सह दृष्टोत्थोपनिष्क्रम्य यूपपरिधयतीति, परिध्याणसाधनभूता रश्मिनातदुर्मोत्थानां षोमीयक्रमे विहितः चिद्वृत्तिरद्वयमयी भवति प्राप्यताना कर्तव्येत्यादयस्ते क्रियन्ते षोमीयपरिध्याणां उत सञ्जनोपपरिध्याणां अर्थाः सञ्चय, तत्र क्रमादानीषोमीयाया इति प्राप्ते व्रम, "श्रुत्येतद्रूपसम्बन्धिपरिध्याणाङ्गताङ्गताः । आनीषोमीयधर्मो स्पृष्टावतैश्वर्यवत्त्वतः सवनीयपरिध्याणमप्येतद्रूपसङ्गतम् । तस्मात्तर्चापि रश्मिना सह धर्मः प्रपस्यते ॥ इति,

चन्द्राभ्ययोरपि सादृश्या
दिधर्मवत्त्वात् प्रकरणम् ।

सू० आराच्छिष्टमसंयुक्तमितरैस्त्रिधानात् ॥ ११ ॥

प्रातः परं प्रासाङ्गिकी कथा, न सञ्जनगतिः स्पष्टैव, बहधर्माणां साधारण्यपूर्वमुक्तं, ते किमनारभ्याधीतयोरखदाभ्ययोरपि भवन्त्युत प्रकरणाक्रान्तमर्थं तस्य, 'तत्र प्रकरणादेवेतत्तद्वर्तिवदमात्रायाः । नानारभ्य समावृता महायाः स्पृष्टावतैः । उक्त्यन "बह्वर्था प्रक्रिया नास्ति यथा धर्मार्थास्यतिः ।

१ समावृतावृत्ताया इति ।

नापि प्रकरणं तेषां विशेषणं तथेव्यते ॥ न ये सोमप्रकरणयतास्तेषाममी धर्मा
इति किं तु यज्ञे प्रकरणं तेन प्रकृतेन विशेषणात् । धर्मास्तात्साधनानां हि
यज्ञाणां शेषनामियुः, ये चानारभ्य विहिता ये च प्रकरणे ग्रहाः । सर्वे तत्सा-
धनत्वात्तद्वर्मेसम्यन्धमाप्नुयुः ।

चित्रिण्यादीष्टकानाम-
न्यङ्गताधिकरणम् ।

सू० अनन्यङ्गमप्रकरणे तद्वत् ॥ १२ ॥

अग्निप्रकरणे समाधाना इष्टकाधर्मा अग्रपदाम् अग्रण्यामिन्पादयः,
किं प्राकरणिनीनामेवेष्टकानां ? मुताऽनारभ्याधीतानां - मपि चित्रिणीरूपद्व-
धातीत्येषमादोना, पूर्वोद्वेध संशयपूर्वोत्तरपत्ता पूर्वोत्तराभ्ययोरेनारभ्यो
त्ययोरेपि प्राकरणिकेन वाक्येन विनियोगोऽस्तीति प्रकरणमस्यशोऽनुक्तो
धर्मसम्यन्धः, चित्रिण्यादीनां तु विनियोगोऽप्यनारभ्यसादेनैवेति प्रकरण-
मस्यशोभावाच्च तद्वर्मेसम्यन्ध इति विशेषाशङ्का, प्रकरणमस्यशोभावेऽपि
प्रकृतापूर्वेसम्यन्धस्यसाधननिर्देशनाधर्मोस्तासामपि भवन्तीति सिद्धान्तः ॥

मानोपायश्रवणादीनां सो-
ममात्रधर्मताधिकरणम् ।

सू० नैमित्तिकमतुल्यत्वाद्समानवि-
धानं स्यात् ॥ १३ ॥

ह्येतिष्टोमे राजन्यवैश्यनिमित्तेन फलवत्प्रसरसोऽदिनः स चेज्याधि-
कार इति स्थित, मन्यभिषयादिसंस्कारास्ते किं नैमित्तिकमपि फलवत्-
मस्य समानाऽत नित्यस्यैव सोमवत्प्रसरः नैमित्तिकं तु तद्विचार इति
श्रित्वायति तत्र “अपूर्वसाधनत्वाद्ये संस्कारविधयो यतः । तस्माच्चैमित्तिकेऽपि
स्युः साधनत्वाविशेषतः” । सोमममिषुणोतीत्ययमर्थः अग्निपुतेन यज्ञेतेति,
फलवत्प्रसेनापि वेज्यते, अतस्तस्याप्यभिषय उपदिष्ट एव भवति, “तेन व्रीहि-
यथा नित्या समानविधयो यथा । नित्यनैमित्तिके द्रव्ये समानविधिनीतया”
उच्यते साधनेनैव नित्यसंस्कारमङ्गतिः । मरूपेण स्थमंयुक्ता न विरूपेण
युज्यते” संस्कारा हि निमित्तसंयोगाभावात्क्रानो-स्वाभावात्क्रान्तत्वेन विधी-
यमानास्तद्रूपमेव द्वास्माद्ययन्ती व्रीहियज्य यथा अपि प्राप्तिरूपेण क्रतौ

नित्या एवेति धर्मविधेर्वैकल्याच्छ्रुवन्ति द्वारतामुपगतं यदप्यनुगन्तु-
 पेणानित्यस्य तद्विधीनामपि तुल्यमेवेति नित्यद्वाराभावाद्गत्याऽवधाना-
 दीनामनित्यद्वाराश्रयणं युक्तम् । आश्वानस्वरूपेण च नित्यत्वाद्दीहिपत्रविधौ-
 नित्यश्रदाश्रयणसंस्कारविधौ क्वाश्रयस्य शास्त्ररूपसमानत्वात् युज्यते, शश्वते
 हि धनुमश्रुतेर्गौहिभिर्वैवा यजेतेति, फलवमसस्तु निमित्तमयोगादाश्व-
 नेनैवातस्य कथं नित्ये योज्यत्वात्तु भाविभिरभिषद्यादिभिरैकश्रयतामुपेयात्
 विशु खल्येतदभिषेजेण नित्यं ज्वातिष्टोमम् उपरुपाटनित्यफलवमसद्वार-
 मिति तथा नित्येन फलवमसेन नित्यकृतं व्याभिषद्यसंस्कृतेन यजेतेति
 यद्यभिषुतेन फलवमसेन युज्यते, ततः फलवमसोऽपि नित्याभिषद्यद्वारमिति
 नित्यः स्यात्, सोमसंवाचानतः प्रयोगात् श्वानित्य, राजन्यवैश्यपतेऽपि यज-
 मानचैमसादिव सोमो निवर्तते अन्यत्र तु सोम. स्थित एव, तस्मात्-
 चेवाभिषद्यादिविधिः । अपि च नित्यं नैमित्तिकं च न युगपद्विधीयते किं
 तु नित्यं विधाय परस्मैमैमित्तिकं विधेयं, तद्वि नैमित्तिके समि क्रतोर्विशेष-
 रूपेण बोध्यते नैमित्तिके स्वेतरूपं कृतुरिति, एव च स्यारत्तिलरूपे प्राक् सिद्धे
 शश्वते धनु, तस्माद् यस्या वलाया क्रतो स्वाभाविकं नित्याहं विधीयते
 तस्यामेव संस्कारविधयः तद्विशेषणत्वेन स्वायं विधाय निवृत्त्यापारा
 न भूयः श्रुवन्ति नैमित्तिकेनापि सम्यन्तुम् आश्रयितव्यतात् । तस्मा-
 दित्यर्थो धर्मो, नैमित्तिकस्य स्वतिद्वेनेन भविष्यति ॥

प्रामाण्यध्यायं मुख्यधर्मा
 मुद्रानाधकार्यम् ।

सू० प्रतिनिधिश्च तद्वत् ॥ १४ ॥

मुख्याभावे प्रतिनिधिर्भवति स किं मुख्येन समानविधानेनेति
 मुख्याभावनैमित्तिकत्वात्पूर्वश्रुतसमानविधौ प्राप्ते उच्यते, स्यादेव यदि द्रव्या-
 न्तरमिह यागस्य साधनत्वेनोपादीयेत घ्राह्यवप्रास्तिह सकलासम्प्रदा-
 द्दिकला उपादीयन्ते, नीवारगतास्तदनुषङ्गाववर्जनीयतया नीवारोपादान
 न साधनतया, साधनत्वे प्रमाणाभावात् । घ्राह्ययाश्च घ्राह्यगता इव
 नीवारगता अपि संस्कारविधिन्यता एवेति समानविधानता ॥

१ प्रयोगश्च नित्य इति वा ।

२ राजन्यवमसादिवैति वा ।

श्रुतेष्वपि प्रतिनिधिषु सू० नियमार्था गुणश्रुतिः ॥ १५ ॥
मुख्यधर्मानुष्ठानाधिकरणम् ।

अथ यत्र श्रुतः प्रतिनिधिः यथा यदि सोम न विन्दित पूतिकान-
भिषुषुषादिति तत्र वचनेन पूतिकानामेव साधनत्वं विधीयते, न नीवा-
रश्वदसाधनत्वम्, अतो द्रव्यान्तरमिदं सोमाभावे निमित्ते तस्माधनतापक्ष
फलचमसश्वदसगानविधानं, मैवं न स्यात् पूतिका यागसाधनत्वेन विधी-
यन्ते सोमाभावे पूतिकैषां कुर्यादिति, किं तर्हि सोमाश्रयपलतणतया
प्रतिनिधिनियमो स्यात्, तेन सोमाभावे पूतिकैषां कुर्यादिति नाभावे
विधिरिति धत्ते तदेव घचनशक्तिः यत्सकलसोमाश्रयभावे विक्रमा-
वयवानुपाददोत तत्पूतिकागतानिति, तस्माद्रात्रि सोमाश्रयशानामे
तस्माधनत्वात्पूर्ववत्समानविधानत्वम् ।

द्वीष्टणीयादिधर्माणां सू० संस्थास्तु समानविधानाः प्रकरणा-
ग्निष्टोमाहताधिकरणम् । विशेषात् ॥ १६ ॥

नैमित्तिक क्रत्वर्थं निव्येन समानविधानं न भवति, नैमित्तिकस्या-
नित्यत्वात्तद्द्वारेण धर्माणां नित्यवत्क्रत्वर्थेत्वानुपपत्तित्युक्तम्, इह काम्या
गुणाश्चिन्त्यन्ते किमाश्रयभूतया क्रियया समानविधानाः उतासमानविधा-
नास्तद्विकारा इति, तत्र काम्यस्य फलयत्वात्क्रनुवदेव स्वयमितिकर्तव्या-
सायादित्याव तद्द्वारेण क्रत्वर्थस्वमङ्गानां, येन नैमित्तिकवद्विरोधः स्यात्,
अतो न गतार्थमिदं सस्याग्रहणं च प्रदर्शनार्थम् । अन्योऽपि वातायणयज्ञा-
दिहद्राहर्तव्यः, ज्योतिष्टोमस्य चतस्रः सस्याः अग्निष्टोम्, उच्यते, योहश्यति
रात्र, इति अग्निष्टोमस्यैव विधान्तरमत्यग्निष्टोम इति अत्र योहशियहण-
मत्यग्निष्टोमे राजन्यस्य शुद्धीयादिति वाजपेयश्च योहशिन एव भेदः,
वात्सीर्वांमरवातिरात्रस्य एतदभिप्रायं सप्त सोमसस्या इति स्मरणं,
तत्राग्निष्टोमस्य-सस्याः क्रत्वर्थे कृतेस्तु फलं ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकाम
इति उक्त्वाद्यादयःसस्या ज्योतिष्टोमाश्रिताः फले विधीयन्ते "पशुकाम

१ पूतिकान इति पा० ।

२ उक्त्वाद्यादय इति पा० ।

उक्तं गृहीयान्' "पोद्दशिना वीर्यकामः स्तुयीत" "अतिरात्रेण प्रजा
 कामोपाजये" इति । ननु यद्विज्ञादीनामत्र फले विधानं न सस्यायाः,
 उच्यते उक्त्यशब्देऽप्य स्तोत्रविशेषवचनसम्बन्धाद् गृहण उपर-
 यते, न चेहोपचारादप्य युक्ते समालौ च स्तोत्रसम्बन्धिन्यां वाचक-
 एव तत्सस्याविशिष्टे कृत्रो प्रयोगादुच्यते यत्त इति तत्र चाङ्ग-
 धिकरणान्यायाद्विशेषणभूता सस्याविधिषा स्तोत्रसम्बन्धात्समाप्तावपि
 लक्ष्येति चेत् न तत्सम्बन्धकृतमात्रे प्रयोगाभावात्, अस्ति हि पोद्द-
 शिमस्य यत्त अतिरात्रस्यैवाक्यस्य स्तोत्रं, न च तत्र यत्त का-
 क्यशब्दप्रयोगः, लक्षणा चेत्तत्रापि यदुच्येत तत्सस्या एव प्रयोगादभि-
 धेयैव सस्या, सैवात्र फलाय वेद्यते पशुकाम उक्त्य गृहीयान् उक्त्या
 त्मिका सस्या कुर्यादित्यर्थः, गृहण तु फलवत्समाप्तिद्वयेन वाक्यान्तराप्र-
 मनूयते, एव पोद्दशि-शब्दस्यापि स्तोत्रवचनस्य सस्यावचनस्य च व्याख्येय-
 तत्र त्विय अवस्था-पदा समाप्तिवचनं तदाश्रयतो निङ्गताभावात्तत्त्व-
 त्तिङ्ग । स्तोत्रवचनस्तु नपुमकं फलवाक्ये च पुल्लिङ्गः पोद्दशि-शब्दे-
 वाक्यशेषादवगम्यत इति तस्यैव फले वेद्यते, स्तोत्रं तु पूर्ववन्नूयते
 अतिरात्र इति तु रात्रिमतीत्य यः सन्तिष्ठते यत्त स उच्यते तत्र सत्यापि
 सस्याविशिष्टयज्ञवचनस्य विहित्यस्य यज्ञस्य प्राप्तत्वादप्राप्ता तस्यैव विधी-
 यते विधेयस्य च फलमिति तस्यैव फले साधनम् । एतद्विह विचार्यते कि-
 दीक्षणीयाश्चद्विधानं ज्योतिष्टोमस्य सस्याना च समानं? मुत ज्योतिष्टो-
 मस्यैवेति, तत्र 'तुल्यप्रकरणत्वेन सर्वेषां फलवत्त्वम् । तुल्यमङ्गविधानं स्या-
 दिति प्राप्ते अभिधीयते । वैदिकमङ्गवाक्यानां प्रसङ्गेनोभयान्वये । सप्तम्येक-
 ऋष्ये नानादृशं न युज्यते । न च क्रतुमनादुच्य सस्याभिधेयतेऽन्यथा ।
 सस्याऽवधारणेनैव युज्यते क्रतुमङ्गतिः । सस्या त्वक्रियात्मकत्वाद्गृह्यादिवदा-
 श्रयभूतां क्रियापदेऽपि फल साधयति, साधननिवेशि वाङ्मनात् तद्वदा सस्या-
 भि-सम्बन्धु मस्यत तदा तत्साधनत्वनिर्वाहिका क्रियापि तत्रैव दृश्यते

मा च स्वयमपि फलवत्त्वात्सस्यार्थमपि प्राप्त्यतमद्विज्ञात किमिति न एहाति
 तन्मात्सस्यासम्बन्धवद्विज्ञोऽप्यवर्जनीयः क्रतुमन्वन् इति न केवलमस्या
 येत्य क्रतुस्तु स्वयमेव फलसाधनत्वादनादृत्यैव सस्या शक्त्याद्विज्ञानमा-
 त्मसात्कृतुमिति तदर्थमद्विधानं न सस्यार्थम्, अथ यथाएहमाणविशेष-
 त्यादुभयार्थमित्यपि न शक्यं वक्तु विशेषयद्गुणात्, एवमपि सस्यार्थेत्यत्र किं न
 भवति वैरुष्यादिति धूमः, अद्विधयो हि न स्वार्थमात्रे पर्यवस्यन्ति ज्ञान
 र्थस्यप्रसङ्गान्, प्रयोगवाक्ये तु विशेषणत्वेन स्वार्थं समर्पयन्ति तेन नित्या-
 नित्यप्रयोगद्वयानुसारेण नित्यवदनित्यवच्च स्वार्थं बोधयन्तस्मात्पर्यभेदाद्
 भिद्येरन्, योऽन्योतिष्ठोमेन फलं कुर्यात्स एव यत्तु ज्योतिष्ठोमे कदाचिन्म
 स्यात्फलार्थं स एवमिति । किं च गुणः फलाय बोद्धव्यमानः पूर्वप्राज्ञ परम
 युक्ता क्रियामाश्रित्य परत्वाच्चेद्व्यति चययुक्ता च क्रिया प्रयुज्यते, तत्र प्राक्त-
 नक्रिया प्रयुज्यते तत्र प्राक्तनक्रियाविधिसमये व्यापृतानाद्विधि ना परत्वा-
 तने ऽपि गुणफलविधौ व्याप्रियमाणानां विरम्य व्यापारं प्रसज्यते, अथ चा-
 परो ऽत्र विशेषः सोमस्त्यागच्छुत्या यागार्थस्तत्संस्कारार्थोऽथ क्रियाभिपद्य-
 यद्वाद्यस्तद्व्याख्यायागार्थो एव न सस्याभिः सम्यग्धेरन्, सर्वं च प्रकारं
 सोमसंस्कारविधिमिश्रमिति तेरसम्बन्धिपदैर्विच्छिन्नं सस्यानां प्रकरणं न
 दीक्षणीयादिकमप्यद्विज्ञानं यदीतुं तस्मादसमानविधाना सस्याः ॥

इति शास्त्रदीपिकाया तृतीयेऽध्यायस्य षष्ठः पादः ॥ ६ ॥

तृतीयाध्यायस्य सप्तमः पाद आरभ्यते ॥

वर्हिटादीनां दर्शयित्वा
सप्तद्वेष्टाभेदादधिकारणम् । सू० प्रकरणविशेषादसंयुक्तं प्रधानस्य ॥ १ ॥

समानासमानविषयप्रसङ्गाद्वाक्यप्रकरणविरोधाविरोधविचारैश्च द-
र्शपूर्णमासयोर्ध्वेष्टा हर्षोप्यासादयति चेद्विं जनति वर्हिषि हर्षोप्यासाद-
यति वर्हितुं नातीति युता चेद्विर्बहिर्धर्माः किमङ्गप्रधानहर्षिणा साधा-
रणा ? उत प्रधानहर्षिणावेमे ? इति चिन्त्यते, तत्र वाक्यस्यात्यन्तस्य सत्यान-
र्थक्यात्कृत्यन्तरे चातिप्रसङ्गादप्यस्य प्रकरणेनैकवाक्यत्वमपेक्षितम् प्रकरणं
च प्रधानस्येति प्रधानहर्षिणामेव वेद्यात्पङ्क्तं न प्रयाजादिहर्षिणामिति
प्राप्ते ब्रूमः, सत्यं, प्रकृतैरुपपन्नं तत्तु व्यक्तेरकृतत्वा वाक्यस्यात्यन्त-
सङ्कोचप्रसङ्गात् प्रधानगृहीता हि चेदिस्तदर्थत्वेव हविःषु स्यात्, तत्र
वाक्यस्यात्यन्तसङ्कोचः स्यात्, तस्माच्चायं वाक्यार्थः प्रधानार्थं हविःसा-
दनद्वारेण प्रधानपूर्वे वेद्या कुर्वादिति, किं तर्हि यद्वर्णपूर्णमासेपकारिह-
विस्तद्वेद्यामिति, एव हि नातिसङ्कोचः कृतः स्यात्, न चानर्थक्यम्, यद्-
हविःषु च प्रधानस्योपकारकमेवेति तत्रापि वेदिः स्यात् । अथ वास्तु
प्रधानस्य गृहकृत्वं द्वारं तु न तदर्थमेव हविः किं तु तदुपकारिहर्षिणाश्च
वाक्यमङ्गावपरिहारात्, सम्भवति चोपकारिमात्रव्यापि द्वारत्वम्, अतः
प्रधानप्रयुक्तानामपि वेदिबहिर्हस्तद्वेष्टाणां प्रयाजाद्यपूर्वस्वरूपनिर्देशितद्वारेण
तादर्थ्यं प्रयाजादीनामिव भवित्यतीति सिद्धं प्रयाजाद्यङ्गत्वं वेद्यादेः ॥

स्वामिर्लकाराणां प्रधा सू० फलसंयोगात् स्वामिसंयुक्तं प्रधा-
नार्थताधिकारणम् । नस्य ॥ २ ॥

स्वोक्तिटोमि केचनमयुष्यपनादयो यजमानसंस्काराः किमङ्गप्रधा-
नार्था ? उत प्रधानार्था ? एवेति सशयं, तदर्थं च किमेते कर्तृत्वांशपातिनः ?
किं भोक्तृत्वाशपातिनः ? इति तत्र भोक्तृत्वस्य प्रधानकतत्वात्तदर्थः
सन्तः संस्काराः प्रधानतुल्यकृततया न प्रधानार्था भवेयुः तादर्थ्यं

च प्रकरणादवगतमतः कर्त्तव्योऽऽ, कर्त्ता चाद्वयप्रधानार्थः संस्कारा अपि तद्वत्ता अद्वयप्रधानशेषाः स्युरिति प्राप्तेऽभिधीयते "भोक्तृत्वस्य प्रधानत्वाददृष्टत्वाच्च तद्वत्ता । संस्काराः कर्त्तृभावस्तु गुणो दृष्टश्च सोऽन्यतः । प्रधानं हि भोक्तृत्वं गुणभूतं कर्त्तृत्वं भोक्तृत्वार्थत्वात्, संस्काराश्च गुणभूतास्तौ प्रधानार्था एव युक्ताः, न गुणार्थाः, "गुणानां च परार्थत्वा"दिति न्यायात् अदृष्ट च भोक्तृत्वं शास्त्रगम्यमुपायमपेक्षते, कर्त्तृभावस्तु विनाऽपि संस्कारैरुत्पद्यमानः प्रमाणान्तरादेव दृष्ट इति न तादृश्यमेवा, न च भोक्तृत्वार्थानां प्रधानाद्वयविरोधः, न हि ते फलं जनयन्ति यतः प्रधानतुल्याः स्युः, किं तु तादृशं संस्कारं यजमाने कुर्वन्ति येन यजमाने प्रधानं स्वफलं जनयितुमन तेन वेदमंस्काराणामिष्टं धीजायपनार्थस्य प्रधानार्थस्य संस्काराणां, प्रधानफलं हि यजमानो भुङ्क्ते नाङ्गफलं तस्य कर्त्तृत्वार्थत्वात् ॥

सौमिकवेद्यादीनामङ्गप्रधानाभवाद्गताः प्रकरणात् ।

सू० चिकीर्षया च संयोगात् ॥ ३ ॥

सौमिकीषेद्वि. किं प्रधानार्था ? उताङ्गार्थाऽपीति विन्ता तत्रेवमतिशयार्थमहेऽस्यां कर्त्तुमिति तुमुना चिकीर्षतायेता गम्यते प्रधानं च फलत्वाच्चिकीर्षितं नाङ्गानि, तस्मात्प्रधानार्था वेदिः स्थितं तावदपरमंयसितम् ॥

अभिप्रर्शनस्याङ्गप्रधानेभ्यः प्रादुताधिकार्यम् ।

सू० तथा प्रधानेन ॥ ४ ॥

संयोगादित्यनुवर्तते तल्लिप्पयाऽनन्तरोपक्रमः दशपूर्णमासयोर्होदिरभिप्रर्शनार्थो मन्त्रो "वसुहोत्रापोर्णामामीमभिमृतेत्यश्वहोत्रमाथास्या"मिति किं तावदङ्गप्रधानार्थायुत प्रधानार्था ? विनि पोर्णमाभ्यमाथास्या-शब्दयोः प्रधानवचनस्यात्प्रधानार्थत्वं स्थितादुक्तं सत्यं, चिकीर्षताये वेदिः साङ्गं चिकीर्षितं तद्वि फलाय पुष्कलं न करणमात्रम्, अतोऽङ्गप्रधानार्था वेदिरित्यानीशमीषधिकारे निरुद्धपक्षो प्रवर्तते नन्यवेदिसंतामियमानीपोर्मायस्य तु प्राकृती वेदिरित्येवेति न तदङ्गनिषेधं, नैव यवनप्रनात्मशार्पत्वावगतेः प्राकृतीः न प्रयोक्ष्यते द्वितीयस्योक्तं पोर्णमा-

समावास्या-शब्दे। कर्मवचनौ, न च ऊर्ध्वोऽभिप्रश्रुतं सम्भवति तस्माद्
द्वितीयेव सप्तम्यय व्याख्यातव्या पीठोप्राप्तीप्रयोगे चतुर्होत्राभिप्रश्रुतमा
वास्याप्रयोगे पञ्चहोत्रेति होत्रोप्राप्तीप्रश्रुतं वाक्यान्तरप्राप्तमासवानि
होत्रोप्राप्तीप्रश्रुतेति तस्मादङ्गप्रधानार्थो मन्त्रौ ॥

दीक्षादक्षिणे प्रधानावता
धिक्कारणम् ।

सू० दीक्ष दक्षिणं तु वचनात्प्रधा-
नस्य ॥ ५ ॥

स्योतिष्ठोमे दीक्षादण्डेन दीक्षयतीत्यादि दक्षिणा तस्य द्वादशशत
दक्षिणेति तद्दीक्षादक्षिणमङ्गप्रधानार्थं, मुक्त प्रधानार्थमेवे, त्रिंशत्
दाक्षिणा यज्ञमानमस्कारत्वात्प्रधानार्थस्येति त्रिंशद्व्यापीषोमीयादि। दीक्षि
तविनियोगादङ्गप्रधानार्थत्वशङ्का, दक्षिणा तु प्रयोगादङ्गत्वद्विप्रधानार्थव
दीक्षा सोमस्य दक्षिणा सोमस्येति वचन परम्परया ऽप्युपपत्तेर्नान्नायता
विषयवृत्तिरिति प्राप्ते धूम, वचनात्प्रधानार्थत्वम्, अन्यथा हि वचन न्यायशा
स्त्रानुवादमात्रमनर्थकं स्यात्, न च साक्षादपेक्षिताङ्गाङ्गिभावपरत्वेऽर्थवत्त्वे
च सम्भवति परम्पराप्रयत्नमानार्थस्य च युक्त तस्मात्प्रधानार्थत्वम् ॥

अन्तर्गच्छेत्प्राज्ञ
ताधिक्कारणम् ।

सू० तथा यूपस्य वेदिः ॥ ६ ॥

यूपे यूपस्य अर्धमन्तर्वेदि मिनोत्यर्धमन्तर्वेदि मिनोत्यर्धे वहिर्वे
दीति तत्र चिन्ता क्रिमन्तर्गच्छेद्देशो यूपान्तर्त्वेन चोक्त्येव इति वहिर्वेदि
सहितो यूपस्य मानदेश लक्ष्यति? तत्र लक्षणाया अन्यायत्वाद्देष्टव्यं
युतस्य यूपान्तर्त्वेन विधेर्वेदि च मीयमानेऽर्धान्तरं वहिरेव भवतीत्यर्थो
हिर्वेदीत्यनुवाद स्यात् स्यादेव यद्वर्धमानेऽर्धेति वाक्यं यं स्यात्, न
त्येव परिसर्यादोषात् किं त्वर्धं तावदन्तर्वेदि मातव्यमिति, ततश्चाधान्तरं
न विहितं प्रतिषिद्धन्तस्यान्तर्वेदि यो मान स्यात् तच्चार्धं वहिर्वेदीत्यपि
विधातव्यं तत्र वाक्यभेद पाठिकानुवादत्वे नित्यवच्छेदविरोधः । नन्य
र्थमिति विशेषणादधान्तरव्याप्येति स्यात् सत्यं, विहितं व्याप्येति यत्र
हि विशेषण युतं तत एवाव्यव्यतिरिक्तमिति चेद्विमानविधेस्तावत् विशेष
णमिति विधानादेवाधान्तरं व्याप्येति रक्तातस्तु वेद्यामेव मानप्रधानं

रस्य को वारयेत् तस्मादद्वै बहिर्वेदीत्यपि विधातव्यमिति वाच्यभेदः
स्यात् उपलक्षितदेशे विधाने त्वेकार्यविधानादवाक्यभेदः, तदयमर्थः—यत्र-
मीयमानस्य यूपम्यार्धमन्त्रादि भवत्यर्थं च बहिर्वेदि तत्र मिनुवादिति
लौकिक एव देशविशेषो विधीयते न संस्कृतो घेदिदेशः ॥

हविर्धानस्य सामिधेन्य- सू० सामिधेनीस्तदन्वाहुरिति हविर्धा-
न्याधिकारणम् । नयोर्वचनात्सामिधेनीनाम् ॥ ७ ॥

उत्पत्त्यन्वयान्ति 'सामिधेनीस्तदन्वाहुरिति यस्मिन्हविर्धाने भिष-
वत्तत्र व्यत्या सामिधेनीरनुग्रयादित्यर्थः तत्र संशयः किं हविर्धानं
सामिधेन्यङ्गं ? मुम तल्लक्षितो देश - इति तत्र पूर्ववद् वाक्यभेदाभावात्तत्-
त्वापरिहाराय हविर्धानमेवाङ्गमिति प्राप्तं तदुच्यते हविर्धानस्य हवि-
र्धानार्थत्वाच्च प्रयोजनान्तरापेक्षं प्रकृतिस्वाहवनीयत्वभेदः सामिधे-
न्यङ्गत्वेन प्राप्तं, स च दक्षिणस्योत्तरस्य वा हविर्धानस्य समीपे भवति, तत्र
निषममात्रं लाघवादिधेयं, हविर्धानस्य तु अत्यन्तापाप्तमङ्गत्वमनपेक्षितं
च न युक्तं विधातुं तदिहापि देशलक्षणा ॥

अङ्गानामन्यद्वाराणु सू० शास्त्रफलं प्रयोक्तारं तल्लक्षणात्वात्
छानाधिकारणम् । तस्मात्स्वयं प्रयोगे स्यात् ॥ ८ ॥

पासङ्गिकी कथा एता समाप्यायास्त्वतः परं विविधवारिषु, पूर्वैर्वि-
वृत्त्याविरुद्धे तदुपोद्घातकूपेण ज्योतिष्टोमादिकर्मसु नानाकर्तृसमावेशं
वक्तुमारभते ऽधुना दर्शपूर्णमासे ज्योतिष्टोमादिकर्तृफलदक्षिणायुक्तं कर्म किं
सर्वं यज्ञमानेनैव कर्तव्यं ? मुम द्वयोस्सर्गमात्रे हविर्व्यापदक्षिणादानादिके
यज्ञमाननियमेऽ यत्रानियमोयज्ञमानोऽन्योवाऽयवोत्सर्ग एव यज्ञमानोऽन्य-
त्रान्य एवेति विचारः, तत्र स्वर्गकामो यजेतेति सामानाधिकरण्येनात्म-
नेष्वेव च कर्तुरेव फलाद्यगमदद्यात्सर्वं कुर्यात् दक्षिणादानं तु धर्ममा-
त्रम् । ननु प्रधानस्यैव सामानाधिकरण्यात्मनेपदाभ्यां फलाधिकर्तृकत्वं
नाङ्गानां तत्र भावनाया एव हि प्रत्ययवाच्यायास्ताभ्यां तत्कर्तृकत्वं, सा
च ज्योत्यङ्गानामपि स एव कर्ता, उच्यते सत्यमर्थिन साङ्गे कर्तृत्वं तत्तु

प्रयोजकत्वेनापि सम्भवति 'तत्प्रयोजको हेतुश्चे'ति स्मरणात् यद्विहते' इव-
तीति च प्रयोगात् तत्रासति परम्पराप्रमाणे साक्षादेव कर्तृत्व स्यात्, अस्ति
तु प्रमाण परिकल्पनं तच्च कर्तृन्तरसद्भावे दृष्टार्थे भवति सर्वत्र स्वयं
मशक्तेऽन्येन कार्यं कारयति यत्रमानोऽपि शक्त स्वयं कुर्यात् अशक्तस्य-
न्येन कारयेत् परिकल्पयत्वान्यथे भविष्यति दृष्ट्यात्सर्गं स्वयच्छा शक्यत्वात्
स्वयमेव कुर्यादिति प्राप्ते ब्रूम सम्भवति प्रयोजकत्वेनापि कर्तृत्वे परिक-
ल्पस्य त्रित्यवधानात्स्य पाक्षिकत्वायोगाच्चिन्त्यमुपमद्वैतमुत्सर्गादन्यत्रान्येनैव
कारयितव्यम् ॥

परिकल्पनामन्विता स
व्याख्येयमिति प्रमाणम् ।

सू० तत्रार्थात्कर्तृपरिमाणं स्यादनि-
यमोऽविशेषात् ॥ ८ ॥

उत्सर्गादन्यत्रान्य इत्युक्तं तत्र कति तेऽन्ये इति सप्तमे विशेषाभा-
वादनियमः सर्वथा परिकल्पिते, अथवा यत्रमानस्यैव कर्तृत्वे प्राप्ते परि-
कल्पशब्दादन्योपादानं, स चैकेनापि मिथ्यमतीत्यर्थं एवान्य स्यात्, अथर्व्यादि
सज्ञास्तु कर्मनिमित्ता अध्वर युनक्तीत्यर्थं, आवाहयतीति होता, तथा
न्येऽपि, तथा च दर्शयति "य इवामुमावहामुमावहेत्यावाहयति तदेव होतु
होतृत्वं मिति तत्तच्चैकस्यापि तत्तत्कर्मकुर्वन् पाव'कलाज्जगदुत्प'वाना
नामज्ञा, तस्मादेक स्यात्, स्यादेव यदि प्रवृत्तिसमये तदुत्तरकालवैता सज्ञा
शूयरेन् वर्यन्तश्च प्रवृत्ताभ्यर्थेन तत्रैता शूयन्ते 'स वर्यन्तश्च शूयते' इत्यादि
न च तदा कर्मनिमित्तस्य सम्भवतीति वर्यनिमित्तस्य, भिन्नानि च वर्य-
'न्येकस्यैव पुन श्रुति रिति न्यायात् न चैकस्मिन्सूत्रे बहूनि वर्यानि सम-
वर्णन्ति दृष्टार्थत्वात्, न हि इतस्य वर्यं दृष्टार्थं, तेन वर्याना तन्निमि-
त्ताना च सज्ञानामसङ्कीर्णो विषयत्वाद्यावदुरण यावत्सञ्च च कर्तृभेद कर्मा-
ह्रम, अतस्मावत्स्यै कर्तृभिर्ज्यातिष्ठोमस्य निर्धृति । किं पुनरिदं वर्यम् ?
उक्तं प्रायेणमिति, तत्र महर्त्विजा होत्रकाणां च मन्त्रेण अग्निहाताऽसौ
मानुष" इत्यादिना, अन्येषां तु तैत्तिरिष्या वाचा प्रतिपस्याता मे प्रधानन्ति

(१) पावकेति वा ।

(२) उपपन्नं तु पुन पाठः ।

त्यादि, विमेतावता होत्रादित्व भजति ? को दोष ? न होता सज्ञा पाभ्र
 श्यन्ते वरणोत्तरकाल च य एव वृत्त स्वय चैवममानीति मनसा सङ्कल्पयति,
 तत्र होत्रादिसज्ञा प्रसिद्धवद्वेदे याज्ञिकप्रयोगे च ध्यवर्हियमाणा दृष्टा,
 तस्माद्य एव वृत्त य एव च सङ्कल्पयति स एव होत्रादिसमाख्या लभते, सत्रेषु
 तु दृष्टार्थत्वादुरणस्यार्थतोषाचिरिति तदभावे चाध्यर्थेहर्षति दीप्त
 पित्वेत्यादिश्रुतहारदर्शनात्सङ्कल्पादेव होत्रादित्वमिदं प्रकृतावपि हि
 सङ्कल्पा निमित्तमेव यो हि द्वियमाणो नेच्छति न स होतृत्युच्यते तस्मात्प्र-
 कृतौ वरणविधानात्तन्मिथ सङ्कल्पो निमित्त मत्रेषु तु सङ्कल्पमात्र
 प्रयोगदर्शनात् न चैव वैद्व्यादेशोभनमिति मन्तव्य प्रमाणजलादौदृशस्यैव
 शोभनत्वात् न हि सत्रे होत्रादिश्रुताना शौणत्वे किञ्चित्प्रमाण
 मस्ति । अथाप्यत्यन्तमैकद्वयेण कार्यं तत् सङ्कल्प एव निमित्त य एव
 क्रतुप्रक्रमे सद्योपपिक् होत्रादिभावमात्मन सङ्कल्पयति स एव होत्रादि
 शब्दैरुच्यते तथा च वक्ष्यति 'सत्रे तु स्वय कर्तृकत्वादुरणभरणयोर्नपेक्षित
 योऽवहणाद्विनैः ताभ्यामवैगुण्य'मिति योऽप्यतामात्रेणाध्यर्थत्वादिसिद्धि
 रिति, । नन्वदृष्टमध्यर्थत्वादिक कथमविहितेन सङ्कल्पन जायते ? विहितमेव
 तु वरण तस्य जनक युक्त यद्यदृष्टमध्यर्थत्वादिक तदथ वरण तत्र सत्रेऽपि
 तदनुयाज्यावरणजत कतथ्यमिति सुतरा तत्राध्यर्थ्यादित्वमिदं । न चा
 दृष्टाध्यर्थत्वादिसद्भावे प्रमाणमस्ति वरणविधिर्हि दृष्टार्थतयोपपत्तेर्ना
 दृष्टकल्पनायात्, यदि चादृष्टमिदं विहितोपायसाध्य च ततो दर्शपूर्ण
 मासयोर्होता वृत्त समिधेनीरन्वाहेति वचनात् प्रागेव वरणात्सामिधेनीषु
 प्रवृत्तस्य प्रसिद्धोत्पत्तभावस्य परंवाददृष्टार्थ वरण न होतृत्वापयोगाति हो
 तृत्यन स्यात्, तस्मादध्यवसायादेव होतृत्वमद्वीकृतंमिति सत्रेऽपि होत्रा
 दित्वमिदं । ननु होत्र-शब्दवाच्य सामित्यध्यवसायादेऽतद्व्याच्यो भवती
 त्येतदलौकिकमेव तच्छब्दवाच्यो भजति प्रार्थनादेव तच्छब्दवाच्यो भवती
 त्येतद्वा किं लौकिकं तस्मिन् सत्रया कर्तृणा भेद । माभूत्सज्ञाया वरणाना
 तु घट्टना युगपत्प्रयोगवचनपरिहृताना दृष्टार्थत्वेनैकपुरुषासमवायाद्या-
 ध्वरुण धरीतया कर्तारो भिद्यन्ते ॥

शमितुपपत्त्यु-
त्थाधिकारणम् ।

सू० शमिता च शब्दभेदात् ॥ १३ ॥

अस्ति शमिता स किं प्रकृतेभ्योऽन्यस्तेषां वाऽन्यतमः इति संशये
संज्ञाभेदादन्यत्वं यौगिकत्वात्संज्ञाया वरणाभावाच्च तेषामेवान्यतमः तत्रा-
ध्ययोः पराद् वर्ततेऽध्ययुस्तु पशोः संज्ञप्यमानादिति वचनादसामर्थ्याद-
न्ये तत्पुरुषाः संज्ञप्येयुः ॥

उपगम्यापपत्त्यु-
त्थाधिकारणम् ।

सू० उपगाश्च लिङ्गदर्शनात् ॥ १४ ॥

सन्त्युपगाः ते किं प्रकृतेभ्योऽन्ये? उत त एव? इति तत्र गान्ध्यां गुण-
भूता उपगासारे लोकावत् न चत्विजामृत्विजस्तुल्यकृता गुणाभूता भवितु-
मर्हन्तीत्यन्ये इति प्राप्ते दृश्यते-उत्पत्तौ वरणाभावान्वाङ्मायाश्च यौगिक-
त्वाद्दृष्टिजामिव प्रथमैवार्थकारित्ववत्परस्पररोपकारसम्भवादृष्टिज एवोप-
गायेयुः ॥

सोमयिक्रयोः पृथ-
क्त्वाधिकारणम् ।

सू० विक्रयी त्वन्यः कर्मणोऽचोदितत्वा-
त् ॥ १५ ॥

अस्ति सोमयिक्रयी स किं तेषामन्यतमः? उतान्य? इति पूर्ववद्दुष्टा
भावात्तेषामन्यतमः, मैवं विक्रयस्याकृत्यर्थत्वात्कृत्यर्थोपाता अस्त्वित्ते न तं
कुर्युस्तस्मादन्ये विक्रयी ॥

अतिविगति नास्तीत्यर्थमा-
मिताधिकारणम् ।

सू० कर्मकार्यात्सर्वेषामृत्विक्कर्मविशे-
षात् ॥ १६ ॥

ब्रह्मादयश्चमसाध्यव्यंश्च बहवः कर्ताः समधिगताः, ते सर्वे
किमृत्विक्कृशब्दवाच्या? उत केचिदेवे? इति तत्र “अतो कार्यं हि सर्वेषां तेन-
तुपजननादमी । सर्वे तदभिधेयाः स्युरावशेषेण यष्टृवत्” कृत्यजनननिमित्तो
अपमृत्विक्कृशब्दः कृदन्त, सर्वे च ते तत्कार्यकरणादुतो यजन्तीति यष्टृ-
शब्दस्यैव अस्त्विकृशब्दस्याभिधेयाः सप्तदशत्विज इति वचनमर्थमुत्थाऽनु-
वादा इति प्राप्ते प्रमः “अतुपागननिमित्तस्य भवेत्सर्वाभिधायिता । सध्याशु-
तिविरोधात्तु तत्रैव सध्यामहे । धरणं तद्विमितं स्यादुत्साध्यत्वादिशब्द-
वत् । ततो नातिप्रसङ्गः स्याद्वचनं ह्येवमर्थवत्” ॥

अस्त्वित्जो वृणीत इति यूप द्वित्रिंशतीतिवदुरणेनस्त्वित्जं कुर्यादित्यर्थे
 न तु प्रसिद्धाभूत्स्वित्जो वृणात इति । ननु वरणनिमित्तत्वेऽप्यसिद्धमङ्गं स्यात्
 चमसाध्यपूर्वणामपि वरणसद्भावात्, उच्यते न वरणमात्रं निमित्तं किं तु वरणा
 दिगतो वरणाग्रिणः । ननु वरणादिष्वनुगतं चमसाध्यपूर्वणो व्यावृत्त वरणावा
 न्तरसामान्यं न किंचित् मा भूदवान्तरसामान्यं विशेष एव निमित्तं योऽयं
 मृत्विजशब्दो वरणादिशब्दवदेकैकस्यैव न वाचकः सोऽयं साधारणशब्दो न
 सामान्यशब्द इति यथाश्रुतभाष्यार्थः । नस्त्वेष युक्तं कृत्वायवशक्तिपरित्यागा
 ददृष्टशक्त्यन्तरकल्पनापसद्भात् स्मृतिविबुद्धं च-क्विवन्तस्त्वेन निपातनात्
 कर्तरि क्त्विति वचनात्तथाऽन्यद्वापि स्मरणम् 'अस्त्वियञ्जदुच्यते' इति
 एवमपि वरणनिमित्ताऽऽश्रीयेत यद्यन्यथासप्तदशश्रुतिर्नोपपद्येत सा तु यथा
 वरणनिमित्तत्वे तद्विशेषनिमित्तत्वादुपपत्त्या तथर्तुयजनमाप वरणादिगतमेव
 अस्त्वित्जशब्दस्य निमित्तम् इति हरिशब्दस्यैव पशुगतं हरित्वम्, एव च
 प्रसिद्धावयवशक्तिपरित्याग स्मरणविराधश्च न कृतो भवति, श्रुतिस्त्वोपपा
 दिता वरणाविधिरैव प्रसिद्धपदार्थको भवति यावदुक्तं भवति याजकान्
 वृणाते इति तावद्वृत्स्वित्जो वृणीते इति तेन नाप्रसिद्धपदार्थकस्य वरणनिमित्त
 कत्वे तु यूपदिशब्दप्रसिद्धपदार्थकस्य वचनव्यक्त्यविपर्ययासश्चैव स्यात्, न चैत
 द्वायम अध्यव्यादिशब्दानां तु प्रसिद्धाभावात् एव च वरणेन प्रकारान्तरेण
 वाऽध्ययुत्वेन क्रतुव्यामभि परिकल्पितं स एवाध्ययुरिति मुक्तम् अस्त्व
 कशब्दस्तु प्रसिद्धावयवस्वात्सख्याश्रुतेश्च क्रतुयजनविशेषनिमित्तं इति
 विवक्षितम् ॥

टीकागतिशाय ज्योत्स्ना
 नामय वरणादाना सप्तदश
 स्थिरव्याधिकारम् ।

सू० नियमस्तु दक्षिणाभिः श्रुतिसंयो-
 गान् ॥ १७ ॥

सप्तदशेत्युक्तं किं ते इत्यनियमे प्राप्ते अस्त्वित्जो दक्षिणा ददा
 तीत्युक्त्याऽमीधि ददातीत्युक्त्या वरुणे ददातीत्यादिना वरुणादीनां योऽ
 यानां कीर्तनात्तेषामृत्विजत्वम् ॥

आयज्ञा व्यामिश्र
 क्रतुव्याधिकारम् ।

सू० स्वामिसप्तदशा कर्मसामान्यान् ॥ १८ ॥

अथ सप्रदश किं सदस्य ? उत यजमान ? इति सशय, तत्र कर्मक
रत्वात्सदस्य, न चासौ नास्तीति मन्तव्यवरणाऽऽस्मात्, न च ब्रह्मण एतेद
वरण तस्य हि ब्रह्माण वृणीत इति वरण विहित न पुनर्निधातु शक्य
मनुवादे चानयेत्यमध्यर्थादिष्वपि तथा प्रसङ्ग । न च सदस्यव्यतिरेकेण
ब्रह्मवरण नास्ति ब्रह्माण वृणीत इति वरणवचनमृत्विगबहुत्यसाधनाधि
कार्ये भाष्यज्ञतोदाहृत, तस्मात्सदस्य सप्रदश इति प्राप्ते द्रुम "सदस्य
वरणमद्रष्टार्यं न तु कश्चिदपि पदार्थस्तेन कर्तव्यो येन यजमानादन्य
चत्विर्गुणात् तस्मात्स्यामी सप्रदश ॥

आध्यव्याहृत्य अध्यव्ययीना
कसुनामपमाधिकरणम् अग्न प्रकृ
तिविज्ञानस्यार्थतः धिकरणं वा ।

सू० ते सर्वार्था प्रयुक्तत्वाद्गन
यश्च स्वकालत्वात् ॥ १८ ॥

नाना कर्तृषु सिद्धेषु साप्रत मप्रधार्यते किमव्यवस्थित तेषां कार्ये
किं वा कथं स्थित तत्र प्रकरणाविशेषात्सामर्थ्याच्च यद्येन शक्य कर्तुं
तत सर्वप्रत्यक्षस्यया कुर्यात् दुर्बला हि लिङ्गप्रकरणाभ्या समाप्या न
तद्विरोधेन नियम कर्तुमल, तत सर्व मर्वाथा स्थित तावदपर्यवसितम
आग्निषु विन्ता ते ह्यनारभ्यवादेन यदाहवनीये जुहुतीत्यादिना होमा
र्थतया विहतास्त किं प्रकृत्यथा ? उत वैज्रतानामप्यामनहोमादीनां
साधारणा इति पर्णतादिष्वत प्रकृत्यर्थस्य मन्यमानस्योक्तस्य अग्नयश्च
सर्गाद्या इत्यनुवर्तते तदनुगुण्य चान्तरा सूत्रकरण स्वकालत्वात्स्वत
न्यायानादप्रकरणा गीतत्वादित्यर्थः । न चात्र द्विरुक्तिदोष प्रकृतिसमका
लमेव शिक्षाव्युपादष्टत्वाद्दोषमन्य यत्र तु यागमात्रे चोदिते प्रकृतित
एव चतुर्वत्त जुहोतीत्येतदतिदेशात्प्राप्यमाण प्रतीक्षितश्च तत्र पर्णमयी
न्याय । उपादष्टेषु तु वैज्रतेष्वपि होमेषु समानमेवाभिनिविधान स्थिता
दुत्तर लिङ्गप्रकरणाभ्या हि ॥ सर्वथा समुदित कर्तृत्व प्राप्त येन समा
प्याविरोध स्यात् किं त्वनिषमेन । तत्र किं केन इत्यास्ति व्यवस्थाऽपेता
सा च कुर्वती समाप्या अनुगुणत्वाच्च धाधितया । तस्माद्व्यासासमाप्य नियम

होत्र होत्रा साध्ययंत्र साध्ययुक्ता तथा किमेव एवोत्सर्ग सर्वं होत्र होत्राऽध्य
यत्रमध्ययुगेति न, कुत्रिदृषोद्व्यते, यत्र प्रत्यक्ष वचन यथा मैत्रावरुण प्रेष्यति
चान्वाहोति यत्र च विशेषसमाख्या यथा पौत्रोय नेष्ट्रीय याजमानमिति
तत्र विशेषसमाख्याप्रलाद्वचनबलाच्च सामान्यसमाख्याऽप्योद्व्यते, तदुक्त "त
स्योपदेशसमाख्यानेन निर्देश" इति, तद्विद सनाख्याविनियोगस्यैवातिप्रस
ङ्गनिवारणेन शेषीभूत सूत्र नाधिकरणान्तरम् अत एव तस्यैव लिङ्ग परवा
द्व्यते प्राप्तानुवाके होसुदर्शनादिकम् ॥

समुच्चययोगसूत्रम्
नृपयोगसूत्रम्
कल्याणिकायां ।

सू० प्रैपानुवचनं मैत्रावरुणस्योपदेशात् ।

२०

उपदेशान्तिष्ठे समाध्यासाये तद्विशेषचिन्ता 'मैत्रावरुण प्रेषति चात्याहे' ति कि प्रेषमात्रे अनुवचनमात्रे च मैत्रावरुणोपदेशेन होवादिसमाख्याबाधोऽयं वा यानि प्रेषान्तान्यनुवचनानि होता यस्तद्विनिमित्ताद्यानि तेष्वेवेति मयः, "प्रेषानुवचने देशात्साहित्यमप्रवृत्तम्। विधीयते प्रसास्ताऽत समस्तश्रमयोगोक्त्योर्नैव समस्तपरेष मैत्रावरुणचोदना। अज्ञातकर्मकालेन व्यस्ये हि ज्ञातकर्तृके" प्रेषायामध्यर्तुः अनुवचनानां च होता निज्ञात इत्यनेनापेक्षित कर्तृविधानं, यानि तु प्रेषान्तान्यनुवचनानि तेषु प्रेषाये माध्यर्तानुवचनानि हेतुः प्राप्तेरेकमस्यस्येन नानाकर्तृसमावेशासम्भवा हेतुः। अथवा प्रत्युत्पत्तामज्ञातकर्तृकाया मैत्रावरुणविधानमपेक्षितार्थं भवति सदाधिकारे चेद वचनमिति तत्रैव मैत्रावरुणविधिः ॥

सू० चमसांश्चमसाध्वयवः समाख्या-
नात् ॥ २१ ॥

चमसेषु मशय कि तैश्चमसाध्यैर्बोक्तुमुमु? इत चाधर्मु? स्तत्रा
ध्वयैवममाज्या सामान्यभूता बाधित्वा विशेषसमाध्यया चमसाध्य
यंत्र एव तैर्बोक्तुं मैव 'सामान्यनिरपेक्षे हि विशेषस्तस्य बाधकः । चम
साध्यैर्बोक्तुमध्ययैर्बोक्तुं चमसेषु ध्वयैर्बोक्तुं सामान्यमध्ययैर्बोक्तुं यत्' ।

ततः साऽध्यय्यं पेतत्वाच्च तद्वाधेन वर्तते । तद्वाधे हि चमसाऽध्ययुसंज्ञैव न
स्यात् अतद्वद्भावात् काममजुह्वतामेव तद्वाधः स्यात्, अतो ऽध्ययुसंज्ञु-
यात् तस्य यदेहोमादिव्यापृतत्वेनाशक्तौ सत्यां ते जुहुयुः ॥

श्वेनवाञ्जपेयोऽनेक-
कर्तृकताभिधकरणम् ।

सू० वेदोपदेशात्पूर्ववद्देदान्यत्वे यथोपदेशं
स्युः ॥ २२ ॥

चौद्वात्रे समाप्तातः श्वेनो वाञ्जपेयस्त्वाध्ययं वेदवाधेन ज्योतिष्टो-
मविकारौ तत्र किं प्रधानवेदसमाप्यात उद्गाताऽध्ययुश्चेत्तत्रैतत्त्र च सर्व-
पदार्थानतिदिष्टान् कुर्यात् १ दुत प्रकृतिवचाना कर्तारः २ इति तत्र प्रधानवि-
धिविधेयत्वादङ्गानां तत्समाप्यानाभासस्याश्चेत्पदेशकपन्थेनानिदेशाद्
लीयस्त्वात्तत्समाप्यात एक एव कर्ता सर्वं कुर्यात्, प्रकृतौ तु प्रत्यक्षव-
चनेरेव नानास्त्वंगिधानात्सत्यामपि प्रधानद्वारेणाध्ययं समाप्यायां नानै-
व कर्तारः, इह तु चोदकद्वैतत्वात्तद्वाधेन सामाप्यापान्त एक एव कर्ता
स्यात् । अत्रोच्यते भवेदेवज्वादको यदि दुर्यतः, स तु प्रथमभाषित्या-
त्समाप्यां बाधते वलात् । अङ्गानां हि समाप्यानं प्रयोगवचनाश्रयां चोदक-
प्राप्त्यपेक्षस्तु प्रयोगविधिसंग्रहः । प्राकृतानामङ्गानां वैकृतप्रयोगविधिषंस्प
शास्तरकालं तत्समाप्या भवेत् तत्सम्यगेरं चोदकप्रापितानां स्यात्, तेन
च ते प्राप्यमायाः सकर्तृका एव प्राप्यन्त इति कर्त्रपेक्षाभावादपेक्षानिग्रन्थन-
श्रुतिकल्पना समाप्या न कर्त्रन्तरमलं प्रत्ययितुम् । न चात्र “शरमयं वृत्ति” इति
वत्प्राप्तबाधः, कल्पत्वात्समाप्याविनियोगस्य, कल्पनाधारत्वापेक्षाधीनाया-
स्तदभावेऽनुदयात्, अपि ॥ पाठनिमित्ताध्यय्यादिसमाप्या न विधिनि-
मित्ता, न चोद्वात्रे पदार्थानां पाठः, तेन नास्ति समाप्येषा विद्यमानाऽपि
दुर्यता, श्वेनादेः तेन नानैव कर्तारः प्रकृत्यापि ॥

इति शास्त्रदीपिकायां तृतीयाध्यायस्य सप्तमः पादः ॥

अथ तृतीयेऽध्याये अष्टमः पाद आरभ्यते ॥

अथ स्वामिकर्मतादधि-
कारम् ।

सू० स्वामिकर्म परिक्रयः कर्मणस्त-
दर्थत्वात् ॥ १ ॥

यस्मिन् हि परिक्रयो ज्योतिष्टोमे द्वादशशतदानमाध्यर्षेण समाख्यातम्
चौद्वात्रे च दशपूर्णेमासयोरवसानाहार्यदानमाध्यर्षेण ते किमध्यर्षादिना
कर्तव्ये ? उत यज्ञमानेन ? इति सशये समाख्यानादध्यर्षादिना यथा
प्राध्यर्षुः स्वद्व्येणेतरान् परिक्रीणीते तमुपायं यज्ञमानः कुर्यादिति प्राप्ते
भिधीयते स्वामिकर्मकृत्वे सर्वत्र प्राप्ते परिक्रयवशात्परम्परया यागकर्मत्व-
माश्रित, न हि समाख्यामात्रात्साक्षात्कर्मत्व प्रधानवाक्यस्वरसावगत
शक्यते आधितुं, न हि यः कामयेत वीरो न आज्ञायेतेति ॥ चतुर्हो-
तारं जुहुयादित्यादिप्राध्यर्षोश्चपणमिति अतः परिक्रयात् प्रागध्यर्षो-
देरभावात् तत्कर्मकत्व परिक्रयस्य, यज्ञमान एव कर्ता तस्य चात्मनि
परिक्रयविरोधात्कर्तृनराणि प्राप्नुवन्त्यन्यत्रैव भवन्ति नियममात्रं समा-
ख्यया क्रियते इति न परिक्रयेऽध्यर्षुः समाख्यया भवति । किं च सत्यपि
कर्तृन्तरप्रवेशे उपश्य स्वयं यज्ञमानेन किञ्चित्कर्तव्यं तन्नियम एवायं परिक्र-
यविरोधाच्चप्राध्यर्षादिरत्यन्ताभावात् एव विधेयः तस्माद्वाजमानं 'दान
येन ॥' वचनमस्ति य एतामिष्टकानुपदधात्स चीन् वरान्दद्यादित्यादि,
तत्र चात्त्वज्ञापि स्यात्, वचनस्यातिभाराभावात्, अन्यत्र यज्ञमानस्यैव ॥

अथनाटिसंस्काराणां वाज-
मानतादधिकारकम् ।

सू० संस्कारास्तु पुरुषसामर्थ्ये यथावेदं
कर्मवद् व्यवतिष्ठेरन् ॥ २ ॥

पुरुषसंस्काराः केदारमुपपन्नादयः किमाध्यर्षो ? उत वाजमाना
एव ? इति समाख्यानादध्यर्षकृते प्राप्ते श्रुमः संस्काराः संस्कृतस्य कार्ययोग्य-
तामाधातुं क्रियन्ते, न च कश्चिद्योग्यताजननाद्यै कर्तारं परिक्रीणीते स्वयमेव
योग्यत्वात् स्यतरत्वं कार्यं प्रतिगुणभावेन परिक्रीणीते तेन युक्ततमैव परिक्री-
तानां कर्तृणां प्राप्तेर्यथाप्राप्तानामेव च समाख्यया व्यवस्थानाद्यनेन पुरु-

पाणां गुणभावस्तत्रैव समाप्यता नियमः, संस्कारास्तु याजमाना धवना-
दृत्विजामपि भवन्ति हिरण्यमालिन इति श्रुत् ॥

तपसोऽजाजमानताधिकार-
णम् ।

सू० तपश्च फलसिद्धित्वात्सोऽकथत् ॥ ३ ॥

अस्ति ह्योतिष्ठेति तपः कायशोषणं कर्म दृढं नाशनातीत्यादि तदा-
ध्ययं? मुत याजमान? मिति समाप्यानादाध्ययं दुःखात्मकत्वेन च कर्तु-
प्रतिकूलत्वात्सौ संस्कार इति मन्यते । दुःखात्मकत्वादस्य दुःखफलं,
कार्यधितोऽधिनमधर्म उपयितुं योग्यताऽस्तीति क्रतुफलप्रतिग्रन्थरूपापत्तप-
येनैवास्य क्रतुर्गन्तव्यं लिङ्गप्रकरणाभ्यामवगम्यते यजमाने च फलेनोत्पत्तयम
अतोऽस्यापि फलसंस्कारत्वात् याजमानत्व धवनादृत्विजामपि स्याद्व्यतिरिक्तं
उपपत्तयतीति, ॥

आकाङ्क्षानिरामः, लोहितो-
ष्णीकतादीनां सर्वस्वगुणमता-
धिकारणं वा ।

सू० गुणत्वाच्च वेदेन न व्यवस्था-
स्यात्, ॥ ४ ॥

ये च संस्कारा एव धवनादृत्विजां जाता हिरण्यमालित्वादयः
किं ते समाप्यता तत्पुरुषैः कार्या? उत सर्वस्वमिभ? इति समाप्यता
तत्पुरुषैरिति प्राप्ते दूमः, यत्र पुरुषस्य गुणभावस्तत्र केन विदेजेन तस्मि-
न्नेः कः कुर्यादिति? त्यपेक्षिते नियमः समाप्यता क्रियते संस्काराणां तु
यावत्संस्कार्यमाश्रित्यवगमात्तद्विदुर्मनपेक्षितं च नियमं न शक्नोति समाप्यता
कर्तुमिति सर्वेऽप्यप्यता ॥

एष्टिकामनाया याजमान-
ताधिकारणम् ।

सू० तथा कामोऽर्थसंयोगात् ॥ ५ ॥

ह्योतिष्ठेति सद्रामाने गुणकामश्रुतयः “यदि कामयेत धर्षकः पत्न्यः
स्याथौचैः सद्रो मिनुषा” इति स किमाध्ययं? यदि कामयेताध्ययं इति
उत याजमानः? यदि कामयेत यजमानः इति, तत्र मिनुषादित्यध्ययं व-
नात्सामानाधिकरण्यादाध्ययं च प्रयत्नेऽध्ययः समाप्याधिकृतत्वात्स
एव कामयतिना निर्दिश्यते इति तस्यैवेदं फलं, नैवं मिनुषादिति परस्मै-
पदश्रुत्याऽध्ययं व्यापारः परार्थः श्रूयने तया श्रुत्या विरोधात् वाक्यगम्यं

तत्सामानाधिकरण्यं कामयेतर्थाध्यते । किं च अन्यो गुणो नित्यतया
प्रिहितं नाभिदृश्यं पर्यन्त इत्यादि स कर्त्तव्यत्वादायमानस्य कर्त्तव्यं यद्
यदि काम्योऽपि गुणस्तस्यैव चोक्तते ततः स तेन नित्यस्य बाधमनुमन्यते
अध्यर्थेन तु गुणोनात्मार्यस्य गुणस्य बाधं यजमानो नानुमान्येत न हि
तस्याध्यर्थेन काम्यगुणज्ञानेनात्मस्य ज्ञानं नित्यविषयं निवर्तते, तस्यादादि
कामयेत यजमान इति सम्बन्धात् यजमानं गुणफलं यज तु पृथगुपदेशो
यथाऽऽत्मने यजमानाय वा य कामं कामयेत् यन्मुद्रगाता उद्गाये
द्वि'ति तत्र पृथगयजमानवद्विज्ञातं वा-उद्गात्वात्मने इत्युद्गातेषोक्तते
वचनस्य चातिभाराभावात्तस्यैव फलम् ॥

आयुर्वादिमन्त्राणां यज्ञ
मानताऽप्युक्तम् ।

सू० मन्त्राद्याकर्मकरणास्तद्वत् ॥ ६ ॥

इहाकरणभूता प्रत्यगाश्रितो मन्त्रा उदाहरणम्, "आयुर्वा" अनेऽ-
स्यायुर्मं द्वेहीत्यादयः ते किमध्यर्था प्रयोक्तव्याः ? उत यजमानेने ? ति समा-
प्ययाऽऽध्यर्थेन प्राप्ते धूमं कर्मफलमज्ञाशस्य नस्त्विच्छेदकम्, यजत्वर्थस्य
प्रसङ्गात्, यजमानाच्छास्त्रिकफलं दत्तिनालाभात्प्रकाराशस्य माने, कर्मफलं
च यजमानगामित्यात्मन्यगामविषयत्वेन प्राप्येत इति लिङ्गात्समाध्या-
याधित्या यजमान एव प्रमुञ्जतीति ।

ह्याद्यास्तत्प्रवर्णनं यज्ञा
धिकारम् ।

सू० ह्याद्यानेयुर्भौ ह्याद्यानम्यायं वत्वात्

॥ ७ ॥

दर्शपूर्णमासयोः केचित्मन्त्रा सामान्यरूपेणाध्यर्षे पुनरपि विशेष
रूपेण यजमाने काण्डे समागता, 'यज्ञस्य मापसवेने' त्यादयः' ते किं येन
केनचित्प्रयोक्तव्याः ? उत यजमानेनेयाः ? अध्यर्षेण ? अथजोभाभ्याः ? मपीति
मयम्, तत्र मन्त्रैकत्वादिकेनैव सिद्धे यः कश्चिद् धूमाद्विनेयमाप्यवनीयम्
त्याहुः यजमान एषाऽऽध्यर्थस्य शुश्रूहनादेराध्यर्थत्वात्मान्योऽपि तत्रैव प्र-
योक्तव्य इति प्राप्ते धूमः, सत्यपि हि मन्त्रैकत्वे पाठद्वयं प्रयोगवचनेन दर्शना
कर्त्तारमपेक्षते, न च मन्त्रस्य रूपमेव प्रकटीयना दृश्यते, किन्तु पाठविशिष्टमेव

तादृशस्यैव प्रकरणे विपरिश्चिते, अपेक्षितश्च मन्त्राणां प्रकाशनोपायः
न ह्यप्रकाशिताः स्वार्थमभिदर्शयन्ति, तत्र पाठस्य विपरिश्चितस्तदतिशये कारणा
नास्तीति मतं यच्च प्रयोगकाले मन्त्राणां पाठसिद्धिः । अन्यथा हि स्मृति-
स्मरणप्रकाशनसम्भवाच्चैकान्तनोच्चारणं सिध्यत् अतो यत्र पाठद्वयं तत्र
समाख्याद्वयेन कर्तृद्वयं प्राप्नुवद्विचक्षण्यत्वंनाविरोधात्समुच्चीयते ।

अभिज्ञस्येष्ट वाचयितव्यम् - सू० ज्ञाते च वाचनं न ह्यविद्वान्विधि-
त्वाधिकरणम् ।
ताऽस्ति ॥ ८ ॥

याज्ञपेये 'कृत्स्नीयंजमानं वाचयती'ति श्रुतं, तत्र किं ज्ञत्वाज्ञश्च
द्वयवि वाचयितव्यौ ? उत न एव ? अथवा अज्ञ एव ? इति याज्ञमानमन्त्रप्र-
मङ्गाच्चिन्त्यते तत्र 'अविशेषः दुभौ यद्वा स्वयमेव वदेद् दुभुः । अज्ञस्तु
वाच्यते नैव न ह्यज्ञो विद्यते कृतौ अधिकारो हि विदुषां नान्येषामिति
निश्चयः दूहंति स्मरणात् ज्ञस्य सम्भाव्यति वाचनम् ॥

सू० याजमाने समाख्यानात्कर्माणि
याजमानं स्युः ॥ ९ ॥
द्वादशद्वन्द्वानामाध्यर्थ
त्वाधिकरणम् ।

दशपूर्णमासयोर्वत्समुपावसृजत्युजामधिश्रयति ग्रीहीनघहन्तीत्या-
दिभिः प्रत्येकं कर्माणि सामान्यरूपेणाध्यर्थैर्विहितानि पुनश्च याजमाने
घत्सं चोपावसृजत्युजाश्चाधिश्रयतीत्याद्यनुकीर्त्ये तानि च द्वादश द्वन्द्वा-
नि दशवज्रायुधानि दशपूर्णमासयोस्तानि सम्पाद्य यजेते'ति श्रुतं, तदेतेषां
द्वान्वातमन्त्रद्वन्द्वद्वयकर्तृकत्वं न सम्भवति एकेन कृतानामितरेण कर्तुमश-
क्यत्वात्त एव कः कुर्यादिति स्थिते कः कुर्यादिति विशेषसमाध्याना-
द्यजमान इति प्राप्ते उच्यते 'कर्माणि यत्र चोद्वान्ते तत्रैषां कर्तृपे-
क्षिताः । आध्यर्थे च चोद्वान्ते कर्माण्याध्यर्थेणात्पतः याजमाने तु
द्वन्द्वतासम्पादनमात्रं विहितानां निर्जातकर्तृकाणां विधीयते, द्योर्द्वयो-
र्मिथः प्रत्यासन्नत्वसम्पादनत्वमित्यर्थः । न तु कर्माणां विधिः, न चान्येन
क्रियमाणां नामन्येन द्वन्द्वत्वसम्पादनमशक्यम् । ननु द्वन्द्वानि सम्पाद्य यजे-

तेति स्यात्-प्रत्ययेनात्मनेपदसमानकर्तृकत्वात् द्वन्द्वतासम्पादनं यवनाद्वैद्य
याजमानं तद्वृत्तात्कर्मणामपि स एव कर्ता स्यात् न, प्रयोजकत्वेनापि
कर्तृत्वमभवत् यतोऽध्यर्षेण क्रियमाणानां द्वन्द्वतां यजमानोऽध्यर्षे
स्यारयिष्यतीत्यदोषः ॥

हेतुग्राह्यत्वं यवनाद्वैद्य-
वृत्ताधिकारम् ।

सू० विप्रतिषेधे करणः समवायविशे-
षादितरमन्यस्तेषां यतो विशेषः
स्यात् ॥ १० ॥

ह्येतिसिद्धौ हेतुग्राह्यत्वे यतो युगपदध्यर्षणा हेतुश्च च प्रयुक्तौ परि-
व्यापकरणाक्रियमाणानुवादिनौ 'परधीरसि' 'युवा सुवासा' इति मन्त्रौ
चोदकपरम्परया कुण्डपाविनामयनमन्त्रे प्राप्नोत तत्र यत्किञ्च समामः
सन्नातः यो हेतुग्राह्योऽध्यर्षरिति, तत्रैको हेतुः तौ प्रयोक्तुमशक्तौ कि
हेतुः प्रयोक्तुमाध्यर्षश्च मिति संग्रहे यानिपमोऽप्यथा हेतुः यतोऽध्यर्षस्य-
विधानादपरिस्पष्टमर्थः हेतुग्राह्यमर्थः समान्यमर्थेति परिधिरेष
स्वधर्मविराधेन यूपधर्मैरिति, क्रियमाणानुवादिनमत्र यदेत एव प्राप्ते
ब्रूमः "प्रत्यक्षयवनात्मानिर्होताध्यर्षेण हि हेतुषु चोदकाद् वास्यचोद-
कादुत्पत्तयम् ॥ यो हेतुः सौऽध्यर्षरिति मुख्यत्वात्कृत्ययुक्तौ हेतुः यत्
म्याध्यर्षेण चित्तेषु कार्येषु प्रत्यक्षेण वाक्येन विधीयते, हेतुषु तु चोदकाः
प्राप्तिरिति वाक्ययवनादध्यर्षमत्र यदेत, परिधौ यत् तिसृन्मूर्तयोरिति
नियोजनमात्रे परिधिप्रत्यक्षेण विधीयते, न यूपधर्मव्यतिरिक्तं येषाम् । यस्तु
मन्त्रेषु हेतुवादयो न सन्ति तदभावात् न हेतुवादेषु चोदकस्य प्राप्ति-
रित्याह तस्य हेतुहेतुग्राह्यत्वात्प्रत्यक्षेण इति भाष्यविरोधः, यत् तु
कुण्डपाविनामयनं, यस्याति कि "मन्त्रे चोपायचोदना" इति किं चेन्न यो
हेतुः सौऽध्यर्षरिति यत्नेन किं विधीयते न हि हेतुग्राह्यो योऽध्यर्ष-
कार्यं विधीयते । यत् हेतुग्राह्यमर्थं धेकः कार्यं कुण्डपाविनामयनं विधीयते
तदेवमर्थोऽपि प्रत्यक्षयवनाद्वैद्यत्वेन मुख्ययवनादध्यर्षस्य प्रत्यक्षेण
न म्याद्वैद्यविराधेन, प्रत्यक्षयवनाद्वैद्यमिति च निश्चयनमर्थो
विधीयते इत्यस्मात् साधत् ॥

प्रेषप्रेषार्थयोः पृथक्कर्तव्य-
साधिकाणाम् ।

सू० प्रेषेषु च पुराधिकारात् ॥ ११ ॥

प्रेषणीरासादयानीदृग्नीन् विहरत्यादयः प्रेषाः प्रेषण्यासादना-
ग्निविहरणादयः प्रेषार्थाः किमध्ययुगैरेन कर्तव्याः? उक्तान्यः प्रेषितुस्तद-
र्थानां कर्त्तृति संशये समाप्यानादुभयत्राऽध्ययुः प्राप्नोति कालतायाञ्च लोह भ-
विष्यति न प्रेषे समाप्यात्रलादिति प्राप्ते द्रुमः—मध्यमपुरुषस्याग्नीदिति च
संशोधनस्य चेतनान्तरविषयत्वादृतेऽनुपपत्तेः प्राप्तकालताऽपि पुरुषान्तरं
प्रति वक्तव्या तद्वरं प्रेष एवायं प्रेषसमाप्यानात् स चात्मनि न सम्भवतीति
लिङ्गेन समाप्यां बाधित्वाऽन्यः प्रेषिताऽन्यच्च प्रेषार्थः कर्ता ॥

प्रेषप्रेषार्थयोः पृथक्कर्तव्य-
साधिकाणाम् ।

सू० अर्धयुस्तु दर्शनात् ॥ १२ ॥

प्रेषितुरन्यः प्रेषार्थकर्त्तृति स्थितं, स किमध्ययुः प्रेषार्थकर्ता? अग्नी-
च्च प्रेषिता उत विपरीत? इति संशये चर्चानां प्रधानभूतत्वाद् भूयस्त्वाच्च न
तत्राध्ययुश्चाधो युक्तः प्रेषस्य स्वैकत्वात् गुणत्वाच्चाध्ययुं बाधित्वाऽग्नी-
त्कर्ता भवत्विति प्राप्ते उच्यते—अध्ययुः प्रेषिता स्यात् एव हि तेनैव प्रेषो
जकस्वेव प्रेषार्थो अपि कृता भवन्तीति न द्ववित्समाप्याबाधिता स्यात्
इतरथा प्रेषेऽत्यन्तबाधिता स्यात्, न चाबाधसम्भवे तदुक्तम् अतोऽध्ययुः
प्रेषमनीत् प्रेषार्थान्कुर्यादिति ॥

करणमन्त्रेण स्यामिफल-
स्यायामित्यतः साधिकाणाम् ।

सू० करत्विक्फर्त्त करणे धर्त्यनत्वात् ॥ १३ ॥

अकरणत्वात् प्रत्यगाश्रयो मन्त्रा लिङ्गाद्याजमाना इत्युक्तं, ये तु
करणमन्त्रा “ममाने धर्त्ता विह्वेष्वि”त्यादयः ते प्रत्यगाश्रयोऽपि क्रियाक-
र्त्ताध्ययुगैश्च वक्तव्याः न त्वन्येनोच्यमाना अध्ययव्योः क्रियां प्रकाशयन्ति । न
च मन्त्रवशेन प्रधानभूतायां क्रियायामध्ययुश्चाधो युक्तः तेन मन्त्रस्ताव-
दाध्ययव एव तद्वत् च धर्त्तः प्रभृति मूक्तवाक्यतायुरादिवत्फलमिति स्थिते
किं तत्फलमध्ययो र्कृत यजमानस्येति ममेति लिङ्गादध्ययोरिति प्राप्ते

प्रधानशब्दयगतात्मनेपदश्रुत्या साङ्गप्रधानभाषनादिप्रयाङ्गफलभाषनानामपि
यजमानगामित्वमुक्तमिति तद्विरुद्धं लिङ्गं नस्त्विग्नगामित्वं बोधयितुमलम्
यतो भवेति यजमानश्रुतिरेकजनिता पठौ मम यो यजमानस्तस्य धर्मः
इति यजमान एव बोधाराव्यमेति निर्दिश्यते अतस्तस्यैव फलम् ॥

करणमन्त्रेषु कर्मोपक्रमस्य सू० कर्मार्थं तु फलं तेषां स्वामिनि
अस्त्विग्नधर्मताधिकरणम् । प्रत्यर्थवत्त्वं स्यात् ॥ १८ ॥

यत्तु प्राधासन्तापनामित्यसन्तापनादिक फलं कर्मोपक्रमानौपयिकं
यजमानस्यात्मोपक्रमोविधातापैर्मृत्विग्नगामित्वेनैवेष्टमित्यात्मनेपदानु-
पयादृष्ट्विग्नगामीति युक्तम् ॥

सू० व्यपदेशश्च ॥

यत्र व्यपदेशो भवति तस्य सहेति तत्रापि द्विवचनस्यानुपपत्तेर्ध-
स्त्विग्नगामित्वम् ॥

द्रव्यसंस्कारस्याङ्गवधाना सू० द्रव्यसंस्कारः प्रकरणाविशेषात्स-
धर्माधिकरणम् । धर्मकर्मणाम् ॥ १९ ॥

धर्मिर्धर्मणामङ्गप्रधानार्थस्य पूर्वमुक्तमुत्तरविशेषात् प्राप्यते, यद्य-
द्या पूर्वपक्षमूत्रमिदं, यस्मात्प्रकृत्याङ्गवधानार्थो धर्मिर्धर्मोस्तस्याद्विहतावपि
युगायटास्तरणधर्मिणि कर्तव्य इति प्राप्यते सिद्धान्तमूत्रम् ।

अपूर्वप्राप्तधर्मोऽपि सू० निर्देशात्तु विहतावपूर्वस्यानधि-
कर्तावस्तव्याधिकरणम् । कारः ॥ २० ॥

प्रकृतौ यदुद्दिष्टं कार्ये तदनुपपत्त्या धर्मिर्धर्मोऽपि कार्यद्वारेण विहतिं
गच्छन्ति न स्यदुपपत्तेः तेन प्राकृतकार्यसाधना यत्र धर्मो विहती कर्ताऽपि,
न च युगायटास्तरण प्राकृत धर्मिः कार्यम् यतो न तस्याधने धर्मिर्धर्मोऽपि ।

विहतिविशेषो धर्मोऽपि सू० विरोधे च श्रुतिविशेषादव्यक्तः
अप्युद्दिष्टा कर्तव्यताधिक-
रणम् । ज्ञेये ॥ २० ॥

इदानीं प्रकृतावपि नातीव सर्वार्थतेत्युच्यते दर्शपूर्णमासयोर्विधु-
त्यर्थं पवित्रार्थे च यद्वर्हिस्तदपि धर्मवत्स्यात् अविशेषादिति पाप्मे धूमः
धर्मवतः कृत्स्नस्य वर्हिषो यद्यालूनस्य संतद्वस्यासादितस्यास्तरणे विनि-
योगाद्यान्यत्र विनियोगः संभवतीति धलादसंस्कृतादेव पवित्रादि कार्यम् ॥

प्राकृतपुरोडाशादीनां नि-
धानाधिकरणम् ।

सू० अपनयस्त्वेकदेशस्य विद्यमान-
संयोगात् ॥ १८ ॥

स्योतिष्टोमाधिकारे पुरोडाशशकलमैन्द्रशायवस्य पात्रे निदधातीति
आमित्रामैत्रावरुणस्य धाना आश्विनस्य पात्रे इत्यादि किं सन्निहितात्स-
यनीयपुरोडाशादपनीय शकलः पात्रे निधातव्यः ? उत पुरोडाशान्तरमु-
त्पाद्य तच्छकलस्य निधानं ? मिति विचारं पूर्व्यश्रद्धागार्यस्य निधाने विनि-
योगासम्भवादित्योत्पादनं, स्यादेवं यद्यन्यत्र विनियोगः स्याद्वागार्यस्यैव
तु शकलस्य संस्कारोऽयं द्वितीयानिर्देशात्, अतः प्रकृतैकदेशस्यायमपनयः,
एवं पयस्याद्विष्यपि पयस्याद्यर्थं चेदमधिकरणं पुरोडाशशकलाधुधानवि-
धेरेकदेशद्रव्यत्वेनाप्रयोजकत्वस्य सिद्धत्वात् ॥

काम्येष्टिषु उपांशुत्वधर्मस्य
प्रधानार्थताधिकरणम् ॥

सू० विहनौ सर्वार्थः श्रेयः प्रकृतिवत्
॥ १९ ॥

यज्ञाद्यर्थं वै काम्या इष्टयस्ता उपांशु कर्तव्या इति श्रुतमुपांशुत्वं
किमङ्गप्रधानार्थम् ? उत प्रधानार्थं ? मिति संशयः, “तत्र मन्त्रोच्चारणसद्वा-
सात् द्वयोरङ्गप्रधानयोः । तद्विशेष उपांशुत्वं वर्हिस्तदुर्मवह द्वयोः उच्यते,
वर्हिषां धर्मा वाक्यादङ्गप्रधानताः । उपांशुता च वाक्येन काम्यानामेव चोच्य-
ते” कामप्रयोजनानि प्रधानान्येव काम्य-शब्देनोच्यन्ते इति तेषामेवोपांशुत्वं
ननु प्रथम्यशब्दसंयुक्तस्योच्चेष्टस्यायभृचशब्दसंयुक्तानामप्यपामङ्गप्रधानार्थ-
तेष्यते तयोपांशुत्वमपि स्यात् विषम उपन्यासः, तत्र ह्युच्चेः प्रथम्येण प्रव-
रन्ति आस्वभृचेन चरन्तीति तृतीयासंयोगात्प्रथम्यश्रद्धाश्रद्धाकारणिकायां भाष-
नापामुच्चेष्टमापरश्च विधीयन्ते तदन्तर्गतानि चाङ्गानि युक्तं यदुच्चेष्ट-
मापरवाङ्गं लभन्ते अत्र तु काम्या उपांशु कर्तव्या इति कर्तव्यत्वनिर्देशात्-

धानक्रियाधर्मोपाशुत्व विहितं न तत्कण्ठिकाया फलक्रियाधर्मिति विशेषः ॥

श्वेनाहुना नवनीताहुता
धिकारणम् ।

सू० सन्निधानविशेषादसम्भवे तदङ्गा
नाम् ॥ २० ॥

श्वेने श्रूयते दृतिनवनीतमाज्य भवतीति किं प्रधानार्थः? मुमाहुर्धर्मः
मिति सशयः तत्राज्यध्याप्रकृतत्वाच्च तदनुवादेन दृतिनवनीतस्य विधीयते
किं तु दृतिनवनीतस्य त्रिगुणमाज्यं विहितं, प्रकरणात्प्रधानार्थे सामप्र
त्याग्यधर्मेति प्राप्ते उच्यते-विशिष्टविधिगौरवाद्युपदेशतोऽप्रकृतस्याप्या
स्यस्यातिदेशतः प्राप्तिरुभयत्रात् न तदनुवादेन दृतिनवनीतस्य गुणो विधी
यते यदाह्यन्तदृते नवनीतं प्रकृतियस्य तत् स्यात् तद्गुणं चाह्यधर्मादिति
तत्रैव दृतिनवनीतत्वम् ॥

सर्वेषामप्य श्वेनाहुना न-
वनीतायाऽधिकारणम् ।

सू० तत्काले वा लिङ्गदर्शनात् ॥ २१ ॥

स्मितमद्गुणं दृतिनवनीतमिति किं मुत्याकालेऽप्येवाद्गुणं स्यात्? उत
सर्वाप्येति सशयः सामान्यतोऽदृष्टासुत्या कालता पशुसाहित्यं हि सह यगू
बालभन इति श्वेनाहुत्वेन विहितं मुत्याकालं दृष्टमानोषोमीषानुबन्ध
स्यानयो पुरोडाशमिताभ्यामनुबन्धवत्त्वेन यगुगून्त्याश्रयमाप्तदृष्टं दृतिन
वनीतमपि श्वेनवैशिष्ट्याद्गुत्वात्सुत्याकालमेव भवितुमर्हति, प्रेव न हि
यास्ये न मन्त्राय गम्यमानमनुमानेन यावत्तमित्यु श्रमस्य उपयोक्तव्यं चेत्
न हि यगुमाहित्यस्यैतदर्थस्यासुत्याकालता किं तर्हि व्याघातनात् मादि
त्यमशयं कस्य विद्वेकस्य स्याने कर्तव्यं तत्प्रधानप्रत्यासत्तिनिमित्ता सवनी
प्रस्थाने कृतं न त्विदं किं विवर्तारणमस्मीति वाक्यादिशेषात्प्रशंसता ॥

सवनीयता प्रत्ययवत्त-
धिकारणम् ।

सू० मासं तु सवनीयानां चोदनाविशे
यात् ॥ २२ ॥

शाज्यानामप्यनं नाम सनं यद्विचरदाद्विक्रमं, तत्रोत्पद्यते वाक्य
मप्यिते मप्यितेऽहनि एवपतिर्मृगया याति न यान्मुगान्दिति तथा तस्मा

सवनीयाः पुरोडाशा भवन्तीति किमिदं तरसं सर्वपुरोडाशानां ? ननु सवनी-
यानां ? मिति संशयः, तत्र 'न ह्युद्देश्यः पुरोडाशः सवनीयेन शक्यते विशेष-
ते न सर्वार्थं तरसं नयनीतवत्, । सवनीयपदन्वयव्युत्पादनुवादः सृष्टि-श-
ब्दवद्वा लिङ्गसमवायेन सवनीयासवनीयेषु वर्तत इति प्राप्तेऽभिधीयते "पुरो-
डाशं समुद्दिश्य तरसम्बोध्यते यदि । ततः प्यात्सर्वगामित्वमुद्देश्यस्याविशेष-
णात् ॥ उद्दिश्य सवनीयांस्तु मांसमत्र विधीयते । पुरोडाशपुरोडाशसमवाये
तु लक्षणा । पुरोडाशपदं तद्वि जघन्यां लक्षणां व्रजेत् । प्रकृतौ वास्य दृष्टा सा
पुरोडाशानलं कुह । सवनीयपदं मुख्यं न मुख्यार्थं परित्यजेत् दृष्टा च प्रकृतौ
नैव सवनीयस्य लक्षणा । अथवायाच्च तेनैव युक्ता तरससङ्गतिः । तद्व्यजेत-
पुरोडाश इति तेन न सङ्गतिः ॥ सवनीयपदं सलु सन्निहितं तदतीत्य पदा-
न्तरमेति न हि, । तरसं नयनीतविधमेतया सवनीयहविर्त्यकरोति ततः ।
शेषो हेतुरतस्तद्वि नियोगे मानं श्रुत्याद्यत्र विरोधे परमात्रं पूर्वस्मात्स्या-
दुर्धतमत्रास्ति विरोधो नात्रेत्येवं शेषरूपोक्ता परिरूपणा ॥

इति श्रीपायसाराधिमिश्रचिन्तापां शास्त्रदीपिकायां
सुतीयाध्यायस्याष्टमः पादस्तुतीयोऽध्यायश्च समाप्तः ॥

अथ चतुर्थोऽध्याये प्रथमः पाद आरभ्यते ।

अथ प्रतिज्ञाधि-
करणम् ।

सू० अवातः क्रत्वर्थपुरुषार्थयोजिज्ञासा ॥ १ ॥

"प्रसिद्धे शेषशेषित्वे प्रयुक्तिरधुनोच्यते । शेषित्वे च शेषस्य प्रयु-
क्तिरिति हेतुता" ॥ यद्यपि न सर्वः शेषी शेषस्य प्रयोजकः तुपोपश्रा-
पादेः कपालादिप्रयोजकत्वाभावात्, तथाऽपि शेषिण एव तच्छेषायां
प्रयोक्तार इति भवति शेषलक्षणस्य प्रयुक्तिनतत्वं प्रति हेतुतेति, ततः
परमारम्भः ॥ ननु विरोधरेव प्रयोजकः सर्वेष्वविधेः स्वाविषयस्य प्रयो-
क्तृ एव प्रयोजकस्य विधित्वानुपपत्तेः, तदेकरसत्वाद्विधेः । अथ प्रधान-
विधिरिव प्रयोजको नाङ्गविधयः अन्यतः सिद्धत्वात् । तुल्यमिदमामि-

साविधेर्वाजिनविधेश्च द्वयोरप्यङ्गवधित्वादत किमत्र चिन्त्यते ? ।
 उच्यते सत्यम् विधिरेव प्रयोजक प्रयोजनाय तु कस्मै किमनुष्ठापयति कस्मै
 न हि तदधानयविधिरामित्वा र्थतयैवानयनमनुष्ठापयति ? उत वाजिनार्थ-
 याऽपि ? एव कपालादिष्वपि द्रष्टव्यम् । यदर्थञ्चानुष्ठापयति तत्प्रयोजक-
 मित्युच्यते । यत्तु साध्यमपि साधनमन्यतः सिद्धमुपजीवति न स्वयमनुष्ठाप-
 यति तदप्रयोजकमुच्यते । यद्वा विधिः क्रियायामेव साक्षात्प्रयोजको
 विशेषणेषु स्वर्यात् । तत्र च परप्रयुक्तमेव विशेषणत्वेनाङ्गीक्रियते, यथैकहा-
 यनीकप्रयुक्तापदग्रहणस्य पुरोडाशकापालञ्च पुरोडाशप्रयुक्तं तुपोपश-
 यस्य तत्र तुपोपशवादिविधेः परप्रयुक्तविशेषणोपजीवित्वात्तद्विषया प्रयु-
 क्तिशक्तिर्लुप्यते । कपालेषु श्रूयति एकहायन्या क्रांशातीत्यादयस्तु
 विधयः स्वतन्त्रकपालैकहायन्यादिवाहित्वात् भवन्ति प्रयोजकाः, तत्र
 किङ्कुस्य प्रयोजकः ? किङ्कुस्य ने ? ति युक्ता चिन्ता । सर्वस्मिंश्चाध्याये क्रत्व-
 र्थपुरुषार्थोदिविचारद्वारेण प्रयुक्तिरेव चिन्त्यते । तद्वैतमतिज्ञासूत्रम् । यत्पु-
 नर्भावे शुत्यादिकोर्त्तेन तेनान्यत् शेषप्रमाणं तृतीयस्याविषयभूतमस्तीति
 गम्यते । अन्यथा हि नामा कर्मलक्षणं वृत्तमितिवत् शेषलक्षणं वृत्तमित्ये-
 वावद्वत् । अथ तत्र द्वितीयेऽध्याये इत्यनुक्त्या इह तृतीयेऽध्याये इति
 किमर्थमुक्तं ? यत्तुविषयवैचित्र्यात् । इदमेव शुत्यादिकोर्त्तेनेऽप्युक्तम् ॥ १ ॥

अथ क्रत्वर्थपुरुषार्थं

सू० यस्मिन् प्रीतिः पुरुषस्य तस्य

सदवाधिकायम् ।

लिप्सार्थनक्षणाविभक्तत्वात् ॥ २ ॥

यद्यप्यप्ययोः क्रत्वर्थपुरुषार्थयोरनन्तर्यार्थमिदं सूत्रम् ॥ यद्वायनाक-
 यम्भाऽपूरणार्थं विधीयते तत्क्रत्वर्थम् । अन्यत्कारणं फलञ्च पुरुषार्थम् ।
 अथवा फलाशयः किं विधिः प्रयोजको ने ? ति चिन्त्यते । विधेयभावनया
 विशेषणत्यात्करणादिवत्फलस्यापि विधेयत्वशङ्का, रागतस्तु प्रवृत्तिसिद्धे-
 रविधेयत्वम् । एव वा दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते । “गोदोहनेन पशुकामस्य
 प्रणये” इति । तत्र सशयः किं गोदोहनेन क्रत्वर्थमपि ? उत पुरुषार्थमेव ? ति
 तत्र पठ्यशुत्या पुरुषार्थं क्रतूपकरणत्याज्यं क्रत्वर्थमित्युभयार्थत्वम् । नैवम् ।

उपकारलक्षणशेषत्वनिराकरणात् । अन्यायैस्यापि क्रतूपकारकत्वाविरो-
धात् । श्रुत्या पुरुषार्थमेवेति फलप्रयुक्तमेवेतच्च क्रतुप्रयुक्तम् । एवं वा
किमिहोदाहरणम् ? । द्रव्यार्जनमेव द्रव्यस्य प्राप्तिरित्यर्थः । येन पुरुषस्य
तेन तेन नियमेन द्रव्यप्राप्तिः—द्राह्मणस्य प्रतिपदादिना, राजन्यस्य
क्षपादिना, वैश्यस्य कृष्यादिना, शूद्रस्य सेवादिना, सर्वेषां दायादिनेति,
सैव चिन्त्यते । किं क्रत्वर्थो पुरुषस्य द्रव्यप्राप्तिः ? इति पुरुषार्थः ? इति, तत्र “निय-
मस्यापेक्षत्वात् क्रत्वर्थो द्रव्यसद्व्यवहः । पुरुषार्थत्वमते हि नियमोऽनर्थको
भवेत्” । प्रतिपदाद्युपायनियमस्तावद् द्रव्यार्जनोद्देशेन द्राह्मणादीनां वि-
धीयमानस्तदङ्गं विज्ञायते, स्वरूपे कार्ये बोधयोग्यद्वन्द्वमिति सोऽयमविद्यमान-
तावददर्शनस्वरूपे उपयुज्यते, अन्तरेणापि नियमदर्शनसम्भवात् । अतः
कार्योपयोगी, पुरुषार्थत्वे च दृष्टमेव प्रयोजनं तुल्यतिघातादि द्रव्यार्जनस्य
कार्यं स्यात्तदपि च विनापि नियमेन निष्पद्यत इति तादर्थ्यं सति अर्ज-
नस्य नियमस्तदङ्गं च स्यात्, अतो नियमविध्यनुपपत्त्या नूनं द्रव्यप्राप्तिः
क्रत्वर्थस्यनुमीयते । तथा सति हि क्रत्वर्थस्यादृष्टत्वाविधितोषायमेवा-
र्जनं तद्विषयादयतीति कल्पनावानर्थस्य नियमविधिः । न वाऽर्जनविधेर्पेक्षे-
शेनाविधिमविधिः, विशेषाश्रयणात्, प्रकरणाद्यभावाच्च, तस्मादर्जनमात्रो-
द्देशेन विधीयमानो नियमस्तन्मात्रस्य क्रत्वर्थत्वद्वन्द्वमिति तस्मात्सर्वमेव
पुरुषस्य स्वं क्रत्वर्थम् । एतच्च क्रत्वर्थकान्तर्हिरण्यादिसम्बन्धात्-सामव-
त्पादीनां चादिरवत् क्रत्वर्थत्वात् फलं न कल्पनीयमभवति । तस्मात्सर्वे
द्रव्य क्रत्वर्थं, तथा च स्मृतिः । “यज्ञार्थं यशंव. सृष्टाः” इति, एवं प्राप्ते
द्वन्द्वम् । “पुरुषार्थत्वमेतस्य प्रत्यक्षेणावगम्यते । क्रत्वर्थताऽनुमानेन प्रत्यक्षा-
त्तच्च दुर्यतम् ॥ रागप्राप्ततावदर्जनं न शास्त्रीयम् । रागतश्च पुरुषार्थतया
प्राप्तिः । प्रत्यक्षेण चार्जितं द्रव्यं पुरुषं प्रीणयत् पुरुषार्थं विज्ञायते, न तद-
नुमानेन क्रत्वर्थशेषतया शक्यं विज्ञातुं, तस्मात्पुरुषार्थं द्रव्यम् । क्रतुरपि
पुरुषकार्याणामन्यतम इति कार्यान्तर इव क्रतावप्युपयुज्यते इत्येतावान्वि-
शेषः, न तस्यैवाङ्ग, तथा च सति जीवनलोपात्क्रतुरव न सर्वतस्तं द्रव्य-
प्राप्तिमात्रादेव च क्रतूपक्रमात् “अथवा एष सुवर्गात् लोकादित्यनपक्रमद-

शनत्रापपद्येत तस्मात्पुरुषार्थम् । एवन्दृष्टार्थम्भवति, नियमस्तु दृष्टकार्यभावात् काममदृष्टार्थः स्यात् । अदृष्टमपि पुरुषार्थार्जनविषयत्वाविषयस्य तदङ्गमेव कल्प्यते, तेनासावुपायान्तराजयन् प्रत्यवैतीति कल्प्यते तस्मात्पुरुषार्था द्वयपरिग्रहः । केचित्तु नियम एवात्र विन्यस्य इत्याहुः ॥ तदयथाभाष्यम् । तथा च सति पुरुषार्थेस्वापि द्वयस्य पूर्वगतेऽपि सद्भावात् सिद्धान्तयत् पूर्वपक्षेऽपि सामग्रत्या कल्प्यता न सिध्यतीति तदुपन्यासो नावकल्प्येत । तथा द्रव्यार्जनप्रक्रमोदेष क्रतुप्रक्रमे दोषो यः सिद्धान्तिना पूर्वपक्षिण प्रत्यापादितः सोऽपि न स्यादित्यासा तावत् ॥ २ ॥

प्रज्ञापितम्
ताना पुरुषार्थं
ताधिपतरणम् ।

सू० तदुत्सर्गे कर्मणि पुरुषार्थाय शास्त्रस्यानति-
श्रयत्वाच्च च द्वयं चिकीर्ष्यते तेनार्थेना-
भिसम्बन्धात् क्रियायाम्पुरुषश्रुतिः ॥ ३ ॥

तस्य घतमित्युपक्रम्य 'नोद्यन्तमादित्यमीषेते' इति श्रुते, तत्र विधाय ते किं क्रत्वर्थः १ घृत पुरुषार्थः २ मिति तथा किं प्रतिषेधः १ पर्युद्रामः २ इति तत्र प्रतिषेधे श्रुतिशब्दः, पर्युद्रामे तु लक्षणा । प्रतिषेधश्च सन् प्राप्तिर्मात्रमात्रं क्रतुं प्रजेत् पर्युद्रामे नञीतिभ्या क्रियान्तरं लक्ष्यते । प्रतिषेधे त्याग्या तेन श्रुत्यभिहितामोक्षणकतांशता श्रुत्येव नञ् प्रतिषेधतीति न लक्षणा । स च प्राप्त्यपेक्षो वैदिकत्वमामात्याद्वैदिकीमेव शक्ति शीघ्रमेव लक्ष्यते । तेन यत्र कर्मोद्गूढतमादित्येव विहितं तत्रोद्यतोऽस्तु यतश्च प्रतिषेधः फलस्य न कल्प्यम् । अद्यापि पर्युद्रामस्याऽपि फलकल्पनाप्रकारकत्वार्थं इति प्राप्ते घृतम् ॥ "उपक्रमे घृत कर्मोद्यतिप्रतपदं यतः । तदन्यवधनात्कर्मोद्यतोऽतोऽत्रोद्यते चोद्यते ॥ तेन लक्षणायाऽप्यत्र पर्युद्रामः स च कर्मोद्यतिः श्रुतः फलान्तादौ पुरुषार्थस्य मृच्छति । श्रुत्यादिक्रतुमात्रेण प्रमाणं नात्र विद्यते । पुरुषार्थलक्षणाया विधिना चाप्यत्रोद्यतम् । मातादपेक्षितं तस्य फलस्य न तु क्रतुः । यतः फलायैवा तस्य चाप्यत्रोद्यतवतः ॥ ४ ॥

एष पुरुषार्थमनुग-
तानाधिपतरणम् ।

सू० द्रव्याणि त्वग्निपेषानर्थसंयत्प्रदी-
येन् ॥ ५ ॥

स्फ्यश्च कपालानि चेत्युपक्रम्य “एतानि वै दश यज्ञायुधानी”ति श्रुतं, किमयं प्रधानयागहविः-शब्देन स्फ्यादीनां विधिः ? उत सफ्येनोद्वन्ती-त्यादियाज्यप्राप्तानुवादः ? इति संशये “यथैवत्वाद्विधिर्याज्यो वादमात्रं स्वनर्थकम् । यज्ञशब्दः प्रकरणादान्नेषादिषु वर्तते ॥ गौणेनायुध-शब्देन तत्साधनतया ततः । स्फ्यादिद्रव्याणि चादान्ने पुरोडाशादिभिः सह । समुच्चयोऽविकल्पो वा स्यादिति प्राप्त उच्यते । न ह्यत्राप्यात-शब्दोऽपि श्रूयते न तस्य विधिः । विकल्पोऽपि न वैषम्यात्पुरोडाशादिभिः सह । समुच्चयोऽपि नैकाग्र्यादिरपेक्षश्रुतेरपि । यज्ञायुधानि सम्भरन्तीति वाऽनन्तरश्रुतेन विधिनैकवाक्यत्वात्तच्छेषोऽयम् उदुननाद्विहारप्राप्तयज्ञसाधनत्वानुवादः ॥ ४ ॥

पञ्चैकत्वादेर्विशेषाधिकारणम् ।

सू० तत्रैकत्वमयज्ञाङ्गमर्थस्य गुणभूत-
त्वात् ॥ ५ ॥

उपादेयभूतपश्यादिगता विभक्त्यभिहितैकत्वादिका संख्या किम-यज्ञाङ्गमविवक्षिता ? उत यज्ञाङ्गं विवक्षिते ? ति संशयः । तत्र “श्रुत्या पश्व-ङ्गता तस्याः समानपदरूपया । पदान्तरस्य यागाङ्गभावे वा स्यात्प्रतीयते । दुर्बलञ्च श्रुतेर्वाक्यमित्ययज्ञाङ्गमेकता । तदभावेऽपि यज्ञाङ्गैरुपपत्तदविवक्षितम् । उच्यते ।-समानप्रत्ययस्येन कारकेणात्मसात्कृता । क्रियायै नीयते संप्र्या न पश्वङ्ग पदादुभेम् ॥ समानप्रत्ययोपात्तेन प्रातिपदिकार्थोदपि सचिहिततरण प्राधानभूतेन कारकेणाश्रदुमेकत्व प्रातिपदिकार्थमनादृत्य क्रियाङ्गमवगम्यमानं वाच्यसमर्पितेन क्रियाविशेषेण सम्यध्य परवादरूपे-कहापनीन्यायेन पशुना विशेषणत्वेनार्थात्सम्यध्यते तादर्थ्यन्तु यज्ञ प्रत्ये-येति विवक्षितमेकत्वम् ॥ ५ ॥

मिङ्गस्य विशिष्टतयाधिकारणम् ।

सू० तथा च लिङ्गम् ॥ ६ ॥

एवं वा लिङ्गत्वलिङ्गे विपरीतलिङ्गे वृत्तादौ मत्तिकादौ च शब्द-प्रयोगादशब्दार्थ इत्यविवक्षितत्वाशङ्का, सिंहःसिहीत्यादायनन्ययामिङ्ग-लिङ्गप्रतीतिः शब्दस्य वाचकत्वं कल्पयतीति शब्दार्थत्वात्सङ्ख्यावलिङ्ग-विवक्षितम् ॥ ६ ॥

आश्रयिणामदृष्टां
ताधिहरणम् ।

सू० आश्रयिष्विशेषेण भागेऽर्थः प्रती
येत ॥ ७ ॥

उत्तम प्रयाज पशुपुरोडाश खिष्टहृदित्यादयोऽग्नेन परकीय
द्रव्यदेवत मस्कुरन्त किन्तदर्थ एव उतापूर्वार्था अपी ? ति विन्यते ' एकस्य
कर्मणो युक्तमेकमेव प्रयोजनम् ॥ दृष्टे सति च नादृष्ट कल्पवापूर्वम्
इत्यतः ' । उच्यते—'देवतास्मरण मन्वात् । प्रवशाद् द्रव्यसंस्कृतिम् । त्यागा
शस्य तु नादृष्टादृते किञ्चित्प्रयोजनम् । तस्मात् त्यागाशेनादृष्टार्था अपी
सुभयायो ॥ ७ ॥

प्रतिष्ठाधिहर
णम् ।

सू० अर्थ समवैषम्यमतो द्रव्यकर्मणाम् ॥ ८ ॥

य एव तावत्फलभूत प्रयोजकापयोजकत्वमाश्रित्य शेषशेषित्वमेव
साक्षाच्चिन्तितम् ॥ अतः परमेतदेव साक्षाच्चिन्त्यते हेतुत्वेन तु शेषि
विचार कृतिस्कारिष्यते । तदेतद् वृत्तवर्त्तित्वमाणाविशेषककथनमात्रार्थं
सूत्रम् ॥ ८ ॥

तत्त पयसि दध्यानयन
स्यामिताप्रयुक्तताधिकरणम् ।

सू० एकनिष्यत्ते सर्वसमं स्यात् ॥ ९ ॥

'तस्ते पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिता वाजिन्मोवाजिन'
मिति श्रुतम् ॥ तत्र सद्य किमामितायागेनेव दध्यानयनप्रयुज्यते ? उत
वाजिनयागेनापी ति तदर्थं च किमुभयार्थं ? मुतामितार्थं ? मिति, ततोऽपि
पुनर्विचारयितव्यम् । किमामितादधिपयोभ्यामर्थांतर वैश्वदेवयागस्य
इयि ? उत पय एव दधिसमुद्यमिति ' मधुराक्षरसाऽमिताघनरूपा च तेन
सा । पयसोऽर्पणान्तरनहि मधुरैकस्य द्रव्यम् । वैश्वदेवयागस्य तावदामिता
इयि सा च रूपरसान्यत्वात् अर्पणान्तर घोरान्तरादध्यानयनमप्रयुक्तमामि
तया प्रहित केवलन्तस्त्रजनसामर्थ्याल्लिङ्गादामितार्थं स्यात् । सामर्थ्येन
वाजिनेऽप्यस्तीति तादर्थ्यमपि युक्तम् । अतः उभयप्रयुक्तमानयनमिति
उच्यते—' पयसदा पराभृष्ट वैश्वदेव विधीयते । मन्त्रवर्णाञ्च पयसा इयि
पटुद्वयगम्यते पयस्यैव दृष्टायेत् रसमात्रनिमित्तकम् । पय एव घनीभूतमा
मिषेत्यभिधीयते । आस्तान्तावदामितापत्र सा वैश्वदेव्यामिति यत्

च्छब्दपरामृष्टं नदृविः, स च पयः परामृशति, तद्वि पूर्ववाक्ये प्रधानभूतम्,
प्रकृतं तादर्थ्यनानयनविधानात्, कयन्तादर्थ्यमानयनं द्विकर्मकं यदानीयते
तत्प्रथमकर्म यत्प्रत्यानीयते तद् द्वितीयं, तच्चेह पयः, तच्च प्रथमेन कर्मणा
ख्याप्यमानं प्रधानम् । प्रधानपरामर्शो च सर्वनामेति तच्छब्दः पय एव
विरुद्धेयैः सम्यग्भातीति तदेव हविः । तथा च मन्त्रः “जुपन्तां युज्यम्यय”
इति, पय एव घनीभूतमाम्रितेत्यामितापदं नित्यानुवादः । तत्सामाना-
धिकरण्याच्च सेति स्त्रीलिङ्गम् । सोऽपि नित्यानुवाद एव, न च पयस्त्वं
द्रवापेक्षं, रसवियेपमात्रापेक्षं तत् । तापेन सान्नीभूतेऽपि पयस्त्वप्रतीतिः ।
यस्त्वन्नो रसः स संस्कारकस्य द्रव्यः न स्वसाधामितापदस्याभिधेयः, यस्त्वन्न
मधुरः पयोऽयः स एवामिता, यय.प्रतिनिर्देशकतच्छब्दसामानाधिकर-
ण्यान्मन्त्रवर्णाच्च । तस्मात्पय एवामिता वैश्यदेवयागहविरिति वैश्यदेव-
यागप्रयुक्तमानयनं न याजिनयागप्रयुक्तम् ॥ ८ ॥

गयानयनस्य पदकर्मप्रयुक्त-
ताधिकरणम् ।

सू० पदकर्मोपयोजकं नयनस्य परार्थ-
त्वात् ॥ १० ॥

“एकहायन्या क्रीणाती”ति प्रकृत्य श्रूयते । “पट् पदान्यनुनिष्कामनि
सम्पदमध्ययुरज्जतिना रुह्नाति यर्हि हविर्द्वाने प्रावी भवत्तयेयुस्तर्हि
तेनाहमुपाज्यादिति तत्र संशयः किं यदेतद्रताभ्यञ्जनं सप्तमपदसाध्यं
तदर्थमप्येकहायनीनयनन्तेनापि प्रयुज्यते? उत क्रयार्थमेव नयनन्तेनैव
प्रयुज्यत? इति, तत्र “द्वयोर्नयनसाध्यत्वाद्वाक्ये चाश्रयणादप्या । सन्निधान-
क्रयार्थत्वं तथैव पट्येषता । दध्यानयनमाम्रितासंयुक्तं न याजिनेनानयन
तु द्वाभ्यामसंयुक्तं द्वयोरपि सन्निधानाश्रयनसाध्यत्वाच्चापिशेषः । नैवं ह-
तोपया तावत्क्रयार्थमेकहायनी । यदयं सा तदर्थेयत्वं तत्संस्कारात्मको-
नयः । नयनस्य परार्थत्वात्पदकर्मोपयोजकम् । परार्थानुष्ठितं तत्तु पद-
कर्मोपजीयति ॥ १० ॥

सू० अर्थाभिधानकर्म च भविष्यता संयो-
गस्य तन्निमित्तत्वात्तदर्थो हि विधी-
यते ॥ ११ ॥

कयानानां तुषोपया-
याप्रयुक्तताधिकरणम् ।

“पुरोडाशकथनेन तुवानुपवयती”ति “कपालेदु यवयती”ति श्रुतम् । तत्र सशयः । किमुपरोडाशकथने तुषोपवापश्च उभय प्रयोजक कपालस्य ? उत तुषोपवापो न प्रयोजकः ? इति, तत्रोपवापशेषस्य कपालस्य तृतीयपा निधिंशद्वयतः सोऽपि कपालस्य प्रयोजकः, “सत्यमस्ति तदङ्गत्वं तथाऽपि त्वप्रयोजक पुरोडाशप्रयुक्तस्य कपालस्येह चोदनात् पुरोडाशाधिनेोपास-
मासादितस्य कपाल तुषोपवापे चोदयते न कपालमात्रं, न च प्रयुक्तस्य पुनः प्रयुक्तिः सम्भवतीत्यप्रयोजकस्तुषोपवापः ॥ ११ ॥

शकन्लोहितयोः पश्चा-
दप्येकत्वाधिकारणम् ।

सू० पश्चादनालम्भात्लोहितशकनोरकर्म-
त्वम् ॥ १२ ॥

“अग्नीषोमीय पशुमालभेते”ति प्रकृत्य “हृदयस्याप्युद्यत्यती”ति श्रुतम् । तथा शकत्स शिष्यति लोहितचिरस्यतीति श्रुतम् तत्र सशयः किं हृदयादि शकन्लोहितं च हृदयमपि पश्चात्कालस्य प्रयोजकम् ? उत हृदयाद्यो-
चे ? इति, उभयत्र पशोरश्वणात्मकतसम्यन्धे चाविशेषाद्भुभय प्रयोजक, नैवम् “यागार्थे. पशुकल्पकोद्विषि प्रकृतिभावतः । हवींषि हृदयादीनि तैरेवात् प्रयुज्यते । यद्यपि हृदयादिवाक्ये पशोरश्वणा यागार्थेतया तु द्रव्यते तां दर्थं च न हविष्येन विशसन्नश्वणात्किन्तु हवि प्रकृतित्वेन । हृदया-
दीनि हवींषि नान्यदिति दशमे स्थितम्, अतस्तदर्थं एव पश्चात्कालः शकन्लोहितकर्म तु प्रतिपत्तिमात्रम् ॥ १२ ॥

पुरोडाशस्य स्थितरु-
दप्रयुक्तताधिकारणम् ।

सू० एकदेशद्रव्यश्चेत्यसौ विद्यमान-
संयोगात् ॥ १३ ॥

उत्तराट्टास्थितरुते समग्रश्रुतीति स्थितरुत् किमुत्तराट्टपुरोडाश-
योरन्ययो प्रयोजकः ? एताव्यादिप्रयुक्तोपजीवी ? इति सशये । “नाम्याश्रयस्य
हविषो देयतान्तरसङ्गतिः । कृत्यात्यन्यद्विशिस्तस्मादश्रयतो माधत्तं ” इत्य-
ते-“उत्तराट्टादिश्रयानां माकाट्टायांभिधाविनाम् । नापेक्षणीयसम्यन्ता
मपार्थाऽप्यवपीयते ॥ उत्तराट्टादिश्रयानां न स्यात्तन्वेषार्थं येषामिति ।
स्यश्रयणे च न प्रतिपत्तिमन्धी पुनोऽस्यात्तराट्टादिनि तेन विना माकाट्टा वा

अयं प्रकृतसम्बन्धे निराकाङ्क्षीभवति, प्रकृतं धाम्नेयादिप्रयुक्तं हविरिति तदु-
त्तरार्द्धयहणादप्रयोजकत्वम् । अन्यार्थस्याप्यन्यसम्बन्धोवचनात् प्रतिपत्ति-
त्वाच्चाविरुद्धः ॥ १३ ॥

अभिधारणे शेषधार-
णतत्प्राप्त्यानुष्ठाना-
धिकरणम् ।

सू० अभिधारणे विप्रकर्षादनुयाजवत् पाच-
भेदः स्यात् ॥ १४ ॥

वाजपेये क्रतुपशवः प्राजापत्याश्च प्रातःसवने तन्त्रेणैपरुम्यन्ते
पर्यग्निकरणान्ते कृते प्राजापत्यानामात्मभोत्कर्षे श्रूयते । ब्रह्मसाम्ना
लभत इति क्रतुपशवः प्रातःसवने एवालभ्यन्ते, प्रयाजाश्च तत्रैवानुष्ठिताः
प्रकृतौ च प्रयाजशेषेण हवीष्यभिधारयतीति श्रुतम् ॥ तदिह प्राप्तं सन्दि-
ह्यते किं प्रातः सवनानुष्ठितानां प्रयाजानां शेषे माध्यन्तिनज्ञालप्राजा-
पत्यवपाभिधारणाय धारयितव्यस्तदर्थेऽत्र पात्रान्तरमुत्पाद्यं जुहु व्याप-
तस्यात् उत ने - ति तदर्थं च किं हविः संस्कारार्थमभिधारण ? मुत शेषस्य
प्रतिपत्तिरिति, संस्कारस्यैव प्राजापत्यवपासंस्कारे मायितोपीति धारणं
स्यात् प्रतिपत्तित्वे तु सर्वाहितास्यैव क्रतुपशवपास्यभिधारणसिद्धिर्न तु धारणं
तत्रोपयोक्षमाणां द्वितीयायोगिनां तथा हविषामेव संस्कारे न शेषस्य
विपर्ययात्, उपयोक्तव्यसंस्कारे श्रुपयुक्तसंस्कारादभ्यर्हितः, हवीषि च
तथा शेषसूपयुक्तः किं तस्य संस्कारेण द्वितीयया च हविषामेव प्राधान्यं
न शेषस्य विपरीतविभक्तिनिर्दिष्टस्य तस्माद्व्यापतः शब्दतश्च हविःसंस्का-
रोऽभिधारणं सत्यमेव तथापीह शेषस्य प्रतिपादनं न्याय्यं दृष्टार्थताला-
भादन्यथाऽदृष्टकल्पनात् । शेषस्य प्रतिपत्तिरपेक्षिता तादर्थ्याऽभिधारणं
दृष्टार्थं भवति हविःसंस्कारस्त्वनपेक्षितो दृष्टं कल्प्येत, न च दृष्टे सति तद्
युक्तम् अतः प्रयाजशेषं हविःषु धारयतीति वाग्यार्थः—हविराधारनियमा-
त्संस्कारोऽपि गम्यते, तस्मादुभयसंस्कारः स्विष्टकृत् मूक्तवाक्यत् यन्
हविःसंस्कारं नेच्छति प्रतिपत्तौ च द्रव्यस्याधारत्याद्रेकस्मिन्नेव हविषि सर्व-
धारणं यदुपचनन्तनियमाभिषायमित्याह सकथं सर्वेष्वध्यामेषांऽभि-
धारयति ततो हि प्रथमाध्याज्यभागौ यत्यन् भयतीति लिङ्गं समर्पयेत् ।

अनेन हविषा सस्कार्यत्व समुच्चयश्चावगम्यते । प्रधानयागाद्युपयोगिता
हविषामपि प्रयाजशेषम्प्रति गुणत्वमत्यन्तानुपपन्नमित्यास्तान्तावत् ॥ १४ ॥

समानयनस्यान्वयार्थं
प्रयोजकताधिकरणम् ।

सू० समानयने तु मुख्यं स्याद्विद्वद्
श्रुतात् ॥ १५ ॥

दशपूर्णमासयोरान्वयग्रहणं प्रकृत्य श्रूयते यज्जुह्वा एहति प्रयाजेभ्य
स्तत् यदुपभृतिप्रयाजानुयाजेभ्यस्तदिति तथातिहापेदोर्वाहं प्रतिसमा
नयति जुह्वामौपभृतमिति । तत्र विचारः यद्वेतच्छतुर्थप्रयाजोपक्रमे समा
नयनं तत्स्विकमौपभृतस्याख्यग्रहणस्य प्रयोजकं ? मुत नेति । तदर्थं च किमु-
पभृति यत्प्रयाजार्थमाज्यं तस्येदं समानयनम् ? उत यदनुयाजार्थेनस्येति
तत्र सर्वार्थं हि प्रयाजार्थमन्तिशेषादुद्गृह्यते ॥ सर्वार्थो तत्समानोत्तमिदानी
वोपभृत्यद ॥ प्रयाजानुयाजेभ्यस्तदित्यतिशेषश्रवणात्सर्वप्रयाजार्थमौपभृ-
तम् ॥ प्रयाज-शब्दाच्च विभक्त्यश्रवणात् ॥ अनुयाजशब्दापरा या वि-
भक्तिः साऽनुपपद्यते प्रयाजेभ्य इति च तत्तरत् बहुवचनात्सर्वार्थं न वतु
र्थात्तमघोरैव अतः सर्वप्रयाजादाधानोत्तमिदानीमुपभृति न तदस्ति केव
लमनुयाजार्थमेवास्ति तस्येदं समानयनमनुयाजप्रयुक्तस्य सस्कारमात्रा
दप्रयोजकमुभयोरपि जौह्वौपभृतयो 'प्रयाजार्थयोगे'हणयोः सर्वप्रयाजवि-
षययोरैकार्थत्वादिकल्प उच्यते समानयनमुद्दिश्य कालमात्रं विधीयते ।
अदृष्टकल्पनानेकविधानाञ्चान्यथा भवेत् ॥ यदुपभृति प्रयाजार्थं एहीत
तस्य प्राप्तमेव जुह्वामानयनमनूय कालमात्रं विधीयते । अतिहापेदो-
र्वाहं प्रतीतिं तथा हस्ताद्यं विधानं दृष्टार्थं च समानयनम्भवति अनु-
याजार्थस्य तु अदृष्टार्थमप्युत्ताप्राप्तं कारणं विधीयते तस्य च काल इत्य-
नेकार्थविधिदोषोऽदृष्टकल्पना च स्यात् अतः प्रयाजार्थस्येदं समानयनं
प्रयाजद्वयद्वत् क्रियत इति प्रयोजकमेवाज्यस्य प्रयुज्जानुयाजेभ्य इत्यति-
शेषश्रवणाद्भूलविधिजलादुपरितनप्रयाजद्वयविषयमुपसंह्रियते । एवञ्च
जौह्वमाद्यानामेव चयाणामभ्यतीति विषयभेदात्समुच्चयः ॥ १५ ॥

वोपभृतजौह्वयोः कमेण
उभयानुभयार्थताधिकरणम् ।

सू० तचोत्पत्तिरविभक्ता स्यात् ॥ १६ ॥

चतुर्दंष्ट्रां यदहमप्यष्टाशुभृति चतुर्दंष्ट्राणामित्युपधान्यानि मम-
 धादि स्मिन्निगोपेन मयंकायांयानि? उक्तं ज्ञातं प्रयाजायंमोपभृतमनु-
 योजायंम्? यद्यथा ज्ञातं प्रयाजायंमोपभृतमुभयायंन्धोयन्तद्वितिरिक्त्वि-
 यः? मिति संशये तस्यसाविकेपेन सर्वायंरतिभाद्रमः । यद्युत्पानुशाद्वच
 प्रयाजायंतायवः । यदि तु यज्जुहोति यद्विना प्रयाजेभ्यस्तादिति यचनात्
 तात्केशने प्रयाजायं स्यात् ततो यदुपभृति अनुपाजेभ्यस्तादिति यचनात्तद्वि-
 केयनानुयाजायं प्रमज्यते । यद्य तदनुशाद्वमाचं प्रयाजशाद्वमपि तथा
 उक्तु एवियेवादित्येताशनेन प्रथमपक्षः नानयंजं यद्येवमप्येवमप्यस्य
 ममये । तेन जुहोति प्रयाजायंमितरायं तथेतरत् । न हि प्रमाणशलाद्यात्
 मनिष्टमिति शस्यमुपभृत् एतो भवत्योपभृत केयनानुयाजायं ज्ञातं च
 प्रयाजायंमिति द्वितीयपक्षः । ज्ञातम्य प्रयाजेकगेदस्य मुक्तमितीरितम् ।
 अनुपाजेकगेदस्त्वमितिरस्य न भूयते ॥ यदुपभृति प्रयाजानुपाजेभ्यस्ता-
 दिति यचनादुभयायं तत् अनुपाजेभ्यस्तादिति यवनमगत्याश्रमुत्पानु-
 पादः ॥ १६ ॥

उपभृति द्विचतुर्दंष्ट्रो-
 तावत्याधिकारस्य ।

सू० तदष्टसंख्यं श्रवणात् ॥ १७ ॥

यद्विनाशुभृति यद्विनाशुभृति किमष्टसंख्येकवद्विधिः? क्व चतुःसंख्या-
 यद्विनाशुभृति? इति विचारः विधीयते ऽष्टसंख्याकं यद्विनाशुभृति श्रवते हि तत्
 लयते तु चतुःसंख्याद्वयमष्टसंख्या, न च श्रुतिममये लतया युक्ता
 चतुर्दंष्ट्रीत जुहोतीति सामान्यश्रवने प्रयाजानुपाजयोः विधेयतोऽष्टदंष्ट्री-
 तविधानात् बाध्यते उच्यते चतुर्दंष्ट्रीतं होमाद्वमष्टसंख्याश्रुतिः पुनर्ये-
 दं तेन होमाद्वं चतुर्दंष्ट्रीतं बाधते न मा । ननु यद्विनाशुभृति होमायंत्वाद्यंशु-
 न्यायंतां प्राप्य बाधः स्यात् । केयनयद्विनाशुभृति हि यद्विनाशुभृति निष्कला
 स्यात् उच्यते “प्रधानाद्वं चतुःसंख्या यद्विनाशुभृति पुनः । प्रधानाद्वं च ना-
 द्वाद्वमलं भवति बाधितं” तेनियमष्टसंख्या प्रधानाद्वभृतां चतुःसंख्यां बा-
 धितमश्रुयन्ती यद्विनाशुभृतितां च निष्कलत्वादनासादयन्ती चतुः सं-
 ख्याद्वयलतयायं विज्ञायते ॥ १७ ॥

इति महामहोपाध्यायश्रीपार्यंसारचिन्मिश्रविरचितायां शास्त्रदीपि-
 कायां चतुर्थस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥

अथ चतुर्थोऽध्याये द्वितीयः पाद आरभ्यते ।

स्वरोऽङ्गेनाश्रयो
प्रकृताधिकरणम् । सू० स्वरुस्त्वनेकनियमः स्वकर्म-
शब्दत्वात् ॥ १ ॥

अग्नीषोमीये पशौ श्रूयते यूपस्य स्वरुद्रोति स्वरुणा यशुमनस्कोति
तत्र विधातः क्रियेयः स्वरुद्रोत्यात् एयक् नियमः छेदनादीनां यूपधर्मा-
शाह्यादिरादेशश्च वृत्तस्य प्रयोजकः उत यूपमनुनियमः अकृते गृहीतव्य
इति तदर्थमिदं चिन्त्यते किं स्वरुद्रोतीति स्वरुभावना विधीयते त
स्याश्च करोति कर्त्तव्यता आह्लापां यूपस्य स्वरुमन्यनेन यूपशब्देन लक्षणा
अदिराद्रिवृत्तकरणत्वेन छेदनादीनि च कर्माणीति कर्त्तव्यतात्वेन समर्थ
यति तयोत्पद्यते स्वरुणा यशुमनस्कोति विनियुज्यते उतानेन वाक्येना-
श्रयनसाधनस्वरुहस्त्वनेन कृतेऽप्राप्त्यादेव इत्यपेक्षायां यूपस्य स्वरुमि-
त्यनेन यत्पक्षमुपादत्ते तदुपादिति विधीयते तत्र करोतिभावनावाची
सा च शुसाविधीयते । वाक्यार्थविधिरन्यायो लक्षणा चान्यथा भवेत्
अश्रयनसाधनत्वेनावगतस्य हि स्वरोऽङ्गेनाश्रयभादानमनूय यूपमिति विधौ
वाक्यार्थविधानद्रोतिरक्षाभूतपादुभावावचनः सनुपादानं लक्षयेत् स्वरु-
भावनाविधिस्तु श्रुत्या भवति करोतिश्च श्रौत इति स एव न्यायः
तस्याश्च करोति कर्त्तव्यता वाक्यगतेनेव यूप-शब्देन समर्थत इति प्रयो-
जकः स्वरुः, नैघम् “बहुर्व्यविधिरिव स्यान्मुप्यशब्दस्य लक्षणा । चत्वार्य-
विधिरस्मान् ज्ञेयस्य च लक्षणा । स्वरुभावनायां हि करोति कर्त्तव्यता
विशिष्टायां विधीयमानाया मतिभाराद्वै विशेषणमात्रविधानम् ॥ मुख्यस्य
च यूप-शब्दस्य स्वल्पे लक्षणा भवति ज्ञेयस्य करोतिः प्राप्तास्वरुपा-
दानानुवादेन यूपानुनियमवचनस्योपादानादप्रयोजकः स्वरुः ॥ १ ॥

शाखाया आहार्यताधिकरणम् । सू० शाखायां तत्प्रधानत्वात् ॥ २ ॥

शाखामधिकृत्य “भावीमाहर्तते” इति श्रुतं तत्र क्रियं दिवाशब्दः ?
उत शाखाशब्दः इति सञ्जः तत्र “श्रुत्या द्विवचनः शब्दः शाखाया
लक्षणा भवेत् । आहर्तते आभिधानात् शाखाशब्दस्वनिरवयः । भावीमाहर्त-

तीत्याहर्तेष्वचनः प्राची-शब्दः ॥ ३ ॥ चं शब्दा दिगाहर्तुम्, । अयं दिशं
प्रत्याहरतीत्युच्यते प्रतिशब्दाध्याहार एव दोषः प्रकृतशाखापदसामाना-
धिकरण्याच्च शाखावाद एव अयं वृत्तस्य या प्राची शाखा सामिति ॥ २ ॥

छेदनास्य शाखाप्रयुक्तताभि- सू० शाखायां तत्प्रधानत्वादुपवेपेण
कारणम् । विभागः स्याद्वैपम्यं तत् ॥ ३ ॥

“शाखामाच्छिनत्ति शाखामाहरति मूलतः शाखां परिधास्योपवेपं
करोति, उपवेपेण, कपालान्युपद्रधाति, शाखया वत्समपाकरोती”ति
श्रूयते तत्र सशयः किं शाखाच्छेदनाहरणपरिधासनानां वत्समपाकरणं
कपालोपधानञ्च द्वयमपि प्रयोजकम् ? उत्तोपधानमप्रयोजकम् ? मिति तद्वयं-
मिदं मूलार्थमपि छेदनादिकम् ? उतापार्थमेवेति, तत्र “शाखा-शब्दः
समूलस्य नायमात्रस्य यावत्कः । छेदनादि च शाखाऽयं द्वयं तस्मात्प्रयो-
जकम् । शाखां छिनत्तीति द्वितीयया शाखायं छेदनादिकं द्वयमपि मूलम-
यञ्च सहैव शाखा-शब्दोऽभिधत्ते नायमात्रम् अतो यदुपवेपसंज्ञस्य मूलस्य
पार्थमुपधानं यच्चादकार्यं तस्मात्परिधासनादिकं तयोस्तयोरेवपि छेदनादि-
कमङ्गम् परिधासनञ्च द्वयोर्विभागार्थं तस्मादुभवं प्रयोजकम्, उच्यते
“मूलापादानकं ध्वजं परिधासनमुच्यते । तच्चाप्यस्य न मूलस्येत्यपार्थं परि-
धामनम् । तद्विशेषणभूतत्वान्मूलस्यापि सद्व्यता । अन्यायेन तु मूलेन
कपालमेवधीयते । यद्यपि छेदनादिशब्दो समूलमवमावर्त्तते शाखा-शब्दः
परिधासनशब्दे तु चपमेव मूलतः परिधासनं हि तत्र विधीयते न परि-
धामनमात्रम् न च मूलस्य मूलतः परिधामनं सम्भवतीत्ययमेव परिधास
नशब्दे शाखा-शब्देनैव्यते तद्वयंश्च परिधासनं परिधासनविशेषणं च
मूलं सद्व्याख्यापार्थमेव, समूलस्य च छेदनमाहरणञ्च कथं नाम मूलतः
परिधामनं शाखायाः स्यादित्येवमर्थम्, न ह्यनाहृते मूले मूलतः परिधा-
मनं सम्भवति तस्मात् परिधासनं समूनाहरणं छेदनञ्च संप्रमदनापार्थं
न च परिधास्येति स्यात्प्रत्ययादुपवेपरिधासं परिधामनम् वाच्यमपेक्षादृ-
जोदस्या द्वितीयया शाखाभिधानायाद्वैपम्यमात्रं उपवेपं करोतीति मा-

काहुमन्यार्थानुष्येन मूलेन निराकाङ्क्षीक्रियते, करोतिश्च पूर्वप्रदादाने
वर्तते यदिदमर्थपरिवाप्तनानुनिष्य च तत्कपालोपधानसाधनतयाऽथ
तोपप्रेषत्वेनोपादत्त इति न शाखा परिवाप्त्य मूलत उपपद्य करोतीत्यन्य
येन मूलस्याप्येवार्थता लभ्येत व्यवहितकल्पनाप्रसङ्गात् तस्मादयार्थत्वा
त्सर्वस्य तद्वै प्रयोजकम् ॥ ३ ॥

शाखाप्रहरणस्य प्रतिप
त्तिकमताधिकारम् ।

सू० चरणे तु जुहोतिर्भागसामान्याद्द्र-
व्याणां वाऽर्थमेवैतान् ॥ ४ ॥

सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरतीति हरतिर्भागो मान्दवर्णिको द्वेष्टतावि
धिरिति स्थितम् इदमपरं श्रूयते सह शाखया प्रस्तरं प्रहरतीति तत्र
संग्रह्य किं शाखाप्रहरणं यागस्यैवोपलक्षणम् । शाखायां प्रयोजकम् अर्थ
कर्म उ० त प्रतिपत्तिरप्रयोजकमिति तत्र प्रस्तरमुत्पत्त्याच्छाखा यागस्य
साधनम् । निर्वापवच्च हरणं यागस्यैवोपलक्षणम् । प्रस्तरप्रहरणं ताव
द्याग स चार्थकर्मतत्साधनभूत प्रस्तरं शाखा च सहस्यशब्दात्प्रस्तरं
समाना गम्यते तेन सापि याग इति गुणभूता, हरतिश्चाधिवाच्यतो
निर्वापालम्भादिवत् यागोपलक्षणार्थं तस्माच्छाखाप्रहरणं होमोऽर्थकम्
द्रव्यकर्मसंयोगन्यायादिति प्राप्तं अभिधीयते यागे यदि महत्त्वं स्यात्स्या
द्वैष्ट हरतीति तु तत् । तत्र च प्रतिपाद्यत्वात्प्रस्तरस्य तथैव सा । सूक्तवा
केन प्रस्तरं प्रहरतीत्यत्र मान्दवर्णिकद्वेष्टताविधिरलाद्याय कल्पितो न
तु हरतिर्भागवत्त्वेनोऽत्र तु हरणमात्रं श्रुतं सह शाखया प्रस्तरं प्रहरतीति
न च प्रहरणे सूक्तवाक्यं साधनं येन मान्दवर्णिकद्वेष्टताविधिरलाद्याय
स्यात् तस्मादुरतिमात्रे शाखायां सहभावाद्दुरतीति च प्रस्तरस्य प्रतिप
त्त्यात् शाखायां अपि प्रतिपत्तिर्यथा हरतीति सहभावे प्रतिपत्तिर्गुणस्य
शाखायास्तथा पठे वक्ष्यते, अत्र हरतावैव साहित्यं न याग इत्येताव
स्थितम् ॥ ४ ॥

निर्वापवच्च हरतिश्चाक
ताधिकारम् ।

सू० उत्पत्त्यसंयोगात्प्राचीनानामान्य
दिभाग स्यात् ॥ ५ ॥

दर्शपूर्णमासयोः अथः प्रणयतीति प्रयोजनसंयुक्ता प्रणीता उत्पाद्य
तत्र श्रूयते 'प्रणीताभिर्हवीषि संयतीति'ति तथा "उन्तर्वेदि प्रणीता निनयति"
इति, तत्र सन्देहः क्रिमासां सयवनचिनयनं चोभयं प्रयोजकमुभयार्थाः
प्रणीता ? उत सयवनार्था ? एव तदेव प्रयोजकं निनयनं प्रतिपत्तिरिति
'तत्रोत्पत्तावसयोगात्कैमर्त्यस्याभिलाषिणी ।' स्वीकुर्वन्ति तमे तस्मादुभ-
यार्थास्तदुच्यते हविःसयवने तासां गुणभावस्तृतीयया । द्वितीयया निन-
यनं प्रतिपत्तिर्विधीयते । उत्पत्तावसयुक्तानामपि प्रयोजनेन प्रणीतानां कै-
मर्त्याभिलाषिणीनां तृतीयया सयवनार्थत्वं गम्यते, निनयनस्तु द्वितीया-
श्रुत्या तासामेव प्रतिपत्त्यर्थमप्रयोजकम् ॥ ५ ॥

दण्डदानस्यार्थकर्मताधि-
कारम् ।

सू० प्रासन्नवन्मैत्रावरुणाय दण्डप्रदानं
कृतार्थत्वात् ॥ ६ ॥

दीक्षितस्य दण्डप्रदानं विधाय पुनरात्रोत् क्रीते सोमे मैत्रावरु-
णाय दण्डं प्रयच्छतीति किं मैत्रावरुणाय दण्डप्रदानं दण्डस्य प्रयोजक-
मर्थकमे ? उत प्रतिपत्तिरुमाप्रयोजक ? मिति, तत्र "द्वितीयाश्रुतिसयोगात्कृ-
तार्थत्वाच्च धारणे । मैत्रावरुणहस्तेऽस्य प्रतेपः प्रतिपादनम् ॥ दीक्षितधारणे
कृतार्थादण्डः प्रतिपत्त्यपेक्षः द्वितीयया च तत्प्राधान्यं गम्यते न दानस्य,
अतो मैत्रावरुणहस्ते प्रतिप्यते उच्यते—"चतुर्थ्यां संप्रदानत्वं प्रशास्तुरव
गम्यते । कर्मणा यमभिप्रैति संप्रदानं तदुच्यते । तेन दीयमानेन दण्डे-
नाभिप्रेयमाणत्वान्मैत्रावरुणाय तत्प्रदानं दानम् । उपयुक्तस्य मस्कारादुप-
योक्तव्यसंस्क्रिया गरीयसी प्रशास्तुरव दृष्टं तेन प्रयोजनम् स्थित्वा हि
प्रेषानुवचने कुर्वन् आलम्बनम्भवत् दृष्टार्थ एव दण्ड इति मैत्रावरुणायै
दण्डदानं प्रयोजकं दण्डस्येत्यानीषोमीषविकारे निवृत्तपयोः असत्यपि
दीक्षिते मैत्रावरुणार्थेन दण्डोपादानसिद्धिः ॥ ६ ॥

पूर्वाधिकार्ये आशङ्कानि
राज । तथाप्रासन्नस्य प्रतिप-
त्तिकर्मताधिकारम् ।

सू० उत्पत्ता येन संयुक्तं तत्तदर्थं श्रुति-
हेतुत्वात्तस्यार्थान्तरगमने शेषत्वा-
न्प्रतिपत्तिः स्यात् ॥ ७ ॥

चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पाद आरभ्यते ॥

द्रव्यसंस्कारकर्मणां कृत्यर्थं सू० द्रव्यसंस्कारकर्मसु परार्थत्वात्फल-
साधिकरणम् । अनिरर्थवादः स्यात् ॥ १ ॥

“यस्य पर्यमयी जुहूर्भवति न स पापं श्लोकं शृणोती”त्यत्र संशयः
किं पर्यमयीत्य कृत्यर्थः? मुत पुरुषार्थमाहोस्विदुभयार्थः? मिति, तत्र फल-
श्रवणात् पुरुषार्थत्वम् यद्यपि चैवंज्ञातीयकस्य फलविधित्वमौदुम्यराधि-
करणे निराकृतं, तथाऽपि विहितस्य पर्यत्वस्य फलापेक्षायां क्रतुप्रयोगवच-
नात्संविहितमपापरलोकाश्रयणमेव रात्रिसत्प्रतिष्ठावद्विपरिणामेन फलमा-
श्रयितुं युक्तम् । अथवा साधनांशमात्रमौदुम्यराधिकरणे विचारितं विधिर-
हितस्य भवतीत्येतावन्मात्रस्य साधनप्रतिपादकत्वच सम्भवतीति विध्यु-
न्मीलमायैवार्थवादत्वमूर्च्छं पशूनामिति न स पापं श्लोकं शृणोतीत्यादेरा-
श्रयितव्यम् । इह तदुपेत्याभ्युपेत्य वा साध्यांशो विचार्यते, तत्रैवंज्ञातीय-
कमपि फलप्रतिपादक लोके दर्शनात्, अतः पुरुषार्थमित्येकः पक्षः कृत्यर्थ-
जुहूद्वयेन विधीयमानं भवतु कृत्यर्थं फलसंयोगात्तदर्थमपि स्यात् दध्यादिव-
दित्यपरः । सिद्धान्तस्तु युक्तं दध्न संयोगपृथक्त्वादुभयार्थत्वम् । इह त्वेक-
याश्रयं तदुभयपरत्वे भिद्येत तत्र तावदुभयार्थे, न च शृणोतीति वर्तमान-
नापदेशात्साध्यत्व शङ्क्यं प्रतिपत्तुं, न च विपरिणामेन फलपरत्वम्, यथा-
स्थितस्वरूपदानप्रसङ्गात्, पर्यतायाञ्च जुहूर्प्राप्त्यतःकृत्यर्थत्वेन निराकाङ्क्ष-
त्वादयुक्तं शब्दस्वरूपस्य बाधनम्, न च पर्यत्वस्य फलं प्रति विधीयमा-
नस्याश्रयः प्रकृतोऽस्ति तत्र बाध्यैवेवाश्रये दीयमाने बाध्यभेदः, तस्माद-
पापरलोकाश्रयणस्य अर्थवादत्वात्कृत्यर्थमेव पर्यमयीत्वम् ॥

नैमित्तिकानां धार्ष्ट्यद्वारा
नामनित्याद्यधिकरणम् ।

सू० नैमित्तिके विकारत्वात्क्रतुप्रधान-
मन्यत् ॥ २ ॥

अपः प्रणयतीति प्रकृत्य श्रूयते ‘मृन्मयेन प्रतिष्ठाकामस्य प्रणये’-

दिति, तथा "बाहेंद्रिर् ब्राह्मणस्य ब्रह्म साम कुर्या"दिति तत्र सशय-
यदेतत्काम्य मृन्मयचेमिच्छिच्छ बाहेंद्रिस्तदेव नित्यार्थ उत अन्यदुपादेय
मिति तत्र नित्येऽपि प्रयोगे प्रणयनब्रह्मसामादेः साधनापेक्षत्वादश्रुत,
साधनान्तरकल्पनादुरद्धामनिमित्तयोरपि श्रुतस्य मृन्मयादेः सविहितस्य
नित्यार्थेऽप्युपादानम्, धारणाभोजनोदिनित्यविधिप्रवृत्त्या पूजै, पक्ष,
प्रवृत्ति हि ईदृशान्यप्यधिकार्यानि ऐन्द्रयायवे तु वचनात्प्रतिकर्मभक्तः
स्यादित्यादीनि नित्यविधिर्वा नाम्नांति ह्रस्वा चिन्त्यते । अथ धारणा
यज्ञाश्चर इति अभोजनो ब्रह्मसामेति च सामान्यविधिरप्य मृन्मय
बाहेंद्रिश्च विशेषतः प्रणयने द्वादशाहे चातस्तदेव नित्यार्थेऽपि सन्नि-
धि'योगेपाद् युक्तमिति मन्यते ॥ 'ब्राह्मणेन निमित्तेन बाहेंद्रिर्मिति
श्रुतम्, मृन्मयश्च प्रतिष्ठाप्यचित्ये स्यातामती न तेन ह्यन्यत्र श्रुत सचि-
हितमपि अन्येन सम्यग्द्रुमहंति साधनानाहु वा नित्यस्वायंतिज्ञेन सामा-
न्य'वहितेन वा निश्चिते न तु नैमित्तिकेन सविधिमात्रस्य सम्यन्धका-
रणस्याभावात् । निमित्तश्रुतिर्विरोधाच्च, सति असति च निमित्ते क्रिय-
माणस्य कीदृश नैमित्तिकस्य, तस्मादन्यवित्याद्यं ॥

द्व्यादेर्निर्गन्तमिति शेषः

वापेताधिपत्यस्य अथान्य सू० एकास्य नूभयत्वे संयोगपृथग्यम् ॥ ३ ॥
तद्व्ययम् ।

अतिरहोरे 'दधेन्द्रियकामस्य मुदुया'दिति श्रुते तत्र क्रिद्वासा
यमेव दधि नित्येऽपि स्यात् उत सतोऽन्यन् नित्यमिति भयवे 'पूषाधि-
करणव्यापात्काम्यत्वेन श्रुत इति । न नित्यार्थमुपादेयमतोऽन्यन् नित्य-
निष्पत्ते ॥ अन्यत्र दध्यश्च नित्यार्थं श्रूयते 'दध्ना जुहोती'ति नैश्मेतस्य
वाग्यस्य कामशास्त्रैरुक्तान्वता । गम्यते इति न नित्यार्थं पृथग्दधि विधी-
यते । दधेन्द्रिय कुर्यादित्युक्ते विमाशितेनेत्यपेक्षते, होमसमुक्तस्य च दध-
जनावेता तयोपयमाकाहुयगादेक्याज्यता यदधेन्द्रिय कुर्यात्तद्वासादितेन
यच्च दध्ना जुहोति सदिन्द्रियाद्यमिति, तस्मादित्ये दध्यविधानात्काम्य-
मेव तस्यात्, मेवम्, द्वयोरेकस्य वाकाहु भवेद्यादि तत्तत्तयोः । प्रकल्पतेक-

वाच्यत्वं निराकाङ्क्षान्वितोभयम् । कामवाञ्छन्तावद्विपरिवृत्तिलब्धोभय-
श्रयं नाश्रयसम्बन्धकरं प्रमाणमपेक्षते दधिस्वरूपमपि लोकासिद्धं नाश्रय-
व्यूढादिवदलौकिकम्, अतो न तदर्थमन्यापेक्षम्, दधोऽपि फलवद्भोगसंयु-
क्तस्य न फलान्तरापेक्षा तस्मात्पुरुषयोगादुभयार्थन्दधि स्यात् ॥

पयोयतादीनां ऋतुधर्मता सू० द्रव्याणान्तु क्रियार्थानां संस्कारः
विधिकरणम् । ऋतुधर्मः स्यात् ॥ ४ ॥

ज्योतिष्टोमे पयोव्रतं द्राक्षणास्येभ्यादि श्रूयते तत्पुरुषार्थे क्रत्वर्थ-
मिति संशये पुंसपसयोगात् व्रतस्य पुरुषप्रीत्यर्थतया लब्धफलस्य जज्ञत्तभ्य-
मानमत्र यजनत्यायासम्भवात् पयोनियमस्यापि व्रतसंयुक्तस्य तत्फलनि-
राकाङ्क्षत्वात् न प्रकरणग्रहणमिति पुरुषार्थत्वम् । उच्यते “नियमन्त्वन्त-
रेणापि पुरुषप्रीतिदर्शनात् । नियमस्य फलद्रूप्यं तच्च प्रकरणात्कृतोः । कल्प-
नीये हि फले प्रज्ञानक्रतुफलसिद्धिरेव तदधिकृतसंस्कारद्वारेण पयोनिय-
मस्य फलं युक्तमाश्रयितुमिति क्रत्वर्थता ॥

विषयजिज्ञासादीनां सकल- सू० चोदनादां फलाश्रुतेः कर्ममात्रं विधी-
त्याधिकरणम् । येन न ह्यशब्दं प्रतीयते ॥ ५ ॥

विश्वजिता यजेतेत्यादिषु अश्रुतफलानु चोदनासु फलमस्ति नेति
संशयः, “नास्त्येव फलमेतस्याज्योदनायां फलाश्रुतेः । शब्दगम्यमदृष्टं हि
फलन्तेन विना कार्यं प्रत्येतुं शक्यते तच्चेदध्याहारेण कल्प्यते ॥ परिपूर्ण-
मिदं वाश्यं नाध्याहारमपेक्षते” । ननु यागेन कुर्यादित्युक्ते किंकुर्यादित्य-
पेक्षणादध्याहारेऽवकल्प्यते, सत्यं, यदि यागेन कुर्यादित्युच्येत यागङ्क-
र्यादिति तूक्ते परिपूर्णत्वाच्चाध्याहारापेक्षा, फलश्रवणे हि सति विधानु-
गुण्यात् समानपदोपासधात्वर्थोक्तिरूपेण वाच्यसमापेक्षितं फलमाश्रित्येन
भावनोऽवलम्ब्यते तदभावे तु धात्वर्थमाश्रित्येद्वा निवारयेत् । “तथा च
सति सम्पूर्णं वाच्यत्वाच्चादृष्टित्वम् । नन्वेवं यागरुतेत्यतायामुच्यमा-
नायां न कश्चित्प्रतीते सत्यद्विन्दोषो विधानार्थस्ये तदपि भवतु निष्फ-
लस्य कर्तव्ययजनमप्रमाणं स्यादित्येवमस्तु हेमोऽयं पन्था मच्छतु भवा-

नित्याद्यनाप्रवाक्यवत्किङ्कर्तुम्, न च कर्तव्यतावत्तादेव फलमुपकल्पयितुम्
 शक्यम् तदस्य दुःखदर्शनात्प्रत्यक्षविरोधादापत्त्या च फल न कृतमात्रवि-
 नष्टेन यागेन शक्यते कर्तुम्, न चापूर्वद्वारेण सम्भवति तदभावात्, श्रुते हि फले
 शङ्कयाहिकृतया धात्वर्थस्य तत्साधनस्य शब्देन प्रतिपादिते तद्वत्तादवृ-
 ट्पस्यपूर्वे कल्प्यते धार्मिक्यामात्रपर्यवसिते तु शब्दे कथमपूर्वसिद्धिस्तद-
 भावे च कथङ्कालान्तरमात्रफलकल्पनम्? तद्वितरेत्यथय भवति फला-
 धीनमपूर्वं तदधीनं च फलमिति, असत्यपि भाष्यापेक्षणे कस्य यागः क-
 र्त्तव्यः? इति नियोज्यापेक्षणात्फलकामस्याध्याहार इति चेत् नाध्याहार-
 मन्तरेणापि तन्लाभात्, यथा निषेधाधिकारेषु अपवृत्तस्य निवर्त्तनासम्भ-
 वात्प्रत्यक्षच्छेदकसंयोगयुक्तापि पृथक्परेषु विशेषणमिति तद्विशिष्टस्य
 नियोज्यत्वावगमात् न प्रयुक्तिलाघवमाश्रित्य फलकामोऽध्याह्रियते, तथा
 प्रत्युपदेशेऽपि अशक्तस्याजीवसत्त्वं तदसम्भवात् शक्तेः जीवश्चाधिकारी
 लभ्य इति किमध्याहारः? तस्माच्चिफलमेवैददुर्मिति प्राप्ते उच्यते
 “विधियुक्ता क्रिया नैव धात्वर्थेभाष्यमुच्यते । भाष्येन च विना वाक्य नैव
 सत्यरिपूयेते । धात्वर्थसम्पूरणायातः फलमध्याहरिष्यते” । असत्यपि फलप्रवणे
 चेतनप्रवर्त्तनात्मकविध्यादिरुद्धा भावना धात्वर्थे तावच्च कथञ्चिद् भाष्यम-
 ह्नीकरोतीति तदतिरिक्तभाष्यापेक्षणादतन्लाभादपरिपूर्वौ वाक्ष्यम्फलप-
 दाध्याहारमपेक्षते, तच्च लौकिकमपि वेदवाक्यैरुद्देशतयाऽध्याहृतं वैदि-
 कमेव भवति किमुत यदा वैदिकमेवान्यत्र स्थितमध्याह्रियते, कथमुत्त-
 र्यपेक्षस्यानुद्गाभ्युपगमः, नायमनुद्गं किन्वाध्याहारः, स च यत्र क्वचिदपि
 धार्मिकस्यतन्माधिरुद्धः तेनाश्रुतफलानामप्यध्याहृतफलान्वयात् सर्वेषाङ्गुर्मे-
 शामत्र फलवत्यमवस्थितम् ॥

विश्वजिह्वादीनामेककन-
 ताधिपत्यम् ।

सू० तत्समीर्थमनादेशात् ॥ ६ ॥

स्थिते फलार्थेत्वे हि सर्वेफनार्थः? मुक्तेकार्थः? इति विशेषानिर्दे-
 शात्संशयस्त्वे प्राप्ते ऽभिधीयते 'येनैकेन तद्वाक्यं साकाहुम्यरिपूरितम् ॥
 तेनैवतविशामाहुमिति नानेककल्पनम् ॥

विग्रजिद्रादीनां स्वर्गफल
तादधिकरणम् ।

सू० स स्वर्गः स्वात्सर्वान्प्रत्यविशि-
ष्टत्वात् ॥ ७ ॥

एकफलमित्युक्तम् । किन्तु द्वैकमिति न ज्ञायते । अतः पुनरपि
सर्वार्थत्वमप्रामाण्यं वाऽनध्यवसायात् प्राप्नोति, तदुच्यते स्वर्गोऽनतिशय
प्रीतिरूपोऽदुःखविशर्जितः भूयासोऽभिलषन्त्येनमल्पे त्वल्पसुखवरा ॥ मति
सम्भवे शास्त्रस्य भूयोविषयत्वव्याप्यमविशेषमरुत्तम्यातिसङ्कोचपरिहारा
त्स्वर्गस्य तु प्राप्त्युक्तिरतिशयमुखात्मकं सर्वेषामभिमतं परमादिसुपन्नं
तु खानुपलभ्यते केविदेव प्रार्थयन्ते । प्रत्यक्षापरिहारास्तु सर्वभिलषि
तोऽपि प्रत्यक्षापेक्षया क्रियताऽपि जितम्येन हृदयमागच्छति । “ततस्तु
सुकरज्ञानं सुखमेव परम्फलम् तच्चानतिशयत्वेन स्वर्गात्मकमिति स्थितम्” ॥

रात्रिसन्ध्याय । रात्रि-
मन्त्रस्यायमादिशकमकल्याणकर
णम् ।

सू० क्रतौ फलार्थवादमङ्गवत्कार्या-
जिनि ॥ ८ ॥

‘प्रतितिष्ठन्ति ह वा य एता रात्रीरुपयन्ती’ इति श्रुतम् ॥ रात्रि-
शब्देन ज्योतिर्गौरित्यादिवाज्योत्यादितानि सौत्यानि कर्माण्युच्यन्ते तद्विद
रात्रिसत्रं स्वर्गार्थं ? मुक्तप्रतिष्ठार्थं ? इति सशयं, तदर्थं च प्रतिप्रतिष्ठन्तीति
निमग्नफलविधिः ? इत्यर्थवादः ? इति ‘अपापरलोकावतत्र वर्त्तमानापदे
शतः । फलविध्यसमर्थस्यातदुद्देश्यार्थवादता ॥ १ ॥ अनादिफलत्वेन तस्मा
त्स्वर्गफलार्थता । निदृशास्तु प्रतिष्ठेऽ फलत्वेनात्र गम्यते ॥ जुहूयैव
कर्मैतच्चिराद्गुणफलं प्रति । कल्पनीय फलतत्र विना सोऽध्याहृतैर्वैश्व ॥
स्वर्गम्याध्याहारे तत्स्वरूपफलस्य च श्रुतकर्मसम्यग् फलत्वञ्च कल्प्यते
प्रतिष्ठायास्तु स्वरूपमेकस्यान्यत्वञ्च कृष्णफलत्वसिद्ध्यर्थं सततया विपरि
णाममात्रं लघीय, उपयन्तीत्यपि वर्त्तमानापदेशो विधिरूपेण विपरिण
म्यते । यच्छब्दस्य व्यग्रहितान्वयः, तदयमर्थः ये प्रतितिष्ठासन्ति त एता
रात्रीरुपयन्ति, एव हि धर्ममात्रकल्पनाल्लाघवमितरथा तु सम्यगन्यथैवा
र्थवादत्वात्सकल एव विध्युद्देशोऽप्रतिपक्षफलविशिष्टः कल्पनीयः, स्वर्ग
कामा एता रात्रीरुपयन्ति कल्पितोऽप्यसौ प्रतिष्ठार्थवादो न सुयः सङ्गः

पयोगो साधनत्वेन चोदितानि यद्विक्रमश्च तथाविधं फलं जनयन्ति नाने
कम् । इतरथा सकृदेव यावद्विष्टफलं सिद्धमिति न काम्यमेकद्वयं पुनः
प्रयुज्येत, रण्यते च पुनः प्रयोगः तथेहाप्येकमेव युगपत्फलम्, न च साहि-
त्येनैवात्र कामानां फलत्ववैकैरुच्येति वाच्यः । साहित्यस्याविशतितत्वा-
दित्युक्तम् अतः पर्यायेण कामः ॥

समानमपि ज्ञायम् । सू० योगसिद्धिर्वाऽर्थस्योत्पत्त्यसंयोगित्वात्
॥ १२ ॥

इदानीमैहिकामुष्मिकत्वं फलानाञ्चिन्त्यते । स्वर्गः सर्वदाऽऽमुष्मिक
एव दृष्टिभिर्वातो यैराजानरफनश्च पुत्रगतस्रस्त्वर्जसाद्यैहिकमेव काम-
नाशनात्, परवादयस्तु विन्यन्ते किमामुष्मिका? एव उतानियताः, तत्र
“प्रतिवहादिकं दृष्टं परजात्रे. कारणान्तरम् । देहारम्भकतैवातरिवचात्रेः
फलहेतुता । परजादिस्य रूपस्य प्रतिपदाद्युपायान्तरदेशेनादृष्टानरेतत्वाद्-
देहस्य तु मातापितृसंयोगमात्रेणानुत्पत्तेः कारणान्तरानपेक्षणात् विशिष्ट-
फलोपभोगार्हशरीरारम्भकत्वमेव चिन्वात्रेः परजादिहेतुत्वमित्यामुष्मिका-
ण्येव परजादानोति प्राप्तेऽभिधीयते “साध्यत्वमेव परयादेः शब्देन प्रति-
पाद्यते । अमुत्र चेह सत्त्वित्वास्तिऽगच्छेत् निर्यामकः । देहारम्भमुपत्यञ्च
फलानामप्रमाणकम् । विपाकः कर्मणा येषाम्प्राप्य देहविनिपाततः । प्रात्य-
स्तानीह भुज्यन्ते ततोऽन्यानि भव्यान्तरे ॥ देवमुह्यकारात् परयादेः
कारणद्वयम्, तदुक्तमप्यकारेण, तज्जेश हि कारणं शब्दस्वेति तस्माद्-
नियमः ॥

मैत्रायणव्याख्या चयना सू० समवाये चोदनासंयोगस्यार्थ-
वद्भाषाऽपि ज्ञायम् । त्वात् ॥ १३ ॥

“वाजपेयेनेष्टा एहस्यतिमयेन यजेते”ति “किमद्वययोगजनमस्यो-
ऽयं वाजपेयादस्येन एहस्यतिमयस्य? इत आत्मायं? भवोतोवाजपेयोता-
कालत्वं एहस्यतिमयस्यापदिरयत इति संशये । “तद्वयोवाजपेयस्य एहस्य

तिसवस्य च । प्रज्ञातफलयेनैवमियोऽगाद्वित्वसम्भवः । न च कर्मान्तरं युक्तं
लक्षणा हि तथा भवेत् । तत्रापत्ययेन कालस्तु श्रुत्यैवोक्तो न लक्षणा ।
प्रसिद्धस्य तावद्बृहस्पतिसवस्य पुरोधशादिफलार्थत्वाव वाजपेयाङ्गत्वम्,
तद्वर्मकर्मन्तरविधौ तु बृहस्पतिसव-शब्दो धर्मलक्षणार्थः स्यात्, काल-
विधौ तु तस्य त्वार्थत्वात् न काचित् लक्षणा । तस्मात्प्रसिद्धस्य बृहस्पति-
सवस्य वाजपेयपूर्वकत्वं विधीयत इति प्राप्ते ब्रूमः “वाजपेयश्रुतेरेव स्याद-
त्यन्तपरायता । तत्प्रक्रिया च बाध्येत न च दूरगतं प्रति । कालः शक्य
उपादातुङ्गाले कर्म हि चोदाते । काले च चोदात्तमानं सत्कर्मविपरि-
वर्तनात् । प्रसिद्धात्कर्मणो भिन्नमनिर्ज्ञातप्रयोजनम् ॥ वाजपेयाङ्गभावेन
वाक्येनैव विधीयते । वाजपेयप्रयोगं यथोक्तनिर्बन्धं न तावत्येष ह्यती स्यात्
इदमपरमङ्गन्तस्य परवात्कतं व्यभिचि । एवञ्च वाजपेये किञ्चिद्विधा-
नासत्त्व्यानुपहोऽन्यथा त्वसावत्यन्तपरायः स्यात्कालोपलक्षणार्थत्वात्
वाजपेयप्रकरणञ्च बाध्येत, स्थिते च कर्मान्तरत्वे धर्मलक्षणाऽपि मासानि-
होच्यवद्वेदोपः ॥

धर्मभादेः पौर्णमास्याङ्ग-
ताधिकरणम् ।

सू० उभयार्थमिति चेत् ॥ १४ ॥

“संस्थाप्य पौर्णमासीं वैमृधमनुनिर्वपती”ति क्रियाण्यमास्याः वैमृ-
धस्य चाङ्गप्रयोजनसम्बन्धः पौर्णमास्यङ्गं वैमृधः ? उत कालार्थः संयोगः ?
तस्मिन्काले क्रियमाणाः प्रकरणादुभयोर्देशपूर्वमासयोर्ङ्गमिति संशये ।
संस्थासयोगात्संस्थितस्य पुनरङ्गासम्भवात् । नाङ्गप्रयोजनसम्बन्धः, काला-
र्थस्तु संयोगः प्रकरणाविशेषादुभयार्थमिति प्राप्ते उच्यते ‘पौर्णमास्यां हि
संयुक्ता वाक्येनानेन वैमृधः । तस्य प्रकरणत्रेष्टे तद्व्यसंयुक्तगोचरम् । यत्तु
संस्थितायां नाङ्गं सम्भवतीति तदुभयाङ्गत्वेऽपि तुल्यम्, न चामावास्या-
ङ्गमेवेदमिति युक्तं प्रकरणाविशेषादिति त्वयैवोक्तम् । अतो यद्वार्शपौर्ण-
मासिक्रान्तवन्द्योः साधारणं विहितं तद्व्युक्तां पौर्णमासीं समाप्य पुन-
रिदमङ्गद्वैतव्यमिति वाक्यार्थः, तथा च वाक्यशेषः “वैमृधः पूर्णमासे नु
निर्वाप्यो भवति तेन पूर्णमासः सेन्द्रोभवती”ति इन्द्राभायेन पौर्णमास्या
वैगुण्यमाशङ्क्य तत्समाधानार्थतान्दशपन्थीर्णमास्यङ्गत्वन्दर्शयति ॥

अनुयाजादीनामासी
मासतोऽङ्कान्ताधिकरणम् ।

सू० अनुत्यक्तौ तु कालः स्यात्प्रयो-
जनेन सम्बन्धात् ॥ १५ ॥

आग्निमास्तादूर्ध्वमनुयाजैश्चरन्तीत्यत्रापि कालार्थत्वेन सयोग-
स्यात्यन्तपाराध्यं स्यात् इत्यङ्गप्रयोजनसम्बन्ध मन्वानस्योक्तम् आग्निमास्ते
तस्य सोमार्थत्वेनोपदिष्टस्य अनुयाजानाञ्च पश्यत्यतया अतिदिष्टानां
विपरिवर्तमानत्वाज्जर्माङ्गत्वम् । तेषानु निर्जातप्रयोजनानामङ्गाङ्गित्वापि
संभावात् कालार्थः सयोगः ॥

सोमादीना दशपूर्णेमासो
सरकासतायाधिकरणम् ।

सू० उत्पत्तिकालविशये कालः स्याद्वा-
क्यस्य तत्प्रधानत्वात् ॥ १६ ॥

व्यातिष्टोमे श्रूयते “दशपूर्णेमासाभ्यामिष्टुः सोमेन यजेते”ति ।
तत्र दशपूर्णेमास-शब्दस्यात्यन्तपाराध्यपरिहारायाङ्गप्रयोजनसम्बन्ध एव
न्यायः, नैवम् ॥ “दशौपलक्षिते काले सोमयागो विधीयते । स च प्रज्ञत
श्चेति न कर्मोन्तरसम्भवः । दशोत्तरवानमनुयादेय प्रत्युपादीयमानो
ऽपि सोमः “सविधौ त्वयिभागादि”ति न्यायात् न कर्मोन्तरम् । प्रज्ञा
रक्षासौ कलार्थत्वाच्च दशौपलक्षिता प्रतिपद्यते । यतो न तावत्सोमस्य
दशौङ्गत्वम् । नापि दशौपलक्षितः सोमाङ्गत्वम् अविधीयमानत्वात् न अवि-
धीयमानमङ्गमवति । न चात्र दशपूर्णेमासो विधीयते विधापकभावात्,
दशौपलक्षिते हि सोमस्य विधि न दशैस्य, न चाङ्गतयोर्दशपूर्णेमासयो
स्तदुत्तरकाले सोमः श्रूयते कर्तुमिति, यद्योत्तरोपरि विधि स्यात्
विध्यन्तारविहितयोस्तु तयोर्लौभावानुपपत्तिः । तदुत्तरकाले तु सोमश्चो-
त्तमानोऽपि सविधेर्न कर्मोन्तरमित्युक्तम् । तस्मात्सोमस्याय कालविधिः ॥

वेदान्तरेष्टः पुत्रासफल
कत्याधिकरणम् ।

सू० फलसंयोगस्तच्चोदिनेन स्याद-
ज्ञेयभूतत्वात् ॥ १७ ॥

“यद्यनन्तद्वयान्नपुत्रोऽपि जन्ते” इति निश्चयत्वायते यस्मिन्
कात् एतामिद्विचित्रं पृत्तं स्य “स तेजस्यो अत्राद इन्द्रियाणी पशुमा-
न्ययतो”ति । तदिदमूतादिकं राजिस्यप्रतिष्ठावत् कर्ममिति स्थितम्,

तत्किमिष्टिर्कुरु-फलं पितुः ? कत पुत्रस्य ? इति विचारे अन्यफले कर्मण्यन्यस्य
प्रेरणासम्भवात्पितुरेव प्रेर्यत्वाद्वाधानगतात् स्वात्मनेपदादग्निसाध्यकर्मफ-
लानामाधातृगामित्वनियमात्पितुरेव फलम् । नैतदेव “येनैव वाक्यशेषेण
फलमेतत्प्रकल्प्यते । तेनैव पुत्रगामित्यप्रतिपत्तिरपि स्फुटा” । “यस्मिन् जाते
निर्गपति स पूतो भवती” इति स्पष्टमुत्रगामित्वम् । पुत्रफलमपि पितुरभिल-
षितमेवेति विधेरात्मनेपदस्य चाधिरोधः, एव वा इयमेव वैश्वानरीया
चिन्त्यते किं जननानन्तरमेव कर्तव्या ? उत कृते जातकर्मणि ? इति निमि-
त्तानन्तरं नैमित्तिकमुपसम्प्राप्तं विना कारणेन नातिक्रमिष्यम् अतो-
ऽनन्तरमेव स्यात्, सत्यम्, इह त्वस्ति कारणमुत्रफलाद्यं हीदृङ्गमे तस्य
च कृते जातकर्मणि स्तनप्राशनं न पुनः प्राक्, अकृते हि जातकर्मणि
इष्टिर्नैक्यप्राणस्तनप्राशनमुत्कर्षेत् ततः कुमारविपत्तिप्रसङ्गात् इष्टि-
र्येषप्रनर्दिता स्यात्, तस्मात्कृते जातकर्मणि कर्तव्या । पुनश्चिन्त्यते
किं जातकर्मानन्तरमनर्देशाद् एव कर्तव्या ? उताशौचापगमे स्वकाले
वा ऽऽगत इति “निमित्तानन्तरम्प्राप्ता प्रयोजनविरोधतः । उत्कृष्टा त-
दभावात् पुनर्नतात्क्रुद्धमर्हति । शौचाङ्गेन विनाऽप्येषा कर्तव्या च निमि-
त्ततः ॥ अपि वाऽप्येकदेशे स्यादिति पठे हि वक्ष्यते” । उच्यते “निमित्त-
स्वरसात्प्राप्तिर्ना तावत्सा निवारिता । प्रयोजनविरोधेन तस्मादङ्गेपस-
ह्यह” । निमित्तानन्तर्यनाशप्रयोजनविरोधादेव बाधितमित्युक्त्येष्टिः
उत्कृष्टा चेदत्रैगुण्याय शौचकालप्रतीतया । आशौचापगमे शौचमास्या-
दिकाले कर्तव्या ॥

शौचामययाद्वह्नां स्व-
कालकर्तव्यताधिकारम् ।

सू० प्रधानेनाभिसंयोगादङ्गानाम्मुख्य-
कालत्वम् ॥ १८ ॥

“वाजपेयेनेष्ट्वा एहस्पतिसवेन यजेते” इति वाजपेयाङ्गत्वेन वाद्य-
मानो एहस्पतिसवः । किमप्रधानकाले शरदि तेन सहैकप्रयोगः कर्तव्यः ॥

‘उतातिदेशप्राप्ते स्वकाले वसन्तः’ इति मथयः, तत्र “साङ्गस्य हि प्रधानस्य
विधानं देशकालयोः । अङ्गान्तरवदस्यापि तदङ्गत्वात्सह क्रिया । न हि
वाजपेयः शरदि कर्तव्यश्चाद्यते किन्तु वाजपेयैर्कर्तव्यः ॥ फलार्थो

ध्यापारः प्रयोगः फलभावनारयस्तस्यायद्गालविधिः शरदि वात्रपेयेनेति
 वृत्तीयानिर्देशात्तस्यैव फलनामयीभूतस्य चिकीर्षितस्य कालापेत्तिनत्वात्
 स च ध्यापारोऽङ्गप्रधानस्यासक्त इति तुल्यः प्रधानस्याङ्गानाञ्च तत्कालयोग
 इति वाचनिककालविरोधादतिदिष्टः कालो व्याघ्रते । नन्वयद्गालो इह-
 स्यात्तिसववर्जिताङ्गेण कृतार्ये इति नातिदेशव्याधितुमुत्सहते, अतिदेशोऽपि
 कालातिरिक्ताङ्गेण कृतार्ये इति न अवनसङ्कोचापालम् । तस्मात्प्रधान-
 कालत्वमेवमाप्तेऽभिधीयते “सत्य वाचनिकः कालो व्याघ्रतैशातिदेशिकम् ।
 इहस्यतिसववे त्वेव शरत्कालो न चोच्यते । यस्य कालविधिस्तस्मात् बहि-
 यद्गलेन हि स श्रुतः” । वात्रपेयकरणको यः स्वकार्यमपि ध्यापारः शरदि
 विहितस्तमेवैहापि समभिध्याहृतेन सत्वाशब्देन प्रतिनिर्देश्य ततः परवान् ।
 नहृहस्यतिसववोच्यमानस्तत्प्रयोगगृहिर्भावाच्च तत्काल लभते यदि परं
 वात्रपेये कृते कर्मेत्य. सवतिजनकारणाभावादनन्तरमेतत्क्रियेत, अस्ति
 त्वतिक्रमकारणद्वालोपसंहारः । सत्वा च पृथक्कालनाया स्मर्यते नानन्तर्यं,
 तस्मात्स्यकाले प्रयोगः, निश्चेतमपि च वात्रपेयापूर्वमनेनाङ्गेन दत्तवर्तिजगते ।

इति शास्त्रदीपिकाया चतुर्थस्य वृत्तीयः पादः ॥

अथ चतुर्थाध्याये चतुर्थः पाद आरभ्यते ।

रात्रमूयेकानां विदेशना
 यद्गालोपिध्यापारम् ।

सू० प्रकरणशब्दसामान्याचोदनाना-
 मनङ्गत्वम् ॥ १ ॥

चतुर्थस्यादेरिति विदेशनादीनि ॥ यागाधायकमिति प्रकृत्य दूषते
 “रात्रमूयेन स्यात्तत्त्वकामो यत्रेने” इति तत्र मशय किं यथापेयं कृतवर्ति-
 समप्रधानानि पुद्गलादीनि ॥ उतावाया क्रत्ययाः ॥ इति तत्र “मयेवाङ्ग-
 तत्वेन फलपेत्तिनया तया । रात्रपूषपदभ्यामिव समानस्याङ्गनाञ्च ।
 यद्गालोपिध्यापारमिदं यद्गालोपि वृत्तीयानायात्पनवाधना-
 विधापित्वेन निर्णयितव्यतायाङ्गनायेत्येवामतिशेवाभ्युपगमात्तथा-

सीयते, एव साधनेऽवगते स्वाराज्ये च फले भावनामात्रविधियुक्तादाख्या
तात्पर्यतिपाद्यमपेक्षितमिति तस्मात्परमाग्यान्, केवलप्रत्ययप्रयोगासम्भवात्
यत्र क्वचन धातायुपादानेन कृत्रिम्यायेन यागायागममुद्राये यज्ञिरेनुवाद-
भूतः प्रयुज्यते, तत्र सर्वेषां फलान्वयात्प्राधान्यम् उच्यते “धात्वर्थानाम्फले-
योगो न नाम्नामिति हि स्थितम् । यज्ञिश्च यागमेवाह यज्ञेस्तेन फला-
न्वयः ॥ राजसूयपदं चापि यन्त्येवाधिकारणतः । यागनामैव तेनात्र
यागानां स्यात्प्रधानता । इतरस्तु फलवत्सविधानात्तदङ्गमवति ॥

विदेवनाम्य कृत्वा राजसूया-
हताधिकारणम् ।

सू० मध्यस्थं यस्य तन्मध्ये ॥ २ ॥

स्थितप्रयोगानामङ्गत्वम्, तत्र विदेवनादयोऽभिषेचनीयाऽप्यसौम-
यागविधयन्तरमाश्नातास्तदीयमाहेन्द्रस्तोत्रकाले ऽपहृष्टाः माहेन्द्रस्तोत्र-
मन्त्र्यभिषिच्यत इति, अथ विदेवनादीनामभिषेकान्तानामवकर्ष इति ते
इमे अभिषेचनीयाङ्गः ? मुत राजसूयाङ्गः ? मिति मदेहे कथम्भाष्यहीतमाह-
ताङ्गमध्यपतादयान्तरप्रकरणेनाभिषेचनीयाङ्गतामाशङ्कमानस्योत्तरम्, तत्र
“तत्र प्रयोगजनिपेताक्रमणा यत्र चोदना । विदेवनादिज्ञानान्तु न मध्ये प्रकृतेः
'विधिः' अभिषेचनीयानन्तर विहिता प्रयोजनापेक्षा, सविधिप्राप्ताभि-
षेचनीयाङ्गत्ववाधेन प्रकरणाद्राजसूयाङ्गतावीताः नापकर्षसमये भूयः
प्रयोजनमपेक्षन्ते येनाद्यान्तरप्रकरणविषयता प्रतिपद्येरन्, तस्माद्राजसू-
याङ्गम् ॥

सौम्यादीनामुपसृक्तानङ्क-
त्वाधिकारणम् ।

सू० प्रकरणाविभागे च विप्रतिपिद्धं
ह्युभयम् ॥ ३ ॥

राजसूये एव “सौम्यश्चरुष्यभुदंलिणे”ति विधाय श्रूयते । “पुर-
स्तादुपसदां सौम्येन प्रवरन्ती”ति । किमयश्चरुष्यभुदंलिणम् ? अङ्गप्रयोज-
नसम्यन्त्योऽपम् ? उत यागान्तरवत्फलार्थः कालार्थोऽयं संयोगः ? इति विन्यते
“तत्र प्रकरणापेक्षासामान्यवचनादयम् । स्वाराज्ये विनियुज्येत साठादुप-
सदङ्गता । न हि सौम्येनेति स्वराज्येन तृतीयान्तेन पक्षीतिर्दिष्टोपसदङ्ग-
त्वेन विनियुत्यमानः सौम्यः प्रकरणापेक्षेण सामान्येन राजसूयवाक्येन फल-

सम्यग् लभते । पुरस्ताच्छब्दरचाद्गुण्य तत्समीपेऽनुष्ठानात् यथाऋषिद-
नुवादः । “अशभिधीयते नेय पटी तादर्थ्यवाचिनी । दिव्यो गलतया त्वेषा
पुरस्ताच्छब्दयोगत ॥ अङ्गाङ्गिभावमात्रे हि पुरस्तादित्यनर्थकम् । समस्येत
पद तस्मात्कालस्तावद्विधीयते । तथा च सति नाङ्गत्वं विधातु शङ्क्या-
द्विधिः” न ह्यनुत्पत्तिविधयोऽनेकार्थव्यावृत्तिप्रमाः तस्मात्कालार्थ एव
सयोग इति फलार्थे सौम्यः ॥

शामनहोमाना तावदा सू० फलवदेतत्तत्त्वादिनरस्य प्रधानं
यवपदुताधिकारम् । स्थात् ॥ ४ ॥

“वैश्वदेवो साहस्रहोमार्चयेत्तं शामकाम” इति प्रकृत्यामनमस्याम-
नस्यामदेवा इति तिस्र आन्याहुतीर्जुहोती ‘शामनहोमा विहितताः त्रिधा
मकामपदानुपद्वेष्ट साहस्रहोमोऽथ कनारो ? उत साहस्रहोमद्वयम् । मिति मशये
साहस्रहोमः प्रकृताङ्गनिराकाङ्क्षायाः पुनरङ्गपेडाभावात् शामनहोमा-
नाष्ट फलपदानुपद्वेष्टेण प्रयोजनायापोरनपेक्षत्वात्सम्भवति च प्राधान्ये-
ऽङ्गत्वायोगात्तात्फलार्थत्वे प्राप्ते अनुपद्वेष्टे मङ्गलान्वातस्य पुनरनुमन्धानात्
तथा च सति सङ्गदान्वातकपञ्चाधत्त अत्यन्तागतिरुतथा तदश्रयणः त्रिह
चानपेक्षतया साहस्रहोमः प्रकरणाभावेऽपि सविधेरेव तदङ्गत्वसम्भवात्
शामनहोमानाष्ट प्राकृताङ्गमध्यविहितत्वेन प्रकरणाभ्यासोऽपि सम्भवा-
दगतिस्वाभावादानुपद्वेष्टानाश्रयणात्परिधिमन्त्रश्रवावाश्रयणे तदसम्भवाद्गु-
त्वमेव न्यायम् ॥

द्विष्यदस्य नित्यताधिकारः सू० दधिग्रहेनैमित्तिकः श्रुतिसंयो-
गः । गात् ॥ ५ ॥

स्वातिष्ठमि श्रूयते ‘या या अर्धयुपेऽन्नमा नरव देवतामनरितमस्या या
एवते प्राजापत्यन्तर्धिवह एहणीवा’ इति सोऽय दधिग्रहः क्रि नैमित्तिकः ?
उत नित्यो नैमित्तिकरूपः अथ नित्य एव ? इति मशये ‘देवतान्तरितं यागेति
मितेऽय विधीयते । तस्मान्नैमित्तिकः सत्यवित्योऽपि श्रेष्ठश्रूयतः’ । नैमि-
त्तिक इति सत्यवित्योऽपि स्यात् । कुतः श्रेष्ठश्रूयतयात् ‘श्रेष्ठो वा

एष यद्वाणा 'मिति प्रशस्तवचनो ज्येष्ठ-शब्दो नित्यश्च प्रशस्तो न चञ्चलः
अथवा प्राथम्यनिमित्तं ज्येष्ठचित्यश्च सचयं पाठक्रमात् यद्वा नन्तरिभ्यः प्रथ-
मद्वेष्टमाणा भवति ज्येष्ठः, नैमित्तिकस्तूपजाते निमित्ते क्रियमाणा न
नियोगतः ज्येष्ठः स्यात् । "तस्मादुभयरूपः स्याच्च त्वेवचित्य एव सः । न
तु नैमित्तिको यस्माच्चिमित्तप्याश्रुतत्वात् । न ह्यन्तरापो निमित्तत्वेन श्रूयते
यदि-शब्दाद्यभावात् यच्छब्दस्य चार्कसमानाधिकरणस्य सत्यतिपाद-
कत्वाभावात् अर्थवादमात्रमन्तरावश्यकमिति नित्य एव स्यात् ॥

विशयान्तरस्य निमित्तकत्वात् सू० वैश्वानरश्च नित्यः स्यान्नित्यैः समा-
धिकरणम् । न सङ्ख्यात्वात् ॥ ६ ॥

"यो वै सङ्ख्यामुप्यमभृत्वाऽग्निं चिनुते यथा सामिगर्भो विपद्यते
तादृगेव तदार्तिमार्च्छं द्वेष्टानर् द्वादशरूपालम्बुस्तात् निर्बभे"दिति,
अत्रापि पूर्ववदर्थवादमात्रं सङ्ख्याभरणमिति नित्यता मन्यते । यच्छ-
ब्दस्तु कर्तृसम्बन्धादृते निमित्तता सङ्ख्याभरणस्य प्रतिपादयति निमि-
त्तिकतैव स्यात् ॥

पठ्यादिचित्तनैमित्तिकत्वात् सू० पट्वितिः पूर्ववत्त्वात्स्यात् ॥ ७ ॥
धिकरणम् ।

"योऽग्निं चित्या न प्रतितिष्ठति पञ्च पूर्वैश्चित्तयो भवन्ति अथ
पठौचितिं चिनुते प्रतितिष्ठत्या" इति किमियं पठौचितिर्नित्य एवाति-
पट्वितिक ? उत सपञ्चचित्तिक एव ? इदन्तु चयनान्तरमेकचित्तिकम् अप-
तिष्ठायानिमित्तं विधीयते तत्र "पूरणप्रत्ययो न स्यात्पट्सङ्ख्यापूरणाद्विना ।
पञ्चभिः सहिता चैषा पूरयेत्ता न केवला । न हि केवला इति पठौति
शक्या वक्तुम् । तस्माच्चित्य श्याग्निः पट्वितिकः, नैवम् । "यच्छब्दा-
ह्यप्रतिष्ठायाः स्पष्टमाह निमित्तताम् । अभिधानक्रियापेक्षं पट्सङ्ख्या
पूरणम्भवेत् । नित्याः पञ्चचित्तयः प्रागभिहिताः ततः परमियं नैमित्तिक
व्यभिधीयते इत्यभिधानापेक्षं पठौत्यमुपपन्नमिति न यच्छब्दावगतनिमि-
त्तापह्नवः शक्यते कर्तुमिति नैमित्तिकीयम् ॥

पिण्डपितृव्रतस्यानङ्गता
विधिकायम् ।

सू० पितृयज्ञः स्वकालत्वादनङ्गं स्यात्

॥ ८ ॥

“अमावास्यायामपराहणे पिण्डपितृयज्ञेन चरन्ती”ति अनारम्भाधीतः
पितृयज्ञः कस्यार्थे ? उत पुरुषार्थे ? इति सशये कर्मव्रतनेनामावास्या-शब्देन
समभिव्याहारात्तदङ्गत्वम् । यद्यपि कालस्यापि साधारणोऽप्य शब्दस्तथापि
फलकल्पनापरिहाराय कर्मवाचितैवाङ्गीक्रियते, तस्मात् कस्यार्थे एवायमाहि-
ताग्निः, अनाहिताग्नेरप्यनाहिताग्निमा कायं इति विहितं, तस्य कस्य
भावाद्भवतु पुरुषार्थे तथा च भावता मनुना ‘न दर्शेन विना आहुमा-
हिताग्नेर्द्रुजन्मन इति यदता दर्शदङ्गत्वं प्रदर्शयतम् । अनङ्गं हि तेन
विना क्रियते तस्मादृशदङ्गं “नैव साधारण्ये, वि सामानाधिकरण्यम् ।
कालवाचित्वमेव स्यात्तस्यापेक्षश्च कर्मणि’ । यद्यपि साधत्साधारण्योऽमा-
वास्या-शब्दः तथाप्यपराहसामानाधिकरण्यलिप्सया कालवाचित्वमध्य-
वसीयते न चायमतीव साधारण काले हि निरपेक्षोऽप्यङ्गत्वमप्यपेक्षया
तु कर्मणि यत्तेते ॥ तस्मात्कर्मसमभिव्याहाराभावादनङ्गम् । मनुव्रतस्य
त्यवमर्शं आहु-शब्देन मासि मासि आहुमुच्यते । दर्श-शब्देनाप्यमावा-
स्याकालः तदवमर्शे अमावास्यायामेशाहिताग्ने आहुद्वयुपार्थं च तेन विना
मर्त्येष्ट्यापरपराह सु क्रियमाणोऽपि पितृन्मोक्षणीति स्मृत्यन्तरादृशदङ्गत्वं
प्यह सु कुर्वादिति एव च स्मृत्यन्तरमनाहिताग्निनिश्रियमभिव्यजति तस्मिन्
पितृव्रतस्यानङ्गत्वम् ॥

रथनाश दृष्टाङ्गता
विधिकायम् ।

सू० पयङ्गं रथना स्यात्तदागमे विधा-
नात् ॥ ९ ॥

आदिजनद्वयदृष्टीत्या त्रिवृता यूप परिधीय चाग्नेय सद्यनोप-
म्यगुमुपाकरोतीति येन सद्यनोपस्याङ्गभूता रथना मा किं पशुपश्याणां ?
‘उत यूपसम्कारार्थे’ इति सशये “यूपायां मत्पट्टायां दृष्टायां पशुपश्यानी-
धनपक्रमणतो न पश्यन् रथना भवेत्’ । न हि यूपस्य रथना किमिदृष्ट-
करोति पशोभ्यनपक्रमणदृष्टुंती भवति दृष्टायां तेन त्रिवृत्प्रातिपदि
काभिहिता रथना चाग्नेय पशुयागाङ्गतया विधीयते त्रिवृत्पशुया चाने

यमुपाकरोतीति, सा च दृष्टेनेव पश्यनपक्रमणेन तदङ्गतां प्रतिपद्यते या च त्रिशृङ्गच्छे तृतीया या च यूपं परिध्ययतीति द्वितीया तत्सर्वं प्राप्ता-
नुयादः । यूपे हि पशुर्धनद्वयश्चोदक्रमान्तेः यश्च रश्मयः यूपे पशुम्वधाति
सोऽवश्यं यूपे रश्मनां ध्यापारयति, यश्च ध्यापारयति स शय्यते तथा
यूपं परिध्ययतीति सक्तुम् अतोऽयमनुवाद इति पश्यर्या रश्मना चोदक-
प्राप्ता चान्या रश्मना ताभ्यामुभाभ्यां पशुर्धनयते ततः पश्यर्या रश्मना
तदर्थं च परिध्याणं यूपे तस्याः प्रतिमोचनम् । प्रतिमुक्ता हि सा अनप-
क्रमणाय कल्पते । यूपोऽपि स्याणुस्यानीयः सत्यं यथेति सर्वमेव दृष्टार्थं
भवति, तस्मात्पश्यर्येत्येव प्राप्ते दूमः । “यद्यदृष्टार्थता यूपे स्याद्वेवद्भि-
ष्टत्पना । यूपार्था सत्यापि तेषां दृष्टार्था दार्ढ्यमननः । परिध्याणं हि
यूपार्थं द्वितीयातोऽवगम्यते । रश्मना च परिध्याणशेषभूता तृतीयया ।
सर्वेन्तद्विपरीतं स्यात्पश्यर्या रश्मना यद्वा । यूपार्था रश्मना तस्माद्वेषेव
पशुशब्धनो । केचित्तु पूर्वपक्षेऽपि न पशुशब्धनार्था रश्मना यूपस्यैव परिध्या-
णं पशुपाकरणस्यापादुपकारकमिति पूर्वपक्षः, सिद्धान्तस्तु यूपसंस्कारार्थ-
मित्येवमाहुः । तथा सति अनुष्ठानाविशेषास्त्रिष्वेव रश्मना चिन्ता स्यात्
पशुगणे त्वेकयूपे सहस्रकृतमेव परिध्याणमश्वत्थमाणाविशेषत्वात्तन्त्रेण सर्वेषा-
मुपयुक्त्यादिति प्रति पशु रश्मना कार्यतिप्रयोजनव सिद्धेदित्यासां तावत् ॥

स्वरोः पशुङ्गताधिकारम् । सू० स्वरुप्याप्येकदेशत्वात् ॥ १० ॥

“यूपस्य स्वरुप्येति स्वरुपा पशुमनक्ती”ति । किं यूपार्थः स्वरुः
तस्य पश्यञ्जनं प्रतिपत्तिः ? उत पश्यर्थः ? तस्य यूपपादुपादानं ? मिति पश्ये ।
यूपस्येति यस्या द्वेवदत्तस्य गौरिति वत्तादर्थे मन्यते “स्वरुपा पशुमित्येवं
शेषशेषविभक्तिः । स्वरोः पश्यञ्जनाद्गत्वं पशोरश्चापि प्रधानता यूपस्ये-
त्यवयवव्यतिरेकजनिता षष्ठी न तादर्थ्यङ्गमयतीति पश्यर्थः स्वरुः ॥

आशाराटीनामङ्गताधिकार-
रूपम् ।

सू० दर्शपूर्णमासयोरिज्याप्राधान्यवि-
शेषात् ॥ ११ ॥

दर्शपूर्णमासयोः किं सर्वेषां यागानां प्राधान्यम् ? उताग्नेयादीना-
मेककालयोगिनामितरेषां तदङ्गत्वमिति चिन्त्यते “य एवं विद्वानित्येवं संयु-

क्वावनुवादकौ न विधायकावित्यनुवादस्य तु प्रयोजनमानेयादीनामेव
 प्राधान्यसिद्धिरित्येतावत्स्यत द्वितीये, श्रधुना तु तदेव प्रयोजनं सिध्यति
 नेति चिन्त्यते । तत्राप्यातानुसारित्वात्सत्ताया राजसूयवत् । तस्या विशेष-
 यतो वृत्तिः सर्वथागप्रधानता नामधेयत्वावदाप्यातानुसारि यत्राख्याते तत्र
 वर्तते न तु यत्र नाम तत्राख्यातम् आख्यातञ्च अविशेषात्सर्वानेव रूपवतः
 प्रकृतान् यागात् उपादाय फले विनियुक्ते, अतो नामान्यत्वं द्विवचनान्त-
 प्रतिरूपक सर्वत्र वर्तते इति सत्यामप्यनुवादेन समुद्राद्यनुसिद्धौ सर्वेषां
 प्राधान्यम्, उच्यते "यद्वि नामावसिद्धाय तदाप्यातवशम्भवेत् । इदं पुनः
 प्रसिद्धार्थमाख्यातस्य विशेषणम् प्रातिपदिकं तावत्कान्तदुपसयोगाद्वाने
 यद्विषु प्रसिद्धार्थं द्विवचनमपि य एष विद्वानित्येष समुक्तानुवाददुपपरि-
 कल्पितसमुद्राद्यनुयायिप्राथम्यप्रसिद्धार्थमेव । न च दर्शयद्यस्मात्प्रसिद्धार्थं
 मन्वारम्भणीयाप्यप्येवे ऽमाद्याप्यार्थावत्त्वेन प्रसिद्धार्थत्वात् । तदेव
 प्रसिद्धार्थं विशिष्टवाचिनामधेयं शक्नोत्याप्यात सामान्यवचनं स्यविषये
 स्थापयितुमिति पक्षामेव प्राधान्यमितरेषां तु प्रकरणात्तदङ्गत्वम् ॥

ज्योतिष्टोमे षोडशोपादी सू० ज्योतिष्टोमे तुल्यान्यविशिष्टं हि
 नामहोमाधिकरणम् । कारणम् ॥ १२ ॥

दीप्तकीयानां षोडशीयादीष्टिपशुयागान् सोमयागञ्च प्रकृत्य दूषते ।
 "ज्योतिष्टोमेन स्वगक्रामो यजेत" तत्र चिन्त्यते किं सर्वथागानां फलस-
 म्यन्धेन प्राधान्यम् ? उत सोमयागस्यैव इतरेषां न दूषत्वमिति 'तत्राप्या-
 ताविशेषेण सर्वथागप्रधानता । नामधेयं प्रसिद्धार्थमाख्यातं विशिनष्टि हि ।
 ज्योतिराप्या न हि स्तोमाः प्रसिद्धाः कल्पयित्वा । यत्राप्यवशोऽति-
 नामधेयस्य गम्यते । त्रिष्टदादिषु तच्छब्दस्तुतिमात्रतपोदितः । न तु स्तोमा
 भिधेयत्वं ज्योति शब्दस्य तावता । अस्तुषा त्रिष्टदादीनां ज्योतिशब्दा
 भिधेयता । तथापि सर्वथागानां तत्सम्यन्धात्प्रधानता । स्तोमाश्च स-
 र्वथागानामङ्गं पुरविशेषतः । सर्वेषां फलवत्त्वेन प्रक्रिया न विशिष्यते
 यतः प्रकरणास्तोमाः सर्वथागाद्गनामिषु । सोमयागेन समुक्ताः स्तोमा-
 र्थेनैव सन्तु । यद्वहस्तोत्रयोऽङ्ग्ये कालायां महतिर्गते । दूषोर्विहता-

यत्वास्तोत्रस्य ग्रहणस्य च । स्तोत्राणि तावद्वाज्यैः स्तुवत इत्यादिवाक्यो-
 त्यवानि प्रकरणात् यागाङ्गानि कृतार्थानि ग्रहणमप्येन्द्रवायवादिवाक्यवि-
 हितं सोमसंस्कारतया कृतार्थमेव, यतोऽत्र कालार्थ एव संयोगः "ग्रहं वा ए-
 हीत्वा चमसं चोचीष स्तोत्रमुपाकुप्य" इति न त्वद्वाङ्मिभाषोऽङ्गत्वन्तु प्रक-
 रणादिशेषान्तर्गतायानु प्रत्यक्षमस्यते, स्तोत्रीया संख्या च स्तोत्रमशब्देनोच्यत
 इति तत्सम्बन्धः सर्वेषामभिप्रायः । "तिनाग्यातात्रिशेषेण नान्तराष्ट्राप्यवि-
 शिष्टतः प्राधान्यं सर्वेषामानामिति प्राप्तेऽभिधीयते । ज्योतिष्टोमाभिधा-
 नस्य यागस्यात्र फल युक्तम् । ज्योतिष्टोमपदञ्चेदं वाक्यशेषे निरुच्यते
 ज्योतिष्टोमपदनिर्यचनायं स्तुतद्वचनम्, चिरुत्पञ्चदशः सप्तदश एकविंशः
 एतानि वाच तानि ज्योतोऽपि य एतस्य स्तोमा" इति । तदिह यदि त्रिष्टुदाद-
 कस्तोत्रीयसङ्ख्याचतुष्टयस्य ज्योतिःशब्दो वाचकः अद्यापि न वाचकः सर्वेषां
 तावत्तत्सम्बन्धिन्यनि यागे ज्योतिष्टोमपदं नामतया वर्तत इत्येतत्तावदुत्पष्ट-
 मश्रयतम् अतस्तत्सम्बन्धिन एव यागस्य फलमिदं नान्यस्य, न च दीक्षणी-
 यादीनां फलवाक्यप्रवृत्तिशेषेणायां स्तोमसम्बन्धः प्रसिद्धोयागानां स्तोत्राणां
 च निष्फलत्वादिशेषेणाङ्गाङ्गिभावानिष्यत्ते, फलसम्बन्धोत्तरकालभाविप्रा-
 करणिकस्तोमसम्बन्धाभिप्रायं ह्येदनादिविधाविषयं यूपपदं ज्योतिष्टोमपद-
 मित्याश्रयणीयं स्यात् तत्र प्रसिद्धनिर्युक्तरूपः शब्दो वाच्येत सोमयाग-
 स्यापि यद्यप्यनेनैव न्यायेनाङ्गाङ्गिभावः सम्बन्धः स्तोत्रैरसिद्ध एव तथापि
 सोमग्रहणस्य स्तोत्रोपाकरणस्य च कालार्थोऽपि तावत्संयोगः प्रसिद्धः "ग्रहं
 वा एहीत्वा चमसं चोचीष स्तोत्रमुपाकुप्य" इति । तावता च सोम-
 यागस्य स्तोमानाञ्च सम्बन्धमात्रं सिद्धम् । तन्मात्रनिमित्तश्च बहुव्रीहि-
 रिति शक्यते ज्योतिष्टोमपदेन सोमयागोऽभिधातुमिति तद्विशेषितो
 यज्ञस्तस्यैव फलसम्बन्धं करोति "प्रसिद्धरूपे सति सोमयामे न दीक्षणीया-
 दिषु वर्तते, यतः । ततः स एवेह फलान्वयेन प्रधानमन्ये तु तदङ्गभूताः ॥

इति महामहोपाध्यायश्रीपार्यसारविमिश्रविरचितायां शास्त्रश्रीवि-
 कायां चतुर्थोऽध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

शास्त्राभेदेनाद्याताना प्रयत्नानुमन्त्रयानां यच्छास्त्रागतेनानुमन्त्रयेत् ।
 तत्रमनुमन्त्रितस्तच्छास्त्रागतेनैव तनूनपाद्वि प्रवृत्तिक्रमादिति ।
 प्रत्यासत्पनुयहाय हि प्रवृत्तिक्रमो वक्ष्यते, न
 मन्त्रयानां मिथः प्रत्यासत्तिर्विहितः यदुशात्मवृत्तिराधीयेत इति ।
 नियमः ॥

क्रमस्य कृत्तित्वादानुशा-
 रितानुधिकरणम् । अथमेव च
 पाठक्रमः ।

सू० क्रमेण वा नियम्येत क्वेकत्वे
 यत्वात् ॥ ४ ॥

“समिधो यजति तनूनपातं यजती” इति क्रमेण पठितव्यं
 मनियमेनानुष्ठानमु? त पाठक्रमेण इति श्रुत्यर्थेदेवभाषायाः पाठस्याविवक्षित-
 त्वात् विधीना च पदार्थमात्रपथेनानादित्यम इति प्राप्ते सूत्रे “यद्यपि
 मनुष्ठानं तथैव प्रतिपत्तित” । स्मृतिः प्रयोगवेलायां वाक्यैरेव च कर्तव्या
 पठितेषु हि पदार्थेषु गन्धपुष्पादिषु तथैवानुष्ठानं लौकिका प्रतिपत्तं
 वेदाध्यायनोपासाद्यात्मयोजनं शक्यते कर्तुं तस्य सर्वस्यार्थेन वेदाध्याय-
 शक्यते च विधिवाक्येभ्योऽपि सम्बन्धनिमित्तं स्मरणं प्रयोगकाले पठित-
 कर्तुमिति तदपि प्रयोजनं स्याध्यायविधिविहितस्य पाठक्रमो विध्य-
 यानुपयुक्तः स्मृत्यवस्थायामुपयुज्यते, यथापाठे च क्रियमाणं तदा तत्र
 प्रमेयं भवति, स्मृतिर्कार्यं चानुष्ठानमिति तस्यापि च पत्र क्रमः, तस्या-
 ठक्रमेणात्र क्रमनियमः ॥

क्रमस्य कृत्तित्वादानुशा-
 त्वनुमायिताधिकरणम् ।
 अथमेव च पाठानुक्रम-
 ण्यः ।

सू० प्रवृत्त्या मुख्यकालानां गुणानां तु
 पक्षमात् ॥ ५ ॥

वाजपेये प्राजापत्याः पश्यः सह क्रियन्ते तत्रोपाकरणनिर्देश-
 दयः सनिपातिनः प्रतिपरयावतेनीयास्तेषां चावृत्तिर्नैकस्य परोः क्रम-
 कृत्वा उपरस्यापि तथैव क्रियत इत्येव, किं तर्हि सर्वेषामुपाकरणं न
 कुतरित्यथोपाकरणं कृत्वा तन्तानियोजनमिति वक्ष्यामः, तत्रोपाकरणं न
 कुतरित्यथोपाकरणं कृत्वा तन्तानियोजनमिति वक्ष्यामः, तन्तानियोजनं न
 प्यनियमः? उत येन क्रमेणोपाकरणं पश्यं च परोपाकरणं, नियामकमात्र-

तत्रमद्वितीयाद्याचप्यनियमः “प्रवृत्त्या वा नियम्येत प्रत्यासत्तेरनुग्रहात् । अन्यथा व्यवधानं स्यादनुज्ञाताधिकैरपि” । एकैकस्य हि पक्षोः पदार्था मियः प्रत्यासत्ताः कर्त्तव्याः वैश्यदेवो कृत्वा राजापत्येश्वरन्तीति वचनावगतप-
श्यन्तरसाहचर्यलादन्यदीयैः पौडशभिः पदार्थैर्व्यवधिमनुज्ञानाति नाधिकैः प्रवृत्त्या च क्रमनियमे तावद्विरेव व्यवधानं भवति, अन्यथाऽधिकैरपि स्यात्-
स्मात्प्रवृत्त्या नियमः ॥

क्रमस्य कृत्तव्यस्यानानु-
सारिताधिकरणम् ।

सू० स्थानाच्चेत्यतिसंयोगात् ॥ ६ ॥

साद्व्यस्ते “सह यशून् आलभत” इति श्रुत साहित्यं च सवनीय-
स्याने इति स्थितं, तत्रोपाकरणादोभा प्रतिपशु भेदे किं नियमः क्रमस्य
उताग्नीषोमीयस्य ? प्रथममुपाकरणं ? प्रथमा सवनीयस्ये ? इति नियामकाभा-
वादनियमः प्रकृतिदर्शनाद्वा अग्निषोमीयस्य पाथम्ये प्राप्ते सवनीयस्येत्याह
“आश्विनयज्ञेनासौ पर्युपस्याप्यते यतः । इतरश्चलितः स्थानाच्चेपस्याप्येत
केनचित्” । अग्नीषोमीयप्रणयनानन्तरं अग्नीषोमीयस्य स्थानं न तेनाप-
स्थितोऽपि सहालम्भवत्तनेन तस्मात्स्थानाच्चलितत्वादननुष्ठितोऽत्र तु न
क्रिञ्चित्तस्योपस्थापकमस्ति, सवनीयं स्वस्थानादस्त्रलितः सन् आश्वि-
नयहणादुपस्थितत्वात्तदनन्तरमुपाक्रियते, ततः साहित्यवचनादितरोपा-
करणम् अतः सवनीयस्यैव पाथम्यम्, इतरयोस्तु मियः क्रमे ऽनियमः यत्र
तयोदपस्यापने विशेषाभावात् । अथवा प्रकृतिदृष्टपौर्वापर्यमात्रमस्ति
वाधके ऽनुग्रहीतव्यमित्यग्नीषोमीयमुपाकृत्यानुग्रहोपाकरणम् ॥

अह्मजस्य मुख्यक्रमा-
नुसारिताधिकरणम् ।

सू० मुख्यक्रमेण चाङ्गानां तदर्थत्वात् ॥ ७ ॥

“सारम्यतो भवतः” इति यागद्वयं विहितं स्त्रीपुंसदेवत्यम् “एतद्वै
देव्यं मिधुनमि”ति याज्यशेषात् तत्र स्त्रीदेवत्यस्य प्रथममनुष्ठानं ततः
पुन्द्रेवत्यस्य याज्यानुधायापादकमात्, तत्र चोदकपाप्ते निर्वोपः क्रिम-
नियमेन कर्त्तव्यं ? उभं स्त्रीदेवत्यं निहृष्य ततः पुन्द्रेवत्यं ? इति नियमकार-

कल्प्यन्तु प्रयोगवचनाश्रय क्रम, कल्पना चाकाङ्क्षाधीना निराकाङ्क्षाश्चेह
पदार्था इति न कल्पन सम्भवति ॥

विकृतो कृत्तित प्रकृति
धर्मानतिदेशाधिकरणम् ।

सू० विकृति प्रकृतिधर्मत्वात्तत्कालः

स्याद्यथाशिष्टम् ॥ ११ ॥

चातुर्मास्येषु साकमेधस्तृतीय पर्वे तत्र श्रूयते “यानये ऽनीकवते
पातरष्टाकपाल निर्वपेन्महदभ्य सान्तपनेभ्यो मध्यन्दिने वह महद्वो
एहमेधिभ्य सामगो’दनमिति, किमेता द्युहकाला इष्टय? उत सद्यस्काता?
इति तच्चातिदेशतस्यासा माप्नोति द्युहकालता । प्रातः शुनोर्विरोधश्च ना
मावाप्याश्रुतेरिव । य इष्टा पशुना सोमेन यजेत सोऽमावास्याया यो
यमास्याया इति वचन सामगो’नि कर्मणि यमावास्याकाल प्रत्युपाद्वदान
द्वयोरद्वैतात्सत्त्वानासम्भवाद्युक्तं यदाऽतिदेशिक द्युहकालत्व बाधते प्रातः
रात्रिश्रुतिस्तु अहद्वयेऽपि प्रातः कालसम्भवादतिदेशाविरोधिनी, न तद्बाध
क्तुमुत्सहते । तस्माद्वद्वतनेषु प्रातरादिषु यक्रम्य स्वप्नमेषु प्रातरादिषु
समापनीया इति प्राप्ते ब्रूम, ‘साङ्ग पारिष्मित कर्म प्रातः काले विधी
यते । स चाविशेषासन्ध्ये सऽस्यैको भजिष्यति चिजोर्विंतायेन द्वि कर्ता
विधीयते सर्वाङ्ग प्रधानयुक्ता च भावना चिजोर्विंता नैऋदेशमात्रम्, यता य
एवैक प्रातरादिकाल प्रयोगाय संप्रयुज्यत, स एव सर्वपारिष्मया संप्र
माया पारम्भापरनाम् यक्रमस्याविशेषासन्ध्येऽत्र एव सर्वोद्गुप्तपधाना
यनोपाप्ता भवन्ति न प्रातर्द्वयस्यावकाश, तस्मादुपदेशात्सद्यस्काता ॥

अनुव ज्ञातृत्वं प्रयोग
ज्ञानापरुषाधिकरणम् ।

सू० अज्ञानां मुख्यकालत्वादयथोक्तमुक्तये
स्यात् ॥ १२ ॥

अग्निषोमीये ययो प्रकृतितो हविषासादनोत्तरकाले प्राप्ताना
प्रयाजानामपर्यं श्रुत ‘तिष्ठन्त पशु प्रयजन्ती’ तितयोत्कर्षं ‘सघनीयेऽ
नूयाजानाम आग्निमासतादूद्वेमनुवाजेश्यन्तो तितत्र किं श्रुतमात्रनिष्ठा

युत्कर्षोपकर्षः ? युत तदाद्युत्कर्षः तदन्तापकर्ष इति संशये “युतोत्कर्षोपकर्षोभ्यां वचनस्योपपत्तितः । न तदन्तनदादीनां भवेतामप्रमाणकौ । प्रधानसंनिधिरित्वं याधितो न भविष्यति । कर्तुंपूर्वपदार्थानामेवं प्राप्तेऽभिधीयते । पूर्वोपोपस्थितं कार्यमुत्तरं कर्मचोदकात् । प्राप्तं तदन्यथाभावे क्रमलोपाद्विलुप्यते ॥ अनुयाजोपस्थितास्तदुत्तरकालं मूक्तशालादयः कर्तव्याः अनुयाजेष्टुक्कृष्टेऽनुत्कृष्टा, पूर्वं क्रियमाणा धिगुणा एवमाद्योत्तरकाले कर्तव्याः प्रयाजाः केवला अपहृत्यमाणः क्रमलोपाद्विलुप्येयुः तस्मात्तदानीनामुत्कर्षस्तदन्तानां चापकर्षः ॥

प्रयुक्त्या प्रोचणादीनां सौमिकपूर्वमाधिताधिकारम् ।

सू० प्रवृत्त्या कृतकालानाम् ॥ १३ ॥

प्रातरनुशासकैरेवं होत्रे दत्त्वा पुनन्तरं प्रतिप्रस्थातः सयनीयाद्विधेयस्येति प्रेष्यतांति विधायाऽपुनन्तरं प्रवर्णीहोमादयः सौमिकाः पदार्थाः पठितास्तत्र प्रेदयशाद्विधोपस्थापयत्तद्वै कर्तव्यः तदनन्तरं सौमिकाः पदार्थाः कर्तव्याः अग्नीदग्नीन्विहरयहिंस्तृणोहि पुरोडाशाननङ्कधित्येतत्प्रपयन्तास्तात सेष्टिकाः प्रोचणादयः ? उत प्रोचणादीन् प्रागलङ्कारात्कृत्या ततः सौमिका इति निर्वोपः प्रतिप्रस्थातुरुक्तृत्याचाध्यर्था, प्रोचणमुपस्थापयति सौमिकानामपि निर्वोपव्यवहितानां नास्त्युपस्थापकं, तस्मादनियमः, उच्यते “निर्वोपेऽध्यर्थापि कर्तृत्यमस्ति प्रयोजकत्वात्, अतोऽसौ प्रोचणादीन् उपस्थापयति, अतस्ते तावत्कर्तव्याः ततः सौमिकाः ॥

चिह्ननमुपकर्षमात्राधिकारधिकारम् ।

सू० असंयोगात्तु वैकृतं न देवप्रतिहृत्येत ॥ १४ ॥

ह्योतिष्ठामे अग्नीषोमीयप्रणयनात्प्रातो यूपच्छेदनं यग्यहमाश्रातं तद्वीतामु यूपं छिनत्तीत्यपहृत्यमाणमग्नीषोमीयप्रणयनादीन् अपकर्षन्ति ? उत न ? इति संशये प्रयोजनद्राघारादीनपकर्षन्तीति प्राप्ते उच्यते “सौमिकेन पदार्थेन पाशुकस्य न हि क्रमः । अहं तदपकर्षेण सौमिकोनापहृत्यते” । आद्योत्तरकालस्य प्रयाजादीनामहं तन्मा वाधीति युक्तं यत्तदपकर्षे आद्योत्तरकालस्य पाशुकस्य तु यूपच्छेदनस्य न सौमिकोनाधीतानीत्युच्यते ॥

यनानन्तर्यमङ्गं यस्मिद्वयं प्रणयनमपकृत्येत भिन्नयोगवचनपरिहृतिस्तथा
सयो, एकप्रयोगान्तर्गतानां मिय क्रमोऽङ्गं भवति तस्मात्कुतमात्राण्यक्यं.

दक्षिणां न कटोमा
न पर्याधिकरणम् ।

सू० प्रासङ्गिकं च नोत्कर्षदसमागत् ॥ १५ ॥

सयने याशुतन्त्रं सवनीयपशुपुरोडाशेषु प्रमज्यते दक्षिणाग्निर्हो
मुपिदलेपफलोकरकहेमौ पशवविद्यमानौ पशुपुरोडाशाये कर्तव्यौ तौ
यागुरैरनुयज्ञैराग्निमाहतादूधंमुत्कृत्यमाणैरुत्कृत्येते न वेति सशये प्रकृतौ
तत्प्राप्त्येन दक्षिणाग्निर्हो कृतकमत्वादुत्कर्षं प्राप्ते सचापि प्रयोगभे
दादनुत्कर्षे. यागुरैरनुयज्ञैर् पशुपुरोडाशिकयोर्होमयोः क्रमोऽङ्गं यत
दत्कृत्येयमात्रं पशुपुरोडाशिकामन्त्रनुयाजो नैव क्रियते नोत्कृत्यन्ते यैर्दक्षि-
णाग्निर्होमयोः कृत्ये तस्मात्तयो स्वस्थानमेषानुष्ठानम् ।

पुरोडाशमिदमनामस्य
द्वयं पर्याधिकरणम् ।

सू० तथा पूर्वम् ॥ १६ ॥

दर्शपूर्णमासयोर्हविरभिषासनेताकाला वेदिराधाना पूर्वेष्ट्यामा
द्याम्यायामपकृत्यमाणा हविरभिषासनान्तान् पशुर्येनयक्येति नेति सशये
एकप्रयोगजनसम्बन्धित्वात्पाठतश्च क्रमकृतेरनपश्ये क्रमलोपेन त्रिगुणा
वेदिरा स्यादिति प्राप्ते द्रुम 'सामान्येन क्रमोऽङ्गं प्यात्पाठनं प्रक्रियाश्च
शात । विशेषतः युत यास्यादामाशस्य क्रमान्तरम् । हविरभिषासने
सामान्यता हि दर्शपूर्णमासयोः सामान्यतादयाऽप्याद्यायां स्यात्, पशुश्च
तस्य प्रमाणं प्रकाशान्न त्रिनिर्वाह पूर्वेष्टुरनुष्ठानं त्वमद्यामाशमेव
विशेषतो विहितं योमरत्वाय क्रम. चाख्येन सामान्याद्याया त्रिनिर्वाह.
तच्च यावदेव हविरभिषासनेताकालतादव' क्रमो दुर्धनवसायको नैव
कृत्यते तावत्पूर्वेष्टुरनुष्ठानं योऽप्यमातमकृत्यप्रक्रमस्य वेदिमात्रस्य योऽप्ये
न ततः प्राचा, तस्मादत्रापि युतमात्राण्यक्यं ।

सामान्यतायाः कर्तव्ये
चाख्येन सामान्याद्याया ।

सू० मान्नपनीया नोत्कर्षदग्निर्होमं
सयनेयैर्गुणान् ॥ १७ ॥

'प्रकृत्या मान्नपनीया मध्यन्तिने न च मिमि शुभा मान्नपनीया
मध्यन्तिने तपकान्ता देवात्म्यानेष्टा परिश्रनाभ्यासद्वान् यावदुत्कृत्या

ऽग्निहोत्रमुत्कर्षति नेति सशयः, यद्यपि चात्र भिन्नप्रयोगयोः सान्त्तपनी
याग्निहोत्रयोर्न मिथः क्रमोऽङ्गं तथापि सायङ्काले द्वयोः सविपतितयोस्त्वय
भाविनि पौर्वोपयं सान्त्तपनीया कृत्वा क्रियमाणस्य चाग्निहोत्रस्य काला-
तिपत्तिप्रसङ्गे सति किं न्याय्यमिति युक्ता चिन्ता, तत्र सान्त्तपनीया ताव-
त्स्वकाल मध्यन्दिनमतिपक्षे तस्या कश्चिदुभयथाऽपि न विशेषः, अग्नि-
होत्रस्य तस्मिन्काले क्रियमाणस्य प्रणयनलोप स्यात् उत्कर्षं तु काल-
लोपः, तत्र कस्यानुबहः ? कस्य लोप इति चिन्त्यते तत्र मुख्यत्यात्प्रणय-
नानुबहे साङ्गप्रयोगावधारणोत्तरकालभातेः कालस्य लघन्यत्वेन बाध
इति भाते उच्यते कालस्यानुपादेयत्वेन निमित्तविशेषणस्यातस्मिन्मात्रा
मग्निहोत्रं किञ्चिदङ्गमपहायापि कर्तव्यं तस्मादग्निहोत्रं कृत्वा सान्त्तप-
नीया समापनीया ॥

उक्त्यानुरोधेन योऽह
श्रुत्यर्थं धारणम् ।

सू० षोडशी चोक्तयसयोगात् ॥ १८ ॥

ल्योतिष्टोमे षोडशिनं प्रकृत्याऽऽमनन्ति त पराञ्चमुख्येभ्यो निर्देह्नाति
षोडशिनमिति तद्वदा दैवाद्वय्यानामुत्कर्षा भवति किं तदा षोडश्यु-
त्कृत्यते नेति सशयः, "तच्च नोत्कर्षणं युक्तं स्तोत्रकालोपसङ्ग्रहात् । उत्क-
र्षपक्षे ह्यायेत स्वकालात्स्तोत्रमस्य हि । यदि हि षोडशियहयागाभ्यास
उत्कृत्येत ततः प्रधानकालस्यादङ्गानां बहः वा एहीत्याद्यमस वा उच्येत
स्तोत्रमुपाकुर्यादिति यचनात् तदङ्गभूतं स्तोत्रमप्युत्कृत्येत तत्र 'समया-
ध्युपिते सूर्ये षोडशिनस्तोत्रमुपाकरोतीति विहितः कालोवाध्येत । नन्वनु-
त्कर्षपक्षे ऽप्युपयपरभाषोवाध्येत, वाध्यता क्रममात्रं हि तत्कालस्तु वली-
यानित्युक्तं तस्मादनुत्कर्ष उच्यते—“क्रमो ऽपि तु प्रधानाङ्गभूतः । त्वादल-
घानसौ । कालस्तोत्राङ्गभूतत्वादुर्बलो बाधमहः" इति । त पराञ्चमुख्येभ्य इति
यचनात् षोडशियागाभ्यासस्याप्यपरभाषोऽङ्गं सोऽनुत्कृत्यमाणो प्रधानाङ्ग-
सङ्ग्राध्येत, न चैतदुक्तमतीवामङ्गभूतस्तोत्राङ्गस्यैव कालस्य बाध इत्युत्कर्षः ॥

इति शास्त्रदीपिकाया पञ्चमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥

अथ पञ्चमाऽध्याये द्वितीयः पाद आरभ्यते ।

पदार्थानुसममन्याय ।
घाजपयपशूना सर्वेषामक
टोपाकरणादधर्मानुष्ठा
भाधिकरणम् ।

सू० सनिपाते प्रधानानामेकैकस्य गु
णानां सर्वकर्म स्यात् ॥ १ ॥

घाजपये प्राजापत्या पशवो वैश्वदेवौ कृत्वा प्राजापत्यैश्वरन्ती
त्येतिस्मिन्काले विहिता सह प्रयोक्तव्या तेषामारादुपकारकाणां तन्त्र
द्रव्यसंस्कारास्तूपाकरणनियोजनादयः प्रति पशुभेदेन कर्तव्या ते किमेकै
कस्य कर्तव्येन कृत्वा ततोऽपरस्य कर्तव्या ? किं घोषाकरणं सर्वेषां कृत्वा
ततो नियोजनं मिति तत्र एकैको हि पशुः स्वाङ्गान्यव्यवेतान्यपेक्षते । 'घो
दकोऽप्येवमेवात काण्डानुसमयो भवेत् । प्रयोगवदनावगतसाहित्यवलेन
ह्येकैकस्य पशोर्धर्मा सश्लिष्टा कर्तव्या प्रकृतौ घोषाकरणादीनामान
न्तरे कृतम् इहापि प्रतिकर्मावसर्गापेक्षा घोदकेन प्रतिपशु प्राप्यते यत
एकस्योपाकरणादिक सर्वं गुणकाण्डं कृत्वा ततोऽपरस्य कर्तव्यं, घाज
निकं तु साहित्यमारादुपकारकतन्त्रत्वादप्युपपन्नम् उच्यते—' घघनेनैकका
लस्य पशूनामिह चोदितम् । न तत्प्रयोगवचनात् चोदकादृष्टिं बाध्यते ।
काल्पनिक प्रयोगवचननिबन्धन साहित्य चोदक चानुमानतः प्रत्यववचनेन
तु वैश्वदेवौ कृत्वा प्राजापत्यैश्वरन्तीत्येककालप्रयोगं पशूनामवगम्यते
यतो यस्मिन्नेव सद्ये एकस्योपाकरणं कर्तव्यमापतति तस्मिन्नेवापरस्योपा
करणं वतस्य सदृशवपसया केवलं न क्रियते द्वितीयपक्षे न काश्चिदुत्तरेन प
श्चन्तरं नोपाक्रियेत अतः प्रथमं पदार्थं सर्वेषां कृत्वा ततो द्वितीयादि कर्तव्यं
एव दर्शपूर्णमासादिषु अनेकप्रधानसमवाये पदार्थानुसमय एव न्यायो
न काण्डानुसमय इति स्थितं यत्र प्रधानविरोधो भवति पदार्थानुसमये
तत्र काण्डानुसमय एवेति यथाऽख्यप्रतिपहेत्या शने सदृशे वा पुरोहाण्ये
श्रम्यमाणेषु यदि सर्वेषामधिक्यपणं कृत्वा ऽऽवस्थोद्भासनं क्रियेत ततः स
दृश्येत तस्मात् तत्र प्रधानविरोधो पदार्थानुसमयः ।

मुष्टिकपात्रादीनां समुद्रा-
पानुसमवाधिकरणम् ।

सू० मुष्टिकपात्रावदानाञ्जनाभ्यञ्जन-
वपनपावनेषु चैकेन ॥ २ ॥

दशपूर्वमासयोरान्तेष्वानीषोमीयनिर्वापयोः पदार्थानुसमये स्थिते
संशयः किमेकैकेन मुष्टिनाऽनुसमयः? उत चतुर्भिर्मुष्टिभिरिति, यद्येकैका
मुष्टिः पृथक् पदार्थस्तत एकैकेनाऽनुसमयः । अथ चतुर्मुष्टिनिर्वाप एकः पदा-
र्थस्तत्तुर्मुष्टिभिरिति, "प्रतिमुष्टि यसीभाषः पर्ययस्य हि दृश्यते ।
मुष्टिना मुष्टिरेवातोऽनुसमयो न संशयः उच्यते—“अङ्गत्वं बोधनागम्यं
पदार्थश्चाङ्गमेव नः । चतुर्णां चेह मुष्टीनां निर्वापः शास्त्रबोद्धितः अङ्ग-
पर्यायो हि पदार्थेणैव स्तेन ययोः प्रधानयोः सहानुष्ठानं तयोर्पदं तद्वैक्य
कृत्याऽपरस्य कर्तव्यं चतुरो मुष्टीचिर्बपतीति शास्त्राच्चतुर्मुष्टिनिर्वापोऽ-
ङ्गम् एकैकस्तु मुष्टिस्तद्वययो न पदार्थस्तस्या विधानात् पदार्थेन चानुस-
मयो न तद्वययैरतत्तुर्भिर्नुसमयः, एवं कपालोपधानेऽपि नैकैकेनानुसमयः
किन्तु आनेयस्य कपालानि सर्वाण्युपधापानीषोमीयस्योपधानम्, एवं द्वि-
हविषोऽवद्यतीत्यत्रापि नैकावधानेनानुसमयः पञ्चमाञ्जनादिव्यपि योन्यम् ॥

अवदानस्य प्रदानान्तानुस-
मवाधिकरणम् ।

सू० संयुक्ते तु प्रक्रमात्तदन्तः स्था-
दितरस्य नदर्थत्वात् ॥ ३ ॥

दशपूर्वमासयोर्द्विहविषोऽवद्यतीति श्रुतं तत्र नैकेनाऽवदानेनानु-
समय इति स्थितमिदानीं तु किं द्वाभ्यामवदानाभ्यामनुसमयो? उच्यता-
ऽवदानादि प्रदानान्तेनेति विन्यते तत्र "वचनेन द्विसंख्याक्रमवदानं वि-
धीयते । तावानेकः पदार्थोऽतस्तावताऽनुसमीयते नैवं होमविधेरर्थोत्
खण्डने प्रापिते सति विशेषमात्रं हविषो द्वित्यत्र विधीयते । चतुरवत्तं
जुहोतीत्यत्र तस्य होमो विधीयते, न चाकृत्याऽवदानमवत्तहोमसम्भ-
वत्यर्थप्राप्तमवदानं न विधातव्यं द्विहविषोऽवद्यतीत्यर्थप्राप्तस्यावदा-
नस्य विशेषमात्रस्य विधानं हविषो द्विरिति यद्यपि विधीयते तथाऽपि
दृष्टार्थत्वाच्चतुरवत्तं जुहोतीत्यस्यावत्तत्वेनैव विधेयं न स्यातन्येष
अतोऽवदानादिप्रदानान्तेनानुसमयः ॥

यज्ञनादे परिख्याणान्ता
नुसमयाधिकरणम् ।

सू० वचनात्तु परिव्याणान्तमञ्जनादि
स्यात् ॥ ४ ॥

अग्नीषोमीये पशौ यूपधर्मा यज्ञनमुद्धरण समान परिख्याण
मिति यूपगणे चोदकप्राप्ता किमेकैकशोऽनुसमेतया ? उताञ्जनादिना
परिख्याणान्तेनानुसमय इति सशये पूर्वेण न्यायेन पदार्थानुसमय । नन्य
ञ्जनादिपरिख्याणान्त यज्ञमानो यूप नावसृजेदिति प्रकृतावनवसर्गश्चोद
केनेह प्राप्त कथमेकैकशोऽनुसमीयमाने शक्यते कर्तुम् एव मन्यते प्रकृ
ताचार्यिकोऽनवसर्गं यज्ञमानेनाध्वर्यो साहाय्यमाधरताऽनुष्ठितस्तदनु
वाद्दमात्रं वचन, न चार्थिक चोदक प्रतिदिशति अतः पदार्थानुसमय
नैव 'निषोमतिऽप्राप्तेरनुस्मर्गं' विधीयते वाक्य चार्थवद्वेष्ट स्याद्वाद्दमात्र
त्वनर्थक गणेऽपि चोदकेनात प्राप्यतेऽनवसर्जनम् । तेनाञ्जनादिसर्गोऽत्र
समेनानुसमीयते ॥

देवतान्यवदानेषु पदार्थानुस
मयाधिकरणम् ।

सू० पशुगणे तस्य तस्यापवर्जयेत्यश्वे
कत्वात् ॥ ५ ॥

अग्नीषोमीये पशाववदानानन्तरं प्रदाने प्राप्ते वचनमिदमाम्नायते
'देवतान्यवदाय न तावत्येव होताव्य सौविष्टकृतान्यवदाति सौविष्टकृ
तान्यवदाय न तावत्येव होताव्यम वेदान्यवदातीति तद्वैकतेषु पशुगणेषु वि
धायते किमेकस्य पशोर्देवतसौविष्टकृतैवान्यवदामापरस्यापि चपमवदात
व्यम् ? उत सर्वेषां देवतानि अवदाय ततः सौविष्टकृतानि ततः वेदातीति,
तत्र 'प्रकृतौ देवतादीनामानन्तर्यमिहापि तत् । एकैकस्य पशो कार्यं काण्डा
नुसमयस्ततः । यद्येकैकस्य पशोर्देवतान्यवदीधेरन ततः प्रथमस्य पशोर्दे
वतसौविष्टकृतानन्तर्यं चोदकप्राप्तं तद्वाध्येत, तस्मात्काण्डानुसमय, नैव
पश्वैक्यात्प्रकृतावधोदानान्तर्यमनुष्ठितम् इह त्वनेकसाहित्यात्स ज्ञात्यानु
समीयते यावन्त पदार्थो कर्तव्यास्ते मिथः सश्लिष्टा कर्तव्या इत्येता
वत्प्रकृतौ विवक्षितं तत्रैक्यात्पशोर्देवतसौविष्टकृतानन्तर्यमर्त्यात्स ज्ञात
न तु तद्विह प्राप्यते, क्रतुसाहित्यसम्पत्तये समानजातीयै समानजाती
यानामनुसमयो देवतैर्देवतानामित्येव कर्तव्यम् ॥

नानावीजेष्टे। अनुष्णतादीना
तन्त्रताधिकरणम् ।

सू० नानावीजेष्टेकमुखखलं विभवात्
॥ ६ ॥

राजसूये नानावीजेष्टिः अत्रये शृङ्गपतये ऽष्टाकपाल कृष्णाना
व्रीहीणा सोमाय घनस्पतये श्यामाक चरुमित्यादि तत्र प्रकृतितः प्राप्त-
मुखखल किं तन्त्र ? मुत भिन्न ? मिति विचार , फलविचारश्चायम् अधिकरण-
शरीरं तु किं कृष्णाजिनास्तरणालूखलाधिवर्त्तमानवीजावापाऽयथातपराश
पनविवेचनफलीकरणानि पृथक् पदार्थत्वादेकैकशोऽनुसमेतव्यानि ? उत क
ष्णाजिनास्तरणादिकलीकरणान्त एकः पदार्थस्तावता चानुसमयः इति
'तत्र नानापदार्थस्य विधिभेदेन मन्यते । तण्डुलीकरणाशत्यादृष्टत्वं
तु गम्यते" यद्यपि कृष्णाजिनमधस्तादवस्तृणाति शूर्पेण विविनक्तीति
विधिभेदस्तथाऽपि तण्डुलभाषनायवत्त्वेन तद्विधान न स्यात्तन्व्येणादृष्टा-
र्थत्वप्रसङ्गादेका चासौ तण्डुलभावमा कृष्णाजिनास्तरणादिकलीकरण-
पर्यन्तम्पतता इति तावदानेकः पदार्थ इति तावताऽनुसमयः, सयुक्ते तु
सूत्रप्रक्रमादित्यत्र चतुरवत्तत्वादनवाऽर्थमाप्रावदाने सप्यामात्र द्विहं-
घिय इति विधीयते न तु द्वित्वविशिष्टमवदानमित्येष पदार्थत्वं निरा-
कृतम्, इह तु सत्यपि विधिभेदेऽवयवत्वेन विधानादनन्यत्वमुच्यते । यत्तु
यत्र सत्यपि विधिभेदेऽन्यस्य नास्तीत्युक्तं तदिह सिद्धमेवोक्तमित्यन-
वद्यम् ॥

अग्नीषोमीयपरी पञ्चाङ्गानुवा
जयेः पात्रभेदाधिकरणम् ।

सू० विकारे त्वनुयाजानां पात्रभे-
दाऽर्थभेदात्स्यात् ॥ ७ ॥

दशपूर्णमासयोऽष्टावपभृति गृह्णातीति प्रयाजानुयाजार्थं चतुर्दशो
तद्वयमेकस्यामुपभृति युगपद्गृहीत तथैव परी प्राप्तं तत्रानुयाजाना द्रव्य-
विकारः श्रूयते "एषद्राज्येनानुयाजान् यजतीति प्रयाजोऽन्यन्त्यविकृतमेव तत्र
द्वयोः सङ्करेऽवश्य भाषिनि चिन्त्यते किं कालभेदेन तस्यामेवोपभृति द्वय
गृहीतव्यम् ? उत तस्मिन्नेव काले पात्रभेदेनेति तत्र "पदार्थत्वाच्चुतन्यान्त्र
पात्रे कृत्यस्य सवहः । गुणत्यात्पाठकृत्यत्वात् क्रममात्रं तु बाध्यते" अष्टा

सुप्रभृति एहातीति श्रुतमेकत्वं पदार्थश्च क्रमश्च पदार्थानाहुयः पाठक-
ल्प्यश्च, तत एकस्मिन्नेव पात्रे प्रवाजान्य एहीत्वा प्रवात्रेषु हुतेषु पश्चात्पृष-
दाद्य एहीतव्यमित्यत्र प्राप्ते उच्यते उभयोर्बहणाद्गुत्वात्प्रात्रेक्यस्य क्रमस्य
च । विकृतौ चानुमानेन प्राप्तेस्तुल्य धलाबलम् एव चाविशेषे सति प्रवा-
जान्यपहणेनोपस्थितस्यानुपास्यपृषदाद्यबहवस्याकरणे न किञ्चित् कार-
णमस्तीति तद्वैय पात्रान्तरमुपादाय एहीतव्यम् ॥

नारिष्टहोमस्योपहोमपूर्वं सू० प्रकृते, पूर्वाक्तत्वादपूर्वमन्त्रे स्थान
ताऽधिकारणम् । त्वच्चेदितस्य शेषान्नानम् ॥ ८ ॥

आमये कृतिकाभ्यः पुरोडाशमटाकपाल निर्वपेदिति मन्त्रवेष्टिं
विधायोपहोमा विहिता, 'सोऽत्र जुहोति आमये स्वाहा कृतिकाभ्यः
स्वाहेति प्रकृतौ च प्रधानानन्तर नारिष्टहोमास्ते चोत्रकेनात्र प्राप्तास्तत्र
सथय, किमुपहोमान् जुत्वा ततो नारिष्टहोमा विपरीत वेति 'तत्र
प्रत्यक्षपाठेन प्रधानानन्तरश्रुतान् । उपहोमाननुष्ठाप्य नारिष्टानामनु-
ष्ठिति' उच्यते कृत्वापकारसाकाहु विकृतिः प्राकृत पुरः । एहाति वैकृति
पश्चात्तदाजाहु वशीकृता । प्रकारापेक्षा हि विकृतिभाजनं प्रत्यक्षश्रुतमपि
सनिहितमकृतोपकार परित्यज्य प्राकृत प्रकारमुत्पादकपदार्थविशिष्ट प्रथम
एहीत्वा पश्चात्सविध्याऽन्वासाद्गुप्रयोगेनानापेक्षधनेन वैकृत एहाति, तेन एव
प्राकृतवैकृतयोरेकस्यानपतितयोः क्रमापेक्षा तत्रावर्तितक्रमानुसारेण प्रा-
कृत कृत्वा वैकृत कर्तव्यम् । न च प्रत्यक्षपाठविरोध प्रधानधाम्यशेषेण
प्रकृतिवच्छब्देन प्रापितात् प्राकृतात्पश्चादेव वैकृत पठित भवति, तस्मा
नारिष्टान्श्रुत्वा पश्चादुपहोमा, कार्यः ॥

विद्वेचनादीनामभिधे-
कपूर्वताऽधिकारणम् ।

सू० कृतदेशात्तु पूर्वेषां स देश' स्यात्तेन
प्रत्यक्षसंयोगान् न्यायमात्रमि-
रत् ॥ ९ ॥

राक्षसूपेऽभिषेचनीय सोमवाग विधायानन्तर विद्वेचनादयोऽभि-
षेकान्ता' पदार्था विहितास्तत्राभिषेकोऽभिषेचनीयप्राकृताद्गुप्रयोगेऽप्युक्तः ।

माहेन्द्रस्य स्तोत्रं प्रति अभिविच्यत इति सोऽपहृष्यमाणः प्राचो विदे-
घनादीनपकर्षेति ने? ति संशयः, तत्र अपूर्वोद्यमिषेकोऽतो न तदन्ताप-
र्षेण करोति वेदिवत्तस्मात्तन्मात्रमपहृष्यते तथाऽपूर्वमित्यत्र ह्येतदव-
स्थितम्, अपूर्वः पदार्थोऽपहृष्यमाणो न प्राचामपकर्षेण कल्पत इति तेन
यथा पूर्वद्वारमावास्यायां वेदिं करोतीति वेदिमात्रापकर्षोऽकृतक्रमत्वात्
पूर्वेषां तथाऽत्राप्यभिषेकस्यैवापकर्षोऽन्ये स्थाने तु वादरायण इति न्यायाद-
भिषेचनीयसकलप्राकृताङ्गोत्तरकाले कर्तव्या इति प्राप्तेऽभिधीयते "अभिषे-
केण पूर्वपाङ्क्तमः प्रत्यक्षपाठतः । परस्य प्राकृताङ्गेभ्यस्त्यनुमानेन गम्यते । य-
द्यप्यत्राप्रकृतिपूर्वत्वेन प्रयाजादिवैलक्षण्यादपकर्षावस्थायां वेदिवत् कृतः
क्रमस्तथाऽप्यत्रैव क्रमकल्पनायामभिषेकपूर्वभाषित्वं विदेघनादीनां प्रत्य-
क्षपाठनिमित्तमभिषेचनीयप्राकृताङ्गोत्तरकालता तु तेषामनुमानान्, तच्च
दुर्धलमतः प्रत्यक्षपाठाद्विदेघनादीनामभिषेकात्पूर्वानुष्ठानात्तदन्तापकर्षः ॥

सावित्रहोमादीनां दीव-
णीयपूर्वप्रयोगाधिकारकम् ।

सू० प्राकृताच्च पुरस्ताद्यत् ॥ १० ॥

अनौ सावित्रहोमोप्यासम्भरणाद्यपूर्वपदार्थान् विधाय पश्चाद्वी-
चणीयादयः प्राकृताः सगुणाः श्रुताः, तत्र दीवणीयादीन् कृत्वा सावि-
त्रादयः? इत विपरीत वे? ति संदेहः तत्र "प्रकृतेः पूर्वविज्ञानात्प्राकृतानां
पुरस्कृत्या पश्चात्तु वैकृतानां स्याद्वादरायणदर्शनात् । दीवणीयादि-
पुन श्रवणन्तु गुणार्थत्वाच्च पश्चादनुष्ठानन्दीवणीयादीनाङ्गमयति गुणानां
परतन्त्रत्वात् यत्र गुणी तत्र तेषां विधानम् अतः प्रकृत्यापूर्वानुष्ठानम्
इत्यने "गुणार्थे श्रवमाणानामपि प्रत्यक्षपाठतः । पश्चादवगतेस्तेषां युक्ता
पश्चादनुष्ठितिः, गुणशब्देष्वपि कीर्त्यमानानां दीवणीयादीनां तत्र ताव-
दवगतिर्जायते, सा च प्रत्यक्षपाठनिमित्ता गुणगुणिनोः समानमस्यानत्या-
सत्रैव गुणिनामनुष्ठानं गमयतीत्यानुमानिकपाठनिमित्तं पूर्वानुष्ठानम्
नादरणीयम् ।

प्राज्ञमानमंस्काराणां वक्रमपति
मेकात्पूर्वभाषिताधिकारकम् ।

सू० सन्निपातयेद्यथोक्तमन्ते
स्यात् ॥ ११ ॥

तत्रैव दीर्घाणां नान्तर इत्यतिमोचनादयाम्, प्रकृतौ च दीर्घाणामन्तरं दीर्घितसंस्काराः, तद्विह इत्यप्रतिमोचनादि कृत्वा दीर्घितसंस्काराः कार्ये ? विपरितेति चेति तत्र प्रत्यक्षपाठेन दीर्घाणां नान्तरं इत्यादिप्रमाणेन परावादीर्घितसंस्कृतिः उच्यते दीर्घा दीर्घितसंस्कारानुपस्थापयति क्लृप्ता । तेषामुपस्थितानां च नाऽऽक्रियतेतिरस्ति न । प्रकृतिक्लृप्तकर्मस्थेनानन्तरमुपस्थितान् दीर्घितसंस्कारान् कृत्वा पर्याप्तिक्रियायां इत्यप्रतिमोचनादे पर्याप्तपाठोपपत्तौ नादृश्यमनन्तरानुष्ठानमनन्तरपाठो दृश्यते पठितयाऽप्युपपत्तौ नानन्तर्यं गमति सावित्रहोमादे पर्याप्तानुष्ठाने पूर्वं न पाठः स्यादिति विशेषः ॥

इति शास्त्रदीपिकायां पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

॥ अथ पञ्चमाध्यायस्य तृतीयः पाद आरभ्यते ॥

प्रयाजादीनामेकादश
द्वितीयायां चर्चहवाद्यता
विधिरणम् ।

सू० विवृद्धिः कर्मभेदात्पदार्थवत्तस्य
तस्योपदिश्यते ॥ १ ॥

“एकादश प्रयाजान् यजन्ति बहुपसद इति प्राकृतानां संख्याविशुद्धिर्विकृतौ श्रूयते, सा किं प्रत्येक भवति ? उत सर्वसंख्यादिनी ? इति चिन्त्यते तत्रोद्दिश्य प्रयाजादि सख्या तस्योपदिश्यते । उद्देश्यानां च साहित्य श्रूयते न विवर्धितुं तस्मात्प्रतिप्रधानं बहुपसदं च सख्या स्यादिति प्राप्ते उच्यते “प्रयाजादिस्वरूपे हि ज्ञेयं सख्या विधीयते । अथ स्वत्वात्प्रयोगे तु लक्षितं सोपदिश्यते । न ह्येकैक्यं समुद्रितानां वा स्वरूपेण सख्याऽन्यः समग्रव्येकस्य पञ्चानां वैकादशत्वासम्भवात्, अतः सख्यान्वयसिद्धये प्रयाजाः स्वप्रयोगं नतवन्ति, ते च तं लक्ष्यन्तस्तत्राभिधानात्सहावगतास्तत्रैव नतवन्ति, सख्या ज्ञेयप्रवेकृतित्वभावात् समस्तलक्षितप्रयोगगतापि शक्नोति सर्वेषां प्रयाजानामुपकर्तुम्, अतः सर्वसंख्यादिनी स्यात् ।

प्रथमादीनां तिसृणां
मुपमदां स्वस्थानावृत्य
धकारणम् ।

सू० स्वस्थानात्तु विवृद्धेरन्कृतानुपूर्व-
त्वात् ॥ २ ॥

पहुपसदं इत्यत्र सर्वसम्पादनो संध्येत्युक्तम्, अतस्तिष्ठणामुपमदां
द्विरभ्यासः, तत्र किं दण्डकलितवदाशुतिः ? इत स्वस्थानविशृङ्खलितं विन्ता-
याम् आशुतिन्यायानां लोके त्रिरनुवाकः पद्यतामित्यादौ दण्डकलितव-
दाशुतिद्वयेनादिहापि तथा स्यात्, अतः सर्वाः सकृत्कृत्वा पुनः स्यादा-
दितः क्रिया । स्वस्थानात्तु विवृद्धेरन् क्रमवाधोऽन्यथा भवेत् तृतीयां
कृत्वा प्रथमां क्रियमाणायां प्राकृतक्रमवाधः स्यात्, अतस्तदवाधाय स्ये
स्ये स्थाने द्विविरेभ्यसितश्याः ॥

सामिधेनीषु आगन्तु-
कानामन्तं नियमाधि-
कारणम् ।

सू० समिध्यमानवर्ती समिद्धवर्ती चान्तरेण
धाव्याः स्वर्यावावृथिव्योरन्तराले स-
मर्द्धणात् ॥ ३ ॥

एकविंशतिमनुश्रूपादिति सामिधेनीविशृङ्खलितवागमे कर्तव्ये सति
आगम्यमानानामृचां देशश्चिन्त्यते, किमन्ते निवेशः ? अथवा समिध्यमा-
नवर्ती समिद्धवर्ती चान्तरा ? उत धाव्याशब्दात्तास्तास्तयोर्मध्ये अन्या-
स्तु आगन्तव्योऽन्ते इति तत्रान्ते वादरागण इति न्यायात्सर्वाः प्राकृतीना-
मन्ते स्युरित्युपक्रममात्रेण प्रथमः पदः, एवं चै समिध्यमानवर्ती अतो स-
मिद्धवर्ती तदन्तरा तद्धाव्या इति धाव्यानामाकाशत्वेन प्लथनं व्याया-
पृथिवीसंस्कृतयोः समिध्यमानसमिद्धवर्त्योर्मध्ये तासां विधानमनुमाप-
यति सर्वश्रवागन्तव्योऽधीतमानतया धाव्या इति सर्वासान्तन्मध्ये निवेश
इति द्वितीयः पदः । सिद्धान्तस्तु न धीयमानमात्रवचनोधाव्या-शब्दः स्तुत-
शस्त्रादयस्तथा धीयमानास्यपि तच्छब्दाभावात्, अतो यत्रैव धाव्याशब्द-
प्रयोगो घट्टे दृष्टः पृथुगत्रपत्यो धाव्ये इत्यादिस्ता एव धाव्या न स्वागन्तु-
कमात्रं, यतस्तानामेव तन्मध्ये अन्यासां स्वागन्तुनामन्त एव निवेशः एव
च वैधातव्याया अथाव्याशब्दकाया अनेनीतिवाजिनेत्येतस्यास्त्रिष्टुभोऽन्ते

निवेगात् त्रिदुभा परित्थातोल्यादिदृशं नमुपपन्नं भवति, तस्माद् धाव्या-
शदिकानामन्त एव निवेशः ।

वह्निप्रमाणे प्रायन्तुना
पर्यासात्प्राप्तताधिक्य
रहन् ।

सू० स्तोमविद्वद्भौ वह्निष्यवमाने पुर-
स्तात्पयासादागन्तवः स्युस्तथा
दि दृष्टं द्वादशाहे ॥ ४ ॥

व्योतिष्टोमे वह्निष्यवमाने चयस्तृप्तान्त्रियोनुदुषः पर्यासरव-
ति विद्वद्भौस्तोमकेषु क्रतुषु प्राप्तास्तत्रागमैर्न सध्यापूर्णं वक्ष्यते तत्रागम्य-
मानानामुचामन्ते निवेशः प्राग्वा प्राक्तनात् पर्यासात् इति सशयः तत्र प्रत्य-
क्षपाटेन द्वादशाहे वृषण्यतां प्राक्पर्यासात्त्रिविष्टत्वादभ्यवाप्यनुमीयते ।
द्वादशाहे वाह्निने द्वितीयेऽहनि विद्वद्भौस्तोमके प्राक्तनौ स्तोत्रोयामुदुषौ
पठित्वा ततः प्रायन्तयोवृषण्यतश्च सः पठिताः ततः परत्वात्प्राक्तनः पर्या-
सः पठितः, तदनेन पाटेन प्राक्पर्यामादागन्तूनां निवेशदृशनात् अन्यत्रापि
सर्वत्र सर्वेषामागन्तूनां तत्रैव निवेश इति सामान्यतो दृष्टमात्रेण पूर्व-
क्षपतिभा पर्यास-शब्दश्चान्तवचने। शोके वेदे च प्रसिद्धः क्षेत्रपर्यासोमद्वी-
पर्यास इत्येवमादि तत्रादागन्तवोऽन्ते स्युः पर्याससमाध्याप्राक्तस्य सुवस्य
प्राप्तेन अतोऽपि प्राक्पर्यामात्रिवेशः, वक्ष्यते नेदृशेनानुमानेन शास्त्रार्थो-
ऽप्यवसीयते । समाध्या प्रकृतावेव वारितार्थेति भाष्यते । अन्ते निवेशमा-
गन्तान्यापशान्ते न वाधते द्वादशाहविकारेऽपि स्थितानां वृषण्यता प्राक्-
पर्यासात्रिवेशः स्यादतिदेशविधेरेनात् ॥ अन्ये स्वागन्तवोऽन्ते स्युर्वाद्रा-
यपद्वर्शनात् ॥

तत्रैवामन्तुनां साध्यामन्ते
निवेशात्प्राप्तम् ।

सू० अन्ते तूत्तरयोर्दध्यान् ॥ ५ ॥

विद्वद्भौस्तोमकेष्वेव क्रतुषुत्तरयोर्माध्यन्दिनार्थवृषमानयोः समा-
गमौ वक्ष्यते तत्रागम्यमानानां साध्या क्रियन्त्ये सुवे निवेशोऽप्यत्र। तत्रावो-
दृश्यनुदुष्यति तत्रागन्तुत्वादन्त्ये निवेशः । यत्तु “जीणि ह वै यत्तयो-
दरापि त्रापवो दृश्यनुदुष्य चात्र ह्येषावपन्ती अतः ह्योदुपन्तीति तत्त्रिवि-

धिरूपस्याद्यायारुयंचिवेयमिति न अपूर्वत्वासु वचनमेवेदमनारभ्याधीतं सर्वयन्त्रविषयमनोगायत्र्यादिष्वेव निवेशः । अथवा नैवान्न विचारः पूर्वाक्त-
यद्विषयमानयद्वहणप्रत्युदाहरणमात्रमिदं यद्विषयमान एवान्ते निवेशः
उत्तरयोस्तु गायत्र्यादिष्वेव निवेशो वचनादिति ॥

यद्वेष्टकादीनां कल्पमित्रे
यथाधिकरणम् ।

सू० ग्रहेष्टकमौपानुवाक्यं सवनचिति-
शेषः स्थान् ॥ ६ ॥

‘अंशुं एहति अदाभ्यां एहणाति चित्रिणीरुपदधाति चित्रिणीरुप-
दधातीत्यनारभ्याधीतं यद्वेष्टकं किं सवनचितिशेषः, अतश्च प्रतिसवनं
प्रतिचिति आधत्तनीय ? मुन यागान्यङ्गं सकृदेव कर्तव्यमिति प्रत्यक्षेण यद्वे-
ष्टकाभिरुप सवनानां चित्तीना चारम्भद्वयमात् तादृश्यं मन्यते पूर्वपक्ष-
धात्री न निष्कलत्यात्मसवनचित्तीनां फलवन्त्योतिष्टोमाङ्गत्वं यदाणामि-
ष्टकादीनाञ्च फलवद्गन्त्यङ्गत्वं युक्तम् । इष्टकाभिरग्निं विनुत इति वाच-
निकमेवागन्त्यङ्गत्वं ॥

चित्रिणीयादीनां मध्यम
यथायुपधानाधिकरणम् ।

सू० अन्ते सूरव्यवायात् ॥ ७ ॥

स्थिते सङ्गदनुष्ठाने क्रमस्थित्यन्ते—किञ्चिच्चित्र्यादीनामुत्तमामा-
यामुपधान ? मुन मध्यमाया ? मिति “कृत्तकमायवाचार्यमन्तेऽनारभ्यचोदि-
ता । यां काञ्चिदिति वाक्यन्तु विधये न भवन्त्यन्ते सर्वोसामिष्टकानां पठितेन
कल्पितेन वा धातुणेन तद्वत्त्वात्सर्वासां च मध्यमायामुपधानासम्भवात्
यासां मध्यमायामुपधानं प्राप्तं तदनुवादमात्रमिदं यां काञ्चिद् धातु-
णवतीमिष्टकामभिधानां यासां मध्यमायां चित्ती” इति न तु विधायकम्,
अतः कृत्तकमायां प्राकरणिनीनामग्रवाचार्यमनारभ्याधीतानामुत्तमायां
निवेश — उच्यते’ वचनामध्यमायाम् प्रत्युत्प्राप्त्योदिता । जानातिरभि-
पूर्वाऽय प्रत्यते यन्ते यतः ॥ वाच्यं चार्थवदेव म्याद्वादमात्रं हनयेकं चित्रि-
ण्यादेर्निवेशोऽतोमध्यमायां चित्ती भवेत् ॥

नोक्तम्यात् पुत्रे चित्रि-
यायुपधानाधिकरणम् ।

सू० प्राग्लोकम्युपाशस्तस्याः सम्पूर-
णायत्वात् ॥ ८ ॥

स्थित मध्यमाया निवेश इति, तत्रापि किं प्राकरिणीनामन्ते
चित्रियादीना निवेशः ? यद्यद्या लोकरूपमाया प्राप्तिः तत्रात्रवायार्थ-
मन्ते स्पृष्टारूपमायास्तु यदेवात्मेन यच्छिद्र तदेतया पूरयति लोकरूपमा-
छिद्र एवेति यत्पूण्यार्थत्वं तच्चित्त्यन्तरेऽपि सावकाशं न हि सा मध्य-
मामात्रावपया मन्त्रमात्रस्य प्रत्यक्षविधानादित्युक्त्यास्तु कल्प्य विधानम-
तश्चित्त्यन्तरेऽपि सावकाशत्वेन न न्यायप्राप्तः चित्रियादीनामन्ते निवेश-
शक्यते बाधितुमित्यन्ते निवेश, नैवप्रविशेत्पुनस्तस्य घटनस्य सावकाश-
त्वेन न्यायमात्रेण सद्बोधासम्भवात् मध्यमायामपि चितावन्ते लोकरूपमा-
भवेत् पूरयार्थेति तस्या प्राक् चित्रियादेर्निवेशनम् ॥

इदिसकलतानाश्रयिहो
चाद्यनुष्ठानाधिकारकम् ।

सू० संस्कृते कर्म संस्काराणां तदर्थ-
त्वात् ॥ ८ ॥

आधानप्रकरणे पञ्चमानहर्षोपि विहितानि तानि साध्याधानाद्विपक्ष-
यन्ते द्वादशसु रात्रिष्वनुनिर्बेदित्वादिभिस्तत्रातिहोत्रादीनि किमाधाना-
नन्तरमेव प्रवर्तन्ते ? उत तेषु कस्मिंश्चि ? इति विचारे कर्तव्याहवनीयस्य नि-
ष्पत्त्यादाधानमात्रस्य सविशेषस्य तदुत्पादकत्वात् पञ्चमानहर्षमिंस्तु
निष्पत्त्यैवाहवनीयस्य संस्कारमात्रं क्रियते पूर्वमेव त्वाहवनीयादयो नि-
ष्पत्त्या निष्पत्तेषु तेषु भूतित्वा कर्मभित्तिरिति प्राप्ते दृश्यते न निरपेक्षमाधान-
मानीनामुत्पादक एवमानहर्षिणामपि तदुत्पादकत्वात्, न च विकल्पस्ते-
षामाधानोत्तरकाले विधानात्, यतः समुत्पिताना तदुत्पादकत्वाच्च तेषां
प्रागाहवनीयनिर्णयः, यदाऽप्याधानादुपमानहर्षोपि तदाऽप्यनङ्गेन प्रधा-
नेन साध्यानिष्पत्तेस्तदुत्तरकालमेवाग्निनिष्पत्तिः । यत्तु निष्पत्त्यैवाने-
संस्कारमात्रं हर्षमिंस्ति तथाऽप्यस्य संस्कारस्याहवनीयक्रियापयोगित्वा-
त्तेन विना निष्पत्त्याप्यनेभिहोत्रादिक्रियांतमत्वः ? तदुत्तरकाल एव
कर्माणां प्रवृत्तिः ॥

चित्रिदुर्ग्यादित्ताना कल्प-
त्तनुष्ठानाधिकारकम् ।

सू० सञ्चिते त्वग्निविद्युत्तं प्राप-
णान्निमित्तस्य ॥ ९ ॥

अग्निचिद्रूपानि “वर्षति न धावे”दित्यादीनि चयनानन्तरमेव
 भवन्ति? कृत्वन्ते वेति संगये “धात्वर्थश्चयनं भूतं निमित्तं तद्वनन्तरम् । वृता-
 न्यतः प्रवर्त्तन्वाहिताग्निव्रतादिवत् । नैवभावनाया निमित्तत्वं धातुस्तदु-
 पसर्जनम् । तस्याश्च फलनिर्घृत्या निर्घृतिरुपलभ्यते । न ह्यत्र चयनस्य स्वह-
 र्निर्घृतिर्निमित्तं तत्करणिका त्वग्निकर्मिका भावना भूतानिमित्तं तस्या-
 श्वाभ्युपकारो भाव्यः, सोऽपि च कृतुं साधयतोऽग्नेर्धारणं, तच्चा कृतुस-
 माप्तेर्घृतं न ततः प्राग् निर्घृतं भवति तन्निर्घृत्या च विना न भावना-
 निर्घृतिः फलापवर्गत्वाद्भावनानामाधानस्य त्वग्निगतमदृष्ट भाव्यं, तच्चा-
 नन्तरमेव निर्घृतिमिति विशेषः ॥

दीक्षाया इष्टिचिद्रूपाधि सू० परेणावेदनाई चितः स्यात्सर्वेदी-
 कारणम् । चाभिस्सन्दन्यात् ॥ ११ ॥

आन्तावेष्टाधमेकादशकपालं निर्घपेद्वीक्ष्यमाण इतीष्टिः दण्डेन
 वीक्षयतीत्यादि च श्रूयते तच्च किं सर्वेदीक्षितो भवत्युत्तमैव? दण्डादीनि
 तु तद्व्यञ्जनातीति सर्वेषां तादर्थ्यावगमाददृष्टार्थेणा वैकल्पयोगविधि-
 सपह्नात्समुच्चयसिद्धेः सर्वान्ते दीक्षामयह इति प्राप्तेऽभिधीयते “निर-
 पेक्षैव च फ्येन वीक्षार्थेऽपि विधीयते । दण्डादि स्वक्रियारूपं तद्व्यञ्जनतयो-
 च्यते । वीक्ष्यमाण इति लट् क्रियार्थेषां क्रियामुपपदे विधीयते तेन वी-
 क्षार्थत्वमिदं दीक्षा च कृत्वद्भूतयमनियमसहस्रं करिष्यमाणस्य पुनरस्य
 वीक्ष्यमाणशब्दनिर्दिष्टस्य संस्कारार्थेष्टिः, सा च निरपेक्षाऽवगम्यते
 तदादि दण्डादिश्रवणमन्यथा नोपपद्यते ततो नैरपेक्ष्य ध्यायित तत्तु
 व्यञ्जनतयाऽप्युपपन्नं न निरपेक्ष्युतिं वाधितुं शक्नोति । किञ्च दण्डादं नि
 द्रव्यरूपाणां नोदासीनानि संस्कारं जनयन्ति, न चैषामाश्रयभूतेनिकर्त-
 यताभूता वा काचित् क्रिया श्रूयतेऽतः कथं दण्डादिभिः संस्कारो
 लभ्यते इति न ज्ञायते, अभिप्रायस्तु दृष्टव्यात्ममागन्तरदृष्टसयोगादि-
 यथेनैव शक्यते सम्पादयितुं तस्मादप्युक्तं एव दक्षितस्याभिप्यञ्जन-
 मात्रायां दण्डादय इतीष्ट्यन्त एव दीक्षितधर्माः प्रवर्त्तन् ॥

काम्येष्टीनामनिधमेनातु
छानाधिकरणम् ।

सू० अद्भुतवृत्ततूनामानुपूर्व्यम् ॥ १२ ॥

क्रत्वन्तराणामैन्द्राग्नादीना काम्याना नैमित्तिकाना च क्रमेण
पठितानामङ्गानामिव पाठवशात्क्रमनियममाशङ्क्य पाठस्य स्वयमविधाय
कत्वाद्विधायकस्य चैषामेकस्याभावाच्चानामयामवचनैरकैरुच्येन विधीयमा-
नाना मिथोऽनवेषणादनियमेन काम्याना नैमित्तिकाना चोपनिषाताद्यास्ति
क्रमनियम इति स्थितम् ॥

यज्ञानामग्निष्टोम
पूर्वकस्याधिकरणम् ।

सू० य एतेनेत्यग्निष्टोम प्रकरणात् ॥ १३ ॥

क्रत्वन्तराणामनियम इति स्थित कृत्विवचनवशात्सौर्वाधीपये भवति
तथा हि श्रूयते 'एष वाक् प्रथमो यज्ञो यज्ञाना यज्ञं ज्योतिष्टोम तस्मा-
देतेनेष्टोऽन्येन यजेते' इति तत्र किमेतच्छब्दं सर्वस्य ज्योतिष्टोम निर्दि-
यति? इत्याग्निष्टोमस्यमेवेति "तत्राविशेषतः सर्वस्योऽग्नेनाभिमुख्यते
अग्निष्टोमस्तु नित्यत्वात्सस्या ह्यागन्तवो यतः । ज्योतिष्टोमस्य अग्नि
ष्टोमसस्या नैज कथमिति तादृश एव प्रतीयते न सस्यान्तरयुक्तस्तेषामाग-
न्तु कत्वात् अपि च एतेनेति कारणनिर्देशाज्ज्योतिष्टोमः ऋणिका भायना
इदमेति शब्देन कथ्यते, न च सस्यामु एतस्य कारणत्वमाश्रयमाश्रयत्वात् न च
सस्याना क्रतुभाषानानामाश्रय कनार्थत्वात्, अग्निष्टोमसस्या तु क्रतुभाष-
नान्तर्गतेति तात्पर्यस्यैव परामर्शः ॥

ज्योतिष्टोमप्रतिज्ञाशक्त
निष्टोमपूर्वकस्याधिकरणम् ।

सू० अथान्येनेति संस्थानां सन्निधा-
नात् ॥ १४ ॥

एतच्छब्दार्थं निरूपिते तदपेक्षोऽन्य-शब्दे किं सस्यामु वर्जते?
इत्याग्निष्टोमस्यमात्र? इति वक्ष्ये 'सस्या एवान्यशब्देन कथ्यन्ते प्रकृता हि
ता । न स्येव स्याच सस्यानामस्ति प्रकरणं यतः । ज्योतिष्टोमाधिकारोऽय-
थाप्रशेषे च कीर्तनात् यज्ञानामिति शब्देन सर्वं मन्त्रिदित्यदिहते । तस्मा-
ज्ज्योतिष्टोमाव्यत्या यथेष्टासस्यानामेकादाहीनपञ्चाणां चापमन्यशब्द-
इति मन्त्रो तेषां ज्योतिष्टोमात्पञ्चादायोऽङ्गमन्त्रेण वाक्येन विधीयते ॥

सर्वेषामेकानेकस्तेषामकानाम
गिनष्टोमपूर्वकत्वाधिकरणम् ।

सू० एकस्तोमे वा क्रतुसंयोगात् ॥ १५ ॥

पूर्वातेपेणेदमारभ्यते-न सर्वानिर्देशः किं त्वेकस्तोमाना त्रिशदग्नि
ष्टोमः पञ्चदश उच्यते सप्तदश उच्यते एकविंशः षोडशीत्यादीनामेव, क्रतुः
वाक्यशेषात् यो वै त्रिशदन्य यज्ञक्रतुमापद्यते इत्याख्याविशेषश्रवणं वाक्य-
शेषेण विशेषे स्याद्व्यति न त्वेवमन्य-शब्देन हेविशेषः प्रतीयते, वाक्यशेषस्तु
संयोगमात्रेणैवोपपद्यते, “यो वै त्रिशदन्य यज्ञक्रतुमापद्यते स त दीप-
यती”ति विनापि व्याख्या संयोगमात्रेण त्रिशदादीनामेकस्तोमकेष्वपि
दीपकत्वं सम्भवतीत्यविशेषात्सर्वथाद इति स्थितम् ॥

इति शास्त्रदीपिकाया पञ्चमस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

॥ अथ पञ्चमाध्यायस्य चतुर्थः पाद आरभ्यते ॥

पाठप्रमाणेष्टया सुत्यर्थं
योर्वैतवस्याधिकरणम् ।

सू० क्रमको योऽर्थशब्दाभ्यां श्रुतिविशे-
षादर्थपरत्वाच्च ॥ १ ॥

किं श्रुत्यर्थाभ्यां तुल्यबलं पाठः ? उत दुर्बलं ? इति चिन्त्यते ? तत्रा-
श्विनो दशमो गृह्यते इति श्रुतं किमाश्विनस्य पाठक्रमात् ? तृतीयस्याने
यदण ? मुत श्रुतिबलाद्वैतम् ? इति तथाऽग्निहोत्रं जुहोति यथागूं पठतीति
किं पाठवशाद् जुत्वा पठत्यमुतार्थवशाद्विपर्ययः ? इति ग्रामाण्याविशेषा-
द्विपर्ययमन्वयान्त्योत्तरं “क्रमे श्रुत्यैव विहिते पाठतः कौतुकत्वेत् ।
प्रयोजनविरोधे वा कः पाठमनुवर्धते । जुत्वा हि पठमानस्य भवेद् द्विप-
मनयेकम् । प. करचैव यद्वः गुरुतां पत्न्या जुहुयादतः ॥

सुल्लक्रमेणाग्नेयस्य पूर्वम
पदानाद्यनुष्ठानाधिकरणम् ।

सू० अवदानाभिधारणसादनेष्वानुपूर्व्यं
प्रवृत्त्या स्यात् ॥ २ ॥

दर्शपूर्णमासयोः साचाप्यधर्मा पूर्व प्रवर्तन्ते पश्चादाग्नेयधर्मा.
प्रदानं त्वाग्नेयस्य प्रथमं पश्चात्स चाप्यस्य, ततः त्विष्टकृद्वद्वदानं प्रयान-

शेवाभिघाराण वेद्यामासादनं च किं प्रवृत्तिक्रमात्साचायस्य पूरे भवत्युत
मुख्यक्रमादानेपस्ये ? तं प्रवृत्तिमुख्ययोर्वेदाप्रलाजानात्सन्देहे सत्यनिपमे
प्राप्ते मुख्यक्रमोबलीयानित्याह तस्मिन्किलाश्रीयमाणे प्रथम एक पदार्थः
प्रधानाद्विप्रकृत्यते अन्ये सर्वे सचिक्रुष्टा भवन्ति प्रवृत्तिक्रमे पुनराश्रीय-
माणे गृह्णन्ति विप्रकर्षः, तस्मान्मुख्यक्रमो बलीयान्, न चान्न प्रधानावदान-
मुदाहरणमित्युक्तं तन्त्ररत्ने ॥

इष्टितोमयो वेद्यापणं
निदमाधिकारयम् ।

सू० वचनादिष्टिपूर्वत्वम् ॥ ३ ॥

इष्टि पूर्वत्व सोमस्याच्चात "दशपूर्णेषासादिषुष्टा सोमेन यजेते" ति
तत्किं नियतं ? मुत विपर्ययोऽपि लभ्यत ? इति वचनादिष्टिपूर्वत्व सोमपूर्व-
त्वस्य तु नैव साचादुचनमस्ति तस्मादिष्टिपूर्वत्वमेव स्यात्, सत्यं न सा-
चादस्ति वचनमपधानानन्तये तु सोमस्य युतन्तदुशास्त्रार्थादिष्टेः सोमपूर्वत्व
न साधानानन्तये सोमस्येष्टिपूर्वत्व स्यादपितुं शक्यं, तच्च
"सोमेन यद्यमाणाग्निमादधीते" ति सर्वेसादधानं सोमेन यद्य-
माण एव नित्यत्वात्सोमस्य अतः सोमेनानन्तर यद्यमाणा इत्येतदभिधा-
यमिदम् अतः सोमपूर्वत्वमपि स्यात् ।

शास्त्रणस्यापोऽष्टमायमे
शार्वापर्वानिप्रमाधिकारयम् ।

उत्कर्षाद्वाह्यणस्य सोमः स्यात् ॥ ४ ॥

स्यति कल्पद्रुमे चिन्त्यते किं शास्त्रणस्य सोमपूर्वत्वमेव ? वत तस्या-
पीमरयद् द्वायेव कत्या ? इति तदर्थं चिन्त्यते किमर्थेनयो ये शास्त्रणो द्वेव
तया स सोमेनेष्टुग्नीषोमीयो भवति यदेवाह योर्गमाम हविस्तत्तर्ह
नुनिर्वपेत्तर्हि स कथयदेवता भवतीति, अनेन वचनेन कल्पेन दशपूर्णमा
मायुर्ह सोमादुत्कृत्यते । यद्यवा कर्मोन्तरविधिरयः ? मुत योर्गमापीमात्रो
त्कर्षः, यद्येकहविस्तत्कर्षः ? इति यदि कल्पोत्कर्षा शास्त्रणस्य सोमपूर्व-
त्वमेव भवति, यतानां तु तस्याप्युभौ कल्पार्थिति तत्र "इष्टेह कर्षण
तस्माद् शास्त्रणस्य विधीयते । तेनाप्य सोमपूर्वत्वमुभयं वच्येयमेव ।"
पट्याप यदेवाह योर्गमाय पीत्रीत्येकदेशेगतत्वे युजते तयाऽपि मम
मामाध्यत्येव युतं कतं नैकदेशात्तदुत्कृत्यमहति, न चाकनव्यानुष्ठान

मस्तीति तस्याप्युत्कर्षः कृत्वोत्कर्षोत्सोमपूर्वत्वमेव विप्रस्य सत्रियवैश्य-
योरेव फलरूपद्वयमिति पूर्वः पक्षः, अत्र सिद्धान्त्येकदेश्याह कर्मोन्तरमिदं
पौर्णमासीधर्मं तच्चात्मकं वा विधीयते, एव धात्वर्थविधिर्भवति, अशु-
तस्य चोत्कर्षः कल्पितो न भवति, न त्वेतत्कर्मोन्तरं विशिष्टविधिगौर-
वाच्चाश्चरानेकार्थरूप्यना धर्मलक्षणा वाऽप्युक्ता, प्रकरणात् पौर्णमास्या
एवायं कालविधिसत्सयोगात् दर्शय्यापि उत्कर्ष एव इत्येवमपर्यवसि-
तेऽधिकार्येऽनन्तराक्तोपजीघनेन पूर्वपक्षं यत्तु चिन्तान्तरं क्रियते, सोमेन
यस्यमाणोऽग्निमादधीत नतु पृच्छेन्न नवत्रमिति किमयमृतुनक्षत्रातिक्रम
आधानस्य ? इत सोमस्ये ? इति प्रकरणादाधानस्येति प्राप्ते वचनान्तरेणास्या-
मेव शाखायां यदहरेवैनमित्यादिना आधानकालानादरस्योक्तत्वात्सोम-
काल एवायं, यद्यपि यतपयेऽपहतपाप्मानो वा चतवोऽसौ ग्लु वाव आ-
दित्य उद्यवेपां पाप्मानमपहन्ति तस्माद्वदा चैन श्रद्धा चोपनमेत् अथा-
दधीताय यजेतेत्युक्तं तथाऽप्यस्यां शाखायामविहित इति तत्पर एवायं
सोमेनाधानानन्तरं यत्यमाय आदधीत तथा कुर्वेत् सोमस्यै नक्षत्रं स
सपदादिकं नाद्रियेत इति स्थितादुक्तरं न कृत्वोत्कर्षः पौर्णमासीमात्र-
श्रवणात्, यत्तु नैरुद्देशात् फलमिति समुदायादेव विसृतात्फलमित्यद्वेयः
तस्मात्कृत्वोत्कर्षाभावात् द्राह्मणस्याप्युभौ कल्पौ । सिद्धान्तस्तु एह्योम
यतत्कृत्वोत्कर्षो विप्रस्यापि द्वौ कल्पयितुं । यत्तु पौर्णमास्युत्कर्ष इति
तत्र मृष्यामहे, न सकलपौर्णमास्युत्कर्षः किन्तु अदः-शब्दपरामृष्टमानीपो-
मीयमेव हि इतिरुक्त्यते अन्यत्तु यद्यामाप्रमवस्थितं तन्मात्ररहितत्वेन
विप्रस्यापि पुरा भवेत् । तेन तस्याप्युभावेव कल्पौ सत्रियवैश्यवत् ।

• आऽयस्य सोमाऽनुत्क
र्षाधिकरणम् ।

सू० पुरोडाशस्त्वनिर्देशे तद्युक्ते देवता-
भावात् ॥ ५ ॥

स्थितमानीपोमीयस्योत्कर्ष इति स किं पुरोडाशस्य ? इतान्यस्या
पो ? इति चिन्ताया “तत्रानीपोमभिसम्बन्धाद्व्यस्यापीति मन्यते । विष्णुप्र-
नापतिभ्यां तु सोमात्प्रागपि तद्ववेत्, यद्यप्यानीपोमो मष्टमनर्हो यज्ञमा-

नस्तथाऽपि नाज्यमुत्क्रष्टुमर्हति, स हि प्रागपि विष्णु प्रजापतिं वा
यत्यति तस्माच्चाज्योत्कर्षः ॥

विकृतानामिन्द्रा-
ग्नादीनां सद्यस्का
ताधिष्ठानम् ।

सू० विकृतेः प्रकृतिकालत्वात्सद्यस्कालोचन-
विकृतिसंयोगः प्रत्यक्षगिष्टत्वात् ॥ ६ ॥

विकृतयो द्युहकाला ? सद्यस्काला वै ? इति सद्यये प्रकृतिवद्द्युहकालाः
न च घवनविरोधे प्रकृतिवद्देव, प्रकृतौ हि "पौर्णमास्यां पौर्णमास्या-
यजेतेति घाघनिकं काल घवनान्तरवशादेकदेशेन योजयित्वा द्युहकाल
त्वमेवाश्रित, तथा विकृतावपि य दृष्ट्वा पशुनेत्यादिविहितकाल एकदेशे
एव स्याम द्युहकालस्य प्रकृतिः प्राप्तव्यात्, घवन त्विद व्यवस्थानि-
वृत्त्यर्थे प्रकृतिरिति हि पौर्णमासीविकाराणाममात्राव्याविकाराणां च तद्व-
देव कालव्यवस्थायां प्राप्तायामव्यवस्थार्थं य दृष्ट्वा पशुनेत्यादिवचनं
सम्भवति च द्वयोरपि प्रकृतिविकृत्योर्द्युहकालत्वमेकस्यावचतुर्दश्यामु-
पक्रमसम्भवादतो द्युहकाला, उच्यते "न प्रत्यक्षश्रुतः कालः सङ्कोच
चोदकाद् व्रजेत् । सर्वाङ्गयुक्ता विकृतिः पञ्चदश्यामती भवेत् ॥

सोमासाया
व्याघ्रीनामुत्कर्षा-
धिकरणम् ।

सू० सोमायाग्नीषोमीयविकारा उहं सोमा-
त्यकृतिवत् ॥ ७ ॥

"नासोमयाग्नौ सद्ययेदानेयो वै ब्राह्मण" इति घवनाभ्यां साचा-
व्याग्नीषोमीययोः सोमोत्तरकालत्व तद्विकाराणामव्यतिदेशात् तत्कालत्व-
मिति सुहृद्भूत्वोपादिष्टवान् ॥

सोमविकाराणां दर्शपूर्ण-
मासाभ्युपेयं वर्तय्यतार्थिकर-
णम् ।

सू० तथा सोमविकारा दर्शपूर्णमासा-
भ्याम् ॥ ८ ॥

दर्शपूर्वत्व सोमपूर्वत्व बोधयमस्तीत्युक्तम्, अतः प्रकृतिवत्सोम-
विकाराणामप्रीष्टे प्रागुद्ध्यं च यम्यव मन्यते, न त्वेव, न हीष्टेः प्राग
नुष्ठानं सोमस्याहस्य वेदिदत्तम् । आधानानन्तरात्प्रा तु मन्त्रात् प्रातर्मयत्
आधानानन्तरस्य च विकृतोना न सिद्ध्यति । ज्योतिष्टोमोद्ध्यं कालस्यात्
द्वयोरपि तदसम्भवात् । एष वाच प्रथमोपज्ञानमित्यनेन घचनेन ज्योति-

प्लोमानन्तरकालत्वाद्विकृतीनां नाधानानन्तर्यं सम्भवति, एकरवायमनन्तरकालो न द्वाभ्यां प्रकृतिविकृतिभ्यामवरोधुं शक्यः, प्रत्यक्षवचनात् प्रकृत्या संवृहीत इति न विकृतेः सम्भवति तदसम्भवाच्च न विकृतयः प्राग्भावा मिष्टेर्लभन्ते, न चाहृत्यप्रकृताविष्टेः प्राकृत्यमुक्तं यदतिदिश्येत इष्टुत्तारकालत्वं तु साक्षादुक्तं प्रकृताविति तदेव विकृतिष्वितिदिश्यते । अतः सामयिकाराणां दर्शादेः परतः क्रिया । एवं निरूपिता सम्यक् पट्टप्रमाणा क्रमस्थितिः॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायश्रीपार्यसारधिमिश्रकृते शास्त्रदीपिका-

यां पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ५ ॥

अथ षष्ठोऽध्याय आरभ्यते ॥

अधिकारन्यायः, यागादि-
क्रियाणां स्वर्गकामसाधनता-
धिकारणम् ।

सू० द्रव्याणां कर्मसंयोगे गुणत्वे-
नाभिसम्बन्धः ॥ १ ॥

“भेदादिलक्षणैरेवमनुष्ठेये निरूपिते ।

कोऽनेनाधिक्रियेतेति साम्प्रत सम्यधार्यते ॥

तद्रूपोद्गातक्येण ता'वदेतद्विचार्यते । .

कर्मभिः पुरुषः कर्ता किमधिक्रियते न वा” ॥

सत्यधिकारं कस्य कुत्राधिकार इति चिन्तयितुं लक्षणमारब्ध-
व्यमिति तत्सिद्ध्यर्थमधिकारसद्भावः प्रथमं प्रतिपाद्यते “दर्शपूर्णमा
साभ्यां स्वर्गकामो यजेत” “चित्रया यजेत पशुकाम” इत्यादियु किं
पुरुषस्याधिकारः स्वाम्यं कर्मजन्यफलभोक्तृत्वमस्मि न वे? ति चिन्त्यते
तदर्थमिदं विचार्यते—येवं प्रत्ययोपात्ता भावना तस्यां किं धात्वर्थ एव
भाष्यः प्रधानं स्वर्गादि तु साधनतया गुणभूतम्? । उत काम्यमानत्वेनोपा-
पातः स्वर्गादिवैव भाष्यस्तत्साधनं च धात्वर्थ? इति ततोऽप्येतद्विवेक्तव्यं
योऽत्र क्रियायाः स्वर्गकामादेश्च पुरुषस्य क्रियाकर्तृरूपः सम्यन्धस्तत्र किं
क्रिया प्रधानतः पुरुषो गुणतस्ततो विपरीतं वेति, यदि गुणतः पुरुषस्तस्य
गुणभाव क्रियातेपसिद्धमनूया स्वर्गादिद्रव्यं साधनत्वेन विधीयते काम

(१) स्वादायेतद्विचार्यते इति पा- ।

यतिश्च साधनकामनानुवादः, तदयमर्थः स्वर्ग साधनत्वेन कामयमानो
यजेत-स्वर्गेण याग कुर्यादित्यर्थः । यद्वा स्वर्गकामनेव समुद्रमनोधानवत्
गुणभूतकृतविशेषणं सती यागाद्गुणमुपदिश्यत इति द्वेधा पूर्वं पठः । अथ
प्रधानतः युद्धस्तस्तस्यात्मार्या स्वर्गादित्येवरा प्रवृत्तिः प्रत्ययेन विधीयते
साधनतया च याग उपदिश्यते स्वर्गकामो यागेन कुर्यादात्मार्या प्रवृत्ति-
मिति स्वर्गकामस्यात्मार्या प्रवृत्तिः स्वर्गविषयेति स्वर्गभावनेशानेन प्रका-
रेणोपदिष्टा, तदयमर्थः स्वर्गं वा प्राप्नुमिच्छति स यागेन कुर्यादभिलषित
स्वर्गश्च तस्याभिलषित इति स्वर्ग भावयेत यागेनेत्युक्तं भवति, स्वर्ग-
कामोदाहरणे तु प्रथमः पूर्वपक्षोपपि कत्वाद्विदमपि चिन्त्यते स्वर्गशब्दो
द्रव्यवचनः प्रीतिवचनो वेति, प्रीतिवचनस्य तु तस्याः साधनत्वासम्भवा-
दप्यन्तानालम्बनः प्रथमः पूर्वपक्षः स्यादिति तत्र पूर्वः पक्षः ।

धात्वर्थस्यैव भाव्यत्वं पठ्युक्त्या प्रतीयते ।

स्वर्गादेः खलु दास्येन युते वाच्यं च दुर्बलम् ॥

भूतं च स्वर्गपश्चादि द्रव्य भाव्याय कर्मणि ।

उपदेश्य न भूताय भाव्यकर्मोपदेशनम् ॥

स्वर्गशब्दश्चन्दनादिषु प्रयोगाद् द्रव्यवचन इति न साधनत्वा
सम्भवः पश्चादेस्त्वसन्दिग्धमेव द्रव्यवचनत्वम् । अथवा स्वर्गादिकामनेव
यागाद्गुणमिति सर्वेषां याग एव भाव्यो न तिनान्यत्फलमसति च फलेऽधि-
काराभावादनारम्भणीयमधिकारलक्षणम् । न चैवमफले कर्मणि कः प्रव-
र्तते, मा प्रवर्तिष्ये किं न द्विव, नैतावता शक्यं फलमुपगन्तुम् अफलस्य
च कर्मणो धर्मत्वम् ॥ भवतीत्येतदपि भवतु तथा च 'विदनालज्जो
ऽर्थो धर्मः' इत्येतदपि प्रत्युद्भूतं स्यादित्येतदपि सत्यं तदधीनं च सकल
शास्त्रमिति सकलशास्त्रोपपेक्षेयमधिकारणमात्रव्य विधिरपि पुरुष प्रवर्त-
यति न तु फलवत्ता गमयति, न च प्रवर्तिताऽपि कश्चिदफले प्रवर्तते
इति व्यर्थं एव विधिरिति फालेऽभिधीयते ।

(१) उभेत्यपि पाठः ।

(२) भव्यकर्मोपदेशनमिति पाठः ।

(३) पठ्युक्त्या स्यादिति पाठः ।

“प्रदशुनेर्वलीयस्या विधिश्रुत्या हि भावना ।

अथरुद्रा न यागादिभाष्यमालम्बितुं तमा ॥

स्वर्गादिः कामनायोगात्फलत्वेनैव गम्यते ।

स्वार्स्यात्पुरुषाणां हि कामना फलगोचरा ॥”

लिङ्गादयो विधिं भावनां चाभिदधति तेन प्रकृत्युपात्तयागसम्बन्धा-
त्पूर्वमेव विधिसम्बन्धो भावनायाः प्रतीयते प्रवर्तनारूपश्च विधिः, प्रवृत्ति-
रूपश्च^१ व्यापारः प्रवर्तनेना तद्वोगिता चापुरुषार्थभाष्यार्था भावनायां न
सम्भवतीति यागातिश्रमेण पुरुषार्थस्यैव भाष्यत्वं विधिश्रुतिश्रुत्यादध्यवसी-
यते कथं पुनरसौ प्रवर्तनारूपो व्यापारः? शब्दस्येति धूमः तस्य सविहि-
तत्वादन्यस्य चाप्रतीतिः, यद्यपि चास्याचेतनत्वादाज्ञादिव्यापारासम्भवः
तथापि योऽस्य व्यापारः सम्भवति तस्यैव यथा प्रवर्तनारूपस्य सम्पद्यते
तथा यतितव्यम् अंशत्रयविशिष्टभावनाप्रतिपादनं चास्य व्यापारः, तत्र
यदि भाष्याशे पुरुषार्थ उपनीयते ततस्तत्प्रतिपादनं प्रवृत्तिहेतुर्भवति
नान्यथा तेन शब्दकर्तृकस्यार्थप्रतिपादनरूपस्य व्यापारस्य प्रवर्तनारूपत्वं
सम्पादयितुं तद्विषयभूताया भावनायाः पुरुषार्थभाष्यत्वं निश्चीयते
स्वर्गादिश्च कामनायोगात् भाष्यतया गम्यते, भाष्यविषया हि मुख्यरूपेण
कामना साधनेषु तु तत्सम्बन्धनिमित्ता गौणी, न चात्र गौण्यद्वये प्रमाण
मस्ति, तस्माद्विधिश्रुतेः कामनायोगाच्च स्वर्गपरवादीनामेव भाष्यत्वं,
यागश्च तत्र साधनं प्रीतिवचनः स्वर्गशब्दस्तामनभिधाय तद्विशिष्टद्रव्या-
भिधानासम्भवात् द्वयस्वरूपमात्रेणा^२ प्रयोगादतः स्वर्गादिकामस्य पुरुषस्य-
तद्भाषना यागादिविशिष्टा विधीयते, यद्यपि च स्वर्गकामस्यार्थान्तरविष-
यापि प्रवृत्तिः शेषत्वेन सम्भवति तथापि पुरुषान्तरेणैव त्वस्यापि सम्भवा-
त्स्वर्गकामस्य कदाचित्फलान्तरमनिच्छतस्तच्छेषित्वासम्भवाच्च स्वर्गकामा-
र्थप्रवृत्तित्वेन निर्दिश्यते, यैव हि स्वर्गकामेषु शेषत्वेनानुस्यूता पुरुषान्तरे-
भ्यश्च व्यावृत्ता स्वर्गार्था प्रवृत्तिः सैव स्वर्गकामप्रवृत्तिरेत्येवं विशेषणं

१ प्रवृत्तिहेतुश्च इति पा० ।

२ द्वयस्वरूपमात्रे चाप्रयोगादिति पा० ।

सहते, अतः स्वर्गकामार्थप्राप्त्यपदेशात्साधनत्वेनैव विहितो याग स्वर्ग
साधनत्वेनैव विहितो भवति फलसाधने च कर्मणि फलमागिन पुरुषस्य
सिद्धेऽधिकार इति लक्षणमाख्यायम् ॥

यागादिषु मनुष्यस्यैवाधि
काराधिकारणम् ।

सू० फलार्थत्वात्कर्मणः शास्त्रं सर्वा-
धिकारं स्यात् ॥ ९ ॥

सिद्धेऽधिकारे स किमनुष्ठानसमर्थानामसमर्थानाम अन्धबधिरपङ्गु
मूकद्वेष्टतिरश्त्रामपि ? किं वा समर्थानां मनुष्याणामेवे ? इति सशयः, तत्र
यदि यथाधिकारमङ्गविनियोगस्ततः सर्वेषामपि, अथ यथाविनियोगमधि
कारस्तदा समर्थानुष्ठानसमर्थानामेवेति “तत्र प्रधानवाक्येन सर्वेषामधि
कारधीर्जायते । तदुद्येनाङ्गवाक्यानामुपखर्चनम्, दर्शपूर्वमाश्रया स्वर्ग
कामो यजेतेति प्रधानवाक्येन सर्वेषां स्वर्गकामाधिकारं कर्मावगतं तदनु
सारीणि चाङ्गवाक्यानि न तत्सिद्धेः। वायालम्, अतरवस्तुष्यन्तन्याज्याघ्रेत
याविधिरवस्तुष्यन्तसु विध्यभावात्तद्रहितमेव फलसाधनम्, एव बधिरस्य वा
चनहीनं मूकस्य मन्त्रोच्चारणरहितं पङ्गोरिव विष्णुक्रमणरहितमिति सर्व-
ेषामर्थिनामशक्याद्गरहितकर्मनुष्ठानात्सिद्धेऽधिकारः, स्यादेषमर्थिना, इति
रश्त्रान्तां साम्प्रदायिकफलकामनाऽभावात्कथमधिकाराशङ्का तेषामपि वस्तु
हंस्युपधासाद्विद्वर्शनादस्त्वेषादृष्टार्थितेति मन्यते । अत्रोच्यते ‘नैवाज्याघ्रेत
कात्रीनां पुरुष इति घोदना । यतोऽसमर्थस्तच्छून्यं कर्म कृत्वाऽधिकारभाक् ॥
पुरुषमिति विधायमानमसमर्थं मन्यविहितत्वादनङ्गमेवेति तद्रहितमेव
कर्माविगुणं समग्रं फलं साधयेत् ‘कतुं प्रति विधिस्तेषां तादृशं तस्य
शक्नुवत् । कृत्वा फलमवाप्नोति ततोऽन्यस्यानीधिकाया न हि स्यात्तन्म्येषा
ङ्गवाक्यानि पुरुषे सम्बन्ध्यन्ते प्रधानवाक्यशेषत्वात्तेषां, तत्प्रयुक्तेन तु
प्रधानवाक्येन तदङ्गेन युक्तं कतुं पुरुषे समुज्यमानोऽसमर्थानपहाय सम-
र्थान् प्रति विज्ञायते, अतोऽन्धस्य कतुरेव अविहितो न स्याज्याघ्रेतणमेवा
विहितमित्येव विहितमिति मन्यते, न च प्रधानवाक्यविरोधात्सर्वेषां

कारनिश्चयः विशेषाभावाद्भिर् सर्वाधिकारः स्यादस्ति चात्र विशेषोऽङ्गो-
पसंहारसामर्थ्यम्, अतः समर्थानामेवाधिकारः । यत्र तु प्रधानवाक्यविरोधो
यावज्जीवाद्दौ तत्र भवत्येष यथाशक्ति प्रयोगादपि फलमिति व्यत्यति, तद्वि-
रोधे तु सर्वानुयुक्तकर्मोपानादेश फलं, तिरश्चां तु प्रधानमाने ऽप्यसाम-
र्थ्यात् क्वचिदधिकारः, अपोषां त्वनादौ संसारे पूर्वपूर्वभावादिवरणसम्भ-
वात् आस्त्येवाधिकार इति, अप्युदाहरणमनादिर्यं, देवतानां त्वात्माद्वेयेन
त्यागासम्भवाद्गुह्यहाभावाच्चाशक्तेरनधिकारः ॥

यागादिषु स्वीयुक्तयोग-
योरधिकाराधिकरणम् ।

सू० निङ्गविशेषनिर्देशात् पुंयुक्तमैति-
शायनः ॥ ६ ॥

इदानीं किं पुंस एवाधिकारः ? उत स्त्रिया अपी ? इति संशयः, “तत्र
पुंलिङ्गनिर्देशात्पुंस एवाधिकारिता । प्रकृत्यर्थतया लिङ्गं संख्यावचनविशेषि-
तम्” विभक्त्यर्थस्य हि संख्याया यहाधिकरणे ऽविश्वसितत्वमुक्तं, लिङ्गं तु
प्रातिपदिकार्थः बहवत् विश्वसितम्” उद्देश्योऽपि फलकामोविश्वसित-
लिङ्गः पुमानेव स्यात् आद्रव्यत्वाच्च स्त्रिया द्रव्यत्यागात्मकयागानुष्ठाना-
सम्भवादनुष्ठाने वाधिकारासम्भवादनधिकारः, तथा भार्या पुत्रश्च दा-
सश्च त्रय एवाधनाः स्मृताः इति स्मरणादतः पुंस एवाधिकारः, उच्यते
“प्रकृत्यर्थो ऽपि प्रत्येतदुद्देश्यस्य विशेषणं संख्यया तुल्यनीतित्वाच्च विश्वसां
प्रपद्यते” यदसूत्रेणैवाद्भि विश्वसितो न प्रातिपदिकार्थत्वाल्लिङ्गं तु प्राति-
पदिकार्थः, पुद्देश्यविशेषणत्वादविश्वसितं वाक्यभेदप्रसङ्गात् अनपेक्षितप-
रिच्छेदत्वाच्चाद्दिश्यमानस्य, न चायं प्रातिपदिकार्थो विभक्तिविकाराणां
टाशादीनां चान्वयव्यतिरेकाभ्यां लिङ्गाभिधायित्वान् अतः संख्यावदवि-
श्वसितमिति स्त्रिया अप्यधिकारः, न चाद्रव्यत्वमस्याः, कर्तनादिभिरर्जन-
सम्भवात्, पित्रादि दत्तसम्भवाच्च दायादिसम्भवात् पुत्राभावे दुहिते-
त्यादिस्मरणात् पत्याऽर्जितस्य दोषयसाधारणत्वात् “धर्मं धार्यं च कामे
च नातिवर्तितव्या पाणिग्रहणात् सहस्ये कर्मसु तया पुण्यफलेषु द्रव्यपरि-
पदे चेत्यादिवचनात् ये यज्ञपत्नीं यद्वृत्तिन्यादिमन्त्रवर्णभ्यश्च स्पष्टः

बुद्धिर्भवति तथाऽऽप्याहत्य स्त्रीणामध्ययनमतिपेधाद्विदुषी स्त्री न शक्ता
मन्त्रोच्चारणं कर्तुं न च तदन्यथाऽनुपपत्त्या तस्या अपि विदुषा सम्पाद-
यितुं शक्यते सपत्रविद्येन पुत्रा तेषामनुष्ठानसिद्धेरत एवमेव कर्त्ता ॥

यानि श्रुतस्यानधि-
काराधिकरणम् ।

सू० चानुर्वर्त्यमविशेषात् ॥ ७ ॥

किमग्निहोत्रादियु चतुर्थोऽपि वर्णानामधिकारः ? इतापशूद्राणां
अवाणाः ? मिति तदर्थोऽपि विचार्यते किं कामश्रुतिप्रयुक्त विद्यार्जनम् ? इत
स्वाध्यायविधिसिद्धविद्योपजीविन्य कामश्रुतयः ? इति द्विधा वाच्यं पूर्व पक्ष
एकस्तावत्स्वाध्यायाध्ययनं क्रत्वनुष्ठानज्ञानौपपिक्तया विहितं क्रत्वङ्गं
क्रतुविधिभिरेव प्रयोज्यते इत्युच्यते इतवरथाविशेषेण चातुर्वर्त्यमधिक-
वर्णाश्चतुर्थोऽप्यध्ययनं प्रयुज्यते, तत्र यथाशा वसन्ते ब्राह्मणमुपनयीते
त्यादिभिर्हवनयनसंस्कारेऽध्ययनाङ्गत्वेन विहितश्चतुर्थेऽपि विध्यभावात्
नुपनीत एवाधीत्य विद्या लब्ध्याऽधिक्रियते इति, द्वितीयस्तु न क्रत्वङ्गं
मध्ययनं श्रुत्यादभावादसंस्कारादितृट्कार्यपरम्परया वाक्यार्थज्ञानं वा
वदन्तं ज्ञानस्यानुष्ठानौपपिक्तत्वेन स्वयमेव फलत्वापत्तौस्तत्रैवाध्ययनं
स्वविधिना विनियुज्यते ॥ तदद्वारेण क्रतौ तेनाधानमिवाभ्यर्थं ज्ञानाङ्गं न
क्रत्वङ्गम् अतस्तेन विनापि क्रतूनामवैगुण्यादनधोतवेद एव शूद्र उपद्रष्टुं
वचनादनुतिष्ठन्नधिक्रियते, क्रतवो ह्यविशेषेण चतुरोऽप्यधिकुर्वेद्यास्तथा
यामध्ययनविधिसिद्धविद्यात्वाद्विद्यार्जनं न प्रयुज्यते शूद्रस्य त्वन्यत सिद्ध-
विद्यात्वाभावात्तदर्थमपि प्रयुज्यते, अतो यद्यपि स्वाध्यायविधिरितिद्विष्टं
कर्तृकत्वात्कर्त्तारमपेक्षमाणं प्रकृतोपनयनसंस्कृतान्किसंघे वधमाचार्यसमी-
पमानीता इत्येव प्रयोजनमपेक्षमाणा ब्राह्मणादीनेव कर्तृत्वं स्वीकुर्वन्ते
यामेवाध्ययनं विधत्ते न शूद्रस्य, तथाऽप्यसावविहितेनैवाध्ययनेनोपायान्त-
रेण वा विद्या लब्ध्याऽधिक्रियेतेति 'सत्यमध्ययनं नाङ्गं तत्कृता त्वङ्गम-
मर्षधी । तद्वत् क्रतवो लब्ध्या न तुर्यस्यातिर्पन्ति ताम् ॥ क्रतुविधयोऽन्य-
थाऽनुपपत्त्या विद्यार्जनमातिर्पन्ति, यदा ॥ स्वाध्यायविधिग्रहिताध्ययनो-
पायविद्यान् द्विकल्पनो लभन्ते तदा तैरेव लब्धात्मानोऽनुपपत्तिवयात्

न चतुर्थस्य विद्यामात्रमिति, यदा चैवं विहितोपायसिद्धिज्ञानवत एव
विधयोऽधिकुर्येति तदा तदेव ज्ञानमकर्मकालोपात्तमपि अग्निवत्क्रतूना-
मङ्गमिति तच्छून्यस्य स्वाच्छन्द्रेण विद्यामर्जयतोऽपि न सिध्यत्यधिकारः,
मन्त्रवत्सु च अनधीतवेदस्य कुतोऽधिकारः कुतस्सरां चानयेरग्निसाध्येषु
तस्माद्व्याणामधिकारः ॥

यागे निर्धनस्याप्यधिकारा-
धिकरणम् ।

सू० त्रयाणां द्रव्यसम्पन्नः कर्मणो
द्रव्यसिद्धित्वात् ॥ ८ ॥

किं त्रयाणामपि मध्ये द्रव्यवत एवाधिकारः? उताद्रव्येऽपि?
कर्माद्येन द्रव्यमर्जयित्वाऽनुतिष्ठवधिक्रियत इति संशये पुनर्यापास-
द्रव्यवतां ताभावाद्द्रव्यस्य तद्वर्जनं क्रतुभिरतिष्यते, अतो विदुषामिव
द्रव्यवतामधिकारः, नैतत्तुल्यं विद्या हि मत्पक्षविधिसिद्धौ त्रयाणामिति
तैर्योपपत्ताः क्रतवो न शूद्रस्य तातिपन्तीति युक्तं, द्रव्यार्जनं तु सर्वपुरुषाणां
द्रव्यकार्यैरेषात्तेष्वं तत्राविशेषात् भोजनादिवत्, क्रतूनामपि तदाज्ञेयकत्वं
न वार्यते, अतोऽद्रव्योऽपि द्रव्यमर्जयित्वा कुर्यात् ॥

यागेऽङ्गहीनस्याप्यधिकारा-
धिकरणम् ।

सू० अङ्गहीनस्य तद्वर्जनात् ॥ ९ ॥

अङ्गहीनोऽपि द्रव्यहीनवतत्प्रतिसमाधानेन कुर्यात् द्रव्यहानिर्वहि-
रङ्गमधिकार व्यरीत्सीत् अङ्गहानिस्त्यन्तरङ्गं विरहणंतीति विशेषाशङ्का,
अथवा द्रव्यहीनवदङ्गहीनस्य सिद्धमेवाधिकारमुत्तरविधवयाऽनुवदतीत्य-
पानक्षत्तम् ॥

अविहित्याङ्गवैकल्यस्य
यागानधिकाराधिकरणम् ।

सू० उत्पत्तौ नित्यसंयोगात् ॥ १० ॥

यस्य स्वप्रतिसमाधेयमङ्गवैकल्यं स न कथंविच्छेदोति कर्तुमिति
न काम्येष्वधिक्रियते, नित्येषु स्वाहितानिरत्तेष्वप्यशक्तिं कुर्वन्धिक्रियत
एव ॥

दर्शपूर्णमासयोः अर्पणस्य
वाधिकाधिकारणम् ।

सू० अर्च्यार्पणस्य ज्ञानं स्यात् ॥ ११ ॥

दर्शपूर्णमासयोरार्पणं शृणीत इति विधाय पुनः श्रुत्वा 'एकं शृणीति

मुद्देशपरत्वाद्विवक्षितमिति कामिन प्रधानभूतामुद्दिश्य गुणत्वेन विधी-
यमानं कर्म प्रतिषधानावृत्तेरैकैकस्य स्वफलं साधयतीति प्रतिभाति तथा
ऽप्याख्यातोपात्तस्य कर्तृबहुत्वस्यापत्तिनाधिकरणन्यायेन विवक्षितत्वा-
त्सहस्यकामिभिः कर्तव्यं न चैकस्मिन्कर्मणि बहुना प्रत्येकं कर्तृत्वं सम्भ-
वति एकेन कृतेन परस्य कर्तृत्वायोगात् अत्र समुद्दिष्टानां व्यासज्यकर्तृत्व-
कर्तृगामि च फलम् । अतस्तदपि समुद्रायस्यैव तदशन्तु समुद्रायित-
वाप्रवृत्तीत्यवयवकामानामधिकार इति प्राप्त्यभिधीयते "समुद्रायस्य
कर्तृत्वं यद्यपि स्यात्तथाऽपि तु प्रत्येकमधिकारित्वात्तथैव फलनाम्नु ॥
यद्यथाऽयमगम्यते तत्तथैवाङ्गीकर्तव्यम् इह चाधिकारावस्थाया साहित्यस्या-
विवक्षितत्वात्प्रत्येकमधिकारं प्रतीयते, कर्तृत्वं च सहस्रानामत्र सहस्यप-
युक्तं कर्म प्रत्येकं फलं साधयतीति स्वीकर्तव्यं, न चैकप्रत्ययनाकर्तृगा-
मित्ये तेष्वेव व्यासज्यकृति कर्तृत्वं प्रत्येककृति कर्तृमिति प्रकारभेदमात्र-
कर्तृत्वमपि चैतेषां प्रत्येकमवगम्यते "कर्तृगामि बहुत्व हि द्रव्यगाम्यन्यथा
भवेत् ॥ कर्तृबहुत्वं साक्षादभिधीयते न कर्त्राद्यपद्रव्यबहुत्वस्य व्यासज्य-
वर्तिनि च कर्तृत्वम् कर्तृ ॥ बहुत्व स्यात् किन्तु द्रव्यमात्रस्य तत्र कर्तृ-
बहुत्वाभिधानमनञ्जित स्यात्सम्भवति च सर्वथा प्रत्येकं युगपत् कर्तृत्व-
पर्याये हि विरोधः स्यात्, एकेन कृते परस्य कर्तृत्वायोगात् न योगपक्षेन
तस्मात्प्रत्येकमधिकारिणः ॥

दशोदोऽथ कर्तृत्वमिदमभि-
धायम् ।

सू० प्रयोगे पुरुषश्रुतेर्यथाकामी प्रयो-
गे स्यात् ॥ ९ ॥

दशोदोऽथ कर्तृत्वमिदमभिधायम् । पुरुषो वा कर्तारः २ उभ एव एवे २ ति
सशयः, तदर्थं च किनाख्यातोपात्ता कर्तृमह्या विवक्षिता २ नेति चिन्त्यते
"तत्र फलार्थेन समुद्राय कर्मणामुपदेशनात् । उद्देश्यगामिनी सङ्ख्या यद्
यत्र विवक्षिता ॥ स्यान्मत्र यद्यपि कामपदगता सङ्ख्या उद्देश्यगतत्वात्
द्वतलिङ्गात् यदैकत्वव्याविवक्षिता तथाऽप्याख्यातोपात्ता सङ्ख्या विधी-
यमानक्रियाऽऽतिशयगुणभूतकर्तृगामित्वाद्विवक्षितेति तद्वमत आधिप-

त्वात् क्रियायाः यागेन स्वर्गे प्राप्नुयादित्येतावदुच्यते मानुष्ठानं नैतत्पर्य-
प्राप्तं, स्वर्गप्राप्तौ च पुंसः प्रधानत्वादविधित्ता सद्भ्या, यदि स्वर्गं कुर्या-
दित्युच्येत तदा अन्यस्यापि स्वर्गः स्यात् न कर्तुः, यद्यपि स्वर्गं कुर्यादि-
त्युच्यते तथाऽप्यविधेयैव क्रिया, यो हि यदिच्छति स तत्करोतीत्येवं
फलकामस्य फलविषया क्रिया प्राप्तैव तां प्रत्ययेनानूद्य प्रकृत्यर्थायागाद्वि-
करणं विधीयते, प्रत्ययार्थश्च कर्तृसद्भ्या तेनासाधनुशाद्व्यगतत्वादविध-
त्ता, न ह्येकेन प्रत्ययेन फलकामस्य रागप्राप्तां फलभाषनामुद्दिशता
कर्तृसद्भ्या भावनां यागं वा प्रत्युपादातुं शक्यते वैरूप्यप्रसङ्गात् । अथ
मत्तं यद्यपि फलक्रिया प्राप्तैव तथाऽपि यागक्रियाया अप्राप्तत्वेन विधे-
यत्वात्तद्विशेषणभूता सद्भ्या विधेयगतत्वाद्विवर्तितेति तदप्युक्तं यद्यपि
यागानुरक्ता क्रिया न प्राप्ता तथाऽपि क्रियास्वरूपं तावत्प्राप्तमेव तत्र
विशिष्टक्रियाविषयोऽपि विधिः श्रूयमाणः प्राप्तावाप्तविवेकेन यागानुरा-
गमात्रपरो भवति, न हि फलक्रियातः क्रियान्तरं यागेनानुरत्यते, सा चे-
त्प्राप्तैव तद्विशेषणं च सद्भ्या न साताद्व्यगतता प्रत्ययार्थत्वात् तस्मादवि-
वर्तितेति । अत्राभिधीयते “रागप्राप्ता फलप्राप्तिर्न सा शब्देन बोध्यते ।
प्रत्ययश्च क्रियावाची न प्राप्तिं प्रतिपादयेत् ॥ प्रतिबहविविशेषाच्च नार्तुः
फलसद्भूतिः । विधेश्चैवमतोऽन्यस्य न फलप्राप्तिसम्भवः ॥ स्वर्गादिका-
ममुद्दिश्य क्रियैवेह विधीयते । यागादियुक्त्वा सद्भ्या च तद्वत्तत्वाद्विव-
त्ता ॥ फलक्रियानियोगेन न हि पुंसां फलार्थिनाम् । रागप्राप्ता यतो
नैवा शब्देन तु विधीयते ॥ अर्थिपदेन तावदर्थितामात्रमुच्यते न प्रवृत्ति-
राज्योक्तमपि यच्छब्दादुपबन्धाभावात् यागादिविशिष्टभावनाविधिपर-
मेव स्वरसादवगम्यते, ततश्च स्वर्गो मे स्यादित्येवं यः कामयते स तं
यागेन भाषयेदिति भावनैव सर्वविशेषणविशिष्टा फलोपायत्वेन कामिनो
विधीयते, न चावश्यमर्थिनस्तद्विषया प्रवृत्तिः प्राप्ता येन तद्वत्तात्तत उता-
र्थं विधिर्यागादनुरागमात्रपरत्वेनैव व्यवस्थाप्येत, न च फलकामः प्राग्व-

चनाद्विद जानाति प्रवृत्तस्य मे स्वर्गः सिद्ध्यति न त्वप्रवृत्तस्य देवात्का
 रणान्ताद्वेति तदजानात्स्वर्गपाप्ममभिनयेन्तद्विषयप्रवृत्त्यप्रवृत्त्यामध्यस्य
 उदास्ते, यदा तु घवनमस्य यागादिविशिष्ट व्यापार विद्यते तदा तस्ये-
 स्मितोपायता विधिपामाण्यादवगम्य तत्र प्रवर्तते तस्माद्विधेयैव भावना
 यागादिविशिष्टा सङ्ख्या च तद्विशेषणमिति विवक्षितेय, लिङ्ग तु काम
 पदगतमुद्देश्यविशेषणत्वाद्विवक्षितमिति विशेषः । ये तु स्वर्गकामस्यानु-
 ष्ठानमनूय यागस्तस्योपायत्वेन विधीयते चेदेवासौ मयैतत्कर्मण्यमिति
 "स्यमेव हि जानन्ति कर्तव्यं पुरुषा सदा" इत्यादिभाष्यजातिरुपपत्त्युत्प-
 द्धत्वा भावनाया आविधानमाहुस्तेषामनूयमानविशेषणस्याविवक्षितत्वा-
 द्विदमधिकरण विरुध्यते, सजेवाक्येषु च क्रियामविधाय गुणमात्रविधानात्
 चेदिते हि तदर्थत्वात्तस्य तस्योपदिश्येतेत्येवमनेकगुणविधानं क्वचिदपि न
 स्यात् ततश्च रेवतीषु चारवन्तीय कृत्वा यशुक्रमौषजेतेत्यादिषु प्राप्त-
 भावनोद्देशेन यागस्य रेवतीचारवन्तीयसम्बन्धस्य च विधानात् गुणविधि-
 यत्तद्वाक्यभेदः स्यात्, न च यागादिविशेषण गुणानां येन तस्यैकस्य विशि-
 ष्टस्य विधानाद्वाक्यभेदः परिह्रियेत सर्वथा भावनागमिरवात्, यथोक्त
 धात्वर्थकारकाणामरुणैकहावस्यादिवत्परस्परैणासम्बन्ध भावनासम्बद्धा-
 मामुत्तरकाल परस्परौपकारित्वमिति सप्तमनक्षमाद्यपेक्षित्यतीति, तस्माद्वा-
 चनाविधिरुक्तमेवानेकगुणविधानं प्रस्तुत साधिकरण समर्थनीय यथाह
 यदा हि भावनाकृते विधित्व भावनायत्वेनैव गृह्यते तदा वाद्विशेषण
 विधौ सत्यवाक्यभेदः यदा तु तद्विशेषणार्थं तदाऽनेकविशेषणयोगे सति
 पदार्थं विधित्व तस्यैकस्य विधानं नेतरस्येति वाक्यभेदः स्यादिति
 अल्प चेदमुच्यते सर्वत्र भावनाविध्यविधानात्तस्माद्वेदेवासौ मयैतत्कर्मण्य-
 स्यमेव हि जानन्ति कर्तव्यं पुरुषा सदेत्यादिभाष्यस्वरूपप्राप्त्यभिप्राय न
 भावनाविधानमिति व्याप्तिरपि । अतो भावनायाविधेयत्वात्तद्विशेषणभूता
 कर्मसङ्ख्यापाद्रेयगतत्वाद्विवक्षितेति सिद्धम् ॥

आश्वलायनमंत्रोपनि-
 समादि नियमाधिकरणम् ।

सू० प्रक्रमानु नियम्येनारम्भस्य क्रियानि-
 मित्तत्वात् ॥ ३ ॥

काम्यकर्मकामार्थेन प्रक्रान्तं वीताया फलेच्छायाम् अवाप्ते वा फले किं नियोगतः समापनीयं नेति चिन्त्यते “तत्राभीप्सितसिध्यर्थे माधनेषु प्रयतन्ते । मिदु तस्मिन्नादिच्छाया वीताया किं प्रयतन्ते ॥ यदि मन्येत न फलार्थं कर्म किन्तु फलकामनाया निमित्ते कर्मैव कर्तव्यं, तस्य हि भाव्यता पश्यत्येवावगम्यते वाच्यत्वात् तच्च दुर्बलं न चोपक्रममात्रेण चोदितं कृतं भवति समाप्तेः शास्त्रार्थत्वात्, न च पूर्वोपक्रमोक्तरीत्या नित्यानित्यसंयोगविरोधः काम्याना नित्यत्वाभावात् अतः कामे निष्पत्तेः निश्चेदपि तच्चिन्तितं कर्म कर्तव्यमिति, तैतदेष न ह्यपुरुषार्थं कर्म भाव्यं भवतीत्युक्तं, न च फलान्तरं कल्पयितुं शक्यं श्रुत-
दान्यश्रुतकल्पनयोरभ्यास्यत्वात्, शिष्टविगर्हणन्तु अनुवृत्त्यादधान्ति निमित्तं न च परमार्थतोऽनृतमस्ति शास्त्रार्थस्य सङ्कल्पितत्वाच्चिरुक्ताया च कामना-
यामशास्त्रार्थत्वात्तस्मादसमापनीयमिति प्राप्ते द्रुमः “न हि सम्भायनामा-
चाद्वान्तिः कल्पयितुं क्षमा । सर्वस्मृतिषु तुल्यत्वाद्दण्डप्रामाण्यप्रसज्जनात्
तथा च निन्दायचनं प्रायश्चित्तं च युज्यते, तस्मात्क्रतुमुपक्रान्तं नियोगेन
समापयेत्, तैत्तिरीया हि भवामनन्ति ‘देवताभ्यो वा एव आश्रय्यते यो
यस्य इत्युक्त्या न यजते त्रैधातवीयेन यजेत न देवताभ्य आश्रय्यत’ इति ।

आश्रय्यतेति श्रुत्यर्थः । समा सृ० लोके कर्माणि येऽवन् ततोऽधि-
पुरुषज्ञानम् ॥ ४ ॥

यद्यप्यहंकारेण प्रक्रान्तं क्रियश्रयं समाप्यं नेति संशये तेषामपि
शाल्मीयत्वात् विहितमुपक्रान्तं नियमेन समापनीयमिति श्रुतिकल्पनाद्वे-
यताभ्यो वा एव आश्रय्यत इति देवताश्रयस्यापारमात्रस्य यद्यप्यसमा-
पनीयत्वाद्यगमात् यहादीनामपि प्रक्रान्तानामाश्रयकं समापनीयमिति
प्राप्तेऽभिधीयते “यशास्त्रादेव हि प्राप्तिर्दृष्टार्थेषु यहादिषु । तेन शास्त्रं न
कल्प्येत पुरुषार्थो हि देवता पुरुषार्थो हि देवता यद्यप्येतेषु नियोज्यते
न तु यद्यहंकारेण यद्यं तस्माच्च समापननियमः ॥

प्रवृत्त एव हि तदभावे नियोक्तुं शक्यते नान्यः सत्यमेवं तथापि न नियोज्यविशेषणत्वे भक्षणस्य प्रमाणमस्ति यदि ह्येतावतैव नियोज्यविशेषणत्वमाश्रीयसे ततः सर्वत्र जीवनं शक्तिश्च नियोज्यविशेषणे स्यातां, ततश्च तदवच्छिन्नस्य नियोज्यस्य लब्धत्वाद्विस्वजिदादौ स्वर्गकामादेरकल्पनं स्यात्, तत्र यत्किञ्चित्केन चिदुच्यते प्रयुक्तिलाघवाय फलकल्पनमिति तद्विधेर्धाधिकारेष्वपि समानमित्यास्तां तावत् ॥

गुह्यं गुह्यमनादीनामुपनयनो-

त्तरकालकर्तव्यताधिकारणम् ।

सू० तस्मिंस्तु शिष्यमाणानि जननेन प्रवर्तन् ॥ ६ ॥

स्मार्ता यमनियमाः प्रादुर्मुखोभुञ्जीत उदङ्मुखो मूत्रं कुर्यादित्येवमादयः किं जननप्रभृति प्रवर्तन्ते जातो यदा शक्रुषास्तदेत्यर्थः ? उतोपनयनप्रभृती ? इति संशयेऽनग्निसाध्यत्वादमन्त्रसाध्यत्वाच्चैषां शक्तमात्राधिकारस्ये प्राप्ते द्रुमः उपनयनप्रभृति स्युरिति कुतः स्मरणात् स्मरन्तिहि उपनयनादिर्नियम इति तस्मादुपनीताधिकारः ॥

अग्निहोत्रत्यागः । अग्निहोत्रादिप्रायश्चित्तकर्मणां स्वकालकर्तव्यताधिकारणम् ।

सू० अभ्यासोऽकर्मशेषत्वात्पुरुषार्थो विधीयते ॥ ७ ॥

“यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोतांति यावज्जीवं दशंपूर्णमासाभ्यां यजेतेति श्रूयते तत्र संशयः किं सातत्येनानुष्ठानम् ? उक्तं सायं प्रातरग्निहोत्रं पौर्णमास्यमाषाढस्योश्च दशंपूर्णमासाविति संशयः तत्र जीवने निमित्ते कर्मविधानविमिश्रिते चासम्भाविताङ्गत्यागोऽप्यत्रैगुण्यात्कालस्य चाङ्गत्वात्तत्त्वोपेन सन्ततानुष्ठानं न्याय्यमिति प्राप्ते द्रुमः “अङ्गत्वेऽपि च कालस्य न त्यागोऽन्याङ्गवस्तुतः । अनुपादेयरूपत्वात्तस्मिन्कर्मविधिर्यतः ॥ यद्विप्रयोगविधिशब्दादनुपादेयं तद्वि यथाशक्तीत्युपबध्यते कालस्य पुनरनुपादेयत्वादेया हि । तत्र यत्तदर्थ्यकिरस्मिन्काले प्राप्ते कर्मकर्तव्यमिति तत्तदर्थ्यात्कालमेव जीवने निमित्तमिति न कालान्तरानुष्ठानमेतेनाग्निविद्ये ध्यास्याते, तयोप्यध्ययनाधानविधिसिद्धयोः स्वीकारणात्प्रयोगविधिनाऽननु-

छाप्यत्वादेया वचनव्यक्तिरभिमानं विद्वोश्चाधिक्रियेतेति प्रत्यक्षमेव विद्या
वतोऽधिकारश्च यः “य एव विद्वानग्निहोत्रमिति सर्वत्र श्रवणात्तस्मात्काले
प्राप्ते विदुषोऽग्निमतश्चाङ्गान्तराणि यथासम्भाशमुपबहृत्यानुष्ठानम् ॥

अग्निहोत्रादिकर्मणां
व्यकालादुच्यते चादृत्य
धिकारम् ।

सू० तेषामौत्पत्तिकत्वादागमेन प्रव-
र्तते ॥ ८ ॥

यदि कालशास्त्रानुरोधेन निमित्तसंज्ञोच्यते कालशास्त्रस्य सक-
दनुष्ठानेन सम्पादितत्वात्तद्व्ययेन सकृदेव साधप्राप्त कालयोः पौर्णमास्य-
माश्रास्ययोश्च कृतः शास्त्रार्थ इति न पुनः पुनरनुष्ठानं स्यात्, नैव न हि
कालशास्त्रवशाज्जीवनस्य निमित्तत्वं दीयते किन्तु सत्कालीनमेव जीवने
न कालान्तरीपरमित्येतावत्, तत्रश्च तादृशस्यैव जीवनस्य पुनः पुनरा-
वृत्तौ शास्त्रमपि पुन पुनर्निमित्तके पुरुषं नियुक्ते अन्ये निमित्तावृत्ताद्या-
वृत्तिर्निमित्तिकानाम् ॥

होमादौ भेदाद्यावत्प्रा-
प्तमावृत्त्यधिकारम् ।

सू० तथाऽन्तःकृतसंयुक्ताणि ॥ ९ ॥

युक्त नैमित्तिकेषु पुरुषार्थेषु निमित्तावृत्ताद्यावृत्तिरिति, तत्र प्रत्या-
वृत्तिफलमन्यद्वन्यञ्च निष्पत्स्यते कस्यचिदपि तु भेदेन होमादियु क्रतूपकारस्यैव
साध्यत्वात्सकृत्कृतैश्च तस्मिन्द्वैकस्मिन्प्रयोगे भेदानावृत्ताद्यपि न होमावृ-
त्तिरिति विशेष प्रत्यमान्मन्त्रे कस्यचिदपि शास्त्रेण निमित्तावृत्ताद्यावृ-
त्त्यवगमादावृत्तौ निमित्तस्यावृत्तेनेव होमेन सगुण क्रतुः व्यकलाय ययो-
मोतीति कस्यनाट्टेषामपि निमित्तावृत्ताद्यावृत्तिः ॥

गुप्तगुणमनादीनां चरितानि
नित्यावृत्त्यधिकारम् ।

सू० आचाराङ्गक्षमाणेषु तथा स्यात्
पुरुषार्थत्वात् ॥ १० ॥

गुप्तगुणमनादीनामाचारवयाङ्गकानां गुप्तगुणमनादिनिमित्तकानां कि
निमित्तावृत्ताद्यावृत्ति स्याच्चेति भवयेत्तत्र दृष्टाव्यं इति अनुगमनाभ्युप-
१ अनुगमनादि इति चाट्टाङ्गम् ।

नाभिवाचनादिभिः प्रीतो गुरुः सम्यग् विद्यां ददातीति तत्र यथाऽनु-
ष्ठिते प्रीतिर्भवति तथा कर्तव्यं सकृदसकृदा न त्ववश्यमावर्तनीयमिति
प्राप्तेऽभिधीयते “दृष्टार्थेष्वपि नियमादृष्टाभ्युपगमात्तस्य च शास्त्रप्रमाण-
कत्वात्तद्वगेन निमित्तावृत्तावावृत्तिः ॥

ब्रह्मवैवर्तविशामयुग्मयाया
करणस्य नित्यताधिकरणम् ।

सू० ब्राह्मणस्य तु सोमविद्याप्रजमृण-
वाक्येन संयोगात् ॥ ११ ॥

“सोमेन यजेत” “स्वाध्यायमधीयोत” “प्रजामुत्पादये” इति श्रुतं
सोमविद्याप्रजं किं नित्यं? मुतानित्यं? मिति सशयः तत्र यावज्जीवादि
तुल्यनिवृत्ताभावात् ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेति च फलश्रवणादुसन्ते
वसन्ते ज्योतिषा यजेतेति चास्य कालविधिपरत्वाद्ध्ययनप्रजयोस्तु विश्व-
जिदुत्सर्गकल्पनात्सप्तमे ब्रह्मवर्चसकाम इत्येवमाद्रीनां चोपनयनगतानां
फलानामुपनयनस्याध्ययनादुत्वेन स्वयम्फलानपेक्षत्वादध्ययनफलत्वमेव
न्याय्यम् । अतः फलकामाधिकारत्वमेवैवामिति प्राप्तेऽभिधीयते नित्यानीति
कुत “वीक्षायुक्ते वसन्तो हि निमित्तत्वेन गम्यन्ते । यावदुसन्तं नियमः
सोमस्यातोऽग्रगम्यते ॥ यावदुसन्तमभ्यासः काम्यस्यैवाय वेद्यते यजेतेति
पदेनैव प्राप्नोत्यभ्यासलक्षणा ॥ तस्मादुसन्ते निमित्ते विधानादागत आगते
वसन्ते नियमेन सोमः कर्तव्य इति नित्यं, अध्ययनमप्यश्रुतफलमत्तरदह-
णादिना क्रमेण धर्मो धर्मादशोधकनत्वात्तस्य चावश्यकत्वादावश्यकं ब्रह्म
वर्चसादिकं त्वध्ययनाद्भूतोपनयनाश्रितसप्तवर्षादिगुणकनत्वादध्ययन
फलमनाशङ्कनीयमेव, प्रजोत्पादनमपि श्रमृतानृणत्वफलश्रवणादनु ‘स्यात्
तथा सुतानधोगच्छती’ति प्रत्यवायस्मरणान्नित्यमेव सोमविद्याप्रजम्,
अणुश्रुतिरपि सोमाद्रीनामावश्यकत्वं दर्शयति, न च तत्र ब्राह्मणश्रवणा-
त्तद्विषयमेशवश्यकत्वं विधिवार्येषु विशेषाश्रवणात् ब्राह्मणश्रवणस्या-
पलक्षणार्थत्वादतस्त्रयाणामप्यावश्यकता सोमादयः ॥

इति शास्त्रदीपिकाया षष्ठाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

अथ षष्ठाऽध्याये तृतीयः पाद आरभ्यते ॥

अथ नित्ये यथाशक्त्यद्वानुष्ठाना-
धिकारकम् ।

सू० सर्वशक्तौ प्रवृत्तिः स्यात्त-
थाभूतोपदेशात् ॥ १ ॥

“यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयात्” यावज्जीवं “दशंपूर्णमासाभ्यां
यजेत” “यसन्ते ज्योतिषा यजेतेति किमत्र सर्वाङ्गोपसंहारणैवाधिकारः ? उत
यदा यावन्त्यद्वानि शक्योपसहर्तुं तदा तावद्विस्पेत प्रधानं कुत्रेवधि-
क्रियेते ? इति संशयः तत्र “समुच्चितानामङ्गानामित्यम्भावेन सङ्ग्रहः । सर्वा-
ङ्गयुक्तमेवातः प्रधानं फलसाधनं” न चाफलसाधनेऽधिकारोऽस्ति अतो न
हीनाङ्गस्य प्रयोगः उच्यते “नैमित्तिकं नियोगेन कर्तव्यमवगम्यते । निमित्तेन
ततोऽशक्यहानेनापि प्रयुज्यते ॥ यावच्छब्दोपसहर्तुं हि जीवनं धातुसम्ब-
न्धविहितेन णमुल्प्रत्ययेन सम्यगन्तरासम्भवादिमित्तत्वेन यागानुरक्त-
भावेना प्रत्यक्षमप्यते दशंपूर्णमासविशेषितश्च यजि- कालयोगिनामाने-
याद्रीनामैव यावकोनाङ्गानां निमित्तस्य चैतद्रूपं यस्मिन्सति नैमित्तिक-
मवश्यं कर्तव्यम्, अतः प्रधानानुरक्ता भावेना स्वशास्त्रयुतनिमित्तवशमा-
प्तयाश्रयत्वादनुरोधेन यथासम्भवपद्वानि गृह्णाति तावतीव शास्त्रवशात्
फलसिद्धिरिति यथाशक्ति प्रयोगेणैवाधिकारः, स चाप न्यायस्तन्वत्ये न्या-
यसमातायां च प्रवृत्तितस्तीयोक्तं च निराकृतमित्युच्यते ॥

अङ्गवैकल्ये काम्यस्य
नित्यमस्याधिकारकम् ।

सू० काम्येषु चैवमर्थित्वात् ॥ २ ॥

काम्यानि कर्मोपेन्द्रागमेकादशरूपासं निर्धेपेदित्वादीन्युदाहरणं
प्रकृताशपि काम्यः प्रयोगः उदाहरणमेव, तत्रापि किं यथाशक्ति प्रयोगेणा-
प्यधिकारः ? उत सर्वाङ्गोपसंहारणैव ? इति विचारः तत्रासत्यपि निमित्ते प्रजा-
कामाद्वयश्चैरजिष्यपतीतेरसमयौनामप्यधिकार इति स्थितेऽपि तिर्यग-
धिकारणे पूर्वाधिकरणोपपन्नितान्गोपकानुषंगवृत्तिः काम्येष्वपि ज्ञापं मन्यते

अत्रोच्यते यज्ञाकामादिशब्दाः समर्थेऽप्यविरुद्धाः, न च कामना निमित्त
येनावश्यकत्वं शब्द स्यात् अङ्गानि तु शाब्दानि न शक्यन्ते बाधितुं
नैमित्तिके पुनः शाब्दमात्रशक्यत्वं प्रधानस्येति तद्विरोधेनाङ्गानि यथाशक्ति
युज्यन्त इति विशेषः ॥

द्रव्यभेदे वि भेदाधि सू० क्रियाणामाश्रयत्वाद् द्रव्यान्तरे
करणम् । विभागः स्यात् ॥ ३ ॥

अतः परमतिप्रसङ्गनिराकरणेन नैमित्तिके स्थापितस्य यथाशक्ति
प्रयोगस्य शेषत्वेन प्रतिनिधिविचारा प्रस्तोष्यन्ते तदुपोद्घातत्वेन त्विदं
विन्यस्यते किं दर्शपूर्णमासादिषु नीवारादिद्रव्यान्तरं क्रियमाणं कर्मान्तर-
स्वभावादयति? उक्तं द्रव्यान्तरेऽपि तदेव कर्म? इति यद्यन्यस्ततो न प्रतिनि-
धिरस्य तदेव तदा द्रव्यान्तरं प्रतिनिधाय प्रयोक्तव्यं कर्म तत्र “द्रव्यस्यैव
क्रिया नाम रूपं नार्थान्तरं ततः । तदात्मनश्च तद्वेदे न भवेद्विचिता कथम्
उच्यते “तदाऽऽत्मनोऽपि त्वस्यैव व्यतिरेकः क्रियानपि । जातिवद्गुणवत्त्वा-
तस्तद्वेदेऽपि न भिद्यते” क्रियापि जात्यादिवद्देवदत्तादिभेदेऽपि चलति
यजति दर्शपूर्णमासाधनुतिष्ठतीत्येवमेकबुद्धिवेदनीया न भेदं प्रतिपद्यते
न ह्यत्यन्ताभिन्नस्य द्रव्यात् क्रियायाः येन तद्भेदाद्वेदः स्यात्, भेदोऽपि
त्वस्यैवानेकान्ताभ्युपगमात् अतो द्रव्यान्तरेऽपि क्रियाभेदाभावात्सिद्धः
प्रतिनिधिः ॥

नित्यकर्मणोऽनित्यप्राशस्त्यं श्रुतिप्रमाणत्वाच्छिष्टाभावेऽनागमो-
मंशश्च द्रव्यापचारे प्रतिनिधिः ऽन्यस्याशिष्टत्वात् ॥ ४ ॥
ना समापनाधिकरणम् ।

दर्शपूर्णमासयोः श्रुतद्रव्यापचारे द्रव्यान्तरं प्रतिनिधाय प्रयोगः
कर्तव्यो नेति विचारे न कर्तव्य इत्याह सर्वशतर्पाधिकरणे अशक्याङ्गत्याग
उक्तः, न पुनरङ्गान्तरागमः, न च द्रव्यान्तरागमे प्रमाणमस्ति कर्मवादना
तावच्च द्रव्यं प्रयुङ्गे, यत्तु द्रव्यस्य प्रयोजकं व्रीहिभिर्यजेतेति तद् व्रीहीणा-
मैव प्रयोजकं नान्यस्यातो नान्यागमः, स्यादेवं यदि व्रीहिशास्त्रं द्रव्यस्य

विधायक स्यात्कर्मवोदनया त्वात्तिफ द्रव्य ग्रीहिशास्त्रेण नियम्यते
'यदा त्वलाभात् ग्रीहीणामुद्रास्ते ग्रीहिवोदना । कर्मशास्त्रे तदा द्रव्यम
न्यदात्तिपति ध्रुव' तस्मादस्ति प्रतिनिधिः ॥

देवतामन्त्रक्रियाणामपि
चारे प्रतिनिध्यभावाधिकार
णम् ।

सू० न देवताग्निशब्दक्रियमन्यार्थस
योगात् ॥ ५ ॥

देवताऽग्नीन्द्रादि, अग्निराहुषनीयादि शब्दो मन्त्र क्रिया प्रयाजप्रो
षणादिरदृष्टार्थः दृष्टार्थेषु त्ववघातादिषु चस्येव प्रतिनिधिः नयनिर्भेद
नादिभिरपि सत्कार्यसिद्धे, तदेषा देवतादीनामपि विस्मरणादिनाऽपचरे
ति देवतान्तरमन्यन्तरे शब्दान्तर क्रियान्तर च प्रतिनिधेयः ? मुत नेति पूर्वण
न्यायेन प्रतिनिधौ प्राप्ते ऽभिधीयते यत्र हि प्रतिनिधीयमान मुख्यस्य
कार्यं साधयति तत्र प्रतिनिधिर्न चेह तथा सम्भवति, देवता तावद्विधि
सल्लघा न चात्या नीयमाना देवता भवति, न चादेवतायै सङ्कल्प्यमाने
यागो भवति अतो न देवताकार्यमन्यत सम्भवति तथाऽऽहुषनीयादिर
दृष्टार्थः विनाऽऽध्याधारेण प्रक्षेपसम्भवात् न च तददृष्टमन्येन सिध्यतीति
प्रमाणमस्ति नीयारादिना ॥ पुरोडाशनिर्घृति प्रत्यक्षेणोपलभ्यते, मन्त्रस्तु
यद्यपि प्रकाशनायत्वात् दृष्टार्थस्तथाऽपि तस्य ध्यानादिनाऽपि सिद्धिर्न
मन्त्रान्तरं शब्दान्तरं वा प्रतिनिधेयम् अथरय हि तदर्थप्रकाशन शब्दा
न्तरं प्रतिनिदधता यत्र तदर्थस्तु स्मृतञ्च तस्मिन्व स्मृते कृतकारत्याव
शब्दान्तरं प्रतिनिधेयम् । ये तु मन्त्रनियमकृतमदृष्ट न तदन्येन सिध्यती
त्यप्रतिनिधिमाहु तेषा ग्रीह्यपचारऽपि तत्कृतनियमस्यान्यथासिद्धेर्देवता
न्तरप्रतिनिधिर्न सिध्येत् प्रयाजादिकार्यस्याप्यन्यत् सिद्ध्यन्नयमावाप्ति
प्रतिनिधिः ॥

वर्तिषदृष्टव्यस्य प्रतिनिधि
त्वाभावाधिकारणम् ।

सू० प्रतिविद्वां चाविगोपेण पि न
च्युतिः ॥ ६ ॥

'अपत्तिषा ये माया वरका कौटुका इति प्रतिविद्वत्तमाधनभा

धाना मापादीनां प्रतिनिधित्वेनोपादानं न वेति संशयः यन्नाङ्गत्वं मापा-
दीनां प्रतिदिध्यते, प्रतिनिधित्वे तु न मापस्य यन्नाङ्गत्वं किन्तु तद्वत्तस्य
ग्रीक्षाशस्यात् प्रतिनिधेया मापादयः, नैतद्वेशम् अयन्निया इति यन्ना-
हंतामात्रं प्रतिदिध्यते प्रतिनिधित्वे चावर्जनीय साधनत्वम्, अतो न तेषां
प्रतिनिधित्वम् ॥

स्वामिन प्रतिनिध्यभावा
धिकरणम् ।

सू० तथा स्वामिनः फलसमवाया-
त्फलस्य कर्मयोगित्वात् ॥ ७ ॥

प्रापिते कार्यान्तराध्यापृते मृते वा यज्ञमाने यज्ञमानपदार्थकार-
णाय पुरुषान्तरं प्रतिनिधेयम्? उत नेति, प्रतिनिधौ प्राप्ते उच्यते मृते
तावत्कः पुरुषान्तरं प्रतिनिद्रध्यात्को वाऽध्वर्यादीन् प्रवर्तयेत् स्वयं
प्रवर्तमानेषु च तेषु न मृतस्याकर्तुं फलं सिध्यति, यदि तु प्रतिनिहित
एव फलमपि लभते ततोऽसौ मुख्य एव स्यात् प्रतिनिधिः, पक्षी त्वस्य-
तन्त्राऽनगिरथ मृते पक्षौ पुरुषान्तरप्रतिनिधाय प्रयोऽत्यतीत्यनाशङ्कनी-
यमेव प्रापितेऽन्यत्र व्यापृते वा यज्ञमाने ये तावत्परायां आख्यायित्वादयः
तेषु यथासमाप्यमध्यव्यादय एव कर्तार इति न प्रतिनिधिना कार्यं, फलि-
सत्कारास्तु अन्येन क्रियमाणा न यज्ञमानस्य योग्यता जनयन्तीत्यनर्थकः
प्रतिनिधिः ॥

सञ्चयाद, । सञ्चये कस्यचित्स्वामिनेः
पक्षारे प्रतिनिध्याङाधिकरणम् ।

सू० बहूनां तु प्रवृत्तेऽन्यमागम-
येद्वैगुण्यात् ॥ ८ ॥

सप्तदशावराः सञ्चमासीरविति सप्तदर्शेषु प्रवृत्तेषु यदा कश्चि
न्निवृत्ते तदा तत्स्यानेऽन्यः प्रतिनिधेयः? उत नेति न स्वामिनः प्रतिनि
धिरित्युक्तम् एव प्राप्तेऽस्ति प्रतिनिधिरित्याह काम्यमपि कर्म यदा प्रवृत्त
भवति तदाऽवश्यं समापनीयमित्युक्तम्, आवश्यकत्वाच्च यथाशक्ति प्रयो-
क्तव्यम् अतो यद्यपि ये यज्ञमानास्ते चत्विज इति यज्ञमानशब्दस्य स्वा

(१) प्रयोक्ष्यते इत्यात्मनेपदघटितस्यैव साधुत्वे प्रयोक्ष्यतीति सर्वपुस्तकपाठो
भट्टः, 'प्रापाभ्या मुञ्जेत्यत्रात्र' इति पाणिनीयानुशासनेपरोधात् ।

मिभूतकर्तृवचनत्वादेकवचनोपात्तयो स्वामित्वकर्तृत्वयोरास्त्विज्योद्वेषेन
विधिसम्भवात्स्वामिभिरैवास्त्विज्य कर्तव्यम् आनीयमानश्चोपरितनाधिक
रहस्यायेन स्वामी न भवति तथाऽपि तन्मात्रं हित्वा कर्तृशे सप्तदश्य
समापयितुमागमयितव्यं पुरुषान्तरम् ॥

सत्रे प्रतिनिधित्वस्या
स्वामित्वाधिकरणम् ।

सू० स स्वामी स्यात्तत्संयोगात् ॥ ८ ॥

योऽसाधानीत स किं स्वामी फलभागी स्यात् ? उत कर्तृशे ? इति
सशये स्वामित्वानोपनिपातात्स्वामित्व मन्वमानस्योत्तरं योद्धारभ्य समा-
पयति तस्य फलम् अथ पुनमेधे प्रविष्टो न फलं प्राप्तुमर्हति, न चासौ
विधिवशात्प्रवृत्तो येन विधिगमाण्यात्फलं लभेत इतरैस्तु स्वामिभिरसौ
सामाद्विभिः सत्यासम्यक्पर्यमानोत तस्मात्तस्य स्वामित्वम् ॥

सत्रे प्रतिनिधित्वस्य
वक्तृमानधर्मवाहित्वा
धिकरणम् ।

सू० स तद्वर्मा स्यात् तत्कर्मसंयोगात् ॥ १० ॥

किमानीतस्य फलसंस्काराः कर्तृशे नेति विचारः फलप्रतिपक्ष-
णयोग्यतामजननाद्यो हि ते न चानीतस्य फलमित्युक्तम्, अतो तस्य
फलसंस्कारा इति, सत्यं नास्य फलम् इतरथा तु सप्तदशकर्तृकैः संस्कारैः
योग्यता नैव्यते सर्वत्र कर्तृशे सप्तदश्यनिवेशादतस्तत्सिद्धार्थं प्रतिनिधि-
रपि संस्कारान्कुर्यात् ॥

धनदृष्ट्यापचारे न
सदृशस्य प्रतिनिधि
त्वाधिकरणम् ।

सू० सामान्यन्तर्द्विकीर्षा चि ॥ ११ ॥

श्रुतापचारे प्रतिनिधुपादानं स्थितं तत्र यत्किञ्चित्प्रतिनिधात-
व्यम् ? उत सदृशमेवेति भगवः, तत्र चाग्नेयवोदना तावदास्तिद्विद्व-
व्यमातिपक्षेत् श्रीहिशास्त्रं पुनर्श्रीहिद्विषयं नान्यगोचरम् अतः केन प्रमाणेन
सदृशस्यापचयः "श्रीहिवोदनया सत्यं श्रीहिजातिविधीयते । सा च द्रव्य-

(१) एकवचनोपात्तवैति वा ।

(२) कर्मसंयोगादिति पाठान्तरम् ।

परिच्छेदद्वारेणाङ्गत्वमृच्छति । तच्च द्वयं परिच्छिन्नमनेकावयवात्मकम् अ
वयवा एव द्वैकद्रव्यतामापन्ना अवयवविशब्दाभिधेया ज्ञान्या परिच्छिद्यन्ते
न त्वत्यन्तमर्थान्तरम्, अतस्तेरेवावयवैर्जात्यावयवभूतैः कर्म साधनीयं तत्र
यदि सदृशमुपादीयते ततस्तेषामवयवानां कतिपया लभ्यन्ते जातिमा-
त्रमवयवान्तरमात्रं च परित्यक्तं भवति, विसदृशोपादाने पुनः समस्तपरि-
त्यागः स्यादने। ग्रीहिशास्त्रमपि यथासम्भवमुपपादयितुं सदृशोपादानम्,
एव सुसदृशत्वाभे मन्दमदृशत्रोपादेयं सुसदृशे बहुवयवानुपहात् ॥

दृष्ट्यापचारे वैकल्पिकद्रव्या
निरानुपादानाधिकारणम् ।

निर्देशात्तु विकल्पे यत्प्रवृत्तम् ॥ १२ ॥

वैकल्पिकेषु द्राहिघटत्रिषु एकेन ग्रीहिणा प्रकान्ते प्रयोगे यदि
तस्यापचारे भवति तदा किं वैकल्पिकान्तरमुपादेयम् ? इतः ग्रीहि-
सदृशमिति सशये मुख्ये सति प्रतिनिध्ययोगादत्रोपादाने प्राप्ते द्रुमः
'वैकल्पिकेषु यावदेकमनुपक्रान्तं तावदितरेषां प्राप्तिरपक्रान्ते तु तस्मिं-
स्तद्वैद्याङ्गमितरदनङ्गमेव ग्रीहिभिश्च सद्वृत्त्य यत्रैः कुर्वाणो नानृतं घटे-
दिति क्रत्वङ्गभूतं प्रतिषेधमतिक्रामेदतो ग्रीहीणामेवाङ्गत्वासत्सदृशमेवो-
पादेयम् ॥

सू० वचनाच्चान्याय्यमभावे तत्सा-
मान्येन प्रतिनिधिरभावादि-
तरस्य ॥ १३ ॥

पूतीकस्य सोमजातिनिधित्वा
धिकारणम् ।

“यदि सोमं न विन्देत पूतीकानभिपुणुषा” इति किमयमयमभावे
विधिः सोमाभावे पूतीकैर्यागं कुर्वाण इति सोमजातिरिव पूतीकजातिर्याग-
साधनपरिच्छेदकत्वेन विधीयते ? इतः प्रतिनिधिनियमः २ यः सोमजातिप-
रिच्छित्वात्सकलानवयवानुपादातुमशक्ता विकलानुपादिस्तते स पूतीक-
तानिति पूतीकस्य सोमावयवोपलक्षणं न साधनोपलक्षणमिति तत्राभावे
विधिरिति प्राप्ते नियम इत्याह “साधनस्य हि पूतीकानामत्यन्ताप्राप्तं
विधातव्यं प्रतिनिधिनियमे तु पात्तिकप्राप्तानां नियममात्रं विधीयत इति

लाघव भवति । ननु सुसदृशानामन्येषां सम्प्रदादीपत्सदृशाः पूतीका-
पते नैव प्राप्नुवन्तीति कथं नियम्यन्ते उच्यते सोसादृश्यं हि न प्रतिनिधि-
प्रापकं किं तर्हि नियामकं मुख्याभावात् प्रतिनिधिप्राप्तिस्तस्या चावस्थाप-
यावस्थापेन सदृशं नियन्तुमुपक्रम्यते तावद्वचनेनासुसदृशाः पूतीका निधा-
म्यन्ते अतः प्रतिनिधिनिधमोऽयम् ॥

प्रतिनिधिवचारे उवाचतद्वच्य
सदृशस्य पुनः प्रतिनिधित्वाधि-
कारणम् ।

सू० न प्रतिनिधौ समत्वात् ॥ १४ ॥

यदा प्रतिनिधिना प्रयोगे प्रज्ञाने तस्यापचारे भवति तदा किं
प्रतिनिधिसदृशमुपादातव्यम् ? उत मुख्यसदृशमिति सशये वैकल्पिकत्या-
येन प्रज्ञानात्पेक्ष तत्र प्रयोगद्वत्वात्तत्सदृशमेवोपादातव्यं न मुख्यसदृश
नैव, न हि नीधारणामङ्गत्वमस्ति प्रमाणाभावात्, ग्रीह्यधर्मास्तु तद्वता-
नुपाददाने नाक्षरीयाकृतया नीधारानुपादत्ते नाङ्गतया अतस्तदपचारे
पुनरपि शुभावयवलाभाय ग्रीह्यसदृशमेवोपादेयं ॥

सुसत्यापि प्रतिनिधिवचारे
उवाचसदृशस्य पुनः प्रतिनिधि-
त्वाधिकारणम् ।

सू० स्याच्छ्रुतिलक्षणे नियतत्वात् ॥ १५ ॥

यद्यपि प्रमाणाभावाधीक्षारणामङ्गत्वञ्च श्रुतिलक्षणस्य पूतीकादेर-
ङ्गत्वात्तस्य प्रज्ञानात्पचारे तत्सदृशमेवोपादेयं न सोमसदृशं नैव न हि
श्रुतिः पूतीकानामङ्गत्वमाह तद्वतानां सोमावयवानां प्रतिनिधिनिधमो ह्ययं
नाभावे विधिरित्युक्तम्, अतस्तदपचारेऽपि सोमसदृशसदृशमेवोपादेयम् ॥

मुख्यापचारे तत्प्राप्ते
तत्सोपादानाधिकारणम् ।

सू० मुख्याधिगमे मुख्यभागमो हि तद-
भावान् ॥ १६ ॥

यदा मुख्यमनर्थ मत्वा प्रतिनिधिमुपादातुं प्रस्थितो यद्वन्तरा-
मुख्यं लभते तदा किं मुख्यमेवोपाददीताय वा प्रतिनिधिः ? इति प्रतिनिधेः
सद्वृत्तितत्वाङ्गममुख्यमनादृत्य प्रतिनिधिमेवोपाददीतान्यथा सिद्धासद्वृ-

स्यापत्तेः । उच्यते यथाशक्ति शास्त्रार्थं सम्पादयामीत्यर्थं सद्गुण्यमित्यर्थं
न प्रतिनिधिस्वरूपं, न च मुख्ये मति प्रतिनिधिः शास्त्रार्थो भवति अतो
मुख्याधिगमे तद्वैय स्यात् ॥

प्रतिनिधिना पारये कर्मणि
पुनर्दृष्टनाभेऽपि प्रतिनिधिनं य
समापनाधिकारणम् ।

सू० प्रवृत्तेऽपीति चेत् ॥ १० ॥

यदा पुनर्मुख्यं यद्विरमनश्रया प्रतिनिधिं कद्वरमुपादाय तच्चणादिषु
कतिपयेषु संस्कारेषु कृतेषु प्राक् पशुनियोजनात् यद्विरं लभते तदा किमुपा-
त्तेन प्रतिनिधिना कार्यं कुर्यात् ? उत तत्त्वान्तेन मुख्यमुपादाय संस्कारोऽथ
पुनः कृत्वा तत्रैव पशुं नियुञ्जीते ? ति सशयस्तत्रोपात्ते प्रतिनिधौ निवृत्त-
व्यापारं शास्त्रं नान्यदुपादाययति तस्माच्च मुख्यसमूह इति प्राप्तेऽभिधी-
यते नोपादानपरं शास्त्रं येन तस्मिन् कृते निवृत्तव्यापारं स्यात् प्रधानानु-
ष्ठानार्थं शास्त्रं तच्च प्रधानं सति मुख्ये प्रतिनिधिना क्रियमाणं विगुणं
स्यात् अतः सस्कृतमपि कद्वरं हित्वा यद्विरं एव पशुर्नियोज्य, एवं व्रीह्या-
दिषु द्रष्टव्यम् ॥

सू० नानर्थकत्वात् ॥ १८ ॥

कृते प्रतिनिधिना नियोजने यदा मुख्यमुपनर्थं तदा कृतमपि नि-
योजनं सादृण्याय पुनः यद्विरं कर्तव्यमिति हि मन्वानप्योत्तरं कृते नियो-
जने लब्धोऽपि यद्विरोऽनर्थक एव नियोजनार्थं हि तदुपादानं तच्च कृतं न
गुणानुरोधेनावर्त्तयितव्यम् अतो नादत्तयः यद्विरः अथवा सूत्रद्वयमि-
दमेकाधिकार्यं प्रवृत्तेऽपि प्रधाने मुख्योपादानमिति चेत्तार्थकत्वादिति ॥

मत्यपि संस्कारयोग्ये
मुख्ये मुख्यसंस्कारोपादा
नाधिकारणम् ।

सू० द्रव्यसंस्कारविरोधे द्रव्यं तदर्थ-
त्वात् ॥ १९ ॥

यदा पुनस्तत्त्वान्तत्वात्तत्त्वान्तिस्कारणयोग्यः यद्विरः, नियोजन-
मात्रे योग्यः कद्वरश्च महान्मंस्कारयोग्यस्तदा कस्योपादानमिति यद्वि-
रोपादाने संस्काराणां बहूनामत्यन्तहानि, कद्वरे तु तेषामनुबहः यद्विर-

शास्त्रमपि किञ्चिच्चूनं सम्पादितं भवति ततस्तस्योपादानं, नैतदेव बहवो-
ऽपि हि द्रव्यार्था एव संस्कारास्तेषां नान्यत्प्रयोजनं तद्वशेन ततो द्रव्य-
परित्यागो न युज्यते । “ततः संस्कारहानेऽपि खट्विरे स्याद्वियोजनं तदु-
पादीनि तुष्येरन् प्रधानेन विरोधतः” ॥

योजनायोगात् स सू० अर्थद्रव्यविरोधेऽप्येता द्रव्याभावे तदु-
त्पत्तेर्द्रव्याणामर्थशेषत्वात् ॥ २० ॥

यदा पुनरपि ‘तनुत्वाच्चियोजनस्याप्ययोगात् खट्विरलता भवति त-
द्वाऽपि जि मुख्यत्वात्संयोगादेया नेत्याह न हि तयोपात्तयाऽपि कस्मिंदर्पे
कार्यान्तमत्वात् अतस्तादृशे लब्धेऽपि तदनादरेण प्रतिनिधिरिव कदरः
कार्यतम उपादातव्यः ॥

प्रधाननिर्वाक्यत्वे द्विजिह्वा
वाप्येतास्यपि मुख्यत्वात्पादा
नाधिकार्यम् । सू० विधिरप्येकदेशे स्यात् ॥ २१ ॥

दशैपर्णमासयोगं द्वा शतशतपरिमाणाद्य शेषकार्येभ्यश्चाप्योपात्ता. पु-
रोडाशजातिमानाभिव्यक्तिसमर्था ग्रीहयोऽप्युपात्तत्वेन तदा किं तैरिव पुरो-
डाश कर्तव्यः ? उक्तं नीवारै रिति सशयः. तत्र “भूयसा शेषकार्याणां माभूद-
त्यन्तबाधनम् । एकस्य ग्रीहशास्त्रस्य किञ्चिद्बाधस्तु युज्यते” । नीवारोपा-
दाने ग्रीहशास्त्रमेकं विकृतं भवति ग्रीह्युपादाने पुनर्भूयसामत्यन्तबाधः,
न च ग्रीहीणां प्रधानाद्भूतत्वेन द्रव्याद्भूतेभ्यः शेषकार्येभ्यः बाधगुणवि-
रोधन्यायेन बलीयस्त्व स्यात् ग्रीहीणामपि पुरोडाशप्रकृतितया तदद्भूत्वात्.
उच्यते ‘ग्रीहयोऽपि पुरोडाशभूता यागस्य साधनम् । तद्वैकल्ये प्रधानस्य
गुणहानिं प्रसज्यते’ ग्रीह्यश्रवणा एव पुरोडाशभावापत्त्या याग साधयानि ते
च नीवारोपादाने विकल्पाः स्युस्ततश्च प्रधानश्रेयुष्य स्यात्, तस्माच्छेष-
कार्यापयनादृत्य ग्रीहभिरिव पुरोडाशः कर्तव्यः ॥

इति शास्त्रदीपिकाया पद्याऽध्यास्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

अथ पष्ठाध्यायस्य चतुर्थः पादः आरभ्यते ॥

अत्र जनाये पुनर-
यदानार्थं प्रतिनिध्या-
दानाधिकारणम् ।

सू० शेषाद् द्यावदाननाशे स्यात्तदर्थत्वात् ॥ १ ॥

पूयेस्मिन्यादे यथाशक्ति प्रयोगगता विचारो र्त', अतः परं पाद-
द्वयेन प्रायश्चित्ताधिकारश्चिन्त्यते कीदृशेन निमित्तेन कस्मिन्नेमित्तिने
प्रायश्चित्तेऽधिक्रियत इति, तत्र तावद्विदं चिन्त्यते दर्शपूर्णमासयो 'मध्याद-
वध्यति पूर्वाहुतादवध्यती'ति श्रूयते यदा चाव्यतस्य नाशदोषापहारादि
भवति तदा हि यस्य सर्वोणि हवींषि नश्येयुर्द्व्येपुरपहरेयुर्वा आज्ये-
नैता द्वेघताः परिस्रज्याय यजेतेतेति हविर्जिनाशादभिहितेन चोदिताज्य-
यागेनाधिक्रियते? उत तस्यामवस्थाया शेषादेव पुनरवदेयम्? आज्य तु नि-
शेषनटे हविषि चोद्यत इति, हि प्राप्त विनष्टे द्युवदाने पुनर्मध्यपूर्वाहु-
सम्भवात् तावन्मात्रस्य च शास्त्रार्थत्वात्तत एवावदेयं, न हविरन्तरापेक्षा
हविरन्तरापेक्षाया आज्य विधीयते न स्थित एव हविषि आज्यचोदना
तस्माच्छेषादवदेयम् एव भास्ते घूमः "कृत्व प्लु पुरोडाशं प्रकृत्य श्रूयते
वर्च" । मध्यादवध्यतीत्येतद्विकलान्नावगम्यते ॥ कृत्वस्य हि पुरोडाशस्य यो
मध्यदेशस्तदपादानको यस्तस्योपरितनोऽहुष्ठपर्वमात्रेऽवयवः सोऽवद्रा-
तंज्य । यस्तु तस्याधस्तनोऽवयवः सोऽवदेयस्यापादानभूत, न त्वसावव-
देय', अतो नासौ हविः । यत्तु हविस्तद्विनष्ट तद्विनाशे च हविरन्तरमु-
त्पाद्य यदाऽपि समस्तपुरोडाशमाधोपागस्तदापि द्युवदाननाशे तस्य वि-
फलत्वाद्द्विक्रम हविरन्तरमुत्पाद्य तत्तु न्यायत पुरोडाशान्तर वचना
त्वाज्य भवति न च यस्य सर्वोणीति वचनात्सर्वेषां हविषा विनाश आ-
ज्यमिति धर्मितव्यं हविर्जिनाशस्य निमित्तत्वात् सर्व-शब्देनाधिशेषणात् ॥

स्विष्टकृदर्थस्याधस्तस्य नाशे
पुनरयशानाधिकारणम् ।

सू० अपि वा शेषभाजां स्याद्वि-
शिष्टकारणत्वात् ॥ २ ॥

स्विष्टकृदिद्वयस्य नाशः किं शेषावदानस्य निमित्त? मुत नेति
तत्र तदाशेषेषादवदेय यागशेषप्रतिपत्त्यर्थत्वात् विनष्टेऽपि तद्द्रव्ये पुन

शेषे सद्वावात्पुनरवद्वाय संस्कर्तव्यं सत्त्वं, विद्यते शेषः स त्वागामिप्रतिपत्त्य-
निरवहीतत्वात् न नेष्टाद्ययप्रवृत्तिपत्त्या सम्बध्यते, यस्त्वशस्तस्य प्रति-
पत्त्याः मर्षितव्यः, न च द्रव्यान्तरात्पत्त्या शङ्का शेषप्रतिपत्त्यर्थानां द्रव्यान्तरे
क्रियमाणानामानयेक्यात्, स्थितकृत्तु यदाप्यपूर्वोक्तशब्दे शब्दार्थत्वात्
द्रव्यान्तरस्याप्रयोजकः, वाचनिकेन तु हविर्विनाशादिनिमित्ते बोद्धिते-
नात्वेन सदनुष्ठानमिष्टमेव, दहाद्यर्थेदहीतस्य तु हविष्ठाभावात्प्रतिपत्ति-
व्यतिरिक्तापूर्वाभावाच्च ताप एव न्यायः ॥

अस्मिन्नामेव शेषमत्र
साधिकायाम् ।

सू० निर्देशाच्चेवमचोऽन्यैः प्रधानवत् ॥ ३ ॥

शेषप्रसङ्गादिदमधिकारण दर्शपूर्णमासयोः शेषमवास्ते किम् अस्मिन्-
भ्याऽन्यैः कर्तव्याः ? उत अस्मिन्भिरि ? वेति सशयः तत्र कर्मकरत्वात्
अस्मिन्ना सर्वभक्षेण प्राप्तानामिहाया पुनः श्रवणमस्ति “यज्ञमानपञ्चमा-
दहा भक्षयन्ती”ति तद् भवान्तरपरिमर्षार्थमिहामेव ते भक्षयन्तीति तस्मा-
दन्वेष्यत्ये भववितार इत्याशङ्क निराक्रियते यज्ञमानस्याकर्मकरत्वेनाप्रा-
प्तस्य प्रापकमिदं वचनम् अतोऽपरिमर्षात्तत्वात् भवान्तराणान्तेष्वपि
प्रकृता एव कर्तारः ॥

कलेकदेशभेदे प्रापिच
तामुष्ठानाधिकारणम् ।

सू० अर्थसमवायात्प्रायश्चित्तमेकदे-
शेऽपि ॥ ४ ॥

दर्शपूर्णमासयोः कपालमधिकृत्य यूयते ‘भिक्षे जुहोती’ति तत्र
संशयः किं कृत्यभेदे निमित्तम् ? उतैकदेशभेदनमुतोभय ? मिति “तत्रैकदेश-
भेदस्य निष्पत्त्याय निमित्तता । कदाचित्कस्तु कृत्यस्य भेदेऽप्येकैविनिमि-
त्तात् ॥ भिदुराणा हि द्रव्याणां मिथः सघर्षेण नि यः केनाप्यशेन भेद-
इति न निमित्तत्वं सम्भवति अतः कृत्यभेद एव निमित्तः नैव, न हि सघर्ष-
णमात्रात् भिचरुर्गुर्भवेति सघृष्टमिति हि तदा मतिर्भवति, न भिचमिति,
भेदन चेह निमित्तं तत्त्वैकदेशेऽप्यनित्यत्वाच्चिमित्तं, भवत्येव, द्वितीयपक्ष-
यादी तु मन्यते “होमोऽयं भिचसंस्कारो भेददोषनिवहणात् । सर्वपत्न्या-
परास्ति तथा सति हि लभ्यते । आरादुपक्रियात्तत्त्वं न्याय्यं स्यात्सन्निपा-

तिता । सन्निपातित्वपत्ते तु वाच्य स्याद्विनियोजकम् । आरादुपक्रियात्वे तु
पुक्रिया विनियोजिका । कावत्तमश्च सस्कार्यं कृत्स्नमिन्न न तत्तमम्” न हि
संज्ञा भिन्न कपालम अधिश्रयणयोग्य भवति अकार्योपयोगिनश्चानर्थक
सस्कारस्तस्यातत्कायाजिरोधेन यदा क्रियताऽप्यनेन भेदो भवति तदैव
होमो भवति इति प्राप्ते त्वम् ‘सस्कारत्वे भवेदेव न त्वय भिन्नसक्रिया ।
सस्कार्यत्वे हि भिन्नस्य निमित्तत्वं न लभ्यते । निमित्ताभावतो होमो नि
त्यमङ्ग कृतोर्भवेत् । नित्यश्चानित्यसस्कार्यसम्बन्ध लभते कथम्’ ॥ यदा
हि भिन्न सस्कार्यत्वेनोद्दिश्य तत्सस्कारार्थत्वेन होमो विधीयते तदा
भिन्नशब्दस्य सस्कार्यप्रतिपादनोपपत्त्या च निमित्तपरत्वं स्यात् असति च
निमित्ते होमोऽयं नित्याङ्ग स्यात्तदेवमापद्यते, नित्यं च दशपूर्णमासयोर्हो
मेनोपक्रियाद्विवकपालमस्कारद्वारेणेति न चैतत्सम्भवति भिन्नस्य कदा
चित्कत्वेन नित्यं यत् कृतावभावात्साऽयं नित्यानित्यसयोगविरोधः, तस्मा
द्भेदनिमित्ते होमो विधीयते स चाधिगेपादेकदेशभेदकृत्स्नभेदेऽपि स्यात् ॥

वामादिन्याय । वामे
सर्वदाह प्रायश्चित्तानुष्ठा
नाधिकार्यम् ।

सू० वामे तु सर्वदाहे स्यादेकदेशस्या-
वर्जनीयत्वात् ॥ ५ ॥

“यस्य पुराहाय चायति तं यज्ञ निर्वर्तिर्यद्वाति यदा तद्वि सति
पठते । अथ तदैव हविर्निश्वेदोत्तोरयज्ञस्य प्रायश्चित्ति” इति पुराहायत्वात्
मिन्न पुन प्रयोग कृत्स्नैकदेशत्वात्तयोरधिशेषेण भेदनहोमवत्स्यादिति प्राप्ते
ऽभिधीयते वामे हविषि यत्प्रायश्चित्तं तत्र पूर्वगत्यन्तु सर्वदाहे स्यात्कृत
एकदेशत्वात्स्यावर्जनीयत्वेन नित्यस्याविमित्तत्वयोगात् । अथावर्पनाय
दाहातिरिक्तोदाह एकदेशेऽपि वर्तमानो निमित्त स्यादित्युच्यते तत्र अप
रिज्ञानादिहावर्जनीयोदाहोनाधिक इति तस्मात्सर्वतात्पर्यमिह निमित्तम् ॥

एकहविरातायपि पञ्चशरा
यनिष्ठायाधिकार्यम् ।

सू० यथाश्रुतीति चेत् ॥ ६ ॥

दशपूर्णमासयोर्होमो प्रकृत्य श्रूयते “यस्योभय हविरातिर्माहर्द्वेन्द्र
पञ्चशरायमेव निर्वपे” इति तत्र सशय किमुभयोर्होमो पञ्चशराय उत

अन्यतस्ततोऽप्येति यदाधिकारजन्यायेनोद्देश्यस्य निमित्तस्य विशेषणमवि-
 दितमिति स्थितमेव न तु निमित्तस्वरूपमप्यविवक्षितमिति, इह तु
 यथा नार्तिमात्र निमित्त न हविर्मात्र, मिलित तु निमित्तमेवमुभयशब्दा-
 न्नानात् त्रयमपि मिलित निमित्तमस्तु तस्मादुभयार्तेः पञ्चशराव-इति
 प्राप्ते ब्रूमः 'यच्छब्देऽपक्रम यावन्निमित्त पर्यवस्यति । तावद्वाह्य ततोऽन्यत्तु'
 न्युत्तमप्यविदितम् ॥ यस्यातिमाच्छेदित्येतावता यत्किञ्चिदिति गम्यते
 तच्छ नित्य निमित्त न भवितुमर्हेति सर्वस्य हि सर्वदा यत्किञ्चिद्वर्त-
 मवति अस्तसंश्लिप्तनिमित्ततादिति तथा यस्य हविरिति हविषोऽपि
 नित्यत्वाद्गतोऽवश्यमात्मा हविर्विशिष्टश्च, तावमा च निमित्तपत्तीतिपर्यव-
 सानादुभयपद न निमित्तरूपे न प्रविष्टम् । अथोभयविशिष्टमेव हविर्नि-
 मित्त नार्तिविशिष्टमित्युच्येत तदपि नित्यम् । अथ यस्योभयप्राप्तमित्या-
 तीविशिष्टमुभय तद्विशिष्टा नार्तिर्निमित्त न हविः तदयुक्तं यस्योभय-
 मातर्मिति किं तदुभयमित्याकाङ्क्षा स्यात्, तस्माद्वि शब्दातिशब्दो-
 तावदवश्य विदितैः भवतु हविर्विवता तत् उभयपदसंविधानात्
 द्विशिष्ट सदात्मा सम्यध्यते न स्वरूपेणेति चेन्न यथैव हवि शब्द आ-
 च्छेदित्यनेनाप्यातेन सम्यध्यते तथोभयपदमप्यसमस्तत्वात्तेनैव सम्यध्यते
 न हविषा नामपदानां परस्परसम्यद्गुणानामाप्यातेन सम्यन्यात् तत्र
 यदि यस्य हविर्ताते सम्योभयप्राप्तमिति द्वय निमित्तोक्तस्य पञ्चशरावो-
 विधीयत तथा सति निमित्तयोः हवादेयानामिवाहणादौना क्रियया वशी-
 कारासम्भवात् निमित्ताभ्यामेव वशीकृताया क्रियायाः प्रत्येकसम्यन्य-
 मित्तेऽप्यप्यभेद पुनरपि हविर्तातेश्चान्यतातांयविजिह्वेति तत्रापि नैमि-
 त्तिक म्यादिति सिद्धं न समीहितम् । उभयार्तिमात्रमनिरूपित न निमित्त
 भवतीत्यवशिष्टेशाश्रयते, यद्यपि चोभयपदमाप्यात दिव्या हविषा
 सम्यध्यते तथाऽपि यदि हविः स्वस्वरूपमुभयपदेन सम्यध्यते हविः स्वस्व-
 चात्तां तथा सति हविर्तातिसम्यन्यस्य निमित्तस्यात्पुनरस्मत्पतमिहिः ।
 अथ उभयपदानुरक्तमात्मा सम्यध्यते तदनुक्त चोभयपदेन तत्र न हि
 पदद्वय हविषा सम्यध्यमानमितरसम्यन्य यावद्विस्तस्यते कारणमापादृशः-

स्वरूपेणैव सप्रत्यक्षसम्भवात् । अर्थातिरेकोभाभ्या विशिष्टा निमित्त स्यात्तथा
 पक्षैकेनेतरैरनिरपेक्षेण विशेषणाविमित्तत्वेन चाविवक्षितसाहित्यत्वाद्
 धिरातिमात्रमुभयार्तिमात्रं च निमित्तं स्यात् अन्यतरानुरक्तायास्त्वन्यतरैण
 सम्बन्धं द्विरुच्चारणाद्वाक्यभेदः स्यात्, अतो नोभय निमित्तमनिपाति तत्र
 चान्तं हर्तिमात्रमुद्दिश्य पञ्चशरावे विधीयमाने यद्भुभयत्व हविषि विधीयेत
 ततो वाक्यभेदः, परिच्छेदकत्वेन च विधीयमानं विधीयेत यावद्विमित्तं च
 नैमित्तिकानुष्ठानस्य निश्चितत्वाच्च परिच्छेदकाकाद्वा निश्चितं च सर्वत्र
 नैमित्तिके विधीयमानमणुभयत्व परिमप्यार्थं स्यात् न चैकेन वाक्येन
 विधिः परिमप्या च सम्भवतीत्यादि दूषणजातं यद्वाधिराणोक्तमनुसन्धा
 तव्यं तस्माद्बुधिरातिमात्रं निमित्तम्, उभयपदं त्वेव योज्यं न सायन्तो-
 हर्तिरेव निमित्तं न प्रातर्दाहर्तिरेव किं तूभयमपि परस्परानपेक्षनिमित्तं
 मिति ॥

होमाभिपद्योभयकतुरेव भव
 याधकरणम् ।

सू० होमाभिपद्यभक्षणं च तद्वत् ॥ ७ ॥

होमिष्टोमे श्रुतम् 'अभिपुत्य हुत्वा भवयन्तीति तत्र किमभिप
 योहोमश्च प्रत्येक भवस्य कारणम् ? उत सहत्येति ' उद्दिश्यत्वाच्च साहित्य
 तयो शक्यं विवक्षितुम् । तत्त प्रत्येकमेवाभ्या भवणं प्रतिभूयते ॥ न ह्येकेनैव
 वाक्येनाभिपद्यहोमौ निमित्तत्वेनोद्दिश्य भवणं विदधता तत्साहित्यमपर
 शक्यं विधातुं वाक्यभेदप्रसङ्गात् अतः प्रत्येकमेष निमित्तत्वम् ' उच्यते
 "निमित्तत्वे भेदेऽश्वमेकैकस्य निमित्तता । होमाभिपद्यकर्तौ तु भवद्वाक्येन
 उच्यते' ॥ द्वितीयानिर्दिष्टसोमसस्काराया भवस्तं प्रति प्रयोजनान्तरप्रयु
 क्ताभिपद्यहोमकर्तौ गुणत्वेनोपाद्रीयमानो विवक्षितविशेषणो भवति, तत्रा
 र्थिकं होमाभिपद्यगोर्निमित्तत्वं न शाब्दम् अभिपद्यहोमसमानकर्तृकं तु
 भवणं शाब्दं तेनाभिपद्यसमानकर्तृकस्य होमसमानकर्तृकस्य च द्वयं वि
 वक्षितसाहित्यं भवणाद्भूय, अतो येनोभयमनुष्ठितं स एव भवयेत् ॥

पुनराधानं प्रति धन्यनुममद
 यस्य निमित्तता धकरणम् ।

सू० पुनराधेयमोदनवत् ॥ ८ ॥

“यस्योभाग्रन्ती अनुगताग्रभिनिष्ठावेदभ्युद्विषाद्व्या पुनराधेयं तस्य
 प्रायश्चित्ति” इति किमुभयानुगमोनिमित्तम्? उतान्यतरानुगमोपीति सम-
 स्तपञ्चशराव्यायेनान्यतरानुगममात्र निमित्तमिति प्राप्तेऽभिधीयते ‘सत्यं
 निमित्तवेलापामुभावित्यविवक्षितम् । नैमित्तिकं तु नैवेतदेकव्याख्याद्वय-
 मम्” पुनराधेयं हि वाक्यान्तरं यादृशमद्यत तादृशमेव गार्हपत्याह-
 यनीययोद्दृष्टाभिनिष्ठावनवेलापामनुगतयोक्त्यादृक्त्वेन चोद्यते, तच्च
 सहितयोरेव तयोक्त्यादृक्मद्यत नान्यतरस्य अतन्तादृशमेवात्र विधीय-
 मातमन्यतरानुगमेन कार्यं कर्तुं सममिति उभयानुगमे स्यात् ॥

पञ्चशराव्यायेन कर्मान्तरं
 तादृशकरणम् ।

सू० पञ्चशरावसु द्रव्यश्रुतेः प्रति-
 निधिः स्यात् ॥ ८ ॥

“यस्योभयं हविरातिर्माहर्द्धेन्द्र पञ्चशरावयोद्वयं निर्वये” इति कि-
 मार्त्तदेहाहर्मातिनिधित्वेन पञ्चशरावोऽमावास्याक्रमेण एव साधनत्वेन
 विधीयते? उत कर्मान्तरं हविरातो निमित्ते चोद्यते? इति “आर्त्तत्वाद्
 द्रव्ययोरन्यत्क्रमेणोद्दृश्यमीप्सितम् । लाघवव विधेरवमतोद्दृश्यविधिर्भवेत्” ॥
 मनु पञ्चशरावपरिमाणमोद्वयमिन्द्रस्व देवतेति ब्रह्मोऽर्थाः प्राप्ते
 कर्मणि कथं विधीयेत पञ्चशरावशब्दार्थमेक विधास्यामः तेन बहुव्री-
 हिणा अत्र अन्यशब्दार्थं चोद्वयं इति परिमाणविशिष्टो विधीयते साक्षात्-
 स्यान्नानापथा च तद्व्यवसायकैरेन्द्रपदं नित्यानुवादस्तस्याद् द्रव्यविधिः,
 इत्यने “स्यान्नपथा हि नैकानात्माकिन्दिन्द्रस्य लभ्यते । महेन्द्रस्यापि मन्वा-
 दात्तस्मादिन्द्रो विधीयते ॥ प्राप्ते कर्मणि नैकेन विधिना द्रव्यदेवतेत्यर्थो
 विधानुं ताभ्यां तु विशिष्टं कर्म चोद्यते ॥

पञ्चशराव्यायेन नैमित्तिक
 दम्पताद्व्याधिपिकायम् ।

सू० स प्रत्यामनेत्स्यान्नात् ॥ १० ॥

तदिदं कर्मान्तरं किममाश्रया प्रत्यामनेत्? उत तस्या वशाद्? इति
 संशयः, तत्र पञ्चशराव्य कार्यामपेक्षते देहाहपोत्वात्तस्यादमाश्रयानिर्देश-

मावास्यायामिति किमयं वत्सविशिष्टव्रतविधिः? इत व्रतानुवादेन वत्स-
विधिः उत वत्सापाकरणव्रतकालोपलक्षणः? मिति संशयः, तत्र वत्सविशि-
ष्टव्रतविधानं रागप्राप्त्याद्वा भोजनस्य तदनुवादेन वत्सविधिः, न वत्सस्य
व्रते पाण्यादिवत्करणत्वं सम्भवति । अथ वत्समेव व्रतयेत् तदशक्यं विश-
सने च वत्सश्लाघात्, विधन्ततरश्च पुरा वत्सानामपाकरणार्थं श्रुती
यातामिति विद्यते तेनैतदशक्यम् अतो व्रतोपायनस्य वत्सापाकरणेन
कालो लभ्यते ॥

अहिंसेत्यादिपुण्यकालस्य
महत्त्वस्य यदुभयसाधारणता
ऽधिकारकम् ।

सू० कानश्चेत्सन्नयत्यच्चे तस्मिन्नेत-
योगात् ॥ १३ ॥

किमयं कालः साक्षात्प्राप्तजिन एव? अथ साक्षात्प्राप्तजिनोऽपीति
विचारः, साक्षात्प्राप्तप्राप्तजिनो वत्सापाकरणभावात् न तत्कालितकालस-
म्भवः । ननु चैकपुरोडाशावामपि अनपायो हि कालव्येति वक्ष्यते तेन अथ
गतायं सत्यं तत्रोपानीतोमीयाभावेऽपि आपेयेन तदुपलक्षणसम्भवः, इह
वत्सापाकरणमेवोपलक्षणं तदभावे केन कालो लभ्येतेति विवेचोऽऽशङ्का
उच्यते सर्वथा तावदुपलक्षणमेव वत्सापाकरणं तच्च स्वकालवृत्तिं व्रतकाल-
लवयति, तदयमर्थः योवत्सापाकरणकालस्ततः पूर्वकाले व्रतमिति, स चाय-
माहव्याधानात्परवात्तन कालो ऽसाक्षात्प्राप्तजिनोऽपि सम्भवति, तस्मात्सत्या-
प्यनेन कालेनाधिकारः ॥

सह शापयेत्यस्य कालवि-
धायकताधिकारकम् ।

सू० प्रस्तरं शाखाश्रयणवत् ॥ १४ ॥

“सह शाखायां प्रस्तरं प्रहृती” इति वचनं किं प्रस्तरप्रहरणादुत्थेन शा-
खा विभक्तेः? उत शाखाप्रतिपत्तिं प्रहरणं प्रस्तरप्रहरणकाले विधीयते? इति
प्रहरणादुत्थे सत्ययाऽपि शाखा हर्त्तव्या प्रतिपत्तिव्ये तु नेति चतुर्थे हर्त्ते-
र्यजतिरुपस्थात्तत्र प्रस्तरस्य गुणभावात् शाखाया अपि सह-शब्देन तत्तु-
ल्यत्वाच्चमादुपलक्षणभावात् न शाखाया यज्ञो साहित्यं प्रहरणमात्रे श्रव-
णात् हर्त्ता च प्रस्तरस्य प्राधान्यात् शाखाया अपि प्राधान्यमित्युक्तम्,
इह पुनर्भवतु प्रहरणे सहभावस्तथाऽपि न प्राधान्यम् अथ हि शाखायाः

यत्प्रस्तरं प्रहरति तत्सह शाखाया नान्ययेति शाखासंसर्गः प्रस्तरस्य प्रक्षिप-
माणस्याङ्गं मैत्रावरुणयहस्येव पयःसंसर्गः, यदि प्रस्तरहरणकाले शाखा-
प्रहरणं विधित्सितं तदा प्रस्तरेण सह शाखां प्रहरेदित्युद्देशं वचनं स्यात्,
तस्मात्प्रस्तराद् शाखा, ततश्चामत्रयताऽपि प्रस्तरार्यत्वेन शाखा हर्तयेति
पूर्वपक्षः, सिद्धान्तस्तु प्रस्तरं प्रहरेदित्यर्थः प्रस्तरं प्रहरणेन प्रतिपादयेत् सह
शाखयेति, यदि च शखापि प्रतिपाद्यते ततः शाखाया सह प्रस्तरः प्रति-
पादितो भवति नान्यथा, तेन शब्दस्वारस्यात्तादृक्शखापि प्रतिपाद्येति
गम्यते, न च प्रकारान्तरमस्ति येन प्रतिपत्तिर्वाध्येत । किञ्च तत्र तत्रोप-
युक्ता शाखा प्रतिपत्तिमपेक्षते नोपयोगान्तरमस्तीति प्रतिपत्तिः, प्रस्तरग्रहणं
तु तत्काले प्रतिपत्तिः शाखायाः कथं स्यादित्येवमतः सचयत एव शाखा-
प्रहरणमिदमपि प्राप्तद्विक्रमेवाधिकरणं व्रताकालोऽसचयतोऽपीत्युक्तं, शा-
खाहरणं तु नैवं किन्तु सचयत एवेति । यद्वा यत्सापाकरणं कालोपलक्षण-
मित्युक्तं प्रस्तरप्रहरणमपि कालोपलक्षणमित्युच्यते ॥

इति शास्त्रदीपिकायां षष्ठस्य चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥

अथ पष्ठाध्यायस्य पञ्चमः पाद आरभ्यते ॥

वशां भ्युदयेदो निमित्ति-
कवेवताऽपनधाधिकरणम् ।

सू० अभ्युदये कालापराधादिज्याचो-
दनां स्याद्यथा पञ्चशरावे ॥ १ ॥

अकाले प्रक्रान्तो दर्शः प्रायश्चित्तमाश्रितं “यस्य हविर्निर्हृत् पुरस्ताच्च-
न्द्रमा अभ्युदियात्स त्रेधा तण्डुलान्विभजेद्ये मध्यमा. स्युस्तान्मये दाजे
पुरोडाशमष्टाकपालं कुर्याद्ये स्यविष्टास्तानिन्द्राय प्रदाजे दधंश्चरु येऽणि-
ष्ठास्तान् त्रिण्यत्रे त्रिपिष्टिष्टाय शते चरुमिति, तत्र सशयः किं कर्मन्तर
मिदं मुत प्रक्रान्तस्यैव दर्शस्य देवताभ्योपनयो देवतान्तरसंयोगश्च त्रैव्यतः
इति, “अनेकार्थविधायित्वात्कर्मन्तरविधिर्भवेत् । प्राप्तरुमानुवादेन नाने-
कार्थविधिः समः” । अभ्यादयो देवतास्तद्गुणाश्च दानृत्वादयोदधिर्हृतयो-

हविर्भूयस्यविर्वाप, तस्मात्कालप्रवृत्तिमात्रं निमित्तमिति प्रागपि निर्वाद्युदये ज्ञाते कर्तव्यमेव नैमित्तिकम् ॥

अनिरुप्तेभ्युदये चैकतोभ्यो
निर्वापाधिकरणम् ।

सू० अनिरुप्तेभ्युदिते प्राकृतीभ्यो
निर्वपेदित्याश्मरथ्यस्तण्डुलभू
तैप्रपनयात् ॥ ४ ॥

कर्मप्रवृत्तिमात्रं निमित्तमिति स्थित नैमित्तिकस्तु देवताऽपनयो
देवतान्तरसयोगश्च किं निर्वापोत्तरकाल तण्डुलावस्ये हविर्पि कर्तव्यो नि
र्वापस्तु प्राकृतीभ्य एव स्यात् ज्ञातेऽप्युदये? उत वैकृतीभ्य एव निर्वाप? इति
संशये तण्डुलपहणात्तदवस्यस्यैवापनयः, नैतदेव हविर्मात्रोपलक्षणात् तण्डु-
लपहणं न स्वरूपेण विवक्षितं, तद्विवक्षाया हि दधियतयोरनपनयात्
देवतान्तरसयोगवचनमनुपपन्नं स्यात्तस्मात्प्राद् निर्वापादभ्युदये वैकृतीभ्य
एव निर्वापः ॥

किञ्चिद्विरुद्धोभ्युदयोऽविष्टस्य
तूष्णीं निर्वापाधिकरणम् ।

सू० विनिरुप्ते न चतुर्मुष्टीनाम-
पनयस्तदुक्तत्वात् ॥ ५ ॥

यकस्मिन्दुयोर्वा मुष्ट्यो प्राकृतीभ्यो निरुक्तयोर्वाऽभ्युदयोऽप्यन-
म्यते किं तद्वा शेष प्राकृतीभ्योनिर्वप्यम्? उत वैकृतीभ्यो? उद्यथा तूष्णीं
मिति संशये "प्राकृतीनां प्रवृत्तत्वात्ता एवावशिष्टेऽपि स्युः निमित्तानन्तरं
नैमित्तिकेपनयस्तयोगश्च कर्तव्यस्तस्माद्वैकृतीभ्य, शेषं दद्यात्, सत्यं,
निमित्तानन्तरं नैमित्तिकं तत्र विभागस्य संयोगमात्रावेतत्त्वेनाद्यवशेऽपि
सम्भवादवशिष्टो निर्वापाश्च प्राकृतीभ्यस्तावदपनेतव्य इत्येतद्वृत्तीम्, वैकृ-
तीभ्यस्तु संयोगोऽस्यामवस्थाया न सम्भवति ताहि प्राकृतीनां स्थाने संयोग्याः
पदार्थेन च प्राकृतीनां संयोगो विहितो नाद्यवशेन तेन वैकृत्योऽपि पदार्-
थेन संयोजयितव्या नाद्यवशेन न च सामिक्तं निर्वापे वैकृतीनां पदार्थ-
संयोग सम्भवति तस्मात्प्राकृतीभ्योऽपनीतो वैकृतीभ्यश्वासयुक्तोऽवशिष्टो-
निर्वापाशतूष्णीं कर्तव्यः ॥

सवयसत्रयदुभयस्य
याम्युदये प्रायश्चित्ताधि-
करणम् ।

सू० सान्नाय्यसंयोगान्नासन्नयतः
स्यात् ॥ ६ ॥

क्रियमभ्युदयेष्टिः सत्रयत एव स्यात्? दुतासत्रयतोऽपीति संशये
एतत्तु वदं दधनि चरुमिति श्रवणादसत्रयतश्च दधिष्ठतयोरभावात् नास्ति
नैमित्तिके सामर्थ्यं तस्मात्सत्रयत एवाधिकारः सत्य यदि दधिष्ठते चोत्तर
धिकरणत्वेन चोक्त्याता न त्वेवं वाच्यभेदप्रसङ्गात् न ह्येक वाक्य स्यवि-
ष्टासाण्डुलानुद्दिश्य देवतान्तरं दध्यधिकरणत्वेन चोक्त्या विधातुम् अत
स्तण्डुलान्दधिष्ठते चोद्दिश्य देवतामात्रं विधीयते, न चोद्दिश्याना साहित्य
विश्रुतिसमताः ऽसन्नयतोदधिष्ठता भावेऽपि तण्डुलानां देवतान्तरसंयोग
कर्तव्यः ॥

सत्राय प्रयुक्तमात्रस्य
विश्रजिज्ञाधिकरणम् ।

सू० साम्युत्थाने विश्वजित्क्रीते विभाग-
संयोगात् ॥ ७ ॥

यदि सत्राय दीक्षितानां साम्युत्तिष्ठान्ते सोमप्रभज्यविश्वजिता
यजेते 'ति क्रिय विश्वजित्क्रीतराजकस्यैवोत्थाने? उताक्रीतराजकस्यापीति
विचारः, 'नैमित्तिकमिदं सोमविभागेन विशेषितम् । नाक्रीतराजकस्यैत-
च्छस्य क्रीते भवेदतः । उच्यते यदि सोमविभागोऽयमहुत्वेन विधीयते तत
एव भवेदेव त्वयं प्राप्ते । न चोद्यते क्रीतराजकस्य तावद्वयमाप्तं सोमवि-
भागोऽप्योन्तरविभागश्च विधातव्यः अक्रीतराजकस्य त्वशस्यत्यादेव
विधेयो विभागः तस्माद्रागप्राप्तद्रव्यविभागानुवादेमात्रमिदं सोमग्रहणं तु
प्रदूशनार्थं विश्वजिन्मात्रं तु विधीयत इत्यक्रीतराजकस्यापि स्यात् ॥

दीक्षापरिमाणस्य द्वात्रिंश-
शतत्वनियमाधिकारणम् ।

सू० दीक्षापरिमाणे यथा काम्यवि-
शेषात् ॥ ८ ॥

नैमित्तिकप्रसङ्गाद् दीक्षानिमित्ता धर्मो क्रियन्तं कालमनुवर्तन्त
इत्येवमयं दीक्षापरिमाणं विन्यते, ज्योतिष्टोमे श्रुतानामेकादीक्षातिष्ठोदीक्षा
द्वादशदीक्षा इत्येवमादीनां सर्वेषां क्रि ज्योतिष्टोमे विकल्पेन निवेशः? उत

उदयमानोयोत्कर्षोऽपि प्रति
होमाननुष्ठानाधिकारणम् ।

सू० प्रतिषेधोऽर्थोऽर्थमवभृथादिष्टेः ॥ १५ ॥

कृतेऽवभृथे यद्वादवसानोयोत्कर्षो देवाद्ववति तदा किमग्निहोत्र
कर्तव्यमकरणे च प्रतिहोमः स्यादथवा न कर्तव्यं प्रतिहोमश्च न कर्तव्यं
इति, तत्रावभृथस्य दीतोन्मोचनत्वात्तदुत्तरकालं कर्तव्यमग्निहोत्रप्रकरणे
च प्रतिहोमः स्यात् सत्य, दीता निरुत्ता तथाऽप्येतया पुनराधेयममित्ये
षाऽग्निहोत्रं जुहोतीति वचनेन कृतादवसानोयस्याग्निहोत्राधिकारप्रतिपा-
दनाच्च ततः प्रागधिकाराभावादकर्तव्यमग्निहोत्रम अकृते च न प्रतिहोमः ॥

प्रतिहोमे मायमग्निहोत्र
प्रभृत्यारम्भाधिकारणम् ।

सू० प्रतिहोमश्चेत्सायमग्निहोत्रप्रभृ-
तीति हूयेरन् ॥ १६ ॥

ये इतिष्ठस्ये प्रातरग्निहोत्र
प्रभृत्यनुष्ठानाधिकारणम् ।

सू० प्रातस्तु षोडशिनि ॥ १७ ॥

होत्राचिन्तेषु यदि होमाः स्युः कस्तेषां क्रम इति युगपदुपस्थिता
नामनियमः, येनैव क्रमेणातिपक्षास्तेनैव कर्तव्यास्तेनाग्निहोत्रादिषु साय
मग्निहोत्रप्रभृतयः प्रतिहोमाः षोडशिनि प्रातः प्रभृतयः ॥

भेदनादिनिमित्तकहोमस्य
दशंपूर्णमाहाङ्गताधिकारणम् ।

सू० प्रायश्चित्तमधिकारे सर्वत्र दोष
सामान्यात् ॥ १८ ॥

गत प्रासङ्गिकं पुनः प्रायश्चित्ताधिकारमनुसन्धत्ते दशंपूर्णमासयो
श्रुतो 'भिन्नं जुहोती'ति होमः किं यत्र यत्र भेदस्तत्र तत्र सर्वत्र स्यात्? उक्त
प्रकरणे एष निदिश्यत इति सन्देहे वाक्येन यावद्विहितं नैमित्तिकमवग-
म्यमानमश्रय प्रकरणेन प्रकृतेऽवस्थापयितुं तस्मात्सर्वत्र स्यादिति मन्या-
नस्योत्तरं नैमित्तिकस्यापि तावदवश्यं फलेन भाषितश्च तदभावे विध्ययो-
गात् तत्राप्रतीतफलरूप्यनात् प्रकृतैरुवाच्यते च बलीयसीति तत्रैव निवेशः ।

व्यापकशब्दार्थनिर्णयविधि
करणम् ।

सू० व्यापकस्याशुगतौ यदभोज्यमार्या-
णां तत्प्रतीयेत ॥ १९ ॥

“आपचमस्य प्रहरती”ति श्रूयते तत्र आपच-शब्देन क्रियुष्यत इति शस्त्रेनैवोपक्रम तत्रोत्तरं यदार्थाणाममेव केचकीटावपवादि तद् आपच प्रतीयेत ॥

अपच्छेदयोगपटो पि प्राप
विस्तारधिकरणम् ॥

सू० विभागश्चनेः प्रायश्चित्तं योगपटो न
विद्यते ॥ २० ॥

ह्येतिष्टोमे ब्रह्मिष्यमान सर्वता यदि प्रसीताऽपच्छिन्नादुत्सृजे
तत्र दद्याद्यादि प्रतिहताऽपच्छिन्नात्सर्ववेदस्य दद्याद्याद्युद्धाताऽपच्छि
न्नाददत्तिण न यद्यपिष्टा तेन पुनर्पञ्चेत तत्र तद्दद्याद्यत् पूर्वस्मिन्
दाप्यन्त्या 'द्विति तद् दद्याद्यात्प्रतिहर्षारपच्छेदो युगपद्वयति तदा कि
प्रायश्चित्तं कर्तव्यं न वेति सशय तत्रोभयाभ्यां क्रियमाणाऽपच्छेदो नैकेन
प्यपट्टेण शक्यते तस्माद्योगपट्टे निमित्तविघातात् प्रायश्चित्तं न कर्तव्यम् ।
“स्यादेश यदि कर्तुं सापेक्षमुभयोर्भवेत् । एकैकस्य तु यत्र न निर
पेक्षेण जायते ॥ विच्छेदस्तेन कर्तुं द्वयोः प्रत्येकमस्ति न । कालमात्रं तु
तत्रैव प्रायश्चित्तमती भवेत् ॥

पि गपटो ऽपच्छिन्न
शब्दद्वयव्यतिरिक्तत्वादि-
करणम् ।

सू० तत्र विप्रतिषेधादिकल्पः
स्यात् ॥ २१ ॥

योगपट्टे प्रायश्चित्तद्वयमावर्तति तत्किं समुज्जीयतेऽयं प्रिकल्प
इति विचार तत्र विकल्पस्यान्याप्यत्याग तेन पुनर्पञ्चेतेति प्रयोगद्वय
सम्भवात् । पूर्वस्मिन्वद्राक्षिप्यम वक्षरस्मिन् सर्ववेदमिति उभय
सम्भवात्समुज्जय नैतद्वैष, यत्र हि प्रयोगे निमित्तं तस्यैव नैमित्तिक
प्रायश्चित्तमङ्ग न प्रयोगान्तरे क्रियमाणेन प्रायश्चित्तेन निमित्तगत प्रयोगस्य
सादुपगम भवति तस्मादेकस्मिन्नेव प्रयोगे द्वयमावर्तति तदगमय समुज्जीय
मिति प्रिकल्प ॥

आनुपूर्व्येणापच्छेदोऽप्युक्तः
अन्तर्निमित्तमप्युक्तः
आपच्छिन्नम् ॥

सू० पौर्वापर्ये पूर्वद्वयान्यं प्रकृतियत् ॥ २२ ॥

यत्रानुपूर्व्येणोद्गाद्यतिहर्षारपच्छेदो भवति तदा किं पूर्वात्पत्र
निमित्तं प्रापश्चित्तं कायं ? मुतोत्तरनिमित्तं ? मिति सशयः तत्र पूर्वनिमित्तम
सज्जानधिरोधं निर्जिघ्रस्यगम्यते तद्विरुद्धत्वादशम्यमवगन्तुमुत्तरम्, अतः
पूर्वप्रलीयक्ष्यम एव प्राप्ते अत्राभिधीयते नात्र पूर्वोत्तरस्य ज्ञानस्योत्पत्ति
शक्यते निरोद्धुं प्रत्यक्षेण वाक्येन तदेव 'मुत्पाद्यत एव' तज्ज्ञोपजायमान
स्वविरुद्धं पूर्वज्ञानं बाधमानमेकोत्पद्यते तेनोत्पन्नमपि पूर्वप्रापश्चित्तज्ञान
मिथ्या भवति बाधिततयादुत्तरस्य तु न किञ्चित्बाधकमस्ति, न हि पूर्व-
विज्ञानमुत्तरबाधेनोत्पद्यते तस्यामवस्थायामुत्तरस्यानुपजातत्वात् ज्ञाते
तूत्तरविज्ञाने ज्ञायमानेनैव तेन बाधितं पूर्वविज्ञानमसत्त्वात् कर्मोभूत
नोत्तरं बाधितुं समते तस्मात्पूर्वोद्देवत्यम् । नैमित्तिकशास्त्राणां ह्ययमर्थः
प्रागन्यथाकृतं योऽपि क्रतुर्निमित्तं सति अन्यथा कर्तव्य इति तत्तत्त्व
यथानित्यं द्वादशशतज्ञानमुत्पन्नं प्राश्नात्येदैव नैमित्तिकेन सर्वत्रेदसदानादि
ज्ञानेन बाध्यते तथा नैमित्तिकमपि पूर्वं निश्चितमुत्तरेण बाध्यते ॥

उद्गातुवन्तः पच्छेदोप सव
सदावगादानाधिकारश्च ॥

सू० यद्युद्गाता जघन्यः स्यात् पुनर्यज्ञे
सर्वत्रेदसं दद्याद्यथेतरस्मिन् ॥ २३ ॥

पौर्वापर्यं जघन्यनिमित्तं प्रापश्चित्तमिति स्थितं तद्वदोद्गाता
जघन्यो भवति तदा पुनर्यज्ञे किं सर्वत्रेदसं देव ? मुत द्वादशशत ? मिति
सशयः, तत्र यत्पूर्वस्मिन् दास्यन् स्यादिति यदेव क्रतुस्य भावतो देयं तदेव
प्रतीकते तच्च द्वादशशतं तस्मात्तदेव पुनः प्रयोगे देयमित्येकं पूर्वपत्र,
पूर्वस्मिन् प्रयोगे प्रथमं द्वादशशतं दास्यन्नासीत्प्रतिहतं त्वपच्छिद्ये
सर्वत्रेदसमत उभयमपि पुनः प्रयोगे यत् पूर्वस्मिन् दास्यन् स्यादिति शक्य
यत् तस्माद्विकल्प इति द्वितीयः ॥ सिद्धान्तस्तु द्वादशशतं सर्वत्रेदसेन
बाधितमता न तद्दास्यन् भवति सर्वत्रेदसमेव तु दास्यन् भवति, तस्मा
त्तदेव पुनः प्रयोगे स्यात् । ननु तदप्युद्गातिरूपेण बाधितं, नेति द्रुमः, न
शुद्धाचरच्छेदेन पूर्वोद्गाता बाध्यते किं तर्हि पूर्वस्मिन्नप्यग्रे दातव्यं

सती दक्षिणा तत उत्कृष्य उत्तरस्मिन् प्रयोगे नितिष्यते पूर्वप्रयोगे
 सोद्गात्रपक्षेद्वेलाया द्वादशशतं साधित्वा सर्ववेदसमेव दातव्यमासीत्
 अतस्तदेव पुन प्रयोगे देयम् ॥

अहर्गणं यद्वच्छेदेन
 सर्वेषामावर्तनाधकार
 यम् ।

सू० अहर्गणे यस्मिन्पक्षेदस्तदा वर्तते
 कर्मपृथक्त्वान् ॥ २४ ॥

द्वादशाहादिष्वहर्गणेषु यदा कस्मिंश्चित्दहन्मुद्गात्रपक्षेदो भवति
 तदा किं कृतव्यं अहर्गणस्यावृत्तिः २ इमं तदेवाहवावर्तते २ इति सशय साधन-
 निरतिशयाद् धर्मोणा गणस्य च साधनत्वात् तस्यैवादिक्षितस्य सत्यापन
 पुन प्रयोगश्चेति प्राप्तेऽभिधीयते 'यद्य छत्वात् समूहस्य न फलं भति
 सोदना । यागस्य सोदना तत्र यागा प्रत्यक्षमेव मे । अतोमिषोऽनपेक्षास्ते
 यागा स्वाङ्गमस्मिता फलं सहस्य कुर्वन्ति स्वापूर्वद्वारमाधिता । तेन
 यस्मिन्पक्षेदस्तदावृत्तिगुणान्वितं अनावृत्तिगुणैरन्यै सहस्य कुर्वते
 फलम् ॥

इति शास्त्रदीपिकाया षष्ठस्य पञ्चम पादः ॥ ५ ॥

अथ षष्ठाध्याये षष्ठ पादः प्रारभ्यते ॥

सर्वे समाप्तकृत्यानां
 षष्ठाध्यायः प्रारभ्यते ।

सू० सन्निपाते वैगुण्यात् प्रकृतिवत्तुल्य
 कस्या यजेरन् ॥ १ ॥

दशैर्गोणमयोः पुण्यभेदेन कन्यभेदे समाज्ज्ञात "रात्र्यव्यासि
 ष्ठादीनां नारायणो द्वितीय प्रयाजस्तनूनपादन्येषामित्यादि, स द्वितीयो
 यादित्वादिर्दिष्ट सत्रपचनेककृतेषु प्राप्तस्तत्र यदिह्यते ॥ किं भिन्नकन्या
 अपि सहस्य सत्रमासीत्तु तन्धकृत्या २ एवेति तदर्थमिदं विवक्ष्यते किं
 वामिष्ठादये । नारायणमायङ्गुत्वेन कतरौ विधीयन्ते २ ॥ उत वामिष्ठानु
 द्विष्य नारायणादि तादर्थ्येन विधीयत इति, तत्र वामिष्ठार्थत्वेन विधाने
 फलकल्पनाप्रकरणोपाध्याय वामिष्ठादय एव नारायणमायङ्गुत्वेन विधी

यन्ते, पट्टी च सम्यन्धवाविनी सत्रेषु च सत्रिणां प्रत्यक्रमेव कर्तव्यमिति स्थितम् ॥ अतस्तत्र वासिष्ठावामिष्टे क्रियमाणा नारायणो वासिष्ठे-
नापि तावत् क्रियत एवेति, अविगुणस्तथा तनूनपाद्रव्यव्यस्तोऽय कञ्चि-
त्कल्पमाश्रित्य भिन्नकल्पा अप्याधिक्रियेत् इत्येव प्राप्ते दूमः वासिष्ठा-
दीन् स्वामित्वेनोद्दिश्य तादर्थ्येन नारायणसादि सिधीयते, तादर्थ्यं च क्रतूप-
कारद्वारेणाऽप्युपपन्नमिति न फलकल्पनापत्तिः, एव च धात्वर्थस्यान्यत्र
विधानात्स निरुद्धविधिर्भवति प्रयत्नोद्देशेन तु वासिष्ठादिविधा धात्वर्थेऽ-
न्यस्य विधानाद्विप्रकृष्टार्थविधान स्यात् अतः सत्रेऽन्यतरकल्पाश्रयणे
ऽप्येषां तेन क्रतूपकारालाभाद्विगुण क्रतुर्न फल साधयेत्, तस्मात्तुल्यक-
ल्पानामेवाधिकारः ॥

भिवक्तव्योऽपि राज
पुरोहितस्य च कुमारपत्ने
धिकाराधिकरणम् ।

सू० वचनात्तु दिसंयोगस्तस्मादेकस्य पा-
णित्वम् ॥ २ ॥

‘एतेन राजपुरोहितो सायुज्यकामो यजेयाता’मित्यत्र सशयः किमयं
पट्टीतत्पुरुषैकशेषः राजः पुरोहितो राजपुरोहितः राजपुरोहितश्च राजपु-
रोहितश्च राजपुरोहिताविति, ततश्च राजद्वयसम्यन्धिनेर्द्वयोः पुरोहित-
योरधिकारः ? उत कृतैकशेषेणोत्तरपदेन तत्पुरुषो, राजः पुरोहितो राजपु-
रोहिता ? विति, ततश्चैकराजसम्यन्धिनेर्द्वयोरधिकारः ? उत कर्मधारयः ?
राजात्मकौ पुरोहिताविति, अथवा द्वन्द्वे । राजा च पुरोहितश्चेति, तत्र
युगपदधिकरणे द्वन्द्वः, तेन एवद्वयमपि लवणाश्रितं स्यात् अतस्तत्पुरुषो-
ऽय समासादुत्पन्न द्विवचन तदर्थस्यैव द्वित्वमाह तस्माद् राजद्वयसम्य-
न्धिनौ द्वौ । यद्वा पुरोहितपदाद् द्विवचन तदर्थस्यैव द्वित्वमाह राजः पुरो-
हितो द्वौ विति, एतस्मिंस्तु पतद्वये पूर्वपद लवणाश्रितं स्यात् । किञ्च
नैकस्य राजः पुरोहितद्वयमस्ति पुरोहित एणीत इत्युपादीयमानस्यैक-
त्वस्य विवक्षितत्वात् प्रथमपक्षे राजपदमनर्थकं राज एव पुरोहितोऽस्ति
नान्यस्य अतोऽप्यभिचाराद्विशेषण सदनर्थकं राजपदं स्यात्, अतः कर्म-
धारयोऽस्तु सोऽपि न राजः पुरोहितत्वाभावात्, धात्वर्थ एव पुरोहित-
त्वेन धरोतव्य इति श्रूयते, तस्माद् द्वन्द्वं प्रतीय, न च तत्र कस्यचिन्ल-

सया युगपदधिकरणे दृष्ट इत्यस्यापवादोदित्युक्तं तन्त्रये, तस्माद्
राज पुरोहितस्य चात्र भिन्नकल्पयोरेव सतोर्वचनादधिकारः ॥

अत्रे द्वास्तमभात्रस्या
धिकाराधिकारस्य ।

सू० सत्राणि सर्ववर्णानामविशेषान् ॥ ३ ॥

सत्रेषु किं त्रयाणामपि वर्णानामधिकारः ? उत द्वास्तमस्यै ? त्रि सि
चार, तदर्थं किं ये यजमानास्त अस्मिन्न इत्यनेन्यस्मिन् यजमानमस्कारत्वेन
विधीयते ? उत यजमाना आत्विज्याहुत्वेन ? त्रि विन्यते ' सत्राणि सर्वव-
र्णाना भेदेनविशेषतः । अहुत्वादिवाक्येषु विशेषः श्रूयते न हि ॥ प्राप्तेषु
त्रिषु वर्णेषु यच्छब्देनोपपन्नतात् । सस्कारार्थमथा तेषामात्विज्यमुपपद्यते ॥
प्रधानभूतेरेव च तै. त्रियमाणमात्विज्यं न गुणभूतानध्यर्षन् कर्तुमपेक्षते
गुणकर्तृपरिच्छेदेन द्वास्तमस्यमात्विज्याहुत्वं तदभावे तदपि द्वाराभावात्
सत्रे प्राप्तेति, तस्मात् त्रयाणामधिकार इति प्राप्ते श्रूमः "नात्विज्यं यजमा-
नानां सस्कारत्वेन लोच्यते । तथा ह्यपेक्षत कार्यमात्विज्यस्य प्रसज्यते" ।
तेन यच्छब्दयोगेर्वापि नो द्वेषः स्वामिनामिह । आत्विज्यमेव तूद्विषय यज-
मानविधिर्भवेत् ॥ प्रकृतितश्च द्वे । धर्मावात्विज्याहुत्वेन प्राप्ते । अत्यकर्म-
कता द्वास्तमकर्तृकता च, तत्रान्यकर्तृकता ये यजमानास्त अस्मिन्न इत्य-
नेन याधिता द्वास्तमकर्तृकतायास्तु न किञ्चित् बाधकमस्ति, अहुत्वा-
मादिशब्दानां प्राप्तेनत्वाविरोधात् तस्मात्प्रकृतितः प्राप्ते द्वास्तमकर्तृ-
कतय बाधनिक च यजमानकर्तृकत्वम् उभय सम्पादयितुं द्वास्तमया एव
महाण्यामासीरिति ॥

अत्रे त्रिष्वामिष्यत्वा
मानस्यमात्रेणाधिकारा
धिकारस्य ।

सू० यागिष्ठानां वा ब्रह्मत्वमित्य-
मात् ॥ ४ ॥

द्वास्तमणामपि किं सर्वेषामधिकारः ? उत त्रिमिष्ठानां तस्मान्न
कन्यानां च ? यद्यथा वेदशानिवाणा तस्मान्नकन्यानां च ? त्रि प्रथय, तथा
विशेषात्सर्वेषां त्रिमिष्टां ब्रह्मेति दृष्टेनो यजमाना ब्रह्मत्वव्यावृत्तयायाऽ-
वश्यं त्रिमिष्टेन भाविन्यजम् यजमानमनकन्यानामधिकार, यद्यपि कश्चि-

स्तोमभागमधीधीत स एव वासिष्ठ इत्यवासिष्ठस्यापि स्तोमभागविदो
ब्रह्मत्वस्यानुष्ठानाच्चावश्यम्भावी वासिष्ठः, वैश्वामित्रो होतेति वचनात्
होत्रमवश्यं वैश्वामित्रेणैव कर्तव्यं, न च भिन्नकल्पनामधिकारोऽस्तीति
स्थितमाद्ये, तस्माद्वैश्वामित्रस्य तत्समानकल्पानां च सत्रेऽधिकारः ॥

सत्रे आहिताग्नेरुपा-
धिकाराधिकारणम् ।

सू० विचारस्य प्रभुत्वादनग्नीनामपि
स्यात् ॥ ५ ॥

किमनाहिताग्नीनामपि सत्राधिकार उताहिताग्नीनामेवेति सं-
शयः सत्राग्नीनां पदार्थत्वाद्यस्य कस्य चिदग्निषु साधितं कर्म सर्वेषां फलं
साधयति ध्रुवम् योदुम्बरीष येन केनचिद्वज्रमानेन समिता, तस्माद्येनकेनचि-
दाहिताग्निना सहत्याऽनाहिताग्नेयोऽप्यासीरन्, नैवम् इष्टिपूर्वकता सोम-
धिकाराणामवस्थिता । इष्टो चानाहिताग्नीनां न कथञ्चिदधिक्रिया । आधा-
तुरग्नयः कार्ये नान्येषां साधयन्ति च । उपप्राहविशेषेण कर्तुंरेव फलान्वयात्
आदधीतेत्यात्मनेपदाद्वाधानुरेधाधानफलेन भवितव्यं, कर्मयोग्यता चान्नीना
फलमतेऽन्येनाहिता अन्यस्य कर्म न साधयन्ति, तस्मादनाहिताग्नीनाम-
नधिकारः, यजमानसंमितौदुम्बरी तु शास्त्रार्थो येन केनचिदपि प्रकृतप्र-
योगगतेन यजमानेन सम्पाद्यत इति वेपथ्यम् ॥

जुह्वादीनां साधार-
ण्यधिकारणम् ।

सू० जुह्वादीनामप्रयुक्तत्वाद्यथाकानी प्रती-
येत ॥ ६ ॥

जुह्वाद्विपात्रेषु चिन्ता, किं यस्य कस्यचित्पात्रेः सत्रं प्रयोक्तव्यम् ।
उतान्युग्निं साधारणानि उत्पाद्यानीति, तत्राग्निषदुपप्राहविशेषविरोधा-
भावात् यस्य कस्यचित्पात्राणि भवेयुः सत्यमयं विरोधो नास्ति किं
त्याहिताग्निमग्निभिर्देहन्ति यजपात्रैश्च दहन्तीति तथा दक्षिणे हस्ते जुहू-
मासादयेदित्यादिष्वचनैः पात्राणां दाहे गुणभावः सादनप्रतिपत्तिश्च
विधीयते, तत्रादि कस्यचित्पात्रैरुपक्रान्ते प्रयोगे तस्य यजमानस्य दिष्ट-
गतिः स्यात् ततस्तस्य संस्कारः पात्राणां च प्रतिपत्तिर्होयेत, यदि तु तैर्द-
क्षेत तदा प्रक्रान्तः प्रयोगो विगुणः स्यात्, तस्मात्साधारण्यनुत्पादोत् ॥

विकृतसप्तदशसामिधेनीषु सू० पुरुषकल्पेन वा विकृतौ कर्तृनियम
वर्णत्रयाधिकाराधिकरणम् ।

स्याद् यज्ञस्य तद्गुणत्वादभावादितरान्

प्रत्येकस्मिन्नधिकारः स्यात् ॥ ७ ॥

शास्त्रिष्टिषु आध्वरकल्पादिषु सप्तदशसामिधेनीरनुब्रूयादिति
श्रुतं तासु किं वैश्यस्यैवाधिकारः ? उक्तं त्रयाणामपीति, सशये दशपौर्ण
मासप्रकरणपठितेन सप्तदश वैश्यस्येति वाक्येन साप्तदश्याहुत्वेन वैश्या
विधीयते कर्त्ता, न च प्रकृतौ साप्तदशयमस्तीति यत्राध्वरकल्पादौ तद्वि-
हितं तत्रैव वैश्यविधिस्तेन वैश्यकर्तृकसाप्तदश्याहुत्वादध्वरकल्पादौ वै-
श्यस्यैवाधिकारः, मैत्र 'प्रकृतौ हि युतं वाक्यं ततो नोत्कर्षमहंति । तस्माद्वै-
श्यानुवादेन साप्तदश्य विधीयते' तच्च वैश्यनिमित्तत्वात्प्राञ्चदश्यस्य वा
धकैकैर्ब्रह्मणे साप्तदश्यं कृत्वह्नुमुच्यते, तदनेमिसिक्तत्वेन त्रयाणां
न विशिष्यते, तस्मादध्वरकल्पादौ त्रयाणामधिकारिता ॥

इति शास्त्रदीपिकाया षष्ठस्य पट्टः पादः ॥ ६ ॥

अथ षष्ठस्य सप्तमः प्रारभ्यते ॥

विश्वजिति पित्रादीनाम्
देवत्वाधिकरणम् ।

सू० स्वदाने सर्वमविशेषात् ॥ १ ॥

विश्वजिति 'सर्वस्य ददाती'ति श्रुतं, तत्र किं ज्ञात्यादीनामपि
स्व-शब्दवाच्यानां दानं ? मुक्तं धनस्यैव यन्नास्य स्वामित्त्वमिति सशये स
र्वेषां स्व-शब्दवाच्यानां दानमविशेषात्, शक्यन्ते च पित्रादयोऽपि परवि-
धेया कर्तुं परस्वत्वापादनं हि दानम् अतः पित्रादयोऽपि देवा, नैतद्वैवं न
हि शक्यन्ते दातुं स्वत्वत्यागपूर्वकं हि परस्वत्वापादानं दानं, न च दीयमा-
नोऽपि पिता न पिता भवति, यत्र तु प्रभुत्वयोगेन स्व-शब्दवृत्तिस्तद्वत्
दातुं, तस्मिन् हि दत्ते पूर्वस्य स्वामित्त्व निवर्तते परस्य च स्वामित्यमुप-
जायते, किञ्चायं स्व-शब्दोऽपि भिद्यता शक्त्याऽऽत्मात्मोपजातिधनेषु च
तंते तत्रैकस्मिन् प्रयोगेऽप्येक एवार्थः, तत्र धनस्य दानसम्भवात्तद्विषय
एव स्वशब्दस्तस्मादुनस्यैव दानं न पित्रादीनाम् ॥

विश्वजिति पृथिव्या भवे
यत्वाधिकरणम् ।

सू० नभूमिः स्वात्सर्वान्मृत्युविशिष्टत्वात्

॥ २ ॥

येय महोपृथिवी भा देया नेति सापि सार्वभौमस्य धनमिति
मन्यमानो दानमाह नासौ कस्यचित् स्व, राज्य हि स्वयिपपरिपालन-
कण्टकोद्वरणशतित्वेन कर्षकादिभ्यः करादान दण्डोभ्यश्च दण्डादान-
मिति एतावान् सम्यन्धः, न स्वामित्वमतो न सार्वभौमो महापृथिवी
दद्यान्माण्डलिकश्च मण्डलम् ॥

विश्वजिति अथवादीनाम
देयताधिकरणम् ।

सू० अकार्यत्वात्ततः पुनर्विशेषः स्यात् ॥

३ ॥

विश्वजित्येव “न केसरियो ददाती”ति हि श्रुतं तत्र केसरियो
दान नेति विहिंस्रमतिपेधात् पक्षे दान पर्युपादासस्त्वयम् अपि तु वाक्य-
शेषः स्यादित्यनेन न्यायेन अथ च तस्यैव न्यायस्य प्रपञ्च प्रसङ्गादिहेतुः ॥

विश्वजिति विद्यमानानां
मेव सर्वस्याना दानाधिकर-
णम् ।

सू० नित्यत्वाच्चानित्यैर्नास्ति सम्यन्धः ॥

४ ॥

“सर्वस्वं तदाती”ति किं यत्पुरुषस्योपभोग्यं स्व कुप्याकुप्यशयनाम-
नगवादि तत्सर्वं ददातीति शास्त्रार्थः, ततश्च यस्यापि यचास्ति सोऽपि
तदज्ञेयित्वा दद्यात्? इतः यद्यास्य विद्यते तत्सर्वं ददाती? ति सशये यत्सर्वं
स्य तद्व्यादिति श्रुत्यर्थविधिलिप्सया दानविधिं मन्यते, चेदकेन तु
दानस्य प्राप्तत्वाद्यस्य यत्रास्ति न तस्मिन् द्वादशशतमात्रं दातुं प्रवृत्तः
सन् सर्वं दद्यादिति सर्वता विधीयते, किञ्चाय सर्व-शब्दः प्रसिद्ध-
स्यत्वेत्वेत्य सर्वेषु उपपन्नत्वाच्चासिद्धस्य त्वानानामाक्षिपत्यर्जनं, तस्माच्चार्ज-
यित्वा देयम् ॥

विश्वजिति धर्मार्थसेवक
शूद्रस्यादेयताधिकरणम् ।

सू० शूद्रस्य धर्मशास्त्रत्वात् ॥ ५ ॥

धर्मार्थं परिचारकत्वेन यजमानमुपास्यतो य शूद्रः स किं देयो
न वेति सर्व-शब्दानुयदात्परविधेयौकरणसम्भवाच्चादेयः, स्वस्वाभावाद्
निष्कृष्या परवश्यत्वाभावात्पुण्यसम्भवाच्चादेयः, दासस्तु देय एव ॥

विश्वजिति दक्षिणाकाल
प्रत्ययानामेव सर्वस्याना
देवताधिकरणम् ।

सू० दक्षिणाकाले यत्त्वं तत्प्रतीयेत
तदा न संयोगात् ॥ ६ ॥

किं दक्षिणाकालात्प्रागेव प्राप्नोपयोगमपि धनमनुपयुज्य प्रयत्नेन
धारयित्वा देव ? यदपि भावित्वेन निश्चितं तदसदपि देव ? मुत यद्वृत्तिणा-
कालेऽवस्थितं तदेव देव ? मिति संशये, सन्ने-शब्दानुग्रहाय भूतभाविनोरपि
दानं दक्षिणाकालीने एव सर्वस्योपपत्तेर्न धारणप्रयुक्तिर्भाविनश्च तद्वानो
स्वत्वाभावादशक्यमेव दानम् ॥

विश्वजिति दक्षिणाकालाद्वा
नामनुष्ठानाधिकरणम् ।

सू० अशोकत्वात्तदन्ते स्यात्कर्मणो द्रव्य-
सिद्धित्वात् ॥ ७ ॥

प्रकृतौ कर्मोक्तम् एव त्रिधा यत्प्रमानेनात्मीयं धनं वचनप्रज्ञाद् व्य-
स्थापितम्, इदं मे भूतार्थमिदं कृत्यार्थमिदं दक्षिणार्थं त्रयं दक्षिणार्थं तन्मध्ये
द्वादशशतं दत्तम्, इह तु किं निषिद्धमपि दत्तं कर्मशेषं चोत्पद्यम् ?
उत यावता क्रतुशेषं निर्वर्तते तावत्क्रियाऽन्यत्सर्वं देव ? मुत यद्वृत्तिर्नाम नि-
हितं तदेव सर्वं देव ? मिति संशयः, "प्रत्यक्षवचनाद्विद्वत्सर्वदानविरोधतः
चोदकावगतं कर्म शेषं लभ्येत दुर्धनम् ॥ प्रथमतयात्क्रान्तिर्वै दानं तद्-
वाधनसमम् । किञ्चित् कृतं शिष्टं सर्वमन्यत्प्रदीयते ॥ दक्षिणार्थेन
निर्वृष्टं प्राप्तं द्रव्यमनूद्य तु । विधेयं सर्वतामात्रं लाघवं हि तथाविधेः ॥

अर्चार्थस्यैव विश्वजिति
सर्वस्वदानाधिकरणम् ।

सू० अर्चार्थे च तद्धनं स्यात्सर्वेषाम-
विशेषात् ॥ ८ ॥

अस्यष्टात्रोऽहीनः तस्य विश्वजित्ययममहस्ततोऽभिपूज्यः षडह-
स्ततोऽभिलिखत विश्वजितिं संशयः, किं द्वादशशतं दक्षिणा स्या ? दुत
सर्वस्य दक्षिणे ? ति, तत्र "नैषु द्वादशाहस्य विध्यन्तः स्यादविध्यते । द्वाद-
शं शतं स्थापितमासर्वातिदृश्यते । विश्वजित्यपि सैव स्याद्वृत्तिणा गणय-
तिनी । नामातिदशवाचन्यात्सर्वस्य त्वेव दक्षिणा । इदं च प्राप्तमात्रं

परमधिञ्चरणं, प्राप्तं विश्वजिति सर्वस्य वाधित्वा इतराणां सन्तानामन्दां
द्वादशशतद्विधानां भूयसां साधर्म्याद् द्वादशशतमेव देयमेकैव च तन्त्रेण
सर्वेषामेकप्रयोगवर्तिनां द्वाविधा न पृथक् पृथक् प्रदातव्या, तस्माद्
भूयोऽनुग्रहाय द्वादशशतमेव देयम् ॥

विश्वजितिर्हि द्वादशशतान्यून-
धनस्यानधिकाराधिकारणम् ।

सू० विकारः सन्नुभयतोऽविशि-
प्तात् ॥ ८ ॥

सर्वस्यदान एव संशयः किं यस्य द्वादशशतान्यूनं धनं सोऽपि
तावन्मात्रं सर्वस्य दत्त्वाऽधिक्रियते? उच्यते यस्याधिकं स एवेति "ततो न्यूनं
ऽधिके वापि सर्व-शब्देऽपपत्तितः । उभयोरधिकारः स्यान्न न्यूनधिकदा-
यिनाः । इदं तु प्रकृतेः प्राप्तं संबन्धानं नियम्यते । तत्र चानतिसिद्ध्यर्थम-
धिकं सर्वशरीरितम्" ॥ त्र्येयानिष्टोमे हि द्वादशशतं विधाय पश्चादुक्तं यत्रो-
त्तावता चैत्यज्ञो न नमेयुरपि सर्वस्यनेति द्वादशशतादसिद्धां वा नतिं
ततोऽधिकामेव सर्वस्य साधयितुं शक्यवान्न न्यूनमतः प्रकृतेः । तत्राह द्वाद-
शशताधिकमेव सर्वस्य, यच्च प्राकृतं तस्यैव नियममात्रमिह क्रियते, तस्मा-
दधिकदानेनैवात्राधिकारः ॥

आधाने परिमितं देयमि-
त्यनेन सद्गुणान्तरविधाना-
कारणम् ।

सू० अपरिमाणे शिष्टस्य सद्गुणप्रति-
पेधस्तच्छ्रुतित्वात् ॥ १० ॥

आधाने श्रुतम् "एका देया षड् देया द्वादश देयाश्चतुर्विंशतिर्देयाः
शतं देयं सहस्रं देयमपरिमितं देव"मिति, तत्रापरिमितं देयमिति किं
पूर्वाक्तैकाद्विपरिमाणप्रतिषेधः? उताप्यपि सद्गुणान्तरविधिः? इति संशयः,
तत्रावयवश्रुत्युत्पत्त्या परिमाणगून्यमुच्यते, न च परिमाणगून्यस्य दानं
सम्भवति, अतः प्रकृतपरिमाणगून्यमुच्यते ततस्तस्य प्रतिषेधः, उच्यते
यद्वयं वचनेऽयं समुदायप्रसिद्धा, सा चावयवप्रसिद्धेर्देवीयमी, न चालब्धा
स्मिन्ना रुद्धिः सुज्ञातपरिमाणेष्वपि बहुत्वमात्रेणापरिमित-शब्दप्रयोगात्
तस्मादप्यपि सद्गुणान्तरविशिष्टदानविधिः ॥

अपरिमित अल्पम सद्यः
साधिकायाः पञ्चपञ्चाशत्पर्यन्तम्

सू० अनियमो, विज्ञेयान् ॥ ११ ॥

बहुत्वविधिरपरिमित-शब्दे ध्यानात् तस्मादवमपि इति स्थितं
किं तत्सहस्राव्युत्तमधिकं वा उताधिकमेवेति सशये अर्थापि बहुत्व
सम्भवादनियमः, नैषम 'अपेक्षिको हि बहुर्बहुं सहस्रापेक्षया भवेत् । तस्या
तन्तरनिर्देशात्सहस्रादधिकस्ततः ॥

इति हस्तशोधपरिकल्पिते
राकल्पानामवशादसाधिका
याम् ।

सू० परकृति-पुराकल्पमनुष्यधर्म
स्यादर्थाय ह्यनुकीर्तनम् ॥ १२ ॥

द्वयैवैषमासयोः पुनश्च इति ह स्माह बटुकर्वाण्यिमांशानेव मष्ट
पञ्चतेति स विधिः ॥ इत्यर्थेवाह ॥ इति सशये विधिरर्थकत्वाद्वाहमात्रं ह्यन
र्थकमित्यौदुष्यवाधिकरणपूर्वपक्षे स्थितं तमेव दूरेष्वपि मनुष्यधर्मं स्यादिति
स्मारकत्वात् हस्त्याविन्यासादधिकारश्चिन्त्यते यदा विधिसिद्धा किं ह्यप्य
तोत्राणाम् ॥ उत मर्ज्या ॥ इति धार्यकर्तृकत्वसंस्कारात् तद्गोत्राणामेव
स्यात् मैत्रं स्तुत्यस्य विधिर्न स्तुत्यपापस्य, न चात्र धार्यकर्तृकीमापवाक्य
स्तूपते अन्यस्य स्तावकस्याभावात् ॥ किन्तु धार्यकर्तृकत्वत्वेन करणेन माप
पाकं स्तुयते अन्यस्य स्तावकस्याभावात् किन्तु धार्यकर्तृकत्वत्वेन करणेन
मापवाक्यस्य स्तुतिरतो मापवाक्यमात्रविधानात् सर्वेषु सामधिकारः अर्थ
वादी इति हस्त्याविन्यासादहमम् ॥

सहस्रपञ्चाशत्-शब्दस्य

सहस्रदिनपरताधिकारस्यम् ।

सू० सहस्रसंवत्सरं तदायुषामसम्भ
वाभ्यनुष्येयम् ॥ १३ ॥

पञ्चपञ्चाशत्तस्मिन्वत् सवत्सरा पञ्चपञ्चाशत् पञ्चदशा
पञ्चपञ्चाशत् सप्तदशा पञ्चपञ्चाशत् मन्त्रविद्या विग्रहसूत्रात्मन सहस्र
सहस्ररमिति क्रियात्मन सत्र ये गन्धर्वादयः सहस्राण्युपस्तथापधिकारः ॥
उत मनुष्याणां ॥ मेव यदा मनुष्याणां तदा किं रसायनादिसम्प्रादितसहस्रा
युषा ॥ पुनः कुलकृत्य ॥ उत विग्रहसूत्रात्मन कुर्वता सहस्राण्युपपञ्चादु
पुतीयानां शतानामधिकारः ॥ उत मासेषु सप्तसहस्रशब्दमाश्रित्य सुत्रेनाप

मनुष्याधिकारः ? उत द्वादशरात्रिषु मन्वत्सरशब्दः ? उत द्वित्रिसेष्विति पता
तत्र मनुष्याणां सहस्रायुषाम्भ्यात् श्रुतिवनाद्वन्मर्गाणां अधिकारः तेषां
त्वान्युपसंहारासामर्थ्यान्मनुष्याणामिव रसावनलव्यसहस्रायुषा रसावनस्यै-
तावदायुः सम्पादनासामर्थ्याच्छ्रुत्यायुः पुरुष इति श्रुतेः कुनकल्पः “शास्त्र-
फलं प्रयोक्तरी”ति न्यायात्समयकर्मानुष्ठायिना फलं न त्रिकलानुष्ठायि-
नाम् अतो न कुनकल्पः, सत्रात्मादेव तु सहस्रायुषु कल्प्यतामिति तदमर्था-
सम्भवादेशानुपपन्नं तस्मात्पञ्चपञ्चाशत् इति यजमानाभिप्राया सद्भ्या,
एकोऽपि त्रिंशत्स्तीमकयागयुक्तं सम्यत्सरः पञ्चपञ्चाशत्सद्भ्याकैः प्रत्येक-
कर्तृभूते सम्यध्यमानस्तत्सद्भ्या भजति तथा पञ्चदश्यादयोऽपीति, तेन
चतुस्सम्यत्सरमिदं सत्रम् अर्द्धश्रुतीयैर्यजमानशतैः क्लिपमाणं सहस्रसम्यत्स-
रमिति कथ्यते अथममपि पतोः पुष्टाजस्यन्तमनाकृष्टं “चतुर्धिशितिपरमाः
सप्तदशावराः सत्रमासीत्” इति वचनत्रिंशद्द्वेष्टादुपपन्नं, तस्मात्सद्भ्या-श-
ब्दसम्यत्सर-शब्दो वा गौणमाश्रित्यात्र मनुष्याधिकारः समाश्रयितव्यः, तत्रा-
पि सद्भ्याशब्दस्य मुख्यत्वादेकार्थनिरवयवसामर्थ्याच्च न ध्यायंत्यागः, सम्यत्स-
रपदं तु जघन्यत्वात् सौख्यान्द्रममाद्यनेकार्थसाधारण्येनार्थनिरवयवसाम-
र्थ्यादौ भवति, सत्रं योमासः स सम्यत्सर इति दर्शनात्मासेषु तत्राप्य-
शक्तिस्तदवस्थेयं न ह्याधानादूर्ध्वं सहस्रमासं जीवन् सम्भवति तस्मात्सम्य-
त्सरपतिमा वै द्वादशरात्रय इति प्रयोगात् द्वादशरात्रिषु सम्यत्साग-
मितिमात्रिशेष्यं चान्नं सम्यत्सर-शब्दः, न तस्य द्वादशरात्रिषु प्रयोग-
तस्मात् त्रिंशदादिशब्दसामञ्जस्यत्वाद्वित्रिसेषु सम्यत्सर-शब्दः त्रिंशदादि-
पदैः स्तीमविशिष्टमहकथ्यते नाहः सद्भ्यस्ततोहस्सु गौणी सवत्सराभिधा ॥

॥ इति शास्त्रदीपिकाया पठस्य सप्तमः पादः ॥

अथ पष्ठाध्यायस्याष्टमः पादः आरभ्यते ।

सू० इष्टिपूर्वत्वादकतुशेषो हेमः सं-
स्कृतेधग्निषु स्यादूर्वोऽध्याधानस्य
सर्वशेषत्वात् ॥ १ ॥

यधानादितानेदेव कतुशेषो
यदोमाधिकाराधिकारयम् ।

मन्त्रि चतुर्होतृसञ्ज्ञा मन्त्रा स्तोत्रपरोमा पुनरार्थतया विहिता
 "चतुर्होतारं प्रयुञ्जीत चतुर्होत्राप्रजाकामो जुहुया" इति ये होमास्ते कि
 माहिताभ्याधिकारा आहवनीये कार्ये? उतानाहिताभ्याधिकारा लौकिके
 ऽनौ स्युरथवाभ्याधिकारा? इति, सशयः तदर्थमिदं विचार्यते एषा वा अना
 हिताग्निरिति च वचनं जपामिषा यमनुवादा यमनादिनाग्निर्वा होमे
 ष्वधिकारपदशेनपरमिति, तत्र विध्ययव्यादानुवादा जपविषय, दष्टिश्च
 ष्वश्व जपविषय एव स्तुत्यर्थतया प्रयुक्तस्तथैव वचनशक्तिं येषां नाहि
 ताने क्रिया जपामिका सेटिरिति, सत्यमेवा वचनशक्तिरियमपि तु
 सम्भवति यैवा चतुर्होत्रहोमास्त्विकेष्टिः साऽनाहिताग्नेरिति, पूर्वस्यामा
 हिताभ्याधिकारा होमा उत्तरस्यामनाहिताभ्याधिकारा, न चान्यतरा नि
 ह्नार्यन्ते तस्मादुभयाधिकारा इति प्राप्ते उच्यते, "वचनस्यार्थस्वायाना
 हितान्त्रिधिक्रिया ॥ आहत्य च तत्रयोस्ते चोदिता नान्यगामिन पठो
 युस्या ऽनाहिताग्ने शेषत्वेन गम्यमानानां येषामाजिकमाहिताग्निमालस्यते,
 तस्मादनाहिताभ्याधिकारा ॥

अनाहिताग्निपूषनयनयो
 माधिकारश्च ।

सू० उपनयनादधीत होमसयोगात् ॥

२ ॥

उपनयनाद्भूता माणवककर्तृका आचार्यकर्तृकाश्च होमा क्रियाश्च
 वनीये स्युः इति लौकिकानां वि ति सशये पूर्ववद्वचनादाहवनीये स्युः माणव
 कार्येश्च ते होमास्तदधिकारा अध्ययनाद्भूतोपनयनार्थस्वादय एव च ते
 माणवकानां कर्तव्या इति माणवक प्रागुपनयनादादधीत तदुक्तं च भाष्ये
 मुद्रहेतु, या तु 'सात्या भाष्यमधिगच्छे' इति श्रुतेस्तत्काला दारक्रिया
 साऽपत्यार्थं मन्त्रिभ्योनि प्राप्तं ब्रूम ॥ आधानस्य विदुदधिकारित्वादिद्या-
 याश्चापनयनाधीनत्वाद्योपनयनात्प्रागाधानाधिकारसम्भवः ॥ किञ्च कर्मा-
 र्थेव दारैरपत्यमपत्यार्थं कर्मे मन्त्रिभ्योनि नायं पृथग् दारक्रियया, य एव
 रत्यपत्यकर्मायं दारमयद्, प्राप्सस्त्ययाय कालविधि सात्या भाष्ये

मधिगच्छेदिति, तस्मात् प्राग् दास्यपदः, तदभावे चाधानासम्भवात्लौकिक
एवाग्नौ उपनयनहोम ॥

अनाहितेऽग्नौ स्वपतीष्ट
धिकरणम् ।

सू० स्थपतीष्टि. प्रयाजवदन्याधेयं प्र-
योजयेत्तादर्थ्याच्चापवृज्यते ॥ ६ ॥

“एतथा निषादस्यपति याजये” इति स्थपतीष्टि. किमाहितेष्वग्निषु
स्यात् ? उत लौकिके ? इति सशये प्रकृतेराहवनीयादिप्राप्तेराहवनीयादीना
चाधानाधीनत्वादसत्यपि स्थपतेराधानविधात्रियमेवेष्टिराधान प्रयोजयेत्
इति प्राप्त उच्यते यदा ह्याधानस्य न साताद्विधिर्भवियत्तदा याज्ञिकलोक
प्रयोगादक्त गार्हपत्यमादधाति दिवाऽऽहवनीयमित्यादिष्वेदवाक्यपर्यालोच
नया धानक्रियानिमित्तत्वं पाचकादिष्वदाहवनीयादिशब्दानामाश्रित्य स्थप
तिराहवनीयार्थमाधानमकरिष्यत् यदा तु वसन्तादिविधानानि आधानवि
धायकानीति द्वितीये स्थित, तदा तद्विहितआधानजन्याभिनगतसंस्काराति-
त्वादाहवनीयादिशब्दानां स्थपतिरूपेण चाधानेनाविहितेन तत्संस्कारवि-
धानाद्यगमात्ताधानात्पसम्भव, तस्मात्लौकिके स्यात् ॥

अनाहितेऽग्नौ यजमानाधिकरणम् ।
अथगुणानाधिकरणम् ।

सू० अथकीर्णपशुश्च तद्वदाधानस्या
कालत्वात् ॥ ७ ॥

“यो ब्रह्मचार्योऽङ्गिरस् नैवेद्यं गृह्णं पशुमालभते” इति किमयं याग
आहवनीयादिषु ? उत लौकिक इति सशये ब्रह्मचारिणस्त्रैर्वर्णिकत्वाद्वि
द्यावत्त्वाद्वायाधिगमसम्भवादाधानमुपपन्नम्, अत आधायानि प्रायश्चित्ते
प्रवर्तते, नैव न ह्यस्यावकरकृत ब्रह्मचर्यस्य विप्रवमवसमाधाय गार्हपत्य
प्रवेश सम्भवति “अविपुतग्रन्थवर्ग्यं गृहस्याश्रममाविशे” इति विधानाच्च
चापत्रीकस्याधानग्रस्तीति लौकिकेऽभावाच्च पशुलौकिकश्चात्रात्माप्त ॥

देवकर्मणा मुदगवनादि
फानताधिकरणम् ।

सू० उदगयनपूर्वपक्षाच्चः पूर्वाह्नेषु दै-
वानि, स्मृतिरूपान्यार्थदर्शनान् ॥

५५ ॥

उपनयनचौताद्रीनि किं सर्वकालेषु ? क्तादगपनादि ? इति संश-
ये ऽविशिष्टात्, सर्वदेवाधिकारः, स्मृतेस्तु उदगपनादिविषयं स्मृदेवानि ॥

विश्वक्रमणेऽपराधकृति
कासताधिकरणम् ।

सू० इतरेषु तु पित्र्याणि ॥ ६ ॥

पित्र्याणि तु आहुताद्रीनि अपराधकृतिषु स्मृतेरेव ।

ह्योतिष्टोमाद्व्याक्रय-
णेर्नित्यताधिकरणम् ।

सू० याज्वाक्यविरचिते लोका-
वत् ॥ ७ ॥

ह्योतिष्टोमे याज्वाक्यमाश्रित्य “हुतादशरात्रीर्दीवितो भृतिं वन्वी-
ते”ति याज्वा “अथवा पित्र्याणां क्रीडाती”ति श्रुत्य, तत्र सशयं क्रियम्यदति-
शयादप्य नास्ति सोमस्य तस्येदं याज्वाक्यम् ? उत विद्यमानेऽपी ? इति तत्र
द्वयार्थं याज्वाक्यमविवक्षितं न दृश्यते स्यात् दृश्यते तस्यैव, तस्मात् तस्य
याज्वादीर्घाधिकारः, स्यादेव यदि दृश्यमानमप्युक्तं स्यात् पूर्वमप्युक्तं त्विदम्
अतो ऽनेन विना ऽपूर्वमेव वैगुह्यवाच्येत्युच्यते, तस्मादित्य याज्वाक्यम् ॥

ह्योतिष्टोमादिव पण्य-
सादीनामाव नित्यताधिकर-
णम् ।

सू० तथा भक्ष्यैषाच्छादनं संज्ञयद्वा-
महेषम् ॥ ८ ॥

“पयोयज्ञं वाहनयामि”ति भक्षः किमविद्यमाने भक्षान्तरे ? इत भक्ष
द्वारेऽपि तथागीदग्नीन्विहरेति यैषः किमन्यतो ऽनवशुद्धे प्रेवार्त्तं “अहं
वासः परिधत्त” इति वासोऽन्तराभावे तथा यत्पशुर्मायुमहतेति सशक्तो
मैमायुकरणे, तथा योऽभ्यान्हुष्टिऽयस्य द्विष्य इति मन्त्रोद्विष्यमद्वावे ? उत
सर्वमिदं नित्यमिति सशये सामर्थ्यादेवा निमित्तसद्भावेऽनुष्ठानमिति नि-
मित्ताश्रयत्वात् सत्यापि चान्यास्मिन् नियमादृष्टसिद्धेरन्यथापत्वाच्चित्यम् ॥

अपराधे सत्तयाविधमा
धिकरणम् ।

अनर्थकं त्वनित्यं स्यात् ॥ ९ ॥

यदा पुनश्च नित्यमानं पण्ये न क्षीयतीत्याशङ्कते तदाऽपि किमवश्यं
प्रतिष्ठितम् नेत्याह तदा हि यत्रमानस्य रोगोत्पत्त्या क्रतुविरोध एव
सम्भाव्येत तेन प्रथमं न श्रोताव प्रतिष्ठितम् नेत्याह ॥

ह्यगस्यैशानीयोमीयपशु-
ताधिकरणम् ।

सू० पशुचोदनावामनियमो विशेषात्

॥ १० ॥

“शनीयोमीयं पशुमालभेति”ति किं यः करिवत् पशुरालब्धव्यः ? उत
ह्यग एव ? चोदनायां सामान्यश्रवणात् मन्त्रवर्णे च ह्यगस्य वपाया भेद-
सोऽनुब्रूहीति ह्यग-शब्दश्रवणात् संशयः, तत्र “सामान्यावसिता तावच्चो-
दना वाक्यभेदतः । मन्त्रस्तद्विरोधेन पात्तिको यौगिकोऽपि वा विधिस्तुत्यो-
रेकवाक्यत्वात् प्राकृस्तुतेरपर्यवसितोऽऽजनविधिरर्थवादगतघृतविषय एव
पर्यवस्यति, मन्त्रचोदनयोस्तु वाक्यभेदादप्रतिद्वन्द्विविध्याक्यं पशुसामान्ये
पर्यवसितं न मन्त्रानुरोधेन शक्यं विशेषे नेतुं, मन्त्रस्तु चोदितार्थप्रकाश-
नात्परतन्त्रवृत्तिश्चोदनावगतं गवाश्वादिजातं निगमाद्विशलध्यावयवयो-
गेन प्रकाशयिष्यति, यदा वा ह्यगस्तदा प्रयोह्यते, तस्मादनियमः दृश्यते ।

चोदना पशुसामान्यमङ्गत्वेनावबोधयेत् ।

ह्यगेऽप्यविकलं तत्तु प्रतिपत्ति समाप्तिः ॥

मन्त्रः प्रकरणाभ्यानासित्यमङ्गं प्रतीयते ।

कृत्तया कृडित्तया च यच्छागस्येव वाचकः ॥

तेन तं तादृशं बहुन्विधिरात्मा विरोधिनम् ।

विधत्ते ह्यगमेवाङ्गं तस्माच्छागोपसंयतः ॥

अधिकृतिरिति सिद्धा भेदशेषप्रयुक्तिक्रमनियमविचारैरेतया चाधिकृत्या ।

सुविदित उपदेशोऽनन्तरं चातिदेशो विकृतिषु तत कहेऽथाधतन्त्रप्रसङ्गाः ।

इत्युपाध्यायपर्यन्तारयिमिश्रितवितायां शास्त्रदीपिकायां पद्या-
ध्यायस्याष्टमः पादः ॥ समाप्तश्चायमध्यायः ॥

अथोत्तरपट्के सप्तमाध्यायस्य प्रथमः पाद आरभ्यते ।

अथ प्रजापतिधर्माद्या-
मपूर्य्यप्रयुक्तताधिकरणम् ।

सू० श्रुतिप्रमाणत्वाच्चेपाणां मुख्यभेदे
यथाधिकारं भावः स्यात् ॥ १ ॥

उपदेशविचारं समाप्तेऽधुना तदधीनसिद्धिरितिदेशविचारः प्रस्तो-
 यते, तदुपोद्गातत्वेन प्रथमिदं विचार्यते, ये धर्मो दशपूर्णेमासयोर्ल्योति-
 टोमस्य च प्रकरणे समाख्याताः प्रयोज्यादयो दीवणीयादयश्च ते किं सर्व-
 यागार्थेनोपदिश्यन्ते? उत यथा प्रकरणं व्यवतिष्ठते? इति, यद्वि सर्वा-
 र्थास्तत् सौम्येनादीनामप्युपदेशत एवाङ्गुलीभसम्भवासातिदेशविचार
 आरब्धो भवति, व्यवस्थितेषु तु सौम्यादीनां साकाङ्क्षादतिदेशेन धर्म-
 सद्भावः, तद्विशेष-तद्वह-तद्वाधादिविचारार्थमुत्तराऽध्यायण आरब्धः,
 तदर्थमिदं विचार्यते, किं यन्निष्पन्नाधर्मोः यज्यर्थाः प्रथमं यज्जिभावनोद्दे-
 शेन विदिताः सन्तः पश्चात्कारणिकया पूर्वभावनया तद्वद्वारणं सम्भ-
 वस्यन्ते? उतापूर्वप्रयुक्ता अपूर्वार्थाः? अपूर्वभावनया प्रथममित्यम्भावेना-
 स्थिताः पश्चात्कारणभूतस्य यजेरनुवाहका भवन्तीति, किं वाच्यं? “धर्माणां
 करणाङ्गत्वे विवाद्यो नैव विद्यते । भावनात्ययपक्षे च सादृश्यं नावकल्पते”
 अपूर्वभावनया हि सम्प्रध्यामाने करणेति कर्तव्यं तुल्यकल्पे स्यातां, न
 करणाङ्गत्वमितिकर्तव्यतायाः स्यात्तस्यात्कारणोद्देशेन विधातव्याः, केन
 पुनः करणमुद्दिश्यते? केचिदाहुः प्रकरणात्त्वानुमितेन वाक्येनेति । ननु
 तेन प्रकृतस्मैव दशपूर्णेमासादेश्वेदेशात्कथं सर्वार्थता? वक्ष्यते प्रकृतस्याप्यु-
 द्देशकत्वेन यजतिरेवात्र कल्प्यं, यं च स्वसामर्थ्यात्स्ववैशानुपस्यापय-
 न्तवैशानुपार्यतां नयति, ॥ चेत्तस्मिन्पक्षे दशपूर्णेमासवाक्यस्य समिदादि-
 वाक्यानां वैकल्याण्यता सम्भवति, येन सर्वं सहन्य समिदादिविशिष्टद-
 र्शाद्विशिधानाद्यानान्तरे धर्मो न स्युस्तथा सति करणस्य फलं प्रति बोद्दे-
 शाद्वैक्य स्यात्तस्यात्फलवाच्ये फलं प्रतिपत्तं विधाय पर्यवसिते पृथग्
 वाक्यैः समिदादिभिरनुमितपञ्चदशकशब्दयुक्तेरङ्गानि विधीयन्ते, न च
 प्रकरणादुद्देश्यो यजिर्विशिष्टो शक्यते आकाङ्क्षारूपस्य प्रकरणस्याविशेषक-
 त्वात्सन्निधेश्च यजिश्चुत्तिजनिताविशेषपक्षेन बाध्यमानत्वात्, तस्मात्स-
 र्वार्था इति । भाष्यानुसारिणस्तथाहुः “दशपूर्णेमासवाक्यमेव यज्जीनामु-

द्वेशकं, न हि तद्व्याप्त्यतिपरमाणेयादिवाक्यैरेवोत्पद्यत्वात्, न च फलसं-
योगार्थं “सर्वेभ्यो दशपूर्णमासैः” “सर्वेभ्यो ज्योतिष्टोमः” इति च स्वर्गक्रामा-
र्थस्यस्यापि सिद्धत्वात्, तस्मादनन्यार्थत्वादनेन फलवतो यागानुद्दिश्य धर्मो
विधीयते, न चोद्देश्यं दशपूर्णमास-शब्दः स्वर्गक्राम-शब्दो वा शङ्कति यि-
शेष्टं, तस्मादधिकृतमात्रोपलक्षणं दशपूर्णमास-शब्दः स्वर्गक्राम-शब्दो वा
दशपूर्णमास-शब्दश्च प्रायेण पूर्वकालव्याख्यागानामनुयायः, न च सन्निधेता-
भेदादीनामेषाद्वेशः श्रुतिजनितशिशेषप्रत्यययिरोधादित्युक्तं प्राक्, तस्माद्व्य-
जिप्रयुक्ता धर्मोः सर्वार्थः । किञ्च ब्रीह्यादिभिर्द्वेज्यैः प्रत्यक्षं यजिर्निर्गम्यते ना-
पूर्वम्, अथवासादयोऽपि यजिर्निर्गम्येव ब्रीह्यादीनामेषोपकुर्वन्ति, तस्मात्ते
सावद्रव्यार्थास्तस्मान्न्यादितरेषु तथात्वं, यद्यपि यजिर्विशेषं प्रति धर्मवि-
धिर्यद्यपि च भावनया संख्यन्तस्तथाऽपि पारिव्रजः तद्रूपस्थाद्यागान्तराणां
भावनान्तराणां च, यथा लोके वाहीकोऽयमतिथियेवाचेन परित्येष्टव्य इत्युक्ते
यद्यपि वाहीकविशेषं प्रति यथाचं श्रुतं तथाऽप्यन्येषामपि वाहीकानां यथा-
वप्रियत्वं गम्यते, तद्व्याजिरूपस्य व्यक्तियिशेषस्य यजिरूपस्य च भावनवि-
शेषस्योक्ता धर्मोऽन्तद्रूपानामन्येषामपि साधारणा इति शक्यमवगन्तुं, त-
स्मात्सर्वार्थो धर्मो इत्यनारभ्योऽतिदेशश्चिह्न इति प्राप्तेऽभिधीयते । “प्र-
धानविधिवाक्यं प्रत्यङ्गशाख्यसमन्वितम् । अद्रूपधानमयुक्तं विधत्ते पूर्वभा-
यनाम् ॥ भावनान्यपतः पश्चादंशवोरायिकोऽन्ययः । ततः क्रमोन्तराङ्गानां
प्राप्तिराशङ्कते कुतः ॥ भावनान्यपितामानं नांशयोस्तुन्यक्रन्पना । अ-
रित्यतद्रूपत्याङ्गुणप्राधान्यसम्भवात् ॥ यथाफलं भावनायामप्यन्यीयमानं
फलं चापरित्यागात्प्राधान्यं प्रतिपद्यते, तथा कारणमपि करणात्मना सैव्यङ्ग्यं
फलं प्रति गुणत्यमिर्तिरुक्तेश्यतां प्रति प्राधान्यम्, इदमेव हि कारणं यत्फ-
लोद्देशेन प्रयत्नरुत्तुं शक्यपारेण फलसाधनतामापद्यते, इतिरुक्तेश्यता तु येन
श्यापारविशेषेण कारणस्य फलसाधनरूपस्यमुपजन्यते सा उच्यते तस्माच्च
तुल्यक्रन्पत्यं, न च यजिः स्यवमित्यंभाशयेतो, नापि यागभावनानिर्ज्ञा-

तत्प्रकारत्वात्, अपूर्वभावनायास्त्वनिर्ज्ञातप्रकारत्वात् तदभावना कीदृशीति न ज्ञायते यागेनापूर्वं कुर्यादित्ययमर्थः, यथा^१ व्यापते यागादपूर्वं भवति तथा व्यापियेतेति कीदृशोऽसौ व्यापार इति भवति व्यापारविशेष-
पेक्षा, तद्विशेषत्वेन समिद्धादिव्यापारविधानमपेक्षासविधियोग्यत्वेरध्य-
सीयते, तस्मात्प्रकृतभावना^२ शेषत्वात्समिद्धादीनां न पारिप्लव्य, व्रीक्षादि-
द्रव्यमपि फलभावनाशेन सम्बध्यते, यथा हि क्रियया यागात्स्वर्गोऽपूर्वं
भवति सा फलभावना यागस्वरूपसम्पादनमपि तद्व्यापार इव अतिष्ण-
त्तस्य फलसाधनत्वाभावात्, अथघातादयोऽपि तत्रैव व्रीहीणां योऽयस-
मादधाना भावनाया इव, न च वाहीक्यवाचकत्वाधारय्यानुमान, तेषां
हि प्रमाणांतरत्वात् तथाऽवगम्यते शब्दैकप्रमा^३याकेषु विशेषान्वये शब्दे-
नावगम्यमाने पारिप्लव्यवाक्य साहसमान, तस्माद्व्यापकत्वं व्यतिष्ठता
धर्माः, तत्तत्त्वानुपादिष्ठधर्मकेषु सौम्यादिषु अतिदेशेन धर्मसद्भावादि विचा-
रचितम्, तथा चेत्तं 'प्राकृतात्कर्मणोपस्मात्समानेषु कर्मसु । धर्मप्रदेशो
येन स्यात्सोऽतिदेश इति स्मृत'^४ इति, अत्राप्यन्वयः प्राकृतात्कर्मणो
धर्मप्रदेशो येन स्यात्सोऽतिदेशः । क्व धर्मप्रदेश इत्यपेक्षायामाह "यस्मात्
समाने" इति, यस्मात्प्राकृतादानेवादेधर्माः प्रदिश्यन्ते तत्समानेषु
कर्मसु सौम्यादिविति, त्रिविधश्चातिदेशः प्रत्यक्षवचनानामपेक्षाव्यव-
हानानुमितवचनाच्चति, तत्र प्रत्यक्षवचनातावच्छिन्यते ॥

समानमितरवच्छेनेनेति
श्रुत्या द्वयी अपेक्षीयविशेष
धर्मातिदेशाधिकारश्च ॥

सू० समाने पूर्ववत्त्वादुत्पन्नाधिकारः
स्यात् ॥ १ ॥

इपावेकाहे व्यातिष्टोमविकारः "इषु विष्टुतिं करोति स" इति भव-
तीति प्राकृतानां स्तोत्राणां विकारं विधाय श्रूयते समानमितरवच्छेने-
नेति, तत्र सशयः किमप्यनुवादः ? उत श्येनवैशेषिकायामतिदेशविधि ?-

१ यथा वृत्ते इति तत्प्रकारः ।

२ भावनाविशेषत्वात् इति वा ।

३ शब्दैकप्रमाणे इति वा ।

४ अस्मादुमितं वाठान्तरं तु न सम्यक् ।

रिति, तत्रेतर-शब्दः सचिद्विवचनत्वात्स्वेनवैशेषिकाणां चासचिद्विहित-
त्वात् तद्वाचकः, चोदकप्राप्तास्तु ज्योतिष्टोमधर्मास्ते च श्येनेऽपि विद्य-
मानास्तत्सादृश्यमिषोरापादयन्तीति, तदपेक्षोऽयमनुवाद इति प्राप्ते ब्रूमः
सत्यमितर-शब्दः सचिद्विहितमभिधत्ते न तु तन्मात्रं, किन्तु पूर्वनिर्दिष्टस-
दृशं सचिद्विहितं च यद् द्वयं तदभिधत्ते तद्विद् यत्सचिद्विहितं ज्योतिष्टोमिकं
तत्पूर्वोक्तसदृशम् अत्राकृतानां सप्ताहादीनां पूर्वमुक्तत्वात् । यत्प्रपा-
कृतं लोहितोष्णीयादि श्येनवैशेषिकं तद्व्यवस्थसचिद्विहितं तथाऽपि सादृश्य-
मस्तीत्यवश्यं हातव्येऽन्यतरस्मिन् वचनार्थवत्त्वात् सचिधिं हित्वा सादृ-
श्यपरिग्रहेण श्येनवैशेषिकाणां वादः । यद्वा चोदकप्राप्तानां विद्युत्या-
दीनां विकार इषुं विद्युतिमित्यादिना पूर्वं विहितस्तत एतस्मिन्चोदकप्रा-
प्तमितर-शब्देनोद्दिश्य तस्य लोहितोष्णीयादिविकारः श्येनादितिदिश्यते,
एवं सचिद्विहितवचनत्वमर्थवत्त्वं च वचनस्य भविष्यति ॥

यत्तद्व्याख्यानानीत्यादिना
पञ्चहविःषु सार्यवादिष्व-
तिदेशाधिकरणम् ।

सू० पञ्चसञ्चरेष्वर्थवादातिदेशः सन्नि-
धानात् ॥ ३ ॥

धातुर्मास्येषु चत्वारि पर्वणि वैश्वदेवं, वरुणप्रधासाः, साकमेधाः,
शुनासीरियमिति, तत्र वैश्वदेविकानामाद्यानां पञ्चानां हविषां यद्वा-
ह्यणं तद्वाह्यणप्रधासिकेषु पञ्चस्वितिदिष्टं तद्वाह्यणान्येष पञ्चहव्योपीति,
तत्र संशयः किं यस्तेषामर्थवादः “वार्ध्वानि वा एतानि हव्योपी”त्यादि
तन्मात्रस्यायमतिदेशः सेवेषां प्रशंसेति? उतार्थवादस्याङ्गविधीनां च?
नव प्रयाजा इत्यादीनामतिदेश इति “पूर्वेषां वाह्यणं यत्तदुत्तरेष्विति-
दिश्यते । चोदयन्ते येन वाक्येन तत्तेषां वाह्यणं मतम् ॥ अङ्गविधिभिः स्वा-
ह्वान्येष विधीयन्ते, न हव्योपि सार्यवाहकं तु वाक्यं तेषां विधायक-
मिति भवत्यर्थवादस्य तत्सम्बन्धः, तस्मात्तन्मात्रातिदेशः, नैवं, यद्यपि
अङ्गविधिभिर्हविषां न विधेयता । तथाऽप्यस्यैव सम्बन्धस्तत्सम्बन्ध-
चोदनात् । किञ्चाङ्गवाक्यैकवाक्यनामापन्नं प्रधानवाक्यं हविषां सम-

शाखां विधायकमिति विधायकेनाप्यस्यैवाङ्गविधीना सम्बन्धः, तस्मात्स-
र्वेषामतिदेशः ॥

एतदुद्देश्येन इत्यनेन एक
कपालेन्द्रान्तरे साधेयादिवि
धितिदेशाधिकारम् ।

सू० एककपालेन्द्रान्तरे च तद्वत् ॥ ४ ॥

वैश्वदेवे साधेयं द्वावष्टावृत्तिषु एककपालो वारुणप्रघासेषु कार्ये
एककपाले ऐन्द्रान्तरे द्वावष्टावृत्तिषु, ततस्साकमेधेषु श्रूयते ऐन्द्रान्तरे एका
द्वष्टावृत्तिषु वैश्वदेवकर्मण एककपाल इति तत एतदुद्देश्येन ऐन्द्रान्तरे
एतदुद्देश्येन एककपाल इति द्रुम तत्पूर्ववत् साधेयादिकस्य साङ्गविधिकस्य
कृत्स्नकाण्डस्यातिदेशकमित्युत्तरविधिवत् प्राप्यते ॥

साकमेधे यावत्तथा
विधिककपालातिदेशार्थं
कारणम् ।

सू० एककपालानां वैश्वदेविकः प्रकृति
रात्रयणौ सर्वहोमपर्यावृत्तिद्वय-
द्वयभये च सप्तद्वयदानस्य वच-
नान् ॥ ५ ॥

"एतदुद्देश्येन एककपाल" इति किं वैश्वदेविकस्यैककपालस्य वाह-
णमिति विद्वयते, किं वा वारुणप्रघासिकस्येति? तत्र वैश्वदेविकस्यैककपालस्यै-
व उपमप्राप्तं वैश्वदेविके बहु तस्मात्तदतिदेशोऽप्यवधानस्य बहुफलत्वायेति
मासे द्रुम वारुणप्रघासिकस्याव्यवहितत्वादेस्तदुद्देश्येन ऐन्द्रान्तरे इत्यनेन
नि सन्दिग्धवारुणप्रघासिकस्याव्यवहितत्वादेस्तदुद्देश्येन समभिप्रायाहाराद्वैश्वदेविकस्य
तु व्यवहितत्वात्तदुद्देश्येन च स्यरसामैककपालमित्यमिति वक्ष्यमाणेनैव
व्यापारालाभात्तद्विषयस्यैव वचनानयैव प्रसङ्गात् वारुणप्रघासिकस्यैककपा-
लस्याव्यवहितत्वादेः ॥

इति शास्त्रदीपिकायां सप्तमस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥

अथ शास्त्रदीपिकायां सप्तमाध्याये द्वितीयः पादः ।

अथ सप्तमाध्याये
सप्तमं पादं विधाय
तादृशकारणम् ।

सू० सास्त्रोऽभिधानशब्देन प्रकृतिः स्थाय्या-
गिष्टम् ॥ २ ॥

“कवर्ततेपु रयन्तरं गायतां”त्यत्रानेन रयन्तर-शब्देन किं कव-
तीष्यतिदिश्यत इति परिज्ञानार्थं रयन्तरादिशब्दाः किं गीतिविशि-
ष्टानां “मभित्वा शूर नो नुम” इत्यादीनां वाचकाः? उत गीतिमात्रस्येति
चिन्त्यते, द्वितीये तु मन्त्रलक्षणं कुर्वता गीति सामेत्युक्तं, न तूष्पादितम्
इह त्वतिदेशविषयसिद्धयर्थं गीतिविषयत्वमेव न्यायेन दृढीक्रियते तत्र
गीतिविशिष्टाणामृचि प्रयोगादुपचनत्यं विशिष्टवचनत्वे विशेषणभूत-
गीत्यभिधानस्यावश्यकत्वात्तदभिधाने च तत एव तद्विनाभूताणामृचि
प्रतिपत्तिसिद्धेरभिधानशक्तिकल्पनानुपपत्तेर्गीतिमात्रमेवामभिधेयम् । अतो
ऽभिधेयतां यो गीतिविशेषस्तस्य कथत्यादिष्वतिदेशः ॥

इति शास्त्रदीपिकायां सप्तमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

अथ शास्त्रदीपिकायां सप्तमाध्याये तृतीयः पादः आरभ्यते ॥

अग्निहोत्रादिनामा धर्मा-
तिदेशाधिकरणम् ।

सू० उक्तं हि क्रियाभिधानं तच्छ्रुताव-
न्यत्र विधिप्रदेशः स्यात् ॥ १ ॥

इदानीं नामातिदेशः प्रस्तूयते, कुण्डपायिनामयने श्रूयते “मास-
मग्निहोत्रं जुहोती”ति तत्रैवमिहोत्रात्कर्मोन्तरमिति स्थिते सं-
शयः किमयमग्निहोत्र-शब्दः? नैवमिहोत्रात्त्रधर्माणामतिदेशकः? उत
नैति, “एवमेवविशेषेण सामानाधिकरण्यतः । नामधेयमिदं तस्माच्च
धर्मोन्तरातिदेश्यति ॥ एकस्य त्वभिधेयत्वे गौणत्वेनापि सम्भवात् । नान्य-
स्याप्यभिधेयत्वमनैकार्यत्वदोषतः ॥ न चाप्यहमाद्यविशेषत्वं नैवमिहो-
त्रात्त्रधर्मित्वेन प्रवृत्तिनिमित्तं सम्भवति, इतरस्य त्वतिदेश्यत्वत्वं नाश-
तम्, अधर्मकत्वं कुण्डपायिनस्तद्वचनत्वे सति न गौणत्वं नैवमिहोत्रस्य
युज्यते, नैवमिहोत्रं धर्मज्ञानं ततस्तत्रामेदं तत्सादृश्यविधित्वाऽन्यत्र
प्रयुज्यते सादृश्यं च धर्मनिमित्तम् अतो धर्मातिदेशोऽयं मासमग्निहोत्रं
जुहोतीति ॥

प्रायणीयेति नाद्या धर्मान
तिदेशाधिकरणम् ।

सू० अपि वा सचकर्मणि गुणार्थे वा
पुनः श्रुतिः स्यात् ॥ २ ॥

“द्वादशाहे प्रथममह प्रायणीयोऽतिरात्र गवाग्रयणेऽपि प्रथमेऽहनि
वैश्वानरो ज्योतिष्टोमः प्रायणीयमहर्भवती” इति प्रायणीय-शब्दः प्रयुक्त
मान किं द्वादशाहिकधर्मानतिदेशेन? इति प्रथमे पूर्ववदतिदेशे प्राप्तेऽभि-
धीयते-“प्रायणीयपट येन निमित्तेन प्रजर्ते । प्रायणेन तदस्यैव यथा-
मयनिकेऽपि न । तस्मात्सिद्धुनिमित्तेन युन्या नामत्वसम्भवात् । न गौण
त्वेन धर्माणामतिदेशोऽवकल्पते ॥

सर्वपृष्ठ-शब्देन षट्पृष्ठा
नामतिदेशाधिकरणम् ।

सु० विश्वजिति सर्वपृष्ठे तत्पूर्वकत्वात्
ज्यौतिष्टोमिकानि पृष्ठान्यस्ति च
सर्वपृष्ठ-शब्दः ॥ ३ ॥

“विश्वजित्सर्वपृष्ठो भवती” इत्यत्र सशयः किमयं सर्वपृष्ठ-शब्दो
ऽनुवादा? उत एहद्वयन्तरयोर्विकल्पेन प्राप्तयोः समुच्चयविधि? एषवा
षाडहिकानां रचनाएव हेतुः कथं वैराजशाकुरैवसानामतिदेश? इति, तत्र
ज्यौतिष्टोमे माहेन्द्रानिषु चतुर्षु स्तोत्रेषु सप्तदशानि पृष्ठानीति
पृष्ठ-शब्दप्रयोगात्सर्वेषां पृष्ठत्वं तेषां चेहं चोदकप्राप्तेः सर्वपृष्ठत्वं इति
ज्ञातमेव विश्वजित्, तस्मादयमनुवादः, नैव एहद्वयन्तरसाधनमाहेन्द्र
स्तोत्रवचन एव पृष्ठ-शब्दो न तिरुममवायाञ्चतुर्षु प्रयुक्त, तस्माच्च तेषां
पृष्ठशब्दवाच्यत्वम् इत्यप्राप्ता सर्वपृष्ठता चोदकेन यतो नानुवादः,
चोदकेन तु विकल्पेन प्राप्तयोर्एहद्वयन्तरयोः पृष्ठयोः सर्वस्य समुच्चयो
विधीयते, नैवमपि युक्तं सर्व-शब्दस्य बहुषेत्तयात् द्वयोरवशुक्तास्मात्सा-
हिकानां पृष्ठानां ज्यौतिष्टोमविकार एव विश्वजिति सचनानतिदेशः कः
पुनर्येवनातिदेशस्यात्र सध्यन्ध, न हि सर्वपृष्ठ-शब्दः एहद्वयनामधेयं सदिह
गुणश्रुत्या प्रयुक्तं यतस्तद्विमित्तो निर्देश इति ‘सद्व्युत्ते सत्यमेव, कर्मसमा

धिकारपदनिमित्तोऽयमतिदेश इति नामाधिकारे चिन्तित , परमार्थतस्तु
वाचनिक एवायमतिदेश ॥

अथ भूयनाया सौमिक
धर्मातिदेशाधिकारणम् ।

सू० तथाऽवमृथ' सोमात् ॥ ४ ॥

यद्व्यवहारासेषु श्रूयते "वाक्या" निष्कापेण तु परैस्वावभृथ यन्ती 'ति,
तत्र किमवभृथ शब्देनापि व्युत्सेक द्वाशेषोर्णमासिक चोदकप्राप्तमनूद्य
तत्र तुपनिष्कास विधीयते । अथवा सौमिकावभृथधर्मक कर्मन्तरे वि
धीयत इति सशये अपि व्युत्सेकेऽप्यवभृथ-शब्दप्रयोगात्तदनुवादः । ननु
तत्र गौणोऽवभृथ-शब्द , न चेह गौणग्रहण न्याय्य , तुल्यमिदं तथापि
गौणत्वम् , अपि च ममानुवादे गौण तत्र तु विधौ तस्मादपि व्युत्सेके
गुणविधि सत्य ममापि तुल्यत्वमस्ति तत्तु प्रमाणवत्कर्मन्तरे प्रयुक्त
त्वाद्व्यवहाराप्रमाणक गौणत्व न हि शब्दस्य स्वरसादवगम्यते "अर्थान्तरे
प्रयोगे तु निश्चिते गौणता भवेत् , न चेहपि व्युत्सेकपरत्वेऽवभृथ-शब्दस्य
प्रमाणमस्ति , यन्तीत्यनेन तु प्रकरणान्तरन्यायेन कर्मन्तरे विधीयते , तत्र
प्रयुज्यमानोऽवभृथ-शब्दो मूल्यावभृथसादृश्य विदधत्तदुर्मानतिदिशतीति
न्याय्यम् ॥

वाक्यप्राधान्यिकामयस्य
तुपनिष्कासद्रव्यकत्वाधिक
रणम् ।

सू० द्रव्यादेशे तदद्रव्यश्रुतिसयो-
गात्पुरोडाशस्त्वनदेशे तत्प्रकृति
त्वात् ॥ ५ ॥

यदिह कर्मन्तर तत्किं पुरोडाशद्रव्यकम् ? उत तुपनिष्कासद्र
व्यक ? मिति विचार , तत्रावभृथ-शब्देन प्रत्यक्षेण पुरोडाशादिधर्मप्राप्तेस्त
द्विशिष्टकर्मविधिपरिण च तुपनिष्कासस्य वाक्यभेदाद्विधातुमशक्ते पुरो
डाश एव द्रव्य स्यात् 'अपूर्वैकमेविधिनाऽनेकेषामपि चोदना । अन्यथा
तुपनिष्कासपदानर्थक्यदोषत । तद्विशिष्टविधिस्तेन पुरोडाशस्य बाधन
श्रुत्या हि तुपनिष्कास विशेषेण च चोदयते , अवभृथ-शब्देन तु गौणत्वेन
सर्वोऽवभृथधर्मसाधारणेन च पुरोडाशस्य प्राप्तिस्तस्मात्तस्य बाध ॥

वेष्णवशब्दादिति
ये धर्मानतिदेशाधि-
करणम् ।

सू० गुणविधितु न गृह्णीयात्सम-
त्वात् ॥ ६ ॥

“आतिथ्याया वैष्णवो नवकपालो भवती”ति श्रूयते तत्राश्वशा-
लादयः केचिदुक्तं विहितं राजसूये वैष्णवस्त्रिरुपाल इति श्रुते^१ वैष्ण-
व-शब्दः किमातिथ्यादिधर्मानतिदेशिति^२ ने^३ ति सशयेऽग्निहोत्रभ्या-
येनातिदेश मन्थानप्योत्तर “श्रुत्या वैष्णव-शब्दोऽप्य देवताया विधायकः ।
न गौणशक्तिमाश्रित्य धर्मानतिदेशित्वतः ॥

निर्मग्न्यादिशब्दधर्मो
मतिदेशाधिकरणम् ।

सू० निर्मग्न्यादिषु चैवम् ॥ ७ ॥

“निर्मग्न्येनेष्टका. पचन्ति घर्हिषा यूपावटमवस्तुनाति चाज्येन यूप-
मनक्नी”ति घर्हिषाज्यनिर्मग्न्य-शब्दाः पाशुकस्य निर्मग्न्यस्य दार्शपैर्यमा-
सिकयोश्च घर्हिषाज्ययोर्धर्मो नतिदिशेयुर्ने^४ ति सशये, वैष्णव-शब्दस्यानति-
देशकत्वेऽपीष्टित्वेन दशपूर्णमासधर्मलाभात् युक्तमनतिदेशकत्व, घर्हिषा-
दिशब्दानां त्वनतिदेशकत्वेऽन्यतो धर्माधर्मात्लाभात्साक्षाद्वाविधयः स्युः,
तस्मादतिदेशका इति विशेषः^५ काहु। लोक्तोऽपि मन्थनादिप्रकारलोभाच्च
श्रुत्यर्थविधिसभवे गौणत्व न्याय्यम् ॥

द्वयोः प्रणयनि दस्य
नेन सौमिकधर्मानातिदे-
शाधिकरणम् ।

सू० सौमिकं तु प्रणयनमवाच्यं हीत-
रत् ॥ ८ ॥

चासुर्मास्येषु चत्वारि पर्वणि, तत्र श्रूयते “द्वयोः प्रणयनी”ति
तस्माद् द्वाभ्यामेतीति तत्र भाष्यकारः सौमिकं तु प्रणयनमित्यादिभि-
मप्लभिः सूत्रैरधिकरणद्वय व्याचष्टो, प्रथमं तावद्वित्रं विन्यते किं सौमि-
कमिदं प्रणयनं^६ मुत् प्राकृतं^७ मिति तत्र प्राकृतस्य चोदकदातत्वेन
यत्नानघंज्याप्रणयनमात्रयत्नोऽपि शब्दोऽयं प्रस्ताव सौमिकधर्ममति
प्रणयने लक्षणया वर्तते, तस्मात्सौमिकमिति प्राप्ते द्रुमः प्राकृतं व्याच किं
प्रणयति-शब्द सौमिकस्य नामधेय, येन तदुपस्थापयेत्, प्रणयनमात्रं तु

१ यतो वैष्णवशब्द इति व० ।

२ विशेषशब्दोति वा ।

ब्रूते तच्च चोदकत एव प्राप्तं, तस्मात्प्राकृतस्यैवायमनुवादः- स किमर्थः
परिसंख्यार्थो वा द्वयोः प्रणयन्ति न चतुर्विंशति, गुणविधानार्थो वा परि-
संख्यायास्त्रिदोषत्वात् अर्थवादार्थो वा, तस्माद् द्वाभ्यामेतीति गुणाश्रव-
णादर्थेष्टादस्य प्रयोजनमुत्तराधिकरणे वक्ष्यामः ॥

द्वयोः प्रणयन्ति इत्य-
नेन मध्यमयोर्द्वयोः प्रणय-
नाधिकरणम् ।

सू० प्रथमोत्तमयोः प्रणयनमुत्तरवेदिप्र-
तिषेधात् ॥ ८ ॥

तत्रैव चिन्त्यते कतरयोर्द्वयोरिति प्रणयनं ? किमनियमः ? उत प्रथमो-
त्तमयोः ? उत मध्यमयोः ? इति विशेषाभावादनियमः, न 'वैश्वदेवमुत्तरवेदि-
मुपवयन्ति न शुनासीरीय' इति उत्तरवेदिप्रतिषेधस्य प्रथमोत्तमयोर्दर्शनात्
तयोरेवेदं प्रणयनं प्रणयनाद्मुत्तरवेदिः, तद्वद्वि प्रथमोत्तमयोरिति प्रणयनं
स्यात्तत्तत्तयोरेवेदिः प्राप्नोति प्राप्नोति सत्यां प्रतिषेधो घटते नान्यथा,
तस्मात्प्रथमोत्तमयोरिति प्राप्तेऽभिधीयते मध्यमयोः स्याद् गत्यर्थेष्टादशा-
क्ययेषात्, तस्माद् द्वाभ्यामेतीति गतिसाधनभूतयोरिति प्रणयनमिति गम्यते,
गतिसाधनत्वं च मध्यमयोः पर्वणोऽरुहसंस्तवादवगतं, तस्मान्मध्यमयोरि-
दम्, एतदर्थेष्टादस्य प्रयोजनं, तद्वयेन हि मध्यमयोः प्रणयनं व्यवतिष्ठते,
अतस्तु व्यवस्थानं किमर्थं तु प्राप्तस्य प्रणयनस्य मध्यमयोरनुकीर्तनं, गुणा-
र्थमिति ब्रूमः, अस्मिन् हि प्रणयने उत्तरवेद्यामग्निं निदधातीति श्रुतं
यदा वैतदर्थेष्टादवशान्मध्यमयोः प्रणयनं व्यवस्थापितं तदोत्तरवेद्या-
मग्निं निदधातीति एतदपि मध्यमयोरैव स्यात् अन्यथा चतुर्विंशति स्यात्,
तस्मादुत्तरवेदिं मध्यमयोरुपसंहसौ सार्धेष्टादकस्य प्रणयनस्य पुनःश्रवणम्
यत्तु "न वैश्वदेव उत्तरवेदिमुपवयन्ति न शुनासीरीय" इति तदुपात्रप्रय-
न्तीति घवनान्तरेणाविशेषविहितोत्तरवेदेः प्रथमोत्तमयोः प्रतिषेधायेति न
किञ्चिदनर्थकम् । इदं तु व्याख्यानं वार्तिककारो नानुमेने यत्तावदुक्तमये-
ष्टादार्थो पुनः श्रुतिरिति, तत्र नाविधीयमानेऽर्थेष्टादः सम्भवति "विधिना
त्वेकशक्यत्वादि"ति न्यायादविधिष्येष्टस्यानर्थक्याच्च चोत्तरवेद्युपसंहारः
प्रयोजनं तदसम्भवात्, सत्यपि हि द्वयोः पर्वणोः सार्धेष्टादप्राकृतप्रणयना-
नुयादे षाक्यान्तराग्निनिधानानुयादेन विनियुज्यमानोत्तरवेदिश्चतुर्विंशति

चोदकशास्त्राग्निनिधानसम्भवात्सर्वेषु स्यात्, अपि चोपात्रव्रयन्तीत्ययमुक्त
 रवेष्टुत्यतिविधिरनारभ्याधीतोऽपि न वैश्वदेव उत्तरवेदिमुपवयन्ति न शु
 नासीरीये इत्यनेन प्रथमोक्तमाभ्या पर्युद्रस्तीमध्यमयोरेव व्यप्रस्थित, उत्प
 ल्यपेक्षरच विनियोग इति उत्तरवेद्यामिति निद्रधातीत्ययमपि विधिर्म
 ध्यमयोरेव व्यप्रतिष्ठत इति नार्था द्वयोः प्रणयन्तीत्यस्य । यस्तु प्रणयना
 न्तरमिदं प्रकृत्यर्थयाद समर्थयते तस्यापि तुल्यमेवानर्थक्यं यस्तु न वैश्व
 देव उत्तरवेदिमुपवयन्ति इत्येव प्रतिषेध पर्युद्रासो वा न सम्भवतीति
 प्रत्ययते तद्वालसमेहनमानत्वादुपेतनीय, यदि च कथांश्चिद्व द्वयोः प्रण
 यन्तीत्यनेनोत्तरवेद्युपसंहार सिध्यति तत उपात्रव्रयन्तीत्ययमपि विनियो
 गापेक्षत्वाद्भिन्नियोगव्यप्रस्थया मध्यमयोरेव व्यप्रतिष्ठते न प्रथमोक्तमयो
 ततश्च न वैश्वदेव उत्तरवेदिमिति वचनमनर्थकं स्यात्, अस्त्विति चेन्न
 'चोत्तरवेदिकोऽनारभ्यश्चादप्रतिषेध' इति सूत्रविरोधात्, इदं हि तत्त्वयो
 जनकयनार्थं सूत्रं, तस्मात्सर्वमिदमेकमधिकारणमेव वर्णयितव्यं 'द्वयो
 प्रणयन्तो' इति किम्प्राकृतं प्रणयनं ? मुत सौमिक ? मुतापूर्त्र ? मिति विधा
 सयय, तत्र प्रणयनमात्रप्रवृत्तास्य चातिदेशत प्राप्तेस्तस्यैवेयं पुन श्रुति
 परिसर्यायां गुणार्था अर्थवादायां वा परिसर्यादासम्भवात् ज्ञानयैवप
 रिनिहीर्यया सामान्यवचनोऽपि प्रणयन-शब्द-सधमेक सौमिक प्रणयन
 लक्षणया प्रतिपादयति, तथा चोत्तरवेदिप्रतिषेधोऽवकल्पते न वैश्वदेव
 इति, न चायमुपात्रव्रयन्तीत्यस्य प्रतिषेध तस्यावान्तरवकरणेन केवलत
 ह्यप्रघातप्रियपत्त्यात्प्रथमोक्तमयोरेवास्ते प्रतिषेधानर्थक्यं स्यात्, अस्मिन् एव पक्षे
 प्रथमोक्तमयोरिदं सौमिक प्रणयनमुत्तरवेदिप्रतिषेधस्य तद्विषयत्वाद्वादि च
 मध्यमयो स्यात् ततस्तद्व्युत्पन्नैव मध्यमयोत्तरवेदिसिद्धेरुपात्रव्रयन्तीति अप
 रथमोक्तमप्रिय एव स्यात्, तयोरेव च प्रतिषेध इति व्याघात स्यात्
 तस्मात्प्रथमोक्तमयो, सौमिक प्रणयनं पर्युद्रस्तीमध्यवेदिन विधीयत इति
 प्राप्तेऽभिधीयते, न हि प्रणयन्तीत्येतत्सौमिकव्याभिधायकम् । प्राकृतस्या
 नुधाटे च वचनं स्यादनर्थकं, तस्मात्प्रणयन्तीत्येतदप्राकृतमसौमिकम् अप
 रथमनेनैव वदत्याह्वनीयत । यद्यपि प्रणयनमानं श्रुतं तथाऽपि शारदा

न्तरे आहवनीयाद् द्वावग्नी प्रणयत इति वचनात्तदेकार्थत्वादनेन वचनेन
प्राकृतप्रणयनोत्तरकालमाहवनीयादन्यन्तरप्रणयनं पशुवन्धवद्विधीयते,
तच्च गत्यर्थवादघशान्मध्यमयोः पर्वणोर्भवति परिसंप्यार्थमित्यादि सूत्र-
त्रयं त्रयाणामपि पक्षाणां यथाक्रमेण प्रयोजनकथनार्थम् उत्तरवेदिर्पातपेध-
स्तूपात्रययन्तीत्यस्य सामान्यविषयस्य पर्युद्देशार्थः, सामान्यविषयत्वं चास्य
भाष्य एव दर्शितम् ॥

स्वरसामादिशब्देन धर्मा सू० स्वरसामैककपालामितं च सिद्ध-
तिदेशाधिकरणम् । दर्शनात् ॥ १० ॥

गवामपने स्वरसामान उरूयाः सप्तदश स्वरसामान इति,
अन्यत्रापि श्रूयते “पृष्ठः षडहो द्वौ स्वरसामाना” इति, किमेतौ स्वरसामा-
नाविति गवामयनिकस्वरसामधिकारा? उक्तं न, तथा वैश्यदेवे पर्वणि
वैश्यदैव्यामिता द्वावापृष्टिष्वेककपालः” अन्यत्रापि मैत्रावरुण्याऽऽमिता
षास्ये एककपाल इत्यादावेककपालामिता वैश्यदेविमैककपालामितावि-
कारा? उक्तं ने? इति संशये स्वरसामादिशब्दानां गुणविधित्वाद्वैष्णवश-
ब्दवदन्तिदेशकत्वात् न तद्विकारत्वमिति प्राप्ते धूमः अनन्यगतिभ्यां
लिङ्गेभ्यः स्वरसामादिचोदनाशब्देऽपहृदिभ्यस्तद्विकारत्वं, लिङ्गानि भाष्य
एव दर्शितानि ॥

वासो ददातीत्यादि वाक्- सू० कर्मजे कर्मयूपवत् ॥ ११ ॥
चादिशब्दानामाकृतिनिमित्त-
ताधिकरणम् ।

कर्मनामधेयानामग्निहोत्रादीनामुक्तमतिदेशरूपं यौगिकानां प्रा-
यणीयादिशब्दानां गुणविधीनां च वैष्णवादिशब्दानां लिङ्गविशेषशून्यानां
नास्त्यतिदेशनिमित्तत्वमित्युक्तं कर्मनामयदेश संस्कारनाम्नां यूपादीनां
सिद्धमेवातिदेशकत्वम्, इदानीं वाक्.प्रभृतीनां संस्कारनिमित्तत्वमेवास्ति
नास्तीति चिन्त्यते, “वासो ददाति अनो ददातीति किं वाऽनन्तवर्णं च
कृत्वा वासोऽनश्च निष्पाट्यैव दातव्यं? ननु यथा सिद्धमेव दातव्यं? इति
संशयः, तत्र धानतत्तणक्रियायां सत्यां शब्दप्रयोगात् क्रियानिमित्ता वा-

सः-शब्दो ऽनः-शब्दश्च क्रियामेव दानाङ्गताया विधत्तः, तस्मात्साऽनुष्ठे-
या दानं कुर्वता, एष प्राप्ते ब्रूमः ज्ञातिशब्दावेतौ ज्ञात्यन्वयव्यतिरेकानु-
विधानाज्ञातिस्तु क्रियाऽभिव्यङ्ग्येति तदुत्तरकाले, शब्दप्रयोगो न तु शब्दः
क्रियावाची, तस्माच्च क्रियातिदेशकत्व शब्दयोः ॥

गौतमिना लौकिकेऽर्थाः
उपनिधानाधिकारयाम् ।

सू० विषये सौकिकं स्यात्सर्वार्थत्वात्
न वैदिकमर्थनिर्देशात् ॥ १२ ॥

“अग्निमुपनिधाय स्तुयीते”ति क्रियाधानसंस्कृतोऽग्निराहवनी-
यादिरूपविधेयः उक्त लौकिक इति संशये संस्कृतस्य प्रयोजनापेक्ष-
त्वात्सामान्यवचनोऽप्यनि-शब्दस्तद्विषयत्वेन तस्यमानः संस्कारमुपनि-
धानाङ्गत्वेनातिदिशतीति प्राप्ते ब्रूमः “बन्दिमात्राभिधायित्वाच संस्का-
रातिदेशनम् । होमादिभिः कृतापेक्षा संस्कृतानां निवर्तिता” यदावहनीये
सुष्ठेति गार्हपत्ये हवींषि अययतीत्यादिभिराहृत्य प्रयोजननिर्देशाच्च प्रयो-
जनान्तरमाहवनीयादयोऽपेक्षन्ते, अग्नि-शब्दोऽपि ज्ञातिमात्रवचनत्वात्
ज्ञातीयं यत्किञ्चिद्व्यतिरेकं लोकासिद्धमेवोपादाय कृतार्थं न संस्कृतमपे-
क्षते, तस्माज्जैमिज्ज उपनिधेयः ॥

उपशयो यूपो भवति इत्यादौ
यूपशब्दस्य संस्कारावयोजनता
धिकारयाम् ।

सू० संस्कृतं स्यात्संस्कृतत्वात् ॥ १३ ॥

“उपशयो यूपो भवती”त्यत्र संशयः किमुपशये यूपसंस्काराः परि-
व्याणादयः कार्यो नेति, तत्र यूप-शब्दः उपशये प्रयुज्यमानत्मानतिदिशि-
त्वस्य, यदि यूपस्य विधीयते विधायकाभावाद् धर्मेमानावधिरोऽयं यूपो
भवतीति, तस्मादनुवादाऽयमुपशयस्तुम्यर्थेन संस्कृतिमपेक्षते, तस्मात्लौ-
किका यूपधर्माः किञ्चित्शब्देनादय उपशये चवनादनुष्ठीयन्ते तेन निमित्तेन
गोक्तोऽयं वादः ॥

एष्टिर्वातिष्ठन्ते इत्यादौ
एष्टमष्टस्य अन्तर्गताविता-
धिकारयाम् ।

सू० कर्मणः पृष्ठशब्दः स्यात् तथाभू-
तोपदेशात् ॥ १४ ॥

यन्नो यूपते एष्टिर्वातिष्ठत इति किं एष्ट-शब्दो ह्येतिष्टोमि-
कपृष्ठधर्मातिदेशकः पृष्ठधर्मकाणि कर्माणि कुर्यादिति तानि एष्टमाह

स्यादेव स्तुत्यात्मकानि भवन्ति । उत पृष्ठसाधनेषु रथन्तरादिषु पृष्ठ-श
ब्दसैरग्नेरभिधानेन चोदयत इति तत्र "उपतिष्ठतिना तावद्रूपकर्म चोदयते ।
पृष्ठ-शब्देऽपि तस्यैव विधत्ते पृष्ठतुल्यताम् । उपतिष्ठतिधातु समीपस्य
तिष्ठन्न प्रत्ययो भावनावाचकः, तदयमर्थः अग्निसमीपे तिष्ठन्न पृष्ठस
दृशे कर्मणि कुर्यादिति, यदि त्वभिधाने जिघीयते तदा उपतिष्ठति
समीपस्यतिष्ठन्न सत्रभिधाने लवयेत् पृष्ठ-शब्देऽपि तत्साधनमित्यु
भयोर्लवणा स्यात् । अस्मत्पक्षे पुन पृष्ठ-शब्द एव धर्मलवणेति स्वाया
नयः पठ । उच्यते 'सद्यन्यरुतिता पृष्ठ-शब्दस्येहेभयोः समा । उपतिष्ठति
धातुश्च समीपस्यतिवाचकः' । न यद्य धातुनाऽभिधाने लवयाम किन्तु
समीपस्यतिरेव धातुनाऽभिधीयते, सा तु समीपस्यतिरभिधानार्थेति
द्रुमहे, कथं मन्त्रकरणेऽर्थे वर्त्तमानाद्रुपपूर्वसिद्धतेरात्मनेपदं भवति समी
पस्यतिरवानेनाऽभिधीयते, न यथा समीपस्यतो मन्त्रकरणे तथा
यतितज्ज, न चाभिधानादन्यत्र सातान्मन्त्रकरणे, तद्वद्वीय समीपस्य
तिरभिधानार्था स्यात्ततोऽस्याः करणं मन्त्रसम्पद्यते, प्रधानाधीनं हि
तदङ्गानुष्ठानं भवति अतोऽभिधानार्थेत्वं समीपस्यानं कुर्तुमन्य समी
पस्यते करणमिति शक्यं वक्तुम्, अतोऽभिधानाय समीपस्यति वदन्न
उपतिष्ठतिर्मन्त्रकरणार्था भवतात्मनेपदं लभेत्स्यात्मनेपददर्शनाद्रुप
स्यानं प्रयोजनभूतमभिधानमनुमोयते । तदयमर्थः पृष्ठसाधनेत्यन्तरादिभि
समीपे स्थित्वाऽग्निमभिदध्यादिति, तस्मादभिधानेन चोदनेति सिद्धम् ॥

इति शास्त्रदीपिकाया सप्तमस्य तृतीय पादे ॥ ३ ॥

अथ शास्त्रदीपिकाया सप्तमाध्यायस्य
चतुर्थे पादे आरभ्यते ॥

अथ सोमं चरे इति
कस्य तावत्याधिकार
णम् ।

सू० इतिकर्तव्यताविधेर्यजते पूर्वव
त्त्वम् ॥ १ ॥

यतो नामातिदेश, इदानीमानुमानिकेन वचनेनातिदेश उच्यते
 "सौम्यं चरुं निर्वपेत् अस्त्रवर्चसकाम" इत्याद्युदाहरणं, तत्र प्रथमं तावदिदं
 चिन्तयते-किमत्र कुतश्चिदुक्तम्? यदिश्यते? नेति, यमाणाभावात्तिदेश,
 उच्यते यागेन भाग्येष्टं वस्त्रवर्चसमिति भावनामितिकर्तव्यतापेतामुपदिश्य
 श्रुत्याद्युपदेशेन तस्या इतिकर्तव्यताया अप्रमर्षणादनुपपन्नसिद्धेति
 संशयता इव शास्त्रेणाद्वीकृतेति निरखीयते अस्ति धान्यत्र लौकिके पार्श्वे
 स्यालोपाकादौ वैदिके च दृश्यपूर्णमासादौ तयोरेव्यतयाविद् प्रदित्यने
 इति स्थिते दहं चिन्तयते लौकिकी वैदिकी चेति वैदिकी हि निवृत्तत्वा
 चेत्तु नाप्यत्र शक्यते। लौकिकी त्वनिवृत्तत्वात्सर्वत्रैवानुपपद्यते वैदिकीति
 कर्तव्यता प्रत्यक्षेण शास्त्रेण दर्शपूर्णमासादिषु नियन्त्रा नात्येन सङ्गत्वं
 क्यते, न हि द्रुतमितिकर्तव्यता द्वाह्येण दर्शपूर्णमासपौरितिकर्तव्यता
 विधाय पुन सौम्यादावपि सिद्धयतीति सम्भवति। न च साधारण्येन हि
 धान्यं पकरणेन व्यवस्थितत्वाद्विधानस्य, न च शास्त्रवत्सरेणैतिकर्तव्यता
 न्यत्र सम्भवति, तस्माच्च वैदिकी, लौकिकी तु पार्श्वेणाद्वीकृतिषु बहुष्वन्
 एतासाधारण्यं शास्त्रमनुमापयति तेन सैव सौम्यादिषु स्यात् प्रजापदि
 दर्शने तु यत्र नित्यानुवादवचनानीत्येष परिहृत, तस्मान्नैकिकीति प्राक्त
 उच्यते 'वैदिकी वैदिकस्त्वेन सामान्येनापि उच्यते। लौकिकी त्वसमानत्वा
 सापस्याप्यप्येविति। वैदिकस्य तु कर्मण कथभावावेवाम वैदिक एव
 स्य-भाव शीघ्रमुपतिष्ठते तदतिक्रमेणानुपस्थितलौकिकद्वयमप्युक्तं 'प्र
 द्यापुनमितद्वेदाल्लौकिकेऽपि तु वैदिकः। प्रत्यक्षेद्विद्विहाविशसौ मद्गो
 मतः'। अनु सौऽपि वेद केषावित्यत्यस एव नित्यानुमेयमनतिाका
 यात्। सत्य, तथाऽप्यमदृश एव कथं वैतानिककर्मोपधारे हि यदी व
 यत्नेन तन्मध्ये तु प्रसङ्गादप्येतानि किञ्चित्दुच्यते, तेन दर्शपूर्णमासादौ
 सौम्यं। यदीना च तदधिकारणं यपोपश्रुतिनामाग्रान्तरसादृश्यमासीति
 तानोपस्थानम्। किञ्च सौम्यादीनि धैतानिकेभ्यो प्रसङ्गेन लौकिकी
 तितेयता धारादोषासने कर्तव्या, तत्र प्रधानपदेत्यमहानामाप्रयेन
 शक्तिर्न वैदिकी। न च निवृत्तत्वादसौ नाप्यत्र नेतुं शक्येति मतम्

समानविधानत्वे ह्ययं दोषः स्यात्, अतिदेशेन त्वन्यत्र गतौ निबद्धत्वं गुणं एव,
न हि क्वचिदनिबद्धान्यत्रातिदेशो शक्यते, न चानुमानेन लौकिकी शक्या
कल्पयितुं गणशगादियु तदभावेनानैकान्तिकत्वात् । तस्माद्वैदिक इत्य-
भावः सौम्यादिष्वतिदिश्यते, स चावघातपयात्रादिपदार्थेन्यदृष्टादृष्टो-
पकारवर्गरूपितस्तेषामुपकाराणां पदार्थानां च प्रापको भवति, तद्विधायि
च शास्त्रमर्थासौम्यादिवाक्यशेषत्वमुपगतं भवतीत्यनेनाभिप्रायेण विध्य
न्तो वा प्रवर्तन्ते चेदनापामित्युक्तम्, अस्तु वा विध्यन्तस्यैवात्रातिदेशस्त-
थाऽपि प्रकृतसंस्थितया निरूपितरूपस्यातिदेशो न तु यथापाठमेव शास्त्रं
प्रकृतिवर्तुल्लक्षितेऽपि सम्भवति, यत ऊहयाधौ न स्यातामिति चेद्व्येत, य-
त्रापि ब्राह्मणमेव साक्षादितिदिष्टम् “एतद् ब्राह्मणान्येष पञ्चहोरां”ति
तत्राप्यन्यसंस्थितं सतस्तेनैव रूपेणातिदेशादूहादिसिद्धिः । यदि “ह्यनये
क्षुष्ट निर्देशमी”त्यनेन रूपेण सौम्यं प्राप्यते ततोऽग्निपदस्य देवतापदस्य
च सप्रतिपक्षरूपत्वादेव देवतापदविषयस्यैव तत्पठितमग्निपदं रूपं स्वविष-
यितमिति न शक्यमास्यात्तुम् । अग्निपदरूपमेव विषयितमित्यापद्येत, ततो
न सूर्यपदं प्रविष्येत, नाग्निपदं बाधेत, अतो नोहः सिध्येत् बाधः । यदि
तु प्रकृतौ निरूपितरूपस्य शास्त्रस्य विरुतिसम्यन्धस्तदा प्रकृताग्निप-
दस्य देवतापदरूपसप्रतिपक्षेर्देवतापदरूपमात्रं विषयितं दृष्टार्थत्वात्
ग्निपदरूपम्, अदृष्टार्थत्वाद्वैवतापदादित्रिंशत्तसया नान्तरीयकत्वादग्नि-
पदमधीतमिति निरसीयते, तत्र सौम्यं तादृशपमत्वातिदेशादग्निपदस्य
चातद्रूपत्वात्स्यरूपस्य चाविषयितत्वात्तद्विशिष्टौ सत्या देवतावादिनः सूर्य
पदस्य प्रतेपादूहयाधौ सिद्धौ भवतः, तस्माद्वैदिकातिदेशः ॥

गयामघने रेकादिके
तिरुत्तयमानुष्ठानाधि
कारणम् ।

सू० द्वादशाहिकमहर्गणे तत्प्रकृतित्वाद्दे-
काहिकमधिकागमात्तद्वार्यं स्यादे-
काहवत् ॥ २ ॥

इदानीमानुमानिकप्रवचननामधेयपौरुषाश्रयं चिन्त्यते, गयामघने
न्यातिगारायुरिथादिमत्ता युक्ता यागा उत्पत्त्यास्तेषां गणान्तं पातित्वात्

गणेषु द्वादशाहमेति द्वादशाहविध्यन्त प्राप्त, नामधेयान्त्र ज्योतिराष्ट्रे
काहविध्यन्त, तत्राविहृद्वा द्वयेऽपि क्रियन्ते, विहृद्वेषु किं द्वादशाहिका
कर्त्तव्याश्चोदकोबलवान्? उत नामत्रलीयरत्वादेकाहिका? इति मथ्ये, वि
शेषाभावादनियमः । अथवा चोदकोबलवान्फलसम्बन्धोत्तरका चेति
कर्त्तव्यताकाहु, प्रयोगवाक्ये च फलसम्बन्धाच्च तु तत्र नामानि श्रूयन्ते
यान्यपेक्षितविध्यन्तमितिदिशेषु, गणनायान्यासु द्वादशाहिकधर्मातिदेश
एव तत्रावगम्यते । यासु सूर्यसिद्धान्तासु नामानि श्रुतानि तत्रालक्ष्यफल
त्वादसत्यामित्यभावापेक्षाया नातिदेश, फलसम्बन्ध तु प्रतीत्य परवा
दतिविशदपि नामधेय पूर्वप्रयोगतगणधर्माविरोधेन प्रवर्त्तते, तस्माच्छोदको
बलीयानिति प्राप्तेऽभिधीयते “प्रत्यह श्रूयते नाम चोदकमद्यानुमानिक ।
त प्रत्यहविहृद्वार्थमनुमान प्रवर्त्तते । यद्यपि फलसम्बन्धाधीनेति कर्त्तव्यता-
ऽऽकाहु प्रयोगवाक्ये प्रसूयते, तथाऽपि प्रयोगवाक्यमुत्पत्तिचोदनावगह
पारिण कर्माणि आलोच्य फले विनियुक्ते तानि आलोच्यमानानि सहावि
शिष्टान्येवालोच्यन्ते इति तन्निमित्तातिदेश प्रत्यहनिमित्तत्वास्तीति गम्यते
किं चोत्पत्तिवाक्येष्वपि भावनास्याभावाज्जायत एवापेक्षा, तस्माच्चान
बलीयः, एतन्नादभिधानसत्याया विदित इत्यभिहातिदेशतम । अनुमान
वसाऽपि सत्तया भयित्ता तस्य विशेषावन्तनम् ।

इति शास्त्रदीपिकाया सप्तमस्य चतुर्थे पादे समाप्तः ॥

समाप्तोऽयमध्यायश्च ॥

अथ शास्त्रदीपिकायाम् अष्टमाध्यायस्य

प्रथमः पाद आरभ्यते ॥

अथ प्रतिज्ञाधिकारणम् । सू० अथ विशेषलक्षणम् ॥ १ ॥

विध्यन्ताधिकरणे सौर्यादिषु आनुमानिकेन वचनेन वैदिकीतिक-
र्त्तव्यताऽस्तीत्युक्तम् । तस्यैवेदानीं विशेष उच्यते, कस्य विध्यन्तः? क्व प्रवर्त्तते

इति? प्रथमं तावद्विद्वच्चिन्त्यते किमेकस्मिन्कर्मणि सर्वधर्मातिदेशः? उत-
ने? ति । ननु विध्यन्ताधिकरण एव लौकिकवैदिकविध्यन्तसमुच्चयमागच्छ-
मियो विप्रतिषेधादित्यनेन सूत्रेण कथम्भावापेक्षावामेकैवेत्यम्भावपूर-
णाच्च द्वयोः सह प्रवृत्तिरित्युक्तं, तेन गतमेतत्सत्यं, समुच्चयस्तत्र निरा-
कृतः, इह तु सर्वविध्यन्तानामेकत्र विकल्पेन प्राप्तिरिति पूर्वम् । पक्षः
उत्तरस्तु निपत एव एकस्मिन्नेकः प्रवर्ततेऽन्यथा ह्यव्यर्थस्यतः शास्त्रार्थः
स्यात्तस्माद्विधयेनैकस्यैव दर्शपूर्णमासादेर्विध्यन्त एकस्मिन्सौवादी प्रवर्तते
सत्यमेव युक्तं, कथन्निवृत्तमवगम्यतेऽस्य विध्यन्तोऽत्र प्रवर्ततेऽस्य निति,
तदभिधीयते-

विशेषकर्मणो धर्मः सू० यस्य लिङ्गमर्थसंयोगादभिधा-
तिदेशाधिकारणम् । नवत् ॥ २ ॥

यस्य कर्मणो लिङ्गं विद्वमुपस्थापक शब्दगतमर्थगतं वा यस्यां
विद्वत्तौ दृश्यते तस्य विध्यन्तस्यैव प्रवर्तते यथाऽऽग्नेयस्य सौर्यं, तथा हि
निर्घृणतिस्त्विदितेन देवतानिर्देश एकरूपत्वत्वमौपधद्रव्यकृत्यमित्याग्नेय-
चोदनाया दृष्टसम्बन्धीनि सौर्यशब्दे विध्यन्तापेक्षे दृश्यमानानि तामुप-
स्थापयन्ति, सा च सौर्यं, अथा च भावना तस्याः स्वार्थं, ततःसाध्यसा-
धनांशाविधानपेक्षितत्वादनादृत्य तृतीयोऽय इत्यम्भावरूपेऽपेक्षासवि-
धियोगत्वैर्वाक्यशेषत्वेनान्न सम्बध्यते, तदयमर्थः यथाऽऽग्नेयेन स्वर्गः कृतः
तथा सौर्येण ब्रह्मवर्चमिति, एवमेकरूपेणैवगोपामीयैन्द्रानविध्यन्त
आव्यद्रव्यरूपपाशुयाजस्य ययोदध्यामितादिषु दैतपशौ च सात्रायस्य पश्व-
न्तरेषु दैतस्य ऐकादशिनेषु सवनोवस्य, पशुगणान्तरेषु ऐकादशिनस्य, अथ-
क्तेषु सोमस्य, अहर्गणेषु मन्त्रेषु अहीनेषु च द्वादशाहस्य, सवत्सरादिषु गवा-
मर्धनिरूप्येत्यादि द्रष्टव्यम्, एवमिह विशेषातिदेश उक्तस्तस्यैव प्रपञ्चः ।

सोमे दैतिकर्मणः सू० प्रवृत्तत्वादिष्टेः सोमे प्रवृत्तिः
नतिदेशाधिकारणम् । स्थात् ॥ ३ ॥

अग्निहोत्रे दर्शपौर्णमासयोः स्यात्तिष्ठोमे च द्रोहनाघघाताभिप
 दादीनि दृष्टार्थान्यङ्गानि निराकाङ्क्षीकरणसमर्थानि तैश्च निराकाङ्क्ष-
 स्वादितिदेशो नास्ति तथाऽपि सोमे दर्शपौर्णमासिकधर्मोतिदेशं केनचि-
 हेतुना शङ्कमान निराकर्तुमिदमधिकरण क पुनरसौ हेतुर्दोषणीयादि-
 प्यत्रभूयपयन्ताद्विष्टिषु पशुषु च दर्शपौर्णमासविध्यन्तोऽतिदेशेन प्राप्य
 प्राणो मनसि विवरितेते तन्माध्यवर्तित्वाच्च सोमस्य तत्रापि तदन्वय
 शङ्कते "तस्यैकशत प्रयाजानुयाजा" इति च दर्शनमवकल्पते, तस्माद्विष्टिः
 सोमे प्रवर्ततेति सोऽर्गनिराक्रियते नानपेते प्रवृत्तिर्वृत्ता प्रयाजादिक तु
 दीप्तणीयाद्व्यङ्गवर्ति वाजयेद्यूपन्यायेनैकशतसङ्ख्या प्राप्तामनूयत इति
 नास्ति सोमेऽतिदेशः ॥

वेष्टान्नादौ वेष्टिकध-
 र्मातिदेशाधिकरणम् ।

सू० इष्टिषु दर्शपौर्णमासयोः प्रवृत्तिः
 स्यात् ॥ ४ ॥

"सौर्यं चरं निर्धये" इत्यादिषु रष्टिषु निर्वपत्यादिसामान्येन दर्श
 पौर्णमासविध्यन्तोपस्थापनात्तस्यातिदेशः । इदं च यस्य तिरुमित्यस्य
 प्रपञ्च इति नातीव पूर्वपक्षे यतितत्त्वम् उत्तरत्रापि सर्वत्र ॥

पानीषोमीयपशौ दार्शपौर्णमा-
 सिद्ध धर्मोतिदेशाधिकरणम् ।

सू० पशौ च लिङ्गदर्शनात् ॥ ५ ॥

पशव्यपशोमीये तद्वितेन द्वेषतानिर्देशः, आलभतिपच दर्शपौ-
 र्णमाससादृश्यम् इष्टावप्यालभतिविद्यते र्वणामालभेतेति, इष्यते च पशो-
 रालम्भनादिदृष्टार्थान्गुचिदृष्येतिदेशापेक्षा, तस्मात्त्रेष्टिकोविध्यन्तः ॥

सवनोपादिपशौ पानीषोमी
 धर्मोतिदेशाधिकरणम् ।

सू० दैवस्य चेतरेषु ॥ ६ ॥

इतरेषु सवनोपनिषदादिषु पशुषु प्राणिद्रव्याकत्वसाध्याद्विशसन्
 द्विद्रव्यसत्कारलाभाच्च दैवस्यानोषोमीयस्य विध्यन्तः ॥

ऐकादशिनपशोः सवनध-
र्मातिदेशाधिकारणम् ।

सू० ऐकादशिनेषु सौत्यस्य द्वैरश-
न्यस्य दर्शनात् ॥ ७ ॥

ऐकादशिनेषु पशुषु सुत्याकालत्वसामान्यातिरेकाद् द्वैरशन्यदर्शनाच्च
द्वे द्वे रशने यूपपृच्छत इति सवनीयस्य विध्यन्तः ॥

पशुगणेषु ऐकादशिनधर्मा
तिदेशाधिकारणम् ।

सू० तत्पृच्छतिर्गणेषु स्यात् प्रतिपशु
दर्शनात् ॥ ८ ॥

यूपसौत्रामण्यादिषु पशुगणेषु गणत्वसामान्याधिक्यादैकादशि-
नविध्यन्तः ॥

अव्यक्तयज्ञतो सौमिक-
धर्मातिदेशाधिकारणम् ।

सू० अव्यक्तासु तु सोमस्य ॥ ९ ॥

“विश्वजिता यजेते”त्यादिष्वेकाहादिषु द्वादशाहे च किं दशपैर्णै-
मासिको विध्यन्तः? उत सौमिकः? इति संशये विशेषाभावादनियमे प्राप्ते
उच्यते सौमिकः स्यादव्यक्तत्वसामान्यात्केयमव्यक्तता यागार्थतया विनियु-
क्तदेवताविरहः, यत्र तद्विभवतुर्यो मन्त्रवर्णैर्योगार्थतयैव देवताविनियुक्ता-
स्तदव्यक्तम् इतरत्त्यव्यक्तं तथा च विश्वजितादयः सोमश्च । मनु ऐन्द्रवायवं
यह्नातीति तद्वितेनैव देवताऽपि सोमे विहिता न यागे देवताऽनेन विधी-
यते, किन्तु यद्वै तद्वितायास्तु पश्वादार्यिको यागसम्बन्धो न तु प्रथम-
मेव यागान्वय इत्यव्यक्तत्वम्, अतः सोमविध्यन्तो विश्वजितादिषु ॥

अहर्गणेषु द्वादशाहिक-
धर्मातिदेशाधिकारणम् ।

सू० गणेषु द्वादशाहस्य ॥ १० ॥

द्विरात्रादिष्वहर्गणेषु अव्यक्तत्वं गणत्व साधिक विद्यते तस्माद्
द्वादशाहविध्यन्तः, एवञ्च पथीसंपाजान्तान्यहानि सन्तिष्ठन्ते इत्यादयो
गणधर्मा लभ्यन्ते ।

संवत्सरसत्रेषु गयामयनि
कधर्मातिदेशाधिकारणम् ।

सू० गव्यस्य च तदादिषु ॥ ११ ॥

संवत्सरसत्रेष्वान्यानामयनप्रभृतिषु संवत्सरसत्रत्यसामान्यात्सं-
वत्सरनियमलिप्सया च गयामयनविध्यन्तः ।

निकायिनामुत्तरेषु पूर्वोक्तानि-
विधिमितिदेशाधिकरणम् ।

सू० निकायिनां तु पूर्वोक्तोत्तरेषु
प्रवृत्तिः स्यात् ॥ १२ ॥

साहस्रा साहस्रका इत्येकसंज्ञया युगपत्प्रस्तुत्य पश्चात्क्रमेण शि-
हिता यागा निकायिन इत्युच्यन्ते तेषां प्रथमोऽधर्मवानुत्तरेषु किन्ततो धर्मो
प्रवर्तते? इतः सौमिका इति? मथये अशक्तत्वात् सौमिका इति प्राप्ते
एकनिकायवर्तित्वमेकनामकत्वाच्चाद्यान्तरसामान्यमधिक्रमस्तीति पूर्वो-
च्यन्त उत्तरेषु तथा यावदस्य साहस्रस्येत्यादिसाहस्रादिधर्मदर्शनं पूर्वो-
धर्मप्राप्तिं दर्शयति ॥

कलादीनामनतिदे-
शाधिकरणम् ।

सू० कर्मणस्त्वप्रवृत्तित्वात्फलनियमकर्तृस-
मुदायस्यानन्वयस्तदन्वनृत्वान् ॥ १३ ॥

फलं स्वर्गं, नियमो यावज्जीवकता, कर्ता स्वर्गकामः समुदाय
आग्नेयादीनां पठ्या मिथः साहित्य किमेते विवृतिषु सांपादिषु मिथः
प्रतिदिश्यन्ते ने? ति भवेद्, तत्र प्रवृत्तिसाम्यन्धाद्विवृतावतिदेशेन प्रयाजादि-
वर्तित्वमिति प्राप्तेऽभिधीयते । “प्रवृत्त्येव निधृष्टत्वाद्विवृत्या सप्त नान्यः
यः । न चातिदेशतः प्राप्तिरित्यभावादन्यथादृते” ॥ कथं भावापेक्षा हि
विवृतिभावेना यदेव प्रवृत्तावित्यभावेन वहीत तदेवापेक्षते, त च फला
दीनामित्यभावादन्यथ फलनियमयोः पुरुषार्थत्वात्स्वर्गकामोऽपि न
कर्मार्थं कर्मैव तदर्थमित्युक्तं स्वर्गकामाधिकरणे, तथाऽग्नेयादीनि पद्वि
तुल्यवत्फलं प्रति करणत्वेनोपदिष्टानि नान्योन्यस्याहं तेनेकस्योपकारेऽ-
न्यानि प्रवर्तन्ते, न चाप्रवर्तमानेषु तस्मादित्य भवति तस्माच्च फलादीना-
मतिदेशः, माभूदित्यभावात्तत्तिदेशः फलापेक्षयेव प्रियत्रिदादिषु
अशुभफलेषु फलमतिदिश्यतामिति चेत्तेश्च तद्वि फलं विवृतावतिदेशेन
विधीयमानमहमेव स्यात् न च फलं विवृतिं प्रति विधीयते फलमेव
प्राप्तं पद्यायन्यतमुद्दिश्य विवृतिविधीयतामिति चेत् तस्य विवृतिः

साधनं भवितुमर्हति प्रकृत्यैवं स्ववाक्यावगतयाऽवबुद्धत्वात्तस्मान्न विवृतेः
प्रकृति^१फलसम्बन्धः ॥

गुणकामानां गोदोहनादी
नामनतिदेशाधिकरणम् । सू० गुणकामेषां श्रितत्वात्प्रवृत्तिः
स्यात् ॥ १४ ॥

इह सगुणफलानि “गोदोहनेन पशुकामस्य प्रणये” इत्येवमाद्रीति
तस्माधनभूताश्च गोदोहनादयः किं विवृतिषु प्रवर्तन्ते नै? ति सशयः तत्र
प्रधानफलं प्रधाननिग्रन्धनत्वात्तस्य च विवृतिष्वप्रवृत्तेर्मा नाम प्रवर्तते,
गुणफलं तु गुणप्रवृत्त्या प्रवर्तितुमर्हति । तथा हि प्रणयनं साधदतिदि-
श्यते तस्माधनभूतश्च गोदोहनमनङ्गमपि साधनत्वाच्चमसत्त्वमवर्तते
तत्प्रवृत्त्या च तस्माध्यं फलमपि प्रवर्तते यथा प्रधानाश्रितदध्यादिमा-
ध्यमिन्द्रियादि दध्यादेर्होमसाधनत्वेन विवृतिषु प्रवृत्तेः प्रवर्तते, उच्यते
“न हि गोदोहनादीनामित्यंभावेन संवहः । इत्यंभावातिदेशेन तेषां
नातोऽतिदेशधीः ॥ न हि यत्किञ्चिद्व्यापक्यञ्चिदपि प्रकृतेः साधनं, तत्स-
र्वमतिदिश्यते कथंभावापेक्षा हि विवृतिषोऽत्रना सादृश्योपस्थापितां प्रकृ-
तिषोऽदनामालोच्य तस्याभ्यशायाः साध्यसाधनाशयनाकाङ्क्षितत्वा-
दनादृत्य तृतीयमित्यंभावांशं वाक्यशेषत्वेन गृह्णाति, तत्र यत्साक्षत्वां
षोऽदनायाम् इत्यंभावरूपेणागृहीतं प्रमाणान्तरेण, कथंचित्साधनभाव-
मुपनीत गोदोहनादि तस्य कः प्रमङ्गो विवृतौ माभूदतिदेशः प्रणयनस्य
त्वाश्रयभूतस्य विवृतावपि सद्वाशात् तदाश्रितं गोदोहनमपि पुरुषः काम-
नाशयात्मपुङ्गामिति चेन्न वैगुण्यात् अतिदिष्टस्याङ्गभूतस्य चमसस्य
धिना शास्त्रेण - पुरुषेष्कामात्रेण युक्ता बाधः, तद्वाधे हि वैगुण्यं स्यात्
अत्रैगुण्ये तु भवेत् कामस्यापि प्रवृत्तिः, यथाह भाष्यकारः “तस्मिंश्च प्रव-
र्तमाने कामोऽपि प्रवर्तते” इति, किञ्च यद्वैगुण्यमासापूर्वसाधनभूत
प्रणयनं तदेवाश्रयस्तादृशस्यैव प्रकृतत्वात्, न च विवृतौ तादृगास्ति,
तस्मादाश्रयाभावादपि न गोदोहनतत्फलयोः प्रवृत्तिः ॥

सौम्यं चरायमिम-
श्वेनद्वयस्य विकल्पा
धिकरणम् ।

सू० एककर्मणि विकल्पो ऽविभागो हि चो-
दनैकत्वात् ॥ १५ ॥

सौम्यं आनेयविकार इति वक्ष्यते आनेयश्च पौर्णमास्यमाशास्या-
कालयोक्त्यत्र उभयसञ्ज्ञ, तेन चतुर्होत्रा पञ्चहोत्रा च तस्य कालद्वयेऽ-
भिमर्शनं तत्र सौम्यं मन्त्रद्वयं पौर्णमास्यमाशास्याकालयोक्त्यस्य प्रयो-
क्तव्यं ? मुताद्यवस्थये ? इति “अयस्या प्रकृतौ दृष्टा प्राण्यते त्रिकृतावपि ।
प्रकृतावपि स्वेया विकृतौ नातिद्विष्यते” । चतुर्होत्रा पौर्णमासी पञ्च-
होत्रामाशास्या इति समुदायद्वारेण मन्त्रयोहपदेशः प्रकृतत्वाच्च काल-
द्वारेण तस्याप्रकृतत्वात्, अतः समुदायद्वयवर्तिनं आनेयस्यैव मन्त्रावङ्गम्,
एकार्यत्वाच्च विकल्प्येते तत्र पौर्णमासीकाले पौर्णमासिकैर्होत्रकारैः सहा-
भिमृश्यमानमानेयमविरोधाच्चतुर्होत्राभिमृष्टम्, एवममाशास्याकाले पञ्च-
होत्रा न तु कालकृता व्यस्यता तत्र शास्त्रार्थः, तस्माद्विकृतावध्यवस्था ॥

सौम्यं चरायानेयधर्मा,
तिथेयाधिकरणम् ।

सू० छिद्रसाधारण्यादिकल्पः स्यात् ॥ १६ ॥

इदित्यु दर्शपूर्णमासयोः प्रवृत्तिरित्युक्तं, तत्र दृष्टव्यमानेयादीनां
कस्य क प्रवृत्तिः ? त्रिशोभाभावादनिवमः सादृश्यविशेषात्सकृदेवस्य सौम्य-
द्रात्रेकद्वैत्यस्यानेयस्य प्रवृत्तिः, अनेकद्वैत्येषु आनीयोमीयेनानयोरा-
ज्यादिद्रव्यकेषु उपाशुगानादिः कार्यं पुनरेकद्वैत्यत्वमानेयसौम्ययोर्वाक्य-
शेषादिति दर्शितं भाष्ये ॥

इतिद्वैत्ययोः सवि-
धाति इति सामान्यस्य
व्यवस्थाधिकरणम् ।

सू० विप्रतिपत्तौ हविषा निदम्येत कर्मण-
स्तदुपाख्यत्वात् ॥ १७ ॥

येन पुनराग्रे किं देवतासामान्याम् साक्षाद्विधायन्त ? उत हवि-
सामान्यादौषधिधायन्तः इति मगधे तथाऽऽनेये वधसि देवतासामान्यादौ-
षधस्य हविःसामान्यादौ साक्षाद्विधायन्तः इति देवतासामान्यहविः सामान्ययोः किं
यतोप इति विन्यसे, त्रिशोभाभावादनिवमः, प्रथमश्रुत्यवधान्याया वा
देवतायाः प्राथम्यं मन्यानस्योक्तं “हविषस्याज्यमानस्यात्प्रत्यासत्तिर्हि

कर्मणि । उद्देश्यमात्ररूपत्वाद्वेवता ऽऽरादुपस्थिता । यच्च प्रत्यासत्तन्तेनैवो-
पस्थितं विध्यन्तमासाद्य निराकाङ्क्षं कर्म न घटिद्भूतदेवतोपस्थापित-
मपेक्षते । यद्यपि प्रातिपदिकार्थत्वाद्वेवता मुख्यः तथाऽपि तत्स्वरूपवे-
लायामाकाङ्क्षाविरहादनतिदेशः, कर्मविध्युक्तकालं तु प्रत्यासत्तेर्हविःसा-
मान्यं बलीयः प्राधान्यन्तु देवताया नयमे निराकुर्यन्ते, किं चैवधे सावा-
यधर्मास्तत्र चैवधधर्माः सर्वे बाध्येतु, असम्भवाद्यथापद्यन्तु प्राप्तौ । न
कस्यचिद्विधः, तस्माद्विःसामान्यं बलीयः ॥

अतकप्यानाज्यहिरण्ये चो
वधधर्मातिदेशाधिकारणम् ।

सू० चिरण्यमाज्यधर्मस्तेजस्त्वात् ॥ १८ ॥

कृष्यलक्षणे आज्योपधयोः कस्य विध्यन्तः स्यात् उज्ज्वलसामा-
न्यादाज्यस्य विशदत्वादौपधवाचिबहुवचसंयोगाच्च तद्वर्माः ॥

मधूदके च उपांशुवाजीमा-
ज्यधर्मातिदेशाधिकारणम् ।

सू० मधूदके द्रव्यत्वसामान्यात्पयो-
विकारः स्यात् ॥ १९ ॥

दधिमधुघृतं घानाः तण्डुला उदकमित्यत्र मधूदकयोः पयः प्रव-
र्त्ततोताज्यः ? मिति संदेहे स्वाभाविकद्रवत्वसामान्यात्पयः, नैवम् असत्यपि
च स्वाभाविकद्रवत्वेऽग्निसंयोगादाज्येऽपि द्रवत्वसद्वावाहृण्येसामान्याधि-
क्यात्पयोधर्माणां च द्रोहनादीनामसम्भवादुत्पन्ननादीनाज्यं सम्भवात्
आज्यविध्यन्तः “वर्णसाम्यस्य चाधिर्याद् द्रवत्वस्याविशेषतः । अनुपहाज्य
धर्माणामाज्यधर्ममधूदकम्” ॥

इति शास्त्रदीपिकायामष्टमस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयः पाद आरभ्यते ॥

वेदिकसोत्रामण्ये-
ष्टिकधर्मातिदेशाधि-
कारणम् ।

सू० वाजिने सोमपूर्वत्वं सौचामण्यां च
ग्रहेषु नाच्छब्दात् ॥ १ ॥

‘आनायेण्यत्रमेकादशकपालं निर्वपेदभित्तात्सारस्वतीमाज्यस्य चर-
वाहेस्यस्य चरमिति तत्र सन्देहः । किं प्रथमस्याग्नेयविध्यन्तस्तृतीयस्याग्नी-
षोमीयविध्यन्तः ? उत विपरीतः ? मिति स्थानसामान्यात् प्रथमस्तृतीययोः
प्रथमस्तृतीयविध्यन्तपक्षौ उच्यते-प्रथमस्य द्विद्वेयत्वत्वादाग्नीषोमीयवि-
ध्यन्त तृतीयस्य चैकद्वेयत्वत्वादाग्नेयविध्यन्तः द्वेयतासामान्यमुत्पत्तिरे-
तायामेव शीघ्रं गम्यते स्थानसामान्यं तु न्यायापेक्षत्वादुलम्बितत्वाद्
दुर्बलं तस्माद्द्वेयतासामान्यात्प्रथमस्तृतीययोस्तृतीयस्य प्रथमविध्यन्तः ॥

जनकसम्वरात्रे चिद्व-
स्त्वहः सुहादयादय-
म्मातिदेशाधिकारम् ।

सू० गणचोदनायां यस्य सिद्धान्तदा वृत्तिः
प्रतीयेतामेवत् ॥ २ ॥

जनकसम्वरात्रे श्रूयते चत्वारि चिद्वत्पहान्यग्निष्टोममुखातीति
तत्र किमेतु पाणिंक्रम्याद्यास्याद्गृहस्त्रिष्टो विध्यन्तरश्चतुर्थ्यप्यावसंते ? उत
चिद्वत्तादीनां चतुर्थोमपि प्रवृत्तिश्चतुर्थे क्रमेणेति सशये पूर्ववत्समा-
सामान्यस्य च दुर्बलत्वात् चिद्वत्त्वसामान्येनैवाद्यास्येव प्रवृत्तिः, नैवमिह
सह चोदितानां सपातोऽपि शब्दास्त्रिष्टमपि तत्र सथातसामान्यं प्रधा-
नगतं तद्वद्भूतलोत्रीयागतात् चिद्वत्त्वादुत्तीय इति तदुद्येन चतुर्थोमपि
पद्याद्यानां चतुर्थं प्रवृत्तिरेव चाग्निष्टोममुखानीत्येव वादो युज्यते, चान्यथा
सर्वेषामग्निष्टोमस्य स्यात्, चाद्यास्याग्निष्टोमत्वात्तत्राग्निष्टोममुखानीति
न घटते ॥

षट्त्रिंशद्वात्रे चरह-
म्मातिदेशाधिकारम् ।

सू० काशाभ्यासे च वादरिः कर्ममे-
दात् ॥ ३ ॥

षट्त्रिंशद्वात्रे श्रूयते ‘षडह भवन्ति चत्वारो भवन्ती’ति तत्र
विचार्यते किमेतदु चतुर्विंशत्यामहं सु द्वादशादिकस्य दशरात्रविध्यन्तस्य
प्रवृत्तिः ? उत षडहस्यैव चतुराहतिः ? इति, तत्र ‘चतुर्विंशतिरेतानि चत्वारः
षडहा इति । चाद्यान्ते ऽहानि तैर्नैषु द्वादशाहः प्रवसंते । उच्यते चतुर्विंशति-

संख्येऽत्र गणः साक्षाच्च बोद्धव्यः । चतुःसंख्येस्तु षडहैरनुमानेन गम्यते । चतुः-
संख्येस्तु षडहः प्रत्यक्षेणैव बोदिताः । तस्मात्षडहविध्यन्तः शीघ्रमत्रा-
वगम्यते ॥

संस्थागणेषु द्वा-
दशाधिकधर्माणि
देशाधिकरणम् । सू० संस्था गणेषु तदभ्यासः प्रतीयेत क्षतलक्ष-
णग्रहणात् ॥ ४ ॥

शतोक्त्यं भवति शतात्रिरात्रं भवति, इति श्रुतं तत्र सशयः किं
ज्योतिष्टोमस्य शतकृत्वोऽभ्यासः ? उत द्वादशाहप्रवृत्तिः ? इति तत्रोक्त्या-
दिशब्दानां ज्योतिष्टोमनामत्वं मन्वानस्तमेव दूरस्यमप्यनूय शताभ्यास
उपादेयो गुणो विधाप्यते इति मन्वानस्तस्यैवाभ्यासमाह "सस्यानिमित्ता-
स्त्वेतेन क्रतोः कस्यापि वाचकाः । सविध्यभाषतः सस्याविशिष्टगण-
बोदना । तस्माद्द्वादशाहविध्यन्तः ॥

शतोक्त्यादेः ज्यो-
तिष्टोमात् स्तोत्राय
षडाधिकरणम् । सू० गणादुपचयस्तत्रकृतित्वात् ॥ ५ ॥

"शतोक्त्यं भवती"त्यत्र द्वादशाहिको दशरात्रो दशकृत्व प्रवर्तत
इत्युक्तं, तस्मिन् दशरात्रेऽभिते द्वात्रिंशद्विधेः तत्र शतोक्त्ये पतिद-
शक द्वौ द्वात्रिंशद्विधौ उक्त्यस्यैव धर्तृवित्त्यौ तत्रागम्यमानेषूक्त्य-
स्तोत्रेषु सशयः, किं द्वादशाहिकोक्त्यस्तोत्रविकारास्तेषु हि केचिद्विशेषाः
प्राकृतेभ्यः स्तोत्रेभ्यो विद्यन्ते ? उत ज्योतिष्टोमोक्त्यविकाराः ? इति तत्र
द्वादशाहविकारत्वादस्य गणस्य तदीयेषूक्त्याहस्तु यान्युक्त्यस्तोत्राणि
तद्विकारत्वमेवास्मिन्वागन्तूनामुक्त्यस्तोत्राणां युक्तं, नैतदुक्तं ज्योतिष्टोमे-
त्युक्त्यस्तोत्राणामुत्पत्तिः, द्वादशाहे त्यतिदेवताप्राप्तां तेषामेव विशेषा
विहिताः । यत्र चोत्पत्तिस्तत्र एवागमनं युक्तं न यत्रातिदिष्टानि, न हि
भितुत्राभितुकान्तरं याचितुमर्हति सत्यन्यस्मिन्भितुके, तस्माज्ज्योति-
ष्टोमिकानामेवोक्त्यादीनां प्रवृत्तिः ॥

‘आनावेण्यावमेकादशकपाल निर्वपेदभिवरन्सारस्वतीमाज्यस्य वह
 र्वाहस्यस्य सहमिति तत्र सन्देहः । किं प्रथमस्यानेयविध्यन्तस्तृतीयस्याने
 योमीयविध्यन्तः ? उत विपरीतः ? इति स्थानसामान्यात् प्रथमतृतीययो
 र्प्रथमतृतीयविध्यन्तप्राप्तौ उच्यते-प्रथमस्य द्विद्वेष्ट्यत्वादाभीषाभीषवि
 ध्यन्त तृतीयस्य चैकद्वेष्ट्यत्वादानेयविध्यन्त द्वेष्टतासामान्यमुत्पत्तिवे
 लापामेष शीघ्रं गम्यते स्थानसामान्यं तु न्यायापेक्षत्वाद्विलम्बितत्वाद्
 दुर्बलं तस्माद्द्वेष्टतासामान्यात्प्रथमतृतीययोस्तृतीयस्य प्रथमविध्यन्तः ॥

जनकसम्राजं त्रि
 स्थं सुहादयाद्य
 मीतिदेशाधिकारम् ।

सू० गणचोदनायां यस्य लिङ्गान्ता इतिः
 प्रतीयेतामेयवत् ॥ २ ॥

जनकसम्राजं श्रूयते चत्वारि त्रिंशद्वाग्यमिष्टोममुखानीति
 तत्र किमेतु पाण्डेकस्याद्यस्याहुस्त्रिंशो विध्यन्तश्चतुर्थं व्याचक्षते ? उत
 त्रिंशदादीनां चतुर्थोऽपि प्रवृत्तिश्चतुर्थं क्रमेण ? इति सद्यपि पूर्ववत्संघात
 सामान्यस्य च दुर्बलत्वात् त्रिंशत्सामान्येनेवाद्यस्यैव प्रवृत्तिः, नैवमिह
 सह बोधितानां संघातोऽपि शाब्दस्त्रिंशत्समपि सत्र संघातसामान्यं प्रधा
 नगतं तद्वद्भूतस्तोत्रीयागतात् त्रिंशत्वादुत्तीय इति तदुच्येन चतुर्थोऽपि
 पृष्ठाद्यानां चतुर्थं प्रवृत्तिरेव चाग्निष्टोममुखानीत्येव सादो युज्यते, अन्यथा
 सर्वेषामग्निष्टोमस्य स्यात्, आद्यास्याग्निष्टोमत्वात्तत्राग्निष्टोममुखानीति
 न घटते ॥

यद्विंशद्वागे षडदध
 मीतिदेशाधिकारम् ।

सू० कालाभ्यासे च वादरिः कर्मभे-
 दात् ॥ ३ ॥

यद्विंशद्वागे श्रूयते ‘यदहा भवन्ति चत्वारो भवन्ती’ इति तत्र
 विचार्यते किमेतेषु चतुर्विंशत्यामहं सु हादशादिकस्य दशरात्रविध्यन्तस्य
 प्रवृत्तिः ? उत षडहस्यैव चतुर्वावृत्तिः ? इति, तत्र ‘चतुर्विंशतिरेतानि चत्वारः
 षडहा इति । बोधन्ते ऽहानि तेनैषु हादशाहं प्रवर्तते । उच्यते चतुर्विंशति

सख्याऽत्र गण साक्षाच्चोदयते । चतु सख्येस्तु षडहैरनुमानेन गम्यते । चतुः
सख्यास्तु षडहा प्रत्यक्षेणैव चोदिताः । तस्मात्षडहविध्यन्त शीघ्रमत्रा-
वगम्यते ॥

सत्यागणेषु द्वा
दशादिकधर्मेति
देशाधिकरणम् ।

सू० संख्या गणेषु तदभ्यासः प्रतीयेत कृतलक्ष-
णग्रहणात् ॥ ४ ॥

शतोक्त्य भवति यताश्चिरात् भवति, इति श्रुतं तत्र सशयं किं
ज्योतिष्टोमस्य शतकृत्याऽभ्यासः ? उत द्वादशाहप्रवृत्तिः ? इति तत्रोक्त्या
दिशब्दानां ज्योतिष्टोमनामत्वं मन्वानस्तमेव दूरस्यमप्यनूद्य शताभ्यास
उपादेयो गुणो विधीयते इति मन्वानस्तस्यैवाभ्यासमाह "सत्यानिमिता
इत्येतेन कृतो कस्यापि वाचकाः । सविध्यभावतः सस्याविशिष्टगण
चोदना । तस्माद्द्वादशाहविध्यन्त ॥

शतोक्त्यादौ ज्यो-
तिष्टोमात् साक्षाच्च
सयाधिकरणम् ।

सू० गणादुपचयस्तत्प्रकृतित्वात् ॥ ५ ॥

'शतोक्त्य भवती' त्यत्र द्वादशाहिको दशरात्रो दशकृत्य प्रवर्तत
इत्युक्तं, तस्मिन् दशरात्रे ऽभितो द्वाधनिष्टोमौ तत्र शतोक्त्ये प्रतिद-
शक द्वौ द्वाधनिष्टोमौ उक्त्यसंख्यां वर्धयितव्यौ तत्रागम्यमानेषूक्त्य
स्तोत्रेषु सशयं, किं द्वादशाहिकोक्त्यस्तोत्रविकारास्तेषु हि केचिद्विशेषाः
प्राकृतेभ्यः स्तोत्रेभ्यो विद्यन्ते ? उत ज्योतिष्टोमोक्त्यविकाराः ? इति तत्र
द्वादशाहविकारत्वादस्य गणस्य तदीयेषूक्त्याहस्य यान्युक्त्यस्तोत्राणि
तद्विकारत्वमेषास्मिन्नागन्तूनामुक्त्यस्तोत्राणां युक्तं, नैतद्युक्तं ज्योतिष्टोमे
त्युक्त्यस्तोत्राणामुत्पत्तिः, द्वादशाहे त्वतिदेवताप्राप्ता तेषामेव विशेषा
विहिताः । यत्र चोत्पत्तिस्तत एवागमनं युक्तं न यत्रातिदिष्टानि, न हि
भितुत्रेभितुजान्तरं याचितुमर्हति सत्यन्यस्मिन्भितुत्रे, तस्माज्ज्योति-
ष्टोमिकानामेवोक्त्यादीनां प्रवृत्तिः ॥

सिद्धेऽतिदेशेऽधुनाऽतिदिष्टानां पदार्थानां मन्त्रसामसंस्काराणां
द्वारान्तरसम्यग्निमित्ताऽन्यथाभावात्त्यक्तं ऊहश्चिन्त्यते, तस्य चातिदि-
ष्टविषयत्वादतिदेशोत्तरकालमारम्भः, अतिदेशाधीनस्यमेव दर्शयितुं सप्त-
माश्वसिद्धमपूर्वप्रयुक्तत्वं धर्माणांमनेन सूत्रेण स्मारयति, यत्निप्रयुक्तस्य हि
पारिप्लवा धर्मो. सर्वत्रोपादिष्टा नान्यथा कर्तुं शक्यन्ते, अपूर्वप्रयुक्तस्य तु
प्रतिकरय व्यवस्थिता धर्मो. दशमाश्वन्यायेन कार्यमुखेनातिदिष्टा युक्त-
यदूह भजन्ते, तस्मादूहविषयमाऽपूर्वप्रयुक्ति स्मारिता तदीयो पूर्वोत्तरपक्षौ
तत्रैव प्रदर्शिताविति नेदं प्रदर्श्यते, तथाऽन्यदिह चिन्त्यते किमवघात-
मन्वाद्ययो विवक्षितधीराभ्यादिद्वाराऽपूर्वस्योपकर्त्रन्ति? उताविवक्षितस-
म्बद्धा. साधनविशेषमात्रद्वारे? इति, स्वहृदविषयाया हि तदभावावीधा-
यादिपूहे न स्यात्, अविघातसत्त्वे तु नीशायादाद्यपि साधनविशेषसद्वा-
यात्सिध्यत्यूहः । ननु साधनस्यापि दार्शेयार्थमासिकस्य द्वारात्वात् विह-
तौ च तदभावात्कथमूहः, यस्यापूर्वस्यावघातोऽङ्गनस्त्रीपसाधन नीधामिति
चेत्तथा सत्योपधान्यसाधनानां धर्मसङ्कटं स्यात्, त्रयाणामपि प्रदेयसाधन-
त्वात् । अथानेयादिद्वारभेदेन साधनत्वभेदाह व्यवस्था, ततो विवृतौ
तद्द्वाराभावादवघातादेरप्रवृत्तिः, उच्यते-अवहतेरपूर्वकुपोदिति शास्त्रार्थः.
साधनप्रयुक्तिपक्षे तदुत्कुपोदित्यतिदेशे अवहते कुपोदित्यर्थो भवति
तस्मान्निधायति विवृतावघातः, तेन यस्यापूर्वस्यावघातोऽङ्गमित्यादि-
कुशलाशवलम्बनमनर्थकं, यदि च धर्मसङ्कटोय स्यादित्यास्ता तावत्
ह्यप्रोचिताभ्यामुत्पलमुसलाभ्यामित्यत्रागमसुख सुवरागन्धेत्याश्रयानि
स्वरूप स्वर्गस्वरूपस्य संस्कारमन्त्रयोरपूर्वार्थयोर्द्वारमुतापूर्वसम्बन्धिविशेष-
रति तुल्यो विचारः, तत्र श्रीद्वारादीनां युतानामविषयकारणाभावात्तद्द्वारा-
रथैवापूर्वार्थत्वं साधनरूपस्यावर्जनीयत्वादन्यथाऽवघातदेरानर्थक्यात्-
न्यात्रमेवविश्रवितमिति सिद्धान्तः, तदेतदिह सचित्तमुपरितनैस्त्रिभि-
धिरुचौ प्रपञ्चयिष्यते, सेयं द्वितीयस्य वर्णकस्यैका व्याख्या, तथाऽन्यापि

सप्तमाद्ये हि यज्यर्थत्वेऽपि धर्माणामपूर्वविशेषनिमित्ततामात्रेण व्य-
 स्यासिद्धेर्नैकान्ततोऽपूर्वार्थत्वं व्युत्पादनीयमिह स्वपूर्वार्थत्वमन्तरेणोहा
 मिद्वेर्पूर्वार्थत्वमतिपाद्यते, यत्रिस्वरूपार्थत्वे हि तुल्यन्यायत्वादवघाता-
 दीनां ग्रीह्यादिस्वरूपार्थत्वं स्यात्तदभावाच्च नोवादादबूहो न स्यादिति
 तस्यैवापरा व्याख्या सप्तमाद्ये साधारण्येनापूर्वार्थत्वमिह त्वारादुपकार-
 काणामपूर्वार्थत्वमप्यकस्यात्स्यात्सन्निपातिनान्तु श्रुत्यादिसंयुक्तग्रीह्यादय-
 र्त्वावगमात् न तत्प्रयुक्तत्वमिष्याशङ्क्य तेषामपि ग्रीह्यादिस्वरूपपर्यवसा-
 यिनामानर्थस्यात्तद्वहारेणार्थार्थमेति प्रतिपाद्यते, तद्वैतेषु त्रिष्वपि पक्षेषु
 अथवेत्यादिभाव्यन्तन्त्रस्य यथास्माभिर्व्याख्यातम् । अथवाऽन्यामित्यादिना-
 भाष्येण पुनर्वर्णकान्तामारब्धं तदुच्यते सप्तमाद्येऽपूर्वार्थत्वमिति सिद्धम्, इह
 तु किमपूर्वार्थानां धर्माणां यत्रिर्निमित्तम् ? इतानिमित्तमथापूर्वमेवेति
 चिन्त्यते । नन्यनिमित्ता प्रवृत्ति कादाचित्कत्वात् येन विचार एव न
 स्यात्तत्रापूर्वस्यासाध्यत्वात्त्रिमित्तता न युक्ता, तस्माद्वजिरेव निमित्तं तत्तु-
 ल्यन्यायत्वाच्च अवघातादीनामपि ग्रीह्यादिस्वरूपमेव निमित्तमिति तद-
 भावाचीशरादिषु न स्यादिति प्राप्तं दूषः “यज्ञेस्तावन्निमित्तत्वं न केन-
 चिद्विद्विद्यते । अपूर्वस्यापि तच्चोक्तमर्थोक्तस्य निमित्तता । साध्यं हि साध-
 नानुष्ठानेऽनिमित्तम् अनिव्यक्तमपि मनसि साध्यमथा विपरिवर्तमानं,
 तस्मादपूर्वार्था धर्मास्तत्रिमित्ताश्च विह्वल्यपूर्वमपि तेषां धर्माणामतिदेशेन
 साध्यमवगतं तत्साधनभूतनीवाराद्वह्वस्वेनावघातादीननुष्ठापयतीति
 सिध्यत्युहः ॥

वेदणस्यापुत्र्यश्रुक्त्या
 धिक्करणम् ।

सू० संस्कारे प्रयुज्यमानानां तादर्थ्या-
 तत्प्रयुक्तं स्यात् ॥ २ ॥

पूर्वगधिकरणे धर्माणाम् अपूर्वार्थत्वं सप्तमाद्यासिद्धं स्मारितं, तत-
 एव च द्वयसंस्कारोऽपि तत्प्रयुक्त इति संक्षेपतः प्रतिज्ञामात्रेणोक्तम्,
 इदानीं तु तद्वैय श्रुत्यादिविरोधाच्च सम्भवतीत्याशङ्क्योपपाद्यते तत्रेह

वाक्यमयुक्तानां फलदेवतयोरचेत्यत्र लिङ्गमयुक्तानां द्रव्यसंख्याहेतुसमुदाय
 सित्यत्र श्रुतिमयुक्तानामपूर्वार्थत्वम्प्रतिपाद्यते दशपूर्णमासयो श्रूयते
 'मोक्षिताभ्यामुत्सृज्यतमुसलाभ्यामवहन्ति' मोक्षिताभ्यां दृष्टदुपलाभ्यां पित्र
 ष्टी ति तत्र मोक्षित-शब्देन विशेषणप्रधानेन तृतीयान्तेनान्यसाधनभूत
 योऽनूयतमुसलयोर्दृष्टदुपलयोश्च संस्कारक गम्यमान मोक्षण यत्तयो सा
 धनत्वार्थमित्यादिवाद्यम् । इदन्तु विन्यसे यत्तयोर्हन्तिपिदि साधनत्व तदर्थं
 सत्प्रोक्षणं हन्तिपिप्यर्थं ? मुत यदपूर्वसाधनत्व तदर्थत्वादपूर्वार्थं ? मिति
 तत्र "अवहन्तिश्रुतेस्तावदवघात प्रतीयते । सत्साधनत्वमेवातस्तृतीया
 नोऽपगम्यते ॥ सामानाधिकरण्याच्च प्रोक्षणं तद्विशेषणम् । एव हन्यर्थता
 पूर्वोपेत्य प्रक्रियावशात्' । न च वाक्यसमुक्तस्य प्रकरणमीडे हन्तिपिपि
 द्वारेणापूर्वार्थत्वादुभयमविरुद्धमिति चेन्न उभयान्वयासम्भवाच्च हि प्रकर
 णाधीनत्वमात्रेण प्रकृतार्थता सम्भवति, किं नहि प्रकृतेनैकवाक्यता
 कल्पयित्वा, न चावहन्तिपदेन प्रधानवाक्येन च युगपदेकवाक्यता सम्भवति
 तत्रान्यतरेऽप्यहान्त्ये प्रकरणं बाधित्वा हन्तिनैवान्वयमध्यवस्याम्, न च
 प्रोक्षणस्यानर्थक्यं हन्तेरपूर्वार्थत्वात्तद्वयमपि प्रोक्षणमपूर्वस्योपकारोत्येव
 यथाऽऽधानमग्निद्वारेण क्रतूनामुपकारकमपि क्रतुविधिभिर्न वृहते तथा
 प्राचणमपूर्वार्थस्य हन्तेरङ्गमपि तत्स्वरूपपर्यवसायित्वेन विधीयमान न
 क्रतुविध्यैकवाक्यता गच्छति । यत्प्र प्रधानवाक्यशेषभूत तद्वैव विह्वलित्व
 तिद्विरप्यते तत्प्रवृत्तवघात क्रत्वङ्गत्वादितिद्विरप्यते न प्रोक्षणमतच्छेदप्रवृत्त
 यवघातस्तु गच्छन्त्याङ्गभूत प्रोक्षणमपकर्षतीति क्रत्वा विह्वलित्व प्रोक्षण
 मनुष्ठीयते, नचनिर्भिन्नं तु चत्वारवघाताभावाच्च प्रोक्षणस्याकर्षकमस्तीति
 न नक्षेपु प्रोक्षणमहितव्यम् । अथाप्यवघातद्वारेण क्रत्वङ्गमोक्षणं तथाऽपि
 तत्स्वरूपमेव द्वारमिति तदभावावक्षेपु नास्ति प्रोक्षणमिति प्राप्तेऽभिधी-
 यत । "अवघातावघात सत्योक्तं स्यादनर्थकम् । विनापि प्रोक्षणं हन्तिरूप
 त्रिप्यसिद्धयेनात् । तद्वद्वारेण स्वपूर्वार्थं भवचानर्थकं भवेत् ॥ न हि तेन विना
 तस्य निष्पत्तिरवगम्यते । तेनावघातमात्रेण प्रयोजनानवशोर्धात्रयसमुक्त
 मप्यवघातमतिक्रम्यापूर्वार्थता प्रकरणादर्थयते न च तदेकवाक्यतामन्तरं

तादर्थ्यं सम्भवति । न च हन्तिनाऽपूर्वेण च पृथक् पृथगेकवाक्यता सम्भवति
 प्रोचिताभ्यां हन्ति प्रोचिताभ्यामपूर्वे भाष्येदिति वाक्यं हि तथा भिद्येत
 तस्मादेवं द्रष्टव्यं हन्तेर्द्रु रूपे हन्तिरूपं तण्डुलनिर्घृतिप्रणाद्या चापूर्व-
 जननव्यापारविशेषता, तत्र वाक्यात्प्रोक्तं प्रति प्राधान्यमापद्यमानोऽव-
 द्यातः श्रोतव्य स्वरूपस्यान्यथाऽपि सम्भवात्तेनात्मना प्राधान्यासम्भवाद-
 पूर्वजननव्यापारात्मना प्राधान्यं प्रतिपद्यते तद्रूपस्य विना प्रोक्तत्वेन
 निष्पत्त्यनवगमात्तत्स्वरूपप्रतिपत्तिपरश्च हन्ति-शब्दः, एवमुत्तुल्लसुस-
 लयोरपि द्रष्टव्यं स्वरूपं हन्तिसाधनरूपं च विनापि प्रोक्तं सम्भव-
 तीति यत्तयोर्हन्तिशब्दावगतापूर्वव्यापारविशेषं प्रति साधनत्वं तेनात्मना
 प्रोक्तसंस्कार्यत्वं गम्यते, तदेवं वाक्यार्थः, येन व्यापारेण तण्डुल-
 निर्घृतिप्रणाद्याऽपूर्वे क्रियते तं व्यापारम्प्रोक्षितेन साधनेन कुर्यादिति
 तत्र नवनिर्भिन्ने चरौ दलनस्यावघातवत्तण्डुलनिष्पत्तिप्रणाद्याऽपूर्वजनन-
 व्यापारत्वाच्चक्षमाऽव तत्साधनत्वात् प्रोक्तं सिध्यति । नन्वीदमवह-
 न्ति-शब्द उत्तुल्लसुसलशब्दौ च लक्षणाश्रया स्युः सत्यम्, आनयंन्याद्वरं
 लक्षणा, तस्मादपूर्वप्रयुक्तं प्रोक्तम् । एव “वाक्याद्यावा कामयेत तावत्या
 दीक्षणीयावामनुपूर्वा”दिति श्रुतः स्वरविशेषः किं ज्योतिष्टोमापूर्वप्रयुक्तः ?
 उत दीक्षणीयापूर्वप्रयुक्तः इति विचारः, “तत्र फलवत्परमापूर्वे तच्छेषत्वं ततो
 भवेत् । स्वापूर्वं क्रतुशेषत्वाव स्यात् फलवद्वतः ॥ फलवच्छेषता युक्ता न तु
 निष्फलशेषता, । तस्मात्तत्साधने रूपे स्वप्नेदो विधीये ॥ उच्यते । एवमा-
 श्रीयमाणे हि भवेत्लक्षितलक्षणा । स्वापूर्वं लक्षणांमात्रं तस्मात्तच्छेषतावत्
 तच्छेषत्येऽपि धर्मस्यानानयंन्यं प्रसज्यते ॥ तस्याप्यदृष्टरूपत्वात्फलापूर्वाप-
 योगतः । फलवत्परमापूर्वापयोगित्वाद्यजमानसंस्काररूपं दीक्षणीयापूर्वे फ-
 लवदेव न तादर्थ्येऽप्यानयंन्यम् । अदृष्टरूपत्वाच्च तद्रूपस्य विना धर्म-
 वघाताद्विषयिष्ठानवगमात्सम्भवति प्रयोजकत्वमिति तादर्थ्यमेव युक्तं,
 दीक्षणीया हि केनात्मना धर्मे शृङ्खलातीत्यपेक्षायां स्वापूर्वसाधनत्वं शीघ्रं
 गम्यते, तद्वारन्तु परमापूर्वसाधनत्वं विलम्बितं, तस्मादयान्तरापूर्वप्रयुक्ता
 एव जातीयकाः, एतेन प्रोक्तवाक्यानामुत्पन्ननादीनान्तजन्त्यश्रीक्षादि-

समवेतापूर्वप्रयुक्तत्वं व्याख्यातम् । आराद्रुपकाररूपयाज्ञाद्याङ्गानान्तदपूर्व-
प्रयुक्तत्वं 'सस्कारोऽपि ह्यदृष्टत्वादूर्वमिति शोयते ॥ प्रयाजापूर्ववत्तस्मा
दुभय स्यात्प्रयोजकम्' ॥

कनदेवतासम्बद्धधर्माणां
मध्यपूर्वप्रयुक्तताधिकारश्च ।

सू० फलदेवतायोऽय ॥ ३ ॥

"यमन्म सुवः सुवरागन्म" "आनेहमुक्तिरिति मनुज्जेशमि"ति दर्श-
पूर्वमासप्रकरणपरितो मन्त्रैः किं स्वर्गस्वरूपानिस्वरूपप्रयुक्तौ ? उत यदूर्व
पूर्वमासापूर्वसाध्य स्वरूप फलस्याग्नेरच तदीयदेवतास्वरूपं तच्छेपौ
मन्त्रौ मन्त्रादूर्वप्रयुक्ताविति "तत्र स्वर्गादियेशस्य भवेत्स्तिङ्गेन मन्त्रयोः ।
फलस्यादृष्टरूपत्वात्प्रधानत्वाच्च सर्वतः ॥ आग्न्यादेर्याव्यमानस्य फलदा-
यित्वसम्भवात् । तादर्थ्यमेव मन्त्रस्य युक्तं नापूर्वशेषता ॥ सत्यं, फलस्य
सर्वस्यात्माधान्यं न तु तावता । मन्त्रस्तदूर्वशेषः स्यादानर्थक्यप्रसङ्गतः ॥ न
हि मन्त्रेण प्रकाशितमात्रं कन मन्त्रेति प्रमाणमस्ति, तेन क्रतुमस्तिङ्ग
स्वर्गाद्यैश्च तावन्मन्त्रस्यानाशङ्क्यं प्रकरणाध्वनात्मकतत्त्वशेषः । सस्कारा
द्वारेण फलार्थं स्यात्, तत्रच कस्यपूर्वप्रयुक्ततामेवापद्यते, न हि कस्यङ्गना-
द्यपूर्वमित्यङ्गेन फलदायित्वेन युक्तम् । एवमाग्न्यादरेपि फलदायित्वे सत्यपि
मन्त्रेण प्रकाशितमात्रात्फललाभादिनिष्पन्नक एवेति कस्यन्वयित्वेनैव प्रका-
श्यत्वमङ्गाकर्तव्यं, तस्मादेव वक्तव्यं मन्त्रप्रकाशितफलदेवता क्रतु स्वापूर्व
साध्यमस्ति, तत्रच विकृतैः फलान्तरदेवतान्तरवत्यामगन्म ग्रन्थवर्षत
सूर्यस्याहमुक्तिरिति मनुज्जेशमित्यहनीयस्तथा हि प्रकृतिसम्पन्नं भवतीति ॥

धर्माः सदेवताः पु
स्तताधिकारम् ।

सू० देवता वा प्रयोजयेदतिथिवद्भोजनस्य
तदर्थत्वात् ॥ ४ ॥

एव तावत्फलदायित्वेऽपि न देवताया प्रयोजकत्वं स्वरूपेणोप-
क्रमं, इदानीं तु त्रास्या फलदायित्वं, नापि प्राधान्यमिति प्रतिपाद्यते,
सर्वं पूर्वाज्ञासंपेक्षदमारभ्यते ऽपूर्वापह्नुवात्तद्विधैर्द्विवाच्यते किं याता

१ मिथ्यतेति वा ।

२ ससाद्वहारेण दर्शितः ।

देवताराधनार्थं 'अस्याश्चाराधिताया' फलम् ? उतापूर्वद्वार यागस्य साध-
नत्वम् ? मिति, तत्र "इन्द्रादेः सम्प्रदानत्वात्कर्मणोऽपि प्रधानता । यागः
पूजा तदङ्ग स्यादतिथिर्भाजनं यथा ॥ कर्मकारकं हि क्रिययेत्ततमप्रधान-
न्तेनापि व्याप्यमानं सम्प्रदानं ततोऽपि प्रधानं सम्प्रदानं च देवता, तस्मात्प्र-
धानं यागश्च देवतापूजा, सा च लोके पूज्यमानार्था अतिथिभोजनादिवत्,
अतो देवताराधनार्थं यागः, सा चाराधिता फलमाराधयित्रे ददातीति
युक्तम् । एवञ्च लौकिकप्रसिद्धपदार्थस्वभावो नातिक्रान्तो भवति, अथश्च
च यागस्यापि फलसाधनत्वम् केनचिद् द्वारेणाश्रयितव्यं स्वरूपस्य भद्ररत्ना-
त्तत्र रात्रिसन्न्यासेन वाक्यशेषमन्त्रवर्णाद्यवगता देवतातृप्तिरत्र द्वारमिति
कल्पयितुं युक्तं, न त्वत्यन्ताप्रतोतापूर्वकल्पनं, श्रूयते हि "तृप्त एवैनमिन्द्रः
प्रजया पशुभिस्सर्पयती"ति "दधत्पोषं रयि मयि" इति, शब्दवगम्यत्वाच्च
देवताप्रसादस्य, स एवापूर्वत्रुमाणा प्रयोजकः फलसाधनं सेत्येव प्राप्ते ब्रूमः
"यागस्यैव पदश्रुत्या फलसाधनतोऽप्यते । देवतायाश्च तादर्थ्यं तत्रिरूपयो-
गतं ॥ यागश्च साध्यरूपस्यात्साधनत्वेन देवताम् । एहृति सिद्धरूपा च
देवता तस्य साधनम्" ॥ प्रत्ययाभिहिता हि भावना पुद्गलार्थभाष्यमपेक्ष-
माणा पदगतमपि यागप्रयोगत्वादुपेत्य वाक्यादुपनीत स्वर्गादि एही-
त्या तस्य साधनमाकाङ्क्षन्ती समानपदश्रुत्युपनीत यागमधिरौधात्कारण-
एहीत्या इत्यम्भाषावेताया द्रव्यदेवतभूतं भव्ययागनिर्घर्तनसमर्थं ताद-
र्थ्येन एहृती देवता यागार्था करोति, न च यागवगतं देवतायाः फलार्थत्व-
मेव तदाराधनाय यागविधि स्यादेव शब्देन तावत् यागात्फलं गम्यते
यत्त्वतिथिषादित्युक्तं युक्तं तत्र प्रमाणान्तराद्भाजनस्य तादर्थ्यावगमात्, अपि
च तत्रापि नातिथिर्भाजयितुं फलं ददाति प्रीयमाणोऽपि न ह्यसौ स्व-
र्गादिप्रदानायेष्टे तस्मात् यागवद्भाजनादेव फलम्, एव त्रिशिष्टसम्प्रदानक-
दानेऽपि तथा यागेऽपि, यद्यपि देवता विषहवती प्रतिपद्य भुक्त्वा तृप्यति
प्रसीदति च तथापि यागादेव फलं विषहवती चानित्या स्यात्ततश्च नित्य-
वेदविषयत्वं न स्यात्, सत्यपि विषहे प्रतस्य हविषो देवताया भोगं प्र-
त्यविरुद्धोऽशक्योऽभ्युपगन्तु, न चाभुञ्जाना प्रसीदतीति युक्तम्, अतः

एवावतिपुत्रा पूर्वव्यागेन देवताप्रसादादेव फलमित्येतदपि निरस्तं, न हि तस्याः प्रसादः सम्भवतीत्युक्तं, यत्तस्या यागसाधनद्वारा फलनिर्मुक्त्युपयोगित्वं तदभिप्रायादेव देवतायाः फलदायित्ववादा, सेनापतिना यामो दत्त इत्यादिवत् तत्तन्मन्त्रार्थवादेतिहासपुराणेष्वपि देवतानामपि तप-
स्वरणक्रत्यनुष्ठानव्रत्यास्त्रादिमन्त्रतश्च समोदितसिद्धानुकीर्तनात्कर्मणा एव फलं गम्यते, । मन्त्रधियस्तु श्रुतानवस्थात्पर्यमज्ञानानां धाम्यन्तु नाम, किञ्च स्तोत्रमण्डूकादीनां तिरश्चामधेतनानां चौपघिनस्पतीनामश्वानां गवां च हनुइन्तानामश्वरूपाणाञ्च कृष्णाश्वेतादीनामश्ववर्तितानां वेङ्क-
टरक्तकरणादीनां देवतात्वेन होमेषु श्रूयमाणानां को नाम फलदायित्वं शङ्क्यते । किञ्च सैवाभिहोत्रदेवता दद्याद् पूजमानेन्द्रयं ददाति ययसा यशुमिति को हेतुरन्यदतो वस्तुष्वभावात्, पावकभोजनाननयनादिभिरश किमिति देवतासृज्यन्ति, किमिति वा सुरायानादिभिः कुप्यन्ति, येनाभ्यु-
दयं प्रत्यवायं च कुर्वन्ति कर्तुं । अथेवमादिषु कर्मण एवापूर्वद्वारं फलं तथा सर्वेषास्तु तस्मादपूर्ववयुक्ता धर्मोः ॥

प्राश्नादीनामपूर्ववयुक्त-
स्वाधिकरणम् ।

सू० द्रव्यसंख्याहेतुसमुदायं वा शु-
तिसंयोगात् ॥ ५ ॥

वाक्यसंयुक्तानां लिङ्गसंयुक्तानां वापूर्ववयुक्तिर्वाख्याता यत्त्वत्यन्त-
वलीयसा श्रुत्या समुक्तं तस्य प्रकरणादपूर्वार्थत्वमत्यन्तान्याय्यमिति मन्य-
मानाम्मति श्रुतिसंयुक्तानामपि अपूर्वार्थता प्रतिपाद्यते । अथवा स्वर्ण-
तिक्रमेण साधनसम्यग्धे सुशदिष्यतिप्रसङ्गमाशङ्क्य निराक्रियते द्रव्यपूर्वमा-
सयोः श्रूयते "ग्रीहोन्मोक्षतो"ति तत्र सशयः किं ग्रीहिद्रव्यसमुक्तं मोक्षणम् ?
वतापूर्वशुक्ल ? मिति, यद्ग्रीहिमटाभिधेयं स्वर्णं तन्मात्रपर्यवसितं मोक्षणे
विधीयते तन्मात्रं च क्रत्वङ्गम् ? उत यत्तेषां साधनरूपं ग्रीहिभिर्यज्ञेति-
नेनाश्रयतन्नेन मोक्षणं सम्बध्यते शोवितैर्यज्ञेति ? ति, स्वर्णपरत्वे प्रधानवि-
धिविशेषणत्वाभावात्तद्विशेषणस्य तद्विकारेष्वतिदेशाभावाच्च मोक्षणस्य
विकृतिष्वतिदेशः, ग्रीहिमात्रं त्यतिदिश्यते तदतिदिष्टं स्वाङ्गभूतं मोक्षण-
मनुष्ठापयतीति विकृतिष्वपि सत्यं ग्रीहिषु मोक्षणं व्यादेव, नीचारादिभिस्तु

विनिवर्तितेषु ग्रीहिषु प्रोक्तणमुपदेशातिदेशयोः भाग्यवीषादिष्वनुष्ठेयं
 भवति, यदा तु साधनविशेषद्वारेण प्रधानविधौ च विशेषणं प्रोक्तं तदाऽप-
 मयैः प्रोक्तैर्ग्रीहिभिः साध्यमानेन यागेनापूर्वं कुर्यादिति तत्र नैवार्हवि-
 ष्कायां भावनायां तद्वच्छब्देन प्राकृतभावेत्येवमावे सक्तुते ऽतिदिश्यमाने
 नीवारैर्ग्रीहिमात्रे निवर्तितेऽन्यस्य तद्रूपस्यैवावस्थानावीषाराणां च ग्रीहि-
 स्थाने निवेशादयो ऽर्थो भवति-प्रोक्तितैर्नीवारैर्यजेतेति, ततश्च नीवारेषु
 प्रोक्तं सिद्धं भवति, तथा चीन्यरिधीनिति मन्त्रः किं नित्यसंख्याप्रयुक्तः ?
 उतापूर्वोपपरिधीयताप्रकाशनार्थः सचपूर्वप्रयुक्तः ? इति, इदं तु लिङ्गविनियो-
 गत्वाद्विहानुदाहरणम्, अतिप्रसङ्गनिराकरणेन तु भवत्येवोदाहरणं, तथा
 चतुर्द्वारं पौर्णमासीमभिमृशेत्पञ्चहोत्राममावास्यामिति अभिमर्शनं पौर्ण-
 मास्यामावास्यासमुदाहरणप्रयुक्तम् ? उतापूर्वप्रयुक्तम् ? इति, तथा चातुर्मास्येषु
 श्रूयते 'शूर्पेण जुहोति तेन ह्यच क्रियते' इति किमवकरणप्रयुक्तो होमो ऽवक-
 रणानां शूर्पद्रविपिठरादीनामङ्गम् ? उतारादुपकारकोऽपूर्वार्थः ? इति विचा-
 रः । ननु तृतीयानिर्देशाद्विह द्रव्यस्य न तत्संस्कारार्थता होमस्य शङ्कितव्या
 उच्यते तेन ह्यच क्रियते इति हेतुनिर्देशोऽयं हि-शब्दश्रुत्या गम्यते
 व्याप्यश्च हेतुर्भवति प्रधानं चाङ्गेन व्याप्यते नाङ्गं प्रधानेन, यत्र प्रधानं
 तत्राङ्गं न यत्राङ्गं तत्र प्रधानं, तस्माद्हेतुश्रुत्या व्याप्यत्वेन धूमवद्वगम्यमा-
 नमवकरणं प्राधान्येनावसीयते इति होमस्तदर्थं इत्याशङ्का, तत्र श्रुति-
 वृत्तीयत्वाद् ग्रीह्यादिद्रव्यशेषता प्रक्रियाऽवगतापूर्वशेषत्वस्यावशाधिनी
 ग्रीह्यादिरूपशेषरूपत्वे सत्यानर्थप्रयमापतेत् । प्रोक्तणस्य विना ऽप्यस्यात्तस्य-
 रूपस्य सिद्धितः । तस्मात्साधनरूपं यद् ग्रीहीणां शास्त्रोदाहृतम् । तेन रूपेण
 संयन्तः, प्रोक्तणादोविधीयते ॥ शङ्कुवन्ति ग्रीहयः शास्त्रान्तराधगतमात्मी-
 यमपूर्वसाधनत्वं ह्यीदृशत्वं सतर्णया ऽवगमयितुं, तेनात्मना प्रोक्तण
 गृह्णन्ति ह्यीदृशस्य च विश्रिततत्वावातिप्रसङ्गः । यदि पुनरेकेनेव प्राप्येन
 सत्कारो द्रव्यश्च विधीयते प्रोक्तितैर्ग्रीहिभिर्यजेतेति, तदापि हि सिध्यति
 साधनरूपान्ययः प्रोक्तणस्य मुतरां सिध्यतीति शून्यः, न हि तत्र ग्रीहिमं-

बन्ध. प्रोक्तस्य साधनत्वेनैवोपदिश्यमानं द्रव्यं सस्कारेण ब्रीहितत्वेन च शिष्यत इति व्यक्तं साधनसम्बन्धः, अथ हि तत्रार्थः—ब्रीहिजातीयमोक्षणसंस्कृतं च यत्नेन यजेतेति, ततश्च यवनीवाराद्विषु विरोधाद् ब्रीहि-साधनत्वे निश्चितेऽपि प्रोक्षितसाधनता न निवर्तत इति सिद्धं तत्रापि प्रोक्षणं, यत्र तर्हि सस्कारवाक्ये द्रव्यं निर्दिश्य सर्वनाम्ना च तद् द्रव्यं परामुख्य भागे विनियुज्यते "तप्ते पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्याऽऽमि-हे"ति तत्र कथं तत्रापि यत्रापि प्राक् पयसः साधनत्वं विहितं नापि सस्कारवेलाया गम्यते, तथाऽपि भविनियोगाद्यन्यसाधनत्वापेक्ष एवायं सस्कारविधिवान्यथाऽऽनर्थक्यात् । ननु साधनत्वं पूर्वानवगतं कथं ययसा लक्षितं शक्यते न पदं प्रवृत्तिवेलायामेव स्वार्थं हित्वा साधनविशेषं लक्षयित्वा सस्कारान्वयं प्रतिपादयतीति ब्रूम, किं तर्हि प्रथमं यय'-शब्द स्वार्थस्य स्कारान्वयितारूप वाक्यार्थं प्रतिपादयति तद्रूपस्य च कार्यान्तरौपयिकतामन्तरेणानुपपत्तेस्तदाक्राद्वावापुपरितनेन वाक्येन सस्कारविशिष्टस्यैव पयसस्तच्छब्दपरामृष्टस्य कार्यं विनियोगं क्रियते, तदर्थं च पूर्वं विहितः सस्कार इति पश्चादवगम्यते, तद्वयमर्थः—दध्यानयनसंस्कृतं पयोवैश्वदेवमिति, न ह्यवश्यं पूर्वलेखितं यय साधनकथं सस्कारा विधा-तव्याः, साधनरूपायै सस्कारा इत्यन्तावयव प्रतिपाद्या, तच्चैव विशेष्यं मेनैव सिध्यति शुभ्यैव सस्कारस्य साधनरूपान्वयात्, ब्रीहीनिष्पादिकन्तु लाक्षणिकं रूपम् । नन्वेव शुभ्यर्थस्यैव पयसः सस्कारात्कथं लक्षणा वाचोप-क्तिः, सत्यं, ब्राह्मिण्यं प्रभृतीनां द्रव्याणामेव सस्कारस्तु साधनरूपमिदृशे-तत्तु रूपमशब्दमित्येतावता लक्षणावाचोपुक्तिः तच्च रूपं यत्रैषु तीवारा-द्विषु चाविशिष्टमिति तत्रापि प्रोक्षणादयं सिद्धा भवन्ति, तस्मात्सर्व-धामेव भूतभवद्वाविनियोगानां द्रव्यादीनां सस्कारा अपूर्वभावनाशेषभूता-स्तद्विहातुषु प्राकृतार्थकंषु द्रव्यान्तरेषूहितव्या, शूर्पहेमस्तु तृतीयाणि द्विष्टद्रव्यकरणकृत्यादारादुपकारक इति दूरापास्त, तस्य द्रव्यप्रयुक्त्य-मवधारणत्वं स्वार्थवादे न हेतुर्नित्यकम् ॥

अग्निष्टोमे उपांगुल्य
स्य प्राचीनपदार्थप्रयुक्त
स्याधिकारणम् ।

सू० देशवद्भुमुपांगुल्यं तेषां स्याच्छ्रुतिनि-
दगात्तस्य च तत्र भावात् ॥ ६ ॥

स्योतिष्टोमे श्रूयते "त्सरा वा एषा यज्ञस्य तस्माद्व्यक्तित्वाचीनम-
नीयोमीयात्तेनोपांगु धरन्ती"ति तत्र सशयः किमिदमुपांगुल्यं सोमयागस्य
यः प्राग् भागस्तदुर्मः सन्यरमापूर्वप्रयुक्तं, ततश्च विभ्रतिपु तद्वागारम्भजे अया-
हतेऽपि पदार्थे ऊहि सशयः ? उतानीयोमीयात्पशोर्यं प्राचीनाः ? पदार्थो
दीवणीपादयस्तेषां धर्मस्तदवान्तरापूर्वप्रयुक्तं, ततश्चाप्यहते पदार्थे यूपा-
घटस्तरणग्रहिर्धर्मश्चोहितश्रम इति, तत्र वाग्यमनयदवान्तरापूर्वप्रयुक्तत्वे
प्राप्ते पूर्वपत्रोऽभिधीयते यज्ञस्येति शब्दः प्राचीन-शब्दस्य विशेषणं व्यसहि-
तोऽपि प्रवृत्तिविशेषकरत्वं विधिविशेषणशेषत्वे स्यात् त्सरा-शब्दविशेषणत्वे
हि अप्रवृत्तिविशेषकरः स्यात्तस्माद्व्यक्तस्य यत्प्राचीनं तद्रुपाश्रितं सम्बन्धः
ततश्च यज्ञभागधर्मता, प्राचीन-शब्दोऽपि देशनिमित्तीकृत्य पदार्थेषु वर्त-
मानो वर्तते तथा च सति प्रथमं देशे वर्तितुमर्हति तदतिशये कारणाभावात्-
दुर्म एवोपांगुल्यं, वाग्यमनस्तु यज्ञसयोगाभावादवान्तरापूर्वप्रयुक्तं, तद्विदमुक्तं
प्रणीतादि तथेति चेन्न यज्ञस्याश्रुतत्वादिति । अथवाऽनेन सूत्रद्वयेनाधिकर-
णान्तरं प्रकृताधिकारणसिद्धान्तस्य दृष्टान्तसिद्ध्यर्थं तदीयपूर्वपत्रस्यायेन च,
पूर्वपत्रं वक्तुम् अन्तरा गभिणीन्यायेन विचार्यते दशपूर्वमासयोः श्रूयते
"यज्ञं तन्निष्पन्नावध्ययुजमानौ धाचं यच्छत यदध्ययुजमानौ धाचं
यच्छतस्तस्मात्जापतिभूय गतौ यज्ञं तन्वाते तस्मात्प्राणीताः प्रणोप्यन्वाचं यच्छ-
न्तांति तत्राय वाग्यम्, किं परमापूर्वप्रयुक्तं ? उतावान्तरापूर्वप्रयुक्तं ? इति सशयः
किं यज्ञभागधर्मोऽयं परमापूर्वप्रयुक्तः ? उत प्रणीताप्रणयनादृज्यं हविष्कृता-
ह्वानात्प्राग्ये पदार्थोः प्रोक्तणादयस्तत्रापूर्वप्रयुक्त इति, यज्ञसयोगाद् यज्ञा-
र्थत्वे प्राप्ते ब्रूमः यज्ञस्यात्र विस्तारेण सन्न्यो न वाग्यमावयविशेषणत्वं
यज्ञस्य यो भागस्तत्र वाग्यम् इति, किं तर्हि यज्ञन्तानितुं वाचं यच्छेदिति
वाग्यम् इति वाग्यमश्वप्रणिधानेनावकृतानुष्ठानार्थोऽङ्गं तदङ्गैरपि चाधि-
कलैर्यज्ञस्य विस्तारे भवत्युपपन्नोऽङ्गायंत्वेऽपि यज्ञसयोगः, अतस्तद्देशाना
पदार्थानां साक्षादवैकल्यकारणेनोपकुर्वन्वाग्यमस्तदङ्गमेव स्यात्, भाव्येऽपि

वृष्टिप्लुता वाच विमुञ्जति प्रथम् इति. यदुक्तमित्यादिना नात्रयत्त-शब्द
श्रूयत इत्यन्तेन तत्प्रत्यनुभाषणत्वेन तत्परिहारत्वेन सूत्रद्वय व्याख्याय
नन्वित्यादिनाऽन्तरागभिधीत्येन व्याख्यातम् । एवं हि स्थितादुत्तरमित्यादि
भाष्यमुपपद्यते नान्यथा, तत्र नन्वित्यादिना पूर्वश्राव्योक्तयुक्तसंयोगाभा
वादिपेक्षान्तरागभिधीत्येन पूर्वपक्षमाह यत्रसंयोगोऽत्राप्यस्तीति उच्यते
इत्यादिना निवृत्तान्त दर्शितवान्, स्थितादुत्तरमुच्यते यत्त-शब्दोऽत्र तस्मा
शब्दविशेषणम् अथ्यवधानाच्च प्राचीनशब्दस्य विशेषण व्यवधानादपि च
भागस्यैकत्वाद्यात्कस्मिदित्यनेकापेक्ष शब्दो नात्रकल्पते, तस्मादानीं
मीमांसार्चीनानामङ्गानामुपाशुत्वम् अग्निधर्म ॥

इष्टकानु सकृद्विकर्षणानु सू० अग्निधर्मः प्रतीष्टकं संधान्त्यौ-
पानाधिकरणम् । णमासीवत् ॥ ७ ॥

अतः श्रूयते "विहरणसकलैरग्निं प्रोचती"ति किं प्रोचण सकलदेव स्यात् ।
उत प्रतीष्टक भेदेनेति यद्रीष्टकातिरिक्तोऽवयव्यग्नि-शब्दाभिधेयस्तत
सकृत्, अथेष्टका एव सहता अग्निधारणार्थेन स्यादपि ता अग्नि-शब्दे-
नाभिधीयन्ते ततस्तदर्थं प्रोचण प्रतीष्टक कर्तव्यं यच्चैकावयवाकर्षणेना-
वयवान्तरमाह्वयते सन्धिश्च न दृश्यते तत्रैव देवदत्तघटादौ अवयव
भ्युपगम्यते न चेहैकेष्टकाकर्षणेऽप्यासामकर्षणं सन्धिश्चात्र पुरीषश्च
सानामपीष्टकानामनुमानेन दृश्यते तस्मादाभ्यवयवो, पक्वामसयोगे च
द्वयान्तरासम्भ्रमसि कारवयीया, तस्मादिष्टकार्थं प्रोचण प्रत्येक स्यात् नैव
मेकयुद्विष्टे हि देवकालादिभेदेऽपि अवाधितावयवविद्वयसाधनी सा
चेदपि विद्यते वृत्तादिषु चावयविसङ्गावेऽप्याकर्षणं न दृष्टमित्यतन्त्रम्
अवयविसङ्गावेऽपि सन्धिदर्शनेन च पटादावनेकान्तिक, तस्मात्पा-
धतात्पक्वमसयोगेऽप्याभ्यवयवधीति तस्येदं प्रोचण सकलदेव कर्तव्यं

द्वादशाहे श्रूयते “पञ्चीसंवाजान्तान्यहानि सन्तिष्ठन्ते न घटिरनुप-
हरन्ति असंस्थितो हि तर्हि यज्ञ” इति, तत्र संशयः, किं सर्वेषामपह्नां पञ्ची-
संवाजान्तत्वम्? उतोत्तमयत्ने मिति, “तत्राविशेषात्सर्वेषां पञ्चीसंवाजसं-
स्थितिः । असंस्थायत्वेन गौणं यज्ञस्य विरसंस्थितेः । स्यादेतत् असंस्थितो हि
तर्हि यज्ञ इति यज्ञस्यासंस्था पञ्चीसंवाजान्तस्य हेतुः, सा च नोत्तमे ऽहनि
तस्माद्हेतुप्रशस्त्यर्थमेव स्यात् । अथाप्यवमर्थेऽशब्दः तथा ऽपि व्याख्ये-
षवशादेवान्यत्र पञ्चीसंवाजान्तता व्यवस्थाप्यते, अज्जनमिव घृत नैवम्
असंस्थित-शब्दस्य विरसंस्थाभिप्रायत्वेनोपपत्तेर्नाविशेषवशतो विधिः सङ्को-
चमहति, यथा लोके यशस्वेण भुङ्क्ते तत्र घत्कारो भवति नास्य भोजनं
परिसमाप्यत इति तथेहापि दीर्घकालोऽसौ यज्ञो न सन्तिष्ठत इति
यावत् अतो लाघवात् पञ्चीसंवाजात् परं शेषं लुप्यते समवानुष्ठाने ह्यति-
विलम्बः स्यादित्येतावानभिप्रायः, तस्मात्सर्वेषां पञ्चीसंवाजान्तमिति प्राप्ते
श्रूमः “अपेक्षितविधानाय प्रागुत्तममर्थं विधिः । मुख्यत्वसम्भवाद्वाक्यशेषस्य,
न च गौणता । द्वादशपादाः सह कर्तव्यास्तत्र पूर्वमहः कस्मिंश्चित्पदार्थे
व्यवस्थाप्य परमुपक्रमितव्यं, तत्र कुत्र पदार्थे ऽवस्थानमित्यपेक्षायां पञ्चीस-
वाजान्तानि पूर्वपूर्वाण्यहानि कृत्योत्तरमुत्तरमारभेतेत्येवं विधीयमाने ऽपे-
क्षितविधिर्भजति, चोदकरश्च न बाध्यते शेषलोपस्तु चोदकबाधेनानपेक्षि-
तश्च विधीयते, तस्मादवमर्थः पञ्चीसंवाजान्तान्यहानि सर्वाणि कृत्वा
हारियोजनादहः शेषं तन्त्रेण सर्वेषामुपरिष्ठादनुष्ठेयमिति, तस्मात्प्रागुत्त-
मात्पञ्चीसंवाजान्तता, तथा चानस्थित-शब्दो ऽपि मुख्यो भवति अवि-
शेषवशतो ऽपि हि विधिर्वाक्यशेषस्य मुख्यत्वात् विशेषे स्याप्यते किमुत
यदा तस्यापि न्यायादेव विशेषविषयत्वं, कः पुनरुहोपयोगश्चिन्तायाः
पूर्वपक्षे विवक्षितेषु नेहः सिद्धान्ते द्विरात्रादिषु द्वादशादधिकारेषु यदन्य-
मर्हाद्विंशत्यं तृतीयं वा तत्प्रकृतौ पञ्चीसंवाजान्तमपि अनुष्ठितमूहित्वा
सकलमनुष्ठीयते ॥

पि प्रथममन्याह इत्यादिषु स्थानधर्मताधिकारणम् ।

सू० अभ्यासः सामिधेनीनां प्राथम्यात् स्थानधर्मः स्यात् ॥ ८ ॥

दर्शपूर्णमासयोः सामिधेनीः पञ्चदश विंशाय एकादशैव पठि-
त्वा त्रि प्रथमापञ्चाह त्रिरुत्तमान्ताः पञ्चदश सम्पद्यन्ते इति श्रुतं, तत्र
सशयः किमयं त्रिरभ्यास प्राचम्यलविताया 'अव' प्रवोवाजीयाया धर्म-
स्तत्कार्यार्थस्तत्तत् यत्र तत्र स्यादप्रवोवाजीया त्रिरभ्यसितव्या ? उत प्रथ-
मस्यानधर्मस्तत्स्थानगतकार्यपथुक्तस्तत्तत् प्रवोवाजीयाया अन्यापि या
विहतिषु प्रथमं पठ्यते साऽप्युद्देन त्रिरभ्यसितव्येति, 'तत्र स्त्रीलिङ्गनिर्देशा-
द्याद्याऽनेनाभिधीयते, । तस्या एव त्रिरभ्याससम्बन्धोऽत्र विधीयते' उच्यते
'श्रुत्या प्रथमशब्देन प्राचम्यमभिधीयते । अत्र तु लक्षणयोच्येत सम्प्राप्त्या-
म्यधर्मता । प्राचम्यैकार्थसमवेतस्त्रिरभ्यासो विधीयते तस्यग्रम उच्यते तसि
रिति तच्च प्राचम्यमृगाशयत्वेनैव प्राप्तं गुणवचनानाञ्च शब्दामानाशयतो
लिङ्गवचनानि भवन्तीति नित्यानुवादं स्त्रीलिङ्गनिर्देशं, न च प्राचम्यसम्बद्ध
पदमात्रस्य पाठमात्रस्य वा त्रिरभ्याससम्बन्धसम्भवात् न नित्यानुवादस्य
स्त्रीलिङ्गस्येति मन्तव्यम्, सर्वे 'अव' एव कार्यसमर्पोयावचनस्य प्राप्तत्वात्ताः
पञ्चदश सम्पद्यन्ते इति च वादात्सम्प्राप्त्यानधर्मः ॥

श्रावज्जीव दर्शपूर्णमासयोः
रम्भयोर्वेदे सकृदनुष्ठानाधि-
कारणम् ।

सू० इष्ट्यावृत्तौ प्रयाजवदावृत्तौ तार-
मणीया ॥ १० ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणेऽन्तारम्भणीयाऽऽवृत्ता, "आग्नाध्व्याऽग्नेकाद-
शकपालं त्रिपेदं दर्शपूर्णमासावारप्यमानः सरस्वत्यै वरु सरस्यते चरमि"ति,
सा किं दर्शपूर्णमासावृत्तावावर्त्तते ? उत सकृदेवादेर स्यादिति सशयः,
"आवृत्तौ हि प्रधानानामङ्गावृत्तिरमशया । दर्शाद्याङ्गमियन्तस्मादावर्त्तते प्र-
याजयत्" । उच्यते "आरम्भद्वारकत्वेन दहं साधारणश्च सः । तस्य साधारण-
त्वेन यापि साधारणी भवेत्", आरम्भमानसयोगाद्वारम्भाङ्गमिदं नैसावा-
द्वर्णपूर्णमासाङ्गम्, आरम्भवेद मया कर्तव्यमित्यध्यवसायः, स च सर्वप्र-
योगसाधारणः सर्वो ह्यग्नीनाधायैवमध्यवस्यति यावज्जीव मया दर्शपूर्ण-
मासो एवंविधो एवंविधो कर्तव्योऽविति, तस्माद्वारम्भसाधारण्यात्तदङ्गभूता-
न्वारम्भणीयाऽपि साधारणी न प्रतिप्रयोगमावर्त्तनीया, एव दृष्टिकारमते

नाधिकरणं व्याख्याय तत्रापस्तिपाद् व्याख्यानन्तरं भाष्यकारेण कृतं कस्य हेतोरपस्तिपाद्, नाध्यवसायवचनोऽयमारम्भ-शब्दः प्रथमप्रवृत्तिवाची हि लोके प्रसिद्धः, यद्यपि नाध्यवसायवाची स्यात्तथापि यद्यत्र कार्यमुपस्थितं तस्यैव तत्राध्यवसायो न च यावज्जीविकाः प्रयोगा युगपदुपस्थिताः, न ह्यपमेरुः प्रयोगोऽभ्यस्तकृपः पूर्वका^१लीनन्तु जीवनं दर्शानुष्ठाने निमित्तं तस्मिन्वागते नैमित्तिकं समाप्तं कृत्वा चरितार्थं पुरुषे पुनस्तादृशनिमित्तप्र-
शात् नैमित्तिकमापतितमिति पुनः क्रियते, यथैकस्मिन्पुत्रे जाते वैश्वानरौ निरूप्य पुत्रान्तरत्नमन्यपि पुनर्निर्वपति तादृगेतत्, तस्मात्प्रतिप्रयोगमध्य-
वसायभेदात्तद्वद्गुमारम्भणीयाऽऽप्यावर्ततेति तस्मि^२द्वान्तसिद्धिस्तस्मादेव व्याख्यायते किं प्रथमव्याग्न्यन्वाधानात्मकस्य पदार्थस्याङ्गमिव? मुत दर्श-
पूर्णमासाधारम्भमाणस्य प्रथमप्रवर्तमानस्य पुरुषस्याङ्गमिति तत्र । “पुरुषा-
र्थस्वपक्षे हि फलकृषिः प्रसज्यते । तेनान्वाधानशेषः स्यात्स ह्यारम्भोऽनयो-
र्यतः । तस्याशुतो तदङ्गत्वादिपाऽऽप्यवृत्तिमश्नुते । प्रधानवशवर्तित्वादेव
प्राप्तेऽभिधीयते न स्वत्वारम्भ-शब्देन पदार्थः कश्चिदुच्यते । यदेष ह्यप्रवृ-
त्तस्य फलराश्यां प्रवर्तनम् । तत्रायं वर्तते शब्दस्तद्व्यापान् पदार्थेधी । आर-
म्भमानशब्दस्तत्कर्तुः श्रुत्यैव वाचकः । लट्प्रत्ययोऽपि श्रुत्यैव तदर्थस्या-
भिधायकः । आद्या प्रवृत्तिकैव बहूनी नैकस्य कर्मणः ॥ प्रथमप्रवृत्तिविष-
यतया ह्यन्वाधानमेव प्रतिपाद्यते न श्रुत्या, न च श्रुतिसम्भवे लक्षणा युक्ता,
तस्माच्चान्यन्वाधानेन सम्बन्धः, दर्शारम्भकर्तुः पुरुषस्य शानवाऽभिहितस्य
संस्कारिकेपम्, आरम्भार्थतया लट्प्रत्ययेन क्रियार्थोपां क्रियायामुपपदे विहि-
तेनेपं प्रतिपाद्यते, अतो न पुरुषार्थस्येऽपि फलकल्पना, न चैकस्य कर्मणो
यद्गुः प्रथमप्रवृत्तयः सम्भवन्ति, किं त्वेकैव । ननु द्वितीयादीनपि प्रयोगा-
नसाधारभत एव सन्त्यं, प्रयोगानारभते न तु दर्शपूर्णमासाधारभते दर्श-
पूर्णमासारम्भाङ्गं त्रियं प्रथमप्रवृत्तिश्चारम्भः, न च द्वितीयादि प्रयुज्जान-

प्रथम प्रमुक्ते इति शङ्कते वक्तुं, तस्मादारम्भाद्व्याप्तस्य चावृत्त्यभावात्-
रम्भणीया नावर्तते ॥

निर्वापमन्त्रे च
विवादिशब्दानाम्
सूहाधिकरणम् ।

सू० अर्थाभिधानसंयोगान्मन्त्रेषु शेषभा-
वः स्यात्तत्राचोदितमप्राप्तं चोदि-
ताभिधानात् ॥ ११ ॥

दृश्यपूर्णमासयोर्निर्वापमन्त्रः “देवस्य त्वा सधितु प्रसवे ऽस्मिन्नेवा-
हुभ्या पूषो हस्ताभ्यामग्नये जुष्ट निर्वापामो”ति तत्र सधित्रिश्व-पूष-
शब्दाः किं समवेतदेवताप्रकाशनायास्तत्तत्त्र चिह्नतावृद्धितया ? उतासम-
वेतवचना निर्वापविशेषणमात्रार्थो नोदितव्यः ? इति, तत्र दृष्टार्थतात्प्रा-
द्वेषतावाचिता भवेत् । निर्वापस्य प्रशसार्थो सन्तोदृष्टार्थतामिषु । सधित्रा-
दिपदैस्तस्मादान्यादिरभिधीयते । अग्निना वा विकल्प्येत सधिता मान्त्र-
वर्णिके । उत्पत्तौ तद्वितोक्तेन न मन्योक्तो विकल्प्येत । वेपथ्याश्च सधित्रादि-
पदमानेश्च वाचकम् । मन्त्रशक्यानि चैतानि भिद्येरन् प्रतिवेष्टतम् । जुष्ट-
निर्वाप-शब्दो च भजेतामनुपङ्गिताम् । सर्वेश्च निर्वापमन्त्र एकमन्त्रः
प्रतीयते । जुष्टादि सकृदाश्वातो न सहेतानुपङ्गमम् । तस्मात्निर्वापमेवेति
प्ररोचयितुम् अनुष्ठानकाले प्रशसितुं प्रकाशयन्तीति नोदितव्या ॥

आग्नेयं जुष्टमिति मन्त्रे
अग्नि-शब्दस्य चिह्नतावृत्ता
धिकरणम् ।

सू० गुणशब्दस्तथेति चेत् ॥ १२ ॥

तस्मिन्नेव मन्त्रे ऽग्नये जुष्ट निर्वापमीत्यग्नि-शब्दोऽपि किसम-
वेतवचनो नोदितव्यः ? उत समवेतवचन उदितव्यः ? इति तत्राय समवेतो-
ऽग्निरस्मिन् कर्मणि यद्यपि मन्त्रे त्वत्राग्नि-शब्दो न समवेताभिधायक-
जुष्टमिति भूतकालनिर्दृष्टादग्निना यत्सेवितं तदुच्यते, न च निर्वापवेला-
ग्रामाग्निना सेवितं द्रव्यं तस्माज्जुष्ट-शब्दस्तावदसमवेतवचनं, तद्विशेष-
वाग्निपदम् अतोऽसमवेतवचनं सधित्रादिपदवत्प्रशसार्थं कीर्तितमित्यनूह-
उच्यते ‘नात्र जुष्टस्य निर्वापो मन्त्रेणानेन कथ्यते । निर्वापकरणाच्च न कीर्त्यते
जुष्टभाजसा’ । नायमर्थः यत्र जुष्टन्तस्य निर्वापं करोमीति, किं तर्हि निर्वा-

पेणानये जुष्टं करोमीति यथा जुष्टं भवति तथा करोमीत्यर्थः, तस्मात्स-
मवेतवचनत्वाद्गति-शब्दस्याहः, एव वा यस्तुमुप्यवृत्त्या समवेतं न घटति
यथा धान्यमसि धिनुहि देवानि"ति तण्डुलेषु धान्य-शब्दस्तुपद्व्यवचनः
स किमसमवेतप्रचनत्वानूहः? उतोहः इति संशये, समवेतप्रकाशनासाम-
र्थाददृष्टार्थाऽपि तस्मादनूहः, लक्षणाया तु प्रकृतिवदुपचाराद्विकृति प्रकाश-
नवाद्दृष्टार्थः कल्पयितुं न्यायः, तस्मात्तण्डुलानेव प्रकृतिशब्देन शालयो भुज्य-
न्त इति यत्प्रकाशयति इति इतरपक्षे हविषि वाक्यानामर्थनेमा समसीत्यु-
हित्यमार्थिको च प्रकृतौ धान्यशब्दाभ्यानाल्लक्षणा न तु सैव विवक्षिता वि-
कृतौ लक्षणा कारणाभावात्मुप्य एव मांस-शब्दः प्रयोक्तव्यो न मृग-शब्दः ॥

इडापदानमन्त्रे यज्ञपति- सू० चोदिते तु परार्थत्वाद्विविधवि-
शब्दस्यानृदाधिकरणम् । कारः स्यात् ॥ १३ ॥

दर्शपूर्णमासयोरिडानिगद्वे श्रुतम्, उपहूतां मनुष्या ये यज्ञपतिं स्वी-
नि'ति क्रमेते यज्ञपतिर्दृष्टिप्रकाशनेन प्रोत्साहकारणेन तत्संस्कारार्थं सद-
नेकयज्ञमानकेषु कर्मसूहित्य? मुनिडास्तुत्यर्थो यज्ञपति-
इति, "इहामन्त्रैकवाक्यत्वाद्विडास्तुत्यर्थता भवेत्" इति प्रयोजनम् । उत्साह-
सामर्थ्यनावगम्यते ॥ वाक्यान्वयलक्षणादुपहूतपुमर्थसंस्कारसिद्धये कहे-
करणात् स्तुत्याददृष्टार्थत्वमावर्तते । यत्परादेव यचनाद्विडोपहूतपुमर्थेपता
यज्ञपतान्वृत्तिरित्येवं प्राप्त उच्यते । ततः । न पृथग् भवितुं शक्तमत स्तु-
तृत्वस्य निगदस्योक्ता तन्माध्याद्धेन विनियोजनम् । यच्छब्देन च पारार्थ्यं
त्यर्थतां वर दृष्टिप्रकाशे कल्पयितुं ततोद्वेन स्वार्थेन प्रकाशनं सत्रेषु
दृष्टेः श्रुत्याऽभिधीयते । त्रुतिमिद्वेनाहः, यत्र पुनर्यत्नमानस्य प्रा-
चैकयज्ञमानदृष्टिप्रकाशनेनेवाके यं यज्ञमान वायुराशास्त इति भवत्ये-
धान्य न पारार्थ्यं यथातत्प्रधाने स्यादिति, तदिदं पूर्वस्य परार्थ्यद्वयस्य
बोहः, तद्विदमुक्तं हि

प्रत्युदाहरणार्थं इति मिति पा० ।

यतादयस्तथापि भावित्वेनापि तावत्सम्भवाद्भिः स्वगुणैरेकहायन्येय प्रका-
श्यते दृष्टार्यत्वात्, त्रिवत्से तु यथावाद्दहः, नैतदेवं कर्माद्गुणतायामेकहा-
यन्ययस्यायां तावच्च सन्त्येव, भावित्वमपि नैकान्तिरुमरणसम्भवात् अतो
यथाकथचित्परोचनायै कीर्त्यन्ते, तावच्च साण्डेऽपि सम्भवति साण्डादपि
या गौर्लेनिष्यते तस्या एते ऽवाप्यमानाः साण्डादेवावाप्ता भवन्तीति,
तस्मादनुहः ॥

सारस्वत्यान्नेय्यामधिगुय
चनभायाधिकरणम् ।

सू० सिद्धविशेषनिर्देशात्समानविधाने-
धमाप्ता सारस्वती स्वीत्वात् ॥ १५ ॥

ज्योतिष्टोमे सवनीयाः यद्य चानेयमजमग्निष्टोम आलभेत
ऐन्द्राग्नमुक्त्ये द्वितीयमेन्द्र इच्छि पोदग्निनि तृतीयं सारस्वतीं मेघो चतु-
र्थीमतिरात्र इति तत्र पशुधर्मो यथा सर्वेषां साधारणास्तत्रा किमधिगुय
चनं मेघ्यां भवति उक्तं नेति सशये प्रकरणाविशेषात् “प्रास्मा अग्नि भरते”ति
पुंलिङ्गस्यास्मै-शब्दस्य नियतलिङ्गपशुशब्दाभिधेयपशुत्याभिधेयेण प्रास्मै
पशव इत्येव स्त्रियामप्युपपत्तेर्लिङ्गविरोधाभावात् तस्यामपि स्यादधिगुय-
चनमिति प्राप्ते ऽभिधीयते । “पशुशब्दश्रुतावेवं भवेच्च स्विह स श्रुतः । तस्मा
त्प्रयोगकाले यदपरोक्षतया स्थितम् । इच्छ्य तत्र प्रयुक्तोऽयं पुंलिङ्ग एदितु
समः न स्त्रीद्वयमतोमेय्यामशक्तेर्न प्रवर्त्तते तेन समानविध्यपूर्वपक्षे ऽधिगो
र्मैय्यामप्रवृत्तिः, मिट्टान्ते त्वग्निपोमीपार्यस्थादृमायाप्रतिदेशेन पश्यन्तत्ता
मनादृहेन प्रवृत्तिः ॥

पञ्चापञ्चोपे गिरा-शब्दस्य
स्थाने इरापदस्थेन कृतं
ताधिकरणम् ।

सू० आम्नानादन्यदधिकारे वचनात्त-
दिकारः स्यात् ॥ १६ ॥

साम्नामिष्टानीमूहमारिष्यमानस्तदुपोद्घात चिन्तयति तानि अत्र
शान्तोषु समाम्नातानि अतरान्तरूपहान्ते, तत्रेह गिरापदगीतेरिरापदे
स्यानापत्त्या प्राप्तिं यत्तु स्यानापत्तिमेष चिन्तयति, ज्योतिष्टोमे यज्ञा-
पञ्चोपे श्रूयते “न गिरा गिरिति ध्रुवादेरं कृत्वोद्वेपमि”ति किमिरापदस्य

तोत्पत्तायापीरीय प्रसज्यते । यदि तावदेरमिति स्वार्थे तद्वितस्तत इरा
 कृत्वोद्देश्यमित्येतावानर्थं स्यात्, अप्रगीतात् सत्त्विपदपदादयन्तद्वित
 प्रगीतात् तदुत्पत्तौ वृद्ध तात्त्व्य प्रथमस्वर चेत्येवमिकारस्यापीभावे सति
 वृद्धाच्छ इति कृप्रत्ययोत्पत्तेरापीरियमिति रूपं स्यात्, ऐरमिति रूपमप्रगीता
 वृत्तपत्तौ सिध्यति, तस्मादप्रगीतस्यैवोपदेशादप्रगाणम्, । अथापि विकारार्था
 यन्तद्वितस्तथाऽपि प्रगाणाप्रगाणयोर्भयोरप्यन्तरविकारत्वादन्यन्तराधधार-
 णप्रमाणमन्यन्मृगयन्तश्चेरापदे विहिते यत्प्राप्त प्रगाणमप्रगाण वा तस्यैवा
 यमनुवाद इत्यापद्यते, । तद्विधिना चाप्रगाणमेव प्राप्तं तद्याभूतस्योपदेशात्,
 तस्मादप्रगाणम् । उच्यते ' गिरापदस्य यत्स्यान् तत्र हीद्वि विधीयते । इरा
 पदमस्तस्य या गीतिस्मा लभेत तत् । सत्यमप्रगीतात्तद्विती न त्वप्रगाण
 विधीयते । पदोत्तरविधिपर हीद्वि वाक्य नाप्रगाण प्रगाण वा स्थिति, तत्तु
 पदान्तर गिरापदस्याने विहितं स्यानापत्या तद्वीति लभमान न केन
 चिद्वार्यते यज्ञायज्ञीयसाध्या हि स्तुति समस्तञ्च साम यज्ञायज्ञीय नैक
 देशविकृत, तत्र गिरापदे पदान्तरोपदेशाविवृत्तेर्यस्तद्वीतीतीत्यथ स नेयम-
 पेवते, इरापदमपि सामसाध्यस्तुतौ सामसस्कार्यतामन्तरा साधनी
 भवितुमशक्त सस्कारक सामाशयमपेवते तयोर्नष्टाश्वदाधरयवत्सम्यन्ध
 तस्मात्प्रगीतं प्रयोक्तव्यम् ॥

इति शास्त्रदीपिकाया नवमस्य प्रथम पाद ॥

अथ द्वितीयः पाद आरभ्यते ॥

गीतीना सामनामता सू० सामानि मन्त्रमेके स्मृत्युपदे-
 धिकरणम् । आभ्याम् ॥ १ ॥

साम-शब्दस्तद्विशेषवचनाश्च रयन्तरादिशब्दा न प्रगीतमन्त्रस्य

१ तद्विधानाच्छ प्रगाणमिति वा ।

२ पदान्तरविधिपरमिति वा ।

याचका' किन्तु नीतिमात्रस्यैवेति सप्तमे यदुक्तं तदेवेदमुत्तरविवक्षया
स्मार्यते, एवं वा योऽयमूहो नामयन्विशेषरक्तन्दोषो पठ्यते कथानन्विता
याभुवो वा' इत्यादि स किं नित्योऽपानित्यो वा पौरुषेय इति, कर्तृस्मरणा
भावाद्भावादानभावाद्भावात्काराच्छ्रुतपाराधितगुरुमुक्ताच्च प्रतिपत्तेर्वदत्त्वया
प्तावुच्यते कहुसमाख्यानादनित्यत्व, न ह्यध्ययनसिद्धस्योच्यते घटते, किं
च यद्योन्या तदुत्तरयोगीयतीत्यतिदेशवचनाद्योनावध्ययनसिद्धस्योत्तरयो
रनुष्ठानावगमात् पौरुषेयत्वं विस्पष्ट, न हि तिसृष्वप्यधीनस्य यद्योन्या
तदुत्तरयोरिति धादो घटते, कर्तृस्तु अस्मरणमनादरादप्युपगम्यते, न ह्यत्र
पुनरपत्ययाधीनमनुष्ठानं वचनादेवोत्तरयोगीनसिद्धे, अक्षसामानाज्य
पृथक् पृथक् वेदत्वात्सत्यपि ससर्गस्य पौरुषेयत्वे ऽध्यापाद्यादर, तस्मा
त्पौरुषेयत्वाव्याप्य सपृष्टान्याप्य त्यक्तमिति न्यायत कौटुशमनुष्ठान
भवतीति चिन्तनीयम् ॥

एवम् अक्षसंस्कारकर्मता
धिकरणम् ।

सू० कर्म वा विधिनक्षत्रम् ॥ २ ॥

सामानि किमुच एति प्रधानभूतानि? उत सत्संस्कारार्थानि गुण
भूतादी? इति विचार, तत्राकर्मकालप्रयोगात् श्रधान्य संस्कारार्थत्वे ह्यत्रा
भिध्याक्तिरेव कामे स्यात्सा च कर्मकालं श्रेयोपयुज्यत इति अकर्मकाले
प्रयोगेन स्यात् । ननु वचनादत्रकर्मकाले गानं भविष्यति "गर्भादमे सर्वं
उपनवीतु आंशया पौर्णमास्याम् उपक्रुष्य स्वाध्यायमधीयेते" इति एव सर्वं
दृष्टार्थमेव यत्तादायक्यते न ह्यकर्मकाले प्रयुक्तं सामं कर्मैरनियमीमभिध्या
क्तिमत्तं भवति कर्तुम् ॥ अथादृष्टकृष संस्कारस्ततो ऽकर्मकाले सत्कृतानां
कर्मकाले पुन संस्कारो ऽनर्थक इति कर्तुमध्यो साधनानि न प्रयुज्येरन् । अथा
कर्मकाले श्रधान्य कर्मकाले तु संस्कारस्तदाऽदृष्टवैगमन्त्यात्यधानकर्म सा
प्रवहि प्रयोग कनार्थे, कर्तुमध्यो तु क्रमो"पारादुपकारक इति प्राप्ते उच्यते
"सदराणामभिधाति साम्ना दृष्ट प्रयोजनम् । अतरेखाप्यभिधाते स्तुति
क्रियद्वादिता । एव दृष्टे फले लभ्ये नादृष्टफलकल्पना । ननु चाधिनिमुक्त

त्यादवराणां न संस्क्रिया सक्तूनामिद्य हेमिन नैवं दृष्टफलत्वतः । प्रयोजनं
न सक्तूनां दृश्यते श्रूयते ऽपि वा । यथोक्तं भाष्यकारेण "न होमसंस्कृतानां
सक्तूनां प्रयोजनं श्रूयते नापि दृश्यते" इति, दृश्यते त्ववराणां प्रयोजनमिति
वैषम्यं प्रयोजनवत्त्वं संस्कार्यत्ये हेतुर्न विनियोगः, तथाच यदवरावेतणस-
म्यग्वराणां नामविनियुक्तानामपि मन्त्रप्रकाशनसंस्कार्यत्वमिदम् । अपि चो-
त्तरायत्ये कत्वर्थेन स्तोत्रक्रमेण वा पाठादस्त्येव विनियोगः तस्मात्संस्का-
रकर्मणि सामानीति, यत्त्वकर्मकाले गानं वाचनिकं तच्छिष्टार्थतया रथ-
हस्त्यादियोग्यायत् ॥

नृचे प्रत्युचं कत्वसामः
समाधनाधिकरणम् ।

सू० नृचे स्याच्छ्रुतिनिर्देशात् ॥ ३ ॥

"एकं साम नृचे क्रियते स्तोत्रीयमि"ति श्रूयते तत्र संशयः किं
व्यासज्य तिसृषु गाने मुत प्रत्युचं परिममाप्तमिति, तदर्थं च विचार्यते
किमिदं त्रित्वसामनिर्देश्यङ्गम् मुत स्तोत्राङ्गम् मिति, तत्र साम क्रियत इत्येवं
सामनिर्देश्यत्येतामुद्दिश्य, चङ्गीतं त्रित्वमङ्गत्वेन विधीयते प्रधानभूता-
नामप्युचामार्थिकं सामसाधनत्वमस्त्येवेति तद्गतस्य त्रित्वस्य युक्तमेव
सामाङ्गत्वं, यवनप्रलाञ्च प्रतिप्रधानावृत्तिं धाधित्या व्यासज्य गेयं, न हि
प्रत्युचं गीयमानस्य त्रित्वमङ्गं भवति, क्रियत इत्यनेनाव्यासजनस्य वा स्यात्
प्रत्युचं गाने, तस्माद्व्यासज्येति प्राप्ते उच्यते । "स्तोत्रीयस्य हि सामोऽयं
सुचनम्यम् उच्यते । स्तोत्रसाधनभूतं च स्तोत्रीयमिति भण्यते । सामः
स्तोत्राङ्गभावश्च स्तोत्रसाधनसंस्कृते स्तोत्रसाधनता चर्वा प्रत्येकं न तु
संशयः । यदि त्रित्वमप्यादनाय व्यासज्य गीयते ततो रथन्तरं दृष्टं भवति
यज्ञायज्ञीयेन स्तुत्रीतेत्यादिभिर्पत्सायां स्तोत्रसाधनत्वं विहितं तत्र घटते
स्तोत्रसाधनभूतशब्दाभिप्यक्त्या च सामः स्तोत्राङ्गत्वं, वाक्यं च स्तुति-
पुष्टेः साधनं न वाक्यसमुदायः, तस्मात्प्रत्युचं गेयम्, एवं च त्रित्वं सामाङ्ग-
त्वेनाघटमानं स्तोत्रसाधनपरिच्छेदेन विधीयमानं स्तोत्रस्येवाङ्गत्वेन
विधीयते, तद्विधानेन प्राप्तं तिसृषु गाने नृचे क्रियत इत्यनेनानुश्रुते, यनु-
यादस्याच्च करोतिरव्यासजनस्य न दोषः ॥

मृचि सप्तहस्त्याऽभ्यस्यमानायामभ्यासापेक्षयाऽतिजगतीयदुस्त्यादनुषादम-
रूपस्य वर्तमाननिर्देशस्योपपत्तेर्विषमासु गानम्, ॥

एहतीपदत्परेष्व प्रथमनेन
रथन्तरस्य गानाधिकारकम् ।

सू० प्रागाधिकं तु ॥ ६ ॥

ज्योतिष्टोमे एहद्वयन्तरे एहत्योरुत्पन्ने अभित्या शूर नोनुमस्त्या-
मिद्वि हवामह"इति, तयोः पङ्क्ती उत्तरे नत्वा वाम् अन्यो दिव्यो
न पार्थिवः स त्वं नस्त्रिजेति, तत्र श्रूयते न वै एहद्वयन्तरेऽकृ-
न्त्वा यस्तयोः पूर्वोऽहतीकुरुभावुत्तरे इति, तत्र किं पङ्क्ती परित्यज्य द्वे कंजु-
भायानेतये? उत योनिमुत्तराञ्च प्रथम्य कुरुभावुत्तरे सम्पादनीये इति संशयः,
तत्र प्रथमनेन मुख्यकुरुप्संपत्त्यभावात् अचरसामान्यमात्रेण गौणत्वापत्तेस्तृ-
गानस्य च १ कथमन्तरेणासामञ्जेऽस्यादन्त्यासां कुरुभामानयनम्, उच्यते प्रगा-
यस्मरणात्प्रगायसमाख्यानात्पङ्क्तेरुत्तरात्त्वेन पाठप्यात्यन्तार्थस्यापाता-
त्पादं पुनरात्मस इति च दर्शनात्तृचगानस्य च सामान्येन विहितस्यात्र प्र-
गायेऽप्यत्यन्तदोषाभावात्प्रथमम्, एवं वा रौरव्यौघाजये वाहंते तृचे भवतः
तयोश्च पूर्वा एहतो, उत्तरा विष्टारपङ्क्तिरिति, तत्रापि पूर्ववदुत्पत्तिश्चहत्या-
द्यानीय तृचसम्पादनम्? मुत पठितयेरेव प्रथमम्? मिति संशये तत्रैव विशेषतः
स्तुवे भवत इति तृचश्रवणादन्यागमनं प्रगायस्मरणसमारयोत्तरापाठलिङ्गद-
र्शनैस्तु प्रथमम्, एवं वा श्यावांश्वान्धीगवे आनुष्टुभे तृचे भवत इति
तयोः पूर्वानुष्टुबुत्तरे द्वे गायत्र्यौ, तत्राप्यन्ययोरनुष्टुभोरागमनं पठिताना-
मेव वा प्रथमनेनानुष्टुप्प्रथमं संपादयामिति विचारः, लिङ्गान्तरप्रदर्शनायै त्विदं
व्याख्यानान्तरं न तु काचिदधिकं शङ्काऽस्ति, एवं वा गवामयने श्रूयते "चतुः-
शतमैन्द्रावाहंताः प्रगाथा" इति, तत्र किं तिसृषु अस्तु गानम्? मुत द्वयोर्द्वयोः
प्रथमनेन? इति संशये तृचपापितोदकानुबहाय तिसृषु स्यात्प्रथमने हि न सम-
ञ्जसं तृचत्वम्, असति प्रथमने कथं प्रगाययचनम्-ऐन्द्रावाहंताः प्रगाथा
इति अरूपप्रथमनाभिप्रायमिति सूच्यते, प्रथमे तृचे गीत्वा, तस्मात्तृचादेकैका-
मृचमुपादायापरे द्वे अथैव एहतीत्वा गीयते पुनरप्येवन्तथा सति तृचगानं

१ तृचगानस्य च अरूपप्रथमनेत्येति युक्तः पाठः ।

२ यात्राश्वान्धीगवे इति तु या ।

प्रगाथ-शब्दस्वोभयमनुहोतम्भवति चैतदेषम् "अन्या अन्या च्छे
भवन्ती"ति वचनविरुद्धासृचि द्विर्गान सम्भवति, तस्माद् द्वयोः प्रथमम् ॥

गीतिसम्पादिकानामनर
विकारादीनां विकल्पाधि
कारणम् ।

सू० अर्थैकत्वाद्विकल्पः स्यात् ॥ ७ ॥

ह्यन्देशे तन्वकारादिसहस्रसामशाखागतानां गीतिप्रकाराणामे-
कार्येन्वाद्युपपत्त्ययोगासम्भवात्तदनुरोधेन च सामाश्रितेत्याप्यत्वात्सिद्ध एव
विकल्पः सामप्रसङ्गाद्विस्पष्टीकाराय दर्शितः ॥

अथा स्तुयते साम्ना स्तुयते
इति विधिना साधितं तत्रति
धानाधिकारम् ।

सू० अर्थैकत्वाद्विकल्पः स्याद्वक्तृसाम-
योस्तदर्थत्वात् ॥ ८ ॥

कचिद्विकृतिविशेषे कानिचिद्व्याख्यातानि स्तोत्राणि विहितानि
तेषां च न प्रकृतितः किञ्चित्साधनं प्राप्नोति-प्राकृतानां यावच्चरयन्तरादि-
साम्ना प्राकृतीषु बहिष्कृतप्रमानादिस्तुतिषु निवृत्तानामप्राकृतेषु प्राप्यभावात्
तेन तानि साक्षाद्वाणि, तत्रेह श्रूयते 'यद्व्या स्तुयते तदसुरा अन्यत्रायन्
यत्साम्ना स्तुयते तदसुरा' नन्ववायन् य एव विवृत्तं साम्ना स्तुयीतेति तत्र चण-
सहस्रप्रगीतचक्रा प्रगीताया सामोपदेशेनेव सिद्धत्वात्, साम्ना ह्यसुरा-
भिप्रेक्तिद्वारैव स्तुतिः क्रियते न साक्षात्तेन साम्ना स्तुयीतेति सामाभिप्यन्ते
चंगतरैः स्तुयीतेत्यर्थः, एव चेदप्रगीतपरमृ'कृष्टं तत्र सशय किमुद्या साम्ना
वा स्तोतव्यम् उत साम्वेदेति द्वयोर्वचनाद्विकल्पप्राप्ती उच्यते साम्नाम् उपस-
हारे विस्पष्टप्रशंसावचनेन विधेयत्वाद्यगमादृज्जीतेनमसुरागमनिन्दया
सामप्रशंसाय, तस्मात्साम्ना स्तोतव्यम् एव वा सामवेदे किञ्चित्प्रकृत्य एव
सहस्रमानय इतीय प्रगीतापि पठिता अपगीतापि तत्र श्रूयते "यद्य सहस्रमा-
नय इत्येतयाऽऽह्वयनोपमुपतिष्ठत" इति तत्र प्रगीतया अपगीतया बोधस्या-
सत्यम् २। उत प्रगीतयैवेति विचारि विधेयभावादनियमः अपगीतायाः प्रगा-

न्याये तेन सा प्रयोजनमपेक्षमाणा कृतुना युज्यते, उपस्थाने च विनियुज्यते
एतयेति सर्वनाम्ना परामृश्यते, तस्मात्प्रगीतैश्च शास्त्रा, एव वा सामप्रसङ्गा-
न्मन्त्राणां स्वस्थित्युत्पत्तेरिति मन्त्रा हि क्वचित्स्वर्ग्येणाधीता. क्वचित्चातुःस्वर्ग्येण,
तत्र कर्मसु किञ्चैस्वर्ग्येणातुःस्वर्ग्ययोः समुच्चयः, विकल्पो वा । अथोभयहाने-
नैकश्रुत्या प्रयोग इति शङ्क्यः, तत्र समुच्चय इत्युपक्रममात्रं गीत्युपायवन्निर-
स्तव्यात् सद्रुदेव तु विकल्प इति पूर्वः पठः, ताने। यत्र कर्मणीति स्मृत्यनुमि-
तादृचनावैकश्रुत्यम्, अथोभयमार्थं तु स्वराध्ययनं स्वविशेषाधीनत्वादर्थवि-
शेषाणां, “यद्गुप्तीहोपकृत्या पूर्वपद”मित्यादिप्रवचनात्तस्मात्तानेन प्रयोगः ॥

रथन्तरमुत्तरयोगावधौ
उत्तराद्यर्थेयमेव मानाधिकरणम् ।

सू० सामप्रदेशे विकारस्तदपेक्षः
स्याच्छास्त्रकृतत्वात् ॥ ८ ॥

उपोद्घातं समाप्य प्रकृतमिदानीं साध्यामूहं विचारयति रथन्तरयो-
र्गायत्रीत्यादिभिः अगन्तरे गीयमानानि किमुहितव्यानि ? उत ने ? ति, यदि
योनिश्रवणश्रेण गानं यस्मिन् प्रदेशे योनावाधीभाषस्तस्मिन्नेवाप्त्यपि
संध्यतरे उत्तरयोराधीभाषस्ततो नोहः । अथ तूत्तरावर्णश्रेण गाने यस्मिन्
प्रदेशे संध्यतरेयमेव योनावाधीभाषोयोनौ ततः प्रदेशान्तरे यत्र संध्यतरन्त-
राधीभाषस्तत्र ऊहः किं प्राप्तं योनिश्रवणश्रेण, कुतः योनावेकारं निवर्त्याका-
रेकारयुच्चारितः तत उत्तरयोरेपि तद्वागपतितं वर्णं निवर्त्याका-
रेकारयुच्चार्य, किं च नात्र कार्यमुपेन साम् प्राप्तिः रथन्तरादिस्य रूपपे-
क्षातिदेशात्तेन दशमाक्षरपूर्वपदन्यायेन मामस्य रूपमुत्तरयोः प्रापितमविकृत-
स्य रूपमेव सत्प्राकृतमप्राकृतं दृष्टमदृष्टं वा कार्यं कुर्यात्तस्माच्चोहः
साम्प्रामितिं प्राप्ते धूमः, यदि ह्येकारं लुप्ताऽवर्णश्रेणायुच्चारितौ ततो
भवेत् यथा भवानाह, न त्वेतत्किं तर्हि एकारो नाम न वर्णान्तरम् अयर्थ-
वर्णो सहस्राक्षरभाषमापवाधाधीभाषेन विरमेपितो दर्शितो प्रत्यत एवार्ण-
वर्णावेकारे प्रत्यभिज्ञायेते, तस्मादुत्तरयोरेकार एव, यत्र सत्रस्योऽप्याधी-

१ प्रकृत्यादिति तु वा ।

२ चार्धभावः इति तु पुनः पाठः ।

३ संघताद्येवमापवाधाविति तु पुनस्तमः पाठः ।

भावेन विश्लेषणीय. यद्यमृगसराभिष्यक्त्या स्तोत्रं साम्ना संपादयते नान्यथा । यद्यपि च सामस्वरूपस्यातिदेशस्तथाऽपि स्तोत्रसाधनतयाऽतिदिश्यते, “एकं सामं वृद्धे क्रियते स्तोत्रीय”मिति वचनात्स्तोत्रसाधनता चावराभिष्यक्तिद्वारा, न च सन्यासरादन्यस्यायीभावः क्रियमाणोऽवराभिष्यक्तिं करोति, एवं सर्वत्र, तस्माद्वानिर्वर्णयतेन गानांदास्पृहः साम्नाम् ॥

स्तोत्रयोः स्तोभातिदेशाधिकरणम् ।

सू० स्तोभस्यैके द्रव्यान्तरे निवृत्ति-
सृज्यत् ॥ १० ॥

सामानिदेशे किं स्तोभानामतिदेशोऽस्ति चेति संशये सामभ्योभिष्यत्वास्तोभानामृगसराणांमिष नातिदेशः भिन्नानामपि नीतिकालपरिच्छेदकत्वेन सामाङ्गत्वात्तदतिदेशादेवातिदेशः, सामानि हि योनौ येनाग्नेनासराण्यभिष्यञ्जयन्ति तेन वृष्टमेव स्तुतेरूपकारं कुर्वन्ति स्तोभावराभिष्यक्तिनिवर्त्येन न्यसेन स्तुत्यौषधकमेवादृष्टं कुर्वन्ति, तद्यद्विस्तोभा नातिदिश्येरन् तन्निवर्त्येन गीत्यशब्दो ज्ञेयात्तत्कृतोपकारस्य हान्या वैगुण्य स्यात्, तस्मादतिदिश्येरन्, अमसराणां तु प्रधानत्वाच्च सामवशादतिदेशः ॥

स्तोभशब्दाधिकरणम् ।

सू० अधिकं च विवर्णं च जैमिनिः
स्तोभशब्दत्वात् ॥ ११ ॥

प्रसङ्गात्स्तोभशब्दमुच्यते यद्गतरेभ्योऽधिकं विवर्णं च किञ्चित्तत्स्तोभ-शब्देनोच्यते ॥

नीवारादियु प्रोक्तव्यावधानानुष्ठानाधिकरणम् ।

सू० धर्मस्यार्थकतत्वाद् द्रव्यगुणवि-
कारव्यतिक्रमप्रतिषेधे चोदना-
नुबन्धः समवायात् ॥ १२ ॥

प्रकृतिषु प्रोक्तव्यादियु श्रुता प्रोक्तव्यावधानादयो न तत्स्यद्वयप्रयुक्तास्तन्मानापर्यवसायिनः किं तु श्रीहृमियंजनेत्यादिविहितसाधनविशेषद्वारेणापूर्वभावनायां, तथा हि चान्नेयोऽष्टाकपाल इति पुरोडाशद्रव्यको-

ऽग्निदेवत्यायोगो विहितः तदनुवादेन ग्रीहयो विहिताः पुरोडाशप्रकृति-
त्यप्रतिपद्यन्ते, -तदयमर्थः ग्रीहिभिः पुरोडाशं कृत्वा तेन यजेतेति ततः
पुनराह यैर्यजेत तान्ग्रीहीन्प्राचतीति, ततश्च सर्वैरुपसंह्रियमाणैरयमर्थः
सम्पद्यते प्राचणसंस्कृतेरवघातवितुषीकृतैस्त्व ग्रीहिभिः पुरोडाशं कृत्वा तेन
यजेतेति, अयमेव याक्यार्थः, पारमार्थिकः, ग्रीह्याद्विवाक्यार्थः अस्यैवोपाय-
भूताः पदार्थस्यानीयाः, एवं चेदानीयादिभाषनायाः शेषभूतः प्राचणादीत्य-
भावस्तद्विकारोप्यतिदेशेन नीयते, तत्र नैवारं चरौ पुरोडाशस्याने चरौ-
नैवेशात् ग्रीहिस्याने च नैवारनिवेशात् इतरस्य समस्तस्य यथाऽग्निदे-
शमवस्थानाच्चैवारं चरं निर्यपेदानेयवदित्यस्य श्रुतानुमितैकदेशमिष्यस्य
नैवारचवधिरेवमर्था भवति प्रोक्तित्वघातवितुषीकृतैर्नैवारैश्चरं कृत्वा
तेन यजेतेति, तेन ग्रीह्यादिस्यानापचेषु नैवारादिषु सिद्धं कथं । स्याना
पत्तिस्तु कथमवगम्यते इदमस्य प्राकृतस्य कार्यं वर्धेत इदमस्येति तत्पद-
शेनार्थमिदमधिकरणं, तत्र पूर्वपक्षवादी नैवारमध्यशननक्षपरिधीरापदानां
ग्रीहिवद्वेत्तुल्यतुल्यमुसलयूपगिरापदस्यानापत्तौ प्रमाणमपश्यच्च तेषु तदुर्मा
भवन्तीति मन्यते, सिद्धान्तस्तु नैवाराणां तावत्प्रत्यक्षमेव ग्रीहिकार्यं तण्डु-
लनिर्गुत्तौ सामध्ये, सामर्थांनुमारी च शब्द इति नैवार इति तद्वितो
विकारार्थ इति निश्चीयते, चरश्च देवतासंयोगात् पुरोडाशस्यानापच
इति तत्प्रकृतिभूता नैवारा ग्रीहिस्यानापचा भवन्ति, तथा मध्यशनं
पदहाभावे तत्कार्यस्य साधनापेक्षायां विधीयमानं कार्योपेतं सत् पदह-
कार्यमेषावस्यते, इदं च पदहाभावे मध्यशनं विधीयत इति कृत्वा
वित्तितं, तेनाभावे विधिरपि कार्योपेतौ प्रमाणं, तथा नैर्धत्तश्चरं प्राचपू-
तानामिति किं नष्टैरपनमत्यतस्तुप्रविमोचनादतो नयानामुल्लेखनमुस-
लकायापत्तिः परिधौ पशुं निष्पृज्यतेति तु विस्पष्टमेव यूपकार्यं नियोजने
परिधिर्विधीयते तथा यत्प्रतिविध्यं यद्विधीयते न गिरागिरैति द्रुयादिर कृत्वा-
द्वेयमिति तत्कार्यं तत्कार्योपत्तिः गिरापदेऽपि हि निश्चितं तत्कार्यं साध-
नमपेक्षते, इरापदमपि विधीयमानं कार्योपेतं गिरापदकार्येण साधनापेक्षेण
सम्यध्यत इति गिरापदस्यानापचगिरापदं तत्प्रकारिकां गीति लभते ॥

परिधौ वृषधर्मानुष्ठानां
धिजराणाम् ।

सू० तदुत्पत्तेस्तु निवृत्तिस्तत्कृतत्वा-
त्स्यात् ॥ १३ ॥

परिधौ पुनराद्येवः भीवारादयो हि कार्यार्थतया विधीयमाना
युक्त यत्कार्यार्थान् व्रीहिधर्मान् लभन्ते, परिधि पुनर्गिनपरिधानार्थेनोत्प-
त्त्या न नियोजनार्थेन परिधानार्थे एव तु तस्मिन् अवनात्यशुनिवृत्त्यते
पक्षेऽतः च कार्यार्था धर्मास्तच्छेषभूते साधनेऽनुष्ठिता नाशेषभूते परिधौ
भवितुमर्हन्ति यूयोत्यत्यर्थोऽथ परिध्याद्यादयो, न चेह यूयो ऽस्ति प्रपञ्च
एव हि परिधौ पशुवैध्यते तेनार्थलोपादयि न परिधौ खले वात्यामिष
यूपधर्मोः कर्तव्या इति प्राप्ते धूमः—यद्यपि परिधानार्थेन परिधिहत्यादि-
तस्तथाऽपि नियोजने विनियोगात्परोद्वाशकपालत्वेव तुपोपवापशेषत्वम-
स्त्येव, यद्यपि तादर्थ्यं नास्ति तथापि नियोजनसाधनत्वात्साधननिव-
ृत्तिर्ना धर्मान् लभेतेव, न हि तादर्थ्यप्रयुक्तधर्मोः किन्तु साधनत्वमयुक्ता-
व्रीहिभिर्व्यजेत यूये पशुवध्नातीत्यादिभिर्हि साधनत्वेन विधीयमाना व्रीह्या-
दयो धर्मैः प्रोक्तपरिध्याद्यादिभिः सम्बध्यन्ते, तादर्थ्यं तु सदप्यशाब्द न
धर्मोऽप्यव भवति, न बोधयुज्यते तादर्थ्ये धर्मोणा कार्ये गच्छता तत्साध-
नमेव द्वारमपेक्षितमस्ति च परिधेरपि साधनत्व, न च यूपाख्यमेक कि-
ञ्चिदस्ति यदुत्पत्त्यपयोगिन परिध्याद्यादयः परिधौ लुप्तार्थाः स्युः, छेद-
नादिविधयो हि सर्वे परस्परान्येताः काष्ठगत दृढमदृढ वा यथायथ
कार्यं गमयन्ति, सर्वोऽपि च तानि कार्योऽपि नियोजनस्याङ्ग, तत्र परिधा-
नसम्बन्धता छेदनादीना लोपेऽपि सम्भवन्त परिध्याद्यादयो न लोपनीयाः
यत्ने वात्यामपि अज्जनपरिध्याद्यादयो भवन्त्येवेति वक्ष्यते, तस्मात्परिधौ
यूपधर्मोः कर्तव्याः ॥

यथादी प्रकीर्तधर्मानु
ष्ठानाधिपराणाम् ।

सू० परार्थेन त्वर्थसामान्यं संस्कारस्य
तदर्थत्वात् ॥ १४ ॥

अभ्युदयेष्ट्यां दधिष्ठतयोः किं प्रणीता धर्मोः कर्तव्या ने ? ति चिन्तायां
प्रणीताकार्ये श्रपणे तयोः परिधेरिव नियोजने विनियोगाभावादकरणमु-
त्पद्यनादीनामसत्यपि विनियोगेऽर्थादपि तावत्साधनत्वमस्तीति साधन-
नियेशिनो धर्मोः कर्तव्याः ॥

यद्वद्व्यन्तरवोधमंशय-
स्वाधिकरणम् ।

सू० एकार्थत्वादविभागः स्यात् ॥ १५ ॥

त्वोतिथ्येमे एहद्व्यन्तरे एष्टसाधनत्वेन विहिते तयोर्धर्मो रयन्तरे
प्रसूयमाने सम्मेलयेद्वद्वति प्रसूयमाने समुद्रं मनसा ध्यायेदित्यादयः
किमुभयेऽपि धर्मोः उभयत्र कर्तव्याः ? उत यथाश्रुती ? ति संशये “उभयोरैक
कार्यत्वात्कार्यसाधनगोचराः । धर्मद्वयोर्द्वयेऽपि स्युर्ग्रीहिधर्मो यथेष्टिव” ।
ननु धान्यया रयन्तरेण स्तुतिः साध्यते गूराद्विप्रकारेण चान्यया च एहता
चित्रा द्विप्रकारेण तेन साधनभावप्रकारभेदात् साधननियेशिनो धर्मो न मद्धी-
र्यन्ते, यथा ग्रीहिधर्मोः सुत्राद्विप्रकाराद्यपि न सम्भवन्ति कारकभेदादेष-
मिहापि, नैतदर्थं यदेव हि हि रयन्तरे एष्टं भवतीति शास्त्रविहितं साम्ना-
ऽवराभिश्चञ्जकत्वेन साधनत्वं तेनांशेन सम्मेलनादिधर्मोः सम्यध्यन्ते
साधनविधिना हि सम्यध्यमाना धर्मविधयो यदेव विधौ विवक्षितं साध-
नरूपं तेनैव सम्यध्यन्ते, गूराद्विप्रकारभेदस्तु यत्रिवर्तिते यस्तुभ्यभाव-
कृते न धर्मैश्चस्यायां हेतुर्भविष्यमहंति । किं चायमभिव्यक्तमानानामृचां
भेदे यच्छूराद्विप्रकृता साम्नास्थवराभिश्चत्प्रात्मरुमेकहपमेश साध-
नत्वं तस्मात्समूह एवात्र युक्ता ग्रीहिपश्याद्विधर्मोणांमिश्रं सम्मेलनादीना-
मिति पाप्ते धूम - ‘साम्नाग्निवस्याया यम्पाचिर्द्वे गो मीलनादिषु । तस्माच्च
मद्धूरा युक्ता न त्येवं प्रोक्त्यादिषु’ ॥ ग्रीहिपहणं कारकविशेषोपनतणमिति
हत्वा यथेष्टापि प्रोक्त्यादयः क्रियन्ते, तदिहापि यद्वि रयन्तरेपहणं साध-
नमात्रोपनतणं स्यात्तस्य एकमेश रयन्तरे एहद्व्या मयधर्मविधिषु एष्टेत
यतस्तु क्वचिद्व्यन्तरे क्वचिच्च एहद्व्यहते गूरादिषु रयन्तादिष्वहपमपि

विवक्षितमिति गम्यते, तस्माद्वयस्या, किं च नानयोरैककार्यत्वम् अन्यद्वि-
 पृष्ठ रथन्तरेण साध्यते, अन्यच्च बृहता । ननु पृष्ठे स्तुयत इति वाक्योत्प-
 दपृष्ठानुवादेन बृहद्रथन्तरयोर्विधानादेककार्यत्वमनयेत्तत्र यदि पृष्ठे स्तु-
 यत इत्युत्पत्तिरस्यात्तत उत्पत्तिगतया बहुत्वसङ्ख्या बहूनि पृष्ठानि
 स्युः, तत्र सप्तमे यस्त्वभाष्यकाराभ्यां ज्योतिष्टोमे पृष्ठबहुत्व नास्ती-
 त्युक्तं तद्विरुध्येत, तस्माद्रथन्तरं पृष्ठं भवतीति रथन्तरविशिष्टं पृष्ठं विधी-
 यते पृष्ठ-शब्दस्य स्तुतिशक्तिश्च वाक्यशेषानुपपन्नवाक्यैश्चागम्यते, तस्मा-
 द्विचस्तोत्रमाधनत्वात्सांख्येयस्मृतिवन्तानां धर्मोक्त्यामात्रोपधादिधर्मो-
 क्तामिव व्यवस्थासिद्धिः, स्तोत्रयोश्चादृष्टार्थत्वात् प्रयानादेरिव नैकाग्र्यं
 नानाकार्ययोश्च स्तोत्रयोश्चनवशान्निकृत्य, तस्माच्च धर्मसङ्कटः ॥

कण्वरथन्तरं बृहद्रथन्तरं
 संसमुत्तथाधिकरणम् ।

सू० अग्राकृते तद्विकारादिरोधाद्भव-
 तिष्टरेण ॥ १६ ॥

टी० वैश्यस्तोमे श्रूयते “कण्वरथन्तरं पृष्ठं भवती”ति तत्र मशयः
 किं कण्वरथन्तरंबृहद्रथन्तरयोः स्यानापच कार्यमयुक्तान् रथन्तरधर्मान्
 बृहद्रथमाश्च बहुद्विकल्पेन बृहत्वाति ? उत समुच्चयेनेति “विकल्प एव तेषां
 स्यात् प्रकृतावसमुच्चयात् । मिथोऽनयेद्येस्तदुर्मैः प्रकृतौ सार्धिता स्तुतिः ॥
 उच्यते’ एषकृतिर्देशसामर्थ्याद्वयस्या प्रकृतौ कृता । इदं त्वयास्तं सामंशुयो-
 कार्यं विधीयते, तच्च द्वयोरपि कार्यं कुर्यदुर्मैरपि समुच्चयेन बृहत्वातीति
 भाष्यकारः, चार्त्तिककारस्तु विकल्पमेव मन्यते, तथा हि यद्यपि साधनप्रकृता-
 येनैव पृष्ठस्तुतिधर्मेषां प्रयोजिका तथाऽपि तेषां समद्वारत्वात्सांख्येय-
 यैकल्लिङ्गत्वादुर्मैणा च पृष्ठकृतिर्देशेन व्यवस्थितत्वात् केचिदुर्मै रथन्त-
 ररूपसाधनद्वारेण स्तुत्यपूर्वं साधितवन्त केचिद्वृहद्रथद्वारेण, एवमेव विकृता-
 वप्यतिदेशेन कदाचिद्रथन्तरं स्वधर्मयुक्तं पृष्ठसाधनं कदाचिद्वृहत्, एव
 प्राप्ते कण्वरथन्तरतयो कार्यं विहितमपि यथाप्राप्तयोः कार्यं विधाना-

त्कदाचिद्व्यन्तरकार्यं कदाचिद्वृत्त्यर्थं विहितमभ्येति न सर्वदा द्वयोः
कार्यं, ततश्च कदाचित्कस्यचिद्वृत्तमात्रं एहाति न सर्वदा मर्यात्, स्तुतिरपि
प्रकृत्याश्रयान्यनिरपेक्षधर्मैः साधिता, विज्ञताद्यपि न समुच्चयमपेक्षते किमुत
यदा द्वे स्तुमौ प्रकृतौ ध्वननाद्विकल्पेनानुष्ठिते विज्ञताद्यपि तथैव प्राप्ते
तयोश्च ध्वननाद्विकल्पेनानुष्ठायमानयोः साधनत्वेन विधीयमान कण-
रव्यन्तरमन्यतरधर्मान् एहातीति व्यक्तमेतत्तस्माद्विकल्पः ॥

द्वितीयमने ध्वननव्यन्तरधर्मं
ध्यायन्त्याधिकारणम् ।

सू० उभयसामि चैवमेकार्थापत्तेः ॥

१७ ॥

यत्र एहद्व्यन्तरयोः प्रकृतितोविकल्पे प्राप्ते समुच्चयो विधीयते
"समय उभे कुर्याद्वि"त्यादौ । तत्र किमुभयोरव्यन्तरधर्मो उभयोरश्च एहद्वृत्तः
कतेश्चा ? उत एवन्तरे एवन्तरधर्मः एहति च एहद्वृत्तः एव ? इति मंशये द्वा-
भ्यामपि, मंशयेकैकस्य कार्यं साध्यम् इति द्वयोरपि द्वयधर्मप्राप्ता उच्यते
यत्रैकैकस्य कार्यं द्वयं विधीयेत ततः स्यादेवं चोदकेन विकल्पेन प्राप्तेयोः
एवमेव । म्यधर्मयुक्तयोरैव समुच्चयविधित्यवम् ॥ एव हि समुच्चयमा-
त्रविधानास्तावद्यमप्राकृतकार्यता च साधनं कल्पिता भविष्यति । तस्मा-
त्प्रकृतिवदिहापि धर्मो व्यवस्थिताः ॥

ध्यायन्तिषु पादेष्वेव
ध्वननाधिकारणम् ।

श्रु० पार्वणहोमयोस्त्वप्रवृत्तिः समुदा-

यार्थसंयोगात्तदभीज्यादि ॥ १८ ॥

"युक्तेषु पादेषु होमो जुहोती"ति तद्विस्तृत्युक्त्या पदं द्वेष्टयोः होमो
किं विहितमिति द्रष्टव्येते ने ? इति मंशयस्सदृशमिदं विचार्यते-किं पदं-शब्दः
कालवचनः कालोऽप्य द्रष्टव्यता तस्य चावस्थायां स्यात्तद्व्यवहारको होमो ?
उभयानेवादिममुदाहरणं समुदायद्रष्टव्यो होमो ? तस्मात्कारणं विनि"तत्र
काले शब्दस्य मुख्यस्यात्कालाभीत्येव गम्यते । एवमेतद्वचनकर्मस्यात्कर्मण्यपि
च मुख्यता ॥ एवमेतद्वचनकर्मण्येव पदं-शब्दः म व दीयते इति विन्यधिकरण-
व्यवस्था कालेऽपि मुख्य, भावव्यवस्था कर्मण्यपि, तत्र प्रकरणात्सामाना-
धिक्यानाभावात् कर्मवचनमङ्गीकृत्य तस्मात्कारणं होमयोरव्यवस्थाः,

तेषां च कर्मणान्तत्वेणाभिहितानामानीषोमयोर्वि व्यासक्त देवतात्व नैकै
कश्च तेन समुदायस्य देवतात्वात्तस्य च विकृतित्वमात्रादतद्विकारत्वाच्च
सौर्यादेस्तत्र होमयोरप्रवृत्तिः, समुदायविकारा हि सौर्यादयो न समुदा
यविकाराः ॥

दर्शपूर्णमासयोर्होमद्वयस्य
व्यवस्थाधिकरणम् ।

सू० उभयोरविशेषात् ॥ १८ ॥

किमेतौ होमासुमाद्युभयो पौर्णमास्यमात्रास्ययो कर्तव्यावुत
विभज्य पौर्णमास्या पौर्णमासीद्वयस्योऽमासाव्यायाममासाव्यादेवत्य ? इति
तत्र प्रकरणाविशेषादुभाषणमुभयत्रेत्याशङ्क्य सत्कार्यवशत्वात् सत्काराणां
सूक्तशक्त्यायेन निष्कार्यस्तेनैव च न्यायेन न तत्त्वाच्चेदमधिकरणाभ्यां, पूर्वे
स्यैव तु प्रयोजनसूत्रद्वयमिदमुभयोरविशेषात् यदभीज्या वा तद्विषयाविति
कदाचिधर्मैकान्तरकार्येनिरूपणं प्रस्तुतमिति तत्प्रसङ्गात्प्राग्वयोरवान्तर
कार्ये निरूपितम् ॥

समिदादीनां यागनामधे
यताधिकरणम् ।

सू० प्रयाजेऽपीति चेत् ॥ १९ ॥

समिधो यजति तन्नूनवात् यजतीत्यत्रापि किं कर्ममध्यस्थिन
समिदादीन देवतात्वेनेद्विश्रुतत्वसत्काराये यागविधानम् ? उतारादुपकार
कयागविधान ? इति सशये पूर्ववत्सामवायिकत्वलिप्सया सत्कारविधि,
द्वितीया च देवताऽभिधाने समर्प्येव विष्णुपञ्चमी त्यादिदर्शनादिति प्राप्ते
ब्रूम “उद्वेशपूर्वकस्यागो यजिना ह्यभिधीयते । त्यागे च नास्ति कर्मस्य
देवताया कथञ्चन उद्वेशाशङ्कतं तु कर्मस्य १ च यागेऽप्युपचर्ये विष्णु यज
तीत्यादिनिर्द्वयं, न चेह विधाबुवचरो युक्तं यागास्त्विह केवला विधी
यन्ते तेषां च शुल्पादिभिः कार्यविशेषानवशमात् प्रकरणेनारादुपकारकस्य
समिदादिशब्दस्तु मन्त्रवर्णप्राप्तदेवता निमित्तीकृत्य नामधेयानि देवता
एव धानुषदन्ति न धानुषाद उपचारा दीयन्तेस्मादारादुपकारका प्रयाजाः ॥

इति शास्त्रदीपिकाया नवमस्य द्वितीय पाद ॥

स्यादेवं च विकृतावपि देवतावाचिपदयुक्तमन्त्रप्रयोग एव कर्तव्यः, न चानि-
पदस्य तादृश्यमस्ति, अतः सूयंपदप्रत्येकः, एव व्रीहिपदमपि हविःप्रकृति-
द्रव्यवाचिपदाभिप्रायं न स्वहभिप्रायमिति नीधारादिपूरुहसिद्धिः बहुषु
तद्वाविषु सत्सु व्रीह्यादिपदमेव पठितं ततो नियमादृष्टमात्रं कल्प्यते
अथवातादिवत्, स्वरूपं त्वपूर्वायसाधनविशेषवाचिपदविधस्यैव मयुक्तं
दृष्टार्थत्वात्तस्मादूहः, ऐन्द्री तु स्वरूपेणैव गार्हपत्ये विनिमुज्यत इति
वैयर्थ्यम् ॥

पौण्डरीकेषु हविषु सार
लभन्त्यस्योदाधिकरणम् ।

सू० जातिनैमित्तिकं यथास्थानम् ॥ २ ॥

कृविच्छूयते "पौण्डरीकाणि कर्हापि भवन्ती"ति प्रकृत्यायति यद्दि-
मन्त्रः 'दर्भः स्तुणीत हरितै'ति तत्र दर्भ-शब्दस्थाने पुण्डरीकपदमूहि-
तव्यं, पूरणैव न्यायेन हरितपदस्थाने ऽपि क्रि रक्तपदमूहितव्यं न? ति मंशय-
दर्भ-शब्देनैव सिद्धे प्रकाशने हरिताभिधानमदृष्टार्थं प्रकृतौ तस्माद्विकृता-
वपि हरितपदमेवादृष्टार्थमभिधानव्यमित्यनूहः, स्यादेव यद्वादृष्टार्थं स्याद-
नेनापि तु गुणद्वारेण स्तरणद्रव्यमेव प्रकाशयते यथाभिधानपरत्यात्मन्या-
यामनः पुण्डरीकाण्यपि स्यगुणद्वारेण प्रकाशयितु रक्तपदं प्रयोक्तव्यम् ॥

आनीयामोपपद्ये नैतिक
पुण्यस्यैवाधिकरणम् ।

सू० लौकिके दोषसंयोगादपवृत्ते चि-
चाद्यते निमित्तन प्रकृतौ स्याद-
विभागित्वात् ॥ ३ ॥

प्रासङ्गिकमिदमधिकरणं यद्येकं यूपमुपस्पृशेत् त्वं ते वाये इति,
यूमाग्रदि द्वाग्रतो ते वायु इति, यदि ग्रहन् इति ते वायव इत्यादि, प्राश-
नं दूदग्नं न त्वेन पूयाधिकरणे प्रस्तुतं तत्रैव विचार्यते किं ऐदिके यूयो
छुपणादिविषये अर्थं प्रापयितव्यम् ० ततः लौकिके-उत्तोभयचे-ति शिरो-
वायवणादनियमः प्रकरणम् न न्यनापरारारक्त ऐदिकं यथेति प्राप्ते
तस्मिन् "दोषनिर्हरणायैव प्रापरिवत्त विधायते । दोषश्च वर्तिषितुं स्यात्प-
तिरेषां लौकिके ॥ यूयो ये यत्तस्य द्वादिदमापुज्यते तस्मादुपो नोप-
स्पृ-

श्यते इति प्रतिषिध्य पश्चाद्विदमुच्यते यद्वैक्रमुपस्पृशेदित्यादि प्रतिषेधश्च
रागप्राप्ते लौकिके वैदिकस्य विहितत्वेन प्रतिषेधानर्हत्वात्प्रतिषेधानुष्ठाने
प्रत्यवायोत्पत्तेः प्रतीकारापेक्षायां प्रायश्चित्तविधिरपेक्षितार्था भवति
तस्मान्नैकिके प्रायश्चित्तम् ॥

द्विपशुगणे पाशमन्त्रयोगे
बहुवचनान्तयद्विवचनान्तपद
योगेद्विवचनान्तनेनाहाधिकरणम् ।

सू० अन्यायस्त्वविकारेणादृष्टप्रतिधा-
तित्वादविशेषाच्च तेनास्य ॥ ४ ॥

अग्नीषोमीयपशाधिकवचनान्त पाशमन्त्रः “अदितिः पाश प्रमुमो-
त्स्येत”मिति तथा बहुवचनान्तो ऽपि “अदिति पाशान्प्रमुमोत्स्येतानि”
इति तयोराग्नीषोमीये निवेशमुपरितने ऽधिकरणे यत्पति तयोर्द्विपशुकेषु
मैत्र श्रेतमालभेत धारण कृष्यमित्यादिषु चोदकेन प्राप्तयोर्भवति सशय
स्मिन्नेकवचनान्तस्याप्रति, बहुवचनान्तस्यानूहेन प्रवृत्तिः इति बहुवचना-
न्तस्याप्रवृत्तिरेकवचनान्तस्याहेन प्रवृत्तिः इत्येवभावपि यथायथमूहेनानूहेन
च प्रवृत्तिरिति बोधयोरपि द्विवचनेनाहितयोः प्रवृत्तिरिति तत्रैकवच-
नस्य सम्बेताभिधायित्वेन विज्ञतावपि द्विमथ्या वक्तुं विकारः स्याद् बहु-
वचनस्य त्वेकस्मिन्सम्बेताभिधायित्वेन निर्देशमात्रार्थत्वाद् विज्ञतावपि
तथैव सम्भवादूनह, न चाविकारसम्भवे विकारोयुक्त, तस्मादेकवचनान्त-
स्याप्रवृत्तिरितरस्य स्वविकारेण प्रयोग इति प्रथमः पक्षः, सकलाभिधानस-
म्भवे विकलाभिधानमन्याय्य, तस्मात्सख्याविशिष्टपाशप्रकाशनार्थमेकवच-
नान्तस्याहितस्य प्रवृत्तिः, बहुवचनान्तस्य स्वविवचितसख्याकपाशमात्रप्र-
काशनेनासप्रयाभिधानत्वादप्रवृत्तिरिति द्वितीयः पक्षः, द्वयोरपि चोदकेन
प्राप्तयोर्ध्याययमूहेनानूहेन च विकल्पेन प्रयोग इति तृतीयः, गृहीत एतद्-
द्वयोः प्रवृत्तिरिति न तु बहुवचनस्यानूहस्तदपि द्वयोरसाधुत्वाद्गृहीतस्य
प्रवृत्तावेकस्मिन् पाशे कृन्दसि बहुवचनस्य प्रयुक्तत्वात्तथैराङ्गाङ्गत न त्वेष
द्वयोः प्रयोगः कृन्दसि दृष्टः, तस्मात्स्वायत्ते प्रयोगे सत्यसाधुप्रयोगासम्भ-
वात् द्विवचनं प्रवृत्तव्यं तस्मादुभयोर्दृष्ट इति सिद्धान्तः ॥

आनीयोमीयज्ञे। पाशक
त्यपाशदुत्वाभिधायिमन्त्र
योदिकन्याधिकरणम् ।

सू० विप्रतिपत्तौ विकल्पः स्यात्सम-
त्वाद्गुणे त्वन्याय्यकल्पनैकदेश
त्वात् ॥ ५ ॥

पशावन्नीयोमीये पाशमन्त्रावेकवचनबहुवचनान्तौ तत्र बहुवचनान्ते
सदेह किं प्रकृत्यावेवानीयोमीये निविशते? उत बहुपाशकेषु पशुगणेषु
स्फुप्यते? इति एकस्मिन् बहुवचनस्यासमर्थत्वादुत्कर्षं प्राप्ते ऽभिधीयते
“प्रकृत्यर्थस्य पाशस्य विभक्त्यर्थस्य कर्मणः । उभयोः प्रकृतौ भाषाचोत्कर्षो ऽ-
स्यावश्यकल्पते। पाशप्रातिपदिकार्थान्वितविभक्त्यभिहितकर्मकारकप्रकृत्यावपि
पाशकर्मकान्मोचनाभिधानेन सम्भवचोत्कर्षे सहते, सख्यामात्रस्य सम्भव
दपि गुणत्वाच्च प्रातिपदिकप्रधानभूतकारकवाऽलमुत्कृष्टम्, यन्निवृत्तिमा
चेह सख्या पाशकर्मभिधानमात्रेण व्यग्रहारीसिद्धे, अतो निर्द्वैशमानार्थं
बहुवचनकर्ममात्रतत्र विवक्षितम्, अतो ऽपि न सख्यावशेन मन्त्रोत्कर्षं
बहुवचनस्य चेकस्मिन् प्रयोगोऽवयवबहुत्वाभिप्रायेण क्लान्तः ॥

दशपूर्णमासयोद्विपक्षीके
प्रयोगे पक्षी सख्येतिमन्त्रस्या
दुष्टाधिकरणम् ।

सू० अपूर्वे त्वधिकारी ऽप्रदेशात्प्रती-
येत ॥ ६ ॥

दशपूर्णमासयोगः “पक्षी सनह्य” इति मन्त्र किमेकद्विषदुपक्षीकेषु
प्रयोगेषु सर्वव्यधिकारेण प्रयोग्यः? उत द्विषदुपक्षीकप्रयोगयोद्विषवचनय
बहुवचनाभ्याभूहितव्यः? इति सशयः, तत्रैकपक्षीके समवेताभिधायित्वसम्भ-
वाच्चैकवचनमन्याप्यनिगदन्तस्माद् द्वित्यशदुत्पयोदह, नैतद्वेधः, पक्षीकपक्षी
प्रयोगाभिप्रायमात्रान्न स्यात्तत्र एकवचनस्य समवेतसप्त्याभिधानरूपस्य
सम्प्रतिपक्षरूपत्वात्समवेतसप्त्याभिधानमिह विवक्षितमिति कृत्या द्विपक्षीके
दुपक्षीके च प्रयोगे समवेतसप्त्याभिधानार्थमस्ते, सर्वप्रयोगाणां तु समाना
वधानत्वात्समवेताभिधानेनैवमात्रात् द्वयोर्ग्रहीषु चैकवचनस्य सम्प्रतिप-
त्त्यभावाच्च समवेतसप्त्याभिधानरूपेण प्रयुक्तमिति शक्यमध्ययनात् निर्द्वैश

१ बहुवचनस्यासमवेतार्थेऽतिरिच्यते वा ।

२ पक्षीके इति वा ।

मात्रार्थन्तु एकवचनमदृष्टार्थं चैकत्वमभिधातुं युक्तमित्यापद्यते, ततश्च द्विवहुपक्षीके प्रयोगे एकवचनमेव प्रयोक्तव्यमित्यविकारः, न चैकवचनानु-
रोधेनैकपक्षीप्रयोगे मन्त्रोपानयनेति वक्तव्यं पाशवत्यातिशयिद्विरुद्धत्वेन सर्वत्र
प्रवृत्तेः सत्याश्चाविवर्तितत्वेनानेकपक्षीकात्प्रयोगान्मन्त्रं व्यावर्त्तयितुम-
समर्थाः तस्मात्सर्वत्राधिकारेण प्रयोगः ॥

द्विपक्षीके विकल्पिगोत्रेऽपि
पक्षीसंबन्धेति मन्त्रस्यानुदा
धिकारणम् ।

सू० विद्वन्तौ चापि तद्वचनात् ॥ ७ ॥

विद्वन्तौ पक्षी-शब्दः किं द्विपक्षीरुपपक्षीरुपयोगयोर्द्विहितयो-
नेति सशये प्रकृतौ द्वयोर्वहुषु च पक्षीषु एकवचनान्वानसामर्थ्यात्तत्प्रयुक्त-
विकृतौ त्वान्वानाभावात् द्विवहुत्वयोरेकवचनमसाधुत्वाच्च प्रयोक्तव्यं, त-
स्मादूह नैव निर्द्वैशमात्रार्थमदृष्टार्थं चैकवचनं न तत्समवेतसत्याभिधा-
नार्थमित्युक्तम्, अतो विकृतावपि तथैव कर्त्तव्यमित्युक्तम्, न चासाधुत्व-
द्वित्वश्रुत्ययोरेकवचनस्य छान्दसत्वात्, पागे तु द्वयोर्वहुवचनप्रयोगस्य
छान्दसत्वाभावादसाधुत्वं स्यादिति शिष्येः ॥

सधनीयपशूनामानोषोमीय
समानविधानस्य प्राप्त्ये श्रानि
इति मन्त्रे अनुदाधिकारणम् ।

सू० अधिगुः सधनीयेषु तद्वत्समा-
नविधानायेत ॥ ८ ॥

तृतीयेऽध्याये सस्यापशवः समानविधाना इति पूर्वपक्षे समा-
नविधानस्य यदुक्तं तत्पक्षे प्रयोजनं पूर्वोधिकरणसिद्धमनेन सूत्रेण कथ्यते
यदा समानविधानास्तदोक्त्यपोहस्यादिषु द्विवहुपक्षीकेऽपि सधनीय-
गणे प्रवर्त्तमानः प्रास्मा इत्यधिगुर्गैवगत एकवचनान्तं शब्दः पक्षी-शब्द-
घट्टेयं नोहित्य, विकारपक्षे नूहित्यः । ननु समानविधानस्य यथा
प्रास्मा इति पुंस्लिङ्गनिर्द्वैशात्सारस्वत्यामप्रवृत्तिस्तथैकवचननिर्द्वैशात् द्विव-
हुष्वप्रवृत्तिः स्यात्, नैव पुंस्लिङ्गस्य मेव्यामत्यन्तासम्भवात् युक्ता निश्-
चित्तैकवचनन्तु प्रतिष्यक्तिगतैकत्याभिप्रायेण गणेऽपि सम्भवात् नात्य-
न्तानुपपन्नं, पाशानिति घहुवचनमिवावयवाभिप्रायेणैवोपपन्नमिति नेत-
व्यम् । अपि च 'जात्याग्यायामेकस्मिन् घहुवचनं घहुषु चैकवचनं स्मर्यते

अतोऽपि न वचनयोरनुपपत्तिः, तिङ् त्वन्यलिङ्गे उत्पन्नानुपपत्तिमिति
वैषम्यम् ॥

नीवाराणां प्रोहप्रतिनि
धित्वे मन्त्र प्रोह-शब्दस्या
नूदाधिकरणम् ।

सू० प्रतिनिधौ चाविकारात् ॥ ८ ॥

युतस्य द्वयस्यापचारे नीवारादिषु प्रतिनिहितेषु व्रीहीणां मेधस्तु
मनस्यमान इति व्रीहि-शब्दः क्रिमूह्येत नेति सशये नीवारादिषु व्रीहिश
ब्दस्यासामर्थ्याद्ब्रह्मप्राप्त्युच्यते यदि नीवारा व्रीहिवत्साधन भवेद्युक्तत
स्तत्प्रकाशनाय नीवारपदं प्रतिषेधेत् न त्वेव क्रिं तर्हि नीवारगता ये व्रीह
शास्ते ऽत्र साधनमित्युक्तं, ते च व्रीहिगता इव नीवारगता अपि व्रीहि
शब्देनैव शस्यन्ते प्रकाशयितुमित्यविकारेण प्रयोगः ॥

द्विषगुणो मूर्धे चतुष्पद
सादिति मन्त्राणामनूदाधिक
रणम् ।

सू० ससर्गिषु चार्थस्यास्थितपरिमाण
त्वात् ॥ १० ॥

ल्योतिष्टोमे ऽऽनीषोमीये पशावधिगुणैः तत्र ससर्गिणोऽर्थाश्चतुर्णा
दय 'मूर्धे च चतुष्पदादित्यादयस्ते द्विषस्तादिषु पशुगणेषु किं द्विषचन
वहुवचनाभ्यामूहितया नेऽति सशये सर्गिणा तेन प्रभृतीनां स्यत सहस्रा
व्यवहाराभावात् औपाधिको भेदव्यग्रहारः, तदिह चतुः शब्दस्य तेजोयवन
त्वादसति स्यत सहस्राभावेऽधिष्ठानापेक्षस्य च तयोर्द्विस्त्वेन द्विषचनवत्
ह्रात् पशुपाधिकमेकवचनम् अस्य शब्देन पशोरुपात्तत्वात्तदौपाधिकमेष
विज्ञायते अतः पशुभेदेन पशुसहस्रावशेनोह इति प्राप्त उच्यते अधिष्ठाना
विर्गतं तेन प्रदीपवभाषट्कोभयतीति सदभिप्रायादेकवचनं न त्वौपाधिकं
न चाधिष्ठानाभिप्रायश्चतुः शब्दस्तयोः मूर्धेयमनासम्भवात् द्वित्यात्तयो
रेकवचनानुपपत्तेः, तस्माच्चिर्गततेजोऽभिप्रायः वदूनामपि च पशूनां सवि
हितानि निर्यतानि धातुर्वाणि तेजांसि अनेकपदीपवभाषट्कोभयन्ति
तस्मादनूहः ॥

द्विषगुणो चतुष्पदे
एकपदस्य द्वयस्याभावात्
धिकरणम् ।

सू० एकधेत्येकसयोगादभ्यासेनाभिधानं
त्वादसर्वविययत्वात् ॥ ११ ॥

तत्रैव एकधास्य त्ववमाच्छ्रितादिति श्रुतं, तत्रैकधा-शब्दः पशुगणेषु
किमधिकारेण प्रयोक्तव्यः? उताभ्यासेन विकर्त्तव्यः? इति संशयः, तदर्थमिदं
विचार्यते, किं प्रकृतौ येन प्रकारेणाभिधानं कृतं तेनैव प्रकारेण विकृता-
वपिकर्त्तव्यः? मुक्तान्ययापि सम्भवति इति, तत्र यद्यपि प्रकृतावेकत्वात् त्ववः
साहित्याभिधानं न सम्भवतीत्येकपक्षसाध्यत्वम् एकधा-शब्देनोक्तं नाश-
यवश आच्छ्रितात्किं स्वेकधा एकैव प्रयत्नेनेति, तथाऽपि विकृताशार्पणोदका-
नुपहाय शब्दीनान्त्यवान्देशतः कालतो वा साहित्यमेकधा ताः पादयतीति
यदभिदधदधिकारेणैव त्वगाच्छेदनं प्रकाशयिष्यतीति प्राप्ते ब्रूमः “प्रकृतौ
यस्य शब्दस्य यादृशोऽर्थो निरूपितः । तादृमेवातिद्वेगेऽपि स हि कार्यपरो
यतः” ॥ कार्यप्रधानोदातिद्वेगे न शब्दस्वरूपपरः तेन प्राकृतमेकप्रयत्नसा-
ध्यत्वं प्रत्येकं त्ववामभिधातुमेकधैकधेत्येवमभ्यसितव्यम् ॥

द्विपत्रादिपशुविकृतौ मे
धपतिशब्दस्य देयतानुसारे-
णोदाधिकारम् ।

सू० मेधपतित्वं स्वामिदेवतस्य सम-
वायात्सर्वत्र च प्रयुक्तत्वात्तस्य
चान्याय्यनिगदत्वात्सर्वत्रैवाधि-
कारः स्यात् ॥ १२ ॥

तत्रैव श्रुतम्, “उपनयत मेध्यादुर आशासानामेधपतिभ्यां मेधमि”-
ति केषांचित्तु मेधपतये मेधमिति तत्र चतुर्द्वं संशयः किमुभयोर्विकृति-
व्यधिकारः? उत द्विवचनस्य? देयतापर ऊहः? एकवचनस्य तु यज्ञमानपरः?
अथवोभयोर्यज्ञमानपरः? एव, अथवोभयोरपि देयतापर ऊहः? इति तत्र
मेधपति-शब्देन मेधस्य पशोः स्वामी यज्ञमानो देयताभूतो दानो-
पेमा उभयेऽप्यभिधीयते, तेन द्विवचनमेकवचनं चोभयमप्यन्याप्यनि-
गदन्तास्मादूनूद इति प्रथमः पक्षः, सम्प्रत्यर्थात्ते नान्याप्यनिगदता मुक्ता,
तस्माद् द्विवचनान्तो देयतावचनस्तेनासौ देयताविशृङ्खलितव्यः, एकवच-
नान्तस्तु स्वामिवचनः स्वामिविशृङ्खलिविति द्वितीयः, एकोऽयं मन्त्रः शाखा-
भेदेन क्रिविद्विचः समाश्वातस्तत्र यज्ञमानपक्षे मेधपतये यो मेधस्त,
माशामाना इति सम्यन्तः, देयतापक्षे मेधपतिध्यामाशामाना इति,

नेदमेकस्य वाक्यस्य वचनयुक्तिरूप्य सम्भवति, तस्माद्बुभाभ्यामपि यजमानस्य
 देवताया वा नियमेनाभिधान, तत्र देवतापरत्वे सत्याग्नीषोमयोर्द्वित्यात्
 एकवचनमनुपपन्न, यजमानपरत्वे तु द्विवचन एव्यभिधानपरत्वेनावकल्पते,
 तस्मात्स्वामिपराबुभाभ्यामपि स्वामिवशाद्ब्रूहिताश्याविति तृतीय, सिद्धान्तस्तु
 मेधमाशासाना इत्युक्ते किमर्थमाशासाना इत्यपेक्षा भवति, तत्र मेधपति-
 भ्यामाशासाना इत्यपेक्षितार्थपूरणाय सम्बध्यते, न च यजमानावाशास्यते
 तस्यैव हि स देवताभ्या आशास्यते, तस्माद्देवतावचनमेकवचनान्तर्हि
 कथम् अग्नीषोमयोर्बुधयोर्ध्यासक्त देवतास्य तेन देवतात्मना तयोरेकत्वा
 सद्भिप्रायमग्नीषोमौ देवतेति द्विवचन स्वधिष्ठानापेक्षन्तेन द्विवचनम्
 अधिष्ठानसद्भावावशादेकवचन च देवतासद्भावावशाद्विकृतिपूर्वितश्चमिति ॥

यद्देवत्वपशास्यति एकवच-
 नान्तमेधपतिशब्दस्य विक्र-
 म्वाधिकरणम् ।

सू० नियमो बहुदेवते विकारः
 स्यात् ॥ १३ ॥

वैरजदेवादिषु बहुदेवत्येषु पशुषु द्विवचिगदस्य मेधपति-शब्दस्यो-
 द्देशो ऽसन्दिग्ध एकवचिगदोऽपि तद्वदेवोदाः, एकवचनान्तता तु निगर्तते?
 उताविकारेण प्रयत्नते? इति चिन्तायामेकवचनस्य बहुव्यसामर्थ्याद्ब्रूहि
 देवतारूपैकत्वात् प्रकृतिवदन्नूह इति पूर्वाधिकरणप्रयोजनमात्रमिदमधि-
 करणं न तु क्वचित्प्रतिपाद्यमस्ति यद्देवताधिकरणोपोद्घातस्येन पूर्वा-
 धिकरणसिद्धिर्मेधानुकीर्तितम् ॥

एकादशिन्याम् एकवचनम्
 न्तमेधपति-शब्दस्योदाधिकार-
 यम् ।

सू० अर्थान्तरे विकारः स्यादेयतापृथ-
 क्त्वादेकाभिस्त्वमवायाक्यात् ॥ १४ ॥

आग्नेय इष्ट्यादीशः सारस्यती मेघीशु सौम्य" इत्यादिषु पशु-
 गणेषु किमेववचिगदस्याविकारः? उत विकारेण प्रयोगः? इति सशये गणा-
 भिप्रायेण पूर्वशङ्कन्नूह मन्यानस्योत्तरं 'देवतात्मन एकत्वाद्विकारः पुरो
 दितः। तद्रूपस्य तु भिषत्वे कानामोद निशारयेत् ॥

॥ इति शास्त्रदीपिकाया नवमस्य गृहीतः पाठः ॥

अथ चतुर्थे पादे आरभ्यते ।

पद्विंशतिरस्य षड्कष
इत्यादि समस्योदाधिक्य
रथम् ।

सू० पद्विंशतिरभ्यासेन पशुगणे तत्प्रकृ-
तिन्माहणस्य प्रविभक्तत्वादविकारे
हि तात्तामकात्त्ये-भिन्नमन्व्यो वि-
कारान्न समासः स्यादसयोगाच्च स
र्वाभिः ॥ १ ॥

तत्रैव पद्विंशतिरस्य षड्कष इति श्रुतम् तद्वि पर्याद्विषु पशु
गणेपु चोदकमाप्त पञ्चधा सद्विद्यते, कि पद्विंशतिरस्येत्युभयपदाभ्या
स ? उतात्रिकारेण प्रयोग ? उत पद्विंशतिपदगतमेकवचन द्विवचन
युग्वचनाभ्यामूहितस्य ? मद्यत्राऽस्येत्येतत्पदमभ्यसितस्य ? माहोस्वित्स
यंपशुगता षड्की समस्य तात्तामियता यक्तये ? ति, तत्र पद्विंशतिसद्व्या
या अस्य-पदाभिधेयस्य च पशोर्य सम्यन्वसात्प्रधानमिदं वाच्यं तत
प्रतिपशु तत्सम्यन्व प्रकाशयितुं पद्विंशतिपदमस्य-पद चाभ्यसनीयम् अथ
मेधात्र प्रधानतः पूर्वपक्ष, इतरं तु सम्भवमात्रेणोपन्यस्य दूष्यन्ते तत्र द्वितीय
पक्ष, अकरणभूतोऽयमदृष्टार्थः मन्वस्तस्मादविकारः, वृत्तीवस्तु यदाव्यकरण
तथाऽपि शमितृणामन्यूनाघटानोदरणाप पारयंभो माकन्य स्मारयन्दृष्टा
यंय तत्र पद्विंशतिसद्व्या प्राधान्येन प्रकाश्या, तेन द्वयोः परयोः पद्विंश
तिसद्व्ये प्राकशयितुं पद्विंशती अनयोर्दृक्कष इति ननु पद्विंशति-शब्दे
मद्व्याप्रधाने सद्व्येयेषु षड्विषु यत्ती स्यात्सत्य, यथा सिद्धान्ते षड्कीणा
प्राधान्ये मद्व्याशब्दस्य लक्षणया सामान्याधिकरण्यतया सद्व्याप्राधान्ये
षट्कि-शब्दे लक्षणया मद्व्यामामानाधिकरण्य प्रतिपत्स्यते चतुर्थं पशु
प्रधानमिदं स हि चोदित सद्व्या स्यचोदिता तस्मात् पञ्चन्ताभिधेय पशु
रेयान् प्रधान, तद्विगेण सद्व्या षड्कषरत्वं पद्विंशतिषट्कीकोऽयं पशुरिति
ततरैकैक पशु भेदेन प्रकाशयितुमस्य-पदमभ्यसितस्य सिद्धान्तम् षड्की
यता प्रकाशयेह पारयंमाकन्यसिद्ध्ये । ता इति प्रतिनिर्देशादपि तासां प्रधा

पट्विशतिरिति ब्रूयादित्यनुकीर्त्यते ॥ न चतुस्त्रिंशदिति ब्रूयात् पट्विंश-
तिरित्येष ब्रूयादित्येकमिदं वाक्यं तेनैकोऽत्र विधिरितरोऽनुवादः, तत्र यदी-
रापट्वः पट्विंशतिर्यधीयेत ततश्चतुस्त्रिंशत्प्रतिषेधो गिरापट्वप्रतिषेधश्च-
नूद्येत न त्वत्र पट्विशतिपदमिरापट्ववच्छेदक्यं विधातुम् स्वकारोपग्रन्थात्,
एवकारार्थेविशेषणं हि ब्रूयादिति न स्वयं विधितममेवकारार्थश्च निवृत्ति-
स्तस्मात् पट्विशतिपदव्यतिरिक्तस्य निवृत्तिरिह विधीयते, हेरं कृत्विद्वेवमिति
॥ शङ्कोति विधातुमिति विशेषः, तेन चतुस्त्रिंशत्प्रतिषेधोऽत्र विधीयते, तदा-
दि पदमात्रं प्रतिषिद्ध्येत न पट्विशतिपदमनुवदितुं शक्यते प्राप्स्यभावात्, न हि
पठितायामृचि चतुस्त्रिंशत्प्रतिषिद्धे पट्विशतिपदस्य प्राप्तेः प्रमाणमस्ति
तस्मात्समस्तायाश्चः प्रतिषेधः, तथा सति हि पट्विशतिरित्येष ब्रूया-
दिति चोदकप्राप्तत्वात्सम्भवत्यनुवादः, शङ्कोति च चतुस्त्रिंशदिति प्रती-
कपक्षेनेनैवं प्रतिषेद्धुं, गिरापट्वेन त्वनाद्यत्वात् यदेष न शक्यमिति वैषम्यं,
द्वितीयपूर्यपत्तवः कीं त्वाह प्राकृतेऽपि धत्तने क्रियमात्रे पट्विशतिरिति ब्रूया-
दिति यचनादेवमेव यत्तद्व्यमर्शेन समस्य धत्तनमिति, तद्विदं मन्दं, न
ह्यनेन पट्विशतिपदं विधीयते चतुस्त्रिंशत्प्रतिषेधपरत्वाद् वाक्यस्य, तद्विधी-
याव्यभेदादेष शब्दोपग्रन्थात्वात्शक्यमिदं विधातुमित्युक्तं, तस्मादेवोऽत्र
वाक्यार्थः—न चतुस्त्रिंशदिति पठितं ब्रूयात्किन्तु यथावाक्यमधिगुणधत्तने
येति, तस्मात्समस्य धत्तनं, पते च वेगेपिकमृगधत्तनम् ॥

कालीयैः मोक्षवशात्पुद्गल-श-
ब्देन यथाभिधानाधिकारवत्तमः ।

सू० धनिष्टुसन्निधानादुक्तैः यथा-
भिधानम् ॥ ४ ॥

धनिष्टुमस्यभाराविष्टोक्तं मन्यमाना इति किमुक्तं-शब्देनानु-
कम्पाभिधानं तस्मादुक्तप्रवृत्त्या धनिष्टोलंघनं प्रतिषिध्यते? उक्तं यथाभि-
धानम् उक्तं-शब्दः यथावृत्त्यकाले यथा मन्यमानाश्रिताः भारविष्टेति ।
तत्र इत्येवोक्तत्वात्पुद्गलाभिधाने प्राप्तेः प्रथमः ॥ न तावदुनिष्टोलं-
घितं शक्यं नयनं शक्यं निषेद्धुं यादृशप्रवृत्तिनिषेधस्यावृष्टार्थत्वात् । त-
स्मादुक्तप्रवृत्त्यस्या यथाभिधानं दर्शिता चावृत्त्युत्पत्तिभाष्ये यथावृत्त्य-

काले सविधानाद्वान्त्या वनिष्टोर्लघन प्रसक्तमाशङ्क्य सविशारणार्थवचनं
दृष्टार्थं भवति तस्माद्वपाभिधानमिति वपाविशुद्धाबूद्धः ।

अभिधौ प्रशसायाह इत्यत्र
प्रशसा-शब्दस्य प्रशंसापरत्वा
धिकारणम् ।

सू० प्रशसास्यभिधानम् ॥ ५ ॥

“प्रशसायाहू कृणुता”दिति किं प्रशसेति द्वितीयान्तमस्यभिधानं
असिना वाहू छेत्तव्या ? इति उक्तं द्वितीयाद्विषयनस्याकारादेशेच्छान्दसे
चोकारलोपे कृते प्रशंसावचनोऽ?मिति । तत्र प्रशस-शब्दस्यासौ प्रसिद्ध-
त्वात्तद्वचनं मस्यते न स्वाधितिसाधने हेतुने शक्यमसौः करणत्वं प्रकाश-
यितुं मान्दवर्णिकद्रव्यकल्पनाया चातिगौरवम् । तस्मात् प्रशंसावचनत्वं
प्रशसौ वाहू कृणुतादधिकृताविव्यर्थः । एव दृष्टार्थता भवति, तस्माद्वपु-
विशुद्धाबूद्धः ।

अभिधौ श्येनमस्य वत्त इत्या
दि श्येनादिशब्दानां कान्त्वंयच
भाधिकारणम् ।

सू० श्येन-गन्ता-कश्यप-कवप-
स्त्रेकपर्णेष्वाकृतिवचनं प्रसिद्धस-
न्निधानान् ॥ ६ ॥

श्येनमस्य वत्तः कृणुतादिति श्येनसदृशमित्यर्थः तत्र संशयः किं
सादृश्यमेवात्र विश्रुतम् ? उक्तं साकल्यम् ? इति तत्र सादृश्यमेवामी विष्ट-
पिण्डाः सिंहा क्रिपन्तामिति वत् विधीयते, तेन वत्त उद्धृत्य कर्तनाश्रुपा-
येन पतञ्जलवद्व्यादिसम्पादनेन श्येनसस्यानं कर्तव्यं, नैतद् युक्तम् अदृष्टा-
र्थताप्रसङ्गात् कर्तने च वत्तसौ वैकल्यादुर्विधिनाशः स्यात् अतः साकल्यमत्र
विधीयते अधिकृतं हि वत्तः श्येनसदृश भवति तदनेन प्रकारेणावैकल्यमे-
वोच्यते दृष्टार्थत्वात्, एव गन्तादोषणीकश्यपे वासौ कश्यपोरुहे कपर्णा-
ष्टीयन्तेत्यपि साकल्यमेव ॥

दर्शाद्येताग्निमेवापि वापश्चिन
इत्येवोतिष्मत्त्वा धननुष्ठानाधि
करणम् ।

सू० प्रासङ्गिके प्राथम्यं न विद्यते
परार्थत्वात्तदर्थं हि विधीयते ॥ ७ ॥

अग्निहोत्रे श्रूयते “अग्नये ज्योतिष्मते पुरोडाशमष्टाकपालं नियं-
पेद्रास्याग्निहोत्रेऽग्निहोत्रं दद्यादिति”ति तत्र मशयः यद्वा दर्शार्थं नोद्धृता

धारभूतेन ययसा च विशेषितः । द्रव्यदेवतासम्बन्ध एकार्थोऽत्र विधीयते ।
ययसादित्यरचहरित्युभयत्रिशिष्टद्रव्यदेवतासम्बन्धविधानावाप्ति वाक्य
भेदः, तत्र चह ययमानिर्द्वैशादुवि ययस्तु सप्तमीनिर्द्वैशादाधारत्वेन
सम्बध्यते, एवमवाक्यभेदे सति सप्तमीनिर्द्वैशस्याविवक्षामङ्गीकृत्य तुल्य
कल्पकलत्वमयुक्तमभ्युपगन्तु तस्माच्च ययसि प्रदेयधर्मो ॥

अभ्युदयेऽहो दधिघृतयोः च सू० अभ्युदये दौघापनयः स्वधर्मा
देयधर्मानुष्ठानाधिकरणम्, स्यात्प्रवृत्तत्वात् ॥ ११ ॥

अभ्युदयेऽहोविधेः स्यविष्टास्तानिन्द्राय प्रदाने दधरचहयेऽहो
स्त्वान्विष्टाश्च शिषिविष्टाश्च एते चह'मिति दधिघृतयोः सप्तमीनिर्द्वैशा
त्पूर्ववत्प्रदेयधर्मो न कर्तव्य इति प्राप्त तत्रोच्यते चापूर्वकर्मविधाना
दृमेऽनेकार्थोऽपि सम्भवति न चेहापूर्वकर्मविधि किन्तु पूर्ववत्प्रवृत्तक
र्मणि निमित्ते पूर्वमेवापनीताना हविषा देवतान्तरसम्बन्धमात्र विधीयत
इति स्थित पठे, तद्वदिति तदुक्ताना देवतान्तरसम्बन्धे दधिघृतयोश्च प्रणी
तार्थे विधि स्यात्ततः प्राप्ते कर्मणि अनेकार्थविधानाद्वाक्य भिद्येत, तस्मा
त्प्रदेयत्वेनैव प्रवृत्तयोर्दधिघृतयोर्देवतान्तरसंयोगमात्र तदुक्तत्रद्विधीयते
इति कर्तव्य प्रदेयधर्मो ॥

पशुकामयोः दधिघृतयोः सू० अपनयो वार्यान्तरे विधानात्
प्रदेयधर्मानुष्ठानाधिकरणम्, चरुपयोवत् ॥ १२ ॥

“य पशुकाम स्यात्सोऽमाद्याभ्यायामियद्वार्यत्सानगानुयोत्तमे मध्य
मास्तान विष्टाश्च शिषिविष्टाश्च एते चह ये स्यविष्टास्तानिन्द्राय प्रदाने
दधरचहमिति युते तत्राभ्युदयेऽहोतुल्यश्रुतित्वात्तदुद्वेह दधिपयसो प्रदे
यसि मन्वान प्रदेयधर्मान्तर्यते चापूर्वकर्मविधानादप्राप्तप्रदानयोर्दधिपय
सो सप्तम्या अपनार्थमादित्यवरूपयोर्विधानमित्युक्त्या प्रदेयधर्मो ॥

स्यविष्टाये पशुकामा प्रदे सू० अपनानां त्वपूर्वार्थत्वात्प्रदानार्थ
धर्मानुष्ठानाधिकरणम्, विधानं स्यात् ॥ १३ ॥

ल्योतिष्टोमे श्रूयते “पर्यसा मैत्रावरुणं श्रीणाति संक्षुभिर्मन्यन्” मि-
त्यादि, तत्र संशयः किं पयःप्रभृतयः प्रदेयत्वेन सोमवद्विधीयन्ते ततश्च
प्रदेयधर्माः क्रमादयः कर्तव्याः ? उत सोमसंस्कारार्थत्वेन विधानादकर्तव्याः ?
इति, तत्र पयसा सोमस्य मिश्रणं श्रूयते किमर्थं कथं नु नाम सोमे प्रदी-
यमाने पयोऽपि प्रदीयेतेति, एवं हि यागनिर्देशेतिर्दृष्टमेव प्रयोजनं सोम-
संस्कारार्थत्वे तु चट्टट्टार्थता स्यादिति एतावता प्रदेयत्वं मम्यते, “द्विती-
यया प्रधानत्वं सोमस्यात्रावगम्यते । तृतीयया च तादर्थ्यं पयसः प्रति-
पाद्यते ॥ श्रुतेश्चाट्टसंस्कारकल्पना नैव दुष्यति । तस्मात्प्रदेयधर्माणां
न पयःप्रभृतौ क्रिया ॥

अथमेधे ईशानाय परस्य
त इत्यनेन वागान्ताविधाना-
धिकरणम् ।

सू० पर्यग्निहृतानामुत्सर्गे तादर्थ्यमु-
पधानवन् ॥ १४ ॥

अथमेधे “ईशानाय परस्यत आलभत” इति वृत्तस्य श्रूयते “पर्यग्नि-
हृतानामुत्सर्गानुस्मृजती” इति तत्र सन्देहः किमीशानायालभत इत्यालम्भ-
मात्रं विधीयते तेषां आलभ्यानां पर्यग्निकरणविशिष्टः ? उत्सर्गस्यागः पर्य-
ग्निकरणवाच्येन विधीयते ? उतिशानायेति यागविधिः पर्यग्निहृतानार-
यणानुस्मृजती ? न, तत्रैव गुणविधिरिति तत्र सत्यपि देवतासंयोगे न याग-
विधिरालम्भमात्रं तु विधीयते यागविधित्ये सति पर्यग्निकरणवाच्येन
किञ्चिद्विधेयं लभ्येत, न तावदुत्सर्गः, यागविधिर्नैव प्राप्तव्याश्च पर्यग्नि-
करणं षोडशप्राप्तव्यात्, न पर्यग्निकरणोत्तरकालम् उत्सर्गस्तस्यापि
प्राप्तव्यात्, न पर्यग्निकरणानन्तर्ये आनन्तर्यशब्दाभावात्, न च क्लृप्तोप-
कारपर्यग्निकरणविधानादपूर्वत्वं, न इत्यत्र पर्यग्निकरणं विधीयते सितुषदु-
पसर्जनीभूतपर्यग्निकरणनिर्देशाच्च पर्यग्निकरणान्ताद्गुरोतिविधिः प्राप्-
त्यादेव, न च ततः परेषां षट्पाद्यानां प्रतिषेधः प्रतिषेधकशब्दाभावात्, न
च पर्यग्निकरणकालादनुस्मृजतीति विधिः कालस्याशब्दात्प्राप्तकालविधौ ॥
आनानां निश्चितं नाङ्गान्तराणि, तत्र षोडशप्राप्तममज्जाङ्गयुक्त उत्सर्गः
पर्यग्निकरणकाले कथमनुष्ठानं शक्येत, तस्मादालम्भमात्रं देयतेत्येतेन
ईशंवाच्ये विधीयते परस्यतामुत्तरवाच्ये तेषामुत्सर्गं, पर्यग्निकरणविधि-

दृष्टव्यते उच्यते—“यिना यागेन न द्रव्यं देवतान्वयमृच्छति । द्रव्यदेवत
सयोगादतो यागो विधीयते” ईशानायेति देवतास्य द्रव्यमानमशक्यम-
पहोतुं तच्च न कथविद्यागमन्तरेणालम्भमात्रादुपपद्यते, अतो यागविधि-
विहिते च तस्मिन् यदि पर्यग्निकरणव्याख्यास्य विधेयं न लभ्यते ततोऽनु-
वादेो भवतु न चैतावता देवतासम्बन्धज्ञानमप्रमाणीकृतुं शक्यं, न च
नास्ति विधेयम् अपूर्वतापरत्वात् कृत्वापकारव्याकृतपर्यग्निकरणाङ्गीतिवि-
धीयते तथा प्रत्यक्षविहितया निराकाङ्क्ष ईशानप्रयोगवचनो न चोदकम-
पेक्षते तस्माद्यागविधिः, उत्तरं तु तत्रैव गुणविधिः ॥

आज्येन शेषं सस्यापयतो
त्यनेन कर्मन्तरविधिमार्गिजः
रहम् ।

सु० आज्यसंस्थामतिनिधिः स्यात्
द्रव्यात्सर्गात् ॥ १५ ॥

“त्वाष्ट्र पाक्षीघतमालभेते”ति प्रकृत्य पर्यग्निकृतं पाक्षीघतमुत्सृज-
ती”ति श्रुतं तत्र पुनः श्रूयते “आज्येन शेषं सस्यापयतो”ति तत्र सशयः किं
पूर्वस्मिन्नेव कर्मणि पशोस्तृष्टस्य स्थाने प्रतिनिधित्वेनाद्य विधीयते?
किं वा कर्मन्तरविधिः? इति तत्र शेषशब्दात्सस्यापयति-शब्दात् तत्रैव
प्रतिनिधिविधिः, न कर्मन्तर देवतान्तराभावात् । ननु पर्यग्निकरणात्ता-
ङ्गीतिविधानमित्युक्तं पूर्वाधिकरणे ततश्च तथैव निराकाङ्क्षस्य न शेषमस्ति
उच्यते पूर्वाधिकरणे यागविधिरालम्भतिरित्युक्तं तद्विद्म मृष्यामः पर्यग्न-
कारणात्ताङ्गीतिनैराकाङ्क्षं तु न मृष्यामहे शेषसस्यापयति-शब्दानुप-
पत्तेः, किं तु यागशेष पशुनोपक्रान्तस्य चोदकप्राप्तेऽङ्गीतोमीवविध्य-
न्तेऽनुष्ठीयमाने पर्यग्निकृतावस्थायाप्रसर्गः परित्याग पशोर्विधीयते,
तस्मिन्नुत्सृष्टे साकाङ्क्षस्य कर्मशेषस्याज्येन सस्यापनं विधीयते कर्मन्तरस्य
अनुपक्रान्तस्य स्वरूपमेव धत्तव्यं समापनं शेष-शब्दस्य चानुपतिस्तस्मा-
त्पूर्वत्रैव प्रतिनिधिराज्येनेतीति प्राप्ते धूमः—न प्रतिनिधिः सम्भवति तथा हि
यदि पशोःप्रागमात्रं क्रियेत तत उत्पत्तिशक्यविहितदेवतासम्बन्धो
नानुष्ठितः स्यात्तत्रैव देवतासम्बन्धविधिरप्रमाणं स्यात्, अस्ति च देव-
तासम्बन्धे यागविधित्वं न स्यात्प्रत्यक्षव्यवश्रवणादस्ति च यागे ऽङ्गीतोमी-

यत्रिधन्तस्याप्राप्तेः पर्यग्निकृतोत्सर्गः शेषसंस्थापनं चोभयमप्यनुपपन्नम्
अथ देवतामुद्रिष्योत्सृज्येत ततः पशुसाधनके यागे पशुनैव मुप्येन सा-
धिते क्रिमर्थः प्रतिनिधिः देवतोद्देशेन चोत्सर्गं उत्पत्तिवाक्यसिद्धत्वाच्च
पर्यग्निकरणवाक्येन विधातव्या, तस्मात्पूर्वाधिकरणोक्त्याप्येन पर्यग्निकर-
णान्ताङ्गोतिविधानात्तयैव निराकाङ्क्षं पूर्वस्य कर्मणः समाप्तत्वाच्च शेष-
मस्ति यस्मिन्वाक्येन संस्थापनमुच्येत, तस्मात्कर्मान्तरविधिरैवायमिति । न
च देवता भावः प्राकृतपात्रीव्रतपदानुपङ्गाद्विह संस्थापयतीति प्रत्यया-
र्थेन भावनया आज्यप्रातिपदिकार्थोऽनुपपन्नदेवतापदपुक्तः सम्बध्यते, तद-
यमर्थः पात्रीव्रतमाज्यं कुर्यादिति शेषसंस्था-गद्यैः । च सादृश्यात्पूर्वादि
यागः पक्षीवद्देवतः पर्यग्निकरणमात्रे संस्थापितः सशेष इव तदनन्तरं
चाज्ययागः पक्षीवद्देवतः यत्र क्रियमाणस्तत्रैव शेषसमापनमिव भवति
याऽप्याज्यप्रातिपदिकेवृत्तीया साऽपि संस्थासम्यग्व्यादनुवादे एवप्रातिपदि-
कार्यमात्रन्तु देवतासम्यग्व्यन्तिनेन विधीयते इति सिद्धं कर्मान्तरस्यम् ॥

प्राकृतार्थपतितान्यकार्यतो मन्त्रमामविषये च संस्कृतो । एवमूहवि-
धिरत्र चिन्तितो बाधचिन्तनमतः करिष्यते ॥

इति श्रीपार्ष्णसारथिमिश्रकृतौ शास्त्रदीपिकायां नवमाध्यायस्य
चतुर्थः पादः समाप्तः ॥ समाप्तश्चायमध्यायः ॥ श्रीः श्रीः श्रीः ॥

श्रीदमते रामानुजाय मीमांसाद्वयगुरवे नमः ॥

अथ दशमाध्यायस्य प्रथमः पाद आरभ्यते ॥

विहृता मुक्तापानां च क
तानां बाधाधिकरणम् ।

सू० विधेः प्रकरणान्तरेऽतिदेशात्स-
र्वकर्म स्नान् ॥ १ ॥

श्रीः, कहे सिद्धेऽतिदिष्टानां बाधाभ्युच्चयचिन्तया । इयता दृश्ये-
ऽङ्गानां विहृतिव्यभिधीयते । अतिदिष्टपदार्थविषयत्वाद्वाधम्याप्यहयदति-
देशोत्तरकालमात्मः । अनूहयाधयेनं मिथो हेतुहेतुमत्ता, कहे । नाम प्राक-

तस्य प्रयोगस्यान्यथाभावः, न च तदधीनो बाधः कृष्णलिपु ह्यवघातस्य बाधः,
 न च तत्रोद्देशोऽस्ति, अननुष्ठानात्, न ह्यननुष्ठायमानस्य प्रयोगविकारोऽस्ति,
 यत्र चोद्देशोनीवारादौ न तत्र बाध इति विषयभेदाच्च 'तथोक्त्यान्यहेतुहेतु-
 मत्ता, यत्र हि द्रव्यान्तरे देवतान्तरे वा प्राकृतप्रयोजनमस्ति तद्विषय कर्तुः',
 यत्र तु नास्ति तत्र बाधः, सत्यमेव, तथाऽप्यहस्य पदार्थगतद्वयान्तरात्मक
 त्वेन पदार्थप्रत्यासत्तेस्तत्प्राप्तिचिन्ता पुनन्तर चिन्ता कृता, बाधस्तु तत्वि-
 दृष्ट्यात्मकः, यत्राच्चिन्त्यते, तत्र प्रथमन्तावदिदं चिन्त्यते किं सन्ने प्राकृतं
 विज्ञेयं कर्तव्यं ? मुक्तलुप्तप्राकृतप्रयोजनं न कर्तव्यं ? मिति, तदर्थमिदं विधा-
 र्यते किं प्राकृतमङ्गजातमङ्गशास्त्रं वा स्वरूपेणैवानुष्ठानप्रयोजनं विज्ञे-
 तावतिदिश्यते सौर्वण्यं भावयेत्कथम् आलेपस्य यान्यङ्गानि तानि कृत्वे ? ति
 उत पदार्थकार्याणि यानि दृष्टादृष्टरूपाणि तद्वृत्तासम्पादनाय य आने-
 यादिगता व्यापारः सोऽतिदिश्यते सौर्वण्यं भावयेत् कथं यथाऽऽनेयेन
 तथे ? ति, तत्र पूर्वस्मिन्वत्तेऽतिदेशावगताङ्गभावानां प्राकृतप्रयोजनानादरेण
 विज्ञेयमेव यथासम्पन्नं दृष्टादृष्टप्रयोजनरूपत्वात्स्वयं दितेऽपि यद्विं वि
 लघनमदृष्टार्थतया कर्तव्यमिति नास्ति बाधः । उत्तरं तु प्राकृतस्य
 लघनकार्यस्य दृष्टस्य स्वयं दिते यद्विंयभावेनानतिदेशात्लघनस्यरूपस्य
 चानतिदेशाच्च कर्तव्यं लघनमिति सिध्यति बाधः, तत्रोपदेशश्चदतिदेशोऽपि
 पदार्थपूर्वक एव युक्तः उपदेशानुरूपत्वात्तमेति मन्यानः सर्वे कर्तव्यं न
 तु किं विद्वद्भिन्नमित्याह, मिद्वान्तस्तु "अपेक्षाऽऽसत्तियोग्यत्वेहपकारा-
 तिदेशनम् । तदभावात्पदार्थानामतिदेशो न कल्प्यते" । यागेन भावयेदिति
 हि यथा यागः कलसाधनं भवति तथा व्याघ्रियेतेत्यर्थः, कथमिति केन
 व्यापारेण याग कलसाधनतामापद्यत इत्येव यागस्य कलसाधने व्यापार-
 विजोपापेतिता न तु व्यापारमात्रेणैवावधानादिव्यापारः स्वरूपेणाति-
 दिश्येत, अथचातप्रयोजनादिजन्यदृष्टादृष्टोपकारसंपादनं तु भवति या-
 गस्य कलसाधनमात्रमङ्गजनने व्यापारः, तस्मादपेक्षावशादुपकारसम्पादनस्ये-

वातिदेशो न पदार्थानां, तथा सविधिरपि तस्यैव वैकृतं वाच्यं चोद-
नासामान्येन प्राकृतं प्रधानवाक्यमुपस्थापयति । तच्च वाच्यं स्वार्थमुप-
स्थापयति, तस्य च स्वार्थोऽशब्दयुक्ता भावना तत्र साध्यसाधनाशब्दनपे-
क्षितत्वाद्नादृत्य तृतीयोऽंशो रह्यते, स चाहुन्नन्योपकारसंपादनात्मा नाहु-
स्वरूपाणि तथा कथमाकाङ्क्षापूरणयोग्यताऽपि यागगतव्यापारस्यैव ना-
हूनां, तस्मादपेक्षासविधियोग्यत्वैः कार्याणामेवान्न पदार्थविशिष्टानाम-
तिदेशः, न पदार्थस्वरूपाणामपेक्षाभावात्, एव शास्त्रस्वरूपाणां, एव च
विशिष्टकार्यातिदेशादार्थिको विशेषणानां पदार्थानामतिदेशः, तत्रैव
यस्यां विकृतौ यस्माकृत कार्ये न सम्भवति तस्या तस्यासम्भवात्तिदेशात्
तद्वयेन पदार्थप्राप्ति स्वरूपस्य नास्त्येवातिदेशः, तदिदमुक्तं “लुप्तप्राक्-
तप्रयोजनं न चोदकश्चोदयती”ति, यस्तु पदार्थाननुरक्त तदुपलक्षितमुप-
कारस्य स्वरूपमतिदिश्य तस्य जनकापेक्षाया पदार्थानामपि पुनर्वैकृत्य-
पूर्वेण तादर्थ्यादन्वयमिच्छति तन्मते लुप्तप्राक्कृतद्वाराणामपि तादर्थ्या-
वगमात्तदुपपत्तये द्वारान्तरं परिकल्प्यानुष्ठानं स्यात्, पदार्थोपोद्देशेन च
स्वरूपमतिदिशता किं तत्स्वरूपमतिदेष्टव्यं, न तावत्प्राक्त्युपकारव्यक्ति-
जिह्वितौ शक्या कर्तुं तादृशस्तूपकारोऽतिदिश्येत तादृक्त्वं च न दर्शपूर्ण-
माससम्बन्धितया, न हि विकृतौ तत्सम्बन्धिता सम्भवति तेन प्रयोज्ञादिम-
त्तयैव तादृक्त्वमिति तादृक्त्वातिदेशोऽर्थेसिद्ध एव पदार्थानामतिदेशोऽपि
विशिष्टविधिनेत्र विशेषणानां विधिरिति व्यर्थं. एवमप्यपदार्थातिदेशः,
स्यान्मत कारणभेदे कार्यभेदस्यावश्य भाषाव्यक्त्यासाक्षात्धीनमुपकारान्त-
राह व्यापृत्तं सर्वदर्शपूर्णमासोपकारेणनुरक्तमुपकाररूपं तदतिदिश्यत इति,
तथाऽपि तत्र एव प्रयोज्ञादिप्राप्तिः सिद्धीत्, न हि तस्य तस्मादन्यत उत्पत्ति-
सम्भवः कारणभेदे कार्यभेदादिति त्वयैवाकृतात्वात्, तस्मादनर्थकोऽयं पदा-
र्थातिदेशः केवलमूहबाधविघाताय स्यादित्यास्ता तावत् ॥ ननु सप्तमे वि-
ध्यन्तातिदेश इत्युक्तं, विध्यन्तश्च घ्राह्यणम् अतः कथमिह शास्त्रातिदेशो

निराक्रियते उच्यते-कार्णातिदेशादर्थकोषः शास्त्रातिदेशस्तदभिप्राय-
 न्तत् । अपि च विध्यन्त-शब्देन प्राकृतस्य प्रधानविधेर्वाऽतिमोऽथ स उच्यते
 न च समिधो यजति वीहीनग्रहन्तीति प्रत्यक्षयुनमात्र प्रधानशब्दशेषः
 किं तर्हि कल्पितकार्यव्याविशब्दमहितमीदृशमङ्गशास्त्रम् अत्रघातेन वितु-
 पोक्त्यादुर्विरिति, सतश्चेदृशस्यैवातिदेशः, रंदृशस्य च कृष्णालवराप्रतिदेशा
 सम्यग्वास्मिद्वो वाप, तस्मात्सुधार्योनां प्रकृतिवत्कुप्यादित्येतावन्मात्रलो-
 चनया भट्टिति प्राप्तिमवगतमपि धान्नीकृत्य सद्व्यतिरिक्ताङ्गविषयमिति
 देशशास्त्रमुपसङ्घियते, तेन स्वयं दित् घर्हिर्भक्षनीत्यादौ लयनादवस्त-
 न्मान्वास्तत्साधनभूताश्च परत्वादयो न प्रवर्तन्ते । एव वा प्राज्ञापस्य
 घृते चरु निधेपेक्यतकृष्णालमायुष्काम इति श्रूयते सत्रावघातं कर्तव्यो
 नेति मथये चरु-शब्देऽऽचरौ चरुधर्मविधानार्थं तेन लुप्तार्थाऽध्यवघातो
 धवनाच्छ्रपणवत्कर्तव्य इति विशेषाङ्गा विनाऽप्यवघातेनानुसंधारेण धर्म-
 वैशद्येन वा उपपन्नचरु शब्देऽऽवाघातं प्रापयितुमल, यवत् तु घृते अवघ-
 तीत्याहत्य विधानात्क्रियत इति वैयर्थ्यम् । एव वा वैशद्यदेव चरु निधे
 पेद् धातृव्यवात् न घर्हिषद् कृत्वा शम्पया स्फोने च व्यूहेदिदमहममु-
 च्छामु च व्यूहामीतीय द्विष्यात् ध्यायेत् यदन्वोऽवमुद्येत यच्च इष्य
 आरिल्येत तद्विष्णव ठरुमायाऽवद्यती"ति श्रूयते तत्र मथयः किं वैशद्ये-
 यदेशताशाहनकाले विष्णोराशाहनं कर्तव्यं ने?ति तत्र बोदकपाने कर्तव्यं
 कथं पुनरबोदकपानिः न होय देयता प्राकृत्याः कृत्वाश्चिद्वैयताया कार्यं
 घर्तते किं स्वप्राकृतकार्येण चतोऽस्यां युवायटस्तरण्यवर्हिणीय घर्हि-
 र्धर्मानाशाहनं प्राप्नोति सत्य, वैशद्येयिकबोदकेन न प्राप्नोति स्वयमेव
 स्वयं येणवपाय बोधधट्टयकृत्यास्त्राग्नेयविकारः, तत्र वैशद्येयिकतन्त्रम
 ध्यातास्त्राण्यङ्गानि प्रसङ्गेनोपकुर्वन्तीति न प्रयत्नं क्रियन्ते, चाशाहनं
 स्वकृतापंत्यास्त्रकौशमिति प्राप्ते घृम । नैमित्तिकविधिनिमित्तापेक्षित्यापि
 मितस्य इष्याग्नेवादिशयभावाभावेन देयताऽऽवाहनकाले निरवधामय-
 यादीनिश्चयमद्वायम् ठरुमवार्थविधानं नाशाहनं प्रेषाङ्गं यमम्, अपि-
 हित चाशाहनं हतमपि निष्कलमेव तस्माच्च कर्तव्यम् ॥

दीक्षणीयादिषु आरम्भणी-
याधाधिकरणम् ।

सू० इष्टिरारम्भसंयोगाद्गृभूतान्वि-
र्तेनारम्भस्य प्रधानसंयोगात् ॥ २ ॥

दर्शपूर्णमासयोरारम्भणीया श्रुता सा विवृतिष्वपि कर्त्तव्येति
द्वादशे वक्ष्यते, सा किं सोमाद्गृभूतासु दीक्षणीयादिषु कर्त्तव्या ने? ति वि-
चारः “कर्त्तव्या चोदकप्राप्तेरिति प्राप्ते ऽभिधीयते ॥ अद्गृभूतास्वियं लुप्त-
द्वारस्याच प्रवर्तते । आरप्यमानपुह्यमस्कारार्थमिष्यते । नारम्भो दीक्षणी-
यादेः प्रधानारम्भसिद्धितः” । आरम्भद्वारेणारम्भणीया प्रकृताद्गृभूतासीत्,
अतो विवृतिष्वपि तद्द्वारैष प्राप्तिः, न चाद्गृभूतासु दीक्षणीयादिविवृति-
ष्यात्मीय आरम्भोऽस्ति, ज्योतिष्टोमे तावच्च कर्त्तव्या तस्यापूर्वत्वात्, दीक्ष-
णीयादिश्च तस्याप्रवस्यायामप्राप्तायसरत्वात्, ज्योतिष्टोमे च प्रवृत्तेऽर्थाद-
द्वेष्वपि प्रवृत्तो भवति, प्रथमं च प्रवर्तनमारम्भः तेन प्रधानार्थनैवारम्भे-
णाङ्गानामारम्भत्वात् तेषां पृथगारम्भोऽस्ति तदभावाच्च तद्द्वारारम्भणीया
लुप्तार्थत्वाच्च कर्त्तव्या ॥

अनुयज्ञादिषु आरम्भणीया-
याधाधिकरणम् ।

सू० प्रधानाच्चान्यसंयुक्तात्सर्वारम्भा-
न्विवर्त्तेनानङ्गत्वात् ॥ ३ ॥

अथ यत्रैष्टिकान्यन्यानि च कर्माणि समप्रधानान्येककलसाधन-
त्वेन चोदितानि यथा राजसूये, तच्च किमैष्टिकेष्वाारम्भणीया स्याच्च वे? ति
पूर्वाधिकरणे प्रधानविषय आरम्भो नाङ्गानामित्युक्तम्, स इह सर्वेषां प्रधान-
त्वाद्विष्टीनामप्यस्त्यारम्भः तेनालुप्तार्थत्वादारम्भणीया कर्त्तव्येति प्राप्ते ब्रूमः
प्रकृतौ हि यद्गृभूतारम्भणीया तद्विषय आरम्भो द्वारं दर्शपूर्णमासात्रारप्य-
मान इति वचनान्, इह त्विष्टिपशुसोमानामेकप्रयोगभाजामेकः सर्वेषु
व्यासक्त आरम्भो नेष्टिमिर्त्यपदेष्टुं शक्यते, अग्निषोमीयहविरिवाग्निना,
तेनात्रापीष्टीनामात्मीयारम्भाभावालुप्तार्थवारम्भणीया ॥

आरम्भणीयायां आरम्भ-
णीयाधाधिकरणम् ।

सू० तस्यां तु स्यात्प्रयाजवत् ॥ ४ ॥

किमारम्भणीयायामारम्भणीया कर्त्तव्या न - ति संशयः नन्वद्भूतेषु
दशपूर्वमासयो, अतो द्वीवणीयादिवदस्यां न कर्त्तव्या तस्माद्दत्तार्थमेतत्
उच्यते सत्यम्, अद्भूता तथाऽपि पृथगारम्भा भवति न प्रधानारम्भेण सि-
द्ध्यति, न ह्यस्यां वेलायामारब्धौ दशपूर्वमासौ तयोराप्यमानयोरेव वि-
हिता, यदि चारब्धौ भवेतां तत आरम्भणीयैव न कर्त्तव्या, सा हि कर्त्तार-
मारम्भयोग्यं कर्तुं क्रियते, तौ चेदारब्धौ किमर्था सा, तस्मादारप्यमानयो-
र्दशपूर्वमासयो, क्रियमाणेयं पृथगारम्भा भवतीत्यनुसार्थत्वादस्यामारम्भ-
णीया कर्त्तव्या, मैवम् अशक्याऽसावतिद्वेष्टुं सा बीजानां विधीयते, न तस्या
दशपूर्वमासादूत्य ज्ञातं, यच्च प्रकृतावज्ञानं न तद्विकृतावतिद्वेष्टुं शक्यत-
वेतद्वैक्रमेव चाश्रयमविहितवदशपूर्वमासयोरन्ता विदधाति विहितत्वव्या-
दिशतीति न कथविद्वयरूपते, तस्यात्तद्व्यतिरिक्तैतिकर्त्तव्यतातिदिश्यते ॥

एने वाच्यां वृषाहुतिश्च
भाषिकरयम् ।

सू० कर्म च द्रव्यसंयोगार्थमर्थाभा-
वाज्जिवर्त्तत तादर्थ्यं श्रुतिसं-
योगात् ॥ ५ ॥

साध्यस्ते भूयते "एने वालीयूषो भवती"ति प्रकृता चास्ति वृषा-
हुति, 'यूपमच्छेद्यता होतव्यमिति, सा किं एने वाच्यां कर्त्तव्या न ? ति
संशये, अतिदेशप्राप्ते कर्त्तव्येति प्राप्ते लुप्तायेत्वादकर्त्तव्येत्याह कथं यूप-
मच्छेद्यता होतव्यमिति छेदवार्थो होमः, न च एने वाच्यां छेदनमस्ति
स्यदेशावस्थितावामेव तस्या पशुर्वाध्यते अतस्तत्र न वृषाहुतिः कर्त्तव्या ॥

साध्यस्ते व्याघ्राहुतिश्च
भाषिकरयम् ।

सू० स्यादौ तु देशमात्रत्वादि-
वृत्तिः प्रतीयेत ॥ ६ ॥

तत्रैव स्यादौहुतिं कुर्वतीति सा किं यस्मिन् कर्मिरेवस्यादा-
यारादुपकारकत्वेन कर्त्तव्या सती एने वाच्यामपि स्यात्, किं वा यूप-

१ यूपमारम्भप्रतीति वा ।

२ कथं चच्छेद्यता- चच्छेद्यता- चच्छेद्यता- इति वाटवर्षं मुलकपये उपकथ्यते
द्वाराद्व्यमित्यस्य 'चच्छे-मच्छेः' इति वाच्यमित्यर्थं धर्मते इति वृत्तं तेनेषु वृषे प्राण
मिच्छता इत्यवधारः । यथा वृत्तान् 'यूपमच्छेद्यता होतव्यं न हि बीजितस्या'ना
कुर्वतीति च अत्र चारुषिं चादाय वृषाणां निर्वर्त्तनं यथास्या वृषाहुतिं कुर्वतीति इति ।

ग्रश्चनस्याणौ कर्त्तव्या तद्द्वारेण यूपस्यैव सस्कारार्था सती खले वात्या
मात्रश्चनस्याण्वभावेन लुप्तार्थत्वादकर्त्तव्येति विचारे यूपवियोजिते
स्याणौ क्रियमाणा तद्द्वारेण न शक्नोति यूपस्योपकर्तुं तस्मादारादुपका
रिका खले वात्या कर्त्तव्येति प्राप्ते ब्रूम आग्रश्चनस्याणो सन्निधानात्तद्द्वारे
ण च सस्कारत्वे समभवत्यारादुपकारत्वानुपपत्तेर्यूपसस्कारार्थेन नियो
जितेऽपि स्याणौ यूपीयोऽसावित्येव क्रियमाणा शक्नोत्येव यूपस्योपकर्तुं
देवदत्तधारिताया इव सज्ज शुचिदेशनिधान द्वेष्टत्तप्य, यद्यपि चादृष्ट
एव सस्कारस्तथाऽपि सस्कारत्वमेव सम्बद्धोपकारित्वलाभादसम्बद्धोपका
रिण आरादुपकाराज् ज्ञाय तस्मात् खले वात्या न कर्त्तव्या ॥

वत्तमप्रदाहस्य सस्कारकर्म
ताधिकरणम् ।

सू० प्रयाजे च तन्व्यायत्वात् ॥ ७ ॥

अस्ति दशैवर्णमासयोरुत्तम प्रयाज 'स्वाहाकार यजती' ति स
क्मिमादुपकारकः उताज्यभागादिषु यत्प्रमाणानामान्याद्विदेवताना स
स्कारकः इति, तदर्थमिदं विचार्यते किं स्वाहाकार यजतीति देवतावि
धिः कृत नामधेयः स्वाहाग्नि स्वाहा सोममित्यादिमन्त्राणां देवताविधि
रिति तत्र "वचनादेवतालाभे न मन्त्रात्कल्पनसमम । तस्यारचानुपयोगि
त्वाद्वेदारादुपक्रिया' न हि वचनाविहितदेवतासम्भवे स्वाहाऽग्नि स्वाहा
सोममित्यादिना सत्कल्पना युक्ता, न चाऽयं मन्त्रकरणत्वेन श्रुत्या विधीयते
यत्तत्तद्देवतानामान्यादीना देवतास्य कल्प्येत क्रमप्रकरणविनियोज्यो ह्यसौ,
न चाविज्ञातसामर्थ्यस्ताभ्या विनियोज्जु शक्यते न चान्याद्विप्रतिपादकस्य
मन्त्रस्याविज्ञातदेवये यागे सामर्थ्यमवगम्यते, तेन वाचनिक देवताधि
धानमाश्रित्य तत्रैवान्यादिशब्दाना मानशब्दबद्धा कथं विवृत्तिरद्वीक
र्त्तव्या, अतो न मान्त्रवर्णिकी देवतेत्यारादुपकारकः । किं च न चायं स्वा
हाकारो मन्त्रवर्णोच्छ्रव्यते कल्पयितुं तेन स्वाहाकारदेवताकृपागविधान
मिदं, न च स्वाहाकाराण्या देवताऽन्यत्रोपयोगिनी या सक्रियेत तस्मा
दारादुपकारकमिदं कर्त्तव्यं प्राप्त उच्यते—'न देवताविधौ शक्तिर्द्वितीया
न्तप्य विद्यते । न च यागविधौ त्रीणो विधत्ते देवता विधि ' ॥ न ह्येका

येविधिसम्भवेऽनेकार्थविधिर्गुणः, सम्भवति चात्र यागमात्रविधाने स्वाहा-
कार-शब्दस्य स्वाहाऽग्निमित्यादिमन्त्रसम्बन्धेन नामधेयत्वसम्भवात्,
करणस्य च क्रयसहितात्प्रकरणान्तर्भूते मन्त्रस्य, न चासामर्थ्यं निश्चित
येन विनियोगो न स्यात्, सम्भवति च यागे देवताप्रतिपादकस्य मन्त्रस्य
प्रकाशनसामर्थ्यं यदि यागोऽयं न स्याद्वागोऽपि वा देवतान्तरयुक्तः स्या-
त्ततोऽग्न्यादिवचनस्य मन्त्रस्यासामर्थ्यं निश्चीयेत, न स्वतद्रस्ति, तस्मा-
द्योग्यताऽस्तीत्यविहितो विनियोगः । न च द्वितीयान्तस्य देवताविधौ
सामर्थ्यं लभ्यते मन्त्रशब्दादेवताविधिरिति च नामाया देवताविध्याश्रयणं,
मन्त्रे चास्यभागादिषु यत्प्रमाणा देवता यथाक्रमेण सकीर्त्यमानाः प्रत्यभि-
ज्ञायन्त इति तासां स्मरणं दृष्टमेव प्रयोजनमिति नादृष्टार्थत्वकल्पना
तस्माद्विकृतिषु सौर्वादिष्वग्न्यादिपदानि लुप्तार्थत्वाच्चित्तन्ते ॥

अग्निभागस्याग्न्युपकारक
तादधिकारकम् ।

सू० तथा ऽज्यभागान्गिरपीति

चेत् ॥ ८ ॥

दशैषैर्भासयोरग्न्यभागो प्रकृत्य श्रूयते 'आज्यभागान्गिरीषामाभ्यां
यजती'ति योऽयमान्नेय आज्यभागः स किं प्रधानदेवताया अग्नेः संस्कारः
उत्तारादुपकारकः इति पूर्वण न्यायेन संस्कारत्वे प्राप्तं उच्यते निगदेष्वा-
घाहनादिषु अग्निमावह सोममावह अग्निमावहेत्येवमग्नि-शब्दस्य द्विः
पाठाद्वेद्यताऽन्तरं गम्यते, सोमाच्च पूर्वे पठ्यमानोऽग्निस्ततः परभाषिनः
प्रधानानेरेत्य इति गम्यते, विधिवक्ष्ये चाग्नीषोमाभ्यां यजतीत्येकेन पदे-
नाग्निं सोमश्च विधीयते, तत्र स्पष्टमेव याग इति गुणस्य सोमस्य, अथवा
देवतात्याभावात्, तद्वदग्निः प्रधानं स्यात्ततो वैरूप्यं स्यात्, सोमावेतदा-
ऽऽज्यभागान्गिर्युद्विष्याग्नीषोमाभ्यामिन्त्युपादेयम् आज्यवेतया तद्विपरीत-
मिति यथनव्याक्तिभेदात्, तस्यादग्निरपि यागाद्व्यत्येन विधीयते । यागस्तु
प्रधानकर्मारोपकारकः तेन सौर्वादिषु नाग्निर्निवर्तते अग्नीषोमीयादि-
धिकारव्यप्यानेग्न्यभागोऽतिदिश्यते ॥

पशुपुरोडाशयामस्य देव
तामंस्कारकताधिकार्यम् ।

सू० पशावपीति चेत् ॥ ९ ॥

अग्नीषोमीये पशौ पशुपुरोडाशः अग्नीषोमीयस्य वषया प्रवर्ध्याग्नी-
षोमीयं पशुपुरोडाशमनुनिर्वपतीति, स किं पशोरारादुपकारकः? उत पशु-
देवतासंस्कारः? इति सन्देहे पशौ पशुपुरोडाशे चोभयत्रापि तद्वितनिर्द्वे-
शाद्विशेषणभूता देवता गुणत्वेन गम्यते, न च गृह्यते विशेषः पशोर्देवताऽहं
पुरोडाशे विपरीतमिति उभयत्राप्यपूर्ववत् देवतोपादीयत इति न संस्कारत्वम्
आसेमं सहन्यग्निना प्रतितिष्ठन्ती"ति वाक्यशेषात्तता सोमः प्रणीयमा-
नोऽग्निश्च पशौ देवतापुरोडाशे तु न नियोगतत्वावेवेति प्रमाणमस्ति, तस्मा-
द्वारादुपकारकः पशुपुरोडाशः, नैवं "दृष्टे स्मरणसंस्कारे सति नादृष्टक-
ल्पना । पशुधर्मैश्च सन्दशास्तदङ्गत्वं मुनिरिवसम्" । ज्योतिष्टोमाङ्गं हि
पशुर्न पुरोडाशे संस्कारार्थत्वेन शक्यः शङ्कितं, पुरोडाशस्तु पशुधर्ममध्ये
विधीयमानस्तदङ्गं संस्तवतदेवतासंस्कारेण दृष्टेनोपकुर्वन्नादृष्टार्थतामाल-
म्बते, अतो नादृष्टमात्रविशेषत्वं, तेन यैश्च पशोर्देवता लभा वाऽन्या
वा सैश्च पुरोडाशेन संस्कर्तव्येति विवक्षितं देवतान्तरवतीष्वग्नीषोमी-
निवर्तते ॥

सौर्ये चर्च निर्वपेदित्यत्र सशयः
लक्ष्योक्त्याचितार्थकरणम् ।

सू० चर्चविर्विकारः स्यादि-
ज्यासंयोगात् ॥ १० ॥

"सौर्ये चर्च निर्वपे"दित्यत्र सशयः किं स्यालीवचनश्च-शब्द उ-
त्पादनवचनः? इति यदाऽपि स्यालीवचनस्तदापि किं स्याली कपालविकारो
हविः अर्पणार्था? उत पुरोडाशस्य हविषो विकारः प्रदेये? इति तत्र स्यात्स्यां
लोकप्रसिद्धेस्तद्वचनत्वं, यस्तु याज्ञिकानामोदने प्रयोगः स स्यालीसम्यन्था-
ज्ञातविकारः, न च विपरीतं सम्भवति, औदनमात्रे प्रयोगाभावात् । येऽपि
तस्योदनवचनत्वं मन्यन्ते तेऽपि न तन्मात्रं वाच्यमाहुः कपाले कटाहे वा
अपितस्योदनस्य तद्वाच्यत्वानभ्युपगमात्, तथा चोपरितने ऽधिकरणे यत्या-
मः, तेन स्यालीसम्यन्थनिमित्त एवौदनेऽपि चर्च-शब्द इति विशेषणत्वात्स्या-
त्येवाऽभिधेया, सा चानदनीया हविषद्वयोपगमा, अर्पणयोग्यता तु प्रसिद्धे-
व, तस्मात्स्याली चर्चः कपालविकारश्च सौर्यमिति स्यात्स्यां अपितस्य
हविषः सूर्यसम्यन्थाह्यात्येवाऽभिधीयते । तस्येदमिति तद्वितो भविष्य-

तीत्येकः पक्षः, एतद्दीप एतस्याली चरुति स तु हविर्विकारः सौर्धमिति
 देवतासंयोगात् देवतातद्वितो ह्ययम् अन्यथा याग एवायं न स्यात्
 यचनाच्चानदनीयेनापि कृष्णलादिनेव यागः क्रियेत, तस्माद्विवर्धकार
 इति द्वितीयः, सत्य, चरुहविर्विकार न तु स्यात्वां चरु-शब्दः किंवादने
 चरु-शब्दस्य वेदे यागिकप्रयोगे चोदयवनत्वावधारणात्, वेदे तावदा
 दित्यः प्रायणीयचरुवित्युक्त्वा चादितिभोदनेनेति पश्चादनुवादादोदन-
 यवनत्वं सत्र तावद्वाक्ये चोदयम्यत इत्युक्तं शास्त्रस्या वा तन्निमित्तत्वा-
 दित्यत्र, तत्तत्त्वानेकार्थत्वमन्याप्यमिति सर्वत्रैवोदनयवनत्वं यागिकारत्वा-
 नयमाधिनिरूप्यमकौदने चरु-शब्दमुपचरन्ति, तेषां च शब्देकगम्यधर्मा-
 धर्मव्यवहारिणां शब्दार्थविशेषे तात्पर्यातिशयात्पञ्चाजनेभ्यः प्रत्यक्षितर-
 त्वात्स एव शब्दार्थः, पाकविशेषनिमित्तश्चोदने चरु-शब्दः, च स्याली-
 मन्तरेण स पाको निर्वर्तते इति क्त्वा स्यात्पादः, न तु तावता स्याली-
 यवनत्वं तस्मादोदनेन हविर्विक्रियते ॥

सौर्धमरोः स्यात्त्वामेव वा
 आधिकरणम् ।

सू० स कपाले प्रकृत्या स्यादन्यस्य
 चाश्रुतत्वात् ॥ ११ ॥

स एव चरुः किं कपाले पक्वम् ? उत यत्र क्वचि ? दुत स्यात्वा ? मिति
 पथयः, चोदकप्राप्तेः कपाले स्यात्, नन्यष्टत्वपरिविद्धं कपालं चोदकेन
 प्राप्नोति, न च चरुदृष्टे कपालेषु शक्यः पक्वं सत्यमष्टत्वं प्राप्यते
 सत्त्वसम्प्रदाविघसंते न तु तच्चिद्युत्वा कपालमपि निर्वर्तितुमर्हति तस्मा-
 त्कपाले स्यात्, नैवम् अपाकृतकार्यत्वात् प्रकृतौ हि कपालोपगता
 हविः पाको निर्वर्तते चरुसूदकगतीपक्षा पक्वम् सत्र कपालमुदक-
 धारणार्थमुपादीयमानमप्राकृतकार्यं स्यादिति न चोदकानुपदः, तस्मादत्र
 क्वचित्पक्वम् इति प्राप्ते ब्रूमः स्यात्त्वामेव स्यात् सत्य हि चरुत्वनिमित्तः
 पाको निर्वर्तते नान्यत्र तस्मात्स्यात्वा स्यात् यदोदनयवनेऽपि चरु-
 ष्टे स्यात्त्वामेव पाकस्ततः पूर्वाधिकरणे स्याली कपालविकार इति पक्ष-
 स्योदनेन हविर्विक्रियते इति पक्षस्य च कोऽनुष्ठाने विशेषः, उभयपक्षापि
 स्यात्वा पक्वम् हविष्वद्व्यादित्याशङ्क्य ॥

सौव्यं चरौ पेषणाभावाधि-
करणम् ।

सू० “तस्मिन्पेषणमनर्थलोपात्स्यादित्या-
दिभिः” ॥

सूत्रैः प्रयोजनमुच्यते स्यात्यां हि कपाले निर्वर्तितेऽपि चोदक-
प्राप्तः पुरोहाय एव स्यात्या श्रपितो हविः स्यात्, ततश्च पेषणसंयवने-
पधानादीनि कर्तव्यानि स्युः, सिद्धान्ते त्वोदने तेषामनर्थलोपादकरणम्
एव प्रयोजनसूत्राणि व्याख्याय पुनरधिकरणान्तरत्वेन व्याख्यातवान्, यो
नाम चरावपि सम्भवादवघातवत् पेषणादीनि कर्तव्यानीति मन्यते
तस्य बुद्धिमेव श्रियन्यायेन व्याचर्त्यते प्रयोजनपयुक्तत्वात्तेषां चरौ च तद-
भावादकरणं पेषणसंयवनेपधानादीनाम्, उपधानं तु याज्ञिकाः कपालो-
पधानकाले तेनैव मन्त्रेण स्यात्याः कुर्वते, न त्वयुक्तं, न च स्यात्तीक्ष्णा-
लकार्यं वर्तते उदकधारणार्थत्वात्, अत उपधानस्य व्याश्रित्या आसादनम-
प्यर्थकृतत्वाच्च चोदकेन प्राप्यते ॥

इति श्रीशास्त्रदीपिकायां दशमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥

अथ दशमाध्यायस्य द्वितीयः पाद आरभ्यते ॥

कृष्णले चरौ पाकानुष्ठा-
नाधिकरणम् ।

सू० कृष्णलेष्वर्थलोपादपाकः
स्थान् ॥ १ ॥

“प्राज्ञापत्यं धृते चरं निर्धेयैकतकृष्णलमायुष्काम” इत्यत्र संशयः
जिं कृष्णलेषु पाकः कर्तव्यो नै, ति लुप्तार्थत्वादकर्तव्यः, ननु “धृते अप-
यर्ता”ति वचनात्कर्तव्यः, न, अश्रयत्वात् कृष्णसादीनां पूर्वपान्तिरोभावा
ऽपूर्वाणां च प्रादुर्भावः पाकः असौ न कृष्णलेषु सम्भवति, तस्मादकर्तव्य
इति प्राप्ते धूमः—यद्यपि मुख्यः पाको न सम्भवति तथाऽपि लवणया ताप-
मात्रं वचनेन विधीयते, अतस्तावन्मात्रं कर्तव्यम्, अन्यथा वचनानर्थक्य
स्यात्, यदि त्वयमेव मुख्यः पाको यदनुष्णास्पर्शवद्द्रव्यस्योष्णीकरणं ततः
सुतरा वचनवलादसर्वापि प्राकृते कार्ये कर्तव्यः ॥

कृष्णले उपस्तरणाभिधार-
णयोगभावाधिकारणम् ।

सू० उपस्तरणाभिधारणयोरमृतार्थ-
त्वादकर्म स्यात् ॥ २ ॥

कृष्णलघरावेव सन्देहः किमुपस्तरणाभिधारणे कर्तव्ये ने? ति, चोद-
कप्राप्तेः कर्तव्ये “यदुपस्तृणात्यभिधारण्यमृतानुतिमेवैनां करोती”ति च
नारस्वादिकार्येण, न च कृष्णलेषु स्यादिमा सम्भवति, अतो लुप्तार्थत्वा-
दकर्मव्ये इति चेत् न, अयंवादस्यादमृतानुतिवचनस्य, एवं तर्हि चतुष्टय-
सम्पत्त्यर्थमुपस्तरणाभिधारणं सत्तु चत्वारि चत्वारि कृष्णलाव्यव्यति चतु-
रवसप्तम्यै, इति कृष्णलचतुष्टयेनैव चतुरवसावाप्तिवचनादकर्मत्वञ्च, नैवं, न
हि कृष्णलचतुष्टयेनाश्वदानचतुष्टुमाप्तुं शक्यं विषयभेदात्, आतिवचनं स्वयं-
वादमात्रं, यदि कृष्णलचतुष्टयेनैव चतुरवसप्तमाप्येत, ततः सहस्रवसप्तैरेव तदव्याप्तं
शुश्रूषदानमपि भ्यात्, तत्र चत्वारि चत्वारिती धीप्ता नावकल्प्येत । अथ
वीक्षार्थं विधीयते ततः प्राप्ताश्वदानानुशब्देन चतुःसङ्ख्याया वीक्षा-
पारश्च विधानादुक्तं भिद्येत, ननु द्विहंशितोऽव्यवसीत्यस्य प्रकृतितः प्राप्ति-
कृत्यदानं स्यात्, न, चतुरवसप्तसम्पत्त्यर्थं हि प्रकृतौ शुश्रूषदानमुपस्तरणाभि-
धारण्यत्, तच्चेदस्यतः सम्पत्तौ ततोऽश्वदानमप्युपस्तरणाभिधारण्य-
देयं निर्वृत्तिस्तुमर्हेति, तस्माद्वयंशब्दादमात्रमातिवचनमिति कर्तव्यमुपस्तर-
णाभिधारणमिति प्राप्ते उच्यते—मूत्माणां पुरोडाशावयशानां सुखसंसक्त-
नामाहवनीयशक्तः कथं स्यादित्येवमुपस्तरणाभिधारणं दृष्टाये, न च
कृष्णलानां सम्पत्तिः सम्भवति यत्पारिहारायोगोपस्तरणादि भवेत् । ननु चतु-
रवसप्तसम्पत्तिरपि दृष्टमेव प्रयोजनं न, अतस्तत्वात्, चतुरवसप्तं कुहोतीत्यत्रा-
वसप्तं कुहोतीत्येतावद्विधीयते चतुःशब्दमूत्माणाभिधारण्यदश्वदानवचन-
मात्रचतुःसङ्ख्यानुशब्दादमात्रं न विधानार्थम् अथतदोमयिधियरत्वाद्वाश्रयस्य,
तस्मादकर्मव्यमुपस्तरणाभिधारणम् ॥

कृष्णलेऽपि मयमद्वारा
विधायकम् ।

सू० भक्ताणां तु धीत्यर्थं चादकर्म
स्यात् ॥ ३ ॥

इत्या विन्त्येय यदा प्रकृति भवा पुरुषप्रीत्यर्थास्तदा कृष्णलाना
मस्ति भवो नेति तत्र कृष्णलैर्भत्यमाणैर्न प्रीतिर्भवति तेन प्राकृतास्ता
यद्गता लुप्तार्थत्वादकर्तव्या । यत्तु वचन 'चुञ्चूर्पाकारं भवत्यतीति तदाज्यस्य
भवनं विधत्ते तस्यादनीयत्वात् चुञ्चूर्पाकारस्यानुवादसम्भवाच्च कृष्णलाना,
तस्माच्च तेषां भवणमिति प्राप्ते वूम-पूर्ववाक्ये कृष्णलाना प्राधान्यादा
ज्यस्य च तद्वद्गतात्तेषामेव भवनवाक्येऽन्वयः, तेषां चानदनीयानामपि
प्रदानवद्भवनमपि व्यवहारोऽप्यस्तीति, तेषामेव चुञ्चूर्पाकरणविशिष्टं भवनं
विधीयते ॥

कृष्णलचरो यकथा प्रत्यक्ष
धरतीत्यनेन सप्त परिहारवि
धानाधिकरणम् ।

सू० एकधोपचारे सहत्वं ब्रह्मभ-
वाणां प्रकृतौ विहितत्वात् ॥ ४ ॥

तत्रैव श्रूयते "एकधा ब्रह्मण उपहरतीति किमत्र सहस्य सहस्य
वा-विधीयते? उत सहस्य? मिति कश्चाच्च जिघेय? यदि सहस्य विधीयते
ततश्चोदकप्राप्तानामिडाप्राशित्रचतुर्धाकरणशुश्रूषाकालभवाणां कालभे
देन चानुहरण्ये प्राप्ते 'सहस्रहुरति नाधिक मिति जिघानादेक एवाप्य भव
उपहर्तव्य, भवान्तराणि निजर्त्तरेन, सहस्यविधौ पुनरनिजर्त्तता भवा का
लभेदेनोपहर्तव्या प्राप्ता सन्ता एकस्मिन्काल उपह्रियन्ते, तत्र सहस्ये सहस्ये
चैकधा-शब्दस्य लोके प्रयोगादनियम यत एवाय साधारण अत एव
चोदकप्राप्तभवान्तरावाधाय सहस्यमेव विधीयते, प्राशित्रमिडामिति
द्वितीयया क्रिया प्रति भवस्य प्राधान्यागमाद् दृष्टार्थत्वाच्च तत्प्रति
पत्त्यर्थं प्राकृता भवा कृष्णलैष्वपि चोदकेन प्राप्नुवन्तीति तेषां सहस्य
विधानमुपयुज्यते ॥

कृष्णलचरो ब्रह्मण सद्यम्
वभागापण्याधिकरणम् ।

सू० सर्वत्वं च तेषामधिकारा-
त्स्यात् ॥ ५ ॥

तत्रैव 'सर्गं ब्रह्मणे परिहर्तौति श्रुतं तत्र सगव किं ब्रह्मभा
गस्य सर्वस्य परिहारो विधीयते यद्ब्रह्मणे सर्गं तत्परिहर्तौति ति यद्ब्रह्मणे

परिहरति तत्सर्वमिति वा? उत परिहरणीयस्य सर्वस्य ब्रह्मसम्बन्धो
विधीयते यत्परिहरति तत्सर्वं ब्रह्मणे नाध्यर्थादिभ्यः? इति पुरुषान्तरभ्यो-
भ्योऽपनीयत इति, तत्र बोद्धव्याऽपुरुषान्तरसम्बन्धो मा वाधीति ब्रह्म-
भागस्य परिहर्तव्यस्य सर्वता सर्वस्य ब्रह्मसम्बन्धिनो वा परिहारोविधी-
यत इति मन्यते, वचनं त्वेवमनर्थकं स्यात्, प्रकृतित एव हि कृत्वस्य ब्रह्म
भागस्य भक्षणाय परिहरणं प्राप्तमेव, कृत्वो हि भागस्तेन भक्षणीयः ।
अन्यथा ह्यभक्षितस्यांशस्य संस्कारहानिः स्यात्, तस्मात्प्राप्तत्वाद्ब्रह्मभा-
गस्य कृत्वता न विधातव्या, तेन यत्प्रकृतौ नानापुरुषेभ्यो भक्षार्थं हरति
तत्सर्वं ब्रह्मणे परिहरति, नान्येभ्य इति भाकताभक्ताः पुरुषान्तरभ्योऽप-
नीयन्ते ॥

भक्षभागानां स्वस्यकाले वा
लक्षणा भक्षणाधिकरणम् ।

सू० पुरुषापनयात्स्वकासत्त्वम् ॥ ६ ॥

सर्वं भक्ता ब्रह्मण उपहर्तव्या, ते चैकधा ब्रह्मण उपहरतीति सह
त्वविधानाद्वैकस्मिन्नेव काल उपहर्तव्या इति स्थिते सशयः, किं युगप-
दुपहृतानां युगपद्वक्षणम्? उत प्रकृतिप्रचानाकालं भक्षणम्? तत्र “भक्षार्थो
ह्युपहारो ऽतोभक्षोऽपि युगपद्वधेत् । सहाय्युपहृतौ शस्य यथाकालं तु भक्ष-
णम्” ॥ तस्माच्चोदकावाधायसहोपहृतानामपि प्रकृतिप्रचानाकालं भक्षणम्

प्रकृत्यभेदे चतुर्धाकरण
दीर्घाममावाधिकरणम् ।

सू० एकार्थत्वाद्विभागः स्यात् ॥ ७ ॥

प्रकृतौ चतुर्धाकरणं विधाय “इदं ब्रह्मण इदं हेतुरित्यादिव्या-
देशो विहितः स किं कृण्वतेषु कर्तव्यो नेति बोद्धव्याः। कर्तव्यः,
नैव चतुर्धाकरणं तावच्चतुर्णां भक्षणार्थं प्रकृतौ, इह तु ब्रह्मणैव सर्वं
भक्षयितव्यमिति लुप्तार्थत्वाद्वैकतय, व्यादेशोऽपि चतुर्णां व्यवस्यार्थम्
इह तु सर्वस्य ब्रह्मसम्बन्धित्वेन निश्चितत्वाद्विदं ब्रह्मण इत्यपि निर्देशो
न कर्तव्यः, नतरामिदं हेतुरित्यादिहोवादिभ्योऽपनीतत्वात् ॥

ज्योतिष्टोमस्य अस्त्रिध्वाना
स्यानत्यर्थताधिकरणम् ।

सू० ऋत्विग्दानं धर्ममाचार्यं स्याद-
दानिसामर्थ्यात् ॥ ८ ॥

“चत्विभ्यो दत्तिष्ठां दद्या”दित्यादि यदृत्विभ्यश्चान तददृष्टार्थमान
त्यर्थं वेति सन्देहे अदृष्टार्थमिति ब्रूम -दानकर्तव्यताश्रुत्या दानेनान
तिकर्तव्यतावाक्यात् तच्च दुर्वेत, तस्माद्दानमात्र कर्तव्यम् । किं च द्वादश-
शतादिपरिमाणनियमो मन्वादीतिकर्तव्यता कर्मानुबन्धपदव्यता च दान
स्यादृष्टार्थत्वे ऽवकल्पते नान्यथा, उच्यते कर्मकरेभ्यस्तदीयमानमपेक्षितान-
तिद्वारेण दृष्टप्रयोजनत्वाच्च शक्यते अदृष्टार्थं कल्पयितु, परिमाणादिनि
यमस्तु काम भवत्वदृष्टार्थं. न तु तावता दानस्याप्यदृष्टार्थता, तस्मात्स
त्रेषु न कर्तव्य दानम् ॥

ह्योतिष्ठोमे भवत्य प्रति
पत्यर्थताधिकारणम् ।

सू० शेषभक्ताश्च तद्वत् ॥ ८ ॥

शेषभक्ता इडादिविषया द्रव्यपूर्णमासयो सोमविषयाश्च सोमे समा
वाता किं परिक्रियार्थाः १ उत प्रतिपत्त्यर्थाः २ इति विचारः, तत्र भवणात्प्रीति-
प्रीत्या चानति, प्रत्यता तस्मात्तदर्थं, नैव यागे कृतेऽवशिष्टं द्रव्यं प्रति-
पत्तिमपेक्षमाण भवत्वेन प्रतिपाद्यते, तत्तु दृष्टमेव प्रयोजनम्, अनीशानश्च
यज्ञमानो देवतायै सङ्कल्पितस्यातो न शक्नोत्यसौ तेन परिक्रितु, तस्मात्प्र
तिपत्त्यर्था भक्ता । त्यति चास्मिन् भवार्था प्रतिपत्त्यर्थत्वे चतुर्धा करणे
भवणाश्रयणात्परिक्रियमाणं भवार्थत्वं व्यादेशस्य वृत्तीये साधिता, तस्मा-
त्सत्रेऽप्यव्याध्या भक्ताः ॥

सत्रे चत्विष्यवरणाभावाधि
कारणम् ।

सू० वरणमृत्विजामानमनार्थत्वात्सत्रे
न स्यात्सकर्मत्वात् ॥ १० ॥

ह्योतिष्ठोमे वरणमृत्विजामानात् अग्निर्होता स मे होतृत्वादि,
तत्सत्रेषु कर्तव्यं नेति सगये चोदकानुषङ्गाय कर्तव्यम् अत्यिरुत्वाये चंद
“प्रकृता तच्च सत्रेऽपि यज्ञमानेऽव्याधातय “ये यज्ञमानास्त अत्विज” इति
वचनात्, अतो लुप्तार्थत्वात्कर्तव्य वरण, मैत्रम् आनत्यर्थं तत्प्रकृतौ, न कृत
चात्र यज्ञमानैरेरणेनानमितव्यम्, अतोऽर्थतोपादककर्तव्यम्, अत्यित्त्वमपि

यागकर्तृत्व, तस्य प्रकृतौ धरणविधानात्तद्वारेणानतानामेव, तत्रेषु तु धर
णस्यार्थलोपाचिद्वत्तवरणानामेव न विगुणमृत्विक्त्वम बाधवर्त्तादित्व भवि
ष्यति यदि तु कर्म करत्यवउतोऽयमृत्विक्कशब्दस्ततो वरणेनापि यजमानेषु
शक्यमाधातु ते हि स्वार्थं कुर्याणा न कर्मकरा भवन्ति तेन अस्त्विति
रेव सत्र कर्त्तव्यमिति धरणनिवृत्ति ॥

सत्र धारकपाभावाधि
कारणम् ।

सू० परिक्रयश्च तादर्थ्यात् ॥ ११ ॥

दक्षिणादान परिक्रयार्थं नाहुष्टार्थमित्युक्तम्, इदानीं परिक्रय एव
सत्रे किं कर्त्तव्यं ने० ति सशये पूर्वोपिकरणवत्पूर्वोत्तरपक्षौ नात्र गौरवोयत
इत्यादिप्रतिषेधो नास्त्यया दानमाप्तौ घटते, तस्मादनिवृत्त दानमिति
विशेषाशङ्का विध्यन्तरशेषत्वमनुवादे न प्राप्ति सूचयति तस्मादान
मनाथेत्वाद्वारणवत्परिक्रयोऽपि निवर्त्तते ॥

उत्पन्नमानीयस्य सत्रानङ्ग
तया तत्र दानस्य धारकपाथ
त्वाधिकारणम् ।

सू० उदवसानीय सत्रधर्मा स्यात्
तदङ्गत्वात्तत्र दानं धर्ममाचं
स्यात् ॥ १२ ॥

सत्रादुदवसाय क्वापिदोमेन पृष्टशमनीयेन सहस्रदक्षिणेन यजेर
वि"ति श्रूयते तत्र सशय किं पृष्टशमनीय सत्राङ्गं तत्र सत्रवद यजमा
नैरेवास्मिन् कर्त्तव्यमिति दक्षिणादानमहुष्टार्थम्? उत नाहुष्टमिति कर्त्तव्य
परिक्रयार्थं च दानं? मिति, तत्र कलवत्सत्रसमाधिव्याहारात्तदुत्तरकालेऽपि
श्रूयमाणं पृष्टशमनीयो वाजपेयस्येव बृहस्पतिसत्रं सत्रस्याङ्गम् इतरथा हि
सत्रसंयोग काललक्षणार्थं स्यात् फलं च कल्प्येत, तस्मादङ्गं नैवम् । उदव
सानं हि त्यागं स च नि शेषसमाप्ताव्यक्त्यते, न च नि शेषसमाप्त
स्याङ्गं सम्भवति, वाजपेयेनैवेति तु प्रयोगसमाप्तिर्गम्यते, समाप्तेऽपि च
यथोक्ते प्रयोगे सम्भवत्यङ्गान्तरं त्यक्तस्य तु पुनरङ्गं न सम्भवति, सम्भवे
या त्याग एव न स्यात्, तस्मादुदवसायेति त्यागस्य शब्दत्वादनङ्गत्व, न
च लक्षणा श्रौतमेव सत्रावसानं निमित्तोक्त्य पृष्टशमनीयविधानात् ॥

उद्वेगमानीयस्य अतिविज्ञा
मेकैकानुष्ठानाधिकरणम् ।

सू० तेषां तु वचनाद् द्वियज्ञवत्सह
प्रयोगः स्यात् ॥ १३ ॥

पृष्ठशमनीय एव संशयः किमुद्वेगायिभिः सह प्रयोक्तव्यः ? उतैकै-
कश्वेन यज्ञैरचिति, तत्राप्यातोपात्तस्य बहुत्वस्योपाद्वेयकर्तृगामित्वेन वि-
चित्तत्वात्संहृत्य कुर्विरिति स्थितं तावदपर्यवसितम्, अन्तरा विन्नान्तरं
क्रियते ॥

उद्वेगमानीये सत्रिभ्योऽन्वे-
यामित्युक्त्याधिकारणम् ।

सू० तत्रान्यान्त्वजो दृणीरन् ॥ १४ ॥

यत्रा संहृत्य कर्त्तव्यं तत्रा किं यज्ञमानैरेव सर्वं कर्त्तव्यमुतस्त्रिभि-
रिति विचारः, तत्रोद्वेगमाने यज्ञमानानामेव कर्त्तृत्वात् क्षामित्येन च पृष्ठ-
शमनीयस्य तत्समानकर्त्तृकत्वात्तत्रापि यज्ञमाना एव कर्त्तारो नान्य इति
प्राप्ते धूमः—यज्ञैरचित्यनेन यो व्यापारो विधीयते तस्यैवोद्वेगसानस-
मानकर्त्तृकता तत्रा प्रत्ययादुद्वेगम्यते नास्तिव्यस्य, तन्नु पुण्यान्तरैः प्रकृतिव-
स्त्रिपमाणं न केनचिद्विरुध्यते । किं च दक्षिणा—शब्दः परिक्रपार्थं वर्त्तते
न चात्र परिक्रपः संभवति, अतो दक्षिणाश्रुतिवचनादन्ये भवेयुः, यद्येवम-
हृत्येऽपि दक्षिणाश्रुतिरेवात्ये सिध्येयुः, ये यज्ञमानास्ते अतिविज्ञ इति साधा-
णं यद्यनं पृष्ठशमनीयवर्त्तते भविष्यति तत्राहृत्य परिक्रपवचनात्, भवतु
नामैवं को द्वेषः, किमयं तस्याहृत्यनिराकरणम् ? उच्यते अहृत्याभ्युपगमे
नापि शक्यत एव परिक्रपार्थता यत्तु तथाऽपि तत्त्वत उक्तं त्रिविधत्वाऽहृ-
त्यमेव नास्तीत्युक्तम्, अपि चाहृत्ये सति संहृत्य प्रयोगः स्यात् प्रधानवत्.
एकैकशस्तु प्रयोगं यत्तु कामोऽहृत्यं निराकृतवान् तस्मादन्ये धरोतव्याः,
स्थितादुत्तरं नैतदस्ति संहृत्यप्रयोग इति यदि बहुत्वं विधीयेत तत एवं
स्यात् उद्वेगसायेति तु भया—प्रत्ययादुद्वेगसानसमानकर्त्तृकत्वावगमादुद्वे-
साने च यज्ञना कर्त्तृत्वात्माप्तमेव बहुत्वं न विधीयते, न चाविहितमहृत्यं
भवति, उद्वेगसाने च गम्यमानमपि बहुत्वं निमित्तबहुद्वेयगतत्वादविध-
वितं, पागे चानुवादत्वादनहृत्यम् ॥ किंच उद्वेगसाने निरपेताः कर्त्तारस्तद्वि

यागोऽपि निरपेक्षस्ततः समानकृत्यं सम्भवेचात्यथा, तस्मादेकैकश्येन प्रयुञ्जीत् ॥

कामेटौ. दानस्यादृष्टार्थं
तरधिकारणम् ।

सू० कामेटौ च दान-शब्दात् ॥ १५ ॥

सारस्वते सत्रे श्रूयते "प्रातः प्रस्तरणं प्राण्यानये कामायाष्टाक-
पालं निर्यपन्ति तस्यामश्वां च पुरुषो च धेनुमे दद्यात्" इति किमिदं दान
मदृष्टार्थं ? मुत परिक्रयार्थं ? मिति तदर्थं चिन्त्यते किमेतस्यामृत्विजः सन्ति ?
उत यजमानै रेषेपमितिः कर्त्तव्यं ? इति तत्र द्वादशाहे ये यजमानास्त अखिज
इति यजमानानामात्विज्यमिहातिद्वयेन प्राप्यमाणं प्राक्तनेष्वेवाङ्गेषु प्राप्यते
नापूर्वाङ्गेषु यथाघटस्तरणवर्हिषा वर्हिधर्मो तेनापूर्वाङ्गे कामेटौ यस्यति
यजमानात्विज्ये चोदकप्राप्तौ चत्विर्गभिर्भवेत्तत्त्वं सस्य च तेषु दानमसत्यपि
दक्षिणाशब्दे दृष्टार्थत्वात्परिक्रयार्थमेवेति प्राप्ते श्रूमः-प्रकृतौ वर्हिधर्मो.
प्रदिष्टाना पदार्थानामङ्गत्वाद्युक्तं यदपूर्वेषु न भवन्ति, यजमानास्तु
कर्त्तारः प्रयोगाङ्गत्वाद्विहतावपि प्रयोगद्वारेण प्राप्नुवन्ति तस्मिंश्च प्रयोगे
यदपूर्वमप्यङ्गं निपतति तत्रैव प्रसङ्गसिद्धत्वाच्च कर्त्तृत्वात्काङ्क्षति, तस्माद-
दृष्टार्थमेवेतद्दानम् ॥

दर्शपूर्णमासयोर्द्व्यां च दा
नस्यादृष्टार्थताधिकारणम् ।

सू० द्वेये वा चोदनादक्षिणापनयः
स्यात् ॥ १६ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते "यदि पक्षीः सयाजपन्कपालमभिज्जु-
याद्वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्यपेत्तस्यैकहयनी गार्हपत्या ता स द्वेयाव
दद्यात्" इति किमिदं दानं परिक्रयार्थं ? मुतादृष्टार्थं ? मिति दक्षिणाशब्दा-
त्परिक्रयार्थमिति, यद्यपि च दर्शपूर्णमासयोरेव तैमितिक्रमङ्गं चेष्वानरेऽपि स्त-
न्म'प्य एव क्रियते तथाऽपि वचनाद्विधान्तरं नानुपपन्नम् उच्यते द्वेयाय
तद्दानं न चत्विग् द्वेयः सम्भवति "अखिगावर्णौ नातिचरितश्वा" इति
स्मरणान् तस्मादमृत्विजे दानविदमदृष्टार्थं दक्षिणाशब्दश्च दानमात्रे
ऽगत्या वर्तते ॥

जीवतामस्यपञ्चाधिकार-
यम् ।

सू० अस्थियज्ञोऽविप्रतिषेधादितरेषां
स्याद्विप्रतिषेधादस्याम् ॥ १७ ॥

इदं श्रूयते “यदि सत्राय सन्दीपितानां प्रमीयेत तं दग्ध्वा कृष्णा-
ज्जिनेऽस्योन्युपनक्ष योऽस्य नेदिष्ठः स्यात्तं तस्य स्याने दीवयित्वा तिन
सह यजेत् ततः मावत्सरेऽस्योनि याजयेयुः” इति योऽयं सवत्सरेऽस्य-
यागः स विचार्यते किमस्य-शब्देन शरीरशरीरिणोऽभेदोपचारेण मृतं लव-
यित्वा तस्यायं याग उच्यते तदधिकारे व यागे सन्निव्यामितरेषामृत्युस्या-
नीयानां कर्तृत्वमात्रम् ? उतास्य-शब्देन जीवत एव सन्निव्याऽस्यसहाया-
ल्लवयित्वा तेषामेष यागविधिः ? इति सत्रास्य-शब्दस्य तच्छरीरे पुंसि प्रशु-
तेतिरेषां च एतत्परस्मैपदनिर्द्देशात्परार्थं कर्मणि याजयितृत्वाद्यगमा-
नृताधिकारमिदं कर्म सत्रमध्यमरणनिमित्तं तस्यैव फलदमिति प्राप्ते
श्रूमः-न कथंचिदपि मृतस्य सावाहुः संविधानाहुः कर्तृत्वं सम्भवति
न चाकर्तृत्वाधिकारः तस्मान्जीवतामेवायं यागः, याजयतिरव ये तेषां
याजयितारस्तदभिप्रायेण भविष्यति ॥

अस्थियज्ञे यस्याऽज्जाद्य-
मुद्यताधिकारयम् ।

सू० यदि तु वचनात् तेषां जपसंस्का-
रमर्थनुप्तं सेष्टितदर्थत्वात् ॥ १८ ॥

जीवद्विप्रतिषेधेनैवोदकप्राप्तं न किञ्चिद्विप्रतिषेधितं, मृताधिकारे
तु भवति कैवांचिद्विप्रतिषेधः तदिह कृत्वा विन्तया किं वाच्यं किं नेति
विन्त्यते, न यजमानजपावपनादपरव संस्कारा दीवणीयेष्टिरव ते कि-
मस्यधिकारपते कर्मण्या नेति उदकानुबन्धात् कर्मण्याः मैत्रं, दीवाया-
ष्टीष्टिर्गमनियममदुत्यरव दीवा, न च सा मृतस्य सम्भवति, तस्मान्नु-
त्तायां, यपनं तु दूरापास्तं केशरमनुष्योरभावात् अपरवाशस्यत्वात्
कृत्यं तु क्रियते गुणभूतत्वात् । यद्य यज यजमानो गुणभूतः यद्य गुणं
यजमानोऽन्यारभत इत्यादौ तत्कर्तव्यं नेति चेतनानामप्राप्तं स्यात्-
न्यतस्तत्कर्तृत्वमसम्भवादकर्तव्यं, न चेतन्यापेतं कर्तृत्वं काष्ठादीनामपि

त्वत्तनादौ कर्तृत्वसम्भवात् यस्यैवान्यानपेक्षयाऽऽप्यातोषासव्यापारसम्भवा-
यसम्भवः स एव कर्ता, तस्माच्छ्रुतान्वारम्भणादिकर्मस्थिभिः कर्तव्यम् ॥

अस्यपक्षे अस्याङ्गाभ्याम्
स्माद्वननुदानाधिकार्यम् ।

सू० काम्यानि तु न विद्यन्ते कामाज्ञा-
नाद्यथेतरेष्वनुच्यमानानि ॥ १८ ॥

गुणकामानां विवृते प्रवृत्तिं हत्वा चिन्त्यते यदि कामयेत
वपुंजः पञ्चन्यः स्याचीवैः सदेऽभिनुयान्नित्यादयो गुणकामाभूताधिकार-
पक्षे प्रवर्तन्ते चेति चेदकपाप्मेः प्रवर्तन्ते नैव, कुतः कामाज्ञानात्, न हीदृ
ज्ञायते किं मृतस्येष्ट न वेति तस्मादप्रवृत्तिर्गुणकामानाम् ॥

अस्यपक्षे कस्या मृतया
कामाज्ञासमानुदानाधिकार-
णम् ।

सू० ईश्वर्याद्याभावात्सूक्तवाक्यत् ॥
२० ॥

“सूक्तशक्यतान्यामुराशास्त” इत्यादीनि फलपदानि प्रवर्तन्ते चेति
सद्ये सूक्तशक्यस्य प्रहरणाद्भूतया नित्यवत्प्रवृत्तेस्तद्विधनानामामुरादि-
पदानामपि प्रवृत्तिः, नैव फलनिर्दिष्टा ह्येते मान्त्रवर्णिकफलकल्पनात्, न च
मृतस्य फलाशसनद्रूप्यत इत्युक्तम्, अतो लुप्तार्थत्वादेव निवृत्तिः ॥

अस्यपक्षे होतृकामाभा-
वाधिकार्यम् ।

सू० स्युर्वै होतृकामाः ॥ २१ ॥

प्रकृतौ सन्ति होतृकामाः य कामयेत प्राप्नोषात् स्यादिति नीचै-
स्तरान्तस्य याज्यया वपुंजः कुर्वात् य कामयेत वसोषात् स्यादिति उच्चै-
स्तरान्तस्य याज्यया वपुंजः कुर्वादि”त्यादयः, ते मृताधिकारेऽपि कर्मणि
होतृः कामनासम्भवाच्च निवर्तन्ते, निवृत्तिर्वा यजमानकल्पमेव हि यत्रापि
निर्दिश्यते, न चानिर्दिष्ट फल भवति, न च मृतस्येष्टा विस्राप्यते तस्मा-
देवमादीनामपि निवृत्तिः ॥

यजमानस्य टिष्ठमतावपि स
यस्यास्यसमाधनार्थकार्यम् ।

सू० सर्वस्वारस्यदिष्टगतेः समा-
पनं न विद्यते कर्मणो जीव
संयोगात् ॥ २२ ॥

सर्वस्यापि नामैकाहः स्वर्गकामस्य विहितः, तत्रार्भक्षस्तोत्रकाले

“ब्राह्मणाः समापयत मे यज्ञ”मिति प्रैषमृत्विग्न्यः प्रदाय यज्ञमानो
म्रियते तस्मिन्मृते शेषं कर्म समापनीयं नेति संशये, न समाप्यं मृतस्य
कर्तृत्वासम्भवात्, यज्ञमानस्य तावच्च समाप्तिः कर्तव्या, यच्च यज्ञ-
मानस्य कार्यं तद् अतिव्रजः कुर्वन्ति नान्यत्तस्मादृत्विजोऽपि न समापयेयुः,
उच्यते ।—यद्यप्यभिप्रेत्य कर्तव्यं तत एव भवेद्विद्वं जीवन्नेव तु स प्रैषाच्छ्रुते
कर्तृत्वमृच्छति” वरणभरणादिसमाचरणमेव जीवद्वयस्यापामपि यज्ञमानस्य
कर्तृत्वं, तच्च मरणोत्तरकालमात्रिन्यपि कर्मशेषे जीवद्वयस्यापामिदं संवि-
धानेन सम्भवति, प्रत्यतमेव च समापयतीति प्रैषेण समाप्तिश्चाद्यमाना
न यक्यते ऽपह्नेतुं, न हि ब्राह्मणभाग्यताद्विधेः प्रैषस्य कश्चिद्विशेषः, न हि
प्रैषे प्रैषकपुरुषस्य स्वातन्त्र्यं येन पौरुषेयत्वाद्वापः स्यात्, प्रयोक्तृत्वमात्रं तु
ब्राह्मणगतेष्विव विधिषु प्रैषेऽपि पुरुषाणाम्, अतः प्रत्यतमेव विहितं
समापनं स्वर्गं एव वा अत्र मरणेनार्थिनः फलं न मरणं, मरणकाम इत्यङ्गीकृत-
मरण इत्यर्थः, तेन यो ह्येवं ज्ञात्वा स्वर्गं प्राप्नुयतीति कामयते तस्यायं
क्रतुः, तथा च हरिभिरुक्तं “प्रधानस्य मरणेनार्थिन इत्यां प्रयत्नयन्ती”ति तेन
संजातेऽपि मरणे स्वर्गार्थमेव समापनीयम् ॥

यज्ञमानस्य दिष्टगती मर्थ
स्यारस्यशुक्रस्यार्थादियेभ्याङ्गा-
द्यनुष्ठानाधिकारणम् ।

सू गते कर्मास्थियज्ञवत् ॥ २३ ॥

अथ मृते यज्ञमाने कर्मशेषे क्रियमाणे किं बाध्यं? किं वा नेति
प्रश्नेनेशोपक्रमः, अत्रोत्तरम् अस्त्ययन्ने ऽप्यामधिकारपक्षे यथोक्तं तथेहापि
दृष्टव्यम् ॥

सर्वस्यार यज्ञमानस्य दिष्ट
गतायापि आयुरार्थमनाधिक-
रणम् ।

सू० जीवत्यवचनमायुराशिपक्षदर्थ-
त्वात् ॥ २४ ॥

सर्वस्यार एव मरणात्माजीवद्वयस्यापामायुराशास्त इत्यायुराशी-
धेक्तव्या नेति संशयः तत्र मरणाभ्युपगमेन प्रकृतस्य नाशासितश्रमायुः
प्रागपि त्वार्भञ्जकालान्मरणं संभवति, तथा सति क्रतोर्वैगुण्याद्वाद्यद्वाभञ्ज-
कालमाशासितश्रमायुः, तस्मादायुराशीर्धेक्तव्या ॥

द्विदशात् अतुषाज्याद्यनु
पानाधिकरणम् ।

सू० क्रिया स्याद्धर्ममात्राणाम् ॥ २५ ॥

यत्प्रकृत्याधानत्वर्यमृत्विभरण दक्षिणादानं च न तत्सत्रे स्याद्वि
सृज्यते, यत्तद्वृष्टार्थमृत्प्राज्यावरणाय चात्रेयाय हिरण्यदानं च तत्सत्रेऽपि
कृतव्यमिति प्रत्युदाहरणमात्रमेतत् ॥

पञ्चमानष्टौ निर्वाणानुष्ठा
नाधिकरणम् ।

सू० गुणलोपे च मुख्यस्य ॥ २६ ॥

दर्शपूर्णमासयोरग्निहोत्रहव्यस्याहव्योवि निर्वपतीति श्रुतेः निर्वाण
पञ्चमानेष्टिषु चोदकेन प्राप्तं कर्तव्यं नैति सशये न कर्तव्यं कस्मान्
अग्निहोत्रहव्यस्याभावात्, यथाऽग्निहोत्रं हुतं सा ह्यग्निहोत्रहव्यणी न च
पञ्चमानेष्टिवेलायामग्निहोत्रं हुतं सम्भवति, विना चाऽग्निहोत्रहव्यस्यानि
र्वापोविगुणत्वादकर्तव्य इति प्राप्ते धूम - अतिदेशेन हि कार्यमुखेन पदा-
र्येषु प्राप्यमाणेषु हवि सस्कारार्थेन वा निर्वाणं प्राप्यते तद्वद्भूताग्निहोत्र
हव्यसम्भवाच्च प्राप्यते, न चाप्राप्ताया गुणस्य अतस्तदभावेऽप्यगुण
त्वात्कर्तव्य एव निर्वाणम् ॥

वाक्येयं मुष्टिनावाधिक
रणम् ।

सू० मुष्टिलोपात्सङ्ख्यालोपस्तदुक्त
त्वात्त्यात् ॥ २७ ॥

वाक्येये श्रूयते 'वाहस्यत्यो नैवार सप्तदशशराश्च क्षीरं च र्भवं
सी' इति अस्ति तु प्रकृती 'चतुरो मुष्टीनिर्वपती' इति चतुः सङ्ख्या मुष्टिद्वयस्य
तदुभयमिह चोदकेन प्राप्तं न च चतुर्भिर्मुष्टिभिः सप्तदशशराश्च परिमाणं
इवैव सम्यादयितुं शक्यते अतोऽवश्यं बाधितव्ये सति किमुभय
बाधितव्यं शरावद्रव्येण मुष्टिद्वयं सप्तदशशरायां वा च चतुः सङ्ख्या किं
साम्यतरत् तत्रापि किमनियमः ? अथ वा मुष्टिनुषङ्गः ? सङ्ख्यालोपः ? विपरीत
वे ? इति, तत्राविशेषादुभयोर्बाधः, तत्रापि समानकार्यत्वात् द्रव्यं द्रव्येण
सङ्ख्या सङ्ख्यायेत्येकं एव, सप्तदशसङ्ख्याशराश्च परिमाणं च पाण्डुरव्याङ्गं
चतुः सङ्ख्या मुष्टिश्च निर्वाणानुष्ठानं अतो न नाशत्सात्वादेकविषयस्य येनो
भयमुभयेन बाधेत चतुर्भिर्मुष्टिभिः सप्तदशशराश्च स्वरूपे सम्यादयितुं शक्यत
इत्यर्थाद्बाधः, तत्रैकवाधेनोपपत्तौ नोभयबाधनं युक्तं, तस्मादन्यतराया

तत्राविशेषादनियम इति द्वितीयः, सङ्ख्याया द्रव्याङ्गत्वात्प्रधानस्य मण्डि-
द्रव्यस्यानुग्रहः सङ्ख्यायास्तु बाध इति तृतीयः, न सङ्ख्याया मुद्रङ्गत्वं
वाक्यलक्षणसमानाधिकरणद्रव्यसम्बन्धबाधेन द्वितीयाश्रया निर्वापाङ्ग-
त्वाद्यगमादुभयोरपि क्रियाङ्गत्वाद्यगमात्तुल्यत्वं तत्र मुख्यत्वात्सङ्ख्यानु-
ग्रहो लघन्यत्वाच्च मण्डिलोप इति सिद्धान्तः ॥

धेनुमालभेतेत्यादिषुतौ धे-
न्यादिशब्दाणां गद्यान्यता-
धिकारणम् ।

सू० औत्पत्तिके तु द्रव्यतो विकारः
स्यादकायत्वात् ॥ २८ ॥

‘व्याघ्रापृच्छ्यां धेनुमालमेत वायव्यं चत्समैन्द्रमृषभ’ इति गोद्व-
 व्यासाधारणगुणवचनेषु धेन्वादिशब्देषु श्रुतेषु किं षोडशकमाप्तमजद्रव्यं प्रव-
 र्त्तते ने? इति संशयः, तत्र यद्यपि गोद्व्यासाधारणं गुणमेते वदन्ति तथाऽपि
 न गोर्वाचकाः तेनात्र मेर्नापदेशेन नासिद्धेन प्राप्तिः, अजस्रत्वतिदेशेन
 प्राप्यते तत्रैव धेन्वादिशब्दा लक्षणा वर्त्तन्ते, यथाऽत्रमृषभमित्यादिष्विति
 प्राप्ते ब्रूमः—नानुमानिकषोडशकानुरोधेन श्रुतानां शब्दानां लक्षणावृत्तिर्या-
 व्या, तेन यद्यपि गोद्व्यं न शाब्दं तथाऽपि श्रुतगुणविशेषमप्यादनाय वैदि-
 षालब्धव्यः, षोडशकमाप्तं स्वजद्रव्यं प्रत्यक्षश्रुतगुणविशेषविरोधाच्च प्राप्यते ॥

वायस्यं ज्ञेयमात्रभेदेत्यनेन
अजस्यैवात्मनाधिकरणम् ।

सू० नैमित्तिके तु कार्यत्वात्प्रकृतेः
स्थाप्यदापत्तेः ॥ २६ ॥

यस्तु साधारणगुणवचनः श्वेतादिशब्दः “वापश्यं श्वेतमालभेति”ति स चोद्वेगप्राप्ते ऽप्यङ्गे सम्भवतीति न तत्रात्रस्य व्याधनमिति प्रत्युदाहरणमेतत् ॥

सायसके चित्रायाञ्च खने
यात्यास्तगुहस्य च पयाक्रम-
खादिरत्यै म्रैदत्वाभियमाधि
करणम् ।

सू० विप्रतिषेधे तद्वचनात्प्रकृतैर्गुण-
लोपः स्यात्तेन च कर्मसंयोगात् ॥
इ० ॥

साद्वस्त्रे श्रूयते "पले वाली यूपो भवती"ति तत्र संशयः किं
घोदकपान्तं पादिरादिकं घृणं छेदनादिभिः कृत्वा सपले वाली कर्तव्यः

यूप खले घाली भवतीति वचनव्यक्तिः ? उत यैत्रोत्तरवेदिभूते खले पूर्वा
 घास्यता वादिष्यत्वादितरी वा खले घाली तस्यामेव पशुनियोजन कर्त्तव्यं वा
 खले घाली स यूपो भवति यूपकार्यकरी भवतीति वचनव्यक्तिरिति, तथा
 विज्ञापामिदं श्रूयते दधिमधुधृत घाना उदकं तण्डुलास्तत्समृष्ट पात्रा
 पत्यमिति, तत्रापि चोदकपात्रा ब्रीहयोऽत्रघातादिभिस्तण्डुलीकर्त्तव्याः ?
 उत व्रेशा अत्रैहा वा लोकसिद्धास्तण्डुला यहीतव्याः ? इति, तत्र चोदका-
 नुपहाय यूपस्य खले घालीत्य ब्रीहीणां च तण्डुलस्य यथासिद्धोपादाने
 हि चोदकपात्रा ज्वारादयो ब्रीहयस्तत्संस्काराश्च छेदनमथातादयो
 याधेरन् । किं च खले घाली यूपकार्यं भवतीति विधौ यूप-शब्दस्य यूपे
 तत्कार्यकरे यत्रमानशब्दस्येव प्रसरे गौणी कृति स्यात्, यूपस्य तु खले
 घालीत्वविधौ न गौणत्व, तस्मात्त्रादिरादय खले घाली कर्त्तव्या, ब्रीह-
 यश्च तण्डुलीकर्त्तव्या इति प्राप्ते यूप-यूपस्य खले घालीत्वमदुष्टार्थं विधी
 यते । खले घाल्यास्तु यूपस्य दृष्टार्थं पश्यन्पक्रमणात्, तस्मादयथासिद्धेव
 वादिष्यत्वादितरी वा खले घाली यूपकार्यं कुर्यात्, तण्डुलाश्च यथासिद्धा
 एवोपादेया, प्रकृतेः हि यूपस्य विधानात्प्रकृतिद्वयमुपादाय स्वयमेव
 हवि कर्त्तव्यं विहतावपि यत्र यपण चर्मादौ तत्रापि प्रकृतिद्वयं यहीत्वा
 स्वयमेव हवि कर्त्तव्यं तण्डुलेषु यपणस्यार्थाभावाच्चित्तौ न यपण
 कर्त्तव्यतावलेन प्रकृतिद्वयप्राप्तिः, प्राप्ते च प्रकृतद्वयोपादाने ब्रीहियश्च
 नियमः, तस्मान्लोकप्रसिद्धा एव तण्डुला व्रेशा अत्रैहा वा यहीतव्या ॥

खले घाल्या तस्योपादानं
 यानाधिकरणम् ।

सू० परेषां प्रतिषेधः स्यात् ॥ २१ ॥

यथासिद्धे खले घाल्युपादानात्त्रादिरादिकाष्ट बाध्यमिति स्थितम्
 अथ छेदनतत्तथादय मस्कारा कर्त्तव्या नेति सन्देहे चोदकानुपहा-
 द्भक्ष्यत्वाच्च कर्त्तव्या प्रयोजनभावात् न कर्त्तव्या, किंवा हि खले
 घालीशतृणीभूता निपातोच्छ्रिता तस्या छेदन तत्तत्र नियमनमुच्छ्र
 यण च नुत्तार्थमकर्त्तव्यम् ॥

खले वात्यां पर्यूहणादिसं-
स्काराणामनुष्ठानाधिकरणम् ।

सू० अर्थाभावे संस्कारार्थत्वं स्यात् ॥

३२ ॥

अथ यत्पर्यूहणपरिधुं हणपरिषेवनादि खले वात्यां सम्भवत्प्रयोजनं
यच्चादृष्टार्थम् अस्त्रनमोचनादि तत्खले वात्यां भवति नेति संशये न
भवतीति दूमः—कुतः यथार्यत्वात्तेषाम् इह चायूषे खले वात्यां यूपकार्यक-
रणानुष्ठानं पर्यूहणादि न कर्तव्यम् उच्यते—न यूपो नामैकः कश्चिदर्थो-
स्ति यदर्थोः संस्काराः किन्तु छेदनमोचनादिजन्यदृष्टादृष्टरूपाः संस्काराः
काष्ठे घर्तमाना यूपशब्दाभिधेया नियोजनस्याद्भूताः तत्र केषांचिज्जु-
पार्थानां लोपेऽप्यन्येषामनुष्ठानार्थानां निवृत्तौ नास्ति प्रमाणं, तस्मात्पर्यूह
णाऽस्त्रनादयः कर्तव्याः ॥

महापितृयज्ञे धानासु अ-
वघातानुष्ठानाधिकरणम् ।

सू० अर्थेन च विपर्यये तादर्थ्यात्त-
त्त्वमेव स्यात् ॥ ३३ ॥

महापितृयज्ञे श्रूयते “सोमस्य पितृमते पुरोडाशं पट्टकपालं निर्व्वपति
पितृभ्यो वह्निपदृभ्यो धानां पितृभ्योऽग्निष्यात्तिभ्योऽभिषा^१सायै दुग्धे मन्य”-
मिति तत्र धानासु हन्तिः कर्तव्यो नेति संशये विघातादकर्तव्यं, क्रियमाणे
हि हन्तौ धानात्वं विहन्येत सक्तवो भवेयुः तस्मादकर्तव्योऽवघातः, सत्यं,
अप्योत्तरकालं क्रियमाणे विघातः स्यात्, पूर्वे तु हन्तिं कृत्वा पश्चात्पाकः-
क्रियते क्रममात्रं बाधित्वा तथा न विहन्यते, न हि क्रमबाधे पदार्थाऽपि
बाधितव्यः, तदुक्तं “गुणलोपे च मुख्यस्य क्रिया स्यादि”ति तस्मात्कर्तव्यो
ऽवघात इत्येवं भाष्यकारेणाधिकरणं व्याख्यातं, तदिदमनुपपन्नं प्रकृतावपि
पूर्वमवघातः ततः पाकः तेन नास्ति क्रमविपर्ययासः, पुनरुक्तं च गुणलोपे च
मुख्यस्येत्यनेन न्यायेन । ये त्वादुः न क्रमो नाम कश्चिद्व्युक्तः श्चदार्थव्यतिरि-
क्तोऽस्ति यस्य एवावार्धं व्यवस्थापयामः, पदार्था एव हि वितताः प्रती-
यन्ते तेन केवलस्य क्रमस्य बाधासम्भवात्तद्बाधे पदार्थाऽपि बाधित
इत्यवघातो न कर्तव्य इत्येतच्चिराकरणाद्यर्थमिदमधिकरणम् । यत्तु विपर्ययो

१ अभिषान्याये दुग्धे मन्थमिति पाठस्तु समीचीनः ।

२ क्रियन्ते इति पा० ।

नास्तीति तत्राण्यहुः धानासु अपण कृत्वाऽवघातः प्रकृतौ च विपरीतमि-
 न्यसि विपर्यय इति यदि विपर्ययः कथं तद्वैधघातानुष्ठानं, न हि
 क्रमस्य पृथग्बाध सम्भवति सत्यं, न त्वत्र परमार्थतः क्रमबाध प्रकृतौ
 हि युतेष्वेव ग्रीहिव्यवघातः कृतः, तत्रापि श्रुतास्वेव धानास्यवघात इति
 नास्ति क्रमविपर्ययः प्रकृतावघातपर अपणम् इह तु विपरीतमित्येतावता
 विपर्ययवाचो युक्तिः । ननु धानावस्थाया इति क्रियमाणो विघातः कुर्यात्
 यथा न विघातो भवति तथा कुर्महे सकृदेवानभ्यस्तमवहननं क्रियते, न
 च भविष्यति विघात इति तदयुक्तं, सम्भवति हि पृथक्क्रमस्य बाधः, त
 एव हि पदार्थो अन्येनान्येन च क्रमेणानुष्ठानं शक्यते तेन क्रमस्य प्राह-
 तस्याभावेऽपि पदार्था न निवर्तन्ते । यत्तु अपण कृत्वाऽवघात इति तत् स्पृष्टं
 इति कृत्वा मर्यादात्माह । कार्य इति भाष्यविरुद्धं यद्यपि अपणोत्तरका-
 लेऽप्यवघाते विपर्ययो नास्ति युते द्वयेऽवघातकारणादिति तदप्यसार्थं,
 प्रकृतौ हि द्वे द्रव्यअपणे पुरोडाशअपण ग्रीहिव्यवघात च, तत्र धाना देव-
 तासम्बन्धात्पुरोडाशकार्यं वर्तन्ते न ग्रीहिकार्यं, प्रकृतौ च ग्रीहिविपर्ययोऽ-
 वघातो न पुरोडाशविषयः, तेन धानास्यपि सोदकपात्रेषु ग्रीहिव्यवघा-
 दातो न धानावस्थाया तत्र ॥ क्रियमाणे इतो क्रमविपर्ययः । व्यादेव
 धानासु वाऽवघातकरणे धानास्य विहन्येत । यत्तु सकृदेवावहनित्याम
 इति तथा सत्यप्राप्तकार्यमदृष्टार्यमवहननं स्यात्, प्रकृतिवत्तु सुपरिमो-
 कार्थोऽवघातः क्रियमाणो धानास्य विहन्यात्, तस्मान्नेवमधिकरणं युक्तं
 मिति यथावर्तिनः व्याख्यास्याम, न धाना उदाहरणं तत्रैव मन्य उदा-
 हरणं, तत्र पेपण अपणोत्तरकालमर्थोद्भवति तत्प्राकृतः ? मुताप्राकृतः ? मिति
 सशयः, प्रकृतौ पाकात्पूर्वं पेपणं पाकार्यं भवति न ह्यसति पेपणे पुरोडाश-
 नियतैकं पाकः कर्तुं शक्यते, तेन पाकार्यं पेपणं मन्ये तु विनैव पेपणे
 न भर्जनरूपः पाकस्तदनुसावस्थायामिव कृत इति लुप्तार्थं प्राकृतं पेपणं
 निरस्य भर्जितेषु तद्वद्वेषु सकृत्पावापादनाय लौकिकं पेपणमधर्मकं कर्त-

व्यमिति प्राप्ते ब्रूमः—न प्रकृतौ पाकायै येषां द्वितीयाश्रुत्या येषां
अप्येवं नोभयमपि हविरर्घ्यम्, अर्योत्तु तयोः पूर्वं येषणम् इह त्वयोदेव पश्चा-
त्क्रियत इति क्रममात्रमन्यत्, न च तदन्यत्वे पदार्थान्यत्वं तस्मात्प्राकृत-
मेव येषणमिति कर्त्तव्याः येषणधर्माः ॥

इति शास्त्रदीपिकायां दशमस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

अथ तृतीयः पादः ।

पयसादौ सामिधेयादि
प्राकृतेति कर्त्तव्यतानुष्ठानाधि-
करणम् ।

सू० विष्कनौ शब्दवत्त्वात्प्रधानस्य गु-
णानामधिकोत्पत्तिः सन्निधा-
नान् ॥ १ ॥

आनीयोमीयपणौ श्रूयते “एषादश प्रयाजान् यजती”ति तथा
चातुर्मास्येषु नव प्रयाजान् यजति तथानुयाजानि”ति तथा वायस्ये पणौ
हिरण्यगर्भः समवर्त्तताय इत्याधारमाधारयतीति एवमन्यत्रापि यत्र
प्राकृतमङ्गमप्राकृतगुणयुक्तं श्रूयते तदुदाहृत्य विचार्यते किं तत्र चोदकेन
प्राकृतीति कर्त्तव्यता प्राप्यते न वे? नि तदर्थे निबं विचार्यते किमेतैर्गुण-
विशिष्टप्रयाजादिविधिः? उत प्रयाजाद्यनुवादेन गुणमात्रविधि? रिति
तत्रातिदेशेन पदार्थानां न स्वरूपतः पर्युपस्थापनमस्ति प्रकारमात्रा-
तिदेशात्, अतो नातिदेशमाप्त्यङ्गीकरणेन गुणविधिः सम्भवति तस्मा-
त्सङ्ख्यादिविशिष्टाः प्रयाजादय एवात्र विधीयन्ते, एवं च धात्वर्थ-
विधानाच्छ्रुत्यनुषङ्गो भवति, ते च प्रयाजादयः प्रकृतौ कृतोपकारा विष्कनौ
श्रूयमाणा एहमेधीवाज्यमागवदतिदेशं निरुन्धन्ति तस्माच्च प्राकृतीति-
कर्त्तव्यताऽतिदिश्यत इति प्राप्ते ब्रूमः—प्रकारद्वारतः प्राप्ते रतिदेशेन कर्मणां
तान्यनूद्य गुणः शक्यो विधातुमिति तद्विधिः ॥ न च सत्यां गतौ न्याय्यं
विशिष्टविधिगौरवम् । वाक्यार्थविधिदोषश्च समानः पञ्चयोर्द्वयोः ॥ योऽपि
हि श्रुत्यर्थविधिलिप्सया धात्वर्थे विधित्सति तेनापि गुणधादस्याप्रमा-
दपाठादवश्यं वाक्यार्थविधिर्ङ्गीकर्त्तव्यः, तथा सति तत्र प्रकृतौ विधौ

भात्यर्थानुवादेनानेकविधिरिजिहीर्यया प्रकारद्वारा प्राप्तिमालोक्य तदनुवादेन विधिगुणमात्र विधौ, तस्मादेवजातीयकेषु सहमेधीयन्यायाभावादस्त्वितिदेशः ॥

वायव्यपथो हिरण्यगर्भ
इत्यादिमन्त्रस्यान्तरस्मिन्वाधारे
गुणत्वाधिकरणम् ।

सू० हिरण्यगर्भे पूर्वस्य मन्त्रनि-
ज्ञान् ॥ २ ॥

वायव्ये पथौ श्रूयते "हिरण्यगर्भेऽसमवर्तताय" इत्याधारमाधारयतीति तस्माद्वैतानुवादेन मन्त्रविधिरिति स्थित, प्रकृतौ च द्वावाधारी पूर्व प्राजापत्यो ऽमन्त्रकश्च, उत्तरस्तैन्द्र समन्त्रक, तद्विदुः किं पूर्वस्याधारस्य मन्त्रविधिः ? उत्तोत्तरस्येति सश्रये मन्त्रस्य प्रजापतितिल्लत्वात् "प्रजापतिर्वै हिरण्यगर्भे प्रजापतेरनुदपत्वाये" इति च वाक्यशेषोऽप्यस्येति पाप्मे दूम पूर्वस्मिन्मन्त्राभावाच्च मन्त्रकार्यमस्ति तत्र मन्त्रविधौ मन्त्रकार्यमप्राकृतं कल्प्यं स्यात्, उत्तरत्र तु प्रकृतावेव मन्त्रविधानादस्ति मन्त्रनियमजन्यमदृष्टं तत्र मन्त्रविधानं सुकरं मन्त्रलिङ्गं त्वेन्द्रेऽप्यविशिष्टमिति दर्शयत् भाष्ये वाक्यशेषोऽपि प्रज्ञाना पति प्रजापतिरित्येवमिन्द्र एवोपपन्न, यो^१ हि यत्तु छात्र प्रजापति स एवेन्द्र इति चैकत्वादुपपत्तिर्यौक्यशेषस्य पूर्वाधारस्य बाह्यत्वैवामन्त्रत्व दृश्यते न स्वाहाकारो न मन्त्र इति तस्मादुत्तरस्य मन्त्रः ॥

वातुर्मास्यपु बोमेत्याद्या
हमनिय जनया वाक्यगुण
विधित्वाधिकरणम् ।

सू० सत्कारे तु क्रियान्तरं तस्य वि-
धायकत्वात् ॥ ३ ॥

वत्कारे वाजिन^१नमासादयति परिधौ यत्तु नियुज्यते"त्यत्र सश्रय क्रिमवाकृतमासादनान्तरं नियोजनान्तरं वा दृष्टार्थकमुत्कारपरिधिविधि विशिष्टं विधीयते ? उत प्राकृतयोरवार्त्तभाषानपक्रमणदृष्टप्रयोजनयोहत्कारपरिधिविधि ? इति तत्र तीव्रव्याख्यातुल्लत्वाच्चेत्कारस्य परिधेरवा

१ प्रकाटारप्राप्तिमालोच्येति वा ।

२ योऽपि यत्तु वाय इति वा ।

३ उत्करे वाजिनमासादयति इति वा ।

णीयत्वाच्च दृष्टकार्यमासादनं, नियोजनं च शक्यं कर्तुम् अतो ऽप्राकृतकार्यमन्यद्विधीयते, एवं च धात्वर्थविधानाच्छ्रुत्यनुपहः, अन्यथा वाक्यार्थविधिः स्यादित्येवं प्राप्ते ब्रूमः—न सम्भवति गुणमात्रविधौ विशिष्टविधिर्युक्तः साधारणश्च वाक्यार्थविधिः गुणस्यावर्जनीयत्वात्, अतः प्राकृतयोगुणविधिः, न चाशक्यता पृथग्वातामुत्कारणस्य स्यविमानं च परिधेताश्रित्य प्राकृतकार्यसम्पादनात् ॥

अग्निवचने प्राकृतयेकतो-
भषदीहादूतीनाममुष्ठानाधि-
करणम् ।

सू० पङ्भिर्दीक्षयतीति तासां मन्त्रवि-
कारः श्रुतिसंयोगात् ॥ ४ ॥

अनौ प्रकृतितो दीक्षाऽऽहुतयः पट्प्राप्तास्तासां च पयमन्त्राः प्रकृतित एव प्राप्ताः “आकून्थै प्रयुञ्जे ऽतये स्वाहे” त्यादयः आनामपरे पयमन्त्राः “आकूतिमग्निं प्रयुञ्जं स्वाहे” त्यादयः, ते च दीक्षार्थतया प्रितियुक्ताः पङ्भिर्दीक्षयतीति दीक्षाहुतीनां चाध्यापः श्रूयते “द्वादश जुहोती”ति, सत्र संशयः किं वैकृतैर्मन्त्रैः प्राकृता बाध्यन्ते समुच्चयन्ते वे? ति, सत्र प्रत्यक्षपाठेन प्रत्यक्षवचनेन च “वैकृताः प्राकृतान्मन्त्रान् बाधेरन्नेककार्यतः । यद्यपि द्वादश जुहोतीति वचनाद्वैकृतानामध्यासः तथाऽपि वैकृतानामेव प्रत्यक्षवचनविहितानां षोडशप्राप्तप्राकृतमन्त्रबाधेन होमाङ्गत्वात्तेरेवाभ्यस्तेर्द्वादशापि होतव्या इति प्राप्ते ब्रूमः—न प्रत्यक्षेण वाक्येन होमार्थे वैकृताः श्रुताः । दीक्षार्थताबलात्तेषां होमाङ्गत्वं प्रकल्प्यते ॥ सकृत्प्रयोगमात्राच्च तादर्थ्यमुपपद्यते । वैकृतैः प्राकृतास्तस्मात्समुच्चयेन न बाधनम् ॥ पङ्भिर्दीक्षयतीति दीक्षार्थता श्रुता सा च स्वाहाकारलिङ्गानां होमद्वारेणेति दीक्षार्थत्वासिद्धये होमाङ्गता कल्प्यते सकृत्प्रयुक्तैरेव च पट्सु होमेषु दीक्षार्थतासिद्धेर्नाभ्यासे प्राकृतबाधे वा प्रमाणमस्ति, तेनाभ्यासवशेन होमानां द्वादशत्वान्मन्त्राणामपि प्राकृतवैकृतानां समुच्चयः ॥

पुनराधानेन्याधानदक्षि
णाया निवृत्त्यधिकारणम् ।

सू० अग्न्याधेयस्य नैमित्तिके गुण-
विकारे दक्षिणादानमधिकं स्या-
द्वाक्यसंयोगात् ॥ ५ ॥

अस्ति पुनराधेयं तज्ज्ञान्याधेयधर्मकं तत्र श्रूयते "पुनर्निष्कृतो रघो
दक्षिणा पुनरुत्सूत वास" इत्यादि सेवं दक्षिणा क्रिमग्न्याधेयस्य दक्षिणा
नामैका देयेत्येवमादीना निवृत्तिकारणं न चेति चिन्तायां सत्यप्येककार्यत्वे स-
त्तनादुभयोर्देदातीति समुच्चयप्राप्तावुच्यते विध्यवश्याद्विध्यन्तरादपत्या-
ज्यास्य समुच्चयविधायकसामर्थ्यादुत्तिष्ठयोरश्चानत्यर्थत्वमनेककार्यत्वेनैकका-
र्यत्वाद्देहकृताभिः प्राकृतोनां बाध कथं पुनरुभयोर्देदातीति निर्देश-उच्यते
कृत्वा ह्यग्न्याधेयं पश्चात्पुनराधेयं क्रियते तेन पूर्वदत्तस्य प्रति दीयमानापे-
क्षयोभयदाननिर्देशः ॥

आयपणे वासोऽग्रहा-
भ्यामग्न्याहार्यस्य निवृ-
त्त्यधिकारणम् ।

सू० वासो वत्सं च सामान्यात् ॥ ६ ॥

"आयपणे वासो दक्षिणा वत्सः प्रथमज्ञो दक्षिणे"ति श्रुतं वासो
वत्सं समानकार्यत्वात्प्राकृतस्याग्न्याहार्यस्य निवृत्तकमिति सिद्धमेवातर-
सिद्धयै प्राप्यते ॥

आयपणे वासोऽग्रहाभ्यामग्न्या-
हार्यधर्मानुद्धाभाधिकारणम् ।

सू० अर्थापत्तेस्तद्धर्मा स्यान्निति-
त्ताख्याभिसंयोगात् ॥ ७ ॥

अग्न्याहार्यकार्यापत्तेर्वासावत्सन्तुष्टुमोत्तमेत इत्येतदपि प्राप्ति-
मूर्तमेव ॥

आयपणे वत्से पाकोऽग्न्या-
धिकारणम् ।

सू० दाने पाकोऽर्थसत्त्वः ॥ ८ ॥

अग्न्याहार्यप्राज्ञो वत्से कर्तव्यो ज्ञेति संशये चादकानुग्रहाय
पश्या वत्सन्तदीर्य मास दक्षिणात्वेन देयमिति मन्यते, श्रुतान् वत्सद्रूप्य

१ आग्न्याधेय इति वा ।

२ चिन्ताया सत्या सत्यप्येककार्यत्वे वा ।

३ न भवति इति वा ।

पाकेन नश्येत, अशुत च मास दीयेत, वत्स-शब्दे वा मासलक्षणार्थः
स्यात्, न चैतच्चाप्य, तस्माच्च वत्सपाकः ॥

आपण्ये वाससि पाकाभा
वाधिकरणम् ।

सू० पाकस्य चान्नकारितत्वात् ॥ ८ ॥

अथ वाससि पाकः स्यावेति सशये विरोधाभावात् पच्येत प्रयोज
नाभायाः स्यपाकः, प्रकृतौ हि दक्षिणभूतावसपत्यर्थं पाको नादृष्टार्थः
तस्माच्च वाससः पाकः ॥

आपण्ये वासोऽपत्येति
पाकाभावाधिकरणम् ।

सू० तथाऽभिधारणस्य ॥ १० ॥

अभिधारणमन्वाहार्थधर्मः किं वासो वत्से कर्तव्यं, नेति प्रकृता
वदृष्टार्थत्वाद्विहाविरोधात्कर्तव्यं, नैव, स्वादिमार्थं हि तददृष्टेनैव प्रकृता
वचनानामुपकरोति न च वासोऽवत्सयो स्वादिमा प्रयोजनमस्ति, अतोऽ-
भिधारणनिश्चितीति ॥

ज्योतिष्टोमे गवामेव द्वाद
शशतस्य दक्षिणात्याधिकार
णम् ।

सू० द्रव्यविधिसन्निधौ संख्या तेषां
गुणत्वात्स्यात् ॥ ११ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते 'गौश्चाश्वाश्वाश्चतश्च गर्दभाश्चाजाश्चाव
यश्च व्रीहयश्च यवाश्च तिलाश्च भावाश्च तस्य द्वादश शत दक्षिणे'ति,
तत्र सशयः किमेकैकस्य गवादेर्द्रव्यस्य द्वादशशतसङ्ख्या? उक्तैकस्य यस्य
कस्य द्वित? अथ वा मापाणाम? आहोस्वित्सर्वे सहिते सम्पाद्या? किं
वैकजातीयस्यैवानियमेन? यद्वा यजुना? तत्रापि किमतियमो? ऽथवा गवा?
मिति तत्र तस्येति पृच्छन्तेन गवादीनि प्रधानत्वेनोपदिश्य तद्रूपभूता
सङ्ख्या विधीयमाना प्रतिप्रधानं सम्बध्यते, अतः प्रत्येकं द्वादशशतमिति
प्रथमं पक्षः, नात्र गवाद्युद्देशेन सङ्ख्या विधीयते, न ह्येकेन वाक्येन गवा
दीनां दक्षिणात्वेन विधानं तदङ्गत्वेन च सङ्ख्या विधानं सम्भवति,
तस्माद्गवादीनि द्रव्याणि सङ्ख्या च दक्षिणायां सम्बध्यन्ते सोभयविशिष्टा
विधीयन्ते तत्रैकस्मिन्द्रव्ये निविष्टायां सङ्ख्यायां तद्विशिष्टा दक्षिणाऽनु

१ प्रयोजनाभावाच्च पाक इति पा ।

२ प्रधानत्वेनादिश्य पा ।

द्वितीया भवति, तस्मादेकस्य सङ्ख्या तत्राप्यनियमः विशेषाभावात् । यद्यपि
मावाणां स्यादानन्तर्गता नैतदपि युक्तं च-शब्दश्रुत्या ह्यन्यसंहिता मावा
निर्दिष्टाः तेनान्यसंहितानां मावाणां सङ्ख्या तेषां च बहुव्यक्त्येति
प्रतिनिर्देशासम्भवात् तस्येति तु क्रतुनिर्देशोऽङ्गीकर्तव्यः । यद्वा गर्वादिम-
माहाराभिप्रायः तस्येत्येकवचनं यद्वा च क्रतुनिर्देशः तत्रा यद्यपि च-शब्दो
न स्यात्तथाऽपि गवादिद्वयविशिष्टा द्वादशशतसङ्ख्या विशिष्टा च दक्षिणा
युता संहितानि च गवादीनि दक्षिणा नैकैकमतेन दक्षिणा परिच्छेदिका
सङ्ख्या सर्वेषु संहितेषु निवेष्टुमर्हति, तस्मात्सर्वव्याप्या सङ्ख्या, नैव
न हितस्येति शब्दो वाक्यगतेन द्रव्येण सम्बन्धः तत्रमानः प्रकृतिविशेषस्य
कुर्वचप्रकृतेन क्रतुना सम्यग्यमान्येण्य चावलम्ब्यते, तस्मात्तस्येति गवा-
दीनां निर्देशः तत्रैकवचनान्तत्वाच्च संहितानां सर्वेषां निर्देशः । नापि
समाहारस्य तस्याशङ्कत्वात् ॥

अत्र त्वेकजातीयकस्य, तत्राप्यनियमो विशेषाभावात् । यद्यपि
पशूनामेव न गवादीनां तेषामाठ्ठाद्विपरिमाणान्तरापेक्षया सङ्ख्या
व्यवहारो लोके न स्वल्पतः भृतिस्थाभावादिति दर्शितं भाष्य, यत एव
मापेरष्यनन्तर्गते सम्बध्यते, यतः पशूनामेव, तत्राप्यनियमोऽविशेषात्, एक
वदमानत्वाच्च तस्येति न बहुवचननिर्दिष्टानां मावादीनां निर्देशः । अत
गवाजायीनामपि न निर्देशः गवादीनां चत्वारि परिशिष्टानि तत्र प्रक्षेप
ककारवत्त्वादर्शितं बहुलानुसृष्टत्वाच्च गवा निर्देशः, तेनायमर्थः गवादिद्व
याणि तत्र च तस्य गोद्वादशशतं दक्षिणेति तस्माद्गवामेव सङ्ख्या ॥

विभक्त्यैर्माद्विधायां सू० तच्च दानं विभागेन प्रदानानां
दानाधिकार्यम् । पृथक्त्वात् ॥ १२ ॥

किमेवा दक्षिणा अस्त्विग्न्यो विभक्त्याविभक्त्य वा देया? किमविभ-
क्त्यैव? उत विभक्त्यैव? इति सशये विशेषाश्रयणादनियमः । अथ वा “अस्त्वि-
ग्न्यो दक्षिणा वदाती”ति दानाङ्गत्वेन अस्त्विग्न्युत्पत्त्यस्य विधितस्यत्वादपि-
भक्त्यैव संहितेभ्यो देया न विभक्त्यैकैकस्मै बहुवचनविरोधादिति माप्रेऽभि

धीयते—“अस्त्विहोपक्रियायै न दानमेतदिति स्थितम् । तेन तेषां प्रधानत्वा-
द्वृत्तत्वं न विवक्षितम्”, अतः प्रतिप्रधानावृत्तेरैकस्यैव तद्दानं, न चानियमः
आनमनार्थं हि तद्दानं, यदि च दीयमानं द्रव्यमात्मोपयोगतमं भवति
तेन तेषामानतिर्नान्यथा तेनात्मीयं द्रव्यमृत्विजामुपयोगतमं कुर्यादिति
दानविधेरर्थः, विभज्य च ददता सम्पूर्णं तदनुष्ठितं भवति परिपदे तु
ददता न तत्सम्पूर्णमनुष्ठितं स्यात्, पुनर्विभागापेक्षत्वात्तेषामुपयोगस्य “तु
योषो विश्ववेदा विभज्जत्वि”ति च मन्त्रवर्णस्यापातिकत्वात् छागन्याये-
नापि सिध्यति विभागः, यत्र स्विकमेव द्रव्यं दत्तिणा यथा “धेनुर्दत्तिणा,
ऽन्याहार्यो दत्तिणे”ति तत्र विभागासम्भवादविभक्त्यैव दानम् ॥

उपोतिष्ठोमे समाख्यानुसारेण
दत्तिणाविभागाधिकरणम् ।

सू० समं स्यादश्रुतित्वात् ॥ १६ ॥

स्थिते विभागे चिन्त्यते किं समो विभागः स्यात्? द्रुत प्रयासानुहपो-
ऽथवा समाख्यानुहप? इति, विशेषाश्रयणात्साम्ये लोकवद्वा प्रयासानुहप्ये
प्राप्ते द्वादशाहे दीक्षा क्रमसाक्यगताह्यादिसमाप्यानात् ब्राह्मणाच्छंसि-
प्रभृतीनां तदनुहपो विभागः प्रकृतावधायसीयते ॥

भूर्नामैकादशे “तस्य धेनुः” इत्यनेन
कस्यकतुवद्विषयाभाधिक्तरणम् ।

सू० तस्य धेनुरिति गवां प्रकृतौ
विभक्त्येवोदितत्वात्सामान्या-
त्तद्विकारः स्यादथेष्टिर्गुण-
शब्देन ॥ १७ ॥

यद्यं प्रकृतौ दत्तिणास्थितिर्निहपिता, तस्यां हि निहपितायां विह-
तिषु बाधायाधविचारः मुखेन वर्तित्यत इतोदानो बाधावधौ विधा-
यते, अस्ति भूर्नामैकादशः “यथैष भूर्धेवदेवन्तस्य धेनुर्दत्तिणे”ति, तत्र संशयः
किं धेनुर्गवामेव विकारः? उत सर्वस्य गवाश्वादे? इति, तदर्थमिदं विचार्यते
किं गवादीनां प्रत्येकं दत्तिणास्त्वम्? उत सहिताना? इति, तत्र प्रत्येकं दत्ति-
णात्वं न्याय्यं, कथं गवादिशब्दा जातिवचनाः दत्तिणा-शब्दे गुणवचनाः,
स हि भृतित्वेन गुणेन वर्तते, जातिगुणयोश्च जातिविशेष्यत्वेन गुणस्तु
विशेषणत्वेन नीलमुत्पलं शुक्रो गौरित्यादिषु सार्वजन्यमीतत्, यच्च विशेष्यं

तत्प्रधानमेव अतो गवादीनां प्राधान्यं प्राधान्यात्तेषां गुणभूता दक्षिणा
प्रत्येकमेतैः सम्बध्यते गवाद्यो दक्षिणाकृपाः कार्या इति, एव बहुपु
दक्षिणामु यस्याः कस्याश्चित्स्थाने निविष्टमानाया धेन्या दक्षिणात्यमुप-
पन्नं, तत्र गोलिङ्गेन धेनुत्वेन यथा निर्दे^१तिर्गम्यते, तस्माद्गवामेव निर्दे^१तिका
धेनुर्नाश्यादीनामिति प्राप्ते ऽभिधीयते "गवादीनां प्रधानत्वे दृष्टं नास्ति
प्रयोजनम् । अस्मिन्गानमनार्थो तु दक्षिणा समयोजनम्" ॥ यदि सद्व्योपसर्ज-
नत्वेन दक्षिणोच्येत ततो गुणवचनस्यादाययभूतगवादिद्वयगतवचनप्राप्ते-
गवादीनां बहुस्यादक्षिणा-शब्दे बहुवचनान्तः स्यात्, गुणवचनशब्दस्य
व्याकरणे परोपसर्जनार्थत्वात्प्रधान्ये तु नैव देवो भवति, तथा हि
यदा ऽनतिक्रान्तदक्षिणेत्युच्यते एका चानितिरिति तदुपाधिको दक्षिणा-
शब्द एकवचनं लभते, गवादीनि तु तत्र विशेषणानि, न च विशेषणवशेन
विशेष्ये सङ्ख्या सम्भवति यथा ऽभिधीयते देवतेति तेनानेकगवाद्यात्मिकैका
दक्षिणा विधीयते, गवादिद्वयया च भूत्या दृष्टं प्रयोजनमस्मिन्गानमन
भूतिरूपसंस्कारैर्गवादिभिर्नोति दृष्टं, तस्मादेका दक्षिणा गवाद्यात्मिका
प्रकृता विहृतैः धेन्यात्मिका ज्ञातेति समस्तगवादिनिश्चिती ॥

यस्य सोममण्डरेषु दत्ता-
वै। एका नाम् दत्तादना मे-
गतसङ्ख्यायाभावात्करणम् ।

सू० एका पञ्चेति धेनुवत् ॥ १५ ॥

"यदि सोममण्डरेषु रेका वा दक्षिणा दद्यादभिदग्धे सोमे पञ्च वा
दद्याद" इति श्रुतम्, तत्र सद्यपि किमेका पञ्च यथा निर्वर्तिका किं वा
सर्वस्य दक्षिण्यमिति, तदर्थमिदं विचार्यते किमेका दद्यादिति सम्बन्धः ?
वर्तिका वा ? इति तत्र 'द्वितीयाश्रुतिसामर्थ्याद् ददाति क्रियया ऽन्यथः । एका
पञ्चभिरवातः सर्वं देयं निर्वर्तते ॥ उच्यते ददातिमद्वृतौ सत्यां गोशब्दे
लक्षणा भवेत् । पात्रिको वा ऽनुवादः स्याद्विधौ वाच्यं तु भिद्यते ॥ बहुषु
गवादिषु सोदकप्राप्तेषु एका दद्यादिति विहितं किं तदेकमित्यनिर्द्वेगा-

१ निर्देतिर्गम्यते इति वा ।

२ निर्वर्तिका इति वा ।

छोदकप्राप्तेषु यत्किंचिदिति गम्यते तत्र गामित्यस्त्रादीनामप्युपलक्ष-
णार्थं स्यात्, गौरपि वा यत्तं प्राप्तेः शक्तिरनुवादः स्यात्, न चैतदुभय-
मपि न्याय्यम् । अथ त्वेकां दद्यात्तां च गामिति विधीयते ततः प्राप्तक्रिया-
ऽनुवादेनानेकार्थविधानाद्वाक्यं भिद्येत, यदि तु गां दद्यादिति गौरस्य
दक्षिणा दाने विधीयते ततस्तस्याश्चोदकप्राप्तौ च द्वादशशतसङ्ख्या परि-
च्छेदिका प्राप्तेति पञ्चैकशशतशतशतैका स्याता विधाने वाक्यभेदः, अथ
धेनुवद्विषयितैकसङ्ख्या गोविधानादेकशब्देऽनुवादः तथाऽप्यानर्थक्यं पञ्च-
शब्दस्त्वननुवाद एव, तस्माच्छब्दानर्थस्यपरिजिहीर्षया श्रुतिलक्षणमपि
क्रियासम्बन्धमविधाय वाक्यनिरूपणो गोसङ्ख्यासम्बन्ध एव विधीयते । यद्वा
भयतु सङ्ख्यायोर्दानेनैवान्वयः तथाऽपि ते प्रातिपदिकाभिहितसङ्ख्यात्व-
साम्याद्द्वादशशतसंख्यास्याने निविद्येते, सा च पक्षतो गोपरिच्छेदनेवोप-
हृत्यतीति तत्स्यानर्थकिते एकपञ्चसत्ये गामेव परिच्छिन्नातामित्यस्त्रा-
दीनामनिश्चिः ॥

साक्षात्के विप्रत्वेन सर्वेषां
क्रियादीनां बाधाधिकरणम् ।

सू० विप्रत्स्य ॥ १६ ॥

विप्रत्सः साण्डः सोमकृषण इत्यत्र तु साण्डानुवादेन विप्रत्स-
विधौ सत्यानीदामीषादिष्वपि प्रसङ्गात्सोमकृषण एव विप्रत्सो विधीयत
इति सर्वाणि क्रयद्रव्याणि निवर्तन्ते इति विशेषः ॥

अथमेधे प्राकाशाविश्वनेना
ध्यर्पुभागवाधाधिकरणम् ।

सू० प्राकाशौ तथेति चेत् ॥ १७ ॥

अथमेधे श्रूयते “प्राकाशाध्यर्पेण ददाती”ति, तत्र संशयः किं प्रा-
काशौ हत्वस्य क्रयद्रव्यस्य निवर्तकोऽदत्ताध्यर्पुभागस्य निवर्तका-
वि०ति, यदि प्राकाशौ ददातीति सम्बन्धः ततः हत्वस्य, अथ प्राकाशाध-
ध्यर्पेण इति ततस्तद्वागस्येव तत्र “तदानन्तर्पेसमाप्तं बाधित्याऽध्यर्पुस-
ङ्गम् । द्वितीयाश्रुतिसामर्थ्याद्ददातीति क्रियान्वयः ॥ दानस्य चोदकप्राप्त-
मुद्दिश्यते न चोद्देश्यमध्यर्पुणा शक्यं विशेष्यं, तस्मादध्यर्पं मुद्दिष्टे इत्येवम-
ध्यर्प-शब्दं कर्षाविवृत्त्यदमात्रे व्याख्याय दानमात्रे प्राकाशविधिरिति

हस्तुनिवृत्ति, उच्यते ऽध्ययसम्बन्ध एव प्राकाशयोरिह विधीयते, अथवा
पूर्वे दान द्वाभ्या विशेषितम् आध्ययं-शब्दस्यानर्थक्यप्रयास दानमात्रे वि-
धानम्, अतः क्रियान्यथनिमित्तो य परवात्तन सम्प्रदानस्याध्ययोः सम्प्र-
देयभूतयोश्च प्राकाशयोरिति सम्बन्धः स एव विधीयते? अथ वा ऽध्य-
यं-शब्दस्यानर्थक्यपरिजिहीर्षयेषु दानान्तरमेवापूर्वमध्ययुवाकाशविशिष्ट-
विधीयते तेन च दृष्टार्थत्वादध्ययानसिद्धिस्तद्वाग प्राक्तनो निवर्त्तत
इति न हस्तुनिवृत्तिः ।

उपहृत्य अथयेन कृत्य
पुनराविष्यत्य आधाधिक्य-
यम् ।

सू० धेनुवच्चाश्वदक्षिणा स ब्रह्मण
इति पुरुषापनयो यथा हिर-
ण्यस्य ॥ १८ ॥

उपहृत्यो निवृत्त दत्तुपहृत्यसञ्जकमेकाह विधाय श्रूयते "अथ
श्यावो दक्षिणा स ह्यनिरुक्त स ब्रह्मणे देय" इति, किमयमश्वी प्रत्यभा-
गस्य निवर्त्तकः किं वा हस्तुस्य क्रतुदाविष्यत्योः? इति तत्र ब्रह्मणे देय
इति वचनात् ब्रह्मणे दीयमानस्तत्प्रेषानति कुत्रेतिद्वागमेव निवर्त्तयति
प्राकाशवदध्ययभाग पुरुषान्तराणां तानस्य चैवोदकप्राप्त दाविष्य-
दातश्रमेवेति प्राप्ते भूमे द्वे ह्येते वाक्ये क्रतुसयुक्तमेकम् अथ श्यावो
दक्षिणेति पुरुषसयुक्तमपरं ब्रह्मणे देय इति तत्र पूर्वैव वाक्येनास्मिन्
क्रतावश्ये दक्षिणेत्यश्वेनानति कार्येति विहिते यदन्यदस्मिन् क्रतौ चोद-
केनानत्यर्थतया प्राप्ता तत्सर्वं धेनुव्यायेन निवर्त्तते स चाश्व क्रतौ भृति-
त्वेन विहित सर्वस्वैजा दातव्यं प्राप्ते सन्तुष्टिर्वा वाक्येन पुरुषान्त-
रेभ्योऽपनीय ब्रह्मणे दीयते तेन पुरुषान्तराणां विनैव दक्षिणया प्रकारा-
न्तरैरानति कर्त्तव्येति हस्तुनिवृत्तिः ।

अतपेये सोमचमसे कृत्य
क्रतुदाविष्यत्य आधाधिक्य-
यम् ।

सू० तथा च सोमचमसः ॥ १९ ॥

अतपेये श्रूयते चोदुम्बार सोमचमसो दक्षिणा सप्रियाय स-
गोत्राय ब्रह्मणे देय इति, तत्र पूर्ववत्सश्वपूर्वोदात्तरपता, का पुनर्विशेषा-
शुद्धा पूर्वैव द्वे एव वाक्ये इह त्वेकीमिदं वाक्यम् अतः प्रथमं क्रतुसयोगा-

भावाद् ब्रह्मभागत्यैव निवृत्तिरिति विशेषा शङ्का, यदप्येकं वाक्यं तथाऽपि दक्षिणासंयोगात्सर्वनिवृत्तिरिति केचिदेवं वर्णयन्ति न त्वेतदुक्तम् अत्रापि द्वे एव वाक्ये सोमचमसो दक्षिणेत्येकं स ब्रह्मणे देय इत्यपरं स्पष्टमेवातो नायं विशेषः, सिद्धान्तोऽप्युक्तः सति ह्येकवाक्यत्वे ब्रह्मभागत्यैव निवृत्तिः स्यादिति वक्ष्यामः, तस्मादेवं वक्तव्यम् अत्र हि केषां चिद्विधिनाद्रव्याणां प्रतिषेधः श्रूयते असौ सत्यां प्राक्तो घटसं तस्मात्तुनं सोमचमसः स र्वस्यानिवर्तक इति विशेषाशङ्का सोमचमसस्तुत्यर्थोऽयमर्थवादो यत्पशून् दद्यात्सोऽनुतं कुर्यादित्यादौ प्रतिषेधः तस्मात्पूज्यत्वसर्वनिवृत्तिः ॥

सोमचमसेन कृत्वा दक्षिणा
पुरुषान्ताद्यैर्वाधाधिकरणम् ।

सू० यदि तु ब्रह्मणस्तदूनं तद्वि-
कारः स्यात् ॥ २० ॥

सू० “ सर्वं वा पुरुषापनयात्तासां क्रतुप्रधानत्वात् ” इदं सूत्रद्वयं पूर्वा-
तरपक्षप्रयोजनरुच्यनार्थत्वेन व्याख्याय पुनरन्यथा व्याख्यातं सोमचमसो ब्र-
ह्मणे दक्षिणा देय इत्येकमिदं धारयामि कृत्वा चिन्त्यते यद्वैकं वाक्यं
तदाऽपि किं कृत्स्नस्य क्रतुद्राविण्यस्य निवृत्तिः? उत ब्रह्मभागत्यैव? इति
दक्षिणासंयोगात् दक्षिणायाश्च चोदकेनैकस्याप्राप्तत्वात्तत्संयुक्तरचमसः
सत्यपि ब्रह्मसंयोगे कृत्वा दक्षिणां निवर्तयेत्, इतरथा हि ब्रह्मभागे दक्षि-
णावयवे दक्षिणा-शब्दो लक्षणया स्यात्, तस्माद्विधिसंयोगात्क्रतुनि-
वृत्तिः, ब्रह्मसंयोगाच्च पुरुषान्तरापनय इत्येवमुत्सूचं पूर्वपक्षं कृत्वा यदि तु
ब्रह्मण इति सिद्धान्ते वर्णयितव्यम् एकवाक्यत्वे ब्रह्मभागत्यैव निवृत्तिः
ब्रह्मणे दक्षिणात्येन सोमचमसो देय इति न त्वत्येकं वाक्यं सोमचमसः
क्रतोद्विधिना नान्यत्सोऽपि तु ब्रह्मणे देयो नान्येभ्य इत्यर्थेद्वयं शक्नोति विधातुं
भिद्येत हि तथा वाक्यन्तस्माद्विधिनावयवे ब्रह्मभागे दक्षिणा-शब्दमङ्गी-
कृत्य तत्रैव सोमचमसोविधातव्यः । किं च दक्षिणा-शब्दोभूतिवचनः स
च कर्मोपेतयाऽपि प्रयर्तते यस्मिन् कर्मणीयं भूतिरिति, कर्मोपेतयाऽपि प्रयर्तते
यस्य पुरुषस्य कुर्याणम्येवं भूतिरिति, तद्विह यदि द्वे वाक्ये ततो यत्-
पुरुषविशेषासंयुक्तं तत्प्रकरणात् क्रतुना सम्यध्यमानं कृत्योपेत्यैव दक्षिणास्यं

चमसस्य विदधत् क्रतुगतं कृत्वा दातव्यं निवर्त्तयेद्, यदा पुरुषविशेष-
समुक्तमेव वाक्यं तदा तदपेक्षयैव दक्षिणास्य चमसस्य विदधत्तद्वागमेष
निवर्त्तयति, तद्वागमश्च यद्यपि क्रत्वपेक्षया दक्षिणावपसस्तथाऽपि ग्रन्थापे-
क्षया भृतित्वात्सुख्यैव दक्षिणेति न लक्षणामसङ्गः तस्मादेकशक्यत्वे ग्रन्थ-
भागस्यैव निवृत्तिः सत्रे वा पुरुषापनयादिति कृत्वा चित्तोद्घाटनम् ॥

वाजपेये रथस्य भाग
निपातकर्ताधिकारश्च ॥

सू० यजुर्मुक्ते त्वध्वयोर्दक्षिणाविकारः
स्यात् ॥ २१ ॥

वाजपेये "सप्तदश रथा सप्तदश दास्य" इति दक्षिणा विधाय
श्रूयते "यजुर्मुक्तं रथमध्वर्यवे ददाती" इति तत्र सशयं किं यजुर्मुक्तो रथो
ऽध्वर्युभागं निवर्त्तयेत्? इति तत्र 'प्राकाशयजुर्मुक्तं स्यात्तद्वागस्य बाधकं ।
न चायं बाधकस्तस्य प्राक्तस्य नियमो ह्यसौ ॥ प्राकाशो ह्यपूर्वाध्वर्य्वान-
तिक्रान्त्वेन विधीयमानो युक्तं तत्र यत्तद्वागं प्राकृतं बाधते इति, इह तु
सप्तदशरथा द्रव्यान्तराणि च वाजपेयस्य दक्षिणात्वेन विहितानि
इति तत्र यजुर्मुक्तस्यापि रथस्य प्राप्तमेव दानं सत्यध्वर्यवेऽन्यस्मै वा
कस्मैचिद्वातयं सवध्वर्योर्नियम्यते, ततश्च नापययं यदध्वर्यवे ददाति
तज्जुर्मुक्तं रथमिति किं तर्हि यजुर्मुक्तं यद्वदाति तदध्वर्यवे इति तस्य च
द्रव्यान्तरसहितस्यैव दानं प्राप्तमिति तादृशस्यैव नियमाच्च द्वयान्तरमि-
वृत्तिः, अध्वर्युभागे तु यथा प्राप्ते यजुर्मुक्तो नियम्यते ॥

इति शास्त्रदीपिकाया दशमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थः पादः आरभ्यते ॥

आन्यादेः नारिष्टहोमा
दिभिर्नक्षत्रेष्वादीनां समुच्च
याधिकारश्च ॥

सू० प्रकृतिभिर्ज्ञातयोगात् कर्मसंस्कारं
विकृतावधिकं स्यात् ॥ १ ॥

नक्षत्रेष्टौ श्रूयते "सोऽनुजुहोती" इति तत्र ग्रन्था आध्याता "आनये
स्थाहा कृतिकाभ्यं स्वाहा" इत्येवमादिव सन्ति च प्रकृते नारिष्टहोमा-

तत्र सशयः किं वैकृतैरुपहोमैः प्राकृता नारिष्टहोमा वाध्यन्ते ? किं वा समुच्चयः ? इति, तदर्थं च किं वैकृताः प्राकृतानां कार्यं वर्तन्त न ? इति तत्रोपहोमाः कार्यमपेक्षमाणाः होमत्वमामान्यात्प्राकृतहोमकार्यउपस्थिते तत्रैव विधीयन्ते, तस्मिंश्च कार्यं प्रत्यक्षयुतैरुपहोमैर्निर्यतिरिति तत्कार्यकराः प्राकृता निवर्तन्ते शरैरिव कुशा इति प्राप्ते श्रूमः—'सति प्राकृतकार्यस्य भवेद्वाधो न चास्ति तत् । साधारणं न होमत्वं तस्योपस्थापनतमम्' ॥ सर्वसाधारणं हि होमत्वं न नारिष्टकार्यमुपस्थापयितुमर्हति, विधीयमानस्य तु होमविशेषस्य दूरापास्तमेव तदुपस्थापकत्वमदृष्टार्थत्वाच्च होमानां प्रमाणान्तरमपि तत्कार्यकार्ये नास्ति, न च प्रत्यक्षयुतैरुपहोमैर्निराकाङ्क्षा विकृतिः प्राकृतमित्यभ्यासं नापेक्षत इति वाच्यं सर्वपातिना द्रव्यदेवतासत्काराणां लभाभे कथमाश्रयापरिपूर्णेत्वात्, तस्मादुभयेवामभ्युच्चयः स्यादिति देशोपदेशाभ्यासवगतत्वात्, यदुक्तमाद्येऽभ्युच्चयं वक्ष्याम इति तद्विदं शरास्तु वहिं शब्दलविते कुशकार्ये विहितायुक्तं यत्कुशान्याधन्ते तद्विदमुक्तं "चोदनालिङ्गमयोगे तद्विकारः प्रतीयेत प्रकृतिसविधाना" इति । यद्वाऽधिकरणान्तरमिदम् उभयोः कुशशरयोः प्रमाणावगतत्वात्समुच्चयः प्राकृतकार्यत्वाच्च निवृत्तिः, एव वा वाक्येयै श्रूयते "रथघोषेण माहेन्द्रस्य स्तोत्रमुपाकरोमी" इति प्रकृतावुपासतं ध्वमिति मन्त्रेण दर्भाभ्यां स्तोत्रोपाकरणं तद्विदं किं रथो दर्भयोर्निवर्तकः घोषश्च मन्त्रस्य ? इति रथस्य घोष उभयोर्निवर्तकः ? इति सशयः, तदर्थं च किमयं समाहारद्वन्द्वे रथेन घोषेण चे ? इति किं वा पठ्यीतत्पुरुषः ? तत्र पठ्यीतमासपठे पूर्वपदस्य लक्षणं स्यात्, अतः समाहारद्वन्द्वः तिन रथो घोषश्च द्वयमुपाकरणसाधनं तत्र रथो द्रव्यत्वसामान्यात् दर्भयोर्निवर्तकः, घोषस्तु मन्त्रस्य शब्दत्वसामान्यात् एव च नावश्यं रथस्यैव घोष आदत्तं घोषस्याविशेषणात्, येन केन चिदपि घोषेण कार्यसिद्धेरिति प्राप्ते श्रूमः—इतरेतरयोगद्वन्द्वे पदद्वयमपि युतिरुक्तं स्यात्तथा तु रथघोषाभ्यामिति द्विवचनं स्यात्, समाहाराश्रयणे तु द्वे अपि पदे लक्षणार्थं

महाप्रते अस्विगुणानस्य
पञ्चपगावेन समुच्चयाधिकर-
णम् ।

सू० उपगोत्रेषु शरवस्यात्प्रकृतिनि-
ङ्गसंयोगात् ॥ ५ ॥

गवामयमे महाप्रतं नामैकाहः, नत्र द्वितु दुन्दुभयोः नदन्तीत्यादि
विधाय श्रूयते पञ्च उपगायन्तीति प्राकृतं च सामगानमृत्विजश्चोपगा-
तारः प्राजाः सच पञ्च उपगायन्त्य मि सामगानस्योपगातृणामृत्विजां
निवर्तिकाः ? किं सा दुन्दुभ्यादिवदित्रनादानुपगायन्त्या भिन्नविषयस्या-
मृत्विजाननिवर्तिकाः ? इदमपरं सन्दिह्यते किं गानस्योपचय उपगानम् ?
उत्तेपचयात्मकं गानमुपगान ? मिति, तत्र गानस्योपचय उपगानं गान-शब्द-
श्च गारोयोद्गीतो प्रसिद्धः, तस्मान्नानस्योपचयद्रूपवधीकादिभिः कुर्यन्त्य
अस्विजां निवर्तिकाः ? भवतु दोषचयात्मकं गानमुपगान सद्याऽपि गायतेः
गारोयोतिप्रवचनात्कारोरेमेवेदमुपगान तच्छारीरस्योपचयो भवति समा-
नजातीयत्वात्, यतः सामगानस्योपगाने पच्यो वर्त्तन्त इति अस्विजां
निवृत्तिः-उच्यते नायमेकान्तः यच्छारीर एव गायतिरिति तन्वीगानेऽपि
प्रयोगात्, ततश्च यद्यपि गानस्येदमुपगान सद्याऽपि दुन्दुभ्यादीनां गाना-
नामनन्तारविहितानां विपरिवर्तमानानामिदमुपगान एवीभिः कर्तव्यम्
अपि दोषचयात्मकं गानमुपगान सामानाधिकरण्यलाभात्, तच्च काण्ड-
धीणादिभिः क्रियमाणं न कथंविच्छारीर सम्भवति तेन वादिनादि-
कमिदमुपगानं तत्कल्पोपचय इति दुन्दुभ्यादीनां गानानां समान-
जातीयत्वात्प्रवृत्तत्वाच्च तेषामेवेदमुपगानं पच्यः कुर्यन्तीति न साम-
विषयाणामृत्विजा निवृत्तिः ॥

अत्रनाभ्यञ्जने नवनोता-
भ्यञ्जनस्य गौगुणव्याभ्यञ्जना-
दिभिः समुच्चयाधिकरणम् ।

सू० संस्कारे चान्यसंयोगात् ॥ ६ ॥

अस्यञ्जनाभ्यञ्जनं नाम सच तत्र श्रूयते गौगुणव्येन प्रातः मधने
उभ्यञ्जत इत्यादि तत्किं प्राकृतस्य नवनोताभ्यञ्जनस्य निवर्तकं नेति
सशये दृष्टायंत्यात् अत्रनाभ्याञ्जनयोः प्राकृतस्य वैकृतेन निवृत्तिः, सत्यं,

दृष्टार्थमभ्यञ्जनं तथाऽपि नैकार्थं नवनीताभ्यञ्जनस्य स्नेहनार्थत्वाद्गौगुल-
वादेस्तु चन्दनानुलेपनप्रवृत्तीकरणार्थत्वात्, न च प्राकृतेऽभ्यञ्जने गुण-
विधिः प्राप्तः सद्यः इति च गौगुलवेनेति चानेकगुणश्रयणात् ॥

महाप्रते अद्यनवाहसः ता-
र्थादिभिः समुच्चयाधिकार-
णम् ।

सू० आच्छादने त्वैकार्थ्यात् प्राकृतस्य
विकारः स्यात् ॥ ७ ॥

महाप्रते श्रूयते "तार्यं यत्नमानः परिधत्ते दर्भमयं पक्षी"ति तत्र
संशयः किं तार्यं दर्भमयञ्च चोदकप्राप्तस्याहतस्य घाससो नियमकं ने ? ति
तत्र कौपीनाच्छादने परिधत्तीति प्रयुज्यते तस्मिंश्च तार्येण कृते
तत्कार्यस्याहतस्य निवृत्तिः, नैवं कथ्यते परिधत्त इत्युपरिवासस्यपि दर्श-
नात् तार्यं दर्भमयोश्च कौपीनाच्छादने ऽनीवायेत्यस्यासत्राप्यावाप्राप्त-
स्योत्तरीयस्य स्थाने विधीयते । किं चाधिकमिदं तार्यादिपरिधानं घासांसि
विहंसयतीति घासाद्यनुवादाददर्शनात्, तस्मादुपरिधारणे तार्यादि-
विधिरित्याहतस्यानिवृत्तिः ॥

महाप्रते रघनरादिभिः ता-
र्थादिभिः समुच्चया-
धिकारणम् ।

सू० सामस्वर्थान्तरश्रुतेरविकारः
प्रतीयते ॥ ८ ॥

तत्रैव श्रूयते 'श्लोकेन पुरस्तात्सदसः स्तुवीतेति अनुश्लोकेन पश्चा-
दि"त्यादि तत्र श्लोकादिभिः सामभिः प्राकृतानां गायत्रादिसामानां निवृत्तिर्न
ये । ति सन्देहे स्तुत्यर्थत्वाविद्वृत्तिः स्यादेवं यदि प्राकृतस्तुत्यनुवादेन सामा-
न्तरं विधीयेत न त्वेवमस्ति, न हि प्राक्स्तुत्यनुवादेन सामान्तरं पुरस्तात्स-
दस इति च देशान्तरं शक्यं विधातुम्, अतः स्तुतिरेवात्र विधेया, सा चादृ-
ष्टार्था न प्राकृतीनां निवर्तिका भविष्यतीति एकार्थत्वानवगमात् तदेतद्ग-
तप्रापं विस्पष्टीकरणार्थम् उत्तरविषयता वा अर्थं त्यज्यमाणे उपेत्यात्मा-
कृतस्य विकारः स्यात् क्वचिच्छ्रूयते कौत्स भवति काण्व भवति वसिष्ठस्य
जनित्रे भवतः कौत्सानि भवन्तीति किं कौत्सादीनि सामानि प्राकृतानां

प्राकृतीषु चत्वारोपपत्तिरिति असत्याञ्च प्राप्तौ कथं परित्यज्या तस्मा
द्विधिरिव गायत्र्यादिव्यावायस्य नैतदेव कैतस्य भवतीत्यादियु साम-
मानमुपदिश्यते तद्योनिभूतायास्तृचो नोपदेशेन नातिदेशेन प्राप्तिः, यदि
परमकृत्कल्पनाभवादध्ययनसिद्धरूपान्यथाभावमयाञ्च स्वयोनौवेष्ट गी
यते तज्ज्यायुक्तं प्राकृत्यो हि च च प्राकृती कर्मप्रकरणाभ्यामद्वैत्येनावधा
रिता सामानि च प्रतिस्कार्येत्वात्मधानभूता इहापि स्तोत्राद्वैत्येनाति
देशतः प्राप्ता न शक्यन्ते धाधितुम्, अतः प्राकृतीष्विव चतुःप्रत्ययस्युत्पादना
गम्यमानानि च सर्वोपपत्त्याणि सामानि गेयानीति प्राप्ते व्याधौ परि
सम्यार्थमेव वचनम् एवमेवकारः समर्पितो भवति वक्ष्यमाणान्तरस्य तु
यथा स्वयोनौवेष्ट स्वये नेहतरयोश्च गानन्तया वक्ष्याम तस्मात्प्रवृत्तानि व्या
धौदायौ ॥

धातादौ विधिगच्छनेव हेतु
तामिधानाधिकारयाम् ।

सू० विधिगच्छस्य मन्त्रत्वे भावः स्या
त्तेन चोदना ॥ १२ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते धानियोऽष्टाकपाल इति बहूनि धानेरभि
धानानि अग्निं शुचिं पावक इत्यादीनि तत्र तद्वाचिषु निगमेषु येन केन
चिच्छब्देनाग्नेरभिधानं कर्तव्यम् उत विधिगतेनैवाग्निशब्देनेति ? इति 'तत्र
देवतास्य विधायाग्नेरचोदना विनिवर्तते । प्रयोगकाल उद्देशो येन केनापि
सिध्यति । आभ्यर्च्य देवताकर्तव्य इत्यस्याचारचोदनायै तस्य शब्देनोद्दि
श्यमानस्य देवतात्वमिति प्रयोगावस्थायां शब्दाच्चारणमावस्यति तच्च
यमे तु नास्ति प्रमाणं पावक-शब्देनापि भूद्विश्यमाने चोदनाभिहितम्
नैव देवतास्य मन्त्रादितमेव भवति, तस्मादित्यम इति वाक्ये केचित्तद्य
दाहु-मन्त्रमर्थम्येव देवतास्य चोदनयोग्यते तस्य स्थिरमेव देवतास्य
यच्छब्देनोद्देशः तेन तच्छब्दोच्चारणमेव मुख्यस्य व्यापारः स्यञ्चापरे
धातो निर्याक्य तेनार्थस्यापि देवतास्य मुख्यता तस्माच्चेता पर्यवस्यन्ती
चोदना शब्दोच्चारणं यावद्विधाय पर्यवस्यति तस्मात्प्रवृत्त्याया विधिग
तस्य शब्दस्य सविहितस्य परित्यागे कारणाभावात्तदुच्चारणमेव त्रिधी

यते न शब्दान्तरस्य सविहितत्वात्, तस्याद्विधिशब्दनिषम इति अस्मि-
स्तु पते स्यादपि कथंविद्विधिशब्द एव नियमः किं तु यत्र पर्यायेण
शब्दद्वयेन देवताविधिः यथाऽनये पावकाय निषेपेद्रमये शुचय इति तत्र
द्वाभ्यामपि शब्दाभ्यामेकमर्थमभिधाय तस्य देवतात्वे विहिते शब्दाकाहु-
वेलायामुभयोः शब्दयोः सविहितत्वेऽप्येकैवार्थस्योद्देशसम्भवादप्युक्तमात्र-
विशेषत्वे विरुद्धेनान्यतरस्यैवोपादानं स्यात् न द्वयोः, न हि निरपेक्षयोरेक-
कार्ययोः समुच्चयः, नन्वेकैव वाक्येन विधानात्समुच्चयः सिद्ध्यति, स्यादेव
यदि प्रथमोपनिपात एव शब्दस्वरूपं वाक्यार्थान्वयि स्यात्, अर्थसम-
र्पणेन तु चरितार्थो शब्दो परवादाकाहुवशाद्गुह्यमाणावेकैकशस्त-
दाकाहुपूरणसामर्थ्याद्विकल्पेनेव यहीतव्यो । अर्थेकैवार्थस्य देवतात्वं
सिद्धे द्वितीयः शब्दः स्वरूपपर इत्युच्यते तथा सति तस्यैवाच्चारणं स्या-
न्नतरस्यार्थसमर्पणेन चरितार्थस्य, अर्थैवमादिषु शब्दस्यैव वाक्यार्थान्व-
यित्वं तथा सति सधेद्वैवमेव सिद्धान्तमित्यम् अवश्यं ह्यत्र शब्दोच्चारण
एव पुरुषो नियोक्तव्यः तत्र किमित्यर्थस्य देवतात्वं विधातुं परवाक्क-
ब्दोच्चारणं विधीयते प्रथममेव शब्दस्वरूपं वाक्यार्थान्वयित्वेन विधी-
यते तद्विधानेन चार्थस्य देवतात्वं प्राप्तमेवानुव्रजते, येन हि शब्देनोद्दिश्य
हविस्त्यज्यते तस्यार्थस्य देवतात्वं भवति, तस्माच्छब्दोच्चारणेन तस्यैव
विधानाच्च पर्यायप्रसक्तिः ॥

अतिदेशस्येति विधिः
शब्देनेव देवताभिधानाधिष्ठ-
रणम्

सू० तथोक्तस्यां ततो तत्प्रकृति-
त्वात् ॥ १३ ॥

सौपादिषु विकृतिषु विन्यते चोदकपाप्तेषु उज्जि^(१)त्यादिनिगमेषु
किं विधि-शब्द एव धत्तव्यः ? उतादित्या दशब्दा कपी ? इति संशयः, तत्र
विधिव्याक्ये हविस्त्यागमात्रे सूर्य-शब्दो विधीयते नोज्जित्यादिषु निग-
मेषु प्रकृतौ तूज्जित्यादिष्वग्नि-शब्द एव पठित इति तदश्रयणम्, इह
त्वमिति पाठे येन केनचिदुपलवणमिति प्राप्ते ऽभिधीयते प्रकृतावग्नि-शब्दो

न यागस्येण सम्बध्यते किं तर्हि यागरूपके भावनापरनामधेये प्रयोगे भावनया ह्यङ्गानि सम्बध्यन्त इति, सप्तमनवमाद्ययोर्ध्याव्याप्त, तेनाग्नि शब्दयुक्तः प्रयोगः कर्तव्यः स कियत्कृत्व. केषु च प्रदेशेषूपच्यारयितव्य इत्यपेक्षायां यान्यानुवाक्यापाठादुज्जित्यादिपाठाच्च तावत्कृत्वस्तेषु च प्रदेशेषूपच्यारणीय इति गम्यते विकृतावपि सूर्यशब्दः प्राकृतस्याग्निशब्दस्य स्थाने निविष्टमानस्तेषु प्रदेशेषु वक्तव्यो भवति, तस्माद्विधि-शब्द एव सर्वेषु निगमेषु विकृतिष्वपि वक्तव्यः ॥

आधाने अग्नेः सगुणेना
विधानाधिकरणम् ।

सू० प्राकृतस्य गुणश्रुतौ सगुणेनाभि-
धानं स्यात् ॥ १४ ॥

सन्त्याधाने पञ्चमानेष्टयः अग्नये पञ्चमानाय आग्नेये पायकाय आग्नेये शुचये इति तत्र सशय तद्वाचिषु निगमेषु त्रिमिक एवाम्नि-शब्दो वक्तव्यः ? त्रिमुभौ शब्दौ वक्तव्यौ अग्नये पञ्चमानाय निर्घेयाम्यग्नि पञ्चमानमाद्यहान्ते. पञ्चमानस्याहमुक्त्रितिमनूज्जेयमिति "तत्रैकेनार्थनिर्देशसिद्धेर्नोच्चारण दु-योः । स वाग्निशब्द एवैकशब्दोक्तानुग्रहाद्भवेत्" स्यादेव यदि प्रथममर्थे विधाय पराच्छब्दाश्रयण भवेत् शब्द एव तु भावनाद्वयेन विधीयत इत्युक्त, तस्मादुभयोर्विधानादुभौ वक्तव्यौ ॥

आधानाद्यधारेणैर्निरुद्धे
नाभिधानाधिकरणम् ।

सू० बुधन्यान्वमानवद्विगोपनिर्दे-
शात् ॥ १५ ॥

अथभूये शमीवहणयो
स्विष्टकृच्छ्रं नामिधाना
धिकरणम् ।

सू० स्विष्टकृद्देवतान्यत्वे तच्छब्दत्वा-
न्निवर्त्तत ॥ १७ ॥

अथभूये श्रूयते “शमीवहणौ स्विष्टकृतौ यजती”ति किं निगमेष्व-
स्विष्टकृच्छ्रक वचनमानीवहणावहे ? ति उत स स्विष्टकृच्छ्रकमन
वहणौ स्विष्टकृतावावहे ? ति यद्येता वचनव्यक्तिः स्विष्टकृत्कार्यं शमीव-
हणादिति ततोऽानीवहणयोर्देवतात्वादस्विष्टकृच्छ्रकम् । अप्येव वचन
व्यज्यते यस्मिष्टकृद्गुणेन सगुणा देवता यजति तदानीवहणौ न केवल
मितिमिति ततः स्विष्टकृत्त्वेनानीवहणयोर्विधानात्सस्विष्टकृच्छ्रकमिति
तस्मिद्द्वयमिदं विन्यते किं स्विष्टकृच्छ्र- प्रकृतौ समुदायप्रसिद्धाऽनौ
प्रयुक्त ? उत स्विष्टकरणयोगेने ? ति तत्र भूतस्य स्विष्टकरणयोगस्याना
वभावाद्व्याऽय शब्दोऽनेनैवाच्योऽनेनानीवहणयो शक्नोति यस्मिन्मनः
कार्यसत्त्वार्थ- स्विष्टकृच्छ्र- स्विष्टकृत्कार्यं ऽनीवहणौ निर्गुणौ
विधीयेते तस्मादस्विष्टकृच्छ्रक वचनम् उच्यते भूतकालतामात्रासम्भ-
वेऽपि स्विष्टकरणयोगस्य तावत्सम्भवाद्भूतकालताया अपि प्रयोगान्तरा-
पेक्षयोपपन्नायाव समुदायप्रसिद्धौ प्रमाणमस्ति तेन स्विष्टकृद्गुणकावनी-
वहणौ यदव्याप्तिरिति श्रुत एव स्विष्टकृच्छ्र- न लक्षणा, तस्मात्सगुण-
योरेव देवतात्वात्सगुणमभिधानम् ॥

शमीयोमीयपयो सर्वत्रैव प्रवे-
ते निर्गुणैर्नाग्निशब्देनाग्नेरभिधा-
नाधिकरणम् ।

सू० सगुणस्य गुणलोपे निगमेषु
यावदुक्तं स्यात् ॥ १८ ॥

शमीयोमीयपयौ यशुपुरोडाश- तत्र वेदकमाप्तस्य स्विष्टकृतौ
गुणलोप- श्रुत, अग्नि यजतीति क्रियते प्रधानमात्रे गुणलोप ? उत सर्वेषु
निगमेष्विति प्रधानमात्रे यजतीति लापयथक्तात् यवजिह्वेषु निगमेषु
प्रकृतिवत्स्विष्टकृद्गुणयुक्तमभिधानं प्रयोग एव निर्गुणविवर्धितं सर्वत्र
गुणलोपः ॥

यशुप्राज्ञेऽपि स्विष्टकृत्यास्तस्य
संस्कारकर्मताधिकरणम्

सू० स्विष्टकृदावापिक्वा ऽनुयाजे स्यात्
प्रयोजनवदङ्गानामधसयोगान् ॥ १९ ॥

दशपूर्णमासयोस्त्रयोऽनुयाजास्तृतीयं स्थिष्टश्रद्धेत्य स किमवा-
पिकस्यात्तराहं। स्थिष्टकृते समप्रयतीत्यस्य स्थिष्टकृतं सस्कारार्थं? उतारा-
दुपकारक? इति, तत्र 'उभयोर्दशंशेषत्वाद्विशेषानवधारणात् । न मिथोऽहो-
द्विभाषः स्यात्तस्मादाद्यदुपक्रिया ॥ उच्यते देवतास्मरणं ह्यत्र दृष्टमेव प्रयो-
जनम् । अनूयाजस्य तेनेह न युक्ताऽदृष्टकल्पना ॥ न चाह्यमात्रविशेषत्वम्
आवापिकस्य दृश्यप्रतिपत्त्येष्टदेवतास्मरणेन च कृतार्थत्वाच्चानुयाजिक-
स्थिष्टश्रद्धेत्य सस्कारार्थत्वम्, अनूयाजस्य तु दृष्टप्रयोजनान्तराभावाद्
दृष्टकल्पनापरिहारावावापिकस्थिष्टकृतसस्कारार्थत्वमध्यक्षीयते ॥

दशपूर्णमासयोर्वान्यापुरो-
मुयाज्यया सस्कारकमता
धिकारणम् ।

सू० अन्वाहेति गस्त्रवत्कर्म
स्याच्चेदनान्तरान् ॥ २० ॥

दशपूर्णमासयोः तिष्ठन्याज्यामन्वाह आसीन पुरोऽनुयाज्ययाम-
न्वाहेति किं याज्यापुरोमुयाज्योत्तराणम्? अर्थकर्म? उत सस्कारकमर्थप्र-
तिपत्त्यर्थ? मिति, तत्रार्थप्रतिपत्त्यर्थे रूपदेव प्राप्तमुत्तराणं न विना तस्य
तस्माददृष्टार्थं सत्यं, यद्युत्तराणं विधीयेत रूपदेव तु प्राप्तमुत्तराणम्
नूय निष्ठवासीन इति गुणविधानाच्च यवनानयैक्यमतो नादृष्टार्थता ॥

मनोतापमूढाभावाधिक-
रणम् ।

सू० मनोतायान्तु वचनाद्विकारः
स्यात् ॥ २१ ॥

आनीषामीये पशोऽस्ति मनोतामन्वाह्यत्वे ह्यग्ने प्रथमो मनोते ति-
तत्रैव वेद वचनं यद्यप्यन्यदेवस्य पशुरग्नेऽप्येव मनोताकार्येति सोऽयं मनो-
तामन्वा किं विवृतिषु वायव्यादिपशुषु यथादेवतमूहितव्योऽयाऽवि-
कारेण प्रयोक्तव्य? इति सशयं, तदर्थं च यद्यप्यन्यदेवस्य इत्येतद्वचनं
प्रकृत्यर्थ? मुत विवृत्यर्थ? मिति, तत्र पशोरानीषोमदेवत्यत्वात्क्रेधत्तानि
देवस्या मनोता, तत्रासामर्थ्यादुत्कृष्यमाणवचनेनानेन वार्यते, यद्यपि द्विदे-
वस्य तथाऽप्येकदेवस्यैव मनोता तत्र कार्यो नोत्कृष्टमेति, न चानेन वच-
नेन विवृतिपूर्व प्रतीतिर्धत्ते प्रकृतावेवार्थवत्किमिति विवृतिषु कार्यं कुर्या-
त्तद्वचनेनावग्यापिता मनोता न प्रकृतावदृष्टार्था येन विवृतिषु नोह्येत

शक्नोति ह्यमावग्निद्वारेण लक्षणाया देवताभूताग्रणीयोमौ प्रकाशयितु,
तस्माद्वायव्यादिषु यथादेवतमूहिसंश्रयेति प्राप्ते हूमः “अग्निद्वारेण मन्त्रे।
यमानीयोमौ प्रकाशयन् । अन्तरेणैव वचनं प्रकृतावयतिष्ठते ॥ न च विहृ-
त्तिषु सामान्यसम्बन्धोऽस्ति, येन लिङ्गेन केवलाग्निदेवत्याया उत्कर्षः स्यात्
तस्माद्वोत्कर्षोपायः येन तद्विवारणेन प्रकृतत्वेव वचनं कार्यं कुर्यात्,
तस्माद्विहृत्तिषु यथादेवतमूहे प्राप्ते तद्विवारणार्थं वचनमिति वायव्या-
दिव्यनूह इत्यग्नि-शब्दस्याधाधः ॥

कण्वरचन्तरस्य स्वयोनौ
गामाधिकरणम् ।

सू० पृष्ठार्थेऽन्वद्रथन्तरात्तद्योनिपूर्वं
त्वात्स्यादृचां प्रविभक्तत्वात् ॥२२॥

वैश्यस्तोमे श्रूयते कण्वरचन्तरं पृष्ठं भवतीति तत्र सहायं किं कण्व-
रचन्तरं वृहद्व्योनौ रचन्तरयोनौ वा मेवम् ? उत रचन्तरयोनावेव ? उत
स्वयोनौ ? विति, तत्र कण्वरचन्तरशब्देन साममात्रं प्राकृतयोः सान्वोः स्याने
विधीयते तद्योनिभूतयोस्तुचौ प्रकृतौ क्रमकरणाभ्यामहूत्वेनावधारित
योहि षोडशकेन प्राप्तयोर्नास्ति किञ्चिद्विचलं, तस्मात्तयोरन्यतरत्र गानम्
अथ वा कण्वस्य रचन्तरं कण्वरचन्तरमिति योगिकोऽयं शब्दः रचन्तर
शब्दश्चारचन्तरे तदुर्मातिदेशार्थः, तस्माद्रचन्तरयोनावेव मेव नैतद्वेव
कण्वसम्बन्धे प्रमाणाभावात् तस्माद्रूढोऽयं कण्वरचन्तरशब्दो न कण्वस्य
रचन्तरम् इत्येव प्रवृत्तः, तस्माच्च तावद्रचन्तरयोनावेव मेव, नापि वृहद्व्योनौ
रचन्तरयोनौ वा किन्तु स्वयोनौवेव, कस्मात् उत्तरायन्ते तस्यास्तदुत्तर-
योश्च पठितत्वात् क्रत्वर्थोत्तरायन्त्येव एकं सामं वृत्ते क्रियते स्तोत्रीयं य-
द्योन्या तदुत्तरयोग्यतीति वचनार्थानुष्ठानाय अतिविशिष्टोपायेताया तस्य
रिधानाय येनय उत्तराश्च प्रतिष्ठाम विभक्ता उत्तरायन्ते पठन्ते नादृष्टार्थे
कण्वरचन्तरयोनिरपि तत्रैव पठिता सा यत्र कण्वरचन्तरं तदहूत्वेन ज्ञायते
तस्मात्स्वयोनौ मेवम्, अथ चाश्वानसिदुर्क्परित्यागं अगन्तरसञ्चारश्च न
कल्पितो भवति कौत्सादिसाम्यान्तु योनिस्तरायन्येन पठितेति तेषां
प्राकृत्येष्वेव अतु गानम् ॥

कण्ठशब्दस्य स्वयोन्युत्तरयोगाभाधिकरणम् ।

सू० कार्धत्वादुत्तरयोर्दथा प्रकृति ॥ २३ ॥

कण्ठशब्दस्योत्तरागाने सशय ऋ वृहदुत्तरयोगशब्दोत्तरयोगो गानम् ? उत स्वयोन्युत्तरयोगे ? तत्र स्वयोन्युत्तरयोगे गीयमानस्याभा नसिद्धयारित्याग ऋगन्तरसञ्वादावपरिहार्यौ तद्वर बोदकप्राप्तयोरेव गानमिति मन्यते उत्तरागन्ये पाठस्तु स्वयोन्युत्तरयोगेऽप्यविशिष्ट इति स्वयोन्युत्तरयोगेरेव गानम् ॥

अग्निष्टुति स्तुतयस्त्वयोर विकाराधिकरणम् ।

सू० ग्रहाणां देवतान्यत्वे स्तुतयस्त्वयोः कर्मत्वादविकारः स्यात् ॥ २४ ॥

अग्निष्टुति श्रूयते आग्नेया यहा भवतीति प्रकृतौ नानादेवत्यानि स्तोत्रशस्त्राणि तानि यदि देवतामस्कारार्थानि ततोऽग्निष्टुति यथादेव तमुहिव्यानि तेषां स्वयंकर्मत्व द्वितीये स्थित तस्मादविकार इति द्विती यासिद्धस्यैव प्रयोजनकथनमेतत् ॥

सू० उभयपानात्पदानाज्ये दध्न स्यादुपलक्षण निगमेऽप्युपातव्यस्योपलक्षणत्वात् ॥ २५ ॥

चातुर्मास्येषु चाज्यशब्दस्या विकाराभाधिकरणम् ।

चातुर्मास्येषु श्रूयते एषदाज्येनानुयानान यजतीति सन्ति प्रकृताद्याज्यप शब्दयुक्ता निगमा देवानाज्यपानावहे स्वाहा देवानाज्यपान्देवाना माज्यपाना प्रियाधामानि देवाश्चाज्यप आन्यमनुपल्लेति आज्यप-शब्देन च तत्र प्रपाजानुपाजदेवता उच्यन्ते अत्र च एषदाज्येनानुयाना यष्ट्या तद्विद्व सशय आज्यप-शब्दस्याज्यदधिपानित्येव विकारः, अथ वा दधि पानि ? इति उत एषदाज्यपानिति अहोस्विदविकारणैः प्रयोगः इति यद्यु भय हविस्तत प्रथम पक्ष यदि दध्येऽ ततो द्वितीय यदि एषदाज्य नाम द्रव्यान्तर हविस्ततस्तृतीय, अथ त्वाज्यमेव हवि तस्य सु एषत्त्र चित्रता मस्कारमात्र तज्जननाय च दधि तत सिट्टान्त तत्र एषदाज्य एहाति

द्वय वा इदं सार्थं ख दधि चेति तुल्यवत्सङ्कीर्तनादुभयं हविः । नन्येकेन
 प्रकृतौ देवतोपलक्षिता तेनेह यदुभयं हविः तथाऽप्येकेन देवतोपलक्ष-
 णसिद्धेर्नाभयादरो यत्तत्पतितश्चदिति चेत् स्यादेव यदि यत्तत्पतितस्य
 सार्धं हविः तदपि देवतावदनुष्ठानादुत्पन्नं स्मर्त्तव्यमेव तस्मादुभयोपलक्षणम्
 अथ वा द्विरुपस्तृणाति सकृदभिधारयतीत्युपस्तरणाभिधारणवादादधि-
 सत्कारार्थमाज्यं दध्नेष्व हविः ततो दधिपानित्येव वक्तव्यं, नैतद् द्वय-
 मपि युक्तं यद्वह्ने हि दध्माज्ययोस्तुल्यस्य दध्ना वा प्राधान्यं गम्यते यागे
 स्वाज्यमेव एवमगुणकं करणत्वेन श्रुत्या त्रिधीयते ज्ञेयं, नापि दधि,
 यच्च यागद्रव्यं तदर्थो यद्वह्णसत्कारं तस्माद्वह्णेऽप्याज्यमेव प्रधानं तस्य
 तु एवमासम्पादनार्थं दधिं वृक्षते न स्वार्थनानुपयोगित्वात्, तथाविधे
 तु दधनि तुल्यनिर्देश उपस्तरणादित्यादेन च प्राधान्यनिर्द्देशोऽर्थवादमात्रं
 तस्मादधिकारः । अन्यथाह दध्ना चाज्येन द्रव्यान्तरं निव्यवर्त्तते तस्य
 वाचक एवदाज्य-शब्दः, तच्च हविः एवदाज्येनानुपात्रान् यजतीति वचनात्
 तस्मात्पुष्पद्रव्यपानिति वक्तव्यं, स्यादेतदेव यदि एवदाज्य-शब्दः समुद्राय
 यत्स्या द्रव्यान्तरमभिधत्ते न त्वेवमस्ति एवदाज्ये हि लोके चित्रत्यग्र
 धमः एवद्रजुः एवन्मणिरिति तेन एवदाज्येन चित्रेणाज्येनेत्यर्थं, तेन
 प्राकृतस्यैवाज्यस्य हविर्वस्त्रवता गुणमात्रं विधानम्, एव च गुणं सम्पा-
 दयितुं दधिं वृक्षते प्राधान्यनिर्द्देशोऽर्थवादमात्रं हविरिव च प्रकृतानुपल-
 क्षितं न हविर्गुणः अधिकारिणो तेनाज्यपानित्येवोपलक्षणं चादिकानुपहरणे-
 यमधिकाराद्विष्यति ॥

इति शास्त्रदीपिकाया दशमाध्यायस्य सप्तमः पादः ॥ ४ ॥

अथ दशमाध्यायस्य पञ्चमः पाद आरभ्यते ॥

उक्तदेशवह्ने पाद
 विधानमेष दध्नाधि
 कायम् ।

सू० आनुपूर्व्यवतामेकदेशग्रहणे प्रागम
 वदन्त्यलोपः स्यात् ॥ १ ॥

प्राकृतानां वहुनामेकदेशे विकृतिरूपादातव्ये क्रिमादितो मध्यतो
ऽन्ततो वा विकल्पेनोपादानम् ? उतादित एवे ? ति संशयः, यथा द्वात्रापृ-
थिव्य एककपाले आश्विने द्विकपाले वैष्णवे त्रिकपाले प्राकृतानां कपाला-
नामेकदेशग्रहणं तथा एकां सामिधेनीमित्यत्र सामिधेन्येकदेशः, तथा
द्विरात्रादिषु द्वादशाहेकदेशः, तत्र विशेषग्रहणादनियमे प्राप्त उच्यते यः
कपालोपधानानां मध्ये प्राचीनः पदार्थः तेन प्रथमः कपाल उपस्थाप्यते
तस्योपस्थितस्य परिस्थागे न किञ्चित्कारणमस्ति तथा तेनापि द्वितीय-
स्तेनापि तृतीय इत्येवं क्रमेणोपस्थापितेरूपात्तेषु चाक्षिष्टानि प्रयोजना-
भावात्तुष्यन्ते तथा सामिधेन्यादिष्वपि तस्माद्वाक्योपादानमन्त्यलोपः ॥

एकत्रिके आद्ये तृचे सू० एकत्रिके तृचादिषु माध्यन्दिनच्छ-
न्दासां श्रुतिभूतत्वात् ॥ २ ॥

अस्त्येकत्रिको नाम क्रतुः अथैष एकत्रिकः तस्यैकस्यां स्तोत्री-
यायां वहिष्यवमानं स्तुवीत तिसृषु हेतुराव्यमेकस्यां मैत्रावरुणस्य
तिसृषु ब्राह्मणाच्छसितः एकस्यामच्छावाकस्य तिसृषु माध्यन्दिनः
पवमान, इत्येवमान्तादेका तिस्रश्च स्तोत्रीया व्यतिपद्नेय कर्त्तव्याः
यूयन्ते, प्रकृतौ माध्यन्दिनपवमाने त्रयस्तृचाः गायत्रः प्रथमो वाहंतो
द्वितीयः त्रैष्टुभस्तृतीयः, तत्रैव चेदं वचनं त्रिच्छन्दा आवापो माध्यन्दिनः
पवमान इति, तदिह नवानामृचां मध्ये तिस्ररूपादातव्यासु भवति संशयः
किं त्रयाणां वृचानामाद्या च उपदातव्या ? उताद्यस्तृचः सकलो वाह
इति, तत्र त्रिच्छन्दस्त्वं श्रुत्या प्रकृतौ विहितं चोदकमाप्तमनुग्रहीतुं
वृचाद्यानामुपादानम् आद्ये हि तृचे गायत्रीमात्रोपसंग्रहात् त्रिच्छन्दस्त्व
हीयते । नन्वाद्या गायत्र्या द्वितीया गायत्र्युपस्थाप्यते न तु द्वितीयस्य
तृचस्याद्या वृहती, सा हि तृतीयया गायत्र्योपस्थाप्यते, तेन पाठक्रमोपस्थाप-
नबलादाद्यस्तृचउपादेयः सत्यं, पाठप्राप्तः क्रमो लोपनीयः श्रुतिप्राप्तत्रिच्छ-
न्दस्त्वानुपहायेति प्राप्ते भूमः प्रकृतात्रियं श्रुतिः अयं पाठ इति बलाबलं

प्राकृतानां बहूनामेकदेशे विकृतिरूपादातये क्रिमादितो मध्यतो
 उत्ततो वा विकल्पेनोपादानम् ? उतादित एवे ? ति संशयः, यथा द्वावाप-
 यित्य एकरूपाले आश्विने द्विरूपाले वैष्णवे त्रिरूपाले प्राकृतानां कपाला-
 न्नां धूननाद्यर्थानां मन्त्राणां । सामिधेनीमित्यत्र सामिधेन्येकदेशः, तथा
 सानिधेनेनापाठनाधिकरणम् ।

बहूनामेकदेशयहणे सत्याद्योपादानम् । अन्त्ये

तु प्रकरणपठितानां मन्त्राणामेकदेशयहणं यथा यावाधूननाद्योपादानं वक्ष्य-
 त्वा पतमचाधूनेमीत्येवमादीनामावपनार्थानां च या जाता ओपधप इत्ये-
 वमादीनां सप्तभिराधूनेतीति चतुर्दशभिर्वपतीति तत्रापि क्रिमाद्योपादा-
 नम् ? उतानियमः ? इति संशये क्रमानुयहदाद्योपादाने प्राप्ते प्रतीयसा
 प्रकरणेन सर्वेषामङ्गत्वावगमात्सङ्गाद्युतिश्चानियमेन तत्संयोगोपादानेऽप्य-
 विरोधात् क्रमवाधेनादितो मध्यतो उत्ततो वा सप्तानां चतुर्दशानां
 योपादानम् ॥

विश्वस्तोमकेषां
 सप्तानां साध्वामागमे-
 धिकरणम् ।

सु० स्तोमविष्टौ प्रकृतानामभ्यासेन तु
 संख्यापूरणमविकारात्संख्याया गुण-
 शब्दत्वादन्वस्य चाश्रुतित्वान् ॥ ६ ॥

विश्वस्तोमकेषु क्रतुषु एकविंशेनातिरात्रेण प्रज्ञा कामं याजये-
 दित्यादिषु किं प्राकृतानामेव साध्वामभ्यासेन स्तोमविष्टुसम्पादनम् ?
 उताप्राकृतानां साध्वामागमेने ? ति सन्देहे अन्येषामश्वत्थात्सत्यायाश्च प्रा-
 कृताभ्यासेनापि सम्पत्तेरभ्यास एव न्यायः, नैवं, संख्या हि पृथक्त्व-
 निवेशनीस्तोत्रीयागता सम्पाद्या स्तोत्रीया पृथक्त्वसिद्ध्यर्थं सामान्तरागम-
 माक्षिपति, अभ्यासे हि मुख्यपृथक्त्वाभावादसमञ्जसा संख्या स्यात्तस्मा-
 द्वागमः, स च साध्वामेव नर्चा त्रीणि ह वै यज्ञस्योदराणि गायत्री
 बृहत्पनुष्टु च अत्र होवाऽवपन्त्यत एवोद्वपन्तीति वचनेनाप्रधानां गाय-
 त्राद्याधारत्वनियमादृचा उत्पन्नापासम्पादनेनैव वचनेन न्यायप्रा-
 प्तोऽप्यागमः पवमानविषय एव कृत इति स्तोत्रान्तरेष्वगत्याऽभ्यासेनैव
 संख्यापूरणमित्युक्तम् ॥

वहिष्यमाने च
नान्यथाधिक्तरणम् ।

सू० बहिष्यमाने त्वगागमः सामैकत्वात् ॥ ७ ॥

वहिष्यमानेऽपि किं समागमः ? उतर्गागमः ? इति सशये पूर्वण न्यायेन
सामागमे प्राप्ते ब्रूमः, एकं हि तत्र सामेति ब्रूयात्स्वरसामैव गायतीति घव
नात्सामागमो न सम्भवति, न चाभ्यासेनापि सख्यापूरणं भवति, परावहि
ष्यमानेन सुवीतित्यनभ्यासवचनेन पराकृच्छदेनाभ्यासस्य श्रुत्यैव निषिद्ध-
त्वात्, तस्मादृगागमः ।

सामिधेनीष्ववशिष्टा
नामागमेन सख्यापूरणं
धिकतरणम् ।

सू० अभ्यासेन सख्यापूरणं सामिधेनी
अभ्यासप्रकृतित्वात् ॥ ८ ॥

यत्र सामिधेनीविष्टुर्द्विरेकविंशतिमनुब्रूयात्पठिताकामस्येत्यादौ
तत्र किं प्राकृतौभ्य एकादशभ्योऽधिकानामागमः ? उत प्रथमोत्तमयोरैवा
भ्यासेन सख्यापूरणम् ? उत यावदुक्तं त्रिरभ्यासस्यमोत्तमयोः कृत्वा उवशि-
ष्टानामागमः ? इति, सशये सख्यासामञ्जस्यादेकादशभ्यः प्राकृतौभ्योऽति
रिक्तानां सदासामागमः, नैव प्रकृतौ हि पञ्चदशसु सामिधेनीषु विहितसु
एकादशसु सामिधेनीषु पठितासु वचनं त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिरुत्तममिति
सख्यापूरणं यावदुच्यते तावत्प्रथमोत्तमयोरभ्यासितस्यमित्येवपरं, पूरणं
सख्याभिप्रायस्तु त्रि-शब्देऽदृष्टार्थत्वात् त्रित्वस्वरूपपरत्वे हि अदृ-
ष्टार्थता स्यात् तस्मात्प्रथमोत्तमयोरभ्यासेन सख्यापूरणमिति प्राप्ते ब्रूमः
स्यादेव यदि पूरणसख्यायास्त्रित्वस्य च सम्प्रतिपत्तिः स्यात् न त्वेतदस्ति
न ह्ययस्य प्रथमोत्तमयोरभ्यासेन सख्यायां पूर्णमाणायामेकैकस्यास्त्रि-
भ्यासो भवति द्विचतुरभ्यासेनापि तत्पूरणसम्भवात्, तस्मात्त्रिरभ्यास एव
तत्र विवक्षितो न यावत्पूरणमभ्यासः तेन विवक्षितोऽपि त्रिरभ्यास एव प्राप्तो
न यावत्पूरणमभ्यासः तस्मात्प्रथमोत्तमे त्रिरभ्यस्यावशिष्टानामागमेयीना
दाशतयीभ्यः आगमः किं पुनरागम्यमानानां कर्मसम्बन्धे प्रमाणं न ताव
त्तिङ्गं तस्यान्यादिस्वरूपमात्रविषयत्वेन कृत्वर्थत्वे प्रामाण्याभावात्
सर्वत्र हि तिङ्गं यत्किञ्चित्प्रमाणकं कृतसम्बन्धसामान्यमपेक्ष्य द्वारविशेष-

तु नास्ति प्रत्यक्षो द्विरात्रादिसंयोगः प्रकरणात् कल्पते तच्च दुर्बल
वाक्यात्, तस्मात्सामान्यवचनेनैव वैकल्पिको चोदकप्राप्तिमपोवा निय-
म्यमानः योदशी योदश्युत्तर इत्यनेन द्विरात्रान्तरेभ्यः परिसंख्यायते
तेनाद्विस्त्रा द्विरात्र एव नियमः, द्विरात्रान्तरेषु तु यथाचोदक विकल्प
एव स्यात् तदिदं वृत्त्यन्तरकारव्याख्यानमधिकरणस्यानुपपत्तिमिति प्रत्या
भाष्यकारेण व्याख्यानान्तरमारब्धं तत्र यः पूर्वस्मिन् व्याख्याने सिद्धान्तः
स एव पूर्वपक्षः परिसंख्येति । सिद्धान्तस्तु परिसंख्यायास्त्रिदोषत्वाद्द्वैता-
नसंविधिरेषो ऽयं न विधिः परिसंख्या वा, तस्मात्सर्वद्विरात्रेषूपसरेणामहो
नियतएव योदशीसामान्यवचनेन प्राप्तत्वादुत्तमान्तरेणापरिसंख्यातत्वात् ॥

नामाऽहीने योदशि सू० चतुर्थे चतुर्थे ऽह्न्यहीनस्य गृह्यत इत्य-
वहवश्याभिप्रायम् । भ्यासेन प्रतीयेत भोजनवत् ॥ १४ ॥

योदश्येव चतुर्थे चतुर्थे ऽह्न्यहीनस्य गृह्यत इति श्रूयमाणः
सन्दिह्यते किमेकस्यैवाहीनस्य चतुर्थे गृहीत्वा पुनस्तत्पुरस्ताच्चतुर्थे ऽभ्या-
सेन गृहीतव्यः ? उतैकस्याहीनस्यैकस्मिन्नेव चतुर्थे सकृद्गृह्ये वीक्षा तु ना-
नाभिप्रायेति तत्र नानाऽहीनाभिप्रायत्वे न्यायप्राप्तत्वेन वीक्षानर्थक्याद-
हीनस्येति चैकग्रहणश्रवणादेकस्मिन्वहीने चतुर्थे चतुर्थे ऽभ्यासः, नैवम् अही-
नस्य चतुर्थे इत्युच्यते एकस्य चाहीनस्यैकं चतुर्थमहः । यत्तु चतुर्थोच्चतुर्थं
तदहीनस्याष्टमं भवति तत्र गृह्यहीनस्य चतुर्थं गृहीत्वा तस्मात्सकृद्
गृह्यणम्, एकग्रहणं तु सामान्याभिप्रायं वीक्षा च न्यायप्राप्तानुवादः ।

विक्रान्तं यथावासाय सू० जगत्सामि सामाभावाद्दक्षामतदा-
सायतायाः साधकप्रत्ययम् । ख्यं स्यात् ॥ १५ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते यदि रथन्तरसामासेभ्यः स्यादेन्द्रवायवायान्
गृहीयात् यदि गृहत्सामा तु नाशान् यदि जगत्सामाऽवयवायानिति कि-
मावयवायता ज्योतिष्टोमं निर्वाच्यते न किं योत्कृष्येति सशये प्रकरणात्
ज्योतिष्टोमे स्यात् जगत्सामा वृत्तापि ज्योतिष्टोमं एव प्रकरणादवयवा-
क्यं चिदुच्यत इति प्राप्ते नृम. न जगत्सामं सामं ज्योतिष्टोमेऽन्यत्र वा-

हुच विदस्ति ते नायमृद्वारेण व्यपदेशः जगत्यामृच्युत्यत्र साम जगत्साम
तद्वच स जगत्सामा न च ज्योतिष्टोमे तदस्ति विद्यते तु विपुवति
तस्माद्विपुवान् जगत्सामातत्सयुक्ता चाययणायता प्रकरणादुत्क्रष्टव्या एव
वा यदि जगत्सामाययणायानित्यत्रैव जगत्सामशब्दे सन्देहः किमनेन
ज्योतिष्टोम एव रथन्तरसामा वृहत्सामा ज्ञेयते किं वा स एवोभय-
सामा? अथ वा रथन्तरसामैव? उत यत्र जगत्यामुत्पन्न साम विपुवति
सोऽनेनाभिधीयत इति प्रकरणात् ज्योतिष्टोमे एवान्यतरसामाभिधीयते
तथा सति पूर्वाभ्यामयताभ्यामाययणायताया विकल्प एव स्यात्, तस्मा-
दुभयसामा जगत्सामा, जगच्छब्दो हि क्खवचनः, कात्स्न्ये च समुच्चये
स्यात् तस्मात्समुच्चतोभयस्य मानैवमपि युक्तम् एव हि सति जगत्सामे-
त्यनयेत् स्यादाययणायां गृहीयादित्येतावत्तैवोभयसामपक्षे निवेशसिद्धेः
अन्यतरसामत्वपक्षयोः पूर्वाभ्यामयताभ्यामवबुद्धत्वात्, न चोभयसामत्व
ज्योतिष्टोमे ऽस्ति वृहद्द्वयन्तरयोर्वचनेनैव विकल्पविधानात् तस्माद्वी-
शानमस्य जगतः स्वदृशमित्येष जगच्छब्दवत्यामुत्पन्न रथन्तरमेव जग-
त्साम, अतस्तत्साम जगत्सामेति प्राप्ते ब्रूमः पदद्वारेण चगृह्णा च साम
लक्षणयितव्यं स्यात्तत्र लक्षितलक्षणा स्यात्तस्माज्जगत्यामुत्पन्नेन साम्ना सौ
विपुवानेव जगत्सामा तदर्थं चाययणायत्व पूर्वाभ्यामयता नैमित्तिकमाय-
यणायत्व विचारित तद्वेतुत्वेन तु जगत्सामशब्दप्रस्तावः, वृहत् तु साम-
साक्षाद्विचारित इति भेदः, ॥

ससवे उपपत्त्यप्रपञ्चत्वात् सू० उभयसामि नैमित्तिकं विकल्पेन
भावाधिकरणम् । समत्वात्स्यात् ॥ १६ ॥

यत्र वृहद्द्वयन्तरपृष्ठयोः समुच्चयः ससवगोसवादिषु तत्र यत्प्रकृतौ रथ-
न्तरनिमित्तं वृहच्चिमित्तं च उपपत्तौ रथन्तरपृष्ठस्य प्रतिपदं कुर्यात् अद-
यन्तौ वृहत्पृष्ठस्येत्यादि तदुभय विकल्पेन कर्तव्यम् ॥ मुत रथन्तरनिमित्तम् ?
अवाच्योभय न कर्तव्यम् ? मिति सशयः, तत्रोभयसामत्वेऽपि रथन्तरस्य वृह-

हुत्र चिदस्ति ते नायमृद्धारेण व्यपदेश जगत्यामृच्युत्पच साम जगत्साम
तद्वत्र स जगत्सामा न च ज्योतिष्टोमे तदस्ति विद्यते तु विदुवति
तस्माद्विपुत्रान जगत्सामातत्सयुक्ता चाययणायता प्रकरणादुत्कृष्टव्या एव
वा यदि जगत्सामाययणायानित्यत्रैव जगत्सामशब्दे सन्देहः किमनेन
ज्योतिष्टोम एव रथन्तरसामा बृहत्सामा चोच्यते किं वा स एजोभय
सामा? अथ वा रथन्तरसामैज? उत यत्र जगत्यामुत्पच साम विपुवति
सोऽनेनाभिधीयत इति प्रकरणात् ज्योतिष्टोमे एवान्यतरसामाभिधीयते
तथा सति पूर्वोभ्यामयताभ्यामाययणायताया विकल्प एव स्यात्, तस्मा
दुभयसामा जगत्सामा, जगच्छब्दो हि क्लृप्तचन, कात्स्न्यं च समुच्चये
स्यात् तस्मात्समुच्चतोभयस्य मानैजमपि युक्तम् एव हि सति जगत्सामे
त्यनयं स्यादाययणायां शुद्धीयादित्येतावतैजोभयसामपक्षे निवेशसिद्धे
अन्यतरसामत्वपक्षयोः पूर्वोभ्यामयताभ्यामग्रदृष्टत्वात्, न चोभयसामत्व
ज्योतिष्टोमे ऽस्ति बृहद्द्वयन्तरयोर्वचनेनैव विकल्पविधानात् तस्मादो
शानमस्य जगत स्वदृशमित्येष जगच्छब्दयत्यामुत्पच रथन्तरमेव जग
त्साम, अतस्तत्साम जगत्सामेति प्राप्ते धूमं यदद्वारेण च्छृंश्वा च साम
लक्षणयित्तस्य स्यात्तत्र लक्षितलक्षणा स्यात्तस्माज्जगत्यामुत्पचेन साम्ना सौ
विपुत्रानैज जगत्सामा तद्वयं चाययणायत्य पूर्व्याख्याया नैमित्तिकमाय
यणायत्य विचारित तद्वेतुत्वेन तु जगत्सामशब्दप्रस्ताव, एह तु साम
मावावृत्तिवारित इति भेदः ॥

सु० उभयसामि नैमित्तिकं विकल्पेन
समत्वात्स्यात् ॥ १६ ॥

यत्र बृहद्द्वयन्तरपृष्ठयोः समुच्चय समयगोभवादिषु तत्र यत्प्रकृतौ रथ
न्तरनिमित्त एहानिमित्तं च उपयन्ती रथन्तरपृष्ठस्य प्रतिपद कुर्यात् अथ
यन्तौ बृहत्पृष्ठस्येत्यादि तदुभय विकल्पेन कर्तव्यं मुत रथन्तरनिमित्तम्
अथायजोभय न कर्तव्यं मिति सगय, तत्रोभयसामत्येऽपि रथन्तरस्य बृह

तत्र च भद्रायात् सत्तया चोभयोः क्रतुविशेषणत्वादुभयमपि प्राप्त समुच्च-
यासम्भवादिशेषादहणाच्च विकल्पः । अथ वा मुख्यत्वादयन्तरनिमित्त-
मेव स्यादिति प्राप्ते ब्रूमः यदहदयन्तरे हि प्रकृतौ निरपेक्षया सत्तया पर-
स्परव्यवच्छेदेन वा क्रतुं विशिष्यन्ती निमित्ततामुपगते अत्र तूभयोः सहैव
क्रतुसम्बन्धात्सापेक्षयोर्नान्यतराणां हि क्रतुविशेष्यत्वे, तस्मान्निमित्तविधाता-
वकर्तव्यम्, ॥

ऐन्द्रवायव्यस्य सर्वादाय सू० ऐन्द्रवायवस्याग्रवचनादादितः प्रति-
प्रतिकर्षाधिकरणम् । कर्षः स्यात् ॥ १७ ॥

ज्योतिष्टोमे उपांशवन्तर्यामौ अधारायद्वौ विधाय ऐन्द्रवायवमैत्रा-
वहणादीनां धारायहाणामुपक्रमे दूयते वात्वा एषा यदैन्द्रवायवो यदैन्द्र-
वायवाया यहा यहान्ते वाचमेवानुप्रयन्ति अथवा धारया यहातीति तत्र
संशयः किमैन्द्रवायवः सर्वादितः उपांशवन्तर्यामाभ्यामपि पूर्वं यहीतव्यः ?
उत पाठप्राप्तिस्थानः ? इति, तदर्थमिदं विचार्यते किमैन्द्रवायवप्रभृतीनां
यहाणामेताद्विधायकः ? नत यहानुवादेनैन्द्रवायवायता धर्माऽङ्गत्वेन विधी-
यतः ? इति, तत्र यहाणां वचनान्तरेरेव प्राप्तत्वात्तदयताविधिरय, तत्त्वा-
विशेषेण सर्वयहाणामङ्गमुपांशवन्तर्यामयोरपि संपादयितव्यम्, इतरथा त-
योर्वैगुण्यं स्यात्, अतः सर्वादितः प्रतिकर्षः, स्यादेवं यद्ययताविधिः स्यात्
यद्विधिश्चैव कथं धारासंयोगादि धारायहाणामत्र यहातिनोपादानं,
तेषां च पाठप्राप्तमैन्द्रवायवायत्वम्, अतो वक्ष्यमाणानामैन्द्रवायवादीनां
यहाणां सत्तेषाणामुपक्रमः तस्मात्स्वस्थानस्यैन्द्रवायवस्य यहाणम् ॥

कामसंयोगे पि ऐन्द्रवायव्य सू० कामसंयोगे ॥ वचनादादितः प्रति-
स्यादायप्रतिकर्षाधिकरणम् । कर्षः स्यात् ॥ १८ ॥

तपैव संतेपेणोपक्रम्य प्राविस्सारवचनेभ्यः कामसंयुक्तानि वच-
नान्यावातानि ऐन्द्रवायवायान् एहीयात् यः कामयेत यथापूर्वं पत्राः

कल्पेरिति तत्र किं सर्वादितः प्रतिकर्षः? उत तत्रापि स्वस्थान-
एव ग्रहणः? मिति, तत्र ग्रहाणां नित्यत्वाच्च कामे विधानम् अतो-
ऽत्रैन्द्रवायवायता गुणः कामाय विधीयत इति सर्वादितः प्रतिकर्षः । नैवं
गुणो हि विधीयमानः प्रकृतान् ग्रहानाश्रित्य विधीयेत धारापहारश्च प्रकृ-
ताः, तेषां च स्वरूपवदैन्द्रवायवायताऽपि पाठादेव प्राप्ता सती कामे
विधातव्या, सद्दुरं श्रुत्यर्थविधानाय ग्रहणमेव कामे विहितमतः कामसं-
योगेऽपि स्वस्थान एवैन्द्रवायवः ॥

आश्विनासादीनां ग्रहा-
णां प्रतिकर्षाधिकरणम् ।

सू० परेषु चाग्रशब्दः पूर्ववत्स्थात्त-
दादिषु ॥ १९ ॥

तत्रैव श्रूयते शुक्रायान् ग्रहीयात् प्रतिष्ठाकामो मन्यमानभिचर-
श्च स्यादिति, तत्र संशयः किं शुक्रायादीनामपि कामसंयोगे स्वस्थाने ग्रह-
णम्? उत प्रतिकर्ष इति, तत्र पूर्ववदेव शुक्रप्रभृतीनां नित्यानां ग्रहाणां कामे
विधानात्स्वस्थाने प्राप्ते उच्यते, न हि प्राकृताधाराग्रहा पाठतः शुक्राया
येन तदनुवादेन ग्रहाणां कामे विधिः स्यादैन्द्रवायवाया हि ते तत्र ग्रहा-
न्कामे ग्रहेषु च शुक्रायतां विदधद्वाच्यं भिद्यते, तस्माद्ग्रहणाश्रितः शुक्रा-
यतादिगुणः कामाय विधीयत इति प्रतिकर्षः ॥

आश्विनादीनां ग्रहाणां
मैन्द्रवायवस्य पुरस्तात्प्रति-
ष्ठाधिकरणम् ।

सू० पुरस्तादैन्द्रवायवस्याग्रस्य कृतदे-
शत्वात् ॥ २० ॥

स्थिते प्रतिकर्षे चिन्त्यते किं रूपादितः प्रतिकर्षः? उतैन्द्रवायवा-
त्पूर्वमिति विशेषग्रहणात्सर्वग्रहाणां पुरस्ताच्छुक्रोऽपक्रुष्टश्च इति प्राप्ते
ग्रहः कामाय हि गुणो विधीयमानः प्रकृतान् ग्रहानाश्रित्य विधीयते, प्रकृ-
तारश्च यदैन्द्रवायवाया ग्रहन्ते इत्यनेन साधारणेनोपक्रमेणोपक्रान्ता ऐन्द्र-
वायवाद्याधारा ग्रहा वक्ष्यमाणाः तेन तानेजाश्रित्य शुक्रायता गुणः कामाय
विधीयत इति न सर्वादितः प्रतिकर्षः, इदमेव च वक्ष्यमाणानां ग्रहाणां

साधारणोपक्रमस्य प्रयोजनं कथं नाम सर्वं एव वक्ष्यमाणा यहाः काम्यानां गुणानामाश्रयत्वं प्रतिपद्येरविति ॥

सादनस्यापि प्रतिकर्षा सू० सादनं चापि शेषत्वात् ॥ २१ ॥
धिकरणम् ।

धाराग्रहाणां पूर्वं पूर्वं गृहीत्वा सादयित्वोत्तरेतरस्य ग्रहणं सर्वेषु च गृहीतेष्वामादितेषु च पश्चात्क्रमेण प्रदानमित्येषा तावच्चिन्त्य-
कृतिः, कामाय तु शुक्राद्यादियहोत्पत्त्यपक्रममात्रेषु किं सादनं प्रतिहृष्यते
नेति सशये घटनाभावाच्च प्रतिकर्ष्येति इति प्राप्तं उच्यते सादनस्यैतत्प्र-
योजनं यदुत्तरग्रहाणां सादित्यसम्पादनं न ह्यनासाद्रीक्रमपरो गृहीतुं
शक्यते । तस्माद्गुरुण्येषत्वात्सादनस्य तत्प्रतिकर्षं प्रतिकर्षः ॥

प्रदानस्यापि प्रतिकर्षा सू० प्रदानं चापि सादनवत् ॥ २२ ॥
धिकरणम् ।

तथा प्रदानं किं प्रतिहृष्यते नेति सदेहे प्रदानोपक्रमत्वाद्वह-
णस्य तत्प्रतिकर्षं प्रदानस्य प्रतिकर्षः । नैष, न ह्यवदानवत्प्रदानोपक्रमो
ग्रहणं सर्वेषु गृहीतेषु पश्चात्प्रदानं नित्यकृतावित्युक्तमवगतस्य रूपं च
ग्रहणं कामेऽपि प्रतिहृष्यत इति न प्रतिहृष्यमाणस्यापि प्रदानोपक्रमस्य,
तस्मात्तत्प्रदानाद्यर्थः ॥

अनीकायामेन्द्रयायनं सू० अनीकायां न्यायोक्तेषामानं गुणा-
न्मानविधायताधिकरणम् । यं स्यात् ॥ २३ ॥

द्विदशांशे अनीकाऽऽश्रयता, ऐन्द्रयाययाचौ प्रायणीयोदयनीयोदयमं
चाहं अयतरेषा नयानामन्नामैन्द्रयाययाच प्रथममहरय शुक्रायमयायया-
यमयेन्द्रयाययाचमय गुणार्थमित्यादि, तत्र प्रथमद्वितीययोरेन्द्रेन्द्रयायया-
यता शुक्रायता च श्रुता सा तयोरेयनरामामत्यादृशत्वात्प्रत्यक्षं प्रकृतित-
यं प्राप्ता सती क्रियार्थं श्रूयता इति चिन्त्यते-अनुशास्त्रमात्रमित्येकं पक्षं,
तथा च मत्यानयस्य म्यात्तस्माद्विद्वान्तरपरिसर्यायं सा इति त्रिदोषा, तस्या-
दर्थं प्रादायं मृतीयेऽहन्त्याययायता न्याय्या, पूययोरेन्द्रयाययायतायाः

यणीय प्रथममह चतुर्विंश द्वितीय ततस्त्वत्वारोऽभिपूवा पदहाः एकः
 एष्टः पदह समासः सन्नितीयः सन्तीय सचतुर्थः सपञ्चमः ततस्त्रयो-
 ऽभिपूवाः पदहाः एकः एष्टः पदह अभिजिवाभैकाह. त्रयः स्वरमा-
 मानः इत्यष्टाधिशितिरहानि आद्याभ्यामहोभ्या सह पणमासाः तद्विद
 पूर्व पतः, ततो विपुशान् अघोत्तर पतः त्रयः स्वात्सामान विश्वजिज्ञा-
 भैकाहः एष्टः पदहस्त्रयस्त्रिगारम्भणः चयोऽभिपूवाः पदहा. ताव्यष्टा-
 विशितिरहानि पुन एष्ट पदहस्त्रयस्त्रिगारम्भण चत्वारोऽभिपूवाः
 पदहाः समासः सन्नितीयः सन्तीय. सचतुर्थे ततस्त्रयोऽभिपूवा पदहाः
 आपुनौरिति द्वे अहनी द्वादशाहस्य दशाहानि महाव्रत चातिरात्रश्चेति
 द्वाविंशदहानि आद्यैरष्टाधिशित्यहोभिः सह पणमासा तदत्र भाष्यकारेण
 प्रापणीयोदयनीयमध्यवर्तिनीं द्वादशाहिकीं अनीका चोदकप्राप्तामा
 भित्य विचारित-किं दण्डकलितवदावर्तनीया? किं वा नवानामयनीकाना
 स्वे स्वे स्थाने विवृद्धि? इति, तदर्थं च विचारितम् ऐन्द्रवायवाय प्रथममह-
 रित्यहर्ग्रहण विवर्तितम्, यतश्च प्रथमादीनामष्टामहभूता ऐन्द्रवायवाय
 स्वादयो ऽहरपूर्वप्रयुक्ता? उत प्रथमादीना यज्ञभागाना धर्माः परमापूर्वप्र-
 युक्ताः? इति, तच्चाहर्ग्रहणस्य श्रुतत्वादहर्द्धर्मत्वमतरश्च प्रापणीयानन्तर
 स्याद्भोर्धर्मऐन्द्रवायवायता, तदनन्तरस्य शुक्रापता तदनन्तरस्यापयणापता,
 गवामयनेऽपि तथैव प्राप्नोति नवभिश्चानीकैर्नवस्वहस्तु समनुष्ठितेषु पुन-
 रैन्द्रवायवाय प्रथममहरित्येतदेवोपतिष्ठते, तथा ततः परमपि, तस्माद्दण्ड-
 कलितवदावृत्तिरिति प्राप्ते सिद्धान्तितम् । उद्विश्यमानस्य हि प्रथमादेरज्ञो
 विशेषण न सम्भवति तस्मात्प्रथममैन्द्रवायवायमय शुक्रापमित्येतावद्वि-
 वर्तित, नवाना चानीकाना नवधा विभा'ग, गवामयनेऽपि पूर्व पतो न
 वधा विभज्य प्रथमादिभागेषु नवस्वैन्द्रवायवायतादीना नवानामनीका-
 नामनुष्ठान कर्तव्यमिति स्वस्थानविवृद्धिः सिद्धा भवति, एव च कृत्स्नो-
 तरे पतसि पञ्चमे पादद्विके त्रयस्त्रिंशोऽह्न्यापयणापता दर्शनमुप
 पद्य भवति, जगन्ती वै छन्दासि प्रत्यवरोहन्त्यापयण यदावृहत्पृष्ठानि

त्रयस्त्रिंशं स्तोमा इति दण्डकलितवदावृत्तावभिप्रायादारभ्य नवकैर-
हस्सु सङ्कल्प्यमानेषु उत्तरस्मिन्वापि पतसि एकमहर्ष्याय्य अनीका समा-
प्यते ततः पुनरैन्द्रवायव्यत्वादारभ्यानुष्ठेयमाने द्वितीयमहर्षेन्द्रवाय-
वायं तृतीयं शुक्रायं विश्वत्रिदाययणायम् त्रयस्त्रिंशमहर्षेन्द्रवायवायं
प्राप्नोति स्वस्थानविरुद्धो पुनः पूर्वस्मिन्पतसि नवधा विभक्ते नवमे भागे
आययणायतायामनुष्ठितायामुत्तरे पक्षस्याश्रुते प्रातिलोम्येनानुष्ठेयमाने
प्रथमभागे आययणायता भवति, तदन्तर्गतं तत्र यस्त्रिंशमहरिति तत्र
आययणायतादर्थं नमुपपन्नं भवति, तद्विदं भाष्यकारीयमधिकरणव्या-
ख्यानं लिङ्गोपघणनं चानुपपन्नं, न ह्यत्र चोदकेन अनीका प्राप्यते
अभिप्राये हि ज्योतिर्गौरादुरिति नामधेयैरेकादज्योतिरादिधर्मप्राप्तिः,
एकादेषु च रयन्तरसामस्यैन्द्रवायवायता बृहत्सामसु च शुक्रायता
तेनाभिप्रायेऽपि षडहं प्रथमतृतीयपञ्चमानां रयन्तरसामत्यादेन्द्रवाय-
वायता द्वितीयचतुर्थपष्ठानां बृहत्सामत्याच्छुक्रायता, न तु अनीका-
प्राप्तिः चोदकादपि यतोयो नामधेयमित्युक्तं यजुषोऽभिप्रायविकाराण्येव
गयामयनेऽहानि तेन न अनीका स्यात् वास्तु वा चोदकेन अनीकाप्राप्ति-
स्तथाऽपि नवधा विभागो न युक्तः न हि द्वादशाहं प्रापणीयोदयनीययो-
रन्तरालं नवभिरनीकैः पूरितं किन्तु दशभिः, दशमे चैन्द्रवायवायता ऐन्द्र-
वायवायो प्रापणीयोदयनीयोदयमं चेति वचनात्, अतएव गयामयनेऽपि
सर्वस्मिन्पतसि दशधा विभज्यमाने दशमे भागे ऐन्द्रवायवायः स्यात्
उत्तरस्मिन्पतसि पतसि प्रातिलोम्येनानुष्ठेयमाने प्रथमे भागे ऐन्द्रवायवायः
स्यात्, तदन्तर्गतं च त्रयस्त्रिंशमहरिति तत्राप्येन्द्रवायवायता प्राप्तेरायय-
णायताऽनुपपत्तिः सिद्धान्तेऽपि स्यात्, अपि च पूर्ववत् त्यहमंत्यात् अनी-
कायां गयामयनिके च षड्पदहं नामधेयेन द्वादशाहिकषड्पदहधर्मप्रा-
प्तेस्तत्र च त्रयस्त्रिंशस्यान्त्र आययणायत्यादिहापि यत्र क्वचिदयस्यत-
स्यापि त्रयस्त्रिंशस्याययणायता भवतीति विपरीतं लिङ्गम्, अन्यानि च
दूषणानि तन्त्रयस्य दशितानोति नेह प्रपञ्च्यन्ते । तस्मादययानां क्रम-
धिकरणं यथार्थं, सत्यं, च चोदकेन अनीका प्राप्यते, यत्यतएव तु यथनेन

पतिः, सिद्धान्ते त्वविरोधादादित आरम्भ प्रवर्तते उत्तरे च पतसि प्रा-
तिलोम्यं लभत इत्युपपन्नं लिङ्गम् ॥

धृढे मन्वाणां छन्दोव्यति-
क्रमाधिकरणम् ।

सू० छन्दोव्यतिक्रमात् व्यूढे भक्षपवमा-
नपरिधिकपालस्य मन्वाणां यथो-
त्पत्तिवचनमूहवत्स्यात् ॥ २६ ॥

व्यूढात्मके द्वादशाहे छन्दोव्यतिक्रम आम्नातः छन्दांसि वा अन्यो-
न्यस्य लोकमभ्यध्यायन् “गायत्रीत्रिष्टुभस्त्रिष्टुज्जगत्या जगतीगायत्र्या”
इति तत्र संशयः किं भक्षाणां पवमानानां परिधीनां कपालानाञ्च मन्वा-
र्यथादेपु गायत्रादिशब्दैरभिलपितानां मन्वाणामर्थानां च छन्दांस्यतिक्र-
मयितव्यानि? उत मन्त्रगतानामेव छन्दसां व्यतिक्रमः? इति विशेषाभा-
वात् सर्वेष्वर्थेषु मन्त्रेषु च छन्दो व्यतिक्रमस्तेन गायत्रशब्दनिर्दिष्टः प्रातः-
सवनीयो भस्त्रैष्टुभशब्दितस्य माध्यन्दिनीयस्य भवस्य स्थाने माध्यन्दिने
सवने कर्तव्यः माध्यन्दिनीयश्च ज्ञातशब्दितस्य तार्तीयसवनीयस्य
स्थाने तृतीयसवने तार्तीयसवनिकश्च प्रातःसवने तथा वहिष्यवमानो
माध्यन्दिने माध्यन्दिनपवमानस्तृतीयसवने आर्भवः पवमानः प्रातः-
सवने तथा मध्यमः परिधिः स्यविष्टो दक्षिणस्य स्थाने दक्षिणश्वाणी-
यानुत्तरस्य उत्तरश्वाणिष्ठो मध्यमस्थाने परिधातव्यः, तथाऽष्टाकपालो
माध्यन्दिने एको दशकपालस्तृतीयसवने द्वादशकपालश्च प्रातःसवने
कर्तव्यः, तथा मन्त्रगता गायत्रादिशब्दाः श्येनोऽसि शायचच्छन्दा इत्या-
दयस्त्रिष्टुयादिशब्दानां सुपर्णोऽसि त्रिष्टुप्छन्दा इत्यादीनां स्थाने सुपर्-
णोऽसि गायत्रच्छन्दा इत्येवमूहितव्या इति प्राप्ते दूमः—मन्त्रगतानामेव
व्यतिक्रमो नार्येणानां, न हि तेषां गायत्रादिशब्दवत्त्वमस्ति, स्तुतिमात्रं तु
तेषु गायत्रादिभिः निर्देशः शक्यते त्वेकस्मिन्मन्त्रे प्रकाशितं छन्दो
मन्वान्तरे गायत्रादिशब्दप्रत्येकेण प्रकाशयितुं, तस्मान्मन्त्रगतानामेव
छन्दसां व्यतिक्रमः ॥

इति शास्त्रदीपिकायां दशमाध्यायस्य पञ्चमः पादः ॥ ५ ॥

अथ दशमाध्यायस्य पष्ठः पाद आरभ्यते ॥

रघन्तरादीनां साध्या तृचे सू० एकैर्चस्थानि यज्ञे स्युः स्वाध्याय-
मीनाधिकरणम् । वत् ॥ १ ॥

सन्ति ज्योतिष्टोमे रघन्तरादीनि स्तोत्रीयाणि सामानि तानि
किमेकैकस्यामृचि गेयानि ? उत तृच ? इति सशये, स्वाध्यायवेलायामेक-
स्यामृचि गीतत्वाभदवैलक्षण्याय यज्ञेऽप्येकस्या भवेयुः, एकं साम तृचे
क्रियत इति तु यत्तेमानिर्द्वैतशरूप न विधित्तममित्येतावान्मूर्धः पठः
'चक्रस्तो'मि वाचेत्याद्यर्घ्यवादविभावितविधिराक्तेरेक साम तृचे क्रियत
इति वचनात्तृचे गातव्यानीति सिद्धान्तः ॥

स्वर्दृक्शब्देन योऽर्थस्य सू० स्वर्दृशं प्रतिवीक्षणं कालमात्रे
कालार्थताधिकरणम् । परार्थत्वान् ॥ २ ॥

रघन्तरे प्रसूयमाने समीलयेदिति विधाय श्रूयते "स्वर्दृशं प्रतिवी-
क्षेते"ति तत्र सन्देह किं स्वर्दृक्शब्दस्य वीक्षणस्य च कालार्थः सयोगः ?
उताङ्गाङ्गिसम्यन्धः इति, तत्र कालार्थत्वे स्वर्दृक्शब्दस्य लक्षणाप्रसङ्गाद्-
ङ्गाङ्गिसम्यन्ध एव न्यायः, स्वर्दृक्शब्दो वा वीक्षणाङ्ग स्वर्दृक्शब्द समु-
च्चारयन् वीक्षेत नान्ययेति वीक्षणं वा स्वर्दृक्शब्दस्याङ्ग वीक्षमाणः
स्वर्दृक्शब्दमुच्चारयेवान्ययेति प्राप्ते श्रूमः ॥ अनपेक्षितसम्यन्धाद् वाच्य-
भेदप्रसङ्गः न युक्तोऽङ्गाङ्गिसम्यन्धस्तस्मान्कालार्थता वरम् अभिव्यत्येकदेशो
हि स्वर्दृक्शब्दः शृणुत्यर्थत्वाच्च वीक्षणं प्रयोजनमपेक्षते स्वर्दृक्शब्दः
कर्तृवचनत्वाद् द्वितीयास्तत्वाच्च नानुम इत्यनेन सम्यग्प्रमाणः स्तुति-
मेषान्तमभिनिर्णयितुं न वीक्षणं प्रकाशयितुं, तथा वीक्षणमपि राग-
प्राप्त दृष्टेनैव प्रयोजनेन निराकारं न स्वर्दृक्शब्दाङ्गताया विधातव्य
सम्पीतनविधिना चावधिप्रतिपादनेनैकार्थसम्भवाच्च वास्यान्तरत्त्वमशक-
त्यते, प्रति-शब्दश्च स्वर्दृक्शब्दस्य श्रुत्यैव लक्षणात्माचष्टे, अतः कालत-

क्षणेव न्याय्या, तेनायमर्थः रयन्तरं प्रस्तूयमाने संमीलयेदास्वर्तृकुच्छब्दो-
च्चारणात्, तस्मिंस्तु काले वीचेतेति ॥

गवामयनिके पृष्ठपदहे
वृहद्रथन्तरयोर्विभाषाधिक-
रणम् ।

सू० पृष्ठस्य युगपद्विधरेकाद्वद् द्वि-
सामत्वम् ॥ ३ ॥

द्वादशाहे पृष्ठः पदह उत्पन्नः, तत्र पण्णामप्यन्हां क्रमेण रयन्तर-
वृहद्वैरूपवैराजशाङ्करैवतानि पृष्ठसामानि गवामयनादिषु श्रूयते पृष्ठः
पदहो वृहद्रथन्तरसामा कार्यं इति, तेन वैरुपादिकं निर्वर्तते वृहद्रथन्त-
राभ्यामेव पृष्ठस्तुतिर्निर्वर्तयितव्या, तत्र संशयः किमेकैकस्मिन्निति द्वेद्वे
स्याताम्? उत क्वचित् वृहत्कचिद्रथन्त? इति, तदर्थमिदं विचार्यते किं
वृहद्रथन्तरसामेति द्वन्द्वगर्भो बहुव्रीहिः वृहत्त्वं रयन्तरञ्च वृहद्रथन्तरे
इति प्रथमं द्वन्द्वं कृत्वा पश्चाद्वृहद्रथन्तरे सामनी अस्येत्यन्यपदार्थं
बहुव्रीहिः? उताकृत्वैव द्वन्द्वमनेरूपद्वयवृहद्विः, वृहत्त्वं रयन्तरं च सामा-
स्येति, तत्र द्वन्द्वतत्पुरुषयोस्तरपदे नित्यसमासवचनमिति कात्यायनवचना-
वेषधिपये द्वन्द्वस्य नित्यत्वात्कृत्वैव द्वन्द्वं बहुव्रीहिः तेनेतरैतरयुक्तयोः
साम्नाः पदहसम्यन्याद्वैक प्रयोक्तव्यं तत्रेतरैतरसहितमेव कार्यमित्येव-
मवगमादेकैकमेवाहो वृहद्रथन्तरसामकं कार्यमिति प्राप्ते प्रमः क्वचि-
त्किञ्चित्स्यात् एवमेकैकस्येतरैतरनिरपेक्षस्य प्रापकश्चोदकोऽनुग्रहीतो
भवति, न च घचनविरोधः यद्यपि तावद् द्वन्द्वगर्भो बहुव्रीहिः स्यात्तथाऽपि
पदहापेक्ष एवेतरैतरयोगो द्वन्द्वेनावगम्यते, न पदहावयवापेक्षः पदहापे-
क्षश्चेतरैतरयोगः क्वचित्कस्यचिच्चिवेशेऽपि न विरुध्यते, स च यदि विभा-
गेन निवेशे प्रमाणं न स्यात्ततः सर्वत्रेतरैतरयोगः स्यात् अविशेषात्
अस्ति तु प्रमाणं चेदकः तस्मादेकस्मिन्नन्येकमितरस्मिंश्चेतरैतयोक्तव्यं
न वा ऽवश्यं द्वन्द्वगर्भोऽयं बहुव्रीहिः, विभाषावचनेन द्वन्द्वस्यानित्यत्वात्
कात्यायनीयं तु घचनं शब्दानुशासनपरत्वाद्वात्र सतोर्द्वन्द्वतत्पुरुषयोरन्यश-
ब्दरूपम् असतोश्चान्यद्वर्धति तत्र समासकृतरूपनियमार्थं, तद्वया वारु-

त्वचप्रियः पञ्चगवधन इत्यत्र हुन्दुतत्पुरुषयोरकारणे वाक्त्वक्प्रियः पञ्च-
गोधन इति चरुत्वाऽपि समासान्तप्रयोगः प्रसज्येत, तद्वावृत्त्यर्थं नित्य-
समासवचन वृहद्वचनरसामेत्यादिषु तु द्वेधा ऽपि स्वरूपस्याभिधातु
न्यायतेऽयं निर्णेतव्य इति प्रत्येकप्रापितोदकानुपहायानेकपदबहुव्री-
ह्याश्रयण, तस्मात्कचित्किञ्चित्प्रयोक्तव्यं न प्रत्यहं द्वे द्वे स्याताम् ॥

प्रापणीयोदनीययोरेकादश सू० समासरत्त्वकादग्निनेषु तत्कृति-
विनानां विभागाधिकरणम् । त्वात् ॥ ४ ॥

द्वादशाहे श्रूयते ऐकादशिना प्रापणीयोदनीययोरतिरात्रयोरा-
त्रभेरविति, तत्र किं सर्वं प्रापणीये सर्वं चोदनीये आलश्रध्या? उत
विभज्य केचित्प्रापणीये केचित्चोदनीये? इति सश्रये प्रापणीयोदनी-
ययोः प्रधानत्वेनोद्देश्यत्वात् हुन्दुवागतसाहित्यस्याविवक्षितत्वात् प्रति
प्रधानमैकादशिना आलश्रध्या इति प्राप्ते धूमः-द्वादशाहप्रकरणे प्रागेव
वचनान्तरैरेकादशिनी विहिता प्रकरणात् द्वादशाहाङ्गत्वेनावगता साऽनु-
ष्ठातव्या सती क प्रदेश आलश्रध्यात्यपेक्षाया देशविधित्वाया प्रापणी-
योदनीयौ श्रूयते न प्रधानतया द्वादशाहस्य प्रधानस्यावगमात्, देश
रचाङ्ग, न च प्रत्यङ्गमावर्तते प्रधान तस्माद्विभज्यालम्बः ॥

विश्वजित्त सर्वपृष्ठ इत्य सू० सर्वपृष्ठे पृष्ठशब्दात्तेषां स्यादेक-
प्रकल्पेय पृष्ठदेशे निवशाधि देशत्वं पृष्ठस्य कृतदेशत्वात् ॥ ५ ॥
करणम् ।

विश्वजित्सर्वपृष्ठो भवतीति श्रूयते तत्र पाह्निकानां रथन्तरा-
दिपृष्ठानां विधिरिति स्थित सप्तमे, तत्र सश्रयः किं पश्यामपि साक्षा
पृष्ठस्तुतिसाधनत्वे ततश्च पृष्ठदेशे माध्यन्दिनपवमानमैत्रावरुणसाम्ना-
र्मध्ये निवेश? उत वैष्णवस्यैव तत्साधनत्वेन तत्र विनिवेशोऽन्येदा स्तोत्रा-
न्तरसाधनत्वेन तत्पृष्ठे प्रयोग? इति, तत्र पदहेतेषां पृष्ठसाधनत्वेनेहापि
पृष्ठ-शब्देन तत्साधनत्वावगमात्पृष्ठदेशे एव प्रयोगः सर्वव्यामिति प्राप्ते
धूमः रथन्तरं वदिष्यवमाने कुर्यादाभवे वृहन्मध्यतदन्तराणि वैष्णव हेतुः
पृष्ठे इत्यादिवचनाद्वैष्णवस्यैव पृष्ठसाधनत्वम् इतराणि स्तोत्रान्तरसाधनानि,

न च पृष्ठस्तुतौ प्रयुक्तानामेव पुनर्ध्वननात्स्तोत्रान्तरे ऽपि प्रयोगोऽस्त्विति वाच्य वैरूपस्य पृष्ठे विधेरानर्थक्यप्रसङ्गात् । किं च सर्वपृष्ठशब्देन लक्षणाया पृष्ठसाधनभूतानि रयन्तरादीनि सामानि पाङ्क्तिहिकानि विधीयन्ते स्तुतेर्बहुत्वाभावेन सर्वशब्दविषयत्वासम्भवात् तेषां च साम्यामिहातिद्विष्टानां कार्याकाङ्क्षिणा वाचनिकैरेव कार्यैरुपपत्तौ को नाम सर्वेषां पृष्ठसाधनत्व कल्पयेत्, तस्माद्विभज्यैव निवेशः ॥

वैरूपसामवेराजसामो सू० वैरूपसामा क्रतुसंयोगान्निवृद्धदेक-
षट्कार्यं निवेशाधिकरणम् । सामा स्यात् ॥ ६ ॥

उक्त्यो वैरूपसामा एकविधः षोडशी वै राजसामेत्यत्र किं वैरूपसामैराजयोः सामोः सर्वेषु सामकार्येषु निवेशः - उत पृष्ठस्तुतावेवेति सशयं विशेषायह्यात्सर्वेष्विति प्राप्ते प्रकृतावेवविधस्य निर्देशस्य रयन्तरसामा वृद्धत्सामा वेति पृष्ठविषये दृष्टत्वाद्विहापि तेन प्रकृतिलिङ्गेन पृष्ठस्तुतेर्बुद्धावारोहान्तद्द्वारेण च सामोः क्रतुसम्यग्योपपत्तेः पृष्ठसाधनस्यैव रयन्तरादेर्विकारो वैरूपादि ॥

त्रिवृदग्निष्टोम इत्यत्र सू० त्रिवृत्तिसंख्या^१त्वात्सर्वसंख्यावि-
स्तोमगतसुब्ब्यादिकाराधिक-
रणम् । कारः स्यात् ॥ ७ ॥

त्रिवृदग्निष्ट, दग्निष्टोम इति श्रूयते त्रिवृच्छब्दोऽयं त्रैगुण्यवचनो लोके त्रिवृद्रज्जुरित्यादौ, वेदे च “रथना त्रिवृद्वतौ”ति प्रयोगादवगतः स्तोत्रीयामवकवचनोऽपि वेदे अवगतः त्रिवृद्वृद्धिष्ववमानमित्युक्त्वा स्तोत्रीयाणां नवानामनुक्रमणात् तदेवमुभयार्थत्वे सति यत्र त्रिवृदग्निष्टुद्वित्यादौ वाक्यशेषादर्थविशेषो नावगम्यते तत्र त्रिचार्यते किं त्रैगुण्यवचनः सन् सर्वेषां क्रतुसाधनानां सङ्ख्याविकारः ? उत स्तोत्रीयानवकवचनः सन् स्तोमस्यैव विकारः ? इति, तत्र शास्त्रस्य महाविषयत्वलिप्त्या सर्वद्रव्याणां त्रैगुण्यविधिरिति प्राप्ते दूमः त्रैगुण्य इत्यसौ वृत्तवचनप्रसिद्धा नूपात्

रुद्धा च स्तोत्रीयानवकं, सा च वलीयसी, तस्मात्स्तोत्रीया सङ्घा विका-
रस्त्रिवृत्त्वम् ॥

उभयसाधिव दृढद्रव्यन्तरयोः सू० उभयसामि विश्वजिह्वादिभागः
समुच्चयाधिकार्यम् । स्यात् ॥ ८ ॥

यत्र संसघादाकुपे दृढद्रव्यन्तरं भवति इति श्रुतं तत्र किमुभयोः पृष्ठ-
साधनत्वम्? उत्तरेकेन पृष्ठमितरेण स्तोत्रान्तरं साधयितव्यं? मिति संशये
चोदकेन वैकल्पिकपृष्ठप्राप्तेस्तदनुयह्यायैकमेव पृष्ठसाधनमितरत्तु साम
विश्वजिह्वत् स्तोत्रान्तरेऽपि स्यात् नैव विश्वजिति वाचनिकः कार्यान्तरे
निवेशो न स्थिह तादृखचनमास्ति येन कार्यान्तरे निवेशः स्यात् तेन विक-
ल्पेन प्राप्तयोः पृष्ठयोः समुच्चयमात्रं वचनेन क्रियते चोदकबोधस्तु
स्तोत्रान्तरसाधनत्वेऽपि तुल्यः, तस्मात्पृष्ठ एव निवेशः ॥

मध्यशनचलाशनयोः पृष्ठ
शान्तेमुत्थानाधिकार्यम् । सू० पृष्ठे रसभोजनमाहृते सस्थिते चय-
स्त्रिमेऽहनि स्यात्तदानन्तरात्प्रवृ-
त्तिवत् ॥ ९ ॥

द्वादशाहे त्रिवृत्पञ्चदशः सप्तदश एकाविंशस्त्रिंशश्चस्त्रिंश
इति पदह विधाय श्रूयते सस्थिते पृष्ठे पदहे मध्याशयेद् दृढ वेति
गवामयनादिषु पृष्ठपदहस्य प्रातिलोम्य विहितं पृष्ठः पदहस्त्रयस्त्रिंश-
रम्भणस्त्रिवृत्तमः कार्य इति, तत्र किं त्रयस्त्रिंशेऽहनि सस्थिते मध्यश-
न? मुत पदहान्त? इति तत्र त्रयस्त्रिंशेऽहनि प्रकृतावनुष्ठितत्वात्तदङ्ग मध्य-
शन मन्यानः पूर्वानुष्ठिते त्रयस्त्रिंशे तदन्त एव मध्यशन मन्यते, सिद्धान्तस्तु
द्वादशाहाङ्गता हस्य गम्यते प्रक्रियावशात् । वाक्याद्वा पदहाङ्गत्व त्रयस्त्रि-
ंशाङ्गता क्रमात् । अनुष्ठानमर्निधलवणेन हि क्रमेण त्रयस्त्रिंशाङ्गता मध्य-
शनस्य स्यात्, प्रकरणात्तु द्वादशाहाङ्गत्व पदहाङ्गत्व समभिव्याहाराद्वा
तत्र सत्यपि मस्या-शब्दे वैमृधवत्पौर्णमास्या पदहस्यैवाङ्ग पदहावसाने
च विधीयते न त्रयस्त्रिंशावसाने, तस्मात् पदहान्ते स्यात् ॥

पट्टहायुक्ताद्यपि मध्यशन-
घताशनयोः सकृदनुष्ठाना-
धिकरणम् ।

सू० अभ्यासे च तदभ्यासः कर्मणः
पुनः प्रयोगात् ॥ १० ॥

यत्र पट्टहस्य पुनः प्रयोगः तत्र किं मध्यशनस्य पुनः प्रयोगः ? उत
सर्वाभ्यासान्ते सकृदि ? इति संशये पट्टहाङ्गत्वात्तदावृत्तावावृत्तिः पट्टहस्य^१
स्याप्यारब्ध पुनः पुनर्भावात्तच्चिमितं मध्यशनमावर्तनीयं नैवं संस्या नाम
तद्विषयव्यापारोपरमः पुनः प्रवर्तमानस्य च नोपरमोऽस्ति तस्मात्सत्यप्यङ्ग-
त्वे निमित्ताभावाच्चावृत्तिः अङ्गत्वनिराकरणं तु भाष्येऽतिशयोक्तमिति
नातीवादोक्तव्यम् ॥

गद्यामयने मध्यशनघता-
शनयोः प्रतिमाहमाद्युत्पधि
करणम् ।

सू० आहृतिसु व्यवाये कालभेदा-
त्स्यात् ॥ ११ ॥

यत्र गद्यामयनादावभिद्वादिभिर्न्येतस्य पट्टहस्याभ्यासात्तत्रापि
किं सर्वान्ते मध्यशनम् ? उत प्रत्यभ्यासः ? इति पूर्वण न्यायेन सर्वान्त इति
प्राप्त उच्यते यत्र पट्टहाङ्गपरम्येवाभिद्वादिषु व्यापियते न तु पूर्ववदनु-
परमः, तस्माद्विमितभूतसंस्याद^२ तेनैवमिति कस्य मध्यशनस्यावृत्तिः ॥

द्वादशाष्टे छत्रिभिर्न्ये मध्य-
शनाधिकरणम् ।

सू० मधु न दीक्षिता ब्रह्मचारित्वा-
त् ॥ १२ ॥

सत्रमहीनरश्च द्वादशाष्टः तत्र सत्रे मध्यशनं कर्तव्यं नेति सन्देहे
यज्ञमानानामेव सत्रे दीक्षितानामृत्थित्वात् दीक्षितस्य च ब्रह्मचर्यविधा-
नात् ब्रह्मचारिणश्च मधुप्रतिषेधाच्च कर्तव्यं सत्रे मध्यशनं, न च वैगुण्यं
घृताशनेन साद्रुण्यसम्भवात् मध्यशनं चाहीनविषयं भविष्यतीति प्राप्तेऽ-
भिधीयते यस्तावत्प्रतिषेधाक्तो मध्यशनप्रतिषेधो ब्रह्मचारिणः स तु पुन-
रार्थो न क्रत्वर्थं मध्यशनं बाधितुमर्हति विषयभेदात् । यस्तु ज्योतिष्टोमे
दीक्षितस्य क्रत्वर्थत्वेन ब्रह्मचर्यविधानादिहाप्यतिद्वेयेन क्रत्वर्थतया ब्रह्म-
चर्यप्राप्तेर्ब्रह्मचारिधर्मगतो मध्यशनप्रतिषेधः क्रत्वर्थतया प्राप्तः स प्रत्य-

तद्विहित मध्यगनं नाहीनविषयत्वेन संकोचयितुमर्हति वरमतिदेश-
स्यैवानुमानिकस्याङ्गान्तरेण सङ्कोचः, तस्मात्सत्रे मध्यगनं स्यात् ॥

मानसस्य दशमस्यान्तोऽधिकारं
धिकारणम् ।

सू० मानसमचरन्तरं स्याद् द्वादशाक्ष-
व्यपदेशात् ॥ १३ ॥

द्वादशाक्षे दशमस्यान्तोऽधिकारं मानसो बहः श्रूयते अनया स्वा-
पृथिव्या पात्रेण समुद्र रसया प्रजापतये जुष्ट एङ्गामीति मानस प्राजापत्य
एङ्गामीति, तत्र सशयः किमहरन्तरचोदनेय यागान्तरचोदनेत्यर्थः? उत
दशमस्यान्तोऽङ्गभूतग्रहाभ्यासान्तर चोदयति? इति तत्र वाच्यं द्वादशाक्षो
मनो मानसमित्यादिभिर्ध्वपदेशादिभिर्हेतुभिर्यागान्तरशङ्कायामुच्यते ध्वप-
देशभेदाद्वैरवयवावयवभेदादप्युपपत्तिर्ग्रहचोदयानां वा चोदकाश्च सं-
स्कारा इत्यनेन संस्कारमात्रपर्यवसायित्वेन यागान्तरं कल्पकत्वाभावाद्-
शमे ऽहनि मानसाय प्रसर्पन्तीत्यादिदृशेनैव दशमस्यान्तोऽङ्गभ्यासा-
न्तरं नाहरन्तम् ॥

सत्रस्य षट्कर्तृकत्वाधि-
कारणम् ।

सू० सत्रमेकः प्रकृतिवत् ॥ १४ ॥

सत्राणि किं कामिन एवैकैकशः कुर्युः? उत बहवः सहत्ये, ति चोद-
कानुपहादुपवचनस्य वैकैकशोऽपि लोके बहवः कामिनः सत्रं कुर्यन्तीत्य-
नेनाभिप्रायेणानुवादत्वापपत्तिर्लौकिकशः कुर्युः, नैवम् चाख्यातमता हि कर्तृ-
संख्या प्रकृतिवदिहापि प्रयोगाद्गतया विवक्षिता, न हि तस्याः किं
चिदयिवत्ताकारणमस्ति सा च चोदकप्राप्तमेकत्वं बाधते । तस्मादुच्यते
प्रयुक्तीरन् ॥

सत्रे यजमानानामेव कर्त्तृ-
कत्वाधिकारणम् ।

सू० अन्ये सुकर्तृत्वजः प्रकृतिवत् ॥ १५ ॥

सत्रेणैव किमन्यैरास्त्विज्यम्? उत यजमानैरेव? ति सन्देहे चोद-
कानुपहाय ये यजमानास्त एत्त्वज इति वचनं यच्छब्देनैव यजमानो-
पदेशेन तत्संस्कारार्थतयाऽऽस्त्विज्यविधिः न त्वास्त्विज्ये यजमानविधिः

तेनार्त्विज्यमन्यैः कार्यं यद्वाऽध्वर्युर्यज्ञपतिं दीक्षयित्वेत्यनेन चत्विजां
संस्कारार्थेन दीक्षा विधीयत इति तद्योगादृत्विगेव यज्ञमानशब्दगोचर
इत्यनुवादः । नैवम् अप्राकृतकार्यत्वप्रसङ्गात् वचनानर्थक्याच्च न चार्त्वि-
ज्यस्य यज्ञमानसंस्कारत्वम् अप्राकृतकार्यत्वप्रसङ्गादेव, तस्मात्प्राकृतका-
र्यस्यैवार्त्विज्यस्य यज्ञमानाः कर्त्तारो विधीयन्ते अतो ऽन्येषां चोदकप्रा-
प्तानां बाधः ॥

सू० द्वादशाहस्य सत्रत्वमासनोपा-
धिचोदनेन यज्ञमानवहुत्वेन च
सत्रशब्दाभिसंयोगात् ॥ १६ ॥

सत्रमाहीनयोर्विद्येकाधिक-
रणम् ।

सू० यजति चोदनादहीनत्वं स्वामिनां चास्थितपरिमाणत्वात् ॥

सत्रप्रसङ्गात् द्वादशाहगतस्य सत्रस्वरूपस्य लक्षणं तत्प्रसङ्गाच्च
तद्गतस्यैवाहीनरूपस्य लक्षणं सूत्रद्वयेनोच्यते, तत्र त्रयोदशरात्रादिष्वमासनो-
पाधिचोदनेषु क्षेत्रे ऽध्वर्युप्रयोगेषु च सत्रशब्दप्रयोगाद् द्वादशाहेऽपि प्रयु-
ज्यमानस्य सत्र-शब्दस्य तन्निमित्तता द्विरात्रादिषु च यजति चोदनेष्वह-
र्गणेष्वहीनशब्ददर्शनाद् द्वादशाहेऽपि तदेव तस्य निमित्तम् ॥

पौण्डरीके सकृदेव दक्षि-
णादानाधिकरणम् ।

सू० अहीने दक्षिणाशास्त्रं गुणत्वा-
त्प्रत्यहं कर्मभेदात्स्यात् ॥ १७ ॥

पौण्डरीको नामाहीन एकादशरात्रः तत्र श्रूयते “अयुतं दक्षिणा ऽश्व-
सहस्रमेकादश” मिति, तत्र संशयः—किमयुतमश्वसदस्य च प्रत्यहं दातव्यम् ?
उत्तरमेवायुतमश्वसदस्य च दातव्यम् ? मिति तत्र दक्षिणा द्वादशरात्रात्प्रत्यहं
भेदमहन्ति । एकप्रयोगपातात् तन्वेणैका प्रदीयते ॥ सत्यं प्रत्येकमन्हामहं
दक्षिणा तथाऽपि कर्त्तव्यमिति द्वादशरात्रात्कर्तव्यतां च चिकीर्षितार्थमुपादाना-

द्वेकप्रयोगचोदितानामेकादशानामप्यङ्गां युगपद्विचोर्वित् वातन्त्रेण सर्वेषां
पुरुषाणामुपादानं, तदानतिशयैकैव तन्त्रेण तत्सिद्ध्यर्थं च दक्षिणेति भाषि
तन्त्रेण सभवात्रैकैव दीयते । ननु षोडशीकप्रकृतौ द्वादशाहे प्रत्यह दक्षिणा
भेदेन दत्ता अन्वहं द्वादशशतं ददातीति वचनात्तेनेह, पि द्वादशशत-
विकारोऽयुतमश्वसहस्रं च प्रत्यह भेदमहंति । उच्यते द्वादशाहेऽप्येकप्रयो-
गत्वं द्वैकैवामतिरिति प्रत्यह द्वादशशते दीयमाने यावती भवति तावती
भवति दक्षिणैकैव, तस्मादिहाप्येकमेवायुतमश्व सहस्रं दातव्यम् ॥

षोडशीके सञ्ज्ञासा ठञि
याना विभज्य नयनाधिकार
यम् ।

सू० प्रत्यहं सर्वसंस्कारः प्रकृतिवत्स-
र्वासां सर्वशेषत्वम् ॥ १८ ॥

प्रकृतौ माध्यन्दिने सवने दक्षिणाऽनयनं श्रुतं षोडशीके वायुतमश्व-
सहस्रं माध्यन्दिने सवने प्रत्यह नेतव्यम् ? उतैकस्मिन्सहस्रि ? अथवा विभज्य
प्रत्यहं सहस्रं नेतव्यम् ? अथसहस्रं त्वेकादशोऽन्दि नेयमिति सवने प्रकृता-
वात्सीये माध्यन्दिने सवने नीति तीक्ष्णं प्रतिरुमावसायी चोदकः प्रति-
माध्यन्दिनं नयनं प्रतिपादयति, समस्ता चैव सर्वेषाममन्दा दक्षिणेति
सर्वेषां प्रत्यह नेतव्या दक्षिणासंस्कारत्वावयनस्य सङ्कल्पसङ्कतायाश्च न
पुनः संस्कारेण प्रयोजनमित्येकस्मिन्कस्मिन्चिन्माध्यन्दिने नयनं, नैव,
द्वादशाहे हि विभज्य नयनं विहितम् अन्यद् द्वादशशतं ददातीति,
तेनेहापि तद्वदेव विभज्य नयनम् ॥

मनो चैव इत्यनेन य उत
संश्रुतामुपादानाधिकारयम् ।

सू० चिद्वेन द्रव्यनिर्देशे सर्वेषां प्रत्ययः
स्वास्तिद्रव्य सर्वगामित्वादाग्ने-
रवन् ॥ १९ ॥

छविद्विकृतो श्रूयते "मनोचैवः सामिधेन्यो भवन्ती"ति तत्र किं
सर्पो एव मनो चैवः सामिधेन्येत्येन वक्तव्या ? उत यावतीभिः स्रष्टा पूर्णं
प्राकृतौ तावत्स्य श्रूयति प्रत्यक्षेण यवनेन सर्पोऽसामिधेन्येण प्राप्सवगमा-

ज्योदकप्राप्तसंख्यावाधेन सर्वासामुपादानमित्येतावांन्पूर्वः पक्षः, नावश्यं
प्रत्यक्षवचनेन सर्वासां प्राप्तिः न हीदमृक्तस्कारार्थम् अग्निसमिन्धनार्थं
ह्यत्रैव उपादीयन्ते तत्र बहुवचनाच्चित्वे प्राप्ते चित्त्वमतिक्रम्य पञ्चदशो-
पादीयन्ते अधिकानां त्वनाशङ्क्यमेवोपादानम् ॥

वाससि मानोपावहरणयो
रनुष्ठानाधिकरणम् ।

सू० वाससि^१ मानोपावहरणे प्रकृतौ
सोमस्य वचनात् ॥ २० ॥

ज्योतिष्टोमे सोमस्य मानमुपावहरणं च वासःसाधनक वाससि
भिनेति वामसोपावहरतीति वचनादिन्युत्तरविवक्षया प्राप्तिः क्रियते ॥

अहर्गणोऽर्थाद् य.सोऽन्तरो
त्पादनाधिकरणम् ।

सू० तत्राहर्गणे अर्थाद्वासःप्रकृतिः
स्यात् ॥ २१ ॥

स्थितं वाससि मानं वाससा चोपावहरणमिति द्वादशाह्वादाव-
हर्गणे किमुपावहरणार्थं प्रत्यह वासो भेदः स्यात् ? उत्तने ? ति भेदे प्रमाणा-
भावाच्चेति प्राप्ते धूमः अर्थाद्वाससो भेदः स्यात् हविर्द्वाने शकटेऽवस्थितः
सोमः प्रत्यह भेदेनाभिषेकार्थं यावानेकस्यान्हः यथाप्तस्तावान्सोमो
वाससोपावहतेत्यर्थः अर्वाशिष्टश्च शकट एव वाससोपभृदोऽवतिष्ठते,
तस्मादर्थोदहर्भेदे वासोऽन्तरमुपावहरणार्थमुत्पादयितव्यम् ॥

उपावहरणार्थमेव वासो
ऽन्तरोत्पादनाधिकरणम् ।

सू० मानं प्रत्युत्पादयेत्प्रकृतौ तेन
दर्शनादुपावहरणम् ॥ २२ ॥

यदेतदुपावहरणार्थमन्यद्वास उत्पाद्यते तत्किं मानकाल एवो-
त्पाद्यं ? उतोपावहरणकाल ? इति सशये प्रकृतौ यस्मिन्वाससि क्रयकाले
मानं कृतं तेनैवाभिषेकवेलायामुपावहरणस्य दर्शनादहर्गणेऽपि मानवास-

सोपावहरणेन भवितव्यं, तस्मान्मानकाल एवोत्पाद्यं नैवम् आर्थिकं हि प्रकृतौ मानवाससोपावहरणं न शास्त्रीयमेतावद्वि दूयते वाससोपाव-
हतीति, तत्र प्रकृतौ यस्मिन्वाससी सोमो मित उपनह्य शक्यते स्थापितः
तेनैव सौकुमार्यदुपावहरणमनुष्ठितम्, अहर्गणे तु मानवेलायामनुपपत्त्यभा-
वादेकस्मिन्नेव वाससि सर्वेषामन्दां सोमे मित्वापनह्य स्थापिते अभिषव-
वेलायामुपावहरणार्थमनुपपत्तिवशादन्यदुत्पाद्यते ॥

इति शास्त्रदीपिकाया दशमस्य पठः पादः ॥

अथ सप्तमः पाद आरभ्यते ॥

ज्योतिष्टोमे प्रत्यङ्गं हवि
र्भेदाधिकारणम् ।

सू० पशोरेकद्विष्टुं समस्तचोदित-
त्वात् ॥ १ ॥

अग्नीषोमीय पशुमालभेतेत्यत्र सशयः किं ह्यस्यः पशुर्देक इति-
स्तेन च देयतायै दीयमानेन पशो विक्रियते तत एव चावदाय होमः ? उत
पशुर्द्वं हृदयाद्विष्टुं रिति, तत्र “तद्वितेन पशोरेव देवतान्त्रयचोदनात् ।
समस्तस्य पशोर्दानमैन्द्रस्य पयसो यया” ॥ “हृदयस्थाये ऽवद्यति यय
जिहुया यय घवसः” इत्यादीनि वचनानि पशोरेवायदानप्रदेशलक्षणार्थानि
मध्यपूर्वाहुं वचनयत्, हृदयप्रदेशे ऽवद्यतीत्येकादश्यानां च प्रदेशानामुपदेशाद्
द्वयदानमपवाद एकादशशब्दत्वाद्वा ऽवदाय दूयते तस्मिन्नेव च काले समस्तः
पशुर्देयतायै त्यज्यते पुनश्चाग्रयनस्यात्यगुर्देकं हविरिति प्राप्ते धूमः “य-
पदनं प्राकृतापं हि हृदयादिषु दूयते । तस्मात्तत्प्रकृतित्वेन देयतामहूतिः
पशोः” ॥ हृदयादिष्वप्या हि मांसवियेषवचना न युक्तं यत्पशुप्रदेशलक्षण-
पंता नीयन्ते हृदयादीनामेवायदानोपपत्तेः, अथदानञ्च प्रकृतौ हविः
मास्कापपंमितीहाप्यदाने हविव एव युक्तं, तच्च हृदयादिषु दूयते इति
हृदयादीनामेव द्विष्टुं निरूपयते, न चात्यन्तित्राक्यगिष्टपशुर्वापः

तस्य हृदयादिप्रकृतित्वेन यागसाधनत्वे ऽपि देवतासम्यन्धोपपत्तेः, यदि हि प्रमाणां प्रमाणं न स्यात्ततः पशुरेव साक्षाद्दीयेत, अस्ति तु प्रमाणं हृदयादिष्ववदानवचनं विशसनवचनं च, तस्माद्ब्रह्मदीनि हवींषि देवतायै देयानि तेभ्य एव च दृष्टवदानं गृहीत्वा हूयते तत्रकृतिश्च पशुः ॥

पशोर्हृदयादिभिरेवाहूयि- सु० नद्भेदात्कर्मणोऽभ्यासस्तस्मात्तेभ्यो
शेषीर्यागानुष्ठानाधिकरणम् । ऽवदानं स्यात् ॥ २ ॥

पशवङ्गानि हवींषीति स्थिते चिन्त्यते क्रिमिकेन केनचिदङ्गेन यागः कर्तव्यः? उत सर्वैरङ्गैरयं वा हृदयादिभिः एकादशभिः? इति तत्र “एकेनापि पशोर्यागसाधनत्वोपपत्तितः । तन्मात्रेणैव यागः स्यात्सर्वेषां युगपन्मतेः ॥ पश्वङ्गानि हि देवतासम्यन्धित्वेन श्रुता तेन तया परिच्छि-
न्नेन द्रव्येण यदृच्छं, सा चावयविद्रव्यं साक्षात्परिच्छिनति तस्य विश-
सनादिविधानात् न साक्षाद्वागसाधनता संभवतीति तद्रवयवानामय-
वविद्वाते पश्वङ्गत्वा परिच्छिन्नानां साधनत्वम् । अवयवी चावयवेषु
ध्यामन्य वर्तमानः सहैव संधावयवेषु धियमादधाति, न जातिरियं व्यक्तियुं
प्रत्येकमतो विशेषतः सर्वैर्यदृच्छं, हृदयादिवचनं तु दृष्टवदाननियमार्यम्
एवं हि श्रूयते “एकादश वै पशोरेवदानानि तानि द्विद्विरेवद्वती”ति निय-
मश्च नैधम् एकादशैवावदेयानि नाधिकरानीति किं तर्हि यान्येकादश तानि
द्विरेवद्वति नाधिकरानीति तेनाधिकरान्यङ्गानि पशोः पञ्चावदानवचनात्
त्रिस्त्रिरेवदान्ते, तस्मात्सर्वेभ्यो ऽवदेयनैतदेवम् “अविशेषाद्वि संधेपां हवि-
ष्यमवगम्यते, । अवदानवविभ्यस्तु विशेषोऽत्रावधार्यते” । यदा हि हृदया-
दीनामवदानवचनेन हविष्यमवगतं तदा तत्प्रकृतित्वेनैव पशोर्देवतास-
म्यन्धोपपत्तेर्न किंचिदङ्गान्तराणां हविष्ये प्रमाणमस्ति, न च द्विसङ्ख्यायं
हृदयादिस्मरणं भिन्नवाक्यत्वात्, “हृदयस्याये ऽवद्वति अथ त्रिहायाः
अथ वत्स” इत्यादीन्यवदानविधानानि एकादश वै पशोरेवदानानि तानि
द्विद्विरेवद्वतीति संध्याविधानं, तस्माद्ब्रह्मदीभिः परिगणितेभ्यो ऽवदानं
नाधिकेभ्यः ॥

ज्योतिष्टोमोऽनिन्याये-
स्वर्गः स्विष्टकृद्गोमाधिका-
रणम् ।

सू० इत्याशेषास्विष्टकृदिज्येन तत्प्र-
कृतिवत् ॥ २ ॥

पशावेव चोदकप्राप्तः स्विष्टकृद्वागः किं प्रधानहविर्भ्यां वृद्ध्या-
दिभ्यः उत्तरादु एहीत्वा कर्तव्यं? उताङ्गान्तरेभ्यः? इति संशये प्रधानशेष-
प्रतिपत्त्यर्थत्वात्मकतौ पशावपि प्रधानशेषेभ्यः कर्तव्यः, अङ्गैः स्विष्टकृत य-
ज्जतीति वचनं चोदकप्राप्तेषु सर्वेषु प्रधानहविःषु त्रिस्थविधानार्थं तेन तेषा-
मेष मध्ये त्रिभिः स्विष्टकृदित्येति प्राप्ते धूमः, “चित्थ नाङ्गानुव देन वि-
धातु शक्यते तथा । तस्य प्रसरभेदेन सामर्थ्यं हि विदन्त्ये” ॥ एकं हीदं
समाप्तपदं अङ्गैरिति तदेकप्रसरं युक्तं सकलमुद्देशकमुपादायकं वा? उत्त-
रादु तूद्दिश्य पूर्वार्हुं विधीयमाने प्रसरभेदात्सामर्थ्यविधातात्समाप्ते न
स्यात्, अपि च देः पूर्वाधेन्यं गुदं प्रधत्तः आणिं वधनादुत्प्रेति वाक्य-
शेषे ऽनिन्यायेपाणां कीर्तनाद्विस्वष्टमनिन्यायेपाणां विधानं, तैश्च प्रत्या-
श्वानाद्विज्यशेषाणां बाधः । नन्वनिन्यायेपाणामङ्गत्वेन त्रिधाताद्विज्यशे-
पाणां च चोदकेन प्रतिपाद्यात्वेन प्रधानतया प्राप्तानां विषयभेदादयुक्तो
बाधः, प्रधानभूतानामपि निवर्त्तकत्वात्तस्मिंश्चांशे ऽनिन्यायेपाणां वि-
धानादार्थिकमस्त्येव तुल्यविषयत्वं, न ह्यनिन्यायेषुः क्रियमाणां यागस्ते-
षां प्रतिपत्तये ऽलं भवति, तेन गुणभूतैरपि युक्तः प्रधानबाधः । किं चानि-
न्यायेपाणामपि वृद्ध्यादौ यैलभ्यपश्यनुनिम्यवानामाकीर्णकराणां प्रतिप-
त्त्यपेक्षात्वाच्चोदकेन्यायेवप्रतिपत्त्यर्थतया प्राप्तः स्विष्टकृद्वागस्तत्प्रति-
पत्तौ घवनेन विनियुज्यते यत्स्विष्टकृता प्रतिपाद्यं तत् अङ्गानि वृद्ध्या-
दीनि, तस्मादयुक्तो बाधः ॥

अध्याया इहामहविका सू० अध्याधी तु हेतुः स्याद्भवदितामहवि-
कताधिक्यम् । कारः स्यान् ॥ ४ ॥

पशायेव श्रूयते “अध्याधी हेतु इरन्तो”ति सेयमध्याधी किं प्राकृतस्य

हेतुरिहाभक्षस्य विकारः? उत न? इति यद्व्यत्यन्ताप्राप्ताऽधूधीयं विधीयते ततो विकारः । अथ पक्षे हेतुः प्राप्ता सती नियम्यते ततो विकारः, तत्रानस्यिभिरिहां वधेयन्तीति वचनादिहायामन्तर्गताऽधूधीहायाम् चत्विर्भिर्विभक्त्य भक्ष्यमाणायां कदाचिद्वेगानुभागे स्यात्कदाचिदन्यस्य भागे सा हेगानुभागे नियम्यते, ततो यजुर्युत रयश्चेडा भक्षस्य विकारः । उच्यते अनस्यिभिरिहां वधेयन्तीति वर्तमानापदेशसरूपत्वादनुवादोऽयं कथं प्राप्तिः । अथ यत्परिशिष्टं तत्समवत्त धान्यामा'वपन्ति यदुदयं प्रास्यति जिह्वां वव-स्तनिममतस्तस्यैव निष्ठुमिति, न च तन्मध्येऽधूधी कीर्तता, तस्मादप्राप्ता तेन नैवं वचनशक्तिः यदधूधीं हरन्ति तद्वेगे इति किं तर्हि यद्वेगे हरन्ति तदधूधीमिति प्राकृतं हेगानुसम्प्रदानकं हरणमधूधीप्रतिपादने विनियु-ज्यते, तस्मादिहा भक्षविकारः ॥

यमिष्टोभंविष्का-
स्ताधिकरणम् ।

सू. अग्नीध्रश्च वनिष्ठुरधूधीवत् ॥ ५ ॥

तत्रैव श्रूयते वनिष्ठुमग्नीध्रे हरन्तीति तत्रापि पूर्वशब्देव संग्रह-पूर्वात्तरपत्ताः, विशेषाशङ्का ॥ वनिष्ठोऽरिहायां प्रासनवचनादस्ति प्राप्ति-रिति, सत्यमस्ति प्रासनं तत्त्विहासंस्कारायम् उपस्तरणादियत्, अतो नास्येहात्वं, न भक्षसंयोगोऽस्य भवयितुं प्रास्यतीति न चतुर्थोनिर्देशः प्रासनविधावस्ति, तस्मादप्राप्ताऽवनिष्ठुरग्नीध्रे वनिष्ठुमिति चतुर्थोऽ-ग्नीत्सम्प्रदानके हरणे विधीयत इति प्राकृतस्येहा'भक्षस्य विकारः ॥

मैत्रायणस्यापि शेषमहा-
स्तित्वाधिकरणम् ।

सू. अप्राकृतत्वान्मैत्रायण-
स्याभक्षत्वम् ॥ ६ ॥

मैत्रायणो नामाऽस्ति पशुशतृत्विस्तु किम् इहा'भक्षयत्रे? इति सन्देहे
“नास्य प्रकृतितो भवः प्राप्तात्यप्राकृतो भवः । हेराध्ययंकारित्यात्का-

१ धान्यामावपन्ति इति ।

२ प्राकृतस्येहा'भक्षस्य विकार इति ।

यंतस्त्वस्ति भक्षयम् । प्राकृता हि भक्षः प्राकृतकर्तृनिष्पन्नाशेन कर्तृसंस्कारा-
राणोऽप्येत्युक्तमनोऽध्ययुहोत्संस्कारत्वाद्भक्षस्य मैत्रावस्थे प्रेङ्करणाद-
ध्ययुक्कार्यं मनुष्यवनकरणाच्च होतृकार्यं कुर्वाणेऽस्ति प्राप्तिः ॥

मैत्रावस्थेयैकभा-
गताधिकरणम् ।

सू. द्विभागः स्याद् द्विकर्मत्वात् ॥ ७ ॥

किमय मैत्रावस्थो द्वौ भागौ भवयेत्? उत्तरक? मिति, वृषोः कर्म
कुर्वन्तौ लभेतेति प्राप्ते धूमः “अध्ययार्थोवती तृप्तिर्होतुस्तृप्तिरव-
यावती । तन्त्रेण तावती तृप्तिर्भागनैकेन लभ्यते” ॥ तस्मादेकभागः
स्यात् ॥

प्रतिप्रस्थातुर्भक्षभा-
गाधिकरणम् ।

सू. प्रतिप्रस्थातुश्च वपाश्रपणात् ॥ ८ ॥

तत्रैव प्रतिप्रस्थातुरिष्टायामस्ति भक्षो नेति सगवे अध्ययुक्कार्ये
हविः श्रपणमसौ च करोति वपाश्रपणं तस्माद्भक्षयेत्सत्यमसौ वपा श्रप-
यति तस्यास्तु सध्वं प्रदानत्वाच्चास्ति शेषः, प्रकृतौ च यस्यापूर्वस्य यः
कर्ता स तच्छेषस्य भक्षयिता भिन्न वाङ्मापूर्वभ्यो वपापूर्वमतस्तस्य कर्ता
प्रतिप्रस्थाता तच्छेषमेव भक्षयितुमर्हति, सा च नि.शेषा, तस्मादास्य
भक्षः, न त्वङ्गेभ्योऽपि हृदयादिभ्योऽयमवदानं कुर्वन्भव लभेत द्विविधता
निधाय प्रतिप्रस्थाताऽवद्वतीति वचनात्, यस्या शाखायामध्ययैरिवा-
वदानं तद्विषयमिदमधिकरणं प्रतिप्रस्थानवदानं त्वत्स्वयेव भक्ष इत्य-
यमेव परमायं परिहारः, यत्त्वप्राकृतमिदमवदानमप्राकृतकार्यं च प्रदाना-
रम्भत्वाभावादित्युक्तं, तदप्युक्तं यद्यपि देवतान्यवदाय न साधत्येव होतव्यं
सोऽपि प्रदानार्थमवेदमवदानं नादृष्टार्थं, तथा चावदानदशेनादुदया-
दीना हविष्मुक्तमदृष्टार्थं अवदाने हि न तेषां हविष्पद् सिध्येत्, तस्मा-
दयद्वयप्रतिप्रस्थाता लभेतेव भवम् । अध्ययवदानपक्षे तु नास्य भक्षो
वपाया नि शेषत्वादित्येतावानधिकरणार्थः ॥

आज्यभागो यजति इत्यने-
नापूर्वग्रहमेधीयविधानाधि-
करणम् ।

सू. विकृतौ प्राक्तनस्य विधेर्यद्विष्णा-
त्युनः श्रुतिरनर्थिका स्यात् ॥ ८ ॥

घातुर्मोक्षेषु साक्रमेधे पर्वणि गृहमेधीयेष्टिः, तत्र श्रूयते “आज्य-
भागो यजति यज्ञताया” इति तदिहाज्यभागश्रवणेऽष्टौ पक्षा विचार्यन्ते किं
चोदकप्राप्तानुवादमात्रम्? उत द्वाभ्यां विधानम्? अथवादार्थं वा? क-
र्मान्तरविधिर्वा? परिसंख्या वा? तदुर्लक्षितदेशो वा? तयोर्लक्षितदेशो वा?
अपूर्वो वा गृहमेधीये? ति “तत्र प्रकृतितः प्राप्तेरचोदकेनाज्यभागयोः । गुणा-
न्तरस्य चाभावादनुवादत्वमिष्यताम् । आनयैक्यप्रसङ्गात् न त्वेतदुदयङ्गम्
तस्मादुभाभ्यां विध्यन्तौ दार्शिकोऽत्र विधीयते ॥ आज्यभागश्रवणं निर्वे-
पत्यादिश्रवणवत्प्रकृतिसादृश्यमापादयञ्चोदकस्य निमित्तं भवति, चोदक-
स्त्वैष्टिकं विध्यन्तं नियच्छतीत्येवमुभाभ्यामैष्टिकविध्यन्तविधिः, नैतदपि
युक्तम् औपधद्रव्यकत्वादेवैष्टिकातिदेशसिद्धेः, तस्माच्चोदकप्राप्तैष्टिकवि-
ध्यन्तप्रशंसार्थमिदम् एवमयं दर्शपूर्णमासविध्यन्तः प्रशस्तो यत्तत्राज्यभागा-
वपि स्तः, तौ च यज्ञताया इति विध्यैक्यात्प्रत्याभावाद्विदमप्यन्याय्यं,
तस्मात्कर्मान्तरविधिः प्रसिद्धाज्यभागप्रत्यभिज्ञानात्तदपि न सारं, तस्मा-
च्चोदकेन सर्वेष्वङ्गेषु प्राप्तैष्वज्यभागयागयुनःश्रवणं समिदादियागानां
परिसंख्यायैम् आज्यभागावेव यजति न समिदादियागानिति, तदप्यनुप-
पन्नं परिसंख्यायास्त्रिदोषत्वात्, तस्मात्प्रत्ययवचनसिद्धत्वादाज्यभागयो-
स्तदुर्लभन्यान्ङ्गानि चोदकः प्रापयति तदप्यवतुरसं, न हि चोदकस्य प्र-
त्यङ्गं व्यापारभेदोऽस्ति येनाज्यभागविषये न व्याप्रियेत एकैनेव व्यापारे-
णासौ सर्वारं ङ्गानि प्रापयति तेनैव चाज्यभागयोरपि प्राप्तत्वादनयैक-
मेव पुनः यथयं स्यात्तस्माच्चोदकोपसंहारोऽयं प्रकृतिकृत्युक्तो । किं तत्सा-
दृश्यमाज्यभागो यजति तदप्यपेक्षत्वं, न हि प्रत्ययश्रुताऽतिदेशः येनैवमा-
श्रीयते, कल्प्यो ह्यसौ, तद्वदि कल्पितेऽपि तस्मिन्नाज्यभागावेवानुष्ठातव्यो
तयोः प्रत्ययैक्यवचनेन सिद्धेऽनयैक्यचोदकाङ्गीकारः, “तस्मादपूर्वतेव

स्यात् एहमेधीयकर्मणः । प्राकृतान्निराकाङ्क्षं न तच्चोदकमर्थयेत् ॥ आद्य-
भागयोर्हि प्रकृतौ श्रुतपागरूपव्यतिरेकेण प्रकरणात्मानकल्पित स्वापूर्व-
द्वारेण यागगतव्यापाररूपमपरमस्ति तद्रूपत्वव्यर्थं चेदप्राज्यभागवद्वयम् ।
अन्यथा आनर्घक्यात्, अतश्च एहमेधीयप्रयोगवचनो यागगतं व्यापारम-
पेक्षमाणः प्रत्यक्षवचनविहितान्यभागनिराकाङ्क्षो न प्रकृतिमपेक्षते विह-
त्यन्तरे यानि त्वप्राकृतान्यामनहोमादीन्यङ्गानि तेषां यागगतव्यापाररू-
पस्याङ्गत्वात्तद्रूपान्पेक्षः प्रयोगवचनः सविहितान्यपि तान्यतिक्रम्य
प्राकृतान् कृत्वापकारान् एहीत्वा परवात्समीपाश्वाताङ्गानर्घव्यपरिजि-
हीर्यया तान्यपि एह्मासीति न तैरचोदकतोयः । किं च यदि एहमेधीयः
प्रकृतिपूर्वः स्यात् नान्यभागवद्वयं क्रियेत, कृतं च तदतोऽद्यगच्छामो नूनमत्र
नास्ति चोदकमिति, तस्मादात्र प्राकृतमङ्गं निर्युणं श्रुतं तत्रापूर्वत्वम् ॥

एहमेधीये स्विष्टकृदा
अनुष्ठानाधिकरणम् । सू० ततोऽपि यावदुक्तं स्यात् ॥ १० ॥

एहमेधीय एव स्विष्टकृदिहादि कर्तव्यं ने? ति सशये निराकाङ्क्ष-
त्वादाज्यभागाभ्यां न कर्तव्यं प्रत्यक्षश्रुतत्वाद्विशेषात् कर्तव्यं, न च विक-
ल्पः प्राकृतादिव प्रकरणेन सर्वथा मुक्त्वद्बुद्ध्यात् ॥

एहमेधीये प्राशित्रादि
भक्ष्याभावाधिकरणम् । सू० स्विष्टकृदिति भक्षप्रतिषेधः स्यात्तु-
ल्यकारणत्वात् ॥ ११ ॥

एहमेधीय एव प्राकृतान्निर्युणं श्रवणं परिसंख्यापेक्षमिति कृत्वा वि-
न्यते तदा हि समानजातीयमेव शीघ्रोपस्थापनात्परिसंख्यायते नान्यत्
तेनान्यभागाभ्यां यागान्तराणि परिसंख्यायन्ते न शेषकायाणि, स्विष्टकृत्
किं प्राशित्रादीनां शेषकायाणाम् परिसंख्या करोति नेति विन्तायामिदोप-
ह्वानद्वयनार्थेति पास्ते द्रुमः परिसंख्येष्ट एव प्राकृतः स्विष्टकृत्पुनः द्रुय

माणः शेषकार्यान्तराणि, इहादिदर्शनं तु वचनान्तरविहितत्वादुपपन्नं
नात्यस्य शेषकार्यस्यानिवृत्तिं सूचयति ॥

प्रापणीयातिथ्ययोः शंखि-
हान्ततानियमाधिकरणम् ।

सू० शंखिहान्तत्वे विकल्पः स्यात्परेषु
पत्न्यनुयाजप्रतिषेधोऽनर्थको हि
स्यात् ॥ १२ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते “शंखन्ता प्रापणीया सन्तिष्ठते न पथीः संया-
जयन्ति इहान्ता तिथ्या सन्तिष्ठते नानुयाजान् यज्रती”ति तत्र संशयः किं
प्रापणीयातिथ्ये शंखिहान्ते वा कृत्वसंस्थे वा? उत शंखिहान्ते पथे? ति
तत्र शंखिहान्तवचनेन परेष्वङ्गेषु सर्वेष्वर्कतंत्रेषु पुनः पथीसंयान्नानुया-
जानामर्कतंत्रत्ववचनं परिसंख्यापेक्षाङ्गान्तराणामर्कतंत्रताप्रतिषेधेन
कर्तव्यताविधानार्थं पथीसंयान्नानेव न कुर्यादन्यानि तु कुर्यादेवेति तेन
पथीसंयान्नानुयाजप्रतिषेधेन कृत्वसंस्थाविधानाच्छंखिहान्तवचनेन तत्सं-
स्थाविधानाद् बुधोः संख्ययोर्विकल्पः नैवं “वाक्यभेदो हि न न्यायो विक-
ल्परवादोपभाक् । त्रिदोषा परिसंख्या च तस्मात्स्तुत्येकवाक्यता” ॥
शंखिहान्तविधेरेवायमर्थवादार्थाऽनुवादः पथीसंयान्नानुयाजकरणाल्लाघवं
भवतीति न विध्यन्तं, तस्माच्चियमेव शंखिहान्ते एव प्रापणीयातिथ्ये ॥

प्रापणीयातिथ्ययोः पूर्वा-
भ्यामेव शंखिहान्तं संस्था-
धिकरणम् ।

सू० प्रतिषेधार्थवत्त्वाद्देवतास्य परस्ता-
त्प्रतिषेधः स्यात् ॥ १३ ॥

शंखिहान्तयोरेव सन्देहः प्रकृतौ द्वौ शंखू पथीमंयाजानां पु-
स्तादिकः परवादपरः तयोर्देवेषु द्वे अनुयाजानां पुस्तादेका परवादपरा
तत्र किं पूर्वाभ्यां शंखिहान्तं तदन्तता? उतोत्तराभ्यां? मुतानियमः? इति,
विशेषाभावादनियमे प्राप्तेऽभिधीयते उत्तराभ्यामेव, कुतः इदं ताव-
त्पर्यन्तिहोतात्संगवचनप्रच्छंखिहान्ताङ्गुपीतिविधानमन्तो ये शंखोऽहि-

याश्च प्राञ्चः पदार्थास्ते कर्तव्याः, ये चोत्तराभ्यां शब्धिहाभ्यां प्राञ्च-
स्तेषामपि शब्धिहाभ्यां पूर्वभावित्वमस्तीति कर्तव्यता गम्यते, तस्मादुक्त-
राभ्यामेव तदन्तता । तथा च पक्षीसयाजानूयाजप्रतिषेधाऽर्घ्यान्भवति
वादमात्रं ह्यनर्थकं स्यादेव शब्धिहान्ताङ्गरीतिर्यदि विधीयते पशु-
योस्तु सस्यानं चोक्तं शब्धिहान्तयोः सन्तिष्ठतिना हि सस्यानमुप-
रमो विधीयते नाङ्गरीतिः । तेन प्ररुते प्रापणीयातिथ्ये शब्धिहान्ते सत्या
सन्तिष्ठेते तामवस्थां प्राप्य ततः परं न प्रवर्तितव्यमुपरन्तम् तेन शब्धि-
होत्सादात्कृते कर्तव्यमवस्थानमिति पूर्वयोः कृतयोः कर्तव्यं सस्यानमिति
पूर्वाभ्यामेव तदन्तता पत्न्यनूयाजप्रतिषेधत्वे कृत्वाऽप्यत्वादर्थवादायांऽनु-
वाद इत्युक्तम् ॥

बहुपक्षं उपसाधन्ते इत्या-
दिना अपूर्वापक्षकर्मविधाना-
धिकरणम् ।

सू० उपसत्सु यावदुक्तमकर्म
स्यात् ॥ १४ ॥

ज्योतिष्टोमे सत्युपसदं तत्र प्रकृत्य श्रूयते अययाजास्ता अनूया-
जास्ता” इति तथा सुवेणाधारमाधारयतीति तत्र सन्देहः किं प्रतिषि-
दुप्रयाजादियजमन्यत्सर्वं प्राकृतं कर्तव्यम् ? तं प्रत्यक्षवचनविहिताधारादि-
ना परिसंख्यानादपूर्यता परत्वाद्वा सर्वमश्रुतमकर्तव्यं ? मिति, परिसंख्या-
पक्षस्तु एवमेधीयश्विरस्तीऽपि सम्भवमात्रेणोपन्यस्त इति द्वावेव पक्षौ,
तत्र केनापि कारणेनाधारादीनामभावाद्यद्वा प्रतिप्रसव्यं कुर्यादियं वच-
नमिदं प्रतिभाति नाधारादिभ्योऽन्यामाहुतिमोपसदं पुरस्ताच्छ्रुत्या-
द्यदन्यां श्रुत्यादयन्मुप कुर्यादाधारादयो हि सर्वश्रीनां मुपम्, यतः
सुवेणाधारमाधारयतीति तेन प्रतिषिद्धमतिप्रसव्यमिदं न परिसंख्या-
मपूर्यता वा शङ्काति कर्तुम् । अथ वा चोदकप्राप्तानुवादमात्रमिदमस्तु
नन्वा'नर्थक्यं स्यात् अपूर्यतापक्षेऽप्यप्रयाजास्ता अनूयाजास्ता इति यवन-
तुपमनर्थकमेव स्यात्, तदुपमेकस्मैवानर्थक्यं, तस्मात्प्रतिषिद्धयजमन्यत्सर्वं

कर्त्तव्यम्, उच्यते न तावदभावाद्यङ्गाऽऽघारादीनामस्ति येन प्रतिप्रसवः क्रियते तस्मादपूर्वतापरमेवैतत् अप्रयाजाननूयाजवचनं त्वनुवादमात्रमाध्याताभावात् सुवाधारवचनं त्वाख्यातसद्वावाद्यज्ञस्य प्रज्ञात्या इति च स्तुतिसम्यन्धाद्विधायकं सदपूर्वताङ्गमयतीति विशेषः ॥

यावन्नेनैककपालेन इत्यादिना अपूर्वस्यायभूयस्य विधानाधिकरणम् ।

सू० अवसृष्टे वर्हिषः प्रतिपेधाच्छेषकर्म स्यात् ॥ १५ ॥

अवभृथे श्रूयते अप्सुमन्तावाज्यभागो यजतीति तथा अपवर्हिषः प्रयाजान् यजति अपवर्हिषावनूयाजो यजतीति तत्र क्रियवभृथे वर्हिःसंज्ञं चतुर्थे प्रयाजं वर्हिः सञ्जं प्रथममनूयाजं वर्जयित्वा अन्यस्सर्धं कर्त्तव्यम्^२ उत प्रत्यक्षश्रुतव्यतिरिक्तमन्यत्सर्धं परिस्रव्यानादपूर्वत्वाद्वा न कर्त्तव्यमिति सशयः, तत्राज्यभागवचनमप्सुमन्तागुणविधानार्थं नापूर्वता गमयति तस्माद्विधिवर्जमन्यत्सर्धं कर्त्तव्यं मैथ लिङ्गमाभ्यामेधाप्लवने सधिष्ठव अप्सु मे सोमो अग्रवीदिति मन्त्रप्राप्तेः प्राप्तेवाऽज्यभागयोरप्सुमन्तासा न विधातव्या तेनाज्यभागविध्यमेव यवनमित्यपूर्वाऽवभृथः, अपवर्हिषः प्रयाजान् यजतीत्यादियचनं वर्हिष्यतिरिक्तप्रयाजविधानार्थेन वर्हिःप्रतिपेधार्थम् ॥

याजपेयादौ पूषादीनां व्यादिरत्यादि नियमाधिकरणम् ।

सू० विरोधिनामेकश्रुतौ नियमः स्याद्गृहणस्यार्धवत्वाच्छ्रवच्छ्रुतितो विशिष्टत्वात् ॥ १६ ॥

यत्र चोदकेनानेकेषां प्राप्तानामेक प्रत्यक्षं श्रूयते यथा “प्राद्विरोपूषो वृहत्पृष्ठं यवमयः पुण्डरागः” इत्यादियु तत्र किं श्रुतस्य प्राद्विरादेरिति द्विष्टस्य पलाशादेः प्रकृतिवद्विकल्पः? अथ वा श्रुतस्य नियमः? इति सशये विकल्पः प्रकृतिजत्, प्रत्यक्षयचनं तु न प्राद्विरादेर्यधायकं प्राप्तत्वात् पलाशादिनिवृत्त्यर्थं चिदोपा परिस्रव्या स्यात्, तस्मादनुवादमात्र-

मिति यथाचोदक विकल्प, नैव यथैव प्रकृतावयवानियताऽनेकद्रव्यकत्वे
प्राप्ते व्रीहिखदिरादिवयव नियमार्यम्, एवं चोदकेनापि अनियमेन खादि
रादि प्राप्यमाण प्रत्यक्षवचनेन निवृत्त्यते तद्वियमाख्यायाभावात्प्राप्ताशा
वेतिवृत्तिः ॥

काम्यादिषु प्राकृतद्रव्य
व्यवस्थ निवृत्त्याधिकरणम् ।

सू. सर्वासां च गुणानामर्थवत्त्वाद्
अद्यत्तमप्रवृत्ते स्यात् ॥ १७ ॥

अध्यामादावर्थतोषादुधो वर्णित, प्रत्याम्बानस्य तु बाधकत्व
सिद्धयत्सर्वत्र व्यग्रहृतमिदानीं तु तदेव चिन्त्यते किं प्रत्यक्षश्रुतेन श्यामा
कादिना प्रत्याम्बानाच्छोदकप्राप्त व्रीह्यादि बाधितुं शक्यम्? उक्तं भय
तुल्यबल? मिति विकल्प समुच्चयो वा? तत्र तद्वर्जप्राप्तिनिराकारणाच्छो
दकेन तावद्व्रीह्याद्यापि प्राप्यते, न च प्राप्तं शक्य केनचिद्व्याधितुं शास्त्र
प्रामाण्याविशेषात् तया च 'नार्थय वृथीत' इति प्रत्यक्षोऽपि प्रतिषेध
पक्षे चोदकप्राप्तेन वर्येण विकल्पत इति घट्यते न तुल्यत्वादुभय
शब्दलक्षणमिति, न च सत्यपि चोदकप्राप्ताऽङ्गत्वे व्रीह्यादेरनुष्ठान
कार्यनिमित्तं हननुष्ठानं तत्साधनत्वे सति व्रीहीणां को नाम निरा
कुर्यात्तस्माद्विकल्प समुच्चयो वा, सत्य, यदि पारमार्थिकी चोदकप्राप्ति
स्यात् न स्थेय, चोदको हि यद्यपि सर्वपदार्थानुरक्त य गगत व्यापार
प्रापयवेत्तेनैव व्यापारेण सर्वेष्वप्यङ्गानि प्रापयति न प्रत्येकं तथाऽपि
व्रीह्यादिविशेषे प्रत्यक्षवचनविरोधमालोच्य तद्वर्तिरिक्ताद्वपरत्येन व्य
स्थाप्यते, तदिदमुक्तभाष्यकारेण "यदुक्तमग्रदृष्ट्यादृष्टमिति तद्विद्ध सिद्धु"-
मिति सिद्धान्तत्वेन स्थापितमित्यर्थः समुच्चयस्य तूत्तर प्राप्तमपि प्रयोजन
भावादानुष्ठीयत इति, न ह्यतिदिष्टमपि व्रीह्यादि यत्र सिद्धे माये ऽनु
ष्ठानाध्यमित्यभिप्राय, तस्मात्प्रत्यक्षश्रुतं द्रव्यदेवत चोदकप्राप्तं प्रापते ॥

सौमार्पाय्य पञ्चै
खादिरूपस्य निय
माधिकरणम् ।

सू० तथै^१कार्यविकारे प्राकृतस्याप्रवृत्तिः प्रवृत्तौ
च विकल्पः स्यात् ॥ १८ ॥

क्वचिच्छ्रूयते “चौदुम्बरो यूषो भवती”ति तत्र किं प्राकृतं खादिरं
यूपद्रव्यं प्रवर्तते ने^२ति संशये द्वयोरपि सद्द्वयं नियोजनसम्भावदसति
विरोधे न युक्तो बाधः, तस्माद् द्वयोरपि यूपयोः समुच्चयः नैवं, निरपेक्षो
हि खादिररचोदकेन प्राप्यते निरपेक्षश्चौदुम्बर उपदेष्टेन समुच्चये द्वयो-
रपि बाधः । किं च चौदुम्बरवचनेन न यूपान्तरं विधीयते किं तर्हि प्राकृत-
स्यैव यूपस्य खादिरतां ह्युदस्य चौदुम्बरता विधीयत इति स्पष्टो^३ बाधः ॥

अथयवैककामि-
र्ग्रीहिभिरैव यामा-
धिकरणम् ।

सू० वैकृतौ त्वनियमः स्यात्पृषदाज्यवद्
अक्षयस्य गुणार्थत्वादुभयोश्च प्रदिष्ट-
त्वाद् गुणमास्त्रं यदेति स्यात् ॥ १९ ॥

यत्र प्राकृतानां वैकल्पिकान् मन्यतमद्वैकल्पिकगुणान्तरनञ्जितं
कर्मात्पत्तिवाक्ये श्रूयते “यथा सौमार्पाय्यं चरं निर्वपेत् शुक्लानां ग्रीहीणां
नैर्चतं चरं निर्वपेत् कृष्णानां ग्रीहीणामिति तत्र संशयः किं ग्रीहिय-
वयोरप्येकस्य, ग्रीहिपक्षे च शुक्लकृष्णविधिः इत सर्वदा ग्रीहिय एवेति तत्र
ग्रीहियहणस्य शुक्लादिगुणसम्यन्धार्यत्वेनाविधायकत्वाच्च यवानां बाधः,
तस्माद्विनश्य नैवं, न ह्येकेन वाक्येन यामस्य चोदरुपाप्तग्रीह्यद्वयेन
गुणस्य च विधानं सम्भवति, तस्माद्द्वयगुणविशिष्टकर्मविधानादुपदिष्टा-
ग्रीहयो यवान् बाधेन् ॥

१ तथैव कार्यविकारे इति पा० ।

२ विरोध इति पा० ।

३ विकृते इति पा० ।

पञ्चावत्तेऽवपः कार्यस्यनेनाह्वयिष्यपि
पञ्चावत्तविधानाधिकरणम् ।

सू० यथाश्रुनीति चेत् ॥ २० ॥

यानीषोमीये पशौ श्रूयते यद्यपि चतुर्वर्त्ती यजमानः पञ्चावत्तेव
वपः कार्येति तत्र किं पञ्चावदानं वषायामेव ? त हृदयादिष्वप्यह्वेपु
सङ्कीर्यते इति सशये वषोद्वेगेन विधानाद् वाऽपूर्वस्य चाङ्गापूर्वभ्यो भिव-
त्वास्त्वमसाधिकरणन्यायेना सङ्करे प्राप्ते ऽभिधीयते । “वषामुद्दिश्य चोद्यते
यदि पञ्चावदानता । स्यादेवमवदाने तु पञ्चसख्याऽत्र चोद्यते” ॥ न हि
वषामुद्दिश्य पञ्चत्वविशिष्टमवदानं विधीयते अवदानस्य प्राप्तत्वात्
अतो ऽवदानोद्वेगेन पञ्चत्वसख्याविधानादुद्दिश्यमानस्य च वषावि-
शेषणासम्भवात्प्राकृताऽवानमुद्दिश्य पञ्चत्व विधीयते, वषायद्वयं तु
प्रद्वयं नार्यमिति सर्वथा पञ्चावदानम् । ननु समासैकदेशमवदानमुद्दिश्यैक
देशान्तरं पञ्चत्वम् अङ्गवत् शक्यं विधातुम्, अतो वषामेवोद्दिश्य पञ्चस-
ख्याविशिष्टमवदानान्तरं प्राकृताऽवानकार्यमध्ययं प्राकाशदानवद्विधीयते
वषायद्वयं चैवमर्थवद्विष्यति, इतरथा ऽवयुस्याऽनुवादो लक्षणा वा स्यात्
सत्यपि यनुयायतदयुर्वेपोरेकत्वेऽभ्यासापूर्वभेदान्मेवावद्वयणादिद्वयवद्वया-
पूर्वमयुक्तत्वात्पञ्चावदानस्य नाह्वेपु संस्कारो भवति उच्यते एकादश वै
पशोरवदानानि तानि द्विद्विष्यतीति यदेतद् दृष्टवानवचनमिदमत्र
सिद्धान्तस्य मूलपुक्तिः । वषामात्रविषये हि पञ्चावदाने प्रकृतित एव द्विर्द्वि-
षयोऽवद्यतीति प्राप्तत्वात् दृष्टवानवचनमर्थकं स्यात्, सर्वविषये तु
पञ्चावदाने सप्तसम्पत्तये हविषोऽपि अवदाने प्राप्ते दृष्टवानविधान-
मर्थवद्ववति सकलवचनानर्थक्यादुपमेकस्य वषायद्वयस्योपलक्षणार्थत्वम-
ङ्गीकृतं, तस्मात्सर्वविषये पञ्चत्व, तच्चाह्वेपु दृष्टवानवचनादुपलक्षणवि-
वृद्ध्या अभिघाट्यविरुद्धा वा सम्पद्यते, तस्मादह्वेपि पञ्चावदानम् ॥

इति शार्ङ्गनारयणिशिखरचिताया शास्त्रदीपिकाया दशमाध्या-
यस्य सप्तमः पादः ॥ ७ ॥

नैवं तन्नाम प्रत्यक्षविशेषशास्त्रं सामान्यस्यानुमानिकस्य च बाधने तमं यत्-
 चिद्व्येतमात्मानं लभते यथा शर-पद-शास्त्रे कुशाहवनीययोगे हि शर-
 विधिः कुशप्राप्तिमपेक्षते तत्कार्यमानापेक्षत्वात्, पदविधिरपि होममाना-
 पेक्षोनाहवनीयप्राप्तिमपेक्षते, तेन प्रागेव कुशाहवनीयप्राप्ते प्रत्यक्षेण विशे-
 षशास्त्रेण शीघ्रविहिते शरपदे परत्वात्सामान्यद्वारा लक्षणया प्राप्यमाणयोः
 प्राप्ति निवारयत इति युक्तो बाधः। अत्र तु प्रतिषेधस्य प्राप्त्यपेक्षत्वादवश्य
 प्रतिषेधता शास्त्रेणैव प्रतिषेध्ययोर्धरण्येषजामहोमैर्हापितृयज्ञे अनूया-
 जेषु च प्राप्तिः प्रतीक्षितव्या, प्राप्तिरव निद्रापशास्त्रकारितत्वादवश्य
 मिथ्या कर्तुं तस्माद्विकल्प इति प्राप्ते ब्रूमः। “यत् एव विकल्पोऽयं प्रति-
 षेधे प्रसज्यते। अतस्तत्परिहाराय पर्युदासाश्रयो हरम्” ॥ नित्यवस्तुसंगोर्ध-
 धिप्रतिषेधयोः वत्तेऽप्यत्यन्ताविद्यमानमिथ्यात्वकल्पनादत्यन्तायुक्तो विक-
 ल्प इति शरं लक्षणया ऽपि पर्युदासाश्रयणं, न चानूयाजशब्दसम्बन्धो नञ्समा-
 सापत्तिः विभाषाध्ययनात्प्राग्जनेः, कात्यायनीयं तु वा वचनानर्थक्यं न्या
 यधिरौघादनादसेव्यम्, अस्मि हि वृत्तिः वाक्ययोरैकार्थ्यं, य एव हि राजपुरुष
 इति वृत्तेर्यौ राजाविशिष्टः पुरुषः स एव राज्ञः पुरुष इति वाक्यस्यापि,
 विशेषसत्त्वतावान् वृत्तावभिधानद्वयप्रयत्नन्यासितत्वात् सदेक विशिष्ट
 प्रतिपादयति, वाक्ये स्वर्गान्तरात्वेप्य महते, यथा अदृश्य राज्ञः पुरुष इति
 राजपदमृदात्वेप्यनुभवपुरुष विशिष्टः, न चैतावताऽर्थभेदः प्रतिपद्या-
 भेदात्, यदि चैतावता भेदेन समामो वाक्यस्यानियतक इत्यङ्गीक्रियेत
 ततो विभाषावचनात् प्राग्विहितोपक्रम्यादिमम सेनापि वाक्यं न निय-
 तं ततोपपदसमासेन कुम्भकारादिना, न चैवमिष्ट, तस्मादवस्थाऽध्यय
 विभाषा वचनमित्यन्याय्य तद्वदनर्थक्यं, तस्मादसमासेऽपि विकल्पपरिक्लि-
 ष्टया युक्त पर्युदासाश्रयणम्, यद्यपि प्रदेवानारभ्य वादयेरेवायं वाक्यशेषः
 प्रकृतितत्त्वयोदाहरणव्यतिरिक्तं पितृयज्ञे अनूयाजव्यतिरिक्तं यज्ञेषु च
 येषजामहं कुर्यादिति तत्तरव विशेषज्ञानरयज्ञानाद्विषयत्वाद्ब्रह्मविहितमेव

घरणमनूयाजेषु च येयजामहः, तस्माच्च विकल्पो ऽननुष्ठानमेव, सोऽयं प्रतिषेधनिबन्धनः प्राकृताङ्गबाधः शरैः कुशानां प्रत्याघ्नानात् स्वयंदिता-
दिषु लवनादीनामर्घ्येनापादिति त्रिधा बाधो वेदितव्यः ॥

न सो पशौ करोतीत्यादिनिवे
धस्यार्घ्यादताधिकरणम् । सू. अपूर्वे चार्थवा^१दः स्यात् ॥ २-॥

दशपूर्णमासयोरान्यभागावर्णीयोमाभ्यां यजतीत्येवं विधाय श्रू-
यते "सो न पशौ करोति न सोम" इति किमयं प्रतिषेधः? पर्युदासो वा?
अर्घ्यादो वा? इति सशयः, तत्रासमस्तत्वात्प्रतिषेधः विकल्पभावाद्वा पूर्ववत्प-
र्युदासः । ननु सोमस्योपदेशातिदेशाभ्यामान्यभागप्राप्त्यभावाद्बुभयमप्य-
युक्तं, मत्पं, साक्षात्सोमे नान्यभागौ स्तः, दीक्षणीयादिद्वारेण त्वान्यभागा-
भ्यां सोमस्यास्ति सम्बन्धः स प्रतिषिध्यते तदनेन प्रकारेण सोमाङ्गेषु
दीक्षणीयादिषु आक्षय्यभागप्रतिषेधः पर्युदासो वेति प्राप्ते ब्रूमः । यद्युपदे-
शेनातिदेशेन आक्षय्यभागौ सोमे प्राश्रुयातान्ततो निषेधः स्यात्, यदि च सोमा-
सोमसाधारण्यमाक्षय्यभागविधानमभ्यदिष्यततो ऽसोम इति पर्युदासो वा
कन्यः स्यात् । न त्वेवमस्ति न च दीक्षणीयादिषु प्रतिषेध तथा सति न
सोम इत्यनेनैवार्वाणीयोमीयेऽपि पशौ प्रतिषेधसिद्धेस्तत एव तद्विकारेषु
निष्ठादिपशुष्वपि प्राप्त्यभावात्पशविति प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात्, सोम-
शब्दस्य चैव लक्षणा स्यात् । न च वाक्त्रयेयस्यैव यूपेनाङ्गद्वारकः
सोमाक्षय्यभागसम्बन्धो निर्दिश्यते, पश्वी हि सम्बन्धमात्रमभिधत्ते सप्त
मी त्वाधाराधेयभावमेव न चाङ्गाङ्गत्वेनाधाराधेयभावः सम्भवति
तस्मादङ्गाङ्गिभावनर्दिशोऽयं, स चाप्राप्त इति तत्प्रतिषेधपर्युदासाद्ययुक्तौ
तस्माच्च पशवित्यप्यायमर्घ्यादो यया सोमस्य नान्यभागौ, एवं पशव-
पीति । अथ न पशविति किमयं प्रतिषेधः पर्युदासो वा विकल्पपरिहा-
राय पर्युदास इति केचित् । तदयुक्तम् अन्तरयुक्तस्यान्यभागाङ्गविधेः श्रेष्ठ-
तदर्थपूर्णमासविषयत्वेन पश्वपशुसाधारण्याभावात्, न च पाशुकस्य प्रह-

नैवं तवाम् प्रत्यक्षविशेषशस्त्रं सामान्यस्यानुमानिकस्य च बाधने क्षमं यत्-
 त्विषेदमात्मानं लभते यथा शर-षट्-शस्त्रे कुशाहवनीययोर्न हि शर-
 विधिः कुशप्राप्तिमपेक्षते तत्कार्यमात्रापेक्षत्वात्, पदविधिरपि होममात्रा-
 पेक्षोनाहवनीयप्राप्तिमपेक्षते, तेन प्रागेव कुशाहवनीयप्राप्तिं प्रत्यक्षेण विशे-
 षशस्त्रेण शीघ्रविहिते शरषटे पश्चात्सामान्यद्वारा लक्षणया प्राप्यमाणयोः
 प्राप्तिं निवारयत् इति युक्तो बाधः । अत्र तु प्रतिषेधस्य प्राप्त्यपेक्षत्वादवश्यं
 प्रतिषेधता शास्त्रेणैव प्रतिषेधयोर्वरणयेवज्ञातव्योर्महापितृयज्ञे अनूया-
 ज्ञेषु च प्राप्तिः प्रतीक्षितव्या, प्राप्तिश्च निर्दोषशास्त्रकारितत्वादवश्यं
 मिथ्या कर्तुं तस्माद्विकल्प इति प्राप्ते ब्रूमः । “यत् एव विकल्पोऽयं प्रति-
 षेधे प्रसज्यते । अतस्तत्परिहाराय पर्युदासाश्रयो दृश्यः” ॥ निम्नब्रह्मतत्त्वोप-
 धिप्रतिषेधयोः पक्षेऽप्यत्यन्ताविद्यमानमिथ्यात्वकल्पनादत्यन्तायुक्तो विक-
 ल्प इति सर्वं लक्षणया ऽपि पर्युदासाश्रयणं, न चानूयाजशब्दसम्यग्नेनप्रसमा-
 सापत्तिं विभाषाध्ययनात्प्रातिनिः, कात्यायनीयं तु वा वचनानर्थात् न्या-
 यविरोधादनादर्थक्यम्, अस्ति हि वृत्तिर्वाक्ययोरैकार्थ्यं, य एव हि राजपुरुष
 इति वृत्तेरर्थो राजविशिष्टः पुरुषः स एव राज्ञः पुरुष इति वाक्यस्यापि,
 विशेषस्त्येतावान् धृतावभिधानद्वयमप्यनन्यासिप्तस्वार्थं सदैकं विशिष्टं
 प्रतिपादयति, वाक्ये त्वयैकार्थ्येप सहते, यथा ब्रह्मस्य राज्ञः पुरुष इति
 राजपदमृद्धात्तेषामनुभवपुरुषं विशिनष्टि, न चैतावताऽर्थभेदः प्रतिपाद्या-
 भेदात्, यदि चैतावता भेदेन समासो वाक्यस्यानिवर्तक इत्यङ्गीक्रियेत
 ततो विभाषावचनात् प्राप्तिविहितोऽकुम्भकारिसमं सेनापि वाक्यं न निव-
 र्त्तत तद्योपपदसमासेन कुम्भकारादिना, न चेवमिष्टं, तस्मादवश्याऽध्येय
 विभाषा वचनमित्यन्याय्यं तद्वचनार्थक्यं, तस्मादसमासेऽपि विकल्पपरिनिही-
 येया युक्तं पर्युदासाश्रयणम्, एवं च प्रदेशानारभ्य चादयोरेवायं वाक्यशेषः
 प्रकृतिवत्कुपोदार्यपरणव्यतिरिक्तं पितृयज्ञे अनूयाजव्यतिरिक्तेषु यज्ञेषु च
 मेयज्ञामहं कुर्यादिति तत्तत्र विशेषद्वान्तरयत्नान्तरविषयत्वादविहितमेव

घरणमनूयानेषु च येयज्ञामहः, तस्माच्च विकल्पो ऽननुष्ठानमेव, सोऽयं प्रतिषेधनिवन्धनः प्राकृताङ्गबाधः शरैः कुशानां प्रत्याखानात् स्वयदिताद्विषु लवनादीनामर्थनोपादिति चेधा बाधो वेदितव्यः ॥

न नो पशौ करोतीत्यादिनिषेधव्याख्यादत्ताधिकरणम् । सू. अपूर्वे चार्थवा'दः स्यात् ॥ २ ॥

दशपूर्णमासयोरान्यभागाश्रमीयोमाभ्यां यजतीत्येवं विधाय श्रूयते "नो न पशौ करोति न सोम" इति क्रिय प्रतिषेधः? पर्युदासो वा? अथैवाद्ये? इति सशयः, तत्रासमस्तत्वात्प्रतिषेधः विकल्पभयाद्वा पूर्ववत्पर्युदासः । ननु सोमस्योपदेशातिदेशाभ्यामान्यभागप्राप्त्यभावाद्बुभयमप्ययुक्तं, मत्स्य, साक्षात्सोमे नान्यभागौ स्तः, दीवणीयादिद्वारेण स्वाज्यभागाभ्यां सोमम्यास्ति सम्बन्धः स प्रतिषिध्यते तदनेन प्रकारेण सोमाङ्गेषु दीवणीयादियु आज्यभागप्रतिषेधः पर्युदासो वेति प्राप्ते द्रुमः । यद्युपदेशेनातिदेशेन नान्यभागौ सोमे प्राप्नुयातामन्ततो निषेधः स्यात्, यदि च सोमासोमसाधारणमान्यभागविधानमभिव्यक्तता ऽसोम इति पर्युदासो वा कल्प्यः स्यात् । न त्वग्रमस्ति न च दीवणीयादियु प्रतिषेध तया सति न सोम इत्यनेनैवाश्रमीयोमीयेऽपि पशौ प्रतिषेधसिद्धेस्तत एव तद्विकारेषु निष्ठादिपशुष्वपि प्राप्त्यभावात्पशुविति प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात्, सोमशब्दस्य चैव लक्षणा स्यात् । न च वाजपेयस्यैव मूषेनाङ्गद्वारकः सोमान्यभागसम्बन्धो निर्दिश्यते, पठौ हि सम्बन्धमात्रमभिधत्ते सप्तमी त्वाधाराधेयभावमेव न चाङ्गाङ्गत्वेनाधाराधेयभावः सम्भवति तस्मादङ्गाङ्गिभावनिर्देशोऽयं, स चाप्राप्त इति तत्प्रतिषेधपर्युदासाद्ययुक्तौ तस्माच्च पशवित्यस्यायमर्थवादो यया सोमस्य नान्यभागौ, एव पशुव्यपीति । अथ न पशुविति क्रियं प्रतिषेधः पर्युदासो वा विकल्पपरिहाराय पर्युदास इति केचित् । तदयुक्तम् अन्तरवृत्तस्यान्यभागाङ्गविधेः केवलदशपूर्णमासविषयत्वेन यत्रपशुसाधारण्याभावात्, न च पशुकस्य प्राक्.

घरणमनूयाजेषु च येयवामहः, तस्माच्च विकल्पो ऽननुष्ठानमेव, सोऽय प्रतिषेधनिबन्धनः प्राकृताङ्गबाधः शरैः कुशानां प्रत्याम्नानात् स्वयदिता-
दिषु लवनादीनामर्घ्येनोपादिति त्रिधा बाधो वेदितव्यः ॥

न तौ पशौ करोतीत्यादिनिषेधस्यार्घ्यादन्ताधिकरणम् । सू. अपूर्वे चार्थवा^१दः स्यात् ॥ २ ॥

दशपूर्णमासयोराज्यभागान्नामीषोमाभ्या यजतीत्येव विधाय श्रू-
यते “तौ न पशौ करोति न सोम” इति किमय प्रतिषेधः? पर्युदासो वा?
अर्घ्यादो ये? ति सशयः, तत्रासमस्तत्वात्प्रतिषेधः विकल्पभयाद्वा पूर्ववत्प-
र्युदासैः । ननु सोमस्योपदेशातिदेशाभ्यामाज्यभागप्राप्त्यभावाद्बुभयमप्य-
युक्तं, मत्स्य, साक्षात्सोमे नाज्यभागौ स्तः, दीक्षणीयादिवृत्तरेण स्वाज्यभागा-
भ्या सोमस्यास्ति सम्बन्धः स प्रतिषिध्यते तदनेन प्रकारेण सोमाङ्गेषु
दीक्षणीयादिषु आज्यभागप्रतिषेधः पर्युदासो वेति प्राप्ते भ्रमः । यद्युपदे-
शेनातिदेशेन वाज्यभागौ सोमे प्राप्नुयातान्ततो निषेधः स्यात्, यदि च सोमा-
सोमसाधारणमाज्यभागविधानमभक्ष्यततो ऽसोम इति पर्युदासो वा
कन्यः स्यात् । न त्वेवमस्ति न च दीक्षणीयादिषु प्रतिषेधः तथा सति न
सोम इत्यनेनैवानामीषोमीयेऽपि पशौ प्रतिषेधसिद्धेस्तत एव तद्विकारेषु
निष्ठादिपशुष्वपि प्राप्त्यभावात्पश्यादिति प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात्, सोम-
शब्दस्य चैव लक्षणा स्यात् । न च वाजपेयस्येव यूपेनाङ्गद्वारकः
सोमाज्यभागसम्बन्धो निर्दिश्यते, पठ्ठी हि सम्बन्धमात्रमभिधत्ते सप्त-
मी स्वाधाराधेयभावमेव न चाङ्गाङ्गत्वेनाधाराधेयभावः सम्भवति
तस्मादङ्गाङ्गिभावनिर्युक्तोऽयं, स चाप्राप्त इति तत्प्रतिषेधपर्युदासावयुक्तौ
तस्माच्च पशवित्यस्यायमर्घ्यादो यथा सोमस्य नाज्यभागौ, एव पश्याव-
पीति । अथ न पश्याविति किमय प्रतिषेधः पर्युदासो वा विकल्पपरिहा-
राय पर्युदास इति केचित् । तदयुक्तम् अन्तर्युक्तस्याज्यभागाङ्गविधेः केव-
लदशपूर्णमासविषयत्वेन पशुपशुसाधारण्याभावात्, न च पाशुकस्य प्रह-

हि प्रतिषेधः स चेद विकल्पः पयोविधिनैव अतिलगवेधुकानां सिद्ध इति
व्यर्थः प्रतिषेधः, परेण च विधिनाऽस्य समस्तस्यैकार्यत्वमर्थवादतया सम्भ-
वतीति न युक्ता वाक्यभेदः । तस्मादनाहुतिवादिस्त्वावन्तिलादिनिन्दा-
द्वारेण पयसः स्तुत्यर्थः यदा चैव अतिलादिविधिरपि तन्निन्दाद्वारेण
पयसः प्रशस्ततरस्य ज्ञापयचर्यवाद इव न विधिः एकवाक्यत्वसम्भवे
ह्यनेनाहुष्टानुबन्धवाक्यभेदरूपनमन्याय्य, तस्मात्पयोमात्रं छिधीयते
अन्यस्तु सर्वोऽर्थवादः ॥

त्रेयस्यैकादाशभिचारणान्
भिचारणादीनामर्थवादताधि-
करणम् ।

सू० पूर्वैश्च तुल्यकालत्वात् ॥ ५ ॥

आधाने श्रूयते होतव्यमग्निहोत्रे न होतव्यमिति मीमांसन्ते ब्रध्मवा-
दिनः “यद्वज्रपा जुहुयादयथापूर्वमाहुतीर्जुहुयात् यच्च जुहुयादग्निःपराभवे
तूष्णीमेव होतव्यमग्निहोत्र”मिति तथा चातुर्मास्येषु त्र्यम्बकानधिकृत्य श्रूय-
ते “अभिघार्यो नाभिघार्यो” इति मीमांसन्ते “यदभिघारयेतद्द्रायास्ये पशू-
नभिदध्याद्वद्वाभिघारये ३ द्रायास्ये पशूनभिदध्यादयो अत्याहुर्भिघार्यो
यवे” इति तत्र संशयः किं होमाभिघारणयोर्वैकल्यः ? उतानुष्ठानमेवे ? इति तत्र
होमाभिघारणयोर्विधेयत्वमविवादमतो होतव्यमभिघार्यो इति च विध्यर्थ-
मेव न अतिलगवद्वयवदन्यायम्, एव च न होतव्यं नाभिघार्यो इति च प्रतिषे-
धार्थमेव भवति न मीमांसाविशेषण, न ह्येकपक्षावलम्बिनी मीमांसा सम्भ-
वतीति, तस्माद्विहितमिति विधेर्न होतव्यमिति च निषेधाद्विकल्पः, सन्नि च
विकल्पे अन्यतत्पक्षपरिग्रहाय प्रयोगदशाया मीमांसा भवतीति तदभिघा-
रेणाऽनुवादो मीमांसा-शब्दः अन्ते तूष्णीं होतव्यमिति तूष्णींभाषणगुणवि-
धानार्थवचनम्, अपि च द्रायास्ये पशूनभिदध्यादित्यभिघारणनिन्दाकथन-
तद्विधेः शेषो भवेत्, तस्माद्विषेधयोग एवायमन्ते त्वभिघार्यो इति वचन-
मनुवाद इति प्राप्ते घूमः सत्यं, होमाभिघारणे विधेये तथाऽप्युपक्रमे अथवा
न विध्यर्थमुभयोरपि होमाहोमयोर्मोमांसासंबन्धावयवमादन्ते त्वनन्यपर-
श्रवणं विध्यर्थं तदर्थवादेऽयं निन्दापि च प्रशस्ततरस्यज्ञापनार्थं, एवमि-

दमभिधारणं वशस्त यत्सन्तमपि दोषधनादृत्य कर्तव्यमिति, तस्मान्न विकल्पो नियते एव होमाभिधारणे ॥

आधाने उपवादस्य
विकल्पताधिकरणम् ।

सू० उपवादश्च तद्वत् ॥ ६ ॥

धर्म्याधारे वारवन्त्यादिसामगान विधाय श्रूयते “न ब्रह्मा सामानि गाये” इति तत्र सशयः किमय प्रतिषेधो नित्य सामगान ? मुत प्रतिषेधार्थमेवेदं विकल्पः सामगानस्य ? इति तत्र ब्रह्मणो गानप्राप्त्यभावादनुवादोऽयं निषेधस्तेन नित्य गान, जैवम् अनुवादमात्रस्यानर्थकत्वात्, तस्माद्गाननिषेधोऽयं ब्रह्म-शब्दस्तु ब्रह्मणपरोऽनुवादः ॥

दीक्षितो न ददातीत्यादिनिषेधस्य पञ्चुडासताधिकरणम् ।

सू० दीक्षितस्य दानहोमपाकप्रतिषेधोऽविशेषात् सर्वदानहोमपाकप्रतिषेधः स्यात् ॥ ७ ॥

जातिषोमे श्रूयते “दीक्षितो न ददाति न जुहोति न पचती” इति तत्र विचारः किमय सर्वेषामेव पुरुषार्थानां क्रत्वर्थानां चोपदिष्टानामितिदिष्टानां च प्रतिषेधः ? उतातिदिष्टानां पुरुषार्थानां च ? अथ वा पुरुषार्थानामेवाग्निहोत्रादीनां ? इति, तत्राविशेषात्सर्वेषाम् आहत्य विहितानां तु यदैर्जुहोतीत्यादीनां बलवत्त्वात्तदुल्लेखात्प्रतिषेधकानां चतुरस्रसहोमादीनामग्निहोत्रादीनां च बाध इति प्राप्ते ब्रूमः विकल्पप्रसङ्गात् न क्रत्वर्थप्रतिषेधः, तस्मात्पुरुषार्थानामेव, तत्रापि प्रतिषेधपक्षे विकल्पदोषः स्यादेव, तस्मात्पुरुषार्थोऽग्निहोत्रादिविधेः शेषोऽयमदीक्षितोऽग्निहोत्रादिकुर्यादिति न त्वेतदुक्तमसर्वहितत्वादग्निहोत्रादिविधेः, तस्मात्प्रतिषेधश्चापि, न च विकल्पप्रसङ्गैकार्थ्यभावात्, यद्युभावपि विधिप्रतिषेधो पुरुषार्थो क्रत्वर्थो वा भविष्येता ततो विकल्पव्येयाता पुरुषार्थतया तु

१ भविष्येतामिति सर्वपुस्तकसाधारण्येति पाठो न समीचीनः सूक्तसंख्येयधारणीयम् ।

विहितानामग्निहोत्रादीना क्रतुमध्येऽपि प्राप्ताना प्रतिषेधः क्रत्वर्थतया क्रियते स्वरूपगमादिप्रतिषेधवदतः क्रतुमनुतिष्ठताऽवश्यं वर्जनीयान्यग्निहोत्रादीनि भवन्तीति नास्ति विकल्पप्रसङ्गः । यदा च प्रतिषेधपक्षेऽप्यविकल्पस्तदा युत्यर्थलिप्तया प्रकरणानुवृत्तया च प्रतिषेधत्वमेव न्याय्यं, पर्युदासपक्षे हि न शब्ददीक्षितशब्दासुभावपि दीक्षितव्यतिरिक्तपुरुषतत्त्वार्था स्याता तस्मात्प्रतिषेधः, तथाऽपि विकल्पाभावात्फलतः पर्युदासत्वमभवतीति मत्वा सूत्रभाष्यकाराभ्यां पर्युदासत्वमुक्तं, यदि च पर्युदासः स्यात्ततो वरः क्रत्वर्थानामेव होत्रादीनां पर्युदासः यद्यपि प्रत्यक्षेण विशेषरूपेण चोपादिष्टानां यद्देवैर्जुहोत्यौदुम्बरां जुहोतीत्येवमादीनामशक्यः पर्युदासः तथाऽपि सामान्यतोऽतिदेशेन प्राप्यमाणानां चतुरवत्तहोमनारिष्ठहोमानामर्पयवर्णवत्युदासः स्यात् । ननु ते दीक्षितस्येव विधीयन्ते इति कथन्तेषु दीक्षितस्य पर्युदासो विधीयते, नैत्र न दीक्षित-शब्देन सह मन्त्रः पर्युदासत्वमदीक्षित इति कथं तर्हि ददात्यादिशब्दः दीक्षितो दानहोमपाकव्यतिरिक्तानि प्राकृतान्यङ्गानि कुर्यादिति, श्वमतिदेशपर्युदासेन प्रकरणगतानामेव प्राण्णीयादिविधीनां दीक्षितैः रक्ताभाविनां शेषोभयवचनं पर्युदासो नासन्निहिताग्निहोत्रादिशेषतामवलम्ब्यते, तस्मात्तत्त्वणापरिहाराय पर्युदासपक्षं परित्यज्य युत्यर्थनृप्यया प्रतिषेधत्वमेवाङ्गीकृत्य क्रत्वर्थप्रतिषेधे विकल्पप्रसङ्गात्पुरुषार्थानामेव प्रतिषेधः क्रत्वङ्गतया विधीयत इत्येतदेव समञ्जसम् ॥

सू० अविशेषेण दच्छास्त्रमन्याप्यत्वादिकल्पस्य नत्संदिग्धमारादिशेषश्रिष्टं स्यात् ॥ ८ ॥

धर्महोत्रादिभिर्वाङ्मनी
पक्षे वाधाधिकरणम् ।

नञ्प्रसङ्गं परिसमाप्याधुना प्राप्तवाधप्रसङ्गात्सामान्यविशेषबाधं विन्तयति “यदाहवनीये जुहोती”ति सामान्यविहितस्याहवनीयस्य “पदे जुहोति धर्मनि जुहोति गार्हपत्ये पत्रांसयाजान् जुहोती”ति विशेषवि-

हितैः पद्मादिभिः किं विकल्पो? इयं बाधः? इति सन्देहः, यदि सामान्य-
विशेषयोस्तुल्यबलत्वं ततो विकल्पः, विशेषबलीयस्त्वे तु बाधः । तत्र
“सामान्यस्यापि लब्धत्वात्प्रत्ययेण विशेषवत् । नास्ति लिङ्गादिवद्बाधो
नापि बाधोऽतिदेशवत्” ॥ लिङ्गादिकल्पकस्य हि शास्त्रस्य शीघ्रशास्त्रेण
कल्पनानिरोधाद्युक्तो बाधः, तथाऽतिदेशस्यानुमानिरूपत्वान्नप्रत्ययेण शरा-
दिशास्त्रेण विरोधे सति तद्विषय परिहृत्य विषयान्तरपरिकल्पनाद्युक्तः
कुशानां बाधः सामान्यशास्त्रं तु कृत्त प्रत्यवशुतं च विशेषशास्त्रमिति
तुल्यबलत्वाद्विकल्प एव युक्त इति प्राप्ते ब्रूमः “प्राप्तिः सामान्यशिष्टस्य
विशेषे लक्षणावशात् । श्रुत्या विशेषशिष्टस्य तस्मादस्ति बलाबलम्” ॥ पक्षी-
सयाजादिषु होमविशेषेषु होमसामान्ये श्रुतस्याहवनीयस्य लक्षणया
प्राप्तिः गार्हपत्यादि तु श्रुत्यैव होमविशेषे विधीयते । तेनास्मिन्विशेषे
श्रुत्या शीघ्रप्राप्तं गार्हपत्यादिकं लक्षणया मन्यरप्राप्तमाहवनीयं निश्च-
यतीति बाधः ॥

धैर्मधार्थिषु साप्तदश्यधि-
धैर्मधार्थिषु साप्तदश्यधि-

सू० अग्रकरणे तु यच्छास्त्रं विशेषे श्रूय-
माणमविकृतमाज्ञभागवत्प्राज्ञप्र-
तिषेधार्थम् ॥ ८ ॥

साप्तदश सामिधेनीरनुब्रूयादित्यनारभ्य विहित साप्तदश्य श्रुत प्र-
कृतौ पाञ्चदश्येन बाधित विकल्पार्थमिति स्थितं, विकृतिष्वपि कामुचित्य-
शुमित्रविन्ताध्वकल्पादिषु प्रकरणे साप्तदश्य श्रुतं, तदिदं प्राकरणिकं
सप्तदशसामिधेनीवचनं किमाव्यभागविधिवद्दूयंतापरं? स्तोत्रपसहारायं?
मिति सन्देहे “कृत्तोपकाराः प्रकृतौ सामिधेन्यो यतस्ततः । ताभिरेव नि-
राकाङ्क्षा नैच्छन्ति प्राकृतान्वयम् ॥ साप्तदश्य त्वनारभ्यवाटप्राप्तमनूयते ।
सामिधेन्यस्तु चोदन्ते ताभिश्चापूर्वता स्फुटा ॥ भवेदेवमपूर्वत्वं सामिधेनी-
विधिर्पदि । साप्तदश्यविधिस्तथैव तस्मात्चापूर्वता भवेत्” ॥ साप्तदश्यविधौ
किमित्यपूर्वता न भवति तस्य सामिधेनीभिः सम्बन्धस्तासां च चोदकं

प्राप्तेर्न चोदकलोपः सम्भवति, चोदकलोपे चापूर्वत्वमिति न साप्तदश्य-
विधावपूर्वत्वम् । किं च साप्तदश्य ह्यनारभ्य वादेन सामिधेनीसम्बन्धितया
श्रुत यावत्तद्वलेन कृत्यङ्गता नैव कल्पयति तावत्प्राकरणिर्नैव चनैरध्वरक-
ल्पादिसम्बन्धे कृते घीणाऽर्घ्यापत्तिर्न कर्मान्तरसम्बन्ध कल्पयति, तेन
साप्तदश्योपसंहारार्थानि प्राकरणिकानि वचनानीति नापूर्वत्वम् ॥

पृथिव्यै स्वाहा इत्यादि
विधिना अविहितस्वाहाका-
रेषु पदानेषु स्वाहाकारविधा-
नाधिकरणम् ।

सू० मन्त्रेष्ववाक्यशेषत्वं गुणोपदेशा-
त्स्यात् ॥ १० ॥

अनारभ्य श्रूयते स्वाहाकारेण वा वयङ्कारेण वा देवेभ्यो ऽविः प्रदी-
यत इति केषु चिद्विहितेभ्यो पुनः स्वाहाकारः पठ्यते पृथिव्यै स्वाहाऽन्त-
रित्ताय स्वाहे"ति तदिदमनारभ्य वादप्राप्तस्य स्वाहाकारस्य विशेषेषु पुनः
श्रवणं साप्तदश्यवदुपसंहारार्थमिति मन्वानस्योत्तरं पृथिव्यादिशब्दास्ता-
वन्मान्त्रवर्णिकर्तृवर्ताविधानार्थाः स्वाहाकारपाठस्तु वयङ्कारैस्तत्पि कृत्वे-
नानियतप्राप्तस्य स्वाहाकारस्य नियमार्थं नोपसंहारार्थः, तस्माद्वैमा-
न्तरेष्वपि नास्ति स्वाहाकारस्य बाधः ॥

आन्यतिग्राह्यस्य विकृता
पुनरेवाधिकारम् ।

सू० आन्यतिग्राह्यस्य विकृतावुपदे-
शादप्रवृत्तिः स्यात् ॥ ११ ॥

अनिरनारभ्यवादविहितः स वाक्येन प्रकृतौ विकृतिषु च कासु-
चिद्विनिमुच्यते, अथातोऽग्निमग्निष्टोमेनानुषजति तमुच्येन तमतिरात्रेण
त त्रिरात्रेणेत्येवमाद्वादशरात्रादनुकान्तः, सोऽयमग्निर्वासु विकृतिषु वा-
क्येन नोपदिष्टो यथा योदशिषु वाजपेये च तत्र किं चोदकप्राप्त्या कर्तव्यो
नेति सशयः तथाऽतिग्राह्यानामप्यद्वाः प्रकृतौ श्रुताः विकृतिष्वपि कासु-
चिदुपदिष्टाः उच्ये एह्यीयात्पृष्टो एह्यीयाद्विष्वजिति प्रवहोतध्या इति

तेऽपि विहृत्यन्तरेषु यादृशे नेति संशयः, तत्र “चोदकेनाभ्यतिपाद्यं विहृतौ न प्रदिश्यते । कामुचिच्छब्दं तस्य तथा, हि स्यादनर्थकम् । तस्मात्तदर्थवत्त्वाय प्रदेशोनेति कल्प्यते । तेन यत्रोपदेशोऽस्य तत्रैवान्यत्र न क्रिया ॥ उच्यते अङ्गान्तरवदस्यापि प्राप्तिश्चोदकतो ध्रुवा । चोदकार्थस्य कृतत्वात्कामुचिच्छब्दं पुनः ॥ सामान्यविध्यसिध्यर्थं नातिदेशं निवारयेत् । कोऽर्थः सामान्यविधौ चेदुक्तकामप्रवर्तनम्” ॥ यासु विहृतु विधीयते तासु प्रकृतौ च समानं विधानं भवति विहृत्यन्तरेषु तु चोदकतः प्राप्तिरिति न प्रकृतितुल्यं विधानं समानविधानस्य च पर्याजनमन्याश्रितानां गुणकामानां श्येनचितं विन्वीत स्वर्गकाम इत्यादीनान्तास्यपि विहृतिषु प्रवृत्तिः, गुणकामा हि प्रकृतमग्निमाश्रयन्ति प्रकृतश्वाग्निः प्रकृतिविहृतिसाधारणभूत इति तथाभूतस्याश्रयत्वाद्ब्रह्मविहृतिष्वपि गुणकामप्रवृत्तिः, यासु तु विधिर्नैस्ति तासु तु न गुणकामाः प्रवर्तन्ते “निवृत्तिर्वा कर्मभेदादि”ति न्यायात्, तदेव गुणकामप्रवृत्त्यर्थेपि हृतिषु कामुचिच्छब्दमिति न तदुत्पत्तिदेशाभावः शक्यते कल्पितुं तस्मादस्त्यतिदेशः । अत्र केचिदाहुः अनारब्धाधीतोऽग्निः प्राकरणिकोत्तरवेदिविरोधात्प्रकृतौ न लभते निवेशम् । अत्राह तत्र न विहृतिष्विति दिश्यते तेनोपदेशेनैवास्य विहृतिषु प्राप्तिरित्यनुपदेशतः पौडशिकाजपे ययोनैग्निरश्चेतव्य इति, तदयुक्तम् अग्निष्टोमवाक्येन प्रकृतावपि विधानात् न विहृत्यग्निष्टोमाभिप्रायं तद्विषयति प्रकृतौ प्राकरणिकोत्तरवेदिविरोधात् न प्रकरणेन वाक्यसङ्कोचो युक्तः । किं च प्रकृतेरेवाग्निष्टोमस्वमनन्यापेक्षं विहृतीनां त्वतिदेशापेक्षमिति प्रकृतिरेवानेनाभिधीयते । न चात्र साप्तदश्यन्यायः, साप्तदश्यस्य हि सामिधेनौमानसम्वन्धो वाक्येनावगम्यते क्रतुसम्बन्धः कल्पयितव्यः, पाञ्चदश्यस्य तु प्रकरणेन सम्बन्धः कृत इति युक्तं धत्तावताम् । अग्निष्टोमशब्दस्तु क्रतुमेवाभिधत्त इति तत्सम्बन्धो वाक्यकृत इति न प्रकरणेन बाधमर्हति, तस्मादस्ति प्रकृतावग्निरिति विहृतिष्वप्यतिदिश्यते तत्र मायशब्दे सारस्वतेषु च सत्त्वव्यवस्थात्वात् काममग्निर्न धीयता पौडशिकाजपेययोस्तु चेतव्यः ॥

उपस्तरणाभिघा-
रणाभ्यां सहेय चतुर
यदानाधिकरणम् ।

सू० उत्पत्तिनादर्थ्याच्चतुरवत्तं प्रधानस्य
होमसंयोगादधिकमाज्यमतुल्य-
त्वः।लोकवदुपपत्तेर्गुणभूतत्वात् ॥ १२ ॥

‘दर्शपूर्णमासयो “रूपस्तृणाति द्विहविषो ऽवकृति अभिधारयती”ति
विधाय श्रूयते चतुरवत्तं जुहोतीति तत्र संशयः किं चतुरवत्तहोमे
हविष एव चतुरवदानमुपस्तरणाभिधारणे त्वधिके द्रवदानं च पसा-
न्तरम् ? उतोपस्तरणाभिधारणाभ्यां सह चतुरवत्तं हविषो नित्यं द्विरेवाव-
दानं ? मिति, तत्र “द्वितीयासंयोगाच्चतुःखण्डनसंस्कृतम् । होतव्यं हविष-
स्माद्द्वौतज्यात्वखण्डनं चतुः” ॥ चतुरवत्तमिति द्वितीयानिर्देशाद्द्वौतज्यमेव
चतुरवत्तं कर्तव्यं हविषश्च होतव्यं नाह्यं तस्माद्द्विष एव चतुरवदानम्
उपस्तरणाभिधारणं त्वधिकं, न च तेनाधिकेन होमे चतुरवत्तविधातः
तस्याहोतज्यत्वात्, द्रवदानं चतुरवदानयोर्विकल्प इति प्राप्ते ब्रूमः
“चतुःसंख्यावदानस्या होमाङ्गं चोच्यते यदि । तत एवं भवेत्सा तु यथा
प्राप्तानुकीर्त्यते ॥ चतुरवत्तं जुहोतीति नात्र चतुःसंख्याविशिष्टमवदानं-
होमानुवादेन विधीयते, होमस्यानेपादिवाच्येप्राप्तत्वेनानुवादासंभ-
वात् न चतुरवत्तविशिष्टहोमविधिर्गौरवात्, न चाविहितस्याङ्गत्व-
मतो न चतुःसंख्याहोमाङ्गं । का तर्हि वचनव्यक्तिः ? यच्चतुरवत्तमित्युप-
स्तरणादिवाक्यकल्पितचतुरवत्तानुवादेन तत्संस्कारतया जुहोतिना त्या-
गद्वेधतोद्वेषाद्युत्पत्तिवाक्यसिद्धावनूद्य प्रवेपो विधीयते उपस्तरणाभि-
धारणाभ्यां च सह चतुरवत्तं प्राप्तमिति यथाप्राप्तानुवादात् सदैवोपस्त-
रणाभिधारणाभ्यां चतुरवत्तं यद्यपि होमाङ्गतया चतुरवत्तविधिः तथा-
प्यवत्तमात्रं विधीयते न चतुःसंख्या वाक्यान्तरप्राप्तानुवादत्वेनापि सम्भ-
वतो विधाने गौरवापत्तेः । यद्यपि संख्या होमाङ्गतया विधीयते तथाऽपि
साधनमात्रपरिच्छेदेनाङ्गत्वापपत्तेराज्यस्यापि च संस्कारद्वारेण होमसा-
धनत्वादुपस्तरणाभिधारणाभ्यां चतुरवत्तमित्याश्रीयते । एवं च द्रवदानस्य
पात्रिके बाधो न कल्पितो भवति ॥

उपांशुपागोषि चतुरव्यत
साधन्यकताधिकारम् ।

सू० साजदश्ववन्नियमेन ॥ १३ ॥

इत्या चिन्तेयं यदा चतुसंख्या होमाद्गतया विधीयते तदा
किमान्यद्रव्यके उपांशुपात्रे चतुरवदानं कर्तव्यं मेति संशये चतुरव्यतं
विहितं कथं सम्पादनीयमित्यवेतायामुपस्तरणादिप्रकारविधानात्तस्य च
केवलसाध्याप्योपधिविषयत्वात्तत्रैव चतुरवदानमुपसङ्गियते, साप्तदशव्य-
दिति प्राप्ते उच्यते चतुरव्यतमधिक्येणविहितं सर्वहोमाद्ग, न च तच्छेष-
त्वेनोपस्तरणादिविधिः हविःसस्कारार्थेतया तूपस्तरणाभिधारा विहितो
ताभ्यामेव तु साध्याप्योपधयोश्चतुरव्यतसम्पत्तेर्न हविषश्चतुरव्यदीयते
यत्र^१ त्वान्नभाग उपस्तरणादि न श्रुतं तत्रान्यतः सम्पत्त्यभावाद्बुधिम
एव चतुरवदानं परमार्यतस्तु मात्र चतुःसंख्या विधीयते अन्यपरं साध्यं
ऽनुवादत्वेनापि सम्भवन्त्यां विधानस्यान्यत्वात् अतोऽव्यतानुवादेन होम-
विधिर्न होमाद्गतया ऽव्यतविधिः उपांशुपात्राख्ये चतुर्वेदीति जुहोतीति
वाक्याच्चतुर्वेदीतिविधिः न चतुरव्यतवाक्यात् ॥

दशपूर्वमाद्ययोः हेन्द्रा-
न्मपेरनुवादताधिकारम् ।

सू० पुरोडाशाभ्यामित्यधिकृतानां पु-
रोडाशयोरुपदेशस्तच्छ्रुतित्वादे-
व्यस्तोमिवत् ॥ १४ ॥

दशपूर्वमाद्ययोः श्रूयते पुरोडाशाभ्यामेव सोमयाजिनं याज्ञवेद्या-
वेतायानेपरचेन्द्राम्नाश्च साध्याख्ये न तु सोमयाजिनमिति तत्र पुरोडाशा-
भ्यामेव सोमयाजिनमिति किमयं विधिः? इतानुवादः? इति संशयः विधित्वे
च बहयः पताः आधिकृतोपदेश इत्येकः क्रमान्तरविधिरित्यन्यः याजन-
विधिरित्यन्यतरः, कालोपदेश इत्यपरः आग्नेयस्यानुवादः हेन्द्राम्नस्य
दशपूर्वमास्यां विधिरित्यन्यः तत्रार्थश्रुत्याद्विधिः अनुवादस्यानर्थक्यात्, तत्रा-
धिकृतविधिः पुरोडाशाभ्यामेव सोमयाज्यधिक्रियते न साध्याख्येनेति, अतो-

एतद्विज्ञाय दृश्यते यदधुवायामान्यमित्यस्य वै-शब्दोपद्रव्यं वर्तमानाय
देशसत्त्वस्य विधिनामध्याभावादिति प्राप्ते ब्रूम यद्यपि तावद्विधिं
स्यात्तयाऽप्यसंयुक्तोत्पन्नं धौवमान्यं प्रयोजनमपेक्षमाणमश्रुतद्रव्यकेषु प्रभृत्यु
पागेषु द्रव्याकार्हेषु निविशते किमुत यदा विस्पष्टं तादर्थ्यं चतुर्थसंयुक्तं
विपरिणामरुद्धविधिसामर्थ्यं मयस्मै वा एतद्वि ति वचनमेव विद्यते
तस्मात् धौवान्यमस्य द्रव्यम् ॥

उपाधुवागस्य प्रकृतद्वय
नानियमाधिकारणम्

सू० तद्वच्च देवतायां स्यात् १६ ।

उपाधुवागस्यैव देवताया मन्देह किमर्थं प्रायाप्ता वा काचिद्वनि
यमेन स्यात् १ उतास्ति कश्चिच्चियम् २ इति तत्र विष्णुहपाशु यष्टयो जा
मिस्त्रियोत्पादेरर्थं शब्दादन्वयस्य च देवताविधेरदर्शनं दानियम् नाविहिता
देवता भवति तस्माद्देवतापतोऽयमपाशुयासविधि प्रकरणवशाद्गुरुं
पूर्णमासतन्वगतमभिरुक्वाक्यता यासीति नानियम् ॥

उपाधुवागस्य विषयव्यादि
देवताकत्वयोगमासीकृतव्य
त्ययारधिकारणम् ।

सू० धर्मादा स्यात्प्रजापति ॥ १७ ।

तान्निवर्त्य देवता इति स्थिते का तासामिति विन्यते देवता
विचारसमानेतुकन्याञ्च कालविशारोऽपि सहेव तेन क्रियते तदयमत्र
विचार किं प्रजापतिदेवता १ उतास्ति १ उत विष्णु १ रमावास्याया वापाशु
याज्ञ १ किं चोभययो वधेणोर्ध्वेण प्रजापतिऽरुनीयोमौ च व्यपस्यत
विभाषया देवता १ यदाऽरमावास्याया तदा विष्णु पौर्णमास्यान्तु प्रजा
पतिरुनीयोमौ चेति । यद्यवा पौर्णमास्यामेवोपाशुयाज्ञो विष्टव्याद्याह
तिष्ठो देवतास्तत्रैव विरुन्त्यन्त १ इति तत्र धर्मसम्प्रतिपत्ते प्रजापतिर्देव
मप्येते स हि यात्किञ्चित्प्रमातापत्य यज्ञे क्रियते उपारधेय तस्ति

यत इति वचनादुपांशुधर्मा यागोऽपि चायं तद्वर्मेति प्रज्ञापत्यत्वाध्यव-
सानं न प्रज्ञापतिरुपांशुधर्मा तूष्णींभावस्तस्य धर्मः “प्रज्ञापतिं मनसा-
ध्यायेद्”ति विधेः तदर्थवादस्त्वयं यत्किञ्चित्प्रज्ञापत्यमिति, तस्मात्स-
म्प्रतिपत्त्यभावात् प्रज्ञापतिः मुख्यत्वात्त्वग्निः स्यात्सोऽपि न, विष्णुस्तु मन्त्र-
वर्णात्स्यात् आग्नेयेन्द्राग्नयान्दानुवाक्यायुगलयोर्मध्ये वैष्णवं याज्यानुयुग-
लमात्रात् यागश्चायं पुरोडाशद्वयमध्ये विहित इति स्थानसामान्याद्वैष्णव-
मन्त्रद्वयमस्याङ्गं भवद्विष्णुं देवतां परिकल्पयति, आग्नेयेन्द्राग्नमध्यवर्ति-
त्वाच्च मन्त्रयोरमावास्याकालत्वावगमाद्विशेषविहितोऽपि यागो मन्त्र-
वशादमावास्याकाल इति निश्चीयते सत्यं, मान्त्रवर्णिकी देवता न तु
विष्णुरेव मन्त्रवशादेव तु निश्चोऽपि देवता व्यवस्थितविकल्पेन स्युरभयोरश्च
पर्वणोत्पाशुयाजः स्यात्, तथा हि जामि वा एतद्वज्रस्य क्रियते यदन्वञ्चैव
पुरोडाशानुपांशुयाजनमन्तरा यजत्यजामित्वापेत्यविशेषेण पुरोडाशद्वयोप-
लतिते काले विधानादुभयोरश्चपर्वणोः पुरोडाशद्वयसम्भवादुभयजोपाशु-
याजः स्यात् । नन्वमावास्यायां जामितादोषः पात्तिकः सोमयाजिनः ऐन्द्रा-
ग्नाभावात्तुल्य पौर्णमास्यामपि पात्तिकत्वम् । असोमयाजिनोऽग्नीषोमीया-
भावात्, तस्मात्पात्तिकेणैव जामित्वापनयेनाभयजार्थवाद इत्युभयत्राप्युपां-
शुयाजः स्यात् तत्र तावद् ब्रूनामेनीषोमावाज्यस्यैव ना उपांशुपौर्णमास्यां
यजन्नित्यनेन वचनेन पौर्णमासी कालवर्तिनोऽग्नीषोम देवताविधानान्मन्त्र-
वर्णाच्च स्यात्सामग्नीषोमो प्रज्ञापतिश्च मन्त्रवर्णात्स्यात् आग्नेयान्नीषोमीय-
याज्यानुवाक्यामध्ये तैत्तिरीयाणां प्राजापत्ययाज्यानुवाक्यान्वानान् विष्णुस्तु
पूर्वात्तेन न्यायेनामावास्याया स्यादिति प्राप्ते ब्रूमः “त्रिदृष्ट्या देवताः
सत्यं मन्त्रवर्णाद्विकल्पतः । न तु कालद्वये यागः पौर्णमास्यान्तु वा स्यतः” ॥ उ-
पांशुपौर्णमास्या यजन्नित्यनेन प्रत्यक्षवचनेन पौर्णमासीविधानात्पौर्णमास्या-
मेव स्यात् कालविधानं ह्येतत् न देवताविधानं मन्त्रवर्णादेव देवतानां
लभ्यत्वात् पौर्णमासीकालं वशिष्टयागानुवादेन च देवताविधौ विशि-
ष्टानुवाददोषापत्तेः, तस्मादुपाशुयाजानुवादेन कालविधानमेतत्, अग्नी-
षोमपक्षेण तु मान्त्रवर्णिकीनां देवतानामुपलक्षणार्थं । ये त्वारजलायनाः

यत् इति वचनादुपाशुधर्मो यागोऽपि चायं तदुमेति प्राज्ञापत्यत्वाध्यव-
सानं न प्रजापतिरुपाशुधर्मो तूष्णींभावस्तस्य धर्मः “प्रजापतिं मनसा
ध्यायेदिति विधेः तदर्थेवाहस्तस्य यत्किञ्चित्प्राज्ञापत्यमिति, तस्मात्स-
म्यतिपत्यभावाच्च प्रजापतिः मुख्यत्वात्त्वग्निः स्यात्सोऽपि न, विष्णुस्तु मन्त्र-
वर्णात्स्यात् आग्नेयैन्द्राग्नयान्यानुवाक्यायुगलयोर्मध्ये वैष्णव याज्यानुयुग-
लमावात यागरश्चायं पुरोडाशद्वयमध्ये विहित इति स्यात्तस्मान्मात्राद्वैष्णव-
मन्त्रद्वयमस्याङ्गं भवद्विष्णु देवता परिकल्पयति, आग्नेयैन्द्राग्नमध्यवर्ति-
त्वाच्च मन्त्रयोरमावास्याकालत्वावगमादविशेषविहितोऽपि यागो मन्त्र-
वशादमावास्याकाल इति निश्चीयते सत्यं, मान्त्रवर्णिकी देवता न तु
विष्णुरेव मन्त्रवशादेव तु तिस्रोऽपि देवता अवस्थितविकल्पेन स्युर्भयोश्च
पर्वणोरुपाशुयाजः स्यात्, तथा हि जामि वा हतव्यत्रस्य क्रियते यदन्वज्वौ
पुरोडाशानुपाशुयाजनमन्तरा यज्ञस्य जामित्वायेत्यविशेषेण पुरोडाशद्वयोप-
लक्षिते काले विधानादुभयोश्चपर्वणो पुरोडाशद्वयसम्भवादुभयत्रोपाशु-
याजः स्यात् । नन्वमावास्यायां जामितादोषः पातिका सोमयाजिनः ऐन्द्रा-
ग्नाभावात्तस्य पौर्णमास्यामपि पातिकात्वम् । असोमयाजिनोऽग्नीषोमीया-
भावात्, तस्मात्पातिकाणैव जामित्वापनयेनोभयत्रार्थवाद इत्युभयत्राप्युपा-
शुयाजः स्यात् तत्र तावद् धूनामेनीषोमावाज्यस्यैव नांनुपाशुपौर्णमास्या
यज्ञवित्यनेन वचनेन पौर्णमासी कालवर्तिनोऽग्नीषोम देवताविधानान्मन्त्र-
वर्णाच्च स्यात्तस्मान्मात्रीयोमौ प्रजापतिश्च मन्त्रवर्णात्स्यात् आग्नेयान्मात्रीयोम-
यान्यानुवाक्यामध्येतैत्तिरीयाणां प्राज्ञापत्ययान्यानुवाक्याम्बानात् विष्णुस्तु
पूर्वाग्नेयं न्यायेनामावास्यायां स्यादिति प्राप्ते द्रुमः “विष्णुश्चाग्रे देवता-
सत्यं मन्त्रवर्णाद्विकल्पतः । न तु कालद्वये यागः पौर्णमास्यान्तु वा स्यात् ।” ॥ उ-
पाशुपौर्णमास्या यज्ञवित्यनेन प्रत्यक्षवचनेन पौर्णमासीविधानात्पौर्णमास्या-
मेव स्यात् कालविधानं ह्येतत् न देवताविधानं मन्त्रवर्णादेव देवतानां
लब्धत्वात् पौर्णमासीकाले विशिष्टयागानुवादेन च देवताविधौ विशि-
ष्टानुवाददोषापत्तेः, तस्मादुपाशुयाजानुवादेन कालविधानमेतत्, अग्नी-
षोमयद्वयं तु मान्त्रवर्णिकीनां देवतानामुपलक्षणार्थं । ये त्वारयलायनाः

कालविधिमनिच्छन्तः पर्यवृत्तेऽप्युपांशुयाज्ञमाहुः ते कथमिव त्रयोदशमा-
वास्यायामिति लिङ्गं समर्थयेत्, कालविध्यभावे च पौर्णमासीवाक्ये-
नानुवादसम्भवात् पूर्णमास-शब्देनापि न फले विनियुज्येतेति प्राधान्य-
मुपाशुयाज्ञस्य न स्यात्, आत्यभागादिवद्रुता स्यादित्यास्ताः तावत्
तस्मात्पौर्णमासीकालस्य धार्वनिकत्वात्प्रधानानुवर्तित्वाच्च देवतानां
तिसृणामपि तत्रैव विहितः ॥

१८ कपुरोडाशायामुपांशु- सू० द्विपुरोडाशायं स्यादन्तरालार्थ-
वाजाधिकरणम् । त्वान् ॥ १८ ॥

पौर्णमास्यामेवोपांशुयाज्ञ इति स्थिते चिन्त्यते किं द्विपुरोडाशया-
मेव स्यात्, ? उतैकपुरोडाशायामपी ? इति तत्रैकपुरोडाशायामन्तरालगुण-
लाभेन वैगुण्यात् द्विपुरोडाशायामेव स्यात्, सिद्धान्तैकदेशीत्वाद् यागस्या-
विशेषेण श्रवणादुभयत्रानुष्ठानं, गुणस्तु यदा द्विपुरोडाशा तदा भविष्यतीति
तदयुक्तं विधीयमान एव यागेऽन्तरालकालगुणविशिष्टो विधीयते अनुपादे-
परवान्तरालगुणः, तेन यत्रैवायङ्गुणस्तत्रैवास्य विधिरितत्वं तु विधित्वे ना-
स्तीत्युक्तं श्रवणेति प्राप्ते विधीयते “स्यादेवमन्तरालस्य गुणत्वे न विधि-
र्यदि । कालो विधीयते, त्वत्र पुरोडाशोपलक्षितः अन्यार्थाभ्यां द्वि पुरोडा-
शाभ्यामुपलक्षिते काले कर्म विधीयते योऽयमपुरोडाशमेव मध्यकालस्तत्रोपा-
शुयाज्ञ इति सर्वत्र उपलक्षणापायेऽपि उपलक्षणीयमवतिष्ठते शङ्खेला-
यामागन्तव्यमित्यादौ तेन कर्मोद्भूतस्य कालस्यैकपुरोडाशायामपि लाभा-
त्तत्राप्युपाशुयाज्ञो न बाधितव्यः, तदेव लुप्तार्थं, यदपि च निषिद्धं चिह्न-
तिष्ठ । तथा प्रत्याभ्यात त्रिविधमिह बाध्यं व्यवसितम् । अतस्तद्व्यवस्थाभ्यु-
च्चयविधिरित्येव मुदितः प्रयोगेयतायास्त्यक्त उपरि चिन्ता प्रकृते ॥

इति श्रीपार्थसारथिमिश्रकृतौ शास्त्रदीपिकायामष्टमः पादः समा-
प्तिः, दशमोऽध्यायश्च समाप्तः ॥

अथ एकादशाध्यायस्य प्रथमः पाद आरभ्यते ।

आग्नेयादीनां समुदितानां
तन्त्रेण स्वर्गफलकत्याधिक-
रणम् ।

सू० प्रयोजनाभिसंबन्धात्पृथक् सतां
ततः स्यादैककर्म्यमेकशब्दाभि-
संयोगात् ॥ १ ॥

दशमेऽध्याये याधाभ्युच्चयचिन्तया विक्रतिष्वङ्गपरिमाणं चिन्ति-
तम्, अतिदेशविचारश्च सप्तमाद्विभिर्दशमपर्यन्तैः समाप्तः । संप्रत्युप-
देशातिदेशसाधारण्येन प्रयोगपरिमाणं परिमाणप्रसङ्गाद्वैकादशे तन्त्रावा-
पचिन्तया चिन्त्यते, उपदिष्टातिदिष्टपदार्थयसावधारणाधीन प्रयोगे-
यत्ताऽवधारणमिति तदुत्तरकालमारम्भः, तदिद्वैकप्रयोगवचनचोदितानाम्
एकफलानां संहत्यकारिणां यदूनां कर्मणां साधारणाङ्गभाजामङ्गानुष्ठानं
किं तन्त्रेण भवत्युत्तापृथ्वे? ति चिन्ता लक्षणार्थः, प्रथमं तावदुपोद्धातत्वेन
संहत्यकारित्वं प्रतिपाद्यते, यदि आग्नेयादयः यदपि परस्परानपेताः
स्वर्गं साधयेयुस्ततस्तेषां कामिनः कर्तव्यत्वेन युगपदुपस्थानाभावात्पृथ-
क्पृथगेव स्याद्गुयुक्ताः कर्तव्या इति न तन्वत्वं सिद्धेत्, तस्मात्संहत्य-
कारित्वं प्रतिपाद्यते, तदयमत्राधिकरणे विचारः किमाग्नेयादीनि पृथक् पृ-
थक् स्वर्गं साधयन्ति? उत संहत्ये? ति तत्र, “परस्परानपेताणामुत्पन्नानां फला-
र्थिनाम् । चोदयमानं फलन्तेषामेकैकस्यावधार्यते ॥ १ ॥ तेषां ह्युद्दिश्यमानत्वा-
त्साहित्यमविधितम् । तस्मात्प्रत्येकमेव स्यादिति प्राप्ते ऽभिधीयते ॥ २ ॥
आग्नेयादिकमुद्दिश्य फलं यद्युपदिश्यते । तत उद्दिश्यमानत्वात्तेषामेकैकशः
फलम् ॥ ३ ॥ कामिनन्तु यदोद्दिश्य कर्मणां चोदनात्तदा । तेषां विधीयमानां
सहभावो विधितः ॥ ४ ॥ यद्यपि चोभयथा वचनव्याक्तिः सम्भवति तथाऽपि
द्वित्वाद्यगतं दर्श-शब्देन च त्रिकस्य पूर्णमास-शब्देन च त्रिकस्य तन्त्रा-
भिधानाद्यगतं च साहित्य मा बाधीति कामिनमेवाप्यर्थार्थिनं नरमुद्दि-
श्याग्नेयादीनि विधीयन्त इत्येतदेव युक्तं, प्रधानत्वाच्च फलस्यैवाद्देशो

युक्तो न कर्मणा गुणभूतानामेकस्मिन्नपि का^१ले सहस्य कारित्वेन विनि-
युक्तानां कर्मणा प्रत्येकमप्युत्पन्नानां फलापेक्षा निवर्तत इति नानपेक्षि-
तसम्बन्धापत्तिः, तस्मात्फलोद्देशेन विधीयमानानां विवक्षित साहित्य-
मिति सिद्धं सहस्यकारित्वम् । यत्तु भाष्यकारेण पुष्पपरत्व कालपरत्व
निमित्तपरत्व च निराकृत्य फलपरत्व च कामपदस्य समर्थित तद्विहा-
सूचितमपि सूत्रितविवेच रस्योपोद्घातत्वेन सति हि तस्य फलपरत्वे किं
प्रत्येक फलम् ? उत सहस्ये ? इति विचारो नान्ययेति । स्वर्गकामादिकरणे
तु स्वर्गस्य तत्कामनापारत्वाद्भूत्वेन विधानं निराकृतमित्यपुनरुक्तता ॥

अङ्गानामेकका
प्राधिपत्यम् ।

सू० अङ्गानान्तु शब्दभेदात्कतुवत्यात् फला-
न्यत्वम् ॥ २ ॥

अतः प्रभृति पङ्क्तिः सूत्रैरेकमधिकरणम् एकेनापि समाप्यतेत्यतः
प्रभृति च नवभिः सूत्रैरधिकरणान्तरभाष्यकारेण व्याख्यतमिति प्रतिभाति
तत्र च पूर्वाधिकरणे अङ्गानां कार्यभेदं दूष्यतीकृत्यैककार्यत्वं सिद्धान्ति-
तम् । उत्तराधिकरणे तु तस्मिन्नेकस्मिन्कार्ये विकल्पमाशङ्क्य समुच्चयः प्रति-
पाद्यत इति व्याचष्टे तदिदं वार्तिककारो नानुमेने, न हि कार्यभेदाभेद-
मार्त्तचिन्ता प्रयोजनवती । भेदे सति कार्याणां कारकत्वदङ्गानां समुच्चयः
कार्यैक्येऽप्यपर्यायविधानात्समुच्चय इति नास्त्यनुष्ठाने विरोधः औपोद्घा-
तिकमिव, सति हि कार्यैक्ये विकल्पसमुच्चयापत्तिं चेत् तद्याऽपि ना-
स्त्येव प्रयोजनं करणैकत्वादिति तत्सामर्थ्याद्बोधनद्वयस्योपकारस्य स्पष्टमे-
वैकत्वम्, अवान्तरकार्यभेदस्तु सिद्धान्तेऽपि सम्मत इयेति न चिन्तनीय
पर्यायः । अथ यत्पुनोद्बोधनस्यावान्तरकार्याणां च मध्ये किं चिदुपकाराय
यस्तु मन्यमे तदप्रमाणरूपं नियमयोजनं च यत्पुनोद्बोधन एव विकल्पसमु-
च्चयचिन्तोपपत्तेः, तस्मादेकमेवेदं यत्तदङ्गसूत्रं समुच्चयप्रतिपादनार्थम-
धिकरणं, अथर्वेह पक्षाः किमङ्गानामितरेतरनिरपेक्षायां क्रमोपकार-

१ इति सर्वत्रापि फल इति पाठान्तरम् ।

२ तत्सामर्थ्याद्बोधनद्वयमिति पा० ।

कतया विकल्पः ? उतैकेन द्वाभ्यां बहुभिस्त्वोपकारसिद्धेरुपकारभूयस्तया च
फलभूयस्त्वम् ? उत समुच्चितानामेवोपकारकत्वमिति तदर्थमिदं चिन्त्यन्ते
किमङ्गानामात्मीयैर्विधिभिः प्रयोगोऽभिधीयते ? किं वा प्रधानविधिभिरिति ?
“प्रधानान्येकगज्जेन तन्त्रेणाभिहितानि युगपत्फलं विनियुक्तानि युक्तं
यत्फले समुच्चोपन्ते, अङ्गानि तु पृथक्गज्जेनाभिहितानि पृथगेव विहि-
तानि फलमपेक्षमाणान्यन्योन्यनिरपेक्षाण्येव क्रतूपकारार्थतया विनियुक्तानि
विकल्पितुमर्हन्ति, तेषां हि स्ववाक्यैरेव विधानमसति विधानेऽङ्गत्वानु-
पपत्तेः, उक्तं हि “न चाविहितमङ्गं भवती”ति, स्ववाक्यानि च तेषामेकैक-
मेव विदधतीति कुतः समुच्चयः, न हि कश्चिच्छब्दोऽस्ति येनैषां स-
हितानामनुष्ठानमुच्यते तस्माद्व्याया सत्यपशुफलत्वे चित्राद्विदादीनां
पृथग्विधानादसमुच्चयः नयः । ऽङ्गानामपीति प्रथमः पदः, सत्यं, निरपेक्षा-
णामुपकारकत्वं गम्यते तथाऽपि बहुङ्गत्वानसामर्थ्याद्विरुद्धस्य चान्याप्य-
त्वात्तेषामेकमपि प्रयुञ्जीत तथा द्वे तयः यदूनि च अङ्गभूयस्तया उपका-
रभूयस्त्वात्फलभूयस्त्वमिति द्वितीयः, स चैकेनापि समाप्येतेत्यनेन
भूत्रेणोच्यते पदान्तरमेव चाधिरूपान्तरमिव भाष्ये दर्शितम् । अधिकर-
णान्तरत्वे त्यनेनैव भूत्रेण विकल्पपक्षो वक्तव्यः स्यात्, न चानेन विकल्प
उच्यते प्राप्तेषु चोक्तत्वात् व्यादिति समुच्चयस्याप्यभ्यनुष्ठानात्, तस्माच्चा-
धिरूपान्तरम् ॥ सिद्धान्तस्तु युक्तं चित्रादीनां निरपेक्षं तेषु हि प्रतिवाक्यं
भेदेन कामपदं श्रूयते, समिदादिषु तु यद्यपि “प्रतिवाक्यं विधिययणाफला-
पेक्षोपजायते । फलं तु न प्रतिवाक्यं श्रूयते प्रधानभावनया ह्येषां फलाका-
ङ्क्षायां कथभावाकाङ्क्षिण्या सहेत्य भावेन सम्बन्धः, सा च सहृदुयासा
सर्परद्वेष्टरूपसमाधिविशेषैर्विगिष्टा युगपत्प्रधानविधिना विधीयत इति
सिद्धः समुच्चयः । यद्यपि च प्रत्येकं विधिः श्रूयते तथाऽप्यङ्गत्वात्ताभावा-
त्तदुदास्ते ॥ भाष्यांगन्तु विध्यधगमयत्वादेव पुरुषार्थरूपोऽपेक्ष्यते, यत्ता-
यानेव च तत्र विधेरुपयोगः तदभावे धात्वर्थं यद्य भाष्यागे निपतेत्सत्यां
च फलापेक्षाया प्रकृतभावनया युगपत्सम्बन्धात्तस्याश्च रुपाङ्गविगिष्टाया

युगपत्प्रधानविधिना विधानादङ्गानामपि तत एवानुष्ठानसिद्धेस्तस्मिन्वगे-
ऽङ्गविधीनामनुवादकत्वं सर्वविशिष्टविधानाच्च समुच्चयः ॥

काव्यकर्मणां भूयोऽपि सू० कर्मस्थारम्भभाव्यत्वान्नापिवत्प्रत्या-
रम्भं फलानि स्युः ॥ ३ ॥

काव्यानां कर्मणामेन्द्रात्मसौर्यादौना किं सत्तदेव प्रयोगः ? उत
भूयोभूयः फलमिच्छता भूयोऽपि प्रयोगः इति सन्देहे सकृदिति द्वयः कर्म-
णां हि फलं कालान्तरे जननीयं तच्च द्वारमपेक्षते तत्रात्यन्तमदृष्टम-
पूर्वं तस्य च कर्मजत्वं फलहेतुत्वं स्यादित्यत्र चेत्यनेककल्पनादुक्तया-
गादात्मनः फलमिति कल्पितम्, आत्मनो हि सद्भावः स्थित्य कर्मसम्ब-
न्धश्च कृप्तः, केवलं तु फलहेतुत्वं कल्पनीयम् अतः कृतयागादात्मनः फल-
सकृत्प्रयोगादेव चासौ कृतपागो जातः, पुनरपि प्रयुज्जानस्य तस्य तावत्येव
तु कृतपागता न तस्य कश्चिदतिशय इति खनयकः पुनः प्रयोगः, सकृदेव
प्रयोग इति प्राप्ते द्वयः । “आत्मन्यतिशयः कश्चित्कृते कर्मणि नैव चेत्
प्रागवस्थासमानत्वादात्मनो न भवेत्फलम् ॥ आत्मस्यैव हेतुत्वे ह्यकर्तुरपि
तद्वयेत् । तस्मादतिशयः कश्चित्कर्मभ्यो जायते नरे ॥ २ ॥ स च कार्य-
धित्तिधित्वात्स्यफलाप्तेर्विनश्यति । फलान्तरार्थं कर्तव्यं तस्मादतिशया-
न्तरम् ॥ ३ ॥ स एवातिशयोऽस्माभिरपूर्वमिति गीयते । तस्माद् भूयः प्रयो-
क्तव्यं पुनः फलमभीप्सता ॥ ५ ॥ कर्मभ्यः फलसिद्धिप्रकारे विकल्पसमुच्च-
यद्वये चिन्तिते यदुफलसिद्धिप्रकारः सकृद्वमकृद्वपरिचिन्त्यत इति सद्गतिः ॥

अनुष्ठानादीनामात्रमुदुन सू० क्रियाणामर्थशेषत्वात्प्रत्येकं तन्नि-
नियन्तेभ्योऽपि धारणम् । हेतुत्वाऽपवर्गः स्यात् ॥ ४ ॥

दशपूर्णमासयोः श्रुतं “वीहीनवहन्ती”ति तत्र सशयः किं सत्तदेवो-
द्यमननिपातने हेतुव्योपरन्तव्यम् ? उत यावत्सहजनिष्पत्तिः प्रयोक्तव्यमिति ?
तत्रोद्यमननिपातनमात्रस्य शब्दार्थत्वात्तन्मात्रं विधीयते, विहितस्य च
प्रयोजनरहित्यनमित्यसत्यपि दृष्टेऽवघातमात्रमदृष्टार्थं कर्तव्यं सर्वोपधाय-

१ क्रियापर्यवशेषत्वात् प्रत्येकं सकृद्विधित्वात्पर्यवः स्यात् इति तु पुनः कालान्तर-
पाठः ॥

हन्तिवत्स्यादेयं यद्यवघातं कुर्यादिति विधीयेत, यद्यवघातेन तु समीहितं साधयेदिति विधिः, समीहितं च वृष्टे सम्भवति नादृष्टं कल्पयितव्यं, सम्भवति चेह कल्पयेदिततश्चतुर्निर्णय्यताऽवघातस्येति तदेव प्रयोजनं, तच्चानभ्यस्तेनाश्रयमिति प्रयोजनवशादश्रुतोऽप्यभ्यासः कर्त्तव्यः सर्वोप-
धावघाते तु वृष्ट्यासम्भवाददृष्टार्थं यद्व्यर्थमात्रं कर्त्तव्यं सकृदसह-
द्विचारप्रसङ्गात्सङ्गतिः, एवमुत्तरत्रापि ॥

प्रयात्रादीनामङ्गानां च
कतनुष्ठानाधिकरणम् ।

सू० कतुवद्वाऽनुमानेनाभ्यासे फलभूमा
स्यात् ॥ ५ ॥

फलभूमार्थिता कर्माणि पुनः पुनः प्रयोक्तव्यानीति स्थिते चिन्त्यते
किमेकस्मिन्प्रयोगेऽङ्गानि पुनः पुनः प्रयुञ्जानस्य फलभूयस्य भवति न? ति
तत्राभ्यस्यमानाम्यङ्गानि यत्नूपकारान् जनयन्ति, यत्नूपकारमुक्तं च प्रधानं
फलभूयस्त्वाय भवतीति मन्वानस्योत्तरं समयकारणादुत्था हि कार्यमा-
यत्तं प्रधानं च साङ्गं फलसामग्रीं नाङ्गमात्रम्, यतस्तन्मात्रादुत्था न भूयः
फललाभः, न चोपकारभूयस्तथा फलभूयस्य प्रमाणाभावाच्च चात्राङ्गाभ्यासः
शास्त्रीयः, न चाशास्त्रीयेण प्रयामगोऽर्थेण फलभूमा गन्त्यते कल्पयितुम्,
यतः फलभूमार्थिना साङ्गं प्रधानमभ्यसितव्यं नाङ्गमात्रं, नापि प्रधानमात्रम् ॥

अपिञ्जनानि चतुषधन-
स्य चित्तपरत्वाधिकरणम् ।

सू० चतुषधनेन सर्वप्राप्तेर्विकल्पः
स्यात् ॥ ६ ॥

"यसन्ताय अपिञ्जलानातभत" इत्यादिषु चतुषधनेषु त्रिंशदाणा-
मेवातमः? उत त्रिषभृतीनामसंख्याना? मिति संदेहे चतुषधनस्य नयं च
एतेः सर्वसंख्यानां शास्त्रार्थस्य शास्त्रीयाच्च प्रयामगोऽर्थात्फलभूयस्यम-
विवादमती यावदुत्साहं नानासंख्योपादानं नैतदेवं यदुत्थमात्रं हि य-
द्व्यर्थः न तु षट् देया द्वादश देवेत्यादियत्संख्यायिषेयाणां भेदेन
शास्त्रमस्ति यदुत्तात्फलभूयस्यं कल्प्यते यो हि चीनानतभते यश्च मह्यं
तयोश्चयोरपि चतुष्यसंपादनमविशिष्टं, यत् त्रिगिष्यते मह्यार्थं तदगा-
धीयं, न चाशास्त्रीयं गौरवं फलभूयस्य कल्पयितुमन्य, दयं च चीन-
नातभ्य चतुष्यामानम्भ्यासम्भवात् यदर्थं यय आतव्यव्याः, तावता च

सिद्धे शास्त्रार्थेनाधिकारतम 'तावच्छास्त्रं कल्पयति निवृत्तव्यापारे च विधौ न हि स्यादिति निषेधशास्त्रं प्रयत्नते इत्यधिकारानात्मकः ॥

'उत्तरा दोहयति' इत्यत्र
सर्वासा गद्या दोहनविधाना
धिकारणम् ।

सू० उत्तरासु तु यावत्समपूर्वत्वात् ॥

७ ॥

सावाप्य दोहाधिकारे श्रूयते "यावत्तस्मिन् दोहयित्वा विसृष्टान् नन्वारभ्य मूष्णीमुत्तरा दोहयती"ति, मत्र किमुत्तरासान्तिमुष्णामेव दोह? उत यावत्सो यजमानस्य गावस्तासा सर्वासामि? ति सदेहे पूर्ववत्तिसृष्टामेव न च यावत्स्य दोहनं सावात्केनचिद्विहितं येन सर्वासा दोहनं स्यात् येन चोत्तरा दोहयतीत्यनुवादः स्यात्, अतो विधिरेवायमिति तिसृष्टामेव दोहः । मेव "नास्ये ता रात्रि कुमारा अपि पयोत्तमे"चित्पन्नेन वचनेन कृत्यस्यापि पयसो हविष्वद्वचनात्प्राप्तमेव सर्वासा दोहनं, न हीद कुमाराणां पयः प्रदानप्रतिषेधपरम् अदृष्टार्थत्वप्रसङ्गात्, अपि-शब्दानर्थक्यप्रसङ्गाच्च, तस्मात्सर्वासा दोहः ॥

शान्तिपादोना प्रधानाना भेदे
प्रधानादीनामङ्गाना तन्त्रेणानु
ष्ठानाधिकारणम् ।

सू० प्रधानकर्मार्यत्वादङ्गानान्त-
र्द्वेदात्कर्मभेदः प्रयोगे स्था-
तु ॥ ८ ॥

उपेक्षातिप्रसक्तानुप्रसङ्गादि गतम्, इदानीं लक्षणाद्यै तन्त्रावाप विचारयाम, दशपूर्णमासयोः षट् प्रधानकर्माणि पौर्णमास्या त्रीणि अमा-
घास्याया च त्रीणीति तत्र देशकालकर्तृणा तन्त्रस्य वक्ष्यते तैरेकस्यामेव पौर्णमास्याम् एकस्मिन्देशे देशे तैरेव कर्तृभिस्त्रोण्यप्याग्नेयादीनि तदङ्गानि च कर्त्तव्यानीति स्थिते चिन्त्यते किं त्रयाणामप्याग्नेयादीनां प्रधानानां भेदेन प्रयाजादङ्गानि कर्त्तव्यान्युत सकृदेवे? ति तत्र "भेदेन विनियुक्त्यात् भेदेनैव क्रिया भवेत् । कथमायस्य भिद्यत्वाद्भेदेन विनियोगधीः ॥ षडप्याग्नेयादिभायनाः साध्यासाधनाशयुक्ता उत्पत्तिप्रयोगवाक्याध्यामप्रगताः परस्परानपेक्षा एव कथमित्येवमाय भेदेनैवापेक्षन्ते । तदुक्त्याच्च सविधि-
समाग्रातान्यङ्गानि पत्येकमेव तामु विनियुज्यन्ते विनियोगानुसारं

१ तावता च सिद्धे शास्त्रार्थे नाधिकारतमता यथाह कल्पयति इति च ।

चानुष्ठान, तस्मादेकैकं स्वाङ्गयुक्तं कर्तव्यमिति प्रत्येकं साङ्गं कृत्वा अप-
रमपि तथैव कर्तव्यमिति प्राप्ते ब्रूमः । “सत्यं प्रत्येकमङ्गानां विनियोगस्त-
थापि तु । विधानवदनुष्ठानं सकृदेवोपकारकम् ॥ यथैव हि यदसु भावनसु
अशविशिष्टासु विधित्सितासु साध्यसाधनाशप्रतिपादनेन प्रकृतासु प्रका-
न्तासु तृतीयमश कथभावभेदेनैवापेक्षमाणास्वपि साध्यसाधनाशप्रतिपा-
दने त्वनुप्रकान्तासु तृतीयमश कथभाव भेदेनैवापेक्षमाणासु अपि
सकृद्वान्वाता एवाङ्गविधयः यस्यामपि प्रत्येकमङ्गानि समर्पयन्ति, सत्यपि
च कस्यचित्प्रधानोत्पत्तिविधिसनिधौ प्रकरणवशेन सविधिर्वाध्यते तथैव
सहतानाम्प्रधानानां फलसाधनत्वात्कर्तृदेशकालैक्याच्च युगपत्सर्वेष्वनुष्ठान-
प्राप्त्यर्थे । सकृत्कृतमेवाङ्गं सर्वविधीषया कृतत्वात्सन्तर्मपि केन चित्सविधि-
बाधित्वाऽनुष्ठानक्रियाप्रारम्भाद्यप्रकरणवशेन सर्वार्थं भवतीति न पुनः
क्रियायां प्रयोजनमस्ति । किं च पौर्णमास्यां पौर्णमास्यां यजेतेति युगपदनु-
ष्ठानं त्रयाणामवगतं पृथक् पृथक् स्वाङ्गेषु अनुष्ठीयमानेषु बाध्यते ।
तस्मादेकदेशकालकर्तृकाणां तन्वमङ्गानीति सिद्धम् ॥

कृष्णशीवयोः प्रथमवृत्तावधौ
भेदेन प्रदानाधिकरणम् ।

सू० व्याख्यानं तुल्यकालानां यौगप-
द्यमगृह्यमाणविशेषाणाम् ॥ ८ ॥

“आग्नेयं कृष्णशीवमालभेत सौम्यं वधुम् आग्नेयं कृष्णशीव पुरो-
धाया स्पर्द्धमान इति श्रुतं तत्राग्नेययोरनुष्ठानं तन्व पृथग्वेति सशये तन्व-
मिति ब्रूमः, भवति हि तन्वेणानुष्ठानं देवतैक्यात्, न च पाठक्रमानुष्ठानम्,
अथश्व भाविनि हि क्रमे पाठावियमः सम्भयति चेह सकृदनुष्ठानमिति न
क्रमापेक्षा तस्मात्तन्व नैव यद्व्याग्नेययोस्तन्वता सम्भाव्येत तथापि सौ-
म्येन तं यदवश्यं भावी क्रमः तत्र पाठवशादेकस्याग्नेयस्य सौम्यात्पूर्य-
मनुष्ठानमित्यस्य ततः पश्चात्सहानुष्ठाने ऽथश्व भाव्यन्यतरस्य सौम्येन
यः क्रमः स बाध्येत, तस्मात्पूर्यमाणानुष्ठानम् ॥

इति श्रीपाद्यंसारचिह्नतशास्त्रशीपिकायामेकादशस्य

प्रथमः पादः समाप्तः ॥ १ ॥

अथैकादशस्य द्वितीयः पाद आरभ्यते ॥

आग्नेयादीनां प्रधानानां सू० एकदेशकालकर्तृत्वं मुख्यानामेक-
तन्त्राधिकरणम् । शब्दोपदेशात्स्यात् ॥ १ ॥

दशपूर्णमासयोर्दिशः “समे दशपूर्णमासाभ्या यजेते”ति, कालः
“पौर्णमास्या पौर्णमास्या यजेत अमावास्यायाममावास्या यजेते”ति, क-
र्त्तारो दशपूर्णमासयोरवस्थारः “चत्विज इति, क्रमेते देशकालकर्त्तारस्त-
न्वम् ? उत भेदेने ?”ति, किं यस्मिन्नेव समे तैरेव कर्त्तृभिर्यस्यामेव पौर्णमा-
स्याम् आग्नेयस्तस्मिन्नेव समे तैरेव कर्त्तृभिस्तस्यामेव पौर्णमास्या तैरेव कर्त्तृ-
भिरनीषोमीय ? उत समान्तरे पौर्णमास्यन्तरे कर्त्तृन्तरे ? इति, तदर्थमिदं
विचार्यते किमुत्पत्तिवाक्येयद्वाग्नेयोऽष्टाकपाल इत्यादिभिर्देशादिविधीना
सम्बन्धः ? उत फलवाक्येन दशपूर्णमासाभ्या स्वर्गकामो यजेतेति, तत्र “क-
र्मरूपेण सम्बन्धो देशादीनां फलस्य च । उत्पत्तिविधिनेवातः सर्वेषामेक-
वाक्यता ॥ त्रयाणामपि इत्युक्त्या भावनयैव सम्बन्धो न परस्परम् अतो देशा-
दिविधीना फलवाक्यस्य च न मिथः सम्बन्धः किन्तु फलवाक्य देशादिवा-
क्यानि च सर्वाणि भावनोत्पत्तिवाक्येन सम्बन्ध्यन्ते उत्पत्तिवाक्येषु आग्ने-
यादयोऽन्योन्यानिर्णेतार इवाद्यगता इति तयाभूतैः सम्यध्यमाना देशादयो
निर्णेतारणामेव भवन्ति, इति निर्णेतोत्पत्त्या अपि देशादिविधिषु पौर्णमा-
स्यादिशब्देस्तन्त्रोक्ताः सहैवाद्यगता इति साहित्येनैव फलसम्बन्धवद्देशा-
दिसम्बन्धः कस्माच्च भयतीति चेत् न, विषय उपन्यासः फल प्रति गुणभू-
तानां युक्ता तत्राभिधानाद्यगतसाहित्यविवक्षता देशादीस्तु प्रति कर्मणा प्रा-
धान्याद्विवक्षित साहित्य, तस्माद्व्याख्या “य इष्ट्वा ययुना सोमेन वा यजेत
सोऽमायास्याया पौर्णमास्या चेत्यस्मिन्याक्ये तन्त्राभिहिताभिरपीष्टिभिः
प्रत्येकमेव कालः सम्बध्यते इति नैकस्यामेव पौर्णमास्या संशयः क्रियन्ते
तथाऽग्नेयादिभिः प्रत्येकमेव कालादीनां सम्यन्थादेकस्या पौर्णमास्याम्
आग्नेय कृत्वा अथवास्यामनीषोमीय इत्येव षट्सु पर्वेषु षड् व्यापारः क-

तैव्याः । न चैवं फलवाक्यावगतसाहित्यबाधस्तत्र ह्येतावदधिगतम्
 एकमेव फलं सर्वैः साध्यते न प्रत्येकं फलस्य पृथक् निष्पत्तिरिति न तस्य
 कालभेदाद्बाधः । यथा पौर्णमासीत्रिके यमावास्यात्रिके च द्वयोः पर्ययोः
 निष्कृष्यमाणेऽपि न फलं प्रति साहित्यबाधस्तथा पण्णामपि निष्कर्षे
 द्रष्टव्यं, यदा चैवमुत्पत्तिवाक्यशेषत्वं कालादीनां तदोत्पत्तिवाक्ये प्रधा-
 नमात्राणां निरङ्गानां विधानासन्मात्राणामेवामी कालादयो नाङ्गानां प्रधा-
 नदेशकालकर्तृकत्वं तानि तु काम कालान्तरादिष्वपि कर्तव्यानीति प्राप्ते
 ब्रूमः “भावनोत्पत्तिवेलायां देशादिविधयो यदि । तत^१ एवं भवेत्ते तु फल-
 वद्भावनाश्रयाः” । यद्यपि भावनयैवाङ्गानां सम्बन्धो न परस्परं तथाऽपि
 नोत्पत्तिवेलायामङ्गसम्बन्धः सा हि प्रथमं भाव्यमपेक्षते तत्लाभश्च फल-
 वाक्ये तेन फलवाक्यावरुद्धानामुत्पत्तिवाक्यानामङ्गसम्बन्धः, फलवाक्ये च
 फलं प्रति विवक्षितसाहित्यानां विनियोगात्फलार्थिनां युगपत्सर्वेषु कर्त-
 व्यताऽवगतिः, यस्यां हि बुद्धान्नेयः कर्तव्यतयोपस्थितः तस्यामेवाग्नी-
 पोमीयादयोऽपि प्रयोगविधेयत्वात्त्वात् तेन सर्वेषु कर्तव्यतयाऽवगतिषु
 चिकीर्षितेषु च पौर्णमासीकालो विहित इति यैवैका पौर्णमास्युपात्ता सै-
 वाष्टमाश्रयविशेषत्वात्सर्वार्था भवति । तथा देशः कर्तारश्च तस्मात्तन्त्रम् ।
 सौर्यादीनां पुनः पुनः पृथक् पृथक् स्वफले विनियुक्तानां पृथगेव कर्तव्यता-
 ऽवगमो नानाविधिविधेयत्वात्, तेन तैरन्योन्यनिरपेक्षेरेव य इत्यां पशु-
 नैत्यादिकालः सम्बध्यत इति नास्ति तन्त्रता । यदि पुनः कश्चिच्चिन्ना-
 फलं सौर्यफलं च युगपदिच्छन् कर्मद्वयमपि सह चिकीर्षति किमसौ
 तन्त्रेणैकस्मिन्नेव काले द्वयमपि प्रयुज्जीत ? नेति ब्रूमः यदा हि विधि-
 वेलायां साहित्यं नावगतं तदाऽनुष्ठानदशायामपि न लब्धुं शक्यते त-
 स्मादिकेन विधिना यावन्त्यङ्गप्रधानानि विधीयन्ते तावद्विर्यावाकालो
 व्याप्यते तावत्पविषितः समस्ताङ्गप्रधानप्रयोगः कर्तव्य इत्यवगमात्स-
 हप्रयोगे च तद्विरोधात्, एकेन तु विधिना फले सह चेदितानामग्नेया-
 दीनामेकोपक्रमोपसंहारत्वात्तादृशैः सम्बध्यमाना देशादयो ऽष्टमाश्रय-

धितं भवति, तस्मान्मध्यन्दिनापराह्णकालानां यागानामङ्गकाण्डं नापङ्क-
ष्यत इति न सर्वेषां सहोपक्रमः तस्मात्मातर्मध्यन्दिनापराह्णार्तिना
प्रधानानामङ्गान्यपि तत्र तत्रावर्तनीयानीति तन्त्रभेदः ॥

यसाहोमानां भेदेना- सू० वसाहोमस्तन्त्रमेकदेवतेषु स्यात्प्रदा-
नुष्ठानाधिकरणम् । नस्यैककालत्वात् ॥ ४ ॥

चामीपेामीये यथै "याव्याहुर्वान्ते वसाहोमं जुहोती"ति श्रुतेः
वसाहोमश्चोदकपरम्परया प्राज्ञापत्येषु पशुषु प्राप्तस्तन्त्रमावापो वेति
संदेहे सहस्रपणादुसाया एकत्वादेकदेवतत्वाच्च याव्याहुर्वान्तस्य चैक-
त्वात्तन्त्रं सङ्गतकर्तव्य इति स्पष्टमेव शिष्यहितार्थमेवमुक्तम् ॥

पूर्वेण वसानं धिकरणम् । सू० कालभेदात्चारुतिर्देवताभेदे ॥ ५ ॥

भिवदेवतेष्वपि पशुषु सहस्रपणश्चवणेन वसाया एकत्वात्याव्याहु-
र्वान्तभेदेऽपि येषु कस्य चित् याव्याहुर्वान्ते सङ्गदेव वसाहोमः स्यात्, नैव
सर्वे हि पशवः स्यायाव्याहुर्वान्ते स्वस्या वसाया होमेन प्रतिपत्तिमपेक्षन्ते,
भवति च वसा त्रय्यन्तेन सर्वेषु याव्याहुर्वान्तेषु भेदेन वसाहोमः सर्वपशु-
वसाप्रतिपत्तये कार्यः ॥

पूर्विकादधियां तन्त्रं यूपानुत्पनुष्ठानाधिकरणम् । सू० ऋन्ते यूपानुतिस्तदत् ॥ ६ ॥

चामीपेामीये यथै यूपस्यान्तिके ऽग्निं मयित्वा यूपानुति जुहो-
तीति यूपानुतिपूर्विकादधियां भेदेन कर्तव्या तन्त्रेण चेति संदेहे तदन्ति-
कदेशानां भिवत्वात् वसाहोमवदायुतिः, मेघम् चापेक्षिके ऽग्निकदेये
मन्यनं सम्भवति तेन यं देशं प्राप्ते यूपसमीपं प्राप्ते ऽस्मीति मन्यते यत्र
यूपो दृष्टिपथमापद्यते तत्र मन्यनं होमश्च, स च सर्वयामेकदेशः
सम्भवतीति अष्टमाव्यतिशेषत्वात्तन्त्रम् ॥

वाह्मण्याधुपः अपत्यन्- सू० अवश्ये प्रधानेऽग्निविचारः स्या-
च्छानाधिकरणम् । न हि तद्देवतुरग्निसंयोगः ॥ ७ ॥

अपस्ववभृथेन चरन्तीति किं प्रधानमात्रमप्यु कर्त्तव्यम् ? उताङ्गान्य-
पी ? ति संशये मुख्यार्था वाङ्मस्याचोदितत्वादिति न्यायेन वैकृतविशेषाणां
प्रकृतावेव श्रुतानां केवलप्रधानार्थत्वात् उपाशुत्ववदापोऽपि प्रधानस्यैव
अङ्गानान्वाहवनीय एव क्रियेति प्राप्ते द्रुमः ता उपाशु कर्त्तव्या इति
प्रधानक्रियायां विहितमुपाशुत्व युक्तं यदङ्गेषु न भवति, देशस्त्ववभृथकर-
णिकाया क्रियायां श्रूयमाणस्तदन्तर्गतानामङ्गानामपि भवति, तस्मादङ्ग-
प्रधानानामेकदेशत्वम् ॥

उत्तरदक्षिणविहारयोर्भेदे सू० दक्षिणेऽग्नौ वरुणप्रघासेषु देशभे-
दामनुष्ठानाधिकरणम् । दात्सर्वं तन्त्रं विक्रियेत ॥ ८ ॥

वरुणप्रघासेषु विहारद्वय द्वयोरप्याहवनीयो विभज्य स्यापितः
तत्र श्रूयते, “अष्टावध्वरुक्त्तरे विहारे हवोऽप्यासादयति मारुतीमेव प्रति-
प्रस्याता दक्षिणस्मि” इति, तत्र विचार्यते किं नवानामपि हविषां तन्त्रम् ?
अङ्गान्युतानेयादीनामनुष्ठाना मारुत्याश्चामिहायाभेदेनाङ्गानि कर्त्तव्या-
नी ? तत्र “मारुपि वरुणप्रघासेयं ज्ञेते”ति प्रयोगवचनैक्यात्तन्त्रत्व, न च
देशभेदाद्वेदः, आसादनमात्रं हि दक्षिणे विहारे मारुत्या विधीयते न होम-
स्तस्मात्प्रधानदेशभेदात्तन्त्रमङ्गानि, मैवं न ह्यत्रासादनमपूर्वं विधी-
यते किन्तु नवानामपि हविषां चोदकप्राप्तमासादनं होमश्च विहा-
रद्वयेऽप्यव्यवस्थया प्राप्त उभयत्राहवनीयस्य स्यापितत्वादासादनं निय-
म्यते वाक्यद्वयेन यथाप्राप्तस्य च नियमः, प्राप्तिश्च होमार्येतयेति तादृ-
शस्यैव दक्षिणे विहारे विधानादुपमाऽपि दक्षिणस्मिन्नेव विहारे मारुत्याः
तस्मात्प्रधानदेशभेदादुद्गृह्यमाणविशेषाण्यङ्गानि न तन्त्रं भवन्ति, सत्यं, न
तन्त्रमङ्गानि देशभेदात्तथापि तु “न पृथक् स्यादनुष्ठानं प्रसङ्गात्कार्यसिद्धि-
तः ॥ ननु कर्तृदेशभेदे कथं प्रसङ्गः वक्ष्यत्यस्योत्तरं “मर्थस्याविकृतत्वा”दिति,
तदिहाप्यर्था विकृतस्तथा हि सर्वाणि तावदङ्गानि प्रधानानि चाऽध्वर्यु-
कर्तृकाणि प्रतिप्रस्यानृकर्तृकाणि चोत्तरवैहारिकाणि दक्षिणवैहारिकाणि
च, यज्ञमानात्मन्येव स्वापूर्वाण्यादधति, ततश्चोत्तरवैहारिकप्रधानोद्देशे-
नोत्तरस्मिन्विहारेऽध्वर्युणा कृतेऽन्येयज्ञमानात्मनि स्वापूर्ववाहितेषु तदे-

द्विपूर्वत, एव तृतीये चतुर्थे च सप्तसरे स्त्रीपशुयागानां सामस्त्येनानुष्ठा-
नमुत्तरा च पर्यागिनिहृतानामुत्सर्गमुत्त्वा तत्र श्रूयते “पञ्चमे वर्षे दीक्षित
एतानुत्पन्नीस्त्रीनन्वहमात्मते पञ्चोत्तमे ऽहनी”ति तत्रोक्तसु सशयः कि
य एव प्रथमवर्षे पर्यागिनिहृता उक्ता उत्पद्यन्त्यास्तेषामेव द्वितीयादि-
सप्तसरेषु पर्यागिनिहृतानाम् पञ्चमे वर्षे तेषामेव पञ्चसु सुत्यासु त्रैस्त्रीनि
त्येव मालम्भः प्राजापत्यानामिव २ इति प्रथमे वर्षे उपक्रान्तानां पर्यागिनि
हृतानां द्वितीयादिष्वपि तत्रैव समाप्तिरारब्धत् द्वितीयादिष्वन्येऽन्ये
उक्ताः पञ्चमे वर्षे सुत्यासु पञ्चमे वर्षे सुत्यासु अन्येषामुत्पन्नामालम्भ
इति तत्र त्रैस्त्रीनित्येन ब्रह्मसामालम्भवाक्यवत्तेषामेवात्मभोत्कर्ष
मात्रविधौ लाघवम् । वचनात्पर्यागिनिहृतानामपि तेषां पुनः पुनः पर्यागि
निहृतानां क्रियते उत्सर्गवचनानि चान्तेभ्योत्कर्षादेव प्राप्त्येवात्सर्गस्यानुवाद
इति प्राप्ते दूमः स्यादेव यदि त्रैस्त्रीनित्येनानालम्भोत्कर्षे शक्यो
विधातुं न त्वेवमस्ति, गुणवाक्यत्वे सति त्रैस्त्रीनिति चान्यदमिति
चानेकार्थविधाने वाक्यभेदापत्तेः, तथा पञ्च इति चोत्तमेऽहनीति नार्थ-
भेदो दृश्यते, तस्माद्विदन्तावत्सध्याकालविशिष्टापूर्वकार्यविधानम्
एवम् चाविहिते सत्यालम्भोत्कर्षे प्राजापत्यन्यायासम्भवात् तदन्ताङ्गरी-
तिविधानेनारण्यन्यायेन प्रथमवर्षेऽपक्रान्तानामुत्पन्ना चिद्वत्सानामिव तत्रैव
समाप्तिः द्वितीयादिष्वपि वत्सरेषु अन्य एव स्त्रीपशुयागां पुपशुयागाश्च,
एव प्रतिमस्यत्सरम् देवताऽनुदङ्क्ष्व चतुस्त्रिंशत्कर्माणि पञ्चमे चान्ये-
षामेवोत्पन्नामालम्भः ॥

अभिषेचनीयदशपदेयै
मैदेन प्रवेगाधिकारम् ।

सू

दशपदे कथमतिकर्षात्प्रतिकर्षस्तनः
प्राचां तस्मात्समानं तन्त्रं स्यात् ॥

१३ ॥

रात्रसूयेऽभिषेचनीये नाम सोमयागः ततः सद्ययादयोऽपि ततः
पुनर्दशपदेः सोमयागस्तद्विमायभिषेचनीयदशपदेयै समानमन्यो भि-
तन्त्रो धेति मयये मद सोम ऋषात्पभिषेचनीयस्य दशपदेस्य धेति

वचनादभिपेक्षनीयसोमऋकाले दशपेयऋयः प्रतिकृष्यते, स च प्रतिकृष्य-
माणः प्राचेऽपि पदार्थान्प्रतिकर्षति “तदन्तमपकर्षं स्यादि”ति न्यायात्
तस्मात्सहोपक्रमितव्यावभिपेक्षनीयदशपेयौ यथोपक्रमं च समापनमिति
समानतन्त्रौ मैवम् उपसंवाद्मात्रमिह क्रीणातिनोच्यते न त्वद्गुभूतः ऋयः
नन्यसौ क्रीणातेनं मुग्यो वाच्यः परकीयस्य मूल्यं हि दत्त्वा स्वीकरणं
ऋयः न चापसंवाद्मात्रस्यैवंरूपस्त्वमस्ति यद्यप्येवं तथाऽपि गौण्या
दृष्ट्या तस्यैवेदं साहित्यमुच्यते वचनान्तरानुगुण्यात् दशपेये हि श्रूयते
“सद्यो दीक्षयन्ति सद्यः सोमं क्रीणन्ती”ति तथाऽभिपेक्षनीयेऽवभृयदर्थ-
नमत्यन्तानुपपन्नमेकतन्त्रत्वे स्यात्, तस्मादद्गुभूतऋयापकर्षाभावाच्च तद-
न्तापकर्ष इति न सहोपक्रमत्वं, कालभेदात्तु भिन्नोपक्रमावसानो भिन्नत-
न्त्रावेवेति १ ॥

वाङ्मया निष्कासेन तुपेश्चा-
वभृयमभ्ययन्ति इत्यस्य कर्मान्त-
रौपदेशताधिकरणम् ।

सू० निष्कासस्यावभृये तदेकदेशत्वा-
त्यशुवत्प्रदाने विप्रकर्षः स्यात् ॥
१४ ॥

वह्णप्रघासेषु “वाङ्मयामित्ता माङ्मयामित्ते”ति श्रुतं तत्र पुनः
श्रूयते “वाङ्मयानिष्कासेन तुपेश्चावभृयं यन्ती”ति तत्र संशयः किं प्रधा-
नस्यामित्तायागस्यार्थं प्रचारविप्रकर्षः पशोरिव वषाहृदयादिभिः प्रातःस-
वननृतीयसवनयोः कत निष्कासस्येयं प्रतिपत्तिः? रयामित्ता निष्कासद्रव्यक्रम-
वभृयधर्मकं कर्मान्तरं विधीयत? इति, तत्र कृत्वस्यामित्ताद्रव्यस्य प्रकृत-
यागशेषत्वात्तदेकदेशे तस्या एव देवतायै वरुणाय दीयमानो न कर्मान्तरं
युक्तम्, अवभृयशब्दस्तु देवतासामान्यादौघोऽनुवादः, अवभृयोऽपि हि
वाह्णः, न चानुवादे गौणत्वं दोषः सिद्धान्ते तु तद्वर्मेककर्मविधौ विधा-
वेव गौणतः स्यात्, तच्चायुक्तं तस्मात्तस्यैवायमभ्यास इति न स्विष्टकृ-
दादेः पुनः करणं नैवम् अवभृयशब्दानर्थक्यात्, न चार्थवत्त्वे सम्भवति
आनर्थक्यं युक्तं तस्मादवभृयधर्मकर्मान्तरविधानं तत्तु प्रयाजशेषाभि-

घाणवदामित्तशेषस्य प्रतिपत्त्यर्थं सत्त्वं, कर्मोन्तरं न तु प्रतिपत्तिः अव-
भूयशब्दविरोधात्, अवभूये हि द्वयं गुणतः कर्मप्रधानतः इह तु विप-
र्ययात्तद्वद्वाचानुपपत्तिः, तेन यस्यैव अवभूयशब्दस्य प्रसादात्कर्मोन्तर-
माश्रितं तेनैव प्रतिपत्त्यर्थतानिराकरणेनार्थकर्मता सिध्यति । वचनाच्चान्य-
दोयद्वयस्यैकदेशोऽन्यत्र त्रिनिज्यमानो न दुष्यति ॥

प्रायणीयनिष्कासे उदयनीय
निर्वापस्याप्यर्थकर्मताधिकरणम् । सू० उदयनीये च तद्वत् ॥ १५ ॥

व्याप्तिद्वये प्रायणीयस्वरूपद्वयनीयश्च तत्र श्रूयते “प्रायणीयस्य
निष्कास उदयनीयमनुनिर्वापती”ति तत्र संशयः किं प्रायणीयनिष्कास-
द्वयकम् उदयनीयधर्मकं कर्मोन्तरं विधीयते ? किं वा प्रायणीयनिष्कास-
स्यादनीयनिर्वापसंयोगः प्रतिपत्तिः ? इत प्रायणीयनिष्कासे निर्वाप उदयनी-
यस्य संस्कार इति ? पूर्ववत्तद्वर्मेककर्मविधिः मुख्यस्यैव तूदयनीयस्यैव प्रत-
तत्वाच्च प्रकरणान्तरस्य येन तद्वर्मेकविधिस्तस्मात्प्रायणीयनिष्कासस्य
कृतार्थस्यैव प्रतिपत्तिरुदयनीयनिर्वापसंयोगः, नैतदेव निष्कासस्य हि
सप्तम्या गुणभेदोऽप्यगम्यते द्वितीयया प्रधानत्वमितरस्य स्फुटं श्रुतम्
उदयनीयहविर्हं निरूप्यमाणं भाग्युपयोगित्यात्सुतरां संस्कारार्हं, न ॥
निष्कासस्य प्रयाज्ञशेषवदुदयनीयसंयोगात्किञ्चिददृष्टमस्ति । तस्माच्छ-
द्धानुगुण्यात् उदयनीयहविःसंस्कारार्थं प्रायणीयनिष्कासनिर्वापः ॥

इति श्रीशास्त्रदीपिकायामेकादशस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

अथैकादशस्य तृतीयः पाद आरभ्यते ॥

होताद्वह्ना प्रधानकाला-
न्यकासकृत्यताधिकरणम् ।

सू० अह्नानां मुख्यकालत्वादचना-
न्यकालत्वम् ॥ १ ॥

प्रधानममत्रेशस्य प्रधानममानकालस्य चाह्नानामुक्तं, यत्र त्या-
जस्याह्नस्य भिन्नदेशकालस्य यत्वेनैवोक्तं तत्र तथा भयतीति मुहद-
भूत्यात्कशाश्च निराकार्यमस्ति ॥

आधानस्य तन्त्रेणानुष्ठा नाधिकरणम् । सू० द्रव्यस्य चाकर्मकालनिष्पत्तेः प्रयोगः
सर्वार्थः स्यात्सकालत्वात् ॥ २ ॥

“वसन्ते ब्राह्मणेऽग्नीनादधीते”त्यनारभ्याधीतमपि आधानम-
ग्निहोत्रादीनामङ्गमिति कृत्वा चिन्त्यते किमङ्गं सदाधानं प्रति कर्म प्रयो-
गभेदेन कर्तव्यम्? उक्त सर्वकर्मणां सर्वप्रयोगाणां च तन्त्रेणे? त्रि तत्र,
“प्रयाजादिवद्रङ्गत्वादावृत्तिः स्यात्प्रतिक्रियम् । आनन्तर्याद्विशेषश्च दृश्यते
ऽतो न तन्त्रता ॥ स्वकालत्वात् तन्त्रत्व विशेषादहणाद्वेत् । आनन्त-
र्याद्विशेषश्चेवाधानसमये ह्यसौ” ॥ न हीदं कर्मणः प्रारम्भे मध्यं वा
प्रयुज्यते येन तदपङ्गमे प्रयुज्येत वाचनिकोह्यस्य वसन्तादिः स्वकालस्तेन
तत्रैव स्थितं सर्वेषामुपकरोत्यह्यमाणविशेषत्वादिति तन्त्र यदाधाने
कृतेऽनन्तर किञ्चित्कर्माऽऽपतति तत्सदर्थमित्यानन्तर्येण विशेषो दृश्यत
इति चेत् न्यूनमाधानसमयेऽस्ति विशेषः तदा स्वैवमभिसन्धायासावा-
धत्ते यदेव किञ्चित्किञ्चित्कामनावशाद्वा कर्तव्य कर्मापस्यास्यते
तदर्थमाधास्येऽग्नीनिति, न तु कचिदेव कर्मविशेषमभिसन्धायाधत्ते, एव-
मभिसन्धितकर्मविशेषेण सर्वोद्देशेनाधाने कृते यद्यपि किञ्चित्कारणवशा-
त्प्रथमं कर्माऽऽपतति तथाऽपि न तादर्थ्यमेव भवति प्रथमावस्थायामेव
सर्वार्थत्वावधारणात् तस्मात्तन्त्रम् ॥

अग्नीषोमीयादिषु पृथक् तन्त्रेणानुष्ठानाधिकरणम् । सू० यूपश्चाकर्मकालत्वात् ॥ ३ ॥

व्योतिष्टोमेऽग्नीषोमीये पशुधुषादिष्टो यूपः सवनीयानुबन्धयो-
रित्यतिदिष्टः स किञ्चयाणामपि पशूनां तन्त्रम्? उक्त प्रतिपक्षे भिन्न इति,
तदर्थमिदं विचार्यते दीक्षासु यूपं क्षिप्ततीति क्रिमानीषोमीययूपव्याकर्षणं
उक्त संयूपानां? मिति, तत्र, “यद्येवाध्वरकृत्यायामाद्यान्येवापकर्षणम् । नि-
र्घापस्य तथा यूपोऽप्याद्या एवापकर्ष्यते ॥ अग्नीषोमीयसंस्थायामतो ऽमात्रप-
वृज्यते । भेदेन सवनीयादौ स्वकाले यूपसंबन्धः ॥ नैतदस्त्यविशेषेण सर्वयूपा-
पकर्षणात् । न चेहाध्वरकृत्यावद्युक्तामात्रापकर्षणम् । प्रथमकालप्राप्तोऽत्र
तथैवाप्राप्तचेदना ॥ आद्यापकर्षणेऽप्यस्ति तस्मान्नसंघापकर्षणम्” ॥ अध्वर-

कल्पाया हि प्रथमनिर्वाणपापरूपं सति प्रधानकालावाधो नियमविधानं च
लभ्यत इति तस्यैवापरकर्मः समाश्रितः, यत्र त्वग्नीषोमीययूपपरकर्मणेऽ-
प्यस्ति प्रधानकालावाधोऽप्राप्तविधिश्च, तस्माद्विशेषात्सर्वयूपपरकर्म
सत्यकर्मकालत्वाद्दृष्टमाणाविशेषो यूपः सर्वेषां तन्त्रम् ॥

यूपसंस्काराणां तन्त्रेणानु-
ष्ठानाधिकरणम् ।

सू० संस्कारास्त्वावर्त्तेरन्त्रं न स्वका-
लत्वात् ॥ ४ ॥

यूपस्य तन्त्रत्वे तत्संस्काराणां सत्त्वप्रोक्त्यादीनां तन्त्रत्वमावृत्तिर्व-
न्ति सद्ये हेदनमात्रस्यापकर्षविधानात्प्रोक्त्यादीनां चाग्नीषोमीयकालानां
तद्वपर्वोऽप्यगोत् सधनीयादौ पुनः प्रयोग इति प्राप्ते ब्रूमः तेषामप्यप-
कर्षः दीक्षासु यूपं क्षिणतीति, नायमर्थः यूपं सन्त क्षिणतीति यूपस्य प्राग-
सिद्धत्वात् किं तर्हि हेदनेन यूपं कुर्यादिति । न च हेदनमात्रेणासौ कर्तुं
शक्यते तत्त्वयादीनामपि यूपेऽपेक्षितत्वात्, तस्माच्चेदनग्रहणमुपगततण हेद-
नादिभिर्यूपं कुर्यादिति, तस्मात्तेषामप्यपकर्षात्तन्त्रत्वम् । अस्तु हेदनमा-
त्रापकर्षः तावत्तैव च यूपसिद्धिस्तथाऽपि यूपस्तावत्सर्वेषामर्थनैक एवोपा-
त्तस्तद्द्वारा च संस्कारास्ते यद्यप्यग्नीषोमीयकालेऽनुष्ठीयन्ते तथाऽपि यूप-
द्वारत्वात्तस्य च साधारणत्वात्तेषामपि साधारण्यम् ॥

स्वरो साधारण्यधिकर-
णम् ।

सू० स्वरुक्तन्यापवर्गः स्यादन्वकाल-
त्वात् ॥ ५ ॥

यूपस्य स्वरं करोतीति स्वरः किमेकयूपानां यथानां तन्त्रम् ? उत
प्रतिपशु भिद्यत ? इति सन्देहे यज्जनकालेऽस्योपादानात्तद्वपर्वो चापवर्गो-
दज्जनान्तरेऽन्यशक्तोपादानं यः प्रथमः शकलः स स्वरुति चेक-
स्मिन् ग्रहरणे यः प्रथम इति शास्त्रार्थं तेनैकस्मिन्चपि यूपे ग्रहरणबहुत्वात्स-
म्भवन्ति बहवः प्रथमशक्तताः, मैव ग्रहरणस्यानुपात्तत्वात् तेन शकल
मात्रापेक्षं प्राथम्यमित्येकस्मिन् यूपे एक एव प्रथमः शकल इति तन्त्रत्वं यूप-

क्षेदनकाल एव चास्य व्यामोहनिवृत्त्यर्थेनाशायहारपरिहारार्थं च उपा-
दानं कर्तव्यमिति अष्टह्यमाणविशेषत्वादपि तन्त्रम् ॥

द्वादशांते कृष्णविषाणा
प्रासनस्यान्त्याह एव कर्तव्य
ताधिकरणम् ।

सू० अहर्गणे विषाणाप्रासनं धर्म-
विप्रतिषेधादन्ये प्रथमे वाऽहनि
विकल्पः स्यात् ॥ ६ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते “कृष्णविषाणया कण्डूयन” इति, तथा नीतासु
दक्षिणासु “चास्थाले कृष्णविषाणा प्रास्यती”ति द्विरत्रादिषु अहर्गणेषु चि-
न्त्यते किं प्रथमे एवाहनि कृष्णविषाणाप्रासनम् ? उतान्त्य एवे ? ति विकल्पः
स्यात् प्रकृतौ हि प्रासनोत्तरकालानां पदार्थानां पाणिकण्डूयनं धर्मः, पूर्व-
कालानां तु विषाणाकण्डूयनं तद्यादि प्रथमेऽहनि प्रास्येत तत उत्तरेष्वहसु
ये दक्षिणायननात्याभाविनः पदार्थास्तेषां विषाणाकण्डूयनं धर्मो बा-
ध्येत, न हि प्रास्तायाः पुनरुपादानं सम्भवति त्यागात्मकं हि प्रासनं
प्रकृते विहितं, न च पुनरुपादित्समानस्य त्यागबुद्धिर्भवति, तस्माद्बाध्यत
एव विषाणाकण्डूयनम् ॥ अथ पुनरन्त्येऽहनि प्रास्येत ततः पूर्वेष्वहसु
ये दक्षिणायननात्परस्तात्पदार्थास्तेषां पाणिकण्डूयनं बाध्येत, न ह्यप्रास्ताया
तस्यां पाणिकण्डूयनं सम्भवति, अदृष्टार्थत्वापातात्प्रक्रान्तनियमत्यागे
शिष्टाचारविरोधाच्च, अतः पक्षद्वयेऽपि अवश्यभावी केषांचित्तुर्मेवादय इति
विकल्पः स्यादेव यद्यन्त्येऽहनि प्रासने धर्मबाधः स्यात् न त्वेतदस्ति
पाणिकण्डूयनस्यार्थकृतत्वेनाशस्वीयत्वात्तस्मादन्येऽहनि प्रासनम् ॥

रात्रिसुये ज्ञेय एव हविष्कृ-
त्कालं वाग्विसर्गाधिकरणम् ।

सू० वाग्विसर्गा हविष्कृता बीजभेदे
तथा स्यात् ॥ ७ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रुतं “प्रणीताः प्रणेष्यन्वाच यच्छति ता सह
विष्कृता वाच विसृजती”ति हविष्कृतेति च कालोपलक्षणं हविष्कृदाहू-
नकाल इत्यर्थः । तत्र नानाबीजेषु चिन्त्यते कृष्णाजिनास्तरणादीनां
फलीकरणपर्यन्तानामनुसमय इत्युक्तं, तत्र किं प्रथमस्यान्त्यस्य वा बी-
जविष्कृता वाग्विसर्गः ? किं वान्त्यस्येवे ? ति, तत्र प्रथमं विसर्गं

बीजानां ये हविष्कृत्कालात्माऽन्वः पदार्था इविराशयनादयस्तेषां धर्मो वाध्येत, अन्तिमे तु विसर्गे पूर्वबीजानां ये हविष्कृतः प्रत्यज्वः परे वप-
नादयस्तेषां धर्मो वाग्विसर्गो वा वाध्येत, न ह्यत्र पूर्ववत् वाग्विसर्गस्या-
शास्त्रीयत्वं विसृज्यतीति वचनात्, तस्मादवश्यं भाविनि धर्मवाधे विक-
ल्पः, नैवं, न ह्यत्र विसर्गो विधीयते वाग्यमविधेस्त्वयमवधिस्त्वयते तदे-
कवाक्यत्वात्, विसर्गविधौ हि वाक्यभेदोऽदृष्टकल्पना व स्यात् प्राप्तश्च
विसर्गो न विधातव्यः, तस्माद्विसर्गस्यानङ्गत्वाद्विसृष्टायामपि न कस्य-
चिदुद्देशाध इत्यन्त एव विसर्गः ॥

अग्नीषोमीये पौरोडाशिक
काल एव अग्निधर्मोधिक-
रम् ।

सू० पशौ च सपुरोडाशौ च समानमन्त्रं
भवेत् ॥ ८ ॥

पशवमौषोमीये पशुपुरोडाशः सच तावदस्ति, हविष्कृदाह्वान
पशवप्यस्तीति कृत्वा चिन्त्यते किं प्रथमे पशुकाले वाग्विसर्गः? पुरोडाश-
काले वे? इति, मासङ्गकत्वात्पशुपुरोडाशस्य पशुकैर्नैव वाग्यमेव कार्यमित्यु-
च्यते, पृथग्वाग्यमेव कार्यं, तस्मात्पशुकाले वाग्विसर्ग इति मन्थनस्योत्तरं न
वाग्यमोऽयमारदुपकारकः कर्तृसंस्कारात्त्वसौ, अतो विसृष्टवाचा त्रिय-
माणाः पौरोडाशिका विगुणा भवेयुः । तस्मात्पुरोडाशकाले विसर्गः ॥

अग्निसपने अग्निविमोक्तस्य
प्रधानापवर्गकालमाधिक-
रम् ।

सू० अग्नियोगः सोमकाले तदर्थत्वात्सं-
स्कृतकर्मेणः परेषु साङ्गस्य तस्मा-
त्सर्वापवर्गे विमोक्तः स्यात् ॥ ९ ॥

अग्नौ श्रूयते “अग्निं युनक्ति श्रवसा घृतेन” इति जुहोति अग्निमेव
तद्युनक्ति पञ्चभिर्युनक्ति पादको यज्ञ इत्यग्नियोगः तथा “दमं स्तनमूर्ते-
स्वन्तं धयामि इत्याख्यस्य पूर्णो सुच जुहोतीत्येव वा आनोर्विमोक्त” इति
सोऽयमनोर्विमोक्तः किं प्रधानमात्रापवर्गो स्या? दुतसाङ्गप्रधानापवर्ग इति,
यदि प्रधानमात्रार्थो योगस्तदपवर्गं विमोक्तः साङ्गप्रधानार्थत्वे तु योग-
स्य सर्वान्ते विमोक्तः तत्राग्नेः सर्वार्थत्वात्तत्संस्कारो योगः सर्वार्थः
तस्मात्सर्वोपवर्गं विमोक्त इति पूर्वपक्षं कृत्वा पादको यज्ञ इति वाक्य-

शेषेण यज्ञार्थता योगस्य, अतः प्रधानार्थत्वेऽपि धर्म इति भाष्यकारेण सिद्धान्तितम्, । एवं च सौमिकमपि वरणं “यदवृत्ता वपट्कुपुर्ध्मा नृव्यमेव यज्ञस्याशीर्गच्छे” इति यज्ञसंयोगादभियोगतुल्यन्यायं केवलप्रधानार्थं भवति तत्रावभृये सौमिकेन वरणेन प्रत्याश्रितं होतृवरणं प्राप्नोति तत्र न होतारं पृथीत इति प्रतिषेधोऽवकृतिर्भवति, इतरथा सौमिकस्य वरणस्य साङ्गप्रधानार्थत्वादवभृये पृथग्वरणप्राप्त्यभावात्तद्विषेधो न स्यात् इति च लिङ्गदर्शनमुक्तं तथा “अहरहयुर्नक्ति अहरहर्धमुञ्चती” इति प्रत्यहं योगविमोक्तदृश्यं दृश्याहे इतरथा साङ्गप्रधानार्थत्वे आद्यन्तयोरेव योगविमोक्तदृश्यं स्यादिति । ननु प्रधानार्थत्वेऽपि वरणस्याप्राप्तिरूपैत्वादवभृयस्य तत्र कश्चिद्वाह्यमुपैताया एवायमर्थवाहो होतृवरणाभावे लघ्वं स्यादिति, स चाप्येवमेव वरणप्राप्तौ सत्यामवकल्पते नान्ययेति । वयं तु ब्रूमः यद्यप्यपूर्वाऽवभृयस्तथाऽप्याज्यभागयोस्तत्र सद्वाधाद्वेतुश्चाङ्गप्रधानार्थत्वात्तद्वरणमप्यङ्गप्रधानार्थं, न हि दार्शनिकं वरणं केवलप्रधानार्थं यज्ञसंयोगाभावात् अतोऽसत्यप्यतिदेशे होतृवरणस्याज्यभागार्थतयाऽस्त्येवावभृये प्राप्तिरिति युक्तः प्रतिषेध इति । तदिदं भाष्यकारीयमधिकरणव्याख्यानमनुपपन्नमिति मत्वा वार्तिककारेण विपर्ययेण पूर्वोत्तरपक्षौ वक्षितौ वाक्यशेषादवभृयलिङ्गस्य केवलप्रधानार्थो योग इति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु आनेः सर्वार्थत्वात्तद्व्यागोऽपि सर्वार्थः । न च वाक्यशेषवशाद्विशेषः योनोत्पत्तिविधौ वाक्यशेषाभावात्, तत्र तावत्सर्वार्थत्वङ्गम्यते यज्यसंख्यागुणविधौ वाक्यशेषः श्रुतः, न चासावुत्पत्तिवाक्यावगतं सर्वार्थत्वमलं निवर्तयितुम् । किं च यज्ञ-शब्दो यागमात्रं ब्रवीति न प्रधानयागमात्रम्, अतो न तदुशात्केवलप्रधानार्थत्वम्, अवभृये च होतृवरणप्रतिषेधोऽङ्गप्रधानार्थत्वेऽपि सौमिकस्य वरणस्य घटत एव । सौमिकं वरणमानस्यैव प्राकृतन्तु होतृवरणं प्रवृत्ते होतरि क्रियमाणमदृष्टार्थम् । अतस्तत्सर्वासु सौमिष्ठ्यु कार्यमिति द्वादशे वक्ष्यति । तस्माद्युक्तः प्रतिषेधः, द्वादशाहे च प्रत्यहं योगविमोक्तदृश्यं न मस्मिन्नेव पक्षे घटते विधानार्थं होतृवरणं नानुवादमात्रम् आनर्थक्यात्तन

सर्वादौ सर्वान्ते च सङ्गदेवागविमोक्तयोर्न्यायतः प्राप्तयेर्वचनेनाहरणं
गविमोक्ता विधीयेते । तस्मात्सर्वार्थो योगः सर्वोपवर्ग विमोक्तः । सूत्राणि
तु तन्त्रस्य यथास्माभिर्व्याख्यातानीति चेद्व व्याख्यायन्ते ॥

उपसत्कालस्य सुब्रह्मण्या-
ह्वानस्य भेदेनानुष्ठानाधिकार-
णम् ।

सू० सुब्रह्मण्या तु तन्त्रं दीक्षावदन्य-
कालत्वात् ॥ १० ॥

ज्योतिष्टोमे ऽस्त्युपसत्कालीन सुब्रह्मण्याऽऽह्वान तद्वर्गणेषु भि-
द्यते न वेति सशये प्रधानभेदाद् भेदः अकर्मकालत्वात् तु तन्त्र, न हीद
प्रधानकालम् ? उपसत्कालन्तु सङ्गदेवानुष्ठितमेव सर्वेषामुपकरोतीति
तन्त्रम् ॥

पूर्वेषु समानमधिकारणम् ।

सू० तत्कालाच्चावर्तेत प्रयोगतो वि-
शेषसंयोगात् ॥ ११ ॥

सुत्याकालमाह्वान तन्त्रमावाप्ये वेति सङ्गये प्रथमसुत्याकाल एव
कृत सर्वसुत्यानामुपकारक सत्यप्येकस्य सविधिविशेषे यथाहुतिविधिति
प्राप्त उच्यते कर्मकाल ह्येतद् यस्य क्रमशः काले कृत तदर्थमिति विशेष-
पहणात् तदपवर्गं तत्कृतस्य देवतासंस्कारस्यापवर्गादहन्तरे पुनः कर्तव्यं
तस्माच्च तन्त्रम् ॥

देशपात्रत्विज्जामन्यप्रकोते
पूर्वदेशाद्यादानस्य ऐत्तिक-
त्वाधिकारणम् ।

सू० लौकिकेषु तु यथाकामी संस्का-
रानर्थलोपात् स्यात् ॥ १२ ॥

समदिदेशानामृत्विज्जा सुवादीनाञ्च पात्राणां हि प्रयोगेऽन्येषामु-
पादानम् ? उत तेषामन्येषामुपादानम् ? उत तेषामन्येषां वैत्यतियम्, ? इति
सदेहे निरिष्टिकोपादाने शिष्टाचारविरोधादन्येषामेवोपादान नात्र शि-
ष्टाचारविरोधः । एतेषु शिष्टा न पुनरुपादानं वर्जयन्ति, तस्मादनिवम इत्य-
वमितमृत्त्वित्, देशे च पात्रेषु तु चिन्त्यते ॥

पात्राणाम् आकर्मसमाप्ति
धारणाधिकरणम् ।

सू० यत्रायुधानि धार्येरन् प्रतिपत्ति-
विधानादजीपवत् ॥ १२ ॥

पात्रेषु किं देशादिवदनियमः ? उत तेषामेवान्ताद्वारणमिति निधा-
मकस्याभावादनियमः ? न हि पूर्वप्रयोगे कृतः संस्कारः कश्चित् परेषु उपजी-
घनीयोऽस्ति यत्तोपभयात्पात्रान्तराणि नोपाददीमहि, । नन्वा “हिता-
ग्निमग्निभिर्देहन्ति यज्ञपात्रैस्त्वे”ति परिधानीये कर्मणि पात्राणां प्रतिपत्ति-
विहिता तत्परित्यागे लुप्येतातस्तेषामेव धारणं, नेयं पात्राणां प्रतिपत्तिर्य-
जमानशरीरसंस्कारार्थं दाहे पात्राणां तृतीयया गुणभावावगमात् तेन परि-
त्यज्यापि पूर्वोपासानि पात्राण्यभिनवेः परित्यज्यमाने नास्ति किं चिद्वैगुण्यं त-
स्मादनियमः । सिद्धान्त्येकदेशी त्वाह-यद्यपि गुणभावः पात्राणां तथाऽपि
धारणं, परित्यागे हि सति मरणस्यानियतत्वात्कदाचित्पूर्वप्रयोगोपयुक्तेषु
परित्यक्तेषु उत्तरप्रयोगकालेऽनागते यजमानः प्रमीयेत तत्र यज्ञपात्राभावा-
द्विगुणोदाहः स्यात्तस्मादवश्यं यावदुत्तरकालं तेषामेव धारणं, धारितेषु च तेषु
तैरेव तत्प्रयोगस्यापि सिद्धेर्नान्योपादानम्, एवमतः परमपीत्यान्तद्वारणम्,
एवं स्थिते चिन्तान्तरं प्रक्रम्यते किं दशपूर्णमासप्रभृति धारणम्- उत पञ्चमानह-
विःप्रभृती ? इति, दशपूर्णमासयोः सर्वश्रुतित्वात्तत्रैव पात्राणामुपदेयात् ततः
प्रभृति धारणं मन्वानस्योत्तरं पञ्चमानहविःप्रभृतिधारणम् अप्रधारितेषु प्रागेव
दशपूर्णमासाभ्यां यदि यजमानः प्रमीयेत तदा तस्याहितानेः सतो
देहसंस्कारो यज्ञपात्राभावाल्लुप्येत, तस्मात्पञ्चमानहव्योव्यारभ्य धारणं स्थि-
तादुत्तरं गुणाभावेऽपि पात्राणां धारणमित्येकदेशिपतं, परमार्थतस्तु प्रतिप-
त्तिरत्र पात्राणां यद्यपि दाहे गुणभावस्तृतीयया ऽवगम्यते तथाऽपि दक्षिणे
हस्ते जुहूमासादयतीति द्वितीयानिर्देशादासादन प्रतिपत्तिः, तेन यद्यप्य-
भिनवेरपि दाहस्यावैगुण्यं तथाऽऽप्यासादनरूपा प्रतिपत्तिर्मालोपीत्याद्या-
नामेव धारणं, तस्मात्सर्वकर्मणां सर्वप्रयोगाणां च तन्त्र पात्राणि ॥

सू० उपरिष्ठात्सोमानां प्राजापत्यैय-
न्तीति सर्वेषामविशेषादवाच्यो
चि प्रकृतिकालः ॥ १४ ॥

सर्वसोमानामुपरिष्ठात्
प्राजापत्यप्रवाराधिकरणम् ।

वाजपेये श्रूयते “सप्तदश प्राजापत्यान् पशूनालमत” इति तात्पर्य इत्य-
 श्रूयते “उपरिष्ठात्सोमाना प्राजापत्यैश्चरन्ती” इति तत्र विचार्यते किमार्भ-
 काले प्रचरितव्यम् ? उत शस्त्रवता सोमानामुपरिष्ठात् ? उत विकारस्याने ?
 अथ स्वसोमानामुपरिष्ठादि ? इति, तत्र चोदकानुषङ्गादार्भकाले प्रचार इति
 द्रुम प्रकृतावाभेदकाले प्रचारोदृष्टः प्रकृतिवृद्धिहापि कर्तव्यः. आर्भकालश्च
 केपं स्वसोमानामुपरिष्ठाद्वृत्तीति नास्ति वचनविरोध इति पूर्वः पक्षः, प्रैव
 तथा सति चोदकेनैव तत्कालस्य सिद्धत्वाद्वचनमनर्थकं स्यात्, तस्माच्छ-
 स्त्रवता सोमानामुपरिष्ठात् तथा हि प्रकृतिकालप्रत्यासत्तिर्लभ्यत इति
 द्वितीयः । न प्रधानप्रत्यासत्तिमात्रेण चोदकानुषङ्गोभयति तस्माद्विकार-
 स्थाने प्रचारे ऽग्निष्टोमप्रचारार्थं तत्त्वत्वागन्तुकानामुक्त्यादीनां वि-
 काराणां स्थानं प्राजापत्यप्रचारश्चागन्तुर्वाविकारः, तस्मात्तत्र स्यादिति
 तृतीयः पक्षः, सोमविकाराणामेतत्स्थानं न पशुविकाराणां, प्राजापत्यप्र-
 चारश्च पशुविकारस्तस्माच्च तत्स्थानं सामान्यतो दृष्टं चैवजातीयकेषु
 प्रमाणं, तस्माद्वचनस्याविशेषपक्षेः सर्वसोमानामुपरिष्ठादिति सिद्धान्तः ।
 आर्भककालप्रचारे क्तुपशूना प्राजापत्यानां वैककालः प्रचार इति मनो-
 तायै दक्षिणो ऽवदीयमानस्यानुषङ्गोति मनोता सूक्तानुवचनं तन्त्रं, सिद्धान्तो
 ॥ कालभेदादावाप इति सङ्कतिः ॥

सधनीये पुरोडाशे देवता
 त्वर्वाधिकारम् ।

सू० उत्कर्षे सूक्तवाकस्य न सधनी-
 यदेवतानामुत्कर्षः पश्यनङ्गत्वा-
 द्यथा निष्कर्षे ऽनन्दयः ॥ १५ ॥

सधनीयपशौ प्राकृतस्य सूक्तवाकस्य विकृतस्य पाठः, स चानुष-
 ङ्गात्कर्षोदाग्निमाहतादूर्ध्वमुत्कृत्यते तत्र सधनीयपुरोडाशदेवताः क्रीत्वेने
 भृञ्जानिन्द्रापर्हिरयते धाना इत्यादिपशुक च तन्त्रं पुरोडाशे प्रमथ्यत
 इति व्यत्येनं, तत्र सधयः किमुत्कृत्यमाणे सूक्तवाके पुरोडाशदेवतानामुत्क-
 र्षो न ? इति “प्रार्माङ्गु च नोत्कर्ष” इति न्यायेन दक्षिणाग्निरुक्षोमघोरिय

हविर्वेदादिपदानामनुत्कर्षप्राप्तौ उच्यते तन्त्रपदार्थेति त्वादिषामुत्कर्षः, न हि भृज्यानिन्द्राय धाना इत्येतावन्मात्रं प्रयोगार्हम्, अग्निमद्वहोतारम-
वृणीताय सुन्वन्यजमान इति तन्त्रपदमपेक्ष्यैषामर्थप्राप्तिः तच्च तन्त्रपद-
पाशुरुमुत्कृष्यते, अस्तदपेक्षायां पुरोडाशदेवतापदानामप्युत्कर्षः, तैश्चा-
त्कृष्टैरपि सवनीयदेवता एव प्रकाशयन्ते इति न लिङ्गविरोधः । पूर्वं प्राजा-
पत्यप्रचारस्योत्कर्षोऽभिहिते प्रसङ्गात्सवनीयदेवतानामुत्कर्षः प्रतिपाद्यत
इति सम्बन्धः ॥

इति शास्त्रदीपिकायामेकादशस्य तृतीयः पादः ॥

अथैकादशस्य चतुर्थः पाद आरभ्यते ॥

राजसूये धानायेष्यधादिके-
ऽङ्गानां भेदेनानुष्ठानाधिक-
रणम् ।

सू० चोदनैकत्वाद्राजसूयेऽनुक्तदेश-
कालानां समवायात्तन्त्रमङ्गा-
नि ॥ १ ॥

राजसूये यान्यनुक्तदेशकालानि दक्षिणाभेदवन्ति कर्मणि यथा-
“नाथैष्णावमेकादशरुपां निर्वपति वामनो दक्षिणा सोमापौष्णं च
निर्वपति श्यामो दक्षिणे” इति क्रमेवञ्जातीयकेषु तन्त्रमङ्गानि? उत प्रति-
दक्षिणं तन्त्रभेदः इति, तत्र “देशकालफलाभेदादङ्गानां तन्त्रता भवेत् ।
कर्तृभेदोऽपि नैवास्ति दक्षिणामात्रभेदतः ५ शक्यते हि तेभ्य एव कर्तृभ्योऽ-
न्या दक्षिणा दातुं तस्माद्वैकृतन्यम्, उच्यते दक्षिणाभेदात्कर्तृत्वमपि भिद्यते
“तदानतानां कर्तृत्वादानतैश्च एयकृत्यतः । दक्षिणभेदादानतिभेदस्तद्वे-
दात्तत्कृतस्य रूपस्य भेदः वामनानतैर्हि पूर्वं कर्म कर्तव्यं श्यामानतैस्तदं
तन्त्रत्वे तु उभाभ्यामानता उभयं कुर्युः, तत्र दक्षिणाव्यवस्था गम्यमाना
वाध्येत, तस्मात्प्रतिदक्षिणं तन्त्रभेदः ॥

राजसूये कर्तृस्तन्त्रताधि-
कारणम् ।

सू० अनियमः स्यादिति चेत् ॥ २ ॥

दक्षिणाभेदात्कर्तृरूपं भिद्यते इत्युक्तम्, इदानीं कर्तृत्वाधिष्ठानभू-
ताश्चिन्त्यन्ते किं ये पूर्वं प्रवृत्तास्त एवान्तात्कुर्युः? उत ते वाऽन्ये वे? इति तद-

यमिदं विचार्यते किं सर्वकर्मणामृत्विश्वरूपम् तन्त्रम् ? उत भेदेन ? इति तत्र
दक्षिणभेदात्प्रयोगाया भेदात्तदद्भूतस्य वरणस्यापि भेदः यस्मिन्कर्मणि
ये वरणभरणाभ्यामुपात्तास्ते तदपवर्गोऽपवृत्ता लौकिका भवन्ति तत्र पुनर्व-
रणसंस्कार आधातव्यः कर्मोन्तरार्थं तदाधाने चाविशेषात्ते वाऽन्ये वेति प्राप्ते
द्रुम, सर्वस्य राजसूयस्यैकफलत्वाद्भुवश्चर्वचिकीर्षा, चिकीर्षितायं च सहा-
यवरण, तस्माद्वृक्षमात्रविशेषत्वात्सर्वकर्मणा राजसूयाद्यवभूतानां तन्त्र
वरणमिति उपक्रमवृत्ता एवान्तात्कर्तारः । ननु सत्यप्येकफलत्वे देशकालकर्तृ-
भेदादिद्विपक्षसोपमाना भिन्ना एव प्रयोगाः, यार्हस्यत्य च न निर्वपति ग्रहणो
यद्दे येन्ममेकादशकपालं राजन्यस्य द्द्वे इत्यादिदेशभेद, पदेव पूर्वदु-
र्निहण्याणि पशुतरे द्युरिति कालभेद, दक्षिणभेदाच्च कर्तृभेदः तदेव
भिन्नेषु प्रयोगेषु यस्मिन्कर्मणि प्रयुज्यते वरणननुद्धितं तदर्थमेवेतिदिति
विशेषपदद्वयाच्चास्ति तन्त्रस्य, न हि पञ्चवारम्भसमयेनैकोद्विष्यद्वि-
तस्याभिपेक्षनीयस्य प्रयोग उच्यते यत्नेन तदेव तस्यापि वरणं स्यात्
न ह्यकर्मकालं दूषच्छेदनेन वृक्षतादृशत्वविवरणं येन सर्वकर्मार्थं
स्यात् कर्मकालात्ते तु तद्वेदात् पौर्णमास्यमावास्यायोरिव सत्यप्ये-
कफलत्वे भेदेनैव वरणमृत्विश्वरूपं, तस्मादनिवृत्तौ न्यायान्, भाष्यकारमते
च सौमिकवरणस्य यत्प्रयोगेन केवलप्रधानार्थत्वादस्मिन्प्रयोगे मोक्षवत्
विश्वरूपमेव भेदेन प्रत्यहं वरणमित्यनाशङ्कनीयमेव तन्त्रत्व, सत्यमेवमद्भू-
तस्य वरणस्य भेदः । यत्तु लौकिक वरणं तस्य तन्त्रत्वमस्माभिरुच्यते
यत्रमानो हि लौकिकवार्थेनमृत्विज्जा कुर्वन् सर्वराजसूयेद्वयेन कुर्वेत्
लाघवादिप्रसमाप्तये च, अन्यथा ह्येककर्मार्थं शर्पिताः कदाचित्तत्समा-
प्तौ ते न याजयेयुरित्ये च न लभ्येन् तत्र कर्मविघ्ना भवेत् । निरन्तरप्रयो-
गाणि च राजसूयकानि कर्मणि दर्शपूर्णमासयदौदासीन्य मध्ये न लभन्त
इति ॥ एवान्तादाविप्रसमाप्तयेमवश्यं स्यादनीया इत्येतावानभिप्रायः ॥

१ दक्षिणभेदेन प्रयोगाया भिन्नत्वादिति पाठान्तरम् ।

२ दन्वेनैव कर्तुमर्हतीति पाठान्तरम् ।

अपेष्टावद्भानां भेदाधि सू० अवेष्टौ त्वैकतन्त्र्यं स्याद्विज्ञ-
करणम् । दर्शनात् ॥ ३ ॥

राजसूये ऽवेष्टिर्नामेष्टिः “आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति हिरण्यं दत्ति-
ये”त्यादि पञ्चहविष्का सा चैयमीश्वरो वा एष दिशो ऽनून्मदितो-
र्यद्विशो ऽनुध्यवस्यापयन्ति दिशामवेष्टयो भवन्ति दिक्ष्वेव प्रतितिष्ठन्त्य-
नुन्माद्यायेत्येव दिध्यवस्यापने निमित्तोन्मादपरिहारतया श्रूयमाणा राज-
सूयान्तर्गतेति तावद्विषादं, राजसूये हि दिशो व्यवस्थापयन्तीति दिग्-
व्यवस्थापनं विहितम् अतो नैवं भ्रमितव्यम् “एतयात्राद्यकामं याजयेदिति”
प्रत्यक्षया विरोधयुक्त्याऽचाद्यसंयोगाच्च प्रकरणापेक्षित्या सामान्यरूपया
च स्वाराज्यकामगतयत्नतिचोदनयेधं एष्टत इति, तस्या एव बहिः
प्रयोगोऽपि श्रूयते “यदि ब्राह्मणो यज्ञेन बार्हस्पत्यं मध्ये निधायाहुतिमा-
हुतिं हुत्वा तमभिधारये”दिति ततश्चैतयाऽचाद्यकामं याजयेदिति बहिः
प्रयोगस्य फलापेक्षत्वात्तेन सम्बध्यते, क्रतुमध्यप्रयोगस्य तु स्वाराज्यं
फलम् इत्युभयोः फलयोर्भिन्नविषयत्वेनाविरोधः, तदेवं स्थिते क्रतुमध्य-
स्यायामवेष्टौ चिन्त्यते पञ्चापि हवींषि समानतन्त्र्याणि न वेति तत्र सत्यपि
दक्षिणाभेदे बार्हस्पत्यं मध्ये निधायेति मध्ये निधानविध्यनुपपत्त्या
समानतन्त्रत्वम् ॥ ननु ब्राह्मणादिसंयुक्ते बहिः प्रयोगे मध्ये निधानं न
क्रतुमध्यप्रयोगे सत्यं, तथाऽप्यन्तः प्रयोगेऽप्यैकतन्त्र्यं पक्षोत्पत्त्याया एव हि
दक्षिणाभेदयुक्तायाः क्रतुमध्य इव बहिरपि प्रयोगः, तत्र यदि दक्षि-
णाभेदाद्वाना तन्त्रत्वं स्यात् बहिः प्रयोगेऽपि स्यात्, तत्र मध्ये निधा-
नप्रत्यन्तानुपपन्नमथ तदनुरोधेन समानतन्त्रत्वमङ्गीकृत्य दक्षिणाभेदः
कथं चिद्वैकस्मिन्नपि प्रयोगे तत्तत्प्रधानोद्देशेन दानात् समर्थं तथा क्रतु-
मध्येऽपि स्यात् अवेष्टिरिति चैकनिर्देशः समानतन्त्रतां गमयति, तस्मा-
त्समानतन्त्रत्वं नैवम् उत्पद्यमानान्येतानि दक्षिणाभेदसंयुक्तान्युत्पद्यन्ते
राजसूयार्पणत्वेन चैवामुत्पत्तिः, ईश्वरो वा एष दिशोऽनून्मदितोऽत्युपक्रम्य-

विधानात् दक्षिणभेदादुत्पत्तिसमये एवेतानि ज्ञानातन्त्राणि क्रतुमध्ये प्रयो-
क्तव्यातीति निर्णयितं, पश्चात्तु द्वास्त्रयादीनां बहिः प्रयोक्तव्यातीति विधीयमा-
नानि मध्ये निधानविधानान्यथानुपपत्त्या एतयाऽऽद्याकाममिति च प्रयो-
गवचनैक्याऽसमानतन्त्राणि गम्यमानानि दक्षिणभेदमुक्त्वा समानतन्त्रा-
णि भवन्ति, क्रतुमध्ये तु दक्षिणाभेदा ज्ञानातन्त्राणां नित्यवयवमैकव्यम् ॥

पश्मानोदहविषा भेदे सू० पवमानहविः प्रैकतन्त्रं प्रयोग-
नानुष्ठानाधिकारम् ।
वचनैकत्वात् ॥ ४ ॥

सन्त्याधाने पवमानहव्योपि "ज्ञानये पवमानायाग्नये पावकायाग्नये
शुचः" इति तान्यधिकृत्य सूयते यद्वा निहव्याणि सर्वाणि सह निहव्या-
णीति तथा यः कामयेतोत्तरोत्तरं वसीषान् श्रेयान् स्वाप्तिरिति तस्याग्नये
पवमानाय निहव्य पावकशुचिभ्यामुत्तरे हविषी समानग्रहिणी निर्वर्देदिति
तदिह काम्ये प्रयोगे चिन्त्यते किं सर्वाणि समान तन्त्राणि ? उत
प्रथममुत्तरं च द्वयं नाना तन्त्रा ? मिति तत्राहो निहव्याणि सह निहव्याणी-
ति वचनात्समानतन्त्रत्वं न च यः कामयेतस्येव वचनेन प्रयोगभेदः नस्त्येकं
वाक्प्राप्तानां पवमानहविषा क्तार्थतां प्रयोगभेदं च शक्नोति विधातु-
मिति धातः काम्येऽपि समानतन्त्रतामाह । सिद्धान्तस्तु न हविषां काम्ये
विधि तदार्थतस्तु प्रयोगभेद एव दध्यादिवत्कामाय विधीयते, तस्मादु-
त्तरोत्तरं काम्यमान प्रथमं पृथक् निहव्य पावकादुत्तरे समानतन्त्रे कुर्यात् ॥

द्वादशाङ्गे दीवोपपन्नत्वा
ना प्रत्येकस्य द्वादशविनता
धिराद्यम् ।

सू० द्वादशाङ्गे तत्प्रकृतित्वादेकैकम्
होपपद्यते कर्मपृथक्कात् ॥ ५ ॥

द्वादशानि "द्वादश दीवा द्वादशोपपन्न" इति सूयते तत्र द्वितीय-
तैकिमेकैकमहः पृथक् द्वादश दीवोपपन्नत्वं कृत्वा द्वादश यश्च शक्ति-
राजाः कर्तव्याः ? उतैकैकमहः सद्य एव दीवोपपन्नत्वं नियं च द्वादशस्यहः
मु द्वादशमाग्रस्काः कर्तव्याः ? यद्य या द्वादशस्येशहम् चतुरहे दीवा-
श्चतुरहे होपपन्नश्चतुरहे सत्याः सव्याः आहोत्यदीवोपपन्नम् यानां
प्यस्यानि विवृणुस्ततो द्वादशम् चह मु दीवा 'द्वादशमहमहः द्वाद-

शसुत्या इत्येवं शङ्खिंशताहोभिः समाप्तिरिति तत्रैकैकस्य यागस्य
ज्योतिष्टोमप्रकृतित्वात्तद्व्येनेकैकं सदीतोपसत्कं कर्तव्यं द्वादशसंख्या च
दीवागतोपसद्गता च प्रत्येकमेवाङ्गन्तस्माद् द्वादश पञ्चविंशतिरात्राद्वा-
दशाहशब्दस्य नामत्वादिति प्रथमपदः सत्यमेकैकं सदीतोपसत्कं कर्तव्यं
न तु द्वादशाहशब्दो नामधेयं गुणविधिस्त्वसौ तेन द्वादशस्येवाहसु
द्वादशानामपि यागानां सदीतोपसत्कानां निर्वर्तनात् द्वादश सादृश्या
इति द्वितीयः पदः, एङ्गीम एतत् द्वादशाहशब्दो गुणविधिरिति न त्वेकैक
पृथक्साङ्गकर्तव्यम् एकेन विधिना एकस्मिन् फले विनियुक्तानां सह कर्तव्य-
त्वावगमात् तन्त्रमङ्गान्यसुत्याकालानि तेन तन्त्रेण सर्वेषां दीतोपसदः
कार्याः द्वादशाहशब्दस्य गुणविधिस्त्वात् द्वादशस्येवाहसु सर्वे सम्पादनीयं
तेन चतुरहे दीवाश्चतुरहे चोपसदश्चतुरहे च सुत्या इति तृतीयः पदः,
युक्तमेव तन्त्रं दीतोपसदामिति न तु द्वादशाहशब्दो गुणविधिः नामधेयत्वं
तु यज्ञिसामानाधिकरण्यात् द्वादशदीवा इति विधानात्, द्वादशसु अहस्य
दीवास्तद्योपसदस्तन्त्रेण कृत्वा सतो द्वादशस्य अहस्य सुत्याः कार्याः
द्वादशाह इति च नामधेयं प्रधानकालनिमित्तमित्यविवक्षितं, तस्मात् पङ्क्ति-
शताहोभिः समाप्तिः ॥

प्रधानैरप्यङ्गकालानामङ्गा-
नां भेदेनानुष्ठानाधिकरणम् ।

सू० भेदस्तु तद्भेदात्कर्मभेदः प्रयोगा-
त्स्यात्तेषां प्रधानशब्दत्वात् ॥ ६ ॥

यानि सुत्याकालान्यङ्गानि यथा सवनीयः पशुः सवनीयाः पुरोडा-
शास्तानि किं द्वादशानां यागानां तन्त्रम्? उतावाप? इति संशये प्रयोगै-
क्यात्तन्त्रत्वे प्राप्ते प्रथमकालत्वादिषां यस्य काले यदनुष्ठितं तत्तदर्थमिति
विशेष्यदृष्ट्यात्तदपवर्गे तस्यापवर्गादन्यस्मिन्नहनि प्रधानान्तरार्थं पुनः
करणेन भवितव्यम् ॥

उपसत्कानि सुप्रक्षयणाह-
नस्याधिकारेण कर्तव्यताधि-
करणम् ।

सू० सुत्याविवृद्धौ सुवह्नाण्यायां सर्वे
पामुपलक्षणं प्रकृत्यन्वयादावाच-
नवत् ॥ ७ ॥

प्रकृतानुपपत्तिकालं सुग्रहस्ययाह्वानं श्रूयते इत्यहः सुत्यामागच्छ
मघवन्निति यूयादित्यर्थः इति करणेन च सख्योच्यते चतुरहो अहो सुत्यामागच्छ
मघवन्निति यूयादित्यर्थः तदिदमकर्मकालत्वात् द्वादशाहो तन्वमित्युक्तं
तस्मिन्तन्त्रेण क्रियमाणे किं सर्वपामद्वां एयक् एयक् उपलवणं त्रयो-
दशाहो चतुर्दशाहो आगच्छेति एवमहःशब्दस्यैकधा-शब्दस्यैवाभ्या-
सात्मकं ऊहो भवति? उताधिकारेण ध्योग? इति, ननु सिद्धान्तेऽप्यस्यैव
विकारः प्रकृतौ चतुरहो सुत्यामित्युक्तम्, इह तूपसदन्दां द्वादशसख्यया
विशदृत्वात् त्रयोदशाह इति वक्तव्यं, सत्यं, तथापि नास्त्यहः सिद्धान्ते,
यूयपते त्वहःशब्दस्याभ्यासात्मकऊहो भवति सिद्धान्ते तु तस्य तन्वात्वा-
द्विशेषादधिकारः तत्र प्रकृतौ सौत्यस्याह उपलक्षितत्वाविहापि तानि
सर्वाणि तान्युपलवणीयानि, न चाहःशब्देनावृत्तमात्रविशेषत्वात्सर्वापल-
क्षणं सिध्यतीति धार्यं सख्याशब्देन विशेषपदङ्गत्वात् त्रयोदशाह आगच्छे-
त्युक्ते प्रथमस्यैवाह उपलक्षणं न द्वितीयादेस्तस्मादावृत्तिः, सुत्यामागच्छ
मघवन्नित्येव सुत्यासम्बन्धिदेवतासंस्कारमात्रं विवक्षितं सख्याशब्दाहः
शब्दरुपापेक्षितुत्वादधिकारितनिर्देशमात्रम्, अतः सकृदेव वक्तव्यं तन्वम् ॥

आजयेषु प्राजापत्येषु शुक्ला-
दीनां तन्वताधिकारश्च ॥

सू० पशुगणे कुम्भीशूलवपाश्रपणीनां
प्रभुत्वात्तन्वभावः स्यात् ॥ ८ ॥

एकदेवत्वेषु प्राजापत्यपशुपशु कुम्भीशूलवपाश्रपणी च तन्व
विभवादित्युत्तरविशेषया प्राप्यते ॥

भिरुदेवताकेष्वपि शुक्ला
दीनां तन्वताधिकारश्च ॥

सू० भेदस्तु संदेहाद् देवताऽन्तरे स्यात् ॥
८ ॥

ये तु भिरुदेवत्या एकाजातीयाः पञ्चवस्तेषु किं कुम्भ्यादीनां भेदः
उतात्रापि तन्वः? इति सन्देहे सह श्रुतित्वे कस्यै देवतायै किमव-
देयमिति आधिजानात्कदाचिदन्यस्यै उपाकृतात्पशोरन्यस्यै देवतायै अव-
दीयेतापि तस्माद्भेदः । चिह्नकरणेनापि तु शक्यते कर्तुं विशेषः, तस्या-
त्साहित्यलिपयः तन्वत्वम् । ननु वसानां चिह्नकण्यासम्भवात्सर्वाणां स्ये-

स्वे याज्यार्हुर्चान्ते होमसिध्यथै भेदेनैव कुम्भी स्यात् मैवमेकीभूता-
नामपि वसानां स्वे स्वे याज्यार्हुर्चान्ते हूयमानानां न किञ्चिद्वैगुण्य-
न्तस्मात्तन्त्रम् ॥

भिन्नजातिषु कुम्भ्यादीनां
भेदेनानुष्ठानाधिकरणम् ।

सू० जात्यन्तरेषु भेदः स्यात्पक्तिवैष-
म्यात् ॥ १० ॥

नानाजातीयेष्वैकादशिनादिषु “आग्नेयः कृष्णधीवः सारस्वती
मेधी”त्यादिष्वपि पूर्ववत्तन्त्रत्वं न पक्तिवैषम्यात् । केचिद्वि पश्यतः शीघ्रं
सिध्यन्ति के चिच्चिरेण तत्र सङ्गं श्रपणे केषांचिदशतत्वं विलयो वा
स्यात् तस्मात्तन्त्रभेदः ॥

अग्न्यप्रतिषेधेऽपि प्रति-
पुरोडाशं कपालसत्तुष्ट्यभे-
दाधिकरणम् ।

सू० कपालानि च कुम्भीवत्तुल्य-
सङ्ख्यानाम् ॥ ११ ॥

“यावतो ऽश्वान्प्रतिगृहीयात्तावतो वाह्यांश्चतुःकपालाश्चिर्बपेदि”-
ति श्रुतं, तत्र यदा बहुष्वत्त्वेषु प्रतिगृहीतेषु बहवः पुरोडाशाः प्रयुज्यन्ते
तदा किं तन्त्रेण चत्वारि कपालानि स्युः ? उत प्रतिपुरोडाशं चत्वारि ? ति
सन्देहे दीर्घेषु चतुर्विधं कपालेषु सर्वपुरोडाशानां श्रपणसम्भवात्तन्त्रत्व-
प्राप्तावुच्यते कपालावयवस्य कपालशब्दाच्चत्वाभावात् तन्त्रत्वे च
सर्वेषां कपालावयवेषु श्रपणावैकोऽपि चतुः कपालः स्यात् यावत्कपालं
चाभिप्रयत्नं प्रकृतितः प्राप्तं तच्च तन्त्रत्वे सति न सम्पादयितुं शक्यं
तस्मात्प्रतिपुरोडाशं कपालभेदः ॥

सू० एकद्रव्ये संस्काराणां व्याख्यात-
मेककर्मत्वं तस्मिन्मन्त्रार्थाना-
त्वादावृत्तौ मन्त्रस्य संस्तप्रयोगः
स्यात् ॥ १२ ॥

प्रोक्षयहननादौ प्रतिप्रहारं
मन्त्रस्यानादृत्यधिकरणम् ।

दर्शपूर्णमासयोरवघातमन्त्रः “अवरतो दिवः सपथं ब्रध्वासमिति
अवहन्ती”ति संक्तिप्रतिप्रहारभेदेन प्रयोक्तव्यः ? उत सङ्गदेव सयोदा ? वि
ति विचारे प्राप्ते प्रत्येकं प्रहाराणामवघातशब्दवाच्यत्वादवघाताङ्गत्वाच्च

मन्त्रस्य प्रधानावृत्तेरावृत्तिः, मैव न ह्यत्र प्रधानावृत्तिरवघातरूपिणी हि तण्डुलभावनया श्रीहीनवदन्तीत्यत्र विधीयते तच्छेषश्रवाय मन्त्रविधि-
स्तेन तण्डुलभावनान्मति करणीभवतो ऽवघातस्य मन्त्रोऽङ्गं न च तद्रूप-
स्यावृत्तिः, न हि प्रतिप्रहार भेदेन तण्डुलाः क्रियन्ते साध्यासेन हि ते
निष्पद्यन्ते न च तादृशस्यावृत्तिऽस्तस्मात्सकृदेव मन्त्रः ॥

मानाधीजेदेऽ प्रतिप्रहार
सन्नायस्यधिकारश्च ॥

सू० द्रव्यान्तरे कृतार्थत्वात्तस्य पुनः
प्रयोगान्मन्त्रस्य च तनुत्वात्पुनः
प्रयोगः स्यात्तदर्थेन विधानात्
॥ १३ ॥

नानाधीजेत्यन्वये रहयतये ऽवृत्तकपाल निर्वर्षति कृष्याना श्रीहीनार सेमाय
घनस्यतये श्यामाक चर'मित्यादिषु किं सर्वेषामवघातमन्त्रस्तन्त्र २ पुन
प्रतिबीजमावर्तत? इति सङ्ख्ये सर्वावघातविक्रीर्षाया प्रमुक्तस्य मन्त्रस्या-
वृत्तमात्रविशेषत्वात्तन्त्रत्व सत्य, यदि न रह्येत विशेषः सन्निपातित्वा-
दवघातस्य समन्त्रस्यातिदेशाद्वस्मिन्नेव बीजे मन्त्रः प्रमुक्तस्तम्येव मन्त्र
कृतः सस्कारो ऽनान्वस्येति विशेषग्रहणाद्विज्ञान्तरे पुनः प्रयोक्तव्यः ॥

दर्शपूर्णमासदि प्रतिनि
र्षयवादि मन्त्रावृत्तिधिकर
णम् ।

सू० निर्वर्षणमुपनस्तरेणाज्यग्रहणैषु
चैकद्रव्यवत्प्रयोजनैकत्वात् ॥ १४ ॥

दर्शपूर्णमासयोश्चतुरो मुष्टीनिर्वर्षति अथवा युक्त्वा मुष्टीर्लुनाति
त्रिधा तु पञ्चधा तु वा वेदि स्तुष्याति चतुर्जुहो रहुती'ति श्रूयते,
तन्त्रमन्त्राः देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे बहिर्देवसदनं दासि कर्णाग्रदस-
त्वास्तुष्यामि शुक्र त्वा शुक्रायामिति किमेते सकृत्प्रयोगाः? उत प्रतिमु-
ष्टि प्रतिधातु प्रत्याज्य भेदेने? इति सन्देहे सप्तस्थानामेककर्मत्वादवघातम-
न्त्रवत् मन्त्राणां सकृत्प्रयोगप्राप्तौ उच्यते युक्तप्रवघाते तत्र हि न एव श्री-
हृषः पुनः पुनरवदन्त्यन्ते, तेन सकृत्प्रयुक्तैरेव मन्त्रेण सर्वश्रीहीणा समन्त्र-
कावघातताभाव युनः प्रयोगस्य कारणमस्ति, निर्वर्षादिषु पुनरप्ये ऽप्ये
श्रीहृषो दर्भा आज्यस्य प्रतिमुष्टि प्रतिप्रस्तरेण प्रतिग्रहणं च निरुच्यन्ते

लूयन्ते स्तीर्यन्ते गृह्यन्ते च, ततश्च यत्रैव मन्त्रः प्रयुक्तस्तत्रैव तत्कृत-
संस्कारलाभात्सर्वेषां तत्लाभाय मुष्ट्यादिषु भेदेन मन्त्राः ॥

येदिप्रोचणे प्रत्यावृत्ति
मन्त्रानावृत्त्यधिकरणम् ।

सू० वेदिप्रोचणे मन्त्राभ्यासः कर्मणः
पुनः प्रयोगात् ॥ १५ ॥

दृश्यपूर्णमासयोः श्रूयते “वेदिरसि वरिषा त्वे”ति त्रिवेदिं प्रोचतीति
तत्र किं प्रत्यभ्यास मन्त्रावृत्तिः? इतः सकृदेवादौ मन्त्रः? इति संशये प्रोचणा-
र्थत्वान्मन्त्रस्य प्रोचणस्य च सङ्ख्यया भिद्यत्वात्प्रतिप्रधानस्य गुणाना-
मावृत्तेः प्रत्यभ्यासमावृत्तिः, किं चानेन मन्त्रेण त्रिः प्रोचतीति वचनाद्वि-
स्पष्टं मन्त्रावृत्तिर्गम्यते, उच्यते नैव सम्यन्धः चनेन मन्त्रेण त्रिरिति किन्तु
मन्त्रस्य करणत्वात् क्रियया सम्यन्धोऽनेन प्रोचतीति त्रिरभ्यासोऽपि क्रि-
याया एवाङ्ग तेन मन्त्रवदावृत्तिमन्त्रं कर्तव्यं, न चात्र क्रियाभेदः किं
त्वैकैव क्रिया आवृत्तिधर्मिका, क्रियावृत्तौ हि सुजिधीयते न क्रियाभेदे,
तस्मात्सकृदेव मन्त्रः ॥

कण्डूयनमन्त्रस्य सकृत् प्रयो-
गाधिकरणम् ।

सू० कण्डूयने प्रत्येकं कर्मभेदात्
स्थात् ॥ १६ ॥

न्यातिटोमे श्रूयते “कृष्णत्रिपाणया कण्डूयत” इति तत्र मन्त्रः “कृष्णै-
त्वामुसस्याया” इति तत्र यदाऽनेकेषु पाण्याद्यङ्गेषु युगपत्कण्डूयत्यव्यक्ते
तदा किं प्रत्यङ्गं मन्त्रावृत्तिः? इतः सकृदि? इति सन्देहे कण्डूयनकर्मणस्तदपने-
यस्य दुःखस्य दुःखापनयनसंस्कार्योणामङ्गानां च भिद्यत्वात्प्रत्यङ्गमावृत्ति-
स्तन्वत्वे हि यस्मिन्नेवाङ्गे मन्त्रः प्रयुक्तस्तदर्थः स इति विशेषपदहणाद-
ङ्गान्तराणां मन्त्रकृतसंस्कारहानिः स्यात्, सत्यन्दुःखानि भिद्यन्ति न तु
दुःखापनयनं स्वरूपेण विकीर्णितं नाप्यङ्गसंस्कारः, येन तद्वेदाद्वेदः स्यात्,
किं स्वात्मानं कण्डूदुःखविविधचित्तमपनीतकण्डूदुःखं कर्तुं कण्डूयनं
क्रियते, तेन यावता दुःखेनानपनीतेनात्मनि दुःखं भवति, तावत्सर्वमय-

नेतुमभिसन्धाय कण्डूयन्मृगकामाणेन प्रयुक्ते मन्त्रो एवमाणविशेष-
त्वात्तन्त्रं भवति ॥

ज्योतिष्टोमे स्वप्नादिवु सू० स्वप्नदीनरणाभिवर्षणामेध्य-
मन्त्रानाश्रयधिरणम् । प्रतिमन्त्रणेषु चैवम् ॥ १७ ॥

ज्योतिष्टोमे स्वप्नाद्या मन्त्रः “स्त्वमने व्रतया असी”ति तथा नदीत-
रणमन्त्रो देवीरापो अया नयादिति तथाभिरुष्टस्य उन्दतीर्थेन धत्त इति
तथा अमेध्यप्रतिमन्त्रणमन्त्रः “अवहुं मनो हरिद्रञ्चवु” इति, तत्र सशयः
प्रदा दीक्षितः पुनः पुनः प्रतिबुध्य स्वपिति अनेकक्षोतस नदीं वा
तरति सन्तानेन चाभिरुष्यते युगपत्त्वानेकानि अमेध्यानि पश्यति तदा किं
मन्त्राणामावृत्तिः? इतः सकृत्प्रयोगः? इति विशेषवृत्त्यादावृत्तिप्राप्तावु-
च्यते सर्वो रात्रि निद्रामभिसन्धाय मन्त्रं प्रयुङ्क्ते तथा नदीं वृष्टि च
नाथान्तरनिद्रा नार्थक क्षोतसन्तया वर्षधारा तस्मात्सकृत्प्रयोगः, अमेध्येषु
तु कालभेदाभवाद्द्विस्पाष्टमष्टमाणाविशेषत्वम् ॥

दीक्षितस्य प्रयागे मन्त्रा सू० प्रयागे त्वार्थनिर्हन्तेः ॥ १८ ॥
भावत्वाधिरणम् ।

दीक्षितस्य प्रस्थानार्थो मन्त्रः “भद्रादभिन्नेय” इति, स किं पुनः
पुनः विद्यम्य प्रतिष्ठमानेन प्रयोक्तव्यः? उत सकृदेव? इति सशये विशेषवृत्त्या-
दावृत्ति मन्त्रानस्योत्तरम् आशमीहितप्राप्तेरेक प्रयागमिति तदर्थस्य
मन्त्रस्य सकृत्प्रयोगः ॥

उपरवमन्त्रस्याश्रयधिरणम् सू० उपरवमन्त्रस्तन्वं स्यात्सोऽकवद-
हुवचनात् ॥ १९ ॥

ज्योतिष्टोमे सन्नुपरवमन्त्रस्तन्वं स्यात्सोऽकवद-
वलगहनो वैष्णवात्प्रनामी”ति, स किं चतुर्थीमपि तन्त्रम्? उत प्रत्युपरव
भिव्यतः? इति सशये वैष्णवादीनिति बहुवचनान्तत्वात्सकृदेव प्रयुज्यमानो
मन्त्रः सयोनभिधत्त इति न पुनः प्रयोक्तव्यः, प्रत्येकं हि प्रयोगे बहुवच-
नमसमर्थं, तस्मात्तन्त्रं नैव जननक्रियास्तावत् खेयभेदेन भिदाः क्रमेणोप-

क्रम्यन्ते न युगपत्, मन्त्रश्च सविपाती तेन यस्य सवनस्योपक्रमो मन्त्रान्तेन सविपतितस्तदर्थ एव मन्त्रो नान्येषामुपस्थापनामलमुपकर्तुमतः प्रातिपदिकमात्रं कारकमात्रं च विवक्षितं, बहुवचनं त्वेकस्मिन्नेव पूजार्थं प्रयुक्तमिति वेदितव्यम् ॥

सू० हविष्कृद्भिर्गुपुरोनुवाक्यामनो-
तस्यावृत्तिः कालभेदात्स्यात् ॥
२० ॥

हविष्कृदादिमन्त्राणां
मायस्थधिकरणम् ।

ज्योतिष्टोमे अनुसवन सवनीयाः पुराडाशाः ते पु चोदकप्राप्त-
हविष्कृदाह्वानं तन्त्र? मुत प्रतिसवनभेदेन? तथा वाजपेये प्राजापत्यान्
कृतून् पशूश्च सहोपक्रम्य यदा प्राजापत्यान् पर्यगिनजत्वोत्सृज्य ब्रह्मसामान्या-
लभते तदा किं क्रतुपश्चालम्भकाले कृतमधिगुवचनं प्राजापत्यानामपि
सन्त्य? उत प्राजापत्यार्थत्वेन ब्रह्मसामकाले पुनरधिगुर्वैक्यः? तथाऽऽनेय
कृष्णायीवमालभेत सौम्यं यधुमानेयं कृष्णायीवमिति कृष्णायीवयोर्भेदेन
प्रदाने क्रियमाणेऽवदाने च किमनुवाक्यायामनोतामन्त्रस्य च तन्त्रत्वमु-
त्तावृत्तिरिति विचारे सर्वत्रासविपातित्वात्प्रयोगवचनानुपहाय तन्त्रत्व, न
ह्येतेषां करणवत्सविपातित्वमनुवाक्याऽपि हि यान्धार्यवधानादसवि-
पातिन्येव तस्या अष्टह्यमाणविशेषत्वात्तन्त्रत्वश्रान्तिः कस्य विरस्यात्
तद्व्यावृत्त्यर्थमिदं सूत्रं हविष्कृदादीनामावृत्तिः कालभेदेन विशेषपद-
णाच्च च प्रयाजवदत्र कालान्तरे कृतः संस्कारः कालान्तरेऽवतिष्ठते
येनावृत्तिः स्यात्, प्रकाशनार्थत्वादेषां, यदप्येतानि करणवत् सविपा-
तीनि तथाऽपि प्रकाशनार्थत्वात्प्रकाशनस्य च कालान्तरे प्रध्वंसात्तस्मादा-
वर्तन् । तन्त्रावापनिमित्तः प्रयोगपरिमाणनिश्चयो वृत्तः । प्रासङ्गिकैः
प्रयोगे परिमाणमतः प्रवक्ष्यामः ॥

इति श्रीपार्यसारथिमिश्रकृतो शास्त्रदीपिकायामेकादशाध्यायस्य
चतुर्थः पादः समाप्तः, समाप्तरवेकादशोऽध्यायः ॥

अथ द्वादशाध्यायस्य प्रथमः पाद आरभ्यते ॥

अग्नीषोमीयप्रयाजादिभिः
पुरोडाशस्योपकाराधिकरणम् ।

सू० तन्त्रिसमवाये चादनातः समा-
नानामैकतन्त्र्यमतुल्येषु तु भेदः
स्याद्विधिप्रक्रमना^१दर्थ्यात्तादर्थ्यं
श्रुतिकालनिर्देशात् ॥ १ ॥

सहस्रनुष्ठितमव्यङ्गं बहूनां प्रधानानामैकदेशकालकर्तृकार्या शक्नो-
त्युपकर्तुमिति तत्तन्त्रलक्षणमुपनीय किमर्थमाशुविशेषत्वादेवं भव-
ति^२ उतास्मा इदमनुष्ठानं नास्मा इत्येवं गृह्यमात्रेऽपि विशेषे अन्यार्थ-
ेऽप्यनुष्ठितमव्यङ्गमन्यस्यापि देशाद्यभेदे शक्नोत्युपकर्तुं न तादर्थ्येन पुनरनु-
ष्ठातव्यमिति चिन्त्यते इति तन्त्रप्रसङ्गयोर्हेतुहेतुमत्ता अग्नीषोमीये पश्चा-
च्चैष्टिको विध्यन्तः प्रवर्तते, तत्र पशुपुरोडाशोऽग्नीषोमीयस्य वपया प्रव-
र्याऽग्नीषोमीय पशुपुरोडाशं निर्वपतीति तत्राच्यैष्टिको विध्यन्तः, तत्र
चिन्त्यते किं पश्वर्थानुष्ठितान्यङ्गानि पुरोडाशस्य नोपकुर्वन्ति तेन तदर्थं
पृथगनुष्ठातव्यानि^३ उत तैत्थोपकारसिद्धेर्न पृथक् पुरोडाशार्थेनाङ्गानामनु-
ष्ठानमिति, तत्र “अङ्गानि पशुकालानि पश्वर्थानीत्यसशयम् । अनागते पुरोडा-
शकाले न हि तदर्थता ॥ अन्यार्थानुष्ठितं चाङ्गं न हान्यस्योपकारकम् ॥ तदर्थेन
कृतं तस्य तथा प्रकृतिदर्शनात् ॥ प्रकृतौ हि यदुद्देशेनाङ्गमनुष्ठितं तस्योपका-
रकं दृष्टम् इहापि नान्यार्थमनुष्ठितमन्यस्योपकरोति । किं च विधीयमानं
कर्म कालादौ साङ्गं विधीयते स्वकाले इतः पुरोडाशः कार्यः सर्वोङ्ग-
सयुतः^४ वषाप्रचारकालेऽप्यु^५पदिष्टातिदिष्टसर्वोङ्गयुक्ते पुरोडाशे कर्तव्यतया
विज्ञायमाने को नाम शास्त्रातिक्रमेण प्रधानमात्रमनुष्ठानं सभः, वैगुण्यं
च प्रसङ्गसमाश्रयणे स्यात्प्रयाजानन्तरं ह्यन्यभागाङ्गान्तदानन्तरं च प्रधा-

१ विधिप्रक्रमनात्तादर्थ्यात्तादर्थ्यमिति या० ।

२ अर्थमाशुविशेषत्वादेवं त्रैव भवतीति या० ।

३ सर्वोङ्गसयुत इति या० ।

४ वषाप्रचारकाले उपदिष्टानि इति या० ।

नाङ्गं प्रकृतिवदतिदेशात्, तदिह पाशुकेषु प्रयाजेषु प्रसज्यमानेषु तदान-
न्तर्यगुणहानाद्विगुणावाज्यभागौ न स्वकार्यं साधयेयाताम् । अथ तु वैकल्पि-
कत्वात्पशवेवाज्यभागावनुष्ठितौ ततस्तयोरपि प्रसज्यमानयोः पुरोडा-
शस्य तदानन्तर्यगुणलोपाच्च स्वकार्यसाधनस्य स्यात्, तस्माच्च पाशुकानाम-
ङ्गानां पुरोडाशे प्रसङ्ग इति तस्य स्वाङ्गानि पृथक्कर्तव्यान्वेव ॥ 'गुणकालकृतं
चापि वैगुण्य भाष्य ईरितम् । तेनापि न प्रसङ्गेऽस्तीत्येव प्राप्तेऽभिधीयते ॥
वितते पाशुके तन्त्रे समाप्तिमगते सति । मध्ये पतन् पुरोडाशस्तत्तन्मुपजी-
वति ॥ चोदकेन पुरोडाशे यो विध्यन्तः समर्पितः । ऐष्टिकः स पशवेव वितते।
दृश्यते यदा ॥ तदा तेनैव संतुष्टः पुरोडाशविधिः स्वयम् प्राकृतानां पदार्थानां
न करोत्युपसंयहम् ॥ पुरोडाशप्रयोगवचनो हि पशुतन्त्रे वि'तते तदीयेषु
प्रयाजानुयाजादङ्गेषु कृतकरिष्यमाणेषु तत्कार्येषु चोपकारेव्यारब्धारिप्सित-
रूपेण मनसि विपरिवर्तमानेषु तन्मध्ये पुरोडाशभावनानां चोदकसमर्पितप्रया-
जादङ्गजन्योपकारयुक्तां विदधत्प्राग्वात्पश्वर्धैरवोपकारैस्तद्वत्तामुपजीव्य
यान्यङ्गानि पशुतो न लभ्यन्ते तदुक्तमेव विदधाति, यद्विशिष्टं च प्रधान
विधीयते तेषामेव प्रधानकालत्व, क्रमस्वाङ्गं भवति, तेन प्रधानमात्रानु-
ष्ठानेऽपि नास्ति शास्त्रातिक्रमः । नापि क्रमलोपाद्वैगुण्यं, तद्वि कार्यस्य
प्रयाजादिजन्यस्य कृतत्वात्तन्मात्रस्य च पुरोडाशभावनयोपजीवनाद्वाप्य एव
परिहृतम् । नन्वेव पौर्णमास्यर्थकृताङ्गकृतानामुपकाराणामाकलभूर्वनिर्धत्तेर-
वस्थानादमावास्यामां न भूयः प्रयाजादीनि कर्तव्यानि स्युस्तत्र त्रयोदशा-
मावास्यायामिति वषट्काराहुतीनामाहवनीयगतानां सव्यादर्शनं नोप-
पद्यते, तदिदं वाहणप्राधासिकयोर्दत्तितोत्तरविहारयोर्मिथः प्रसङ्गनिराक-
रणेन निराकृतं चोद्यं "पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेत" "अमावास्याया-
ममावास्याया यजेत" इति द्वे वाक्ये परस्परमनपेक्षमाणे द्वयोः कालयोस्त्रिरस्य
त्रिरस्य कृतत्वाङ्गयुक्तस्य प्रयोगद्वयं विदधाते इति कः प्रसङ्गः प्रसङ्गस्य,
प्रसङ्गे हि यथाचोदिताननुष्ठानात् क्रमादिलोपेन वैगुण्याच्चामावास्या
स्वकार्यसाधनाय पराप्रयुता, इह त्वन्यस्य तन्त्रे विहिते प्रवृत्तानपवृक्ते च

पुरोडाशो विधीयमानः प्रसङ्गमुपजीवतीति वैपर्यम् । यत् प्रकृताद्यनन्योद्देशे-
नानुष्ठितान्यङ्गान्युपकारकाणि दृष्टानि इहार्थं पुरोडाशे तथैव कर्तव्या-
नीत्युक्तं, तदप्युक्तं, न हि प्रकृतावुद्देशोऽङ्गमविहितत्वात् प्रयाजादिस्व-
रूपमात्रं त्वङ्गमार्थं कस्तु तत्रोद्देशः । न चार्थिकं चोदकः प्रतिदिशति
तस्मादस्ति प्रसङ्गः, अन्यार्थानुष्ठिताङ्गस्यान्येनोपजीवनं प्रसङ्गः ॥

पुरोडाशे चाख्यभागयोः
कर्तव्यताधिकारणम् ।

सू० जैमिनेः परतन्त्रत्वापत्तेः स्व-
तन्त्रप्रतिषेधः स्यात् ॥ २ ॥

स्थितं पाशुकैरङ्गैः कार्यसिद्धेर्न पुरोडाशस्य पृथगङ्गानि कर्तव्यानीति ।
यत् पुनराख्यभागावघातादिकमङ्गं पशौ न विद्यते तदपि पुरोडाशे न
कर्तव्यं कर्तव्यं वेति सशयः, तदर्थमिदं विचार्यते प्रसङ्गमुपजीवता पुरोडाशे-
न प्रयोगवचनप्रसाधित्वा चोदको बाध्यते ? उत चोदकस्याबाधः प्रयोग-
वचनस्तु बाध्यते ? इति तत्र प्रयोगवचनः प्रत्यक्षत्वाच्च बाध्यते । चोदक-
स्त्वनुमेयत्वादुच्यते । बाधमर्हति । लिङ्प्रत्ययो हि प्रयोगवचनः प्रत्यक्षो न
शक्यते बाधितुं प्रकृतिवच्छब्दस्यानुमानिको ऽयं बाध्यते, तेन पाशुकैः
चोदकेन प्रापितान्यङ्गकार्याणि पुरोडाशिकः प्रयोगवचनः सगृह्य तद्विशिष्ट
प्रयोगं विधत्ते, तैरेव ॥ पुरोडाशस्य निराकाङ्क्षत्वाच्चोदको लुप्यते, तेन पशौ
विद्यमानानामेव पुरोडाशेन सगृहाद्याख्यभागादिरकरणमिति भावे ह्यमः
चोदकेनाङ्गकार्याणां पुरोडाशान्वये सति । प्रयोगवचनः यश्चात्तद्विशिष्ट
विधास्यति ॥ यन्त्रलु भावनासंबन्धितया शुन्यादिभिरतिदेशेन वा समर्पित
तद्विशिष्टा भावना प्रयोगवचनो विदधाति, न तु स्वयमङ्गानि भावनाया
संबन्धाति विधिमात्रव्यापारात् । न च पाशुकैः चोदकेन पुरोडाशान्वयो-
ऽङ्गानां कार्याणां वा सिध्यति तेनावश्यं पुरोडाशिकश्चोदकोऽङ्गीक-
र्तव्यः, तेन तु ग्राह्यतेष्वङ्गेषु कार्यमुखेन भावनाऽन्वयितया समर्पितेषु तद्वि-
शिष्टा भावना विदधत् प्रयोगवचनो यानि पश्वर्थतयैव प्रक्रान्तानुष्ठा-
नानि तैस्तथाविधैरेव तदुत्तामुपजीव्याङ्गान्तरयुक्ता विदधाति, तेन प्रयो-

गवचनैरुद्देशो यः प्रयाजादिविषयः स बाध्यते अज्ञान्तरेण सोऽपि न बाध्यते इति सिद्धुमान्यभागादेरनुष्ठानम् । कश्चित्तु प्रयाजादिविषयि प्रयो-
जकत्वं विधेने बाध्यते सत्येव तु प्रयोजकत्वे कार्यस्यान्यार्थैरेव सिद्धेना-
नुष्ठानम् । एवं चाप्रयोजकाद्विशेषो भवति, इतरथा प्रसङ्गप्रयोजक्योरवि-
शेषः स्यादित्याह तदिदमसारम्, यदि शास्त्रेण पुरोडाशार्थतया वपा-
प्रकारादूर्ध्वराले प्रयाजादीनि कर्त्तव्यानीति बाध्यते कस्तदा तदति-
क्रमेणान्यार्थान्यङ्गान्युपजीवितुं तमः, यदप्युच्यते प्रयोजनमनुष्ठाने हेतुर्न
चेह पृथगनुष्ठाने प्रयोजनमस्ति अन्यार्थैरेव कार्यसिद्धेरिति तदपि यत्-
किञ्चिदेतत् यदि शास्त्रात्पुरोडाशार्थतयाऽवगतं पृथगनुष्ठानन्तदा तद्वला-
देव कलं कल्प्यतां पृथगनुष्ठितैरेव पुरोडाशस्योपकारः सिध्यति, न पश्व-
र्थेति । यत्तु प्रयोजकत्वलोपे सत्यप्रयोजकादविशेषापरतिरिति तदपि
सुद्धिमान्द्रम्, अप्रयोजके प्रयुक्तिसामर्थ्यमेव नास्ति, प्रसङ्गी तु प्रयुक्तिसमर्थं
एव सवन्यार्थानामुपजीवनं लाघवात्करोतीति विशेषः, यदि च सत्यपि
प्रयोजकत्वे कार्यभावादननुष्ठानं ततो वक्ष्यप्रघासेषूपसरवेहारिकैरेवाङ्गैर्मा-
हृत्याः कार्यसिद्धेस्तस्यपि देशभेदे कर्त्तृभेदे च विकाराच्च न भेदः स्या-
दर्थस्याविकृतत्वादिति न्यायेन पृथगङ्गानि न क्रियेरन् । किं च वपाप्रवारा-
नन्तरराले पुरोडाशो यदि सकलप्रकृताङ्गयुक्त एव कर्त्तव्यतया चोच्यते
ततस्तस्मिन्नेव काले सर्वोद्गेषु प्राकृतेन क्रमेण कार्यतयाऽवगम्यमानेषु
यदपि कथं चित्प्राकृतानां प्रयाजादङ्गानां कार्याणि निष्पन्नान्यनपवृ-
क्तानि संनिहितानीति कृत्वा तानि न क्रियेरन्, तथाऽपि यानि तस्यामेव
वेलायां पश्वर्थेनाप्यननुष्ठितानि अनूयाजादीनि तानि क्रमवशात्पुरोडा-
शजिज्ञेयोपादानानन्तरमुपस्थितानि कर्त्तव्यतया च पुरोडाशप्रयोगवचना-
द्वेष्टमानानि किमिति न क्रियन्ते, न हि तदनुष्ठानं निष्प्रयोजनं तत्का-
यस्येदानीमनिष्पत्त्वात्, अनिष्पदस्य प्रतीवर्णे कारणाभावात्, अस्मत्पक्षे
पुनः पशुप्रयोगवचनसंनिधायितान्यङ्गान्युपजीवन्युरोडाशविधियादृशानि

१ प्रयोजनमप्यनुष्ठाने हेतुरिति पा० ।

२ अन्यार्थोपजीवनमिति पा० ।

तेन पूर्वापरकालवर्तीनि सविधायितानि तादृशान्येव लाघववृत्त्युपापजी-
व्याधिकानामेव प्रयोग विधत्ते इति युक्तं साध्या^१नामपि प्रसङ्गेनोपजीवने-
नानुष्ठान, लाघवमेव हि प्रसङ्गे कारणम् । आह च “अन्यार्थानुष्ठितैः शेषैश्च
पकारेऽत्यक्तत्वात् । प्रसङ्गेतदभावे च स्याद्भूमिष्ठप्रकल्पना ॥ तस्मात्प्रयो-
जनैकदेशो लुप्यत एव । अधिकानुविषयस्त्वयो न लुप्यत इति सिद्धमा-
ह्यभागादेरनुष्ठानम् ॥

होमे दार्शिके कवेरकथया
पिकरणम् ।

सू० नानार्थत्वात्सोमे दर्शपूर्णमास
प्रकृतौनां वेदिकर्म स्यात् ॥ ३ ॥

ज्योतिष्टोमे यानि महावेद्या कृताया दर्शपूर्णमासप्रकृतीनि कर्मणि
प्रवर्त्तन्ते तेषु महावेदेर्भेदेन प्राकृतौ वेदिः कर्त्तव्या नेति सन्देहे यद्यप्य-
द्गप्रधानार्था महावेदिस्तथाऽपि प्रचारार्थत्वाच्च हविरासादनार्थोपा-
प्राकृत्या कार्ये साधयतीति तदर्थे प्राकृतौ कर्त्तव्या, नैव प्रचारार्थाऽपि प्रस-
ङ्गाद्देविरासादनमपि शक्नोति साधयितुं न हि तस्या क्रियमाणं हविरा-
सादनं विगुणं भवति, चेद्या हि हविरासादनं प्रकृतौ युक्तं न स्वार्थोपामेवेति,
तस्मात्प्रचारार्थेन प्रसङ्गादासादनेनोपजीव्यते ॥

होमे दार्शिके सुधादिभिः पात्रे
साधनम् ॥ २ ॥

सू० पात्रेषु च प्रसङ्गः स्याद्दो-
मार्थत्वात् ॥ ४ ॥

सोमाङ्गैर्वैष्टि? केपु कर्मसु किं सोमार्थान्येव पात्राणि प्रसङ्गेरन्-
ततं तुहादीनि पात्राणि एवकप्रयोजकानि? ति सशये सोमिकैरेव होमा-
धैरैष्टिकानामपि होमादिकार्यसिद्धेः प्रसङ्गं मन्यते तुहादिकार्येण
होमादीनि अन्यैः क्रियमाणानि विगुणीभवेयुः । न चात्रान्येरेव होमादय-
कृता येन पुपदाध्यानुपाजवच्च पुनः क्रियेरन्, तेन कर्त्तव्याः सन्तो होमा-
दयः सानुष्यस्य सम्भवे किमिति विगुणाः क्रियन्ते, तस्माच्च पात्रप्रसङ्गः ॥

शामिने पशुपुरोडाशप्रणयनामा
याधिकरणम् ।

सू० शामिने च पशुपुरोडाशो न
स्यादिनरस्य प्रयुक्तत्वात् ॥ ५ ॥

१ भाविनामपि इति पा ।

२ प्रसङ्गजीवनाननुष्ठानमिति पा ।

अग्नीषोमीये पशौ शमित्रोऽग्निः श्रपणार्थं श्रुतः पशुतन्त्राप-
जोषी पुरोडाश इति स्थितम् । अतः सोऽपि तत्रैव श्रपयितव्य इति मन्यते
न पशुश्रपणेन पुरोडाशः श्रपितो भवति, तेन पृथक् श्रपयितव्यः पुरोडा-
शश्चोदकप्राप्ते गार्हपत्ये श्रपयितव्यो वैगुण्यात् ॥

कौण्डपायिनामयनेऽग्निहोत्र-
व्यस्य प्राजहिते श्रपणार्थकणम् ।

सू० श्रपणं चाग्निहोत्रस्य शाला-
मुखीये न स्यात्प्राजहितस्य
विद्यमानत्वात् ॥ ६ ॥

कौण्डपायिनामयनेऽग्निहोत्रे किं प्राजहिते मुख्यं गार्हपत्ये श्रपणम् ?
उत शालामुखीय ? इति सन्देहे चोदकप्राप्ते शालामुखीये स्यात्, ज्यो-
तिष्टोमे हि शालामुखीय एवात ऊर्ध्वं गार्हपत्यो भवतीति शालामुखीयो
गार्हपत्यकार्यं विहितश्चोदकपरम्परया कौण्डपायिनामयन प्राप्तस्तस्मा-
त्तत्र श्रपणं, सत्यं, चोदकादेवम्, अग्निहोत्रनामधेयात् नैयमिकाग्निहोत्रव-
न्मुख्य एव गार्हपत्ये श्रपणं प्रापितं, तच्च चोदकात् बलीय इत्युक्तम् ॥
केचित्तु कृत्वा चिन्तामादुरसत्यपि नामधेये गार्हपत्ये हव्येऽपि श्रपयतीत्य-
नारभ्यवादस्य सर्वार्थत्वादुपदेशतः प्राप्तः प्राजहितश्चोदकप्राप्तं शाला-
मुखीयं बाधत इति । तत्तु नैवम् अनारभ्यवादस्य हविःश्रपणद्वारकत्वा-
त्कौण्डपायिनामयने च हविःश्रपणस्याश्रुतत्वात्प्रकृतितः प्राप्यमाणस्य
सहैव प्राजहितेन प्राप्तेर्द्विहकत्वाद्युपदेशसम्भवः । तस्मान्नात्रैव प्राजहि-
तस्य प्राप्तिः । ननु सिद्धुनाम्नः प्रावृत्यं सप्तमे, सत्यम् इदन्तु प्रसङ्गनिराक-
रणार्थं सूत्रं शालामुखीयस्तावदस्मिंस्तन्त्रे चोदकेन सर्वगार्हपत्यकार्याय
प्रयुतः स एव प्रसङ्गादग्निहोत्रश्रपणमपि साधयिष्यति, त्रिनाऽपि तादर्थ्य-
नेति शङ्का, सेय निराक्रियते अन्यार्थस्य नाम प्राप्तेन प्राजहितेन
बाधितत्वादिति पूर्ववत् साद्रूप्यसम्भवे वैगुण्यानाश्रयणादित्यस्यैव न्या-
यस्य प्रयत्नोऽयम् ॥

हविर्दानयोः शकटयोरन्येन
शकटेन योपधद्रथकाणां पुरो
डाशानां निर्वापाधिकरणम् ।

सू० चविधाने निर्वपणार्थं साध-
येनां प्रयुक्तत्वात् ॥ ७ ॥

न्यातिष्ठोमे हविर्द्वानसमाध्ययोः सोमधारणार्थेयोरनसोः प्रवर्तने
 कृते यानि सवनोपपुरोडाशादीनि तेषां किं तयोरन्यतरत्र निर्वपणम् ? उत
 अनोऽन्तरमुपादेयम् ? इति संशये यदसोऽधिनिर्वपतीत्यस्य प्रकृतितः
 प्राप्तस्य सोमधारणार्थाभ्यामपि प्रसङ्गतः सिद्धेर्न निर्वपार्थमानोऽन्तरमुपा-
 देयं, सत्यमेतावत्सम्भवति देवसु निर्वपस्यापरं यावदप्य निर्वपतीति
 प्रकृतितः प्राप्तयोर्हविर्द्वानयोर्न सम्यज्जते, तयोर्मन्त्रवन्विग्रहस्य महावे-
 द्यामवस्थापितयोः प्रावञ्चनयनासम्भवात्, तस्मादनोऽन्तरमुपादेयमपे-
 गुण्यात् ॥

प्रापणीयादिषु होवाकामण्य
 स्वाभावाधिकरणम् ।

सू० तद्युक्तं च कालभेदात् ॥ ८ ॥

दीक्षाकालं ज्ञात्वाणमात्रात् दीक्षात्तरकालेषु प्रापणीयादिषु कर्मसु
 किं चोदकप्राप्तं दार्ढ्यपौर्णमासिकं जागरणं कर्तव्यं नेति सशये सोमार्थेन
 दीक्षाकालीनेन जागरणेन प्रसङ्गात्कार्यसिद्धेर्न पृथक्तेषु जागरणं कर्तव्यं,
 यदि तावदशमादायं जागरणं यजसाधनरक्षणार्थं ततो न दीक्षाकाली-
 नेषु रवितेषु सत्तुत्तरकालानि रवितानि संभवन्तीति तदर्थं पुनर्शङ्कितम् ।
 अथादृष्टार्थं जागरणं तथाऽपि सौमिकेन जागरणेनेष्टिकजागरणजन्यादृष्ट-
 सिद्धौ प्रमाणाभावात् तदर्थं कर्तव्यमेव शङ्कतं जागरणम् ॥

विहारभवे मन्त्रभेदा
 विकल्पः ।

सू० मन्त्राद्य सविधानित्वात् ॥ ९ ॥

यद्यप्यप्राप्तेषु दक्षिणोत्तरविहारयोर्निर्वापादिमन्त्राः किं तन्त्रेया-
 ध्वयेणा प्रतिप्रस्थाजा वा अन्यतरेण यन्त्रेयाः ? उक्ताभास्यामपि भेदेने ? इति
 सशये अन्यतरेणाप्युच्यमानाः शङ्कशन्ति उभयोः स्मृतिं कर्तुमिति मन्यते
 निर्यसामीत्यादेरात्मभिवादित्याद्य तन्त्रता सम्भवतीत्युभयोः पृथक् पृथक्
 प्रयोगः सङ्गदसङ्गदनुष्ठानप्रसङ्गात्तन्त्रावावृत्तितापीयमत्र कृतम् ॥

होवादीयादिषु चान्यथा
 धानस्याभावाधिकरणम् ।

सू० धारणार्थत्वात्सोमेऽन्यन्वाधानं
 न विद्यते ॥ १० ॥

सोमाद्विध्यैष्टिकेषु कर्मसु चोदकप्राप्तमन्यन्वाधानं कार्यं नेति
 सशये चोदकानुपहात्कर्तव्यमिति प्राप्ते द्रव्यं, धारणार्थं तु तत्सोमार्थेन

विहितस्य धारितस्याग्नेस्तेनैव धारणेन प्रसङ्गसिद्धकार्यत्वात् न पुनर्धारणं
कार्यम् ॥ ननु चाकृतसमाप्तेः पुनः पुनः प्रयत्नेन धारयितव्य एवाग्निः सत्यं,
तथाऽपि नान्वाधानं कार्यं तद्वि विहितस्याग्नेराद्यो यः समिन्धनव्यापारो
धारणार्थस्तदूयं, न हि तत्प्रकृतौ पुनः पुनः कृतं तस्मादत्रापि धार्यमाणस्य
धारणायात्यन्वाधानं न कर्तव्यम् ॥

दीक्षणीयादिषु व्रतोपायना-
भाधाधिकरणम् ।

सू० तथा व्रतमुपेतत्वात् ॥ ११ ॥

तत्रैवं प्राकृतं व्रतोपायनं कर्तव्यमिति संशये कर्तव्यमिति प्राप्ते
सोमार्थेऽपि तेनैव व्रतेन सत्यवदनप्रत्यक्षयोऽदिसङ्कल्परूपेणासमाप्तेरविन-
ष्टेन प्रसङ्गात्सिद्धेर्न पुनरुपायनं कर्तव्यम् ॥

वेष्टिकेषु आन्यन्याधानाननु-
ष्ठानाधिकरणम् ।

सू० ग्रहणार्थं च पूर्वमिष्टेस्त-
दर्शत्वात् ॥

यदुक्तं धारणार्थत्वात्सोमेऽन्यद्वान्यन्वाधानं न विद्यत इति तदा-
क्षिप्यते, यदि तत्केवलधारणार्थं स्यात्ततो न विद्येत तत्तु दशपूर्णमासयो-
देवतापरिग्रहार्थमपि श्रुतं ममाऽग्ने धर्व इति पूर्वमग्निं गृह्णाति देवता एव
तत्पूर्वद्वयंहीत्वा श्वो भूते यजत इति, ततः प्रायणीयादिव्यपि तद्वे-
तापरिग्रहार्थं कर्तव्यमन्यन्वाधानं नैवं न ह्यग्निधारणे दृष्टप्रयोजने सति
अदृष्टदेवतापरिग्रहार्थत्वमर्थवादमात्रोपयुक्ताद्वाग्यशेषात्कल्पयितुं शक्यम्
अभ्युपेत्य दूमः । यत्रापि देवतापरिग्रहार्थतयाऽपि प्रायणीयादिव्यकर्तव्य
दीक्षणीयाया अपि आक्षेपशेषे देवतापरिग्रहार्थता श्रूयते “आनावेष्ट्यग्ने-
कादशरूपात् निर्वपेद् दीक्षिष्यमाणो ऽग्निरयमो देवतानां पिप्पुः परमो
देवता एतदुभयतः परिहृत् दीक्षित इति, यत्रापि दीक्षा सोमस्येति यव-
नात्यधानार्थो दीक्षणीया प्रधानदेवता एव परिगृह्णाति तथाऽपि वैश्वदेव-
यज्ञे सर्वदेवतासमग्रायास्तत्परिग्रहं कुर्वती दीक्षणीयाप्रसङ्गादङ्गकर्मदे-
वता अपि गृह्णाति, न हि विश्वेदेव-यज्यः कस्यादिव्यतान्यस्य वाचकः

प्रसिद्धावयवार्थस्य समुदायस्य शक्त्यन्तरकल्पनाप्रमाणाभावात्तस्मात्सर्वं
देवतावचनत्वात्तत्परिग्रहे च सर्वान्तर्गतानामङ्गदेवतामपि प्रसङ्गतः परिग्र-
हादकर्तव्यमान्यन्वाधानम् । यद्वा अभ्युपगमयत्वे दीवणीयाया कर्तव्यमेवा-
न्वाधानं ततः परन्तु न कर्तव्यम् ॥

शेष्टिकेषु पत्नीसचहनं नमुष्ठा
याधिकरणम् ।

सू० सन्नहनं च दृष्टत्वात् ॥ १२ ॥

दाशंपौर्णमासिक पत्नीसचहनं प्रायणीयादिषु चोदकप्राप्त कर्तव्यं
नैव वासोधारणार्थं तद् दृष्टार्थत्वाद्दीक्षाकालेन च सौमार्थेन सचहनेन
वाससो धारितत्वादकर्तव्यम् । अथाऽपि न वासोधारणार्थं तथापि सच-
हनेन कर्मणि कार्याणीत्येवमर्थं सचहनं, नादृष्टार्थम् अन्यार्थेनापि सच-
हनेन सचहतेति न पृथक् सचहनम् ॥

शेष्टिकेषु आरण्यभोजनाभा
याधिकरणम् ।

सू० अन्यविधानादारण्यभोजनं न
स्यादुभयं हि दृश्यम् ॥ १४ ॥

आरण्यभोजनमपि प्रायणीयादिषु चोदकप्राप्तमपि दृश्यत्वात्सौ-
मिकेनैव पयोत्रतादिना वृत्तिसिद्धेरकर्तव्यम् ॥

शेष्टिकेषु शेषभक्षानुष्ठानाधि-
करणम् ।

सू० शेषभक्षस्तथेति चेन्नान्यार्थ-
त्वात् ॥ १५ ॥

एव तर्हि शेषभक्षा अपि ये यज्ञमानं कर्तुं वा इडाभक्षणादयस्तेऽपि
दृश्यत्वात्सौमिकेन व्रतेन निवर्तन्तु, सत्यं, यदि दृष्टार्थंस्ते तु शेषभक्ष-
प्रतिपत्त्यर्थः । यज्ञमानपञ्चमा इडा भक्षयन्तीति शेषस्य द्वितीयानिर्दिष्टा-
त्तद्विषयं पठ एव प्रसाधितं, तस्य त्विदं प्रयोजनकथनं प्रसङ्गात्मकत्वा-
दिहेतुम् ॥

शेष्टिकेषु अन्यद्विधानाभा
याधिकरणम् ।

सू० भूतत्वाच्चापरिक्तयः ॥ १६ ॥

दीक्षणीयादिषु चोदकप्राप्ताऽन्वाहार्यदक्षिणा दातव्या नेति संशये दक्षिणा सोमस्येति वचनात् द्वादशशतदक्षिणा केवलप्रधानार्थेत्युक्तम्, अतोऽङ्गेषु स्वार्थं दक्षिणा दातव्यैव, प्रसङ्गसिद्धकार्यत्वात् न दातव्या प्रधानार्थं ह्यनतिरूपक्रमप्रभृत्यासमाप्तेः प्रवृत्तानपवृत्ता चावस्थितेति तामेवोपजीवन्तो दीक्षणीयादिविधयस्त्वादकप्राप्त्यामपि स्वार्थाभानतिं न प्रयुज्जते । किं च पृथग्दक्षिणार्थाः सत्यामानतिभेदाद्गुणप्रधानानामश्रुतः कर्तृभेद आपद्यते । किं च यैः प्रधानं कर्तव्यं तैरेवावश्यमङ्गान्यपि कर्तव्यानि नाकुर्वन्निरङ्गानि प्रधानं कर्तुं शक्यमिति निश्चिते शास्त्रार्थे प्रधानार्थत्वेनाङ्गानां वतादङ्गान्यपि कर्तव्यानि भवन्तीति प्रसङ्गसिद्धानुष्ठानत्वाच्चाङ्गेषु दक्षिणा ॥

येष्टिकेषु शेषभक्षस्य संस्कारा यन्तया कर्तव्यत्वाधिकारणम् ।

सू० शेषभक्षास्तथेति चेत् ॥ १७ ॥

पूर्वं यजमानभक्षस्य वृत्त्यर्थत्वात् व्रतेन निवृत्तिराशङ्किता सम्प्रति-
च्छिन्नाभक्षाणां परिक्रियार्थतया प्रधानदक्षिणया निवृत्तिराशङ्कते, निराक-
रणं च तदुदेव शेषप्रतिपत्त्यर्थं भक्षा नानत्यर्थं इति दशम एव चानत्य-
र्थत्वं भक्षाणां निराकृतं तस्येदं प्रयोजनं प्रसङ्गात्मकत्वेनेहोक्तम् ॥

येष्टिकेषु हेतुर्वरणवदभावा-
धिकारणम् ।

सू० प्रवृत्तवरणत्वात्प्रतिनन्वं

वरणं हेतुः क्रियेत ॥ १८ ॥

दशपूर्णमासयोः हेतुवरणमात्रातम् “अग्निर्देवो दैव्यो हेतुः”ति त-
त्किमानत्यर्थत्वात्सौमिकेनैव वरणेनाग्निर्हेता स मे हेतुत्वादिना प्रसङ्गा-
दानतिसिद्धे दीक्षणीयादिषु न कर्तव्यं? मुतादृष्टार्थत्वात्कर्तव्यं? मिति संशये
वरणस्यानत्यर्थत्वाच्चिरं मन्वते । ननु प्रवृत्ते कर्मणि क्रियमाणमृतुशब्दा-
वरणवददृष्टार्थं नैवं क्रतुयाज्यावरणमादाग्नेवानत्यर्थं कृते वरणे परचात्क्रि-
यमाणमदृष्टार्थं स्यात्, हेतुस्तु न प्रागस्ति वरणम्, अतः प्रवृत्तेऽपि कर्मणि
दृष्टार्थमेव व्रतवरणवत्, तदपि हि पूर्वमुरमावास्यायां वेदिकरणे ऽनु-

मतिदाने प्रवृत्ते ब्रह्मण्यपरित्यक्तः प्रणीताप्रणयनकाले क्रियते । अथ च
दृष्टार्थमेवान्यथा तदपि दीक्षणीयादिषु कर्तव्यं स्यात्, तस्माद्देववरण-
मपि न कर्तव्यमिति प्राप्ते ब्रूमः—प्रवृत्तस्य वरणं न कथं चित् दृष्टार्थं
भवति दक्षिणादानं हि भविष्यदवश्यमपि भवत्यानतिनिमित्तं लोके
तथा दर्शनात् । न तु वरणेन भाविना भवत्यानमन तस्माददृष्टार्थं, ब्रह्म
वरणं त्वप्रवृत्ते ब्रह्मणि क्रियते पौर्णमास्यां तावदप्रवृत्त एव क्रियत
इत्यविवादम्, यमाशास्यायामपि पूर्वद्वारपरुष्यमाणा वेदिः स्वाङ्गभूतप्रसव-
सिद्धये ब्रह्मणो वरणमप्यपकर्षति, तिष्ठति वरणस्यानतिरेव प्रयोजनं
गम्यते, प्रयोजनवशेन च पाठक्रमं बाधित्वा युक्तमेव वरणस्य पूर्वद्वारनु-
ष्ठानं, तस्मादपवृत्तविषयत्वात् ब्रह्मवरणं दृष्टार्थं, न चैव होतृवरणस्या-
पकर्षः सम्भवति “अवृत्तः सामिधेनीरेत्वाहे”ति वचनात् तस्माददृष्टार्थं
होतृवरणं प्रतिकर्म कर्तव्यम् ॥

सू० यज्ञोत्पत्त्युपदेशे नि० ४१ कर्म-
प्रयोगभेदात्प्रतिपत्तं क्रियेत ।

॥ १८ ॥

आतिथ्याया यर्हिष्ठं प्रतिक
मन्त्रोक्त्याद्यभावाधिकरणम् ।

यदातिथ्याया यर्हिःस्तदुपसदा तदानीयेामीयस्येति यर्हिः-
साधारण्यविधिरेत्युक्तमेव त्रयाणामर्थेनोपपत्तिं यर्हिपि संस्काराः प्रोक्षणा-
दयो विद्यमाने, किन्ते प्रतिकर्मावतंतीया? उतातिथ्याकालकृता एषोप-
सत्स्यानीयोमीये च प्रमथ्यन्त इति, सन्देहे मध्यमाताभावाच्च प्रसङ्गो
नापि तन्त्रम्, आतिथ्याकालत्वेन विशेष्यवृत्त्यादिति प्राप्ते ब्रूमः सत्यं, न
तन्त्रता प्रसङ्गस्तु भवति, तन्त्रमध्यमाताभावेऽपि यर्हिर्द्वारा ये संस्कारा-
स्ते यदर्थं यर्हिष्ठपात् तदर्थं विज्ञायमाना यर्हिष्ठः साधारण्यत्वात् तेऽ-
पि सङ्गदेव कर्तव्या इत्ययमन्ते सति नान्तरीयक्रमातिथ्याकालेऽनुष्ठानम्
उपसदादेस्तदानीमप्राप्तत्वात्, न चेतावता आतिथ्याप्रागेऽप्यव्यन्ते
यर्हिष्ठोऽनपवृत्तत्वात्, तदर्थं त्याज्यं तेषां, सम्प्राप्तं भवेन कर्तव्याः ॥

आतिथ्यायां स्तरणमन्त्र
स्यादुत्पत्तिकरणम् ।

सू० देशपृथक्कान्मन्त्रेऽभ्यावर्त्तते ॥ २० ॥

तदेव वर्हिर्देवातिथ्यायै प्राग्वशे स्तीर्णे तत आनीयापरैणोत्तरवे-
दिमानीषोमीयार्थत्वेनास्तीर्यते, तदा किं “ऊर्णाप्रदसं त्वा स्तृणामी”ति
स्तरणमन्त्रः पूर्वं कृत एव प्रसज्यते? उतावर्त्तनीय? इति विचारे पूर्ववद्वर्हिः-
साधारण्यात्प्रसङ्गप्राप्तावुच्यते स्यादेवं यदि वर्हिर्देवं स्तरणं स्यात् तत्तु
“वर्हिषा वेदिं स्तृणाती”ति द्वितीयानिर्दिष्टत्वात्प्रयोजनवत्त्वाच्च वेदिदे-
शसंस्कारायै भिन्नौ चेह प्राग्वशोत्तरवेदिसमीपदेशौ, तेन तदर्थं स्तरणं
तदङ्गं च मन्त्रोऽप्यावर्त्तते, असत्यामावृत्तौ वेदिवैगुण्यादानीषोमीयहविषा-
मासादनं विगुणं स्यात्, भवतु वा वर्हिर्देवं स्तरणवर्हिष्यवस्तीर्णं हवींषि
साक्षादासादन्त इति तथाऽपि तदावृत्तेस्तदङ्गमन्त्रावृत्तिरन्यथा ह्यमन्त्रा-
स्तीर्णे वर्हिषि हवींष्यासादरेत् ॥

वर्हिषौ देशान्तरनयने सच
जनहरणमन्त्रयोरप्रयोगाधि-
करणम् ।

सू० सन्नहनहरणे तथेति चेत् ॥ २१ ॥

तदेव वर्हिः प्राग्वशे स्तीर्णे पुनः सन्नह्यात्तरवेदिसमीपे स्तीर्यते
प्रकृतौ सन्नहनमन्त्रः “पूषा ते यन्विं यद्वात्वि”ति तथा त्विति तथाऽऽ-
हरणमन्त्रः “वृहस्पतेर्मूढा हरामी”ति तौ किमस्मिन्सन्नहने हरणे च प्रयो-
क्तव्यौ नेति सदेवे सन्नहनहरणयोरावृत्तेर्मन्त्रयोरेष्यावृत्तिः पूर्ववत्, नैवं प्रकृतौ
हि जूनस्य वर्हिषो यद्विहारदेशप्रापणार्थं सन्नहनं हरणं च तदर्थोवेतौ
मन्त्रौ विहारदेशं प्रापितस्य वर्हिषो वेदिदेशप्रापणार्थमेतत्, अतोऽन्यकार्य-
त्वात्कार्यप्रयुक्तत्वाच्च मन्त्रयोर्नात्र प्रयोगः, यथा प्रकृतावेव गार्हपत्यादा-
हवनीयमानीयमाने वर्हिषि मन्त्रो न प्रयुज्यते तद्वत् ॥

इति श्रीशस्त्रदीपिकायां द्वादशाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥

अथ द्वादशाध्यायस्य द्वितीयः पाद आरभ्यते ॥

विहारानिर्दिष्टिकर्ममात्रा
यन्ताधिकरणम् ।

सू० विचारो लौकिकानामर्थं साध-
येत्प्रमुत्त्वान् ॥ १ ॥

किं गार्हपत्येऽग्निः लौकिकानां पार्वणस्यालोपाकृताः पचन-
प्रकाशादीनां, चक्षुरेऽडाशहोमहविःश्रपणादीनां च वैदिकानां सर्वपा-
मग्निकार्येषामङ्गम्? उत वैदिकानामेवे? ति सशये सामर्थ्यात्मका-
स्तिङ्गात् मास्यक्रप्रतिषेधदर्शनाच्च सर्वार्थतापाप्तावुच्यते “गार्हपत्ये
हव्योऽपि श्रपयति दक्षिणानावन्वाहार्यं पचति यदाहवनीये जुहोती”ति
प्रत्यक्षपचननिर्दिष्टेरेव प्रयोजनैर्निर्गमकादुक्ता न लिङ्गेन सर्वार्थता शक्या
कल्पयितुं, मास्यक्रप्रतिषेधस्तु वैदिकव्याश्रयण एवोपपन्नः, स्यालोपा-
कादयस्त्यौपासने विहिता न सामान्यविहितान् गार्हपत्यादीन् दृष्टुम्,
तस्माद् वैदिकानामेव विहारोऽङ्ग, पूर्वं बर्हिःसंस्काराणां साधारण्यासा-
धारण्ये विचारिते तत्पक्षद्वन्द्वनीनां लौकिकालौकिकसाधारण्यं विचा-
रितमिति सम्बन्धः ॥

सयनीयपशोः पशुपुरोडाशो
शस्त्रं कर्तव्यताऽधिकरणम् ।

सू० सयनीये द्विद्राविधानार्थत्वा-
त्पशुपुरोडाशो न स्यादन्येपा-
मेवमर्थत्वात् ॥ २ ॥

सयनीये पशवन्मीयोमीयात्पशोः खोदकप्राप्तः पशुपुरोडाशः कर्त-
व्यो नेति सशये न कर्तव्यः, स हि प्रकृतो द्विद्राविधानार्थः “सुरोडा-
वा एवर्हिं पशुर्वर्हिं वपामुत्विदति यद्वीहिमयः पुरोडाशो निरूप्यते अपि
द्विद्राया अच्छिद्रताया” इति सयनीयपशोः च सयनीयेरेव विधानात् द्विद्रा-
विधानं कृतं, तत्रापि हि श्रूयते “पशुसयनीय सयनीयोः पुरोडाशो निरु-
प्यन्ते अपिद्विद्राया अच्छिद्रताया” इति तस्मात्तेरेव कृतकार्यं, पुरोडाशो
निश्चलं । ननु पुरोडाशेन माध्यन्दिने सजने इति लिङ्गात्कर्तव्यः, एव
तर्हि विरुक्तोऽस्तु नैत्रमर्यादमात्रं द्विद्राविधानश्रवणं प्रत्यक्षविधिधातु
द्वयतासंस्कारार्थस्त्यमौ तस्मात्कर्तव्य एव लिङ्गं च पुरोडाशेन माध्य-
न्दिन इति न पात्रिक कल्पयितुं शक्यम् ॥

सवनीयपुरोडाशे हविष्कृदा
हानस्याभावाधिकरणम् ।

सू० हविष्कृत्सवनीयेषु न स्यात्प्र-
कृतौ यदि सर्वार्था पशुं प्रत्या-
हृता सा कुर्याद्विद्यमान-
त्वान् ॥ ३ ॥

प्रकृतौ पात्रप्रोक्षणानन्तरमवघातकालस्तस्मिन् काले हविष्कृदे-
हीति चिरवघ्नबाह्वयतीति हविष्कृदाहानस्तद्राज्यौपधसाञ्चाय्याना सर्व-
यामङ्गमिति कृत्वा चिन्त्यते तदा हि साचाप्यविकारे पशवपि पात्रप्रो-
क्षणानन्तरमस्ति हविष्कृदाहानम्, अतश्च सवनीयपश्वर्थेन तदीयपात्र-
प्रोक्षणानन्तरमाहृता हविष्कृतन्मध्यपातिना सवनीयपुरोडाशाना प्रसङ्ग-
सिद्धेर्न पृथगाहृतव्येति सिद्धमेवात्तरविवक्षया प्राप्यते ॥

तृतीयसत्रे हविष्कृदाहानस्या
पुनरावृत्त्याधिकरणम् ।

सू० पशौ तु संस्कृते विधानात्ता-
र्तीयसवनिकेषु स्यात्सौम्या-
श्विनयोश्चाप्युक्तत्वात् ॥ ४ ॥

सन्ति तृतीयसवने सवनीयाः पुरोडाशाः सौम्यश्चहराश्विनश्च
द्विरुपाल इति, ते च सवनीये पशौ^१ पक्के क्रियन्ते तेषु किं हविष्कृदाहृ-
तव्या? उत पाशुक्येव च प्रसज्यत? इति सशयं हविष्कृत्समाप्यया हवि-
ष्करणमेव तस्याः कार्यम्, अतः पक्के पशौ तदर्थो हविष्कृतकार्यत्वादप-
वृत्तेति ततः परेषु पुनराहृतव्येति प्राप्ते भ्रमः साक्षाप्यकरणे तदाहानकार्यं
सामर्थ्यात् क्षेत्रलं हविष्करणमेव मुख्यत्वात् हविष्करणेन समाख्यायते,
तेनाहृता सती प्रागुत्थानविधानाच्चात्त्यातुमर्हति, प्रकृतौ च पञ्चीसयाज्ञेभ्यः
पश्चात्पव्युत्थानं विहितमिति सवनीये पशवापञ्चीसयाज्ञेभ्यः सन्निहि-
तेति तत्कालवार्तना तार्तीयसवनिकानां न भेदेनाहृतव्येति ॥

निशि यज्ञे प्रत्याख्यात
न्प्रयोगाधिकरणम् ।

सू० निशि यज्ञे प्राकृतस्याप्रवृत्तिः
प्रत्यक्षशिष्टत्वात् ॥ ५ ॥

१ प्रत्याहतेति पा ।

२ सौम्याश्विनयोश्चाप्युक्तार्थत्वादिनि पा ।

३ सवनीये पशवापवृत्ते इति पुस्तकान्तर पाठो युक्तः ।

काम्यास्त्रिष्टिषु श्रूयते “अन्ये रक्षोघ्ने युरोडाद्यमटारूपाल निर-
पेद्यो रक्षोघ्नो विभिन्नादि”ति तत्राप्यवचनम् “अमावास्याया निशि यजे-
ते”ति तस्मिन्निशि यजे चिन्त्यते किं पृथक् तन्त्र कर्तव्यम्? उत दार्शिक-
मेव तन्त्र प्रसज्यते? इति, तत्रामावास्याया निशीति सामानाधिकर-
ण्यात्कालवचनो ऽमावास्या-शब्दो न कर्मवचनः काले चानपेक्षः प्रवर्तते,
कर्मणि तु कालापेक्षा वृत्तिरतोऽपि कालवचनः, तेन वाक्यान्तावत्तमा-
वास्याकर्मणामुपस्थानं, नाऽपि प्रकरणात् तदभावात्, अतो नालोक्य द्रव्यं
विधीयमाना निशीदिस्तत्तन्त्रोपजीवनासम्भवात् स्वाङ्गपुक्तेषु निशि कर्त-
व्यतया विधीयते इति नास्ति प्रसङ्ग इति प्राप्ते द्रुमः । यद्यापि वा त्या-
ग्नकरणेन वा नोपस्थानं तथाऽपि यस्मिन्काले विधीयते स तावद्विषयेन
प्रवृत्तामावास्यातन्त्रं भव तेन तत्र विधीयमानेदिस्तत्तन्त्रमध्यविहिता
भवति, अवश्यं चार्थस्वभावाद्यगतमप्रमावास्यातन्त्रमालोच्यैव निशीदि-
विधानाद्या, अन्यथा ऽग्निप्रणयनग्रते।पायनादिकमपि विद्वद्भात्, तज्वा-
यस्य प्रणीतानामग्नीनां पुनः प्रणयनासम्भवात्, उपेतस्य च व्रतस्यानुत्प-
ष्टस्य पुनरुपेतुमशक्यत्वात्, तस्मादालोच्यैव द्रव्यतन्त्रं विधीयमानेष्टि-
पतत उपजीवितुमशक्यमिध्यावर्हिः सामिधेय्यादि तन्मात्रं स्वयं प्रमुद्गते
अन्यत्तु दार्शिकमेवोपजीवतीति, विद्वत्पुनराणितु सौम्यादीनि पौर्णमास्य-
मावास्यायोर्विधीयमानान्यपि न प्रवृत्ततन्त्रायां प्रवृत्तौ विधीयन्ते, प्रागेव
प्रवृत्त्यारम्भात्तदनुष्ठानसम्भवात्, इयन्तु निशाया विधीयमाना तन्त्र
मध्यपातिनी प्रसङ्गमुपजीवतीति वैयर्थ्यम् ॥

विक्रतिप्यप्यारम्भणीया
मुष्ठानाधिकरणम् ।

सू० आरम्भणीयाविक्रतौ न स्यात् प्र-
कृतिकालमध्यत्वात्कृता पुनस्तद-
र्थेन ॥ ६ ॥

सौम्याद्विषु आरम्भणीया स्याद वेति सन्देहे, न स्यादिति द्रुमः
प्रवृत्तौ हि सन्देहेय कर्तव्या न प्रतिषेधोपापवर्तनीयेत्युक्तं नयमे, यदि च
सहस्रतया ऽनया संसृतः पुरुषो यावज्जीव्यं मस्कृता भवति ततो ऽस्याः

सकृत्करणं युक्तम्, अपवृत्ते तु तत्संस्कारे पुनः पुनस्तत्सिद्ध्यर्थमनुष्ठातव्या
स्यात् तेन प्रकृत्यर्थकृत एव संस्कारो ऽनपवृत्तः प्रसङ्गेन विवृतीनामुप-
रोतीति न तास्वारम्भणीया कर्तव्या । उच्यते न संस्कारावस्यानात्प्रक-
तावनावृत्तिः किं त्वारम्भक्यात्, आद्या हि कर्तुः प्रवृत्तिरारम्भः, स चैकस्य
क्रतोरेक एवातस्तदपवर्गे ऽपवृत्त्यन्त एव तदर्थः संस्कारः कार्यविरोधित्वाद्-
र्मस्य पुनः पुनः प्रयोगे हि प्रयोगा एव भिद्यन्ते न क्रत्यारम्भः, क्रत्या-
रम्भाङ्गं चान्वारम्भणीया दशपूर्णमासशब्दस्य क्रतुवचनत्वात्, तस्माच्च पुनः
पुनः प्रयोगे चारम्भणीया विवृतिषु त्वारम्भवेदाज्जोदकप्राप्ताऽऽरम्भणीया
कर्तव्येवारम्भवेलायाम् ॥

प्रधानानां धर्मविरोधे य-
द्वानां धर्मानुष्ठानाधिकरणम् ।

सू० विप्रतिपिद्धधर्माणां समवाये भू-
यसां स्यात्सधर्मत्वम् ॥ ७ ॥

यश्चदशरात्रे ऽग्निष्टुतमयममहस्तत्रैकादशानिष्टुतुर्मा नामधेयेन प्रा-
प्यन्ते, तेनानेयो तत्र सुब्रह्मण्या ततो ज्योतिर्गौरायुरिति च्यवः तत्र
ज्योतिरादिनामधेयैरेकादशज्योतिरादिधर्मप्राप्तिः तेन तेष्वेन्द्री सुब्रह्मण्या
परिशिष्टान्येकादशहानि द्वादशाहिकानि तेष्वप्येन्द्रोऽथ इह षोड-
शप्राप्तैन्द्रीधर्मकाणामेकादशानामहामप्राप्ताऽग्नेयोधर्मकस्य चाग्निष्टुतो
विरोधे चिन्त्यते, । यद्वा नाम्नामेव ज्योतिरादीनामग्निष्टुतश्च मिथ-
श्चिन्ता, तत्रापसत्कालसुब्रह्मण्यायां तन्वभूतायां किमनियमः ? उक्तानेयो
याज्ञा ? अथैन्द्री ? ति, तत्रानियमे मुप्यत्वाद्वाऽग्निष्टुतुर्मानुपदे प्राप्ते
भूयसां साधर्म्याय ऐन्द्रीति सिद्धान्तितम् । न त्विह सु ब्रह्मण्योदाहरणं युक्तं
यचान्यायेनान्यस्योपकारसिद्धिस्तत्र प्रसङ्गः, न चान्येया सुब्रह्मण्या इन्द्रः
संस्कृतो भवति ऐन्द्रीया वा ऽग्निः, अत एव न तन्वता, तेनोभाषपि भेदे-
नाह्यातप्याधित्यनुदाहरणं, काम्यास्विष्टिषु श्रूयते “यान्ये दात्रे पुरोडा-
शमष्टाकपालं निर्वपेदिन्द्राय प्रदात्रे पुरोडाशमेकादशरूपालं दधिमधु-
घृतमापो धानास्तत्सकृष्टं प्राजापत्यं पशुकाम इति, तदिमानि सप्तह-
र्योपि चान्येयमेन्द्रं प्राजापत्यानि पञ्चेति तत्रानेयं प्राजापत्यानि पञ्चेति
तत्रानेयं प्राजापत्याश्च धाना चान्येयविकारत्वादुभययाऽप्यविरुद्धाः ।

यस्यैन्द्रपुरोडाशो यच्च प्राजापत्य दधि तयोरैन्द्रानसावाय्यविकारत्वाद-
मावास्याधर्मापेक्षा, मधुघृताणां तु उपाशुपाञ्चविकारत्वात्पौर्णमासिकधर्मा-
पेक्षा, मधूदकयोर्वाज्यविकारत्वमष्टमे सिद्धं, घृतस्य त्वमन्दिग्धमेव, तदेतेषु
सप्तसु दातेषु सह प्रकान्तेषु पौर्णमासीविकाराणां वार्जघ्रावाज्यभाग-
मन्त्रौ प्राप्ता, दर्शविकारयोस्तु द्वयोर्वृधन्वन्तौ, न चान्यतराभ्यां कृतावा-
ज्यभागौ पुनर्मन्त्रार्थमावर्त्तनीयौ, तदिह किममात्रास्यामन्त्राभ्यामाज्य-
भागौ कर्तव्यौ ताभ्यामेव च प्रसङ्गसिद्धकार्णत्वात्पौर्णमासिकौ मन्त्रौ निश्-
चिते, अथ वा विपर्यय इति सदेहे अनियमः, मुख्यत्वाद्वा ऐन्द्रधोस्तदु-
र्मानुदहे प्राप्ते दूम. भूयसा मध्वादीनां धर्मो वार्जघ्रावनुयहीतव्यो
यद्यपि मुख्यधर्मः प्रथममवगम्यते तथाऽपि पश्चाद्वयोऽनुयहमालोच्य
वाध्यते, सोऽयं प्राप्तबाधः, तस्मात्पौर्णमासिकौ धर्मावनुयहीतव्यौ ॥

तुल्यसहज्यानां धर्मसि
रूपे प्रथमस्यैव धर्मानुष्ठाना
धिकार्यम् ।

सू० मुख्यं वा पूर्वोच्चेदनाल्लोक-
वत् ॥ ८ ॥

यत्र समसख्यानां धर्मविप्रतिषेधः तत्र कस्य स्वधर्मलाभः कस्य
वा ऽन्यधर्मोपजीवनमिति चिन्तायामनियमप्राप्तौ मुख्यस्य स्वाधर्म्यमि-
त्याह तस्य हि धर्मो ऽसञ्जातविरोधावस्थायो नियममवगम्यते अथन्यस्य
तु तद्विस्तृतत्वाच्च धर्मं सयहीतु शक्यते, न चानावयतस्य त्यागे अनव-
गतसयदेव किञ्चित्कारणं भूयस्त्व प्रधानधर्मस्य वाऽस्ति, तस्मादत्र मुख्य-
स्य स्वाधर्म्यमिति किमिहोदाहरणम् अध्वरकल्याया श्रूयते “आग्नायेण्यथ
वृादशकपालं निर्यपेदयराष्ट्रे सरस्यतीराज्यस्य यजेते”ति तत्राग्नायेण्यथ-
स्योपधद्रव्यकल्याद् द्विदशत्यस्ववृादशकपालत्यैन्द्रान्नविकारत्वाद्वाशि-
क तन्वम्, आज्यस्य तूपाशुपाञ्चविकारत्वात्पौर्णमासधर्मापेक्षा, तत्र दूयंश-
दाज्यभागमन्त्रयोर्विरोधे मुख्यधर्मत्वात् वृधन्वन्तौ यहीतव्यौ, वेदाधिरू-
रणस्य त्यक्तीयमतत्वेनोपन्यासादन्याप्यत्वाच्च परमतमेव न श्रुत्यर्थगुण्ये
सम्भवति भूयोऽप्येगुण्य प्रयोगवचनः समते, अवगतमपि हि कारणान्तरवशा
द्वाध्यत एव यद्योपरितनाधिकरणे मुख्यमपि दीक्षणीयाधर्मस्य धापित्या

प्रधानधर्मत्वत्रलेन सुत्याकाल एवानुयहीष्यते, तथा भूयस्त्वेनापि तस्माद् द्वे एवाधिकरणे ॥

अङ्गगुणविरोधे प्रधानगुणस्यैव प्रायस्याधिकरणम् ।

सू० अङ्गगुणविरोधे च तादर्थ्यात् ॥ ८ ॥

“दीक्षणीयायाः सोमस्य च य इष्टा पशुना सोमिने”त्यादिना वचनेन पूर्वकालस्य प्राप्ते सत्येकादिदीक्षा पक्षे द्वयोः कालासम्भवात्कस्य कालोऽनुयाह्य इति विचारे अनियमे मुख्यत्वाद्वा दीक्षणीयाधर्मोऽनुयहे प्राप्ते प्रधानधर्मत्वात्सुत्याकालानुयहः सर्वाणि सङ्गानि तदङ्गानि च प्रधानसाद्रूप्याय क्रियन्ते, न च साक्षात्साद्रूप्यसम्भवे परम्परामाश्रयति, तस्मात्प्रधानकालानुयहोऽयं प्राप्तबाधचिन्ताऽपीयं विप्रतिषिद्धधर्मसमवायप्रसङ्गात् इह कृता ॥

परिधौ परिधिपूर्वोभयधर्मा नुष्ठानाधिकरणम् ।

सू० परिधिर्ह्यर्थत्वादुभयधर्मा स्यात् ॥ १० ॥

परिधौ पशुं नियुञ्जतीति परिधानं यूपकार्यं च कर्तव्यं परिधिः परिधिधर्मात् संमार्जनादीन् यूपधर्माश्च परिध्याणादीन्स्तभेतेति प्राक्सूत्रमेतत् ॥

परिधौ विरोधिपूर्वधर्मा नुष्ठानाधिकरणम् ।

सू० यौप्यस्तु विरोधे न स्यान्मुख्यानन्तयात् ॥ ११ ॥

विहृदेषु धर्मेषु हि यूपधर्माः कर्तव्याः परिधिधर्मा वेति संग्रहे यूपस्य हविषा पशुना साक्षात्सम्बन्धात्प्रधानप्रत्यासत्तिः, परिधेस्तु हविषाघाराग्निसंस्कारार्थत्वाद्विप्रकर्षः तेन यूपधर्मानुयहः पूर्ववत् प्रधानप्रत्यासत्तेरिति प्राप्ते द्वयः परिधेः सती नियोजने विधानादपरित्यक्तस्य धर्मो परिधौ नियुञ्जतीति नियोजनमात्रं सच वाचनिकं, तत्प्रयुक्तास्तु तदण्यत्रिधर्माश्चादकेन प्राशुवन्तः परिधित्वानुपमर्द्वेन भवितुमर्हन्ति, सत्यामपि च प्रत्यासत्तावङ्गधर्मत्वमुभयोरविशिष्टं, तस्माद्विरोधे परिधिधर्माः कर्तव्याः ॥

सवनीयपशुपुरोडाशयोः पशो
रेव तन्निन्दने पाशुस्तन्वस्येवा
दानाधिकरणम् ।

सू० पशुसवनीयेषु विकल्पः स्या-
दैकतश्चेदुभयोरश्रुतिभूतत्वा-
त् ॥ १२ ॥

सवनीयः पशुः प्रातः सवने प्रारभ्यते तृतीयसवने समाप्यते वपया
प्रातः सवने प्रवरन्ति पुरोडाशेन माध्यन्दिने ऋग्वैस्तृतीयसवने इति सध-
नीयाः पुरोडाशाः प्रतिसवनं विहिताः अनुसवनं सवनीयाः पुरोडाशाः
निरूप्यन्त इति माध्यन्दिनीयानां तार्तीयसवनिकानां च पुरोडाशानां
तन्त्रमध्यपातादसन्दिग्धं प्रसङ्गित्वं प्रातःसवनिकानां पशोश्च मियशित्वा
किं पुरोडाशास्तन्त्रिणः पशुः प्रसङ्गी चयञ्च तन्त्री ते प्रसङ्गिनः पशुरेव
तन्त्री विपरीतं वेति यस्य पूर्वमुपक्रमो यस्य वा पूर्वं समाप्तिस्त
तन्त्री इतरस्तु प्रसङ्गी, तच्चेह फल्य पूर्वमुपक्रम इति विशेषो नावग-
म्यते । ननु समाप्तार्वास्ति विशेषः पशोस्तृतीयसवने समानेः स एव
तन्त्री स्यात् प्रातःसवनिकाः पुरोडाशा हि प्रातःसवने समाप्यन्ते
अतस्ते प्रसङ्गिनः, मैवन्तेऽपि तृतीयसवने समाप्यन्ते आग्निमास्तादूर्ध्व-
मनूयाजैश्चरन्तीति पुरोडाशिकानूयाजोत्कर्षविधिरस्त्विति मन्यते,
तस्माद्विशेषः उच्यते पशुरेव तन्त्री तत्र ह्यग्निमद्या होतारमवृणीतायं
यजमान इत्यादि मूक्तवाक्येण मैवाग्रहणकर्तृका ऽग्नीषोमीयात्यशोश्वा-
दकेन प्रातः पुनर्ग्निमद्या होतारमवृणीतायं सुतासुतीयजमान इत्या-
दिरूपेण चिह्नः प्रत्यक्षेण सवनीयपशौ पठ्यते सोऽयमनर्थकः पुरो-
डाशानां तन्त्रित्वे स्थातुं हि तेषामयमङ्गानामपि मैवाग्रहणस्तेषामस्ति
येनायमुच्येत । चिह्नत्वे तु नित्यवद्वचनानर्थक्यं, तस्मादनेन पशुविशेषिका-
ङ्गम्यानेन पशुरेव तन्त्रीति निश्चीयते । किं च आग्निमास्तादूर्ध्वमनूयाजै-
श्चरन्तीत्यपमपि शाशुकानामेवानुपादानामुत्कर्षस्तेषां ऋग्वैस्तृतीयस-
वने इत्यङ्गप्रचारोत्कर्षादेव तृतीयसवनसम्बन्धो प्राप्ते प्रदेशविशेषमात्रं
सुप्तेन विधीयते पुरोडाशानां त्वनुसवनं निरूप्यते इति सवनप्रातः-
सवनसमाप्त्यवगमात्तद्विरोधेनायुक्तं तदीयानूयाजोत्कर्षविधानं, तस्माद्वी-
दाकालत्वात्यशोस्तन्त्रिता, तन्मध्यपातान् पुरोडाशाः प्रसङ्गिनः ॥

समानतन्त्रयोः प्रकृतिविकृत्यो
विंशतितन्त्रानुष्ठानाधिकरणम् ।

सू० अपूर्वं च विकृतौ समानत-
न्त्रा चेदनित्यत्वादनर्थकं हि
स्यात् ॥ १३ ॥

प्रकृतिर्वावज्जीवं पर्वणि पर्वणि प्रयुज्यते विकृतयोऽपि कामेन निमि-
त्तेन वा पर्वण्येवापतन्ति तत्र प्रकृतिविकृत्योस्तन्त्रेण प्रयोगं कृत्वा चिन्त्यते
विरुद्धेषु धर्मेषु रासोऽग्री सामिधेनीत्यादिषु कस्य धर्मः प्रयुज्यते कस्य
प्रसङ्गित्वमिति संशये प्रकृतेः पूर्वं प्रवृत्तत्वात्सैव तन्त्रिणीति प्राप्ते ब्रूमः
यद्यपि तावत्पूर्वं प्रवृत्ता प्रकृतिः स्यात् । तथाऽपि वैकृतमेवानुष्ठेयम् इत-
रथा सर्वदेव प्राकृतानां प्रयोगाद्वैकृता विशेषविधयोऽनर्थका भवेयुः । न च
पूर्वं प्रवृत्ता प्रकृतिः न ह्ययमेको यावज्जीविकः प्रयोगः पर्वणि पर्वणि
भिदाः प्रयोगाः प्रक्रम्यन्ते उपयुज्यन्ते च, तस्मात्कामेन निमित्तेन चा-
पतन्ती विकृतिरेवैतसर्गिको नित्यविक्रीयां बाधित्वा निविशत इति
वैकृतमेव तन्त्र प्रकृतौ प्रसज्यत इति ॥

आययणे प्रसूनवर्हिणामे-
व प्रवृत्ताधिकरणम् ।

सू० अधिकस्य गुणः साधारणे ऽवि-
रोधात्कांक्षभोजिवदमुख्येऽपि ॥
१४ ॥

आययणेऽस्मामेन्द्रागतवैश्वदेवद्यावापृथिव्यानि हवींषि तत्र द्यावा-
पृथिव्यस्य वैश्वदेविकद्यावापृथिव्यविकारत्वात्प्रसूनं बर्हिः प्राप्तम् ऐन्द्रा-
ग्नादेस्तु प्रसूनमप्रसूनं वा बर्हिर्मात्रं तत्र समानतन्त्रेषु किं प्रसूनमप्रसूनं
वोपादेयम् ? उत प्रसूनमेवेति संशये मुख्यत्वाद्बुधस्त्वाच्चानियम एव युक्तः
नैवं न ह्यनियमो नाम किञ्चिदङ्गं यदनुद्ध्येत बर्हिर्मात्रं स्वङ्गं तच्च
प्रसूनोपादानेऽप्यविरुद्धमिति न कस्यचिद्वैगुण्यम्, अनियमे तु द्यावापृथि-
व्यस्य वैगुण्यं स्यात्, न चावैगुण्यसम्भवे तदुक्तं तस्मात्प्रसूनमेव स्यात् ॥

द्यावापृथिव्यादीनां सर्व-
पात्रेय तन्त्रित्वाधिकरणम् ।

सू० तत्प्रवृत्त्या तु तन्त्रि-नियमः स्याद्यथा
पाशुकं सूक्तवाकेन ॥ १५ ॥

एवं तद्भजेनैव द्वावापृथिव्यतन्त्रलिङ्गभूतेन बार्हपा सर्वमेवेदं
द्वावापृथिवीयं तन्त्रम्, ऐन्द्रानादेस्तु तदेव तन्त्रं प्रसज्यते, अतो विरुद्धेष्वपि
धर्मेषु द्वावापृथिवीय एव स्यात्, मैवं न ह्येतद्वैकान्तिकं द्वावापृथिवीय-
तन्त्रलिङ्ग साधारणमिदमविरोधात्संगृहीतं, न त्वनेन द्वावापृथिव्य तन्त्रं
नियन्तु शक्यं तस्मात्सर्वं तन्त्रिख इति विरुद्धेषु धर्मेषु ऐन्द्रानादिधर्मः
कर्त्तव्यो मुख्यभूयस्त्वाध्याम् ॥

इति शास्त्रदीपिकायां द्वादशाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

अथ द्वादशाध्यायस्य तृतीयः पादः आरभ्यते ॥

अदराचे कस्त्ववदहताया सूर्य विश्वजिति वत्सस्त्वङ्नामधेयादित-
ससोः समुच्चयाधिकरणम् । रथा तन्त्रभूयस्त्वादितं स्यात् ॥ १ ॥

अदराचे विश्वजित्प्रथममहः ततोऽभिप्लवः पृष्ठहस्ततोऽभिजित्
तत्र विश्वजिति नामधेयेनैकादिकविश्वजिदुर्माऽवभृयादुदेत्य वत्सस्त्वङ्
परिधत्ते इति वत्सस्त्वङ्कार्यः इत्येयु तु ज्योतिष्योमादहत वासः तत्र द्वयोः
परिधानार्थत्वात्महाव्रततायादिवच्च वासासि विश्वं भवति इत्यादि वासे-
यहुत्वादर्शनादसति समुच्चये भूयोधर्मत्वादहतानुवहः ॥ ऐकाधिकरण्य-
वादिमते तु सूत्रान्यथाकारणं भाष्यकारेण दर्शितं, सिद्धान्तस्तु सत्यं, न
दृष्टं वासेयहुत्वं तथाऽपि कौपीनाच्छादने वत्सस्त्ववेऽयेनायत्त्वादुपरि
वासः कार्यं ऽसौ विधीयते, तथापि परिदधातीति प्रयोगात्कमलं परि-
धत्त इतिवत् अहततनु कौपीनाच्छादने योग्यन्तवैव विधीयत इति द्वयो-
रपि भिन्नकार्यत्वात्समुच्चयः ॥

अनुनिर्वाण्यापुरोडाशानां
पुरोडाशस्यैव तन्त्रित्वाधि-
क्यम् ।

सूर्य अनुनिर्वाण्येषु भूयस्त्वेन तन्त्र-
नियमः स्यात् ॥ २ ॥

अग्नीषोमीयस्य षण्णुरोडाशमष्टौ देवसुवा हव्येष्वनुनिर्धयतीत्य-
त्रानुनिर्वाण्याणां स्वाधर्म्यं पुरोडाशस्य प्रसङ्गित्य विपरीतं चेति मशये

भूयस्त्वादनुनिर्वाण्याणामिति प्राप्ते उच्यते न हि तेषां सह चेदनानापि
सहोपक्रमः किं तु पशुपुरोडाशतन्त्रे प्रकान्ते अनुनिर्वाण्याणां तन्त्रमध्ये
विधानाद्विस्पष्टं प्रसङ्गित्वमितरस्य च तन्त्रित्वं, तन्त्रधर्मश्च प्रसङ्गिभिरप-
त्रोधर्मीय इति पशुपुरोडाशस्य स्वाधर्म्यम् । ये तु सर्वेष्वपि तन्त्रिषु
विप्रतिषिद्धविषये मुख्यस्यैव स्वाधर्म्यं न भूयसामित्येकाधिकरण्यमाश्रित्य
घटन्ति तेषां प्रसङ्गिभ्योऽनुनिर्वाण्येभ्योमुपश्लेषस्त्वं विस्पष्टमित्याधिरू-
रणमिदमनयकं स्यात्, ऐकाधिकरण्यमेव विस्पष्टीकृतुमिदमधिकरण्य-
मिति तु लज्जाशून्यानां वैयात्यभाषितम् । किं च विप्रतिषिद्धधर्माणां सम-
वाये भूयसां साधर्म्यं मुख्यं वा स्वधर्मति सामान्येनोक्तत्वा अनुनिर्वाण्ये-
ष्विति विशेषमुपादाय तद्विषये भूयोभ्योऽपि मुख्यप्रश्लेषस्त्वमित्यभिधा-
नात् तत्र भूयसामेव स्वधर्मस्य मुख्यस्वाधर्म्यन्तु समसंख्याविषयमित्य-
धिकरणभेदः एव स्पष्टीभवति नैकाधिकरण्यमित्यास्तां तावत् ॥

दृष्टद्वारभेदात् भिन्नोपकार-
काणां गुणानां समुच्चयधिकर-
णम् ।

सू० एककर्मेणि शिष्टत्वाङ्गुणानां
मवकर्म स्यात् ॥ ३ ॥

दशंपूर्णमासयोराघातो प्रकृत्य भूयते “ऊर्ध्वमाघारयति चतुर्माघा-
रयति संततमाघारयती”त्यादि, तत्रेष्टुत्यादीनां विकल्पसमुच्चयविन्ता-
यामेकार्थत्वाद्विकल्पप्राप्तेः सर्वेषां सह संभवात्समुच्चयः ॥

प्रयोगत्रये गुणानां विकल्पा-
धिकरणम् ।

सू० एकार्यास्तु विकल्पेऽन्वसमुच्चये
द्यादृतिः स्यात्प्रधानस्य ॥ ४ ॥

ग्रीहिभिर्पत्रेण यवैर्पत्रेतेत्यादिष्वपि सर्वाङ्गोपसंहारिप्रयोगयचना-
नुषङ्गायाद्वैयर्थ्यानिदानविकल्पपरिहाराय च समुच्चयः स्यात्सम्भवति च
ज्योतिष्टोमयद्वयममाश्रित्य समुच्चयमपादनं मिदेषां रज्यतामिति प्राप्ते
युमः एकार्यानामेकस्मिन्पकारेऽन्योन्यान्पेक्षया श्रिनियुक्तानां विकल्पः
स्यात्, ज्योतिष्टोमो हि द्रव्यदेवतासंयोगानामदृष्टायां नामपरापविधाना-
त्प्रकरणेन युगपद्वृत्तात्संयमस्यादनाय युक्तं यदध्यस्यते, ग्रीहिपयो म
द्व्याभ्यां वाक्याभ्यामन्योन्यानिर्पेक्षौ यागद्रव्यपुरोडाशपठतितया त्रिधी-

यमानौ तद्द्वारेण प्रयोगवचनो यद्गुणं पर्यायेणैव यद्वाति न युगपत् यद्गु-
लात्प्रधानाभ्यासः स्यात् ज्योतिष्प्रामथत्, मिश्रत्वमपि निरपेक्षविधानाद-
युक्तमेव समुच्चित्य यजताऽपि वाक्यद्वयमपि बाधितं स्यात्, द्वाभ्यामपि
वाक्याभ्यां द्वयोरपि निरपेक्षयोः प्रकृतित्वेन विधानात्तद्वलेन द्रव्यान्तरनि-
वृत्तिप्रतीतिः, तस्माद्विकल्पः, ततो ब्राह्मिप्रयोगे तैरेव कार्यसिद्धेर्यवानाम
नुपादानं, यथा पाशुकरह्ने कार्यसिद्धेः पौरोडाशिकानाम् । ननु चान्यार्थ-
नान्यस्य कार्यसिद्धिः प्रसङ्गः साधारणभवेत्तन्त्र परार्थं स्वप्रयोगजः । एवमत्र
प्रसङ्गः स्याद्विद्यमाने स्वके विधा"विति वचनादत्र तु द्वयोरप्याग्नेयार्थ-
त्ववर्त्तितं प्रसङ्गस्य सत्यमेतावान्विशेषः तथाऽप्यन्येन कार्यसिद्धेरन्य-
निवृत्तिरित्येतावता सामान्येनात्र सङ्गतिः ॥

वैगुण्यसमाधानार्थानां प्रायश्चित्तं सू० प्रायश्चित्तेषु चैकार्थान्वित्य-
नात्मा द्विकर्माधिकरणम् ।

अत्रेनाभिसंयोगस्तस्मात्सर्वेषु
निर्धानः ॥ ५ ॥

यानि प्रायश्चित्तानि कर्मवैगुण्ये निमित्ते विधीयन्ते यथा "यदुक्तो
यत्र चातिमियात् शूः स्वादेति गार्हपत्ये जुहुयात् योऽमावास्या पौर्ण-
मासी वाऽतिपातयेदन्नये पथि कृते पुरोडाशमष्टाकपात निर्वपेन्नोऽमा-
वास्या पौर्णमासी वाऽतिपातयेद्वैश्वानरं द्वादशकपाल निर्वपेद्वित्यादीनि
वैगुण्यसमाधत्स्याया विधानात् समाधानार्थानि यान्येकस्मिन्वैगुण्ये वि-
धीयन्ते पथिद्वैश्वानरादीनि तेषां विकल्पसमुच्चयचिन्तायामदृष्टा-
येत्यात्समुच्चयप्राप्तायेकैरेव वाक्येन वैगुण्यसमाधानाय निरपेक्षविधाना-
द्विकल्पः ॥

वैमित्तिकप्रायश्चित्तानां समु-
च्चयधिकरणम् ।

सू० समुच्चयस्त्वदोषनिर्घातार्थेषु ॥ ६ ॥

यानि पुनर्न दोषनिर्घातार्थानि निमित्ते कर्माङ्गानि भिन्ने जुहो-
तीत्यादीनि तेषां प्रयाजादीनामिवापरायविधानात्समुच्चय इति प्रत्यु-
दाहरणमात्रमेतत् ॥

कर्मकाले नान्धाये ध्निम-
न्त्राणां प्रयोगाधिकरणम् ।

सू० मन्त्राणां कर्मसंयोगे स्वधर्मेण
प्रयोगः स्यादुर्मस्य तन्निमित्तत्वात् ॥

७ ॥

पर्वणि नाध्येतव्यमित्यादयो ये मन्त्राणामध्ययनकाले स्वध-
र्मास्ते कर्मकालेऽपि स्युर्न वेति संगये मन्त्रप्रयोगार्थत्वात्कर्मकालेऽपि प्रयो-
गात्तत्रापि स्युः, नैव प्रकरणादेते धर्मोः स्वाध्यायविधिर्विहितस्य ग्रह-
णार्थस्याध्ययनस्याविप्रसमाप्त्युपकारेणाद्भुताः कः प्रसङ्गो यत्कर्मणि धर्मो-
दरः पूर्वपक्षे विधीयमानानां धर्माणां मन्त्रप्रयोगार्थत्वेन कर्मकालेऽपि
प्राप्तेस्तद्विधयः स्याध्यायप्रमयवर्तिन एव प्रसङ्गात्कर्मकालेऽप्युपकुर्वन्ति,
सिद्धान्ते तु नेत्येवं विधयः प्रसङ्गात्प्रसङ्गविचारात्सङ्गतिः ॥

कर्मणि प्रवचनस्थरेण
मन्त्रोच्चारणाधिकरणम् ।

सू० भाषास्वरोपदेशादैरवत् प्रवचन-
प्रतिषेधः स्यात् ॥ ८ ॥

ये मन्त्राः समावाये स्वरान्तरेण समावातां ब्राह्मणे च मन्त्राः
स्वरान्तरेणोपात्तास्ते मन्त्रा किं समावायसिद्धेन स्वरेण प्रयोक्तव्याः उत
ब्राह्मणस्वरेण ॥ इति संगये वाचनिकत्वाद्ब्राह्मणस्वरस्य तेनैव प्रयोगः, नैव ये
तावत्लिङ्गविनियुक्ता मन्त्रास्तेषां ब्राह्मणस्य गुणार्थवादपरिसंख्यार्थत्वाच्च
मन्त्रस्वरूपे तत्स्वरे वा व्यापारो, येऽपि वचनविनियोज्यास्तेष्वपि मन्त्र-
विनियोगपरं वचनं न तत्स्वरविनियोगे व्यापियते, स्वरान्तरोपादानं तु
ब्राह्मणे प्रवृत्तस्य स्वरस्याविच्छेदायं तस्मादात्मीयेनैव स्वरेण कर्मण्यपि
प्रयोगः ॥

भाषिकोपदिष्टानां भाषिक-
स्वरेणोच्चारणाधिकरणम् ।

सू० तन्ध्यायत्वादहृष्टेऽप्येवम् ॥ ९ ॥

ये पुनर्मन्त्रसमावाये नाधीता ब्राह्मणोत्पन्ना मन्त्रास्तेष्वपि ब्राह्म-
णस्य मन्त्रस्वरूपविनियोगपरत्वाच्च स्वरपरत्वम् अतो न ब्राह्मणस्वरेण
प्रयोक्तव्याः, नैवम्, असत्यपि स्वरविनियोगे मन्त्रस्य विनियुक्तस्य यथा

विज्ञातद्वयस्य प्रयोगास्य च द्वास्वप्नस्वरातिरेकेण स्वरांतरानवयमाते-
नैव स्वरेण प्रयोगः ॥

पदार्थैकराजमन्त्राणां ॥
तानन्तरमेव पदाबन्धुपदाना-
धिकरणम् ।

सू० मन्त्राणां करणार्थत्वान्मन्त्रान्तेन
कर्मादिसन्निपातः स्यात्सर्वेषु
वचनार्थत्वात् ॥ १० ॥

करणयन्त्रेण किं मन्त्रमध्ये मन्त्रान्ते ततोऽपि वा क्रियन्तवित्थानं
स्थित्वा समवेताभिधायि पदानन्तर वा कर्मप्रयोगः किं वा सर्वमन्त्रा-
न्तेऽनन्तरमेवेति संशये अनियमः समवेताभिधायिनो वा स्मरणस्य सज्जा-
तत्वादनन्तरमेवेति प्राप्ते ग्रहः सकलस्य मन्त्रस्य ध्वनियुक्तत्वात्सक-
लेन सम्पादितं स्मरणं कर्तारुहम्, अतः सकलमन्त्रसमाप्तौ तज्जनितं स्मरणं
यावद्वेद्यं न प्रकटं तत्तदेव प्रयोगः कर्तव्यः, तेन मन्त्रान्तस्य कर्मादेः
सन्निपातः ॥

द्वयोर्धराणां पूर्वमन्त्रा-
न्ते कर्मसंविशताधिकरणम् ।

सू० सन्ततवचनाद्वारायामादिसंयो-
गः ॥ ११ ॥

“सन्ततां वसोर्द्वारा बुभुक्षेती”त्यत्र सन्ततवचनात् तस्य च साहित्य-
वाचित्वात्साहित्यस्य चानेकाऽपेक्षत्वात्कर्मणश्चैकत्वात्कर्ममन्त्रयोः ॥ ११-
हित्यमिदमुच्यते, अतो मन्त्रादेः कर्मदेशे च सन्निपातः, स्यादेव यद्येकं
कर्म स्यात्, भिन्नानि त्वत्र द्वादशैतानि बुभुक्षेतीति संप्रत्यक्षं कर्माणि
तेषामविच्छेदः सन्तत-शब्देनोच्यते, बुभुक्षेतीति तेषामुपात्तत्वात् न मन्त्र-
कर्मणोः साहित्य मन्त्रस्यानुपात्तत्वात्, अविच्छेदेऽपि सन्तत-शब्दोऽवर्तते
न केवलं साहित्ये, अतो ऽत्रापि पूर्वं एव न्यायः ॥

आधारे ऽपि पूर्ववत् मन्त्रा-
न्ते कर्मसंविशताधिकरणम् ।

सू० आधारे च दीर्घधारत्वात् ॥ १२ ॥

आधार प्रकृत्य श्रूयते “सन्ततमाधारयती”ति तत्र कर्मैकत्वासन्ता-
नासम्भवे मन्त्रसाहित्यमेव विधीयत इति आदिसंयोगः, नेत्याह न कर्मणः

चणिकस्य दीर्घेण मन्त्रेणोर्द्धोऽध्वर इत्यादिना साहित्यसम्बधः, अतो दीर्घा-
घारस्याघार्यमाणद्रव्यस्य सातत्यमुच्यते तेनात्रापि मन्त्रान्तरकर्माद्योरेव
सन्निपातः ॥

‘पूया घाम्’ इत्याद्येककार्यार्थ-
मन्त्राणां विकल्पाधिकारणम् ।

सू० मन्त्राणां सन्निपातित्वादेका-
र्थानां विकल्पः स्यात् ॥ १३ ॥

करणमन्त्राणामेकार्थानां भगो वां विभज्जित्वादीनां ग्रीहियव-
न्यायेन विकल्प इति प्राप्तिमूत्रमेतदपवादार्थम् ॥

‘चतुर्भिरभिमादत्त’ इत्यादि
मन्त्राणां समुच्चयाधिकारणम् ।

सू० संख्याविहितेषु समुच्चयेऽस-
न्निपातित्वान् ॥ १४ ॥

ये तु संख्यायुक्तामन्त्रा “चतुर्भिरभिमादत्त” इत्येवमादयस्तेषामपि
पूर्ववत् विकल्पः संख्यावशात् समुच्चयः चतुःसंख्या हि कर्माङ्गभूता ना-
सति समुच्चये संपद्यते, तत्र पूर्वप्रयुक्तानां मन्त्राणां संस्कारद्वारेण करणत्वं
चरमस्य तु साक्षादिति संख्यावचनसामर्थ्यादध्यवसीयते, तस्मात्समुच्चयः ॥

ब्राह्मणविहितानाम् ‘उरुप्रय-
स्य’-इत्यादिमन्त्राणां विकल्पा-
धिकारणम् ॥ कृत्वाविहितेषु ॥

सू० ब्राह्मणविहितेषु च संख्याव-
त्सवपामुपदिष्टत्वात् ॥ १५ ॥

ये ब्राह्मणविहिता मन्त्राः “उरुप्रया उरुप्रयस्येति पुरोडाशं प्रय-
यति यज्ञपतिमेव तत्प्रयया पशुभिरच प्रययति उह ते यज्ञपतिः प्रयतामिति
पुरोडाशं प्रययतीति च तेषामपि सर्वेषामुपदिष्टत्वाद्द्विकल्पे च पात्तिरुद्या-
धप्रसङ्गात्समुच्चयेऽपि संख्याविहितवत्सर्वेषां करणत्वापपत्तेः समुच्चय
इति, वचनविनियोगाङ्गीकारेण भाष्यकारेण पूर्वपक्षितं, वार्तिककारस्तु
लिङ्गविनियोगेनैव मन्त्राणां विनियोगसिद्धेः समुच्चयार्थमेव वचनं मन्यते,
तस्मादपि समुच्चय इति, मैवं लिङ्गेनैषा निरपेक्षसाधनत्वावगमादतो न
समुच्चयः संख्यावशेन हि पूर्वत्र समुच्चयाश्रयणम् । न चैवमिहास्ति ब्राह्म-
णविनियोगस्तु येषां लिङ्गविनियोगो नास्ति तेषां मन्त्रस्वरूपविनियो-
गार्थः, येषां त्वस्ति लिङ्गं तत्रार्थवादाद्यर्थमिति न तेनापि समुच्चयः ॥

क्षेत्राणां मन्त्राणां समुच्च-
याधिकरणम् ।

सू० चौधाक्षु विकल्परत्नेकार्य-
त्वात् ॥ १६ ॥

उच्छ्रयस्य घनस्यते इत्यादयो ये क्रियमाणानुवादिनो ऽहोत्रा मन्त्रा-
स्तेषामपि करणवदेकार्थत्वाद्विकल्पप्राप्तावुच्यते करणानि हि कर्मानुष्ठा-
ने करणभूतां स्मृतिं पूर्वतन्वार्तिनां कुर्वन्ति, न चेकेन तत्सिद्धावितरेण
कार्यमस्तीति युक्तस्तत्र विकल्पः, क्रियमाणानुवादिनस्त्वध्वर्युणा क्रियमा-
णस्य कर्मणः स्मृत्यविच्छेदार्थः अविच्छेदत्वान्नादपेक्षित इति सर्वेषां
समुच्चयः ॥

इति शास्त्रदीपिकायां द्वादशाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

अथ द्वादशाध्यायस्य चतुर्थः पाद आरभ्यते ॥

सप्तसुत्याशीर्धम
धानानां समुच्चयाधि-
करणम् ।

सू० जपायाकर्मसंयुक्तास्तुत्याशीरभिधाना-
श्च याजमानेषु समुच्चयः स्यादाशी-
पृथक्कात् ॥ १ ॥

यत्र सप्तमण्येषां ययम् अविचक्षित्योच्चारणमात्रमवृद्धाय क्रियते
वैशाखीमूलस्य व्याघ्रान्तव्येत्यादौ स लपः, गुणकोर्त्तनं स्मृतिः, अग्नि-
मूर्तुर्हेति आशासनमाशीः आयुर्मं देहीति, गुणविशिष्टगुणप्रकाशनमवृद्धा-
र्थमभिधानन्तेषु वाच्यविहितवद्विकल्पप्राप्तावद्वृद्धार्थत्वात्समुच्चयः ॥

ऐन्द्रावाहस्यत्वे द्विविधया
स्यानुवाक्येयार्थिकत्वाधि-
करणम् । याज्यानुवाक्ययोः सप्त-
सुयाधिकरणम् ।

सू० याज्यानुवाक्यासु तु विकल्पः स्या-
द्देवतोपलक्ष्यार्थत्वात् ॥ २ ॥

ऐन्द्रावाहस्यत्वे कर्मणि द्वे याज्यानुवाक्यायुगले सप्तमाप्ते, एवं
वामास्ये हविः अथ वा परिधिच्यत इत्येक युगलम् । अस्मि ऐन्द्रावृद्ध-
स्पती वृद्धस्पतिर्नः परिपात्वित्यपर, तत्र समुच्चयविकल्पसंशये यथा
याज्यापुरोनुवाक्ययोः सत्यपि देवतोपलक्ष्यार्थत्वेनैकार्थत्वे म्रियस्समु-
च्चयस्तथा युगलयोरपि स्यादविशेषादिति प्राप्ते उच्यते विकल्प एकार्थ-
त्वादिति, याज्यापुरोऽनुवाक्ययोस्तु पुरोऽनुवाक्यासप्तमाव्यावशाच्याप्राप्त-
विकल्पबाधेन समुच्चय इति विशेषः ॥

सोमक्रयसाधनानामजा
दीनां समुच्चयाधिकरणम् ।

सू० क्रयणेषु तु विकल्पः स्यादेकार्थ-
त्वात् ॥ ३ ॥

“एकहायन्या क्रीणाति अजया क्रीणाति घाससा क्रीणाति” इति
वश म्यद्रव्याणि तेषां विकल्पः समुच्चयो वेति चिन्त्यते, तत्र ब्रीहियव-
न्यायेनैकार्थत्वाद्विकल्पः, कथं पुनरेकार्थत्वं भिन्ना एव हि प्रतिवाक्यं क्रियाः,
न ह्येकेन वाक्येन विहितं क्रयमनूद्य वास्यान्तरैर्द्रव्यान्तरविधानं सम्भ-
वति उत्पत्तिशिष्टद्रव्यविरोधात्, तस्मात्संवाणि क्रयविधानानि विध्यन्त-
राच्च क्रयभेदः, तस्मान्नानाक्रयसाधनत्वाद् द्रव्याणां नास्त्यैकार्थ्यम्, सत्यं,
साक्षाद्वास्ति क्रयद्वारेण त्वस्त्येव, सर्वं हि क्रयास्सोमप्राप्त्यर्थत्वादेकार्थाः
तद्द्वारेण द्रव्याण्यप्येकार्थानि तदनेन प्रकारेण क्रयाणामेवात्र विकल्पस-
मुच्चयो चिन्त्यते, ब्रीहियववच्च विकल्पप्राप्ताषुच्यते विक्रेतुरनतिरिच प्रयो-
जन, तच्च बहुभिः सुकरम् अतः कार्यप्रधानत्वात्पदार्थानां सौकर्यमालोच्य
समुच्चयाश्रयणं न्याय्यं, ब्रीहियवादीनान्तु नैवं किञ्चित्कारणमस्ति येन
पृथक् श्रुतानामपि सापेक्षत्वं कल्पते, अत्र तु कार्यविशेषात्सापेक्षत्वक-
ल्पनमिति वैयर्थ्यम् ॥

उपयजनादिप्रतिपत्तिरू-
पाणां समुच्चयाधिकरणम् ।

सू० संस्कारे च तत्प्रधानत्वात् ॥ ४ ॥

आग्नीषोमीये पशौ “गुदेनोपयजती”ति श्रुतं पशुगणेऽनेरगुदसचि-
पाते गुदानां विकल्पः समुच्चयो वेति चिन्ता, यद्यर्थेकमे ततो विकल्पः,
अथ प्रतिपत्तिस्तत्समुच्चयः तत्र सत्यपि तृतीयासंयोगे प्रयोजयेपचदु-
त्यतौ येन संयुक्तमित्येवं सिद्धस्य प्रतिपत्तित्वस्य प्रयोजनकथनमेतत् ॥

आधाने विधिपदसंख्या-
कानां दक्षिणानां द्विक-
स्थाधिकरणम् ।

सू० संख्यासु तु विकल्पः स्यात् श्रुतिवि-
प्रतिषेधात् ॥ ५ ॥

आन्याधेयाद्गान्धिका देया षड् देया इत्यादीनां षड्विधानामान-
त्ययैस्वात् कृपयत् समुच्चयः सख्याश्रुतिविरोधान् विकल्पः समुच्चये
सख्यान्तरोपजननाच्छ्रुतसख्याद्गानिप्रसङ्गात् ॥

पशुगणेषु जाघनीना
विकल्पाधिकरणम् ।

सू० द्रव्यविकारात् पूर्ववदर्थकर्म स्थातथा
विकल्पे नियमः प्रधा^१नात् ॥ ६ ॥

द्रव्यपूर्णेमासयोः पक्षीसयाजनेन आख्येन सह विकल्पमानां जाघनी
विहिता, जाघन्या पक्षीः सयाजयन्तीति सा चोदकेनाग्नीषोमीये पशो प्राप्ता
अत्रापि पुनः श्रूयते “जाघन्या पक्षीः सयाजयन्ती”ति ततोऽपि पशुगणे
चोदकेन प्राप्नोति तत्र बह्वीना जाघनीना समुच्चयो विकल्पो वेति सन्देहः,
यदि प्रतिपत्तिस्ततस्समुच्चयः, अथार्थकर्म ततो विकल्पः, तत्र यद्यपि
द्रव्यपूर्णेमासयोर्जाघनीगुणभूता पक्षीसयाजानान्तथाऽप्याग्नीषोमीये बृह-
यादयौ लब्धपशुनियन्त्राया जाघन्याः प्रतिपत्त्येवार्था प्रतिपत्तित्वेन
पक्षीसंयोजविधानस्य, एवमर्थपुनर्वचन, ततश्च वृद्धार्थत्वात्पशुगणे समुच्चयः
नैवम् आख्येन सह विकल्पमानायाश्चोदकप्राप्तायाः पुनर्वचनं नियमार्थं
यथाप्राप्तायाश्च नियमः, प्राप्तिश्च गुणभावेनेति तादृशेष्वेव नियम्यते,
अतः पशुगणे विकल्पः ॥

उखाया काम्येन नित्या
नेर्विकाराधिकरणम् ।

सू० उखार्या काम्यनित्ययोः समुच्चयो
नियोगे कामदर्शनात् ॥ ७ ॥

आमासुख्य प्रकृत्य श्रूयते “एतस्यात् ज्वलतो जलनवर्धसकामस्या-
हृत्पाऽवदध्यात् धाप्तादवाद्यकामस्ये”ति, तत्र किं नित्यस्याख्यस्य काम्यस्य
च धात्वादेः समुच्चयो ऽथवा नित्यो निवर्त्यः इति सन्देहे ऽवधानमात्र
कामाम श्रूयते न होमः, तस्मात्फलाय काम्यमवधाय होम एव पुनर्नित्योऽनि-
वर्त्योऽनिवर्तो ऽवधातव्य इति समुच्चयः, स्यादेतदेव यद्यवधानं विधीयते
प्राप्तमेव तु होमार्थमन्यवधानमाश्रित्याभ्यन्तरमात्रं विधीयते, तस्मात्तेन

काम्येन नित्यस्य निवृत्तिः विकल्पसमुच्चयविचारे समाप्ते समुच्चयः
एवास्ति नास्तीति चिन्त्यत इति सङ्गतिः ॥

वैकारिकान्नेराहवनीय-
त्वाभावाधिकरणम् ।

सू० स आहवनीयः स्यादाहुतिसंयोगा-
त् ॥ ८ ॥

सोऽयं काम्योऽग्निराहवनीय-शब्दवाच्यः स्यादाहुयतेऽस्मिन्निति,
तस्मादाहवनीयधर्मागत श्रीधारणादयोऽत्र कर्तव्याः, मैवम् आधानजन्यः
संस्कारविशेषस्य वाचकोऽयमाहवनीय-शब्दो नास्ति तस्मिन्संस्कारे वर्तते-
तुमर्हति, तस्मान्नात्राहवनीयधर्मः ॥

वैकारिकान्नेराधानिकसं-
स्काराभावाधिकरणम् ।

सू० तस्मिन्संस्कारकर्मशिष्टत्वात् ॥
९ ॥

एवं तर्हि संस्कारास्तत्राधानाद्याः कर्तव्या होमार्थत्वात्संस्कारा-
णामस्य चानिर्होमसाधनस्य चानिर्होमसाधनत्वात् सत्य, होमसाधने-
ऽयमस्तिस्तथाऽप्यसंस्कृत एवायं संस्कृतस्यानापन्न इति नात्र संस्काराः
कर्तव्याः, न हि वृत्तादाहुतस्यारणिमन्यनादिजन्यः संस्कारः शक्यते
आधातु, तस्मान्नात्र संस्कारः ॥

नित्यस्योप्यस्यान्नेरधार-
णाधिकरणम् ।

सू० नित्यधारणे विकल्पो न ह्यकस्मा-
त्प्रतिषेधः स्यात् ॥ १० ॥

काम्याग्निप्रसङ्गं समाप्य पुनर्नित्यमेवोप्याग्निमुपक्रम्य चिन्तयति
किं मुख्यस्य नित्यधारणं न वेति विकल्पः? उताधारणमेवेति, तत्र न प्रति-
सन्दर्भादिति धारणप्रतिषेधोऽसत्यां प्राप्तावनुपपद्यमानः प्रापकं विधि-
मनुमापयति, तेन चानुमितेन विधिना प्रापितं प्रतिषेधेन च प्रतिषिद्धं
धारणं विकल्पमर्हतीति प्राप्तेऽभिधीयते-सामान्येनाहवनीयधारणं गत-
श्रियो विहितम् उच्यश्चायमाहवनीयस्यानापन्नः, आहवनीय एव हि
सततोप्येनोप्यः सञ्जातः, तस्य धारणं सामान्यवचनप्राप्तं गतश्रियो धार-

शमुख्यविषयेऽनेन प्रतिपिध्यत इति नानेनाश्रुतविध्यनुमानं सम्भवति
तस्मादध्याय एवायमुक्तः ॥

सत्रादीनयोः शुक्रस्पर्शा
दोनामेकयजमानकर्तृकत्वा
धिकरणम् ।

सू० परार्थान्येको यजमानगणे ॥ ११ ॥

सत्रादीनयोरनेकयजमानसमवाये यजमानसंस्कारार्थानि शुक्रा-
न्धारम्भणोऽदुम्बरीसंमानादीनि तान्येकेनैव कर्तव्यानि न सर्वैः प्रयोजना-
भावादिति प्राप्तिसूत्रमेतत् ॥

अतोने शुक्रस्पर्शादौ यस्य
कस्यचिद् यजमानस्य कर्तव्या
धिकरणम् ।

सू० अनियमो विशेषात् ॥ १२ ॥

स चोक्तो यः कश्चिस्स्यात् अतो येन केन चिदेकेन कृतमन्त्र, रम्भ-
णादिकमितरे प्रसङ्गादुपजीवन्तीतीदमपि प्राप्तिसूत्रमेव असन्नेष्यवादां
वक्तुम् ॥

सत्रे शुक्रस्पर्शादौ गृहपतरे
य कर्तव्याधिकरणम् ।

सू० मुख्यो वा विधित्येधान् ॥ १३ ॥

सत्रेषु गृहपतिरेव परार्थानि कुर्यात् नानियमः कस्मादितरेषा-
मार्त्विज्याविरोधात् ॥

सत्रे (यजनादिसंस्काराणां
सर्वगामित्वाधिकरणम् ।

सू० सत्रे गृहपतिरसयोगाद्वाचवत् ॥ १४ ॥

यानि पुनर्यजमानसंस्कारार्थानि कर्मण्यज्जनाध्यज्जनादीनि
तान्यपि सत्रे गृहपतिरेव कुर्यादुत सर्वे इति सशयो गृहपतिः समाख्या
नात्, अत्र हि गृह-शब्देन कर्माच्यते तस्य पतिर्गृहपतिः, सर्वेषां च यजमा-
नाना स्वामित्वाद्गृहपतिशब्दादर्थे सति विशेषेण कस्यचिदेषासमाख्या फ-
लभूयस्त्वनिमिता, फलभूयस्त्व च संस्काराधिक्यात्, अतस्तस्यैव संस्कारो-
नान्येषाम् अत्राभिधीयते फलिसंस्काराः सर्वेषामेव कर्तव्यास्तदभावे फल-
मेष न स्यात्, गृहपतिसमाख्या त्वात्त्विज्याभावात्, इतरे ह्यार्त्विज्यकुर्याणाः

कर्मकरा इव भवन्ति, अथ तु केवलयाजमानकरणात्स्वामिप्राचिना एह
हपतिगर्द्धनेत्येते भवतु फलभूयस्य तत्तु वचनात् स हि भूयिष्ठावृद्धिमु-
ध्नेतीति न सस्काराधिक्यात् अतः सर्वं याजमानं कुर्युः यत्रात्विज्ययाज-
मानयोऽपि प्रतिषेधः तत्रात्विज्यमेव कुर्युः प्रधानत्वात्कर्तारो हि कर्मणा गुण-
भूताः कर्तृणामभिगुणभूताः सस्काराः प्रत्यक्षविधानाच्च, ये यजमानास्त-
च्चत्विज इत्यनेन ह्यात्विज्यं यजमानानां विहितं, याजमानं तु चेदक्रमा-
प्तमित्यात्विज्यं बलीयः ॥

ब्राह्मणस्यैवात्विज्ये ऽपि सू प्रभुत्वादात्विज्यं सर्ववर्णानां स्था-
प्यकाराधिकरणम् । त् ॥ १५ ॥

विप्रतिषेधे परमिति सूत्रे याजमानात्विज्ययोरित्येव बलीय इति
स्थितं, तत्प्रसङ्गादात्विज्ये कर्तारश्चिन्त्यन्ते, दर्शपूर्णमासज्योतिष्टोमादिभिरिति
त्रिभिरपि द्विजातिभिरात्विज्यं कारयितव्यम् ? उत ब्राह्मणैरेवेति सशयः
तत्र 'त्रयोऽप्यात्विज्यं न हन्ति विद्वत्त्वात् स्मरणं पुनः ॥ पुरुषार्थमतः कर्मवै-
गुण्यं नास्ति किञ्चन ॥ याजमानाध्यापनप्रतिषेधा ब्राह्मणस्यैव धृत्युपाया-
दिति नियमः पुरुषार्थतया स्मर्यन्ते न कर्त्तव्यं तथा, तेन च त्रिव्यवैश्यौ
चात्विज्यं कुर्वन्तो नियमातिक्रमात्कामं स्वधर्मात्प्रच्यवेयाता न तु क्रतो-
काचित् गुणहानिः, तस्मात्त्रिभिरप्यात्विज्यं कारयितव्यमिति प्राप्ते ब्रूमः
'द्विनेतात्मानामात्विज्यं न तु च त्रिव्यवैश्ययोः । ब्राह्मणात्विज्यनियमः
कर्त्तव्यमपि हि स्मृतं ॥ यत्र व्याख्यास्याम इत्युपक्रम्य "ब्राह्मणानामात्वि-
ज्यं" इति स्मरन्तो यजसूत्रकाराः कर्त्तव्येन स्मरन्तीति स्पष्टमेव, तथा च
भगवद्रामायणेऽपि "चत्रियोयाजको यस्य चाण्डालस्य विशेषतः । कथं
सदसि भोक्तारो हविस्तस्य सूर्येयः" इति, सुरा देवता अप्यस्य चत्विजभूता
इति देवताहविर्भागनिराकरणात् क्रतुवैगुण्यमेव दर्शितम्, "राजयाजक्या-
स्यज्यं विनश्यति यथा हवि" इति च ब्राह्मणात्विज्ये हविर्नाशश्च स्मृतः,
लिङ्गानि च दर्शितानि "ब्राह्मणानामिदं हवि" इत्येवमादीनि, तस्माद् ब्रा-

स्वप्नानामेवास्त्विन्नमिति सिद्धम् ॥ मध्ये तन्त्रं यस्य येषां विधानं
तेषु प्रोक्तोमुख्यतन्त्रसङ्गः । जिज्ञास्योपार्धमे उक्तखतुर्द्वं स प्रज्ञाता-
लक्षणैर्द्वादशान्तैः ॥

इत्युपाध्यायश्रीपार्ष्णसारचिन्मिश्रविरचितायां शास्त्रदीपिकायां द्वाद-

शाध्यायस्य चतुर्थः पादः, द्वादशाध्यायः शास्त्र

दीपिकावन्त्यस्तु समाप्तः ॥

मीमांसाशास्त्रस्य तूपासतकाण्डाध्यायानस्य ह्युपमाध्यायचतुष्टयमव-
शिष्यते, यद्योक्तमाचार्यपादैः श्रीभाष्ये 'सहितमेतच्छारीरकं जैमिनीयेन
षोडशतलक्षेने'ति । तदपि यथासमयं प्रकाशयिष्यामः इति, सर्वममु-
श्चमं भगवत्पर्येषति,

राममिश्रशास्त्री ॥

